गुलशने इब्राहिमी

फरिश्तालिखित

'गुलशन-ई-इब्राहिमी'

या ग्रंथाचा अनुवाद

: अनुवादक :

कॅ. डॉ. भ. ग. कुंटे

महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृती मंडळ, मुंबई

गुलशने इब्राहिमी

फरिश्तालिखित

'गुलशन-ई-इब्राहिमी'

या ग्रंथाचा अनुवाद

: अनुवादक :

कॅ. डॉ. भ. ग. कुंटे

महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृती मंडळ, मुंबई

प्रथमावृत्ती :
मे, १९८२
(शके १९०४)

* * *

* * *

प्रकाशक :
सचिव,
महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृती मंडळ,
मंत्रालय, मुंबई-४०० ०३२.

* * *

मुद्रक :
य. श्री. रणदिवे,
महाराष्ट्र सहकारी मुद्रणालय,
९१५/१, शिवाजीनगर,
फर्ग्युसन कॉलेज रोड,
पुणे-४११ ००४.

* * *

मूल्य : साठ रुपये

निवेदन

फरिश्त्याचा ' गुल्शन-ई-इब्राहिमी ' हा ग्रंथ म्हणजे मध्ययुगीन महाराष्ट्र-कर्नाटकाचा अस्सल साधनांनी युक्त असा इतिहास आहे.

फरिश्ता हा कास्पियन समुद्राच्या किनाऱ्यावर अस्माबाद येथे सन १५७० च्या सुमारास जन्मला. आपल्या देशाचा त्याग करून तो हिंदुस्थानात आला व अहमदनगरला राहिला. तेथील राज्यक्रांतीत भाग न घेता तो विजापूरच्या आदिलशाही सुलतानाच्या आश्रयाला गेला. विजापूरच्या सुलतानाचा इतिहास त्याने १५९६ मध्ये पुरा केला. विजापूर दरबारचा एक मुत्सद्दी म्हणून फरिश्ता जहांगीर बादशहाकडे गेला होता. सन १६२६ च्या सुमारास तो मृत्यु पावला.

अशा या इतिहासकाराने बहामनी घराणे, अहमदनगरची निजामशाही, विजापूरची आदिलशाही, वऱ्हाडची इमादशाही, बीदरची बरीदशाही, गोवळकोंड्याची कुतुबशाही अशा शाह्यांच्या इतिहासाबरोबरच खानदेशच्या फारुकी घरण्याचा इतिहासही (इ. स. १३८२ ते १६०१) लिहिला आहे. शिवाय गुजराथचे सुलतान, मोगल आणि इतर राजवटी यांचा अनुषंगाने उल्लेखही यात आला आहे. देवगिरीच्या यादवांच्या साम्राज्याचा नाश झाल्यापासून म्हणजे साधारण १३१८ पासून मध्ययुगीन कालखंडाला सुरुवात झाली असे आपण गृहीत धरले तर साधारण १६८७ पर्यंत म्हणजे औरंगजेबाने विजापूर आणि गोवळकोंडा ही राज्ये जिंकीपर्यंतचा काळ म्हणजे मध्ययुगीन काळ. त्याचाच हा इतिहास.

बहामनी राज्यकर्त्यांप्रमाणेच बहामनीनंतर झालेल्या शाह्यांचे सुल्तान, विशेषतः अहमदनगर आणि विजापूर या शाह्यांचे सुलतान, वाङ्मयाचे उपासक आणि विद्वानांचे आश्रयदाते होते. या दोन्ही शाह्यांच्या दरबारी अनेक हिंदुस्थानी आणि परकी विद्वान आश्रयाला होते. सुप्रसिद्ध इतिहासकार फरिश्ता हा प्रथम अहमदनगरच्या दरबारात होता. नंतर तो विजापूर दरबारात गेला. तेथे त्याने प्रस्तुत ' गुल्शन-ई-इब्राहिमी ' म्हणजेच हिंदुस्थानातील मुसलमानी सत्तेचा उदय हा ग्रंथ लिहिला.

मध्ययुगीन इतिहासाचा कालखंड जवळ जवळ साडेतीनशे वर्षांपेक्षा अधिक कालावधीवर पसरलेला आहे. या कालखंडाने अनेक राजवटी पाहिल्या. सिंहासनासाठी झालेली युद्धे आणि रक्तपातही पाहिले. हा सारा कालखंड युद्धांनी भरलेला होता. या युद्धांना धर्माचे बंधन नव्हते, म्हणजे ही युद्धे मुसलमान-मुसलमानात झाली, हिंदु-मुसलमानात झाली, तसेच हिंदु-हिंदूत झाली. युद्धाबरोबर मनुष्यहानी, वित्तहानी व मालमत्तेची हानी आलीच. शाह्यांच्या अमलानंतर मोगल कालखंड आला. तरी युद्धाच्या स्वरूपात मूलग्राही फरक पडला नाही.

अशा या महत्त्वपूर्ण कालखंडाचा इतिहास फरिश्ताने लिहिला आहे व डॉ. भ. ग. कुंटे यांनी त्याला मराठी साज चढविला आहे. मूळ ग्रंथाबरोबर शाह्यांच्या वंशावळी, वंशवृक्ष, घटनांची कालसूची, तळटीपासूची दिल्यामुळे ग्रंथाची उपयुक्तता वाढलेली आहे.

ग्रंथाची संकल्पना होऊन प्रत्यक्ष ग्रंथ वाचकांच्या हाती पडेपर्यंत एक दशक उलटून गेले याची मंडळाला जाणीव आहे. हा मध्ययुगीन इतिहास असल्याने मजकुरात काही कालबाह्यता होणार नाही, तरी पण संकल्प आणि सिद्धी यात कमीत कमी अंतर असावे हे मंडळाला मान्य आहे आणि ते आचरणात आणण्याचा मंडळ सतत प्रयत्न करील.

महाराष्ट्र राज्याच्या निर्मितीनंतर अद्ययावत् सामग्रीचा उपयोग करून व गेल्या काही वर्षांत इतिहासविषयक उजेडात आलेली नवी साधने लक्षात घेऊन आधुनिक इतिहासरचनेच्या तत्त्वानुसार महाराष्ट्राचा एक प्रमाणभूत व सलग सांस्कृतिक व राजकीय इतिहास निर्माण करण्याचा संकल्प इतिहास:समितीने सोडला आहेच. आधुनिक तसेच समकालीन इतिहासावर अनेक ग्रंथ काढण्याचा मंडळाचा संकल्प आहे. तो यशस्वी करण्यासाठी वाचक सहकार्य करतील अशी आशा आहे.

१ मे, १९८२
महाराष्ट्र दिन
मंत्रालय, मुंबई–४०० ०३२.

सुरेन्द्र बारलिंगे,
अध्यक्ष
महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृती मंडळ.

गुलशने इब्राहिमी

(मध्ययुगीन महाराष्ट्राचा इतिहास)

अनुक्रमणिका

गुलशने इब्राहिमी : मध्ययुगीन महाराष्ट्राचा इतिहास.

ग्रंथसूची

A Forgotten Empire by Sewell, London 1900.

Ahmadnagarchi Nizamshahi, a Marathi translation by Dr. B. G. Kunte of Burhan-i-Masir's English translation by Lieut. Col. Woolesley Haig, 1962.

Akbar - nama of Abul Fazl, in Elliot and Dowson, Vol. VI.

Akbar -nama of Faizi Sirhindi, in Elliot and Dowson. Vol. VI.

Antiquities of Bidar, by Yazdani, 1914.

Architecture of Bijapur, by Meadows Taylor and Fergusson.

Aspects of Muslim Administration, by R. S. Tripathi.

Bahamanis of the Deccan, by Prof. Sherwani, Hyderabad 1953.

Bahamani Rajyacha Itihas, a Marathi translation by Dr. B. G.

Kunte of Burhan-i-Masir's English translation by Major King 1966. Cambridge History of India, Vol. III 1928 and Vol. IV 1937. Early Muslim Expansion in South India by N. Venkata ramanayya.

History of Gujrath, by Commissariat, Vol. I 1938, and Vol. II 1957.

History of Vijayanagar, by B. S. Rao.

Mahmud Gawan, the Great Bahamani Wazir by Prof. Sherwani, Allahabad, 1972.

Mediaeval India Under Muhammadan Rule by Lane Poole S 1902.

The Portuguese in India, by Danvers, 1894.

Sources of Vijayanagar History, Madras 1909.

South India and her Muhammadan Invadors by S. K. Aiyangar, Oxford University Press, 1921.

Studies in Muslim Political Thought and Administration by Prof. Sherwani, Lahore 1945.

Tabakati-Akbari of Nizamuddin Ahmad in Elliot and Dowson, Vol. V, also Bibliotheca Indica Series, A. S. of B. text and translation.

Tarikhi-Firozshahi of Ziauddin Barni in Elliot and Dowson, Vol. III also Bibliotheca Indica Series of the A. S. of B. Calcutta 1962.

मध्ययुगीन महाराष्ट्रातील निरनिराळ्या राज्यात राज्यावर आलेल्या सुलतानांची नावे आणि त्यांच्या घराण्याचा वंशवृक्ष

१) दक्षिणेकडील बहमनी राजघराणे
२) अहमदनगरचे निजामशाही घराणे
३) विजापूरचे आदिलशाही घराणे
४) वऱ्हाडचे इमादशाही घराणे
५) गोवळकोंड्याचे कुतुबशाही घराणे
६) बिदरचे बरीदशाही घराणे
७) खानदेशचे फारुकी घराणे

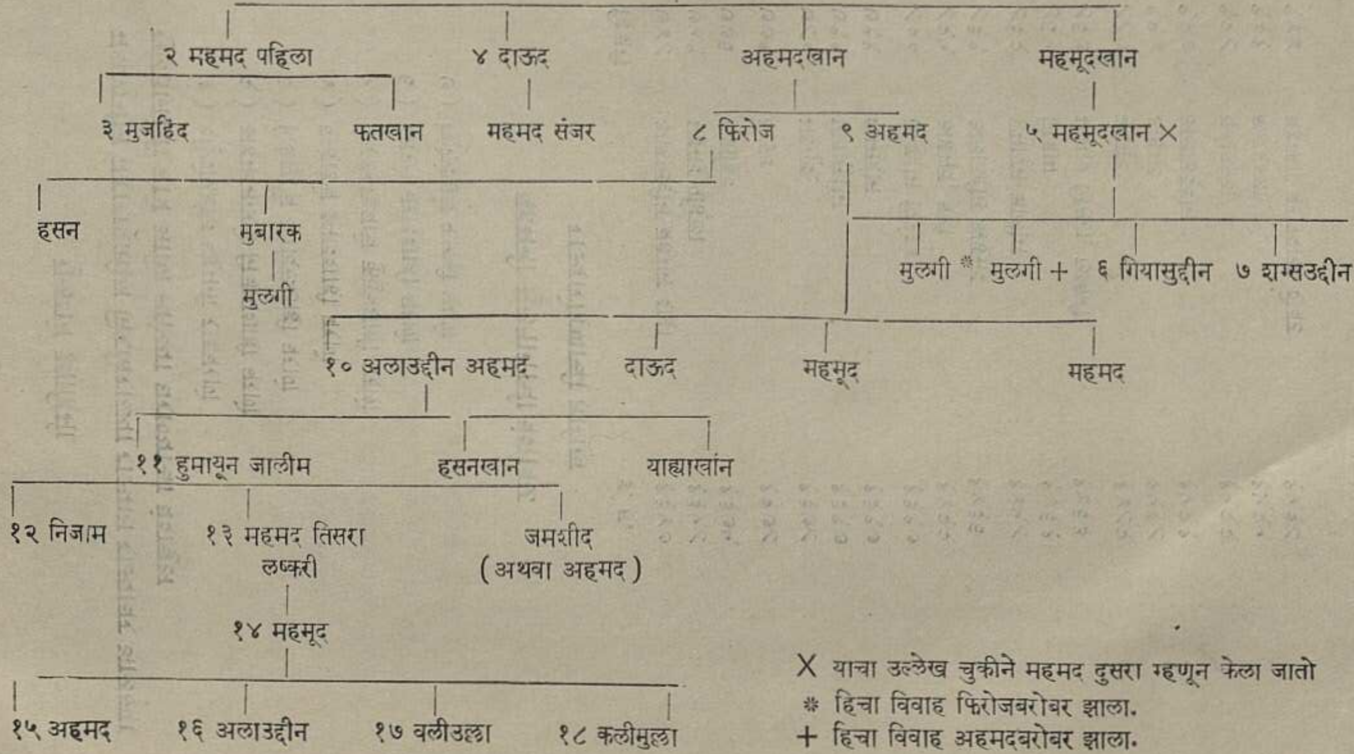
बहमनी सुलतानांची वंशावळ

राज्यारोहणाची तारीख

हिजरी		इ. स.
७४८	अल्लाउद्दीन बहमन शहा	१३४७
७५९	महमद पहिला	१३५८
७७६	मुजाहिद	१३७५
७७९	दाऊद	१३७८
७८०	महमूद	१३७८
७९९	गियासुद्दीन	१३९७
७९९	शम्सुद्दीन	१३९७
८००	ताजुद्दीन फिरोज	१३९७
८२५	अहमद, वली	१४२२
८३९	अलाउद्दीन अहमद	१४३६
८६२	हुमायून जालीम	१४५८
८६५	निजाम	१४६१
८६७	महमद तिसरा, लष्करी	१४६३
८८७	महमूद	१४८२
९२४	अहमद	१५१८
९२७	अलाउद्‌दीन	१५२१
९२८	वलीउल्ला	१५२२
९३१	कलीमुल्ला	१५२५
९४४	बहमनी घराण्याचा शेवट	१५३८

दक्षिणेतील बहमनी घराण्याचा वंशवृक्ष

कंसातील आकडे गादीवर आल्याचा क्रम दर्शवितात

× याचा उल्लेख चुकीने महमद दुसरा म्हणून केला जातो

* हिचा विवाह फिरोजबरोबर झाला.

+ हिचा विवाह अहमदबरोबर झाला.

अहमदनगरच्या निजामशाही सुलतानांची वंशावळ.

राज्यारोहणाची तारीख

हिजरी		इ. स.
८९५	अहमद निजामशहा	१४९०
९१५	बुरहाण निजामशहा पहिला	१५०९
९६०	हुसेन निजामशहा पहिला	१५५३
९७३	मुर्तजा निजामशहा पहिला	१५६५
९९६	हुसेन निजामशहा दुसरा	१५८८
९९७	इस्माईल निजामशहा	१५८९
९९९	बुरहाण निजामशहा दुसरा	१५९१
१००२	इब्राहीम निजामशहा	१५९५
१००२	अहमद	१५९५
१००३	बहादूर निजामशहा	१५९५
१००७	मुर्तजा निजामशहा दुसरा	१५९९
१०४१	हुसेन निजामशहा तिसरा	१६३१
१०४३	निजामशाही घराण्याचा शेवट	१६३३

अहमदनगरच्या निजामशाही घराण्याचा वंशवृक्ष

कंसातील आकडे गादीवर आल्याचा क्रम दर्शवितात.

- १ अहमद निजामशहा
  - २ बुरहाण निजामशहा पहिला
    - ३ हुसेन निजामशहा पहिला
      - ४ मूर्तजा निजाम शहा पहिला
        - ५ हुसेन निजाम शहा दुसरा
      - ७ बुरहाण निजाम शहा दुसरा
        - ६ इस्माईल निजामशहा
        - ८ इब्राहीम निजामशहा
          - ९ बहादूर निजामशहा
      - चांद सुल्तान०
    - अबदुल कादीर
    - शहा अली
      - १० मूर्तजा निजाम शहा दुसरा
        - ११ हुसेन निजामशहा तिसरा
    - शहा हैदर
    - महमद खुदाबंदा×
    - हसन
      - हुसेन

× इब्राहीम निजामशहाच्या (८) मृत्यूनंतर अहमदनगर मधील एका पक्षाने खुदाबंदाचा मुलगा म्हणून शहा ताहीरच्या अहमद या मुलाला गादीवर बसविले. ही लबाडी उघडकीस आल्यावर अहमदला पदच्युत करण्यात आले. त्याची कारकिर्द काही महिनेच झाली.

० हिचा विवाह पहिल्या अलि आदिलशहा बरोबर झाला.

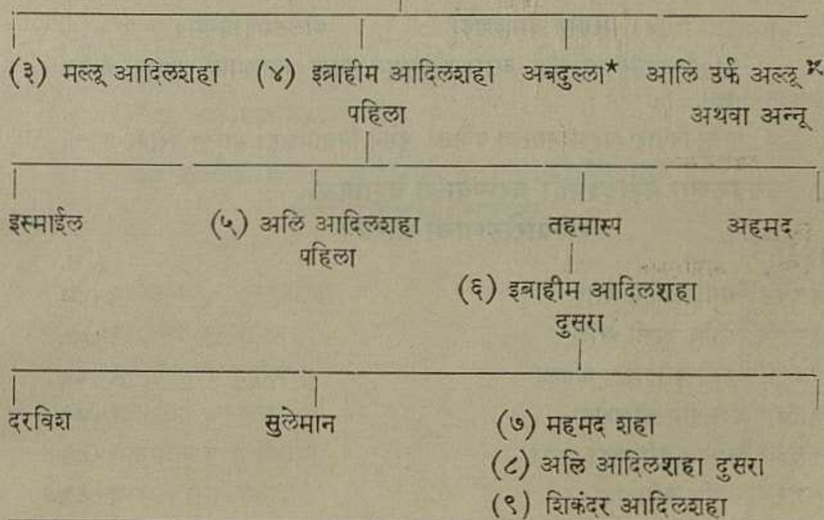
विजापूरच्या आदिलशाही घराण्याची वंशावळ.

राज्यारोहणाची तारीख

हिजरी		इ. स.
८९५	युसूफ आदिलशहा	१४९०
९१६	इस्माईल आदिलशहा	१५१०
९४१	मल्लू आदिलशहा	१५३४
९४१	इब्राहीम आदिलशहा पहिला	१५३४
९६५	अलि आदिलशहा पहिला	१५५८
९८८	इब्राहीम आदिलशहा दुसरा	१५८०
१०३७	महमद आदिलशहा	१६२७
१०६७	अलि आदिल शहा दुसरा	१६५६
१०८३	शिकंदर आदिल शहा	१६७२
१०९७	आदिलशाही घराण्याची अखेर	१६८६

विजापूरच्या आदिलशाही घराण्याचा वंशवृक्ष

कंसातील आकडे गादीवर आल्याचा क्रम दर्शवितात

* हा गोव्याला पळून जातो.

✗ ह्याला आंधळा केले जाते.

वऱ्हाडच्या इमादशाही घराण्याची वंशावळ.

राज्यारोहणाची तारीख

हिजरी		इ. स.
८९५	फतेउल्ला इमादशहा	१४९०
९१६	अलाउद्दीन इमादशहा	१५१०
९३७	दर्या इमादशहा	१५२९
९६९	बुरहाण इमादशहा तुफालखान	१५६१
९८२	इमादशाही घराण्याचा शेवट	१५७४

वऱ्हाडच्या इमादशाही घराण्याचा वंशवृक्ष.

कंसातील आकडे गादीवर आल्याचा क्रम दर्शवितात

१) फतेउल्ला इमादशहा ×
|
२) अलाउद्दीन इमादशहा
|
३) दर्या इमादशहा
|
४) बुरहाण इमादशहा — दौलतशहाबेगम०

× हा विजयनगरचा एक ब्राम्हण असून त्याचा मुसलमान म्हणून सांभाळ करण्यात आला.

० हिचा विवाह अहमदनगरचा पहिला हुसेन निजामशहा याच्या बरोबर झाला.

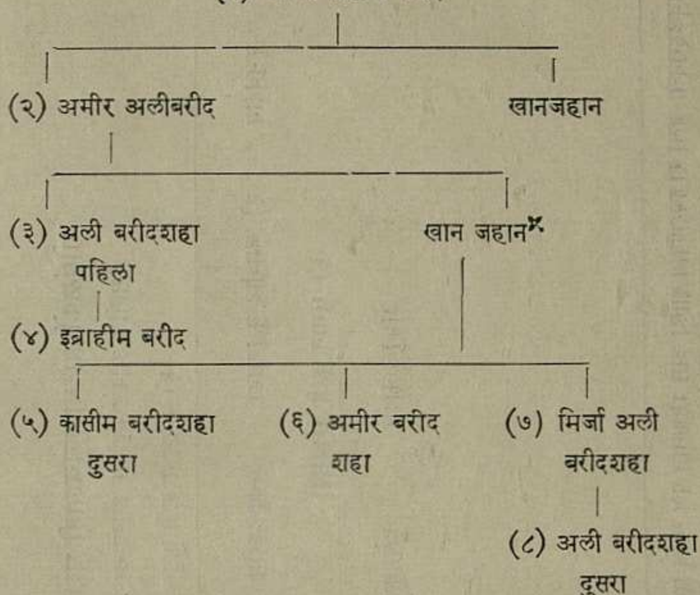
बिदरच्या बरीदशाही घराण्याची वंशावळ.

राज्यारोहणाची तारीख

हिजरी		इ. स.
८९४	अमीरकासीम बरीद	१४८७
९११	अमीर अली बरीद	१५०५
९४९	अली बरीदशहा पहिला	१५४२
९८७	इब्राहीम बरीदशहा	१५७९
९९४	कासीम बरीदशहा दुसरा	१५८६
९९९	अमीर बरीदशहा	१५८९
१०१०	मिरजाअली बरीदशहा	१६०१
१०१८	अली बरीदशहा दुसरा	१६०९
१०२८	बरीदशाही घराण्याचा शेवट	१६१९

बिदरच्या बरीदशाही घराण्याचा वंशवृक्ष

कंसातील आकडे गादीवर आल्याचा क्रम दर्शवितात

* हा वऱ्हाडात पळून गेला.

गोवळकोंडयाच्या कुतुबशाही घराण्याची वंशावळ
राज्यारोहणाची तारीख

हिज्री		इ. स
९१८	सुलतान कुली कुतुबशहा	१५१२
९५०	जमशीद कुतुबशहा	१५४३
९५७	सुभानकुली कुतुबशहा	१५५०
९७७	इब्राहीम कुतुबशहा	१५५०
९८८	महमदकुली कुतुबशहा	१५८०
१०२०	महमद कुतुबशहा	१६१२
१०३५	अब्दुल्ला कुतुबशहा	१६२६
१०८३	अबुलहसन कुतुबशहा	१६७२
१०९८	कुतुबशाही घराण्याचा शेवट	१६८७

गोवळकोंड्याच्या कुतुबशाही घराण्याचा वंशवृक्ष

कंसातील आकडे गादीवर आल्याचा क्रम दर्शवितात.

१) सुलतान कुली कुतुबशाहा

हैदरकुली | कुतुबुद्दीन | २) जमशीद कुतुबशाहा | अबदुलकरीम | दौलतखान | ४) इब्राहीम कुतुबशाहा

३) सुभान कुली कुतुबशाहा (जमशीद कुतुबशाहा यांचे पुत्र)

अबदुल कादीर | हुसेनकुली | ५) महमदकुली कुतुबशाहा | महमद अमीन

यातबक्ष बेगम (महमदकुली कुतुबशाहा यांची कन्या)

६) महमद कुतुबशाहा (महमद अमीन यांचे पुत्र)

७) अबदुल्ला कुतुबशाहा

+८) अबुलहसन कुतुबशाहा = मुलगी

+ अबुलहसनचा जन्म राजघराण्यात झाला असे म्हणतात पण त्याचे घराणे कोणते याचा मात्र कुठेही उल्लेख नाही.

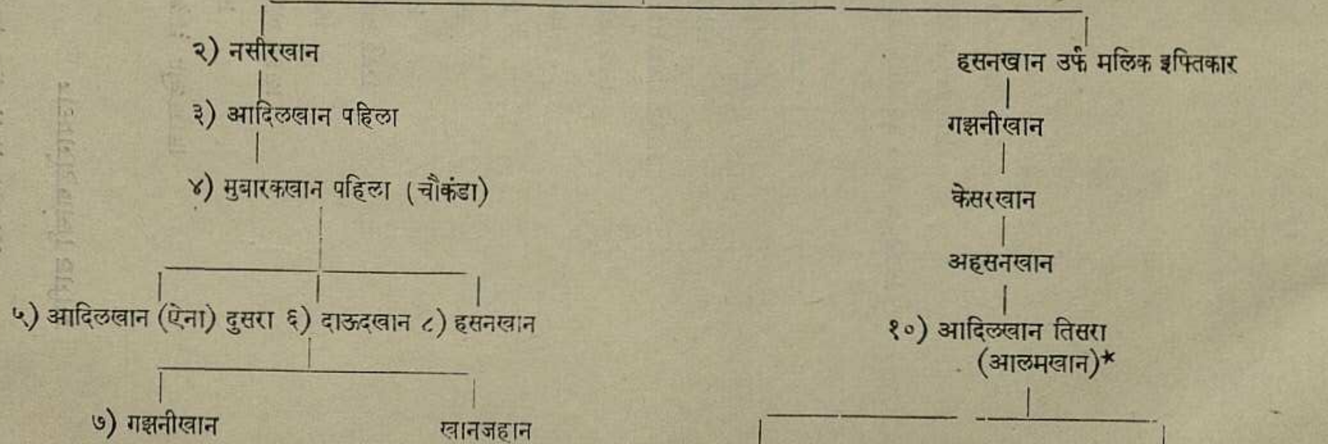
खानदेशच्या फारुकी घराण्याची वंशावळ

राज्यारोहणाची तारीख

हिजरी		इ. स
७८४	राजा अहमद मलिकराजा	१३८२
८०१	नसीरखान	१३९९
८४०	आदिलखान पहिला	१४३७
८४४	मुबारकखान	१४४१
८६१	आदिलखान दुसरा	१४५७
९०९	दाऊदखान	१५०३
९१४	गझनीखान	१५०८
९१४	हसनखान	१५०८
९१४	आलमखान	१५०८
९१४	आदिलखान तिसरा	१५०९
९२६	मिरान महमदशहा पहिला	१५२०
९४१	अहमदशाहा	१५३५
९४१	मुबारकशहा पहिला	१५३५
९७३	महमदशहा दुसरा	१५६६
९८४	हसनशहा	१५७६–७७
९८५	आदिलशहा चौथा उर्फ राजा अलीखान	१५७७–७८
१००६	बहादूरशहा उर्फ कद्रखान	१५९७
१००९	फारुकी घराण्याचा शेवट	१६०१

खानदेशच्या फारुकी घराण्याचा वंशवृक्ष

कंसातील आकडे गादीवर आल्याचा क्रम दर्शवितात

* हा आलमखान आणि अहमदनगरच्या अहमदशहाने पाठिंबा दिलेला आलमखान हे वेगळे होते. क्रमांक (९) या ठिकाणी हा उपरा आलमखान अभिप्रेत आहे.

॰ ह्याला गुजरातचा सुलतान म्हणून राज्याभिषेक झालेला होता.

मध्ययुगीन कालखंडातील घटनांची कालसूची

१३४६ दौलताबाद येथे बंड आणि इस्माईल मुख याची सुलतान म्हणून द्वाही.
१३४७ अल्लाउद्दीन बहमनशहा याची दक्षिणेचा सुलतान म्हणून द्वाही.
१३५३ महमद आलम, अली लछीन आणि फक्रुद्दीन मुहूरदार यांचे सागर येथे बंड.
१३५८ बहमनशहा याचा मृत्यू आणि महमद याचे पहिला महमदशहा बहमनी म्हणून राज्यारोहण.
१३६२ पहिल्या महमदशहा बहमनीची तेलंगणावर पुन्हा स्वारी. दौलताबाद येथे बहरामखान माजिंदराणी याचे बंड.
१३६६ पहिल्या महमदशहा बहमनीची विजयनगरवर स्वारी आणि त्याने केलेला पहिला बुक्क याचा पराभव.
१३६६ बहरामखान माजिंदराणी याच्या बंडाचा विमोड.
१३६७ गुलबर्गा येथील मोठ्या मशिदीची बांधणी पूर्ण.
१३७० खानदेशचा मलिक राजा याने केलेली स्वातंत्र्याची घोषणा.
१३७५ पहिल्या महमदशहा बहमनीचा मृत्यू आणि मुजाहिद बहमनीचे राज्यारोहण.
१३७८ मुजाहिदचा खून आणि दाऊद बहमनीचे राज्यारोहण.
१३७८ दाऊदचा खून आणि महमूदशहा बहमनीचे राज्यारोहण.
१३८० अदोनी येथे दुसऱ्या हरिहराचा पुतण्या चेनप्पा याच्याकडून बहमनींचा पराभव.
१३९६ सागर येथे बहाउद्दीन याचे बंड.
१३९७ महमूदशहाचा मृत्यू आणि गियासुद्दीन बहमनी याचे राज्यारोहण.
१३९७ गियासुद्दीनची पदच्युति आणि शम्सुद्दीनचे राज्यारोहण.
१३९७ शम्सुद्दीनची पदच्युति आणि फिरोजशहा बहमनीचे राज्यारोहण.
१३९९ विजयनगरचा दुसरा हरिहर आणि खेडल्याचा नरसिंग यांचे दक्षिणेवर आक्रमण.
१३९९ मलिक अहमदचा मृत्यू आणि नसीरखान फारुकीचे राज्यारोहण.
१४०७ फिरोजशहा बहमनीची विजयनगरवर स्वारी.
१४१८ फिरोजशहा बहमनीचे विजयनगरवर आक्रमण आणि त्याचा पराभव.
१४२२ अहमदखान बहमनीचे बंड, फिरोजशहाची पदच्युति आणि अहमदशहा बहमनीचे राज्यारोहण. फिरोजचा मृत्यू.
१४२४ अहमदशहाकडून राजधानीचे गुलबर्ग्याहून बिदर येथे स्थलांतर.
१४२६ अहमद बहमनीचा वऱ्हाडमधील माहूर आणि कलम यावर पुन्हा ताबा. त्याचा एलिचपूर येथे मुक्काम.

१४२९ खेडल्याच्या राजाकडून खंडणी गोळा करण्यासाठी अहमद बहमनीची चाल. खेडल्याच्या किल्ल्याला वेढा घालून बसलेल्या माळव्याच्या होशंगवर हल्ला न करता त्याने घेतलेली माघार, होशंगने केलेला त्याचा पाठलाग, त्याच्यावर हल्ला आणि अहमदने त्याचा केलेला पराभव.

१४३० दक्षिण आणि गुजरातमधील युद्ध. गुजरातच्या जफरखानाने दक्षिणच्या फौजांचा केलेला पराभव.

१४३४ माळवा आणि बहमनी याजमधील युद्ध.

१४३६ अहमद बहमनीचा मृत्यू आणि अलाउद्दीन अहमदचे राज्यारोहण.

१४३६ अलाउद्दीनशहाचा भाऊ महमद याचे बंड.

१४३६ अलाउद्दीन अहमद बहमनीचा कोकणवर कबजा.

१४३८ खानदेशच्या नसीरखानाची वऱ्हाडवर स्वारी आणि त्याचा दक्षिणेच्या फौजांकडून पराभव.

१४४१ पहिल्या आदिलखानाचा मृत्यू आणि मुबारकखान फारुकीचे राज्यारोहण.

१४४३–४४ विजयनगरच्या दुसऱ्या देवरायाचे दक्षिणेवर आक्रमण आणि त्याला घ्यावी लागलेली माघार.

१४४७ चाकण येथे दक्षिणी मुसलमानांची परदेशी मुसलमानांनी केलेली कत्तल आणि कोकणच्या स्वारीत परदेशी मुसलमानांचा झालेला पराभव.

१४५५ तेलंगणात जलालखान आणि सिकंदरखान यांचे बंड.

१४५६ माळव्याच्या पहिल्या महमूदचे दक्षिणेवर आक्रमण आणि माघार.

१४५७ खानदेशमध्ये मिरान मुबारकखान फारुकी याचा मृत्यू आणि दुसऱ्या आदिलखानाचे राज्यारोहण.

१४५८ अलाउद्दीन अहमदचा मृत्यू आणि हुमायून बहमनीचे राज्यारोहण. जलालखान आणि सिकंदरखान यांच्या बंडाचा मोड.

१४६१ हुमायून बहमनीचा मृत्यू आणि निजामशहा बहमनीचे राज्यारोहण.

१४६२ माळव्याच्या पहिल्या महमूदची दक्षिणेवर स्वारी आणि दक्षिणेच्या निजामशहाच्या मदतीसाठी गुजरातच्या महमूद बेगाडाचे आगमन.

१४६३ माळव्याच्या पहिल्या महमूदचे पुन्हा दक्षिणेवर आक्रमण परन्तु गुजरातच्या महमूद बेगाडाने त्याला घ्यावयास लावलेली माघार.

१४६३ निजामशहा बहमनीचा मृत्यू आणि तिसरा महमद याचे राज्यारोहण.

१४६६ ख्वाजा जहान तुर्क याचा खून.

१४६६ महमूद गावानची मुख्य वजीर म्हणून नेमणूक.

१४६७–७१ महमदशहाचे वर्चस्व पुन्हा स्थापन करण्यासाठी महमूद गावानची कोकणात चाल.

१४७० मलिक हसनची ओरिसावर स्वारी आणि राजमहेन्द्रीचा पाडाव.

१४७१ गोवा बहमनींच्या राज्यात सामील.

१४७२ कोकणांत बहमनींचे वर्चस्व स्थापन केल्यानंतर महमूद गावानचे बिदर येथे आगमन.

१४७३ बेळगांव काबीज आणि परकेताची पदच्युति.

१४८१ महमूद गावानचा खून.

१४८२ तिसऱ्या महमदशहाचा मृत्यू आणि महमूद बहमनीचे राज्यारोहण.

१४९० अहमदनगरचा अहमद निजाम–उल्–मुल्क, विजापूरचा युसूफ आदिलखान आणि वऱ्हाडचा फतेउल्ला इमाद–उल्–मुल्क यांची स्वातंत्र्याची घोषणा.

१४९१ कोकणांत बहादूर गिलानीचे बंड.

१४९४ अहमदनगर शहराची स्थापना.

१४९५ दस्तुर दिनारचा युसूफ आदिल, कुतुब-उल्-मुल्क, कदमखान आणि जहांगीरखान यांजकडून पराभव.

१४९९ मलिक अहमदकडून अंतूरच्या किल्ल्याचा पाडाव आणि बागलाण आणि गाळणा येथील राजांचा पराभव.

१५०३ खानदेशमध्ये दुसऱ्या आदिलखानाचा मृत्यू आणि दाउदखानाचे राज्यारोहण.

१५०४ युसुफ आदिलशहाचा विजापूरमध्ये शिया पंथ स्थापण्याचा प्रयत्न आणि राज्यातून त्याची झालेली हकालपट्टी.

१५०७ खानदेशच्या सिंहासनाबाबत गुजरात आणि अहमदनगर यांच्यामध्ये युद्ध.

१५०८ खानदेशमध्ये दाउदचा मृत्यू आणि गजनीखानाचे राज्यारोहण. गजनीखानाचा मृत्यू आणि गुजरातच्या महमूद बेगाडाकडून तिसऱ्या आदिलखानाची राज्यावर स्थापना.

१५०९ अहमदनगरमध्ये अहमद निजामशहाचा मृत्यू आणि त्याचा मुलगा पहिला बुरहाण निजामशहा याचे राज्यारोहण.

१५१० फतेउल्ला इमाद–उल्–मुल्क याचा मृत्यू.

१५१० युसुफ आदिलशहा याचा मृत्यू आणि त्याचा मुलगा इस्माईल आदिलशहा याचे विजापूर येथे राज्यारोहण.

१५१२ तेलंगणामध्ये सुलतान कुली कुतुब–उल्–मुल्क याची स्वातंत्र्याची घोषणा.

१५१३ इस्माईल आदिलशहाकडून शियापंथाची पुन्हा स्थापना.

१५१८ बिदर येथे महमूदशहा याचा मृत्यू आणि अहमदशहा बहमनी याचे राज्यारोहण.

१५१८ पहिल्या बुरहाण निजामशहाची वऱ्हाडवर स्वारी आणि त्याने केलेला पाथरीचा पाडाव.

१५२० शहा ताहीर याचे हिंदुस्तानमध्ये आगमन.

१५२० खानदेशमध्ये आदिलखानाचा मृत्यू आणि मिरान महमद याचे राज्यारोहण.

१५२१ अहमदचा मृत्यू आणि अलाउद्दीनशहा बहमनी याचे राज्यारोहण.

१५२५ अमीर अली बरीद, महमूदशहा बहमनी, पहिला बुरहाण निजामशहा आणि सुलतान कुली कुतुबशहा यांचे विजापूरवर आक्रमण.
इस्माईल आदिलशहाकडून त्यांचा पराभव.

१५२५ वलीउल्ला याची पदच्युति आणि कलीम उल्ला याचे राज्यारोहण.

१५२७ अलाउद्दीन इमादशहाकडून पाथरीचा पाडाव.

१५२७ पहिला बुरहाण निजामशहा आणि अली बरीदशहा यांचे वऱ्हाडवर आक्रमण आणि तेथून अलाउद्दीन इमादशहाची हकालपट्टी. इमादशहाकडून गुजरातच्या बहादूरकडे मदतीची याचना.

१५२८ गुजरातच्या बहादूरशहाची दक्षिणेवर स्वारी.

१५२९ अलाउद्दीन इमादशहाचा मृत्यू आणि दर्या इमादशहाचे राज्यारोहण.

१५३१ खानदेशच्या महमदशहाच्या मदतीने गुजरातच्या बहादूरशहाने मंडूचा केलेला पाडाव. बहादूरशहाकडून माळव्याचे राज्य खालसा.

१५३२ बुरहाण निजामशहा आणि इस्माईल आदिलशहा यांनी दक्षिणदेश परस्परांमध्ये वाटून घेण्याचा रचलेला कट.

१५३४ इस्माईलचा मृत्यू आणि मल्लू आदिलशहाचे राज्यारोहण.

१५३५ खानदेशमध्ये मिरान महमद याचा मृत्यू आणि मिरान मुबारक याचे राज्यारोहण.

१५४० बुरहाण निजामशहा आणि अमीर अली बरीद यांचे विजापूरवर आक्रमण.

१५४२ बिदर येथे अमीर अली बरीद याचा मृत्यू आणि अली बरीद शहा याचे राज्यारोहण.

१५४३ सुलतान कुली याचा खून आणि जमशीद कुतुब शहा याचे गोवळकोंडा येथे राज्यारोहण.

१५४३ जमशीद, बुरहाण निजामशहा, अली बरीदशहा आणि विजयनगरचा राजा यांचे विजापूरवर आक्रमण. त्यांचा झालेला पराभव.

१५४६ पहिल्या बुरहाण निजामशहाची विजापूरवर स्वारी. त्याचा झालेला पराभव.

१५४६–४७ शहा ताहीर याचा मृत्यू.

१५५२ पहिला बुरहाण निजामशहा आणि विजयनगरचा सदाशिवराय यांच्या मधील मैत्रीचा तह. अहमद नगर आणि विजापूर यांच्यामधील युद्ध.

लेखकाचे निवेदन

प्रास्ताविक

मध्ययुगीन महाराष्ट्राच्या इतिहासावर जी काही अस्सल फारशी साधने उपलब्ध आहेत त्यामध्ये आपल्याला "**गुल्शने इब्राहिमी**" चा फरिश्त्याच्या पुस्तकाचा उल्लेख करावा लागेल. फरिश्त्याच्या या पुस्तकात हिंदुस्थानात होऊन गेलेल्या सर्व मुसलमानी राजवटींचा इतिहास दिलेला आहे. मूळ पुस्तक एकंदर ४ भागात प्रसिद्ध झालेले असून या पुस्तकाचा संपूर्ण अनुवाद मेजर ब्रिग्ज यांनी जवळजवळ १२५ वर्षांपूर्वी केलेला आहे. फरिश्त्याचा समकालीन सय्यद अली तबातबा याच्या आणि त्याचप्रमाणे रफिउद्दीन शिराजी याच्या अनुक्रमे "**बूरहाने मासिर**" व "**तजकरत उल्मुलुक**" या ग्रन्थांचाही उल्लेख मध्ययुगीन महाराष्ट्राच्या इतिहासाची अव्वल साधने म्हणून केला जाणे अवश्य आहे. वरील दोन्ही ग्रंथांची भाषांतरे इंग्रजीमधे उपलब्ध आहेत. या ग्रंथांचा उल्लेख करण्याचे कारण म्हणजे फरिश्त्याचा अनुवाद करताना या दोन्ही ग्रंथांचा उल्लेख जरुर त्या ठिकाणी केलेला आहे.

या पुस्तकात फरिश्त्याच्या चारही खंडांचा अनुवाद करण्यात आलेला नसून आजच्या महाराष्ट्राच्या इतिहासाशी मध्ययुगीन कालखंडात ज्या राजवटींचा संबंध येतो तेवढ्यापुरताच हा अनुवाद मर्यादित आहे. या राजवटी एकंदर सात आहेत. त्या म्हणजे (१) बहमनी घराणे (२) खानदेशचे फारुकी घराणे (३) अहमदनगरची निजामशाही (४) विजापूरची आदिलशाही (५) गोवळकोंड्याची कुतुबशाही (६) बिदरची बरीदशाही आणि (७) वऱ्हाडची इमादशाही. त्याशिवाय गुजराथचे सुलतान, मोगल आणि इतर राजवटी यांचा अनुषंगाने जेवढा उल्लेख येतो तेवढ्यापुरताच त्या त्या घटनांचा अनुवाद दिला आहे.

मध्ययुगीन कालखंडाचे महत्त्व

महाराष्ट्राच्या इतिहासात मध्ययुगीन कालखंडाला अतिशय महत्त्व आहे. देवगिरीच्या यादवांच्या साम्राज्याचा नाश झाल्यापासून म्हणजे साधारण १३१८ पासून मध्ययुगीन कालखंडाला सुरुवात झाली असे आपण गृहीत धरले तर साधारण १६८७ पर्यंत म्हणजे औरंगजेबाने विजापूर आणि गोवळकोंडा ही राज्ये जिंकीपर्यंतचा काळ असे मध्ययुगीन कालखंडाचे वर्णन करावे लागेल.

बहमनींचा उदय

देवगिरीच्या यादवांचा नाश झाल्यावर महाराष्ट्रात काही काळ खिलजी घराणे आणि त्यानंतर तुघलक घराणे यांची अधिसत्ता होती. ही अधिसत्ता १३४७ पर्यंत टिकली. महाराष्ट्राच्या इतिहासाच्या दृष्टीने दिल्लीच्या या दोन राजवटींचा विचार करावयाचा झाल्यास या दोन्ही राजवटी लोकाभिमुख होत्या असे म्हणता येणार नाही. त्यांचा संबंध केवळ आपल्या सुभेदारांतर्फे जुलुम–जबरदस्तीचे राज्य करण्यापुरताच राहिला. या राजवटींमुळे महाराष्ट्रातील सर्वसामान्य जनतेचा फायदा होण्याऐवजी नुकसानच झाले असे म्हणावे लागेल. इ. स. १३४७ मध्ये दक्षिणेतील अमिरांनी बंड करून आपल्यामधीलच एका सरदाराला (हसन गंगू) राज्यपद दिले. हे वर्ष दक्षिणेच्या इतिहासांत महत्त्वाचे आहे. याचे कारण यावर्षी दक्षिणेत एका स्वतंत्र राज्याची स्थापना झाली. याचा अर्थ असा नव्हे की हे राज्य लोकांचे होते. येथील बहुसंख्य लोक हिंदूधर्माचे होते आणि आता जे राज्य निर्माण झाले होते त्याचे राज्यकर्ते मुसलमान होते. हे नवीन झालेले बहमनी राज्य आणि त्या राज्याचे प्रजाजन यांच्यामधील संबंधाची चर्चा पुढे येईलच. या ठिकाणी एवढेच नमुद करणे जरूर आहे की, बहमनींच्या कालखंडात मुसलमानी आणि हिंदू संस्कृतींचा मिलाफ झाला असा जो दावा काही इतिहासकार मांडतात त्याला प्रत्यक्षांत काहीही पुरावा नाही. बहमनींचे राज्य १३४७ पासून खऱ्या अर्थाने १४८२ पर्यंत टिकले. जवळजवळ सर्व दक्षिण देश बहमनींच्या अंमलाखाली होता. आजच्या महाराष्ट्राचाही त्यामध्ये अर्थात समावेश होता. कोणत्याही राज्याची प्रगती ही त्या राज्यात जर स्थैर्य आणि शांतता असेल तरच होऊ शकते. बहमनींच्या जवळजवळ १५० वर्षांच्या कालखंडात असे स्थैर्य त्यांना कधीच लाभले नाही. कोणताही बहमनी सुलतान रक्तपात न होता अधिकारावर आला नाही. वारसा हक्काचे युद्ध हा जणु काही बहमनी घराण्याला शापच होता. बहमनींच्या राज्यात झालेल्या युद्धांची मोजदाद करावयाची झाल्यास त्यांची मर्यादा हाताच्या बोटावर मोजण्यापलीकडे निश्चितच होती. याचा अर्थ असा नव्हे की लष्करीदृष्ट्या बहमनींचे राज्य समर्थ होते. महमूद गावानचा कालखंड सोडल्यास बहमनींचे लष्करी सामर्थ्य कमकुवतच होते असे म्हणावे लागेल. किंबहुना बहमनींच्या कारकीर्दीत दोनतीन वेळा असा प्रसंग आला होता की, बहमनी सुलतानांना त्यांची राजधानी सोडून पळ काढावा लागला होता आणि शत्रूपासून बचाव करण्यासाठी दुसऱ्या राज्याकडे मदतीची याचना करावी लागली होती.

परदेशी आणि दक्षिणी वाद

मध्ययुगीन महाराष्ट्र आणि बहमनी घराणे यांचा आणखी काही दृष्टिकोनातून विचार करणे जरूर आहे. राजकीय आणि लष्करीदृष्ट्या बहमनींचा काळ हा जरी अशांततेचा आणि अस्थैर्याचा ठरला तरी बहमनींच्या काळात दक्षिण हिंदुस्थानचा

परकीय देशांबरोबर जो संबंध आला त्यामुळे बहमनींच्या कालखंडाला फार मोठे महत्त्व प्राप्त झाले आहे. या कालखंडात परदेशी मुसलमानांची विशेषतः इराक, इराण, तुर्कस्तान येथील रहिवाशांची फार मोठ्या प्रमाणावर आवकजावक सुरू झाली. बहमनींचे बहुसंख्य वजीर आणि सेनापती हे परदेशी मुसलमान होते. या परिस्थितीतून आपल्याला दोन अर्थ काढता येतात. एक म्हणजे स्थानिक प्रजेने बहमनींना कोणतेही सहकार्य देण्याचे नाकारले, आणि म्हणून त्यांना परदेशी मुसलमानांच्या सहकार्यावर अवलंबून राहावे लागले. दुसरा अर्थ म्हणजे बहमनी सुलतान स्थानिक अधिकाऱ्यांबद्दल नेहमीच साशंक राहिले, आणि त्यामुळे त्यांनी स्थानिक अधिकाऱ्यांकडे पूर्णपणे दुर्लक्ष करून परदेशी मुसलमानांच्या भरतीवरच आपले लक्ष केंद्रित केले. हिंदू आणि मुसलमान यांच्यामधे असलेल्या असहकार्याचे हे बीज तत्कालीन परिस्थितीत मूळ धरून राहिले आणि २०० वर्षांनंतर महाराष्ट्रात स्थापन झालेल्या स्वराज्याच्या राजकारणात दृढमूल झाले. बहमनींच्या नाशानंतर दक्षिणेत ज्या पाच शाह्या निर्माण झाल्या त्यांच्या कारकिर्दीत हिंदू आणि मुसलमान यांच्यामधील विद्वेषाने अधिकच क्रूर स्वरूप धारण केले. त्याची परिणती दक्षिणेतल्या एकुलत्या एक परंतु वैभवसंपन्न अशा विजयनगरच्या हिंदू साम्राज्याच्या नाशात झाली. गोवळकोंडा, विजापूर आणि अहमदनगर या परस्परांशी सातत्याने भांडणाऱ्या तीन शाह्यांच्या सुलतानांनी हिरिरीने एकत्र येऊन विजयनगरच्या हिंदू साम्राज्याचा नाश करण्याचा चंग बांधला. याचाच अर्थ असा की, हिंदूंचे सहकार्य तत्कालीन राज्यकर्त्यांना नको होते इतकेच नव्हे तर हिंदूंच्या वैभवाची वाढती कमानदेखील त्यांना सहन होत नव्हती. वरील दृष्टिकोन हा सापेक्ष आहे असा आरोप केला जाण्याची शक्यता आहे. थोडयाफार अंशी हे जरी खरे असले तरी त्या काळातील हिंदू व मुसलमान यांच्यामधील संबंधाची चर्चा करतांना वरील दृष्टिकोन जरी सापेक्ष असला तरी पूर्णपणे वस्तुस्थितीनिरपेक्ष होता असे म्हणता येणार नाही. वरील दृष्टिकोन म्हणजे ह्या वादाला चालना देण्याचा प्रयत्न नसून तत्कालीन परिस्थितीचे अतिशय साकल्याने आणि बुद्धिनिष्ठेने केलेले विवेचन आहे. याचे कारण असे की, बहमनी राज्यकर्ते किंवा बहमनी राज्याची शकले झाल्यानंतर निर्माण झालेल्या शाह्यांचे सुल्तान यांनी राज्य करताना जो विशिष्ट दृष्टिकोन घेतला त्याचे सर्व दक्षिण हिंदुस्थानच्या आणि विशेषतः महाराष्ट्राच्या इतिहासावर अतिशय दूरगामी असे परिणाम झाले. त्याची चर्चा अनुषंगाने पुढे येईलच. बहमनींचे स्वकीयांकडे उपेक्षेने पहण्याचे धोरण आणि परदेशी मुसलमानांवर त्यांनी टाकलेला विश्वास आणि भिस्त यामुळे देखील बहमनींचे अंतर्गत राजकारण आणि राजकीय स्थैर्य यांच्यावर दूरगामी परिणाम झाले. मध्ययुगीन कालखंडात दक्षिणी आणि परदेशी हा कलहाचा एक नवीन पायंडा पडला. जितके नुकसान मध्ययुगीन महाराष्ट्राचे मुसलमान राज्यकर्ते आणि त्यांची स्थानिक प्रजा यांच्या

असहकार्याने झाले तितकेच किंबहुना पुढे अधिकच दक्षिणी–परदेशी वादामुळे झाले असे विधान केल्यास त्यात काहीही अतिशयोक्ती होणार नाही. बहमनींच्या काळात आणि त्यानंतर निर्माण झालेल्या शाह्यांच्या काळात परदेशी आणि दक्षिणी मुसलमान यांच्या मधील संघर्षामुळे अनेक वेळा कधी परदेशी तर कधी दक्षिणी मुसलमानांची अतिशय भयानक अशी कत्तल झाल्याचे आपल्याला आढळून येते. किंबहुना अशाच एका वादानें बहमनींचे साम्राज्य ऊर्जितावस्थेला आणणारा महमूद गावान याचा बळी पडला. मध्ययुगीन महाराष्ट्रातल्या मुसलमांनातील आपापसातल्या या संघर्षाकडे बघितले की पुष्कळदा असा विचार मनात येतो की, बहमनी सुलतान किंवा पुढे झालेल्या शाह्यांचे सुलतान यांच्यामधे थोडी जरी दूरदृष्टी, विवेक आणि सारासार बुध्दी असती तर दक्षिणेतल्या राजकारणाचा आणि तेथील परिस्थितीचा जो विचका उडाला तो सहज टाळता आला असता.

१४ वे आणि १७ वे शतक यांमधील साम्य

दक्षिण हिंदुस्थानात मुसलमानी आक्रमण होण्याच्या अगोदर जी परिस्थिति होती तिची आणि मोगलांचे दक्षिणेवर आक्रमण होण्याचे अगोदर असलेली परिस्थिति ह्या दोन्हींची पुष्कळदा तुलना करावीशी वाटते. इ. स. १२९४ मधे अलाउद्दीन खिलजीची दक्षिणेवर स्वारी झाली त्या वेळी दक्षिणेस देवगिरीचे यादव यांचे प्रबल साम्राज्य असून वरंगलचे काकतीय राजे आणि इतर अनेक लहानमोठी राज्ये दक्षिणेत सामावलेली होती. मुसलमानांची जी स्वारी झाली त्या स्वारीमधे भवितव्यात जो धोका अभिप्रेत होता त्याची जाणीव दक्षिणेमधील एकाही हिंदू राज्यकर्त्याला झाली नाही. आपल्या शेजारचे राज्य मुसलमानांनी घेतले पण आपले राज्य बचावले ह्या जाणीवेतच प्रत्येक हिंदूराजानें समाधान मानले. हाच धोका आपल्यावरही येणार आहे याची खंत वा क्षिती त्यांनी बाळगली नाही. पाठीमागील जवळजवळ २ हजार वर्षांचा काळ या राज्यांनी आपापसामधील कलहात घालविला होता. ह्या कालावधीत अनेक राजघराणी उदयास आली आणि अनेक राजघराण्यांचा क्षय झाला. तरीदेखील राजकीय स्थैर्य आणि सामाजिक शांतता ही पाहिजे असल्यास सर्वांचा ग्रास घेणारा शत्रू समोर उभा ठाकल्यानंतर आपापसातील मतभेद विसरून त्या शत्रूचा संहार एकत्र येऊन करणे हे चाणाक्यनीतीचे सूत्र तत्कालीन राज्यकर्त्यांना कसे उमजू शकले नाही याचेच आश्चर्य वाटते. मुसलमानांचा दक्षिणेत प्रथम प्रवेश झाल्यानंतर देवगिरीच्या यादवांबरोबर त्यांचा जो संघर्ष झाला त्या वेळी यादवांच्या मदतीला जर दक्षिण हिंदुस्थानामधील सर्व हिंदू राजे गेले असते तर मुसलमानांचा पराजय होऊन त्यांच्या पुढील संभाव्य आक्रमणाचा धोका टळला असता, इतकेच नव्हे तर मराठ्यांचे राज्य अस्तित्वात येईपर्यंतच्या पुढील ३५० वर्षांच्या काळात दक्षिणेची जी प्रचंड हानी झाली तीही टळली असती. परंतु तत्कालीन जे हिंदू राज्यकर्ते होते, त्यांना

या गोष्टीची जाणीव होऊ शकली नाही किंवा ही जाणीव होऊनदेखील काळाची पावले ओळखून त्याप्रमाणे वागणे त्यांना जमले नाही. यामुळे याचा परिणाम असा झाला की, देवगिरीचे मोठे हिंदू राज्य तर नाश पावलेच परंतु त्यानंतर दक्षिण हिंदुस्थानातील हिंदू राज्यांवर मुसलमानानी जे आक्रमण केले त्यामध्ये त्यांना मदत देण्याची व मार्गदर्शन करण्याची नामुष्कीची पाळी देवगिरीच्या हिंदू राजांवर आली. वर उल्लेख केल्याप्रमाणे उत्तरेच्या सुलतानांची सत्ता दक्षिणेत कधीच स्थिरावू शकली नाही.

विजयनगरचा यक्षप्रश्न

१३४७ मध्ये दक्षिणेतील सरदारांनी बंड करून दिल्लीच्या सुलतानांची सत्ता नाकाम केली. या घटनेबरोबर आणखी एका महत्वाच्या गोष्टीचा याठिकाणी उल्लेख करणे आवश्यक आहे. ही गोष्ट म्हणजे विजयनगरच्या हिंदू राज्याची स्थापना आणि **बहमनी** बरोबरच त्या राज्याचे वाढत गेलेले सामर्थ्य व वैभव ही होय. या गोष्टीचा पुन्हा उल्लेख करण्याचे कारण असे की, विजयनगरचा १५६५ च्या तालिकोटच्या लढाईत मुसलमानांनी जो नाश केला त्याला कारण विजयनगरची राजनीती आणि तत्कालीन हिंदू राजांची उपेक्षा थोड्या–बहुत अंशी कारणीभूत ठरली. बहमनींच्या काळांत बहमनी सुलतानांचे आणि विजयनगरच्या सम्राटांचे अनेक वेळा संघर्षांचे प्रसंग आले. या संघर्षाचे मुसलमानी इतिहासकारांनी केलेले वर्णन हे अतिशयोक्तिपूर्ण आणि अतिशय भरमसाट असे आहे. बहमनींच्या वेळोवेळी विजयनगरवर झालेल्या स्वाऱ्यांत ठार मारल्या गेलेल्या हिंदू सैनिकांची फारशी इतिहासकारांनी दिलेल्या संख्येप्रमाणे गणती केली तर विजयनगरच्या राज्यात एक देखील हिंदू शिल्लक राहिला असता किंवा नाही याची शंका आहे. बहमनींचे राज्य हे मूलतः कमकुवत होते. गुजरात, माळवा आदि राज्यांच्या सुल्तानांकडून त्यांना अनेकदा पराभव पत्करावा लागला होता, आणि एका शत्रूपासून संरक्षण व बचाव करण्यासाठी त्यांना दुसऱ्या शत्रूची मदत घ्यावी लागली होती. अशा परिस्थितीत बहमनींनी विजयनगरचा मोड करण्यात पूर्णपणे यश मिळविले असे म्हणणे धाष्टर्याचे ठरेल. बहमनींच्या प्रतिकाराला तोंड देतांना विजयनगरने जर समकालीन हिंदू राजांबरोबर करार करून संरक्षणाची जर एक मजबूत फळी उभारली असती तर त्यांना बहमनींचा पराजय करता आला असता, इतकेच नव्हे तर बहमनींच्या मुलखात घुसून त्यांच्या चढाईखोर वृत्तीचा कायमचा बंदोबस्तही करता आला असता. अशा परिस्थितीत पंधराव्या शतकाच्या मध्याला जी परिस्थिती विजयनगर आणि हिंदू राजे यांच्या वृत्तीमुळे निर्माण झाली होती तिची तुलना मुसलमानांचे जे प्रथम आक्रमण दक्षिणेवर झाले त्या वेळी देवगिरीचे यादव आणि तत्कालीन राजे यांच्या वृत्तीमुळे निर्माण झालेल्या परिस्थितीशी केल्यास त्यामध्ये काहीही चूक होणार नाही.

विजयनगर आणि पाच शाह्या

बहमनी राज्य विलयास गेल्यानंतर विजयनगरमध्ये अनेक वेळा सत्तापालट झाला.

त्यामुळे विजयनगरचे सामर्थ्य कोणत्याही प्रकारे कमी झाले असे मात्र म्हणता येणार नाही. परंतु विजयनगरच्या राजांनी दक्षिणेमध्ये नव्याने अस्तित्वात आलेल्या शाह्यांबरोबर जे धोरण ठेवले ते शहाणपणाचे होते किंवा नाही याबाबद मतभेदाला जागा आहे. विजयनगरच्या राजांना एक पूर्णपणे अलिप्ततावाद तरी स्वीकारता आला असता किंवा दक्षिणेमध्ये नव्याने निर्माण झालेल्या पाचही शाह्यांची एकजूट होण्याच्या अगोदर त्यांचा एकापाठोपाठ एक असा समूळ नाश तरी करता आला असता. विजयनगरचे सामर्थ्य तेवढे निश्चित होते यात काहीच शंका नाही. मुसलमानांनी दक्षिणेवर प्रथम आक्रमण केले त्या वेळी तेथील हिंदू राजांची युती होऊ न देता त्यांनी ज्याप्रमाणे वेळोवेळी निरनिराळ्या राज्यांवर स्वारी करून त्यांना नेस्तनाबूद केले तसेच चढाईचे धोरण स्वीकारून विजयनगरला दक्षिणेतील सर्व शाह्यांचा पूर्णपणे निःपात करता आला असता. परंतु विजयनगरचे धोरण तालिकोटच्या लढाईपर्यंत धरसोडीचे आणि गुंतागुंतीचे होते. दक्षिणेतील शाह्यांत आपापसांमध्ये जी भांडणे चालली होती त्यामधे हस्तक्षेप करण्याचे विजयनगरला काहीच कारण नव्हते. परस्परांमध्ये लढून या शाह्यांची शक्ती खच्ची झाली असती आणि विजयनगरचा कार्यभाग हा आपोआपच साध्य झाला असता. दक्षिणेमधील या शाह्यांच्या संघर्षात विजयनगरने नेहमीच विजापूरची बाजू का घ्यावी याचा उलगडा होत नाही. शाह्यांमध्ये चाललेल्या या संघर्षात अमूक एकाची बाजू रास्त होती असे आपल्याला म्हणता येणार नाही. याचा विचार पुढे होईलच. विजापूरला अहमदनगरच्या पाडावासाठी नेहमीच विजयनगरचे साहाय्य घ्यावे लागले. अनेक वेळा या आक्रमणामुळे अहमदनगरचा मुलूख उजाड झाला. अहमदनगरच्या सुलतानांच्या मनात विजयनगरबद्दल द्वेष आणि तेढ निर्माण झाली. कदाचित विजापूरच्या सुलतानांच्याही मनाला विजयनगरचे साहाय्य घेतल्याची खंत वाटली असावी. दक्षिणेमधील पाचही शाह्यांत ज्यांच्यामुळे इतिहास घडत होता त्या म्हणजे दोनच : एक अहमदनगरची निजामशाही व दोन विजापूरची आदिलशाही. अहमदनगरला शह म्हणून विजयनगरचे सामर्थ्यशाली अस्तित्व आवश्यक आहे याची विजापूरला जाणीव होती. अहमदनगरचे एकाकी सामर्थ्य विजयनगरचा पाडाव करण्यास अपुरे होते. अशा परिस्थितीत दक्षिणेतील शाह्यांना एकत्र आणून विजयनगरची वाढती सत्ता खच्ची करण्याचा एकच मार्ग अहमदनगरच्या सुलतानांना आढळला, आणि तो म्हणजे धर्माच्या आवाहनाखाली दक्षिणेतील शाह्यांना एकत्र आणणे हा होय. अहमदनगरच्या हुसेन निजामशहाने ते केले. वऱ्हाडशिवाय इतर सर्व शाह्या या धर्मयुद्धासाठी एकत्र झाल्या. तालिकोटच्या लढाईत विजयनगरच्या दुबळ्या लष्करी डावपेचामुळे मुसलमानांच्या एकजूटीला विजय मिळाला आणि अलाउद्दीन खिलजीच्या देवगिरीवरील मोहिमेनंतर जसे यादवांचे साम्राज्य धुळीला मिळाले त्याप्रमाणे विजयनगरचे साम्राज्य धुळीला मिळून त्यांचे वैभव विलयाला गेले. दक्षिणेच्या राजकीय पटलावर यानंतर विजयनगरला एखाद्या

हुकमी मोहऱ्याचे स्थान न राहता एका दुय्यम अशा प्याद्याचे स्थान प्राप्त झाले.

विजापूर आणि अहमदनगर

विजयनगरच्या संदर्भात दक्षिणेतील पाच शाह्या आणि त्यांचे परस्परांबरोबरील संबंध आणि त्याचप्रमाणे त्यांचे आणि इतर शाह्यांचे संबंध कसे होते याविषयी थोडीफार चर्चा होणे आवश्यक आहे. विजापूर आणि अहमदनगर यांच्यामधील संबंध अहमदनगरच्या पडत्या काळातील शेवटची काही वर्षे सोडून दिल्यास कधीच मित्रत्वाचे नव्हते. जरी १४९० मध्ये युसुफ आदिलशाहा, मलिकअहमद निजामशाहा, आणि फतेउल्ला इमादउल्मुल्क यांनी एकाच वेळी स्वातंत्र्याची जाहीर घोषणा केली, तरी आपला हितचिंतक महमूद गावान याचा खून घडवून आणण्यात मलिकअहमदचा बाप मलिकहसन यांचा हात होता, ही गोष्ट युसुफ आदिलशाहा कधीच विसरला नाही. बहमनींच्या विसर्जनानंतर निर्माण झालेल्या पाच शाह्यांमध्ये विजापूर आणि अहमदनगर या शाह्याच प्रमुख होत्या. दोन्ही राज्यांतील प्रत्येक सुलतानाच्या कारकिर्दीत अहमदनगर आणि विजापूर यांच्यात संघर्ष झाला नाही असे एक वर्षही गेले नाही असे म्हटल्यास चालेल. सुरुवातीला युसुफ आदिलशहाने शिया धर्माचा स्विकार केला म्हणून मलिकअहमद निजामशहाने त्याच्याविरुद्ध बिदर, आणि गोवळकोंडा यांच्या बरोबर एकजूट करून युसुफ आदिलशहावर आपले राज्य सोडून जाण्याची पाळी आणली. बुरहाण निजामशहाच्या कारकिर्दीमध्ये पाथरीच्या प्रश्नावरून जेव्हा वऱ्हाड आणि अहमदनगर यांच्यामध्ये वैमनस्य उद्भवले, तेव्हा विजापूरने वऱ्हाडची बाजू घेऊन अहमदनगर बरोबर असलेले आपले वैर जगजाहीर केले. यानंतर दोहोमध्ये सोलापूरच्या प्रश्नावरून वैमनस्य उद्भवले आणि जवळ–जवळ पंधरावे शतक संपेतोपर्यंत हे वैर चालू राहिले. मूर्तजा निजामशहाच्या कारकिर्दीत आदिलशहाने वऱ्हाडच्या प्रश्नावरून अहमदनगरबरोबर तात्पुरती का होईना मैत्री केली. या मैत्रीचा उद्देश पूर्णपणे मतलबी होता. अहमदनगरने वऱ्हाड जिंकून घ्यावे आणि त्याबदली दक्षिणेकडील तितकाच मुलूख विजापूरने जिंकून घ्यावा, या अटीवर ही मैत्री आधारलेली होती. यापूर्वी तालिकोटच्या लढाईत या दोन्ही शाह्या एकत्र आल्या त्यादेखील स्वार्थापोटीच. याला उत्कृष्ट पुरावा म्हणजे तालिकोटच्या लढाईत विजयनगरच्या रामराजाचे प्राण हुसेन निजामशहाच्या हातून वाचविण्याचा प्रयत्न आदिलशहाने केला. युद्ध संपल्यानंतर तावडतोब अहमदनगर आणि विजापूर यांच्यामध्ये युद्धाला तोंड लागले. वऱ्हाडवरील स्वारीच्या वेळीदेखील असेच झाले. वऱ्हाडच्या तुफालखानाने आदिलशहाला द्रव्य आणि नजराणा यांची लालूच दाखविताच त्याने वऱ्हाडातून काढता पाय घेतला. दोन्ही राज्यांतील वैमनस्य इतक्या पराकोटीला पोहोचले होते की, अहमदनगरचा नाश करावा म्हणून अनेक वेळा विजापूरच्या आदिलशहांनी विजयनगरच्या हिंदू सम्राटांची मदत घेतली. मूर्तजा निजामशहाच्या कारकिर्दीनंतर गादीवर आलेले

सुलतान हे अल्पवयी, अपेशी आणि नालायक असल्यामुळे तेथील राजकारणाचा अतिशय बोजवारा उडाला. साहजिकच विजापूरच्या आदिलशहांना अहमदनगरच्या राजकारणात हस्तक्षेप करावयाची वारंवार संधी मिळाली. इब्राहीम निजामशहाच्या कारकिर्दीत परस्पर राज्यामधील विद्वेषाने इतके उग्र स्वरूप धारण केले की, दोन्ही राज्यात झालेल्या एका लढाईत इब्राहीम निजामशहा हा ठार झाला. दोन्ही राज्यांमध्ये विवाहाच्या नात्याने अतिशय घनिष्ठ असे संबंध जोडले गेले असताना त्यांच्यामध्ये इतके वितुष्ट का यावे याचा सहजासहजी उलगडा होत नाही. आपापसात न लढता आणि विस्तारवादाच्या धोरणाचा अंगीकार न करता दोन्ही राज्ये जर का गुण्यागोविंदाने नांदली असती तर ती बलहीन आणि खिळखिळी न होता मोगलांच्या आक्रमणाला अतिशय सावधपणे आणि समर्थपणे तोंड देऊ शकली असती. दोन्ही राज्यांच्या स्थापनेनंतरच्या जवळ-जवळ पाऊणशे वर्षांच्या काळात दक्षिणेचे विभाजन अहमदनगर आणि विजापूर यांनी कसे करावे याबाबत दोन्ही राज्यांच्या सुलतानांच्या अनेक वेळा गाठी-भेटी झाल्या. या गाठीभेटीमधून केव्हाही कसलीच निष्पत्ती होऊ शकली नाही. त्यावरून वाटाघाटींचे राजकीय दृष्ट्या स्वरूप कसे पोकळ होते याची कल्पना येते. या वाटाघाटीपाठीमागे निव्वळ संधिसाधूपणा होता आणि दूरदर्शीपणाचा अभाव होता असे जर म्हटले तर त्यात काहीच चूक नाही. या वाटाघाटीमध्ये ठरलेल्या गोष्टींपैकी एकही प्रत्यक्षात आणण्याचे धाडस आणि सामर्थ्य या राजवटीतील एकाही सुलतानाने दाखविले नाही. साहजिकच मनात असा विचार येतो की, हे धाडस जर त्यांनी दाखविले असते तर दक्षिणेचा सारा नकाशाच बदलून गेला असता. इतकेच नव्हे तर दक्षिणेवर जेव्हा मोगलांची स्वारी झाली तेव्हा अतिशय खंबीरपणे लढून दोन्ही राज्यांनी मोगलांचा ओघ सुरवातीलाच थोपवून धरला असता. मोगल आक्रमणाला एकवटून तोंड द्यावे ही जाणीव या दोन्ही राज्यांच्या राजकर्त्यांना झाली, पण ती फार उशिरा. दोन्ही शाह्यांनी एकत्र होऊन मोगलांना प्रतिकार केला पण हा प्रतिकार समर्थांचा प्रतिकार नसून दुर्बलांचा प्रतिकार होता. मोगलांनी या प्रतिकारावर सहजासहजी मात केली. पहिल्या प्रथम त्यांनी वऱ्हाड ताब्यात घेतला. मोगलांबरोबर लढण्यात अहमदनगरची शक्ती खिळखिळी झालेली होती. त्यामध्येच दरबारातील दुहीची भर पडली. परिणामी विजापूरकरांनी पाठविलेल्या मदतीचा कसलाही उपयोग झाला नाही. इ. सन १६०० मध्ये अहमदनगरचा पाडाव झाला आणि त्याबरोबरच अहमदनगरचे राज्य नामशेष झाल्यासारखे झाले.

अहमदनगर आणि वऱ्हाड व विजापूर आणि वऱ्हाड

अहमदनगर आणि वऱ्हाड आणि त्याचप्रमाणे विजापूर आणि वऱ्हाड यामधील संबंधाचे स्वरूप पूर्णपणे वेगळे होते. तिन्ही राज्यांची स्थापना ही एकाच वेळी झाली

आणि तिन्ही सुलतानांत वऱ्हाडचा फतेउल्ला इमादुल्मुक हा वयाने, ज्ञानाने आणि कर्तृत्वाने अहमदनगर आणि विजापूर या राज्यांच्या सुलतानापेक्षा श्रेष्ठ होता यात काहीच संशय नाही. वऱ्हाड आणि विजापूर यांचे संबंध फत्तेउल्लाच्या हयातीपर्यन्त अतिशय सलोख्याचे होते. परंतु या सलोख्याला पुढे अर्थात राजकारणाचे स्वरूप आले. कदाचित असे होण्याला कारण वऱ्हाडचे कमी होत गेलेले सामर्थ्य आणि वऱ्हाडच्या सुल्तानांची अकार्यक्षमताही कारणीभूत झाली असावी. तरीदेखील सोळाव्या शतकाच्या पहिल्या तीन–चार दशकांत अहमदनगरने जेव्हा–जेव्हा वऱ्हाडवर स्वारी केली तेव्हा–तेव्हा विजापूरच्या आदिलशहानी वऱ्हाडला मदत दिली. याच्या अगदी उलट असे स्वरूप अहमदनगर आणि वऱ्हाड याच्यामधील संबंधाचे होते. अहमदनगरच्या सुलतानांनी वऱ्हाडच्या सुलतानांकडे समानतेच्या भूमिकेवरून कधीच पाहिले नाही. फत्तेउल्ला इमादउल्मुल्क याचा मृत्यू झाल्यानंतर पाथरीच्या प्रश्नावरून दोन्ही राज्यांमध्ये अनेक वेळा लढाया झाल्या. या सर्व संघर्षांत जेव्हा–जेव्हा वऱ्हाडच्या इमादशहांना विजापूर अथवा गुजराथचे सुलतान यांची मदत मिळाली नाही तेव्हा–तेव्हा अहमदनगरचाच वरचष्मा राहिला. विजापूर आणि अहमदनगर यांच्यामध्ये अनेक वेळा लढाया झाल्या. या बहुतेक सर्व संघर्षांत अहमदनगरच्या पदरी जयाचे माप फारच थोड्या वेळा पडले. वऱ्हाड आणि अहमदनगर यांच्यामधील संघर्ष पाथरी हे ठिकाण अहमदनगरच्या ताब्यात आल्यावर संपला नाही. वर सांगितल्याप्रमाणे विजापूरच्या दृष्टीने वऱ्हाडची किंमत शून्य झाली आणि विजापूरने वऱ्हाडचे उदक अहमदनगरच्या सुलतानांच्या हातावर सोडले असे म्हणण्यास काहीच हरकत नाही. प्रत्यक्षात मात्र दोन्ही राज्यांतील संबंध उघड–उघड वितुष्टाचे असे कधीच झाले नाहीत. परंतु मूर्तजा निजामशहाने वऱ्हाड आपल्या राज्यात सामील करून घेण्यासाठी जेव्हा वऱ्हाडवर स्वारी केली तेव्हा विजापूरने अहमदनगरच्या या स्वारीत संपूर्ण सहकार्य दिले. अर्थात ज्या वेळी वऱ्हाड जिंकल्याने अहमदनगरचे सामर्थ्य वाढते अशी जाणीव झाली त्या वेळी विजापूरकरांनी वऱ्हाडातून काढता पाय घेतला. अहमदनगरच्या नंतर झालेल्या वऱ्हाडवरील आक्रमणाकडे आणि वऱ्हाडच्या झालेल्या पाडावाकडे विजापूरकरांनी पूर्णपणे दुर्लक्ष केले. विजापूरकरांचे हे धोरण म्हणजे तत्त्वच्युतीचे एक उत्कृष्ट उदाहरण आहे असे म्हणणेच योग्य ठरेल. या उलट अहमदनगरचे धोरण मात्र वऱ्हाडबाबत अतिशय उग्र असे होते. अहमदनगरचा पवित्रा पहिल्यापासूनच आक्रमक असा होता. राज्यवृद्धी या दृष्टिकोनातून अहमदनगरने वऱ्हाडवर केलेले आक्रमण हे कदाचित दावगे वाटणार नाही. परंतु न्यायाच्या दृष्टीने पाहता हे आक्रमण निश्चितच निंद्य ठरेल. कारण समर्थांची आक्रमणशक्ती त्यांच्यासारखा तुल्यबल शत्रू भेटल्यावर बोथट ठरते. परंतु आपल्यापेक्षा दुर्बलावर आक्रमण करावयाचे झाल्यास समर्थांच्या या वृत्तीला दुहेरी धार चढते. याचाच

प्रत्यय आपल्याला वऱ्हाड आणि अहमदनगर यांच्या संबंधातून येतो. अहमदनगरला वऱ्हाडबद्दल वाटणारा हा विद्वेष अतिशय पराकोटीला गेलेला होता याचाच सडेतोड पुरावा म्हणजे वऱ्हाडमध्ये मूर्तजा निजामशहाने तुफालखानाचा पराभव केल्यानंतर वऱ्हाडच्या राजवंशातील एकही व्यक्ती जिवंत न ठेवण्याचा मूर्तजा निजामशहाने केलेला आटापिटा हा होय.

पाच शाह्यांतील गोवळकोंडा आणि बिदर यांचे स्थान

बहमनीचे राज्य संपुष्टात आल्यानंतर निर्माण झालेल्या पाच राज्यांमध्ये बिदर आणि गोवळकोंडा या राज्यांच्या सुलतानांनी दक्षिणेतील राजकारणात ज्या तऱ्हेने भाग घेतला तो अतिशय विचित्र, आगळा, कधीकधी अतिशय निंद्य आणि पुष्कळदा नाट्यपूर्ण असा होता. बिदर आणि गोवळकोंडा या राज्यांच्या सुलतानांची अहमदनगर आणि विजापूर या राज्यांच्या सुलतानांबरोबर मैत्री होती असे आपल्याला कधीच म्हणता येणार नाही; वेळप्रसंगानुसार त्यांच्यामधील संबंध हे मित्रत्वाचे अगर शत्रुत्वाचे राहिले. बिदरच्या सुलतानांची बहमनी सुलतानांबरोबर झालेली वागणूकही अतिशय निंद्य अशी होती. महमूद गावानच्या खुनानंतर गादीवर आलेल्या सुलतानांची बूज अहमदनगर आणि विजापूर या राज्यांच्या सुलतानांनी न ठेवल्यामुळे बिदर राज्याचा संस्थापक कासीम बरीद आणि त्याचे वंशज यांचे चांगलेच फावले. त्यांनी मन मानेल तसा राज्यकारभार केला आणि नामधारी सुलतानांना विजापूर आणि अहमदनगर या राज्यांच्या सुलतानांना गैरवाजवी पत्रे लिहिण्यास भाग पाडून कधी विजापूर तर कधी अहमदनगर यांचा रोष ओढवून घेतला. या दोन राज्यांबरोबर बिदरच्या सुलतानांचे जे संघर्षाचे प्रसंग ओढविले त्यामध्ये अहमदनगर आणि विजापूर यांनी नेहमीच परस्पर विरोधी भूमिका स्वीकारल्या. या संघर्षात बिदरच्या सुलतानांना बहुतेक वेळा पराभव होऊन त्यांच्यावर नामुष्कीची पाळी ओढवली. बिदरचे महत्व हे कासीम बरीद होता तोपर्यंत टिकले. त्याच्या वारसांनी नामधारी बहमनी सुलतानांचो जवळ जवळ ससेहोलपट केली असे म्हटल्यास त्यात काहीच वावगे होणार नाही. दारू आणि स्त्रिया यांच्या नादात गुरफटून गेल्याने बिदरचे सुलतान अकार्यक्षम आणि कर्तृत्वहीन बनले. अहमदनगर आणि विजापूर येथील सुलतानांच्या दृष्टीने त्यांची किंमत शून्य होती. विजापूरशी झालेल्या एका संघर्षानंतर आदिलशहाने बिदरच्या अमीरअली बरीदला साखळदंडांनी बांधून तासन्‌तास सूर्यप्रकाशात उभे करून त्याची धिंड काढली. इतकेच नव्हे तर दारूच्या धुंदीत आणि इमादशहाच्या समक्ष बरीदशहाचा उल्लेख 'कुत्रा' असा करून त्याची घोर अवहेलना केली. एकाच वेळी निर्माण झालेल्या शाह्यांचे सुलतान आपापसामध्ये वागताना किती नीच पातळीला जात असत याचे हे उत्कृष्ट उदाहरण आहे. या प्रसंगापासून बिदरची सद्दी संपली. ते जवळ जवळ विजापूरचे मांडलिक बनले. दक्षिणेच्या राजकारणात त्यांनी

घेतलेला भाग हा विजापूरकरांच्या मर्जीवर अवलंबून राहू लागला. दक्षिणेच्या राजकारणात मोगलांचे आगमन झाल्यानंतर जी काही उलथापालथ झाली त्यामध्ये बिदरच्या बरीदशहाचा नामनिर्देशही झाल्याचे आपल्याला आढळून येत नाही. १७व्या शतकाच्या सुरवातीला विजापूराने बिदरचे राज्य खालसा करून त्या राज्याचे स्वतंत्र अस्तित्व संपुष्टात आणले. गोवळकोंड्याच्या कुतुबशाही सुलतानांची स्थिती इतकी हलाखीची आणि दैन्यावस्थेची होती असे मात्र म्हणता येणार नाही. गोवळकोंड्याचा संस्थापक सुलतान कुली कुतुबशहा हा स्वतः समर्थ होता, आणि त्याने आपल्या सामर्थ्याच्या जोरावर गोवळकोंड्याच्या राज्याची वृद्धी घडवून आणली. त्याच्या हयातीपर्यंत गोवळकोंड्याचे राजकरण निश्चित असे होते आणि गोवळकोंड्याच्या अहमदनगर आणि विजापूर या राज्यांबरोबरील संबंधाला काहीतरी अर्थ होता. त्याच्या मृत्यूनंतर मात्र गोवळकोंड्याच्या या दोन्ही राज्यांबरोबरील संबंधांना अनिश्चित असे स्वरूप प्राप्त झाले. लोकसंख्या, आकार, वैभव आणि संपन्नता या दृष्टीने विचार केल्यास गोवळकोंडा राज्याची अहमदनगर आणि विजापूर यांच्या बरोबर तुलना करता आली असती इतकेच नव्हे तर या सर्व बाबतीत गोवळकोंड्याचे राज्य कदाचित या दोन्ही राज्यांपेक्षा वरचढ आणि श्रेष्ठ ठरले असते. कुली कुतुबशहाच्या मृत्यूनंतर गोवळकोंड्याच्या सुलतानांची वागणूक ही न समजण्यासारखी व न पटण्यासारखी वाटते. स्वतःच्या सामर्थ्याची जाणीव गोवळकोंड्याच्या सुलतानांना कधीच झाली नाही. साहजिकच अहमदनगर आणि विजापूर या राज्यांबरोबर त्यांनी संबंधाची जी परंपरा निर्माण केली ती समानतेच्या भूमिकेवरून कधीच केली नाही. विजापूर आणि अहमदनगर यांच्यामध्ये संघर्षाचे जे अनेक प्रसंग निर्माण झाले त्यामध्ये गोवळकोंड्याचे सुलतान हे कळत – न कळत ओढले गेले. गोवळकोंड्याच्या सुलतानांना सत्तेच्या समतोलाच्या तत्त्वाने पछाडले असावे असा भास त्यांच्या एकंदर राजकारणाचा अभ्यास केल्यावर मनात निर्माण होतो. अहमदनगरच्या बाजूने विजापूरकरांशी लढताना अगर विजापूरकरांच्या बाजूने अहमदनगरकरांशी लढताना दोहोपैकी एखाद्याचे पारडे जड होईल अशी भिती गोवळकोंड्याच्या सुलतानांना वाटल्यास ते बिनदिक्कत त्या पक्षाचा त्याग करून रणांगण सोडून जाण्यास मागेपुढे पाहात नसत. परिणामी अनेक वेळा विजापूर आणि अहमदनगर या राज्यांच्या सुलतानांकडून त्यांना जबरदस्त शासन करण्यात येत असे. त्यांचे हे दुटप्पी धोरण अहमदनगरवर मोगलांची स्वारी होईतोपर्यंत कायम टिकले. या दरम्यानच्या काळात अहमदनगर किंवा विजापूर येथील सुलतानांच्या तोडीसतोड असा सुलतान गोवळकोंड्यामध्ये निर्माण झाला नाही. अहमदनगरच्या मोगलांबरोबर झालेल्या संघर्षात विजापूरने जितक्या हिरिरीने भाग घेतला तितक्या हिरिरीने भाग गोवळकोंड्याच्या कुतुबशहांनी घेतला नाही ही विशेष नमूद करण्यासारखी गोष्ट आहे.

अहमदनगर आणि गुजरात

हे झाले दक्षिणेतील पाच शाह्यांच्या आपापसातील संबंधाचे स्वरूप. या बरोबरच तत्कालीन अस्तित्वात असलेल्या गुजरात आणि खानदेश या मुसल्मानी राजवटी आणि विजयनगरचे हिंदू राज्य यांच्याबरोबर असलेल्या पाच शाह्यांच्या संबंधाचे स्वरूप कसे काय होते याबाबतचे थोडेसे समीक्षण उद्बोधक ठरेल. बहमनींच्या विसर्जनानंतर निर्माण झालेल्या पाच शाह्यांपैकी अहमदनगरचे गुजरात आणि खानदेश यांच्याबरोबर इतर शाह्यांपेक्षा अधिक संबंध आले. हे संबंध मित्रत्वाच्या नात्याचे नसून शत्रुत्वाचे होते असे त्यांचे वर्णन अधिक सयुक्तिक ठरेल. या संबंधांची चर्चा करताना विशेषतः गुजरात आणि अहमदनगर यांच्यामधील संबंधांचा शंभर दीडशे वर्षापूर्वीचा काळ साहजिकच डोळ्यापुढे येतो. बहमनी राज्याच्या स्थापनेनंतर गुजरातचे सुलतान आणि बहमनी यांचे संबंध शत्रुत्वाचे होते. एकदा तर वेळ अशी आली होती की, गुजरातच्या फौजांनी माहिमपर्यंत येऊन बहमनीच्या फौजांचा पराभव केला होता. कालांतराने ही परिस्थिती पालटली. गुजरात आणि बहमनी यांच्यामधील संबंधांना मित्रत्वाचे स्वरूप आले. इतकेच नव्हे तर गुजरातचे सुलतान बहमनींचे हितकर्ते ठरले. याचे प्रत्यंतर माळ-व्याच्या सुलतानांनी बहमनींवर स्वारी करून जेव्हा त्यांच्या राजधानीपर्यंत मजल मारली तेव्हा गुजरातचा सुलतान बहमनींच्या संरक्षणासाठी धावून आला, आणि त्याने बहम-नींच्या राज्यावरील संकट टाळले त्यावेळी आले. महमूद गावानच्या मृत्यूपर्यंत हे संबंध मैत्रीचे राहिले. त्यानंतर बहमनींचे अस्तित्व जवळजवळ संपुष्टात आले आणि त्यामुळे गुजरातच्या सुल्तानांचा दृष्टिकोन बदलला आणि त्यांचे धोरण शत्रुत्वाचे झाले. बहादूर गिला नीच्या बंडाबाबत गुजरातच्या सुलतानांनी बहमनींना धारेवर धरले ही गोष्ट या बदलत्या धोरणाची साक्ष देते. कदाचित अहमदनगरचे राज्य भौगोलिक दृष्ट्या गुजरातच्या राज्याला अधिक जवळचे असल्यामुळे बहमनींबरोबरील शत्रुत्वाचा वारसा गुजरातच्या सुलतानांनी अहमदनगर बरोबरील संबंधात पुढे चालू ठेवला. गुजरातच्या सुलतानांनी अहमदनगरच्या सुलतानांना कधीच मानले नाही. इतकेच नव्हे तर अहमदनगरच्या सामर्थ्याची त्यांना कधीच भिती वाटली नाही. अहमदनगरच्या बाबतीत बोलायचे म्हटले तर अहमद-नगरच्या सुलतानांचे धोरण गुजरातच्याबाबतीत पडखाऊपणाचे होते. याचा एकच दाखला पुरेसा आहे. गुजरातच्या बहादूर शहाने माळव्यावर स्वारी करून तेथे आपले प्रस्थान बसविले तेव्हा बुरहाण निजामशहाला गुजरातच्या सुलतानाच्या आपण बरोबरीचे आहोत हे जाहीर करण्याची इच्छा झाली. त्याने गुजरातच्या सुलतानाची भेट घेण्यासाठी जीवाचा एकच आटापिटा केला. आपला सल्लागार शहाताहीर याला त्याने बहादूर शहाकडे भेटीची विनंती करण्यासाठी रवाना केले. बहादूर शहाने बुरहाण निजामशहाला मानतेच्या भूमिकेवरुन मानण्याचे नाकारले. अशाही परिस्थितीत बुरहाण निजाम-

शहाने बहादूरशहाची भेट घेतली. बुरहाण निजामशहाचा अपमान होऊ नये म्हणून शहाताहीरने एक युक्ती केली. ती म्हणजे बुरहाण निजामशहा बहादूरशहाचे पुढे जाण्याचे अगोदर तो कुराणाची एक प्रत घेऊन दरबारात शिरला. ते पाहताच बहादूर शहा सिंहासनावरून खाली उतरला. शहाताहीर याने बहादूरशहा हा बुरहाण निजाम-शहाला सामोरा गेला अशी बुरहाण निजामशहाची खोटी समजूत करून दिली. बुरहाण निजामशहाने ते खरे मानले. सत्याचा हा केवढा विपर्यास आणि मनाची केवढी ही वंचना! बुरहाण निजामशहाच्या व्यक्तिमत्त्वाने यावेळी इतकी खोल पातळी गाठली होती की, बहादूरशहाकडून शहा ही पदवी घेण्यात त्याला कोणताच अपमान वाटला नाही. वरील प्रसंगातून अहमदनगर आणि गुजरात यांच्यामधील संबंधाचे खरे स्वरूप आप-ल्याला दिसून येते. गुजरातच्या सुलतानाच्या वर्तनात जेत्याचा उद्दामपणा होता. तर अहमदनगर सुलतानात दुर्बलाचा पडखाऊपणा होता. अहमदनगर आणि गुजरात यांच्यामधील शत्रुत्वाची ही परंपरा पुढेही टिकली.

अहमदनगर आणि खानदेश

वऱ्हाड आणि खानदेश यांचे अहमदनगरबरोबर वैर होते या गोष्टीचा उल्लेख पूर्वी आलेला आहेच. वऱ्हाड आणि खानदेश या राज्यांच्या सुलतानांची अहमदनगर बरोबर एकेकट्याने किंवा एकत्र होऊन सामना देण्याइतकी ताकद नव्हती. वऱ्हाड-बरोबर जसे अहमदनगरचे अनेक वेळा संघर्षाचे प्रसंग आले त्याचप्रमाणे खानदेशचेही आले. त्याला कारणे खानदेशच्या वारसाबाबत अहमदनगरने केलेला हस्तक्षेप अथवा पुढे अहमदनगरच्या वऱ्हाड प्रांतात खानदेशच्या सुलतानांनी केलेली ढवळाढवळही होती. परंतु प्रत्येकवेळी खानदेशच्या सुलतानांना समोरासमोरच्या लढाईत अहमदनगरसमोर माघार घ्यावी लागली. एकदा तर असा प्रसंग आला की, अहमदनगरच्या सुलतानांनी खानदेशची राजधानी बुऱ्हाणपूरपर्यंत मजल मारून खानदेशच्या सुलतानांची ससेहोलपट केली. खानदेशच्या सुलतानांवर अशा तऱ्हेचा प्रसंग जेव्हा ओढवे,तेव्हा त्यांना गुजरातच्या सुल-तानाकडे धाव घेणे भाग पडे. साहजिकच पुष्कळ वेळा आपल्याला अहमदनगरविरूद्ध गुजरात, खानदेश आणि वऱ्हाड किंवा गुजरात आणि खानदेश यांची युती झालेली दिसून येते. जेव्हा जेव्हा अहमदनगर आणि खानदेश यांच्या कलहात गुजरातने हस्त-क्षेप केला तेव्हा तेव्हा अहमदनगरला नामुष्कीची माघार घ्यावी लागली. एकदा तर अशी वेळ आली की, गुजरातचे सैन्य वऱ्हाड आणि खानदेश आपल्या ताब्यात घेऊन न थांबता अहमदनगरच्या प्रदेशात ठाण देऊन बसले. परंतु पावसाळा ऐन मोक्यावर आल्याने आणि दक्षिणेमधील सुलतान आपल्याविरुद्ध एकी करतील या भितीने गुजरातच्या सुलतानांनी अहमदनगर आणि वऱ्हाड येथून मघार घेतली. मोगलांनी गुजरात घेतल्या-वर अहमदनगर आणि गुजरात यांच्यामधील वैराची समाप्ती झाली. खानदेश अणि

अहम्मदनगर यांच्यामधील वैरभावाने कांही कालावधी सोडून दिल्यास गुजरातच्या पाडावा-नंतरच्या काळात अतिशय परीसीमा गाठली. खानदेशचा सुलतान राजा अलीखान याच्या कारकिर्दीत खानदेशावर मोगलांचा दबाव आला. राजा अलीखानाने काळाची पावले ओळखली आणि अकबराचे मांडलिकत्व पत्करले. नाइलाजानें का होईना मोगलांच्या अहमदनगरवरील स्वारीत राजा अलीखानाला भाग घ्यावा लागला. या स्वारीत एका लढाईच्या प्रसंगी राजा अलीखानाला मृत्यू यावा ही घटना दैवगती किती विचित्र असते हेच दाखवीत नाही का?

विजयनगर आणि अहमदनगर

दक्षिणेतील शाह्या आणि विजयनगरचे हिंदू राज्य यांच्यामधील संबंधाचा उल्लेख यापूर्वी तालिकोटच्या लढाईच्या संदर्भात थोड्याफार अंशानें येऊन गेलेला आहेच. विजयनगरबरोबर सर्वांत अधिक संबंध आला तो तालिकोटच्या लढाईच्या अगोदर अहमदनगर आणि विजापूर यांचा. तालिकोटच्या लढाईत बिदर आणि गोवळकोंडा यांचा संबध आला तो केवळ लाक्षणिक अर्थाने. वऱ्हाडने या लढाईत भाग घेण्याचे नाकारले ते अहमदनगर बरोबरील शत्रुत्वानें. विजापूरचे तालिकोटच्या लढाईचा प्रसंग सोडून दिल्यास विजयनगरबरोबरील संबंध हे मैत्रीचे होते. अहमदनगरच्या तथाकथित वाढत्या सामर्थ्याच्या विरुद्ध विजापूरला विजयनगरबद्दल नेहमीच दिलासा वाटे. तालिकोटच्या लढाईच्या अगोदर दोन–तीन वेळा तरी असे प्रसंग आले की, विजयनगर आणि विजापूर यांच्या संयुक्त फौजांनी अहमदनगरपर्यंत धडक मारली. या संघर्षात गोवळकोंड्याच्या सुलतानांची भूमिका निव्वळ धरसोडीची होती. अहमद-नगरचे विजयनगरबरोबरील संबंध शत्रुत्वाचे आणि द्वेषमूलक होते. या संबंधांना अहमदनगरच्या हुसेन निजामशहाने वैयक्तिक स्वरूप दिले. विजापूर आणि विजयनगर यांच्या अहमदनगरबरोबर झालेल्या एका संघर्षात अहमदनगरचा पाडाव झाला. यानंतरच्या झालेल्या वाटाघाटीत हुसेन निजामशहा आणि विजयनगरचा रामराजा यांची गाठभेट झाली. या प्रसंगी रामराजाने आदरातिथ्याचा एक प्रकार म्हणून हुसेन निजामशहाला एक विडा आणि पान दिले. ते घेताना रामराजाच्या हाताचा स्पर्श हुसेननिजामशहाच्या हाताला झाला. एखाद्या अपवित्र आणि अमंगल वस्तूचा स्पर्श आपल्याला झाला आहे असे भासवून हुसेन निजामशहाने आपले हात धुण्यासाठी पानदान मागविले. याचा रामराजाला साहजिकच अपमान वाटला. त्याने असे उद्‌गार काढले की हुसेन निजामशहा हा जर माझा पाहुणा नसता तर त्याची मी गर्दनच उडविली असती. ही घटना रामराजा विसरला परंतु हुसेन निजामशहा विसरला नाही. त्याने विजयनगरचा नाश करण्याचे आणि अनुषंगाने रामराजाचा काटा काढण्याचे ठरविले. आपल्या कट्ट्या शत्रूबरोबर म्हणजे विजापूरबरोबर त्याने मित्रत्वाचा तह केला आणि

वऱ्हाडखेरीज सोडून इतर चार शाह्यांची युती त्याने विजयनगरविरुद्ध घडवून आणली. विजयनगरच्या हिंदू राजाचे वाढते सामर्थ्य हे या युतीपाठीमागील जसे एक महत्वाचे कारण होते त्याप्रमाणे हुसेन निजामशहाला रामराजाबद्दलचा आपला वैयक्तिक सूडही उगवून घ्यावयाचा होता. तालिकोटच्या लढाईत रामराजाला पकडून आगल्या-नंतर हुसेन निजामशहाने रामराजाचा शिरच्छेद केला एवढेच नव्हे तर त्याचे पेंढा भरलेले मस्तक सैन्यामधून मिरविले. यावरून हुसेन निजमशहाच्या मनात ठाण मांडून बसलेल्या द्वेषाची कल्पना येते. तालिकोटच्या लढाईनंतर मुसलमानांची सैन्ये विजयनगरवर चाल करून गेली आणि ६ महिनेपर्यंत लुटालूट, जाळपोळ, अनन्वित अत्याचार आणि भीषण कत्तली यांचा एक इतिहासच विजयी झालेल्या मुसलमानी सुलतानांनी उभा केला. या सर्व घटनापाठीमागील प्रेरक शक्ती ही हुसेन निजामशहाची होती, याबाबत दुमत असण्याचे काहीच कारण नाही. या पराभवानंतर विजयनगरचा जो ऱ्हास झाला त्यातून विजयनगरने कधीच डोके वर काढले नाही. दक्षिणेतील हिंदू आणि मुसलमान राजांनी सामोपचाराचे धोरण स्विकारून गुण्यागोविंदाने राज्य केले असते तर १६ व्या शतकाच्या अखेरीला दक्षिणेवर आलेल्या मोगलांच्या संकटाला त्यांना अधिक निर्धारपूर्वक तोंड देता आले असते यात काहीच शंका नाही. कदाचित जेव्हा मोगलांच्या पाशवी शक्तीपुढे अहमदनगर, विजापूर आणि गोवळकोंडा यांना माघार घ्यावी लागली तेव्हा हा विचार त्या राज्यांच्या सुलतानांच्या मनात निश्चितच आला असेल.

मुसलमानी राजवटी आणि त्यांचे सुलतान

इतिहास हा जसा त्या त्या कालखंडात घडलेल्या घटनांनी बनविला जातो त्याचप्रमाणे इतिहासाच्या घडणीवर त्या त्या कालखंडात जे राजेरजवाडे होऊन गेलेले असतात त्यांच्या स्वभावाची आणि चारित्र्याची दाट छाया पडलेली असते. साहजिकच मध्ययुगीन महाराष्ट्राच्या इतिहासाचा मागोवा घेताना बहमनी राजवट आणि या राजवटीचे सुलतान, बहमनींच्या विघटनानंतर निर्माण झालेल्या पाच शाह्या आणि त्यांचे सुलतान आणि त्याचप्रमाणे तत्कालीन इतर राजवटी व त्यांचे सुलतान यांचा या अनुषंगाने थोडाफार विचार करणे हे क्रमप्राप्त ठरते. बहमनी आणि इतर सर्व शाह्या यांचा विचार करताना एक गोष्ट आपल्या नजरेत भरते ती अशी :

वारसाहक्कांची युद्धे – एक स्थायीभाव

काही अपवाद सोडल्यास कोणताही सुलतान हा रक्तपाताशिवाय गादीवर आला नाही. दक्षिणेच्या राजकारणात ही गोष्ट नवी होती, आणि हा रक्तपाताचा वारसा दक्षिणेला दिल्लीच्या खिलजी आणि तुघलक घराण्यांकडून मिळाला. या गोष्टीला दोन कारणे संभवतात. एक म्हणजे राज्याच्या वारसाच्या मनात आपल्याला लवकरात लवकर

सिंहासन मिळावे ही इच्छा आणि त्यामुळे ते लवकर न मिळाल्यास त्यासाठी सिंहासनावर असलेल्या सुलतानाला ठार मारून ते मिळविण्याचा त्याचा प्रयत्न. दुसरे कारण म्हणजे सुलतानांना लाभलेले दीर्घायुष्य आणि त्यांनी आपल्या पाठीमागे ठेवलेले सिंहानाचे अनेक इच्छुक वारस. या वारसांनी स्वतःचा अधिकार सिंहासनावर सांगण्याच्या प्रयत्नांतून अनेक वेळा संघर्षाचे प्रसंग निर्माण होत. परिणामी बहमनी राज्याच्या स्थापनेपासून अहमदनगरच्या पाडावापर्यंतच्या २५० वर्षांच्या कालखंडात आपल्याला अनेक वेळा सिंहासनासाठी खून आणि रक्तपात झालेला दृष्टीस पडतो. याची अगदी ठळक उदाहरणे द्यावयाची झाल्यास पुढील देता येतील. पहिल्या महमदशहा बहमनीनंतर गादीवर आलेल्या मुजाहीदशहाचा खून झाला. त्याच्या पाठोपाठ आलेला दाऊदशहा हा देखील जेमतेम एकच वर्ष गादीवर टिकला. त्यानंतर १३९७ मध्ये गादीवर आलेल्या घियासुद्दीन बहमनीचा खून झाला. त्यांच्या पाठोपाठ गादीवर आलेल्या शम्सुद्दीन दाऊदचाही राज्याच्या अभिलाषेपायी खून झाला. त्यानंतर गादीवर आलेल्या फिरोजशहाने बराच काळपर्यंत राज्य केले. आपला मुलगा हसन याची त्याने वारस म्हणून नेमणूक केली. परंतु ही नेमणूक बाजूला सारून फिरोजशहाचा भाऊ अहमदशहा याने राज्य बळकाविले. महमुद गावानच्या मृत्यूनंतर बहमनींच्या विघटनातून निर्माण झालेल्या बरीदशाही राजकर्त्यांनी आपल्या राज्यलालसेपोटी बहमनी कुलातील अनेक राजपुरुषांचा बळी दिला. याची ठळक उदाहरणे म्हणजे अहमदशहा बहमनी चौथा, अलाउद्दीनशहा बहमनी, वलीउल्ला आणि कलीमुल्ला ही होत. या खुनांच्या सत्राचे दक्षिणेमधील राजकारणावर अतिशय दूरगामी असे परिणाम झाले. राज्यामधील पक्षोपपक्षांनी याचा फायदा घेऊन राज्यात अंदाधुंदी माजविली. विशेषतः दक्षिणी आणि परदेशी मुसलमान हा वाद यातूनच निर्माण झाला. किंबहुना बहमनी सुलतानांनी आपल्या स्वार्थासाठी या वादाला चालना दिली आणि त्यामुळे अनेक वेळा निरपराध लोकांच्या कत्तली घडून आल्या, आणि मोठमोठ्या मुत्सद्द्यांचे बळी पडले. चाकण येथे झालेली परदेशी मुसलमानांची कत्तल, ख्वाजा जहान तुर्क आणि महमूद गावान यांचे झालेले खून आणि पंधराव्या शतकाच्या अखेरीला बिदर येथे झालेल्या कत्तली ही वरील गोष्टींची ठळक उदाहरणे आहेत. वारसाहक्कासाठी ही जी युद्धे झाली त्याचे आणखी दोन परिणाम बहमनींच्या कालखंडात झाले. एक म्हणजे राज्यावर ज्यांना आपला अधिकार सांगता आला नाही अशा तथाकथित वारसांनी केलेली बंडे हा होय. अहमदशहा बहमनीने आपला भाऊ फिरोजशहा याच्या विरुद्ध बंड करूनच राज्य बळकाविले. अहमदशहाला आपला पुतण्या हसन याच्या बंडाचा बीमोड करूनच आपले राज्य टिकविणे भाग पडले. दुसऱ्या अलाउद्दीन महमदशहाच्या कारकिर्दीत राजपुत्र महमद याने बंडाचा झेंडा उभारला. वारंवार होणाऱ्या या बंडामुळे

बहमनींच्या राज्यावर परकीयांची आक्रमणे तर झालीच परंतु अंतर्गत सुव्यवस्था आणि शांतता यांनाही धोका निर्माण झाला. वारसाहक्कासाठी झालेल्या या रक्तपाताचा दुसरा परिणाम म्हणजे राज्यावर आलेला वारस हा थेट राजकुलातील (Direct Line) क्वचित्‌च नसे. १५० वर्षांतील बहमनी राजवट जर तपासून बघितली तर कुलच्छेद होऊन गादीवर आलेल्या वारसांची अनेक उदाहरणे आपल्याला मिळतील. पहिला खंड पडला तो अलाउद्दीन मुजाहीदशहाच्या मृत्यूनंतर. दुसरा खंड पडला तो घियासुद्दीन आणि शम्सुद्दीन दाऊद यांच्या खुनानंतर. तिसरा खंड पडला तो फिरोजशहाच्या मृत्यूनंतर. कोणत्याही राजवटीच्या भरभराटीला आणि वैभवाला जर का थेट राजकुलातील वारस गादीवर आले तर अधिक तेज चढते. थेट राजवंशात नसलेला वारस हा उपरा ठरतो. सिंहासनाबद्दल जितके प्रेम त्याला वाटावयाला पाहिजे तितके त्याला वाटत नाही. राज्याची वृद्धी करण्याच्या ऐवजी आपली सत्ता कशी टिकविता येईल याकडेच त्याचे अधिक लक्ष राहाते. बहमनींच्या बाबतीत दिल्लीच्या सिंहासनासारखीच या गोष्टीची पुनरावृत्ती झाली. बहमनींचा कुलक्षय होण्याला ही गोष्ट कारणीभूत झाली असे विधान केल्यास त्यामध्ये काहीच वावगे ठरणार नाही. बहमनींची हीच परंपरा पुढे थोड्याफार अंशाने अहमदनगर, विजापूर आणि गोवळकोंडा या राज्यात चालू राहिली. अहमदनगरच्या राज्यात मूर्तजा निजामशहाच्या कारकिर्दीपर्यंत वारसासंबंधाने उघड-उघड युद्धे झाली नाहीत. परंतु बुरहाण निजामशहाचा गादीवरील हक्क बाजूला सारून त्याच्या राजाजी नावाच्या भावाला गादीवर आणण्याचा प्रयत्न दरबारातील काही मंडळींनी केला. विजापूरच्या सुलतानांनीही अहमदनगरच्या वारसाच्या बाबतीत ढवळाढवळ करण्याचे अनेक वेळा प्रयत्न केले. इतकेच नव्हे तर अधिकारावर असलेल्या सुलताना-विरुद्ध झगडणाऱ्या राजपुत्राला आपल्या दरबारात आसराही दिला. पुढे मूर्तजा निजामशहाला खुद्द त्याचा भाऊ बुरहाण निजामशहा याने आव्हान दिले. निजामशहाने या आव्हानाचा बीमोड करून आपल्या भावाला कैद केले. हाच बुरहाण कालांतराने दुसरा बुरहाण निजामशहा म्हणून गादीवर आला. अहमदनगरच्या वारसा हक्काच्या बाबतीत इतिहासातदेखील ज्याला तोड नाही अशी एक घटना मूर्तजा निजामशहाच्या कारकिर्दीत घडून आली. आपला मुलगा मिरानहुसेन हा आपल्या विरुद्ध कारस्थाने करीत आहे या संशयावरून मूर्तजा निजामशहाने त्याला जाळून ठार मारण्याचा अयशस्वी प्रयत्न केला. याचे प्रायश्चित्त लगोलग त्याला मिळाले. मिरान हुसेन याने आपल्या बापाचा त्याला खोलीत कोंडून जीव घेतला. यानंतर अहमदनगरच्या राजघराण्याला जणू काहीं वारसा हक्काच्या युद्धाचा शापच मिळाला. मिरानहुसेनची कारकिर्द फार काळ टिकली नाही. त्याचा खून झाला. त्याच्या चुलतभावाला गादीवर बसविण्यात आले. त्याचीही कारकीर्द फारच थोडा काळ टिकली. दुसरा बुरहाण

निजामशहा हा त्याचा बाप. त्याने अकबराची मदत घेऊन आपल्या मुलाविरुद्धच युद्ध पुकारले, आणि अहमदनगरची गादी बळकाविली. पाच–दहा वर्षांच्या कालावधीत घडलेल्या या विचित्र घटनांनी अहमदनगरचे सामर्थ्य खच्ची झाले, आणि मोगलांनी त्या राज्याचा स्वाहाकार केला. इतक्या प्रमाणात जरी नाही तरी थोड्याफार अंशी का होईना विजापूर आणि गोवळकोंडा या राज्यात वारसाहक्काबाबत संघर्ष घडून आले. युसुफ आदिलशहानंतर इस्माईल आदिलशहाला गादीवरून काढून दुसऱ्या राजपुत्राला गादीवर बसविण्याचा प्रयत्न कमालखान या सरदाराने केला. इस्माईल आदिलशहाच्या मृत्यूनंतर त्याचा थोरला मुलगा मल्लूखान याला गादीवर बसविण्यात आले. परंतु त्याचा खून होऊन त्याचा भाऊ इब्राहीम हा गादीवर आला. थेट राजकुलामध्ये विजापूरच्या आदिलशाही घराण्यात पडलेली ही पहिली मोड होती. अर्थात या घटनांनी विजापूरच्या राज्यात अहमदनगरइतके दुष्परिणाम झाले नाहीत याबद्दल शंकेला जागा नाही. अहमदनगर आणि विजापूर या राज्यांत एकापाठोपाठ एक तीन सुलतान त्या राज्यांच्या स्थापनेपासून सिंहासनावर आले परंतु या कालावधीत गोवळकोंड्याचा कुलीकुतुबशहा मात्र वयाच्या ९८ व्या वर्षी राज्य करीत होता. दीर्घायुष्य हे एक कधीकधी वरदान न ठरता शाप ठरते या गोष्टीची प्रचीती यावेळी आली. कुतुबशहाचा मुलगा जमशीद याची-ही वृद्धावस्था झालेली होती. आपण काहीही हालचाल न केल्यास आपल्याला राज्य मिळण्याची शक्यता कमी आहे याची जाणीव होऊन त्याने आपल्या बापाचा खून केला, आणि तो राज्यावर आला. जमशीदकुतुबशहालाही गादीवरून काढून त्याचा भाऊ हैदर याला गादीवर बसविण्याचे अयशस्वी प्रयत्न झाले. जमशीदने निर्माण केलेला वारसा त्याच्या मृत्यूनंतर पुढे चालू राहिला. त्याच्या मृत्यूनंतर त्याचा मुलगा सुभानकुली याला गादीवर बसविण्यात आले. परंतु थोड्याच अवधीत जमशीदचा भाऊ इब्राहीम याने आपल्या पुतण्याला पदच्युत करून गादी बळकाविली. बहमनी काय किंवा बहमनींच्या विघटनानंतर निर्माण झालेल्या पाच शाह्या काय, यांच्यामधील वारसाहक्काच्या या कलहामुळे झालेले घोर दुष्परिणाम इतिहासाला विदितच आहेत. या ठिकाणी मध्ययुगीन महाराष्ट्रातील मुसलमानी राजवटीतीलच केवळ या घटना सांगण्याचे कारण प्रस्तुत विषयाची व्याप्ती आणि मर्यादा हे होय. या संदर्भात एक गोष्ट नमूद करावीशी वाटते आणि ती ही की, बहमनी आणि त्यांच्या विघटनानंतर निर्माण झालेल्या पाच शाह्या यांना समकालीन असलेली ओरिसा, तेलंगण आणि विजयनगर ही हिंदू राज्येदेखील वारसा हक्काच्या युद्धाच्या या शापापासून मुक्त नव्हती. किंबहुना सामर्थ्याने अधिक असून देखील मुसलमानी राज्यांकडून त्यांचा पुष्कळ वेळा पराजय झाला याचे कारण वारसाहक्काच्या युद्धामुळे निर्माण झालेली राजकीय अशांतता आणि अनिश्चित परिस्थिती हे होते.

सुलतानांची स्वभावचित्रे.

मध्ययुगीन हिंदुस्थानातील राजवटींविषयी चर्चा करताना त्या राज्यांचे सुलतान आणि त्यांची स्वभाववैशिष्ट्ये ही काही–काही बाबतीत अतिशय ठळकपणे नजरेसमोर उभी राहतात. बहमनी राज्याच्या स्थापनेपासून अहमदनगरच्या पाडावापर्यंतच्या २५० वर्षांच्या काळात मनुष्यस्वभावाचे अनेकविविध नमुने आपल्याला दिसून येतात. या नमुन्यात शौर्य, सहिष्णुता, क्रौर्य, मदांधता, स्त्रैणपणा वगैरे अनेक गुणावगुणांनी नटलेल्या सुलतानांची चरित्रे मध्ययुगीन कालखंडाच्या या इतिहासाने आपल्यासमोर उभी केली आहेत. त्यातील काही विशेष अशा स्वभावचित्रांचे समालोचन या ठिकाणी होणे जरूर वाटते.

हुमायूनशहा बहमनी

बहमनींच्या काळात क्रूरपणाचा मूर्तिमंत पुतळा असे ज्याचे वर्णन करता येईल तो म्हणजे अलाउद्दीन हुमायूनशहा बहमनी हा होय. प्रत्यक्ष इतिहासकारांनीच त्याला जुल्मशहा ही पदवी त्याच्या क्रूरकृत्यामुळे बहाल केली. त्याची कारकीर्द जेमतेम तीन वर्षे झाली. परंतु या तीन वर्षांच्या कालावधीत त्याने माणुसकीला काळिमा आणणारी अनेक कृत्ये केली. त्याच्याविरुद्ध बंड करणाऱ्या त्याच्या हसन या धाकट्या भावाचा त्याने बिमोड केल्यानंतर आपल्या विरोधकांवर त्याने शस्त्र उगारले. शहरातील दोन हजार रक्षकांना त्याने ठार मारले, आणि शहराच्या कोतवालाला कैद करून प्रत्येक दिवशी त्याचा एकेक अवयव छाटण्याची त्याला शिक्षा दिली. राजपुत्र हसनविरुद्ध पाठविलेल्या सैन्याचा जेव्हा पहिल्याप्रथम पराजय झाला तेव्हा त्याने सैन्यातील अधिकाऱ्यांच्या बायका मुलांना पकडले आणि सैन्याने जय न मिळविल्यास त्या सर्वांना ठार मारण्याची धमकी दिली. परंतु त्याने अतिरेकीपणाची कमाल यानंतर केली. हसनचा पराभव झाल्यानंतर त्याला व त्याच्या अनुयायांना पकडून आणण्यात आले. हुमायूनने भर चौकात त्याला वाघाच्या तोंडी दिले. त्याच्या अनुयांयाची सर्वांसमक्ष कत्तल करण्यात आली. त्यांच्या स्त्रियांची भर चौकात विटंबना करण्यात आली. हुमायूनने शोधून काढलेल्या छळाच्या प्रकारात खंजिराने वारंवार भोसकणे, कुऱ्हाडीने तुकडे करणे, उकळते तेल किंवा पाणी अंगावर टाकून कातडी सोलणे हे अमानुष प्रकार होते. इतिहासामध्ये अशा तऱ्हेची उदाहरणे फारच क्वचित मिळतील. हुमायूनच्या या वागणुकीचे सर्वसामान्य प्रजाजनांवर आणि अमीरउमरावांवर झालेले परिणाम हे अतिशय दूरगामी होते. बहमनींच्या विघटनाला कारणीभूत झालेल्या अनेक गोष्टींमध्ये त्यांच्या सुलतानांची बेताल आणि बेदरकार वागणूक कारणीभूत ठरली यात काहीच संशय नाही. या क्रूरपणाच्या जोडीला बहुतेक सर्व बहमनी सुलतानांनी मद्यपानाच्या दुर्गुणाची जोड दिली.

शम्सुद्दीन बहमनी

या बाबतचे मोठे विदारक उदाहरण आपल्याला शम्सुद्दीन बहमनी तिसरा याच्या कारकिर्दीत दृष्टीस पडते. याच्या कारकिर्दीत बहमनींचे राज्य वैभवाच्या पराकोटीला पोहोचले होते. याला कारणीभूत बहमनींचा वजीर महमूद गावान हा होता. त्याचा उत्कर्ष त्याच्या बरोबरीच्या सरदार मंडळींना सहन झाला नाही आणि त्यांनी कपटाने त्याचा नाश करण्याचे ठरविले. एक खोटे पत्र त्यांनी महमूद गावानच्या नावे तयार करून सुलतान दारूच्या धुंदीत असताना ते त्याच्या पुढे ठेवले. दारूच्या नशेत आपण काय करीत आहोत याची जाणीव न राहून सुलतानाने महमूद गावानच्या खुनाची आज्ञा दिली. मदांध झालेल्या सुलतानाला महमूद गावानने दिलेला बचाव खोटा वाटला आणि सुलतानाच्या नजरेसमोर महमूद गावानचा शिरच्छेद करण्यात आला. दारूच्या नशेमुळे सुलतानाच्या क्रूर स्वभावाला एक तऱ्हेची वेगळीच धार चढली आणि त्यामुळे महमूद गावानचा हक-नाक बळी पडला. या घटनेचे इतिहासावर किती घोर परिणाम झाले हे सर्वश्रुत आहेच. बहमनींच्या पक्षपात्याला कदाचित बहमनींचा नाश झाल्याबद्दल वाईट वाटेल. परंतु उघड्या डोळ्यानी आपल्याला वैभवाच्या शिखरावर पोहोचविणाऱ्या आपल्या वजीराचा खून जे पाहू शकतात आणि सहन करू शकतात त्यांच्या राजवटींचा कुलक्षय होऊन ती राजवट मातीमोल झाली तर काळाने त्याला योग्य शासन दिले असेच म्हणावे लागेल. या क्रौर्याचा वारसा थोड्याफार प्रमाणात अहमदनगरच्या काही सुलतानांनी चालविला. विजापूर, गोवळकोंडा, बीदर, वऱ्हाड आणि खानदेश येथील सुलतान पुराव्याच्या अभावी या वर्गात बसत नाहीत असे विधान केल्यास ते चुकीचे ठरणार नाही. त्यांच्या हातून घडलेले प्रमाद हे वैयक्तिक स्वार्थ आणि मदांधता यांच्या पोटी नव्हते. त्यांच्या हातून झालेल्या कत्तली ह्या युद्धामुळे आणि प्रसंगोपात राजकीय जरुरीमुळे झालेल्या होत्या. अहमदनगरच्या मूर्तजा निजामशहाच्या बाबतीत मात्र तसे म्हणता येणार नाही.

मूर्तजा निजामशहा

मूर्तजा निजामशहा हा क्रूर तर होताच. परंतु त्याच्या क्रूरपणात वेडेपणाची लहर होती. मूर्तजा निजामशहाच्या बाबतीत या बाबतचे एकच उदाहरण दिले तरी पुरेसे आहे. एकदा राजवाड्यातील सईस, डांग वगैरे खालच्या नोकरवर्गापैकी एक अनुचर जनानखान्यामधून बाहेर पडताना मूर्तजा निजामशहाने बघितला. त्याला काही वेगळाच संशय आला. त्याने वेडाच्या आणि रागाच्या लहरीत वरील प्रकारच्या सर्व अनुचरांची कत्तल करण्याचा हुकूम दिला. हुकमाबरोबर शेकडो सईस, डांग, दिवटे वगैरे अनुचरांची कत्तल करण्यात आली. आपला मुलगा मिरानहुसेन याच्याबाबत मूर्तजा निजामशहाची वागणूक कशी होती याचा उल्लेख वर आलेलाच आहे.

दुसरा बुरहाण निजामशहा

जी गत मूर्तजा निजामशहाची तीच त्याचा भाऊ दुसरा बुरहाण निजामशहा याची. याला राज्य मिळाले ते त्याच्या वृद्धापकाळात. त्याच्या क्रूरवृत्तीने धारण केलेले रूप हे मात्र वेगळ्या प्रकारचे होते. दक्षिणी मुसलमानाविषयी द्वेष त्याच्या रोमारोमात भिनला होता. त्याच्या कारकिर्दीत चौलवर स्वारी करण्यात आली. स्वारीवर पाठविण्यात आलेले बहुतेक अधिकारी दक्षिणी मुसलमान होते. चौल येथील पोर्तुगीजांनी अहमदनगरच्या या स्वारीचा धुव्वा उडविला. इतकेच नव्हे तर दहा ते बारा हजार दक्षिणी मुसलमानांची कत्तल केली. बुरहाण निजामशहाला या गोष्टीचा अतिशय आनंद झाल्याचे फरिश्ता आणि सय्यदअली या इतिहासकारांनी नमूद केले आहे. बुरहाण निजामशहाने अहमदनगरमध्ये परदेशी मुसलमानांना भराभर बढत्या दिल्या. त्याने कोणत्याही प्रकारची मदत पराभूत झालेल्या सैन्याला न पाठविल्यामुळे निजामशाही सैन्याला मोठ्या नामुष्कीची माघार घ्यावी लागली. या वृत्तीचे परिणाम फारसे कांही चांगले झाले नाहीत. थोड्याच कालावधीत दुसऱ्या बुरहाण निजामशहाला मृत्यू आला. बहमनी सुलतान आणि बहमनींच्या विघटनानंतर निर्माण झालेल्या शाह्यांचे सुलतान यांच्याबाबतीत आणखी एका गोष्टीचा उल्लेख करणे क्रमप्राप्त वाटते. या सुलतानांच्या वर्तनातील क्रौर्य आणि मदांधता समजू शकतो. कदाचित काहींच्या बाबतीत विशिष्ट परिस्थितीमुळे त्यांना तसे वागावे लागले या भूमिकेतून त्याचे वर्तन क्षमेला पात्रही ठरेल. पण त्यांच्यापैकी बऱ्याच जणांच्या अंगी अनैसर्गिक वागणूक करण्याची जी वृत्ती दिसून येते ती निंद्य आणि गर्हणीय होती; इतकेच नव्हे तर त्या वागणुकीला मानवी शब्दकोशात क्षमा हा शब्द निश्चितच नाही. या अनैसर्गिक वर्तनाचा वारसा बहमनींनी दिल्लीच्या सुलतानांपासून घेतला असावा आणि त्यांनीच तो त्यांच्या वारसदार शाह्यांच्या सुलतानांना बहाल केला असावा. दिल्लीच्या सुलतानांचे आणि त्याचप्रमाणे बहमनी सुलतानांचे त्यांच्या गुलामांबद्दल त्यांना वाटणारे प्रेम (?) हे सर्वश्रुतच आहे. या प्रेमाबद्दल उघडउघड असे त्यांच्या इतिहासकारांनी लिहिले नसले तरी त्यांनी ज्या हकीकती निवेदन केल्या आहेत त्यावरून हे प्रेम (?) सर्व सामान्य मानवी जीवनात वसणारे नसून अनैसर्गिक या सदरात मोडणारे होते याची इतिहासाच्या अभ्यासकाला सहज कल्पना येते. दिल्ली आणि बहमनी सुलतान यांच्या या अनैसर्गिक वागणुकीबद्दल लिहिताना तत्कालीन इतिहासकारांनी पुष्कळच संयम दाखविला. पण बहमनींच्या विभाजनानंतर निर्माण झालेल्या शाह्यांच्या सुलतानांबाबत लिहिताना मात्र त्यांनी लेखणीवरील हे तथाकथित निर्बंध पाळले नाहीत आणि अगदी प्रच्छन्न शब्दांत नोंद झालेल्या घटना कथन केल्या. या घटनांची काही उदाहरणे दिली तरी पुरेशी आहेत.

अमीरअली बरीद.

अमीर अली बरीद या बीदरच्या सुलतानाच्या जनानखान्यात दोन अतिशय सुंदर गुलाम होते. फरिश्ता आणि सय्यदअली या मध्ययुगीन कालखंडाच्या इतिहासकारांनी अमीरअली आणि या दोन गुलामांच्या संबंधांचे रसभरित वर्णन केलेले आहे ते या ठिकाणी उद्धृत करणे औचित्याला धरून होणार नाही. अहमदनगरने जेव्हा बिदरवर हल्ला केला, तेव्हा अमीरअली बरीदनें अली आदिलशहाकडे मदतीची याचना केली. अली आदिलशहाने मदत देण्याचे एका अटीवर मान्य केले आणि ही अट म्हणजे बरीदशहाने आपल्या ताब्यातील त्या दोन सुंदर गुलामांना अली आदिलशहाच्या स्वाधीन करावे. राज्य वाचविण्यासाठी बरीदशहाने ही विकारविलसित मागणी मान्य केली.

अली आदिलशहा

युद्धानंतर अमीरअलीने वरील गुलामांची रवानगी आदिलशहाकडे केली. हा इतिहास वाचताना एका गोष्टीचे मोठे आश्चर्य वाटते आणि ती गोष्ट म्हणजे या गुलामांनादेखील आपल्या धन्याला म्हणजे बरीदशहाला सोडून जाण्याचे जिवावर आले ही होय. तरीदेखील त्यांच्या मर्जीविरुद्ध त्यांची आदिलशहाकडे पाठवणी करण्यात आली. सय्यद अली आणि फरिश्ता हे दोघेही असे सांगतात की, आदिलशहाच्या जनानखान्यात गेल्यावर आदिलशहाने या गुलामांबरोबर वेडेवाकडे आणि फाजिल वर्तन करण्यास सुरवात केली. आदिलशहाची लगट त्या गुलामांना आवडली नाही आणि त्यांच्यापैकी एकाने आदिलशहाच्या छातीत शस्त्र खुपसून त्याचा प्राण घेतला. जराजर्जर झालेल्या आणि जनान्यात स्त्रियांची वाण नसलेल्या एका सामर्थ्यशाली राज्याच्या सुलतानाचे हे लंपट वर्तन पाहिल्यानंतर त्याच्याबद्दल तिरस्कार वाटण्याऐवजी मनात अनुकंपा आणि कींव मात्र निर्माण होते. जी गोष्ट विजापूरच्या अली आदिलशहाची किंवा बिदरच्या अमीरअली बरीदची तीच किंबहुना त्याहूनही अश्लाघ्य कथा अहमनगरचा पहिला मूर्तजा निजामशहा याची.

पुनश्च मूर्तजा निजामशहा

सय्यदअली आणि फरिश्ता त्याचा उल्लेख वेडा मूर्तजा निजामशहा असाच करतात. याचे दोन सुंदर गुलामांवर प्रेम बसले. एकाचे नाव साहिबखान आणि दुसऱ्याचे फत्तु ऊर्फ फत्तेशहा. साहिबखानाच्या नादाने मूर्तजा निजामशहा इतका चाळावला की त्याला जवळजवळ वेड लागल्यासारखे झाले. एखाद्या प्रेयसीने आपल्या प्रियकरावर रुसावे तदनुसार मूर्तजा निजामशहाकडून काही एक हट्ट पुरा न झाल्यामुळे साहिबखानाने अहमदनगर सोडले. त्याच्या पाठोपाठ रानोमाळ, गावोगाव मूर्तजा निजामशहा सैरावैरा पळत राहिला. आपल्या पूर्ण कबजांत मूर्तजा सापडला आहे याची जेव्हा साहिबखानाला

जाणीव झाली तेव्हा तर त्याने कहर केला. स्वतःला सुलतान समजून त्याने जहागिरी देण्यास सुरवात केली, राजधानीमध्ये कत्तली घडवून आणल्या आणि सर्वत्र हाहाःकार उडवून दिला. सरतेशेवटी युद्धाचा अवलंब करुन मूर्तजाचा मुख्य प्रधान सलाबतखान याने साहिबखानाचा वध करविला आणि हे मूर्तजाच्या मानगुटीवर बसलेले भूत गाडले. अर्थात मूर्तजाचा हा वेडा छंद मात्र सुटला नाही. वर उल्लेख केलेल्या फत्तेशहाच्या आता तो नादी लागला. जामदारखान्यामधील एका रत्नजडित कमरपट्ट्याची फत्तेशहाने केलेली मागणी पुरी करण्याची आज्ञा मूर्तजाने सलाबतखानाला दिली. उघड्या डोळ्यांनी राजवैभवाचा होत असलेला नाश सलाबतखानाला पाहवला नाही. त्याने खऱ्या कमरपट्ट्याऐवजी खोटा कमरपट्टा फत्तेशहाला दिला. त्याने मूर्तजाकडे जाऊन सलाबतखानाविरुद्ध तक्रार केली. मुर्तजाने आपल्या प्रिय पात्राची समजूत घातली आणि सलावतखानाला समक्ष बोलावून त्याची हजेरी घेतली. इतकेच नव्हे तर संतापून जाऊन त्याने जामदारखान्यालाच आग लावून दिली. एका वैभवसंपन्न राज्याच्या सुलतानाची अनैसर्गिक कामवासनेच्या आहारी गेल्यामुळे झालेली विपन्नावस्था पाहिल्यानंतर विचित्र दैवगतीचे कौतुक वाटते.

मध्ययुगीन कालखंड आणि पोर्तुगीज

मध्ययुगीन महाराष्ट्राच्या इतिहासातील शाह्यांचा आणि त्यांचे सुलतान यांचा परामर्श घेताना एका गोष्टीचा उल्लेख अटळ आहे आणि तो म्हणजे या कालखंडातील पोर्तुगीजांचे स्थान. हिंदुस्थानच्या पश्चिम किनाऱ्यावर पोर्तुगीजांचे आगमन झाले ते इतर युरोपीय लोकांप्रमाणे व्यापारी म्हणूनच. १४ व्या आणि १५ व्या शतकात आपले राज्य स्थापन करण्याचे दृष्टीने त्यांनी पाऊल उचलण्याचे टाळले. परंतु बहमनींच्या विनाशानंतर मात्र त्यांनी महाराष्ट्रातील राजकीय परिस्थितीचा अंदाज घेतला आणि आता आपल्याला प्रादेशिक वर्चस्व स्थापन करता येणे शक्य आहे अशी मनाशी खूणगाठ बांधली. आक्रमक राजकारणाचे डाव खेळण्यासाठी ज्या गुणावगुणांची आवश्यकता असते ते पोर्तुगीजाच्या अंगी पूर्णांशाने वसत होते. विश्वासघात करून शत्रूला नेस्तनाबूद करण्यात त्यांना कसलीच दिक्कत वाटत नसे. गुजरातच्या बहादूरशहाला वाटाघाटीसाठी बोलावून भर समुद्रात त्याला जलसमाधी देण्यात पोर्तुगीजांनी परिणामांची क्षिती केली नाही यावरून हे सहज सिद्ध होते. त्यांच्या अंगी धडाडी होती आणि शौर्यादी गुण वास करीत होते. आपला स्वार्थ साधण्यासाठी कसलाही धोका पत्करण्याची त्यांची तयारी होती. युसूफ आदिलशहाच्या कारकिर्दीत गोव्यावर त्यांनी मिळविलेला कबजा किंवा, दुसऱ्या बुरहाण निजामशहाच्या कारकिर्दीत अहमदनगरने चौलवर प्रचंड सैन्यानिशी केलेला हल्ला थोड्या सैन्यानिशी परतवून लावून अहमदनगरच्या १२००० वर सैनिकांना त्यांनी घातलेले कंठस्नान ह्या गोष्टी त्यांची धाडस आणि धोका घेण्याची तयारी दाखवितात. मनुष्यबळाची उणीव

त्यांनी युक्ती आणि अप्रतिम युद्धकौशल्य यांनी भरून काढली. दक्षिणेतील सुलतानांमधील दुहीचा फायदा त्यांनी आपली राजकारणी आणि प्रादेशिक महत्त्वाकांक्षा साधून घेण्यासाठी पुरेपूर उठविला. दक्षिणेमधील सुलतानांना पोर्तुगीजांचा पराभव कधीच करता आला नाही. इतके असूनही पोर्तुगीजांना राजकीय स्थैर्य असे कधीच लाभले नाही. याला दोन गोष्टी कारणीभूत झाल्या. एक म्हणजे पोर्तुगीजांबरोबर ज्या इतर युरोपीयसत्तांनी हिंदुस्थानात व्यापारासाठी प्रवेश केला त्यांच्याबरोबर स्पर्धेमध्ये पोर्तुगीजांचा टिकाव लागला नाही. दुसरी आणि महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे स्थानिक लोकांचा पाठिंबा पोर्तुगीजांनी पूर्णपणे गमावला ही होय. हिंदुस्थानच्या पश्चिम किनाऱ्यावरील अनेक ठिकाणांवर त्यांनी हल्ले चढविले आणि तेथे जाळपोळ आणि अमानुष कत्तली केल्या. धर्मवेडाच्या पोटी त्यांनी सक्तीने आणि बळजबरीने लोकांना ख्रिश्चन धर्म स्विकारावयास लावला आणि हिंदू आणि मुसलमान या दोन्ही धर्मांच्या जनतेशी त्यांनी वैर निर्माण केले. परिणामी इंग्रजांना जे साधले त्याची परिपूर्ती करण्यात पोर्तुगीजांना अपयश आले आणि हिंदुस्थानच्या पश्चिम किनाऱ्यावरील काही ठिकाणे सोडल्यास पोर्तुगीज सत्तेची हिंदुस्थानातून पिछेहाट झाली. पोर्तुगीजांच्या अपयशाची मीमांसा करताना एका महत्त्वाच्या गोष्टीकडे आपल्याला दुर्लक्ष करून चालणार नाही. पोर्तुगीजांचे पाय हिंदुस्थानमध्ये स्थिरावले वा न स्थिरावले हा प्रश्न क्षणभर बाजूला ठेवल्यास एक गोष्ट निश्चित की, पोर्तुगीजांनी आपल्या धडाडीने असे दाखवून दिले की, वर्षानुवर्षे दक्षिणेत राज्य करणाऱ्या आणि तेथील स्थानिक प्रजेची पिळवणूक करणाऱ्या मुसलमान सत्ताधिशांची अस्मानी सुलतानी हा काही त्यांना मिळालेला अमरपट्टा नाही. साहस, मनाची तयारी आणि निश्चय यांची गाठ बांधून पाऊल टाकल्यास सत्तेची धुंदी चढलेल्या मदांधांचे गर्वहरण सहज करता येते याची प्रचीती पोर्तुगीज आणि दक्षिणेतील सुलतान यांच्यामधील कलहातून तेथील स्थानिक प्रजेला झाली. दक्षिणेमधील सोळाव्या शतकातील महाराष्ट्रामधील व इतरत्र झालेल्या प्रजेच्या उद्रेकांचे थोडेफार श्रेय पोर्तुगीजांना आहे असे विधान केल्यास त्यात काहीही अतिशयोक्ती होणार नाही.

मध्ययुगीन कालखंड–समाज, राज्यव्यवस्था, संस्कृति, वाङ्मय, वगैरे.

मध्ययुगीन इतिहासाचा विशेषतः प्रस्तुत कालखंडातील इतिहासाचा अभ्यास करताना एक गोष्ट प्रामुख्याने नजरेस येते. ती म्हणजे या कालखंडाचे इतिहासकार फरिश्ता काय किंवा सय्यदअली काय- इतिहासाचे कथन करताना ऐतिहासिक घटनांवरच अधिक भर देतात. त्यांच्या लिखाणात तत्कालीन राज्यकारभार, समाजस्थिती, कला आणि वाङ्मय वगैरे बाबींचा फारच थोडा असा उल्लेख येतो. मध्ययुगीन कालखंडाच्या वरील दोनही इतिहासकारांच्या लिखाणात याबाबत स्वतंत्र असे विवेचन केलेले आढळत नाही. जे काही उल्लेख येतात ते केवळ अनुषंगाने. उदा. बहमनींच्या राज्यविस्तारा

विषयी माहिती देताना फरिश्ता किंवा सय्यदअली बहमनी राज्याचे पहिल्या सुल्तान महमदच्या कारकिर्दीत चार प्रांत होते असे सांगतात. त्यांची नावेही ते देतात. परंतु त्या राज्यात त्या प्रांतांची पुढे कशी विभागणी झाली होती किंवा त्या प्रांतांचा वसूल काय होता या विषयी मात्र ते काहीच माहिती देत नाहीत. त्याचप्रमाणे सैन्याविषयी लिहिताना सैन्याची उजवी फळी अथवा डावी फळी याचा ते उल्लेख करतात. परंतु हे सैन्य किती होते, त्यांची शस्त्रे कोणती होती, या सैन्याची विभागणी कशी झाली होती याविषयी मात्र त्यांच्या लिखाणात काहीही उल्लेख आढळत नाही. आणखी काही उदा. द्यावयाची तर आपल्याला असे म्हणता येईल की मध्ययुगीन कालखंडात बहमनी कालीन किंवा शाह्यांच्या काळात वाङ्मयाची निर्मिती किती झाली, त्या काळी पत्रव्यवहार कसा केला जात असे, धार्मिक ग्रंथ कोणते लिहिले गेले याचा उल्लेख त्यांच्या लिखाणात आढळून येत नाही. फरिश्ता आणि सय्यदअली यांच्या लिखाणात **चष्नगीर, सर पर्दादार, वकील** आणि **पेशवा, वजीर** वगैरे अनेक अधिकाऱ्यांचे उल्लेख येतात. परंतु या अधिकाऱ्यांचे निश्चित काम काय होते या विषयी माहिती मात्र दोघांच्याही ग्रंथांत मिळत नाही. मुख्य प्रश्न पडतो तो तत्कालीन राजसत्तेचे स्वरूप काय असावे याबद्दल. त्यावेळी मंत्रिमंडळ असावे असे समजण्यास भरपूर वाव आहे. परंतु या मंत्रिमंडळाची व्याप्ती काय होती आणि त्याचे अधिकार काय होते ह्याविषयी दोघांच्याही लिखाणात स्पष्ट असे उल्लेख नाहीत. मध्ययुगीन इतिहासकारांच्या ग्रंथामधिल ही उणीव समकालीन इतर कागदपत्रे आणि या कालखंडात प्रवासाच्या निमित्ताने आलेले युरोपियन प्रवासी किंवा व्यापाराच्या निमित्ताने आलेले त्यांचे भाईबंद यानी लिहून ठेवलेले वृत्तांत यांनी बऱ्याच अंशी भरून काढलेली आहे. या सर्व कागदपत्रातून किंवा प्रवाशांनी लिहिलेल्या ग्रंथां-मधून तत्कालीन राज्यपद्धती, समाजस्थिती, कला आणि वाङ्मय यांची प्रगती, वास्तु आणि शिल्पशास्त्र यासंबंधीची भरपूर माहिती आपल्याला मिळते. हे लिखाण कोणते आणि हिंदुस्थानात आलेल्या कोणत्या प्रवाशांनी येथील परिस्थितीबद्दल माहिती दिली त्याचा उल्लेख पुढे येईलच. फरिश्ता आणि सय्यदअली यांचे ग्रंथ आणि त्याचप्रमाणे समकालीन साधनसामुग्री यावरून मध्ययुगीन महाराष्ट्रामधील राज्यव्यवस्था आणि समाज-व्यवस्था याबद्दल जी माहिती मिळते तिचे परिशीलन पुढे केलेले आहे.

मुसलमानांची पहिली स्वारी दक्षिणेवर १२९४ मधे झाली. यादवांचे राज्य १३१८ मध्ये नष्ट पावले. त्यानंतर ३० वर्षे दिल्लीच्या सुलतानांची सत्ता दक्षिणेवर होती. १३४७ मध्ये दक्षिणेमध्ये बहमनींच्या स्वतंत्र राज्याची स्थापना झाली. मुसलमानांच्या या सत्तेचे दक्षिणेमधल्या आणि विशेषतः महाराष्ट्रामधील समाजस्थिती, आर्थिक स्थिती आणि संस्कृती यावर अतिशय दूरगामी असे परिणाम झाले. नवीन राज्यकर्त्यांचा दृष्टिकोन हा जेत्यांचा होता. त्यांची संस्कृती ही महाराष्ट्राला त्या काळापर्यंत परिचित असलेल्या

संस्कृतीपेक्षा अगदी वेगळी होती. साहजिकच दोन्ही संस्कृतीमध्ये संघर्ष निर्माण होणे क्रमप्राप्त होते. या संघर्षात येथील संस्कृतीनें परकीय संस्कृती आत्मसात करून आपले स्वत्व कायम ठेवले, ही विशेष उल्लेख करण्यासारखी गोष्ट आहे.

राज्यकारभार–बहमनी सुलतान

बहमनी राजघराण्याची स्थापना जरी दौलताबाद येथे झाली असली तरी काही काळानंतर बहमनींनी आपली राजधानी महाराष्ट्राबाहेर गुलबर्गा येथे नेली. बहमनींचा अंमल सर्व दक्षिण किंवा सर्व महाराष्ट्र यावर पूर्णपणे कधीच नव्हता. बहमनींच्या काळात बहमनी राज्याचे जे विभाग पाडले होते त्यांचा राज्यकारभार हा ज्या अधिकाऱ्यांच्या हाती असे ते अधिकारी लष्करातील **मनसबदार** असत. बहमनी सुलतानांच्या सत्तेवर नियंत्रण असे कधीच नसे परंतु बहमनींच्या सरदारांची वृत्ती सुलतानांवर हुकमत गाजविण्याची तरी असे किंवा त्यांच्याविरुद्ध बंड करण्याची तरी. जेव्हा सुलतान हा कर्तबगार असे तेव्हा तो बंडखोर सरदारांना आवाक्यात ठेवी. तो दुर्बल असल्यास राज्यात अशांतता माजे. बहमनींच्या काळात वारसाबाबत सतत युद्धे होत असल्याचा उल्लेख वर आला आहेच. याचा परिणाम बहुतेक करून यादवी युद्धात होय असे. या गोष्टीमुळे बहमनींच्या प्रगतीत फार मोठा अडथळा निर्माण झाला यात काहीच संशय नाही.

राज्याची विभागणी

बहमनींचे राज्य स्थापन होण्याचे अगोदर दिल्लीच्या सुलतानांनी दक्षिणेमध्ये जी राज्ययंत्रणा स्थापन केली होती तिच्यामध्ये फारसा बदल करण्याची जरुरी बहमनींना वाटली नाही. बहमनींनी आपल्या राज्याची विभागणी राज्यकारभाराच्या सोयीकरिता वेगवेगळ्या प्रांतांमध्ये केली आणि त्यावर **मसनद्–ई–अली, मजलीस–ई–अली, आजम–ई–हुमायून** आणि **मलीक नायब** हे अधिकारी नेमले. हे प्रांत म्हणजे दौलताबाद, वऱ्हाड, बीदर आणि गुलबर्गा हे होते. हे प्रांत महमदशहा पहिला याच्या कारकिर्दीत पाडण्यात आले. ही राज्यव्यवस्था जवळजवळ शंभर वर्षेपर्यंत टिकली.

गावानच्या सुधारणा

प्रांतांची पुनर्रचना तिसऱ्यामहमदशहाच्या कारकिर्दीत महमूद गावान याने केली. या शंभर वर्षात बहमनींच्या ताब्यातील प्रदेशात बरीच भर पडली होती. त्यामुळे मूळच्या प्रांताचा विस्तार आवाक्याबाहेर गेलेला होता. प्रांतिक अधिकाऱ्यांच्या ताब्यामध्ये अधिक प्रदेश आल्यामुळे त्यांच्या सत्तेत वाजवीपेक्षा जास्त भर पडलेली होती. साहजिकच या प्रांतिक सुभेदारांची वृत्ती बंडखोरीकडे वळली होती. यामधून निर्माण होणारा धोका महमूद गावानने ओळखला, आणि प्रांतिक सुभेदारांची सत्ता कमी करून त्यांच्या वर्चस्वाला आळा घालण्याचे ठरविले. त्यानुसार बहमनी राज्याची विभागणी आता आठ

विभागांत करण्यात आली. हे विभाग म्हणजे गावील, माहूर, दौलताबाद, जुन्नर, विजापूर, अहसनाबादगुलबर्गा, राजमहेंद्री आणि वरंगळ हे होत. याशिवाय महमूद गावानने या प्रांतांवर **तरफदार** हे जे प्रांताधिकारी नेमले त्यांच्या अधिकारावर आणखी बंधने आणली. त्यांच्या ताब्यातील प्रदेशापैकी काही भाग नवीन सुधारणांप्रमाणे त्याने सुलतानाच्या अमलाखाली आणला (**खासा-ई-सुलतानी**). बहमनी राज्याची अशा तऱ्हेने नवी विभागणी झाल्यामुळे बहमनी राज्याच्या लष्करी संघटनेतही बदल करणे क्रमप्राप्त झाले. पूर्वी **तरफदारांची** सत्ता अनियंत्रित होती. कोणत्याही जागेवर ते आपले अधिकारी नेमू शकत असत. त्याचप्रमाणे त्यांना वाटेल तितक्या माणसांची ते लष्कर भरती करू शकत. महमूद गावानने बहमनींच्या लष्करी संघटनेत आमूलाग्र बदल केले. नवीन सुधारणांप्रमाणे प्रांतामधील फक्त एका किल्ल्याचा ताबा **तरफदाराकडे** ठेवण्यात आला तर बाकीच्या किल्ल्यांवरील किल्लेदारांच्या नेमणुका केंद्रिय सरकारकडून केल्या जाऊ लागल्या. त्याचप्रमाणे प्रत्येक **मनसबदार** किंवा **जहागिरदार** याच्यावर विशिष्ट संख्येने सैनिक ठेवण्याची सक्ती करण्यात आली. तितके सैनिक त्याने न ठेवल्यास जहागिरीच्या उत्पन्नाचा अतिरिक्त भाग त्याला परत करावा लागे. या सुधारणांमुळे तरफदार असंतुष्ट झाले आणि परिणामी महमूद गावानचा खून झाला.

जहागिरी पद्धती

बहमनी सुलतान जहागिरीदाखल फारच क्वचित राज्यामधील जमिनी देत असत. ज्यावेळी अशी जमीन जहागिरीदाखल दिली जाई त्यावेळी जहागिरदाराच्या कार्यक्षेत्रापासून ती बऱ्याच दूर असे. जहागिरीचे अस्तित्व हे सुलतानाच्या मर्जीवर अवलंबून असे. जहागीर ही वंशपरंपरा कधीच दिली जात नसे, आणि जेव्हा ती दिली जाई ती एखाद्याने राज्याची बहुमोल सेवा केल्यास त्याचे बक्षीस म्हणूनच. अशा तऱ्हेने **जहागिरदारांच्या** अधिकारांचे स्वरूप हे दुहेरी असे. ज्या प्रदेशावर अथवा प्रांतावर त्याची नेमणुक होई त्याच्या कारभारासाठी ते सुलतानाला जबाबदार असत. याउलट त्यांच्या **जहागिरीवर** मात्र त्यांची संपूर्ण सत्ता चाले. **जहागिरी**प्रमाणेच बहमनींनी **मोकाशाची** पद्धती अनुकरणात आणली. ज्यावेळी एखाद्या व्यक्तिला मोकासादार नेमले जाई त्यावेळी त्याला दिलेल्या प्रदेशातील (**परगणा**) वसुलाची जबाबदारी त्याच्यावर असे. **जहागिरदाराप्रमाणेच मोकासदाराच्या** अधिकारांचे स्वरुप दुहेरी असे.

परदेशी मुसलमान

बहमनींच्या राज्यकारभारात वर उल्लेख केल्याप्रमाणेच इराण, तुर्कस्तान आणि इतर अरब देश यामधून आलेल्या आणि त्याचप्रमाणे हबसाणातून आलेल्या व्यक्तींचा पुष्कळच भरणा होता. या व्यक्तींमधे खलफहसन बसरी, महमूद गावान, युसुफ आदिल,

सुलतान कुली आणि अमीर बरीद यांचा प्रामुख्याने उल्लेख करावा लागेल. बाहेरून आलेले मुसलमान आणि येथील मुसलमान यांच्यामध्ये उत्पन्न झालेल्या स्पर्धेमुळे बहमनींच्या राज्यात झालेल्या यादवी युद्धांचा उल्लेख वर आलेला आहेच. किंबहुना हे यादवी युद्धच बहमनींच्या नाशाला कारणीभूत झाले असे विधान केल्यास त्यात काहीच चूक होणार नाही. बहमनींच्या राज्यात हिंदूंना मोठ्या अधिकारांच्या जागा जवळ–जवळ नव्हत्याच. परदेशी मुसलमान आणि दक्षिणी मुसलमान यांच्यांतूनच या जागांवर भरती केली जाई. बहमनींच्या राजवटीच्या शेवटच्या वर्षांत ज्या एक–दोन हिंदू अधिकाऱ्यांची नावे आपल्याला आढळून येतात, त्यापैकी एक घराणे मुधोळच्या घोरपड्यांचे होते. मध्ययुगीन महाराष्ट्रात राज्यावर असलेले सरकार हे बहुसंख्य हिंदूंवर राज्य करणाऱ्या अल्पसंख्य मुसल्मानांचे होते असे विधान केल्यास ते योग्य ठरेल.

मुलकी अधिकारी

मुल्की राज्यकारभारात बहमनींनी प्रचलित पद्धतीत फारसा बदल केला नाही. मुल्की राज्यकारभार ज्या **वतनदारांच्या** हाती असे ते म्हणजे **देशमुख, देशपांडे, देसाई, पाटील** आणि **कुलकर्णी** हे होत. त्यांच्याकडे जमिनीपासून येणाऱ्या कराची वसुली करण्याचे काम होते. या वतनदारांना जमिनी नांगरणीखाली आणण्याबाबत सरकार कडून मेहेनताना मिळे. महाराष्ट्रामध्ये जनतेला **वतनाचे** अतिशय वेड होते, आणि हे **वतन** सुरक्षित राखण्यासाठी कोटल्याही मर्यादेपर्यंत जाण्याला ते तयार होत. साहजिकच त्या काळच्या राज्यकर्त्यांनी आपली सत्ता अबाधित राहावी म्हणून या **वतनदारांचा** फार मोठ्या प्रमाणावर उपयोग करून घेतला. परिणामी मध्ययुगीन कालखंडात बहमनी राज्यकर्त्यांकडून त्याकाळच्या हिंदू समाजात आणि त्या समाजाच्या रुढ आर्थिक आणि सामाजिक स्थितीत ढवळाढवळ करण्याचे फारसे प्रयत्न झाले नाहीत.

१४८१ साली महमूद गावानच्या झालेल्या खुनानंतर बहमनी राज्याच्या विघटनास सुरुवात झाली. बहमनी राज्यातून अहमदनगर, विजापूर, वऱ्हाड, बीदर आणि गोवळकोंडा ही पाच राज्ये निर्माण झाली. त्याशिवाय बहमनींचे समकालीन असे खानदेशचे राज्य होते ते सहावे. वर उल्लेखिलेल्या पाचही शाह्यात बहमनींच्या काळी अस्तित्वात असलेली राजयंत्रणा थोड्याफार फरकाने पुढे चालू ठेवण्यात आली. फरिश्ता आणि सय्यदअली हे या शाह्यांच्या थोडेफार समकालीन असल्यामुळे या राज्ययंत्रणेची बरीचशी माहिती आपल्याला अप्रत्यक्षपणे त्यांच्याकडून मिळते.

अहमदनगर : राज्यकारभार

बहामनी प्रमाणेच सुल्तान हा राज्यप्रमुख असून राज्यातील **वजीर** आणि **अमीर** राज्यकारभारात त्याला मदत करीत. सुल्तान आणि **वजीर** यांचे मिळून जे मंत्रिमंडळ बने त्याला **राखतखाना** असे म्हणत. या मंत्रीमंडळातील तीन मोठ्या अधिकाऱ्यांची

नावे मिळतात. ती म्हणजे **वकील** अथवा **पेशवा**, **वजीर** आणि **अमीर–ई–जुमला**. यांपैकी **वकील** अथवा **पेशवा** या अधिकाऱ्याकडे सर्वोच्च अधिकार होते. **वजीर** हा अधिकारी महसुलाच्या बाबीबाबत जबाबदार होता. **अमीर–ई–जुमला** म्हणजे त्या काळचा अर्थमंत्री. राज्यातील **परगणे** हे **मोकासा** किंवा **जहागिरी**दाखल **राखतखान्यातील** मंत्र्यांकडे सोपविलेले असत. या तिघांशिवाय इतर अधिकारी म्हणजे **सरशिलेदार**, **सरनोबत**, **अमीर–उल–उमरा**, मुख्य **नाईकवाडी** आणि **चिटणीस**. सबंध राज्याची विभागणी जिल्ह्यामध्ये करण्यात आलेली असून जिल्ह्याची विभागणी आणखी उपविभागात झालेली असे. या उपविभागाना **परगणा**, **कर्यात**, **सम्मत**, **महाल** आणि **तालुका** अशी नावे होती. अहमदनगर राज्याचा पश्चिम भाग हा डोंगराळ असून त्याचे **खोऱ्याप्रमाणे** भाग पाडलेले असत. त्यांना **खोरा**, **मुरा** आणि **मावळ** अशी नावे असत. राज्याच्या वसुलीची जबाबदारी **देशमुख** आणि **देशपांडे** या अधिकाऱ्यांवर असे. ते अमील या अधिकाऱ्याला जबाबदार असत.

अमील या अधिकाऱ्याकडे महसुलाशिवाय इतर अधिकार असत. पोलिस बंदोबस्त राखणे आणि **दिवाणी** खटल्यांचा निकाल देणे ही त्याची कामे असत. **दिवाणी** कज्जे चालविण्याचे काम हे **पंचायतीचे** असे. अहमदनगर राज्यात खालच्या पातळीवर बहुसंख्य अधिकारी हिंदू होते. परंतु मुख्य जागांवर मात्र मुसलमानांची नेमणूक केली जाई. अहमदनगर राज्यात नावाजलेले हिंदू अधिकारी म्हणजे कान्हू नरसी, अण्णेराव समस्या, तमस्या, भोपालराय आणि शहाजी अनंत हे होते. काही अपवाद सोडल्यास बहुतेक किल्लेदार हे मुसलमान असत. किल्ल्यांवरील शिबंदीमध्ये मराठे, कोळी आणि धनगर यांचा भरणा असे. जिल्ह्याचा प्रमुख म्हणून हिंदूंच्या नेमणुका झाल्याची एक दोन उदाहरणे आहेत. बहमनींनी **जहागिरदारीचे** जे तत्व अंमलात आणले होते तेच अहमदनगरच्या सुलतानांनी पुढे चालविले. राज्यांची उत्तम चाकरी बजाविलेल्या हिंदूंना सुलतानाकडून **राजा**, **नाईक** आणि **राव** ह्या पदव्या दिल्या जात. अहमदनगर राज्यातील सुप्रसिद्ध हिंदू सरदार म्हणून सिंदखेडचे जाधवराव आणि वेरुळचे मालोजी **राजे** भोसले यांचा उल्लेख या संदर्भात करता येईल.

राज्याचा सर्वांत मोठा भाग म्हणजे प्रांत. त्याला **अत्राफ** असे म्हणत. राज्यातील परगण्यांचा आकार हा निश्चित नसे. परंतु **परगण्याचा** आकार ठरविताना देशमुख वतनावर तो ठरविला जाई. कोकणामध्ये अशा भागाला **मामला** असे म्हणत. सुलतानाची जी कचेरी परगण्यात असे तिला **दिवाण–ई–परगणा** असे म्हणत. या कचेरीचा मुख्य अधिकारी **हवालदार** हा असे. त्याची नेमणूक ज्या **वजिराच्या मोकाशात** अगर **जहागिरीत** तो येई त्याच्या मर्जीवर अवलंबून असे. ज्यावेळी सुलतानाकडून **हवालदाराची** नेमणूक होई त्यावेळी त्याला **मोकासादार** असे म्हणत. **हवाल-**

दाराच्या कामात **मुजुमदार, मुश्रीफ** वगैरे अधिकारी त्याला मदत करीत. सुलतानाच्या कचेरीशिवाय प्रत्येक **परगण्याची** स्वतंत्र कचेरी असे. त्यामधील अधिकाऱ्यांमध्ये **वतनदार** किंवा **देशक** आणि **मिरासदार** यांचा समावेश होता. प्रत्येक **परगण्यामध्ये मजलीस** या नावाचे एक मंडळ असे. त्याचा मुख्य **काजी** हा असे. **मजलीसचे** काम स्थानिकबाबींसंबंधी निर्णय घेण्याचे असे. **परगण्याची** विभागणी मागे उल्लेख केल्याप्रमाणे **तर्फ, कर्यात** आणि **सम्मत** यामध्ये झालेली असे. तेथील कचेरीला **दिवाण–ई–ठाणा** असे म्हणत. त्याचा मुख्य **ठाणेदार** किंवा **हवालदार** हा असे. याची नेमणूक **मोकासादाराकडून** होई. त्याच्या मदतीला एक **कारकून** असे.

राज्यामधील कायद्याबाबतचे सर्वोच्च अधिकार सुलतानाकडे असत. सुलतानाच्या खालोखाल **काजी** अथवा मुख्य न्यायाधीश हा अधिकारी असे. त्याची नेमणूक सुलतानाकडून केली जाई आणि तो सुलतानाला जबाबदार असे. न्यायखात्यातील आणखी अधिकारी म्हणजे राज्यातील **वजीर** आणि **अमीर** हे होते. त्यांच्या ताब्यातील प्रदेशाबाबतचे सर्व न्यायाधिकार त्यांच्याकडे असत. पुष्कळसे कज्जे ते त्यांनी नेमलेल्या अधिकाऱ्यांकडे सोपवीत. ज्या कज्जांचा ते स्वतः फैसला करीत तेव्हा ते **मजलीसची** मदत घेत. **परगण्यावरही** न्यायदानासाठी **काजीची** नेमणूक सुलतानाकडून केली जाई. **काजीच्या** खालोखालचा अधिकारी म्हणजे **मोकाशी.** तो **वजीराला** जबाबदार असे. न्यायखात्याच्या सर्वात खालच्या थरावर ठाणा किंवा **तर्फ मजलीस** ही असे. तिचा मुख्य **ठाणादार** हा असे.

विजापूर : राज्यकारभार

विजापूर राज्यामधील राज्यकारभार हा वर वर्णन केलेल्या अहमदनगरच्या राज्यकारभारापासून फारसा वेगळा नव्हता. याचे कारण दोन्ही राज्यांमध्ये बहमनींच्या राज्यकारभाराची परंपरा होती आणि दोन्ही राज्यांच्या सुलतानांना प्रचलित राज्य व्यवस्थेत बदल करण्याची जरुरी भासली नाही. विजापूर राज्याचा संस्थापक युसुफ आदिलशहा याने महमूद गावानने १४८१ मध्ये अमलात आणलेल्या सुधारणांचा आपल्या राज्यात पुन्हा अंमल चालू केला. बहमनींप्रमाणेच सुलतान हा राज्याचा मुख्य असून त्याला राज्यकारभारात **वकील** आणि **पेशवा, वजीर, अमीर–ई–जुमला, सरशिलेदार, सरनोबत, अमीर–उल–उमरा,** मुख्य **नाईकवाडी** आणि **चिटणीस** हे अधिकारी मदत करीत. मध्यवर्ती सरकारची विभागणी वेगवेगळ्या खात्यांत झालेली असून त्यांना **दिवाण** असे म्हणत. राज्यातील परगणे वा अधिकाऱ्यांकडे **मोकासा** किंवा **जहागीर** म्हणून लावून दिले जात. आदिलशाहीच्या पूर्वार्धात

वकील या मुद्द्याला फार मोठे मानाचे स्थान असे. नंतरच्या काळात मात्र **वजिराचा** हुद्दा हा मोठा मानला जाऊ लागला.

अहमदनगर राज्याप्रमाणेच राज्याची विभागणी जिल्ह्यांमध्ये आणि जिल्ह्यांची **तालुका, प्रांत** अथवा **देश** या विभागामध्ये झालेली असे. महसूल अधिकाऱ्यांचा मुख्य **अमील** नावाचा अधिकारी होता. दिवाणी खटले चालविण्यासाठी **पंचायती** असत. अमील या अधिकाऱ्याच्या वरच्या हुद्द्याचा अधिकारी **मोकासादार** हा असे. पुष्कळ वेळा **मोकासादार** हा मरेपर्यंत अधिकारावर राही. कधी–कधी हा अधिकार वंशपरंपरा चालत असे **मोकासादारावरचा** अधिकारी म्हणजे प्रांतिक **सुभेदार.** यालाच **सुभा** असे म्हणत. विजापूर राज्यात अहमदनगरपेक्षा अधिक हिंदू अधिकारी होते. त्याचप्रमाणे विजापूरच्या सैन्यातील मराठा घोडदळ हा एक खास विभाग होता. राज्यामध्ये अनेक हिंदू अधिकाऱ्यांना **जहागिरी** दिल्या गेल्या होत्या. त्यांमध्ये जावळीचे चंद्रराव मोरे, फलटणचे नाईक निंबाळकर, मालवाडीचे झुंजारराव घाटगे, जतचे डफळे, म्हसवडचे माने आणि कापशीचे घोरपडे यांचा उल्लेख करणे जरूर आहे.

अहमदनगरप्रमाणेच विजापूरराज्यात कायदा आणि न्यायखात्याबद्दलचे सर्वाधिकार सुलतानाकडे होते. खटल्याबाबत निकाल देताना पुष्कळदा समाजातील प्रतिष्ठित **शेटे** आणि **महाजन** यांचा सल्ला दरबाराकडून घेतला जात असे. कायदेखात्यात सुलतानाच्या खालोखाल स्थान मुख्य न्यायाधीशाचे असे. त्याला **काजी** या नावाने संबोधित असत. केंद्रीय न्यायखात्याचे आणखी अधिकारी म्हणजे **वजीर** आणि **अमीर** हे होते. त्यांच्या ताब्यातील प्रदेशावर न्यायदानाच्या बाबतीत त्यांना सर्वाधिकार दिलेले असत. सर्वसाधारणपणे ते आपले अधिकार दुय्यम अधिकारी नेमून त्यांच्याकडे सोपवीत असत. ते स्वतः जेव्हा न्यायदान करीत तेव्हा ते **मजलीस**ची मदत घेत. **मजलीसने** दिलेला निर्णय अंतीम मानला जात असे. परगण्यामधिल सर्व सरकारी अधिकारी मिळून **दिवाण** बनत असे. **दिवाण**मधील महत्त्वाचे अधिकारी म्हणजे **काजी, मोकाशी** किंवा **हवालदार** आणि **मजलसी** किंवा **सभासद** हे असत. **मजलीस** मध्ये **देशमुख** आणि **देशपांडे** आणि इतर **वतनदार** आणि **मिरासदार** यांचा समावेश होता. **मजलीस**कडून दिल्या जाणाऱ्या निकालपत्राला **महजर** असे म्हणत. न्यायखात्यातील सर्वात कनिष्ठ अधिकारी म्हणजे **ठाणादार.** त्याचा अधिकार फक्त **दिवाणी कज्जा** पुरताच चाले.

अहमदनगर आणि विजापूर यांचा राज्यकारभार अशा रितीने चालत असे. बीदर वऱ्हाड, गोवळकोंडा आणि खानदेश या राज्यांचा कारभार याहून फारसा वेगळा नव्हता. वरील माहितीवरून आपल्याला असे दिसून येईल की, खेडे, **तालुका** आणि जिल्हा पातळीवर पूर्वीप्रमाणेच वरील शाह्यांच्या सुलतानांनी राज्यकारभार चालू ठेवला आणि

तो देखील स्थानिक लोकांच्या हातामधे. **ग्रामपंचायत, गोतसभा, महजर, वतनदार पाटील, कुलकर्णी, देशमुख** आणि **देशपांडे** याच्या अस्तित्वामुळे सुलतानांकडून आणि त्यांच्या केंद्रीय अधिकाऱ्यांकडून स्थानिक राज्यकारभारात होणाऱ्या हस्तक्षेपाला बराच आळा बसला. अर्थात याचा अर्थ असा नाही की या गोष्टींमुळे शाहयांच्या कारकिर्दीत सोळाव्या शतकांत समाजाची भौतिक प्रगती झाली. सतत चाललेली युध्दे आणि अशांततेचे वातावरण यामुळे व्यापार आणि उदीम यांची व्हावी तशी भरभराट होऊ शकली नाही. सर्व-सामान्य जनतेचे निर्वाहाचे प्रमुख साधन म्हणून शेतकी हा व्यवसायच राहिला. यामध्ये भर म्हणून अधून-मधून वरील शाह्यांच्या सुलतानांच्या धार्मिक अस्मानी सुलतानीचा तडाखा सर्वसामान्य जनतेला बसतच राहिला. परंतु कठोर वस्तुस्थितीची जाणीव, परकीयांची आक्रमणे, शेजारील राज्यांशी सतत कलह, शिया आणि सुन्नी पंथियांच्या कलहामधून वेळी अवेळी होणारा उद्रेक यामुळे बहुसंख्य हिंदू जनतेच्या विरुद्ध सातत्याने आक्रमक धोरण स्विकारण्याचे धारिष्ट तत्कालीन शाहयांच्या सुलतानांना झाले नाही.

मध्ययुगीन कालखंड – परदेशी प्रवाशांची वर्णने – बार्थेमा :

अहमदनगर, विजापूर आदि राज्यात असलेल्या परिस्थितीचे अतिशय उत्तम असे वर्णन हिंदुस्थानामध्ये त्या काळांत आलेल्या प्रवाशांनी दिलेले आहे. त्यातील कांही जणांनी दिलेली माहिती पुढे दिली आहे. बार्थेमा नांवाचा इटालियन प्रवासी १५०२ मध्ये विजापूरला भेट देऊन गेला. विजापूरच्या सुलतानाचे वर्णन तो बलाढ्य, उदार आणि श्रीमंत असे करतो. त्याच्या एकंदर सैन्यात २५,००० शिपाई असून त्यापैकी बहुतेक परदेशी असल्याचे तो सांगतो. सुलतानापाशी अनेक जहाजे असून तो ख्रिस्ती लोकांचा शत्रू असल्याचे वर्णन त्याने केले आहे. विजापूरला भेट देणारा दुसरा प्रवासी म्हणजे **बार्बोसा** हा होय. (१५०० ते १५१४) तो असे सांगतो की विजापूरचा सुलतान हा बराच काळ गोव्यात रहात असे. विजापूर राज्यांत मोठमोठी शहरे असून राज्याचा व्यापार फार मोठा होता, व त्यापासून बादशाहाला खूप उत्पन्न होत असे. बार्बोसा याने बीदरलाही भेट दिली. त्यावेळी बीदर येथे दुसरा महमूदशहा बहमनी हा नामधारी सुलतान होता. त्याच्याबाबत बार्बोसा असे सांगतो की या सुलतानाने आपले सारे राज्य आपल्या सरदारांत विभागले असून तो स्वतः राज्यकारभारात लक्ष न घालता चैनीमध्ये आपले आयुष्य घालवितो. हे सरदार जेव्हा-जेव्हा त्याला भेटावयास येतात तेव्हां त्याला देणग्या देतात. त्यांच्यापैकी एखाद्याने बंड केल्यास इतर जण त्याच्यावर चालून जाऊन त्याचा पाडाव करतात. प्रत्येकाजवळ पुष्कळ घोडेस्वार आणि उत्तम धनुर्धारी असून ते अरबी, फारशी आणि दक्षिणी भाषा बोलतात. दक्षिणी भाषा ही त्यांच्या देशातील भाषा आहे. बार्बोसाने सैन्यातील शिपायांच्या पोषाखांचे आणि त्यांच्या लढण्याच्या पद्धतीचे

अतिशय उत्कृष्ट असे वर्णन दिलेले आहे. बार्बोसाने विजापूर प्रमाणेच अहमदनगरलाही भेट दिली. अहमदनगर हे देशाच्या आतल्या भागात असून त्या राज्याचा फार मोठा विस्तार असल्याचे आणि राज्याचे मुख्यबंदर चेऊल असल्याचे तो सांगतो. त्याने चेऊलचे, तेथील लोकांचे आणि तेथील व्यापाराचे अतिशय उत्तम असे वर्णन दिलेले आहे.

फ्रेडेरीक

सोळाव्या शतकाच्या अखेरीला फ्रेडेरीक या प्रवाशाने प्रथम अहमदनगरला भेट दिली (१५८६). अहमदनगरच्या सुलतानाजवळ दोन लक्ष सैनिक असून भारी तोफखाना असल्याचे वर्णन त्याने केले आहे. काही तोफा इतक्या प्रचंड होत्या की त्या मोडून मगच लढाईच्या मैदानात न्याव्या लागत. अहमदनगरचा पाडाव झाल्यानंतर १७ व्या शतकात विजापूर आणि गोवळकोंडा यांचा पाडाव होई पर्यंत अनेक परदेशी प्रवासी हिंदुस्थानात आले. त्यापैकी काहींनी अहमदनगर, विजापूर या राज्यांना भेट दिली. त्यांनी दिलेली हकीकत पुढे थोडक्यात दिली आहे.

पायरार्ड

पायरार्ड हा फ्रेंच प्रवासी १६०१ ते १६०८ या दरम्यान हिंदुस्थानात होता. त्याने चेऊलला भेट दिली. चेऊलच्या अधिकाऱ्याला मलिक म्हणतात आणि तो मोगलांचा मांडलिक आहे असे पायरार्ड सांगतो. मलिकजवळ मोठ्या संख्येने हत्ती असल्याचे त्याने वर्णन केले आहे. मलिकच्या जेवणाचा थाट फार मोठा असल्याचे तो सांगतो. भोजन आटोपल्यावर मलिक हा मानवी जीवनाची अशाश्वता आणि माणसांचा अधमपणा यावर विचार करून मगच निद्रेच्या आधीन होत असल्याचे तो सांगतो.

मॅन्डेल्स्लो

१६३९ मध्ये फ्रेंच प्रवासी मॅन्डेल्स्लो याने विजापूरला भेट दिली. विजापूरचा सुलतान जरी मोगलांचा मांडलीक असला तरी तो एकावेळी दोन लक्ष सैन्य उभे करू शकत असल्याचे त्याने लिहिले आहे. त्याच्यापाशी फार मोठा तोफखाना असून त्यापैकी पितळेची एक तोफ एका इटालियन कारागिराने बनविलेली होती. विजापूर राज्यातून तऱ्हेतऱ्हेचा माल बाहेरच्या देशात जात असे. राज्यामध्ये प्रचलीत असलेले नाणे म्हणजे लारीन अथवा लारी असे असल्याचे तो सांगतो.

टॅव्हर्नियर

१६४८ मध्ये टॅव्हर्नियर या प्रवाशाने विजापूरला भेट दिली. विजापूरची मोगलांबरोबर सारखी युद्धे चालू असून मोगलांना विजापूरवर मात करण्यात यश न मिळाल्याचे तो सांगतो. विजापूरमधील दोन मोठ्या बाजारपेठा म्हणजे रायबाग आणि वेंगुर्ला असल्याचे तो लिहितो.

ओगिल्बि

विजापूरचा पाडाव होण्याचे आगोदर काही वर्षे ओगिल्बि याने विजापूरला भेट दिली. त्याने विजापूरकरांच्या सैन्याचे, त्यांच्या शस्त्रांचे आणि त्यांच्या युद्धपद्धतीचे फार सुंदर वर्णन केले आहे. विजापूरच्या बादशहाजवळ दोनशे तोफा असून एकावेळी दोन लक्ष सैन्य तो उभे करु शकत असल्याचे ओगिल्बिने लिहिले आहे. राजधानीमध्ये दिवाणी कज्जांचे काम कोतवालाकडे असून फौजदारी खटले सुलतान स्वतः निकालात काढीत असल्याचे तो सांगतो. गुन्हेगारांना अतिशय कडक शिक्षा देण्यात येतात असेही वर्णन त्याने केलेले आहे.

मोगल राज्यकारभार

हे झाले बहमनी आणि त्यानंतरच्या शंभर वर्षाच्या कालखंडातील विजापूर, अहमदनगर आदि शाह्यांतील राज्यकारभाराचे वर्णन. इ. स. १६०० मध्ये अहमदनगर मोगलांनी ताब्यात घेतल्यावर त्यांच्या राज्यपद्धतीचा प्रभाव महाराष्ट्रावर पडला. १५७२ मध्ये महाराष्ट्राचा थोडासा भाग म्हणजे खानदेशातील त्यावेळचे सुलतानपूर आणि नंदूरबार हे जिल्हे मोगलांनी आपल्या साम्राज्यात समाविष्ठ करुन घेतले. १५९६ मध्ये वऱ्हाड त्यांच्या ताब्यात आला. १६०० मध्ये अहमदनगरचा किल्ला आणि शहर त्यांनी जिंकले. १६०१ मध्ये खानदेशचे राज्य त्यांनी खालसा केले. अशा तऱ्हेने सतराव्या शतकाच्या सुरवातीला जवळ जवळ $\frac{1}{3}$ महाराष्ट्रावर मोगलांची सत्ता चालू झाली. फरिश्त्याने खानदेश आणि अहमदनगरच्या संदर्भात मोगल आक्रमणाची भरपूर माहिती दिली आहे. सहाजिकच मोगल राज्यकारभाराची थोडी फार माहिती या ठिकाणी करुन घेणे अवश्य आहे. मोगलांची राज्यपद्धती ही बहमनी आणि इतर शाह्या यांच्या राज्यपद्धतीपेक्षा उच्चप्रतीची होती. सतराव्या शतकाच्या सुरवातीपर्यंत वर उल्लेख केल्याप्रमाणे मोगलांच्या ताब्यातील आजच्या महाराष्ट्रातील महत्वाचे **सुभे** म्हणजे खानदेश आणि वऱ्हाड हे होत. **सुभ्याचा** प्रमुख **नायब सुभेदार** अथवा **सुभेदार** हा असे. **महसूलाच्या** बाबतीत **सुभेदाराला** मदत करण्यासाठी **दिवाण** हा अधिकारी असे आणि संरक्षणाच्या बाबतीत **बक्षी** हा अधिकारी असे. प्रत्येक प्रांताची विभागणी जिल्ह्यामध्ये झालेली असून या जिल्ह्यांना **सरकार** असे म्हणत. जिल्हयाचा प्रमुख **फौजदार** असे. **महसूलाच्या** बाबतीत मदत करण्यासाठी जिल्हयाच्या ठिकाणीही **महसूल** अधिकारी असत. प्रांताचा **दिवाण** आणि **सुभेदार** हे दर्जाने सारखे असत. जमीन **महसूलाच्या** बाबतीत मोगल हे अतिशय काटेकोर असत. जरी वरिष्ठ मोगल अधिकारी **महसूलाच्या** वसूलीबाबत देखरेख करीत तरी देखील वंशपरंपरेने चालत आलेल्या **पाटील**, **कुलकर्णी**, **देशमुख** आणि **देशपांडे** या **वतनदारांचा** ते भरपूर उपयोग करुन घेत. न्यायदानाचे काम हे तत्कालीन स्थित असलेल्या स्थानिक

संस्थेकडेच सोपविलेले होते. परंतु प्रत्येक प्रांतावर न्यायाचे काम **काजी** पाहात असे प्रांतामध्ये असलेल्या किल्ल्यांवर किल्लेदाराची नेमणूक ही मध्यवर्ती सरकारकडून केली जाई. हे अधिकारी **सुभेदाराला** जबाबदार असत.

मोगल सम्राटाचे स्थान राज्यकारभारांत सर्व सत्ताधिशासारखे असे. राज्याचे सर्वाधिकार त्याच्याकडे असत इतकेच नव्हे तर तो सेनाप्रमुखही असे. त्याच प्रमाणे न्यायखात्याचा तो वरीष्ठ असून कायदे करण्या बाबतचे उच्चाधिकार त्याच्याकडे असत. तात्विक दृष्ट्या त्याच्यावर धर्मानितीनियमाचे बंधन असे पण प्रत्यक्षात मात्र ही बंधनें तो केव्हाही झुगारुन देऊ शकत असे. बादशहाला मदत करण्यासाठी एक मंत्रीमंडळ असून त्याचा मुख्य **वजीर** हा असे. सर्व सामान्यपणे बादशहा आपल्या मंत्रीमंडळाचा सल्ला घेत असे, परंतु असा सल्ला घेण्याचे आणि घेतल्यास तो पाळण्याचे त्याच्यावर बंधन नसे.

राज्यकारभाराचे कामात बादशहाला आणखी मदत होत असे ती त्याच्या सरदार मंडळीची. दिल्ली सुलतानांच्या सरदारांप्रमाणे ही सरदारी परंपरागत नसे. सरदाराचा मृत्यु झाल्यावर त्याची सर्व मालमत्ता सरकार जमा होत असे. सहाजिकच सरदार मंडळीत आपल्या हयातीतच आपली सर्व मालमत्ता उधळून टाकण्याची वृत्ति बळावत असे. याचा परिणाम असा झाला की मोगलकालीन सरदार हे जुलमी राजसत्तेला तोंड फोडणारे झाले नाहीत तर तिच्या समोर सतत नमून वागण्याची वृत्ती त्यांच्यामध्ये बळावली

मोगल कालीन शासनामधील अधिकारी हे दोन वर्गात मोडत. एक वर्ग परदेशी मुसलमानांचा व दुसरा एतद्देशीय मुसलमानांचा. प्रत्येक अधिकारी हा **मनसबदार** असे आणि सरकारला त्याच्या **मनसबीनुसार** सैन्य आदा करण्याचे त्याचे काम असे. **मनसब** ही १० पासून १०००० पर्यंत असे. प्रत्येक **मनसबदार** हा बादशहाला जबाबदार असे. **मनसबदाराकडे** फौज पुरवठा करण्याचे काम सोपविलेले असल्यामुळे सरकारला मोठ्या प्रमाणात राखीव सैन्य ठेवण्याची जरुरी भासत नसे. **मनसबदार** हे त्यांच्या जहागिरीच्या प्रमाणांत कधीच फौजफाटा ठेवीत नसत, त्यामुळे अधूनमधून खानेसुमारी करण्याची पद्धती व घोड्यांना **डाग** देण्याची प्रथा ही सुरु करण्यात आली. बहमनी आणि शाह्या यांच्या प्रमाणेच मोगल सैन्यात पायदळ, घोडदळ, तोफखाना आदींचा समावेश असे. मोगलांचे नाविक दलही सुसज्ज ठेवलेले असे. अर्थात् शस्त्रसज्जता आणि आक्रमक शक्ती याबाबत जसे बहमनी आणि शाह्या यांचे नाविक सामर्थ्य इंग्रज, पोर्तुगीज वा डच यांच्या बरोबर तुलना करतांना कोते पडले तीच गोष्ट मोगलाच्या नाविक सामर्थ्याबाबतही म्हणता येईल. अकबर आणि शहाजहान यांच्या कालखंडात मोगलांचा संरक्षण विभाग जितका कार्यक्षम होता तेवढी कार्यक्षमता पुढील कालखंडात राहिली नाही याबद्दल काहीच संशय नाही.

राज्यकारभाराची विभागणी खातेवार केलेली असे आणि प्रत्येक खात्याचा एक

प्रमुख असे. मध्ययुगीन कालखंडाच्या पूर्वार्धाबरोबर तुलना करताना मोगल कालीन खाते निहाय वाटणी ही निश्चित स्वरूपाची होती आणि त्याचप्रमाणे खातेप्रमुखाचे काम हे देखिल निश्चित आणि आखून दिलेले होते. हे खातेदार अधिकारी म्हणजे **खान–इ–सामान, दिवाण, काजी, मिर बक्षी, सद्र–उस् सद्र** आणि **मुहतसीब** हे होते. या सर्व अधिकाऱ्यातील जेष्ठ अधिकारी **वजीर** हा असून त्याचा इतर खात्यांवर ताबा चाले. या सर्व अधिकाऱ्यांकडे राज्याच्या वेगवेगळ्या खात्यांचा अधिकार सोपविलेला असे. या अधिकाऱ्यांशिवाय राज्याचे इतर दुय्यम अधिकारी म्हणजे **मीर आतीश, दारोगा, मीरमल, मुस्ताउफी, नजीर–ई–बुयातूत, मुश्रीफ, मीरबहरी, वाकाईनवीस, मीरअर्ज मंजील, मीर तोजाक** वगैरे.

मोगलकालीन शहरातील पोलीस व्यवस्था ही अतिशय कार्यक्षम होती. पोलीस दलाचा प्रमुख **कोतवाल** नावाचा अधिकारी असे. त्याचे मुख्य काम शहरामध्ये शांतता राखण्याचे असे. शहरापेक्षा जास्त मोठ्या विभागावर फौजदार नावाचा अधिकारी नेमला जाई. हा अधिकारी बहुतेक करून लष्करी अधिकारी असे.

अकबराच्या काळात आणि पुढे जहांगीरच्या काळात राज्याची विभागणी सतरा प्रांतात झालेली होती. औरंगजेबाच्या काळात ही संख्या एकवीस झाली. प्रांताचा अधिकारी **सुभेदार, साहिब सुबा** अथवा **सिपाह सालार** या नावाने ओळखला जाई. त्याला **नजीम** असेही म्हणत. प्रांताचा राज्यकारभार हा केंद्रीय सरकाराप्रमाणेच चालत असे. सुभेदाराच्या हाताखाली **दिवाण, बक्षी, कोतवाल, फौजदार, काजी, सद्र, अमील, बिटीकची, पोतदार** आणि **वाकाई नवीस** हे अधिकारी असत.

मोगल कालीन न्यायदानाची पद्धत ही अतिशय सोपी होती. त्याकाळी लेखी असा कायदा नव्हता. कुराणाची वचने, **फतवे** आणि बादशहांचे **कानून** यांच्या आधारे न्यायदान केले जाई. न्यायदानाचे काम हे जलद व्हावे अशी मोगल बादशहांची सक्त ताकीद असे. या संदर्भात अकबराचे उद्गार हे ध्यानात ठेवण्या जोगे आहेत. तो एके ठिकाणी म्हणतो की "जर का माझ्या हातून अन्याय झाला तर मी माझ्या विरूद्ध फिर्याद दाखल करीन". न्याय खात्याचा प्रमुख हा **काजी** असे. प्रत्येक प्रांताच्या राजधानीत तो दुय्यम **काजींची** नेमणूक करी. त्याशिवाय न्यायखात्यात **मुफ्ती** आणि **मिरआदल** नावाचे अधिकारी असत. वरील प्रमाणे जरी न्यायखात्याची संघटना असली तरी न्यायाबाबतचे सर्व अधिकार बादशहाकडे असत. न्यायखात्याच्या अधिकाऱ्यांवर त्यांच्या वागणुकीबाबत अतिशय कडक बंधने असत. मोठ्या गुन्ह्यांबद्दल कडक शिक्षा दिली जात असे. देहांतशिक्षा दिली गेल्यास त्यासाठी बादशहाची अनुमती लागे.

मोगलांच्या महसूल पद्धतीचे दोन भाग होते. एक केंद्रीय आणि दुसरा प्रांतिक.

केंद्रीय आणि प्रांतिक सरकारांच्या उत्पन्नाच्या अनेक बाबी होत्या. केंद्रीय सरकारच्या उत्पन्नाची प्रमुख बाब म्हणजे जमीनी पासून मिळणारे उत्पन्न ही होती. जमीन महसूलाची पद्धत भक्कम पायावर आधारली जावी म्हणून अकबराने राजा तोडरमल यांची खास नेमणूक केली. त्याने सुचविलेल्या सुधारणा मोगलांनी दक्षिणेत जिंकून घेतलेल्या दक्षिणेतील प्रदेशालाही लागू केल्या. महसूलाच्या अंमलबजावणीसाठी मोगल साम्राज्याची विभागणी **सुभ्यामध्ये** केली होती. **सुभ्यांची** विभागणी **सरकारांत** आणि **सरकारांची परगण्यामध्ये** असे. जिल्ह्यातील महसूलाचा वसूल करण्यासाठी **अमलगुजार** नांवाचा अधिकारी असे. त्याला **मुकाद्म, पटवारी, कारकून, कानुंगो** वगैरे अधिकारी वसूलाच्या कामांत मदत करीत असत. रयतेला त्रास न देता वसूल करण्यासंबंधी त्यांना सक्त हूकूम असत. सुरुवातीला ही व्यवस्था अतिशय कार्यक्षम होती. परंतु कालांतराने अधिकाऱ्यांमधील दिरंगाई आणि लाचलूचपत यामुळे ही व्यवस्था डबघाईला आली.

मध्ययुगीन काळखंड–कला आणि वाङमय–बहमनी

बहमनी सम्राट आणि बहमनींच्या विघटना नंतर अस्तित्वात आलेल्या शाह्यांचे सुलतान हे त्यांच्या परीने कलेचे उपासक आणि वाङमयाचे भोक्ते होते. सहाजिकच त्यांच्या काळांत निर्माण झालेले वाङमय आणि कला कुसरीची कामे यांचा या ठिकाणी थोडक्यांत परामर्श घेतल्यास त्यामध्ये काहीही वावगे होणार नाही. मध्ययुगीन महाराष्ट्राच्या इतिहासाचा हा कालखंड पूर्वार्धासारखा समजला तर मध्ययुगीन महाराष्ट्राचा मोगल कालखंड उत्तरार्धासारखा समजावा लागेल. या दृष्टीकोनातून बघितल्यास मोगल कालखंडातील कलाकुसरीची कामे आणि वाङमयीन विकास यांचाही विचार करणे क्रमप्राप्त ठरेल.

बहमनींच्या कारकिर्दीत फारशी भाषेचा फार मोठा विकास झाला. फारशी लेखकांनी काव्य, चरित्रे, इतिहास, धर्म वगैरे विषयावर विद्वत्तापूर्ण लिखाण करुन वाङमयात फार मोठी भर टाकली. या लेखकापैकी नावाजलेले लेखक म्हणजे सुप्रसिद्ध अवलिया गेसू दराज बंदे नवाज याचा बाप शहा राजू कत्ताल, बुऱ्हाण उद्दीन गरीबशहा, सिराल ए जूनैदी आणि ऐनउद्दीन गंजउल् उल्म हे होते. शहाराजू कत्ताल याने लिहिलेला "**दिवाण**" हा फार नामांकीत असा ग्रंथ समजला जातो. सय्यद गेसू दराज हा १४२२ मध्ये गुलबर्गा येथे मरण पावला. याने लिहिलेल्या ग्रंथाची संख्या शंभर असून त्यापैकी बारा प्रसिद्ध झालेले आहेत. यापैकी बहुतेक ग्रंथ धर्मविषयक आहेत. बंदे नवाज हा एक फार मोठा कवीही होता. हे झाले बहमनींच्या कालखंडाच्या पूर्वार्धातील लेखक. बहमनींच्या कालखंडाच्या उत्तरार्धात झालेल्या लेखकांमध्ये मखदूम फकी अली आणि शहा बुद्दीन अहमद दौलताबादी या दोघांचा उल्लेख करावा लागेल. यापैकी

पहिल्याचा मृत्यू १४८२ मध्ये झाला. त्याच्या नावावर फारशी आणि अरबी भाषेतील अकरा ग्रंथ आहेत. दौलताबादी १४४५ मध्ये मरण पावला. त्याच्या नावावर "**बहरे मव्वाज**" हा सुप्रसिद्ध ग्रंथ आणि धर्मविषयक अनेक ग्रंथ आहेत. बहमनी सुल्तानांना काव्य आणि गद्य यांची अतिशय आवड होती. बहमनींचा इराण आणि मध्यआशियातील अनेक देशांशी सतत संपर्क होता. सहाजिकच इराण आणि इतर देशातील अनेक कवी आणि विद्वान यांनी बहमनींच्या दरबारात आश्रय घेतला. इराणचा सुप्रसिद्ध कवी ख्वाजा हाफीज याला दुसऱ्या महमदशहा बहमनीच्या कारकिर्दीत हिंदुस्थानात येण्याचे आमंत्रण दिले गेले होते. फिरोजशहा बहमनी हा स्वतः उत्तमपैकी कवी होता. त्याच्या दरबारात असलेला विद्वान लेखक म्हणजे मुल्ला दाऊद बीदरी हा होय. त्याने "**तोहफ़्त सलातीन**" हा उत्कृष्ट ग्रंथ लिहिला. बहमनींच्या दरबारातील आणखी एक कवी म्हणजे आजरी हा होय. त्याने बहमनी सुल्तानांचा इतिहास "**बहमन नामा**" या ग्रंथात लिहिला. काही काळ बहमनींच्या दरबारात राहिल्यानंतर तो पुढे इराणला गेला. बहमनी सुल्तानांचा सुप्रसिद्ध वजीर ख्वाजा महमूद गावान याने बीदर येथे मद्रासा म्हणजे महाविद्यालयाची स्थापना केली. या ठिकाणी इराण आणि इराक मधील विद्वानांना व्याख्याने देण्यासाठी बोलाविण्यात येई. महमूद गावान हा स्वतः विद्वान होता. त्याने बाहेरील जगाबरोबर सांस्कृतिक संबंध प्रस्थापित केले, इतकेच नव्हे तर इराण, तुर्कस्तान वगैरे देशांमधील विद्वानांबरोबर पत्रव्यवहार केला. मौलाना जामी शर्फुद्दीन अली, ख्वाजा उबेदुल्ला आणि जलालउद्दीन दवनी या विद्वान लेखकांबरोबर त्याचा सतत पत्रव्यवहार चालू असे. त्याशिवाय जगातील अनेक मुसलमानी राष्ट्रांच्या सुल्तानांबरोबर व त्याचप्रमाणे हिंदुस्थानातील मुसलमानी राज्यांच्या सुल्तानांबरोबरही त्याचा पत्रव्यवहार होता. यामध्ये विशेष उल्लेख तुर्कस्थानचा सुल्तान दुसरा महमद, गिलान, इजिप्त आणि इराक या देशांचे सुल्तान व गुजराथ, जौनपूर आणि माळवा या देशांचे राज्यकर्ते यांचा करावा लागेल. हा पत्रव्यवहार "**रियाजुल-इन्शा**" या नावाने प्रसिद्ध झाला आहे.

बहमनींच्या कारकिर्दीत दक्षिणी भाषेचा विकास झाला. परंतु बहमनी राज्यकर्ते या विकासाला कारणीभूत होते असे म्हणता येणार नाही. दक्षिणी भाषेतील वाङ्मयाची उत्पत्ती ही पुढील शाह्यांच्या काळांत झाली. यादवांचे राज्य नाहीसे होऊन त्या ठिकाणी नव्यानेच स्थापन झालेल्या बहमनी राज्याच्या पूर्वार्धात या संक्रमणाचे दूरगामी असे परिणाम दक्षिणी भाषेत निर्माण झालेल्या वाङ्मयावर झाले. याच काळांत मुसलमान धर्मातील एका नवीन पंथाचा म्हणजे **सुफींचा** उदय झाला. **सुफीं**च्या विचारसणीचा फार मोठा परिणाम बहमनींच्या बहुसंख्य प्रजेतील विचारवंतांच्या विचारसरणीवर झाला. किंबहुना **सुफी** पंथीयांची विचार सरणी आणि हिंदूमधील भक्तिपंथ हे

जवळ–जवळ सारख्याच विचारसरणीचे होते असे म्हटल्यास त्यात काहीच हरकत नाही. १५ व्या शतकांत उदयास आलेल्या दत्तात्रय पंथाने आणि पुढील काळांत अस्तित्वात आलेल्या महानुभावांनी हिंदू आणि मुसलमान धर्मातील विचारसरणीचा समन्वय साधण्याचा प्रयत्न केला. परंतु वर सांगितल्याप्रमाणे बहमनी राज्यकर्त्यांनी मात्र लोकांची जी बोली भाषा होती तिचा विकास करण्यासाठी कोणतेही प्रयत्न केले नाहीत हे निर्विवाद. बहमनींच्या काळांत मराठी वाङ्मयाची जी उत्पत्ती झाली ती **भागवत** आणि **महानुभाव** पंथांच्या विचारवंतांकडूनच. यामध्ये समाजातील सर्व थरांचे लोक होते. या काळांमध्ये होऊन गेलेल्या **भागवत** पंथामधील प्रमुख संत म्हणजे नामदेव, गोरोबा, चोखामेळा, कान्होपात्रा आणि सावतामाळी हे होते.

बहमनी राज्यकर्ते हे कला आणि स्थापत्य यांचे आश्रयदाते होते. परंतु बहमनी कालीन शिल्प आणि वास्तू यांचे फारच थोडे अवशेष महाराष्ट्रामध्ये आहेत. प्राचीन महाराष्ट्राचे शिल्प म्हणजे **हेमाडपंती** देवळे, कोरीव लेणी, बुद्धकालीन स्तूप आणि काही डोंगरी किल्ले. कला कुसरीने नटलेले राजवाडे, भव्य आणि प्रचंड बांधकामे, मीनार वगैरे गोष्टी प्राचीन महाराष्ट्राला अवगत नव्हत्या. किंबहुना महाराष्ट्राची भूमी आणि महाराष्ट्राचे लोक याची पडछाया महाराष्ट्राच्या शिल्पावर पडली होती असे म्हटल्यास त्यांत काहीच वावगे होणार नाही. नवीन राज्यकर्त्यांनी त्यांच्या शिल्पाची कल्पना दक्षिणेमध्ये आणली आणि दक्षिणेचे आणि त्याबरोबरच महाराष्ट्राचेही सारे शिल्पच बदलून टाकले. या नवीन शिल्पांत प्रचंड **मनोरे** आणि **मीनार**, **कबरी** आणि **दर्गे**, भुईकोट **किल्ले**, **गढ्या**, व डोंगरी आणि सागरी **किल्ले** यांचा आपल्याला समावेश करावा लागेल. हे नवीन शिल्प म्हणजे हिंदू, फारशी आणि तुर्की शिल्पांचा समन्वय होते असे म्हटल्यास ते योग्यच ठरेल. विशेषतः नवीन राज्यकर्त्यांनी जे भुईकोट **किल्ले** बांधले ते या शिल्पाचे महाराष्ट्रातील उत्कृष्ट प्रतीक आहेत असे म्हणावे लागेल. बहमनींच्या काळचे किल्ले म्हणजे उद्गीर, औसा, नळदुर्ग, परेंडा आणि कंधार हे होत. यापैकी परेंडा, उद्गीर आणि औसा हे किल्ले महमूद गावानने तो बहमनींचा मुख्य वजीर असताना बांधले. बहमनींच्या दोन राजधान्या झाल्या. एक गुलबर्गा आणि दुसरी बिदर. सहाजिकच बहमनींचे सारे शिल्प–टोलेजंग राजवाडे, विविध तऱ्हेच्या कला कुसरीने नटलेल्या मशीदी, प्रचंड दगडात बांधलेले मनोरे आणि मीनार ही सारी महाराष्ट्रा बाहेर आहेत. वरील किल्ल्यांशिवाय महाराष्ट्रामध्ये असलेल्या बहमनी कालीन शिल्पामध्ये खुल्दाबाद येथील काही अवलीयांच्या कबरी आणि दौलताबाद येथील चांदमीनार यांचा उल्लेख करावा लागेल.

अहमदनगर, विजापूर आणि इतर शाह्या

बहमनींप्रमाणेच त्यांच्या नंतर अस्तित्वात आलेल्या शाह्यांचे सुलतान हे शिल्प

आणि कलाकुसरीची कामे यांचे चाहते होते. अहमदनगरचा किल्ला, सलाबतखानाची **कबर** आणि **हश्त बिहश्त** आणि **फराहबाग** या दोन अहमदनगरमधील सुप्रसिद्ध बागा हे अहमदनगरच्या निजामशहांनी बांधलेल्या कलाकृतींचे आज उरलेले अवशेष आहेत. शेकडो वर्षे काळाचे धक्के सहन करीत ही शिल्पे आपल्या निर्माणकर्त्यांच्या वैभवाची साक्ष देतात. अहमदनगर प्रमाणेच विजापूरचे आणि गोवळकोंड्याचे सुल्तान कलेचे आश्रय-दाते होते. विजापूरच्या सुलतानांनी बांधलेल्या कलाकृती बहुतेक महाराष्ट्राबाहेर आहेत. त्यामध्ये विजापूरचा गोलगुंबझ आणि विजापूरचा किल्ला यांचा उल्लेख करावा लागेल.

बहमनी राज्यकर्त्यांप्रमाणेच बहमनीच्या नतर झालेल्या शाह्यांचे सुल्तान विशेषतः अहमदनगर आणि विजापूर या शाह्यांचे सुल्तान वाङ्मयाचे उपासक आणि विद्वानांचे आश्रयदाते होते. या दोन्ही शाह्यांच्या दरबारी अनेक हिंदुस्थानी आणि परकीय विद्वान आश्रयाला होते. सुप्रसिद्ध इतिहासकार फरिश्ता हा प्रथम अहमदनगरच्या दरबारांत चाकरीला होता. नंतर तो विजापूर दरबाराकडे गेला. तेथे त्याने आपला प्रस्तुत ग्रंथ **"गुलशने इब्राहीमी"** म्हणजेच हिंदूस्थानामधील मुसल्मानी सत्तेचा उदय हा लिहिला. त्याच प्रमाणे **"बुऱ्हाण-ई-मासीर"** या ग्रंथाचा कर्ता सय्यदअली तबात-बाई हा देखील अहमदनगरच्या सुलतानांचाच आश्रीत होता. वरील दोघाप्रमाणेच रफी उद्दीन शिराजी हा इतिहासकार शाह्यांच्या काळांत होऊन गेला. त्याने आपला ग्रंथ **"तजकरत – उल मुलुक"** हा १६०९ मध्ये लिहून पुरा केला. अहमदनगर आणि विजापूर या दोन राज्यांच्या पदरी असलेल्या कवींमध्ये मलीकइकुमी, जहुरी, मुल्ला हैदर आणि संजर–ई–काशी यांचा उल्लेख करणे आवश्यक आहे. विजापूरचा सुलतान दुसरा इब्राहीम आदिलशहा हा स्वतः उत्कृष्ट कवी होता. त्याने अनेक कवींना आपल्या दरबारी आश्रय दिला. परिणामी त्याच्या कारकिर्दीत दक्षिणी भाषेची भरभराट झाली.

पर्शियन भाषेइतके सुलतानांच्या दरबारात मराठी भाषेला मात्र उत्तेजन दिले गेले नाही ही गोष्ट निर्विवाद होती. तरी देखील राजाश्रयाशिवाय मराठी भाषेची या कालखंडात अतिशय भरभराट झाली. याकाळांत मराठी भाषेमध्ये जे लिखाण झाले त्या लिखाणाला हातभार महाराष्ट्रातील सर्व थरातील लोकांनी लावला. दत्तात्रय पंथाचे अनुयायी जनार्दन स्वामी हे अहमदनगरच्या सुलतानांच्या चाकरीत होते. त्यांनी काही कवने आणि अभंग लिहिले. परंतु मराठी वाङमयात या कालखंडात अपरंपार भर ज्यांनी टाकली ते म्हणजे एकनाथ. जनार्दन स्वामी हे एकनाथांचे गुरु. एकनाथांचा जन्म इ. स. १५४८ मध्ये झाला. एकनाथांनी स्फूर्ती घेतली ती ज्ञानेश्वरीपासून. त्यांनी पहिल्याप्रथम **भागवत पुराणाच्या** ११ व्या अध्यायावर टीकारुप ग्रंथ लिहिला. ज्ञानेश्वरी वगळता इतका समर्थ दुसरा ग्रंथ झाला नाही असे विधान केल्यास ते चूक ठरणार नाही. एकनाथांचे इतर लिखाण म्हणजे '**रुक्मिणी स्वयंवर**', '**बालक्रीडा**', '**प्रल्हादचरित्र**', '**सुखशतक**'

'**स्वात्मसुख**', '**आनंदलहरी**', '**अनुभवानंद**', '**रामायण**' वगैरे. एकनाथांचे काही समकालीन जे लेखक होते त्यांचाही उल्लेख या ठिकाणी करणे अवश्य आहे. त्यांच्यामधील विठा रेणुकानंद, जनीजनार्दन आणि रामजनार्दन ह्या सर्व मंडळींनी भक्तिगीते रचली. त्या शिवाय अडाण्या कवी, कान्हो, नामा आणि निर्मलपाठक हे देखील एकनाथांचे समकालीन होते. त्याशिवाय बहिरा पिसा या अतिशय चमत्कारीक व्यक्तीमत्वाच्या लेखकाचा उल्लेख या ठिकाणी करणे जरुर आहे. याने गीतेच्या दहाव्या अध्यायावर टीकात्मक असा ग्रंथ लिहिला. एकनाथांच्या समकालीन विद्वानांमध्ये प्रामुख्याने ज्यांचा उल्लेख करावयाला पाहिजे ते म्हणजे दासोपंत. दासोपंतांचा जन्म १५५१ मध्ये झाला. त्यांचे वडील अहमदनगरच्या सुलतानांच्या चाकरीत होते. दासोपंतांचे लिखाण हे अमाप असून त्यांनी गीतेवर सहा टीका ग्रंथ लिहिलेले आहेत. दासोपंतांची इतर ग्रंथ संपत्ती म्हणजे '**पदार्णव वाक्यविवृत्ती**' आणि '**पंचीकरण**'. हा शेवटचा ग्रंथ दासोपंतांनी कापडावर लिहिला आणि म्हणून त्याला '**पासोडी**' असे म्हणतात.

मराठीं भाषेला जसा राजाश्रय मिळाला नाही तसाच संस्कृत भाषेलाही मिळाला नाही. याचा परिणाम असा झाला की दक्षिणेमध्ये संस्कृत भाषेचा ऱ्हास झाला. संस्कृतच्या व्यासंगासाठी प्रसिद्ध असलेली नांदेड, पैठण, पुणतांबा आणि नाशिक येथील कुटुंबे उत्तरेत बनारसकडे आणि दक्षिणेमध्ये कोकणांत राजाश्रयाभावी निघून गेली. तरी देखील वरील ठिकाणांचे धार्मिक संस्कृतीचे केंद्र असे जे स्थान होते ते मात्र या कालखंडात कायम टिकले. समानता आणि परमेश्वराची भक्ती या तत्वांवर आधारलेल्या **भागवत** धर्माचा या कालखंडात महाराष्ट्रातील सर्व वर्गांवर प्रभाव पडला. **भागवत** धर्माचे महत्व जरी समाजात वाढले तरी दक्षिणेमधील राजकीय परिस्थितीवर मात्र **भागवत** धर्माच्या विचारसरणीचा प्रभाव पडला नाही.

मोगल : कला, समाजव्यवस्था, वाङ्मय आणि शिल्प.

मागे सांगितल्याप्रमाणे महाराष्ट्राचा जवळ जवळ $\frac{1}{3}$ भाग मोगलांच्या ताब्यात अहमदनगरचा पाडाव झाल्यानंतर आला. मोगलकालीन राज्यव्यवस्था कशी होती याची चर्चा यापूर्वी आलेली आहेच. या ठिकाणी मोगलकालीन समाज व्यवस्था, मोगलकालखंडात निर्माण झालेले वाङ्मय आणि मोगलकालीन शिल्प याचा थोडक्यांत परामर्श घेतल्यास महाराष्ट्राच्या मध्ययुगीन कालखंडाच्या इतिहासाचे समालोचन पुरे केल्यागत होईल. विजापूर आणि गोवळकोंडा यांचा पाडाव १६८७ मध्ये होईतोपर्यंतचा कालखंड मध्ययुगीन महाराष्ट्राचा इतिहासाचा उत्तर कालखंड असे म्हटल्यास त्यात काहीच वावगे ठरणार नाही. सय्यद अलि, फरिश्ता आणि रफिउद्दीन शिराजी हे मध्ययुगीन महाराष्ट्राचे प्रमुख इतिहासकार. परंतु त्यांचा काळ अगोदर झाल्यामुळे मोगलकालीन समाजव्यवस्था, शिल्प अगर वाङ्मय यांचे फारच थोडे परिशिलन आपल्याला त्यांच्या लिखाणात दिसून

येते. सहाजिकच महाराष्ट्राच्या इतिहासाच्या मोगल कालखंडाविषयी वरील माहिती देताना या लेखकांचा थोडासा परंतु १७ व्या शतकातील लेखकांचा भरपूर उपयोग करणे क्रमप्राप्त ठरते. याठिकाणी आणखीही एक गोष्ट नमुद करावीशी वाटते आणि ती म्हणजे १५ व्या आणि १६ व्या शतकात विषेशतः सोळाव्या शतकांत शाह्यांना जे महत्व होते ते १७ व्या शतकात राहिले नाही. दक्षिणेतील तीन राज्ये म्हणजे विजापूर, गोवळकोंडा आणि बिदर ही केवळ नाममात्र राहिली इतकेच नव्हे तर त्यांनी जवळ-जवळ मोगलांचे मांडलिकत्व पत्करले. त्यामुळे १७ वे शतक म्हणजे मोगल सत्तेच्या महाराष्ट्रातील विकासाचे आणि भरभराटीचे. अर्थात यामध्ये मराठ्यांच्या सत्तेचा शिवछत्रपतिंच्या नेतृत्वाखाली झालेला उदय आणि स्वतंत्र मराठी राज्याची झालेली स्थापना याबद्दल चर्चा करण्याचे कटाक्षाने टाळले आहे. महाराष्ट्रातील समाजजीवन, वाङ्मय, शिल्पकला वगैरे संस्कृतीच्या अंगोपांगावर मोगल सत्तेचा जो प्रभाव पडला त्याचेच वर्णन याठिकाणी केले आहे.

सतराव्या शतकांत विजापूर आणि गोवळकोंडा या दोन शाह्यांच्या दरबारांत दक्षिणी उर्दूची अतिशय भरभराट झाली. अतिशय उच्च दर्जाचे असे वाङ्मय या भाषेत १७ व्या शतकांत निर्माण झाले. या वाङ्मयाच्या निर्मितीला दुसरा अली आदिलशहा, महमदकुली कुतुबशहा, नुसरती आणि इतर यांनी हातभार लावला. मोगलांची बोली भाषा ही उर्दू होती. दक्षिणी भाषेची ही जी प्रगति झालेली होती, त्याचा मोगल राज-कर्त्यावर अतिशय प्रभाव पडला. मोगलराजकर्ते हे स्वतः विद्वान आणि लेखक यांचे आश्रयदाते होते. त्यांच्या आश्रयाखाली हिंदुस्थानामध्ये अनेक विद्वान आणि लेखक-मंडळी उदयाला आली. महाराष्ट्राच्या दृष्टीने त्यामधील महत्वाचे लेखक म्हणजे मोगल-काळांत होऊन गेलेले पर्शियन इतिहासकार. यांच्या लिखाणातून महाराष्ट्राच्या इतिहासाचे अनेक उल्लेख आपल्याला मिळतात. या ऐतिहासिक ग्रंथामध्ये मुल्लादाऊद याच्या **'तारीखी अल्फी'**, अबुलफजल याच्या **'ऐनेअकबरी,'** आणि **'अकबरनामा'**, बदाउनीच्या **'मुंतखाबउत्तवारीख'**, निजामउद्दीन अहमद याच्या **'तबकाते अकबरी'** फैजी सरहिंदी याच्या **अकबरनामा'** त्याचप्रमाणे **'मासिरीजहांगिरी' 'इक्बाल-नामा जहांगिरी'** आणि **'जुब्द्रउत्तवारीख'** या ग्रंथांचा, त्याचप्रमाणे अब्दुल हमीद लाहोरी याच्या **'पादशाहानामा'**, महमद साहीब याच्या **'अमलसलीह'**, खाफीखान याच्या **'मुंतखाब-उल-लुबाब'**, मिरजा महमदखान करीम याच्या **'आलमगिरनामा'**, महमद साकी याच्या **'मासिरी आलमगिरी'**, सुजनराय खतरी याच्या **खुलासात उलतवारीख'**, भीमसेन सक्सेना याच्या **'नक्शई दिलकुशा'** आणि ईश्वरदास याच्या **'फतुहात-ई-आलमगिरी'** या ग्रंथाचा उल्लेख करावा लागेल. फारशी भाषेची मोगल कालखंडात जरी भरभराट झाली तरी संस्कृत आणि मराठी भाषेला मात्र मोगलांनी

उत्तेजन दिले नाही. या ठिकाणी मराठी भाषेच्या विकासाच्या संदर्भात एका गोष्टीचा उल्लेख करणे जरुर आहे. ही गोष्ट म्हणजे ज्या सतराव्या शतकांत मोगलांनी आपली सत्ता दक्षिणेत प्रस्थापित करण्याचे कसून प्रयत्न केले त्याच १७ व्या शतकांत मराठ्यांच्या राष्ट्रीयवादाचा उगम आणि विकास झाला. जवळ–जवळ तीनशे वर्षे प्रथम बहमनींच्या अमलाखाली आणि नंतर निर्माण झालेल्या पांच शाह्यांच्या अमलाखाली भरडून निघाल्या-मुळे महाराष्ट्रातील जनता ही गलीत धैर्य होऊन गेलेली होती. मराठ्यांच्या राष्ट्रीयवादाचा १७ व्या शतकांत हा जो उगम झाला त्याचा फार मोठा परिणाम मराठी वाङ्मयाच्या विकासावर झाला. या कालखंडात होऊन गेलेले तुकाराम आणि रामदास यांचा उल्लेख वाङ्मयाचे मेरुमणी म्हणून करावा लागेल. या दोहोंपैकी तुकाराम ह्याचे काव्य भक्तीपर अभंगांचे असून त्यामध्ये मानवी जीवनातील अनिश्चितता व मानवापुढे उभे असलेले प्रश्न यांचे प्रतिबींब आपल्याला सापडते. या दृष्टीने विचार केल्यास तुकारामाच्या भक्तीपर अभंगात आपल्याला त्याकाळच्या समाज जीवनाचे आणि समाजाचा घटक जो सर्वसाधारण माणूस त्याच्या पुढील समस्यांचे चित्रण आढळते. जीवनाच्या धकाधकीतून बाहेर पडण्याचा एकच मार्ग तुकारामांनी सांगितला आणि तो म्हणजे भक्ती. माणसाला जर मोक्षाचे साधन करावयाचे असेल तर तुकारामाच्या दृष्टीने आत्मीक बलाला शारीरीक बलावर विजय मिळविण्याची आवश्यकता होती. रामदासांचे काव्य देखील भक्तीरसाने ओथंबलेले होते. परंतु त्यांच्या काव्याची घडण ही अतिशय वेगळी होती. त्यांचा जीवनाकडे बघण्याचा दृष्टीकोन अधिक धडाडीचा आणि साहसपूर्ण होता. रामदासांच्या काव्याचा उद्देश जीवनातील बारीक सारीक गोष्टीत गुरफटून गेलेल्या व्यक्तीच्या मनांत आत्मीयतेची आणि राष्ट्रीयत्वाच्या भावनेची ज्योत प्रज्वलीत करण्याचा होता. रामदासांनी कर्मवादाचा आपला सिद्धांत इतक्या खणखणीत पणे सांगितला की, गलीतगात्र होऊन गेलेल्या मराठी माणसाच्या मनात कर्तृत्वाचा एक स्फुलिंग ठाव देऊन उठला. तुकारामाच्या अभंगानी जसे महाराष्ट्राच्या कानाकोपऱ्यातील मराठी माणसाच्या मनात पडसाद उठविले तसेच रामदासांच्या दासबो-धातील ओव्यांनी मराठी माणसाच्या मनावर एक तऱ्हेची मोहिनी टाकली. या काल-खंडात मराठी भाषेची ज्यांनी अतिशय अनमोल अशी सेवा केली त्यामध्ये वामन पंडीत, रघुनाथ पंडीत आणि मुक्तेश्वर यांचा उल्लेख करावा लागेल.

मोगल कालखंडातील स्थापत्य आणि वास्तुविशेषांचे फारच थोडे अवशेष महाराष्ट्रात शिल्लक आहेत. याचे प्रमुख कारण म्हणजे मोगलांचे महाराष्ट्रातील १७ वे शतक हे जवळ–जवळ युद्धांच्या धामधुमीतच गेले. याचा परिणाम असा झाला की उत्तरेमध्ये याच कालखंडात अतिशय वैभवसंपन्न अशा कलाकृतींची निर्मिती झाली तर दक्षिणेत याच अवधीत नाव घेण्याजोग्या अशा फारच थोड्या कलाकृती निर्माण झाल्या. ज्याला मराठवाड्याची मोहना असे संबोधिता येईल त्या औरंगाबादशहराची निर्मिती,

ही मोगलांच्या काळांत झाली. या शहरामध्ये '**बीबीका मकबरा**,' '**पवन चक्की**,' '**जामेमशीद**,' '**शहागंजदर्गा**' या वास्तूंचे आज जे अवशेष शिल्लक आहेत ते आणि खुद्द औरंगाबाद शहराभोवती जी तटबंदी उभारण्यात आलेली आहे त्यावरून आपल्याला असे दिसते की आपल्या दक्षिणेच्या राजधानीला सर्वतोपरीनी सुंदर बनविण्यासाठी मोगलांनी फार काळजीपूर्वक प्रयत्न केले. मोगलकाळामध्ये दक्षिणेमध्ये ज्या काही कलाकृती निर्माण झाल्या त्या औरंगजेबाच्या काळांत. अकबर, जहांगीर किंवा शहाजहान यांच्या इतकी सौंदर्यदृष्टी औरंगजेबाला नव्हती. त्याच्या कारकिर्दीत निर्माण झालेल्या कलाकृतींचा दर्जा अस्सल मोगल काळात झालेल्या कलाकृतींपेक्षा निश्चित कमी दर्जाचा आहे. याला कारणे अनेक आहेत. खुद्द औरंगजेबाच्या कारकिर्दीतच मोगल साम्राज्याच्या विनाशकाळाला सुरवात झालेली होती. सहाजिकच सांस्कृतीक बाबींना जो राजाश्रय मिळतो तो या काळामध्ये मिळाला नाही. कलाकृतींच्या जोपासनेची ही जी उपेक्षा झाली त्याला कारण बऱ्याच अंशी औरंगजेबाचे व्यक्तीमत्वही कारणीभूत होते. कलेच्या बाबतीतला औरंगजेबाचा दृष्टीकोन अतिशय अदूरदर्शी आणि कोता असा होता. कलेचा हा जो ऱ्हास झाला त्याला तत्कालीन परिस्थितीही कारणीभूत झाली. मोगल साम्राज्याने आपल्या वैभवाची परीसीमा शहाजहानच्या काळात गाठली. कलेचाही फार मोठा विकास त्याकाळात झाला. समाजाची ही प्रगती औरंगजेबाच्या काळात रोखली गेली. या घटनेचा परिणाम कला आणि शिल्प यांचीही प्रगती रोखण्यात झाला.

शिल्प कसे असावे याबाबत औरंगजेबाच्या कारकिर्दीत अस्तित्वात आलेल्या बदलत्या दृष्टीकोनाचे प्रात्यक्षिक आपल्याला औरंगजेबाच्या कारकिर्दीतच दक्षिणेत ज्याकाही कलाकृतींची उभारणी झाली त्यामध्ये दृष्टीस पडते. याचे उदाहरण म्हणजे औरंगाबाद-जवळ औरंगजेबाची बायको रबीया उद् दौरानी हीची असलेली कबर हे होय. औरंगजेबाच्या हुकमावरून १६७९ मध्ये त्याचा मुख्य शिल्पकार अताउल्ला याने ती बांधली. आकाराने ही कबर जरी ताजमहालाच्या निम्याइतकी असली तरी ती ताजमहालाची हुबेहुब प्रतिकृती वाटते. या कबरीच्या बांधणीकडे बघितल्या नंतर ताजमहाल बांधून उलटलेल्या ३० वर्षाच्या काळांत शिल्पविषयक कल्पना किती बदललेल्या होत्या आणि शिल्पाची कला किती निकृष्टावस्थेस पोहोचली होती हे दिसून येते. शिल्पाच्या बांधणीचे अपरिपक्व ज्ञान असलेल्या औरंगजेबाच्या शिल्पकाराने ताजमहालाच्या बांधणीपेक्षा या कबरीचे बांधकाम सरस करण्याचा आणि एकंदर बांधणी अधिक विलोभनीय करण्याचा प्रयत्न केला. याचा परिणाम असा झाला की जे शिल्प निर्माण झाले ते अगदी दुय्यम दर्जाचे झाले. ताजमहालाचे सौंदर्य त्या कलाकृतीच्या साधेपणात आहे. तो साधेपणा या शिल्पांत यत्किंचित दिसत नाही. अर्थात या शिल्पाचे काही भाग अतिशय उत्कृष्ट असून यावरून असे दिसून येते की औरंगजेबाच्या काळांत योजकांचा जरी तुटवडा असला

तरी उत्कृष्ट कारागिरांचा नव्हता.

बहमनी कालीन आणि त्यानंतरच्या शाह्यांच्या काळांत असलेली समाजरचना ही मोगल काळात पूर्णपणे बदलली. समाजाची विभागणी श्रीमंत आणि गरीब अशा दोन वर्गांत झाली. पहिल्या वर्गांत सरदार आणि इतर अमीर उमराव असून ते बादशहाच्या खास मर्जीतले असत. बादशहाकडून त्यांना खास अधिकारही दिले जात. दुसरा वर्ग सर्व सामान्य लोकांचा होता. विशेषतः औरंगजेबाच्या कारकीर्दीत सरदारांची वंशपरंपरागत पद्धती दूर केली गेल्यामुळे समाजातील हा वर्ग वृत्तीने बेदरकार बनला. त्यांच्यामध्ये खोटा भपकेबाजपणा, अनाठायी गर्व, अनैतिक वागणूक वगैरे दुर्गुणांचा प्रादुर्भाव झाला. मोगल काळाच्या सुरवातीला राज्याची सारी मदार ही अतिशय कार्यक्षम असलेल्या अमीर उमरावांवर असे. हे उमराव आपल्या अंगातील निव्वळ कर्तृत्वाने मोठ्या पदाप्रत पोहोचत. कालांतराने उमीर उमरावांमधील गुणांचा लोप झाला आणि मोगल साम्राज्याला ते भारभूत झाले. शहाजहानच्या कारकिर्दीच्या अखेरीला आणि औरंगजेबाच्या कारकिर्दीत दरबारातील सरदार मंडळींच्या उत्तान वागणुकीचा परिणाम सर्व साधारण जन मनावर झाला आणि यातूनच राजकीय असुरक्षितता आणि सामाजिक अवनती निर्माण होण्यास मदत झाली.

दुसऱ्या वर्गामध्ये व्यापारी आणि छोटा उद्योगधंदा करणारे अशांचा एक लहानसा वर्ग होता. आजच्या काळात त्यांची तुलना मध्यम वर्गाबरोबर करता येईल. ह्या वर्गाची वृत्ती आपल्या परीने श्रीमंत आणि सुखासीन अशा वर्गाचे अनुकरण करण्याची होती. परंतु सर्वसामान्य असा जो वर्ग होता त्याची परिस्थिती मात्र अनुकंपनीय होती. १७ व्या शतकात जरी जीवनाला आवश्यक असणाऱ्या वस्तूंचा कधीही तुटवडा नव्हता तरी या वर्गाच्या रहाणीमानाची तुलना समाजातल्या उच्च वर्गाच्या रहाणीमानाबरोबर होणे शक्य नव्हते. या दुसऱ्या वर्गात कामगार, शिपाई आणि प्यादे व दुकानदार यांचाच प्रामुख्याने भरणा होता. त्यांच्या स्थितीचे अतिशय हुबेहुब चित्रण पेलसार्ट याने केलेले आहे. एके ठिकाणी तो म्हणतो की, 'तसे पाहिले तर त्यांना स्वातंत्र्य आहे. परंतु प्रत्यक्षात त्यांची स्थिती गुलामांपेक्षा फारशी वेगळी नव्हती'. वृत्तीने मात्र हा वर्ग अतिशय संयमी आणि सोशिक असा होता. समाजाच्या चालीरिती आणि आचार विचार यांचे आचरण करण्यात हिंदू आणि मुसलमान या दोन्ही वर्गांचे लोक फारखेच कट्टर आणि सनातनी होते.

राज्यामधील शहरे ही अतिशय वैभवसंपन्न असून त्यांच्या भोवतीच समाजजीवन उभारलेले असे. लोकांच्या गरजा भागविण्यासाठी आणि निर्यात करण्यासाठी लागणाऱ्या सर्व वस्तूंची निर्मिती ही शहरामधूनच होई. ह्या वस्तू निर्माण करणारा जो कारागिर त्याला मात्र सरदार वर्ग आणि अधिकारी वर्ग यांच्याकडून मिळणारी वागणूक अतिशय

कडक असे. त्यांना अतिशय कमी किंमतीला त्यांनी निर्माण केलेल्या वस्तू विकाव्या लागत. इतकेच नव्हे तर त्यांच्याकडून बेकायदेशीर असे कर देखील उकळले जात. त्या काळात दळण–वळणाची साधने ही सुव्यवस्थित असल्यामुळे उद्योगधंदे आणि व्यापार उदीम यांची अतिशय भरभराट झाली. रस्त्यांच्या बांधणीचे काम सरकारतर्फे हाती घेतले जात असे. त्याचप्रमाणे पुष्कळदा पूल बांधण्याचे कामही सरकारतर्फे केले जाई. औद्योगिक शहरे आणि बंदर गावे यांना जोडणारे रस्ते मुख्यतः बांधले जात. पूर्वीच्या प्रमाणेच मोगल कालखंडातही महाराष्ट्रात तीन प्रमुख बंदरे होती. ती म्हणजे वसई, चेऊल आणि दाभोळ. या बंदरातूनच महाराष्ट्रातला सगळा निर्यात व्यापार चाले.

बहुसंख्य लोकांचा व्यवसाय शेती हा होता. आजची पिके आणि त्या काळची पिके यामध्ये फारसा फरक नव्हता. कांही अपवाद सोडल्यास कालव्यावर चालणाऱ्या शेतीचा जवळ–जवळ अभाव होता. शेती ही पूर्णपणे पावसावर अवलंबून असे. पाऊस न पडल्यास अवर्षण हे ठरलेले असे. मोगलांजवळ दुष्काळ पडल्यास त्याचा प्रतिकार करण्यासाठी कायमची अशी यंत्रणा नव्हती. त्याकाळी किंमतींची पातळीही पुष्कळच कमी होती. याचा अर्थ असा नव्हे की लोकांचे रहाणीमान फार उच्च दर्जाचे होते. याला कारण म्हणजे सर्वसामान्य माणसाचे उत्पन्नही फारच कमी होते. वस्तूचे दर सरकारकडून नियंत्रित केले जात नसत. त्याकाळी सोने, चांदी आणि तांबे या धातूंच्या नाण्यांचा उपयोग केला जाई.

सुसंबद्ध अशी शिक्षण पद्धती त्याकाळी अस्तित्वात नव्हती. परंतु शाळा आणि महाविद्यालये बांधून मोगल बादशहा शिक्षणाला उत्तेजन देत. सरकारकडून ज्या मशिदी मध्ये शिक्षण दिले जाई अशा मशिदींना आर्थिक मदत देण्यात येई. हिंदूच्या बाबतीत शिक्षणाची सोय विद्वान व्यक्तींकडून ज्या खाजगी शाळा चालविल्या जात त्या पुरतीच मर्यादित असे. अकबर, जहांगिर आणि शहाजहान हे विद्वत्तेचे भोक्ते होते आणि त्यांच्या कडून विद्वान मंडळींना आश्रय मिळे. परंतु मोगल घराण्यात ज्याचा उल्लेख विद्वान म्हणून करता येईल अशी एकच व्यक्ती झाली आणि ती म्हणजे औरंगजेबाचा भाऊ दाराशुको ही होय. दारा हा फारशी, अरबी आणि संस्कृत भाषांचा गाढा विद्वान होता. त्याने केलेली '**उपनिषदे**', '**भगवत्‌गीता**' आणि '**योगवशिष्ठ रामायण**' या ग्रंथांची भाषांतरे सुप्रसिद्ध आहेत. मध्ययुगीन महाराष्ट्रात स्त्री शिक्षण अस्तित्वात होते असे मानण्याला भरपूर आधार आहे. श्रीमंतांच्या मुलांना त्यांचे शिक्षक घरी येऊन पाठ देत. या उलट इतर वर्गात आणि विशेषतः हिंदुमध्ये मुलींना मुलांबरोबरच शिक्षण दिले जाई. हिंदु काय किंवा मुसलमान काय यांच्या धर्मामध्ये स्त्रियांना शिक्षण दिले जाऊ नये असा कोणाचाही अट्टाहास नव्हता. यापुढे जाऊन आपल्याला असे म्हणता येईल की, मध्ययुगीन महाराष्ट्रांत धर्मविषयक तत्वज्ञान आणि पुराण वाङ्मय

यांचा गाढा व्यासंग असलेल्या स्त्रियांची अनेक उदाहरणे आपल्याला मिळतात.

वरील विवेचनावरुन असे दिसून येईल की मोगल राजवटीचा महाराष्ट्रातील सर्वसामान्य जनतेच्या एकंदर जीवनावर अतिशय दूरगामी असा परिणाम झाला. मराठ्यांमधील प्रमुख घराण्यांनी पोशाख आणि दरबारी चालीरीती या बाबतीत मोगलांचे सही सही अनुकरण केले. मोगल आणि मराठे यांचा जो संघर्ष जवळ जवळ अर्ध्या शतका पेक्षा अधिक काळ चालू राहिला त्यामुळे मराठ्यांना मोगलांचे सामर्थ्य कशामध्ये आहे आणि त्यांचा कमकुवतपणा कशामध्ये आहे याची पूर्ण जाणीव झाली. सतराव्या शतकात गुजरात आणि माळवा या प्रांतावर मराठ्यांचे जे हल्ले झाले त्याचा परिणाम असा झाला की, महाराष्ट्रातील जनतेचा जीवनाकडे बघण्याचा संकुचित दृष्टिकोन बदलला. केवळ आपल्या पुरताच विचार करण्याचे त्यांनी सोडून दिले आणि त्यांची वृत्ती ही देशव्यापी बनली. एक तऱ्हेचा आत्मविश्वास त्यांच्यामध्ये निर्माण झाला, आणि युद्ध व राजनीती यामध्ये त्यांनी अधिक धडाडीचे धोरण स्विकारण्यास सुरुवात केली. आपल्या राज्यकारभारात देखील मराठ्यांनी बहमनीनंतर निर्माण झालेल्या शाह्या आणि मोगल यांचे अनुकरण केले. शिवाजीच्या मंत्रीमंडळातील प्रमुख मंत्री म्हणजे '**पेशवा**' '**सुरनीस**' '**मुजुमदार**' आणी '**डबीर**' हे बहमनी आणि शाह्या यांच्या मंत्री मंडळात ही आपल्याला आढळतात. तीच गोष्ट '**सुभेदार**' '**मामलेदार**' आणि किल्ल्याचे अधिकारी यांच्या बाबतीत लागू होते. स्थानिक महसूलाबाबतची पूर्वापार चालत आलेली व्यवस्था देखील मराठ्यांनी फारसा बदल न करता तशीच पुढे चालू ठेवली.

१६८७ मध्ये विजापूर आणि गोवळ कोंडा यांचा पाडाव झाल्यानंतर मध्ययुगीन महाराष्ट्राचा इतिहास संपुष्टात येतो असे म्हणावयास हरकत नाही. मध्ययुगीन इतिहासाचा कालखंड जवळ–जवळ साडेतीनशे वर्षांपेक्षा अधिक कालावधिवर पसरलेला आहे. या कालखंडाने अनेक राजवटी पाहिल्या. सिंहासनासाठी झालेली युद्धे आणि त्यात झालेले खून आणि रक्तपातही पाहिले. हा सारा कालखंड युद्धानी भरलेला होता असे म्हटल्यास त्यात काहीच चूक ठरणार नाही. बहमनींच्या कारकिर्दीत एकाही सुलतानांच्या कारकिर्दीत युद्ध झाले नाही असे घडले नाही. या युद्धांना धर्माचे बंधन नव्हते म्हणजे ती युद्धे मुसलमान-मुसलमानात झाली हिंदु मुसलमानांत झाली आणि हिंदु-हिंदुमध्ये झाली. बहमनीनंतर अस्तित्वात आलेल्या शाह्यांचा कालखंड म्हणजे यादवी युद्धाचा कालखंड असे म्हटल्यास हरकत नाही. १४९० मध्ये अहमदनगर, विजापूर आणि वऱ्हाड यांनी स्वातंत्र्य पुकारल्या नंतर पुढील १०० वर्षांच्या काळात असे एकही वर्ष गेले नाही की ज्या वर्षी युद्धाची ठिणगी पडली नाही. युद्ध झाले म्हणजे युद्धाबरोबर वित्तहानी, मनुष्य हानी आणि मालमत्तेची हानी या गोष्टी ओघानेच आल्या. शाह्यांचा काळ संपला आणि मोगल-

कालखंड सुरु झाला. या कालखंडात देखील महाराष्ट्राला स्वास्थ आणि शांती यांचा लाभ झाला नाही. अर्थात मोगल कालखंडात झालेल्या युद्धांचे स्वरुप वेगळे होते. या पूर्वीच्या कालखंडात स्थानिक प्रजेने युद्धात कोणताच भाग घेतला नाही. स्थानिकप्रजा दडपली गेली होती आणि अत्त्याचाराखाली गुदमरलेली होती. परकीय आक्रमणाचा इतका जबरदस्त फटका तिला खावयाला लागला होता की परकीय सत्तेविरुद्ध शस्त्र उचलण्याचे त्राणच तिच्यात उरले नव्हते. ही परिस्थिती मोगल कालखंडामध्ये बदलली. प्रथम मलीक अंबर आणि नंतर शहाजी-शिवाजी या पिता पुत्रांच्या जोडीने महाराष्ट्रातील जनतेच्या मनात चैतन्य निर्माण केले आणि असामान्य अशी प्रतिकार शक्ति जागृत केली. सबंध मध्ययुगीन कालखंडात जी युद्धे झाली त्यातील बहुतेक युद्धांचे स्वरुप हिंदुच्या विरोधी होते असे म्हटल्यास काहीच हरकत नाही. वरंगळ, ओरिसा आणि विजयनगर येथील हिंदु राजांचा मुसलमान राजवटींनी जो उच्छाद मांडला त्यावरुन ही गोष्ट सहज ध्यानामध्ये येते. मोगल कालखंडात याच गोष्टीची पण जरा वेगळ्या प्रकाराने पुनरावृती झाली असे म्हणता येईल.

या काळखंडाचा आणखी एक विशेष म्हणजे परदेशी मुसल्मानांची फार मोठ्या प्रमाणावर दक्षिणेत झालेली आवक. याचा परिणाम दक्षिणीपरदेशी अशी दुही निर्माण होण्यांत झाला, आणि त्याची कडु फळे येथील राजसत्ता आणि सर्व सामान्य जनता यांना भोगावी लागली. दक्षिणेतला मोगलांच्या पुरता काळ सोडल्यास बहमनी आणि इतर शाह्यांचे सुल्तान हे कलेचे आणि वाङ्मयाचे भोक्ते आणि उपासक होते. त्यामुळे त्यांच्या काळखंडात विविधरंगी कलाकृती आणि बांधकामे महाराष्ट्रांत आणि महाराष्ट्राबाहेर निर्माण झाली. उत्कृष्ट वाङमयहि याच कालखंडात निर्माण झाले. परंतु या कलाकृतीवर आणि वाङमयावर एतद्देशीय संस्कृतीची छाप नव्हती तर पूर्णपणे उपऱ्या संस्कृतीचा पगडा होता. मुसलमान राज्य कर्त्यांनी विद्वेषाची भावना ठेवून सुंदर वास्तूंचा विध्वंस केला. त्याचप्रमाणे एतद्देशीय भाषेतील वाङमयाच्या विकासाला उत्तेजन न देता एक प्रकारे अप्रत्यक्षपणे त्या भाषेच्या पिछेहाटीला हातभार लावला. अशा परिस्थीतीतून देखील एतद्देशीय जनतेने जी आस्मिता दाखवून परकीय सत्ता उलथून पाडली ती स्वतःच्या बळावरच ही गोष्ट या ठिकाणी नमूद करण्यासारखी आहे. एकंदरीत विचार करता मध्ययुगीन राजवटीच्या मूल्यमापनातून आपल्याला जमेपेक्षा खर्चाचीच बाजू अधिक दिसते असे विधान केल्यास त्यांत काहीच चूक ठरणार नाही.

●

फरिश्त्याची जीवनरेखा

ज्यावेळी एखाद्या इतिहासकाराने आपला ग्रंथ लिहितांना अनुभवांचा उपयोग केलेला असतो किंवा काही प्रसंगी तो वर्णन करीत असलेल्या घटनांच्या वेळी तो स्वतः जातीने हजर असतो त्यावेळी त्याच्या जीवनाचा वृत्तांत थोडाफार तरी आपल्याला समजावा असे वाचकाला वाटल्यास त्यात काहीच नवल नाही. हा इतिहासकार कोठून आला, तो कोण होता, कोणत्या कालखंडात त्याने आपले जीवन व्यतीत केले, आणि अखेर त्याचे काय झाले, हे समजण्याची उत्सुकता वाचकाला साहजीकच वाटते. फरिश्ता वेगवेगळ्या घटनांचे वर्णन करताना आपल्या विषयी कदाचीत विनयाने का होइना इतके कमी लिहींतो की त्याच्या विषयी आपल्याला जितके कळावे अशी आपली इच्छा असते त्याच्या निम्म्याने देखील ती इच्छा पुरी होत नाही. अधुनमधून आपल्याविषयी तो जे उल्लेख करतो त्यावरुन आपल्याला असे कळते की महमद कासीम फरिश्ता याचा जन्म कॅस्पियन समुद्राच्या किनाऱ्यावर अस्त्राबाद या गावी झाला. त्याच्या बापाचे नांव गुलाम अली हिन्दूशहा असे होते. त्याने आपल्या मातृदेशाचा त्याग करुन हिन्दुस्थानात प्रवेश केला आणि प्रवास करीत तो दक्षिणेत अहमदनगर येथे येऊन पोहोचला. त्यावेळी मूर्तजा निजामशहा हा अहमदनगरचा सुल्तान होता. आपला जन्म कधी झाला, हे फरिश्ता सांगत नाही. तो एवढेच सांगतो की अहमदनगर येथे तो जेव्हा बापाबरोबर पोहोचला तेव्हा त्याचे वय १२ वर्षांचे होते, आणि तेथे गेल्यावर राजपुत्र मिरान हुसेन निजामशहा याच्या बरोबर तो विद्यार्थीदशेत राहिला. इ. स. १५८७ मध्ये हुसेन निजाम शहाने वयाच्या १६ वर्षी आपल्या बापाला पदच्युत केले. यावरुन आपण असे अनुमान काढले की फरिश्ता हा राजपुत्र मिरान हुसेन याच्यापेक्षा वयाने थोडाच मोठा होता आणि म्हणून त्याचा जन्म इ. स. १५७० मध्ये झाला असावा तर त्यात काही चूक होणार नाही. गुलाम अली हिन्दूशहा याच्या विद्वत्तेमुळे त्याची निवड राजपुत्र मिरान हुसेन याला फारशी भाषेचे शिक्षण देण्यासाठी करण्यात आली. गुलाम अलीचा मृत्यू अहमदनगर येथे आल्यानंतर काही काळानेच झाला असावा. अशा तऱ्हेने अगदी लहानपणीच फरिश्ता हा पोरका बनला. परंतु त्याच्या बापाने दरबारात जे मानाचे स्थान प्राप्त केले होते त्यामुळे त्याच्यावर मूर्तजा निजामशहाची मर्जी बसली. ज्यावेळी मूर्तजा निजामशहाला त्याच्या मुलाने पदच्युत केले तेव्हा फरिश्ता हा राज-

वाड्यातील रक्षकदलाचा प्रमुख **कप्तान** होता. याप्रसंगी मूर्तजा निजाम शहाच्या इतर सेवकांच्या नशिबी जी दुर्दशा आली त्यातून तो वाचला याचे कारण राजपुत्र मिरान हुसेन याने त्याला ओळखले आणि स्वतः मध्यस्ती करुन त्याचा जीव वाचविला. यानंतर १ वर्षाच्या आतच मिरान हुसेन पदच्युत झाला आणि त्याचा खून झाला. फरिश्ता यावेळी १७ वर्षांचा होता. आपल्या आश्रयदात्याच्या मृत्युनंतर झालेल्या राज्यक्रांत्यांमधे त्याने भाग घेतला असावा असे दिसत नाही. अहमदनगर दरबारात यावेळी सुन्नी पंथीयांचा प्रभाव होता आणि फरिश्ता हा स्वतः शिया असल्यामुळे त्याला मित्र मिळणे कठीण होते. अशा परिस्थीतीत त्याने अहमदनगर सोडण्याचा काही काळानंतर बेत केला आणि विजापूरच्या आदिलशाही सुलतानाचा आश्रय घेण्याचे ठरविले.

फरिश्त्याने स्वतः असे एके ठिकाणी सांगितले आहे की १५८९ मधे तो विजापूर येथे पोहोचला. विजापूरचा मुख्य वजीर दिलावरखान याने त्याचे स्वागत केले आणि दुसऱ्या इब्राहीम आदिलशहा बरोबर त्याची मुलाखत करुन दिली. मूर्तजा निजामशहाकडे फरिश्ता हा लष्करातील अधिकारी होता. त्यावरुन असे दिसते कीं आदिलशहाकडे देखील त्याला लष्करातील नोकरी मिळाली असावी. या विधानाला आधार म्हणजे पुढे घडलेल्या घटनेचा फरिश्त्याने केलेला उल्लेख. फरिश्ता विजापुरला येण्याच्या सुमारास अहमदनगर येथे बुरहाण निजामशहा विरुध्द जमालखान नावाच्या एका मेहदवी पंथाच्या सरदाराची कारस्थाने चालू होती. त्याच्याविरुध्द दिलावर खानाने निजामशहाला मदत देण्याचा सल्ला इब्राहीम आदिलशहाला दिला. जमाल खानाने विजापूरच्या रोखाने कूच केले. आदिलशहाच्या आज्ञेविरुध्द दिलावर खानाने भीमा नदीच्या नजीक त्याच्यावर हल्ला केला. या लढाईत दिलावरखानाचा पराभव होऊन विजापुरी सैन्याने शहादुर्गकडे माघार घेतली. या घटनेबाबत फरिश्त्याने केलेला उल्लेख पुढील प्रमाणे आहे. "या लढाईत मला झालेल्या जखमामुळे प्रवास करणे अशक्य झाले आणि मी जमालखानाच्या हाती कैदी म्हणून पडलो. पुढे माझी मी सुटका करुन घेतली." याचा अर्थ असा की बुरहाण निजामशहाला तोंड देण्यासाठी जेव्हा जमालखानाने माघार घेतली तेव्हा फरिश्ता विजापूराच्या सैन्याला जाऊन मिळाला असावा. जमालखानाचा पाठलाग विजापूरी सैन्याने १६० मैल रोहन खेडघाटापर्यंत केला. येथे पुन्हा इब्राहीम आदिलशहा आणि दिलावरखान यांच्यामधे मतभेद निर्माण झाले. दिलावरखानाला दूर करण्याचे आणि या कामी आपला सरदार ऐन उल् मुल्क गिलानी याची मदत घेण्याचे आदिलशहाने ठरविले. तो गुप्तपणे ऐन उल् मुल्कच्या छावणीत गेला. तेथे त्याचे अनेक सरदार त्याला येऊन मिळाले. फरिश्ता एके ठिकाणी असे सांगतो की, " या मंडळीमध्ये या ग्रंथाचा ग्रंथकर्ता म्हणजे मी होतो."

यानंतर अनेक वर्षेपर्यंत फरिश्ता आपला उल्लेख करीत नाही. यावरुन असे समजण्यास जागा आहे की त्याने आपल्या ग्रंथ लेखनास सुरवात केली असावी. एके ठिकाणी तो असे म्हणतो की इब्राहीम आदिलशहाने या कामासाठी जी विपुल ग्रन्थ सामुग्री मला लागली ती मिळविण्याचे कामी खर्च करण्यामध्ये कोणत्याही तऱ्हेची कसूर केली नाही. या ठिकाणी एक गोष्ट नमूद करण्यासारखी आहे. ती ही की फरिश्त्याने आपल्या प्रस्तावनेत दिलेले ३४ ग्रंथ आणि त्या शिवाय त्याने उपयोग केलेले आणखी २२ ग्रंथ यापैकी फारच थोडे आज अस्तित्वात आहेत. विजापुरच्या सुलतानांचा इतिहास फरिश्त्याने १५९६ मधे म्हणजे वयाच्या २६ व्या वर्षी पुरा केलेला दिसतो तर त्याच्या ग्रंथाचे इतर भाग त्याने नंतरच्या वर्षात पुरे केले असावेत. वयाच्या २६ व्या वर्षी तो राजकन्या बेगम सुलताना हिच्याबरोबर विजापुरहून अहमदनगर येथे गेला, तिचे लग्न १६०४ मध्ये मुंगी पैठण येथे राजपुत्र दानिअल मिर्जा याच्या बरोबर झाले. तेव्हा तो तेथे हजर राहिला आणि नंतर तिच्या पालखीबरोबर तो दानिअल मिर्जाच्या (म्हणजे तिच्या नवऱ्याच्या) खानदेश या सुभ्याच्या बुऱ्हाणपूर या राजधानीच्या गावापर्यंत गेला.

बुऱ्हाणपूरहून तो विजापूर येथे परतला, तेव्हा त्याची रवानगी जहांगीर बादशहा कडे एका विशिष्ट कामगिरीवर करण्यात आली. विजापूरच्या राजकन्येचा विवाह दानिअल मिर्जा बरोबर झाल्यानंतर थोड्या अवधीतच मिर्जा याला मृत्यु आला. ते दुःख सहन न होऊन अकबर हा मरण पावला. फरिश्ता याने इ. स १६०६ मध्ये जहांगीर लाहोर येथे असताना आपली हजेरी लावली. स्वतः फरिश्ता आपण कोणत्या कामगिरीवर गेलो होतो याचा उल्लेख करीत नाही. परंतु दोन्ही घराण्यात जे नाते अस्तित्वात होते आणि जहांगीर हा अकबराच्या मृत्युनंतर नुकताच गादीवर आला होता, या घटना लक्षात घेतल्यास आपल्याला असे अनुमान काढता येईल की विजापूर दरबारचा एक नामवंत मुत्सद्दी म्हणून फरिश्ता याची रवानगी जहांगीर बादशहाचे बापाच्या मृत्युबद्दल सांत्वन करण्यासाठी आणि सिंहासनावर आल्याबद्दल त्याचे अभिनंदन करण्यासाठी झाली असावी. याच सुमारास सुप्रसिद्ध प्रवासी बर्नीयर हा जहांगीरचे छावणीत असावा असे समजण्यास जागा आहे.

पुष्कळ वेळा फरिश्त्याच्या ग्रंथाचा उल्लेख नौरस नामा असा करण्यात येतो. यावरुन आपल्याला असे समजण्यास जागा आहे की इब्राहीम आदिलशहाने इ. स. १५९९ साली नौरस ह्या आपल्या नवीन राजधानीच्या बांधकामास सुरवात केली. तेथे तो रहात असताना फरिश्त्याने आपला ग्रंथ पुरा केला असावा. फरिश्ता आपल्या ग्रन्थात सुरत येथील पोर्तुगीज आणि इंग्रज यांच्या वखारींचा (इ. सः १६११) उल्लेख करतो. या सुमारास त्याच्या ग्रन्थ लेखनाचे काम पुरे झाले असावे. त्यावेळी त्याचे वय ४१ होते.

या नंतर थोड्याच काळाने फरिश्त्याचा मृत्यू झाला असावा. या विधानाला पुढीलप्रमाणे पुरावा देता येईल. इब्राहीम आदिलशहाची कारकीर्द ३२ वर्षे झाल्या नंतर काही दैविक प्रत्यय आल्यामुळे आदिलशहाने आपली राजधानी विजापूरच्या पश्चिमेस ३ मैलावर हलविण्याचे ठरविले. या नवीन राजधानीला त्याने नौरस हे नांव दिले. काही वर्षानंतर इब्राहीम आदिलशहाने नौरस येथून मुक्काम हालविला आणि तो विजापूर येथे कायम राहाण्यासाठी आला. १६२६ मध्ये त्याला मृत्यू आला. इ. स. १६११ मध्ये फरिश्ता सुरतेचा उल्लेख करतो. तोपर्यंत त्याचे अस्तित्व जाणवते. तेव्हापासून १६२६ पर्यंतच्या काळांत फरिश्त्याचा प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष कुठेच उल्लेख मिळत नाही. या १५ वर्षाच्या काळात विजापूर येथे अतिशय सुन्दर अशा इमारतींची बांधणी झाली. अशा इमारतीत कामीलखानाचा राजवाडा, चांदबिबीची मशीद, फरिश्त्याचा आश्रयदाता दुसरा इब्राहीम आदिलशहा आणि त्याचा मुलगा महमद यांच्या अतिशय सुन्दर अशा कबरी आणि त्याशिवाय विजापूरच्या परीसरात मैलोमैल पसरलेले बांधणीकामाच्या दृष्टीने अतिशय भव्य असे प्रासाद, हवेल्या यांचा उल्लेख करावा लागेल. ही सर्व बांधकामे त्याकाळच्या वैभवाची साक्ष देतात. फरिश्त्याने आपला इतिहास पूर्ण केल्यानन्तर तो जर आणखी काही काळ हयात असता तर राजदरबारी त्याला जी मान्यता प्राप्त झालेली होती त्यावरुन त्याचे नाव इतिहासात दुय्यम वजीर अथवा लेखक म्हणून आपल्याला खासच आढळले असते. त्याचप्रमाणे ज्या गोंवळकोंड्याच्या सुलतानांचा तो नुसता उल्लेख करतो, त्याच्या विषयी पूर्ण माहिती मिळवून त्याने त्यांचा इतिहासदेखील पुरा केला असता. आपल्या इतिहासात त्याने बदक्षानचा खुश्राव शहा याचा इतिहास आपण पुरा करणार असे जे लिहिले होते त्याप्रमाणे त्याने तो पुराही केला असता. जर का त्याचा मृत्यू इब्राहीम आदिलशहा विजापूरला परतल्या नंतर झालेला असता तर फरिश्त्यासारख्या थोर इतिहासकाराचे नांव चिरंतन करणारी वास्तु आपल्याला विजापूर येथे सहज मिळाली असती. यावरून असे अनुमान काढता येईल की फरिश्त्याचा मृत्यू विजापूर दरबार नौरस येथेच असताना झाला असावा. फरिश्त्याची कबर ही तेथेच असावी परंतु नौरस येथून विजापूर येथे राजधानी हलविल्या नंतर तेथील बांधकामांचा विनाश झाला आणि फरिश्त्याचे स्मृतिचिन्ह जपून ठेवणारी वास्तु कालाच्या उदरात गडप झाली असावी. अशा परिस्थितीत इतिहासकार म्हणून फरिश्त्याचे नांव चिरंतन ठेवणारी वास्तू म्हणजे त्याच्या हातून इतिहासाची निर्माण झालेली सुन्दर कलाकृती हीच होय.

भ. ग. कुंटे

फरिश्ताकृत प्रस्तावना

गुलशने इब्राहिमी या ग्रंथाचा लेखक फरिश्ता याने आपल्या ग्रंथाला लिहिलेल्या प्रस्तावनेचा थोडक्यात सारांश; "मी या ग्रंथाचा लेखक महमद कासीम हिंदूशहा फरिश्ता विद्वानांना असे सांगू इच्छितो की मी तरुण असताना हिंद मध्ये मुसलमानी सत्तेचा जो विकास झाला त्याबद्दलच्या ऐतिहासीक माहितीचे संकलन करावे आणि या देशातील ज्या काही थोर व्यक्ति होऊन गेल्या त्यांचा थोडा फार वृतांत द्यावा अशी इच्छा माझ्या मनात निर्माण झाली. परंतु यासाठी जी साधनसामुग्री लागणार होती ती माझे निवासस्थान जे अहमदनगर त्यात मिळू न शकल्यामुळे मी हिजरी वर्ष ९९८ (इ. स. १५८९) मधे अहमदनगर येथुन विजापूर येथे गेलो. तेथे त्या राज्यावर राज्य करीत असलेल्या सुलताना बरोबर माझा परिचय करुन देण्यात आला. विजापूरचा सुलतान इतिहासाच्या अभ्यासामध्ये आपला बराच वेळ घालवीत असे. त्याच प्रमाणे माझ्या मनात जो हेतू धरुन मी विजापूर येथे आलो होतो तो मी साध्य करावा या उद्देशाने तो अनेकदा माझी भलावणी करीत असे.

वरील उद्देशाच्या पूर्ततेसाठी वेगवेगळ्या ठिकाणाहून मी ऐतिहासीक ग्रंथ आणावे असा आदेश मला देण्यात आला. थोड्याच कालावधीत प्रचंड अशी साधन सामुग्री एकत्र करण्यात आली. या साधन सामुग्रीची कसून तपासणी करण्यात आली. जमा केलेल्या ग्रंथां पैकी एकाही ग्रंथामध्ये मला पाहिजे असणारी संपूर्ण माहिती नव्हती. उदा. वर उल्लेखिलेल्या कालखंडा पैकी बव्हशी माहिती निजाम उद्दीन अहमद बक्षी याच्या ग्रंथामध्ये जरी होती तरी काही काही ठिकाणी ती इतकी चुकीची होती की त्या माहिती मध्ये असलेल्या उणीवा मला स्वतःला माहित असलेल्या माहितीच्या आधारे सहज भरुन काढता आल्या असत्या. अशा परिस्थितीत मुसलमानी सत्तेच्या हिंदुस्थानातील विकासा संबंधी ऐतिहासीक कथन करणारा इतिहासकार आपण व्हावे अशी इच्छा माझ्या मनांत घर करुन बसली. परिणामी माझ्या जवळ असलेल्या माहितीचे संकलन करण्यास मी सुरवात केली, आणि हिजरी १०१८ (इ. स. १६०९) या वर्षी हा ग्रंथ मी "फरिश्ताकृत इतिहास" या नांवाखाली ज्याच्या आश्रयाखाली मी काम केले त्या विजारच्या सुलतानाला अर्पण केला.

मी ज्या विषयावर लिहिले त्याच विषयावर ज्या लेखकांनी आपले लिखाण केले त्यांच्यावर टीका करणे हे मी अतिशय अप्रस्तुत समजतो. हे सर्व इसिहासकार आता आपल्या कबरस्थानात चिरनिद्रा घेत पडलेले असल्यामुळे त्यांच्या ज्या कांही उणीवा होत्या त्याबद्दल मी कांहीही भाष्य करु इच्छित नाही. माझ्या वाचकानीच माझ्या लिखाणाचा दर्जा ठरवावा. त्यांना माझी फक्त एवढीच विनंती आहे की माझा ग्रंथ तुलने मधे वरील लेखकांच्या ग्रंथा बरोबरच असवा हीच माझी एकमेव महत्वाकांक्षा आहे, हे त्यांनी समजून घ्यावे.

लेखक म्हणून मला अशी आशा आहे की सत्यावर आधारलेले परंतु सुंदर शैली आणि उत्कृष्ट रचना यांचा अभाव असलेले, माझे हे जे साधे आणि अनलंकारीत असे ऐतिहासीक ग्रंथलेखन आहे ते माझा आश्रयदाता जो विजापूरचा सुलतान याच्या मनांत भरेल आणि या ग्रंथामध्ये आलेली माहिती पृथ्वीच्या दूरदूरच्या प्रदेशात प्रसारीत होईल.

या ग्रंथाच्या रचनेसाठी खालील अस्सल हस्तलिखीतांचा उपयोग करण्यात आला. १) तर्जूमा येमनी २) जैन उल् अखबार ३) ताज उल् मासीर ४) मुलहिकत शेख ऐन उद्दीन (विजापूरचा) ५) तबकात इ नसीरी ६) फिरोज शहाचा इतिहास ७) फिरोज शहाचे विजय ८) बाबरचे धावते वृत्तांत ९) हुमायूनचे धावते वृत्तांत १०) मुबारक शहाचा इतिहास ११) मुबारक शहाचा आणखी एक इतिहास १२) शेख अजुरीकृत बहमन नामा-एक वीररस प्रधान काव्य १३) तारीख बीन इ गिती १४) मुल्ला महमद लारी कृत सीराज उत् तारीख बहमनी १५) मुल्ला दाउद बीदरी कृत तोहफत उस् सलातीन १६) नीनेव्हचा मुल्ला अहमद कृत एक हजार वर्षांचा इतिहास १७) रोजत उस् सफा १८) हबीब उस सीर १९) हाजी महमद कंधारी कृत इतिहास २०) नसीरशहा कृत गुजराथचा तबकात महमूद शहा २१) गुजराथच्या महमूद शहाच्या कारकिर्दीची बखर २२) गुजराथच्या बहादूर शहाचा इतिहास २३) गुजराथच्या मुजफ्फर शहाचा इतिहास २४) गुजराथच्या मुजफ्फर शहाचा आणखी एक इतिहास २५) मंडूच्या महमूद (थोरल्या) चा इतिहास २६) मंडूच्या महमूद (लहान्या) चा इतिहास २७) निजाम उद्दीन अहमद बक्षीकृत इतिहास २८) बंगालचा इतिहास २९) सिंधचा इतीहास ३०) काश्मीरचा इतिहास ३१) फवायींद उल् फवाद ३२) खैर उल् मजलीस ३३) कुतुबशहाचा इतिहास ३४) कवि शेख जमालकृत सिर उल् अरीफीन आणि ३५) नुस्क कुतबी*

ग्रंथाची विभागणी प्रस्तावना, बारा प्रकरणे आणि उपसंहार यामध्ये करण्यात आलेली आहे.

प्रस्तावने मधे हिंदुस्थानातील मुसलमानी सत्तेच्या विकासाचे विवरण केलेले आहे. बारा प्रकरणे पुढील प्रमाणे आहेत. १) `जनी आणि लाहोरचे सुलतान २) दिल्लीचे सुलतान ३) दक्षिणेचे सुलतान ४) गुजर थचे सुलतान ५) माळव्याचे सुलतान ६) खानदेशचे सुलतान ७) बंगाल आणि बिहारचे सुलतान ८) मुलतानचे सुलतान ७) सिंधचे राज्यकर्ते १०) काश्मीरचे सुलतान ११) मलबारचा वृत्तांत आणि १२) हिंदुस्थानातील साधुसंतांची माहिती."

*फरिश्त्याने आपल्या प्रस्तावनेत नमूद केलेल्या ग्रन्थाव्यतिरिक्त पुढील ग्रन्थातील उताऱ्यांचा उपयोग आपल्या ग्रंथातील मजकूरात केला आहे १) साकीनामा २) तवारीख अहमद उलञा मुस्तवफी ३) तवारीख मुरीहाज उस् सिराज जरजानी ४) जामा उल् हिकायत ५) मासीर उल् मुलक ६) फतुह उल् बुलाद ७) अबुल नुस्त्र नुस्कती याची प्रवास वर्णने ८) अबुल फजील याची प्रवास वर्णने ९) फुतुह उस् सलातीन १०) फक्र उद्दीन मुबारक शहा लोदी कृत तवारीख घोरी ११) तवारीख शेख फरीद उद्दीन अत्तार १२) जैन उल् मासीर (क्रमांक ११ आणि १२ ही पुस्तके सोमनाथचे वर्णन देतात.) १३) सादीकृत गुलिस्तान १४) तवारीख गुजीदा १५) सुलतान बैराम बीन मसूद गजनवी याला अर्पण केलेले शेख निजामी कृत मखजून उल् असरार १६) कलील उ दुमना अथवा अनवर सुहेली १७) काजी अहमद गफरी कृत तवारीख जहान आरा १८) हजनामा १९) खुलासत उल् इन्शा आणि २०) रोजन उल् इन्शा

पुस्तक दुसरें

प्रकरण ३ रे

दक्षिणेमधील सुलतानांचा इतिहास

विभाग १ ला

बहमनी म्हणून प्रसिध्द असलेल्या कुलबर्ग्याच्या सुलतानांच्या घराण्याचा इतिहास (मूळ पाने २८३ ते ५५९)

अलाउद्दीन हसनशहा गंगू बहमनी त्याचा पूर्वेतिहास. दक्षिणेमधील मुसलमानी सत्तेची एकंदर परिस्थिती. दक्षिणे मधील नेमणूक केलेल्या परदेशी मुसलमानांचा बंड करण्याचा बेत असल्याबद्दल दिल्लीचा सुलतान महमद तघलक याला संशय. आपल्या छावणीमध्ये बंदीस्त करुन त्यांना पाठविण्यासाठी त्याने केलेली उपाय योजना. दक्षिणे मधील हिंदूराज्यांशी संगनमत करुन बंड करण्याचा वरील अधिकाऱ्यांनी केलेला बेत आणि त्यांनी केलेली कारवाई. दौलताबादचा त्यांच्या कडून ताबा. दिल्लीच्या सुलतानाचे आगमन आणि त्याच्या कडून बंडखोरांवर हल्ला, परंतु गुजरातेतील बंडाळीचा मोड करण्यासाठी दक्षिणेतून गुजरातकडे त्याचे प्रयाण. दक्षिणे मधील अधिकाऱ्यांनी स्वातंत्र्याची केलेली घोषणा. इस्माईलला त्यांनी केलेला राज्याभिषेक. दक्षिणे मधील बंडखोरांच्या पक्षाचा प्रमुख जफरखान हा दिल्लीच्या अधिकाऱ्यांच्या ताब्यातील कंधार आणि बिदर यावर कबजा करतो आणि दौलताबाद येथे पोहोचतो. जफरखानाप्रीत्यर्थ इस्माईलकडून सिंहासनाचा त्याग. जफरखानाकडून अलाउद्दीन हसन गंगू बहमनी या पदवीचे आणि संज्ञेचे ग्रहण. त्याच्याकडून सैफुद्दीन घोरी याची वजीर म्हणून नेमणूक आणि कुलबर्गा या शहराची राजधानी म्हणून नियुक्ती. भूतपूर्व सुलतान इस्माईल याच्या कडून सत्ता मिळविण्याचा प्रयत्न– त्याची कैद, चौकशी आणि त्याला झालेली देहांताची सजा. त्याची जहागीर आणि त्याच्या पदव्या यांवर त्याच्या मुलाची नियुक्ती हसन गंगू याच्या कडून दक्षिणेची चार विभागामध्ये विभागणी–

१ ला विभाग, दाभोळ, कुलबर्गा, रायचुर, आणि मुदगल.

२ रा विभाग, चेऊल, जुन्नर, दौलताबाद, आणि पैठण,

३ रा विभाग, माहुर. रामगिर, आणि वऱ्हाडचे खोरे.

४ था विभाग, बिदर, कौलास, आणि इंदूर.

दाउदशहा बहमनी

लष्करी अधिकाऱ्यांमध्ये असंतोष– काही अधिकारी आपापल्या सैन्यासमवेत त्यांच्या सरकाराकडे निघून जातात. जनतेने दाऊदशहाचे स्वागत करावे यासाठी मलीक सैफुद्दीन घोरी याचे प्रयत्न. राजकीय जीवनातून निवृत्त होण्याची सैफुद्दीन याला परवानगी. मृत राजाच्या ब[ ]ीचा आपला चुलता दाऊदशहा याच्या बरोबर मिळते जुळते घेण्यास नकार. दाऊदशहा मशिदी मध्ये नमाज पढत असताना त्याचा खून घडवून आणण्यात अखेर तिला आलेले यश. (पान ३४२).

महमूद्शहा बहमनी पहिला.

राजकन्या रुहपरवर आगा हिची तडफदार वागणूक. मृत दाऊदशहाचा मुलगा महमद संजर याला आंधळा करण्यात आणि हसनगंगू याचा सर्वात धाकटा मुलगा महमूद याला सिंहासनावर बसविण्यात तिला आलेले यश. मलिक सफुद्दीन याची पुन्हा वजीराच्या जागेवर नेमणूक. सुलतानाचे विजयनगरच्या राजाकडून अभिनंदन– सुलतानां कडून वाङ्मयाला उत्तेजन– सुप्रसिद्ध कवी हाफीज याला इराण मधून दरबारात येण्यास निमंत्रण– त्याच्या न येण्याची कारणे. याप्रसंगी हाफीज याने रचलेले काव्य. राज्याच्या मुलकी खात्यामध्ये सुलतानाने केलेल्या सुधारणा. सगर येथील बंड– युसुफतुर्क याज कडून बंडाचा बिमोड. सुलतानाचा मृत्यु. (पान ३४५).

गियासुद्दीनशहा बहमनी.

बापाच्या गादीवर गियासुद्दीन याचे राज्यारोहण. राजवाड्यातील एक गुलाम लाल चीन याचा सुलतानाने ओढवून घेतलेला रोष. लालचीनच्या मुलीसाठी वेडाझालेला सुलतान–लालचीनच्या घरी मेजवानीसाठी सुलतानाला आमंत्रण. लालचीन कडून सुलतान आंधळा केला जातो. सुलतानाची पदच्युती आणि सगरच्या किल्ल्यात बंदिवास. (पान ३५३).

शम्सुद्दीनशहा बहमनी.

लालचीन कडून सम्सुद्दीन याची भावाच्या जागी सिंहासनावर स्थापना. त्याच्या हुकमती विरुद्ध त्याचे पुतणे फिरोजखान आणि अहमदखान यांचा कट– सगर येथे त्यांचे पलायन. त्यांच्या कडून सैन्याची जमवा जमव, राजधानीवर चाल आणि पराभव– सगरकडे त्यांची माघार. वाटाघाटीसाठी त्यांची बोलणी. सुलताना कडून त्यांना क्षमा आणि दरबारामध्ये त्यांचे आगमन. राजधानी मध्ये फिरोज आणि अहमद हे आपल्या बाजूला पक्षपाती मिळवितात. दोघे भाऊ सुलतानाला पकडतात आणि त्याला आंधळा करतात. लालचीन याला कैद आणि गियासुद्दीनकडे त्याची पाठवणी. आंधळा गियासुद्दीन त्याला आपल्या हाताने ठार मारतो. (पान ३५६).

फिरोजशहा बहमनी.

फिरोजचे स्वभावचित्र. फैज उल्ला अंजू याची वजीर म्हणून नियुक्ती. विजयनगरचा राजा देवराय याच्या कडून दक्षिणेकडील प्रांतावर आक्रमण. खेडल्याचा नरसिंगराय याच्या कडून वऱ्हाडवर आक्रमण. सुलतानाचे दक्षिणेकडे कूच. सुलताना कडून युध्दखर्च म्हणून चारलक्ष चाळीस हजार रुपये येवढ्या रकमेची विजयनगरच्या राजाकडून वसुली. सुलतान उत्तरेकडे वऱ्हाडमध्ये चाल करून जातो. खेडल्याच्या राजाचा पराभव. सुलतान तैमुरकडे वकीलातीची नियुक्ती करतो. तैमुर कडून माळवा आणि गुजरातवरील फिरोजच्या अधिसत्तेला मान्यता. विजयनगरच्या दरबारात माळवा आणि गुजरात या देशांच्या सुलतानांमधील गुप्त खलबते. विजयनगर बरोबर पुन्हा युध्द सुरु. विजयनगरवर हल्ला. विजयनगरच्या प्रदेशात मुसल्मानांनी केलेली जाळपोळ. बंकापूर काबीज. राजा आपली मुलगी फिरोजला देऊन त्याच्या बरोबर तह करतो. फिरोज पानगळ काबीज करतो. पुन्हा युद्धाला सुरुवात. मुसलमानी राज्य उलथून पडण्याचा निर्माण झालेला धोका. सुलतानाचा भाऊ अहमद याच्या कडून अखेर हिंदूंचा पराभव. फिरोजशहाला झालेला बुद्धीभ्रंश–त्याची दुबळेपणाची वर्तणूक. सुलतानाचा भाऊ अहमद याचा सिंहासन मिळविण्याचा उद्देश– आपला उद्देश साध्य करण्यासाठी त्याने केलेले प्रयत्न आणि त्याला अखेर मिळालेले यश. फिरोजशहा बहमनी याचा मृत्यु (पान ३६३).

अहमदशहावली बहमनी

आपल्या भावाच्या वजीरांची अहमदशहा कडून पुन्हा नेमणूक–मृत सुलतानाच्या मुलाला राहाण्यासाठी राजवाड्याची नियुक्ती. राज्याच्या उत्तर सीमेवर पहाणी करण्यासाठी सैन्याची जमवा जमव आणि विजयनगरचा राजा देवराय याच्या विरुद्ध दक्षिणेकडे कूच. वरंगळचा राजा देवराया बरोबर संगनमत करतो परंतु नंतर आपल्या सैन्याला परत बोलवतो. देवरायावर अचानक हल्ला आणि त्याची कैद. देवराय स्वतःची सुटका करुन घेतो. अहमदशहाकडून विजयनगरच्या प्रदेशाची नासधूस. हिंदू सैनिकांच्या एका तुकडी कडून अहमदशहाला ठार मारण्याची प्रतिज्ञा आणि त्यांनी त्याला घातलेला वेढा. जीवानीशी अहमदशहाची या वेढ्यामधून सुटका आणि पलायन. दक्षिणे मधील भयंकर दुष्काळ. सुलतान वरंगळ जिंकून घेतो आणि तेथील राजाला ठार मारतो. कलम येथे हिऱ्याच्या खाणीचा शोध. माळव्याच्या राजाकडून खेडल्याच्या राजावर हल्ला. खेडल्याच्या राजाची अहमदशहा बहमनीकडे मदतीची याचना. माळव्याच्या राजाबरोबर युद्ध आणि त्याचा पराभव. दोन्ही राज्यांमधील तह. खेडल्यावर माळव्याच्या राजाकडून पुन्हा हल्ला–लढाई मध्ये राजाचा मृत्यु.

अहमदशहा कडून युद्धाला पुन्हा सुरुवात. खानदेशाच्या सुलताना कडून तहाबाबत मध्यस्ती. सुलतानाचा मृत्यु (पान ३९७).

अलाउद्दीनशहा बहमनी दुसरा

सुलतानाचा भाऊ राजपुत्र महमद याची विजयनगरकडून खंडणीची मागणी करण्यासाठी सैन्यासहित खानगी. छावणीमध्ये सुलतानाच्या वजीरांबरोबर राजपुत्राकडून आपले स्वातंत्र्य जाहिर करण्यासाठी मदत देण्याबाबत प्रस्ताव— त्यांनी केलेला विरोध आणि त्यांचा खून. विजयनगरच्या राजाकडून राजपुत्राला मदत. राजपुत्र मुदगल, रायचुर, विजापुर, नळदुर्ग आणि सोलापूर काबीज करतो. राजपुत्राचा पराभव. त्याने जिंकून घेतलेल्या प्रदेशा इतकाच भाग म्हणून रायचुर घेण्यासाठी सुलतान त्याला भाग पाडतो. कोकणवर स्वारी आणि थोड्या बहुत प्रमाणात कोकणवर कबजा. वऱ्हाडमध्ये बंड. मलिक--उत्--तुज्जार याजकडून प्रामुख्याने परदेशी मुसलमान असलेल्या सैन्याकडून या बंडाचा बिमोड. दरबारामधे दक्षिणी मुसलमानांच्या वर अग्रक्रम घेण्याचा परदेशी मुसलमानांना आदेश. विजयनगरच्या राजाकडून त्याच्या सैन्यात मुसलमानांची भरती– दक्षिणेच्या सुलतानाबरोबर त्याच्याकडून युद्धाची जाहीर घोषणा. दोन्ही राज्यांमधील तह. कोकण जिंकण्यासाठी मलिक-उत्-तुज्जार कूच करतो– त्याच्या सैन्याचा नाश आणि त्याचा मृत्यु. परदेशी मुसलमानां विरुद्ध दक्षिणी अधिकाऱ्यांच्या मनात शत्रुत्वाची भावना. राज्याच्या कारभाराकडे सुलतानाचे दुर्लक्ष– त्याला जडलेला जीवघेणा विकार– सुलतानाच्या मृत्यु संबंधी अफवा. वऱ्हाड आणि तेलंगण येथे बंडाळी. माळव्याच्या सुलतानाकडून झालेले आक्रमण. राज्याच्या बचावासाठी केल्या गेलेल्या लष्करी उपाय योजना. सुलतानाचा मृत्यु – त्याचे व्यक्तीमत्व (पान ४२१).

हुमायूनशहा जालीम बहमनी

सुलतानाचा सर्वात धाकटा मुलगा राजपुत्र हसन याला वजीर सिंहासनावर बसवितात. हुमायूनला बंदीस्त करण्याचा झालेला प्रयत्न. वरील कटाला आलेले अपयश. तरुण राजपुत्राची पदच्युती आणि हुमायूनकडून स्वतःला राज्याभिषेक. वरील कटामधे भाग घेणाऱ्याना हुमायून कडून शिक्षा. राजपुत्राला डोळे काढण्याची हुमायून कडून झालेली शिक्षा. ख्वाजा महमूद गावान याची वजीर म्हणून नियुक्ती. सरकारी यंत्रणेमधील फेरफार. नळगोंड्याचा सिकंदरखान याचे बंड– लढाईत झालेला त्याचा मृत्यु. देवरकोंड्याच्या किल्ल्यावर हल्ला. हिंदूनीं आणलेली रसद. सुलतानाच्या सैन्याचा पराभव. हुमायूनशहा कडून त्याच्या सेनापतीला मृत्यूची सजा आणि दुय्यम सेनापतीला पदच्युती. देवरकोंडा जिंकून घेण्यासाठी सुलतानाने केलेले ताजे प्रयत्न आणि सुलतानाचा भाऊ पळून गेल्याच्या बातमीने त्यात आलेला व्यत्यय–सुलतानाच्या भावाचे

बंड– विजापूर येथे त्याला झालेली कैद. सुल्तानानें त्याचे आणि त्याच्या बरोबर संबंध असलेल्या सर्वांचे केलेले हाल. सुलतानाने आपल्या प्रजेवर केलेले भयानक अत्याचार – त्याचे आजारीपण आणि मृत्यु (पान ४५२).

निजामशहा बहमनी

सुल्तानाच्या अज्ञानपणात राजमाता, ख्वाजाजहान आणि महमूद गावान यांनी बनविलेले राजमंडळ. तेलंगण आणि ओरिसा यांच्या राजांनी बहमनींच्या राज्यावर केलेला हल्ला आंणि त्याना घ्यावी लागलेली माघार. दक्षिणेवर माळव्याच्या सुलतान महमूद याचे आक्रमण. दक्षिणी सैन्याचा पराभव. सुलतानाची बिदरकडे माघार. माळव्याच्या सैन्याची आगेकूच. सुलतानाची फिरोजाबादकडे माघार. माळव्याच्या सुलतानाकडून बिदर शहराचा ताबा. बहमनींच्या मदतीसाठी गुजरातच्या सुल्तानाचे कूच. माळव्याच्या सुलतानाची माघार– त्याच्या सैन्याचे झालेले भयंकर हाल– आपले भारी सामान सुमान टाकून देण्याचा त्याच्यावर आलेला प्रसंग – गोंडवनाच्या डोंगरातून त्याला घ्यावी लागलेली माघार– त्याच्या सैन्याला भोगाव्या लागलेल्या भयंकर हालअपेष्टा. गुजरातचे सैन्य आपल्या देशाकडे परतते. माळव्याच्या सुल्तानाची दुसरी स्वारी. गुजरातच्या सैन्याची आगेकूच. माळव्याच्या सुलतानाची माघार. दक्षिणेच्या सुलतानाचा अचानक मृत्यु (पान ४६५).

महमदशहा बहमनी दुसरा

जुलमी हुमायूनचा मुलगा महमदशहा याचे राज्यारोहण. दक्षिणेचे सैन्य माळव्याच्या सुल्तानापासून खेडला जिंकून घेते. खेडला पुन्हा माळव्याच्या स्वाधीन आणि दोन्ही राज्यांत झालेला तह. ख्वाजा महमूद गावान याची कोकणवर स्वारी– खेळणा आणि रामगीर काबीज. महमूद गावान डोंगरसपाटी चढून जातो. कोल्हापुर येथे त्याचा पावसाळ्यात मुक्काम – पुन्हा कोकणाकडे चाल – गोवा काबीज – नवीन जिंकलेल्या मुलुखाचा ताबा किश्वर खानाकडे सोपवून राजधानीकडे महमूद गावानचे कूच. ख्वाजा महमूद गावानचे झालेले भव्य स्वागत. सुलतान स्वतःसैन्यासहीत तेलंगणावर चाल करुन जातो आणि राजमहेंद्री व कोंडापल्ली काबीज करतो. तेलंगणाचा सुभेदार म्हणून निजामुलमुल्क बहरी याची, दौलताबादचा सुभेदार म्हणून आदिलखान याची आणि वऱ्हाडचा सुभेदार म्हणून दर्या इमाद-उल्मुल्क याची अशा नेमणूका. सुलतानाची पश्चिमेच्या बाजूने चाल आणि बेळगावचा पाडाव. दक्षिणेमधील भयंकर दुष्काळ आणि अवर्षण. तेलंगणामध्ये बंड. बंडाचा बिमोड करण्यासाठी सुलतानाचे कूच– तेथून ओरिसाकडे चाल– पुन्हा दक्षिणेमध्ये आगमन आणि कांजीवरमची लुटालूट. वजीर ख्वाजा महमद गावान याच्या विरुद्ध कट. गावानच्या खोट्या सहीमुळे

तो दोषी असल्याची सुलतानाची खात्री. ख्वाजा महमूदचा वध – त्याचे स्वभावचित्र. सुलतानाला उमगून आलेली आपली चूक आणि त्याला झालेला पश्चात्ताप– त्याच्या सरदारांचे छावणीतून गमन. तापामुळे सुलतानाला झालेला आजार–त्याची रोग मुक्तता–मद्य पानाचा अतीरेक आणि पुन्हा उलटलेले दुखणे. सुलतानाचा मृत्यु (पान ४७७).

महमूदशहा बहमनी दुसरा

दक्षिणी पक्षाची राज्यकारभारात वजीराने केलेली मजबुती. परदेशी मुसलमानांचे युसुफ आदिलखानानें घेतलेले पुढारीपण. दोन्ही पक्षांमधे घडून आलेला कलह. दोन्ही पक्षातील समझोता आणि परदेशी मुसलमानांकडून राजधानीचा त्याग. वजीर आणि कासीमबरीद यांच्याकडून सर्व सत्तेचे ग्रहण. त्यांचा खून घडवून आणण्यासाठी सुलतानाची आज्ञा– राजवाड्यामध्ये त्यांच्या खुनाचा झालेला प्रयत्न आणि त्याला आलेले अपयश. वजीराबद्दल लोकांमध्ये निर्माण झालेली अप्रियता आणि त्याच्या खुनाच्या दुसऱ्या प्रयत्नाला आलेले यश. सुलतानाचा मद्यपान आणि रंगढंग यामध्ये झालेला अतिरेक– राज्याच्या निलवर्ण सिंहासनाचे दारु पिण्याचे चषक आणि गुलदाने यामधे त्याने केलेले रुपांतर. कासीम बरीद कडून राज्यकारभाराचा ताबा. सुलतानाचा खून करण्याचा प्रयत्न आणि काही परदेशी मुसलमानांना तो मोडून काढण्यात आलेले यश. बहादुर गिलानीचे कोकणामध्ये बंड आणि ते मोडून काढण्यासाठी सुलतानाचे कासीम बरीद बरोबर पश्चिमेच्या दिशेने कूच. बहादुर गिलानी ठार – सुलतान बिदरकडे परततो. वजीराला ठार मारण्याच्या कटाला आलेले अपयश. वजीराचा मृत्यु–आणि त्याचा मुलगा अमीर बरीद याच्याकडे आलेली सत्ता. सुलतान आणि अमीर बरीद यांच्या मधील समेट. महमूदशहाचा मृत्यु (पान ५१९).

अहमदशहा बहमनी दुसरा

दुसऱ्या महमूदशहा नंतर त्याचा मुलगा दुसरा अहमदशहा याचे राज्यारोहण. अमीर बरीदच्या हाती राज्यकारभाराचा आलेला संपूर्ण ताबा. सुलतानाची एक साधा पेन्शनर म्हणून त्याने लावलेली वाट– निर्वाहासाठी सुलतानाकडून मुकुटाच्या रत्नांची विक्री. या व्यवहारात सामील असलेल्या अनेकाना अमीर बरीद कडून देहदंडाची शिक्षा. रत्ने विकत घेणाऱ्यांचे विजयनगरकडे पलायन. सुलतानाचा मृत्यु. (पान ५५३)

अलाउद्दीनशहा बहमनी दुसरा

अमीर बरीदचा अलाउद्दीन बहमनी याला सिंहासनावर बसविण्याचा निश्चय. आपल्या पूर्वजांच्या वाईट सवयी पासून सुलतानाची अलिप्तता आणि त्याने राज्यकारभारात घातलेले लक्ष– वजीराला पकडण्याचा त्याने रचलेला बेत. बेताची उघडीक– बेतामध्ये सामील असणाऱ्यांना देहदंडाची शिक्षा. सुलतानाची पदच्युती आणि तुरुंगामध्ये त्याचा झालेला खून (पान ५५५).

वली उल्लाशहा बहमनी

दुसऱ्या महमूदशहाचा मुलगा वलीउल्लाशहा याला राज्याभिषेक. सुलतानाच्या पत्नीबद्दल वजीराच्या मनात निर्माण झालेली अभिलाषा– सुलतानाला विषप्रयोग आणि सुलतानाच्या विधवा स्त्री–बरोबर विवाह. (पान ५५७).

कलीमउल्लाशहा बहमनी

नामधारी सुलतान म्हणून कलीमउल्ला याला राज्याभिषेक परंतु राजधानी मधील तुरुंगामध्ये राजबंदी म्हणून त्याला झालेली कैद. हिंदुस्थानवर त्यावेळी स्वारी केलेल्या बाबर बादशहाकडे आपल्या एका मित्राची वेषांतर करून त्याने केलेली रवानगी. या वकीलातीची अमीर बरीद याला लागलेली खबर– त्याने सुलतानावरील अधिक कडक केलेला पहारा. सुलतानाचे पलायन आणि त्याने आपल्या आईचा भाऊ इस्माईल आदिलशहा याच्याकडे घेतलेला आश्रय. तेथे मिळालेल्या वागणूकी बद्दल सुलतानाची नाखुषी आणि अहमदनगरच्या दरबाराकडे त्याने केलेले प्रयाण. मृत्युपर्यंत तेथे झालेले त्याचे वास्तव्य. बहमनी राजघराण्याचा शेवट (पान ५५८).

पुस्तक तिसरे

प्रकरण तिसरे (चालू)

भाग तिसरा मूळ पाने १८९ ते ३२०

निजामशाही ह्या नावाने प्रसिद्ध असलेल्या अहमदनगरच्या सुलतानांच्या घराण्याचा इतिहास

अहमद निजामशहा

त्याच्या जन्माबद्दलची हकीकत आणि त्याचा पूर्वेतिहास; जुन्नरचा सुभेदार म्हणून त्याची नेमणूक; बिदरच्या दरबारात त्याच्या बापाचा खून झाल्यानंतर त्याने आपल्या स्वातंत्र्याची केलेली घोषणा; त्याने केलेला आपल्या राज्याचा विस्तार आणि सुलतान ही धारण केलेली पदवी; अहमदनगरचा किल्ला आणि शहर यांची बांधणी; बहमनी राज्याच्या अधिकाऱ्यांकडून दौलताबाद काबीज; खानदेशाच्या दक्षिणेकडील टेकड्यांमधील अनेक किल्ले व अंतुरचा किल्ला ह्यांचा पाडाव; गाळणा आणि बागलाण येथील राजांकडून सक्तीने खंडाची वसुली; खानदेशाच्या सिंहासनावर आलमखान फारुखी ह्याने सांगितलेल्या हक्काला अहमद निजामशहाने दिलेला पाठिंबा; परंतु गुजराथच्या सुलतानाने केलेल्या हस्तक्षेपामुळे त्याला घ्यावी लागलेली माघार. अहमद निजामशहाचा मृत्यु; त्याचे व्यक्तिमत्व. त्याच्या दरबारातील रीतिरिवाजांचे वर्णन (पान १८९).

बुरहाण निजामशहा पहिला

वयाच्या सातव्या वर्षी सुलतानाचे सिंहासनावर आरोहण. मुकम्मीलखान दख्खनी याची वजीर आणि राजप्रतिनिधी म्हणून नेमणूक. त्याचा मुलगा अजीज–उल–मुल्क याची बादशहाच्या खाजगी सैन्याच्या सेनापती पदावर नियुक्ती. दरबारातील उमरावांच्या मनात अजीज–उल्–मुल्क ह्याच्या विषयी तिरस्कार आणि त्याच्या पक्षाला दूर करण्याचा त्यांनी केलेला निश्चय; सुलतानाचा धाकटा भाऊ राजाजु याला ताब्यात घेण्यासाठी त्यांनी केलेली प्रयत्नांची शिकस्त, आणि त्यामध्ये त्यांना आलेले अपयश; त्यांचे अहमदनगर मधून आठ हजार सैनिकांसह पलायन. त्यांची वऱ्हाडच्या सुलतानाबरोबर हातमिळवणी आणि वऱ्हाडच्या सुलतानाच्या मनात सैन्यासह निजामशाही प्रदेशावर हल्ला करण्याची झालेली इच्छा. अहमदनगरच्या तरुण

सुलतानाच्या सैन्याकडून राणुरीच्या झालेल्या लढाईत शत्रुचा पराभव. शत्रुचा पाठलाग आणि त्याला वऱ्हाडातून घ्यावी लागलेली माघार. शत्रुने खानदेशच्या सुलतानाकडे मध्यस्थ म्हणून काम करण्याची केलेली विनंती. दुसरे कोणतेही ठिकाण देऊन पाथरी अहमदनगरला देण्याची मुकम्मील खानाची मागणी. वऱ्हाडच्या सुलतानाकडून वरील मागणीचा धिक्कार आणि पाथरी शहराची त्याने केलेली मजबुती. त्यानंतर काही काळाने मुकम्मीलखानाने पाथरीवर केलेला रात्रीचा हल्ला आणि पाथरी काबीज. सुलतानाचे अमीना नावाच्या नर्तकीबरोबर रंगढंग आणि दारू पिण्याचे त्याला जडलेले व्यसन. मुकम्मीलखानाचा आपल्या वजीरपदाचा राजीनामा. शेख जाफर दखनी याची त्या पदावर नेमणूक. इस्माईल आदिलशहाची बहिण मरियम हिच्याबरोबर सुलतानाचा विवाह. विजापूरचा वकील बेळगावचा असदखान याच्याकडून सोलापुरचा किल्ला अहमदनगरच्या सुलतानाला मिळवुन देण्याचे आश्वासन; परंतु किल्ला तोडून देण्यास विजापूरच्या सुलतानाचा नकार. सुलतानाच्या पहिल्या बायकोची मरियमवर शिरजोरी. मरियमची आपल्या भावाकडे तक्रार. त्याने केलेला निषेध आणि अहमदनगरच्या सुलतानाला दिलेली धमकी. विजापूरच्या सुलताना विरुद्ध प्रचंड एकजूट, दोस्तांची सोलापूर घेण्यासाठी चढाई; त्यात झालेला त्यांचा पराभव. पाथरीवर हल्ला करण्यासाठी विजापूरच्या सुलतानाची वऱ्हाडच्या सुलतानाला चिथावणी; पाथरीचा पाडाव आणि पाथरी अहमदनगरकडून पुन्हा काबीज. पाथरीचा किल्ला जमीनदोस्त, वऱ्हाड आणि खानदेशच्या सुलतानांचा बुरहाण निजामशहावर हल्ला; त्या दोघांचा पराभव आणि अहमदनगरकडून तीनशे हत्ती काबीज. गुजराथचा सुलतान बहादूरशाहा याच्याकडे त्यांची मदतीची मागणी. बुरहाण निजामशहाला बिदरचा सुलतान अमीर बरीद याच्याकडून मदत आणि विजापूर कडून सैन्याच्या तुकडीची पाठवणी. अमीर बरीदचा बीड जवळ हल्ला आणि गुजराथच्या सैन्याच्या दोन विभागांची त्याने केलेली दैन्यावस्था; परंतु अखेर बुरहाण निजामशहाला प्रथम परेंड्याकडे आणि नंतर जुन्नरकडे घ्यावी लागलेली माघार. गुजराथच्या बहादुरशहाची अहमदनगरचा सुलतान म्हणून फिरलेली द्वाही आणि नंतर त्याचे दौलताबादकडे प्रयाण. बुरहाण निजामशहाकडून शेख जाफर ह्याची पेशवे पदावरुन बडतर्फी आणि त्याचे जागी कान्हू नरसी ह्या हिंदुची नेमणूक. सरतेशेवटी झालेला तह आणि शांतता. सुलतानांचे आपापल्या राजधान्यांकडे प्रयाण. गुजराथच्या बहादुर शहाच्या नावे खुत्ब्याचे बुरहाण निजामशहाला करावे लागलेले वाचन. माळवा जिंकल्यानंतर खानदेश मधे बुरहाणपुर येथे बहादूरशहाचे आगमन. त्याला भेटण्यासाठी बुरहाण निजामशहाला निमंत्रण. त्यात निर्माण झालेल्या अडचणी आणि या अडचणींचे शहा ताहिर तर्फे निराकरण. दोघामधील भेटीचे वर्णन. अहमदनगर आणि विजापूर ह्या राज्यांच्या सुलतानामधे राज्याच्या सरहद्दीवरून निर्माण

झालेले कलह; वकीलांतर्फे मध्यस्थी, शिया पंथाला बुरहाण निजामशहाने दिलेला पाठिंबा; विजापूरच्या सुलतानाच्या मनामधे त्याचा वजीर बेळगावचा असदखान याच्या विरूद्ध निर्माण झालेल्या मत्सराचा फायदा घेऊन त्याच्या विरूद्ध बुरहाण निजामशहाने पुकारलेले युद्ध; अखेर त्याला घ्यावी लागलेली माघार; गोवळकोंड्याचा सुलतान आणि रामराजा यांच्याशी संगनमत करून त्याने पुन्हा सुरु केलेले युद्ध. अहमनगरच्या सुलतानाच्या तीन मोहिमा आणि अगदी थोड्या यशाची त्याला झालेली प्राप्ती, त्याचा मृत्यु; त्याच्या मृत देहाची करबला येथे रवानगी (पान २१०).

हुसेन निजामशहा पहिला

वयाच्या तेराव्या वर्षी सिंहासनावर आरोहण, आणि त्याला मिळालेला परदेशी सैनिकांचा पाठिंबा; त्याचा भाऊ अब्दुल कादर ह्याने सिंहासनावर सांगितलेला अधिकार आणि दक्षिणी मुसलमानांनी त्याला दिलेला पाठिंबा; सुलतानाच्या सावत्र भावांचे त्यांचा चुलता विजापूरचा सुलतान ह्याच्याकडे पलायन; सुलतानाची विजापूर विरूद्ध युध्दाची घोषणा; विजापूरला वेढा. विजापूरच्या सुलतानाचा मृत्यु; युध्द पुढे चालू; हुसेन निजामशहाची पैठणकडे माघार; अहमदनगरला पडलेला वेढा. दोन्ही राज्यामधील शांततेचा तह. अहमदनगरच्या किल्ल्याची मजबुती. पुन्हा युध्दाला सुरवात. विजापूरचा सुलतान आणि विजयनगरचा राजा ह्यांच्याविरूद्ध गोवळकोंड्याच्या सुलतानाची अहमदनगरच्या सुलतानाबरोबर हात मिळवणी. एका चकमकीत अहमदनगरच्या सुलतानाच्या सहाशे तोफा निकामी. अहमदनगरला दुसऱ्यांदा वेढा. रात्रीच्या वेळी सिना नदीला आलेल्या पुरात शत्रुच्या पंचवीस हजार माणसांचा नाश. दोन्ही पक्षामधील तह. विजयनगरच्या रामराजा विरूद्ध दक्षिणेतील मुसलमानी सुलतानांची एकजूट. त्याचा पराभव आणि मृत्यु. पहिल्या हुसेन निजामशहाचा मृत्यु (पान २३७).

दिवाणा अथवा वेडा म्हणून प्रसिद्ध असलेला मुर्तजा निजामशहा

सुलतान अज्ञान असताना राजमाता खुनजा सुलताना हिने आपल्याकडे घेतलेले राज्याचे सर्वाधिकार; विजापूरवर हल्ला करण्यासाठी तिने केलेली चाल. दोन्ही राज्यामधील तह. विजापूर आणि अहमदनगर ह्या राज्यांची वऱ्हाड जिंकण्यासाठी एकजूट. दोन्ही राज्यांची सैन्ये वऱ्हाडात फक्त लुटालूट करून परततात. वयात आलेला सुलतान आपल्या आईकडून सत्ता हिसकावून घेतो आणि तिची सार्वजनिक जीवनातून निवृती. सुलतानाकडून राज्याच्या सर्व अधिकारांचे ग्रहण; विजापूर विरूद्ध त्याने पुकारलेले युद्ध; धारूरवर हल्ला आणि धारूरचा पाडाव. समुद्र पट्टीवर असलेल्या रेवदंडा ह्या बंदरामधून पोर्तुगीजांची हकालपट्टी करण्याचा सुलतानाचा प्रयत्न आणि त्याला आलेले अपयश. अहमदनगर आणि विजापूर ह्या दोन राज्यांमधे वऱ्हाड आणि

विजयनगर ह्यांच्या फाळणी संबंधी झालेला करार. अहमदनगरच्या सुलतानाकडून वऱ्हाड काबीज. दिल्लीचा बादशहा अकबर ह्याची वऱ्हाड सोडून देण्याबद्दलची सुलतानाला आज्ञा. अहमदनगरचा सेनापती आणि वजीर चेंगीजखान ह्याचे व्यक्तिचित्र; त्याचा मृत्यु. वजीर सलाबतखान. आपल्या मुलाचे प्राण घेण्याचा सुलतानाचा प्रयत्न. सुलतानाच्या मुलाकडून त्याचा खून (पान २५०).

मीरान हुसेन निजामशहा

सुलतानाची अतिशय बेछूट आणि बेबंध अशी वागणूक आणि त्याने केलेले भयानक अत्याचार. सुलतानाचा चुलता याला सिंहासनावर बसविण्याचा बेत असल्याचा वजीर मीरजाखान ह्याच्याबद्दल सुलतानाच्या मनात संशय. वजीराची कैद आणि त्याची पुन्हा सुटका. राजघराण्यांतील हयात असलेल्या सर्व पुरुषांना ठार मारण्याची त्याने केलेली शिफारस. एकाच दिवशी पंधरा राजपुत्रांचा खून. राजद्रोहाबद्दल वजीराचा पुन्हा संशय. वजीराला पकडण्यासाठी सुलतानाने केलेला बेत सुलतानावर उलटतो, त्याची हकीकत. वजीराकडून सुलतानाला झालेली कैद. बारा वर्षे वयाच्या राजपुत्र इस्माईल ह्याला वजीर आणि परदेशी सैनिक ह्यांच्याकडून राज्याभिषेक. जमालखान नावाच्या दक्षिणी पुढाऱ्याने मीरजाखानाच्या हालचालींना विरोध दाखविण्यासाठी माजविलेली दंगल. मीरान हुसेन याला गादीवर बसविण्यासाठी जमालखानाची मागणी; मीरान हुसेन याचा खून आणि काठीवर ठेवून लोकांना दाखविण्यात आलेले त्याचे मस्तक. राज्यकारभारामध्ये दक्षिणी लोकांना अग्रक्रम देण्यात यावा याबाबत जमालखानाचा आग्रह. अहमदनगरच्या किल्ल्यावर हल्ला करण्यासाठी त्याने लोकांना दिलेली चिथावणी. लोकांकडून किल्ल्याचे दरवाजे भस्मसात् आणि किल्ल्यात प्रवेश. किल्ल्यामध्ये आणि शहरामध्ये असलेल्या परदेशी मुसलमानांची दक्षिणी आणि हबशी लोकांकडून कत्तल. वजीर मीरजाखान ह्याची मानखंडना आणि त्याचा हालहाल करून करण्यात आलेला वध (पान २७०).

इस्माईल निजामशहा

जमालखानाच्या हाती आलेली संपूर्ण सत्ता; मेहेदवी नावाच्या पंथाचे त्याच्याकडे आलेले पुढारीपण. राज्यामध्ये असलेल्या सर्व परदेशी मुसलमानांना राज्य सोडून जाण्याचा हुकूम. ग्रंथाचा लेखक फरिश्ता अहमदनगर सोडून विजापूरचा आसरा घेतो. परागंदा झालेला वजीर सलाबतखान याचा वऱ्हाडमधून फौज आणून जमालखानाला प्रतिकार आणि त्याचा झालेला पराभव. विजापूरच्या राजप्रतिनिधींची सैन्यासहित जमालखानावर चढाई. दोन्ही राज्यांमधे झालेला तह. लढाईचा खर्च भरून काढण्यासाठी जमालखानाकडून आठ लक्ष पन्नास हजार रुपयांची खंडणी विजापूरकडे आदा. अलि आदिलशहाची विधवा स्त्री चांदबिबी हिची विजापूरकडे करण्यात आलेली पाठवणी. ★ इस्माईल निजाम-

शहाचा बाप बुरहाण ह्याच्या सिंहासनावरील हक्काला बादशहा अकबर याने दिलेला पाठिंबा. * (आपला भाऊ वेडा मुर्तजा निजामशहा ह्याच्या भितीने अनेक वर्षे दरबार सोडून परागंदा झालेल्या). विजापूर दरबारचा देखील बुरहाणला पाठिंबा, विजापूरच्या सैन्याचा जमालखानाकडून पराभव आणि बुरहाणला प्रतिकार करण्यासाठी त्याची चाल. युद्धाला सुरवात. जमालखान युद्धात ठार. युद्धभूमीवरून इस्माईल निजामशहाचे पलायन परंतु त्यानंतर त्याची कैद व बापाकडून त्याला झालेला बंदिवास. बुरहाणचे बुरहाण निजामशहा दुसरा म्हणून सिंहासनावर आरोहण (पान २७६).

बुरहाण निजामशहा दुसरा

त्याचे पूर्वायुष्य: सिंहासन मिळविण्यासाठी त्याने पूर्वी केलेल्या प्रयत्नांची सविस्तर हकिकत. राज्यातून मेहेदवी पंथाच्या लोकांची हकालपट्टी. शिया पंथाची पुन्हा स्थापना. विजापूरचा पूर्वीचा राजप्रतिनिधी दिलावरखान ह्याचे अहमदनगर येथे आगमन आणि त्याचा झालेला आदरसत्कार. इब्राहीम आदिलशहाकडून त्याला पाठवून देण्यासंबंधीची मागणी आणि त्या मागणीचा धिक्कार. युद्धाला सुरवात; पोर्तुगीजांपासून रेवदंडा परत घेण्याचा बुरहाण निजामशहाचा प्रयत्न. कोरला किल्ल्याची बांधणी; रेवदंड्याचा वेढा पुढेचालू. वेढा घालून बसलेल्या सैन्यावर पोर्तुगीजांचा हल्ला आणि त्या सैन्याची कोरला किल्ल्याकडे माघार. पळणाऱ्या सैनिकांचा पोर्तुगीजांकडून पाठलाग आणि बारा हजार दक्षिणी मुसलमानांची कत्तल. सुलतानाकडून राज्यातील मोठ्या जागांवर परदेशी मुसलमानांच्या नेमणूका. इब्राहीम आदिलशहाला गादीवरून काढून टाकण्यासाठी त्याच्या भावाला सुलतानाने देऊ केलेली मदत. आपल्या भावाच्या बंडाचा आदिलशहाकडून बिमोड आणि त्याला देहदंडाची शिक्षा. विजापूरच्या सुलताना विरूद्ध रामराजाचा भाऊ व्यंकटाद्रि ह्यांच्या बरोबर बुरहाण निजामशहाची एकजूट. त्याचा सोलापूर वरील हल्ला. हल्ल्यात निजामशाही सैन्याचा झालेला पराभव आणि त्यांच्या सेनापतीला आलेला मृत्यु. सुलतानाचे आजारीपण आणि त्याच्याकडून राजपुत्र इब्राहीम ह्याच्या नावे वारस म्हणून द्वाही. सिंहासनावरून पदच्युत झालेल्या इस्माईल. निजामशहाच्या बाजूने इखलासखान नावाच्या सरदाराच्या हाताखाली निर्माण झालेला गट. इस्माईलची युध्द घोषणा. युद्धात झालेल्या त्याचा पराभव आणि त्याचे परेंडा येथे पलायन. बुरहाण निजामशहाचा मृत्यु. (पान २८२).

इब्राहीम निजामशहा

मिया मंजू दखनी याची वजीर म्हणून नेमणूक. इखलासखानाच्या अपराधाची क्षमा आणि पुन्हा दरबारात परतण्यास त्याला परवानगी; मिया मंजूला विरोध करण्यासाठी त्याने स्वतःकडे घेतलेले एका पक्षाचे पुढारीपण. विजापूरच्या वकिलाचा अपमान आणि

त्याने केलेला दरबाराचा त्याग. युद्धाला सुरवात. दोन्ही विरोधी पक्षांच्या पुढाऱ्यांची एकजूट आणि सुलतानासह त्यांची विजापूरच्या सरहद्दीकडे चाल. विजापूरबरोबर तह करावा आणि इब्राहीम अलिशहाबरोबर एकजुट करून दिल्लीच्या अकबर बादशहाचे आक्रमण मोडून काढावे असा मिया मंजू याने इखलासखानाकडे केलेला प्रस्ताव. या प्रस्तावाचा झालेला धिःकार. सुलतानाच्या बेफाट वागणुकीमुळे युद्धाला झालेली सुरवात. युद्धात सुलतानाचा झालेला मृत्यू आणि त्याच्या सैन्याचा पराभव. सुलतानाचा एकमेव तान्हा मुलगा बहादूर याची मिया मंजूकडून चांदवडच्या किल्ल्यात रवानगी; दौलताबादच्या किल्ल्यातून अहमद नावाच्या मुलाची मिया मंजूकडून आणवणी आणि त्याने अहमदला केलेला राज्याभिषेक (पान २८८).

शहा ताहीरचा मुलगा अहमद

अहमदला सिंहासनावर बसविण्यासाठी दरबारातील सरदारांची मियामंजू याच्याबरोबर एकजूट, अहमदचे मूळ घराणे कोणते असावे यासंबंधीं इखलासखानाने सुरू केलेली चौकशी, त्याने आपण राजघराण्यातील आहोत असा जो दावा केला त्याला झालेला विरोध. मियामंजू आणि त्याचे साथीदार यांना इखलासखानाकडून किल्ल्यामध्ये वेढा. दौलताबादच्या किल्ल्यांत कैदेत असलेल्या नेहंगखान आणि हबशखान यांची त्याने केलेली सुटका. मृत सुलतानाचा मुलगा राजपुत्र बहादूर याचा ताबा घेण्यात त्याला आलेले अपयश. अहमदनगरच्या बाजारांत त्याने बहादूरच्याच वयाचा एक मुलगा पैदा करून त्याच्या नांवे सुलतान म्हणून फिरविलेली द्वाही. दिल्लीचा अकबर बादशहा याचा मुलगा राजपुत्र मुराद मिरजा याच्याकडे मियामंजू याने पाठविलेले प्रतिनिधी मंडळ आणि अहमदनगरवर चाल करून येण्याचे त्याने त्याला दिलेले निमंत्रण. इखलासखानाच्या पक्षात निर्माण झालेली फाटाफूट. इखलासखानाच्या पक्षावर मियामंजूचा हल्ला आणि त्याने त्याचा केलेला पराभव. तीस हजार सैनिकांच्या समावेत अहमदनगरच्या परिसरात राजपुत्र मुरादमिरजा याचे आगमन. मोगलांना प्रतिकार करण्याचा मियामंजू याने केलेला निर्धार आणि किल्ल्याचे संरक्षण करण्यासाठी त्याने केलेली उपाय योजना. चांदबिबीला तेथे ठेऊन किल्ल्याचा अहमदशहाला बरोबर घेऊन त्याने केलेला त्याग. किल्ल्याच्या सुभेदाराचा चांदबिबीने घडवून आणलेला खून आणि आपला नात पुतण्या बहादुरशहा याच्या नांवे सुलतान म्हणून तिने फिरविलेली द्वाही. राजप्रतिनिधी मंडळाची स्थापना. अहमदनगरला वेढा. सिंहासनावर अधिकार सांगणारे चार तोतये. नेहंगखान या हबशी प्रमुखाच्या नेतृत्वाखाली असलेल्या पक्षाबरोबर चांदबिबीने केलेली एकजूट. विजापूरच्या सुलतानाने चांदबिबीबरोबर सहकार्य करण्यासाठी १२ हजार सैनिकांच्या एका तुकडीची सुहेलखानाच्या हाताखाली केलेली

रवानगी. मियामंजू आणि इखलासखान यांनी त्याच्या बरोबर केलेली हात मिळवणी, मोगलांचा हल्ला परतवून लावण्यासाठी गोवळकोंड्याच्या सुलतानाने मदत म्हणून सहा हजार घोडेस्वारांची केलेली रवानगी. मोगलांचा अहमदनगरवर जोरदार हल्ला. किल्ल्याच्या शिबंदीने मोठ्या शौर्याने केलेला बचाव. चांदबिबीने दाखविलेली हिंमत. मोगलांचा हल्ला. परतवून लावण्यात अहमदनगरच्या सैनिकांना आलेले यश. मोगल आणि अहमदनगर यांच्यामध्ये झालेला तह, आणि या तहाप्रमाणे निजामशाही राज्याने मोगलांच्या स्वाधीन केलेले वऱ्हाडच्या सार्वभौमत्वाचे अधिकार. मोगलांची माघार. अहमदनगरच्या दोस्त राष्ट्रांच्या सैनिकांचे अहमदनगर येथे आगमन. बहादूरशहाच्या सिंहासनावरील अधिकाराला मान्यता. चांदबिबीची राजप्रतीनिधी म्हणून नेमणूक. सिंहासनावरून पद च्युत झालेल्या सुलतान अहमद याची विजापूरच्या इब्राहीम आदिलशहातर्फे जहागिरी देऊन चरितार्थाची सोय. (पान २९२).

बहादूर निजामशहा

राणी चांद बहादूर निजामशहाची सुटका घडवून आणते. त्याला झालेला राज्याभिषेक. महमदखान याची पेशवा म्हणून नेमणूक आणि त्याने आपल्या नातेवाईकांची मोठमोठ्या जागावर केलेली नियुक्ती. जुन्या सरदार मंडळींना आलेला उबग. त्यांच्यापैकी अनेकांची महमदखानाकडून धरपकड. राणी चांदने आपला पुतण्या विजापूरचा इब्राहीम आदिलशहा याच्याकडे केलेली मदतीची विनंती. तिच्या मदतीसाठी आदिलशहाने आपला सेनापती सुहेलखान याच्या हाताखाली केलेली सैन्याची रवानगी. मोगल सेनापती खान-खानान याच्याबरोबर महमदखान याची कारस्थाने. महमदखानाच्या विश्वासघातकी वागणुकीची उघडीक आणि अहमदनगरच्या शिबंदीने त्याला केलेली कैद. त्याला शिक्षा देण्यासाठी राणी चांद हिच्याकडे त्याची रवानगी. मागील तहामध्ये समावेश न झालेल्या जिल्ह्यावर मोगलांचा सक्तीने ताबा. सुहेलखानाच्या हाताखाली अहमदनगर, विजापूर आणि गोवळकोंडा या राज्यांच्या साठ हजार संख्येने असलेल्या प्रचंड सैन्याची वऱ्हाडच्या दिशेने कूच. सुपाळ येथे झालेली लढाई. अखेर दुसऱ्या दिवशी दक्षिणी सैन्याचा झालेला पराभव. मोगल सैन्याची जालना येथे छावणी. राणी चांद हिच्याकडून नेहंगखानाची पेशवे पदावर नेमणूक. तिला कैद करण्याचा त्याने केलेला प्रयत्न; त्याची किल्ल्यातून हकालपट्टी; त्याने किल्ल्याला दिलेला वेढा; गोदावरीच्या दक्षिणेकडील मोगलांनी ताब्यांत घेतलेले काही जिल्हे त्यांच्याकडून पुन्हा काबीज. राजपुत्र मुरादमिरजा याचा मृत्यू; दक्षिणेतील सैन्याच्या सेनापतीपदावर त्याच्या पाठीमागून त्याचा भाऊ दानीयलमिरजा याची नेमणूक. अकबर बादशहाचे दक्षिणेकडे कूच; त्याचा असीरला वेढा; त्याचा मुलगा दानीयल याची अहमदनगरवर

हल्ला करण्यासाठी आगेकूच. मोगलांच्या चढाईला प्रतिकार करण्याचा नेहंगखानाचा प्रयत्न आणि सरतेशेवटी त्याला जुन्नरकडे घ्यावी लागलेली माघार. अहमदनगरचा दुसरा वेढा. राणी चांद हिने बोलाविलेली युद्धमंडळाची बैठक आणि किल्ला मोगलांच्या ताब्यात देण्यात यावा अशी तिने केलेली शिफारस. युद्धमंडळाचा तिच्या मताविरुद्ध निर्णय; किल्ल्याच्या शिबंदीकडून राणी चांद हिला झालेली कैद आणि तिचा खून. मोगलांकडून अहमदनगरवर हल्ला आणि अहमदनगरचा पाडाव. किल्ल्यावरील शिबंदीची कत्तल. ग्वाल्हेरच्या किल्ल्याकडे बहादूर निजामशहाची कैदी म्हणून रवानगी (पान ३०५).

मूर्तजा निजामशहा दुसरा

शहाअलि याचा मुलगा मूर्तजा याची सुलतान म्हणून स्वतःच्या नांवे द्वाही; कांही निजामशाही सरदारांनी त्याला दिलेला पाठिंबा. मलीकअंबर आणि मियाराजु या दोन दक्षिणी पुढाऱ्यांचा सर्व निजामशाही मुलुखावर ताबा. अहमदनगरचा मोगल सुभेदार खान–खानान याचे त्यांना या प्रदेशातून हाकलून देण्याचे अयशस्वी प्रयत्न; अखेर त्याने मलीकअंबरबरोबर घडवून आणलेला संधि. सुलतानाची मलीकअंबरबरोबर हातमिळवणी आणि दौलताबाद येथे त्याने भरविलेला दरबार. अहमदनगर येथे राजपुत्र दानीयल मिरजा याचे आगमन आणि मलीकअंबरने त्याचा केलेला सन्मान. दानीयल मिरजा याने इब्राहीम आदिलशहाच्या मुलीबरोबर केलेला विवाह. मलीकअंबरविरुद्ध मदत करण्यासाठी मूर्तजा निजामशहाने मियाराजू याला केलेले पाचारण. दोन विरोधी प्रमुखांमधे युद्धाची सुरुवात. मलीकअंबरचा सुलतानाबरोबर झालेला समझोता. दौलताबादहून जुन्नर येथे राजधानीची हालवाहालव. मलीकअंबरकडून अखेर मियाराजूचा युद्धांत पराभव आणि जवळ-जवळ सर्व निजामशाही मुलखावर त्याला प्राप्त झालेली हुकमत. (पान ३१४).

पुस्तक तिसरे

प्रकरण तिसरे (चालू)

भाग दुसरा मूळ पाने ३ ते १८८

आदिलशहा या नावाने माहित असलेल्या विजापुरच्या सुलतानांचा इतिहास

युसुफ आदिलशहा

त्याच्या घराण्याचा विलक्षण असा उगम; इराणमधून हिंदुस्थानामध्ये आगमन; दक्षिणेच्या सुलतानाने त्याला दिलेला राज्याश्रय आणि तेथे त्याने मिळविलेले असामान्य स्थान; परदेशी सैनिकांचे त्याच्याकडे आलेले पुढारीपण आणि कासीम बरीद याला त्याने

केलेला विरोध. विजापुर येथे त्याने टिकवून धरलेले आपले स्वातंत्र्य. बहादुर गिलानी, अहमदनगरचा मलीक अहमद बहरी आणि विजयनगरचा राजा याना युसुफवर हल्ला करण्यास कासीम बरीदने दिलेली चिथावणी. विजयनगरच्या राजावर त्याने मिळविलेला विजय आणि त्याच्या पदरात पडलेली प्रचंड संपत्ती. सगरच्या मुसलमान सुभेदाराला युसुफविरुद्ध युद्ध करण्यास देण्यात आलेली चिथावणी आणि झालेल्या युद्धात सुभेदाराचा मृत्यु. विजापुर, गोवळकोंडा, बिदर, अहमदनगर आणि वऱ्हाड यांच्या सार्वभौम राज्यांचीं स्थापना. युसुफकडून सुलतान या पदवीची धारणा; त्याने राज्यामध्ये शिया पंथ सुरू करण्याचा केलेला प्रयत्न; सिंहासन गमाविण्याचा त्याच्यावर ओढावलेला प्रसंग आणि शिया पंथाची स्थापना करण्याचा त्याला सोडून द्यावा लागलेला प्रयत्न. पोर्तुगीजां कडून गोवा काबीज परंतु थोड्याच अवधीत युसुफ आदिलशहाकडून गोव्याचा पाडाव. त्याचा मृत्यु आणि व्यक्तिमत्व (पान ३).

इस्माईल आदिलशहा

मृत सुलतानाने आपल्या मृत्युशय्येवर कमालखान दख्खनी याची आपला एकुलता एक मुलगा इस्माईल याचा रक्षक म्हणून केलेली नेमणूक. सुन्नी पंथाची राज्याचा धर्म म्हणून उघडपणे करण्यात आलेली स्थापना. पोर्तुगीजांकडून गोवा पुन्हा काबीज. पोर्तुगीजां बरोबर तह. सुलतानाकडे विलीन होणाऱ्या अनेक जहागिरीवर कमालखानाने मिळविलेला ताबा आणि प्रत्यक्ष सिंहासनावर अधिकार सांगण्याचा त्याने घातलेला घाट. बिदरच्या अमीर बरीद बरोबर त्याने रचलेला डाव आणि या डावाप्रमाणे भीमा नदीच्या पूर्वेकडील आणि सोलापुरच्या दक्षिणेकडील सर्व जिल्हे त्याला देऊन पंढरपुरापासून भीमानदीच्या पश्चिमेकडील सर्व प्रदेशाचा सुलतान म्हणून स्वतःच्या नावे द्वाही फिरविण्याची त्याची योजना; सुलतानाला पदच्युत करण्याचा त्याने केलेला कट. कमालखानाच्या योजनेला विरोध करण्याचा राजमातेचा निश्चय. कमालखानाचा खून. कमालखानाच्या आईची जाणुनबुजून राज्यविरोधी वागणूक आणि त्याच्या मुलाच्या कारवाया. दुध भावाची (गजनफर बेग) बहीण दिलशादआगा हिने दाखविलेले फार मोठे साहस; राजवाड्या सभो-वार तिने केलेली परदेशी सैनिकांची जमवाजमव; कमालखानाच्या मुलाने केलेल्या प्रत्येक प्रयत्नाला तिने केलेला विरोध; कमालखानाच्या मुलाचा अचानक हल्ला करून राजवाडा जिंकून घेण्याचा प्रयत्न आणि तटबंदीवरून लोटलेला दगड अंगावर पडल्यामुळे त्याला आलेला मृत्यु. सुलतानाच्या पक्षाचा विजय. सर्व दक्षिणी सैनिकांची बडतर्फी आणि परदेशी शिपायांना देण्यात आलेले उत्तेजन. अमीर बरीद याला कमालखानाने दिलेल्या पूर्वेकडील जिल्ह्यांवर हल्ला करण्याबाबत मिरजा जहांगीर याला अधिकार पत्र; ते सर्व जिल्हे काबीज. महमूदशहा बहमनीच्या नावे अमीर बरीद याने सर्व दक्षिणी राज्यांना मदत पाठविण्यासबंधी

दिलेला आदेश; त्याची विजापूरवर चाल; त्याचा पराभव; बहमनी सुलतान आणि त्याचा मुलगा यांच्याबरोबर बिदरकडे छोट्याशा सैन्याची रवानगी. अमीर बरीदची राजधानीतून माघार. हिंदूनी जिंकून घेतलेली रायचुर आणि मुदगल ही शहरे परत घेण्याचा इस्माईल आदिलशहाचा निश्चय. कृष्णेच्या तीरावर सैन्यासहित त्याचे कूच; शत्रुच्या ताब्यात असलेले नदीवरील तरीचे मार्ग; सुलतान हत्तीवरून पैलतीराला पोहोचतो; त्याच्या पाठोपाठ त्याच्या सैन्याचे पैलतीरावर झालेले आगमन, हिंदूवर त्याने केलेला हल्ला आणि त्या हल्ल्याचा झालेला मोड; जेमतेम जीव बचावून आदिलशहाने केलेले पलायन; त्याचा सेनापती बेळगावचा असदखान याचा त्याला विजापूरकडे परतण्याचा सल्ला. सोलापूर येथे सुलतानाची बुरहाण निजामशहाबरोबर भेट आणि सुलतानाच्या बहिणीबरोबर निजामशहाचा विवाह. सोलापूर आणि इतर जिल्हे हुंड्यादाखल देण्याचे वचन; कालांतराने ते जिल्हे देण्यात इस्माईल आदिलशहाची टाळाटाळ. युद्धाला सुरवात. बुरहाण निजामशहाचा पराभव. पुढील वर्षी बुरहाण निजामशहाचा पुन्हा हल्ला आणि त्याचा पुन्हा पराभव. सुलतानाची बहीण खदीजा हिचा वऱ्हाडच्या अल्लाउद्दीन इमादशहाबरोबर विवाह. गुजराथच्या बहादुरशहाचा हल्ला परतवून लावण्यासाठी बुरहाण निजामशहाला दहा लक्ष होन एवढ्या रकमेची मदत. सुलतानाचा अमीर बरीदवर हल्ला आणि बिदरला वेढा. सुलतानाने आपल्या हाताने अमीर बरीदच्या दोन मुलांचा घडवून आणलेला मृत्यु. अमीर बरीदची कैद आणि त्याला त्याच्या ताब्यातील प्रदेशाचे पुन्हा दान. इस्माईल आदिलशहाचा मृत्यु, त्याचे व्यक्तिमत्व (पान ३२).

मल्लु आदिलशहा

मल्लु आणि इब्राहीम हे लहान असल्यामुळे त्यांचे पालकत्व बेळगावच्या असदखानाच्या स्वाधीन; विजापूर येथे सैन्य परत येईपर्यंत, त्याने तहकूब केलेला राज्याभिषेक, दोन्ही राजपुत्रामध्ये कोणाबद्दल निष्ठा दाखवावयाची याबाबत सरदारांमधे मतभेद. सिंहासनावर कोणाला बसवावयाचे ह्यासंबंधी जनानखान्यांतील स्त्रियांबरोबर विचारविनिमय. मृत सुलतानाचा मोठा मुलगा मल्लु ह्याला राज्याभिषेक करण्याबाबत त्यानी केलेली शिफारस. असदखानाची वजीर म्हणून नेमणूक; सुलतानाच्या वागणूकीमुळे त्याचा झालेला अपमान; त्याचा आपल्या वजीर पदाचा राजीनामा आणि आपले जहागिरीचे ठिकाण बेळगाव इकडे प्रयाण. इस्माईलखान दखनी ह्याची वजीर म्हणून नेमणूक. सुलतानाच्या दुर्गुणांमुळे त्याच्या बद्दल सरदारांच्या मनात निर्माण झालेला तिरस्कार. दरबारातून त्यांनी आपापल्या जहागिरीकडे केलेले प्रयाण. सुलतानाला गादीवरून काढून त्याच्या जागी त्याचा भाऊ इब्राहीम ह्याला बसविण्यासाठी सुलतानाची आजी हिने युसुफखान तुर्क हयाची केलेली योजना. मल्लु आदिलशहा ह्याची पदच्युती आणि तो

व त्याचा भाऊ अल्लु ह्यांना डोळे काढण्याची शिक्षा. इब्राहीम आदिलशहा ह्याला झालेला राज्यभिषेक (पान ७३).

इब्राहीम आदिलशहा पहिला

सुलतानाने परदेशी मुसलमानांना काही अपवाद सोडून दरबारात येण्यासाठी केलेली बंदी; सुलतानाने तीस हजार घोडेस्वारांचा सैन्यात केलेला भरणा आणि त्यात केलेला दक्षिणी लोकांचा समावेश; सरकार दरबारचे वृतांत दक्षिणी भाषेत ठेवण्याबाबत त्याने काढलेला हुकूम. विजापूर मधील यादवी युद्धाचा इतिहास. विजयनगरच्या सिंहासनावर तेथील वजीर रामराजा ह्याचे आरोहण; त्याच्या राजा ह्या पदवीला इब्राहीम आदिलशहाने दाखविलेला आपला विरोध. दोन्ही राज्यांमधे युद्धाला सुरवात आणि त्यामधे हिंदुना मिळालेला विजय. आपला वजीर आणि सेनापती असदखान ह्याच्याबद्दल इब्राहीम आदिलशहाला वाटू लागलेली असूया. अहमदनगर आणि बिदरच्या सुलतानांची इब्राहीम आदिलशहाविरूद्ध एकजूट. दोन्ही पक्षांमधे वऱ्हाडच्या सुलतानाची मध्यस्थी. इब्राहीम ह्याचा आपल्या वजीराबरोबर झालेला समझोता. अहमदनगर आणि गोवळकोंडा ह्या राज्यांचे सुलतान व विजयनगरचा राजा यांची इब्राहीम आदिलशहाविरूद्ध भयंकर एकजुट. राजपुत्र अब्दुल्ला याचे गोव्याकडे पोर्तुगीजांकडे पलायन आणि सुलतानाला गादीवरून काढून टाकण्यासाठी त्याने त्यांच्याकडून मदतीचे घेतलेले आश्वासन ! राजपुत्र अब्दुल्ला हयाची कैद आणि त्याला मृत्युची शिक्षा. अहमदनगरच्या सुलताना बरोबर युध्द, आणि हे युध्द चालू असताना अहमदनगरच्या सुलतानाचा मृत्यु. अहमदनगरच्या वारसा बरोबर युध्द चालू. इब्राहीम आदिलशहाचा मृत्यु (पान ७८).

अलि आदिलशहा

त्याच्या पूर्वजीवनाचा वृतांत; शिया पंथाचा स्वीकार; अहमदनगरच्या सुलताना विरूद्ध युध्दामध्ये विजयनगरच्या राजाची मदत मिळविण्याचा यशस्वी प्रयत्न. यशस्वी मोहिमे नंतर अलि आदिलशहाची तहाच्या अटी स्विकारण्यास संमति. गोवळकोंडयाच्या सुलतानाच्या संगनमताने अहमदनगरच्या सुलतानाकडून लढाईला पुन्हा सुरवात. अलि आदिलशहा आणि विजयनगरचा राजा युध्दाचे आव्हान स्विकारतात. शांततेचा तह. विजयनगरच्या राजाविरूद्ध दाक्षिणेतील मुसलमानी सुलतानांची एकजुट. तालीकोटच्या लढाईत विजय नगरच्या राजाचा मृत्यु; त्याच्या राज्याच्या काही भागाचा मुसलमानी सुलतानांनी घेतलेला कब्जा. विजयनगरचा प्रदेश आपल्या ताब्यात घेण्यासाठी अलि आदिलशहाने केलेले प्रयत्न आणि अहमदनगरच्या सुलतानाच्या मत्सरी धोरणामुळे त्यात त्याला अंशतः आलेले अपयश. दक्षिणेतील अनेक हिंदु रायांकडून मांडली-

कत्वाचा स्विकार. विजयनगरच्या घराण्यातील अधिकारावर असलेल्या व्यक्तिविरुद्ध विजापूरच्या सुलतानाकडून कूच. अलि आदिलशहाच्या हिंदु घोडदळाकडून त्याचा त्याग आणि त्यांच्या विरुद्ध कारवाई. वरील गोष्टीमुळे त्याला घ्यावी लागलेली माघार; आपल्या हिंदु अधिकाऱ्यांची विश्वासघात करुन त्याने केलेली हत्या; त्याचा मृत्यु. (पान ११३).

इब्राहीम आदिलशहा दुसरा

मृत आदिलशहाची पत्नी चांदबिबी ही राज्यकारभाराची सूत्रे धारण करते; तिच्या-राज्याच्या वजीराची कैद आणि त्याला देहदंडाची शिक्षा. तिच्याकडून मुख्य वजीराच्या जागेवर दुसऱ्या अधिकाऱ्याची नियुक्ती; तिच्या एकंदर धोरणाबाबत त्याच्या मनात निर्माण झालेली भिती. चांदबिबीची कैद आणि सातारा किल्ल्यात तिचा बंदिवास. चांदबिबीला कैद करणाऱ्या वजीराची लोकांकडून हकालपट्टी आणि चांदबिबीची सुटका. विजापूर दरबारात निर्माण झालेले मतभेद आणि कलह. विजापूरवर हल्ला करण्यासाठी अहमदनगर आणि गोवळकोंडा ह्या राज्यांच्या सुलतानांची एकजूट; विजापूरला वेढा आणि दोघा सुलतांनाना घ्यावी लागलेली माघार. विजापूरचा प्रतिनिधी म्हणून दिलावरखानाची नेमणूक. चांदबिबीचे अहमदनगर येथे प्रयाण. अहमदनगरमध्ये यादवी युद्ध, अहमदनगर आणि विजापूर ह्यांच्यामध्ये युद्ध. राजप्रतिनिधी दिलावरखान ह्याच्यावर राजधानी सोडून जाण्याचा आलेला प्रसंग. विजापूरच्या तरुण सुलतानाकडून राज्याच्या अधिकाराचे ग्रहण. कर्नाटक आणि म्हैसूर येथील हिंदुच्या विरुद्ध युद्ध. राजपुत्र इस्माईल याची गादी बळकाविण्याची आकांक्षा आणि त्याला झालेली देह दंडाची शिक्षा. अहमदनगर बरोबर युद्ध. अहमदनगरच्या सुलतानाचा लढाईमध्ये मृत्यु. (पान १४४)

पुस्तक तिसरे

प्रकरण तिसरे (चालू)

भाग पाचवा मूळपाने ४८५ ते ४९४

इमादशाही या नावाने प्रसिद्ध असलेल्या वऱ्हाडच्या सुलतानांचा इतिहास

फतेउल्ला इमादशहा

त्याच्या घराण्याचा प्रारंभ; उमराव पदावर त्याला मिळालेली बढती; वऱ्हाडच्या प्रांतावर सुभेदार म्हणून झालेली त्याची नियुक्ती; बिदरच्या राज्यापासून त्याने जाहिर केलेले स्वातंत्र्य; त्याचा मृत्यु. (पान ४८५)

अलाउद्दीन इमादशहा

वऱ्हाडचा सुलतान म्हणून राज्याभिषेक; महमूदशहा बहमनीच्या मदतीसाठी कूच. परंतु त्याला मदत करण्यात आलेले अपयश; खुदावंदखानाच्या मुलांपासून माहूर आणि रामगिर हे किल्ले काबीज; त्याच्यावर झालेला बुरहाण निजामशहाचा हल्ला आणि बुरहाण निजामशहाकडून वरील किल्ले पुन्हा काबीज. खानदेशच्या सुलतानाबरोबर अलाउद्दीन इमादशहाचा मैत्रीचा तह; त्यांच्या फौजेचा बुरहाण निजामशहा कडून पराभव. गुजरातच्या बहादुरशहाकडे इमादशहाची मदतीसाठी विनंती. बहादूरशहाने इमादशहासाठी केलेले प्रयत्न आणि अलाउद्दीन इमादशहाकडून त्याचा झालेला सत्कार. अलाउद्दीन इमादशहाचा मृत्यु (पान ४८७).

दर्या इमादशहा

त्याची मुलगी बीबी दौलत हिचा हुसेन निजामशहाबरोबर विवाह; त्याचा मृत्यु; त्याच्या पाठीमागून त्याचा अज्ञान मुलगा बुरहाण याचे राज्यारोहण (पान ४९०).

बुरहाण इमादशहा

त्याला गादीवरुन काढून त्याचा वजीर तुफालखान याचे सिंहासनावर आरोहण (पान ४९१).

तुफालखान

तुफालखान सत्तेने राज्य बळकावतो. अहमदनगर आणि विजापूर येथील सुलतानांची त्याच्याविरुद्ध युती. तुफालखानाकडून विजापुरच्या सुलतानाला लाच. तुफाल खानाकडून वरील युतीला सुरुंग. वऱ्हाडवर अहमदनगरच्या सुलतानाचे पुन्हा आक्रमण. तुफालखानाकडून गोवळकोंड्याच्या सुलतानाकडे मदतीची याचना आणि प्राप्ती आणि अहमदनगरच्या सैन्यावर त्याने केलेला हल्ला; त्यात झालेला त्याचा पराभव, आणि त्याचे नरनाळा किल्ल्याच्या दिशेने पलायन. अहमदनगकरडून नरनाळा आणि गाविलगड काबीज. तुफालखानाचे पलायन. वऱ्हाडचा सुलतान बुरहाण इमादशहा याच्यासह त्याची कैद, एका किल्ल्यावर त्यांना करण्यात आलेला बंदिवास आणि तेथे त्यांना आलेला मृत्यु. (पान ४९२).

पुस्तक तिसरे

प्रकरण ३ रे (चालू)

भाग सहावा मूळ पाने ४९५ ते ५००

बरीदशाही या नावाने प्रसिद्ध असलेल्या बिदरच्या सुलतानांचा इतिहास

कासीम बरीद (४९५);
अमीर बरीद (४९६).

पुस्तक तिसरे

प्रकरण तिसरे (चालू)

भाग चौथा मूळ पाने ३२१ ते ३३५

कुतुबशाही या नावाने ओळखल्या जाणाऱ्या गोवळकोंड्याच्या सुलतानांचा इतिहास.

सुलतान कुली कुतुबशहा

त्याचा वंश; त्याचा तुर्कमान घराण्याशी असलेला संबंध, हिंदुस्थानमध्ये आगमन; राज्यकारभारातील एका महत्वाच्या जागी त्याची नेमणूक; तेलंगणाच्या जिल्ह्यात बंडाळी मोडण्यासाठी कूच करून जाण्यास त्याची संमत्ती, उमराव पदावर त्याची नियुक्ती; स्वतःच्या नावे म्हणून त्याने फिरविलेली द्वाही; राज्यकारभारामध्ये पार्शियन चालीरिती आणि धर्म यांची त्याने केलेली सुरवात; त्याच्या मुलाच्या हुकुमानुसार त्याचा झालेला खून.

जमशीद कुतुबशहा

विजापुरच्या सुलताना विरुद्ध कुतुबशहाची अहमदनगरच्या सुलताना बरोबर एकजूट; काकणीचा किल्ला काबीज; एटगीरला वेढा; विजापुरच्या सैन्याने केलेल्या पाठ-लागामुळे माघार, चेहऱ्यावर बसलेल्या तलवारीच्या भयंकर घावामुळे चेहरा कायमचा विद्रुप; असाध्य रोगामुळे आजारी, भितीमुळे त्याच्या भावांचे राजधानीमधून पलायन; सुलतानाचा मृत्यु (पान ३२५).

इब्राहीम कुतुबशहा

गोवळकोंड्याहून त्याने केलेल्या पलायनाचा वृत्तांत, वियजनगरच्या हिंदू राजाच्या दरबारी त्याचे झालेले स्वागत, राज्याभिषेकासाठी त्याला मिळालेले आमंत्रण, गोवळकोंडा येथे त्याचे आगमन, विजापूरच्या प्रदेशावर त्याने केलेला हल्ला, युद्धातून त्याने घेतलेली माघार, अहमदनगर विरुद्ध विजापूरच्या सुलतानाला त्याची मदत, मैत्रीच्या तहातून त्याने घेतलेली अचानक माघार, हुसेन निजामशहाची मुलगी बीबी जमेली हिच्या बरोबर

विवाह, कल्याणीच्या पाडावामध्ये एकजुटीचा भंग; रामराजा विरुद्ध मुसुलमान सुलतानानी निर्माण केलेल्या आघाडीमध्ये सामील; तालीकोटच्या लढाईमध्ये त्याची उपस्थिती; त्याचा मुलगा राजपुत्र अब्दुल कादर याचा सिंहासनासाठी प्रयत्न; त्याची कैद आणि त्याला झालेला देहदंड. सुलतानाचे आजारीपण; त्याचा मृत्यु. (पान ३२८).

महमद कुली कुतुबशहा

अहमदनगरच्या सुल्तानाबरोबर झालेल्या तहाच्या अटीनुसार कुलबर्ग्याकडे प्रयाण; मोहीम चालविण्यासाठी एका अधिकाऱ्याला पाठीमागे ठेवून राजधानीमध्ये पुनरागमन; विजापूरच्या राजप्रतीनिधीकडून अहमदनगरच्या सुलतानांवर हल्ला; अहमदनगरच्या सुलतानाचा पराभव आणि विजापूरकडून एकशे वीस हत्ती काबीज. विजापूरकडे महमद कुली कुतुबशहाकडून वकीलातीची रवानगी, इब्राहीम आदिलशहाच्या बहिणीला सुल्तानाकडून मागणी; भागानगर शहराची उभारणी आणि शहराला त्याची प्रेयसी भागमती हिच्या नावावरून भागानगर असे दिलेले नाव. (पान ३३३).

गोवळकोंड्याच्या सुलतानांच्या इतिहासाला जोडलेले परिशिष्ट मूळपाने ३३७ ते ४८४ प्रास्ताविक (पान ३३७)

सुलतान कुली कुतुबशहा

त्याच्या घराण्याचे मूळ; इराण मधून हिंदुस्थानामध्ये आगमन; बिदर येथे सुलतानावर झालेला हल्ला परतवून लावण्यात त्याने केलेली विशेष कामगिरी; तेलंगणाचा सुभेदार म्हणून नेमणूक. सुलतानाचा मृत्यु. सुलतान कुलीकडून स्वातंत्र्याचा जाहीरनामा आणि गोवळकोंड्याच्या नजीक महमदनगर या शहराची बांधणी; इतर प्रदेश जिंकून आपल्या राज्यात वाढ; विजयनगरच्या राज्यापासून राजकोंडा, देवरकोंडा आणि पानगळ व त्याचप्रमाणे गुणपुरा आणि कोवीलकोंडा काबीज. तेलंगणाच्या राजा सीतापती याच्या बरोबर युध्द सुलतान कुली कडून वरंगळ आणि कुमामेट काबीज. गजरामचंद्र याच्या बरोबर युध्द. बेलमकोंडा काबीज. विजयनगरच्या राजाबरोबर युध्द. विजापुरचा सुलतान इस्माईल आदिलशहा याच्याबरोबर युध्द. हिन्दू पासून कोहीर आणि नळगोंदा काबीज. एटगीरचा वेढा. सुलतान कुलीचा मृत्यु (पान ३३९).

जमशीद कुतुबशहा

जमशीद कुतुबशहाचे राज्यरोहण. सुलतानाचा भाऊ इब्राहीम याचे बंड आणि बिदरचा सुलतान कासीम बरीद याने त्याला दिलेला पाठींबा. विजयनगरच्या सिंहासनावर

आरुढ होणाऱ्या रामराजाच्या मूळ घराण्याचा वृतांत. बिदरच्या सुलतानाबरोबर युध्द. जमशीद कुतुबशहाचा मृत्यु. (पान ३७९).

सुभान कुली कुतुबशहा

वयाच्या सातव्या वर्षी आपल्या बापाच्या मृत्युनंतर सुभानकुली याचे राज्यारोहण. जगदेवराव याचे बंड आणि राजप्रतीनिधी सैफखान याजकडून त्याचा पाडाव. सुलतानाचा चुलता इब्राहीम याने विजयनगरच्या रामराजाकडून मिळालेल्या मदतीच्या पाठिंब्यावर सिंहासनावर सांगितलेला हक्क, त्याला जगदेवरावाकडून मिळालेली मदत आणि गोवळ कोंडा येथे त्याचे आगमन. सुभान कुली यांची पदच्युती (पान ३९०)

इब्राहीम कुतुबशहा

इब्राहीम कुतुबशहा याचे राज्यारोहण, अहमदनगरच्या सुल्तानाला विजयनगरच्या सुल्ताना विरुद्ध मदत. जगदेवराव याची मुख्य वजीर म्हणून नेमणूक. त्याचे गोवळ-कोंडयाहून वऱ्हाडकडे प्रयाण व त्याने पुकारलेले बंड. त्याचा पराभव आणि विजयनगरकडे पलायन. विजापूर आणि गोवळकोंडा या राज्याच्या सुलतानांची अहमदनगरच्या विरुद्ध विजयनगरच्या राजा बरोबर एकजुट. इब्राहीम कुतुबशहाच्या मध्यस्थीने झालेला तह. जगदेवरावाची विजयनगरच्या राजाला इब्राहीम कुतुबशहा बरोबर युद्ध करण्याबद्दल चिथावणी. कुतुबशहाची गोवळकोंडा येथे कोंडी. पायदळातील हिंदू अधिकाऱ्यांचा सुल-तानाला पकडण्याचा कट. कटाची उघडीक आणि कटवाल्यांच्या पुढाऱ्यांना देहान्त शिक्षा. तेलंगणामधील स्वाऱ्या. राजमहेंद्रीवर हल्ला. धवलेश्वर काबीज. दक्षिणेच्या मुसलमानी सुल्तानांची एकजुट. तालीकोटची लढाई आणि लढाईतील रामराजाचा मृत्यू. राजमहेंद्री नजीक इब्राहीम कुतुबशहाने काबीज केलेले प्रांत. रुफतखान राजमहेंद्री, कासीमकोटा आणि वीरकुटुम काबीज करतो. त्याचे कटकच्या नजीक प्रयाण. कोंडावीर, कुमुम, आणि कोंडापल्ली यांचा पाडाव. विजापूरच्या सुलतानाविरुद्ध युद्ध. इब्राहीम कुतुबशहाचा मृत्यु (पान ३९५).

महमद कुली कुतुबशहा

बापानंतर सिंहासनावर आरोहण; विजयनगरच्या हिंदू बरोबर युद्ध. कुमुमला वेढा. सुल्तानाकडून भागानगर शहराची बांधणी आणि या नावाचे नंतरच्या काळात हैद्राबाद मध्ये झालेले रुपांतर. सुलतानाचे सैन्य कर्नुळ आणि नंदीयान काबीज करते, सैन्याची आगेकूच आणि गंडीकोटा (गुंजीकोटा), मुसुलमुरु, आणि करपा (कडप्पा) काबीज. रुस्तुमखानाची सैन्याबरोबरील मिलाफासाठी दक्षिणेकडे रवानगी, त्याची भेकडपणाची वाग-णूक व त्यामुळे मुसलमानांवर ओढवलेला अनवस्था प्रसंग. शहासाहेब याने निर्माण केलेले बंड, पगतुरजवळ या बंडाचा बिमोड. तेलंगणामध्ये बंड. पश्चिम किनाऱ्याच्या बाजुने सुल-

तानाच्या फौजांची कारवाई. इराणमधून एका वकीलातीचे आगमन. हैद्राबाद शहरात उद्‌भवलेले भयंकर दंगेधोपे. कासीम कोटा येथे बंड. सुलतानाच्या राज्यातील काही भागात बस्तरच्या राजाकडून लुटालूट. त्याच्यावर हल्ला करण्यासाठी सैन्याची रवानगी. बस्तरकडे चाल करून जाण्यास निर्माण झालेल्या मोठ्या अडचणी आणि अपयशामुळे सोडावयास लागलेली मोहीम. सुलतानाचा मृत्यू. सुलतानाच्या कारकिर्दीत पार पाडण्यात आलेली सार्वजनिक कामे (पान ४४७).

पुस्तक चौथे

प्रकरण सहावे

खानदेशच्या सुलतानांचा इतिहास मूळपाने २८० ते ३२७

मलिकराजा फारूकी

त्याच्या घराण्याचे मूळ. योगायोगाच्या परिस्थितीमुळे मलिकराजा सुलतानाच्या नजरेत भरतो– सुलतानाकडून दोन हजाराच्या मनसबदारीच्या जागेवर त्याला मिळालेली बढती आणि थाळनेर, करांडा या जिल्ह्याची त्याला मिळालेली जहागीरी– बागलाणच्या राजांकडून त्याने सक्तीने केलेली खंड वसुली– गुजरातच्या सुलतानाच्या ताब्यातील सुलतानपुर आणि नंदुरबार या जिल्ह्यावर त्याने केलेले आक्रमण आणि त्याला घ्यावी लागलेली थाळनेरकडे माघार. गुजरातच्या सुलताना बरोबर त्याचा झालेला तह– आपला धाकटा मुलगा मलिक इफ्तीकार याला थाळनेर आणि मोठा मुलगा नसीरखान फारुकी याला इतर सर्व राज्य अशी त्याने केलेली आपल्या प्रदेशाची विभागणी. मलिकराजाचा मृत्यु– त्याच्या वंशाचे उमर फरुक याच्या पर्यंत पोहचलेले धागेदोरे. (पान २८०).

मलिक नसीर उर्फ नसीरखान फारुकी

असीरचा विश्वासघाताने त्याने घेतलेला ताबा– आपला भाऊ इफ्तीकार याच्या कडून थाळनेरचा जबरदस्तीने घेतलेला ताबा आणि गुजरातच्या ताब्यातील सुलतानपुर आणि नंदुरबार या जिल्ह्यांवर त्याने केलेला हल्ला– तहासाठी त्याला करावी लागलेली याचना– बुरहाणपुर शहराची बांधणी आणि असीर किल्ल्याची मजबुती– बहमनींच्या राज्याच्या वारसाला त्याने विवाहादाखल दिलेली आपली कन्या– गुजरातच्या सुलताना विरूध्द झालावारच्या पळून आलेल्या राजाला त्याने दिलेला आसरा आणि दक्षिणेच्या सुलतानाला आपले अनुकरण करण्याबद्दल त्याने दिलेली चिथावणी. गुजरातच्या सुलतानाला मिळालेला विजय. वऱ्हाडमध्ये काही दक्षिणेतील बंडखोराच्या प्रमुखांना त्यांच्या

सुलताना विरुद्ध मलिक नसीर याने दिलेला पाठिंबा–बुरहाणपुर मधून त्याला घ्यावी लागलेली सक्तीची माघार. लालीगची लढाई आणि या लढाईत झालेला त्याचा पराभव. त्याचा मृत्यु. (पान २८६).

मिरान आदिलखान फारुकी

त्याचे राज्यारोहण आणि खानदेशमध्ये चाल करून आलेल्या दक्षिणी फौजांना घालवून देण्यासाठी गुजरातच्या सुलतानाकडून त्याने मिळविलेली मदत. बुरहाणपूर येथे त्याचा झालेला खून. (पान २९६).

मिरान मुबारकखान फारुकी

बापाच्या नंतर राज्यारोहण आणि सतरा वर्षाच्या कारकीर्दीनंतर मृत्यू (पान २९७).

मिरान घुनी उर्फ आदिलखान फारुकी पहिला

बापानंतर राज्यारोहण–शेजारीत राज्यांपासून खंडणीची वसुली. गुजरातच्या सुलतानाचे सार्वभौमत्व मानण्यास अथवा त्याला खंडणी देण्यास नकार. गुजरातच्या फौजेचे खानदेशमध्ये आक्रमण आणि खंडणीच्या बाकीची वसुली. आदिलखान फारुकीचा मृत्यू (पान २९८).

दाऊदखान फारुकी

अहमदनगरच्या सुलताना बरोबर युद्धाची घोषणा. माळव्याच्या सुलतानाकडे मदतीची याचना. अहमदनगरच्या सुलतानाकडून युद्ध करण्यास नकार आणि माघार. माळव्याच्या सेनापतीजवळ माळव्याचा सुलतान हा खानदेशचा सुलतान असल्याबद्दलची दाऊदखानाची कबुली. माळव्याच्या सेनापतीचे दाऊदखाना जवळून मौल्यवान नजराणा वसूल केल्यानंतर मायदेशी प्रयाण. दाऊदखान फारुकीचा मृत्यू (पान ३००).

आदिलखान फारुकी दुसरा उर्फ आजम हुमायून

दाऊदखान फारुकीचा अहमदनगर येथे राहणारा एक नातेवाईक आलमखान याला राज्याभिषेक. असीरचा सुभेदार मलिक लारुन याची त्याला मान्यता देण्यास नकार. थाळनेरचा आदिलखान फारुकी याने सिंहासनावर सांगितलेला अधिकार – त्याचा आजोबा गुजरातचा सुलतान याने त्याला दिलेला पाठिंबा आणि सुलतान म्हणून त्याला सर्वत्र मिळालेली मान्यता. अहमदनगरच्या सुलतानाच्या पाठिंब्याने आलमखानाचा सिंहासन मिळविण्याचा दुसऱ्यांदा प्रयत्न आणि त्यात त्यांचा झालेला पराभव. आपला सासरा दुसरा मुजफ्फरशहा याच्या बरोबर माळव्याच्या स्वारीत आदिलखान फारुकी याचे प्रयाण– त्याचा मृत्यु (पान ३०३)

मिरान महमदखान फारुकी उर्फ मिरान महमदशहा

बापानंतर राज्यारोहण–वऱ्हाडच्या सुलतानाला त्याच्या अहमदनगरच्या सुलतानाबरोबरील युद्धात मदत–त्यात झालेला त्याचा पराभव, आणि हत्तींसह सर्व सामानसुमानाचा झालेला पाडाव– आपला चुलता गुजरातचा बहादुरशहा याच्या कडून त्याने मिळविलेली मदत आणि बहादुरशहाच्या अहमदनगर वरील स्वारीत त्याची हजेरी. युध्दाला विराम. बहादुरशहाच्या माळव्यावरील स्वारीत मिरान महमदखानाने त्याला केलेली मदत–मंदसोर येथे त्याच्या अखेरच्या पाडावाच्यावेळी त्याची उपस्थिती. खानदेशाकडे माघार– मोगलांपासून प्रदेश ताब्यात मिळविण्याचे कामी गुजरातच्या सुलतानाला मदत. गुजरातच्या बहादुरशहाचा मृत्यु. मिरान महमदशहा या नावाखाली मिरान महमदखानाला गुजरातचा सुलतान म्हणून राज्याभिषेक– त्याचा मृत्यु (पान ३०८).

मिरान मुबारकखान फारुकी

आपल्या भावाच्या मृत्युनंतर राज्यारोहण. असीरच्या किल्यात कैदेमध्ये असलेल्या गुजरातच्या राजपुत्र महमूद याला त्या राज्याच्या अमीरांच्या स्वाधीन. गुजरातच्या सिंहासनावर त्याने केलेला खोटा दावा आणि अहमदाबादवर सैन्यासहित चाल. त्याचा पराभव. गुजरातच्या सुलतानाकडून सुलतानपुर आणि नंदुरबार यांचा मिळालेला ताबा. अकबर बादशहाचा अधिकारी पीर महमदखान याच्याकडून माळव्याचा सुलतान बाज बहादुर याची सिंहासनावरुन हकालपट्टी. बाज बहादुरचा बुरहाणपूरपर्यंत मोगलांकडून पाठलाग आणि शहराची लुटालुट. त्यांची माघार आणि मिरान मुबारकखान व बाज बहादुर यांच्याकडून त्यांचा पाठलाग. नर्मदा नदीजवळ मोगलांचा पूर्ण पराभव आणि पीर महमदखान लढाईत ठार. मिरान मुबारकखान याचा मृत्यू (पान ३१३)

मिरान महमदखान फारुकी

बापानंतर राज्यारोहण. गुजरातचा चेंगिजखान याचे खानदेशवर आक्रमण आणि सुलतानपूर व नंदुरबार काबीज. पालनेरला वेढा मिरानमहमदखान आणि वऱ्हाडचा तुफालखान यांच्याकडून त्याला प्रतिकार. पालनेर वेढ्यातून मुक्त आणि चेंगिजखानाचे गुजरातला पलायन. मिरान महमदखान याची तीस हजार सैन्याची जमवाजमव आणि गुजरातवर आक्रमण. त्याने केलेला सिंहासनावर दावा. अहमदाबादच्या लढाईत त्याचा झालेला पराभव. गुजरातमध्ये मिरजांकडून त्याचा सक्त पाठलाग. खानदेशाची लूट आणि मिरजांची माळव्याकडे माघार. वऱ्हाडच्या तुफालखानाला अहमदनगरच्या सुलतानाविरुद्ध मिरान महमदखानाची मदत. तुफालखान आपला प्रदेश गमावतो आणि अखेर

तळटीपांचा खुलासा

मूळ इंग्रजी ग्रंथातील कुठल्या परिच्छेदाचे भाषांतर आहे, तसेच मूळ ग्रंथातील टीपा व ज्यादा टीपा कोणत्या हे समजण्यासाठी पुढील भागाच्या छपाईत योजलेल्या खुणा लक्षात ध्याव्यात.

भाषांतराच्या डाव्या बाजूला मूळ इंग्रजी ग्रंथातील परिच्छेद (१) असा दर्शविला आहे. उजव्या बाजूला मूळ ग्रंथ व इंग्रजी ग्रंथातील मूळ पान [२] (२८४) असे दर्शविले आहे. मूळ ग्रंथातील तळटीपा [१]□ या खुणेने व भर घातलेल्या तळटीपा [१]★ या खुणेने दाखविल्या आहेत.

भाग दुसरा

प्रकरण पहिले

अल्लाउद्दीन हसन गंगू बहमनी

(१) अल्लाउद्दीन हसन बहमनी याचा जन्म आणि [1]* [2]* [२] (२८४) पूर्वायुष्य 'याबद्दल चरित्रकांरात मतभेद आहेत. या विषयावर आतापर्यंत जे काही लिहिले गेले आहे ते सर्व या ठिकाणी सांगणे कंटाळवाणे आणि निरुपयोगी ठरेल. म्हणून दक्षिण देशांत सर्वसाधारणपणे जी हकीकत ग्राह्य म्हणून :समजली जाते तीच हकीकत या ठिकाणी कथन करण्याचा माझा विचार आहे.

(२) हसन हा दिल्लीचा रहिवाशी असून गंगू नावाच्या ब्राम्हण पंथी ज्योतिष्याचा चाकरमानी होता.[3]* राजपुत्र महमद तुघलघ याच्या हा अतिशय मर्जीतल्यापैकी होता. हसन याची अतिशय चांगली वर्तणूक लक्षात घेऊन त्याने त्याला बैलांची जोडी बक्षिस दिली आणि स्वतःपुरते धान्य उत्पादन करण्यासाठी जमिनीच्या एका तुकड्यावर नांगरणी करण्याची त्याला परवानगी दिली. एक दिवस तो शेतात काम करत असताना त्याचा नांगर एका कठिण पदार्थावर आपटून खडकला. हसनने हा काय अडथळा आला हे पाहिल्यावर त्याला दिसून आले की एका पितळेच्या भांड्याला बांधलेल्या साखळीवर नांगर खडकून राहिला आहे. या भांडयात त्याला अनेक पुरातन काळातील सोन्याची नाणी भरलेली आहेत असे आढळले. हसनला सोन्याच्या नाण्यांनी भरलेले भांडे आढळून आल्यावर त्याने आपल्याला मिळालेली संपत्ति आपल्या धन्याकडे नेली. हसनच्या या प्रामाणिकपणाबद्दल गंगूने त्याची प्रशंसा केली आणि घडून आलेली परिस्थिती त्याने राजपुत्र महमद तुघलब [२] (२८५) याच्या कानावर घातली. त्याने आपल्या बापाला म्हणजे सुलतानाला या गोष्टीची जाणीव करुन दिली. सुलतानाने हसनला आपल्या समक्ष बोलावून घेतले आणि त्याला १०० घोडेस्वारांच्या अधिकाराची मनसब बहाल केली.

(३) या पुढे असेही कथन केले जाते की त्या ब्राम्हणाने हसनला असे आश्वासन दिले की तुझी पत्रिका बघितल्यानंतर तू फार मोठ्या पदावर चढणार असल्याचे मला स्पष्ट दिसत आहे. त्याचप्रमाणे परमेश्वराच्या अतीव मर्जीचा आणि कृपाछत्राचा मानकरीहि तू होणार आहेस. तेव्हा तू मला आता असे वचन दे की जर का कधीकाळी तुला राजयोग प्राप्त झाला तर तू गंगू हे नाव धारण करशील आणि तुझ्या अर्थसचिव पदाचे अधिकार मला देशील. गंगूने प्रकट केलेली इच्छा पुरी करण्याचे हसनने ताबडतोब आश्वासन दिले. असेहि म्हणतात की हसनच्या जीवनांत पुढे काय होणार आहे त्याचे भाकित अगोदरच सुप्रसिद्ध अवलिया शेख निजामुद्दीन याने केले होते. हसनविषयी प्रकट झालेल्या या भाकीतांमुळे हसनच्या महत्वाकांक्षेने त्याला दक्षिणेत जाण्याची प्रेरणा दिली. दक्षिण देश त्याच्या भविष्यकाळात सौभाग्याचे एक स्थान बनून राहिला.

(४) कालांतराने दिल्लीच्या तख्तावर राजपुत्र महमद तुघलघ हा आपल्या बापाच्या मृत्यूनंतर आला. त्याने आपला शिक्षक कुतलघखान उर्फ आलम उलमुल्क याला दौलताबादच्या सुभेदारीवर नेमले. त्याचवेळी त्याच्याबरोबर दक्षिणेत जाण्याचे ज्या अधिकाऱ्यांनी ठरविले, त्यांना त्याने तशी परवानगी देखील दिली. ह्या अधिकाऱ्यांमध्ये हसन होता. हसनला रामबाग जिल्हयाच्या सीमेत असलेले कुंची हे गाव जहागिरी दाखल बहाल करण्यात आले. काही वर्षानंतर महमद तुघलघ याने आपल्या फौजेनिशी गुजरातच्या बंडखोर अमिरांवर चाल केली आणि त्यांचा त्याने पराभव केला. त्यापैकी अनेकांनी दक्षिण देशाचा आसरा घेतला. दक्षिणेत कुतलघखान आणि त्याचे अधिकारी यांनी त्यांच्या कर्तव्याला विसरुन आपल्या दिल्लीच्या सार्वभौमाजवळ [२] (२८६) द्रोह केला आणि या अमिरांना आसरा दिला. या घटनेमुळे बादशहाने दक्षिणेतील सर्व अधिकाऱ्यांची नेमणूक दुसऱ्या प्रांतात करण्याचा निश्चय केला. या हेतूने त्याने अहमद लछीन याला आलम् उलमुल्क याजकडे पाठविले आणि त्याच्यातर्फे दक्षिणेतील सर्व अधिकाऱ्यांना गुजरातेत पाठविल्याबद्दलचा आपला हुकूम आलम उलमुल्क याला कळविला. यानुसार आलम उलमुल्क याने त्या सर्वांना ताबडतोब दौलताबादला येण्याबद्दल कळविले. ते येई तो पर्यंत काही महिन्यांचा अवधि लोटला. सरतेशेवटी ते सर्वजण अहमद लछीनबरोबर गुजरातेत जाण्यास निघाले. या अमिरांचे हितसंबंध बादशहाकडे सुरक्षित राखण्यासाठी आपण लक्ष घालू अशी आशा लछीन याने त्यांना दाखविली आणि त्या जोरावर त्यांच्याकडून भरपूर नजराणे उपटण्याची इच्छा त्याच्या मनांत निर्माण झाली. परंतु या बाबतीत त्याच्या पदरी निराशा पडल्यामुळे त्याने त्यांच्या वागणुकीबद्दल आक्षेप घेऊन आपला असंतोष प्रकट केला आणि त्यांना अतिशय अपमानास्पद अशी वागणूक दिली. आपल्या चाकरांजवळ तो असेही म्हणाला की गुज-

रातच्या बंडखोर अमिरांना यांनी आसरा दिला त्याबद्दल यांना ठार मारण्याइतकी दुसरी उचित गोष्ट होणार नाही. त्यांत आणखी भर म्हणून दरबारांत ताबडतोब हजर होण्यासंबंधी त्यांना जी सरकारी आज्ञा मिळाली होती त्या आज्ञेकडे त्यांनी हेतुपुरःसर दुर्लक्ष केले. ल्छीन याने अशा तऱ्हेचे प्रकट केलेले विचार जेव्हा या अमिरांच्या कानावर गेले तेव्हा ते अतिशय भयभित झाले आणि त्यांनी राज्याच्या सरहद्दीजवळ पोहोचल्यावर बंड करण्याची योजना आखली. बादशहा अगदी बारीकसारीक गुन्ह्या-बद्दल वारंवार मृत्यूची शिक्षा ठोठावत असे आणि पुष्कळदा गुन्हेगाराची कसून परीक्षा घेतल्याशिवाय, ह्या गोष्टीची कुप्रसिध्दी सर्वतोमुखी झालेली होती. तेव्हा त्यांनी जरुर पडल्यास बळाचा उपयोग करुन आपले हितसंबंध सुरक्षित राखण्यासाठी आणि प्राण बचाविण्यासाठी दक्षिणेत राहणे, हे कत्तल करण्यासाठी नेल्या जाणाऱ्या शेळ्या-मेंढ्या-प्रमाणे मूकपणे आपल्या प्राणांचे बलिदान करण्याऐवजी, योग्य होईल असा विचार केला.

(५) अशा तऱ्हेचा त्यांचा विचार एकदा पक्का झाल्यावर त्यांनी अहमद ल्छीनची छावणी सोडली. ल्छीनने त्यांना प्रतिकार करण्याचा प्रयत्न केला परंतु त्यात त्याचा पराभव होऊन तो ठार मारला गेला. या घटनेमुळे ताबडतोब अनेक असंतुष्ट लोक या अमिरांना येऊन मिळाले. ते दौलताबाद येथे पोहोचेपर्यंत त्यांच्याजवळ मोठ्या संख्येने सैन्याची जमवाजमव झाली. दक्षिणेतील सर्व राजे हे दिल्लीच्या [२] (२८७) बादशहाकडून होणाऱ्या जुलूमामुळे संत्रस्त होऊन गेले होते. त्यांना ही या बंडाची बातमी ऐकून आनंद झाला. त्यांच्यापैकी काहीजण उघडपणे बंडात सामील झाले तर काहींनी भलाबुरा विचार करुन गुप्तपणे बंडखोरांना आपला पाठिंबा दिला आणि त्यांना द्रव्य आणि कुमक देऊन मदत केली. एका कवीने याबाबत काढलेले उद्गार किती यथार्थ आहेत पहा. तो म्हणतो :

जेव्हा माणसावर जुलूम जबरदस्ती होते तेव्हा तो आपल्या अन्नदात्या बादशहाविरुद्ध त्याच्या संकटकालातदेखील बंडाचे निशाण उभारतो, कारण जेव्हा राज्य-कर्त्यांची वृत्ति हुकुमशहालाही लाजविणारी बनते तेव्हा अशा तऱ्हेच्या राज्याची कधी-तरी भरभराट होणे शक्य आहे का ?

(६) बादशहाचा जावई इमाद उलमुल्क हा वऱ्हाड आणि खानदेशाचा सुभेदार असून तो एलिचपूर येथे रहात असे. त्याला असे आढळून आले की दररोज आपले सैनिक आपल्याला सोडून निघून जात आहेत. तेव्हा त्याला अशी भिती वाटली की आपले अधिकारी आता आपल्याला दक्षिणात्यांच्या स्वाधीन करतील. अशा परिस्थितीत त्याने आपल्या कुटुंबातील मंडळींना बरोबर घेऊन शिकार करण्याच्या मिषाने एलिचपूर सोडले आणि तो नंदूरबारकडे निघून गेला. इकडे वऱ्हाडच्या

अधिकाऱ्यांनी खजिना लुटला आणि बंडखोरांच्या दौलताबाद येथील छावणीत त्यांना मिळण्यासाठी त्यांनी कूच केले. बंडखोराजवळील सैन्याचा जमलेला प्रचंड समुदाय दौलताबाद किल्ल्याच्या शिबंदीने बघितला आणि त्यांनी किल्ला बंडखोरांच्या हवाली करुन दिला. अशा तऱ्हेने दक्षिणेचा जो प्रदेश जिंकण्यासाठी दिल्लीच्या बादशहाना एका पाठोपाठ एक अशा अनेक मोहिमा काढाव्या लागल्या होत्या आणि हा मुलुख ताब्यात आणण्यासाठी मोठ्या प्रमाणात रक्ताचा सडा शिंपावा लागला होता आणि प्रचंड पैसा खर्च करावा लागला होता तो मुलुख काही महिन्यातच दिल्लीच्या बादशहाच्या हातून हिसकावला जाणार असा रंग दिसू लागला.

(७) दौलताबाद किल्ल्याचा ताबा घेतल्यानंतर आपल्या घेताला भरीवपणाची पार्श्वभूमि तयार व्हावी म्हणून बंडखोरांनी पुढारी निवडून देण्याचे ठरविले. त्यांनी १००० स्वारांची मनसबदारी असलेल्या इस्माईल खान अफगाण याची आपला बादशहा म्हणून निवड केली आणि त्याला त्यांनी नसिरउद्दीन ही पदवी दिली. इस्माईल खानाचा भाऊमलिक मुघ हा दिल्लीच्या ताब्यातील माळव्यामधे असलेल्या बादशाही सैन्याचा अधिकारी होता. दक्षिणात्यांना त्यांच्या नव्या सुल्तानाच्या [२] (२८८) माळव्यामधील नातलगांकडून भरघोस पाठिंबा मिळेल या आशेवर भिस्त ठेवून बंडखोरानी प्रामुख्याने आपल्या पुढाऱ्याची निवड केली होती. नवीन सुल्तानाने आपल्या सर्व अधिकाऱ्यांवर मानसन्मानाची खैर खैरात केली आणि प्रत्येकाला जमिनीच्या रुपात जहागिरी बहाल करण्यात आली. यापूर्वी ज्या हसनचा उल्लेख करण्यात आलेला आहे त्याला जफरखान ही पदवी देण्यात आली आणि त्याच्या मनसबीमधील सैनिकांच्या चरितार्थासाठी म्हणून काही जिल्हे तोडून देण्यात आले. दरम्यान महमद तुघलख याने गुजरातेतून दौलताबादकडे कूच केले. वाटेमध्ये त्याला इमादउलमुल्क तात्रिजी आणि माळव्याचा सुभेदार मलिक मुघ हे येऊन मिळाले. दौलताबादपाशी आल्यानंतर त्याला असे आढळून आले की बंडखोर अमिर ३०००० घोडेस्वारांची सेना बरोबर घेऊन ज्या सपाट मैदानावर प्रथम अल्लाउद्दीन याने देवगिरीचा राजा रामदेव याच्या मुलाचा पराभव केला होता त्याच मैदानावर त्याच्याशी सामना देण्यासाठी उभे ठाकले आहेत. दोहो बाजूमध्ये झालेल्या युद्धात बादशाही सैन्याच्या उजव्या आणि डाव्या फळीचा पूर्ण विमोड झाला आणि महमद तुघलख याने रणांगणातून पळून जाण्याची तयारी केली. तोच एकाएकी विश्वासघातरुपी शापाने बंडखोरांच्या सैन्यावर प्रहार केला. त्यांच्यापैकी एक प्रमुख अधिकारी खानजहान याला बाण लागून जखम झाली आणि तो घोड्यावरून खाली आला. त्याची ६००० स्वारांची संपूर्ण तुकडी विस्कळीत झाली आणि त्यांनी रणांगणातून पळ काढला. त्याच वेळी नवे सुलतानपद प्राप्त झालेल्या नसिरउद्दीन इस्माईलचा ध्वजवाहक हा घाबरुन गेला

आणि त्याच्या हातातून ध्वजचिन्ह खाली पडले. तेव्हा बंडखोरांच्या सैन्याची अशी समजूत झाली की आपल्या पुढाऱ्याने रणांगणातून आपल्यामधून पळ काढला आहे. या समजुतीने त्यांनीहि काढता पाय घेण्यास सुरवात केली. रात्रीचा प्रहर झाला आणि दोन्ही बाजूची सैन्ये परस्परात आणखी कोणतीहि धुमश्चक्री झाल्याशिवाय आपापल्या छावणीत परत गेली. नसिरउद्दीन इस्माईल याने जफरखान आणि आपले इतर प्रमुख अधिकारी यांना पाचारण केले. त्यांच्याशी सल्लामसलत करुन त्याने असे ठरविले की प्रतिपक्षाबरोबर पुन्हा एकदा लढाई देण्याचा धोका पत्करणे सद्य स्थितीत अगदी अयोग्य आहे. अशा परिस्थितीत बरोबर भरपूर सैन्य घेऊन नसिरउद्दीन इस्माईल याने दौलताबादच्या किल्ल्याचा आश्रय ध्यावा तर इतर सर्व अधिकाऱ्यांनी शत्रू बरोबरील संपर्क न तोडता आपापल्या जहागिरीच्या जिल्ह्यांच्या संरक्षणाची व्यवस्था करावी आणि शत्रूभोवती घिरट्या घालत शत्रूकडे कुमक घेऊन [२] (२८९) येणारे तांडे आणि रसद मारावी. या बेताप्रमाणे रात्रीच्या वेळी बंडखोरांनी रणांगणातून गुपचूपपणे माघार घेतली. दुसऱ्या दिवशी उजाडल्यावर दिल्लीच्या सुलतानाला शत्रूच्या सैन्यातील एक चिटपाखरु देखील रणांगणावर आढळले नाही. तो दिवस सुलतानाने तसाच जाऊ दिला आणि दुसऱ्या दिवशी इमाद उलमुल्क ताब्रिजी याला जफर खानाच्या पाठलागावर रवाना करण्यात आले आणि सुलतानाने दौलताबादला वेढा दिला. काही काळ गेल्यावर शिबंदीवर दुरावस्थेचा प्रसंग ओढवला आणि शिबंदीने निराश होऊन शरण जाण्याचे ठरविले. तोच बातमी आली की दिल्ली येथे तुर्की नावाच्या गुलामाने बंड केले असून त्याच्या हाताखाली जमा झालेल्या विघ्नसंतोशी बंडखोरांनी दिल्लीत भयंकर अत्याचार केले आहेत, प्रांता प्रांतातील राज्यव्यवस्थेला सुरुंग लावला आहे आणि ते गुजरातवर चाल करुन येत आहेत. तेव्हा सुलतानाने दौलताबादचा वेढा चालविण्याचे काम आपल्या एका सेनापतीवर सोपविले आणि या नवीन उद्भवलेल्या बंडाचा बिमोड करण्यासाठी कूच केले. ४ *

दक्षिणी अधिकाऱ्यांना या घटनेमुळे अतिशय जोर चढला. ते सर्व बाजूकडून एकत्र जमा झाले आणि मोठ्या संख्येने त्यांनी सुलतानाच्या फौजेबरोबर सामना देण्यासाठी आगेकूच केले. दौलताबादला वेढा देऊन बसलेल्या फौजेवर त्यांनी हल्ला केला आणि सुलतानाच्या फौजेला वेढा उठविणे त्यांनी भाग पाडले. सुलतानाच्या फौजेने आपल्या बादशहाच्या पाठोपाठ गुजरातेची वाट धरली. याप्रमाणे माघार घेत असताना जवळ जवळ नर्मदा नदीच्या तीरापर्यंत दक्षिण्यांनी त्यांचा कसून पाठलाग केला. या प्रसंगी झालेल्या संघर्षात दिल्लीच्या बादशाही सैन्याने आपले पुष्कळसे सामानसुमान आणि संपत्तीने भरलेले अनेक हत्ती गमावले.

(८) जफरखानाने देखील २०००० घोडेस्वार घेऊन बिदरकडे कूच केले.

बिदरचा ताबा नुकताच इमादउलमुल्क ताब्रिजी याने घेतला होता. परंतु बादशाही सैन्य सर्व दृष्टींनी वरचढ असल्याने त्यांच्याशी दोन हात करण्याचे धाडस जफरखानाला झाले नाही. या परिस्थितीत तेलंगणाच्या राजाने पाठविलेले १५००० पायदळी सैनिक आणि नसिरउद्दीन याने त्याला कुमक म्हणून दौलताबादहून काढून पाठविलेले ५००० घोडेस्वार येऊन मिळाल्यावर जफरखानाने बादशाही फौजांवर हल्ला चढविला. लढाई जरी म्हणण्यासारखी झाली नाही तरी सकाळपासून सूर्यास्त होईपर्यंत [२] (२९०) चकमकी चालूच राहिल्या. परंतु परमेश्वराची [५०] इच्छाच अशी होती की दक्षिणेच्या सार्वभौमपदावर जफरखान याचीच नियुक्ती व्हावी. त्यामुळे इमाद उलमुल्क हा लढाईत ठार मारला गेला आणि त्याच्या फौजेची धूळधाण उडाली. त्याच्या सैन्यापैकी काहींनी बिदरचा तर काहींनी कन्धारचा आश्रय घेतला, तर काहीजण मोठ्या मुष्किलीने माळव्याकडे पळून गेले.

(९) जफरखानाने मलिक सैफुद्दीन घोरी याला बिदर आणि कन्धारचे किल्ले काबीज करण्यासाठी मागे ठेवले आणि त्याने स्वतः दौलताबादकडे कूच केले. या ठिकाणी त्याची नसिरउद्दीन इस्माईल याजबरोबर भेट झाली. तेथे इस्माईल याच्या दृष्टोप्तत्तीस आले की अधिकारी आणि फौजेतील शिपाई हे आपल्यापेक्षा त्यांचा सेनापति जफरखान याला अधिक चाहतात. त्याला असेहि दिसून आले की त्याच्याऐवजी जफरखानच आपला सुलतान व्हावा अशी त्या सर्वांची इच्छा आहे. हे बघितल्यानंतर आपण सुलतानपदाचा त्याग करुन कमी दर्जाच्या अधिकारपदाचा स्विकार करणे शहाणपणाचे ठरेल असा विचार इस्माईल याने केला. तेव्हा तेथे हजर असलेल्या प्रमुख अधिकाऱ्यांची इस्माईल याने बैठक बोलाविली आणि त्या सर्वांसमक्ष त्याने जाहिर केले की सद्य परिस्थितीत माझे वय झाल्यामुळे राज्य करण्यास मी लायक नाही. तेव्हा माझी तुम्हाला विनंती आहे की तुम्ही नव्या सुलतानाची निवड करा. त्या पदाला माझ्यादृष्टीने सर्वतोपरी योग्य म्हणून मी जफरखानाची शिफारस करीत आहे. इस्माईलने पुढे मांडलेल्या या योजनेला तेथे जमलेल्या सर्व मंडळींनी एकमुखाने आपले अनुमोदन दिले. हा प्रसंग साजरा करण्यासाठी ज्योतिष्यांना शुभ वेळ कोणती ते सांगण्यासाठी आदेश देण्यात आला. त्याप्रमाणे शुक्रवार रबिऊल आखरच्या २४ तारखेला हिजरी ७४८ या वर्षी राजमुकुट जफरखानाच्या मस्तकावर ठेवण्यात आला [७*] आणि अवासीद खलिफ वापरत असलेल्या काळ्या रंगाचे छत त्याच्या सिंहासनावर उभारण्यात आले. त्याच्या नावे खुत्व्याचे वाचन करण्यात आले आणि नाणी पाडण्यात [२] (२९१) आली. नाण्यांवर जफरखानाने धारण केलेले नाव अल्लाउद्दीन हसन हे कोरण्यात आले.

रबीउल आखर २४ [६*]
हिजरी ७४८
ऑगस्ट १२
इ. स. १३४७

त्या काळापासूनच कुलबर्गा हे नवीन राजघराण्याच्या राजधानीचे शहर झाले आणि त्याचे नाव बदलून अहसनाबाद ८ ▫ असे ठेवण्यात आले. अहसनाबाद शहर याप्रमाणे दक्षिणेतल्या पहिल्या मुसलमान सुलतानाच्या राजधानीचे शहर बनले. ९ * १० *

(१०) अल्लाउद्दीन हसन याने राज्यकारभाराचा ताबा आपल्याकडे घेतल्यानंतर राज्यपालनाच्या कर्तव्यात यत्किंचितहि कसूर केली नाही. दिवसें दिवस त्याच्या राज्यात भरच पडत गेली. थोड्याच कालावधीत भीमानदीपासून तो अदोनी किल्ल्याच्या नजीकपर्यंतचा आणि चौलच्या बंदरापासून तो बिदर शहरापर्यंतचा सर्व प्रदेश त्याच्या अधिपत्याखाली आला. असे सांगतात की सुलतान सिंहासनावर बसला तेव्हा त्याच्या भाग्योदयाचे भविष्य वर्तविणाऱ्या निजामउद्दीन औलियाच्या नावे त्याने ४०० पौण्ड भारंभार सोने आणि १०० पौंड चांदी दान म्हणून वाटली. प्रामाणिकपणाप्रमाणेच सुबुद्ध असल्याबद्दल ज्याची कीर्ती झालेली होती अशा मल्कि सैफउद्दीन घोरी याला अल्लाउद्दीन हसन याने आपला वजीर म्हणून नेमले. भूतपूर्व सुलतान नसिर उद्दीन याने पुन्हा आपले मूळ नाव इस्माईल हे धारण केले. त्याला त्याने अमिरउल उमरा ही पदवी देऊन त्याचा सन्मान केला. आपल्या गतायुष्यातील आपला धनी याला दिलेले वचन अल्लाउद्दीन हसन हा विसरला नाही. त्याने गंगू ब्राम्हणाला आपल्या खजिन्याचा मुख्य पदाधिकारी नेमले. गंगूने महमद तुघलघ बादशहाची चाकरी सोडली आणि तो दक्षिणेत निघून आला. यानंतर सर्व सरकारी कागदपत्रात [२] (२९२) बादशहांच्या पदवीपुढे गंगू बहमनी असे लावण्यात येऊ लागले. बहमनी घराण्याचा अस्त होईपर्यंत बादशाही शिक्यावर गंगू बहमनी एकदा कोरलेले कायम राहिले.

(११) सर्वसाधारणपणे अशी समजूत आहे कीं मुसलमान सुल्तानाच्या हाताखाली चाकरी पत्करणारा गंगू हा पहिलाच ब्राम्हण होता. यापूर्वींच्या काळात ब्राम्हणांनी सार्वजनीक कारभारात कधीच भाग घेतला नव्हता, तर ते आपले जीवन धर्मसंबंधि कर्तव्ये पार पाडण्यात आणि वेदाभ्यास करण्यात व्यतीत करीत असत. संपत्तिची ते उपेक्षा करत आणि राजघराण्याची चाकरी करणे हे गुणवत्तेला मारक आहे असे ते मानीत. कधी काळी श्रीमंत अथवा सत्ताधिश व्यक्तींबरोबर वैद्य, ज्योतिष्यी, तत्वज्ञानी अथवा इतिहासकार या नात्याने त्यांचा जरी संबंध आला आणि अशा व्यक्तींनी बक्षिसी देऊन त्यांची मर्जी संपादन करण्याचा आणि त्यांना मोठ्या मानमरातवास चढविण्याची वचने देऊन बांधून घेण्याचा जरी प्रयत्न केला तरी नोकरपेशाचे जोकड आपल्या मस्तकावर लादून घेण्यास ते कधीही आपली संमती देत नसत. परंतु जेव्हा गंगूने नोकरी स्विकारली तेव्हापासून सर्वसाधारणपणे महसुलाच्या बाबींची व्यवस्था बघण्याचे काम दक्षिणेतील सर्व सुलतानांनी ब्राम्हणांकडे सोपविण्याची प्रथा पाडली. ११ ▫

(१२) अल्लाउद्दीन हसन याने शहाणपणाच्या धोरणाचा अनुनय करुन आणि त्याचप्रमाणे शस्त्र सामर्थ्याच्या जोरावर महमद तुघलघ याच्या कारकिर्दीच्या अखेर अखेर पर्यंत दिल्लीपतीच्या यापूर्वी ताब्यात असलेल्या दक्षिण देशाच्या प्रत्येक कानाकोपऱ्यावर आपली सत्ता प्रस्थापित केली. त्याचप्रमाणे त्याने बिदर आणि कन्धार आपल्या ताब्यात ठेवलेल्या दिल्ली सरकारच्या अफगाण, मोगल आणि रजपूत अधिकाऱ्यांना गोडीगुलाबीच्या उपायांचा अवलंब करून आपल्या पक्षास मिळवून घेतले. या अधिकाऱ्यांनी बिदर आणि कन्धारचा ताबा त्याच्याकडे सोपविला. अल्लाउद्दीन हसन याने त्याचप्रमाणे वरंगळच्या राजाकडून कौलास आणि कौलासच्या [२] (२९३) अधिपत्याखालील मुलूख हिसकावून घेतला आणि त्याच्या बरोबर त्याने मैत्रिचा तह केला.

हिजरी ७५२ } हिजरी ७५२ मध्ये महमद तुघलघ याचा मृत्यू झाला आणि आता
इ. स. १३५१ } दिल्लीपतीकडून हल्ला होण्याची यत्किंचितही भिती राहिली नाही.

यामुळे सुलतानाने राज्याचा अंतर्गत कारभार अतिशय काटेकोरपणे करण्याकडे परिश्रमपूर्वक स्वतःला वाहून घेतले. त्याने आपला मोठा मुलगा महमद याचा विवाह मलिक सैफउद्दीन घोरी याच्या मुलीबरोबर लावून दिला. याप्रसंगी त्याने सोन्याच्या किनखाबाची, मखमलीची आणि साटिनची १०००० वस्त्रे आणि त्या व्यतिरिक्त १००० अरबी आणि पर्शियन घोडे व हिरे जडविलेल्या २०० तलवारी आपल्या दरबारातील अमिरांमध्ये वाटल्या. नागरिकांचे या प्रसंगी वेगवेगळ्या प्रकारच्या करमणुकीच्या साधनांच्या योगे मनरंजन करण्यांत आले. कुलबर्ग्याच्या रस्तोरस्ती दुकाने खोलण्यात आली आणि जमलेल्या समुदायावर मेवामिठाईचा जणू काही वर्षाव करण्यात आला. लग्नसमारंभ जवळजवळ वर्षभर चालला होता. वर्षाच्या अखेरच्या दिवशी राज्याचे अमीर उमराव आणि अधिकारी यांनी आपल्या परीने हिरे, द्रव्य आणि वेगवेगळ्या देशात निर्माण झालेल्या दुर्मिळ वस्तूंचे नजराणे सुलतानाला अर्पण केले.

(१३) या विवाहामुळे जी मैत्रीची भावना निर्माण झाली त्याचा परिणाम असा झाला की दरबारामध्ये मलिक सैफउद्दीन घोरी याला सर्व अमिर उमरावामध्ये अग्रस्थान मिळाले. यामुळे अमिरउल् उमरा याला आपला अपमान आणि मानखंडना झाली असे वाटले आणि त्याने त्याबद्दल तक्रार केली. परंतु त्याला असे सांगण्यात आले की, कोणत्याही स्थिर सरकारी राज्ययंत्रणेत लष्करी अधिकाऱ्यापेक्षा मुलकी अधिकाऱ्यांना अग्रस्थान दिले जाते. या स्पष्टिकरणाने जरी आपले वरवर समाधान झाल्याचे त्याने दाखविले तरी देखिल त्याने काही असंतुष्ट व्यक्तींबरोबर गुप्तपणे संगनमत करुन सुलतानाला सिंहासनावरून काढण्याचा कट रचला आणि अशा तऱ्हेने रिकाम्या झालेल्या सिंहासनावर पुन्हा राज्यारोहण करण्याचे त्याने ठरविले. परंतु त्याचे उद्दीष्ट सफल व्हावे असे परमेश्वराच्या मनांत नव्हते म्हणून की काय त्याच्या

बेतांची माहिती वेळीच सुलतानाला जे लोक या कटांत सामील झाले होते [२] (२९४) पण ज्यांना आता आपल्या कृतीबद्दल पश्चाताप झाला होता त्यांच्याकडून मिळाली. यावर सुलतानाने आपल्या सर्व प्रमुख अधिकाऱ्यांना दरबारात पाचारण केले आणि ईस्माईलवर उघड उघड कट केल्याचा आरोप केला. परंतु इस्माईल याने मोठ्या गंभीरपणे शपथा घेऊन आपल्या वरील आरोपाचा इन्कार केला. परंतु ज्यांनी या कटाची माहिती दिली होती त्यांनाच त्याच्यासमोर उभे करण्यात आले आणि पुष्कळशा कटवाल्यांनीच खुद्द त्याच्यावर ठेवण्यांत आलेले आरोप हे पूर्णपणे सिद्ध केले. त्यामुळे अमिर उल उमरा इस्माईल याला प्राणदंडाची सजा भोगावी लागली. त्याचे नातेवाईक आणि अनुयायी यांचा मात्र छळ करण्यात आला नाही. त्याची मालमत्ता देखील जप्त करण्यात आली नाही. उलट त्याचा मुलगा बहादूर खान याला अमिरउल उमरा या अधिकाराच्या जागेवर बढती देण्यात आली. सुलतानाचे हे कृत्य आणि अशा अनेक उदाहरणामधून त्याने न्याय देताना न्यायाला लावलेली दयेची झालर यामुळे त्याची किर्ती सर्वदूर पसरली आणि त्याच्या सामर्थ्यात भर पडली. तेलंगणाच्या राजाने सुलतानाबरोबरील एक निष्ठा पार झुगारून दिली होती तरी सुलतानाला त्याने जी मदत दिलेली होती त्यामुळे त्याला सुलतानाने मोठ्या उदार सहिष्णुपणाच्या भावनेने वागविले. यापूर्वी तो दिल्लीच्या बादशहाना खंडणी देत असे. यापुढे आपण ती खंडणी बहमनी सुलतानांना देऊ असे त्याने आपणहून कबूल केले.

(१४) मलिक सैफउद्दीन घोरी याच्या सांगण्यावरुन सुलतानाने मोठे सैन्य कर्नाटकच्या [१२०] प्रदेशांत रवाना केले. तेथून त्याचा सेनापती विजयी होऊन परतला आणि येताना त्याने तेथल्या अनेक राजांपासून द्रव्य आणि हिरे या स्वरुपात बहुमोल खंडणी आणि शिवाय २०० हत्ती आणि १००० गायिका आणल्या. यापुढील हकीकत अशी : प्रेमराय नावाचा गुजरातच्या प्राचीन सुलतानांचा प्रतिनिधी होता. दिल्लीच्या बादशहांची सत्ता दुर्बळ झाल्यामुळे तेथील परस्परांत भांडणाऱ्या अधिकाऱ्यांनी त्याची सत्ता झुगारून दिली होती. त्याने अल्लाउद्दीन हसनशहाला

शाबान
हिजरी ७५८
ऑगस्ट
इ. स. १३५७

गुजरातवर स्वारी करण्याची विनंती केली. त्यानुसार हिजरी ७५८ या वर्षी शाबान महिन्यांत अल्लाउद्दीन हसन हा स्वतः स्वारीवर निघाला. त्याने आपला मोठा मुलगा [२] (२९५) राजपुत्र महमद याला २०००० घोडेस्वार देऊन पुढे पाठविले आणि तो स्वतः त्याच्या पाठोपाठ सावकाशीने कूच करीत निघाला. नवसारी येथे राजपुत्र आला तेव्हा त्याला त्या प्रदेशांत शिकारीची रेलचल असल्याचे आढळून आले. याबद्दलची सर्व हकीकत त्याने आपल्या बापाकडे लिहून पाठविली. अल्लाउद्दीन हसन याला मैदानी खेळाची आवड होती. त्याने त्वरेने नवसारीकडे

कूच केले आणि जवळपासच्या प्रदेशांत त्याने एक महिनाभर घालविला. महिना संपता संपता त्याला अधूनमधून ताप येऊ लागला. प्रकृतीची कोणत्याही तऱ्हेची काळजी न घेता त्याने शरीराला पीडा देणारे खेळ आणि बेजबाबदार राहाणी यापासून परावृत्त न होता शरीराची हेळसांड चालूच ठेवली. अखेर त्याच्या शरीरात निर्माण झालेल्या रोगाने इतक्या पराकोटीची सीमा गाठली की त्याला कुलबर्गा येथे परत फिरणे भाग पडले. राजधानीला पोहोचल्यावर त्याने राज्यातील सर्व विद्वान आणि धार्मिक मंडळींची सभा बोलाविली आणि त्यांच्या समक्ष कुराणाच्या वचनांनी निषिद्ध मानलेल्या सर्व गोष्टींपासून भविष्यकालांत अलिप्त राहण्याची प्रतिज्ञा केली. या सुमारास त्याने आपल्या राज्याची चार प्रमुख भागांत विभागणी केली. कुलबर्ग्यापासून पश्चिमेस दाभोळपर्यंत आणि दक्षिणेस रायचूर आणि मुद्‌गलपर्यंत पसरलेल्या जिल्ह्यावर त्याने मलिक सैफउद्दीन घोरीची नेमणूक केली. या जिल्ह्यात राजधानीचा समावेश होता. समुद्रकिनाऱ्यावरील चौल बंदराचा समावेश असलेला आणि जुन्नर, दौलताबाद, बीड आणि पैठण यामध्ये पसरलेला मराठी प्रदेश त्याने आपला भाऊ अमिर अली याचा मुलगा महमद खान याच्या अधिकाराखाली दिला. इशान्येकडील माहूर, रामगीर आणि वऱ्हाडचा काही भाग या प्रदेशाचाकारभार पाहण्याचे काम त्याने सफ्दर खान सिस्तानी [२] (२९६) याजकडे सोपविले. बिदर, इंदूर, कौलास आणि तेलंगणाचे जिल्हे या प्रदेशाच्या कारभाराची व्यवस्था करण्याची कामगिरी त्याने मलिक सैफउद्दीन घोरीचा मुलगा आजम हुमायून याच्याकडे दिली. [13]★

(१५) यानंतर जवळ जवळ सहा महिने सुल्तानाची प्रकृति ढासळतच गेली. इतके असताना देखील तो दिवसातून दोन वेळा दरबारात जाई, राज्य कारभाराचे कामकाज बघे आणि गरिब गुरीब आणि ज्याचे हितसंबंध बघणारा कोणी नाही अशा बाबत न्यायदानाचे काम करी. राज्यातल्या ज्या कैद्यांवर राजद्रोह अथवा तत्सम गुन्हे यांचा आरोप होता ते कैदी सोडून राज्यातल्या सर्व कैद्यांची त्याने मुक्तता करण्याचा हुकूम दिला आणि इतरांना कुलबर्गा येथे जाण्याचे त्याने फर्माविले. त्याने त्या सर्वांचा स्वतः न्यायनिवाडा केला आणि सात कैदी सोडून इतरांची त्याने मुक्तता केली. या सात कैद्यांना त्याने आपला मुलगा महमद याच्या हवाली केले आणि आपल्या मृत्यू नंतर त्याला योग्य वाटेल त्या न्यायानुसार त्यांच्याबद्दल निर्णय घेण्यासंबंधी त्याने त्याला आदेश दिला. अखेर त्याला असे आढळून आले की औषधांचा त्याच्या प्रकृतित उतार पडण्याकडे कोणताही उपयोग होत नाही आणि निसर्ग आता त्याच्या बाबतीत थकला आहे. तेव्हा त्याने आपल्यावर उपचार करणाऱ्या हकिमांना रजा दिली आणि मानवी दुःखाचा अंतिम परिहार करणारा जो मृत्यू त्याची तो धिम्मेपणाने प्रतिक्षा करीत राहिला. या परिस्थितीत एक दिवस त्याचा सर्वात धाकटा मुलगा

महमूद हा आपल्या शिक्षकाबरोबर पठण करीत बसला असताना अल्लाउद्दीनहसन याने त्याला विचारले की तू कोणत्या पुस्तकाचे वाचन करीत आहेस? यावर महमूदने उत्तर दिले की सादीच्या बोस्तान या पुस्तकाचे. एवढे सांगून महमूदने त्या दिवशी वाचलेल्या धड्यावरील उतारा म्हणून दाखविला. तो असा "मी असे ऐकले आहे की चांगुलपणाचा मूर्तिमंत पुतळाच असा जो जमशीद त्याने संगमरवरी कारंजावर पुढील प्रमाणे शब्द कोरुन घेतले, 'माझ्यासारख्या अनेकांनी ह्या कारंज्याचे दृष्य बघितले आहे, परंतु ते या जगातून गेले आहेत आणि त्यांचे डोळे कायमचे मिटले आहेत. मी हे जग शौर्य आणि शहाणपणा यांच्या जोरावर जिंकून घेतले परंतु मृत्यूरुपी कबरस्तानाच्या सत्तेला शरण आणण्यांत मात्र मला यश मिळविणे शक्य झाले नाही.'

(१६) सुलतानाने या ओळी ऐकल्यावर एक सुस्कारा सोडला आणि आपले मुलगे दाऊद आणि महमद यांना बोलावून तो म्हणाला "माझी आता अखेरची घटका भरत आली आहे. जर का तुम्हाला आपले राज्य कायम टिकून रहावे असे वाटत असेल तर माझे तुम्हाला असे आवाहनपूर्वक सांगणे आहे की तुम्ही [२] (२९७) एकमेका बरोबर मिळते जुळते घेऊन वागा. माझा वारस म्हणून मी महमद याला नेमले आहे. या जगातले तुमचे पहिले कर्तव्य म्हणजे त्याची आज्ञा प्रमाण मानणे आणि त्याजबरोबर एकनिष्ठ राहाणे. तुम्ही असे वागल्यास तुमच्या परलोकीच्या सुखाची शाश्वती निश्चित झाले असे समजा." यानंतर त्याने आपल्या खजिनदाराला बोलाविणे पाठविले आणि आपल्या प्रत्येक मुलाकडे ठराविक रक्कम देऊन तिचे गोरगरिबांना ताबडतोब दान करण्याची त्यांना आज्ञा दिली. राजपुत्रांनी याप्रमाणे त्या रकमेचे दान केले आणि त्यानी सुलतानाकडे येऊन सांगितले की तुमच्या इच्छेप्रमाणे आम्ही गोरगरीबांना दान दिले आहे. यावर सुलतानाने धन्य त्या परमेश्वराची असे उद्गार काढले आणि सृष्टि उत्पन्न करणाऱ्या त्या परमेश्वराच्या पायाशी त्याने त्याच क्षणी आपले जीवन समर्पण केले. अल्लाउद्दीन हसन याचा मृत्यू

रबीउलअव्वाल १ हिजरी ७५९ फेब्रुवारी १० इ. स. १३५८	तो सिंहासनावर बसल्यापासून बरोबर ११ वर्षे २ महिने आणि ७ दिवसानंतर त्याच्या वयाच्या ६७ व्या वर्षी १ रबीउलअव्वाल हिजरी ७५९ या साली झाला.

(१७) एकदा अल्लाउद्दीन हसन याला कोणीतरी विचारले की भरपूर द्रव्य अथवा फौजा नसताना तुम्ही राजपद प्राप्त करुन घेण्यात यशस्वी झालात ते कसे. यावर त्याने उत्तर दिले की माझ्या यशाचे गमक म्हणजे मी माझ्या मित्रांजवळ दयाळूपणाने वागलो, माझ्या शत्रूंना मी उदारपणाची वागणूक दिली आणि सर्व मानवजाती बरोबर माझे वर्तन सभ्यपणाचे आणि औदार्याचे राहिले. पर्शियाचा एक पुरातन बादशहा

बहमन याच्या कुळांत त्याचा जन्म झाला असा सिद्धान्त मांडण्यात आला आणि मी, या ग्रंथाचा कर्ता फरिश्ता, स्वतः अहमदनगरच्या शाही ग्रंथालयात त्याचा बहमन बादशहाच्या कुळांत जन्म झाला आहे असे सांगणारा कुलवृत्तान्त बघितला आहे. परंतु बहुधा तो सिंहासनावर बसल्यानंतर भाट आणि कवी यांनी तो दडपून तयार केला असावा. कारण माझी अशी ठाम समजूत आहे की त्याच्या जन्माबद्दलची हकीकत इतकी गूढ आहे की त्यातून त्याचा कुलवृत्तान्त शोधून काढण्याइतकी दुसरी कठिण गोष्ट नाही. त्याने आपल्या नावापुढे बहमनी हे पद जे लावून घेतले ते आपला पूर्वायुष्यातील धनी गंगू ब्राम्हण याने त्याच्यावर जे उपकार केले त्याची परतफेड करण्यासाठी म्हणून यांत काहीच शंका नाही. ब्राम्हण या शब्दाचा उच्चार कधीकधी बाहमन असाही करतात. त्यावरून बहमनी हे नाव पडले असावे असे मानण्यास जागा आहे. मला असलेल्या माहितीवरून सुलतान स्वतः जन्माने अफगाण कुळातला होता. [१४] *

प्रकरण दुसरे

महमदशहा बहमनी पहिला [१५] * [१६] *

(१८) जेव्हा महमदशहा सिंहासनावर विराजमान झाला तेव्हा [२] (२९८) त्याने दरबाराच्या वैभवात बरीच भर टाकली. त्याच्या सिंहासनावर जे छत होते त्यावर त्याने हिऱ्याने मढविलेला सोन्याचा एक गोल करवून घेतला. या गोलावर त्याने मौल्यवान धातूपासून बनविलेला नंदनवनातील एक पक्षी बसविला. या पक्षाच्या मस्तकावर ज्याची किंमत करता येणार नाही असे लाल माणिक जडविले होते. हे माणिक अल्लाउद्दीन हसनशहा याला विजयनगरच्या राजाने नजराण्यादाखल पाठविले होते. महमदशहाने राज्यकारभार हाती घेतल्यावर आपल्या नोकरांच्या संख्येत वाढ केली. त्याने आपले अमीरउमराव आणि अधिकारी यांची चार दर्जामध्ये विभागणी केली. प्रत्येकाकडे त्याने विशिष्ट हुकुमांची तामिली आणि नेमून दिलेल्या वेळी दरबारात हजर होणे अशी कामे वाटून दिली. त्याने आपल्या सैन्याची एक तुकडी तयार करुन [२] (२९९) तिला बारदार असे नाव दिले. या तुकडीकडे सैन्याला जमविण्याचे आणि सुलतानाच्या भेटीला येणाऱ्या लोकांना स्वारी देण्याचे काम होते. त्याने या शिवाय शिलेदारांचे [१७] □ एक पथकही तयार केले. यामध्ये २०० तरुण मंडळी होती आणि त्यांची निवड अमिर उमरावांच्या मुलांमधून करण्यात आलेली होती. त्यांचे काम शाही चिलखत आणि शस्त्रास्त्रे वाहून नेण्याचे होते. महमदशहाने त्याचप्रमाणे ४००० सैनिकांचे एक शरीर रक्षक दल निर्माण केले आणि त्याचे अधिपत्य त्याने उच्चाधिकारपदस्थ

अशा एका अमिराकडे सोपविले. या अधिकाऱ्याला त्याने मिर नोबत असा किताब दिला. १५ शिलेदार आणि १००० शरीररक्षक सैनिक हे दररोज पहाऱ्यासाठी राजवाड्यात हजर रहात असत. शुक्रवार सोडून प्रत्येक दिवशी सकाळी लवकर तो जाहिर दरबार भरवीत असे आणि दुपारच्या प्रार्थनेची वेळ झाली असा पुकारा ओरडच्या करी पर्यंत तो राज्यकारभाराचे काम बघे. यानंतर दरबार बरखास्त केला जाई. सिंहासनावर बसण्यापूर्वी तो निव्वळ आदराच्या भावनेने सिंहासनापुढे सपशेल लोटांगण घाली आणि म्हणे की मी माझ्या वडिलांच्या स्मृतिप्रित्यर्थ असे करीत आहे. महमदशहाचे सिंहासन चांदीचे होते. त्याखाली एक भपकेदार गालिचा असून वरच्या बाजूला एक उत्कृष्ट असे छत होते. जाहिर दरबार ज्या ठिकाणी भरविण्यात येत असे त्या समोर एक पटांगण होते. त्याच्या दोहो बाजूला दर्जेदार किनखाबाच्या मखमलीचे पडदे सोडून किंवा तशाच प्रकारच्या किंमतवान कापडाच्या झालरी सोडून वातानुकुल वातावरण निर्माण करण्यात आले होते. आपल्या राज्याच्या प्रत्येक सुभ्याच्या सुभेदाराला त्याने तदफदार असे नाव दिले. त्याच्या कारकिर्दीच्या सुरुवातीला मलिक सैफउद्दीन घोरी [१८] ★ याला त्याच्यासमोर दरबारात आसनस्थ होण्याचा मान मिळत असे परंतु अशा तऱ्हेचा विषेशाधिकार आपणाला यापुढे नको असे खुद्द त्यानेच सांगितल्या वरून इतर अमिरांप्रमाणे मलिक सैफुद्दीन घोरी हाही सुलतानासमोर दरबारात उभा राहू लागला. दिवसातून नौबत [१९] □ अथवा नगारा ठरलेल्या वेळी पाच वेळा वाजविण्यात येई. जेव्हा जेव्हा कोणतीही व्यक्ती सुलतानाला [२] (३००) आपला परिचय करून देण्यासाठी सामोरी जाई तेव्हा ती व्यक्ती आपले गुडघे टेकीत असे आणि त्याच्या समोरच्या जमिनीला कपाळ टेकवित असे [२०] □. बहमनी घराण्याचा कालांतराने अस्त झाल्यावर दक्षिणेतल्या अनेक सुल्तानांनी छत्र आणि चामरे धारण केली आणि खुत्बा आपल्या नावाने वाचण्याची प्रथा सुरु केली. परंतु गोवळकोंड्याचा सुलतान कुतुबशहा सोडून दिल्यास त्यांच्यापैकी कोणीही स्वतःच्या नावे सोन्याची नाणी पाडली नाहीत अथवा दिवसातून पाच वेळा नौबती वाजविल्या नाहीत.

(१९) बहमनी घराण्याची नाणी [२१] ★ ही आकाराने चौकोनी होती आणि ती वेगळ्या मूल्यांची होती. त्यांच्या एका बाजूला मुसलमानांचा पवित्र ग्रन्थ जो कुराण त्यातील मूलतत्व आणि अशाब म्हणजे पहिले चार खलिफा यांची नावे कोरलेली होती. दुसऱ्या बाजूवर सुलतानाचे नाव व पदवी आणि त्याच्या कारकिर्दीच्या ज्या वर्षात ते नाणे पाडण्यांत आले ते वर्ष कोरलेली असत. विजयनगर आणि तेलंगण या देशांच्या राजानी चिथावणी दिल्यावरून हिंदू पेढीवाल्यांनी त्यांच्या हातांत जेवढी म्हणून बहमनींची नाणी पडली तेवढी सगळी त्यांनी वितळवून टाकली. अशी चिथावणी देण्यात त्यांचा उद्देश असा होता की केवळ त्या दोघा काफरांच्या नावे पाडण्यात

आलेली नाणीच दक्षिणेत प्रचलित रहावी. त्यांना ताकीद दिल्यानंतर देखिल त्यांनी हा अपराध करण्यापासून स्वतःला परावृत्त केले नाही. याचा महमदला अतिशय संताप आला आणि असे कृत्य करणाऱ्या अनेक अपराधी व्यक्तींना त्याने देहांत शासनाची शिक्षा दिली. या घटनेनंतर त्याने नाणी पाडण्याचे काम आणि पेढीबाबतचे व्यवहार खत्री जातीच्या काही लोकांकडे सोपविले. हे खत्री म्हणजे पूर्वी दक्षिणे मधे स्थलांतर करून आलेल्या दिल्लीच्या रहिवाशांचे वंशज होते. यानंतर मात्र मुसलमानी प्रदेशांत फक्त बहमनींची नाणीच वापरांत येऊ लागली. बहमनी घराण्याचे [२] (३०१) उच्चाटन झाल्यानंतर मुसलमानी प्रदेशांत हिंदू राज्यांची नाणी वापरली जाण्याची सर्रास परवानगी देण्यात आली.

(२०) महमदशहाच्या कारकिर्दीच्या सुरवातीला विजयनगर आणि तेलंगणाच्या राजानी [२२*] अल्लाउद्दीन हसन याने त्यांच्यापासून जिंकून घेतलेला मुलुख महमदशहाने आपल्याला परत करावा अशी मागणी केली. त्यांनी अशीहि धमकी दिली की आमची मागणी नाकारल्यास आम्ही तुमच्या प्रदेशावर आक्रमण करून येऊ इतकेच नव्हे तर दिल्लीच्या सुलतानाचे सैन्य तुमच्यावर चाल करून येईल अशी व्यवस्था करू. या सुमारास महमदशहा आपल्या काही अधिकाऱ्यांच्या एकनिष्ठेबद्दल साशंक झाला होता. त्याचप्रमाणे त्याची आई मलिका जेहान हिने मक्का, मदिना आणि करबला येथे हाजची यात्रा करण्यासाठी भरपूर रकमा उचलल्यामुळे त्याचा खजिना बराचसा रिता पडला होता. त्यामुळे महमदशहाने विजयनगर आणि तेलंगणाच्या राजाच्या वकीलांना जवळजवळ १८ महिने आपल्या दरबारांत ठेऊन घेतले होते. आणि कालावधि मिळविण्यासाठी म्हणून आपले वकील या दोन राजांकडे रवाना केले होते. या दरम्यानच्या काळांत ज्या अधिकाऱ्यांबद्दल त्याच्या मनांत संशय होता त्यांची त्याने हकालपट्टी केली. त्याची आईदेखील हाज करून परतली. तेव्हा त्याने विजयनगर आणि तेलंगणच्या राजांबरोबर युद्ध करण्याचे ठरविले आणि त्यांच्यापासून जडजवाहिर, सोने आणि दक्षिणेमध्ये उत्पादन केल्या जाणाऱ्या अशा अत्यंत मौल्यवान मालाचे लादलेले असे त्यांच्या ताब्यातील उत्कृष्ट हत्ती आपल्याकडे पाठवून देण्याबद्दल त्याने मागणी केली. यावर तेलंगणाच्या राजाने आपला मुलगा विनायकदेव याला सैन्य देऊन कौलास जिंकून घेण्यासाठी पाठविले. विजयनगरच्या राजाने त्याच्याबरोबर सहकार्य करण्यासाठी म्हणून मोठ्या फौजेची रवानगी केली. हिंदूंच्या सैन्याचा बहादूरखानाच्या हाताखालील मुसलमानी सैन्याने पराभव केला. बहादूरखानाने वरंगळच्या आसमंतातील सर्व प्रदेश लुटून उध्वस्त केला आणि तेलंगणाच्या राजाला मोठी रक्कम खंडणीदाखल देण्यास आणि याशिवाय २५ हत्ती आणि अनेक मौल्यवान हिरे कुलबर्ग्याच्या सुलतानाला नजराणा म्हणून पाठविण्यासाठी देण्यास त्याने भाग पाडले.

हिजरी ७७३ (इ. स. १३७१) } (२१) हिजरी ७७३ या वर्षाच्या अखेरीस काही व्यापारी दूर दूरच्या प्रदेशांतून विकण्यासाठी घोडे घेऊन कुलबर्ग्याला दाखल झाले. परंतु सुलतानाला ते पसंत पडले नाहीत आणि माझ्या उपयोगासाठी ते घोडे [२] (३०२) लायक नाहींत असेही उद्गार त्याने काढले. यावर त्या व्यापाऱ्यांनी सुलतानाला सांगितले की काही दिवसापूर्वी आमच्याजवळ अतिशय सुंदर असे घोडे होते परंतु आमच्यापासून विनायक देवाने जबरदस्तीने कमी किंमतीला ते बेलू पट्टम [२३] □ येथे हिरावून घेतले. आम्ही त्याला सांगितले की हे घोडे आम्ही कुलबर्ग्याच्या सुलतानासाठी आणले आहेत तेही त्याने ऐकले नाही. महमदशहाला विनायक देवाचा अगोदरच संताप आला होता. त्यांत आणखी विनायक देवाने त्याच्या या नुकत्याच केलेल्या अपमानाची भर पडून त्याने विनायक देवाचा सूड घेण्याचा निश्चय केला. त्याने राज्याची व्यवस्था पाहण्याचे काम मलिक सैफुद्दीन घोरी याजवर सोपविले. नंतर त्याने सुल्तानपूर येथे सैन्याची जमवा जमव केली आणि त्या सैन्याचे संघटन करीत त्याने सुल्तानपूर येथेच दहा दिवस मुक्काम केला. या ठिकाणी त्याला विजय मिळावा म्हणून पूजनीय अशा महमद सिराजउद्दीन जुनैदी या अवलियाने त्याच्यासाठी प्रार्थना करुन त्याला आपले शुभाशिर्वाद दिले. यानंतर त्याने ११ व्या दिवशी आपला मुक्काम हलवून सावकाशपणे आपल्या मोहिमेची सुरवात तेलंगणाच्या दिशेने कूच करुन केली. कूच करीत तो कल्याणी येथे येऊन पोहोचला. महमदशहाचा एक विश्वासातला सेवक होता. आपल्यापाशी मोकळेपणाने बोलण्याचे स्वातंत्र्य या चाकराला त्याने दिलेले होते. त्याला सुलतानाने विचारले की किती वेळांत मी वेलूपट्टम येथे पोहोचू शकेन. त्या हजरजबाबी सेवकाने उत्तर दिले की आपण जर आपल्या हल्लीच्या गतीने कूच करण्याचे चालू ठेवले तर बेलूपट्टमजवळ पोहोचून ते शहर बघण्यास कदाचित आपल्याला १२ महिने देखिल लागतील. त्या सेवकाचे उद्गार सुलतानाला बोचले. त्याने ताबडतोब ४००० हलक्या घोडेस्वारांची एक तुकडी तयार केली आणि तिच्यासह इतक्या झपाट्याने त्याने कूच केले की तो एका आठवडाभरांत बेलूपट्टम जवळ येऊन पोहोचला. तेथे आल्यानंतर त्याने आपल्या फौजेतील [२] (३०३) कसलेल्या शिपायांच्या एका तुकडीला फाटकी तुटकी वस्त्रे परिधान करुन आपला वेष बदलण्यास सांगितले आणि घोड्यांचे व्यापारी म्हणून बेलपट्टम येथे जाण्याचा त्याने त्यांना हुकूम दिला. शहराच्या दरवाजातील रक्षकांचे लक्ष वेधून घेण्यासाठी म्हणून आमचे घोडे चोरट्यांनी पळवून नेले अशी हाकाटी करण्यासहि त्याने त्यांना सांगितले. याप्रमाणे ते शिपाई दरवाजाजवळ गेले तेव्हा रखवालदारांनी विचारलेल्या प्रश्नांना त्यांनी उत्तर केले कीं शहरापासून फार दूर नाही अशा अंतरावर अनेक चोरट्यांनी

नागविलेले आम्ही व्यापारी आहोत. या ठिकाणच्या सुभेदारापासून संरक्षण मागण्यासाठी आणि न्याय मिळविण्यासाठी आम्ही आलो आहोत. हे चालले असतांना दरम्यानच्या काळांत महमदशहाने १००० घोडेस्वार घेऊन पुढे चाल केली आणि रखवालदार शहराचे दरवाजे बंद करण्याच्या प्रयत्नात असताना सुलतानाच्या सैनिकांनी पुढे होऊन त्यांना प्रतिरोध केला. आता सुलतानाने शहरांत प्रवेश केला आणि कसलीहि दयामाया न दाखविता त्याने शहरातील नागरिकांची कत्तल करण्यास सुरुवात केली. इकडे अशा तऱ्हेने शत्रूचा आपल्यावर घाला येईल अशी बिलकूल अपेक्षा नसल्याने विनायकदेव स्वतःची करमणूक करून घेण्यात दंग झाला होता. त्याला जेव्हा शत्रूच्या हल्ल्याची धोक्याची सूचना मिळाली तेव्हा तो कसलाहि विचार न करता उतावळेपणाने किल्ल्यांत पळून गेला. सुलतानाने यत्किंचितहि विलंब न लावता किल्ल्यावर हल्ला केला. विनायक देवाने प्रतिकाराचा थोडासा देखावा निर्माण केला आणि किल्ल्याच्या मागील बाजूकडील दरवाजाने पळून जाण्याचा त्याने प्रयत्न केला. परंतु शहरामध्ये त्याला कैद करण्यांत आले. दुसऱ्या दिवशी सकाळी सुलतानाने त्याला विचारले की कुलबर्ग्याच्या मार्गावर असलेल्या व्यापाऱ्यांकडून घोडे पकडून नेण्याचे धाडस तुला झाले हे मोठे आश्चर्यच म्हटले पाहिजे. विनायक देवाने यावर सुलतानाला अतिशय अपमानकारक उत्तर दिले. तेव्हा महमदशहाचा प्रथम विनायक देवाला प्राणदान करण्याचा जो निश्चय होता तो बदलला. त्याने किल्ल्याच्या जवळच असलेला एक लाकडाचा ढिगारा पेटविण्याचा हुकूम दिला. नंतर त्याने विनायक देवाची जीभ छाटण्याची आज्ञा केली आणि त्याला (catapulta) मुंजनीकवर (फेकयंत्र) बसवावे असे सांगितले. तेथून भिंतीवरून त्याला आगीच्या धगधगत्या ज्वाळांत फेकण्यांत आले आणि विनायक देवाचा देह अग्निच्या भक्षस्थानी पडला. सुलतानाने [२] (२०४) १५ दिवस शहरांत मुक्काम केला. सुलतानाच्या पाठोपाठ त्याचे सैन्यहि येऊन पोहोचले होते. त्यांनी शहराच्या दरवाज्याबाहेर आपली छावणी दिली. कूच करण्यामुळे झालेल्या श्रमांचा परिहार करण्यासाठी महमदशहाने विश्रांति घेतली आणि सुखोपभोगाच्या चैनीत तो मशगूल होऊन गेला. महमदशहाने विनायक देवाजवळील संपत्ती आपल्या ताब्यांत घेतली आणि वेलूपट्टमच्या नागरिकांकडून जबरदस्त खंडणी वसूल केली. नंतर त्याने वेलूपट्टम सोडले आणि तो आपल्या राजधानीकडे येण्यासाठी परत फिरला. दरम्यान तेलंगणातील लोक मोठ्या संखेने जमा झाले होते. त्यांनी त्याला सर्व बाजूंनी घेरले आणि तो कूच करत असताना त्याला इतके पिडले की आपल्याजवळील हिरे आणि सोने वगळून वेलूपट्टम मधून त्याला मिळालेली लूट यासकट बाकी सर्व जड सामान आणि राहुट्या जाळून टाकण्याचा त्याने हुकूम दिला. त्याच्या जवळ जड सामानाची अशा तऱ्हेने जी अडचण होती त्यातून मुक्तता

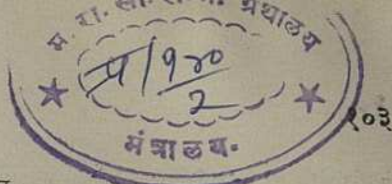
झाल्यावर त्याने सकाळपासून रात्र पडेपर्यंत एकत्र समूहित पद्धतीने सैन्यासह कूच करण्याचे धोरण स्वीकारले. वाटेमध्ये जी खेडी लागत त्यांतून आपल्या सैन्यासाठी तो दाणागोट्याची सोय करु लागला. शत्रूकडून अचानक हल्ला होईल या भितीने रात्रीच्या वेळी तो अतिशय सावधगिरी बाळगू लागला. त्याने जरी इतकी काळजी घेतली तरी शत्रूने त्याच्यावर हल्ला करुन त्याच्या सैनिकांची इतकी कत्तल केली की त्याने बरोबर नेलेल्या ४००० सैनिकांपैकी जेमतेम १५०० सैनिक जिवंत परतले. खुद्द महमदशहाला दंडात जखम झाली आणि प्रकृति बिघडल्यामुळे त्याला कौलास येथे मुक्काम करणे भाग पडले. सुलतानाचे नशिब बलवत्तर होते म्हणून या ठिकाणी त्याला त्याच्या मुख्य सैन्यासहित मलिक सैफुद्दीन घोरी हा येऊन मिळाला. तेव्हा मुसलमानी सैन्याने पलटखाऊन हल्ला करुन तेलंग्यांची भयंकर कत्तल केली व त्यांना त्यांच्या देशाकडे हाकून दिले. सुलतान हा कुलबर्गा येथे पोहोचेपर्यंत अनेक ठिकाणे त्याने तेलंग्यांच्या पासून जिंकून घेतली.

(२२) आपल्या मुलाचा जो निघृण वध केला गेला त्यामुळे तेलंगणाचा राजा भयंकर संतप्त झाला आणि त्याने दिल्लीचा बादशहा फिरोज तुघलघ याला पत्र लिहिले आणि मी आपला मांडलिक आहे असे त्याला कळविले. त्याने त्याला असे वचन दिले की आपण जर दक्षिणेमध्ये सैन्य रवाना कराल तर त्या सैन्याबरोबर मी सहकार्य करीन आणि आपण दक्षिणेमध्ये जो प्रदेश गमावला तो मिळवून देण्यासाठी मी आपल्याला मदत करीन. आपण माझ्या सांगण्याप्रमाणे केल्यास मी आपल्याला बरीचशी रक्कम खंडणी म्हणून आदा करीन. त्याने दिल्लीच्या बादशहाकडे आपल्यातर्फे जो प्रस्ताव मांडला त्यात त्याला विजयनगरच्या राजाने आपला पाठिंबा दिला. [२] (३०५) परंतु फिरोज तुघलघ आपल्या राज्यातील अंतस्थ भानगडीत इतका गुंतला होता की त्यांना मदत देण्यासाठी त्याला सवड झाली नाही आणि त्यांनी त्याच्याकडे जो प्रस्ताव मांडला होता त्याकडे लक्ष देणे देखील त्याला जमले नाही.

(२३) तेलंगण आणि विजयनगरच्या राजांनी फिरोज तुघलघ जवळ सूत बांधण्याचा जो प्रयत्न केला त्याची हकीकत महमदशहाच्या कानावर गेली. दिल्लीचे बादशहा दक्षिणेत उतरण्यास आता दौर्बल्यामुळे असमर्थ आहेत याबद्दलच्या पूर्ण जाणीवेने त्याने संबंध तेलंगणाचा प्रदेश जिंकून घेण्याचे ठरविले. त्याने पुन्हा एकदा राज्याच्या अंतस्थ कारभाराची जबाबदारी मलिक सैफुद्दीन घोरी याजवर सोपविली आणि त्याने स्वतः कौलासकडे कूच केले. तेथून त्याने आजमहुमायूनची रवानगी बिदरची फौज बरोबर देऊन गोवळ कोंड्याकडे केली आणि सफ्दरखानाला वऱ्हाडच्या सैन्यासहित वरंगळच्या विरुद्ध रवाना केले. वरंगळच्या दिशेने तो स्वतः मजलदरमजल करीत पाठोपाठ निघाला. दिल्लीकडून मदत मिळण्याच्या बाबतींत तेलंगणाच्या राजाची निराशा झाल्यामुळे सुलतानाच्या फौजेबरोबर समरांगणात गाठ घेण्याचे त्याने टाळले आणि तो

नजिकच्या जंगली प्रदेशांत निघून गेला. तेथून त्याने आपल्या काही अधिकाऱ्यांना मौल्यवान नजराणे देऊन बहादूरखानाकडे पाठविले [२४] आणि त्याने आपल्या वतीने तहासाठी मध्यस्थी करावी अशी त्याच्याकडे याचना केली. सुलतानाने प्रथम ही विनंती झिडकारून लावली. तेव्हा राजाने आपल्या मुलांपैकी एकाला सुलतानाच्या छावणीत पाठविले आणि त्याच्यातर्फे सुलतानाकडे आपण शरण आल्याची पत्रे देवविली. अखेर महमदशहाने त्याच्या अमिर उमरावांनी मोठया प्रयत्नांनी त्याचे मन वळविल्यामुळे तेलंगणाच्या राजाबरोबर तह करण्यास आपली संमती दिली. त्याने बहादूरखानाला सांगितले की माझ्या इतमामाला शोभेलशा अटीवर, ज्या अटी तुला योग्य वाटतात त्यावर तेलंगणाच्या राजाबरोबर तह कर. याप्रमाणे असे ठरले की तेलंगणाच्या राजाने खंडणी म्हणून ३०० हत्ती, २०० अतिशय नामी अबलख घोडे आणि ३३ लक्ष रुपये द्यावे आणि गोवळकोंड्याचा डोंगरी किल्ला, किल्ल्याच्या हुकमतीखालील मुलखा सहित बहमनी सुलतानांना कायम तोडून देण्यास कबूली द्यावी. मुसलमानांचे सैन्य जवळजवळ दोन वर्षे तेलंगणाच्या प्रदेशांत मुक्काम देऊन होते आणि तेथील [२] (३०६) उत्पन्नावर त्यांचे पोषण होत होते. साहजिकच तेलंगणाचा राजा अतिशय संतप्त होऊन गेला होता आणि महमदशहाने घातलेल्या अटी पुऱ्या केल्याखेरीज आपल्याला सुटका नाही हे त्याला दिसून आले. अखेर असे ठरले की महमदशहाने तेलंगणातून परत फिरावे आणि तहाच्या अटी पुऱ्या पाळल्याजात आहेत की नाही हे पाहाण्यासाठी बहादूरखानाने कौलास येथेच काही काळ तळ देऊन रहावे. यानंतर महमदशहाने गोवळकोंडयाची व्यवस्था पाहण्याचे काम आजम हुमायून याजवर सोपविले आणि तो स्वतः राजधानीकडे जाण्यासाठी परत फिरला. बिदर येथे पोहोचल्यावर त्याने आपल्या सेनाविभागांना त्यांच्या प्रांतोप्रांती जाण्यास आज्ञा दिली. महमदशहाने यानंतर बिदर येथे जवळजवळ तीन महिने मुक्काम केला.

(२४) जेव्हा तेलंगणाच्या राजाचे प्रतिनिधी कौलास येथे आले तेव्हा बहादूरखान हा त्यांना घेऊन सुलतानाकडे गेला. तहाच्या अटींत ठरल्याप्रमाणे त्यांनी सुलतानाला नजराणा सादर केला. आपल्या परीने सुलतानाने त्यांना भारी पोषाख आणि त्याशिवाय उंची हिरे भेट म्हणून दिले. त्याचप्रमाणे तेलंगणाच्या राजाला देण्यासाठी अतिशय चपळ आणि चपखळ घोडे त्याने त्यांच्याबरोबर पाठविले. याप्रमाणे काही दिवस गेल्यानंतर तेलंगणाच्या राज्याच्या वकीलांनी बहादूरखानापुढे प्रस्ताव मांडला की जर का तेलंगणाच्या राज्याच्या प्रादेशीक सीमा आखून दिल्यानंतर आपल्या बादशहानी आमच्या बादशहांबरोबर तह केला आणि त्या तहात तेलंगणाच्या राज्यावर आपल्या वारसांकडून आक्रमण होणार नाही अशा तऱ्हेच्या अटींनी स्वतःस बांधून घेतले तर आमचे बादशहा तुमच्या बादशहासारख्या थोर पुरुषाला योग्य अशी एक

दुर्मिळ वस्तू नजराणा म्हणून अर्पण करतील.

(२५) तेलंगणाच्या वकीलांनी मांडलेला प्रस्ताव बहादूर खानाने महमदशहा समोर मांडला. तेव्हा आपल्याला असा कोणत्या तऱ्हेचा नजराणा देण्याचे तेलंगणाच्या राजाच्या मनांत आहे हे जाणून घेण्याबद्दल महमदशहाला अतिशय उत्सुकता लागून राहिली. तेलंगणाच्या वकीलांना सुलतानासमोर हजर करण्यात आले तेव्हा त्यांनी पुन्हा आपला प्रस्ताव सुलतानासमोर बोलून दाखविला. ते प्रामाणिकपणे सांगत आहेत अशी जेव्हा महमदशहाची खात्री झाली तेव्हा त्याने आपल्या हस्ताक्षरांत असे लिहून दिले की यापुढे आमचे राज्य आणि तेलंगणाच्या राजाचा मुलुख यामधील सरहद्द गोवळकोंडा म्हणून ओळखले जाईल. माझ्या वारसांना या लेखानुसार मी असे आवाहन करतो की जोपर्यंत तेलंगणाचे राजे वरील बोलीनुसार दिलेल्या वचनाचा भंग न करण्याची कोशीस करीत आहेत तो पर्यंत त्यांनी तेलंगणाच्या राजाना कोठल्याही तऱ्हेचा उपसर्ग देऊ नये. या तहाच्या कागदावर सुलतानाने आपल्या शिक्क्यानिशी दस्तखत केली आणि सुलतानाचे न्यायाधिश आणि प्रमुख उमराव यांनी साक्षीदार म्हणून आपले मोर्तब केल्यावर तेलंगणाच्या हिंदू वकीलांनी सुलतानाला एक [२] (३०७) तख्त अर्पण केले. या तख्ताला अतिशय मौल्यवान हिरे जडविण्यात आले होते. हे तख्त दिल्लीचा बादशहा महमद तुघलख याला नजर करण्यासाठी म्हणून पहिल्याप्रथम तेलंगणाच्या राजाने बनवून घेतले होते. तख्ताचा नजराणा बघून महमदशहा अतिशय खूष झाला आणि त्याने तेलंगणाच्या वकिलांचा मानसन्मान करून आणि त्यांच्यावर विशेष मेहेर नजर दाखवून त्यांना जाण्यासाठी निरोप दिला. कुलबर्ग्याला परतल्यावर त्याने मोठा उत्सव केला आणि राजेशाही थाटाने तो या नवीन सिंहासनावर विराजमान झाला. या सिंहासनाला त्याने तख्त इ फिरोजा अथवा अस्मानी रंगाचे सिंहासन या नावाने ओळखले जावे असा हुकूम जारी केला. यानंतर त्याने जाहीर दरबार भरविला आणि ज्या अधिकाऱ्यांनी नुकत्याच झालेल्या लढाईत आपल्या शौर्याने सन्मानाला आपण पात्र आहोत असे दाखवून दिले होते त्यांना उंची उंची भेटी दिल्या आणि त्यांना पदव्या देवून त्यांचा सन्मान केला. आपल्या बापाच्या वेळचे सोन्याचे सिंहासन मात्र त्याने जामदारखान्यात ठेवण्यात यावे असा हुकूम दिला आणि एक मौल्यवान अवशेष म्हणून त्याची जपणूक करण्यात यावी असे त्याने फर्माविले.

(२६) माझ्या परिचयातल्या ज्या काही वृद्ध गृहस्थानी सुलतान महमूद-शहाच्या कारकिर्दीत तख्त इ फिरोजा प्रत्यक्ष बघितले होते त्यांनी असे सांगताना मी ऐकले आहे की हे सिंहासन ९ फूट लांब असून ३ फूट रुंद होते. सिंहासनाची चौकट काळ्या टेंबुरणी लाकडाची असून तिच्यावर शुद्ध सोन्याचा साज चढविण्यात आला होता. या सोन्यामध्ये अतिशय भारी किंमतीचे मौल्यवान खडे अशा तऱ्हेने जडविण्यात

आले होते की ते अतिशय सहजपणे काढून घेता येत आणि बसविता देखिल येत. बहमनी घराण्यातील प्रत्येक सुलतानाने यांत भारी भारी रत्नांची भर घातली. त्यामुळे जेव्हा महमूद शहाच्या कारकिर्दीत फुलपात्रे आणि चषक यांच्यामध्ये बसविण्या-साठी त्यामधील काही मौल्यवान बाहेर काढले तेव्हा त्या सिंहासनाचे तुकडे करण्यात आले. त्यावेळी हिरे पारख्यानीं एकंदी सिंहासनाची किंमत १ कोटी होनाएवढी केली. माझ्या अशीही माहिती ऐकिवात आली की आकाशी निळ्या रंगाने त्याला मुलामा चढविण्यात आल्यामुळे त्या सिंहासनाला फिरोजा म्हणू लागले. परंतु कालांतराने भारी भारी आणि मौल्यवान वस्तूंच्या योगे त्या सिंहासनाला अलंकारीत करण्यात आल्यामुळे त्याचा हा आकाशीरंग पूर्णपणे छपून गेला.

(२७) वर उल्लेख केलेला उत्सव समारंभ जवळजवळ ४० दिवस चालू होता. त्या अवधित धर्माने बंधनकारक[२५] □ म्हणून घालून दिलेल्या निषिद्ध गोष्टीबाबतचे सर्व नियम आणि कायदेकानून धाब्यावर बसविण्यांत आले. अमिर उमराव आणि[२](३०८) सर्वसामान्य प्रजाजन यांनी आपल्या सार्वभौम सुलतानाचे अनुकरण केले आणि ते सर्वजण उत्सव करण्यांत आणि सुखोपभोगाची चैन करण्यांत मशगूल होऊन गेले. ह्याप्रसंगी दिल्लीहून अनेक वादकांचा ताफा जवळजवळ ३०० गवयांच्या बरोबर कुलबर्ग्याला दाखल झाला. यापैकी अनेकांनी दिल्लीचा सुप्रसिद्ध अमिर खुश्राव आणि ख्वाजा हसन यांच्या कवनांवर प्रभुत्व मिळविले होते तर काहींनी त्या कलेतील मेरुमुकुटासमान असणाऱ्या त्या कलावंताना प्रत्यक्ष ऐकले होते. अशा शुभप्रसंगी वरील गवयांचे झालेले आगमन महमदशहाने शुभ मानून त्यांचा सत्कार केला आणि त्यांच्याकडे सर्वतोपरी लक्ष पुरविले. महमदशहा या प्रसंगी इतक्या चांगल्या मनस्थितींत होता की त्याने भरदरबारांत मलिक सैफुद्दीन घोरी आणि सद्रउल शरीफ व त्याचप्रमाणे बहादूरखान यांना आपल्या सिंहासनाच्या पायाशी बसण्याची परवानगी दिली. त्याने बहादूरखानाला अमिर उल् उमरा अशा किताब दिला आणि त्याच्या मुलीशी आपला मुलगा राजपुत्र मुजाहिदशहा याचा विवाह पक्का केला.

(२८) तोहफत उस सलातीन या ग्रंथाचा कर्ता मुल्ला दाऊद बिदरी हा असे सांगतो की मी त्यावेळी १२ वर्षाचा होतो आणि माझ्याकडे सुलतानाच्या चाकरमान्याचे आणि त्याचा बादशाही शिक्का वाहून नेण्याचे काम होते. एके दिवशी संध्याकाळी सुखाच्या उपवनातील मधुर सुगंधाच्या आनंदरूपी गुलाबी पिसाऱ्यांनी महमदशहाच्या गालावर आमोदाच्या फवाऱ्याचा हात फिरविला तेव्हा बादशाही उत्सवाच्या प्रसंगाचे वर्णन करणाऱ्या अमिर खुश्रावच्या काव्याच्या दोन ओळी गायकांच्या ताफ्याने तालावर म्हटल्या. त्या ऐकून महमदशहाला अपरिमित आनंद झाला. तेव्हा त्याने मलिक सैफुद्दीन घोरी याला त्या ३०० गायकांच्या ताफ्याला विजयनगरच्या राजाच्या

खजिन्यावर बक्षिसादाखल हुंडया देण्याबाबतचा हुकूम देण्यास सांगितले. [२] (३०९) मलिक सैफुद्दीन याने जाणले की सुलतानाने घेतलेल्या दारुच्या धुंदीचा जो परिणाम त्याच्यावर झाला आहे त्यातूनच अशा तऱ्हेचा हुकूम देण्यास त्याने सांगितले आहे. तरी देखील सुलतानाच्या मनासारखे व्हावे म्हणून त्याने वरीलप्रमाणे हुंडया लिहून तयार केल्या परंतु त्या हुंड्यांची रवानगी मात्र त्याने केली नाही. सैफुद्दीन घोरीच्या त्या नंतरच्या एकंदर वागणुकीवरून खरे काय घडले असावे याबद्दल सुलतानाला संशय आला आणि त्याने दुसऱ्या दिवशी विजयनगरच्या राजाकडे हुंड्या पाठविण्यांत आल्या आहेत किंवा नाही याबाबत चौकशी केली. त्याला जेव्हा नकारार्थी उत्तर मिळाले तेव्हा तो उद्‌गारला तुला असे वाटते की माझ्या तोंडून जाणारा एकदेखिल शब्द हा कधिही निरर्थकपणे जातो? मी तुला जो हुकूम दिला तो दारुच्या धुंदीत दिला नसून त्याच्या पाठीमागे अतिशय महत्वाची अशी योजना मी आखलेली आहे. हे ऐकल्यानंतर मलिक सैफुद्दीन याने त्यानुसार वरील कागदपत्रांवर शाही शिक्क्याचा ठसा उमटविला आणि ते कागदपत्र त्याने जलदगतीच्या हरकाऱ्यांबरोबर विजयनगरच्या राजाकडे रवाना केले. विजयनगरचा राजा हा स्वभावतःच अतिशय तापट होता आणि आपल्या स्वातंत्र्याचा त्याला अतिशय अभिमान वाटत असे. त्याने पैसे देण्याबद्दलचा हुकूम त्याच्यापुढे नजर करणाऱ्या हरकाऱ्याला गाढवावर बसविले आणि विजयनगरच्या सर्व भागातून त्याची धिंड काढली. त्याचा त्याने करता येईल तितक्या तऱ्हेने अपमान केला आणि त्याला उपहासात्मक अशी वागणूक दिल्यानंतर माघारी हाकलून दिले. यानंतर त्याने ताबडतोब आपल्या सैन्याला एकत्र जमण्याचा हुकूम दिला आणि बहमनी घराण्याच्या मुलुखावर हल्ला करण्यासाठी त्याने आपली तयारी केली. ही तयारी पूर्ण झाल्यानंतर त्याने १०००० घोडेस्वार, ३००० हत्ती आणि १००००० पायदळी सैनिक यांच्यासह अदोनी किल्ल्याच्या परिसरापर्यंत कूच केले आणि तेथून त्याने मुसलमानी राज्याचा प्रदेश उध्वस्त करण्यासाठी आपल्या सैन्याच्या तुकड्या रवाना केल्या.

(२९) यापूर्वी झालेल्या २ वर्षाच्या मोहिमेच्या थकव्यातून बिदर आणि वऱ्हाडच्या फौजांना अजून स्वस्थता मिळालेली नव्हती. त्यामुळे सद्यपरिस्थितीत सुलतानाने दौलताबाद येथील सैन्यासह निघून येण्यास खान महमद याला हुकूम पाठविला. याचवेळी त्याने आपला मुलगा राजपुत्र मुजाहिद शहा याला वेल्लपट्टम [२] (३१०) येथील लुटीचा पाचवा हिस्सा देऊन सय्यद [२६] □ आणि धार्मिक मंडळीमध्ये हे द्रव्य वाटण्यासाठी म्हणून शेख महमद सिराजउद्दीन याजकडे पाठविले आणि काफरां-विरुद्धच्या लढ्यांत आपल्याला यश मिळावे यासाठी त्यांचे आशीर्वाद मागितले. त्याने याचवेळी कुलबर्ग्यातील सर्व धर्मनिष्ठ मंडळींना एकत्र जमविले आणि त्यांच्यासह तो शुक्रवारी मोठ्या मशीदीकडे गेला. तेथे त्याने मोठ्या धर्मशीलपणाचा आव आणून

इस्लामच्या सैन्याला विजय मिळावा यासाठी विशिष्ट तऱ्हेचे स्तवन करुन परमेश्वराचा धावा केला. नंतर त्याने कूच करण्यासाठी शुभ वेळ मुक्रर केली आणि आपली छावणी शहरा बाहेर टाकण्यांत यावी असा हुकूम केला.

(३०) दरम्यान विजयनगरचा राजा जरी मुसळधार पावसाळ्याला सुरुवात झाली होती आणि कृष्णानदी दुथडी भरुन वाहात होती तरी देखील मुद्गलच्या किल्ल्यासमोर दाखल झाला आणि त्याने किल्ल्याला वेढा दिला. किल्ल्यावरील शिबंदीत जेमतेम ६०० सैनिक होते आणि त्यांचे शौर्य वादातील होते. त्यांनी किल्ल्याचे रक्षण करण्यासाठी काहीही करावयाचे बाकी ठेवले नाही. किल्ल्याचा सुभेदार हा मलिक सैफुद्दीन घोरीचा नातेवाईक होता. त्याने पूर्वी आपल्या कडक वागणुकीमुळे शिबंदीतील शिपायांच्या मनात त्याच्याबद्दल घृणा निर्माण केली होती. साहजिकच त्यांच्यात असंतोषाची भावना निर्माण झाली आणि अधिकारी आपल्या कर्तव्यपालनात निष्काळजी राहू लागले. याचा परिणाम असा झाला की किल्ला शत्रूच्या हाती पडला. शत्रूने दीर्घद्वेषामुळे निर्माण झालेल्या क्रौर्याच्या भावनेच्या आहारी जाऊन किल्ल्यावरील सर्व पुरुष, स्त्रिया आणि मुले यांची कत्तल केली. यातुन अपवाद म्हणजे एकच मनुष्य वाचला आणि पळून येऊन या घटनेची हकीकत त्याने सुलतानाकडे नेऊन पोहोचविली.

(३१) या अनार्थाची बातमी कळताच महमदशहाला क्रोध आणि चीड यांनी घेरले आणि तो अगदी वेडापिसा झाला. त्याने ही बातमी घेऊन येणाऱ्या त्या दुर्दैवी हरकाऱ्याला ताबडतोब ठार करण्याचा हुकूम दिला. त्याने असे उद्गार काढले की आपल्या अनेक शूर सहकाऱ्यांची अशा तऱ्हेने निर्घृणपणे कत्तल झालेली पाहिल्यानंतर देखिल जिवंत रहाणाऱ्या पापी चांडाळाचे मी मुखावलोकन करणार नाही. त्याच दिवशी हिजरी ७६७ या वर्षाच्या जमादिलउल अव्वाल महिन्यात त्याने आपले [२] (३११) सर्व सैन्य एकत्रा जमा होण्याची वाट न पाहता कूच करण्यास सुरुवात केली. वाटेत त्याने अशी प्रतिज्ञा केली की मुद्गल येथे झालेल्या मुसलमानांच्या कत्तलीचा सूड म्हणून १००००० काफरांना कंठस्नान घातल्याखेरीज मी तलवार म्यान करणार नाही.

जमादिलउल अव्वाल
हिजरी ७६७
जानेवारी
इ. स. १३६८

(३२) तो जेव्हा कृष्णेच्या काठावर पोहोचला तेव्हा त्या कर्त्याकरवित्या परमेश्वराला साक्ष ठेवून आणि त्याला वैभवाला चढविणाऱ्या त्या परमेश्वराचे स्मरण करुन त्याने प्रतिज्ञा केली की समोर उभ्या टाकलेल्या शत्रूची पर्वा न करता नदी ओलांडून गेल्याखेरीज व परमेश्वराच्या आशीर्वादाने शत्रूचा पूर्णपणे धुव्वा उडवून मुद्गल येथे शहीद झालेल्या धर्मवीरांच्या आत्म्याला संतोष दिल्या खेरीज मी अन्नसेवन अथवा निद्रा निषिद्ध मानीन. यानंतर त्याने आपला मुलगा राजपुत्र मुजाहिदशहा याला आपला

बारस नेमले आणि आपल्या स्वारीतील २० खेरीज सोडून इतर सर्व हत्ती त्याच्या स्वाधीन केले. त्याने मुजाहिदशहाला रितीप्रमाणे उपदेशाचे दोन शब्द सांगितले आणि त्याची रवानगी कुलबर्ग्याकडे केली. नंतर त्याने ९००० निवडक घोडेस्वार घेऊन कृष्णा नदी पार केली.

(३३) विजयनगरचा राजा आपल्या जवळील ३०००० घोडेस्वार आणि शिवाय पायदळ इतक्या प्रचंड सेनासंभाराचे सामर्थ्य लक्षात न घेता इतका घाबरला की त्याने दुसऱ्या दिवशी सकाळी परिस्थिती ज्याप्रमाणे पलट खाईल त्यानुसार माघार घेण्याच्या तयारीने म्हणा किंवा महमदशहाशी मुकाबला करण्याच्या हेतूने म्हणा आपली सर्व संपत्ती आणि हत्तींचे दळ यांची रवानगी आपल्या राजधानीकडे केली. रात्र भयंकर वादळी होती आणि पाऊस मुसळधार पडत होता. त्यामुळे हत्ती आणि इतर मालवाहणारी जनावरे ही वारंवार चिखलात फसू लागली. छावणीपासून जेमतेम ४ मैल कूच करुन जाणे देखिल त्यांना अशक्य झाले. महमदशहाला हिंदूंच्या हालचालीची जेव्हा बातमी लागली तेव्हा आपली छावणी तशीच उभी ठेवून त्याने त्यांच्याविरुद्ध त्वरेने कूच केले. सकाळ उजाडता उजाडता तो विजयनगरच्या राजाच्या छावणी जवळ येऊन ठेपला. तो आल्याची बातमी जेव्हा विजयनगरच्या सैन्यात पसरली तेव्हा त्यांच्यामधे इतका भयंकर घबराट पसरला की कसलाहि [२] (३१२) विचार न करता अविचारी पणाने काफरांनी अदोनीकडे पळ काढला. आपले सर्व सामानसुमान त्यांनी पाठीमागे ठेवले विजयनगरच्या छावणीच्या बाजारपेठ आणि सामानसुमान ठेवण्याच्या भागावर महमदशहाने घसारा केला आणि कोणताहि भेदभाव न करता पुरुष, स्त्रिया, मुले, स्वतंत्र आणि गुलाम अशा एकंदर ७०००० माणसांना त्याने ठार मारले. तोहफत उस सलातीनच्या वृत्तान्ताप्रमाणे सुल्तानाच्या हाती जी लूट पडली त्यांत २००० हत्ती, ३०० तोफांचे गाडे [२७] आणि (batteringrams) धडक मारणारे एडके, ७०० अरबी घोडे आणि हिऱ्यांनी जडविलेले सिंहासन एवढी सामुग्री होती. याशिवाय इतर जे सामानसुमान छावणीत होते [२] (३१३) ते सैन्यातील इतर अधिकारी आणि शिपाई यांना लुटीचा भाग म्हणून देण्यांत आले. आपल्याला मिळालेला हा विजय म्हणजे पुढील विजयांचे सुचिन्हच आहे असे महमदशहाने मानले. यानंतरचा पावसाळा त्याने मुद्गलजवळ काढला. तेथे त्याला दौलताबादेहून खानमहमद हा कुमक घेऊन येऊन मिळाला. त्याला बरोबर घेऊन महमदशहाने अदोनी येथील काफरांच्या विरुद्ध चाल केली. तेथून तुंगभद्रा नदीच्या ज़वळच असलेल्या सपाट मैदानावर विजय नगरच्या राजाने आपले मोर्चे उभारले होते. अदोनीच्या किल्ल्याचे अधिकार त्याने आपल्या बहिणीच्या मुलाकडे सोपविले. या ठिकाणी त्याने आपले सैन्य प्रचंड संखयेने जमविले होते आणि आपल्या जवळील सर्व हत्ती

आणि लढाईसाठी आपल्याजवळ असलेली सर्व सामुग्री आणि युद्धसाहित्य एकत्र जमा केले होते.

(३४) खान महमदने दिलेल्या सल्ल्यावरून महमदशहाने अदोनीला वेढा दिला नाही. परंतु आतापर्यंत दक्षिणेच्या कोणत्याही मुसलमान सुलतानाने उपयोगात न आणलेले तोफखान्याचे प्रचंड दल त्याने एकत्र जमविले. त्या तोफखान्याच्या दलावर त्याने सफ्दरखानाचा मुलगा मुकर्रबखान याची अधिकारी म्हणून नेमणूक केली आणि गोलंदाजीच्या कलेत प्राविण्य असलेल्या अनेक तुर्की आणि युरोपियन गोलंदाजाना त्याला मदत करण्यासाठी त्याच्या हाताखाली दिले. सैन्याची जेव्हा जेव्हा छावणी पडे तेव्हा तेव्हा चोरट्यांचे थवे रात्रीच्या वेळी छावणीत चोरुन शिरत असत आणि सैनिक आणि घोडे याना ठार करत आणि पंगू करत असत. तसे आपल्या छावणीत होऊ नये म्हणून विजयनगरच्या राजाच्या छावणीतून लुटलेले हत्ती महमदशहाने कुलबर्ग्याकडे पाठविण्याची आपल्या अधिकाऱ्यांना आज्ञा दिली. त्याचप्रमाणे त्याने आपल्या सर्व अधिकाऱ्यांना सांगितले की अगदी जरुर असेल तेवढे सामान सोडून बाकीचे तुमचे सर्व सामान तुम्ही वरील हत्तींप्रमाणेच कुलबर्ग्याला पाठवून द्या. यानंतर त्याने तोफखान्याचे मोर्चे साऱ्या छावणी भोवती उभारले आणि तोफा मजबूत दोरखंड आणि साखळदंड यांनी बांधून टाकल्या. रात्रीच्या वेळी त्याने गस्तगिरांचा पहारा नियमितपणे सुरु केला.

(३५) यानंतर थोडयाच कालावधीने सुलतानाने तुंगभद्रा नदी ओलांडून विजयनगरच्या प्रदेशांत प्रवेश केला. खुद्द जातीने विजयनगरवर आक्रमण करणारा महमदशहा हा पहिलाच मुसलमान सुलतान होय. विजयनगरचा राजा [२] (३१४) कृष्णराय याला ही बातमी कळली तेव्हा त्याने आपल्या दरबारातील सरदारांना बोलावणे पाठविले आणि मुसलमानांना प्रतिकार करण्यासाठी कोणती सर्वोत्कृष्ट योजना अमलांत आणावी याबद्दल त्यांच्याशी विचारविनिमय केला. सर्वानुमते असे ठरले की राजाचा मातुल आणि विजयनगरच्या सैन्याचा सेनापति भोजमल याने युद्धाची सूत्रे हाती घ्यावी. भोजमल याला कोणतीहि गोष्ट अतिरेकाला नेण्याची संवय होती. त्याने युद्धाबाबतचे सर्वाधिकार आपल्याला मिळाल्यावर राजाला विचारले की मुसलमानांच्या सुलतानाला कैदी म्हणून मी तुमच्या समक्ष जिवंत आणू कीं भाल्यावर ठेवलेले त्याचे मस्तक मी आपल्याला नजर करू. कृष्णरायाने उत्तर दिले की कोणत्याही परिस्थितीत जिवंत शत्रू कैदी म्हणून का होईना समोर येणे हे मला तरी इष्ट वाटत नाही. तेव्हा तो तुझ्या हाती लागल्याबरोबर तू त्याला ठार मारावेस अशी माझी इच्छा आहे. राजाने यानंतर भोजमलला निरोप दिला. भोजमलने महमदशहाबरोबर युद्ध करण्यासाठी म्हणून ४००० घोडेस्वार आणि ५००००० पायदळी फौज बरोबर घेऊन कूच केले. त्याने सैन्यामधील ब्राम्हण धर्मगुरुना आज्ञा केली की तुम्ही सैनिकामधील उत्साहाला उधाण

आणण्यासाठी मुसलमानांची कत्तल करण्यामधे किती पुण्यसंचय सांठविलेला आहे याबाबत सैनिकांमध्ये व्याख्याने द्या. भोजमलने त्याचप्रमाणे ब्राम्हणांना चेतावणी दिली की तुम्ही काहीही करून शत्रूविरुद्ध सैनिकांच्या मनांत क्रोध उत्पन्न करा आणि मुसलमानाविरुद्ध त्यांच्या मनांत जो विव्देषाचा वन्ही पेटलेला आहे त्यांत भर पडेल असे करा. हे करण्यासाठी म्हणून मुसलमान हे देवळांचे भंजक आणि आपल्या पवित्र देवांच्या मूर्तिचा विध्वंस करणारे आणि त्याशिवाय गायींची कत्तल करणारे आहेत असे चित्र त्यांच्या डोळ्यांसमोर उभे करा. [२८] □

(३६) इकडे कूच करीत महमदशहा हिंदूंच्या छावणीपासून १५ कोसांच्या अंतरावर येऊन पोहोचला. तेव्हा त्याने आपला सेनापति खान महमद याला आपले सैन्य एकत्रा करण्याची आज्ञा दिली. एकंदर सैन्य १५ हजार घोडेस्वार आणि ५०००० पायदळ एवढे भरले. त्यापैकी १०००० घोडेस्वार, ३०००० पायदळ [२] (३१५) आणि त्याशिवाय तोफखाना एवढ्या दळाने खान महमद याच्या हाताखाली कूच केले.

जिलकाद १४ हिजरी ७६७ आगस्ट २२ इ. स. १३६६ — १४ जिलकाद रोजी दोन्ही फौजांची गाठ पडली आणि युद्धाला तोंड लागले. सकाळी उजाडल्यापासून तो सूर्य अस्तंगत होईपर्यंत युद्धाची रणधुमाळी चालू होती. दोन्ही बाजूकडील अनेक सैनिक ठार मारले गेले. खान महमदच्या उजव्या आणि डाव्या फळीचे अधिकारी अनुक्रमे मुसाखान आणि इसाई खान हे होते. दोघेजण धारातिर्थी पतन पाऊन हौतात्म्य पावले आणि त्यांच्या फौजांची वाताहात झाली. या दुर्दैवामुळे मुसलमानी सैन्यावर जवळजवळ नाशाची कठोर कुऱ्हाडच जणू काही पडणार असे वाटू लागले. या सुमारास महमदशहा ताजा दमाच्या ३००० घोडेस्वारांना घेऊन रणांत घुसला आणि त्याने गलितधैर्य झालेल्या खान महमदला धीर दिला आणि त्याच्या विस्कळीत झालेल्या सैनिकांना दिलासा दिला. विखुरले गेलेले हे सैनिक सावरले आणि महमदशहाला येऊन मिळाले.

(३७) दरम्यान मुकर्रब खानानें आपल्या तोफखान्याच्या भडीमाराने शत्रूमधे गोंधळ निर्माण करुन शत्रूचे मोर्चे थोडेफार उध्वस्त केले होते. त्याने शत्रूवर हल्ला करण्याची आणि घोडदळाच्या मदतीने शत्रूवर हल्ला चढवून शत्रूचा पार निःपात करण्यासाठी सुलतानाची आज्ञा मागितली. खान महमदने त्याच्या मदतीसाठी म्हणून फौजेतील अनेक अधिकाऱ्यांना आपली पथके बाजूला काढण्यास सांगितले. मुकर्रब खानानें आपल्या मदतीसाठी आलेल्या या पथकांना घेऊन शत्रूवर हल्ला करण्यासाठी झपाट्याने कूच केले. त्याने शत्रूची इतकी धुळधाण उडविली की शत्रूजवळ तलवारी आणि जंबिये यासारखी छोटी शस्त्रे सोडून लढण्यासाठी दुसरी काहीच हत्यारे आणि युद्धसाहित्य उरले नाही. याचवेळी खान महमदचा शेरशिकार [२९] □ नावाचा हत्ती

मस्त झाला आणि शत्रूच्या मोर्चांच्या मध्यभागी तो घुसला. त्याला भोजमलच्या [३०] ४ हत्तीने आडवे येऊन थांबविले, पण त्यांत भोजमलच्या हत्तीचा माहूर ठार झाला. खान महमद हत्तीच्या पाठोपाठ ५०० घोडेस्वार घेऊन पुढे घुसून गेला आणि त्याच-वेळी शत्रूच्या हत्तींनी पलट खाऊन आपल्या मोर्चाकडे तोंड फिरविले आणि मोर्चे धरुन बसलेल्या सैनिकांत एकच गोंधळ माजवून दिला. भोजमल याला प्राणांतिक जखम झाली. त्याला रणांगणातून बाहेर काढून नेण्यांत आले. त्याच्या अनुयायांनी या नंतर कसलाच प्रतिकार केला नाही. आपल्या फौजेची मधली फळी मोडून [२] (३१६) पडली हे जेव्हां काफरांनी बघितले तेव्हा त्यांनी सर्वदूर पळापळीला सुरुवात केली. मुसलमान सैनिकांच्या तलवारी नुकत्याच म्यान झाल्या होत्या तोच, महमदशहा रणांगणावर आला आणि त्याने काफरांची सर्रास कत्तल करण्याचा हुकूम दिला. या आज्ञेचे पालन इतक्या अवैधपणे करण्यात आले की मुसलमानी सैनिकांच्या तलवारीच्या तडाख्यातून गरोदर स्त्रिया आणि अंगावर पिणारी लहान लहान बालके देखिल निसटून जाऊ शकली नाहीत. महमदशहा यानंतर एक आठवडाभर रण मैदानावर मुक्काम करुन राहिला आणि त्याने आपल्या विजयाच्या हकीकतीचे वृत्तान्त आपल्या राज्याच्या कानाकोपऱ्यातून जाहिर केले. त्याने जी प्रतिज्ञा केली होती ती पार पाडण्यासाठी म्हणून तो कृष्णरायाच्या छावणीवर चाल करुन गेला. महमदशहा बरोबर लढा देण्याइतके सामर्थ्य आपल्या-मधे नाही याची जाणीव त्याला झाली आणि त्याने माघार घेऊन जंगलाचा आणि डोंगराळ मुलुखाचा आश्रय घेतला. जवळ जवळ तीन महिने सुलतानाने त्याचा या ठिकाणाहून त्या ठिकाणापर्यंत पाठलाग केला आणि वाटेत कोण-त्याही प्रकारचा भेदभाव न दाखविता जो जो म्हणून वाटेत भेटेल त्याला त्याने यमसदनी पाठविले. सरतेशेवटी कृष्णरायाने आपले राजधानीचे शहर विजयनगर येथे स्वतःला कोंडून घेतले. थोड्याच अवधीत शहराच्या नजिक सुलतान आपल्या सैन्या-सहवर्तमान येऊन पोहोचला. तेथे त्याचा काफरांच्या सैन्याने खूपच पिच्छा पुरविला. रात्रभर त्याच्या छावणीभोवती ते घिरट्या घालत. दिवसाउजेडी त्याच्यावर हल्ला करण्याचे धाडस त्यांना होत नसे. असे होताहोता एक महिना गेला. तेव्हा सुलतानाला विजयनगर काबीज करणे अशक्य आहे असे दिसून आले एवढेच नव्हे तर शत्रुला त्याच्या मोर्चाबाहेर युद्धासाठी घुमवत आणणेंहि कठीण आहे ह्याबद्दल त्याची खात्री झाली. तेव्हा सुलतानाने आपण भयंकर आजारी पडल्याची आवई उठविली आणि माघार घेण्याचा हुकूम सोडला. याप्रमाणे त्याच्या सैन्याने आपला तळ उठविला. कृष्णराय आपल्या सैन्यासहित शहरातून बाहेर पडला आणि त्याने सर्व बाजूनी एकच हाकाटी केली की तुमचा सुलतान मरून पडला आहे, आमच्या ब्राम्हणानी केलेली प्रार्थना परमेश्वराने ऐकली आहे आणि आता तुमच्यापैकी एकालाहि आम्ही आमच्या

ताबडीतून सुटून जाऊ देणार नाही. अशा तऱ्हेने सुलतानाच्या फौजेने तुंगभद्रा नदी ओलांडली आणि त्याच्या पाठोपाठ शत्रूचे सैन्य पाठलाग करून आले. अखेर सुलतानाने एका मोकळ्या मैदानावर छावणीची जागा मुक्रर करून आपल्या सैन्याला [२] (३१७) मुक्काम करण्याची आज्ञा दिली. कृष्णरायानेही त्याच्या तळापासून थोडयाशाच अंतरावर आपले मोर्चे उभे केले. आपल्या मनातील उद्देशाप्रमाणे प्रतिज्ञापूर्ति करण्यासाठी ही योग्य संधि आली आहे असा महमदशहाने विचार केला. आपली प्रकृति अतिशय उत्तम आहे ह्याबद्दल आपल्या अधिकाऱ्यांची खात्री पटविण्यासाठी त्याने एक जाहीर दरबार भरविला. महमदशहाने आपला उद्देश साध्य करण्यासाठी जो डाव रचला होता त्याबद्दल यत्किंचितही कल्पना नसल्यामुळे महमदशहाचे अधिकारी नाऊमेद झाले होते आणि म्हणूनच वरील दरबार त्याने भरविला. यानंतर आपल्या अंगात अतिशय अशक्तपणा आला आहे या मिषाखाली महमदशहा विश्रांतीसाठी लवकर परतला आणि त्याने आपल्या खाजगी बैठकीच्या खोलीत आपल्या प्रमुख सेनापतिंना बोलावणे पाठविले. त्याने त्यांना आज्ञा दिली की तुम्ही तुमच्या सैनिकांना शस्त्रसज्ज करा आणि विशिष्ट ठिकाणी माझ्या हुकूमाची वाट पाहात रहा. या नेमून दिलेल्या ठिकाणी तो मध्य रात्रीच्या वेळी सैन्यासह गेला. तेथे त्याने आपल्या फौजेची निरनिराळ्या तुकडयांत विभागणी करून प्रत्येक अधिकाऱ्याच्या हाताखाली एक तुकडी दिली आणि शत्रूच्या छावणीवर अचानक हल्ला करून त्याला चकित करण्याचे उद्देशाने त्याने कूच केले.

(३८) कृष्णराज आणि त्याचे अधिकारी यांनी रात्र दारु पिण्यात आणि नर्तकी आणि गायक यांच्या संगतित घालविली होती. ते सर्वजण अतिशय दमून गेले होते आणि झोपेने त्यांना पूर्णपणे घेरले होते. या त्यांच्या धुंदीतून सकाळ उजाडल्याबरोबर मरणाऱ्यांच्या वेदनापूर्ण किंकाळ्यांनी आणि स्वर्गापर्यंत ज्यांचा आवाज पोहोचत होता अशा इस्लामच्या शूर वीरांच्या रणगर्जनांनी त्यांना अचानक जागे केले. भितीने घाबरुन ज्यांचे धैर्य लोपून गेले आहे अशा आपल्या शिपायांमधे आत्मविश्वास निर्माण करणे हे कठिण आहे असे आढळून आल्याने कृष्णरायाने पळ काढला आणि आपल्या राजधानीला पोहोचेपर्यंत त्याने आपल्या घोड्याचे लगाम खेचून त्यांना थांबविले नाही. या प्रसंगी महमदशहाने शत्रूची छावणी लुटली तेव्हा त्याच्या पदरी अपार लूट पडली. पाठलागांत शत्रूचे एकंदर १०००० सैनिक मारले गेले परंतु शत्रूवर सूड घेण्याची सुलतानाची राक्षसी रक्त पिपासा अजून शमली नव्हती. त्यामुळे त्याने विजयनगर सभोवार वसलेल्या प्रत्येक गावातील नागरिकांची कत्तल करण्यांत यावी असा हुकूम दिला. राज्यातील ब्राम्हण आणि मुख्य मुख्य हिंदू अधिकारी यांनी हा भयंकर नाश ओढविलेला जेव्हा बघितला तेव्हा ते कृष्णरायाविरुद्ध बंड करुन उठले.

त्यांनी अशी तक्रार करावयास सुरवात केली की कृष्णरायाची कारकिर्द अशुभ सूचक आहे. त्याच्या कारकिर्दीत आमचा मानभंग झाला; जवळजवळ दहा हजार ब्राम्हण अगोदरच ठार मारले गेले आहेत आणि हे असेच चालू राहिले तर नागरिकांपैकी एकही शिल्लक राहणार नाही. यावर कृष्णरायाने उत्तर दिले की तुमच्या सल्ल्याशिवाय मी एकहि गोष्ट केलेली नाही. परंतु नशिबांत जे काही वाढून ठेवले [२] (३१८) आहे त्याचे नियमन करण्याची शक्ती माझ्यामध्ये नाहीं आणि म्हणून तुमची जी काही इच्छा आहे त्याप्रमाणे करण्याची माझी तयारी आहे. यावर त्यांनी सांगितले की तुम्ही तुमच्या वडीलांनी ज्याप्रमाणे केले त्याप्रमाणे मुसलमांना बरोबर शांततेचा तह घडवून आणा. यानुसार कृष्णरायाने सुलतानाकडे आपले वकील रवाना केले. त्यांच्या बरोबर निरोप पाठवून त्याने आपल्या हातून झालेल्या चुका कबूल केल्या आणि आपल्याला क्षमा करण्यात यावी अशी याचना केली. परंतु महमदशहाने त्याच्याकडे आलेल्या वकिलांनी तहाची जी विनंती केली होती त्याबाबत एक शब्दहि ऐकून घेण्याचे नाकारले.

(३९) या सुमारास सुलतानाच्या मर्जीतला एक खास अधिकारी म्हणाला की आपण एक लक्ष हिंदूंना ठार मारण्याची प्रतिज्ञा केली आहे, त्यांची सारी जात नाहीशी करुन टाकण्याची नव्हे. यावर सुलतानाने उत्तर दिले की मी जितक्या हिंदूंना ठार मारण्याची प्रतिज्ञा केली होती त्याच्या दुप्पट जरी हिंदू ठार मारले गेले असले तरी देखिल मी गायकांच्या नावे ज्या हुंडया विजयनगरच्या राजाच्या नावे काढल्या आहेत त्या त्याने वटविण्याचा हुकूम दिल्या खेरीज मी तहाला कबुलीही देणार नाही किंवा त्याच्या रयतेच्या प्राणांची कदरही करणार नाही. विजयनगरच्या वकिलांना कृष्णरायाने सर्वाधिकार दिलेले होते. त्यामुळे वरील गोष्टीला त्यांनी ताबडतोब कबुली दिली इतकेच नव्हे तर हुंडीवरील रकमे इतके द्रव्य देखील त्यांनी लगेच त्याचक्षणी भरले. महमदशहा यावर म्हणाला धन्य त्या परमेश्वराची कारण मी जे मनांत योजून त्यावर जी आज्ञा दिली होती त्याप्रमाणे घडून आले आहे. इतिहासाच्या पानामध्ये माझ्या तोंडून हलका शब्द गेल्याची नोंद मी होऊन देणार नाही तर मी दिलेल्या शब्दाप्रमाणे वागेन.

(४०) सुलतानाच्या मनासारखे होऊन तो खुष झाला आहे असे जेव्हा वकिलांनी पाहिले तेव्हा त्यांनीं जमिनी पर्यंत आपली मस्तके वाकवून त्याला मुजरे केले आणि आमच्या तोंडून चार शब्द आपण ऐका अशी त्याला विनंती केली. त्यांना बोलण्याची परवानगी देण्यात आल्यावर ते म्हणाले की अपराध्याच्या गुन्ह्यांबद्दल निरापराध आणि विशेषतः अगतिक स्त्रिया आणि मुले यांना शासन केले जावे असे कोणत्याच धर्मात सांगितले नाही. जर का कृष्णरायाचा अपराध असेल तर त्याने केलेल्या चुकाबाबत गरीब आणि दुबळी अज्ञान मंडळी त्यांच्या गुन्ह्यांत सामील आहेत

असे होत नाही. महमदशहाने उत्तर दिले की जे काही घडून आले ते परमेश्वरी इच्छे-प्रमाणेच झाले आणि त्यामध्ये बदल करण्याची शक्ती माझ्यामध्ये नाही. यावर विजयनगरचे वकील असे बोलते झाले की राज्ये निर्माण करणाऱ्या त्या परमेश्वराने दक्षिण देशाचे राज्य आपल्याला बहाल केले. त्यामुळे कर्नाटकचे राजे [२] (३१९) आणि आपले वारस हे यापुढे बराच काळपर्यंत परस्परांचे शेजारी राहण्याची शक्यता निर्माण झाली आहे. साहजिकच दोन्ही राज्यांत युद्धप्रसंग ओढवला असताना क्रौर्याची वागणूक परस्परांनी एकमेकांना देणे हे टाळले पाहिजे असे आम्हाला वाटते. तेव्हा आमची अशी योजना आहे की भविष्यकाळात दोन्ही राज्यांमध्ये युद्धे झाल्यास परावलंबी आणि निःशस्त्र अशा नागरिकांची विनाकारण कत्तल न करण्याबद्दल दोन्ही राज्यांत तह व्हावा. महमदशहाची या योजनेच्या चांगल्या स्वरूपाबद्दलची लगोलग खात्री पटली आणि त्याने अशी प्रतिज्ञा केली की विजय मिळाल्यानंतर एकाही शत्रूचा मी वध करणार नाही आणि याचप्रमाणे वर्तन करण्याचे बंधन मी माझ्या मागून राज्यावर येणाऱ्या वारसावर घालीन. त्यानंतर त्यावेळेपासून आजतागायत दक्षिणेमध्ये सर्वसाधारणपणे अशी प्रथा पडून गेली आहे की युद्धामध्ये पकडल्या गेलेल्या कैद्यांना प्राणदान करावे आणि शत्रूचे जे निःशस्त्र प्रजाजन असतील त्यांच्या रक्ताने भूमी लांछित करू नये. महमदशहा याप्रमाणे आपल्या मनाचे समाधान झाल्यावर कुल-बर्ग्याला परतला. वाटेत त्याने शेख सिराजउद्दीन याचे दर्शन घेतले. कारण त्याला हिंदूंवर जो जय मिळाला होता त्याचे श्रेय त्याने शेखने त्याच्यासाठी केलेल्या प्रार्थनेला आणि त्याचप्रमाणे त्याने आपल्या आईबरोबर मक्का येथे दान म्हणून देण्याकरता ज्या रकमा पाठविल्या होत्या त्याला दिले होते.

(४९) राजधानीला परतल्यावर महमदशहा जेमतेम पाच दिवस राजधानीला राहिला नाही तोच त्याला दौलताबादच्या बाजूला तेथे झालेल्या बंडाचा उपशम करण्यासाठी चालून जाणे भाग पडले. विजयनगरहून परतताना सुलतानावर आजारपण ओढवलेले होते याच वेळी शत्रूने त्याच्यावर चढाई करून त्याला आपल्या कचाट्यात पकडले होते. साहजिकच त्याचा मृत्यू झाला असल्याबद्दलची आवई उठली होती. तिचा फैलाव राज्याच्या प्रत्येक कानाकोपऱ्यात झाला होता आणि त्यामुळे राज्याच्या निर-निराळ्या भागांत अंदाधुंदीचे वातावरण निर्माण करण्यास अनेक बंडखोरांना फावले. या बंडखोरांमध्ये बैरामखान माजिंदरानी हा होता. त्याला अल्लाउद्दीन हसनशहाने आपल्या मुलाप्रमाणे मानले होते. त्यावेळी दौलताबादच्या प्रदेशात जवळजवळ एकही सैनिक नव्हता. त्याचा फायदा घेऊन नाईकांचा प्रमुख गोविंद देव [३१□] मराठा याजबरोबर त्याने संगनमत केले आणि बंडाची निशाणी उभारली. वऱ्हाडमधील काही [२] (३२०) प्रमुखांनी गुप्तपणे त्याच्या मदतीसाठी फौजा रवाना केल्या. बागलाणाच्या राजानेही त्याला मदत पाठविली. आपल्याला मिळालेल्या विजयाचा त्याला गर्व चढला आणि त्याने महरठ [३२□] आणि वऱ्हाडचा काही वर्षाचा वसूल बळकाविला. हा वसूल महमद-

—८

शहाने दौलताबादच्या किल्ल्यात साठवून ठेवला होता. या वसुलाच्या द्रव्यातून त्याने सैन्याची उभारणी केली. महरठच्या देशातील बहुतेक शहरे आणि जिल्हे त्याच्या हाती पडले. आपल्या अनुयायांमध्ये त्याने या प्रदेशाची विभागणी केली. थोड्याच काळाच्या अवधित याप्रमाणे बंडखोर बैरामखानाजवळ १०,००० घोडेस्वार, आणि पायदळ एवढे सैन्य जमा झाले.[३३]*

(४२) यावर महमदशहाने बैरामखानाला पुढीलप्रमाणे पत्र लिहिले : मी मृत झाल्याची बातमी तुला कळली. दुष्ट प्रवृत्तीच्या तुझ्या सभोवतालच्या मंडळींनी तुझ्यापुढे नाना तऱ्हेची आमिषे उभी केली. त्याला बळी पडून तू बंडाला प्रवृत्त झालास. तू जर आपण पुन्हा एकनिष्ठ राहू असे वचन देत असलास तर तू आणि तुझे अनुयायी यांना मी क्षमा करीन. बैरामखानाने शरण यावे म्हणून त्याचे मन वळविण्यासाठी दरबारातून महमदशहाने सय्यद जमालुद्दीन आणि शहा मलिक यांची खास नियुक्ती केली होती. त्यांनी वरील पत्र बैरामखानाकडे पोहोचविले. सुलतानाचे पत्र मिळाल्यावर बैरामखानाने गोविंद देवाबरोबर सल्लामसलत केली. गोविंद देवाने असा सल्ला दिला की महमदशहा हा स्वभावतःच तापट आहे आणि आपल्या सत्तेची अतिशय काटेकोरपणे जपणूक करणारा आहे. आपण त्याच्या आज्ञांचा भंग करून आणि शिस्तीबाहेर वर्तन करून त्याला दुखावलेले आहे. अशा परिस्थितीत त्याच्या दया बुद्धीवर विसंबून राहणे कोणत्याही परिस्थितीत शहाणपणाचे आहे असे मला वाटत नाही. म्हणून माझ्या मते आपल्या ताब्यात आज दौलताबादसारखा किल्ला आहे आणि बागलाणचा [२] (३२१) राजा आणि वऱ्हाडचे अमीरउमराव यांनी आपल्याबरोबर हातमिळवणी केली आहे, तेव्हा आता पाऊल मागे घेणे शहाणपणाचे ठरणार नाही इतकेच काय परंतु आपले बेत सिद्धीस जाण्यासाठी सर्व तऱ्हेची उपाययोजना करणे आणि आपले स्वातंत्र्य सुरक्षित करून घेणे ह्याचीच जरूर अधिक आहे असे मला वाटते. बैरामखानाने एकंदर परिस्थितीची जी सांगोपांग कारणमीमांसा गोविंद देवाने केली तिचा स्वीकार केला आणि सुलतानाने दिलेल्या तंबीला धाब्यावर बसवून युद्धाच्या दृष्टीने पुढे पाऊल टाकण्यासाठी सर्वतोपरी तयारी करण्यास सुरुवात केली. परिणामी सय्यद जमाळउद्दीन आणि शहा मलिक हे सुलतानाकडे परत फिरले आणि त्यांनी ज्या कार्यसिद्धीसाठी आपण गेलो होतो ती कशी असफल झाली त्याचा इतिवृत्तान्त सुलतानापाशी सादर केला.

(४३) या शिरजोरीच्या वर्तनामुळे महमदशहा अतिशय संतप्त झाला आणि त्याने आपले दोन अधिकारी मसनदअली आणि खानमहमद हे आपले बहुतेक सैन्य बरोबर देऊन उत्तरेच्या दिशेने रवाना केले. त्यांच्या पाठोपाठ लगोलग निघण्याचाही त्याने निश्चय केला. बैरामखान ह्याने देखील गोविंद देव आणि वऱ्हाडचे अनेक अमीर व बागलाणचा राजा यासहवर्तमान पैठणकडे कूच केले. तेथे त्यांनी भरमसाट आमिषे दाखवून कोणतेही धाडसी कृत्य करण्यास तयार असलेल्या अनेक गरजू माणसांची एक भलीदांडगी फौज जमविली. मसनदअली हा महमदशहाचा एक जुनापुराणा आणि

अनुभवी कसलेला सेनानी होता. बंडखोरांबरोबर सामना देण्याची घाई करणे अयोग्य आहे असा विचार त्याने केला आणि त्याने शेवगाव येथे आपली छावणी केली. बैरामखानाने तेथे त्याच्यावर अचानक हल्ला करून त्याला चकित करण्याचा प्रयत्न केला परंतु त्याला तोंड देण्यास सुलतानाची फौज सज्ज आहे असे जेव्हा त्याने पाहिले तेव्हा आपला उद्देश सिद्धीस न गेल्यामुळे त्याला माघार घ्यावी लागली. तर इकडे मसनदअलीने शत्रूवर हल्ला करण्याचे ठरविले आणि आपला उद्देश त्याने महमदशहाकडे कळविला. महमदशहा त्यावेळी सरहद्दीवर असलेल्या डोंगराळ विभागात शिकार करण्यामध्ये गुंतला होता. आपल्या सेनापतीकडून आलेले पत्र मिळताच सुलतानाने त्याच्याबरोबर असलेल्या कुल ३०० अनुयायांना बरोबर घेऊन कूच करण्याची तयारी केली. त्याच्याबरोबर असलेल्या वजिरांनी असे करण्यामुळे महमदशहाच्या जीवाला धोका पोहोचेल याची भीती वाटून त्याला असे सांगितले की मसनदअलीने आपल्याकडे जे खलिते पाठविले आहेत त्यावरून असे दिसते की बंडखोर मोठ्या संख्येने जमा झाले आहेत. तेव्हा सावकाशपणे आगेकूच करून जाणे हे शहाणपणाचे ठरेल. असे केल्याने [२] (३२२) मुख्य सैन्याला शत्रूवर परिणामी हल्ला करण्याच्या दृष्टीने तुमच्याबरोबर हातमिळवणी करण्यासाठी म्हणून भरपूर अवधी मिळेल. यावर बादशहाने उत्तर दिले की, तुम्ही जे काही भाष्य केले आहे त्यात थोडाफार तथ्यांश आहे यात काहीच शंका नाही. परंतु तरीदेखील माझा निश्चय कायम आहे कारण माझ्याबरोबर केवळ १००० घोडेस्वार असताना मी तेलंगणाच्या अगदी अंतर्भागापर्यंत घुसून मजल मारली होती आणि शत्रूला शासन केले होते. त्याचप्रमाणे निव्वळ ९००० हजार सैनिकांसमवेत मी विजयनगरच्या सैन्याला चेपत चेपत डोंगरांच्या आणि जंगलाच्या प्रदेशात नेले होते आणि विजयी होत्साता परतलो होतो. तेव्हा आता माझ्याबरोबरचे ३०० सैनिक हे थोड्या थोडक्या बंडखोरांना वठणीवर आणण्यास पुरेसे आहेत. एवढे बोलून तो आपला आवडता घोडा शब्दिज याच्यावर स्वार झाला आणि त्याने एवढ्या झपाट्याने मजल मारली की ज्यावेळी मसनदअली बंडखोरांबरोबर टक्कर घेण्याच्या बेतात होता त्याचक्षणी तो पैठण येथे येऊन पोहोचला. सुलतान स्वतः चाल करून आल्याची बातमी ताबडतोब सर्वदूर झाली त्याबरोबर बागलाणाच्या राजाने आपल्या घोड्याला टाच मारली आणि बंडखोरांना सोडून तो पळाला. त्याच्या पाठोपाठ त्याचे सर्व अनुयायी रणांगण सोडून निघून गेले. आपल्या दोस्ताने रणांगणातून अशा तऱ्हेने पळ काढल्यामुळे गोंधळून जाऊन बैरामखान आणि गोविंद देव हे दोघेजण धनुष्याची प्रत्यंचा खेचून सुलतानाच्या फौजेवर एकही बाण न टाकता रणमैदान सोडून पळून गेले. त्यांनी दौलताबादच्या किल्ल्याचा आश्रय घेण्याच्या हेतूने त्वरेने तिकडे कूच केले. सुलतानाची फौज शत्रूची छावणी लुटण्यात दंग असताना सुलतान ७० सैनिक आणि काही हत्ती घेऊन दाखल झाला आणि त्याने दुसऱ्या दिवसापर्यंत तेथे मुक्काम केला. विजयी झालेल्या सैनिकांवर त्याने मानमरातबाची खैरखैरात करून आपल्याला झालेली खुषी

व्यक्त करून दाखविली. सकाळी त्याने इतक्या वेगाने कूच केले की संध्याकाळ होण्याच्या आत तो दौलताबादसमोर येऊन उभा ठाकला आणि किल्ल्याला वेढा देण्याच्या दृष्टीने त्याने उपाययोजना केली.

(४४) बैरामखान आणि गोविंद देव अशा तऱ्हेने आपल्या महत्त्वाकांक्षेच्या स्वप्नातून खडाडून जागे झाले आणि आपण आता करावे तरी काय अशा संभ्रमात पडले. रात्रीच्या वेळी ते किल्ला सोडून बाहेर पडले आणि शेख ऐनउद्दीन याला भेटण्यासाठी त्याच्या निवासस्थानाकडे जाऊन त्याचा त्यांनी सल्ला मागितला. [२] (३२३) शेखने त्यांना सांगितले की किल्ल्याचा आसरा घेणे आणि त्यांत आपणाला बंद करून घेणे हा शहाणपणाचा मार्ग आहे असे मला वाटत नाही. तुम्ही आपली बायका आणि मुले घेऊन किल्ल्याबाहेर पडा आणि तुमच्या मालमत्तेची पर्वा न करता परिस्थिती अजून तुमच्या आवाक्यातील आहे तोपर्यंत गुजरातेच्या दिशेने पलायन करून स्वतःची सुटका करून घ्या. शेख ऐनउद्दीन याने केलेल्या उपदेशाप्रमाणे वागण्याचे त्यांनी ठरविले आणि त्याप्रमाणे आपल्या कुटुंबीय मंडळींना त्यांनी निरोप पाठवून ताबडतोब उशीर न लावता शेख ऐनउद्दीन याच्या घरी निघून येण्यास सांगितले. बैरामखान आणि गोविंद देव यांच्या स्त्रियांच्या कानावर एकंदर परिस्थितीबद्दल थोडीफार कुणकुण आली होती. त्याप्रमाणे त्यांनी आपल्याबरोबर घोडे आणि प्रवासासाठी लागणारे इतर आवश्यक सामानसुमान आणले. शेख ऐनउद्दीन याने बैरामखान आणि गोविंद देव यांच्या मस्तकांवर आशीर्वाद निदर्शक हात ठेवले आणि त्यांना जाण्याची परवानगी दिली. त्यावेळी त्याने उद्गार काढले की परमेश्वराच्या कृपेने तुम्ही सुरक्षित राहाल. शेख ऐनउद्दीन याच्या उपदेशाप्रमाणे त्यांनी दोघांनी गुजरातेचा मार्ग स्वीकारण्यासाठी कूच केले.[३४*]

(४५) दुसऱ्या दिवशी सकाळी ते दोघेजण पळून गेल्याची बातमी महमदशहाच्या कानी पडल्यावर त्याने ४०० घोडेस्वार घेऊन त्यांचा पाठलाग केला. परंतु त्यांना गाठू न शकल्यामुळे अतिशय चिडलेल्या मनस्थितीत तो दौलताबादला परतला आणि आपल्या सर्व रागाचे उट्टे त्याने शेख ऐनउद्दीन याच्यावर काढले. यापूर्वीच त्याचा शेख ऐनउद्दीन याजबरोबर बेबनाव झाला होता. त्याची हकीकत पुढे दिली आहे. सिंहासनावर आल्यानंतर महमदशहाने आपल्या राज्यातील सर्व अवलियांच्याकडून त्याजबरोबरच्या एकनिष्ठेच्या शपथेची मागणी केली होती. शेख ऐनउद्दीन सोडून इतर सर्व जणांनी तशी शपथ घेतली होती. सुलतान हा दारू पीत असल्यामुळे आणि धर्माने निषिद्ध मानलेल्या गोष्टीबाबत अतिरेकी वर्तन करण्याचा अपराध त्याच्या हातून घडल्याने ऐनउद्दीन याने शपथ घेण्याचे नाकारले होते. या प्रसंगी सुलतानाने ऐनउद्दीन याजकडे निरोप पाठवून त्याला आपल्या समक्ष हजर राहण्याचा आणि आपल्याशी राजनिष्ठ राहण्याची शपथ घेण्याचा अथवा स्वतःच्या हस्ताक्षरात आपण तुमच्याबरोबर एकनिष्ठ राहू असे आश्वासन लिहून देण्याचा हुकूम केला. वरील

निरोपाला कसलेच उत्तर न पाठविता शेखने सुलतानाच्या निरोप्याला [२] (३२४) पुढील दंतकथा सांगितली आणि ती तू सुलतानाला जाऊन सांग असा निरोप त्याला दिला. ती अशी :— एकदा एक विद्वान, एक सय्यद आणि एक वेश्या अशा तिघांना काफरांनी कैद केले. तुम्ही आमच्या दैवतांची पूजा करण्यास कबुली देत असाल तर आम्ही तुम्हाला मुक्त करू नाहीतर तुम्हाला ठार मारू अशी धमकी त्यांनी या तिघांना दिली. विद्वानाने तर्कशास्त्राच्या पंथाच्या वादविवादनियमाला अनुसरून काफरांच्या धर्माप्रमाणे विधी करण्यास हरकत नाही अशी मनाची समजूत करून त्या-प्रमाणे वागण्यास संमती दिली. इतक्या मोठ्या माणसाचे अनुकरण करणे बरोबर आहे असा सय्यदाने विचार केला. पण ती वेश्या मात्र असे म्हणाली की साऱ्या जन्मभर मी पाप करीत आले आहे. मी काही विद्वान नाही किंवा सय्यददेखील नाही तेव्हा हा आणखी एक गुन्हा माझ्या हातून घडल्यास माझ्यावर परमेश्वर दया दाखवील अशी आशा करण्यास देखील मला जागा नाही. या विचाराने तिने काफरांच्या सांगण्याप्रमाणे वागण्याचे नाकारले आणि मृत्यूला तोंड दिले. एवढे सांगून शेख ऐनउद्दीन उद्गारला की माझी परिस्थितीही त्या वेश्येसारखीच आहे आणि सुलतानाची माझ्यावर गैरमर्जी होणार या गोष्टीबद्दल मी माझ्या मनाची तयारी केली आहे. परंतु म्हणून मी त्याच्यासमोर हजरही होणार नाही किंवा त्याच्याबरोबर एकनिष्ठ राहण्याचेही कबूल करणार नाही. हा निरोप कळल्यानंतर महमदशहाच्या रागात आणखीनच भर पडली आणि त्याने शेखला तावडतोब शहर सोडून जाण्यास फर्माविले. शेखने ही आज्ञा प्रमाण मानली आणि शेख बुऱ्हाणउद्दीनच्या थडग्यापाशी जाऊन त्याच्यावर तो बसला आणि उद्गारला : आता असा कोणी मनुष्य आहे काय की जो या ठिकाणाहून मला हाकलून काढील? सुलतानाला शेख ऐनउद्दीनच्या निर्धाराचे कौतुक वाटले. त्याला आपल्या वर्तणुकीचा पश्चात्ताप झाला आणि त्याने शेखला आपल्या सद्रउस शरीफबरोबर पुढील ओळ लिहून पाठविली—

मी तुला शरण आलो आहे. आता तूही मला शरण ये. यावर शेखने उत्तर केले की जर सुलतान महमदशहा गाजी हे आपल्या वडिलांप्रमाणे धर्माने घालून [२] (३२५) दिलेली बंधने पाळली जातील अशा वृत्तींना पोषक अशी वागणूक, दुर्गुणांना सोडून काढून आणि समुदायात मद्याचे सेवन करण्याचे टाळून करतील आणि त्याचप्रमाणे वरील गोष्टीविरुद्ध वर्तन करणाऱ्या गुन्हेगारांना धर्मात सांगितलेल्या कायद्याप्रमाणे शासन करण्याची न्यायाधीशांना परवानगी देतील, तर त्यांच्या इतकी प्रिय व्यक्ती मला दुसरी कोणतीच नाही. या निरोपाबरोबरच शेख ऐनउद्दीन याने पुढील कविता आपल्या हस्ताक्षरांत सुलतानाकडे लिहून पाठविली.

जोपर्यंत मी जिवंत आहे तोपर्यंत चांगल्या गोष्टींखेरीज दुसरी कोणतीच गोष्ट मी करणार नाही. निष्ठा आणि प्रेम याखेरीज सोडून इतर कोणत्याच भावनांना माझ्या मनात स्थान नाही. ज्यांनी माझा अपमान करून मला दुखविले आहे त्यांच्या-

बाबत देखील जर माझ्या आवाक्यात असेल तर दुष्कर्माची फेड मी चांगुलपणाने करीन.

(४६) शेख एनउद्दीन याने महमदशहाला गाजी ही जी पदवी दिली होती त्यामुळे महमदशहा अतिशय खुष झाला आणि ती पदवी त्याने यापुढे आपल्या नावापुढे लावण्यात यावी असा हुकूम केला.

(४७) यानंतर सुलतानाने महरठ देशाची व्यवस्था बघण्याचे काम खान महमद याजवर सोपविले आणि तो कुलबर्ग्याला परतला. तेथे गेल्यावर त्याने आपल्या राज्यातील दारूच्या सर्व भट्टयांचा नाश करून टाकण्याबद्दल फर्माविले आणि धर्माच्या नियमांचे कडकपणे पालन होईल अशा तऱ्हेचे वातावरण निर्माण करण्याच्या पाठीमागे तो मनापासून लागला. दक्षिण देशामध्ये पूर्वीच्या काळापासून लमाणांच्या तांड्यांवर धाडसाने हल्ला करून चोऱ्या करण्याबद्दल दरोडेखोर फार प्रसिद्ध होते. त्यांचे समूळ उच्चाटन करून त्यांचा संपूर्ण नायनाट करण्याचा निश्चयदेखील त्याने केला. त्यासाठी त्याने प्रांतोप्रांतीच्या सुभेदारांना आज्ञापत्रके पाठविली की तुम्ही आपापल्या प्रयत्नांची पराकाष्ठा करून चोर आणि दरोडेखोर यांच्या त्रासातून देशाला मुक्त करा, कोणतारही भेदभाव न करता त्यांना तुम्ही ठार करा आणि जरब बसावी म्हणून त्यांची मुंडकी तोडून राजधानीकडे रवाना करा. या आज्ञापत्रकांचा परिणाम असा झाला की सहासात महिन्यांच्या अवधीत सुलतानाच्या राज्यांत दरोडेखोरांचा मागमूसही शिल्लक राहिला नाही. राज्याच्या निरनिराळ्या भागांतून ८००० मुंडकी कुलबर्ग्याला [२] (३२६) आणण्यात आली आणि शहराच्या दरवाजांजवळ त्यांचे ढिगारे रचण्यात आले.

(४८) शेख ऐनउद्दीन याने महमदशहाची जी कानउघडणी केली होती तिकडे त्याने पूर्णपणे लक्ष देऊन त्याप्रमाणे आपले वर्तन ठेवले. आपल्या सबंध कारकिर्दीत त्या सन्माननीय अवलियाबरोबर त्याने मित्रत्वदर्शक पत्रव्यवहार चालू ठेवला आणि त्याच्याशी वागताना अतिशय नम्रतेची आणि सौजन्यपूर्ण अशी वर्तणूक ठेवली. शेखदेखील आपल्याकडून अधूनमधून सुलतानाला कळकळीने उपदेश करण्याची संधी दवडीत नसे आणि असे करताना आपल्या मनातील विचार अतिशय मोकळेपणे सुलतानासमोर मांडण्यात यत्किंचितही कांकू करीत नसे.

(४९) याप्रमाणे घटना घडत असताना विजयनगर आणि तेलंगणचे राजे आणि दक्षिणेतील इतर जमीनदार आपल्या सुलतानावरील निष्ठेत दृढ राहिले होते. ते सर्वजण सुलतानाने नेमून दिल्याप्रमाणे वेळच्या वेळी खंडणी रवाना करीत. साहजिकच सुलतानाचे राज्य लढाया आणि युद्धे यांच्या त्रासापासून मुक्त राहिले. महमदशहाने देखील आणखी प्रदेश जिंकून राज्याला जोडण्याचे सर्व विचार बाजूला ठेवले आणि आपल्या प्रजेच्या भरभराटीत वृद्धी कशी करता येईल या कामी त्याने आपल्याला वाहून घेतले. हा उद्देश साध्य व्हावा म्हणून दरवर्षी राज्याच्या एका भागात तो दौऱ्यावर जाई. अशा वेळी त्याच्या समवेत त्या त्या प्रांताचा सुभेदार जात असे. दौऱ्यावरून

परतताना सुभेदार राजधानीपर्यंत सुलतानाला पोहोचवून मग आपल्या प्रांताकडे परत जात. याप्रमाणे दौऱ्यावर गेल्यानंतर तो आपल्या राज्याच्या उत्पन्नाच्या काय बाबी आहेत हे शोधून काढण्याचे काम, त्याचप्रमाणे प्रजेच्या तक्रारीकडे लक्ष देऊन त्या दूर करणे आणि सार्वजनिक हिताची कामे पार पाडणे या गोष्टीत लक्ष घालून स्वतःला गुंतवून घेई. त्याच्या कारकिर्दीत राज्यातल्या प्रत्येक थरातील प्रजाजनाच्या जीवनात सुरक्षितता आणि शांतता यांचे वातावरण निर्माण झाले. सुलतान जर न्यायीपणाचा पुरस्कर्ता असला तर त्याची किंमत फार मोठी असते हे नागरिकांनी ओळखले आणि त्यामुळे सुलतानाची सत्ता ते प्रमाण मानीत आणि त्याच्याबद्दल नेहमी कृतज्ञ असत. त्याचे राज्य चिरकालपर्यंत टिकून राहावे याबद्दल ते प्रार्थना करीत असत. परंतु मृत्युरूपी लांडगा भक्षाकरता वखवखून नेहमी एखाद्या ताज्या जोसेफला पकडतो आणि त्यामुळे एकादा जेकब दुःखाच्या सागरात लोटला जातो तद्वतच मृत्युरूपी क्रूर काळाचे तीक्ष्ण पंजे त्या हुतात्म्याच्या शरीरात घुसले आणि जिल्काद महिन्याच्या १९ तारखेला

जिल्काद १९
हिजरी ७७६
मार्च २१
इ. स. १३७५

त्यांनी सुलतानाला त्याच्या या नश्वर जगातील निवासस्थानातून हिसकावून नेले. जेकब हा जसा [२](३२७) पुत्रशोकाने विव्हल झाला त्याप्रमाणेच सुलतानाचे सारे प्रजाजन या मृत्युरूपी नुकसानीमुळे शोकांत आणि अश्रुरूपी सागरात बुडून गेले. महमदशहाला त्याच्या बापाच्या कबरी शेजारीच दफन करण्यात आले आणि त्याने पूर्वी दिलेल्या हुकूमानुसार त्याच्या कबरीवर "जगातील सारे काही दिखाऊ आहे" ही अक्षरे कोरण्यात आली. अशा तऱ्हेने ज्या सुलतानांची कारकीर्द जाते आणि ज्यांच्या स्मरणार्थ अशा प्रकारची स्मृतिस्थाने उभारण्यात येतात ते सुलतान खरोखरच धन्य होत. महमदशहाच्या हयातीत त्याच्याबद्दल सर्वांना आदर वाटत असे आणि त्याच्या मृत्यूनंतरही त्याच्या अंगी असलेल्या गुणांमुळे त्याची सर्वांना आठवण राहिली.

(५०) सिराजउत तवारीखमध्ये दिलेल्या वृत्तान्ताप्रमाणे महमदशहा बहमनीच्या कारकिर्दीत बहमनी घराण्यापाशी इतकी प्रचंड संपत्ती आणि इतके असंख्यात हत्ती जमा झाले होते की जितके त्या घराण्यातील कोणत्याही सुलतानाच्या कारकिर्दीत जमा झाले नाहीत. त्याच्या ताब्यात ३००० हत्ती आणि हत्तिणी होत्या. इतर दुसऱ्या कोणत्याही सुलतानाच्या कारकिर्दीत ही संख्या आपल्याला फक्त २००० एवढीच आढळून येते. वरील ग्रंथाच्या ग्रंथकर्त्याने दिलेल्या हकीकतीप्रमाणे महमदशहाने आपल्या कारकिर्दीत आपल्यापाशी जमा केलेले सोने हे इतर सुलतानांनी मिळविलेल्या सोन्यापेक्षा दुपटीने अधिक होते. त्याच्या अगोदरच्या कोणत्याही सुलतानाने कर्नाटकचे राजे आणि जमीनदार यांना जिंकून घेण्यात यश संपादन केलेले नव्हते. त्या सर्वांपासून महमदशहाने त्या त्या राजांच्या घराण्यात सातशे वर्षांपासून साठत आलेली संपत्ती बळकावून घेतली. असे गणित केले जाते की महमदशहाच्या कारकिर्दीत इस्लामच्या

वीरांच्या तलवारींना जवळ जवळ ५०००० काफर बळी पडले. त्यामुळे कर्नाटकची लोकसंख्या इतकी [३५०] कमी झाली की अनेक दशकांपर्यंत ती पूर्वस्थितीवर येऊ शकली नाही. महमदशहाने एकंदर १७ वर्षे राज्य केले. [३६★]

मुजाहिदशहा बहमनी

(५१) आपल्या बापाच्या मृत्यूनंतर दक्षिणेच्या सिंहासनावर [२] (३२८) मुजाहिद हा आला. मलिक सैफुद्दीन घोरीच्या मुलीपासून महमदशहा बहमनीला झालेला हा मुलगा होता. मुजाहिदशहाच्या अंगात असामान्य ताकद होती आणि दिसायला तो उंचापुरा होता. बहमनींच्या कुलातील सर्वांमध्ये रुबाबदारपणा आणि देखणेपणाच्या बाबतीत त्याची वरताण होती. धाडसीपणा, मनोधैर्य आणि शरीराचा कणखरपणा यामध्ये त्याची कुणीच बरोबरी करू शकत नव्हते. तो तुर्की भाषा अस्खलितपणे बोलत असे. त्याचे बहुतेक सहकारी तुर्की किंवा इराणातील होते आणि या आपल्या आवडत्या सहकाऱ्यांपासूनच त्याने तुर्की भाषेवरील असामान्य प्रभुत्व संपादन केले होते. लहानपणापासून त्याला धनुर्विद्येची अतिशय गोडी होती आणि लष्करीविषयाबाबत चर्चा करणे हा त्याचा आवडता छंद होता. तारुण्याच्या ऐन भरात असताना त्याने आपल्या बापाच्या भांडारगृहाचा दरवाजा मोडून काढला आणि त्यातील सोन्याच्या काही थैल्या पळवून नेऊन त्या आपल्या सवंगड्यात त्याने वाटून टाकल्या. खजिनदाराला जेव्हा ही चोरी कळून आली तेव्हा महमदशहा [२] (३२९) बहमनीच्या कानावर त्याने ही हकीकत घातली. आपल्या मुलाच्या अंगातील कर्तृत्वाला अशा तऱ्हेचे वाईट वळण लागलेले पाहून महमदशहाने आपला दंडधारी मुबारक याला मुजाहिदला बोलावून आणण्यासाठी पाठविले. मुजाहिद बापासमोर आल्यावर आपला बाप अतिशय रागावला आहे असे त्याला दिसले आणि त्याचे कारण काय असावे हेही त्याला उमजले. सबब सांगून सहजासहजी आलेल्या आरोपातून सुटका करून घेणे शक्य नसल्यामुळे तो काहीच बोलला नाही. सुलतानाने त्याच्या अंगावर कडाडून आसुडाचे अनेक फटकारे ओढले. या फटकाऱ्यांच्या प्रहाराने त्याच्या अंगातून रक्त निघाले पण त्याने हू का चू केले नाही. सुलतानाने अखेर त्याला जाण्याची आज्ञा दिली तेव्हा तो गेला आणि आपली चुगली केल्याबद्दल त्याने आपल्या आईपाशी मुबारक-विरुद्ध तक्रार केली. तो असे म्हणाला की चोरी उघडकीस आल्याचे त्याने जर मला कळविले असते तर मी तुला माझ्यावतीने मध्यस्थी करण्यास सांगितले असते अथवा बापाचा राग शांत होईपर्यंत त्याच्याकडे जाण्यास लागू नये म्हणून काहीतरी सबब शोधून काढली असती. मुजाहिदच्या आईने त्याला सांगितले की मुबारकचा या गोष्टीत काहीच दोष नाही. यावर मुजाहिदने काहीच उत्तर केले नाही. त्याने आपली नापसंती तशीच दाबून टाकली आणि मुबारकबरोबर वागण्यात त्याने आपल्या नापसंतीची यत्किंचितही जाणीव त्याला होऊ दिली नाही.

या गोष्टीला एक आठवडा लोटला तेव्हा एक दिवस तो मुबारकला एकीकडे गाठून म्हणाला की तुझ्या अंगात प्रचंड शारीरिक ताकद असल्याचे माझ्या ऐकिवात आहे. त्याचप्रमाणे तुझ्या पकडीच्या जोरावर तू मी मी म्हणणाऱ्या-मल्लांना चित केल्याचेही मी ऐकले आहे. या गोष्टीमुळे तुझ्याशी मल्लयुद्ध खेळण्याची इच्छा माझ्या मनात निर्माण झाली आहे. मुबारकने या गोष्टीला आपली अनुमती दर्शविली. दोघांचे मल्लयुद्ध सुरू झाले आणि त्यात मुजाहिदने मुबारकला इतक्या जोराने खाली आपटले की पडताना मुबारकची मान मोडली आणि त्याला मृत्यू आला; ही घटना ज्यावेळी घडली त्या-वेळी मुजहिद अवघा चौदा वर्षांचा होता.

(५२) वयाच्या १९ व्या वर्षी मुजाहिदशहा तख्तनशीन झाला. त्यानंतर लगेच दौलताबाद येथील शेख बुरहाणउद्दीन याच्या दर्ग्याचे दर्शन घेण्यासाठी त्याने दौलताबादची यात्रा केली. तेथे त्याने शेख जैनुद्दीन याला आपला अध्यात्मिक गुरू केले आणि तो राजधानीकडे परत फिरला. दौलताबाद येथे गेला असताना [२] (३३०) तेथला सुभेदार खान महमद याच्याविषयी त्याच्या मनात संशय आला होता. त्याने खान महमदच्या जागी दौलताबादचा सुभेदार म्हणून आजम हुमायून याची नेमणूक केली आणि खान महमद याला दरबारात हजर होण्याचा हुकूम दिला. त्याने विजय-नगरचा राजा कृष्णराय यालाही लिहून पुढीलप्रमाणे आपली मागणी सादर केली ती अशी की कृष्णा आणि तुंगभद्रा या नद्यांच्या दोआबामधील काही किल्ले आणि जिल्हे याची दोन्ही राज्यांत विभागणी झाली आहे. त्यामुळे दोन्ही राज्यांत वारंवार बाचाबाचीचे प्रसंग निर्माण होतात त्यामुळे आमची अशी अपेक्षा आहे की आपण यापुढे आपला बंकापूरच्या किल्ल्यासहित तुंगभद्रेच्या पूर्वेकडील असलेल्या सर्व मुलखावरील आणि त्याचप्रमाणे इतर काही ठिकाणांवरील अधिकार कायमचा सोडावा. मुजाहिद-शहाने केलेल्या या मागणीला कृष्णरायाने उत्तर दिले ते असे : रायचूर, मुद्गल आणि कृष्णा आणि तुंगभद्रा यांच्या दोआबातील इतर सर्व किल्ले आज शतकानु-शतके आमच्या घराण्याकडे चालत आलेले आहेत. तेव्हा आपण ते मुकाट्याने सोडून आमच्या ताब्यात देण्याचा शहाणपणा दाखवावा. आपल्या राज्याची सरहद्द कृष्णा नदीचा उत्तर किनारा अशी मानावी आणि आमच्या सेवकाने विश्वासघात केल्यामुळे मागील युद्धात महमदशहा बहमनीच्या ताब्यात आमचे जे हत्ती गेले होते ते परत करावे. तुम्ही वरील अटी मान्य करण्याचा मोठेपणा दाखविल्यास आपल्या परस्परांमध्ये आज जी शत्रुत्वाची भावना आहे तिचे रूपांतर मैत्रीच्या भावनेत होईल.

(५३) कृष्णरायाकडून अशा प्रकारचे उत्तर आल्यावर मुजाहिदशहाने आपल्या बापाचा भांडारखाना खोलला आणि आपल्या सेनाबळात प्रचंड संख्येने भर घातली. त्याने आपल्या राज्याच्या मुलकी कारभाराची व्यवस्था पाहण्याचे काम मलिक सैफुद्दीन घोरी याजवर सोपविले आणि विजयनगरवर चाल करून जाण्याचा निश्चय केला. विजयनगरवरील मोहिमेसाठी दौलताबाद, बिदर आणि वऱ्हाड येथील फौजा

एकत्र झाल्यावर त्याने अफाट संपती आणि ५०० हत्ती बरोबर घेऊन दक्षिणेच्या बाजूकडे कूच केले. कृष्णा आणि तुंगभद्रा या नद्या ओलांडून तो अधोनीच्या किल्यासमोर येऊन पोहोचला. दक्षिणेमधील किल्ल्यात हा किल्ला अतिशय मजबूत म्हणून समजला जाई. वऱ्हाडचे सैन्य बरोबर घेऊन या किल्ल्याला वेढा देण्याची त्याने सफ्दरखान सिस्तानी याला आज्ञा केली आणि अमीर उलउमरा बहादूरखान आणि आजम हुमायून यांना त्यांच्या सैन्यासहित विजयनगरच्या दिशेने पुढे [२] (३३१) कूच करण्यास सांगितले. कृष्णराय हा तुंगभद्रा नदीच्या किनाऱ्यावर छावणी देऊन आहे असे मुजाहिदशहाच्या कानावर आले तेव्हा त्याने अतिशय धीमेपणाने आणि सावधगिरीने त्याच्या दिशेने कूच केले. इकडे कृष्णरायाने मुजाहिदशहाबरोबर लढण्यासाठी जारीने तयारी सुरू केली.

(५४) याच सुमारास मुजाहिदशहाच्या कानावर अशी बातमी घालण्यात आली की एका प्रचंड वाघाने त्या भागात भयंकर धुमाकूळ घातला आहे. इतकेच नव्हे तर तो वाघ जेथे वसती करून राहिला आहे त्याजवळून जाणाऱ्या रस्त्यावर त्याने अनेक प्रवाशास ठार मारले आहे. त्याचा परिणाम असा झाला आहे की, प्रवाशांनी त्या रस्त्यावरून जाण्याचे सोडून दिले आहे. मुजाहिदशहाला शिकारीचा अतिशय षोक असल्याने वाघाची गुहा असलेल्या ठिकाणी आपल्याला घेऊन चलण्याची त्याने आपल्या अधिकाऱ्यांना आज्ञा केली. आपल्या परवानगीशिवाय आपल्याबरोबर कोणाही इसमाने येऊ नये असा त्याने हुकूम केला आणि फक्त सात अनुचरांना बरोबर घेऊन मुजाहिदशहा त्या नरभक्षकाच्या गुहेकडे पायी गेला. आपल्या बाजूला ही अनोळखी माणसे येत असलेली पाहून त्या वाघाने भयंकर डरकाळ्या फोडल्या आणि तो त्यांच्या दिशेने धिमेपणे पावले टाकत येऊ लागला. आपल्या सेवकांना आहेत तिथेच थांबण्यास मुजाहिदशहाने सांगितले आणि आपली आयुधे तयार ठेवण्याचा त्याने त्यांना हुकूम दिला. तो स्वतः काही पावले चालून पुढे गेला आणि एक बाण त्याने त्या जनावराच्या दिशेने सोडला. तो बाण वाघाच्या कुशीत शिरला आणि बाणाच्या प्रहाराने वाघ मृत होऊन खाली कोसळला. मुजाहिदशहा तेव्हा असे म्हणाला की जर का माझा नेम चुकला असता तर वाघावर तलवार आणि खंजीर घेऊन हल्ला करण्याचा माझा बेत होता. एका बाणाने वाघ ठार मरून पडावा हे चमत्कारिक वाटल्यामुळे मुजाहिदशहाने आपल्या सेवकांना वाघाची चिरफाड करून कोणत्या नाजूक भागी बाणाचा प्रहार लागल्यामुळे वाघ मेला ह्याची खातरजमा करण्यास सांगितले. त्याप्रमाणे सेवकांनी वाघाची चिरफाड केल्यावर असे दिसून आले की वाघाच्या हृदयस्थानाचा बाणाने भेद केला होता.

(५५) विजयनगरच्या काफरांच्या कानावर या साहसी कृत्याची हकीकत पडल्यावर त्यांना भीतीने धडकी भरली. त्यांनी मुजाहिदशहा बरोबर युद्ध [२] (३३२) करण्यासाठी जरी आगेकूच केली होती तरी त्यांनी आता आपल्या डावपेचांत बदल

केला. उघड्यावर न येता त्यांनी जंगलांचा आश्रय घेऊन आणि घनदाट झाडींच्या पाठीशी लपून मुजाहिदशहावर छुपे हल्ले करून त्याला त्रास देण्याचे ठरविले आणि अशा तऱ्हेने आपली बाजू सुरक्षित ठेवण्याच्या धोरणाचा अंगीकार केला. या धोरणाला अनुसरून कृष्णरायाने विजयनगरमधून माघार घेतली आणि शहराच्या संरक्षणाचे काम आपल्या मंत्र्यांवर सोपवून त्याने आपले सर्व सैन्य शहराच्या दक्षिणेच्या बाजूला असलेल्या जंगलात नेले.

(५६) विजयनगर शहराच्या अतीव संपन्नतेची आणि भरभराटीची हकीकत मुजाहिदशहाच्या यापूर्वीच कानावर आली होती. तेव्हा त्याने विजयनगरच्या रोखाने कूच केले. परंतु विजयनगरला त्यावेळी वेढा दिल्यास तसे करणे साहसीपणाचे ठरेल असा विचार करून मुजाहिदशहा हा आपल्या शत्रूच्या पाठलागावर निघाला. घनदाट जंगले आणि डोंगराळ मुलुखातून पळ काढीत कृष्णराय सेतूबंध रामेश्वरकडे [३७] □ पळाला. त्याच्या पाठलागावर मुजाहिदशहा होताच. आपल्या घोडदळाला मार्ग मिळावा यासाठी पूर्वी निबिड समजल्या जाणाऱ्या जंगलाची तोड करून त्याने वाट तयार केली. अशा तऱ्हेने कृष्णराय जवळजवळ सहा महिने या ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणाकडे पळत राहिला परंतु मुजाहिदशहाबरोबर समोरासमोर लढाईला उतरण्याची हिंमत मात्र त्याने दाखविली नाही. मुजाहिदशहाच्या सल्लागारांनी कृष्णरायाचा अशा तऱ्हेने पाठलाग करणे हे निरर्थक आहे एवढेच नव्हे तर त्यामुळे आपल्या सैन्याचाही नाश होत आहे असे त्याच्या मनावर बिंबविण्याचा व्यर्थ प्रयत्न केला परंतु अखेर मुजाहिद-शहाला त्याच्या दैवाने हात दिला. जंगलामधील रोगराईमुळे दूषित झालेल्या हवेचा परिणाम होऊन कृष्णराय आणि त्याची कुटुंबीय मंडळी यांचे स्वास्थ्य बिघडले आणि त्याच्या वैद्यकीय सल्लागारांनी त्याला ताबडतोब जंगल सोडून बाहेर पडण्याचा इशारा दिला. आपल्या पाठलागावर असलेल्या मुजाहिदशहाला जंगलामधील बिघडलेल्या वातावरणाचा ताप होईल आणि त्याला माघार घेणे भाग पडेल अशा तऱ्हेची बळकट आशा कृष्णरायाने आपल्या मनाशी बाळगिली होती परंतु दुर्दैवाचा [२](३३३) घाला त्याच्यावरच पडला. जंगलातून बाहेर पडणे परिस्थितीने भाग पडल्यामुळे कृष्णराय हा गुप्त मार्गाने आपली राजधानी विजयनगर येथे येऊन दाखल झाला. मुजाहिदशहाने पाठविलेल्या फौजेने त्याचा विजयनगरपर्यंत पाठलाग केला. मुजाहिद-शहाने स्वतः अमीर उलउमरा बहादूरखान आणि ५००० फौज बरोबर [३८] □ घेऊन सेतूबंध रामेश्वर बघण्यासाठी म्हणून कूच केले.

(५७) याप्रसंगी मुजाहिदशहाने अल्लाउद्दीन खिलजी याच्या अधिकाऱ्यांनी बांधलेल्या एका मशिदीची दुरुस्ती केली. [३९] □ काफरांच्या अनेक देवळांची त्याने मोडतोड आणि नासधूस केली आणि वाटेतला सारा प्रदेश उद्ध्वस्त करून टाकला. त्यानंतर त्याने झपाट्याने विजयनगरच्या दिशेने कूच केले. विजयनगरकडे जाण्यासाठी दोन रस्ते होते. एक चांगला असून फौजेला जाण्यासाठी योग्य होता तर दुसरा अरुंद

आणि खडकाळ होता. पहिल्या रस्त्यावर अनेक धोक्याच्या जागा होत्या आणि त्यावरून शत्रूच्या दबा धरून राहिलेल्या सैन्याकडून अचानक हल्ला होणे शक्य होते. म्हणून मुजाहिदशहाने दुसऱ्या मार्गाने विजयनगरला जाण्याचे ठरविले. बरोबर निवडक सैन्य घेऊन त्याने या मार्गाने कूच केले आणि अचानक तो शहराच्या उपनगरातील भागात येऊन दाखल झाला. मुजाहिदशहाने दाखविलेल्या धाडसाने कृष्णराय चकित झाला आणि त्याने विजयनगरच्या रस्त्यारस्त्यातून मुजाहिदशहाबरोबर लढा देण्यासाठी आपल्याकडील हजारो लोकांची रवानगी केली. मुजाहिदशहाने या सर्वांना आपल्यासमोरून माघार घेण्यास लावले आणि एका छोट्याशा नदीच्या किनाऱ्यावरील एका भागाचा कबजा मिळविला. विजयनगरच्या किल्ल्यात कृष्णराय रहात असे. किल्ल्याला आणि मुजाहिदशहाच्या छावणीला विभागणारा असा हा एकमेव किनारपट्टीचा भाग होता. या किनारपट्टीजवळ जमिनीचा उंच आलेला असा एक भाग होता. त्यावर एक देऊळ बांधलेले होते. हे देऊळ सोने [२] (३३४) आणि चांदीच्या पट्ट्यांनी मढविण्यात आलेले असून त्यात हिरे बसविण्यात आले होते. हिंदू लोक या देवळाला अतिशय मानीत. त्या देशाच्या भाषेत या देवळाला पट्टक असे म्हणत. या देवळाचा विध्वंस करणे ही आपली एक धार्मिक जबाबदारी आहे .असा मुजाहिदशहाने मनाशी विचार केला. त्याप्रमाणे तो त्या टेकाडावर चढून गेला. ते देऊळ त्याने भुईसपाट केले आणि देवळातील सर्व सोने-चांदी आणि हिरेमाणके लुटून आपल्या खजिन्यात दाखल केली. आपण अतिशय पूज्य मानीत असलेल्या या भक्तिस्थानाचा मुजाहिदशहाने केलेला विध्वंस बघून काफरांनी आरोळ्या मारल्या आणि गगनाला जाऊन भिडतील अशा स्वरात मोठमोठ्याने रुदन केले. त्यांनी कृष्णरायाला आपले पुढारीपण घेण्यास भाग पाडले आणि मोठ्या निकराने प्रचंड संख्येने त्यांनी मुजाहिदशहाच्या दिशेने चालून येण्यास सुरुवात केली. यावर मुजाहिदशहाने आपले छत्र बाजूला ठेवले आणि आपल्या शस्त्रधारी सैनिकांपैकी फक्त महमूद अफगाण याला बरोबर घेऊन काफरांच्या हालचालींचे निरीक्षण करण्यासाठी त्याने ती छोटीशी नदी ओलांडली. याच वेळी एका हिंदूने मुजाहिदशहा स्वार झालेल्या घोड्यावरून तो सुलतान असावा असे ओळखले. आपल्या देशाला पूज्य असलेल्या दैवताचा नाश करणाऱ्यावर सूड उगवून अमरत्व प्राप्त करून घेण्याचा हा समय आहे अशी त्याने आपल्या मनाशी खूणगाठ बांधली. खाचखळग्यातून आणि तूटफूट असलेल्या जमिनीतून हळूहळू वाट काढीत वर उल्लेखिलेल्या छोट्याशा नदीच्या किनाऱ्याच्या बाजूबाजूने लपतछपत तो पुढे चाल करून येऊ लागला. मुजाहिदशहावर झपाट्याने हल्ला करण्याच्या तो अगदी बेतात होता. अगदी याच वेळी मुजाहिदशहाने त्याला पाहिले आणि महमूद अफगाण याला खुणाविले. ताबडतोब महमूद अफगाण हा सुलतान मुजाहिद आणि त्याच्यावरील हल्लेखोर यांच्या मधोमध येऊन उभा ठाकला. महमूदचा घोडा मागील पायावर उभा

रहाता रहाता जमिनीवर कोसळला आणि त्यामुळे त्याच्या प्रतिस्पर्ध्याला क्षणिकच का होईना आपल्या शत्रूच्या गैरसोयीचा लाभ उठविण्याची संधी मिळाली. हे होते आहे न होते तोच एखाद्या विजेच्या चापल्याने मुजाहिदशहाने पुढे उडी घेतली. तेवढ्यात त्या हिंदूने आपला पवित्रा बदलला आणि मुजाहिदशहावर प्रचंड प्रहार करण्याच्या उद्देशाने आपले शस्त्र उचलले आणि त्याचवेळी विजयाची मोठी आरोळी त्याने ठोकली. हे दृश्य पहाणाऱ्यांची अशी समजूत झाली की त्या प्रहाराने आपला उद्देश साध्य केलेला आहे. परंतु मुजाहिदशहाचे नशीब थोर म्हणून त्याच्या मस्तकावरील लोखंडी शिरस्त्राणाने त्याच्या मस्तकाचा बचाव केला. मुजाहिदशहाने [२] (३३५) आपल्या शत्रूवर शस्त्राचा इतका जबरदस्त प्रहार केला की त्या शस्त्राचा वार त्याच्या खांद्यापासून त्याच्या बेंबीपर्यंत शरीराचा भेद करीत गेला आणि मुजाहिदशहावरील हल्लेखोर आपल्या घोड्यावरून मरून खाली पडला. ह्यानंतर मुजाहिदशहा महमूद अफगाणच्या घोड्यावर स्वतः स्वार झाला आणि त्याच्या मित्रांनी काढलेल्या धन्योद्गारांच्या आवाजात आणि त्याच्या शत्रूंनी त्याच्यावर वाहिलेल्या स्तुतिसुमनांच्या वर्षावात तो आपल्या फौजेला जाऊन मिळाला. मुजाहिदशहाने या प्रसंगी दाखविलेले शौर्य इतके असामान्य होते की त्याच्या शत्रूला देखील त्याची स्तुती करण्याचा मोह आवरून धरता आला नाही.

(५८) दरम्यान कृष्णरायाने आपल्या सैन्यासहित मुजाहिदशहावर चाल केली. मुजाहिदशहाने तेव्हा आपल्या उजव्या फळीवर अमीर उलउमरा बहादूरखान याला नेमले आणि डाव्या फळीवर आजम हुमायून याची नेमणूक केली. सफ्दरखानाने दारु-गोळ्याच्या धडाक्याने कृष्णरायावरील हल्ल्याला सुरुवात केली. लढाई तुंबळ झाली आणि दोन्ही बाजूंकडील असंख्यात माणसे कामास आली. अखेर शत्रूला रणांगण सोडून पळ काढण्यास भाग पाडण्यात आले. युद्धात झालेल्या श्रमाचा परिहार करण्यासाठी मुजाहिदशहाचे सैन्य थोडीफार विश्रांती घेत आहे न घेत आहे तोच कृष्णरायाचा भाऊ आपल्या सरकारावरून शहरामध्ये येऊन दाखल झाला. त्याने आपल्याबरोबर भावाच्या मदतीसाठी म्हणून २०००० घोडदळ आणि पुष्कळसे पायदळ आणले होते. कृष्णरायाने आपल्या विस्कळीत झालेल्या सैन्याची जमवाजमव केली आणि पुन्हा एकदा तो मुजाहिदशहावर चाल करून आला. या युद्धात दोन्हीकडील वीरांनी आपल्या अंगातील असामान्य शौर्याची चमक दाखविली. दोन्ही बाजूंकडील असंख्यात वीरांनी रणांगणावर आपले प्राण ठेवले. मुजाहिदशहाकडील मुकर्बखान[४०] आदिकरून अनेक अधिकारी या ठार झालेल्यां-मध्ये होते. आपल्या अंगातील शौर्याने आपल्या शिपायांना स्फूर्ती देत मुजाहिदशहा रणांगणाच्या सर्व भागांत विजेसारखा तळपत फिरताना दिसत होता. जिथेजिथे त्याने आपला काळा घोडा रणांगणात घुसविला तेथे तेथे त्याच्या तलवारीच्या माऱ्याखाली काफरांच्या सैनिकांनी शरणागती देऊन माघार घेतली. लढाईच्या जागेजवळच धुना-

सोद्रा नावाचे एक ठिकाण होते. हे ठिकाण ताब्यात घेण्यासाठी मुजाहिदशहाचा चुलता दाऊदखान याला सहा हजार घोडेस्वार आणि काही पायदळी [२] (३३६) सैनिक देऊन पाठविण्यात आले होते. लढाईला सकाळीच सुरुवात झाली आहे, शत्रूचा अद्याप पराभव झालेला नाही आणि प्रत्येक क्षणाला शत्रूला सारखी कुमक येऊन पोहोचत आहे, हे जेव्हा दाऊदखानाला कळले तेव्हा त्याला सुलतानाच्या जीविताच्या सुरक्षिततेसंबंधी काळजी निर्माण झाली. त्याने धुनासोद्रा हे ताब्यात घेतलेले ठिकाण सोडले आणि तो युद्धात सामील झाला. या युद्धात त्याने असामान्य शौर्य दाखविले. तो स्वार झालेली घोडी ३ वेळा मारली गेली आणि पुष्कळदा त्याला नुसते पायी लढणे भाग पडले. सुलतानाने जेव्हा समरांगणात दाऊदखानाचे निशाण पाहिले तेव्हा त्याला अतिशय संताप आला. परंतु त्याच्या फौजेला विजयप्राप्त होईपर्यंत त्याने आपला राग दाबून धरला. त्यानंतर मात्र त्याने दाऊदखानाला आपल्यासमोर येण्यास फर्माविले, आणि आपली जागा सोडल्याबद्दल त्याची कडक शब्दात हजेरी घेतली. तो असे म्हणाला की, जर आपल्या सैन्याचा पराभव झाला असता आणि शत्रूच्या ताब्यात धुनासोद्रा हे ठिकाण गेले असते तर एकही मुसलमान जिवंत सुटून जाऊ शकला नसता. यानंतर मुजाहिदशहाने त्या महत्त्वाच्या जागेचा ताबा घेण्यासाठी आपल्या सैन्याची एक तुकडी रवाना केली. परंतु दाऊदखानाच्या गैरहजेरीचा फायदा घेऊन हिंदूंनी ते ठिकाण अगोदरच आपल्या ताब्यात घेतले होते. हिंदूंच्या फौजेचे सामर्थ्य ओळखून त्यांच्यावर हल्ला करणे धोक्याचे आहे असा निरोप त्या ठिकाणावर हल्ला करण्यासाठी गेलेल्या अधिकाऱ्याने मुजाहिदशहाकडे पाठविला. युद्धामध्ये हिंदूंचे ४० हजार सैनिक जरी ठार मारले गेले होते तरी मुसलमानांची हानी देखील प्रचंड झाली होती. साहजिकच मुजाहिदशहाने असा विचार केला की अशा परिस्थितीत त्या ठिकाणी जास्त वेळ रहाणे हे शहाणपणाचे ठरणार नाही. म्हणून त्याने आपल्या सर्व फौजेसह धुनासोद्राकडे कूच केले. मुजाहिदशहाचे सैन्य चालून येत आहे हे पाहिल्यावर हिंदूंनी ते ठिकाण खाली केले. यानंतर रस्त्याच्या तोंडाशी असलेल्या खिंडीजवळ मुजाहिदशहा स्वतः निवडक अशा सैनिकांची तुकडी घेऊन सर्व सैन्य सुरक्षितपणे कूच करून जाईपर्यंत उभा राहिला. त्याला असे वाटले की आपण विजयनगरमधून माघार घेत असताना कृष्णरायाकडून कदाचित् आपल्यावर छुपे हल्ले होतील. या [२] (३३७) प्रदेशाची ज्यांना ज्यांना माहिती आहे त्या सर्वांनी उघडपणे कबूल केले की या मोहिमेत मुजाहिदशहाने जी कामगिरी बजावली ती प्रत्यक्ष परमेश्वराची त्याला मदत असल्याशिवाय त्याच्या हातून पार पडणे अशक्य होते.

(५९) कर्नाटकच्या देशाची उत्तरेकडून दक्षिणेकडे, कृष्णेपासून सेतूबंध रामेश्वरापर्यंत ४१ □ लांबी ६०० कोस आहे आणि पश्चिमेपासून पूर्वेपर्यंत, हिंदी महासागराच्या किनाऱ्यापासून तेलंगणाच्या सरहद्दीपर्यंत रुंदी १५० कोस आहे. कर्नाटकच्या काही भागांत लोक कानडी भाषा बोलतात तर काही काही भागांत तिलंगी

भाषा बोलतात. या प्रदेशातील लोक इतके शूर आहेत की, युद्धासाठी कूच करताना ते गाणी गात आणि नाचत जातात. परंतु त्यांचा अभिनिवेश फार काळ टिकत नाही. कर्नाटकात घनदाट झाडी आणि मजबूत किल्लेकोट आहेत. त्यामुळे फौजेला त्या प्रदेशातून कूच करून जाणे अशक्यप्राय असते. बहमनी घराण्यातील राजपुरुषांनी आपले सार्वभौमत्व केवळ आपल्या शौर्याच्या जोरावर टिकवून धरले कारण सामर्थ्य, संपत्ती आणि प्रदेशाचा विस्तार या बाबतीत तुलना करताना विजयनगरच्या राजांची बाजू बहमनीपेक्षा निश्चित उजवी होती. मुजाहिद-शहाच्या कारकिर्दीत दोन्ही राज्यांतील हा फरक विशेषेकरून दिसून येत असे कारण तेलंगणाचा सर्व प्रदेश अजून बहमनींच्या अमलाखाली आला नव्हता. गोव्याचे समुद्र-किनाऱ्यावरील बंदर, बेळगावचा किल्ला आणि खुद्द कर्नाटकात ज्यांचा [२] (३३८) समावेश नाही अशी अनेक ठिकाणे व त्याचप्रमाणे थळघाटातील[४२०] अनेक जिल्हे विजयनगरच्या रायाच्या ताब्यात होते. त्याच्या राज्याची लोकसंख्या समृद्ध होती आणि त्याचे सर्व प्रजाजन त्याच्या अधिकाराला मान तुकवून असत. मलबार, सिलोन आणि इतर देशांचे राजेरजवाडे यांनी याच्या दरबारांत आपले वकील ठेवले होते आणि प्रतिवर्षी त्याच्याकडे ते अनेक मौल्यवान नजराणे पाठवीत. कृष्णरायाचे पूर्वज विजयनगरवर जवळजवळ ७०० वर्षेपर्यंत राज्य करीत होते. या संबंध कालावधीत त्याच्या राज्यांत अंदाधुंदीने कधीही शांततेचा भंग झाला नाही. कृष्णरायाचे पूर्वज यांनी आपल्या संपत्तीचा विनियोग उत्तम प्रकारे केला. त्यामुळे त्यांच्याजवळ जमा झालेली संपत्ती ही पृथ्वीवरील सर्व राज्यांच्या एकत्रित केलेल्या संपत्ती एवढी झाली असती. अल्लाउद्दीन खिलजीच्या काळात कृष्णरायाच्या आजाने मनामध्ये काही धार्मिक हेतू धरून आपली संपत्ती ही सेतूबंध रामेश्वर येथे पुरली होती. त्यापैकी काही भाग अल्लाउद्दीन खिलजीच्या अधिकाऱ्यांच्या हाती पडला.

(६०) सद्यःपरिस्थितीत विजयनगर जिंकून घेणे अशक्य आहे याची मुजाहिदशहाला खात्री पटली. तेव्हा त्याने विजयनगरच्या आसमंतातून जवळील युद्ध-कैद्यांसह आपला मुकाम हलविला. या कैद्यांची संख्या ६० ते ७० हजारांच्या दरम्यान होती, आणि त्यातील बहुतेक स्त्रिया होत्या. मुजाहिदशहाच्या बापाने लढाई संबंधाने पाळण्याचे जे काही नियम घालून दिले होते त्याला अनुसरून युद्धाची भयंकर रण-धुमाळी थांबल्यानंतर शत्रुसैनिकांची कत्तल करू नये असा हुकूम त्याने दिला होता; त्याप्रमाणे शत्रुसैनिकांची कत्तल थांबविण्यात आली होती. मुजाहिदशहाच्या सैनिकांचा तळ अधोनीच्या किल्ल्यासमोर पडला होता. सुलतानाने त्या किल्ल्याकडे कूच केले आणि किल्ल्याला वेढा घातला. वेढा ९ महिनेपर्यंत चालला. किल्ल्यावर पाण्याची इतकी टंचाई पडली की किल्ल्यावरील शिबंदीची परिस्थिती हलाखीची होऊन ते शरणागती देण्याच्या मार्गात होते. तोच अचानक मुसळधार पाऊस पडला. शिबंदीची हलाखी दूर होऊन त्यांना दिलासा मिळाला. त्यांनी अधिक जोमाने वेढ्याचा प्रतिकार करण्यास सुरुवात

केली. याच सुमारास मुजाहिदशहाच्या छावणीत धान्याचा तुटवडा पडला. त्याचे अनेक सैनिक पाण्याच्या प्रवाहाबरोबर वाहून गेले. तर इतरांनी आपले पोट बिघडल्याच्या तक्रारी केल्या. याचा परिणाम असा झाला की सैन्यात [२] (३३९) निराशेचे वातावरण पसरले. सर्व सैनिकांनी आम्हाला मायदेशाकडे परत घेऊन चला अशी एकच हाकाटी सुरू केली.

(६१) एकंदर परिस्थितीने घेतलेल्या वाकड्या वळणाची हकीकत जेव्हा कुलबर्गा येथे मलिक सैफुद्दीन घोरी याच्या कानावर पडली तेव्हा त्याने आपल्या हाताखालील सैन्याच्या तुकडीसह सुलतानाला येऊन मिळण्याची परवानगी मागितली. अधोनीच्या किल्ल्याबाबत बरीच माहिती त्याच्या कानावर आली होती. अधोनीचा किल्ला आपल्याला पहावयास मिळावा अशीही इच्छा सैफुद्दीन घोरी याने मुजाहिदशहापाशी व्यक्त केली. मुजाहिदशहाने सैफुद्दीन घोरीने केलेल्या विनंतीला आपली संमती दर्शविली. अधोनीचा किल्ल्याच्या आजूबाजूच्या प्रदेशाची पाहणी केल्यानंतर मलिक सैफुद्दीन याने सुलतानाबरोबर गुप्तपणे संभाषण करताना असे सांगितले की दळणवळण ठेवू शकतील असे १५ किल्ले अधोनीच्या किल्ल्याच्या अवतीभोवती आहेत. ४३ □ अशा तऱ्हेची जागा थोड्या कालावधीत जिंकून घेता येईल अशी आशा करणे व्यर्थ आहे. अधोनीचा किल्ला जिंकून घ्यावयाचा असेल तर गोवा ते बेळगाव आणि बंकापूरच्या प्रदेशामधील नद्यांच्या दोआबांत असलेले सर्व किल्ले प्रथम जिंकून घेणे जरूर आहे. हा बेत मुजाहिदशहाला पसंत पडला आणि त्याने माघार घेण्याला आपली संमती दिली. मलिक सैफुद्दीन घोरीच्या मध्यस्थीने मुजाहिदशहा आणि विजयनगरचा राया यांच्यामध्ये शस्त्रसंधी झाली. त्यानंतर कुलबर्ग्याला मलिक सैफुद्दीन घोरी याला अगोदर रवाना करून मुजाहिदशहाने आपल्या राज्याकडे कूच केले.

(६२) कूच करीत सुलतानाच्या फौजेने तुंगभद्रा नदी ओलांडली आणि ते मुद्गलच्या किल्ल्याजवळ येऊन पोहोचले. तेथे आल्यावर सुलतानाने आपल्या खास मर्जीतल्या आणि आनंदाच्या प्रसंगी त्याच्या सुखात सहभागी होणाऱ्या अशा मित्रमंडळींना बरोबर घेऊन शिकारीच्या आनंदाचा अनुभव घेण्यासाठी म्हणून प्रयाण केले. त्याच्याबरोबर रक्षक म्हणून केवळ ४०० घोडेस्वारांची एक तुकडी होती. यामध्ये दाऊदखान, सफ्दरखान सिस्तानी आणि आजम हुमायून आदिकरून मंडळी होती. दिवसभर शिकारीचा खेळ संपल्यानंतर काळोख पडल्यानंतर ज्याठिकाणी तो असे तेथेच रात्रभर मुक्काम करावयाची सुलतानाला सवय होती.

(६३) विजयनगर येथे धुनासोद्रा हे ठिकाण सोडल्याबद्दल [२] (३४०) मुजाहिदशहाने दाऊदखानाची जी खरडपट्टी काढली होती त्याबद्दल त्याचा अतिशय जळफळाट झाला होता. दाऊदखानाची सिंहासन आपल्याला मिळावे अशी अभिलाषा देखील होती. अशा परिस्थितीत त्याने मुजाहिदशहाला ठार मारण्याचा कट रचला. या कटात खान महमद आणि मसूद खान हे पण सामील झाले. खान महमदला ज्या

परिस्थितीत दौलताबादच्या सुभेदारीवरून काढण्यात आले होते ती परिस्थिती अजून तो विसरला नव्हता. त्याचप्रमाणे त्याचा प्रतिस्पर्धी आजम हुमायून याच्याबद्दल मुजाहिदशहाने दाखविलेल्या पक्षपाताचे शल्य त्याच्या मनात होते. मुजाहिदशहाने राजपुत्र असताना महमदशहा बहमनीचा दंडधारी मुबारक याला कुस्तीत ठार मारले होते. त्याचा मसूद हा मुलगा. आपल्या बापाच्या मृत्यूचा सूड घेण्याच्या संधीची तो वाट पहात होता. ही सर्व कटवाली मंडळी उतावळेपणाने आपल्या मनातील बेत कसे पार पाडता येतील या संधीची मार्गप्रतीक्षा करीत होती. परंतु सफ्दरखान आणि आजम हुमायून यांनी इतकी काही दक्षता बाळगिली होती की अशा तऱ्हेची संधी त्यांना मिळूच शकली नाही. परंतु परमेश्वराच्या लेखणीतून मुजाहिदशहाच्या मृत्यूचा हुकूम लिहिला गेला आणि एके दिवशी आपल्या या अत्यंत विश्वासू सेवकांना ते विरोध करत असताना देखील त्याने आपापल्या सुभेदारीवर परत जाण्यास सांगितले. यानंतर आपल्या उरलेल्या अनुयायांसहित मुजाहिदशहा राजधानीकडे परत येण्यास निघाला. कूच करीत तो एका नदीच्या किनाऱ्यावर येऊन पोहोचला आणि तेथे मासे पकडून स्वतःचे मन रमविण्यासाठी त्याने मुक्काम केला. परंतु एकाएकी त्याच्या डोळ्यामध्ये असह्य वेदना होऊ लागल्या. त्याचे डोळे आले असल्याचे निदान करण्यात आले. त्यामुळे तो विश्रांती घेण्यासाठी म्हणून एका तंबूत परतला. त्याच्या दुर्दैवाने वर उल्लेखिलेले कटवाले हे त्या तंबूचे रखवालदार होते.

(६४) मध्यरात्रीच्या सुमारास खान महमद आणि त्याचे अनुचर यांना तंबूच्या बाहेर पहारा करण्यास ठेवून दाऊदखानाने मसुदखान आणि इतर दोन माणसे यांना बरोबर घेऊन मुजाहिदशहाच्या तंबूत प्रवेश केला. त्याला अतिशय गाढ झोप लागली होती. त्याचा एक हबशी गुलाम फक्त तेथे हजर होता, आणि तो सुलतानाचे पाय रगडीत होता. दाऊदखानाला हातामध्ये धारेचा तीक्ष्ण खंजीर घेऊन प्रवेश करताना जेव्हा त्या गुलामाने पाहिले तेव्हा तो चमकला, आणि मोठ्याने ओरडला. सुलतानाला जाग आली. परंतु त्याला डोळे उघडता येईनात. कारण त्याच्या डोळ्यांना जो विकार झाला होता त्याचे डोळे मिटून रहाणे हे एक लक्षण होते. दाऊदखान मुजाहिदशहावर धावून गेला, आणि त्याने खंजीर त्याच्या शरीरात खुपसला.

मुजाहिदशहाने वाराच्या प्रहाराने कळवळून ज्या हातात दाऊदखानाने [२] ३४१
मारेकऱ्याचे तीक्ष्ण शस्त्र धरले होते तो हात पकडून ठेवला, आणि दाऊदखानाबरोबर झटापट केली. तेथे असलेला गुलाम जरी निःशस्त्र होता तरी त्याने मसुदखानाला धरले परंतु आपल्या हातातील तलवारीच्या एकाच घावाने त्याने त्या गुलामाला ठार मारले, आणि तलवारीचा दुसरा घाव मुजाहिदशहावर इतक्या कौशल्याने केला की, झालेल्या जखमांनी मुजाहिदशहाला तावडतोब मृत्यू आला.''★

दैव शरीरासाठी मोठमोठे इमले उभारते आणि नंतर त्या शरीराला सिंहासनावरून कबरस्तानात भिरकावून देते. या जगाने असले अनेक चमत्कार बघितले आहेत. काळाने बघितलेला विश्वासघाताचा हा काही पहिलाच प्रकार नाही. दैव एकाच्या मस्तकावर सोन्याचा मुकुट ठेवते तर दुसऱ्याला ते चिरनिद्रा घेण्यासाठी कबरस्तानात रवाना करते.

(६५) आपला पुतण्या आणि बहमनी राजाचा सुलतान मुजाहिदशहा याचा खून केल्यानंतर त्याचे प्रेत दाऊदखानाने तसेच ठेवले आणि तो तंबूबाहेर आला. त्याचदिवशी दाऊदखानाने तेथे हजर असलेल्या सर्व अमीरउमरावांना आणि अधिकाऱ्यांना आपण सुलतान आहोत याची कबुली देणे भाग पाडले. प्रत्यक्षात बघितले तर दाऊदखान हाच गादीचा वारस असून त्याच्याकडे युवराजपद आले असते. कारण मुजाहिदशहाला मूलबाळ नव्हते. तेथे असलेल्या अमिरांनी मोठ्या नाखुषीने दाऊदखान सुलतान होण्यास संमती दिली. त्यांना तत्कालीन पद्धतीप्रमाणे दाऊदखानाने मानमरातब आणि नेमणुका करून देऊन खूष केले. दुसऱ्या दिवशी सकाळी दाऊदखानाने आपल्या पुतण्याचे प्रेत गुलबर्ग्याकडे रवाना केले. यानंतर त्या ठिकाणी २–३ दिवस मुक्काम करून मोठ्या राजेशाही इतमामाने सर्व सैन्याला बरोबर घेऊन दाऊदखानाने स्वतः राजधानीकडे प्रयाण केले.

(६६) मुजाहिदशहाचा मृत्यू जेमतेम ३ वर्षांच्या कारकिर्दीनंतर जिल्हज
जिल्हज १७ महिन्याच्या १७ तारखेला हिजरी ७७९ या वर्षी रात्री झाला.
हिजरी ७७९ हाजी महमद कन्दहारी याबाबत असे सांगतो की, मुजाहिदशहाला
एप्रिल १४ ज्या जखमेमुळे मृत्यु आला ती जखम महमदशहा बहमनीच्या
इ. स. १३७८ दंडधारी मुबारक याच्या मुलाकडून केली गेली. यातील सत्य
ते [४५]* एक परमेश्वरच जाणे.

दाऊदशहा बहमनी [४६] *

(६७) दक्षिणेचे इतिहासकार असे सांगतात की जेव्हा मुजाहिदशहाच्या खुनाची बातमी सर्व दूर पसरली तेव्हा राज्याच्या सर्व भागात बखेडे [२] (३४२) माजले. सफ्दरखान आणि आजम हुमायून हे विजापूर येथे पोहोचले होते. त्यांनी एकत्रित होऊन गुलबर्ग्याकडे कूच केले. मृत सुलतानाचा देह त्यांनी बघितला, आणि ते तसेच एलिचपूर आणि दौलताबादकडे परत फिरले. विजापूर येथे असलेले सर्व शाही हत्ती आणि घोडे त्यांनी आपल्याबरोबर नेले. त्याच वेळी त्यांनी दाऊदशहाला पत्र लिहून कळविले की, आम्ही आमच्या सैनिकांना ताजेतवाने करण्यासाठी आपापल्या जिल्ह्यांकडे जात आहोत आणि अत्यंत अधिरतेने आम्ही आपल्याकडून येणाऱ्या कृपापूर्ण हुकूमांची वाट पाहात राहू. ज्यावेळी आम्ही दरबारात हजर राहावे अशी आपल्याला जरुरी भासेल त्यावेळी यत्किंचितही वेळ न मोडता आम्ही ताबडतोब दरबारात हजर होऊ. मुजाहिदशहाच्या खुनाची बातमी जेव्हा विजयनगरच्या रायाच्या

फौजेला कळली तेव्हा त्यांनी त्याबद्दल आनंदोत्सव साजरा केला. कृष्णा नदीपर्यंतचा सर्व प्रदेश त्यांनी व्यापला आणि रायचूरच्या किल्ल्यासमोर येऊन ते ठाण मांडून बसले. गुलबर्ग्याच्या प्रजाजनामध्येही दोन तट पडले. एका पक्षाने दाऊदशहाचा पाठपुरावा केला तर दुसऱ्याने महमूदचा. हा महमूद म्हणजे अल्लाउद्दीन हसन गंगू [२] (३४३) याचा सर्वांत धाकटा मुलगा. मुजाहिदशहा गादीवर आल्यानंतर त्याला गुलबर्ग्याच्या किल्ल्यात बंदिस्त करून ठेवण्यात आले होते.

(६८) या प्रसंगी मुख्य वजीर मलिक सैफुद्दीन घोरी याने असा प्रस्ताव मांडला की राज्यात जर दुफळी माजली तर त्यामुळे राज्याचा विनाश ओढवेल आणि म्हणून त्याने असा सल्ला दिला की मृत सुलतानाचा दाऊदशहा हा अगदी जवळचा नातेवाईक आहे. त्याने एवीतेवी आपल्या मस्तकावर राजमुकुट ठेवला आहे. तेव्हा त्यालाच सुलतान म्हणून मानून यादवी युद्ध टाळण्याची कसोशी करावी. बहमनी घराण्याचा पहिला वजीर आणि त्या घराण्याचा प्रमुख आधारस्तंभ म्हणून मलिक सैफुद्दीन याचे दरबारी अधिकारी आणि प्रजाजन यांजवर वजन होते. त्या सर्वांनी आणि त्याचप्रमाणे जनानखान्यातील सर्व स्त्रियांनी त्याने दिलेला सल्ला मानण्याचे ठरविले. याला अपवाद म्हणजे खून झालेल्या मुजाहिदशहाची बहीण. ही म्हणजे खुद्द सैफुद्दीन घोरीचीच नात होती. तिने आपल्या बापाचा धिक्कार केला आणि आपल्या नातवाच्या खुनाबद्दल सूड घेण्यास त्याला सांगितले.

(६९) मलिक सैफुद्दीन याने दाऊदशहाच्या नावे खुत्बा वाचला आणि आपल्याबरोबर सर्व अमीरउमराव, धर्मशास्त्रज्ञ आणि इतर मानकरी आणि सरदार दरकदार यांना घेऊन तो दाऊदशहा हा कुलबर्ग्याजवळ येऊन पोहोचला तेव्हा त्याला सामोरा गेला. त्याने मोठ्या इतमानाने त्याला शहरात आणले. तिथे दाऊदशहा याने तख्त इ फिरोजा या सिंहासनावर पदार्पण केले. मलिक सैफुद्दीन याने विनंती केल्यावरून दाऊदशहाने त्याला अधिकार संन्यास घेण्याची परवानगी दिली. त्याने स्वतः राज्याची सर्व सूत्रे आपल्या हाती घेतली. राज्याचे सर्व अमीरउमराव त्याच्या आज्ञा मानू लागले आणि सर्व राज्यात त्याच्या अधिकाराचा जम बसला असे दिसून आले. परंतु मुजाहिदशहाची बहीण रुहपरवर आगा हिने मात्र त्याची सत्ता कबूल करण्याचे साफ नाकारले. दाऊदशहाने तिचे मन वळविण्यासाठी आपल्या प्रयत्नांची पराकाष्ठा केली. परंतु त्याने दाखविलेल्या सर्व प्रलोभनांना तिने आपल्या आडमुठेपणानेच उत्तर दिले. जनानखान्यात तिच्या शब्दाला अतिशय मान देत आणि महमदशहाच्या [२] (३४४) मृत्यूनंतर तीच जनानखान्याची प्रमुख आहे अशी सर्वांची धारणा होती. त्यामुळे तिला योग्य तो मान देणे आणि तिची आदब राखणे याशिवाय दाऊदशहाला दुसरा मार्ग नव्हता. अखेर मुजाहिदशहाच्या मर्जीतील आणि लोभातील एका तरुण माणसाचे मन तिने वळविले आणि आपल्या प्राणाचे बलिदान देऊन आपल्या धन्याच्या रक्ताचा बदला घेण्यासाठी त्याला आव्हान केले.

(७०) २१ मोहरम हिजरी ७८० या दिवशी दाऊदशहा हा गुलबर्गा शहरातील सुप्रसिद्ध मशिदीत नमाज पडण्यासाठी जात होता. त्याच्याबरोबर खान महमद हा होता. त्याच्या पाठोपाठ त्याचा मारेकरीही निघाला. दाऊदशहा नमाजाची प्रार्थना म्हणण्यासाठी जमिनीवर वाकला आहे या संधीचा फायदा मारेकऱ्याने घेतला आणि तो तावडतोब दाऊदशहाच्या पाठीमागे जाऊन उभा राहिला. दाऊदशहावर प्रहार करण्यासाठी त्याने आपले शस्त्र उपसले आणि दाऊदशहाच्या सेवकांना हा काय करीत आहे याचे आकलन होण्याचे अगोदरच त्याने दाऊदशहावर इतका ४७ * भयानक वार केला की दाऊदशहा जागचे जागी गतप्राण झाला. मारेकऱ्याने दाऊदशहावर केलेला खुनी हल्ला खान महमद याने बघितला. त्याने मारेकऱ्याला पळून जाण्याची संधी दिली नाही. त्याने आपल्या तलवारीच्या एकाच फटक्याने मारेकऱ्याचे शिर धडावेगळे केले. दाऊदशहाची कारकीर्द फक्त १ महिना आणि ५ दिवस एवढीच झाली.

मोहरम २१
हिजरी ७८०
मे १९
इ. स. १३७८

महमूदशहा बहमनी पहिला ४८*

(७१) दाऊदशहाच्या मृत्यूनंतर खान महमद याने मरहूम [२] (३४५) सुलतानाचा मुलगा महमद संजर याला सिंहासनावर बसविण्याचे ठरविले. त्यावेळी त्याचे वय ९ वर्षांचे होते. ह्या उद्देशाने त्याने आपले आश्रित जमविले आणि तो राजवाड्याकडे निघाला. ह्या बेताची बातमी रुहपरवर आगा हिला कोणाकडून कळली. तिने दरवाजे बंद केले आणि अशी प्रतिज्ञा केली की जोपर्यंत माझ्या जीवात जीव आहे तोपर्यंत ज्या विश्वासघातक्याने आपल्या सुलतानाचा आणि माझ्या भावाचा खून केला त्याचा मुलगा सुलतान म्हणून मी गादीवर येऊ देणार नाही. त्याच वेळी तिने अल्लाउद्दीनशहाचा सर्वांत धाकटा मुलगा महमूद हा गादीचा वारस आहे अशी द्वाही फिरवली. यावेळी महमद संजर हा राजवाड्यात होता आणि तो राजकन्येच्या पूर्णपणे ताब्यात होता. साहजिकच आपण आता कसे वागावे याबद्दल खान महमद हा सचिंत झाला. तो मलिक सैफुद्दीन घोरी याच्या घरी गेला आणि त्याने आपल्या पक्षाला मिळावे यासाठी त्याचे मन वळविण्याची पराकाष्ठा केली. यावर उत्तरादाखल मलिक सैफुद्दीन याने त्याला सांगितले की, " महमद संजर आणि राजपुत्र महमूद हे दोघेजण रुहपरवर आगा हिच्या ताब्यात आहेत. तेव्हा कलह टाळावयाचा असेल तर मला असे वाटते की, गादीवर कोणाला बसवावयाचे याचा निर्णय घेण्याचे काम तिच्याकडे [२] (३४६) सोपवावे. " राज्यातील सर्व मुसलमान आणि हिंदू धर्मांचे अमीरउमराव आणि प्रजाजन हे मलिक सैफुद्दीन घोरी याच्या सल्ल्यानुसारच वागतील याची खान महमद याला जाणीव होती. म्हणून त्याने सैफुद्दीन घोरी याच्या सल्ल्याला मान तुकवली आणि त्याच्या समवेत तो राजवाड्याकडे गेला. इकडे राजवाड्यात महमद संजर याला

गादीवर आणण्याचे प्रयत्न होऊ नयेत म्हणून राजकन्येने त्याला आंधळा केले आणि राज्याचे वजीर आणि प्रमुख अधिकारी यांच्या अनुमतीने महमूद याला गादीवर बसविले.

(७२) महमूदशहा हा स्वभावतःच वृत्तीने दयाळू, गुणी आणि न्यायी असा होता. राज्याच्या कारभाराबाबत त्याने दिलेला निर्णय हा बहुधा अचूक असे. आपल्या कारकिर्दीच्या सुरुवातीला त्याने नुकत्याच झालेल्या बंडाला प्रोत्साहन देणारा म्हणून खान महमद याला सागरच्या किल्ल्यात कैदेत ठेवले. काही काळ लोटतो न लोटतो तोच खान महमद हा तुरुंगातच मरण पावला. मुजाहिदशहाचा जो खून झाला होता त्या बाबतच्या कटाचा एक साथीदार या आरोपावरून त्याने मसूदला देहांताची शिक्षा दिली. त्याचप्रमाणे त्याने मलिक सैफुद्दीन घोरी यांची खूपच विनवणी केली आणि राज्याचे वजीरपद आणि राजधानीच्या सुभेदारीचे अधिकार घेण्याविषयी त्याचे मन वळविले. राज्यकारभाराच्या कोणत्याही बाबींत त्याच्या सल्ल्याशिवाय सुलतान पुढे पाऊल टाकत नसे. सुलतानाचे हे धोरण अतिशय फलदायी असे ठरले. कारण त्याच्या कारकिर्दीत राज्यामध्ये कोणत्याही तऱ्हेचा गोंधळ निर्माण झाला नाही किंवा सरकारच्या कर्तव्यदक्षतेत कसल्याही प्रकारची शिथिलता आली नाही.

(७३) महमूदशहाचा राज्याभिषेक झाल्यानंतर बहादूरखान, सफ्दरखान आणि आजम हुमायून [४९०] हे तिघेजण त्वरेने राजधानीकडे आले. तेथे त्यांनी [२] (३४७) नवीन सुलतानापाशी राजनिष्ठेची शपथ घेतली आणि सुलतानाच्या अभिनंदनार्थ योग्य ते नज़राणे अर्पण केले. त्याचप्रमाणे विजयनगरच्या राजाने रायचूरचा वेढा उठविला आणि महमदशहा गाजी याच्या कारकिर्दीत कबूल केलेली खंडणी सुलतान महमूद याला देण्याचे कबूल केले.

(७४) महमूद याला काव्याची अतिशय आवड होती आणि त्याने स्वतः काही उत्कृष्ट कविता रचल्या होत्या. पर्शियन आणि अरबी या भाषा तो अस्खलितपणे बोलत असे. संपत्तीच्या मदाने तो कधी धुंद झाला नाही किंवा संकटाच्या अथवा निराशेच्या प्रसंगी तो दुःखाच्या कधी पूर्णपणे आधीनही झाला नाही. एका पत्नीशिवाय इतर स्त्रियांजवळ त्याने संबंध ठेवला नाही. तत्त्ववेत्त्या विद्वानांच्या मतांबद्दल तो अतिशय आदराची भावना दाखवी. इतकेच नव्हे तर त्यांच्या संगतीत त्याच्या मनाला आनंदाचे भरते येई. त्याच्या कारकिर्दीत अरबस्तान आणि इराण येथील कवींनी दक्षिणेत आश्रय घेतला, आणि त्याच्या उदारतेच्या छत्राखाली आपल्याला सामावून घेतले. त्यावेळी मिर-फैज-उल्ला अंजू हा मुख्य न्यायाधीशाच्या पदावर होता. त्याने एकदा सुलतानासमोर **गझल** म्हणून दाखविली. त्याबद्दल सुलतानाने त्याला एक हजार सोन्याच्या मोहरा बक्षीस दिल्या आणि संपत्ती आणि मानसन्मान याची त्याच्यावर खैरखैरात करून त्याला त्याच्या देशाकडे जाऊन राहण्याची परवानगी दिली. सुलतानाची आवडनिवड, त्याची मधुर वाणी आणि

त्याचा दानशूरपणा या गोष्टींची प्रसिद्धी इतक्या दूरवर पसरली की शिराजचा सुप्रसिद्ध कवी ख्वाजाहाफिज याने दक्षिणेला भेट देण्याचा निश्चय केला. परंतु त्याच्या इकडे येण्यात दैवयोगाने अशा काही गोष्टी घडून आल्या की त्याच्या इथे येण्यात अडथळे निर्माण झाले. ती हकिकत पुढे सांगितली आहे.

(७५) मिर-फैज-उल्ला अंजू याने या सुप्रसिद्ध कवीकडे सुलतानातर्फे एक बक्षिसी आणि स्वतःतर्फे एक पत्र पाठविले. त्यात त्याने त्याला असे वचन दिले की, " आपण जर कुलबर्ग्याला याल तर आपल्याला मनपसंत अशी बिदागी देण्यात येईल आणि सिराज येथे आपल्याला सुरक्षितपणे पोहोचविण्याची हमी घेतली जाईल. " अशा प्रकारची अभिवचने मिळाल्यामुळे हाफिज याने दक्षिणेत येण्यास आपली अनुमती दिली. त्याच्याकडे बहमनी सुलतानाकडून ज्या काही वस्तू पाठविण्यात आल्या होत्या त्या त्याने आपले नातेवाईक आणि ऋणको यांच्याकडे वाटून टाकल्या. नंतर त्याने सिराज सोडले आणि तो लार येथे सुखरूप पोहोचला. तेथे त्याच्या एका मित्राला चोरट्यांनी लुबाडले होते. त्याला त्याने आपल्या जवळील रोख पैसे देऊन [२] (३४८) मदत केली. लारपासून ओर्मसपर्यंत त्याच्याबरोबर ख्वाजा-जैनूल-आबी-दिन हमदानि आणि ख्वाजा-महमद-काजीरुनी हे दोघेजण सोबत होते. तेही हिन्दुस्तानला भेट देण्यासाठी निघाले होते. दक्षिणेतून ओर्मस येथे बहमनी सुलतानाची अनेक शाही जहाजे आली होती. त्यापैकी एका जहाजात तो वरील मंडळींसह प्रवासासाठी सज्ज झाला. परंतु जहाजाने नांगर उचलून प्रवासास सुरुवात केली न केली तोच अतिशय सोसाट्याचा असा वारा वाहू लागला. त्यामुळे जहाजाला धोका निर्माण झाला आणि ते बंदराकडे परत फिरले. या वादळात हाफिजला इतका त्रास सहन करावा लागला की आपल्याला किनाऱ्यावर ठेवण्यात यावे असा आग्रह त्याने धरला आणि प्रवास करण्याचा बेत त्याने सोडून दिला. फैज-उल्ला अंजू याला देण्यासाठी त्याने आपल्या सहकाऱ्यांबरोबर पुढील कविता रचून दिल्या.

१. या पृथ्वीमातेने भाग्यरूपी देवतेच्या अनंत हस्ताने जरी सुवर्णाचा वर्षाव केला तरी माझ्या मातृभूमीत वाहणाऱ्या वाऱ्याच्या झुळकेच्या सुखद आनंदाला मी मुकतो आहे त्याची त्यामुळे भरपाई होईल का ?
२. यावर माझा मित्र उद्गारला " अरे! तू तुझ्या घरी राहा आणि एके काळी तुला अतिशय प्रिय असलेली भूमी सोडू नको. तुझी पर्णकुटी जे सिराज आहे ते सोडून इतस्ततः भटकण्याचे वेड कोणत्या मूर्खपणाने तुझ्या डोक्यात भरले आहे.
३. तू जिथे चालला आहेस त्या दरबारात तुझा योग्य आब राखला जाणार नाही. त्या दरबारातील अमाप संपत्ती जरी तुला देण्यात आली तरी प्रत्यक्ष स्वर्गातून तुला नजराण्याच्या रूपाने मिळालेल्या सुदढता आणि सुखासीनता या देणग्यांचा तू फुकाफुकी त्याग मात्र करशील. "

४. रत्नांच्या झगमगाटाने माझी दृष्टी संभ्रमित होऊन गेली. या समुद्राची प्रचंड गर्जना मी कधीच ऐकली नव्हती. परन्तु आता मी सम्यक् दृष्टीने विचार करू लागलो आहे, आणि मी कबूल करितो की, मी चुकलो आहे.

५. माझ्यासमोर मनाला भुरळ पाडणाऱ्या अभिवचनांची बरसात करण्यात आली. परन्तु एखाद्या भूल पडलेल्या माणसासारखा मी [२] (३४९) चळून जाऊ का? ज्या भूमीने मला जन्म दिला तेथील मनाला ओढ घालणाऱ्या हिरवळीला मी वंचित होऊ का? ते मनाला गुंगी आणणारे मादक पेय आणि ज्यांच्यावर माझी अपार प्रीती आहे अशा सवंगड्यांचा मी त्याग करू का?

— ५ —

६. हा हाफिज, त्या शाही दरबाराच्या मिजाशीकडे ढुंकूनही बघत नाही. त्या सुखाने येणारी–गुंगी आणि शरीराचे स्वास्थ्य यातच तो समाधानी आहे. अरे! ज्याने ही संपत्ती मिळविण्यासाठी या भूतलावरील लोकांकडून ज्या मार्गांचा अवलंब केला जातो त्याकडे तिरस्काराने बघितले त्याला सोन्याने जे विकत घेता येईल त्याची काय किंमत आहे?

(७६) जेव्हा फैज-उल्ला याला वरील काव्य मिळाले तेव्हा त्याने ते सुलतानाला वाचून दाखविले. ते ऐकल्यावर सुलतान अतिशय खूष झाला. त्याने असे उद्‌गार काढले की, “ मला भेटण्याच्या उद्देशाने हाफिज आपले घरदार सोडून निघाला. साहजिकच माझ्या दानशूरपणाचा प्रत्यय आणून न देता त्याला तसेच राहू देणे हे माझ्या दृष्टीने अतिशय अयोग्य असे आहे. ” असे म्हणून त्याने महमद-कासिम-मशिदी याच्या हवाली एक हजार सोन्याच्या मोहरा केल्या. मशिदी हा कुलबर्गा येथील एक अतिशय विद्वान मनुष्य होता. त्याने त्याला अशी आज्ञा केली, की “ सिराज येथे हाफिजला पाठविण्यासाठी स्वीकार करण्यायोग्य अशा हिन्दुस्थानात उत्पन्न होणाऱ्या वस्तूंपैकी तू काहीही खरेदी कर. ”

(७७) महमूदशहा हा तरुण असताना त्याला अतिशय भपकेदार असा पोशाख करण्याची मोठी हौस होती. परंतु तो सिंहासनावर आल्यानंतर पांढरे स्वच्छ असे कपडे वापरू लागला. तो अनेकदा असे भाष्य करी की सुलतान हे राज्याचे केवळ विश्वस्त असतात आणि गरजेपेक्षा अधिक त्यांनी आपल्या स्वतःसाठी खर्च करणे म्हणजे त्यांच्यावर टाकलेल्या विश्वासाचा भंग करण्यासारखे आहे. त्याच्या कारकिर्दीत एकदा मोठा दुष्काळ पडला तेव्हा त्याने माळवा आणि गुजराथ येथून धान्याची ने-आण करण्यासाठी स्वखर्चाने दहा हजार बैल कामी लावले. हे धान्य त्याने अतिशय स्वल्प-किमतीत लोकांमध्ये वाटले. त्याने कुलबर्गा, बिदर, कंधार, एलिचपूर, दौलताबाद, चेऊल, दाभोळ आणि इतर काही मोठ्या शहरांमध्ये पोरक्या [२] (३५०)

मुलांचे संगोपन करणाऱ्या शाळा उघडल्या आणि त्या व्यवस्थित चालाव्या म्हणून द्रव्याची भरपूर सोय करून ठेवली. त्याने धर्मग्रंथांचे विवरण करणाऱ्या पंडितांसाठी नेमणुका नियुक्त करून दिल्या आणि राज्यामधल्या आंधळ्यांसाठी दरमहा धर्मादाय दिला जाण्याची व्यवस्था केली. त्याने शेख-सिराज-उद्दिन याच्याकडे अतिशय जातीने लक्ष पुरविले. त्याच्या शेवटच्या आजारपणात तो वारंवार त्याच्या भेटीला जाई. त्याच्या मृत्यूनंतर तो नेहमी त्याच्या कबरस्तानाकडे जाई, त्याच्या नावे प्रार्थना करी आणि कबरस्तानाला भेट देणाऱ्या यात्रेकरूंना दानधर्म करी.

(७८) सुलतानाने लढाईच्या मार्गाचा स्वीकार करण्याऐवजी शांततेच्या, आशीर्वादाच्या छत्राचा आश्रय घेतला. त्याने आपल्या कारकिर्दीतील शांततेचे वातावरण बिघडणार नाही याबद्दल अतिशय दक्षता घेतली. त्याच्या अंगी वसत असलेल्या शहाणपणामुळे त्याला दक्षिणेतील लोकांनी ॲरिस्टॉटल ही पदवी दिली. त्याच्या एकंदर एकोणीस वर्षे, नऊ महिने आणि चोवीस दिवस एवढ्या कारकिर्दीत राज्यात फक्त एकदाच अशांततेची परिस्थिती निर्माण झाली. परंतु काही महिन्यांच्या अवधीतच या अशांततेचा उपशम करण्यात आला. ती हकिकत पुढीलप्रमाणे होती :–

(७९) बहाउद्दिन नावाच्या एका हलक्या कुळात जन्मलेल्या आणि दौलताबादचा रहिवासी असलेल्या एका इसमाला सागर किल्ल्याचा किल्लेदार म्हणून नेमण्यात आले. त्याचे दोन मुलगे महमद आणि ख्वाजा यांना सुलतानाने आपल्या खास विश्वासात घेतले आणि अखेर उमरावपदावर त्यांची बढती करण्यात आली. त्यांना इतके सामर्थ्य प्राप्त झाले की त्यांच्याबद्दल त्यांच्या प्रतिस्पर्ध्यांच्या मनात मत्सराची भावना निर्माण झाली. त्यांनी या भावांची सुलतानाकडे बदनामी केली. त्यांच्या अपेक्षेप्रमाणे या बदनामीमुळे सुलतानाचे मन त्या दोघांविषयी कलुषित झाले. महमद आणि ख्वाजा यांना आपल्या जीविताच्या सुरक्षिततेबद्दल भीती वाटू लागली. त्यांनी बंडाचा पुकारा केला आणि एक हजार अनुयायी घेऊन सागरकडे पलायन केले. त्या दोघांनी आपल्या बापाची एकंदर परिस्थितीबद्दल गैरसमजूत करून दिली. परिणामी तोही आपल्या मुलांच्या बंडात सामील झाला. त्याने सैन्य उभारले. दोन वेळा त्याच्यावर पाठविण्यात आलेल्या शाही फौजेचा त्याने पराभव केला आणि भरपूर लूट मिळवली. त्यामुळे त्याच्या सामर्थ्यात अधिकच वाढ झाली.

(८०) तिसऱ्या प्रसंगी महमूदशहाने ५० ⊡ युसुफ अजदार नावाचा एक तुर्की अधिकारी सुसज्ज असे सैन्य देऊन बंडखोरांवर रवाना केला. तो सागर [२] (३५१) समोर दोन महिने तळ देऊन बसला होता. त्या दरम्यान बंडखोरांनी अनेक वेळा जीवावर उदार होऊन त्याच्यावर हल्ले चढविले. विशेषतः एके दिवशी मोठा भाऊ महमद याने आपल्या चारशे शूर अनुयायांना घेऊन शाही सैन्याच्या पिछाडीवर हल्ला चढविला आणि मोठे यश संपादन केले. या धुमश्चक्रीत काळापहाड नावाच्या एका अधिकाऱ्याने महमदच्या हाताला जखम केली. महमदने देखील त्याच्यावर हल्ला

करून त्याला निकामी केले. महमदच्या स्वारांनी पळ काढला तरी देखील त्याने घोड्या-वरून पाय उतारा होण्याचे नाकारले. अखेर बहाउद्दीन आपल्या मुलाच्या मदतीला येऊन दाखल झाला. पुन्हा रणधुमाळी सुरू होऊन ती रात्र पडेपर्यंत चालली. सरते-शेवटी काळोखाच्या बुरख्याआड बहाउद्दीनने माघार घेतली. त्या दोघा भावांनी मात्र नेहमीच्या प्रथेच्या विरुद्ध वर्तन करून ती सारी रात्र मूर्खपणाने किल्ल्याबाहेर असलेल्या एका खंदकाच्या टोकावर बसून घालविली. शाही सैन्याशी संगनमत करून असलेल्या किल्ल्यावरील शिबंदीने या संधीचा फायदा घेऊन सर्व परिस्थिती युसुफ अजदार याच्या कानावर घातली आणि एका दरवाजातून त्याच्या सैनिकांना आत प्रवेश देण्याचे आणि मुख्य बंडखोर बहाउद्दीन याला मारण्याचे कबूल केले. ही कामगिरी पार पाडण्या-साठी युसुफ अजदार याने अनेक माणसे जमा केली आणि त्यांना किल्ल्याकडे रवाना केले. त्यांना त्याने असे सांगितले की किल्ल्यावरील शिबंदीने बहाउद्दीनचे मस्तक जर तुमच्या ताब्यात दिले तर तुम्ही किल्ल्यात प्रवेश करून तो ताब्यात घेण्याची जोखीम अंगावर घ्या; नाहीतर पराङ्मुख होऊन छावणीकडे परत फिरा. ठरलेल्या वेळी आणि ठिकाणी किल्ल्यातील शिबंदीने बहाउद्दीनचे मस्तक बाहेर फेकले. त्याबरोबर शाही सैनिकांनी किल्ल्यात प्रवेश करून किल्ल्याचा ताबा आपल्याकडे घेतला. त्याच वेळी पूर्वी ठरलेल्या खुणेप्रमाणे बाहेर असलेल्या शाही सैनिकांनी त्या दोन्ही भावांवर हल्ला केला. जीवावर उदार होऊन लढत असताना ते दोघे भाऊ मरण पावले. [२] (३५२) महमूदशहाच्या कारकिर्दीत शिक्षेची तलवार म्यानातून काढली जाण्याचा हा पहिलाच आणि शेवटचाच प्रसंग होता.

(८१) ह्या विजयानंतर थोडाफार काळ लोटला नाही तोच सुलतानाला एका

रज्जब २१ हिजरी ७९९ एप्रिल २० इ. स. १३९७

व्याधीतून उद्भवलेल्या तापामुळे २१ रज्जब, हिजरी ७९९ या वर्षी मृत्यू आला. त्याच्या दुसऱ्याच दिवशी बहमनी घराण्याचा अतिशय विश्वासू असा सेवक मलिक सैफुद्दीन घोरी हा मरण पावला. त्याचे वय १०७ वर्षांचे होते. त्याने आपली सर्व हयात बहमनी घराण्याच्या चाकरीत घालविली होती. त्याने प्रकट केलेल्या इच्छेप्रमाणे त्याला सुलतान अल्लाउद्दीन हसन गंगू बहमनी यांची कबर असलेल्या आवारात पुरण्यात आले. त्याच्या कबरीवर एक दगडाचा ओटा बांधण्यात आला.

(८२) असे नमूद करण्यात आले आहे की कुराणात सांगितलेल्या नीति-नियमांचा महमूदशहा हा कट्टा पुरस्कार करणारा होता. अगदी बारीकसारीक मुद्द्यां-बाबत निष्काळजीपणा दाखविलेला तो खपवून घेत नसे. साहजिकच सर्व न्यायाधीशांना नीतिमत्तेच्या प्रत्येक मुद्द्याबाबत जे जे काही पतनाचे प्रसंग घडत त्या सर्वांची दखल घेणे भाग पडत असे. एके दिवशी एका व्यभिचारी स्त्रीला शिक्षा देण्यासाठी म्हणून न्यायालयात आणण्यात आले. जेव्हा न्यायाधीशाने " इतका भयंकर गुन्हा घडल्याचा आरोप तुझ्यावर कसा आला ? " असा प्रश्न तिला विचारला तेव्हा तिने उत्तर केले:

की " न्यायाधीश महाराज ! मी केलेले कृत्य बेकायदेशीर आहे असा विचार माझ्या मनामध्ये कसा बरे येईल ? कारण एक पुरुष चार स्त्रिया करू शकतो हे मी जेव्हा पाहिले तेव्हा त्याच न्यायाने मीही चार नवरे का करू नये असा विचार माझ्या मनात आला. जर का माझी चूक असेल तर माझे चुकले आहे असे मी कबूल करीन आणि त्याच गुन्ह्याची पुनरावृत्ती करण्याचे पाप मी करणार नाही. " तिच्या ह्या उत्तरामुळे न्यायाधीश गोंधळात पडला आणि तिच्या अपराधाबद्दल तिला नुसती ताकीद देऊन त्याने तिला सोडून दिले.

महमूदशहा बहमनी याने एकंदर एकोणीस वर्षे नऊ महिने चोवीस दिवस राज्य केले.

गियासुद्दीनशहा बहमनी [५१*]

(८३) ज्यावेळी दक्षिण देश त्या गुणवान आणि न्यायी अशा [२] (३५३) महमूदशहा बहमनीला मुकला त्यावेळी त्याचा मोठा मुलगा गियासुद्दीन हा सिंहासनावर बसला. त्यावेळी त्याचे वय १७ वर्षांचे होते. त्याच्या बापाने घालून दिलेल्या रूढीला अनुसरून तो आपल्या सर्व दरबारी मंडळींबरोबर अतिशय सौजन्याने वागला. बहमनी घराण्याचे जुने सेवक आणि बहमनी घराण्यातील मंडळींना नेहमीच ज्यांनी मदत केली अशांवर त्याने अतिशय कृपादृष्टी दाखविली आणि त्यांच्यावर मानमरातबाची खैरखैरात केली. या सुमारास सफदरखान सिस्तानी याच्या मृत्यूची बातमी येऊन पोहचली. तेव्हा त्याचा मुलगा सलाबतखान याला सुलतानाने मजलीस अली ही पदवी दिली. त्याचबरोबर त्याच्या बापाचे सर्व अधिकार आणि जहागिरी त्याला बहाल केली आणि त्याला वऱ्हाडात जाण्यास निरोप दिला. आजम हुमायूनचा मुलगा महमदखान याचा मुख्य वकील आणि पेशवा [५२□] व अहमद बेग कजविनी याची बढती रक्षकदलांच्या मुख्याधिकारपदी म्हणजे मिर नोबत या जागेवर करण्यात आली. सुलतानाने त्याच्याकडे अतिशय जातीने खास करून लक्ष पुरविले. यामुळे सुलतानाच्या अंतःपुरातील एक प्रमुख तुर्की गुलाम लालचीन [५३*] हा त्यांच्याबद्दलच्या मत्सराने पेटून निघाला. लालचीनची इच्छा स्वतःसाठी मुख्य वकील आणि पेशवा हे अधिकाराचे पद आपल्याला मिळावे एवढीच नव्हती तर आपला मुलगा हसनखान [२] (३५४) याची नेमणूक मिर नोबत या अधिकारपदावर व्हावी असे त्याला वाटत होते. वरील गोष्टीमुळे त्याच्या पदरी निराशा पडली. त्याने आपला असंतोष आणि नाराजी उघडउघड प्रकट केली. यावर सुलतानाने त्याची चांगलीच खरडपट्टी काढली. एकदा सुलतान त्याच्या समक्ष असेही म्हणाला की मोठमोठ्या घराण्यातील पुरुषांवर ज्या जागांचा अधिकार चालतो अशा जागांवर गुलामाची नेमणूक करण्यासाठी निवड करणे म्हणजे अतिशय अन्यायाचे आहे. कारण त्यांच्यापैकी पुष्कळजण खुद्द पैगंबराच्या वंशजांपैकी होते. माझ्या पूर्वजांनी या बाबतीत जे नियम घालून दिलेले आहेत त्या

नियमाच्या बाबतीत मी माझ्या पुरते बोलावयाचे म्हटल्यास कधीही उल्लंघन केले नाही. याबद्दल मला दुःख होत नाही.

(८४) लालचीनने सुलतानाने काढलेले हे उद्‌गार आपल्या मनामध्ये जपून ठेवले, आणि गुप्तपणे सुलतानावर सूड कसा घेता येईल याचा विचार तो करू लागला. उघडउघड मात्र आपली मानखंडना झालेली आहे असे त्याने यत्किंचितही दाखविले नाही. लालचीनला एक मुलगी होती. तिचे सौंदर्य अप्रतिम होते. गायनामध्ये तिचे कौशल्य वाखाणण्यासारखे होते तितकीच तिची हजरजबाबीपणाबद्दल प्रसिद्धी होती. सुलतानाला ती आपल्याला प्राप्त व्हावी अशी इच्छा निर्माण झाली आणि तिला मिळविण्यासाठी म्हणून त्याने गुप्तपणे खटपट सुरू केली. सुलतानाला आपल्या मुली-बद्दल इच्छा निर्माण झाली आहे हे लालचीन याच्या ध्यानात आले. त्याने तरुण सुलतानाला करमणुकीच्या कार्यक्रमासाठी म्हणून आमंत्रण केले. भोळ्या सुलतानाला असे वाटले की या प्रसंगी लालचीन आपली मुलगी आपल्याला अर्पण करील. लालचीनने मोठ्या भपक्यात आपल्या शाही पाहुण्यांची करमणूक केली. सुलतानाने मद्याचे पेले रिते केले होते. सुलतान त्या धुंदीत असताना लालचीनने खुणा करून सुलतानाला सांगितले की तुम्ही बरोबर आणलेल्या आपल्या शिपायांना येथून निघून जाण्याची आज्ञा करा. हा आपल्याला एक शुभशकुनच झाला आहे अशी समजूत सुलतानाने करून घेतली. आपल्या गुलामाची सुंदर मुलगी आपल्या ताब्यात केव्हा एकदा येते याबद्दल सुलतान अतिशय उत्सुक झाला होता. दारू प्यायल्यामुळे बेहोषीच्या धुंदीत त्याचे भान हरपले होते. त्याने अविचाराने ती खोली सोडून जाण्याचा आपल्या अनुचरांना हुकूम दिला. लालचीनने दारूचा पुरवठा करण्यासाठी फक्त एक खोजासरा सुलतान असलेल्या खोलीत ठेवला आणि तो स्वतः आपल्या जनानखान्याच्या दिशेने गेला. थोड्या वेळानंतर हातामध्ये नग्न खंजीर घेऊन त्याने त्या खोलीत प्रवेश केला. सुलतान जरी दारूच्या धुंदीत होता तरी त्याने लालचीनला प्रतिकार करण्याचा प्रयत्न केला. परंतु सरळ चालणे अशक्य झाल्यामुळे तो [२] (३५५) खाली कोसळला, आणि जिन्याच्या पायऱ्या गडगडत खाली गेला. लालचीनने त्याचे केस धरले, आणि आपल्या खोजासराच्या मदतीने सुलतानाला पाठीवर उताणे पाडले. नंतर आपल्या खंजिराच्या अणकुचीदार टोकाने त्याने सुलतानाचे डोळे फोडले. हे भयानक कृत्य केल्यानंतर जणू काही सुलतानाच्या आज्ञेने आपण त्यांना बोलावीत आहोत असा आभास निर्माण करून त्याने सुलतानाच्या अनुचरांना एका पाठोपाठ एक असे आत बोलाविले. ते आत शिरताच प्रत्येकाला त्याने ठार मारले. अशा तऱ्हेने त्याने एकंदर २४ माणसांचा वध केला. या २४ माणसांत बहुतेकजण सुलतानाच्या वरिष्ठ अधिकाऱ्यांपैकी होते. साहजिकच खुनी लालचीनच्या हलकट बेतांना प्रतिकार करू शकेल अशी हिंमत असलेली एकही व्यक्ती राज्यात शिल्लक राहिली नाही. सुलतान गियासुद्दीन याचा भाऊ शम्सउद्दीन याला लालचीन

याने सिंहासनावर बसविले आणि गियासुद्दीन याला त्याने सागरच्या किल्ल्यावर बंदिवासात ठेवण्यासाठी रवाना केले. ही घटना १७ रमजान हिजरी ७९९ या वर्षी घडली. गियासुद्दीन याने एकंदर फक्त १ महिना आणि २० दिवस एवढेच राज्य केले.

रमजान १७
हिजरी ९९९
जून ९
इ. स. १३९६

शम्सउद्दीन बहमनी

(८५) शम्सउद्दीन जेव्हा सुलतान पदावर आला तेव्हा त्याचे वय [२] (३५६) १५ वर्षांचे होते. आपल्या भावावर जी दुर्दशा ओढविली होती तिचा त्याने भयंकर धसका घेतला, आणि आपण नामधारी का होईना पण सुलतान आहोत यात समाधान मानले. लालचीन याला आता मलिक नायब[४] हा किताब मिळाला. सरदारांपैकी जे त्याच्या तलवारीच्या तडाख्यातून सुटले होते त्यांनी लालचीन याला शरणागती देण्यातच आपले जीवन सुरक्षित राहील असा विचार केला आणि लालचीनच्या अधिकारापुढे मान तुकवली. शम्सउद्दीन याची आई ही राजघराण्यात येण्यापूर्वी गुलाम होती. आपल्या मुलाचे प्राण सुरक्षित कसे राहतील या काळजीने तिने लालचीन याच्याबरोबर अतिशय सौजन्याची वागणूक ठेवली आणि त्याला योग्य तो मान दिला. "लालचीन याने शिफारस केलेली गोष्ट तू कृतीत उतरवत जा. कारण तुला जो राजमुकुट मिळाला आहे तो केवळ याच्यामुळेच," असा उपदेश तिने त्याला केला. तिने त्याला असेही सांगितले की, तुझ्या उपकारकर्त्या-विरुद्ध तुला अनेकजण प्रतिकूल आणि मत्सरग्रस्त अशा सूचना करतील त्याकडे तू पूर्णपणे दुर्लक्ष करीत जा. लालचीन यानेही राजमातेबरोबरची आपली वागणूक सभ्यतेची ठेवली. तिला तो अतिशय मान देत असे. वेळोवेळी तिच्याकडे तो अतिशय मौल्यवान भेटी पाठवी. तिचा विश्वास आणि मर्जी संपादन करावी या [२] (३५७) हेतूने त्याने सर्व तऱ्हेच्या उपायांचा अवलंब केला.

(८६) दाऊदशहा बहमनी याला एकंदर तीन मुलगे होते. ते म्हणजे महमद संजर (ह्याला राजकन्या रूहपरवर आगा हिच्या आज्ञेवरून आंधळा करण्यात आल्याची हकीकत यापूर्वीच सांगण्यात आली आहे.), फिरोजखान आणि अहमदखान. शेवटच्या दोघाजणांची आई एकच होती. आपल्या बापाच्या मृत्यूच्या वेळी त्यांची वये ६ आणि ७ वर्षांच्या दरम्यान होती. त्यांचा चुलता महमूदशहा यांना त्याने पितृप्रेमाच्या वात्सल्याची वागणूक दिली होती, आणि त्यांच्या दर्जाला शोभेल असे शिक्षण त्याने त्यांना दिले होते. मिर फैजुल्ला अंजू शिराजी याला त्याने त्यांचा शिक्षक म्हणून नेमले होते आणि लष्करी कवायती आणि डावपेच यामध्ये ते पूर्णपणे प्रावीण्य संपादन करतील अशी खबरदारी त्याने घेतली होती. त्यावेळी महमूदशहा याला मुलगा नसल्याने त्याने प्रत्येक राजपुत्राला आपली एक एक मुलगी लग्नामध्ये दिली. पुष्कळदा

तो असेही म्हणे की फिरोजखान हाच माझा वारस आहे. अनेकदा तो फिरोजला आपल्या शेजारी सिंहासनावर बसवून घेई आणि असे म्हणे की माझ्या घराण्यातील दुसरा कोणीही इतका लायक नाही किंवा माझ्या घराण्याचे तेज अधिक वृद्धिंगत करील अशी दुसऱ्या कोणाचीहि कुवत नाही. जेव्हा परमेश्वराच्या कृपेने महमूदशहाला मुलगे झाले तेव्हा त्याने त्यांपैकी वडील मुलगा गियासुद्दीन याला आपला वारस नेमले आणि मरतेसमयी त्याने फिरोजखान आणि अहमदखान यांच्याकडून गियासुद्दीन-बरोबर आपण एकनिष्ठ राहू आणि त्याच्या आज्ञांचे पालन करू अशी शपथ घेवविली. शपथ घेतल्याप्रमाणे त्या दोघांनी अतिशय आज्ञाधारकपणे आणि इमानीपणाने त्याची चाकरी केली.

(८७) लालचीन याने गियासुद्दीन शहा याला सिंहासनावरून काढून टाकले आणि त्याला आंधळा केले याबद्दल अतिशय संताप येऊन त्याच्या बहिणींनी आपल्या नवऱ्यांना त्याच्या मृत्यूचा सूड घेण्याबद्दल चेतावले परंतु त्यांच्या बेताचा लालचीन याला सुगावा लागला आणि त्याबद्दल त्याने सुलतानाकडे तक्रार करून त्यांच्यावर राजद्रोहाचा आरोप केला. असे करण्यात त्याचा उद्देश असा होता की त्यामुळे सुलतानाला आपण सिंहासनावर राहतो किंवा नाही याबद्दल भय वाटेल आणि तो त्यांना ठार मारण्याबद्दलचा हुकूम सुलतानापासून मिळवू शकेल. या आरोपाकडे शम्सउद्दीनशहाने पूर्णपणे दुर्लक्ष केले तेव्हा नाईलाजाने ही परिस्थिती [२] (३५८) त्याने राजमातेच्या कानावर घातली. त्याने असे प्रतिपादन केले की तुम्ही जर या दोन भावांचा निकाल लावला नाही तर तुमच्या मुलाची सिंहासनावरून उचल-बांगडी होईल. तुम्हाला मजबद्दल अतिशय आपुलकी वाटते असा सर्वांना संशय आहे. त्यामुळे तुमच्यावरही भयानक प्रसंग गुजरण्याची भीती निर्माण होईल. लालचीनने जी कारणमीमांसा दिली तिचा परिणाम शम्सउद्दीन पेक्षाही त्याच्या आईवर अधिक-तर झाला. तिच्याशी पुष्कळ वादविवाद घातल्याबद्दल तिने अखेर फिरोजखान आणि अहमदखान यांना पकडण्याच्या बेताला नाईलाजाने आपली संमती दिली. परंतु आपण पकडले जाणार या बेताचा त्यांना अगोदरच सुगावा लागला आणि ते कुलबर्ग्याहून पळून सागरच्या किल्ल्याकडे निघून गेले.

(८८) राजघराण्याचा एक गुलाम सुद्दू हा सागरच्या किल्ल्याचा किल्लेदार होता. तो श्रीमान असून अतिशय सामर्थ्यशाली होता. त्याने उघडउघड आणि मोठ्या प्रेमाने राजपुत्रांचे स्वागत केले आणि राजपुत्रांविषयी आपल्याला अतिशय आपुलकी वाटते असे ज्यामुळे सर्वांना दिसून येईल अशी कोणतीही गोष्ट करण्याचे त्याने शिल्लक ठेवले नाही दुसऱ्यादिवशी फिरोजखान आणि अहमदखान यांनी शम्सउद्दीनशहा आणि त्याचबरोबर राज्यातल्या मुख्यमुख्य अमिरांना पत्रे लिहिली. त्या पत्रांत त्यांनी असे लिहिले की लालचीन याने गियासुद्दीनशहाबरोबर अतिशय कपटाची वागणूक केली. त्याने जे इतर भयंकर गुन्हे केले त्यामुळे राजघराण्याची बेअब्रू होऊन राजघराण्याच्या

कीर्तीला कालिमा लागलेला आहे. ह्या गोष्टींची आपल्या सर्वांना जाणीव आहेच. त्यामुळे आमचा उद्देश लालचीन याची हकालपट्टी करणे एवढाच आहे. त्यामुळे आमचे तुमच्या-पाशी एवढेच मागणे आहे की लालचीन याला तुम्ही कडक शासन करावे. त्यानंतर आम्ही येऊन शम्सउद्दीनशहाच्या सत्तेला मान्यता देऊन त्याच्यापाशी रुजू होण्याचे आश्वासन देतो. परंतु त्याचबरोबर आम्ही तुम्हा सर्वांना असे बजावतो की लालचीन याचा नाश करण्यासाठी आम्ही आमचे सर्व सामर्थ्य पणाला लावून सर्व उपायांचा अवलंब करू आणि आमचे उद्दिष्ट साध्य झाल्याखेरीज स्वस्थ बसणार नाही.

(८९) शम्सउद्दीनशहाने आपली आई आणि लालचीन यांच्याशी सल्लामसलत केली आणि वरील पत्राला उत्तर पाठविले. त्यामुळे राजपुत्र फिरोज आणि अहमद यांच्या रागात अधिकच भर पडली. त्यांनी सागरच्या किल्लेदाराच्या मदतीने ३००० घोडेस्वार आणि पायदळ एवढी फौज जमा केली. आपण राजधानीकडे चालून गेल्यावर तेथील फौजही आपल्याला येऊन मिळेल असा पूर्ण विश्वास त्यांना होता. त्याच्या बळावर त्यांनी कुलबर्ग्याच्या दिशेने कूच केले परंतु त्यांच्या अपेक्षेप्रमाणे [२] (३५९) न झाल्यामुळे निराशा त्यांच्या पदरी पडली. ते काही काळ भीमा नदीच्या तीरावर थांबून राहिले. या ठिकाणीही त्यांना नाव घेण्याजोगा कोणताही अधिकारी राजधानी-मधून त्यांना मदत करण्यासाठी म्हणून येऊन मिळाला नाही. तरी देखील त्यांनी असे ठरविले की दोन्ही राजपुत्रांनी कुलबर्ग्याच्या दिशेने कूच करावे आणि कूच करताना फिरोजखानाने शाही छत्रचामरे आपल्या मस्तकावर धारण करावी. या प्रसंगी त्याने आपला भाऊ अहमदखान याला अमिर उल् उमरा या पदावर नेमले. सुद्दू याला मिर नोबती दिली आणि मिर फैजुल्ला अंजू याला वकील किंवा वजीर या जागेवर नेमले.

(९०) दोन्ही राजपुत्र कूच करीत कुलबर्ग्यापासून चार कोस अंतरावर येऊन पोहोचले. तेव्हा लालचीनने सैन्यातील अधिकारी आणि शिपाई यांच्यामध्ये भरपूर द्रव्य वाटले आणि दोघा राजपुत्रांना प्रतिकार करण्यासाठी तो शम्सउद्दीनशहाला बरोबर घेऊन शहराबाहेर पडला. मरकोल शहरानजीक दोन्ही फौजांत भयंकर धुमश्चक्रीची लढाई झाली. या लढाईत दोन्ही भावांचा पराभव झाला आणि आपल्या अनुयायांसह ते सागरकडे पळून गेले. लालचीनच्या या विजयामुळे त्याचे आणि राजमातेचे सामर्थ्य आणि घमेंड इतक्या पराकोटीला पोहोचली की दरबारातील पुष्कळशा अमीर-उमरावांनी गुप्तपणे आम्ही तुमच्या चाकरीत यावयाला तयार आहो असे दोघा राजपुत्रांकडे कळविले. त्यांनी त्यांना असाही सल्ला दिला की तुम्ही शम्सउद्दीनशहाकडे क्षमायाचनेसाठी लिहा आणि त्याच्याकडून तुम्हाला तसे लिहून आल्यावर तुम्ही कुलबर्ग्याला निघून या. तुम्ही कुलबर्ग्याला आल्यावर आपल्याला सावकाशपणे सल्लामसलत करता येईल आणि तुमचे काय विचार आहेत त्याचीही माहिती तुम्हाला देता येणे शक्य होईल.

(९१) कुलबर्ग्याहून अमिरांच्या आलेल्या या वचनांवर विसंबून फिरोजखानाने

राजमाता आणि लाल्चीन यांजकडे मिर फैजुल्ला अंजू आणि सय्यद कमालउद्दीन यांना इतर प्रतिष्ठित .माणसे बरोबर देऊन पाठविले. त्याने त्यांच्याबरोबर असा निरोप पाठविला की निव्वळ आमच्या मनातील भीतीने आम्हाला बंड करण्यास प्रवृत्त केले आणि आता आम्ही केलेल्या कृत्याचा आम्हाला मनापासून पश्चात्ताप होत आहे. अशा परिस्थितीत सुलतानाकडून जर आम्हाला क्षमा केली आहे असे सांगणारी पत्रे आली तर आम्ही दरबारात परत येऊ. दोन्ही राजपुत्रांकडून अशा तऱ्हेने क्षमायाचनेची पत्रे आल्यामुळे राजमाता आणि लालचीन यांना अतिशय आनंद झाला. [२] (३६०) त्यांनी राजपुत्रांकडे क्षमेची पत्रे पाठविली. या पत्रांत राजपुत्रांना क्षमा केल्याचा भरपूर मजकूर त्यांनी पुन्हा पुन्हा लिहून कळविला आणि अतिशय गोडव्याने भरलेल्या वाक्यांत त्यांनी राजपुत्रांना भरघोस आश्वासने दिली.

(९२) क्षमेच्या मजकुराचे हे खलिते येऊन पोहोचल्यानंतर काही काळाने दोघे राजपुत्र आपल्या घराच्या गच्चीवर बसून कुलबर्ग्याला जाण्यात जो धोका आहे तो पत्करावा किंवा नाही याबद्दल विचारविनिमय करत बसले असताना घरासमोरून एक काश्मिरी वेडसर मनुष्य गेला.· तो मोठ्याने ओरडला ‘ ज्याच्या कृपाछत्राखाली समृद्धी प्राप्त होते अशा हे फिरोज तुला कुलबर्ग्याला नेण्यासाठी आणि तुला सुलतान बनविण्यासाठी मी आलो आहे. ’ त्या वेड्याचे हे उद्गार म्हणजे आपल्याला झालेला हा एक शुभशकुनच आहे असे समजून त्या दोघांनी ताबडतोब कुलबर्ग्याकडे कूच केले. तेथे गेल्यावर सुलतानाने त्यांना मानाचे पोषाख आणि भेटीदाखल नजराणे दिले. परंतु लाल्चीन आणि फिरोजखान यांच्या मनात मात्र दोघेजण परस्परांच्या दृष्टीस पडल्यापासून संशयाने घर केले आणि दोघेजण अतिशय जागरुकतेने राहू लागले.

(९३) कुलबर्ग्याला आल्यानंतर १५ दिवसांनी गुरुवार २३ सफर हिजरी ८०० या दिवशी फिरोजखान दरबारात गेला. त्याच्याबरोबर त्याच्या जीवाला जीव देणारे १२ शिलेदार होते. त्याच वेळी त्याच्या जवळ जवळ ३०० इतर अनुयायांनी प्रत्येक वेळी एक-एक दोन-दोन असे करून किल्ल्यात प्रवेश करून घेतला. नंतर फिरोजखानाने आपला भाऊ अहमदखान याला बोलावणे पाठविले. तो आल्या-नंतर त्याने लाल्चीनला असे सांगितले की माझे काही नातेवाईक आपापल्या जहागिरीवरून सुलतानाला मानाचा मुजरा देण्यासाठी आलले आहेत, तेव्हा आपण मी ज्यांना ज्यांना बोलावणे पाठवीन अशा सर्वांना किल्ल्यात प्रवेश करू देण्यासंबंधी किल्ल्याच्या पहारेकऱ्यांना हुकूम पाठवा.

सफर २३
हिजरी ८००
नोव्हेंबर १५
इ. स. १३९७

(९४) याप्रमाणे लाल्चीनबरोबर फिरोजखानाने संभाषण करत करत त्याचे लक्ष वेधले आहे अशी काळजी घेतली. तेव्हा त्याचा भाऊ, अहमदखान हा आपल्या

नातेवाईकांची ओळख करून देण्याच्या मिषाने किल्ल्याच्या बाहेर [२] (३६१) पडला. परंतु तो बारा माणसांना एकदम बाहेर घेऊन जाण्याचा प्रयत्न करीत असताना त्याला रखवालदारांनी अडविले. आपला कट उघडकीस आला अशी अहमदखानाच्या मनाची समजूत झाली. तेव्हा त्याने सर्व तऱ्हेचा धोका पत्करण्याचे आणि त्यावेळी कामावर हजर असलेल्या सर्वांवर हल्ला करण्याचे ठरविले. तेथे असलेल्या रखवालदारांना त्याने निःशस्त्र केले. अहमदखान तसाच दरबारात घुसला. तेथे त्याला इतर कोणीही प्रतिकार केला नाही. फक्त लालचीनच्याच मुलांनी त्याला विरोध केला. तेथे जमलेली इतर सर्व मंडळी पळून गेली. शम्सउद्दीनशहा आणि त्याचा वजीर लालचीन हे दोघेजण दरबाराखाली असलेल्या भुयारात लपून राहिले. पूर्वी ठरल्याप्रमाणे फिरोजखानाच्या ३०० अनुयायांनी राजवाड्यातील दरबाराच्या खोल्यांमध्ये असलेल्या लालचीनच्या अनुयायांवर हल्ला चढविला आणि त्यांना पळवून लावले. अशा तऱ्हेने ठरविलेल्या बेताप्रमाणे दोघा राजपुत्रांची योजना सिद्धीस गेली.

(९५) फिरोजखानाने सुलतान आणि लालचीन यांच्या पायात बेड्या चढविल्या आणि राजवाड्याच्या ज्या दालनामध्ये आसरा घेण्यासाठी ते पळून गेले होते तेथेच त्यांना बंदिस्त केले. तो स्वतः दरबाराच्या सर्व अमीरउमरावांना बरोबर घेऊन दिवाण-इ-खासमध्ये गेला. तेथे गेल्यावर तो तख्त-इ-फिरोजा या बहमनींच्या सिंहासनावर आरूढ झाला. त्याने फिरोजशहा-रोज-अफजून असा किताब धारण केला आणि अलाउद्दीन हसन गंगु याची तलवार आपल्या म्यानात ठेवली. अशा तऱ्हेने आपली सत्ता सर्वांवर बसविल्यानंतर शम्सउद्दीनशहाचे डोळे त्याने काढले आणि त्याला बिदरच्या किल्ल्यात कैदेत ठेवले. त्याचवेळी त्याने सागरच्या किल्ल्यातून गियासउद्दीन याला कुलबर्ग्याला आणविले. त्याचे लालचीनने जे हाल केले होते त्याबद्दल त्याने लालचीनवर सूड उगवावा म्हणून त्याला गियासउद्दीनच्या स्वाधीन केले. गियासउद्दीन जरी पूर्णपणे आंधळा होता तरी त्याने लालचीनला आपल्यासमोर बसविण्याचा हुकूम दिला आणि तलवारीच्या एका घावानेच त्याला ठार केले. त्यानंतर त्याने, "मला मक्केच्या यात्रेला जाण्याची परवानगी द्या," अशी फिरोजशहाजवळ विनंती केली. फिरोजशहाने ही विनंती मान्य केली तेव्हा गियासउद्दीन हा चेऊल बंदरात जहाजात चढला आणि प्रवास करत सुखरूपपणे मक्केला येऊन पोहोचला. त्यानंतर अनेक [२] (३६२) वर्षांनी त्याचा मृत्यू होईपर्यंत तो मक्केलाच राहिला. त्याच्या आयुष्यभर फिरोजशहाने अतिशय उदारपणे त्याला ५ हजार सोन्याच्या अश्रफींची नेमणूक करून दिली. त्याचप्रमाणे दरवर्षी तो त्याच्यासाठी उंची कपडेही मक्केला पाठवी.

(९६) शम्सउद्दीनची कारकीर्द फक्त ५ महिने आणि ७ दिवस झाली.

फिरोजशहा बहमनी [५५] □

(९७) अनेक इतिहासकारांनी असे निवेदन केलेले आहे की, [२] (३६३)

सामर्थ्य आणि भव्यता या गोष्टींचा विचार केला तर फिरोजशहा हा आपल्या पूर्वजांपेक्षा निश्चितपणे उजवा होता. इतकेच नव्हे तर त्याच्या कारकिर्दीत बहमनी घराण्याने वैभवाची पराकोटीची सीमा गाठली. हिंदूंमध्ये फक्त आपल्या जातीतच लग्न करतात आणि जातीबाहेर मुलगी देणे ते धर्मबाह्य समजतात. तरी देखील विजयनगरच्या राजाला त्याने (फिरोजशहाने) स्वतःसाठी आपली मुलगी देणे भाग पाडले. त्याचप्रमाणे मुसलमानी धर्माचा प्रसार करण्याच्या कामामध्येही [२] (३६४) त्याच्या हातून कुचराई झाली नाही. त्यासाठी त्याने यशस्वी अशा २४ मोहिमा केल्या. त्यांत मिळालेल्या विजयामुळे त्याने आपल्या राज्यामध्ये भर घालून त्याचा विस्तार केला. त्याने बंकापूरचा किल्ला जिंकून घेतला, आणि तेलंगणाच्या बहुतेक भागाला मुसलमानी अंमलाच्या छत्राखाली आणले. फेट्याच्या पद्धतीवर हिऱ्याने जडविलेला राजमुकुट मस्तकावर धारण करणारा तोच दक्षिणेतील पहिला सुलतान होता. [९६] * सुलतानाच्या अंगी औदार्य हे प्रकर्षाने वास करीत असले पाहिजे. फिरोजशहाला आपल्या औदार्याचा अतिशय अभिमान वाटत असे. या त्याच्या गुणामुळे त्याला अमाप कीर्ती प्राप्त झाली. दारू पिणे आणि संगीताला साद देणे या दोन गोष्टी सोडल्या तर धर्मतत्त्वाविरुद्ध दुसरा कोणताही गुन्हा केल्याचा दोषारोप त्याच्यावर करता आला नसता. तो वारंवार उपवास करी आणि पवित्र कुराणाने जे धार्मिक विधी आखून दिले होते त्यांचे नियमितपणे पालन करी. त्याच्या स्वभावातील दोन वाईट प्रवृत्तीबद्दल तो पुष्कळदा पश्चात्ताप व्यक्त करी. परंतु तो असे म्हणे की संगीताने माझ्या आत्म्याला त्या सर्व सामर्थ्यवान परमेश्वराच्या चिंतनाचा अनुपमेय असा आनंद मिळतो आणि माझा बुद्धिभ्रंश होईल इतक्या प्रमाणात मी दारूचे सेवन करीत नाही. त्यामुळे माझी अशी खात्री आहे की, त्या दयाघन परमेश्वराकडून यापुढे क्षमा मिळविण्याचे कामी मला यश मिळेल.

(९८) फिरोजशहा हा स्त्रियांच्या बाबतीत अतिशय लंपट होता. मुसलमानी धर्माप्रमाणे फक्त चार बायका करण्याची परवानगी होती. यासाठी आपल्या कामवासनेची तर तृप्ती होईल परंतु आपल्या हातून धर्मविहीत असे कृत्य घडणार नाही, यासाठी त्याने दरबारातील धर्मपंडितांची सल्लामसलत घेतली. काहींनी त्याला असा सल्ला दिला की, मन मानेल त्याप्रमाणे तुम्ही एकीबरोबर घटस्फोट घ्या आणि दुसरीशी विवाह करा. परंतु हे मत त्याला असमाधानकारक वाटल्याने त्याने हा मुद्दा आपला वजीर मीर फैजल्ला अंजू याच्याकडे निर्णयासाठी सोपविला. फैजल्लाने त्यावर असे निवेदन केले की महमद पैगंबर आणि पहिला खलिफा यांच्या काळामध्ये मुतीआ [९७] □ म्हणजे तात्पुरता विवाह करण्याची परवानगी होती. दुसऱ्या खलिफाच्या कारकिर्दीत ही परवानगी रद्द करण्यात आली. तरीदेखील शियापंथाच्या तत्त्वप्रणालीप्रमाणे असा विवाह पूर्णपणे कायदेशीर आहे ह्या मतप्रणालीची पारंपारिकता सुनीपंथीयांनी नाकारली. याचा परिणाम असा झाला की दरबारातील धर्मपंडितांमध्ये या गोष्टीबद्दल [२] (३६५)

कडाहून चर्चा झाली. धर्मशास्त्रावर उपलब्ध असलेले अनेक टीकात्मक ग्रंथ प्रत्येक पक्षाने आपापल्या मताच्या पुष्ट्यर्थ धुंडाळून पाहिले. अखेर शियापंथीयांनी या प्रश्नाचा जो ऊहापोह केला त्याबद्दल खुद्द सुलतानाची त्यांनी मांडलेल्या मताबद्दल खात्री पटली आणि त्याने ३०० स्त्रियांना एकाच दिवशी आपल्या जनानखान्यांत आणून भरले. हाजी महमद कन्दहारीने आपल्या इतिहासात कथन केल्याप्रमाणे दर चार दिवसांनी कुराणातील १६ पाने लिहून काढण्याकडे फिरोजशहाचा कटाक्ष असे. त्यानंतर तो राज्याच्या कारभाराच्या बाबींकडे लक्ष पुरवीत असे. सर्वसाधारणपणे मध्यरात्रीचा सुमार होईपर्यंत तो आपला वेळ धर्मोपदेशक, कवी, इतिहास कथन करणारे, शहानाम्याचे वाचन करणारे आणि विद्वान व दरबारातील हजरजबाबी यांच्या सहवासात घालवी. ह्या मंडळींच्या संगतीत तो जेव्हा असे तेव्हा तो कोणतीही बंधने पाळीत नसे. तो असे भाष्य करी की मी जेव्हा सिंहासनावर राज्यकारभाराच्या बाबींचा निकाल लावण्यासाठी नसतो तेव्हा माझी भूमिका सार्वभौमाची असते. त्यावेळी प्रजेच्या मनावर योग्य तो परिणाम होऊन त्यांनी शासनाच्या सत्तेला पाठिंबा द्यावा या उद्देशाने सार्वभौमासारखी वर्तणूक करणे हे निश्चितपणे मला क्रमप्राप्त होते. परंतु वरील सर्व मंडळींच्या संगतीत माझी भूमिका एक खाजगी व्यक्ती एवढीच असते आणि त्यामुळे माझ्याशी त्यांनी आदर दाखवून वागावे अथवा सुलतान म्हणून माझा गाजावाजा करावा अथवा माझ्यासमोर वागण्यात विशिष्ट बंधने पाळावी अशी माझी बिलकुल इच्छा नसते. यावेळी जमणाऱ्या मंडळींनी स्वेच्छेप्रमाणे सभेतून केव्हाही उठून जावे अगर सभेला यावे अशीच माझी त्यांच्याकडून अपेक्षा असते. ज्याला जे पाहिजे असेल ते त्याने खाण्याकरता आणि पिण्यासाठी मागून घ्यावे आणि फक्त दोन गोष्टी सोडून दिल्यास इतर सर्व विषयांवर मनमोकळेपणाने बोलावे असा माझा आदेश असतो. ह्या दोन गोष्टींपैकी पहिली गोष्ट म्हणजे राजकारभाराच्या बाबीविषयांसंबंधी चर्चा आणि दुसरी त्या ठिकाणी गैरहजर असलेल्या व्यक्तींची निंदानालस्ती आणि कुचाळकी.

(९९) सुलतानाच्या दरबारात मुल्ला इसाक सिरहिंदी नावाचा एक अतिशय विद्वान आणि हजरजबाबी असा इसम होता. तो फिरोजशहाशी बोलताना एकदा म्हणाला की तुम्ही तुमच्या सेवकांना काही प्रसंगी तुमच्याबरोबर शाही इतमामाने आणि तुमची आदब न राखता वागण्यास सांगितले आहे ही गोष्ट इतर सुलतान ज्या पद्धतीचा अवलंब करतात त्याला प्रतिरोधी अशी आहे. आपल्या म्हणण्याची सत्यता सिद्ध करण्यासाठी त्याने अमीर सबक्तगीन गजनी आणि तत्त्वज्ञानी व ज्योतिषी अन्वरी यांच्यामध्ये घडून आलेल्या एका प्रसंगाबद्दलची जी आख्यायिका होती [२] (३६६) उदाहरणादाखल कथन केली. सुलतानाने सिरहिंदीने सांगितलेली गोष्ट ऐकली आणि स्मिततीहास्य करून तो म्हणाला की ज्या सुलतानांच्या स्वभावात न्यायीपणाचा प्रभाव आहे अशा सुलतानांच्या वागण्यामधूनच तुम्ही कथन केलेल्या गोष्टीतील वृत्तीची प्रचिती दिसून येते. माझ्या स्वभावाबद्दल विचारले तर मी तुम्हाला असे सांगू शकेन

की अशा तऱ्हेचे दौर्बल्य माझ्या स्वभावात नाही. ज्यांना ज्यांना सुलतानाच्या सभांमध्ये भाग घेण्याचा योग आला त्या सर्वांना सुलतानाच्या वागणुकीतील एक-वाक्यता आणि त्याच्या स्वभावातील परस्परसंगती ही इतर सर्व सुलतानांबरोबर तुलना करताना किती वरचढ आहेत याचा भरपूर अनुभव आला होता.

(१००) मुल्ला दाऊद बिदरी याने सुलतान फिरोजशहाच्या संबंधी अनेक चमत्कारिक आख्यायिका सांगितल्या आहेत. त्यांचा नुसता परिचय जरी मी करून देण्याचे या ठिकाणी ठरविले तरी मोठे चऱ्हाट सांगितल्यासारखे होईल आणि सत्य सांगण्याच्या प्रथेपासून मी च्युत झाल्याचा आरोप माझ्यावर करण्यासारखी परिस्थिती मी निर्माण केली असे होईल. म्हणून माझ्या वाचकांना त्या आख्यायिका कथन करण्याचा मोह मी आवरत आहे. परंतु सबक्तगीन आणि तत्त्वज्ञानी अन्वरी यांच्या संबंधीच्या आख्यायिकेचा मी यापूर्वीच उल्लेख केला आहे. तेव्हा मुल्ला दाऊदच्या शब्दामध्येच ती गोष्ट देणे योग्य आहे असे मला वाटते.

(१०१) असे सांगतात की तत्त्वज्ञानी अन्वरी हा त्याच्या काळातील एक अजब व्यक्ती समजली जात असे. त्याने अनेक आश्चर्यकारक गोष्टी करून दाखविल्या. त्याच्या अंगातील मोठी विद्वत्ता आणि सुलतानाने त्याच्यावर केलेला अत्यानुग्रह यामुळे त्याला सुलतानाबरोबर थोडे फार मोकळेपणाने वागण्याचे स्वातंत्र्य देण्यात आले होते. परंतु अखेर त्याच्या वागणुकीमुळे असंतोषाची बिजे पेरली गेली. एक दिवस गजनी येथील राजवाड्यातील एका भव्य प्रासादाच्या गच्चीवर सबक्तगीन बसलेला असताना अन्वरी एका दरवाजाने आत आला. मी वाड्यातून बाहेर पडताना कोणत्या मार्गाने बाहेर पडणार आहेस ते मला आताच सांग अशी सुलतानाने अन्वरीला आज्ञा केली. अन्वरीने ताबडतोब आपला फलज्योतिष गोल सज्ज केला आणि अस्मानात दिसणाऱ्या ग्रहांचे निरीक्षण केले. निरीक्षण संपल्यानंतर त्यावरून काढलेली अनुमाने त्याने एका कागदाच्या तुकड्यावर लिहिली आणि तो कागद एका उशीखाली ठेवला. यावर सुलतान सबक्तगीन याने राजवाड्याच्या पूर्वेकडील भिंतीचा एक भाग पाडून टाकण्याचा हुकूम दिला, आणि तो राजवाड्याबाहेर निघून गेला. अन्वरी [२] (३६७) याने लिहिलेला कागद तपासून पहाता असे आढळून आले की, सुलतानाने जे काही केले ते अन्वरीने अटकळ बांधून अगोदरच लिहून ठेवले होते. अन्वरीला आपल्या-संबंधी अनुमान काढण्यात जे यश आले त्याचा सबक्तगीन याला अतिशय संताप आला, आणि त्या संतापाच्या भरात त्याने अन्वरीला राजवाड्याच्या मनोऱ्यावरून पायाला धरून फेकून देण्याची आज्ञा केली. अन्वरीचे नशीब बलवत्तर म्हणून तो एका जाळ्यात पडला आणि कसलीही दुखापत न होता तो बचावला. यावर सुलतानाने त्याला विचारले की, " असे होणार याचाही तू अंदाज बांधला होतास काय ? " या प्रश्नाला अन्वरीने उत्तर दिले की, ' होय. त्याची अटकळ मला आली होती. ' इतके सांगून त्याने आपले फलज्योतिषाचे पुस्तक मागविले आणि त्यामध्ये अमुक अमुक

दिवशी आपण एखाद्या उंच जागेवरून खाली पडणार आणि काहीही न लागता बचावणार असे आपल्याबद्दल त्यात लिहिले होते ते सुलतानाला त्याने दाखविले. ते वाचल्यानंतर सुलतान अधिकच नाखूष झाला आणि त्याने अन्वरीला कैदेत टाकावे असा हुकूम केला. याला सहा महिन्यांचा अवधी लोटला. तत्त्वज्ञानी अन्वरी अजूनही कैदेतच होता. त्याचा एक गुलाम बाजारात जात असताना एका ज्योतिष्याने त्याला सांगितले की तुझ्याबाबत मला जी काही चिन्हे दिसत आहेत त्यावरून तुझ्या नशिबात अतिशय चांगल्या गोष्टी आहेत हे मला स्पष्टपणे दिसते. तू मला मी सांगेन तेव्हढी रक्कम दिल्यास तुझ्यासंबंधीचे सर्व ज्योतिष मी तुला सांगीन. त्या गुलामाने ज्योतिष्याने मागितलेली रक्कम त्याला दिली. त्यावर त्या ज्योतिष्याने त्या गुलामाला सांगितले की तुझा एक धनी असून तो अतिशय संकटात आहे. परंतु थोड्याच दिवसांत त्याच्यावर आलेल्या संकटांचा परिहार होऊन तो मोकळा होईल आणि एवढेच नव्हे तर त्याला एक मानाचा पोषाखही देण्यात येईल. यावर तो गुलाम आपल्या धन्याला कैदेत ठेवलेल्या ठिकाणी पळत आला आणि त्याने आपल्या धन्याचे अभिनंदन केले. परंतु अन्वरीने त्याने दाखविलेल्या अंधश्रद्धाळूपणाबद्दल आणि वाईट लोकांच्या संगतीत गेल्याबद्दल त्याची कानउघडणी केली. यानंतर तीन दिवसांनी सुलतानाबरोबर फलज्योतिषासंबंधी हसन मिमंदी हा संभाषण करीत होता. त्या संधीचा फायदा घेऊन हसनने दुर्दैवी अन्वरीचा सुलतानापाशी उल्लेख केला आणि मोठ्या खेदाने तो म्हणाला की अन्वरी याने मनाला धक्का देतील अशा दोन गोष्टींची भविष्यवाणी वर्तविली. त्याबद्दल त्याला बक्षिसी मिळण्याचे ऐवजी आणि त्याचा मान-मरातब होण्याचे ऐवजी त्याच्या नशिबी भयानक अंधार कोठडी आली. यावर सुलतानाने उत्तर दिले की त्या शास्त्राच्या ज्ञानाबद्दल अन्वरीचा विचार केला तर अन्वरीचा हात धरणारा दुसरा कोणी नाही. परंतु विद्वान असलेल्या माणसांना मनुष्य जातीच्या स्वभावाची जास्त पारख असणे हे जरूर आहे. कारण माझे असे मत [२] (३६८) आहे की, राजा हा एखाद्या लहान मुलासारखा असतो आणि त्याची अशी स्तुती केली पाहिजे की त्यामुळे त्याची तब्येत खूष झाली पाहिजे. एवढे बोलल्यानंतर त्याने अन्वरीची सुटका करावी असा हुकूम दिला. तुरुंगातून दरबाराकडे जात असताना अन्वरीची आणि त्या ज्योतिष्याची भेट झाली, आणि त्याला असे कबूल करणे भाग पडले की, तत्त्वज्ञानी लोकांशिवाय इतर व्यक्तीही भविष्यकाळात काय घडेल ते सांगू शकतात. सुलतानाने अन्वरीला मानाचा पोषाख, एक हजार सोन्याची नाणी, एक घोडा, एक पुरुष आणि स्त्री गुलाम एवढे देऊन त्याचा सन्मान केला, आणि त्याच वेळी जे काही होऊन गेले त्याबद्दल आपल्याला वाईट वाटत असल्याचे त्याने सांगितले.

(१०२) फिरोजशहा दरवर्षी जगातील सर्व देशांतून त्या त्या ठिकाणी होणारा तयार माल आणि चित्रविचित्र वस्तू आणण्यासाठी गोवा आणि चेऊल या बंदरातून जहाजे रवाना करी. परंतु वस्तुतः असे करण्यात त्याचा मुख्य उद्देश बुद्धिमंतबद्दल मान्यता

पावलेल्या व्यक्तींना आपल्या दरबारात आमंत्रण देण्याचा असे. तो असे म्हणे की प्रत्येक सुलतानाने आपल्याभोवती सर्व देशांतील विद्वान आणि नाणावलेली मंडळी जमा करावी. असे केल्याने त्यांच्या सहवासातून सुलतानांना अत्यंत महत्त्वाची माहिती मिळून त्यांच्या ज्ञानात भर पडते. साहजिकच पृथ्वीवरील लांबलांबच्या प्रदेशात प्रवास केल्याने जे काही फायदे मिळतात त्याचा लाभ त्या सुलतानांना त्यांच्या राज्यातच मिळू शकतो. फिरोजशहाची स्मृती इतकी उत्कृष्ट होती की अनेक भाषांमधून तो संभाषण करीत असे. आपल्या या अनेक भाषांवरील प्रभुत्वाचा उपयोग शक्यतो तो परदेशी लोकांबरोबर बोलताना करीत असे. एखादी गोष्ट त्याला जर एकदा सांगितली तर ती आयुष्यभर कायमची लक्षात ठेवणे हा गुण फिरोजशहाच्या अंगी होता. सुलतान हा स्वतः नावाजलेला कवी होता, आणि समयस्फूर्त कविता करण्याची त्याच्या अंगी हातोटी होती. विविध विद्वानांशी त्याचा उत्तम परिचय होता, आणि विशेषतः नैसर्गिक तत्त्वज्ञानाची त्याला फार आवड होती. प्रत्येक शनिवारी, सोमवारी आणि गुरुवारी सर्वसाधारणपणे दिवसा तो वनस्पतिशास्त्र, भूमितिशास्त्र आणि तर्कशास्त्र यांवर विद्वानांनी दिलेल्या व्याख्यानांचे परिश्रवण करी. परंतु जर का राज्यकारभाराचे काम मध्ये आले तर रात्रीच्या वेळी तो या विषयावरील व्याख्याने ऐकत असे. असे म्हणतात की विद्याविषयक योग्यतेची त्याने जी पातळी गाठलेली होती त्याबाबतीत तो महमद [२] (३६९) तघलक याच्यापेक्षाही वरचढ ठरला असता.

(१०३) अंजू येथील सय्यद घराण्याबरोबर विवाहविषयक संबंध जोडणारा फिरोजशहा हा दक्षिणेतील पहिलाच सुलतान होता. त्या घराण्यातील एक मुलगी त्याने आपला मुलगा हसनखान याच्याकरता केली. त्याचप्रमाणे त्याने आपल्या मुलींपैकी एक मुलगी मीर शम्सउद्दीन महमद अंजू याला दिली, आणि त्याला दौलताबादचा सुभेदार नेमले.

(१०४) भीमा नदीच्या तीरावर फिरोजशहाने एका शहराची स्थापना केली, आणि त्या शहराला त्याने फिरोजाबाद हे नाव दिले. शहरातील रस्त्यांची अत्यंत व्यवस्थित तऱ्हेने आखणी केलेली होती, आणि रस्ते अतिशय रुंद होते. नदीजवळच त्याने एका दगडी किल्ल्याची उभारणी केली. या किल्ल्याची विभागणी परस्परापासून वेगळ्या असलेल्या भव्य अशा राजवाड्यामध्ये त्याने केली. प्रत्येक राजवाड्याला नदीपासून जे कालवे खोदून आणलेले होते, त्यामधून नेलेल्या पाण्याचा भरपूर पुरवठा करण्यात आला होता. त्यातील प्रत्येक राजवाडा त्याने आपल्या आवडीतल्या एकेक स्त्रीच्या वाट्याला लावून दिला. राजवाड्यातील स्त्रियांमध्ये गोंधळ होऊ नये आणि त्यांच्या हातून नियमबाह्य वर्तन होऊ नये म्हणून त्याने आपल्या जनान्यासाठी काही नियम तयार केले. त्याच्या हयातभर या नियमांचे अतिशय काटेकोरपणे पालन करण्यात आले.

(१०५) राजवाड्यातील स्त्रियांच्या विभागात एका स्त्रीला तीन चाकरांपेक्षा

अधिक चाकर त्याने दिमतीला दिले नाहीत. हे चाकर त्यांची मालकीण ज्या देशाची रहिवासी असे त्याच देशातील असत, आणि त्यांची व त्यांच्या मालकीणीची बोलण्याची भाषा एकच असे. निरनिराळ्या देशांतील स्त्रियांची खरेदी करण्यासाठी तो नेहमी व्यापाऱ्यांच्या नेमणुका करी. या व्यापाऱ्यांनी आणलेल्या स्त्रियांतून त्याच्या जनान्यातील बायका अगर त्यांच्या नोकर स्त्रिया ह्यांचा मृत्यू होई किंवा इतर काही कारणामुळे त्यांची जागा रिकामी पडे त्यांच्या ठिकाणी निवड करी. त्यांच्या जनानखान्यात अरबी, सिरकॅशिन, जार्जीयन, तुर्की, रशियन,[५८] □ युरोपियन, चिनी, अफगाणी, रजपूत, बंगाली, गुजराथी, तेलंगणी, मराठी आणि इतर अशा स्त्रिया होत्या. प्रत्येकी जवळ तो तिच्या मातृभाषेतच बोलत असे. जनानखान्यातील प्रत्येक स्त्रीबरोबर [२] (३७०) त्याचे वर्तन इतके सारखे असे की प्रत्येकीला असे वाटे की, सुलतानाची फक्त आपल्यावरच अधिक मर्जी आहे. तो तौरात आणि अंजील[५९] □ या दोन्ही ग्रंथांचे वाचन करी आणि प्रत्येक धर्माच्या धर्मतत्त्वाचा आदर करी. परंतु महमदी धर्माच्या इतर सर्व तत्त्वांपेक्षा ज्या तत्त्वांचा तो अधिक आदर करी ते महमदी धर्माचे तत्त्व म्हणजे दारू पिण्याला प्रतिबंध करणारे आणि नवख्या लोकांच्या नजरेस स्त्रिया पडू नये असे सांगणारे हे होय. फिरोजशहा हा सिंहासनावर बसल्यानंतर त्याने आपला भाऊ अहमदखान याची अमीर-उलउमरा या अधिकारावर नेमणूक केली आणि त्याला खानखानान ही पदवी दिली. त्याचप्रमाणे त्याने आपला धर्मगुरू मीर-फैजुल्ला अंजू याला **वकील उससलतनत** या अधिकारावर नेमले, आणि त्याला **मलिक नायब** हा किताब दिला. बहमनी घराण्यातील इतर अनेक व्यक्तींवर त्याने मानसन्मानाची खैरखैरात केली. हिंदूंवर त्याने २४ मोहिमा केल्या याबद्दल सर्व इतिहासकाराचे एक मत आहे परंतु या स्वाऱ्यांपैकी फक्त काहींची हकीकत मुल्ला दाऊद बिदरी याने आपल्या **तोहफत-उससलातीन** या ग्रंथात दिली आहे.

हिजरी ८०१
इ. स. १३९८

(१०६) हिजरी ८०१ यावर्षी विजयनगरच्या देवरायाने ३० हजार घोडेस्वार आणि असंख्य पायदळ एवढी सेना घेऊन मुद्गल आणि रायचूर हे किल्ले जिंकण्यासाठी दोआबवर[६०] □ स्वारी केली. देवरायाच्या या हालचालींची बातमी फिरोजशहाला लागल्यावर त्याने कुलबर्ग्याहून सागरकडे कूच केले. तेथे त्याने आपल्या सैन्याची पाहणी केली. त्यानंतर त्याने तेथील हिंदू जमीनदाराला त्याच्या सात ते आठ हजार अनुयायांसह ठार मारले.[६१] * हा हिंदू जमीनदार बराच काळपर्यंत फिरोजशहाविरुद्ध बंडाळी करत असे. दौलताबाद आणि वऱ्हाड येथील बहमनी फौजेच्या तुकड्या त्याला सागर येथे येऊन मिळाल्या. देवरायाविरुद्ध कूच करण्याच्या फिरोजशहा हा तयारीत होता. तोच त्याला [२] (३७१) अचानक बातमी मिळाली की, विजयनगरच्या राज्याच्या मसलतीवरून आणि मांडू आणि असीर[६२] □ येथील सुलतानांच्या चिथावणीवरून खेडल्याचा राजा नरसिंग राय याने वऱ्हाडच्या प्रांतावर स्वारी केली[६३] * आहे आणि माहूर किल्ल्याच्या तटापर्यंत

पसरलेल्या मुसलमानी प्रदेशात भयंकर लूटालूट केलेली आहे आणि अत्याचारांचा कळस केलेला आहे. ही बातमी कळताच नरसिंगरायाचा प्रतिकार करण्यासाठी त्याने दौलताबादच्या आपल्या सैन्याच्या तुकडीला रवाना केले आणि उरलेले सैन्य घेऊन विजयनगरच्या देवरायाच्या विरुद्ध त्याने कूच केले.

(१०७) ते दिवस पावसाळ्याचे होते. कृष्णा दुथडी भरून वाहात होती. देवरायाने आपली छावणी नदीच्या दक्षिण तीरावर केलेली होती आणि मुसलमानी सैन्य नदी ओलांडण्यास लागले तर त्यांना प्रतिकार करण्यासाठी आपल्या पायदळाच्या मोठ्या तुकड्या त्याने नदीच्या किनाऱ्यावर ठेवल्या होत्या. कृष्णा नदीजवळ आल्यानंतर फिरोजशहाने आपल्या मंत्र्यांना युद्धासंबंधी विचार करण्यासाठी पाचारण केले. परंतु त्याला पटेल अशी सल्लामसलत युद्ध मंडळाकडून त्याला मिळू शकली नाही. देवरायाविरुद्ध कोणती कारवाई करावी याबद्दल फिरोजशहाच्या मनात संभ्रम निर्माण झाला होता; अशावेळी काजी सिराज नावाच्या माणसाने सुलतानाला असे सांगितले की, " तुम्ही जर परवानगी देत असाल तर खास निवडलेल्या माणसांना बरोबर घेऊन मी नदी पार करून जाईन आणि संधी सापडेल आणि योग्य वेळ मिळेल तेव्हा देवराय अथवा त्याचा मुलगा यांना ठार मारीन. दोघांपैकी एकजण अशा तऱ्हेने ठार मारला गेल्यानंतर शत्रूच्या छावणीत घबराट निर्माण होईल आणि शत्रुसैनिक गोंधळून जातील. अशा वेळी तुम्ही सैन्याची एक तुकडी नदीपलीकडे पाठवा आणि सर्व सैन्याला ज्या मार्गाने नदी ओलांडून पलीकडे जाता येईल असा मार्ग त्या तुकडीला ताब्यात घ्यावयास सांगा. "

(१०८) ह्या युक्तीला फिरोजशहाने मान्यता दिल्यावर वरून चामड्याचे आच्छादन घातलेल्या अशा शेकडो टोपल्या [६४] सैन्याला नदी ओलांडून [२] (३७२) जाण्यासाठी म्हणून अतिशय घाईघाईने तयार करण्यात आल्या. काजीसिराज हा आपल्या सात मित्रांना भिकाऱ्याच्या वेषात बरोबर घेऊन देवरायाच्या छावणीकडे निघाला, आणि छावणीमध्ये नृत्य करणाऱ्या मुलींचे तंबू ज्या ठिकाणी होते त्यातिकडे तो गेला. तेथे त्याने एका नर्तकीवर आपण अतिशय खूष झालो आहोत असे दाखविले आणि आपण जे काय म्हणतो याची सत्यता पटविण्यासाठी त्याने मुक्त हस्ताने आणि हजारो तऱ्हांनी तिच्यासाठी उधळमाधळ केली. संध्याकाळच्या वेळी त्या नर्तकीने उत्तमोत्तम पोषाख करून आणि मौल्यवान दागिने अंगावर घालून बाहेर जाण्याची तयारी केली. यावर एकाद्या मत्सरी आणि अस्वस्थ झालेल्या प्रियकराचा आभास निर्माण करून काजी-सिराज याने तिच्या पायावर लोळण घेतली. तू येथेच माझ्यापाशी रहा अथवा मला तुझ्याबरोबर येऊ दे अशी त्याने तिची विनवणी केली. तू येथून निघून गेल्यास माझे हृदय भग्न होईल असेही तो तिला म्हणाला. यावर त्या नर्तकीने त्याला सांगितले की देवरायाच्या मुलाने आज संध्याकाळी मेजवानी देण्याचा बेत केला आहे तेथे जाण्याचा मला हुकूम आहे. या हुकुमाची मी अवज्ञा करू शकत नाही अथवा तुलाही बरोबर नेऊ

शकत नाही. कारण त्या ठिकाणी फक्त वादक आणि नर्तक यांनाच प्रवेश आहे. यावर काजीसिराज म्हणाला की, तू जी वाद्ये वाजवतेस तीच वाद्ये मलाही वाजविता येतात आणि त्याशिवाय मी वाद्ये वाजविण्यात असे काही चमत्कारिक प्रावीण्य संपादन केले आहे की, त्यामुळे देवरायाच्या मुलाची करमणूक होईल. त्या नर्तकीने काजीसिराज हे सर्व मस्करीने बोलत आहे या विचाराने गंमत म्हणून आपल्या जवळील मुंडल[६५] □ नावाचे वाद्य त्याला दिले आणि तू ते वाजव असे त्याला सांगितले. काजीसिराजने ते इतक्या उत्तम तऱ्हेने वाजविले की ती नर्तकी एकदम खुष झाली आणि तिने त्याला आणि त्याच्या मित्रांना संध्याकाळी देवरायाचा मुलगा त्याच्या तंबूत जी मेजवानी देणार होता, तेथे येण्यास परवानगी दिली.

(१०९) दक्षिणेतील पद्धतीप्रमाणे एकाचवेळी नृत्य करणाऱ्या मुलींचे ताफेच्या ताफे नृत्य करीत असत. त्यांचे नृत्य संपल्यानंतर देवरायाच्या मुलाने [२] (३७३) जादुगार आणि विदुषक यांना पुढे बोलाविले. त्यावेळी वर उल्लेखलेल्या मुलीने काजी-सिराज आणि त्याचा एक सवंगडी यांना आपल्या अंगातील कसब दाखविण्याबद्दलची परवानगी देवरायाच्या मुलाकडून मिळविली. त्या दोघांनी वायकांचे पोषाख अंगावर चढविले आणि वेडेवाकडे पहात आणि हसत आणि एकीकडे नाचत व त्या मुलीने दिलेले मुंडल वाद्य वाजवीत रंगमंचकावर प्रवेश केला. त्यानी आपली कामगिरी इतक्या उत्तम तऱ्हेने बजावली की देवरायाचा मुलगा अतिशय खुष झाला. अखेर त्यांनी आपल्या कमरेचे खंजीर हातात घेतले आणि दक्षिणेतील[६६] □ नर्तकांच्या सर्वसाधारणपणे पद्धतीप्रमाणे त्यानी आपल्या हातातील खंजीर काही वेळ निरनिराळे आविर्भाव करत पाजळण्यास सुरुवात केली. असे आविर्भाव करत ते कधी पुढे सरकत, कधी पाठीमागे येत, तर कधी स्वतःभोवती गिरकी घेत. असे होता होता ते दोघेजण एकदम देवरायाच्या मुलाच्या अंगावर धावून गेले आणि आपले खंजीर त्याच्या छातीत त्यांनी खोलवर खुपसले. त्यानंतर त्या दोघांनी देवरायाच्या मुलाचे सेवक आणि सवंगडी यांच्यावर हल्ला केला. दरम्यान काजीसिराजचे मित्र हा चाललेला सर्व प्रकार बघत बाहेर उभे होते. त्यांनी जेव्हा वरील धामधूम उडाल्यामुळे देवरायाच्या मुलाच्या अनुचरांनी मारलेल्या आरोळ्या ऐकल्या तेव्हा त्यांनी तंबूच्या कनाती फाडून टाकल्या आणि काजी-सिराजला साहाय्य देण्यासाठी ते आतमध्ये घुसले. तेथे जमलेल्या मंडळींपैकी अनेक-जण दारूच्या धुंदित होते. त्यांना ठार करण्यात आले. त्यांच्याकडून कसलाच प्रतिकार झाला नाही. इकडे काजीसिराज आणि त्याचे साहाय्यक यांनी तेथील दिवे विझवून टाकले. तेथून ते नंतर पळाले आणि जमा झालेल्या गर्दीत मिसळून गेले. देवरायाच्या मुलाच्या खुनामुळे झालेला गोंधळ आणि धामधूम ही सर्वत्र पसरली. सर्व छावणीत एकच अंदा-धुंदी माजली आणि वेगवेगळ्या बातम्या आणि घबराटीच्या सूचना यांचा एकच हल-कल्लोळ सर्वत्र झाला. काहीजण म्हणाले की मुसलमानांच्या राजाने नदी ओलांडली आहे आणि त्याने छावणीवर अचानक हल्ला चढविला आहे; तर दुसऱ्या काहींनी गप्प

उठविली की सुलतानाच्या एका अधिकाऱ्याने १२००० सैनिकांना घेऊन देवरायावर हल्ला चढविला आहे आणि त्याला आणि त्याच्या मुलाला ठार मारले आहे. ती रात्र भयानक काळोखाची होती. छावणीचा विस्तार जवळ जवळ १० मैलापर्यंत पसरला होता. त्यामुळे प्रत्यक्षात काय घडलेले आहे याविषयी पूर्ण अनभिज्ञ राहून [२] (३७४) छावणीत हजर असलेले वेगवेगळे राजेराजवाडे हे सर्व आपापल्या जागी शस्त्रसज्ज होऊन दिवस उजाडावयाची वाट पाहात यापेक्षा आपण सद्य परिस्थितीत अधिक काहीच करू शकत नाही या भावनेने आपापल्याला जागी मुक्काम करून राहिले. दरम्यान फिरोजशहाच्या ४००० सैनिकांनी होड्या आणि तराफे यावरून नदी ओलांडली. ह्या होड्या आणि तराफे नदी ओलांडून जाण्यासाठी अगोदरच तयार करण्यात आले होते. या उताराशी मुसलमानांच्या फौजा उतार पार करून आल्यास त्यांना प्रतिकार करण्यासाठी शत्रूचे पायदळी सैनिक ठेवण्यात आले होते. त्यांनी आपल्या छावणीमध्ये उडालेला गोंधळ आणि त्याच वेळी त्यांच्यावर चालून येत असलेली फिरोजशहाची फौज बघितली आणि ते भयचकीत झाले. त्यांचा गोंधळ उडाला आणि कोणताही प्रतिकार न करता त्यांनी पळ काढला. सकाळ होईतोपर्यंत फिरोजशहाने नदी ओलांडली आणि झुंजुमुंजू होते आहे न होते आहे तोच तो शत्रूच्या छावणीत घुसला. आपल्या मुलाच्या मृत्यूने देवरायाचे दुःख अनावर झाले होते. त्याने फिरोजशहाला प्रतिकार करण्याचा काहीच प्रयत्न केला नाही. त्याने मुलाचा मृतदेह बरोबर घेऊन रणांगणातून पळ काढला. देवरायाच्या छावणीत फिरोजशहाला अगणित लूट मिळाली. त्याने विजयनगरच्या परिसरापर्यंत हिंदूंचा पाठलाग केला. विजयनगरच्या वाटेत बऱ्याच ठिकाणी दोन्ही फौजांत अनेक युद्धप्रसंग झाले. त्या सर्वांत मुसलमानांचा विजय झाला. परिणामी विजयनगरपर्यंतच्या रस्त्यावर शत्रूच्या शिपायांच्या मृत देहाचा नुसता खच पडला होता.

(१६०) देवरायाने आपल्याला विजयनगरच्या किल्ल्यात कोंडून घेतले. रणांगणावर प्रतिकार करण्यासाठी आता शत्रू उरला नाही हे पाहिल्यानंतर शहराच्या दक्षिणेकडे असलेले असे विजयनगरच्या राज्यातील समृद्ध आणि गजबजलेले जिल्हे लुटून उद्ध्वस्त करण्यासाठी फिरोजशहाने खान खानान आणि मिर फैजउल्ला यांची रवानगी केली. काजीसिराजने दाखविलेल्या मर्दुमकीच्या कृत्याबद्दल बक्षिसी म्हणून त्याला अमीरपदावर चढविण्यात आले आणि सैन्याबरोबर त्याची पुढे रवानगी करण्यात आली. ह्या फौजेने सुलतानाच्या आज्ञेप्रमाणे सर्व कारवाई यशस्वीरित्या पार पाडली आणि अनेक युद्धकैदी आपल्या ताब्यात घेऊन ती फौज छावणीकडे परतली. मुसलमानांच्या हाती अनेक ब्राह्मण कैद होऊन पडले होते. विजयनगरमधील त्यांची मित्रमंडळी मोठमोठ्या रकमा घेऊन तडजोड घडवून आणण्यासाठी आणि कैद्यांची सुटका करण्यासाठी खंडणी म्हणून देवरायाला [२] (३७५) साहाय्य करण्यासाठी पुढे आली. देवरायाने त्यांच्या देणग्यांचा स्वीकार केला. बराच काळ वाटाघाटी झाल्यानंतर मिर फैजउल्ला याने सुलतानाच्या जामदार-

खान्यात भरण्यासाठी दहा लक्ष होन युद्धकैद्यांची सुटका करण्यासाठी म्हणून आणि स्वतःसाठी मध्यस्थ म्हणून १ लक्ष होन घेण्यास मान्यता दिली. [६५] याप्रमाणे ब्राह्मणांनी ६ लक्ष होन आणि देवरायाने ५ लक्ष होन याप्रमाणे ११ लक्ष होन एवढी रक्कम मिर फैजउल्ला याजकडे पाठविली. ती त्याने सुलतानापुढे आदा केली. मिर फैजउल्लाने बजाविलेल्या प्रशंसनीय कामगिरीबद्दल सुलतानाने त्याची वाहवा केली. यानंतर दोन्ही राज्यांत तह झाला. त्या तहातील अटीप्रमाणे असे ठरले की युद्धापूर्वी दोन्ही राज्यांच्या ज्या सरहद्दी होत्या त्या तशाच ठेवण्यात याव्या आणि कोणीही परस्परांच्या प्रजाजनास उपद्रव देऊ नये. फिरोजशहाने यानंतर आपल्या ताब्यातील कैद्यांची सुटका केली आणि आपल्या राज्याकडे जाण्यासाठी म्हणून कूच केले. तुंगभद्रा नदी ओलांडल्यावर त्याने पोलादखानास दोआबच्या प्रदेशाचा ताबा घेण्यास सांगितले. मुख्य सैन्यास आपल्या पाठीमागून येण्याची आज्ञा देऊन बरोबर फक्त काही सेवकगण घेऊन तो त्वरेने कुलबर्ग्याकडे निघाला.

(१११) ही मोहीम संपल्यानंतर काही महिन्यांनी हिजरी ८०२ या वर्षाच्या (हिजरी ८०२ इ. स. १३९९) सुरुवातीला खेडल्याचा राजा नरसिंगराय याला शिक्षा करण्यासाठी सुलतानाने कूच केले. सुलतान माहूर येथे येऊन पोहोचला. तिथे आल्यावर त्याला असे आढळून आले की, त्या जिल्ह्याच्या स्थानिक अधिकाऱ्यांनी नरसिंगरायाची भीती वाटल्यामुळे त्याची सत्ता मान्य करण्याला कबुली दिलेली आहे. प्रस्तुत प्रसंगी सुलतानाच्या काही उमरावांनी [२] (३७६) त्यांच्या बाजूने मध्यस्थी केल्यामुळे सुलतानाने त्यांना क्षमा केली. त्या अधिकाऱ्यांनी सुलतानाला मोठमोठे नजराणे दिले आणि ते त्याच्या सैन्याला येऊन मिळाले. सुलतानाने माहूर येथे एक महिना आणि पाच दिवस मुक्काम केला आणि नंतर खेडल्याच्या दिशेने कूच केले. नरसिंगरायाच्या ताब्यात गोंडवनातील डोंगराळ मुलूख आणि इतर प्रदेश होता. त्याची संपत्ती आणि सामर्थ्य ही अफाट होती. म्हणून त्याने माळवा आणि खानदेश या देशांच्या सुलतानांकडे उंची भेटी रवाना केल्या आणि त्यांच्याकडे मदतीची याचना केली. पूर्वीच्या प्रसंगी जरी त्यांनी नरसिंगरायाला मदत केली होती, तरी प्रत्यक्षात मात्र त्यांची इच्छा त्याचा नाश व्हावा अशीच होती. त्यामुळे त्यांनी ह्या वेळी त्याच्याबरोबर हातमिळवणी करण्याचे नाकारले. ही परिस्थिती विचारात न घेता त्याने सुलतानाबरोबर टक्कर देण्याचा निश्चय केला. खेडल्यापासून दोन कोसांपर्यंत तो चालून गेला. तेथे त्याने आपल्या सैन्याची जमवाजमव केली आणि सुलतानाची वाट पाहात तो दबा धरून बसला.

(११२) फिरोजशहा स्वतःच्या अधिपत्याखाली सैन्यासह चालून जाण्यास अतिशय उत्सुक होता. परंतु खान खानान आणि मिर फैजउल्ला अंजू यांनी या मोहिमेवर आपल्याला जाऊ द्यावे अशी सुलतानापाशी विनंती केली आणि

मुलतानाने त्यांच्या विनंतीला मान्यता दिली. नरसिंगरायाला एक खलिता त्यांनी पाठविला आणि युद्धाची तुतारी फुंकली. त्यामध्ये त्यांनी नरसिंगरायाला त्याच्या अलिकडील उद्दाम वर्तनाची आठवण दिली आणि खंडणी देण्यास कबूल होऊन परस्परांतील तंटा मिटविण्याचा त्याला सल्ला दिला. परंतु नरसिंगरायाचे उत्तर उद्दामपणाचे असून त्यात गर्भित धमक्या होत्या. इतकेच नव्हे तर युद्धाच्या दृष्टीने अधिक तयारी करण्यास त्याने सुरुवात केली. यावर मिर फैजउल्ला आणि खान खानान यांनी आगेकूच करून त्याच्या फळीवर हल्ला केला. युद्धाची एकत्र धुमश्चक्री उडाली. या युद्धात शुजातखान, दिलावरखान आणि बहादूरखान हे मुसलमानी सैन्यातील मोठ्या दर्जाचे अधिकारी मारले गेले. नंतर काफरांनी [२](३७७) मुसलमानांच्या सैन्यावर विलक्षण त्वेषाने हल्ला चढविला आणि इस्लामच्या सैन्याची फळी फोडली. या सुमारास मिर फैजउल्ला याला बातमी देण्यात आली की खान खानान हा ठार मारला गेला आहे. त्याने बातमीदाराला वरील बातमी गुप्त ठेवण्यास सांगितले. त्याने स्वतः २०० घोडेस्वार घेऊन पुढे चाल केली आणि आपल्या सैन्याला विजयसूचक नगारे वाजविण्याची आज्ञा देऊन खुद्द सुलतानच आपल्या मदतीला येत असल्याचा मोठ्याने खोटाच पुकारा केला. त्याच्या सैनिकांना ही बातमी कळताच ते पुन्हा एकत्र झाले आणि त्यांनी शत्रूवर हल्ला करून त्याला परतवून लावले. खान खानान हा मृत झाला आहे असे सर्वजण समजत होते तो पुन्हा काही घटकानंतर मिर फैजउल्ला याला येऊन मिळाला. आता मुसलमानांची पाळी होती. त्यांनी हिंदूंवर हल्ला करून त्यांना पळवून लावले आणि नरसिंगरायाचा मुलगा गोपाळराय याला कैद केले. पळणाऱ्या नरसिंगरायाच्या सैन्याचा पाठलाग अगदी खेडल्यापर्यंत मुसलमानांनी केला. मोठ्या कष्टाने नरसिंगराय ह्याने खेडल्याच्या किल्ल्यात आश्रय घेतला. त्याचे १० हजारांवर सैनिक रणांगणात गारद झाले. यानंतर विजयी मुसलमानांच्या सैन्याने खेडल्याच्या किल्ल्याला वेढा दिला.

(१६३) वेढा दोन महिने चालला. शिबंदीवर अतिशय दुरावस्थेचा प्रसंग ओढवला आणि त्यांनी काही अटींवर तहाची याचना केली. पण त्यावर मुसलमानी सेनापतीने उत्तर दिले की बिनशर्त शरणागतीशिवाय इतर कोणत्याही तहाच्या मसुद्याला मान्यता देण्याचा आम्हाला हुकूम नाही. नरसिंगरायाने पाहिले की आता आपल्याला दुसरा कोणताच मार्ग उरला नाही. तेव्हा तो आपल्या कुटुंबीय मंडळींना बरोबर घेऊन एलिचपूर येथे सुलतानाला त्याच्या छावणीत भेटावयास गेला. तेथे त्याने सुलताना-जवळ आपल्या वर्तनाबद्दल पश्चात्ताप व्यक्त केला. त्याने सुलतानाचे आपण मांडलिक आहोत असे कबूल केले आणि खेडला त्याच्या ताब्यात देण्याची तयारी दाखविली. त्याचप्रमाणे त्याने अशीही अपेक्षा प्रकट केली की मी आता आपल्याला शरण आलो आहे तेव्हा आपण मला आपल्या अनेक खंडणीदारांमध्ये सामील करून घ्या आणि मागे जे काही झाले त्याकडे दुर्लक्ष करा. या सर्व गोष्टी आपण उदार

मनाने कबूल केल्यास पूर्वी अल्लाउद्दीन हसन गंगू बहमन शहा याने [२] (३७८) ठरवून दिलेली वार्षिक खंडणी देण्याचे मी वचन देतो.

(१६४) या विनंतीला फिरोजशहाने मान्यता दिली आणि नरसिंगरायाबरोबर त्याचा अशा रितीने समेट झाला. नरसिंगरायाला एक मानाचा पोषाख देण्यात आला. हा पोषाख सोन्याच्या तारेने मढविण्यात आला होता. नरसिंगरायाने आपली एक मुलगी फिरोजशहाला अर्पण केली. भेट म्हणून त्याने ४५ हत्ती, बरीच मोठी द्रव्याची रक्कम आणि इतर मौल्यवान वस्तू फिरोजशहाकडे पोहोचविल्या. तेव्हा फिरोजशहाने खेडल्याचा वेढा उठविण्यात यावा असे हुकूम सोडले. खान खानान आणि मिर फैजउल्ला यांच्या फौजांची हातमिळवणी झाली तेव्हा नरसिंगरायाला आपल्या निवासस्थानाकडे जाऊ देण्यात आले आणि सुलतान विजयी होत्साता कुलबर्ग्याकडे परत फिरला. या विजयाला कारण म्हणजे मिर फैजउल्ला याने घेतलेले अपार श्रम होत. ही गोष्ट फिरोजशहाने जाणून त्याने फैजउल्ला याला वऱ्हाडच्या सेनाप्रमुखाच्या अधिकारावर बढती दिली.

(१६५) हिजरी ८०४ या वर्षी विजेत्या अमिर तिमूरच्या दरबारातून खबर
हिजरी ८०४) आली की त्याने दिल्लीचे तख्त आपल्या एका मुलाला बहाल
इ. स. १४०१) केले असून त्याला हिंदुस्थानातील सर्व राजेरजवाड्यांना आपल्या अंकित करण्याची आज्ञा दिलेली आहे. त्याचप्रमाणे आपला हा बेत सिद्धिस जावा म्हणून जरूर पडल्यास स्वतःच कूच करून येण्याचा त्याचा निश्चय आहे. यावर फिरोजशहाने त्या तार्तराधिपतीकडे मौल्यवान नजराणे देऊन आणि त्याच्यासंबंधी आदरभाव प्रकट करणारी पत्रे देऊन आपले वकील रवाना केले. तिमूरने कृपादृष्टीने फिरोजशहाच्या वकिलांचे स्वागत करून त्यांनी आणलेला नजराणा स्वीकारला. त्या वकिलांनी अमीर तिमूरपाशी असेही निवेदन केले की आपल्या अनेक आश्रितांपैकी एक समजला जाण्याची फिरोजशहा बहमनी याची इच्छा आहे आणि ज्या वेळी तिमूर स्वतः हिंदुस्थानात येईल अगर त्याच्या राजपुत्रांपैकी एकाद्याला हिंदुस्थान काबीज करण्यासाठी रवाना करील तेव्हा फिरोजशहा स्वतः त्वरेने दक्षिणेतून येऊन आपल्या सेनेबरोबर सहकार्य करील. विनासायास मिळत असलेल्या या मदतीच्या आश्वासनाने तिमूर हा अतिशय खुष झाला. त्याच्या दरबारातील मंडळींपैकी काहींनी मध्यस्थी करून तिमूरवर दडपण आणले आणि फिरोजशहाला माळवा आणि गुजरातचे [२] (३७९) सार्वभौमपद आणि छत्र चामराचा आणि इतर सर्व शाही चिन्हांचा वापर करण्याची परवानगी देण्यास त्याला भाग पाडले. या गोष्टीला सहा महिने लोटले तेव्हा अमिर तिमूर याने फिरोजशहाच्या वकिलाबरोबर वर उल्लेखिलेल्या दोन्ही देशांचे सार्वभौमत्व फिरोजशहाकडे सोपविणारे फर्मान आणि त्याचबरोबर हिऱ्याने जडविलेली त्याची स्वतःच्या मालकीची तलवार, एक उमदा शाही पोषाख, एक तुर्की गुलाम आणि ४ सिरियन घोडे इतक्या वस्तू फिरोजशहाला देण्यासाठी

दिल्या. दक्षिणेमध्ये यापूर्वी इतके उमदे घोडे कधीही दृष्टीस पडले नव्हते. गुजरात, माळवा आणि खानदेश[६८] येथील सुलतानांची सत्ता अजून कमकुवत होती. फिरोजशहाकडून होणाऱ्या या आक्रमणाची त्यांना दहशत वाटली आणि त्याची मैत्री संपादन करण्यासाठी त्यांनी आपले वकील त्याच्याकडे रवाना केले. त्यांनी फिरोजशहाला असा निरोप आणला की आपण सर्व धर्माने मुसलमान आहोत आणि म्हणून भावाप्रमाणे एकजूटीने राहाणे हे आपले कर्तव्य आहे. त्याचप्रमाणे दिल्लीच्या बादशहाच्या सत्तेविरुद्धही आपण सर्वांनी मित्रत्वाचा तह करून एकत्र येणे हे क्रमप्राप्त आहे. त्याच वेळी त्या सर्वांनी विजयनगरच्या राजाकडे खाजगीरित्या असे लिहिले की तुम्हाला फिरोजशहाविरुद्ध मदतीची गरज पडल्यास त्याप्रमाणे आम्हाला कळवा. तुम्ही असे कळविल्यास आमच्या कुवतीप्रमाणे आम्ही तुम्हाला सर्वप्रकारचे साहाय्य देऊ. वरील सुलतानांनी विजयनगरच्या राजाकडे याप्रमाणे संधान लावले त्यामुळे विजयनगरच्या राजाने फिरोजशहाबरोबर वागण्याचे आपले धोरण बदलले. त्याने चार वर्षेपर्यंत ठरलेली खंडणी देण्यात कुचराई केली. फिरोजशहाला आपले शेजारी गुजरात आणि माळवा यांच्या अंतस्थ शत्रुत्वाच्या धोरणाची कल्पना असल्याने त्याने विजयनगरच्या राजावर खंडणी देण्यासाठी दडपण आणले नाही. परंतु तेव्हा तरी त्याने खंडणी देण्यात जी कुचराई केली, तिकडे दुर्लक्ष केले. पुढे कधी तरी योग्य वेळ येईल तेव्हा मात्र [२] (३८०) विजयनगरच्या राजाला शासन करण्याचा त्याने निश्चय केला.

(११६) त्यावेळी मुद्गल शहरात एक सोनार राहात असे. त्याला निहाल नावाची एक मुलगी होती. तिचे सौंदर्य इतके अप्रतिम होते की, तिला परिपूर्ण करण्यासाठी जणू काही निसर्गाने आपल्या कलाकुसरीचा मन मानेल तसा उपयोग केला असावा. हिंदुस्थानातील रूढीला धरून तिच्या आईवडिलांची इच्छा तिचे लग्न आपल्याच जातीतील एखाद्या तरुणाबरोबर तिच्या लहानपणीच ठरवावे अशी होती. परंतु तिने हा समारंभ पुढे ढकलला जावा अशी निकराची विनंती केली आणि त्यांनी त्याप्रमाणे हा समारंभ पुढे ढकलला. यानंतर काही काळाने बनारसची यात्रा करून परत येताना एक म्हातारा ब्राह्मण निहालच्या बापाच्या घरी थांबला. तिच्या सौंदर्याचा त्याच्या मनावर इतका परिणाम झाला की त्याने तिला आपल्या मुलीप्रमाणे मानले. त्या ब्राह्मणाचे गायनकला आणि नृत्यकला यावर असामान्य प्रभुत्व होते. या दोन्ही कलांत तिला तरबेज करण्याचे त्याने ठरविले. त्या कुटुंबात जवळ जवळ १८ महिने त्या ब्राह्मणाने वास्तव्य केले. या कालावधीनंतर तिने या दोन्ही कलांत उत्कृष्ट प्रावीण्य मिळविले असल्याचे त्याला आढळून आले. त्याने जाण्यासाठी निरोप मागितला. आपण परत येऊ असे त्याने वचन दिले आणि त्याचवेळी आपली विद्यार्थिनी निहाल हिला मान मान्यता मिळेल आणि त्या कुटुंबाचाही भाग्योदय होईल असे करण्याचा आपला बेत त्यांना सांगितला. त्या ब्राह्मणाची प्रथमपासूनची आकांक्षा आपल्या मानलेल्या मुलीला

राजकन्येचे वैभव प्राप्त करून देण्याची होती. या हेतूने तो विजयनगरकडे निघाला. विजयनगरच्या राजाबरोबर त्याची भेट घालून देण्यात आली. राजाशी बोलताना त्याने त्या तरुणीबाबत इतके प्रशंसेचे उद्गार काढले की राजाने तिला आपलीशी करण्याचे ठरविले आणि तिचा आपल्याबरोबर विवाह व्हावा याकरता खटपट करण्याची त्या ब्राह्मणाला विनंती केली. राजा अशा तऱ्हेची विनंती करील ही अटकळ त्या ब्राह्मणाने बांधलीच होती. राजाची इच्छापूर्ती होईल यासाठी त्याला मदत करण्याचे त्याप्रमाणे ब्राह्मणाने कबूल केले. यावर तिला देण्यासाठी मौल्यवान देणग्या देऊन राजाने ब्राह्मणास रवाना केले आणि तुमच्या सुंदर मुलीला राणी अथवा राजकन्या हा किताब मी बहाल करीन असा निरोप त्याने तिच्या वडिलांकडे पाठविला. त्या ब्राह्मणाने प्रवास करण्यात जास्त वेळ दवडला नाही. त्या सोनाराच्या घरी [२] (३८१) पोहोचल्याबरोबर तुम्हाला आणि तुमच्या बायकोला निहाललाबरोबर घेऊन विजयनगरास ताबडतोब निघून यावे असा विजयनगरच्या राजाचा हुकूम आहे, असे त्याने त्या दोघांस निवेदन केले. अनपेक्षितपणे आपल्या भाग्याला असा उजाळा आल्याचे बघून त्या जोडप्याला अतिशय आनंद झाला. त्यांनी आपल्या मुलीला बोलाविले, राजाने पाठविलेले उंची दागिने तिच्यासमोर ठेवले आणि इतक्या थोर कीर्तीच्या राजपुत्रा-बरोबर तिचे जे मीलन होणार होते त्याबद्दल त्यांनी तिचे अभिनंदन केले. विवाह ठरल्याची निशाणी म्हणून त्यांनी तिच्या गळ्यात हिऱ्याने जडविलेला सोन्याचा एक हार घालण्याचा प्रयत्न केला. हार जर तिच्या गळ्यात पडला असता तर राजाबरोबर ठरलेला विवाह पक्का होऊन कधीही मोडला गेला नसता. परंतु निहालने आईबापांना धक्का बसेल अशी गोष्ट केली. ती म्हणजे तिने हाराचा स्वीकार करण्याचे नाकारले. ती असे म्हणाली की, " एखाद्या तरुणीचा एकदा का विजयनगरच्या राजाच्या जनान्यात प्रवेश झाला की, तिला आपल्या अगदी जवळच्या नातेवाईकाला भेटण्याचीही परवानगी मिळणे शक्य होत नसे. तुम्ही जरी राजदरबारातील संपत्तीच्या मोहाने माझा बळी देण्यास तयार झाला असला तरी माझे तुमच्यावर इतके प्रेम आहे की तुमच्या-पासून कायमचे दुरावण्याला कोणत्याही परिस्थितीत माझी तयारी नाही. मग त्यापुढे विजयनगरच्या राजवाड्याचे वैभवही मला तुच्छ आहे." आपल्या मुलीने अश्रूपूर्ण नयनांनी त्यांच्याबद्दलच्या प्रेमाने ओथंबलेले जे उद्गार काढले त्यामुळे निहालच्या आईवडिलांची जी दारुण निराशा झाली होती ती त्यांनी बाजूला सारली. निहालची मनःस्थिती त्यांनी जाणून तिच्या इच्छेशी ते एकरूप झाले. तिचे मन वळविण्यासाठी आपण जबरदस्ती करावी असे त्यांच्या मनात देखील आले नाही. त्यांनी त्या ब्राह्मणाला त्याने आणलेल्या भेटीच्या वस्तू परत करून निरोप दिला. अपयशाचे माप पदरात घेऊन तो ब्राह्मण विजयनगरला परत गेला. यानंतर काही काळाने निहालने आपले मन आपल्या वडिलांजवळ मोकळे केले. ती असे म्हणाली की, "बराच काळपर्यंत माझे अंतर्मन मला अशी ग्वाही देत होते की, एके

दिवशी तू इस्लाम धर्माचा अनुनय करणाऱ्या राजपुत्राची पत्नी होशील. म्हणून माझी तुम्हाला अशी विनंती आहे की, परमेश्वराच्या मनात जे काही आहे त्याची आपण शांतपणे वाट पाहावी.''

(११७) इकडे वर उल्लेखिलेला ब्राह्मण विजयनगरला येऊन पोहोचला. आपण आपल्या कार्यात अयशस्वी झाल्याचे त्याने राजाला सांगितले. विजयनगरचा राजा यामुळे संतापाने बेभान झाला. त्याने वेळ पडल्यास जबरदस्ती करूनही आपल्या इच्छेची पूर्तता करून घेण्याचा निश्चय केला. [२] (३८२) मग आपले ईप्सित फिरोजशहाच्या राज्याच्या अगदी अंतर्भागात राहात आहे, या गोष्टीचाही त्याने विचार केला नाही. आपला उद्देश साध्य करून घेण्यासाठी सर्व सैन्य घेऊन तो आपल्या राज्याची पाहणी करण्यासाठी आपण जात आहोत, या मिषाने विजयनगर सोडून निघाला. कूच करत तो तुंगभद्रा नदीच्या तीरावर आला आणि तेथे त्याने मुक्काम केला. तेथे त्याने आपल्या सैन्यातील ५ हजार उत्कृष्ट घोडेस्वार निवडले, आणि त्यांना दिवसरात्र काहीही न बघता अतिशय वेगाने मुद्गल येथे कूच करून जाण्याचा हुकूम दिला. त्याच्या अधिकाऱ्यांनी केलेल्या विरोधालाही त्याने जुमानले नाही. मुद्गल येथे पोहोचल्यावर तो सोनार राहात असलेल्या खेड्याला वेढा देऊन त्याची मुलगी आणि त्याच्या कुटुंबातील सर्व मंडळी यांना कैद करून आणावे परंतु त्यांना कसल्याही तऱ्हेची दुखापत होऊ देऊ नये अशीही त्याने आपल्या सैन्याला ताकीद दिली.

(११८) आपल्या उत्साहाच्या भरात विजयनगरच्या राजाला सारासार विचार राहिला नाही. माझे सैन्य येत आहे तरी तुम्ही घाबरून जाऊ नका असा निरोप निहालच्या आईवडिलांकडे देण्यासाठी आणि त्या खेड्यातील इतर रहिवाशांना पळून जाण्यासाठी वेळ मिळाल्यास त्यांना पळून जाण्याची मुभा देण्यास परंतु निहालच्या आईवडिलांना त्याच ठिकाणी राहण्याचे प्रलोभन दाखविण्यासाठी त्या ब्राह्मणाला पाठविण्याचे तो विसरला. परंतु प्रत्यक्षात असे घडले की विजयनगरच्या फौजा चालून येत असल्याची खबर मुद्गल सभोवारच्या मुलुखांत फैलावली. तेथील रहिवाशांनी तेथून पळ काढून दूरदूरच्या प्रदेशांत आसरा घेतला. या रहिवाशांत निहालचे कुटुंब होते. निहालरूपी बक्षीस आपल्या हाती पडेल अशी जी देवरायाच्या फौजेची अपेक्षा होती ती विफल झाली. त्यामुळे देवरायाचे सैन्य बहमनींच्या स्थानिक फौजा जमा होऊन त्यांना करावयाची तयारी करितोपर्यंत आपल्या वाटेतील अनेक शहरे आणि खेडी उद्ध्वस्त करीत आपल्या देशाकडे परतले. सरतेशेवटी त्या प्रांताचा सुभेदार पोलादखान हा त्यांच्यावर चालून गेला. विजयनगरच्या लुटारू फौजांनी पाहिले की आपण पोलादखानापेक्षा संख्येने अधिक आहोत. तेव्हा त्याला तोंड देण्यासाठी ते थांबले. झालेल्या लढाईत पोलादखानाचा पराभव होऊन त्याला माघार घ्यावी लागली.

परंतु पोलादखानाला लगोलग कुमक मिळाली आणि दुसऱ्यांदा त्याने विजयनगरच्या फौजांचा पाठलाग सुरू केला. पराजित झालेल्या शत्रूकडून आपला पाठलाग होईल असे विजयनगरच्या फौजांच्या स्वप्नातही आले नाही. त्यामुळे परतताना ते अतिशय निष्काळजीपणे कूच करत होते. अशा वेळी पोलादखानाने त्यांच्यावर अचानक हल्ला केला आणि त्यांचा संपूर्ण पराभव [२] (३८३) केला. विजयनगरचे सैन्य तुंगभद्रा नदीच्या तीरावर येऊन ती नदी ओलांडून पलीकडे जाईपर्यंत त्यांची २००० माणसे गायब झाली. कोणतेही कारण नसताना विजयनगरने जे आक्रमण केले त्याला प्रत्युत्तर म्हणून फिरोजशहाने ताबडतोब फिरोजाबाद येथे आपल्या सैन्याची जमवाजमव करण्याचा हुकूम दिला. हिजरी ८०९) हिजरी ८०९ या वर्षी त्याने प्रचंड फौज घेऊन कूच केले इ. स. १४०६) आणि कोणत्याही प्रतिकाराला तोंड द्यावे न लागता तो विजयनगरजवळ येऊन पोहोचला. देवरायाने आपल्याला विजयनगर येथे कोंडून घेतले होते. फिरोजशहाने विजयनगरवर हल्ला चढविला. शहरातील काही रस्त्यांचा त्याला ताबा मिळाला. विजयनगरच्या फौजेने अतिशय निकराने मुसलमानांचा प्रतिकार केला आणि अखेर कर्नाटकी पायदळाने मुसलमानांनी केलेला हल्ला परतवून लावला. देवरायाला हा जो विजय मिळाला त्याने जोर येऊन आपल्या फौजेची छावणी शहराबाहेर देण्याचा धोका त्याने पत्करला. त्याप्रमाणे त्याने आपली फौज किल्ल्याच्या तटबंदीच्या आवरणाच्या सुरक्षिततेखाली नेली आणि मुसलमानांच्या वेढा देऊन बसलेल्या सैन्यावर आपल्या हलक्या पायदळी फौजांना घेऊन हल्ला चढविला. विजयनगर भोवतालचा प्रदेश खडबडीत असल्यामुळे मुसलमानांच्या आपल्या घोडदळाचा उपयोग या हल्ल्याविरुद्ध करणे जमले नाही. त्यामुळे विजयनगरच्या सैन्याने केलेल्या हल्ल्यामुळे बहमनींच्या फौजेचे अतोनात नुकसान झाले आणि त्यांचा धीर खचला. विजयनगरने केलेल्या एका हल्ल्याच्या प्रसंगी फिरोजशहाच्या हाताला बाणाने जखम झाली परंतु त्याने आपल्या घोड्यावरून उतरण्याचे नाकारले. त्याने आपली तलवार म्यानातून काढली आणि आपल्या हातावरील जखम त्याने फडक्याने बांधली. अखेर सरतेशेवटी फिरोजशहाचा भाऊ अहमदखान खान खानान याने दाखविलेल्या शौर्यामुळे शत्रूला हाकलून देण्यात मुसलमानी फौजेला यश मिळाले. फिरोजशहाने आपल्या फौजेतील जखमी झालेले सैनिक बरे व्हावे यासाठी म्हणून आपल्या फौजेची छावणी शहरापासून दूरवर सोयिस्कर अशा एका सपाटीच्या जागी हलविली. तिथे आल्यावर त्याने विजयनगर जिंकून घेण्याचा आपला बेत सोडून दिला. नंतर त्याने आपला भाऊ खान खानान आणि मिर नोबत मिया मुद्दू यांच्या हाताखाली १०००० घोडेस्वारांची फौज तैनात केली. त्यांना त्याने विजयनगरच्या दक्षिणेकडील मुलख उद्ध्वस्त करण्यासाठी पाठविले. त्याचप्रमाणे त्याने कर्नाटकातील अत्यंत [२] (३८४)

महत्त्वाचा किल्ला बंकापूर याला वेढा देण्यासाठी वऱ्हाडची फौज बरोबर देऊन मिर फैजउल्ला अंजू यांची रवानगी केली. उरलेल्या फौजेसह सुलतानाने विजय-नगरच्या परिसरामध्ये देवरायाला रोखून धरण्यासाठी ठिय्या दिला आणि आपल्या छावणीसभोवार तोफांची जणूकाही फळीच उभी केली. देवरायाने अनेकदा त्याच्यावर हल्ला केला पण प्रत्येक वेळी देवरायाचा हल्ला परतविण्यात आला. देवरायाची अपरंपार हानी झाली. देवरायाने त्यामुळे सुलतानावर हल्ला करण्याचे थांबविले, परंतु त्याच वेळी त्याने माळवा, गुजरात आणि खानदेश या देशांच्या सुलतानांकडे मदत मागविण्यासाठी आपल्या वकिलाती रवाना केल्या.

(११९) याप्रमाणे सुलतानाने जवळ जवळ चार महिने देवरायाला युद्धात गुंतवून ठेवले. या दरम्यानच्या काळात खान खानानने कर्नाटकामधील अतिशय समृद्ध अशी शहरे आणि जिल्हे साफ उजाड आणि उद्ध्वस्त केले. मिर फैजउल्ला याने बंकापूरचा किल्ला आणि त्या सभोवतालच्या किल्ल्याला लावून दिलेला अतिशय संपन्न मुलूख जिंकून घेण्यात यश मिळविले. सुलतानाच्या आज्ञेने त्याने जिंकलेल्या प्रदेशाचा ताबा त्या दिशेने कूच करून येणाऱ्या मिया मुइदूच्याकडे सोपविला आणि तो स्वतः सुलतानाच्या छावणीकडे परतला. खान खानान हा देखील जवळ जवळ ६०००० हिंदू स्त्री आणि पुरुष एवढ्या संख्येने असलेल्या कैद्यांना घेऊन सुलतानाला येऊन मिळाला. याशिवाय सोन्याच्या रूपाने त्याने अगणित लूट आणली ती वेगळीच. या सर्व अधि-काऱ्यांनी जी सेवाचाकरी बजाविली होती त्याला साजेलशा रितीने सुलतानाने त्यांची दखल घेतली. त्यांना मिळालेल्या यशाप्रीत्यर्थ त्यांचा सन्मान करण्यासाठी त्याने एक भव्य मेजवानी दिली. यावेळी पुढे काय कारवाई करावयाची याबद्दलची योजना त्याने आखली. काही काळ या विषयावर चर्चा झाल्यानंतर असे ठरले की देवरायाला प्रतिकार करण्यासाठी खान खानान याने विजयनगर येथेच मुक्काम करून राहावे आणि सुलतानाने मिर फैजउल्ला याला बरोबर घेऊन शत्रूच्या ताब्यातील अतिशय अभेद्य असा अदोनी किल्ला काबीज करण्यासाठी कूच करून जावे.

(१२०) देवरायाला माळवा, खानदेश आणि गुजरात येथील [२] (३८५) सुलतानांकडून मदत मिळाली नाही. त्यात त्याने जेव्हा सुलतानाने आखलेली योजना त्याच्या हस्तकांकरवी ऐकली तेव्हा तो निराशेच्या खोल गर्तेत बुडाला आणि त्याने आपले काही प्रमुख अधिकारी सुलतानाच्या छावणीवर तहाची बोलणी करण्यासाठी रवाना केले. फिरोजशहाने पहिल्या प्रथम तहाची कसलीही बोलणी करण्याचे सपशेल नाकारले परंतु अखेर मिर फैजउल्ला याच्या सल्ल्यावरून आणि विनंतीवरून त्याच्या मनात बदल घडून आला आणि त्याने खालील अटींवर तह करण्याला आपली संमती दिली. त्या अटी अशा—देवरायाने आपली मुलगी सुलतानाला विवाहादाखल द्यावी; देवरायाने त्याशिवाय १० लक्ष होन खंडणी म्हणून द्यावे आणि नजराणा म्हणून ५ मण मोती, ५० नामवंत हत्ती, आणि २००० स्त्री व पुरुष गुलाम, गवई, नर्तकी

आणि वादक सुलतानाच्या स्वाधीन करावे; त्याचप्रमाणे बंकापूरचा किल्ला जो सुलतानाच्या फौजांनी जिंकला होता तो पुढील सर्व भांडणाचे मूळच नाहीसे करण्यासाठी कायमचा फिरोजशहाकडे विजयनगरच्या राजकन्येच्या सुलतानाबरोबरील विवाहानिमित्त लग्नभेट म्हणून तोडून देण्यात यावा.[६९]*

(१२१) यापूर्वी जरी कर्नाटकच्या राजांनी आपल्या मुली आपल्या जातीबाहेर असलेल्या कोणत्याही पुरुषाला लग्नाप्रीत्यर्थ कधीही दिलेल्या नव्हत्या आणि त्रयस्थाला आपली मुलगी देणे हे जरी ते स्वतःला अतिशय अपमानास्पद आणि कमीपणाचे समजत तरी देखील आपली मुलगी फिरोजशहाला देण्याच्या अटीला देवरायाने प्रसंगोपात निर्माण झालेली परिस्थिती म्हणून आणि त्यातून आता दुसरा सुटकेचा मार्ग नाही म्हणून मान्यता दिली. दोन्ही पक्षांनी लग्नसमारंभ थाटाने साजरा करण्यासाठी म्हणून जारीने तयारी सुरू केली.[७०]□ सुलतानाची छावणी आणि [२] (३८६) विजयनगर यामध्ये जरी १४ मैलांचे अंतर होते तरी दोहोंमध्ये जवळ जवळ ४० दिवसपर्यंत सारखी रहदारी आणि ये-जा चालू होती. रस्त्याच्या दोन्ही बाजूंना मुसलमान आणि हिंदू या दोघांच्या दुकानांच्या रांगाच्या रांगा लागून राहिल्या होत्या. पाहुण्यांचे मन विजयनगरमधील जादूगार, नर्तक आणि विदूषक आपल्या अंगामधील कौशल्याचे प्रदर्शन करून रमवीत होते. खान खानान आणि मिर फैजउल्ला या दोघांना शाही इतमामाने वधूसाठी रूढीप्रमाणे भेटीच्या वस्तू देऊन विजयनगरकडे पाठविण्यात आले. तेथे गेल्यानंतर सात दिवसांनी ते वधूला घेऊन विजयनगरच्या राजाने दिलेला उंची नजराणा आणि भारीभारी भेटी बरोबर घेऊन सुलतानाच्या छावणीकडे परतले. देवरायाने यानंतर आपल्या जावयाला भेटण्याची इच्छा दर्शविल्यामुळे शिष्टाचाराच्या भरीस पडून आपल्या वधूसह देवरायाच्या भेटीस जाण्यास सुलतानाने आपली संमती दिली.

(१२२) भेटीचा दिवस ठरविण्यात आल्यावर खान खानानकडे छावणीचा ताबा सोपवून सुलतान फिरोजशहाने अपल्या वधूसह विजयनगरकडे कूच केले. वाटेमध्ये देवराया मोठ्या भपक्याने त्याला भेटण्यासाठी आला. शहराच्या दरवाजापासून तो राजवाड्यापर्यंत जवळ जवळ ६ मैलांचे अंतर होते. या सबंध रस्त्यावर सोन्याने मढविलेले कापड, मखमल, सॅटिन आणि इतर उंची उंची कापड पसरण्यात आले होते. सुंदर मुलगे आणि मुली यांच्या रांगांमधून दोन्ही बादशहा घोड्यावर बसून मिरवत गेले. त्यांच्या मस्तकांवर ऊद आणि चांदीची फुले यांनी भरलेली सोन्याची ताटे ओवाळण्यात आली. ती त्यांनी तेथे जमलेल्या लोकांनी वेचावी म्हणून इतस्ततः उधळून टाकली. हा विधी संपल्यानंतर तेथे जमलेल्या स्त्री आणि पुरुष रहिवाशांनी आपापल्या मानाप्रमाणे त्यांना नजराणे अर्पण केले. याप्रमाणे एकेका चौकातून मिरवत जात जात ते शहराच्या मध्यावर येऊन पोहोचले. तेथे रस्त्याच्या दोन्ही बाजूला देवरायाची नातेवाईक मंडळी उभी होती. त्यांनी दोन्ही बादशहांना आपले मुजरे सादर केले. नंतर

ते या घोडेस्वारांच्या मिरवणुकीत सामील झाले, आणि दोन्ही बादशहांच्या पुढे पायी चालू लागले. राजवाड्याच्या दरवाजाशी आल्यानंतर फिरोजशहा आणि देवराया हे घोड्यावरून खाली उतरले, आणि मौल्यवान हिऱ्यांनी जडविलेल्या अशा [२] (३८७) उत्कृष्ट पालख्यांमध्ये आसनस्थ झाले. तेथून त्या दोघांना वधू आणि वर त्यांच्या स्वागतासाठी जे दिवाणखाने सज्ज करण्यात आले होते तेथे नेण्यात आले. या ठिकाणी देवरायाने सुलतानाची रजा घेतली आणि तो आपल्या दालनाकडे निघून गेला. यानंतर ३ दिवसपर्यंत सुलतानाला देवरायाने पंचपक्वान्नांच्या मेजवान्या दिल्या. यावर सुलतानाने देवरायाचा निरोप घेतला. पूर्वीपेक्षाही अधिक मौल्यवान भेटी देवरायाने सुलतानाला या प्रसंगी दिल्या आणि शहरात परतण्यापूर्वी सुलतानाच्या छावणीच्या मार्गावर ४ मैलपर्यंत तो त्याला पोहोचविण्यास गेला. फिरोजशहाच्या छावणीपर्यंत देवराया त्याला पोचविण्यास न गेल्यामुळे फिरोजशहाला आपला अपमान झाला आहे असे वाटले आणि तो मिर फैजउल्ला याला म्हणाला की " माझ्याकडे दुर्लक्ष करून माझा जो अपमान करण्यात आलेला आहे त्याबदली एक दिवस मी निश्चितच सूड घेईन. " फिरोजशहा जे बोलला त्याची हकिकत देवरायाला कळली. त्यावर त्याने फिरोजशहाला उपमर्दकारक असे भाष्य केले. याचा परिणाम असा झाला की दोन्ही घराणी जरी एकत्र आली होती तरी देखील त्यांच्यामधील शत्रुत्व कोणत्याही प्रकारे कमी झाले नाही. काही काळाने आपल्या राज्याच्या राजधानीला फिरोजशहा पोहोचला. तेथे गेल्यावर दोन्ही राज्यांमध्ये जिच्यामुळे युद्धाला सुरुवात झाली होती त्या सोनाराच्या सुंदर मुलीला आणि त्याच्या कुटुंबातील माणसांना दरबारात आणण्यासाठी आपले काही अधिकारी त्याने रवाना केले. तिच्या सौंदर्याविषयी ज्या काही बातम्या आतापर्यंत कानावर आल्या होत्या त्यापेक्षा प्रत्यक्षात तिचे सौंदर्य अतुलनीय आहे असे सुलतानाला दिसून आले. तिच्याशी लग्न करणे ही गोष्ट आपले वय झाले असल्यामुळे योग्य नाही असा सुलतानाने विचार केला आणि आपला मुलगा हसनखान याच्याशी त्याने तिचे लग्न लावून दिले. तिच्या आईवडिलांना उंची उंची भेटी आणि ते राहात असलेल्या प्रदेशातच जमिनीच्या सनदा करून देऊन सुलतानाने त्यांना खूष केले. दरम्यान लग्नाची तयारी पुरी होईतोपर्यंत निहालला सुलतानाच्या आत्याच्या ताब्यात सोपविण्यात आले. लग्नाची तयारी पूर्ण झाल्यानंतर मोठ्या आनंदाने आणि थाटामाटाच्या आणि शाही इतमामाच्या समारंभात निहाल आणि हसनखान यांच्या विवाहाची गाठ बांधण्यात आली.

(१२३) फिरोजशहा हा खगोलशास्त्राला मोठे उत्तेजन [२] (३८८) देणाऱ्यापैकी एक होता. हिजरी ८१० या वर्षी त्याच्या हुकूमावरून दौलताबाद घाटाच्या जवळील डोंगरमाथ्यावर एक वेधशाळा[११०] बांधण्यात आली. परंतु ज्योतिर्विद हकीम हसन गिलानी याचा मृत्यू झाल्यामुळे बांधकाम थांबविण्यात आले आणि ते तसेच अपुरे राहिले.

हिजरी ८१०
इ. स. १४०७

(१२४) हिजरी ८१५ या वर्षी सुलतान शिकारीच्या मिषाने गोंडवाड्याच्या मुलुखात शिरला. तो प्रदेश त्याने बेचिराख करून टाकला आणि जवळ जवळ ३०० हत्ती गोंडवाड्यातून त्याने आणले. यानंतर

हिजरी ८१५ | इ. स. १४१२

काही काळ लोटला आणि त्याला असे कळले की सुप्रसिद्ध अवलिया सय्यद महमद गिसू दराज हा दिल्लीहून गुलबर्ग्याजवळ आला आहे. तेव्हा सुलतान त्याला भेटण्यासाठी फिरोजाबादहून गेला आणि आपल्या दरबारातील सर्व अमीर-उमरावांना त्याने सय्यद गिसू दराज याच्या दर्शनासाठी पाठविले. पहिल्या प्रथम सुलतानाने त्याच्याकडे जातीने लक्ष पुरविले. परंतु जेव्हा सुलतानाला असे दिसून आले की विद्वत्ता आणि शास्त्र यांच्यामध्ये त्याची फारशी गती नाही तेव्हा त्याची मर्जी गिसू दराजवरून उडाली. सुलतानाचा भाऊ खान खानान याला सय्यद गिसू दराज याच्या-बद्दल अतिशय आदराची भावना होती. त्याने गिसू दराज याच्यासाठी एक भव्य राजवाडा बांधला. एवढेच नव्हे तर त्याची प्रवचने ऐकण्यात तो आपला बराचसा काळ घालवू लागला. गिसू दराज याला जेव्हा जेव्हा समाधी (वज्द) लागे तेव्हा तेव्हा खान खानान याने कधीही हजर राहण्याचे टाळले नाही. अशा प्रसंगी दर्ग्यामध्ये असलेला सेवकगण आणि तेथे जमा असलेली फकीर मंडळी यांना खान खानान मोठमोठ्या रकमा दान करीत असे.

(१२५) हिजरी ८१८ या वर्षी सुलतानाने आपला मुलगा हसन याला आपला वारस नेमले आणि त्याला राजमुकुट आणि कमरपट्टा, छत्र, अनेक शाही शामियाने आणि काही हत्ती इत्यादी सार्व-

हिजरी ८१८ | इ. स. १४१५

भौमत्वाच्या निदर्शक अशा वस्तू बहाल केल्या. हसन हा एक [२] (३८९) दुबळा आणि व्यसनांनी फुकट गेलेला राजपुत्र होता. याचवेळी त्याने आपल्या अमीर-उमरावांना बोलावू पाठविले आणि त्यांना हसनशी राजनिष्ठेची शपथ घ्यावयास सांगितले. त्याचबरोबर पवित्र अवलिया सय्यद गिसू दराज याला त्याने अशी विनंती केली की आपण आपले आशीर्वाद हसन याला द्यावे. यावर सय्यद गिसू दराजने असे उत्तर दिले की ज्याची निवड खुद्द सुलतानाने केलेली आहे त्याच्या-बाबत एखाद्या गरीब भिकाऱ्याने केलेली प्रार्थना काय उपयोगाची आहे. या उत्तराने असमाधान झाल्यामुळे फिरोजशहाने त्याच्याकडे पुन्हा निरोप पाठविला. त्यावर गिसू दराजने भाष्य केले की परमेश्वराची इच्छाच अशी आहे की राजमुकुट तुमचा भाऊ खान खानान यानेच मस्तकावर धारण करावा. तेव्हा तो दुसऱ्याच्या मस्तकावर विराजमान होऊ दे असे मी म्हणणे म्हणजे निरर्थक आहे. सय्यद गिसू दराज याने हे जे भाष्य केले त्यामुळे फिरोजशहा घाबरून गेला आणि त्याने सय्यदला शहर सोडून जाण्याची आज्ञा केली. ही आज्ञा त्याने अशा सबबीखाली दिली की तुमचा दर्गा राजवाड्याच्या अतिशय नजीक आहे आणि तुमच्याकडे तुमचे शिष्य आणि विद्यार्थी यांचा जो जमाव होतो तो राजधानीच्या

शांततेला धोकादायक आहे. त्या सत्पुरुषाने सुलतानाच्या आज्ञेचे तावडतोब पालन केले आणि हल्ली ज्या जागी त्याची कबर आहे त्या जागेवर तो जाऊन राहिला. तेथे त्याच्या शिष्यमंडळीनी त्याच्यासाठी एका भव्य प्रासादाची उभारणी केली. [७२८]

(१२६) हिजरी ८२० या वर्षी तेलंगणाच्या राजाकडे बऱ्याच वर्षांची खंडणी थकली होती. तिची मागणी करण्यासाठी सुलतानाने आपले वकील रवाना केले. तेलंगणाच्या राजाने थकबाकी पाठविली एवढेच नव्हे तर त्याबरोबर इतर अनेक मौल्यवान नजराणे देखील पाठविले. या वर्षाच्या मध्यंतरात फिरोजशहाने पानगळचा [७३८] किल्ला जिंकून घेण्याचा बेत केला. या किल्ल्याला हल्ली बिलकोंडा असे म्हणतात. हा किल्ला जवळ जवळ [२] (३९०) अधोनीपासून ८० फरसख (२४० मैल) अंतरावर आहे. विजयनगरच्या राजाजवळ आपले नाते आहे ही गोष्ट विचारात न घेता त्याने कूच केले आणि पानगळला वेढा दिला. हा वेढा पुरी दोन वर्षेपर्यंत चालला. दोन वर्षे संपली तरी तो किल्ला फिरोजशहाच्या हाती तेव्हा पडावा अशी परमेश्वराची इच्छा नसल्याने सुलतानाच्या फौजेत रोगराईने धुमाकूळ घातला आणि दररोज असंख्यात माणसे आणि घोडी मरू लागली. जे जिवंत राहिले त्यांची मने असंतोष आणि भीती यांनी बिथरून गेली. पुष्कळसे पहिल्या दर्जाचे अधिकारी आपापल्या अनुचरांना घेऊन छावणी सोडून गेले आणि आपापल्या जहागिरींकडे चालते झाले. या सुमारास देवरायाने आपल्या फौजेची जमवाजमव केली. तेलंगणाच्या राजा सरसकट आजूबाजूच्या सर्व राजेरजवाड्यांकडून त्याने मदत मिळविली आणि प्रचंड घोडदळ आणि पायदळी सैनिक यांना बरोबर घेऊन त्याने सुलतानाविरुद्ध चाल केली.

हिजरी ८२०
इ. स. १४१५

(१२७) हिंदूंच्या सैन्याला तोंड देण्याइतकी आपल्या सैन्याची कुवत नाही याची अटकळ फिरोजशहाला आली. परंतु अभिमानाच्या भावनेच्या भरीला पडून आणि त्याच्या अधिकाऱ्यांनी केलेल्या विरोधाला न जुमानता त्याने देवरायाबरोबर युद्ध सुरू केले. इस्लामची सेना मीर फैजउल्ला याच्या हाताखाली होती. त्याने मोठ्या शौर्याने काफरांवर हल्ला केला, त्यांच्या सैन्याच्या मध्यभागाची धुळधाण उडविली आणि तो हिंदूंच्या उजव्या फळीवर तुटून पडला. त्याच्या गळ्यांत विजयश्री माळ घालणार असा क्षण अगदी जवळ येऊन ठेपला, आणि त्या क्षणी त्याच्याच एका सैनिकाने त्याच्या मस्तकावर प्रहार करून त्याला जबरदस्त जखमी केले. फैजउल्ला याला तावडतोब मृत्यू आला. हे काम करण्यासाठी देवरायाने त्या सैनिकाला लाच दिली होती असे म्हणतात. ह्या भयानक घटनेमुळे त्या दिवशीच्या जयापजयाचा रंग पालटला. फिरोजशहाचा पराभव झाला आणि मोठ्या मुष्किलीने व स्वतः अतिशय कष्ट सहन केल्यानंतर रणांगणातून तो पळून जाऊ शकला; हिंदूंनी मुसलमानांची सर्रास कत्तल केली, आणि ठार मारलेल्या मुसलमानांच्या मस्तकांचा एक [२] (३९१) ढिगारा रणांगणावर रचला. फिरोजशहाचा त्यांनी त्याच्याच मुलखात पाठलाग केला,

आणि त्याचा मुलुख बेचिराख आणि उद्ध्वस्त करून टाकला. यानंतर त्यांनी बहमनींची अनेक शहरे घेतली, मशिदी आणि इतर पवित्र ठिकाणे यांची मोडतोड केली आणि कोणत्याही तऱ्हेची दया न दाखवता त्यांनी लोकांना ठार मारले. आपल्या रानटी-पणाच्या वर्तनाने जणूकाही शतकानुशतके त्यांच्या मनात सूडाची जी भावना होती आणि मुसलमानांवरती त्यांचा जो संताप होता, त्यालाच जणू वाट करून देण्याची त्यांची इच्छा होती असे दिसले. फिरोजशहावर जे संकट ओढवले होते त्यातून त्याच्यावर बाका प्रसंग ओढवल्यामुळे त्याने गुजराथेच्या सुलतानाकडे मदतीकरता याचना केली. परंतु गुजराथेचा सुलतान हा नुकताच सिंहासनावर बसलेला असल्याने तो कोणतीही मदत देऊ शकला नाही.[७४] * सरतेशेवटी त्याच्या नशिबानेच आपल्या स्मितहास्याची मेहरनजर त्याच्यावर केली. अनेक वेळा युद्धप्रसंग ओढवल्यानंतर सुलतानाचा भाऊ खान खानान याला बहमनींच्या मुलखातून शत्रूला घालवून देण्यात यश मिळाले. परंतु या सर्व दुर्दैवी घटनांचा परिणाम फिरोजशहाच्या मनावर झाला. त्याचे आता वय झाले होते. दुखण्याने त्याच्या शरीराला घेरले. दुखणे लांबतच चालले आणि त्याचा त्याच्या डोक्यावर आणि हिमतीवर वाईट परिणाम झाला.

(१२८) आजारीपणाच्या काळात त्याने राज्याची सूत्रे आपले दोन गुलाम हुश्यार आणि बेदार यांच्या[७५] ◻ हातात दिली. आपल्या सर्व अमीरउमरावांचे सामर्थ्य त्यांच्या पाठीशी उभे करून त्या दोघांच्या राज्यातील वजनाला त्याने बळकटी आणली. या दोघा मंत्र्यांना खान खानान याची लोकप्रियता आणि महत्त्वाकांक्षा यांचा मत्सर वाटू लागला. ते सुलतानाला एकदा म्हणाले की जेव्हा खान खानान याची सत्ता आणि महत्त्व यांचा राज्यातून समूळ उच्छाद करण्यात येईल, त्याच वेळी दक्षिण देशाचे सरकार हे तुमचा मुलगा हसनखान याच्या हाती सुरक्षितपणे पडेल असे आम्हाला वाटते. फिरोजशहाला या वेळी सय्यद महमद गिसू दराज याने वर्तविलेल्या भविष्याची आठवण झाली. त्याने आपला भाऊ खान खानान याला आंधळा करण्याचे ठरविले आणि त्यायोगे सिंहासनावर कधीकाळी तो बसण्याची शक्यताच नाहीशी करून टाकण्याचा त्याने निश्चय केला. फिरोजशहाच्या या बेताची खान खानान [२] (३९२) याला जेव्हा बातमी लागली तेव्हा त्याने पळून जाण्याची तयारी केली. रात्रीच्या वेळी आपला मुलगा अल्लाउद्दीन याला घेऊन तो सय्यद गिसू दराज याच्या निवासस्थानी गेला आणि त्याने आपल्याला सल्ला आणि आशीर्वाद द्यावा अशी त्याला विनंती केली. गिसू दराजने अल्लाउद्दीनच्या डोक्यावरील फेटा आपल्या हातात घेतला आणि त्याचे दोन तुकडे केले. एक तुकडा त्याने खान खानानच्या मस्तकाभोवती गुंडाळला आणि दुसरा अल्लाउद्दीनच्या डोक्याभोवती गुंडाळून आपले दोन्ही हात त्यांच्या मस्तकावर आशीर्वादपूर्वक धरून तुम्ही दोघेही सार्वभौम व्हाल असे भविष्य त्याने त्यांना सांगितले. सय्यद गिसू दराजजवळील भेटीचा प्रसंग संपुष्टात आल्यानंतर खान खानान आपल्या वाड्यात परतला. रात्रीचा उरलेला वेळ त्याने आपली जाण्याची तयारी करण्या-

मध्ये घालविला. दिवस उजाडला न उजाडला आहे तोच आपल्या ४०० विश्वासू सैनिकांना घेऊन तो वाड्याच्या दरवाजाबाहेर पडला. दरवाजाजवळ त्याच्याशी फार पूर्वीपासून परिचय असलेला बसऱ्याचा सुप्रसिद्ध व्यापारी खलफ हसन याने त्याला राजाधिराज अशी हाक मारून त्याच्या आगामी सुलतान पदारोहणाची सलामी दिली. खलफ हसन याला खान खानानच्या बेताबद्दल अगोदरच कळले होते.

(१२९) खान खानानने खलफ हसनला दरबारातील अधिकाऱ्यांनी बघू नये आणि त्याच्या स्वतःच्यामुळे त्याला काही त्रास भोगावा लागू नये म्हणून तावडतोब आपल्या घराकडे निघून जाण्याची त्वरा करण्यास सांगितले. यावर खलफ हसन म्हणाला की भरभराटीच्या दिवसांत मोठ्या मित्रत्वाचा आव आणणे आणि त्या मित्रावर संकटाची छाया कोसळली म्हणजे त्याच्या डोळ्यांत आपल्या चंचलतारूपी स्वभावाची धूळ फेकणे हे चारित्र्यवान माणसाला शोभून दिसत नाही. माझा जीवन-रूपी अग्नीचा एक स्फुल्लिंग जोपर्यंत शिल्लक आहे तोपर्यंत तुम्हाला--जो माझा आश्रय-दाता आहे--सोडून जाण्याची हलकटपणाची कल्पना देखील माझ्या मनात येणार नाही. मला अशी आशा आहे की आपण आपल्या अनेक सेवकगणांमध्ये माझी भरती करून मला संभाळून घ्याल आणि आपल्यासाठी अतिशय महत्त्वाची अशी कामगिरी पार पाडण्याची परवानगी द्याल. आपल्याबद्दल आपुलकीने भरलेले खलफ हसन याचे बोलणे ऐकूण खान खानान याला अतिशय आनंद झाला. त्याने खलफ हसन याला आपल्या बरोबर येण्यास संमती दिली. त्यावेळी तो असे म्हणाला की, ' कधीकाळी मी सिंहा-सनावर बसलो तर मी तुला माझा मार्गदर्शक आणि मंत्री करीन.' एवढे बोलून त्याने शहर सोडले आणि संध्याकाळी तो खान खानानपूर येथे पोहोचला. ' मी जर राजा झालो तर या शहरापासून येणारे उत्पन्न मक्का आणि मदिना, आणि [२] (३९३) नजफ आणि करबला येथील सय्यद जमातीच्या लोकांसाठी लावून देईन, ' अशी त्याने प्रतिज्ञा केली.

(१३०) खान खानान पळून गेल्याची बातमी जेव्हा हुश्यार आणि बेदार यांना समजली तेव्हा ते अधिऱ्या उत्सुकतेने सुलतानाकडे गेले. खान खानान याच्या पाठलागावर जाण्याची परवानगी त्यांनी सुलतानापासून मिळविली. बरोबर चार हजार घोडेस्वार आणि काही लढाऊ हत्ती घेऊन ते घाईघाईने खान खानानच्या पाठलागावर निघाले. राज्यातील काही अमीर-उमरांवाना आपल्या बाजूला वळवून घेऊन त्यांचे साहाय्य मिळवीपर्यंत खान खानान याने अज्ञातवासात राहण्याचे ठरविले परंतु त्याचा मार्गदर्शक खलफ हसन याने त्याला या बेतापासून परावृत्त केले. त्याने कुलबर्गा, बिदर आणि कल्याणी येथे आपली माणसे पाठवून तेथील फिरोजशहा विरुद्ध असंतुष्ट असलेल्या अनेक माणसांना खान खानानच्या निशाणाखाली जमविले. प्रत्यक्ष युद्धाचा प्रसंग येऊ नये म्हणून इकडून तिकडे जाण्यातच काही दिवस मोडले. अखेर फिरोज-शहाच्या मंत्र्यांना भरपूर कुमक आली. खान खानानचे पळून जाण्याचे सर्व मार्ग रोखले

गेले. फिरोजशहाच्या सरदारांपाशी ८ हजार फौज जमा झाली तर खान खानानचे सबंध सैन्य एक हजार घोडेस्वारांपेक्षा जास्त भरले नाही. अशा आणीबाणीच्या वेळी हिंदुस्थानात वंजारी [७६] म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या जमातीतील काही धान्याचे व्यापारी वऱ्हाडमधून २ हजार बैल घेऊन पुढील प्रवासाला निघाले होते. त्यांनी कल्याणीच्या परिसरात छावणी दिली. त्यांच्याबरोबर काही व्यापाऱ्यांनी लाहोरमधून विक्रीकरिता आणलेले ३०० घोडे पण होते. खलफ हसन याये या परिस्थितीचा फायदा घेतला. त्याने ती सर्व जनावरे खरेदी केली. दक्षिणेतील पद्धतीप्रमाणे त्याने तांबडी आणि हिरवी निशाणे तयार केली, आणि प्रत्येक बैलावर हातात निशाण देऊन एका माणसाला बसविले. या लुटुपुटीच्या सैन्याबरोबर त्याने काही घोडेस्वार ठेवले. त्यांना त्याने हुकूम दिला की, तुम्ही काही अंतरावरच राहा, आणि जेव्हा प्रत्यक्ष लढाईला सुरुवात होईल तेव्हा असे जाहीर करा की आपल्या जहागिरीवरून खान खानान [२](३९४) याला मदत करण्यासाठी काही राजेरजवाडे आलेले आहेत. खान खानानने या बेताकडे एक पोरकटपणाची योजना म्हणून बघितले. परंतु अखेर त्याने तो बेत अमलात आणण्यास संमती दिली. दुसऱ्या दिवशी सकाळी तो फिरोजशहाच्या फौजांच्या दिशेने सावकाश कूच करून गेला. आपल्या सैनिकांना उत्तेजन देण्यासाठी त्याने जाहीर केले की, " सैनिकहो आपल्याला मिळण्याकरता काही सरदार सैन्य घेऊन झपाट्याने चाल करून येत आहेत आणि ते आपल्यापासून फक्त काही मैल अंतरावर आहेत. " खान खानान याला कुमक आली तर मोठा बाका प्रसंग ओढवेल याची भीती वाटून हुश्यार आणि बेदार यांनी खान खानान आणि त्याला येऊ घातलेली तथाकथित कुमक यांचा मिलाफ होऊ नये म्हणून युद्धाचे आव्हान स्वीकारले. लढाईला सुरुवात झाल्यावर खलफ हसन हा बैलांच्या पुढे घोडेस्वार असलेल्या सैन्याला बरोबर घेऊन कूच करून आला. बैलावर बसलेली माणसे आपल्या हातातील निशाणे फडकावीत होती. खलफ हसन हा काही अंतरावर असलेल्या जंगलातूनच चाल करून पुढे येत आहे असा भास निर्माण झाला. खान खानानच्या मदतीला येणाऱ्या सरदारांचे अपेक्षित असलेले सैन्य ते हेच असे शत्रूने अनुमान काढले. याच वेळेला त्यांच्यावर खान खानानच्या फौजेने जबरदस्त मारा केला आणि फिरोजशहाच्या सैन्याची उजवी फळी यामुळे मोडली जाऊन विस्कळीत झाली. हुश्यार आणि बेदार हे दोघेजण सैन्याच्या मध्यभागी होते. त्यांनी आपली माणसे पळताना बघितली. खान खानानच्या मदतीसाठी येणारी तथाकथित कुमक बघून त्यांच्या हृदयात भीतीने धडकी भरली. खानखानानच्या सैन्याने त्यांचा धुव्वा उडविला, आणि त्यांना रणांगणातून हाकलून लावले. हुश्यार आणि बेदार यांनी फारच थोडा प्रतिकार केला. खान खानानला अनपेक्षितपणे मिळालेल्या या विजयानंतर त्याने पळणाऱ्या सैनिकांचा पाठलाग केला. अनेक हत्ती आणि घोडे त्यांनी काबीज केले. थोड्याच काळात सर्व बाजूंनी राजनिष्ठ सैनिक त्याला मोठ्या संख्येने मिळाले.

(१३१) आपली तब्येत बरी नाही आणि आपल्या अंगात अशक्तपणा आहे या गोष्टीची दखल न बाळगता फिरोजशहाने आपला मुलगा राजपुत्र हसनखान याच्या मस्तकावर छत्रचामरे ढाळण्याची आज्ञा दिली. किल्ल्याचा बंदोबस्त करण्याचे काम त्याने आपल्या काही विश्वासू सेवकांवर सोपविले. इतर कोणत्याही प्रकारे प्रवास करून जाणे शक्य नसल्याने फिरोजशहा पालखीत बसला. बरोबर अनेक [२] (३९५) उमराव, ४ हजार घोडेस्वार, भरपूर पायदळ, काही तोफा आणि पुष्कळ हत्ती बरोबर घेऊन आपला भाऊ खान खानान याला प्रतिकार करण्यासाठी त्याने कूच केले. शहरापासून काही मैल अंतरावर दोन्ही सैन्यांत चकमक झाली. फिरोजशहा सैन्याच्या ज्या भागात होता त्या भागावर शत्रूने जबरदस्त दडपण आणले, त्यामुळे तो ठार झाला अशी बातमी फैलावली. यावर त्याच्या सैन्यातील अनेक अधिकारी आणि शिपाई मोठ्या संख्येने खान खानानच्या सैन्याला जाऊन मिळाले. इतके सैनिक सैन्य सोडून निघून गेल्यामुळे हुश्यार आणि बेदार हे घाबरून गेले, आणि सुलतानाला घेऊन किल्ल्याकडे पळाले. पराभवाचे भय आणि पळापळीचा त्रास यामुळे फिरोजशहाला मूर्च्छा आली होती. किल्ल्याच्या दरवाजाशी आल्यानंतर फिरोजशहा या मूर्च्छेतून सावध झाला.[७७] *

(१३२) सुलतानासंबंधी वाटत असलेल्या आदराच्या भावनेमुळे खानखानानला त्याचा पाठलाग करणे प्रशस्त वाटेना. परंतु तो जेव्हा किल्ल्यात गेल्याचे त्याच्या कानावर आले, तेव्हा तो राजधानीपर्यंत कूच करून गेला, आणि किल्ल्याच्या तटाखाली त्याने छावणी दिली. हुश्यार आणि बेदार यांनी राजपुत्र हसनखान याच्यासह किल्ल्याच्या संरक्षणाची तजवीज केली, आणि बंदुका आणि बाण यांच्या वर्षावाने किल्ल्याला वेढा देऊन बसलेल्या सैनिकांच्या हल्ल्याला परतवून लावण्यास सुरुवात केली. तोफेचा एक गोळा खान खानानच्या तंबूत पडला, आणि त्याच्याशेजारी बसलेले लोक जखमी झाले. यावर त्याने किल्ल्यापासून काही अंतरापर्यंत आपला मुक्काम हटविला. सरते शेवटी फिरोजशहाने आपला मुलगा हसनखान याला आपल्यासमोर बोलावून असे सांगितले की, " अमीर-उमराव आणि फौज यांना सुलतानाबद्दल वाटणाऱ्या आत्मीयतेवर साम्राज्ये अवलंबून असतात. माझे अमीर आणि सैन्य यापैकी बहुतेकांनी तुझ्या चुलत्याचे बाजूने कल दिलेला आहे. म्हणून माझा तुला असा सल्ला आहे की तू यापुढे प्रतिकार करण्याचे टाळ. तू प्रतिकार केल्यास, त्यामुळे सार्वजनिक जीवनावर विपन्नावस्थेचा प्रसंग गुजरेल. " यानंतर सुलतानाने राजवाड्याचे दरवाजे उघडण्यात यावे असा हुकूम दिला आणि खान खानान व त्याचे काही अनुचर यांना किल्ल्यात प्रवेश दिला. सुलतानाच्या बिछान्यावर खान खानान हा गेला. आपले मस्तक त्याने सुलतानाच्या पायावर ठेवले. तेव्हा त्याच्या भेटीबद्दल फिरोजशहाने आनंद [२](३९६) प्रगट केला आणि तो म्हणाला की, " तू सार्वभौम झाल्याचे बघण्याची परवानगी त्या सर्वसाक्षी परमेश्वराने दिल्याबद्दल मी त्याचे आभार मानतो. हे माझ्या बंधो, त्या

उच्चाधिकारपदी विराजमान होण्यास तू सर्वथैव योग्य आहेस. माझ्या मनातील नैसर्गिक पितृवात्सल्यामुळे माझ्या मुलाला वारस नेमण्याची इच्छा मला झाली. परंतु त्यात निराशा पदरी पडल्यामुळे माझे साम्राज्य मी परमेश्वरावर सोपविले आहे आणि माझ्या मुलाला तुझ्या स्वाधीन केले आहे." यानंतर फिरोजशहाने खान खानान याला सिंहासनावर बसण्याची विनंती केली. "माझ्या आयुष्याचे जे काही थोडेसे क्षण उरले आहेत तेवढ्यापुरती तू माझी काळजी घे. एखाद्या पाहुण्यासारखा मी तुझ्याकडे राहीन," असे तो केविलवाणेपणाने म्हणाला. त्याच दिवशी म्हणजे ५ शव्वाल हिजरी ८२५ यावर्षी खान खानान याने पूर्वी फिरोजशहा याने धारण केलेला राजमुकुट आपल्या मस्तकावर धारण केला, आणि फिरोजा या सिंहासनावर तो विराजमान झाला. त्याने

शव्वाल ५ / हिजरी ८२५ / सप्टेंबर १५ / इ. स. १४२२

अहमदशहा बहमनी अशी पदवी घेतली, नाणी आपल्या नावाने पाडण्याचा आणि खुत्बा आपल्या नावे वाचला जाण्याचा हुकूम दिला. यानंतर दहाच दिवसांनी म्हणजे १५ शव्वाल या दिवशी फिरोजशहाचा आत्मा स्वर्गलोकीच्या पहारेकऱ्याच्या आधीन झाला. त्याच्या पूर्वजांच्या कबरस्थानाजवळ त्याच्या मृत देहाचे मोठ्या थाटामाटाने

शव्वाल १५ / सप्टेंबर २५

आणि समारंभाने दफन करण्यात आले. त्याने एकंदर २५ वर्षे, ७ महिने आणि १५ दिवस राज्य केले.

(१३३) सांगोवांगी आलेल्या हकिकतीप्रमाणे आणि मी प्रत्यक्ष लिहिलेले जे बघितले आहे त्यानुसार अहमदशहा बहमनी याने आपल्या बहिणीचा मुलगा शेरखान याच्या चिथावणीवरून आपला भाऊ फिरोजशहा याला गळा दाबून ठार मारले, असे आहे. यातील सत्य काय ते एक परमेश्वरच जाणू शके.[७८] *

अहमदशहा वली बहमनी [७९] * [८०] □

(१३४) लष्करी आणि मुलकी बाबींचा कारभार उत्तम तऱ्हेने कसा करावयाचा याची अहमदशहाला पूर्णपणे जाणीव होती. आपल्या भावाच्याच धोरणाचे [२] (३९७) त्याने अनुकरण केले आणि सय्यद जमातीचे लोक, आणि विद्वान आणि पापभीरू व्यक्ती यांना त्याने सन्मानपूर्वक वागणूक दिली. त्याच्या फायद्याची आणि लाभाची कोणतीही गोष्ट करण्याकडे त्याने यत्किंचितही दुर्लक्ष केले नाही. आपल्या कारकिर्दीच्या पूर्वार्धात सय्यद महमद गिसू दराज याने त्याजविषयी जी भविष्यवाणी वर्तविली होती त्यामुळे त्या पतितपावन अवलियावर त्याने आपल्या कृपेचा जणू वर्षावच केला. सर्वसाधारणपणे यथा राजा तथा प्रजा हा एकंदरीत न्याय असल्याने दक्षिणेतील लोकांनी धार्मिक बाबींच्या बाबतीत सय्यद गिसू दराज याची आपल्या गुरुस्थानी निवड केली. त्याचा परिणाम असा झाला की त्याचे घर म्हणजे सर्व पंथांच्या लोकांचे एक यात्रास्थान होऊन बसले. शेख सिराजउद्दीन याच्या घराण्यावरील आपली [२] (३९८) मेहरनजर सुलतानाने काढून घेतली आणि आपली कृपादृष्टी त्याने सय्यद महमद गिसू

दराज याजकडे वळविली. त्याने गिसू दराज याला कुलबर्ग्याजवळ वंशपरंपरेने अनेक शहरे, खेडी आणि मोठमोठया जमिनी जहागिरीदाखल दिल्या आणि त्याच्यासाठी शहरापासून फारसे लांब नाही अशा अंतरावर एक महाविद्यालय बांधले. हल्ली देखील जरी तो प्रदेश बहमनी घराण्याच्या ताब्यातून विजापूरच्या सुलतानाच्या ताब्याखाली आला असला तरी देखील पूर्वीच्या सुलतानांनी दिलेल्या सर्व जहागिरी अजून देखील सय्यद गिसू दराज याच्याच वंशजांच्या ताब्यात आहेत. दक्षिणेतील लोकांच्या मनात त्या अवलियाबद्दल इतकी काही आदराची भावना आहे की एखाद्या दक्षिणी माणसाला असा प्रश्न विचारला की महमद पैगंबर आणि सय्यद गिसू दराज या दोहोंमध्ये कोणाचे व्यक्तिमत्त्व मोठे आहे असे तू मानतोस. यावर तो थोड्याशा आश्चर्याचा अविर्भाव आणून या प्रश्नाचे उत्तर देईल की महमद पैगंबर हा निःसंशय थोर मनुष्य आहे परंतु सय्यद महमद गिसू दराज या व्यक्तीची थोरवी काही आगळीच आणि उच्च दर्जाच्या कोटीची आहे.

(१३५) ज्या क्षणी अहमदशहा सिंहासनावर बसला त्या क्षणापासून त्याने आपले लक्ष आपल्या सैन्याची सुधारणा घडवून आणण्याकडे वळविले. याचे कारण फिरोजशहाच्या कारकिर्दीत विजयनगरच्या राजाने बहमनींच्या प्रदेशावर केलेल्या आक्रमणांचा त्याला सूड घ्यावयाचा होता. त्याने खलफ हसन याला वकील उस्सलतनत या अधिकारावर नेमले आणि त्याला १२०० घोडेस्वारांच्या अधिकाराची मनसब दिली. खलफ हसन हा मूळचा व्यापारी असल्याने अहमदशहाने त्याला मलिक उत् तुज्जार ही पदवीही बहाल केली. ही पदवी दक्षिणेमध्ये अजून प्रचलित आहे [१] आणि सन्माननीय अशा ज्या पदव्या बहाल करतात त्यामध्ये ही पदवी अतिशय मानाची अशी समजली जाते. फिरोजशहाचे जे मंत्री होते त्यांच्या राज्यनिष्ठेचे खलफ हसन याला कौतुक वाटले. ते आपल्या विश्वासाला पात्र आहेत असा त्याने विचार केला, आणि त्यांच्या वतीने सुलतानाजवळ त्याने रदबदली केली. खलफ हसनच्या [२] ३९९ शिफारसीवरून सुलतानाने हुश्यार ऐनउलमुल्क याचा अमीर उल्उमरा ही पदवी देऊन सन्मान केला आणि त्याला १५०० घोडेस्वारांच्या [२] अधिकाराची मनसब बहाल केली. दौलताबादच्या सुभेदारीवर त्याने बेदार निजाम उल्मुल्क याला नेमले, आणि त्याबरोबरच त्याला २ हजार घोडेस्वारांच्या मनसबीवर बढती दिली. बहमनी सुलतानांच्या राज्यकारभारात सर्वश्रेष्ठ अमीर हे पद २ हजार घोडेस्वारांचा जो अधिकारी होतो त्याच्यापुरतेच मर्यादित होते. ह्या पदावर **तरफदार** किंवा राज्याच्या ४ मुख्य विभागांचे सुभेदार यांच्याच नेमणुका होत. ह्या उच्च अधिकाराच्या जागेपासून तो कमीत कमी २०० घोडेस्वारांचे अधिकारी असत. परंतु यापेक्षा कमी **मनसब** असलेल्या कोणालाही अमीर मानत नसत. १ हजाराची मनसबदारी असलेल्या अमिराला आपल्याबरोबर तोघा, [३] निशाण, आणि नौबती ही अमिरीच्या अधिकाराची चिन्हे वाळगण्याचा खास अधिकार असे.

(१३६) फिरोजशहाचा मुलगा हसनखान हा दक्षिणेच्या सार्वभौमपदाचा खराखुरा कायदेशीर वारस होता. सुलतानाच्या मंत्र्यांनी हसनखानाला सक्त कैदेत ठेवावे अगर ठार मारावे असा सल्ला दिला. त्या सल्ल्याविरुद्ध सुलतानाने त्याची [२](४००) ५०० च्या मनसबीवरील अमीर म्हणून नेमणूक केली. त्याचप्रमाणे फिरोजाबाद येथील राजवाडा त्याला राहण्यासाठी देण्यात आला आणि भरपूर जहागिरी उदरनिर्वाहासाठी त्याला तोडून देण्यात आली. वेळेचे किंवा समारंभाचे कोणतेही बंधन न पाळता त्याला त्याच्या राजवाड्यापासून ८ मैल अंतरापर्यंत शिकारीला जाण्याची अगर मन मानेल त्याप्रमाणे भटकण्याची परवानगी देण्यात आली. हसनखानाचा कल सुखोपभोग घेण्याकडे होता. साहजिकच राज्यकारभाराच्या जबाबदारीपेक्षा त्या सुखांचा उपभोग घेण्याचे जे स्वातंत्र्य त्याला बहाल करण्यात आले होते त्यातच त्याने समाधान मानले. त्याचा चुलता जोपर्यंत हयात होता तोपर्यंत त्याने मजेने जीवनाचा उपभोग घेतला आणि चुलत्या पुतण्यामध्ये कुठलाही मतभेद आला नाही. परंतु अहमदशहाच्या मृत्यूनंतर त्याला आंधळा करण्यात आले आणि फिरोजाबाद येथील राजवाड्यात कैदी म्हणून त्याला ठेवण्यात आले.

(१३७) जेव्हा अहमदशहाने आपल्या गुणांनी लोकांची मने आपल्याकडे खेचून घेऊन त्यांच्यामध्ये सरकाराबद्दल आपुलकीची भावना निर्माण केली तेव्हा त्याने गुजराथेच्या बाजूने आपल्या राज्यावर आक्रमण होऊ नये म्हणून आपल्या राज्याच्या उत्तर सरहद्दीवर मोठी फौज शस्त्रसज्ज ठेवली. त्यानंतर तो ४० हजार घोडेस्वार घेऊन कर्नाटकाच्या दिशेने चाल करून गेला. देवरायाने देखील वेळ न गमाविता आपल्या सैन्याची जमवाजमव केली. वरंगळच्या राजाला त्याने आपल्या मदतीला येण्यासाठी बोलावणे केले आणि मुसलमानांचा समूळ नाश करण्याच्या हेतूने त्याने प्रचंड फौज घेऊन तुंगभद्रेच्या तीराकडे कूच केले.

(१३८) अहमदशहा हा त्याचवेळी नदीच्या विरुद्ध तीरावर येऊन पोहोचला. त्याने तुर्की लोकांच्या पद्धतीप्रमाणे शत्रूच्या पायदळाकडून रात्रीच्या वेळी होणाऱ्या हल्ल्यांना प्रतिबंध करण्यासाठी आपल्या छावणीसभोवार गाडे लावून ठेवले. नदीच्या तीरावर त्याने ४० दिवस मुक्काम केला. या काळात त्याच्या सैन्याच्या हलक्या तुकड्यांनी नदीच्या उत्तर किनाऱ्यावरील देवरायाच्या ताब्यातील मुलूख उद्ध्वस्त करून टाकला. अशा तऱ्हेचे डावपेच अहमदशहाने केले याचे कारण त्याला असे वाटले की त्यामुळे हिंदूंना नदीपार करून येण्याचा मोह होईल. तसे झाले असते म्हणजे तो ज्या जागी मुक्काम करून होता ती जागा त्याच्या दृष्टीने अत्यंत मोक्याची असल्यामुळे [२] (४०१) तेथे हिंदूंबरोबर त्याला यशस्वीरित्या लढाई देता आली असती. परंतु या दृष्टीने केलेले त्याचे सर्व प्रयत्न व्यर्थ गेले. सरतेशेवटी युद्ध संपविण्याच्या दृष्टीने जो विलंब होत होता त्याला कंटाळून त्याने आपल्या युद्धमंडळाची बैठक बोलाविली. त्याच्या सर्व अधिकाऱ्यांनी एकमताने असा निर्णय दिला की नदी ओलांडून जावे आणि शत्रूच्या मुक्कामावर

हल्ला करावा. सुलतानाला हे मत पटून त्याने त्याप्रमाणे दुसऱ्या दिवशी कारवाई करण्याचे ठरविले. या ठिकाणी ही गोष्ट नमूद केली पाहिजे की वरंगळच्या राजाने यापूर्वीच आपल्या दोस्ताला सोडून पळ काढला होता आणि आपली फौज छावणीतून काढून घेतली होती. रात्रीच्या वेळी लोदीखान, अधमखान आणि दिलावरखान यांनी कूच केले आणि काही अंतरावर नदी ओलांडून ते दिवसा-उजेडी शत्रूच्या छावणीच्या आसमंतात जाऊन पोहोचले. विजयनगरचा राजा एका बागेत निद्रिस्त होता आणि त्याच्याजवळ फारच थोडे सेवकगण होते. त्या बागेच्या शेजारीच एक दाट असा उसाचा मळा होता. मुसलमानांचे काही सैनिक लूट करण्याच्या उद्देशाने बागेमध्ये शिरले आणि देवराया अतिशय घाबरून तसाच अर्धवट नग्नावस्थेत त्या उसाच्या मळ्यात घुसला. तेथे तो शिपायांच्या हाती पडला. त्यांना वाटले की तो एक खेडूतच आहे. म्हणून त्यांनी त्याच्या डोक्यावर उसाची एक मोळी दिली आणि आपल्यापुढे त्याला धावावयास लावणे भाग पाडले. आपल्याला या शिपायांनी ओळखले नाही याची देवरायाला जाणीव झाली. त्याने उसाची मोळी तत्परतेने आपल्या डोक्यावर घेतली. त्याला असे वाटले की शत्रूच्या छावणीत पोहोचल्यावर आपली सुटका करण्यात येईल अथवा या नाही त्या उपायाने आपण आपली सुटका करून घेऊ.

(१३९) ते शिपाई आणि देवराया फार अंतर गेले नाहीत तोच हिंदूंच्या छावणीत घबराट पसरली की अहमदशहाने नदी ओलांडली असून देवरायाचा पत्ता नाही. अहमदशहा यामुळे प्रतिकार न होता शत्रूच्या फळीत घुसला. ज्या शिपायांनी देवरायाला पकडले होते त्यांनी उसापेक्षा अधिक मौल्यवान लूट मिळविण्याच्या आशेने देवरायाला वाटेल तिकडे जाण्याची मुभा देऊन आपल्या अधिकाऱ्यांना जाऊन मिळण्याची घाई केली. कोणाच्याही दृष्टीस न पडता देवरायाने पलायन केले. साधारण दुपारच्या वेळी त्याच्या काही अधिकाऱ्यांबरोबर त्याची गाठ पडली. त्यांनी [२](४०२) देवरायाला ओळखले आणि मोठ्या आनंदाने त्याचे स्वागत केले. देवराया आल्यामुळे त्याच्या विस्कळीत झालेल्या सैन्यात फिरून थोडाफार शिस्तबद्धपणा येऊ लागला. परंतु घडून आलेला प्रसंग म्हणजे आपल्याला झालेला अपशकून आहे असे देवरायाच्या मनाने घेतले. अहमदशहाच्या सैन्याबरोबर युद्धासाठी उभे राहण्याचे सर्व विचार त्याने मनातून बाजूला काढून टाकले आणि तो विजयनगरला पळून गेला.

(१४०) हिंदूंच्या राजधानीला वेढा देण्याच्या भानगडीत न पडता अहमदशहाने आजूबाजूचा मोकळा प्रदेश पायाखाली** घातला. तो जेथे जेथे गेला तेथे तेथे त्याने दया न दाखविता पुरुष, स्त्रिया आणि मुले यांची कत्तल केली. त्याचे हे वर्तन त्याचा चुलता आणि पूर्वज महमदशहा आणि विजयनगरचे राजे यांच्यामध्ये जो करार झाला होता त्याच्या अगदी विरुद्ध होते. जेव्हा जेव्हा त्याने मारलेल्या माणसांचा आकडा २० हजार एवढा भरत असे, तेव्हा तो त्या जागी ३ दिवस मुक्काम करी आणि या रक्तपिपासू घटनेसंबंधी आनंद दाखविण्यासाठी उत्सव साजरा

करी. त्याने मूर्तिपूजकांची देवळे उद्ध्वस्त केली आणि ब्राह्मणांच्या महाविद्यालयांचा नाश केला. अहमदशहाची ही कारवाई चालू असताना आपल्या धार्मिक वास्तूंचा नाश केला जात आहे आणि आपल्या देवतांची विटंबना केली जात आहे यामुळे जवळ जवळ ५ हजार हिंदू अतिशय चिडून गेले. या अत्याचाराचे मूळ जो अहमदशहा त्याला ठार मारण्याचे प्रयत्न करण्याच्या कामी आपला प्राणत्याग करण्याच्या शपथा त्यांनी घेतल्या. आपला बेत सिद्धीस जावा म्हणून त्यांनी अहमदशहाच्या हालचालींवर नजर ठेवण्यासाठी हेर नेमले. यात त्यांचा उद्देश मिळेल त्या पहिल्या संधीचा फायदा घेऊन आपला बेत तडीस नेण्याचा होता. एकदा असे झाले की अहमदशहा शिकारीकरता गेला होता. शिकारीच्या नादात त्याची त्याच्या सेवकांपासून चुकामूक झाली, आणि तो छावणीपासून जवळ जवळ १२ मैल दूर भरकटला. आपला उद्देश साध्य करण्यासाठी प्राण देण्याची तयारी असलेल्या त्या काफरांना जेव्हा या परिस्थितीची खबर कळली तेव्हा ते अहमदशहाला अडविण्यासाठी त्वरेने धावले. अहमदशहा जेव्हा त्यांच्या दृष्टीस पडला तेव्हा त्याचे २०० मोगल शरीररक्षक हे त्याच्यापासून काही अंतरावर होते. सुलतानाने जेव्हा [२] (४०३) आपल्या शत्रूंना बघितले तेव्हा तेथून जवळच सपाटीवर असलेल्या एका मातीच्या झोपडीकडे आसरा घेण्याच्या उद्देशाने त्याने आपल्या घोड्याला टाच दिली. या झोपडीचा गुरे बांधण्यासाठी उपयोग करीत. परंतु शत्रूने त्याचा सक्त पाठलाग केला. वाटेमध्ये बरीचशी खडबडीत आणि उंचवटे असलेली जमीन होती. त्यामुळे ती ओलांडून पलीकडे जाईपर्यंत त्याचे शत्रू त्याच्या पाठीशी येऊन ठेपले. त्याचे भाग्य थोर म्हणून त्याचे काही धनुर्धारी त्या क्षणीच तेथे येऊन पोहोचले. त्यांनी शत्रूला थोपवून धरले आणि तेवढ्या वेळात सुलतानाला त्या झोपडीकडे जाण्यास अवधी मिळाला. काफरांनी झोपडीत घुसण्याचा प्रयत्न केला, तेव्हा दोन्ही पक्षात एकच धुमश्चक्री उडाली. अहमदशहाच्या सैनिकांनी इस्लामच्या नावाचा जयजयकार केला व शरण जाण्याऐवजी लढून प्राण देण्याची प्रतिज्ञा केली. याप्रसंगी सय्यद हसन बदक्षी, मिर अलीसिसतानी, मीर अलीकाबुली आणि अबदुल्ला कुर्द यांनी फार मोठी कामगिरी बजावली आणि सुलतानाच्या अखंड कृपाप्रसादाला ते पात्र झाले. सुलतानाचे बहुतेक शरीररक्षक मारले गेले अथवा जखमी झाले. शत्रू झोपडीच्या अगदी भिंतीनजीक येऊन ठेपला आणि त्यांनी कुदळी व पहारी यांनी भिंत पाडण्यास सुरुवात केली. सुलतानाची परिस्थिती या भयानक संकटामुळे अतिशय केविलवाणी झाली. या आणीबाणीच्या प्रसंगी सुलतानाचा शस्त्रवाहक अबदूल कादर हा सैन्याच्या एका तुकडीला घेऊन हजर झाला. त्याने आपल्या धन्याच्या शोधासाठी या तुकडीबरोबरच छावणी सोडली होती. इतके होईतोपर्यंत काफरांनी भिंतीला मोठे खिंडार पाडले होते. परस्परांमध्ये हातघाईची लढाई चालली होती. तोच काफरांवर पिछाडीकडून अचानक अबदूल कादर याने हल्ला चढविला. हे पाहिल्यावर आपल्या

उरलेल्या सैनिकांसह आपल्या जागेतून बाहेर पडून सुलतानाने शत्रूवर अचानक हल्ला केला. फार मोठ्या चकमकीनंतर शत्रूचा पराभव झाला. शत्रूने एकंदर १ हजार माणसे गमावली. मुसलमानांचे एकंदर ५०० सैनिक ठार झाले. याप्रमाणे अबदूल कादर याने जणूकाही परमेश्वरानेच पाठविले आहे अशा तऱ्हेने सुलतानाच्या मदतीस येऊन सुलतानाला नाशाच्या खोल गर्तेतून सार्वभौम पदाचा आनंद [२] (४०४) उपभोगण्यासाठी वर खेचून काढले. परस्परांच्या फौजा एकमेकांसमोर युद्धासाठी उभ्या असताना या एकाच मोहिमेत विजयनगरचा राजा आणि बहमनींचा सुलतान हे दोघेजण एका भयंकर संकटात सापडावे आणि काहीही इजा न होता त्यांची सुटका व्हावी हा एक मोठा योगायोगच समजला पाहिजे आणि नमूद करण्यासारखी गोष्ट असेच समजले पाहिजे. छावणीत परतल्यावर अहमदशहाने अबदूल कादर याला २ हजाराच्या मनसबदारीच्या अधिकारावर नेमले, आणि वऱ्हाडच्या सुभेदारीवर त्याची नेमणूक केली. त्याला त्याने खानजहान हा किताब देखील बहाल केला. त्या-शिवाय त्याने अबदूल कादर याला आपला प्राणदान देणारा भाऊ व अतिशय विश्वासू मित्र अशा संज्ञांनी त्याचा मोठ्या सन्मानपूर्वक उल्लेख केला. त्याचा भाऊ अबदुल लतीफ यालाही त्याने तेवढ्याच मनसबीची बढती दिली आणि आजमखान ही पदवी बहाल केली. ज्या ज्या व्यक्तींनी सुलतानाची सुटका करण्याच्या कामात हातभार लावला होता त्या त्या सर्वांना पदव्या आणि नजराणे दिले जाऊन त्यांचा भरपूर गौरव करण्यात आला. वरील प्रसंगात मोगल धनुर्धरांनी मोठी कामगिरी बजावल्यामुळे सुलतानाने मलिकउत्‌तुज्जार याला तिरंदाजींची ३ हजार स्वारांची एक तुकडी तयार करण्याचा हुकूम दिला आणि त्यात इराक, खुरासाण, मावर उलनेहर, तुर्कस्थान आणि अरबस्थान यांतील रहिवाशांची भरती करण्यास सांगितले. त्याच-प्रमाणे त्याने आपल्या सर्व अधिकाऱ्यांना त्यांची मुले आणि त्यांचे आश्रित यांना तिरंदाजीमध्ये तरबेज करण्याची आज्ञा केली. [८५] □

(१४१) या प्रसंगानंतर अहमदशहाने आजूबाजूचा सर्व प्रदेश उद्ध्वस्त केला, आणि तो विजयनगरवर चाल करून गेला. त्याने विजयनगरला जारीने वेढा दिला. त्यामुळे तेथील रहिवाशांची स्थिती अतिशय अनुकंपनीय झाली. आपल्या प्रजा-जनांची या हालअपेष्टांतून सुटका व्हावी म्हणून देवरायाने तहाची बोलणी करण्यासाठी आपले वकील अहमदशहाकडे पाठविले. अहमदशहाने पुढील अटीवर तहाला मान्यता दिली. ती अट अशी - देवरायाने उत्तमोत्तम हत्तीवर लादून मागील सर्व वर्षांची थकलेली बाकी सुलतानाच्या छावणीत पाठवावी, आणि ही बाकी घेऊन [२] (४०५) देवरायाच्या मुलाने नौबती, तुताऱ्या आणि सार्वभौमत्वाची इतर सर्व चिन्हे घेऊन यावे. ही अट नाकारणे म्हणजे आपली सुरक्षितता धोक्यात आणण्यासारखे आहे हे देवरायाने ओळखले, आणि ३० हत्तींवर खंडणीची रक्कम लादून आपल्या मुलाला रवाना केले. सुलतानाने आपले काही अधिकारी त्याला सामोरे पाठविले. छावणीतील

बाजार आणि मुख्य मुख्य रस्ते यांमधून मोठ्या समारंभाने त्याला नेल्यावर नंतर त्याला सुलतानाच्या समक्ष आणण्यात आले. सुलतानाने त्याला आलिंगन दिले आणि सिंहासनाच्या पायाजवळ बसण्याची त्याला परवानगी दिली. नंतर त्याने देवरायाच्या मुलाच्या खांद्यावर एक भरजरी अंगरखा टाकला आणि त्याला हिऱ्याने मढविलेली एक तलवार बक्षीस दिली· त्याचप्रमाणे निरनिराळ्या देशांतील वीस अलबख घोडे, एक हत्ती, शिकारीसाठी लागणारे कुत्रे आणि बहिरी ससाण्यांचा एक तांडा भेट म्हणून त्याला नजर केला. या ठिकाणी हे नमूद करणे आवश्यक आहे की, तोपर्यंत कर्नाटकच्या लोकांना बहिरी ससाणा म्हणजे अपरिचित पक्षी होता. यानंतर अहमदशहाच्या सैन्याने विजयनगरच्या परिसरातून कूच केले. कृष्णा नदीच्या तीरावर आल्यानंतर सुलतानाने देवरायाच्या मुलाला निरोप दिला आणि तो सैन्यासहित कुलबुर्ग्याला परत आला.

(१४२) या वर्षी पाऊस अजिबात पडला नाही. त्यामुळे सबंध दक्षिणेत अतिशय मोठा दुष्काळ पडला. पाण्याच्या अभावी असंख्यात गुरेढोरे वाळून गेलेल्या मैदानावर मरून पडली. परिणामी सुलतानाने आपल्या सैन्याच्या पगारात वाढ केली आणि बादशाही धान्याची कोठारे गरिबांच्या उपयोगासाठी खुली केली. पुढील वर्षीही पाऊस पडला नाही. लोकांनी बंडखोरीला सुरुवात केली. लोक असे म्हणू लागले की, या सुलतानाची राजवटच कमनशिबी आहे आणि त्याची वागणूक परमेश्वरापाशी रुजू नाही. या गोष्टीचे सुलतानाला अतिशय दुःख झाले. परमेश्वराची आपल्या प्रजेवर कृपा व्हावी म्हणून त्याची आळवणी करण्यासाठी तो स्वतः मशिदीमध्ये गेला. त्याच्या प्रार्थना जणू परमेश्वराच्या कानावर पडल्या आणि त्यानंतर काही काळाने मुसळधार पाऊस कोसळला. ज्यांनी त्याला शिव्या दिल्या होत्या तेच [२] (४०६) त्याची आता तोंड भरून स्तुती करू लागले. त्याला ते वली (अवलिया) आणि चमत्काराचा जनक असे म्हणू लागले. यानंतर मोठ्या आनंदाने आणि परमेश्वराला धन्यवाद देत सुलतान राजवाड्याकडे परतला. वाटेत लोकांनी त्याचा जयजयकार केला आणि त्याच्यावर टीका केल्याबद्दल स्वतःला धिक्कारून घेतले.

(१४३) हिजरी ८२८ (इ. स. १४२४) हिजरी ८२८ या वर्षी सुलतानाने विजयनगरच्या राजाबरोबर दोस्ती केल्याबद्दल वरंगळच्या राजाला शिक्षा लावण्यासाठी आणि तेलंगणाचा प्रदेश जिंकून घेण्यासाठी त्याच्या राज्यावर स्वारी केली. गोवळकोंडा येथे आल्यावर आजमखानाच्या हाताखाली सैन्याची एक तुकडी त्याने पुढे पाठविली, आणि तो स्वतः तेथे २७ दिवस मुक्काम करून राहिला. या काळात त्याला बातमी मिळाली की आजमखानाने आपले सैन्य लहान आहे याची पर्वा न करता शत्रूवर हल्ला करून त्याचा पराजय केला आहे, ७ हजार हिंदूंना ठार मारले आहे आणि वरंगळचा ताबा घेतला आहे. त्याला असेही कळले की, झालेल्या चकमकीत वरंगळचा राजा ठार झाला आहे. हे कळल्यानंतर सुलतानाने वरंगळकडे

कूच केले आणि वरंगळमधील आतापर्यंत लुटली न गेलेली आणि वर्षानुवर्षे साचत आलेली संपत्ती आपल्या ताब्यात घेतली. या कामगिरीबद्दल सुलतानाने आजमखानाला त्याने १० मोठे व १० लहान असे हत्ती, हिरे बसविलेला कमरपट्टा, उत्कृष्ट मोत्याच्या ४ माळा आणि भरपूर द्रव्य देऊन त्याचा गौरव केला. त्यानंतर त्याने तेलंगणाचा उरलेला भाग जिंकून घेण्यासाठी आजमखानाची रवानगी केली. आजमखानाने आपल्यावर सोपविण्यात आलेली कामगिरी ४ महिन्यांच्या अवधित संपविली आणि तो सुलतानाला वरंगळ येथे येऊन मिळण्यासाठी परतला. तेलंगणाच्या मृत रायाच्या वारसाच्या ताब्यात असलेली काही मजबूत ठाणी जिंकून घेण्यासाठी सुलतानाने आजमखानाला मागे ठेवले, आणि तो स्वतः कुलबर्ग्याकडे निघाला.

(१४४) हिजरी ८२९ इ. स. १४२५ } हिजरी ८२९ या वर्षी माहुरच्या एका बंडखोर जमीनदाराचा मोड करण्यासाठी अहमदशहाने कूच केले. या जमीनदाराच्या ताब्यात अनेक मजबूत ठाणी होती. त्याने अहमदशहाच्या सैन्याचा बराच काळपर्यंत प्रतिकार केला. बंडखोर लवकरच शरण आला. [२] (४०७) अहमदशहाने जरी त्याला क्षमेचे वचन दिलेले होते तरी देखील तो त्याच्या हाती पडताच दिलेल्या वचनांना त्याने हरताळ फासला आणि त्याला व त्याच्या ५-६ हजार अनुयायांना त्याने ठार मारले. त्याच वेळी पकडलेल्या सर्व बायका आणि मुलांना जबर-दस्तीने इस्लाम धर्माची दीक्षा त्याने दिली. या मोहिमेत गोंडवाड्याच्या ताब्यात असलेले एक ठिकाण कळंब येथील एक हिऱ्याची खाण त्याच्या ताब्यात आली. गोंडवाड्यात त्याने काफरांची अनेक देवालये जमीनदोस्त केली आणि त्यांच्या जागी मशिदी बांधल्या. मशिदीमधील फकीर आणि अवलिये यांच्या उदरनिर्वाहासाठी आणि धार्मिक कार्यासाठी लागणारे तेल आणि दिवे यांच्या खर्चासाठी त्याने प्रत्येक मशिदीला जमीन तोडून दिली. यावेळी तो जवळ जवळ एक वर्षभर एलिचपूर येथे मुक्काम करून राहिला. या काळात त्याने गार्वीलचा किल्ला बांधला, [८६ □] नरनाळ्याचा किल्ला दुरुस्त केला, आणि नंतर तो कुलबर्ग्याकडे परतला.

(१४५) अहमदशहाच्या साम्राज्याचा उत्तरेच्या दिशेने होणारा विस्तार बघून माळव्याचा सुलतान होशंग [८७ *] याला भिती वाटली आणि त्याने खेडल्याचा राजा नरसिंगराय याला असे सुचविले की बहमनी सुलतान अहमदशहा याच्याविरुद्ध आपण एकजुटीचा करार करू. ही योजना नरसिंगरायाने मान्य केली नाही. तेव्हा होशंग याने त्याच्या राज्यावर दोन वेळा स्वारी केली. परंतु दोन्ही वेळा त्याचा पराभव झाला आणि त्याला भयंकर नुकसान सोसावे लागले. तिसऱ्या हल्ल्यात होशंग याने अगदी अचानकपणे नरसिंगराय याला गाठले. आपल्या सैन्याची जमवाजमव करणे अशक्य झाल्यामुळे आपल्या किल्ल्यातच राहाणे त्याला भाग पडले. ह्या प्रसंगी नरसिंगरायाने अहमदशहाकडे मदतीकरिता याचना केली. हे वर्ष म्हणजे हिजरी ८३० हे होय.

हिजरी ८३०) त्याने त्याला असे कळविले की, " फिरोजशहा [२] (४०८)
इ. स. १४२६ } बहमनीच्या वेळेपासून आपला मांडलिक राहीन असे मी कबूल केले, तेव्हापासून आतापर्यंत मी आज्ञापालनाच्या मार्गापासून एकदाही परावृत्त झालो नाही. बहमनी घराण्याचा मी मांडलिक आहे असेच शेजारील सर्व राज्यांचे राजेरजवाडे मानतात. यामुळे मला असा विश्वास वाटतो की माझ्यावर ओढवलेल्या या प्रसंगात मी आपल्याकडे मदतीची जी याचना केली आहे, तिचा आपण अव्हेर करणार नाही." अहमदशहाने यानुसार वऱ्हाडचा सुभेदार खानजहान याला नरसिंगरायाच्या मदतीसाठी कूच करून जाण्याचा आदेश दिला. त्याने स्वतः जरूर पडल्यास खानजहानच्या मदतीसाठी म्हणून ७ हजार घोडेस्वार घेऊन एलिचपूरकडे कूच केले. माळव्याचा सुलतान होशंग याने असा कयास बांधला की सुलतान अहमद हा घाबरून जाऊन वऱ्हाडातील आपल्या सैन्यापासून दूर गेला आहे. या समजुतीने त्याने खेडल्यावर चाल केली. आजूबाजूचा प्रदेश त्याने उद्ध्वस्त केला आणि अहमदशहाच्या नाकर्तेपणाबद्दल कुत्सितपणाचे उद्गार काढण्यात तो धन्यता मानू लागला. याची चीड येऊन खेडल्याला कुमक पोहोचविण्यासाठी अहमदशहाने त्वरेने खेडल्याच्या दिशेने कूच केले.

(१४६) या सुमारास काही श्रद्धाळू मंडळींनी अहमदशहाला असे सांगितले की तुमच्या कोणत्याही पूर्वजांनी सच्चा मुसलमानाविरुद्ध मदत केलेली नाही. असे करणे हे इस्लाम धर्माच्या मूलतत्त्वाविरुद्ध आहे आणि म्हणून अशी गोष्ट टाळली पाहिजे. सुलतान जरी शत्रूच्या छावणीपासून केवळ ४० मैलांवर होता तरी वरील धर्मपंडितांनी त्याच्याजवळ प्रगट केलेल्या विरोधाचे प्रखर दडपण त्याच्यावर पडले. त्याने ताबडतोब आगेकूच थांबविली आणि सुलतान होशंग याला त्याचवेळी पत्र लिहून कळविले की, 'नरसिंगराय हा माझ्या आश्रितांपैकी एक आहे. आपल्या दोन्ही राज्यांत मैत्री वाढवावयाची असेल तर आपण नरसिंगरायावर हल्ले [२] (४०९) करण्यापासून परावृत्त व्हा, आणि आपल्या देशाला परत जा. माझ्या धर्मपंडितांनी माझ्याजवळ जो काही वादविवाद केला त्याचा परिणाम म्हणून मी आता माझ्या राजधानीकडे परत फिरण्याच्या विचारात आहे.' अहमदशहाचा निरोप घेऊन जासूद शत्रूच्या छावणीत पोहोचण्याच्या अगोदरच त्याने आपल्या माघारीला सुरुवात केली. सुलतान होशंग याने अहमदशहाकडून आलेल्या पत्राची तिरस्कारपूर्वक अवहेलना केली. आपल्या जवळ असलेले सैन्य हे संख्येने अहमदशहाच्या सैन्याच्यापेक्षा अधिक आहे याची पूर्णपणे जाणीव असल्याने त्याने अहमदशहाचा इतक्या सक्तपणे पाठलाग केला की सकाळी ज्या जागेवरून दक्षिणी सैन्याचा तळ हाले तेथे दर दिवशी नंतर तो आपल्या सैन्याचा तळ ठोकीत असे त्याच्या ह्या वर्तनाचा अहमदशहाला संताप आला आणि त्याने आपल्या धर्मपंडितांना असे बजावले की, 'मुसलमानी धर्माच्या तत्वांबद्दल माझ्या मनात किती आदर आहे त्याचा पुरावा माझ्या वागणुकीने मी भरपूर दिलेला आहे.' एवढे सांगून त्याने आपले सर्व सामानसुमान सैन्याच्या पुढे रवाना केले. नंतर

त्याने मुक्काम केला, आणि लढाई देण्याच्या हेतूने आपल्या सैन्याच्या उजव्या फळीवर खानजहान याला नेमले, आणि डाव्या फळीवर इस्माईल फतेखान याचा नातू अबदुल्ला खान याची नेमणूक केली. सैन्याच्या मध्यभागी त्याने राजपुत्र अल्लाउद्दीन याला ठेवले. अहमदशहा स्वतः २ हजार निवडक घोडेस्वार आणि १२ युद्धसज्ज हत्ती बरोबर घेऊन शत्रूची वाट बघत दबा धरून बसला.

(१४७) सुलतान होशंग याला अहमदशहाच्या या तयारीची काहीच कल्पना नव्हती. आतापर्यंत अहमदशहाच्या सैन्यापासून त्याला कोणताच विरोध झालेला नव्हता. तेव्हा त्याला असे वाटले की दक्षिणी फौजा अजूनही आपल्यापुढे पळ काढीतच आहेत. तेव्हा त्याने शिस्तीची फारशी कदर न करता आपली आगेकूच चालू ठेवली आणि एकाएकी शत्रूचे सैन्य त्याच्यापुढे उभे ठाकले. आपल्या सैन्याची युद्धासाठी व्यूहरचना करण्यास त्याला फुरसत न मिळाल्यामुळे त्याने आपल्याजवळील १७००० सैनिकांसमवेत अतिशय गोंधळलेल्या परिस्थितीत शत्रूवर हल्ला चढविला. दोन्ही फौजांमध्ये युद्धाला तोंड लागले तेव्हा अहमदशहाने आपण दबा धरून बसलेल्या जागेवरून होशंगशहावर हल्ला चढविला आणि आपल्याजवळील हत्ती आणि २००० स्वार यांच्यासह तो माळव्याच्या फौजेच्या पिछाडीवर तुटून पडला. दोन्ही बाजूंनी [२] (४१०) हल्ला झाल्यामुळे माळव्याचे सैन्य कैचीत सापडले. त्यांच्यामध्ये एकच घबराट उडाली आणि कसलाही विचार न करता त्यांनी सैरावैरा पळण्यास सुरुवात केली. दक्षिणी फौजांनी त्यांचा पाठलाग केला आणि त्यांच्या जवळ जवळ दोन हजार सैनिकांना ठार मारून त्यांचे सर्व सामानसुमान काबीज केले. एकंदर २०० हत्ती आणि सुलतान होशंगच्या जनान्यातील सर्व स्त्रिया अहमदशहाच्या हाती पडल्या. माळव्याच्या सैन्याचा पराभव झाल्याची[८८] बातमी जेव्हा नरसिंगरायाला कळली तेव्हा तोदेखील किल्ल्यातून बाहेर पडला. खेडल्याच्या प्रदेशातून माळव्याचे सैन्य माघार घेत असताना तो त्यांच्यावर तुटून पडला आणि मोठ्या संख्येने त्याने त्यांची कत्तल केली. अहमदशहाला जरी विजय मिळाला तरी मुसलमानांवर हल्ला करणे त्याला जे प्राप्त झाले त्याबद्दल त्याला अतिशय दुःख झाले. परंतु त्याने सुलतान होशंग याचा जनाना आणि मुलेबाळे यांना बहुमोल भेटी नजर देऊन त्यांच्या सुटकेबद्दल खंडणीची मागणी न करता त्यांना माळव्याकडे रवाना केले. त्यांच्याबरोबर जाण्यासाठी त्याने आपल्या दरबारातील काही उच्चपदस्थ मंडळी आणि आपल्या खाजगीतील काही खोजासरा यांची नियुक्ती केली. सुलतानाची भेट घेण्यासाठी आणि त्याचे अभिनंदन करण्यासाठी नरसिंगराय आपल्या मुलांना बरोबर घेऊन दाखल झाला. सुलतानाने खेडल्याला भेट देण्याबद्दल त्याने त्याचे मन वळविले. सुलतानाचे त्याने मोठ्या थाटामाटाने स्वागत केले. त्याने सुलतानाला अतिशय मौल्यवान नजराणा दिला. त्यात अनेक किंमतवान हिरे, माणके आणि मोती वगैरे जिनसा होत्या. सुलतान राजधानीकडे परत निघाला तेव्हा तो त्याच्याबरोबर माहूरपर्यंत दाखल झाला. माहूर येथे सुलतानाने त्याला

मानाचा पोषाख दिल्यावर आणि त्याच्यावर इतर मानसन्मानांची खैरखैरात केल्यावर त्याने सुलतानाची आपल्या राज्याकडे जाण्यासाठी रजा घेतली.

(१४८) माळव्याच्या इतिहासात असे लिहिले आहे की, या दोन्ही सुलतानांत आणखी एकदा लढाई झाली. याला कारण असे घडले की, अहमदशहाने जेव्हा खेडल्याला वेढा दिला तेव्हा नरसिंगरायाने सुलतान होशंग याला आपल्या मदतीसाठी बोलाविले. परंतु दक्षिणेचे इतिहासकार या घटनेची दखल घेत नाहीत. त्यामुळे [२] (४११) सत्य काय ते एक परमेश्वरच जाणे. या मोहिमेवरून परतल्यानंतर अहमदशहा बहमनी हा बिदर येथे येऊन दाखल झाला आणि त्याने शिकारीच्या नादात आपल्याला गुंतवून घेतले. शिकार करत असताना एका सुंदर जागी तो येऊन पोहोचला तेथे मुबलक पाणी होते. या ठिकाणी त्याने अहमदाबाद बिदर नावाचे शहर बसविण्याचे ठरविले. हिंदू इतिहासकारांनी [८९★] प्राचीन काळी ५ हजार वर्षांपूर्वी लिहिल्याप्रमाणे या देशात जे राजे राज्य करीत होते, त्यांची राजधानी असलेल्या बिदर [९०□] शहराच्या जागी त्याने एका अतिशय प्रचंड आणि मजबूत किल्ल्याची बांधणी केली. या इतिहासकारांच्या मते या राजांच्या ताब्यात महाराष्ट्र, कर्नाटक आणि तेलंगण [९१□] या प्रांतातील सर्व मुलख होता. या घराण्यातील अतिशय सुप्रसिद्ध राजा म्हणजे राजा भीमसेन हा होय. या राजाची मुलगी आणि माळव्याचा अधिपती राजा नल यांची प्रेमकथा साऱ्या हिंदुस्थानात सुप्रसिद्ध आहे. हिंदी भाषेतील नल आणि दमन (दमयंती) यांची कथा अकबर बादशहाच्या हुकूमावरून शेख फैजी याने फारशी काव्यात भाषान्तरित केलेली आहे.

(१४९) या सुमारास अहमदशहाच्या मनात अशी कल्पना आली की हिंदुस्थानातील इतर सुलतानांबरोबर वैचारिक संबंध प्रस्थापित करून आपल्या घराण्याचे आसन मजबूत करावे. या हेतूने त्याने खानदेशचा सुलतान नसीरखान फारुकी याच्या मुलीची आपला मुलगा राजपुत्र अलाउद्दीन याच्याबरोबर विवाह करण्यासाठी मागणी केली. आपण ऊमर फारूक याचे वंशज आहोत याचा नसीरखान याला अतिशय अभिमान होता. नसीरखानाला आपला शेजारी गुजराथेचा सुलतान [२] (४१२) याच्या वाढत्या सामर्थ्याबद्दल भीती वाटत होती. त्याने अहमदशहाची विनंती मान्य केली आणि आपल्या मुलीला मोठ्या सन्मानाने बरोबर आपले वकील देऊन अहमदाबाद बिदर येथे रवाना केले. तिची शहरामध्ये सन्मानपूर्वक पाठवणी करण्याच्या अगोदर तिच्यासाठी अहमदशहाने एका राजवाड्यात तिची राहण्याची सोय केली. राजपुत्र आणि राजकन्या यांच्या विवाहविधीचे समारंभ मोठ्या थाटामाटाने पार पाडण्यात आले. ह्या समारंभाचा सोहळा जवळजवळ दोन महिनेपर्यन्त चालू होता.

(१५०) या सुमारास सुलतानाला असे वाटले की, आपण आपल्या राज्याची विभागणी आपल्या मुलांमध्ये करणे सयुक्तिक ठरेल· त्यानुसार त्याने राजपुत्र [९२★]

महमूद खान याच्याकडे रामगीर, माहूर आणि कलम व वऱ्हाडचा काही भाग इतका प्रदेश लावून दिला. राजपुत्र दाऊदखान याला त्याने राजचिन्हे दिली[१३*] आणि अनेक अमीर-उमरावांना बरोबर देऊन त्याला तेलंगणाचा राज्यकारभार करण्यासाठी पाठवून दिले. सर्वांत मोठा राजपुत्र अलाउद्दीन याला त्याने आपला वारस म्हणून जाहीर केले. त्याच्याकडे त्याने राज्याच्या एकंदर कारभारावर देखरेख करण्याची कामगिरी सोपविली. ही कामगिरी पार पाडण्याबाबत अहमदशहाने आपला सर्वांत लहान मुलगा महमूद याला सहभागी केले. याप्रसंगी आपण ही जी व्यवस्था केली आहे तिचे आम्ही पूर्णपणे पालन करू अशा तऱ्हेची शपथ त्याने आपल्या सर्व अधिकाऱ्यांना घ्यावयास लावली. अशा तऱ्हेचे धोरण स्वीकारताना त्याला असे वाटले की, जे प्रत्यक्षात उतरणे अशक्य आहे ते अशा तऱ्हेची शपथ घेतल्याने तरी सुरक्षित राहील. याच प्रसंगी त्याने मलीक उत्‌तुज्जार याची दोन हजारी **मनसबदार** म्हणून बढती केली आणि दौलताबादच्या सुभेदारीवर त्याची नेमणूक केली.

(१५१) हिजरी ८३३ इ. स १४२९ } हिजरी ८३३ या[१४*] वर्षाच्या उत्तरार्धाच्या अखेरीस सुलतानाने कोकणच्या प्रदेशातील बंडखोर आणि शांतता मोडणाऱ्या लोकांचे पारिपत्य करण्यासाठी त्या प्रदेशात चाल करून जाण्याची मलीक उत्‌तुज्जार याला आज्ञा केली. कोकणचा प्रदेश हा हिंदी महासागराच्या किनारपट्टीवर पसरलेला आहे. मलीक उत्‌तुज्जारने अतिशय थोडया कालावधीत सुलतानाने सांगितलेली कामगिरी पार पाडली. कोकणचा प्रांत त्याने बहमनींच्या अमलाखाली आणला आणि आपल्या विजयाची फळे म्हणून सोने आणि चांदी यांनी लादलेले अनेक हत्ती व उंट त्याने दरबाराकडे रवाना [२] (४१३) केले.[१५□] त्याच्या या कामगिरीबद्दल अहमदशहाने त्याला स्वतःच्या वापरातला एक पोषाख, हिरेजडित अशी तलवार आणि इतर वस्तू बक्षिसीदाखल दिल्या. यापूर्वी बहमनी घराण्यातील कोणत्याही सेवकाचा अशा तऱ्हेने सन्मान झालेला नव्हता.

(१५२) आपण सुलतानाची काही तरी विशेष चाकरी करून दाखवावी या आकांक्षेने मलीक उत्‌तुज्जार याने गुजराथेच्या सुलतानाच्या ताब्यातील माहीम बेट आपल्या ताब्यात घेतले.[१६□] अहमदशहा गुजराथी याला जेव्हा हे कळले तेव्हा त्याने आपला मुलगा जफरखान याला माहीम जिंकून घेण्यासाठी सैन्य देऊन रवाना केले. आपल्या ताब्यात नुकत्याच आलेल्या प्रदेशाचे संरक्षण करण्याची आवश्यकता वाटून दक्षिणेच्या सुलतानाने मलीक उत्‌तुज्जार याला कुमक करण्यासाठी म्हणून आपला मुलगा अलाउद्दीन याची रवानगी केली. समुद्रातून आत आलेल्या एका खाडीच्या दोन्ही किनाऱ्यावर काही काळपर्यंत विरोधी बाजूंच्या फौजा छावणी करून राहिल्या. दोन्ही फौजांना परस्परांवर हल्ला करण्याचे धारिष्ट मात्र झाले नाही. काही कालानंतर त्या प्रदेशातील खराब हवा आणि पाणी यांच्या योगाने राजपुत्र अलाउद्दीन याची प्रकृती बिघडली. म्हणून त्याने हवा पालटण्यासाठी छावणीपासून काही दिवस मजलेच्या अंतरावर

असलेल्या ठिकाणाकडे कूच केले. त्याच्या गैरहजेरीत गुजराथचा राजपुत्र जफरखान यांनं मलीक उत्तुज्जार याच्यावर हल्ला केला. दोन्ही बाजूंत भयंकर रणधुमाळी माजली. लढाईत मलीक उत्तुज्जार याचा भाऊ पकडला गेला, बहमनींचे [२] (४१४) दोन मोठे अधिकारी ठार मारले गेले आणि त्यांच्या सैन्याचा संपूर्णपणे पराभव झाला. दक्षिणी फौजेचे सर्व तंबू, हत्ती आणि घोडे यांसह छावणीचे सर्व सामान गुजराथी सैन्याच्या हाती पडले. **तवारीख महमूदशाही** या ग्रंथात असे सांगितले आहे की राजपुत्र अलाउद्दीन या लढाईत हजर होता. त्याने आपल्या अंगी वसत असलेल्या शौर्याची चुणूक दाखविली. परंतु लढाईत मिळणारा विजय हा केवळ मानवी प्रयत्नावर अवलंबून नसल्यामुळे राजपुत्र अलाउद्दीन आणि मलीक उत्तुज्जार यांना पराजित होऊन मोठ्या घाईघाईने रणांगणातून पळ काढावा लागला.

(१५३) दरम्यान अहमदशहा बहमनीने आपला पराभव झाल्यानंतर काही काळाने पुन्हा एकदा आपल्या सैन्याची जमवाजमव केली आणि गुजराथेच्या दिशेने कूच [९७] केले. बहमनींच्या सैन्याला तोंड देण्यास अहमदशहा गुजराथी चुकला नाही. दक्षिणी फौजांनी पहिल्या प्रथम बागलाणातील तुंबोला नावाच्या किल्ल्याला वेढा दिला. परंतु सुलतानाने जेव्हा शत्रूचे सैन्य चाल करून येत असल्याची बातमी ऐकली तेव्हा त्याने वेढा उठविला आणि गुजराथेच्या फौजेला प्रतिकार करण्यासाठी कूच केले. काही काळपर्यंत दोन्ही फौजा कोणतीही हालचाल न करता परस्परांच्या नजीक तळ देऊन राहिल्या. अखेर दोन्ही फौजांतील शहाण्या माणसांनी गुजराथ आणि बहमनी सुलतानांमध्ये सलोखा घडवून आणला. परस्परांमध्ये असे ठरले की, एकमेकांनी आपापल्या ताब्यातील जिल्हे आणि किल्लेकोट यावर समाधान मानावे आणि भविष्यकाळात एकमेकांच्या मुलखावर आक्रमण करू नये. [९८]*

(१५४) हिजरी ८३५ / इ. स. १४३१ } **तवारीख अल्फी** या ग्रंथाचा कर्ता असे सांगतो की, हिजरी ८३५ या वर्षी अहमदशहा बहमनीच्या कानावर असे आले की गुजराथच्या सुलतानाचा मुलगा राजपुत्र महमदखान हा लांबच्या मोहिमेच्या निमित्ताने नंदुरबारच्या दिशेने गेला आहे. त्याच्या विरुद्ध अहमदशहा बहमनीने चाल केली. हे कळताच गुजराथेच्या सुलतानाने [२] (४१५) आपल्या मुलाच्या मदतीसाठी कूच केले. परंतु ही बातमी कळताच दक्षिणी फौजांनी ४ मजला एवढ्या अंतरापर्यंत माघार घेतली. तेव्हा गुजराथेच्या सुलतानाने आपल्या राजधानीच्या दिशेने कूच केले आणि तापी नदीच्या तीरावर मुक्काम केला. या ठिकाणी त्याला दक्षिणी फौजांनी तुंबोलाच्या किल्ल्याला वेढा दिल्याचे कळले. तेव्हा त्याने त्यांच्याविरुद्ध कूच केले. दोन्ही फौजांत लढाई झाली. सकाळपासून सूर्योदयापर्यंत लढाई चालली होती. कोणत्याच पक्षाला निर्णायक विजय मिळाला नाही. रात्रीच्या वेळी दोघेही सुलतान परस्परांमध्ये कोणताच सलोखा घडवून न आणता आपापल्या देशांकडे निघून गेले. इतर इतिहासकारांनीही तुंबोला किल्ल्याच्या वेढ्याच्या हकिकती दिलेल्या

आहेत. परंतु त्याच हकिकती परत सांगणे म्हणजे निरर्थक ग्रंथविस्तार होईल म्हणून त्या मी (फरिश्ता) सांगत नाही. ९९★

(९५५) हिजरी ८३६) हिजरी ८३६ यावर्षी अहमदाबाद बिदर या किल्ल्याचे
इ स. १४३२) बांधकाम पुरे करण्यात आले. हा किल्ला पूर्णपणे दगडाचा बांधण्यात आलेला होता. याप्रसंगी बादशहाने लोकांनी उत्सव करावेत अशी आज्ञा दिली. त्याचवर्षी त्याने आपल्या बहिणीचा मुलगा शेरखान याला ठार मारले. १००□ आपल्या मुलांच्या हितसंबंधाला त्याच्यापासून धोका आहे अशी सुलतानाची समजूत
हिजरी ८३७) झालेली होती. गुजराथेचा सुलतान आणि दक्षिणेचा सुलतान
इ. स. १४३३) यांच्यामध्ये युद्ध चालू असल्याचा फायदा घेऊन माळव्याचा होशंगशहा याने खेडल्याच्या नरसिंगरायाच्या प्रदेशावर आक्रमण केले आणि युद्धात त्याला ठार मारले. त्याने खेडल्याचा किल्ला आणि आजूबाजूचा मुलूख जिंकून घेतला. या घटनांची बातमी लागताच अहमदशहा बहमनीने माळव्याच्या [२] (४१६) सैन्याच्या रोखाने कूच केले. परंतु खानदेशचा सुलतान नसीरखान फारुकी याने मध्यस्थी करून दोन्ही सुलतानांमधील शत्रुत्वाची भावना नाहीशी केली. थोड्या वाटाघाटीनंतर असे ठरले की माळव्याचा सुलतान होशंग याने खेडल्याच्या किल्ल्याचा ताबा घ्यावा आणि वऱ्हाड अहमदशहा बहमनीकडे जावा. ही कलमे असलेला तह दोन्ही राज्यांत झाला. त्याबाबत दोन्ही सुलतानांनी आणाभाका घेतल्या. त्यानंतर दोघेही सुलतान आपआपल्या राजधान्यांकडे परतले. या घटनेला काही काळ लोटल्या-नंतर तेलंगणातील प्रबळ अशा हिन्दू रायांचे बंड मोडण्यासाठी सुलतानाने त्या प्रान्तावर चाल केली. थोड्या काळातच त्याने बंडखोरांना वठणीवर आणले.

(९५६) तेलंगणातून राजधानीकडे परतताना सुलतान अहमदाबाद बिदरपासून एक मजलेच्या अंतरावर होता. तेथे सुलतानाने सय्यद नसिरउद्दीन करबाली १०१□ याला चांदीच्या पाच हजार टंका त्याच्या स्वतःसाठी आणि तीस हजार टंका करबाला येथील साधुपुरुषांमध्ये वाटण्यासाठी अर्पण केल्या. यापूर्वी थोडाकाळ अगोदर अहमदशहाच्या स्वप्नामध्ये महमद पैगंबराचे रूप घेऊन त्याला दर्शन देणारा तो हाच सय्यद नसिरउद्दीन. त्याच्या संबंधी शेख अजूरी याने अतिशय चांगले उद्गार काढले आहेत. या सुमारास सुलतानाने नसिरउद्दीन याला भेटीसाठी बोलाविणे पाठविले आणि करबाला येथे जाण्यासाठी त्याला रजा दिली. या समारंभानंतर नसिरउद्दीन हा घोड्यावर बसून आपल्या घराकडे चालला असताना, शेर मलीक नावाचा अधिकारी इतर काही अधिकाऱ्यांसमवेत तो असलेल्या ठिकाणापाशी आला. त्यांच्याकडे दुर्लक्ष केल्यासारखे दाखवून सय्यद नसिउद्दीन हा घोड्यावरून खाली उतरला नाही. याचा अपमान [२] (४१७) वाटून शेर मलीक याने त्याला घोड्यावरून खाली खेचण्याची आपल्या नोकरांना आज्ञा दिली. १०२□ याचा अपमान वाटून सय्यद नसिरउद्दीन हा तावडतोब

सुलतानाकडे गेला, आणि त्याने शेर मलीकविरुद्ध तक्रार केली. सुलतानाने त्याचे तात्पुरते समाधान करून त्याला सांगितले की, योग्य प्रसंगी परमेश्वर आणि पैगंबर हे त्याच्या अपमानाचा सूड घेतील. यानंतर काही काळाने सुलतान अहमदाबाद बिदर येथे परतला. याप्रसंगी लष्करी अधिकाऱ्यांना आपापल्या घरी जाण्याच्या अगोदर आणि सैन्याची त्या त्या प्रांतामध्ये पाठवणी करण्याच्या अगोदर मानाचे पोषाख देण्याची प्रथा होती. हा समारंभ चालू असताना सुलतानाची नजर शेर मलीकवर पडली आणि त्या क्षणीच त्याला शेर मलीक याने सय्यद नसिरउद्दीन याचा जो अपमान केला होता त्याची आठवण झाली. सुलतानाने ताबडतोब आपल्या कसाब नावाच्या हत्तीला आणण्याची आज्ञा दिली. नंतर त्याने शेर मलीकला त्याच्या नसिर उद्दीन बरोबरील वागण्याची आठवण दिली. शेर मलीक याला हत्तीच्या पायाखाली टाकण्यात यावे असा हुकूम दिला. एका क्षणात हत्तीने त्याला चिरडून ठार मारले. शेर मलीकचा चेतना विरहित देह जणू काही शेकडो वर्षे मृत असल्याप्रमाणे त्या ठिकाणी पडून होता.

रज्जब २८
हिजरी ८३८
फेब्रुवारी १९
इ. स. १४३५

अहमदशहावली बहमनी याने १२ वर्षे आणि दोन महिने राज्य केले, आणि तो रजब महिन्याच्या २८ तारखेला हिजरी ८३८ या वर्षी मरण पावला. [१०३□]

(१५७) साधुपुरुष[१०४*] आणि [१०५□] विद्वान मंडळी यांना [२] (४१८) अहमदशहा अतिशय मान देत असे असे सांगतात. याचे एक उदाहरण म्हणजे त्याने आपल्या दरबारातील दोन धर्मवेत्त्यांना इराणमधील किरमान येथे पाठविले, आणि बरोबर येताना शहा निमतुल्ला याला हिन्दुस्थानात आपल्याबरोबर आणण्याची त्यांना आज्ञा केली.[१०६*] या दोन व्यक्ती म्हणजे शेख हबीद उल्ला जुनैदी आणि कुमचा मिर शमसुद्दीन. शहा निमतुल्ला याने अहमदशहाकडून आलेल्या प्रतिनिधींचे मोठ्या थाटाने स्वागत केले. त्याने स्वतः हिन्दुस्थानात येण्याचे नाकारले. परंतु आपला एक पट्टशिष्य किरमानचा मुल्ला कुतुबुद्दीन याला वरील प्रतिनिधींबरोबर जाण्याचा आदेश दिला. त्याने कुतुबुद्दीनजवळ एक पेटी दिली. या पेटीमध्ये त्याने अहमदशहाकरिता १२ कोन असलेला हिरवा मुकुट पाठविला. हे प्रतिनिधिमंडळ जेव्हा परत आले तेव्हा त्याला भेटण्यासाठी सुलतान स्वतः सामोरा गेला. मुल्ला कुतुबुद्दीन याला पाहिल्यावर सुलतान उद्गारला की, "मी सिंहासनावर आरूढ होण्याचे अगोदर ज्याला मी स्वप्नात पाहिले आणि ज्याने मला १२ कोन असलेला हिरवा मुकुट दिला तोच मला दिसलेला हा अवलीया पाहा. त्याने आणलेल्या पेटीत जर का मी स्वप्नात पाहिलेला हिरवा मुकुट असला तर खरोखरच माझे स्वप्न अतिशय आश्चर्यकारकरीतीने फलद्रूप होईल." यानन्तर तो अवलीया सुलतानासमोर आला आणि त्याने तो मुकुट सुलतानाला नजर केला. यावर अहमदशहा आश्चर्याने थक्क होऊन गेला. सुलतानाचे आश्चर्य बघून त्या

पूज्य मुल्लाने सुलतानाला सांगितले, " हे राजा, याबद्दल तुला आश्चर्य वाटण्याचे अगर संभ्रमित होण्याचे काहीही कारण नाही. आता जो मुकुट मी तुला नजर करीत आहे तो आणि तू स्वप्नात पाहिलेला हे दोन्हीही सारखे आहेत. त्याचप्रमाणे तुझ्यासमोर जी व्यक्ती मुकुट घेऊन आली ती व्यक्ती म्हणजे खरोखरीच मी होतो " [१०७] शहा निमतुल्ला याने सुलतानाला जे पत्र लिहिले त्यात त्याने सुलतानाचा उल्लेख शहा-बुद्दीन अहमदशहा वली असा केला होता. त्यामुळे सुलतान अतिशय [२] (४१९) खुष होऊन गेला आणि त्यानंतर सही करताना वरील पदव्यांचा उपयोग करण्यास त्याने सुरुवात केली. मुल्ला कुतुबुद्दीन याच्या भेटीची परतफेड म्हणून सुलतानाने पुन्हा एकदा ख्वाजा शम्सुद्दीन समनानी आणि सैफ उल्ला अहसनाबादी ह्या दोघांची किरमान येथे जाण्याकरिता रवानगी केली आणि शहा निमतुल्ला याने आपल्या एका मुलाला बहमनींच्या दरबारात पाठविण्यासाठी त्याचे मन वळविण्याचा त्याना आदेश दिला. शहा निमतुल्ला याला शहा खलीलउल्ला नावाचा एकच मुलगा होता. तेव्हा त्याने आपला नातू मिर-नूर-उल्ला याला दक्षिणेत जाण्याची परवानगी दिली.

(१५८) मिर नूर-उल्ला हा चौलच्या बंदरात येऊन पोहोचला. त्याला आणण्यासाठी सुलतानाने आपली स्वतःची पालखी पाठविली. राजधानीपर्यंत त्याला सोबत म्हणून मिर अबुल कासीम जुरजानी आणि सय्यद महमद सद्र या दोघांची रवानगी केली. मिर नुर-उल्ला हा राजधानीच्या जवळ येऊन पोहोचल्यानंतर अहमदशहा हा आपल्या मुलांना बरोबर घेऊन त्याला सामोरा गेला. भेटीच्या जागी त्याने एक मशीद बांधली आणि तेथे एका खेड्याची स्थापना करून त्याला निमताबाद हे नाव दिले. यानंतर काही काळाने त्याने शहा निमतउल्ला याच्या नातवाला धार्मिक लोकांचा प्रमुख—मलिक उल मुशायिक हा किताब दिला. त्याचप्रमाणे सुलतानाने आपल्या दरबारातील सर्व अमीर उमरावांच्यापेक्षा अग्रहक्काचे स्थान नुरुल्ला याला दिले. यातून त्याने सय्यद महमद गेसू दराज याच्या वंशजांनाही वगळले नाही. कालांतराने सुलतानाने आपल्या मुलीचा विवाह नुरुल्ला याजबरोबर लावून दिला.

(१५९) हिजरी ८३४ / इ. स. १४३१ या वर्षी शहा निमतउल्ला मरण पावला तेव्हा त्याचा मुलगा शहा खलील उल्ला आपल्या कुटुंबियासमवेत हिंदुस्थानात आला. त्याचा दुसरा [२] (४२०) मुलगा म्हणजे मिर नुरुल्ला याचा भाऊ शहा मुहिब उल्ला हा दक्षिणेत अतिशय नावाजलेला लष्करी अधिकारी म्हणून मोठ्या दर्जाप्रत जाऊन पोहोचला. त्याच्या सेवाचाकरीबद्दल बक्षीस म्हणून त्याच्या उदरनिर्वाहाच्या खर्चासाठी सुलतानाने त्याला बीडचा जिल्हा दिला. एवढेच नव्हे तर आपली नात म्हणजे राजपुत्र अल्लाउद्दीन याची मुलगी त्याला विवाहादाखल अर्पण केली. त्या काळापासून या सुप्रसिद्ध पवित्र घराण्यातील व्यक्तींच्याकडे बीड जिल्ह्याची जहागिरी चालत आलेली आहे. बीड

शहराच्या बाहेर जे कबरस्तान बांधण्यात आले आणि जे अजून उभे आहे त्याचा उद्देश ह्या पूजनीय अवलियांचे त्या ठिकाणी दफन व्हावे हाच होता.

(१६०) आपल्या अंगातील असामान्य लष्करी हिकमतीच्या जोरावर शहा मुहिब उल्ला याला गाजी म्हणजे पावन योद्धा असा किताब [१०८*] मिळाला.

अल्लाउद्दीन शहा बहमनी दुसरा [१०९*] [२] (४२१)

(१६१) आपल्या वडिलांनी प्रगट केलेल्या इच्छेप्रमाणे अल्लाउद्दीन शहा हा अहमदाबाद बिदर येथे सिंहासनावर बसला. त्याने आपला भाऊ महमदखान याची उपेक्षा केली नाही, तर त्याने त्याच्या उपयोगासाठी त्याला हत्ती–घोडे बहाल केले, आणि त्याच्या नावे जहागिरी तोडून दिली. दरबारातील पहिल्या दर्जाचा एक अधिकारी दिलावरखान याला त्याने आपला मुख्य वजीर नेमले, आणि त्याला **वकील उस्सलतनत्** हा किताब दिला. त्याचप्रमाणे ख्वाजा जहान अस्राबादी याची [२] (४२२) त्याने मंत्र्याच्या जागेवर नेमणूक केली. राज्याचा एक जुना सेवक इमाद उलमुल्क घोरी हा होता. बहमनी घराण्याची त्याने बऱ्याच काळपर्यंत मोठी चाकरी केल्यानंतर तो निवृत्त झाला होता. सुलतानाने **अमीर उल्उमरा** या अधिकारपदाचा त्याने स्वीकार करावा याकरिता म्हणून त्याचे मन वळविले. त्यानंतर त्याने इमाद उल्मुल्क याची त्याचे भाऊ महमदखान आणि ख्वाजा जहान यांजबरोबर अतिशय बलाढ्य सैन्य देऊन विजयनगरच्या काफरांविरुद्ध रवानगी केली. विजयनगरच्या राजाने ५ वर्षे खंडणी देण्याची टाळाटाळ केली होती आणि आता त्याने बाकी देण्यास सपशेल नकार दिला होता. वरील सैन्याने विजयनगरच्या प्रदेशाची खूप धुळधाण उडविली, आणि त्यांचा प्रदेश भयंकर रीतीने लुटून उद्ध्वस्त केला. विजयनगरच्या राजाने अखेर २० हत्ती, बरीच मोठी रक्कम आणि गायन आणि नर्तन यांमध्ये प्रवीण असलेल्या २०० स्त्रिया सुलतानासाठी जेव्हा बहाल केल्या आणि शिवाय राजपुत्र महमदखान याच्यासाठी अनेक मौल्यवान नजराणे जेव्हा त्याने पाठविले, तेव्हाच त्याची तहाची विनंती अल्लाउद्दीन शहा बहमनीने मान्य केली.

(१६२) अल्लाउद्दीन शहा बहमनीचे सैन्य यानंतर मुद्गल येथे परतले. तेथे आल्यावर सैन्यातील काही नाराज झालेल्या अधिकाऱ्यांनी राजपुत्र महमदखान याच्यापाशी असे निवेदन केले की ज्याअर्थी तुम्हाला तुमच्या बापाने आपल्या हयातीतच राज्याचा भागीदार केले आहे त्याअर्थी पुढीलपैकी एक गोष्ट होणे क्रमप्राप्त आहे. ती म्हणजे एक तर अल्लाउद्दीन शहाने तुम्हाला सिंहासनावर आपल्याबरोबर आसन देऊन राज्याचा कारभार दोघांनी मिळून चालविण्यास संमती दिली पाहिजे अथवा दुसरे म्हणजे त्याने राज्यातील मुलखाची दोघामध्ये विभागणी केली पाहिजे. परंतु या दोन्ही गोष्टींपैकी कोणतीच करण्याकडे सुलतानाच्या मनाचा कल दिसून येत नाही. तेव्हा आमचा तुम्हाला असा सल्ला आहे की राज्याच्या अर्ध्या भागाचा ताबा जबर-

दस्तीने मिळवून घेण्याचा अधिकार तुम्हाला प्राप्त झाला आहे. महमदखानाला वरील अधिकाऱ्यांनी प्रकट केलेले आपले मत पटले आणि त्याने त्याप्रमाणे करण्यास मान्यता दिली. त्याने ख्वाजा जहान आणि त्याचप्रमाणे इमाद उल्मुल्क घोरी या दोघांची मने आपल्या बेताला त्यांनी पाठिंबा द्यावा यासाठी वळविण्याचा प्रयत्न केला. या दोघा अधिकाऱ्यांनी मात्र धिक्कारपूर्वक महमदखानाच्या योजनेत सामील होण्यास साफ-साफ नकार दिला आणि त्याला अखेर असे सांगितले की तुझे हे कृत्य म्हणजे बापाविरुद्ध उघड उघड बंडखोरी केल्याच्या सदरात मोडण्याजोगे आहे. यावर [२] (४२३) राजपुत्राने त्या दोघांचाही खून करविला. यानंतर त्याने विजयनगरच्या राजाकडून मदतीदाखल बरेच मोठे सैन्य मिळविले आणि मुद्गल आणि रायचूर व त्याचप्रमाणे सोलापूर, विजापूर आणि नळदुर्ग ही शहरे जबरदस्तीने हिसकावून घेतली.

(१६३) या घटनेतील इतर कोणत्याही गोष्टीपेक्षा अल्लाउद्दीन शहाला इमाद उल्मुल्क घोरी याच्या मृत्यूमुळे अतिशय दुःख झाले. त्याने असे उद्गार काढले की घोरीने राज्यासाठी अतिशय अद्वितीय अशा कामगिऱ्या बजाविल्या होत्या. माझे त्याच्यावर पितृवत् प्रेम होते. माझी अशी खात्री आहे की अशा थोर आणि नामवंत माणसाचा खून केल्याने खुनी लोकांचा जर काही फायदा होईल अशी समजूत असेल तर ती चुकीची आहे. सुलतानाने यानंतर ताबडतोब आपल्या फौजेची जमवाजमव करण्यासंबंधी योग्य उपाययोजना करण्याबद्दल हुकूम दिले आणि सैन्याला शस्त्र सज्ज करण्यासाठी लागेल तेवढा पैसा खर्च करण्याची त्याने आज्ञा दिली. यानंतर सुलतानाने बंडखोरांबरोबर सामना देण्यासाठी म्हणून राजधानीमधून कूच केले. थोड्याच कालावधीत दोन्ही भावांमध्ये भयानक युद्धाचा उद्भव झाला. विजयश्रीने अल्लाउद्दीन शहाला माळ घातली. ज्या अधिकाऱ्यांनी महमदखानाला बंडाची चिथावणी दिली होती त्या सर्वांना कैद करण्यात आले. राजपुत्र महमदखान हा आश्रयासाठी थोड्याशा सेवकगणांबरोबर जवळच्याच डोंगराळ आणि जंगली भागात पळून गेला. दरम्यान सुलतान अहमदाबाद बिदर शहराकडे परतला. वरील घटनेमध्ये भाग घेणाऱ्या अनेक दोषी अधिकाऱ्यांचे गुन्हे त्याने माफ केले आणि त्यांची त्याने कैदेतून सुटका केली. तुझे अपराध मी क्षमा करीन असे अभिवचन त्याने महमदखानाला दिले आणि त्याच्या सुरक्षिततेची हमीही त्याने त्याला दिली. सुलतानाने एवढे कळवून त्याला स्वाधीन होण्याबद्दल निरोप पाठविला. यावर महमदखान हा सुलतानाकडे आला. त्याचे सुलतानाने अतिशय प्रेमाने स्वागत केले. यानंतर थोडा काळ लोटला न लोटला तोच तेलंगणाचा सुभेदार आणि सुलतानाचा भाऊ राजपुत्र दाऊद हा मरण पावला. त्याच्या मृत्यूमुळे रिकामा झालेला रायचूरचा किल्ला आणि त्या प्रदेशाचा वसूल एवढी महमदखानाने सुलतानापासून आपल्यासाठी मिळविली. या ठिकाणी राजपुत्र महमदखान पूर्ण मालकीने आणि अनिर्बंधपणे त्याला दिलेल्या जहागिरीचा [२] (४२४)

उपभोग घेत अनेक वर्षेपर्यंत राहिला. हा काळ त्याने अनेक प्रकारच्या मौजमजेत आणि चैनीत घालविला.

(१६४) १ मोहरम हिजरी ८४० जुलै १५ इ. स. १४३६ — हिजरी ८४० या वर्षाच्या पहिल्या दिवशी अल्लाउद्दीन शहाने दिलावरखानाला मानाचा पोषाख अर्पण केला. त्याने त्याच्या हाताखाली मोठी फौज देऊन कोकण नावाने ओळखल्या जाणाऱ्या समुद्र किनाऱ्याच्या बाजूला असलेला प्रदेश जिंकून घेण्याची कामगिरी त्याच्यावर सोपविली. या प्रदेशात अतिशय कणखर असलेल्या जातीच्या लोकांची वस्ती होती. त्याने रायरी आणि सोनखेड येथील राजांचा पराभव करून त्यांना शरण येणे भाग पाडले. त्यांनी नियमितपणे खंडणी देण्याचे कबूल केले. दिलावरखानाने सोनखेडच्या राजाच्या सुंदर मुलीला सुलतानासाठी हस्तगत केली. तिला बरोबर घेऊन तो राजधानीला परतला. परत येताना त्याने आपल्याबरोबर काही वर्षांची बाकी राहिलेली खंडणीही आणली होती. दिलावरखानाने बजावलेल्या चाकरीबद्दल पहिल्या प्रथम सुलतान अतिशय खुष झाला. सोनखेडच्या राजाच्या मुलीच्या सौंदर्याने तर त्याला अतिशय मोह घातला. सौंदर्य, स्वभावचातुर्य आणि गायनविद्येचे ज्ञान या गोष्टीत तिची बरोबरी करणारी दुसरी स्त्री सापडली असती किंवा नाही याबद्दल शंकाच आहे. सुलतानाने तिला परिचेहरा हा किताब दिला. त्या दोघांचे प्रेम इतके पराकोटीला गेले की लोकांत त्याबद्दल कुजबूज सुरू झाली. सरतेशेवटी सुलतानाला कळून आले की कोकणच्या राजाकडून दिलावरखानाने लाच घेतली आहे आणि किल्ले जिंकून घेण्याच्या कामामध्ये त्याने आपल्या प्रयत्नांची पराकाष्ठा केलेले नाही. तेव्हा दिलावरखानाबरोबरची त्याची वागणूक बदलून तिला तेढे स्वरूप आले. यावर आपणहून दिलावरखानाने आपल्या अधिकाराची वस्त्रे खाली ठेवली आणि अशा तऱ्हेच्या वर्तनाने आपल्यावर ओढवणाऱ्या संकटातून स्वतःची सुटका करून घेतली. या महत्त्वाच्या अधिकाराच्या जागी सुलतानाने दस्तुर उल्मुल्क या खोजाची नेमणूक केली. परंतु त्याच्या अत्यंत उद्धट वागणुकीचा राजधानीतील सर्व तऱ्हेच्या लोकांना लवकरच उबग आला. याबद्दल सुलतानाकडे दररोज तक्रारी नेण्यात येत. परंतु त्यांचा सुलतानाच्या मनावर यत्किंचितही परिणाम झाला नाही. ह्या तक्रारी दस्तुर उलमुल्क ह्याच्याबद्दल लोकांना जी असूया वाटते त्यामधून [२] (४२५) आणि राजधानीमध्ये जे अनेक पक्ष होते त्यांच्यामधील भांडणामधून निर्माण झाल्या आहेत, याबद्दल अल्लाउद्दीन शहाची खात्री झाली. याचा परिणाम म्हणून दिवसेंदिवस त्याची दस्तुर उल्मुल्क यांजवरील मर्जी वाढतच गेली. अखेर एकदा असे झाले की सुलतानाचा मुलगा हुमायून याने एक अर्ज आणला होता; त्या अर्जाला दस्तुर उल्मुल्क याने मान्यता द्यावी अशी हुमायूनने इच्छा प्रकट केली. यावर त्याने उत्तर दिले की, "या अर्जाकडे ताबडतोब मला लक्ष देता येणार नाही. परंतु एक-दोन दिवसात तो अर्ज मी विचारात घेईन." ही दोन-तीन दिवसांची मुदत संपल्यावर राजपुत्राने त्याला

निरोप पाठविला की "माझ्या कामाचा अजून निकाल लागला नसून ते अजून अपुरे आहे. माझी अशी इच्छा आहे की तुम्ही यत्किंचितही वेळ न लावता ते काम पुरे करावे." यावर दस्तुर उल्मुल्क याने उत्तर पाठविले की, "ही बाब तुमच्या अधिकाराच्या कक्षेत येत नाही आणि म्हणून त्या बाबतीत हस्तक्षेप करणे तुम्हाला शोभत नाही."

(१६५) राजपुत्र हा स्वभावतःच अतिशय तापट होता. दस्तुर उल्मुल्क याने केलेल्या अपमानामुळे तो भयंकर क्रोधाविष्ट झाला. त्याने आपल्या एका चाकराला बोलाविले आणि दस्तुर उल्मुल्क याचा खून करण्याची त्याला आज्ञा दिली. इतकेच नव्हे तर त्यामुळे जे काही वाईट परिणाम होतील त्यापासूनही संरक्षण करण्याचे वचन त्याने त्याला दिले. ज्या सैनिकाला राजपुत्राने बोलाविले होते त्याचे दस्तुर उल्मुल्क याच्या हातून थोडेफार नुकसान झालेले होते. त्याने ही कामगिरी पत्करली. वर ठरल्याप्रमाणे त्याच दिवशी दस्तुर उल्मुल्क हा दरबारातून परत येत असताना वरील शिपाई जणू काही आपण त्याच्यापुढे अर्ज दाखल करण्यासाठी जात आहोत अशा मिषाने पुढे झाला. समोर गेल्यावर त्याने एकाएकी आपल्या कमरपट्टयातून खंजीर बाहेर काढला, आणि त्याच्या हृदयात खोलवर खुपसला. दस्तुर उल्मुल्कवरील हल्ल्यासाठी राजपुत्राच्या रक्षकांनी आपली तयारी ठेवलेलीच होती. त्यांनी खुनी माणसाला पळून जाण्यासाठी फावावे अशा तयारीचा पवित्रा घेतला. याचा परिणाम असा झाला की त्यांच्यामध्ये आणि दस्तुर उल्मुल्क याच्या अनुचरांमध्ये हाणामारी झाली. ह्या गडबडीचा आवाज सुलतानाच्या दिवाणखान्यापर्यंत पोहोचला. ही गडबड कशाची आहे याची चौकशी करण्यासाठीच आपण जणू काही [२] (४२६) जात आहोत या मिषाने राजपुत्र हुमायून राजवाड्याबाहेर पडला. तेथून परतल्यानंतर त्याने सुलतानाला खबर दिली की अनेक वर्षे चाकरी झालेल्या आणि सुलतानाच्या मर्जीला पात्र झालेल्या एका शिपायाला दस्तुर उल्मुल्क याने अतिशय तिरस्करणीय रितीने वागणूक दिली. इतकेच नव्हे तर आता त्याने त्या शिपायाला शिवीगाळी करून त्याचा अपमान केला. त्या शिपायाने दस्तुर उल्मुल्क याला भोसकले आहे. सैनिकांनी त्या शिपायाला पकडले आहे आणि त्याच्याबाबत काय करावयाचे यासंबंधी आज्ञेची वाट ते पाहात आहेत. अल्लाउद्दीनशहाने आपल्या सर्व राजवटीत कोणालाही मृत्यूची शिक्षा ठोठावली नाही. अशी शिक्षा ठोठावण्याच्या तो विरुद्ध असल्याने आणि राजपुत्राच्या एकंदर वर्तनावरून खरी गोष्ट काय झाली असावी याबाबत त्याला संशय आल्याने त्याने खुनी माणसाला फक्त कैद करून ठेवावे अशी आज्ञा दिली. दस्तुर उल्मुल्क याचा मृत्यू झाल्यामुळे रिकाम्या झालेल्या जागी फिरोजशहाच्या कालातील एक विद्वान मियामन उल्ला दक्नी याची त्याने नेमणूक केली.

(१६६) हिजरी ८४१ या वर्षी सुलतानाची बेगम मालिका जहान (खानदेशचा

हिजरी ८४१) सुलतान नसीरखान याची मुलगी) हिला परिचेहरावरील सुलतानाच्या इ. स. १४३७) मर्जीमुळे मत्सर उत्पन्न झाला. सुलतानाची तिच्याबरोबर जी थंड वागणूक होती त्याचाही तिला अपमान वाटला आणि तिने आपल्या बापाकडे त्या संबंधात तक्रारवजा पत्रे लिहिली. या सबबीवर नसीरखानाने अल्लाउद्दीनशहाबरोबर युद्ध करण्याचे ठरविले. त्याला या कामी गुजरातच्या अहमदशहाच्या पाठिंबा मिळाला. युद्धाची सुरुवात वऱ्हाड जिंकून घेऊन करण्याचे नसीरखानाने ठरविले. या बेतानुसार त्याने वऱ्हाड प्रांताच्या अधिकाऱ्यांबरोबर खाजगीरीत्या बोलणी सुरू केली आणि तुम्ही मला येऊन मिळत असाल तर तुम्हाला मोठी बक्षिसी मी देईन अशी लालूच त्याने त्यांना दाखविली. त्याने दाखविलेल्या आमिषांना इतके यश आले की वऱ्हाडमधल्या दक्षिणी अधिकाऱ्यांनी एकमुखाने त्याला जाऊन मिळण्याचा निश्चय केला. त्यांनी असा विचार केला की नसीरखान हा त्या थोर उमरच्या वंशातला आहे. त्याच्या शत्रूंविरुद्ध लढताना रणांगणात जर आपल्याला मरण आले तर आपल्याला हुतात्म्यांचे मरण येईल. याप्रमाणे नसीरखान आपल्या सर्व सैन्याला बरोबर घेऊन वऱ्हाडमध्ये [२] (४२७) घुसला. गोंडवनाच्या राजानेही त्याच्या मदतीसाठी म्हणून मोठे सैन्य रवाना केले. वऱ्हाडच्या विश्वासघातकी अधिकाऱ्यांनी त्यांचा सुभेदार खानजहान याला पकडण्याचा प्रयत्न केला. खानजहान हा बहमनी घराण्याशी अतिशय एकनिष्ठ होता आणि वऱ्हाडवर आक्रमण करणाऱ्या शत्रूला जाऊन मिळण्याइतकी त्याची निष्ठा कमकुवत नव्हती. त्याला वरील अधिकाऱ्यांच्या बेताची खबर मिळाली. तो लगोलग नरनाळ्याच्या किल्ल्याकडे पळाला आणि त्या किल्ल्यात त्यान आपल्याला कोंडून घेतले. तेथून त्याने निर्माण झालेल्या एकंदर परिस्थितीची हकीकत दरबाराकडे लिहून कळविली. दरम्यान वरील विश्वासघातकी अधिकारी नसीरखानाला येऊन मिळाले. त्यांनी नसीरखानाच्या नावे तो वऱ्हाडचा सुलतान आहे असे जाहीर करून खुत्व्याचे वाचन केले एवढेच नव्हे तर नरनाळ्याला वेढा देण्यासाठी ते त्याच्याबरोबर कूच करून देखील गेले.

(१६७) अल्लाउद्दीन शहाला या घडामोडीची बातमी कळल्यावर त्याने आपले वजीर आणि लष्करी प्रमुख यांची सभा, त्यावेळी निर्माण झालेल्या बिकट परिस्थितीवर कोणती उपाययोजना करावी याचा विचारविनिमय करण्यासाठी बोलाविली. या सभेने अशी शिफारस केली की सुलतानाने खुद्द स्वतः शत्रूविरुद्ध चाल करून जावे कारण गुजरात आणि माळवा या देशांचे सुलतान आणि त्याचप्रमाणे गोंडवनाचे राजे हे नसीरखानाला मदत करण्यासाठी तयारी करून राहिले होते. परंतु सुलतानाला आपल्या अधिकाऱ्यांच्या एकनिष्ठेविषयी संशय निर्माण झाल्यामुळे त्याने दौलताबादचा त्यावेळी असलेला सुभेदार मलिक उत्तुज्जार याची ही मोहीम पार पाडण्याच्या कामगिरीवर नेमणूक केली.

(१६८) मलिक उत्तुज्जार याने या कामगिरीचा स्वीकार केला. त्यावेळी त्याने असे उद्गार काढले की सेवकांना आज्ञेचे पालन करण्याखेरीज दुसरा उपायच नसतो.

इतकेच काय तर धन्याने हुकूम दिल्यास आपल्या प्राणावर पाणी सोडणे हे देखील त्यांचे कर्तव्यच ठरते. तो असेही म्हणाला की माहीम येथे आम्हाला जो लांछनास्पद पराजय स्वीकारावा लागला त्याचे एकमेव कारण म्हणजे दक्षिणी आणि हबशी अधिकाऱ्यांनी माझ्याबाबत मनात ठेवलेली शत्रुत्वाची भावना हेच होय. कारण [११०] [२] (४२८) एक परदेशी माणूस आपल्या हिमतीवर प्रसिद्धी मिळवीत आहे ही गोष्ट त्यांना बघविली नाही. एवढे बोलून त्याने सुलतानापाशी अशी नम्र विनंती केली की याप्रसंगी आपण मला आपले खाजगीतले रक्षकदल आणि दक्षिणी आणि हबशी शिपाई वगळून सर्व परदेशी सैनिक ही कामगिरी पार पाडण्यासाठी द्या. मला असा विश्वास वाटतो की परमेश्वराच्या आशीर्वादाने आणि आपल्या कृपाप्रसादाच्या जोरावर वऱ्हाडमधील कामगिरी यशस्वीरित्या पार पाडणे मला शक्य होईल. या विनंतीला अल्लाउद्दीनशहा याने संमती दिली आणि आपल्या खास शरीररक्षक दलातील ३००० मोगल तीरंदाज आणि अनेक मोगल अधिकारी यांना त्याने मालिक उत्तुज्जारबरोबर वऱ्हाडात जाण्याचा हुकूम दिला. हे मोगल सैनिक फिरोजशहा आणि अहमदशहा यांच्या वेळे-पासून बहमनींच्या चाकरीत होते. या रक्षकामध्ये मंजू सुलतान आणि शहा कुली सुलतान या नावाचे दोन राजपुत्र होते. विश्वविजेता चेंगिजखान याच्या कुळात त्यांचा जन्म झाला होता. पहिल्या प्रथम मलिक उत्तुज्जार याने दौलताबादकडे कूच केले. तेथून त्याने गुजरात आणि माळवा यांच्या सरहद्दीवर आपल्या फौजेची टेहेळणीची पथके रवाना केली. नंतर त्याने ७००० शस्त्रसज्ज कसलेल्या मोगल [१११] सैनिकां-सह वऱ्हाडमध्ये प्रवेश केला. खानजहानला देखील नरनाळ्याचा किल्ला सोडून बाहेर येण्याची संधी मिळाली. तो किल्ला सोडून सुलतानाच्या सैन्याला मेहकर येथे येऊन मिळाला. मलिक उत्तुज्जार याने आता खानजहान याला त्याच्या सैन्यासहित एलिचपूरमार्गे गोंडवाड्याच्या रायाने वऱ्हाडात प्रवेश करू नये म्हणून त्याला प्रतिरोध करण्यासाठी एलिचपूर येथे अलग करून ठेवले. तो स्वतः मुख्य [२] (४२९) सैन्याला घेऊन रोहनखेडा घाटाच्या दिशेने ज्या ठिकाणी शत्रूसैन्याची छावणी होती तिकडे निघाला. घाटाच्या पायथ्याशी त्याची खानदेशच्या सैन्याच्या एका तुकडीबरोबर गाठ पडली. त्याने त्या सैन्याची धूळदाण उडविली आणि त्यांचा भयंकर संहार केला. आपला झालेला हा पराभव हे एक दुश्चिन्ह आहे असा विचार नसीरखानाचे मनात आला आणि त्याने अविवेकाने बुरहाणपूरच्या दिशेने माघार घेतली. त्या शहरापर्यंत मलिक उत् तुज्जार याने त्याचा पाठलाग केला. आपल्या राजधानीमध्ये देखील आपण सुरक्षित नाही ह्या भावनेने मलिक नसीरखान याने लालिंगच्या किल्ल्याकडे पलायन केले. [११२]

(१६९) मलिक उत्तुज्जार याने बुरहाणपूरच्या रहिवाशांकडून हिरे, द्रव्य आणि इतर वस्तू यांच्या स्वरूपाने जबरदस्त खंडणी वसूल केली आणि नंतर खानदेशचा प्रांत उद्ध्वस्त करण्याच्या उद्देशाने त्याने कूच केले. आपल्या मनाप्रमाणे

ही कामगिरी पार पाडल्यावर तो बुरहाणपूरला परतला. तेथे त्याने बादशाही राजवाडे जाळून टाकले आणि त्यांची पाळेमुळे खणून काढली आणि जणू काही आपण दक्षिणेकडेच परत निघालो आहोत असे भासवीत त्याने बुरहाणपूरमधून कूच केले. परंतु रात्रीच्या वेळी त्याने आपला मार्ग बदलला आणि जलद गतीने कूच करून तो ४००० घोडेस्वारांच्या तुकडीला घेऊन लालिंगच्या किल्ल्यासमोर येऊन थडकला. नसीरखानापाशी १२००० सैनिक होते. त्याला असे वाटले की शत्रूपेक्षा आपण वरचढ आहोत याचे कारण शत्रूची संख्या आपल्यापेक्षा कमी आहे. एवढेच नव्हे तर कूच करण्याच्या श्रमामुळे शत्रू दमून देखील गेला आहे. या विचाराने तो मलिक उत्तुज्जारबरोबर लढाईला उभा ठाकला. परंतु खानदेशच्या फौजेचा संपूर्ण [२] (४३०) पराभव झाला. नसीरखानाचे अनेक प्रमुख अधिकारी वऱ्हाडच्या बंडखोर सरदारांसहित रणांगणावर ठार मारले गेले. मलिक उत्तुज्जार याच्या हाती प्रचंड लूट मिळाली. त्यात ७० हत्ती आणि काही तोफा होत्या. या लुटीसह तो मोठ्या विजयोन्मादाने अहमदाबाद बिदरकडे परत फिरला.

(१७०) बिदरनजीक मलिक उत्तुज्जार आला तेव्हा त्याने बजाविलेल्या लोकोत्तर कामगिरीबद्दल त्याच्यावर आपली मेहेर नजर झाली हे दाखविण्यासाठी अल्लाउद्दीनशहाने राजपुत्र हुमायून याला सर्व दरबारी मंडळीसहित त्याला सामोरे जाण्यासाठी शहरापासून बऱ्याच अंतरापर्यंत पुढे रवाना केले. मलिक उत्तुज्जार तेथे आल्यावर त्याने त्याला बादशाही पोषाखाचा एक जोड, एक हत्ती आणि हिरे जडविलेले एक खड्ग बक्षिसीदाखल दिले आणि त्याला दौलताबाद येथील जहागिरीवर रुजू होण्याची परवानगी दिली. त्याचवेळी त्याच्याबरोबर जे जे अधिकारी गेले होते त्या सर्वांना अल्लाउद्दीनशहाने पदव्या, बढत्या आणि जमिनीच्या देणग्या देऊन खूष केले. वरील लढाईत आपल्या अद्वितीय कामगिरीने प्रसिद्धी पावलेल्या शहा कुली सुलतान याला सुलतानाने आपली मुलगी विवाहादाखल दिली. त्याचवेळी त्याने असा हुकूम जारी केला की यापुढे मानाच्या बाबतीत दक्षिणी आणि हबशी लोकांऐवजी मोगलांना अग्रहक्क देण्यात यावा. मोगलांचा अशा तऱ्हेने सन्मान करण्याचा निर्णय घेण्यात आल्या दिवसापासून तो अजूनपर्यंत दक्षिणी आणि मोगल यांच्यामधील वैमनस्याची पाळेमुळे खूप खोलवर रुजली गेली आहेत आणि जेव्हा जेव्हा संधी प्राप्त झाली त्या त्या सर्व प्रसंगी दक्षिणी लोकांनी आपल्या मनातील वैराचे उघडपणे प्रदर्शन केले आहे.

(१७१) यासुमारास विजयनगरच्या देवरायाने आपले सरदार आणि राज्यातील प्रमुख ब्राह्मण यांची सभा बोलाविली. त्या सभेला त्याने असे सांगितले की माझा देश म्हणजे कर्नाटक. हा विस्तार, लोकसंख्या आणि वसूल या बाबतीत बहमनी घराण्यापेक्षा कितीतरी पटीने वरचढ आहे. त्याचप्रमाणे माझी फौजही त्यांच्यापेक्षा संख्येने अधिक आहे. असे असताना मुसलमानांना नेहमी विजय का मिळतो

आणि माझ्यावर खंडणी भरावयाला लागण्यासारखी परिस्थिती का ओढवते याची कारणे तुम्ही मला कृपा करून सांगा. यावर काहींनी त्याला असे निवेदन [२] (४३१) केले की आमच्या शास्त्रात असे भविष्य लिहून ठेवले आहे की परमेश्वराने हिंदूंपेक्षा मुसलमान हे ३०००० वर्षे वरचढ रहावे असे वरदान त्यांना देऊन ठेवले आहे आणि म्हणून या कारणास्तव सर्वसाधारणपणे हिंदूंचा पराभव करण्याचे कामी मुसलमानांना यश मिळते. दुसऱ्या काहीजणांनी असे सांगितले की मुसलमानांच्या वरचढपणाला दोन तऱ्हेची परिस्थिती कारणीभूत आहे. एक म्हणजे त्यांच्या सैन्यातील घोडे हे अधिक ताकदवान आहेत आणि कर्नाटकच्या दुबळ्या घोड्यांपेक्षा अधिक श्रम सहन करण्याची त्यांची ताकद आहे. दुसरी गोष्ट म्हणजे बहमनी घराण्याच्या सुलतानांच्या नोकरीत उत्तम तिरंदाज नेहमी जय्यत तयार असतात. आपल्या सैन्यात असे उत्कृष्ट तिरंदाज फारच थोडे आहेत.

(१७२) यावर देवरायाने आपल्या फौजेत मुसलमानांची भरती करण्याचा हुकूम दिला. त्याने त्यांना जहागिरी लावून दिल्या आणि विजयनगरमध्ये त्यांच्या उपयोगासाठी एक मशीद बांधली. [११३ □] मुसलमानांना त्यांच्या धर्माप्रमाणे वागण्याचे कामी कोणीही प्रतिबंध करू नये असा वटहुकूम त्याने काढला. त्याचप्रमाणे एका उंची आसनावर आपल्या सिंहासनासमोर कुराणाची एक प्रत ठेवण्याची त्याने आज्ञा दिली. त्यापाठीमागे त्याचा असा उद्देश होता की विजयनगरच्या राजाच्या सिंहासनासमोर आपली हजेरी लावण्याचे कामी आणि त्याला आदाबअर्ज करण्याचे कामी त्यांच्या-कडून मुसलमानी धर्माने घालून दिलेल्या आज्ञांविरुद्ध वागण्याचे पाप घडू नये. [११४ □] देवरायाने त्याचप्रमाणे आपल्या सर्व हिंदू शिपायांना तिरंदाजी शिकणे सक्तीचे केले. या कामासाठी त्याने व त्याच्या अधिकाऱ्यांनी आपल्याला इतके [२] (४३२) वाहून घेतले की थोड्याच अवकाशात तिरंदाजीमध्ये प्रवीण असलेले २००० मुसलमान आणि ६०००० हिंदू तिरंदाज त्याने भरती केले. त्याशिवाय नेहमीच्या पद्धतीनुसार भाला आणि बरची ही शस्त्रे धारण करणारे ८०००० घोडेस्वार आणि २ लक्ष पायदळी सैनिक त्याच्या सैन्यात सामील झाले.

(१७३) इतका प्रचंड सेनासंभार जमा झाल्यावर त्याने बहमनी राज्य जिंकून

हिजरी ८४७
इ. स. १४४३

घेण्याचा निश्चय केला आणि त्याप्रमाणे हिजरी ८४७ या वर्षी त्याने तुंगभद्रा नदी ओलांडली आणि एकाएकी हल्ला करून मुद्गलचा किल्ला जिंकून घेतला. आपल्या मुलांना त्याने रायचूर आणि बंकापूर यांना वेढा देण्यासाठी रवाना केले आणि सैन्यासहित त्याने कृष्णेच्या काठावर छावणी दिली. तेथून त्याने सैन्याच्या तुकड्या रवाना केल्या. त्यांनी सागर आणि विजापूर पर्यंतच्या मुलखात लुटालूट केली आणि तो मुलख जाळूनपोळून उद्ध्वस्त केला. तेथील रहिवाशांना त्यांनी विनदिक्कत यमसदनास पाठविले. या घटनांची बातमी जेव्हा अल्लाउद्दीनशहाला मिळाली तेव्हा या आक्रमणाला परतवून लावण्याची त्याने

तयारी केली. त्याने तेलंगण, दौलताबाद आणि वऱ्हाड येथील आपल्या सैन्यांच्या तुकड्यांना विलंब न लावता ताबडतोब अहमदाबादबिदर येथे हजर होण्याचा हुकूम दिला. ह्या सैन्याची त्याने नंतर पाहणी केली तेव्हा त्याला आपल्या फौजेत ५०००० घोडेस्वार, ६०००० पायदळ आणि मोठ्या संख्येने तोफखाना एकत्र जमा झाल्याचे दिसून आले. या सेनासमूहासह त्याने शत्रुविरुद्ध चाल केली. अल्लाउद्दीन शहा कूच करून येत आहेसे पाहून देवरायाने मुद्गल किल्ल्याच्या तटाच्या भिंतीखाली आपली छावणी दिली आणि आपल्या सैन्याच्या अनेक सुटसुटीत तुकड्या त्याने अल्लाउद्दीनशहाच्या कुचीत अडथळे निर्माण करण्यासाठी रवाना केल्या. अल्लाउद्दीनशहाचे सैन्य मुद्गलपासून १२ मैल अंतरावर थांबले. मलिक उत्तुज्जार याला तेथून देवरायाच्या मुलांविरुद्ध दौलताबादच्या सैन्याबरोबर रवाना करण्यात आले. विजापूरचा सुभेदार खान जमान आणि वऱ्हाड [२] (४३३) आणि तेलंगणाच्या सैन्याचा सेनापती खान आजम यांची रवानगी शत्रूच्या मुख्य सैन्याला विरोध करण्यासाठी करण्यात आली. मलिक उत्तुज्जार हा प्रथम रायचूर येथे गेला आणि त्याने देवरायाच्या मोठ्या मुलाबरोबर लढाई दिली. या लढाईत देवरायाचा मुलगा जखमी झाला आणि त्याने बंकापूरच्या रोखाने पलायन केले. त्याचा धाकटा भाऊ बंकापूरला घातलेला वेढा उठवून त्याला वाटेत तेथून येऊन मिळाला.

(१७४) दोन महिन्यांच्या अवधीत विरोधी पक्षांच्या प्रचंड सेनासमूहात एकंदर तीन वेळा लढाया झाल्या. पहिल्या लढाईत दोन्ही बाजूंकडील असंख्यात सैनिक प्राणास मुकले. लढाईचे पारडे निश्चित हिंदूंच्या बाजूने झुकले आणि मुसलमानांना भयंकर हानी सोसावी लागली. दुसऱ्या लढाईत सुलतान अल्लाउद्दीन यास विजय मिळाला आणि शेवटच्या लढाईत देवरायाचा मोठा मुलगा खान जमानने फेकलेला भाला लागून ठार मारला गेला. ह्या घटनेमुळे हिंदूंमध्ये अतिशय घबराट पसरली आणि त्यांनी अस्ताव्यस्तपणे पलायन करून मुद्गलच्या किल्ल्यात माघार घेतली. मुशिर उल्मुल्क आणि त्याचा भाऊ हे दोघेजण नावाजलेले अधिकारी होते. त्यांनी पळणाऱ्यांचा पाठलाग केला आणि त्यांच्याबरोबरच ते किल्ल्यात शिरले. काफरांना त्यांच्या शौर्याबद्दल कौतुक वाटले आणि त्यांना कोणत्याही प्रकारे अपाय न करता त्यांनी कैद केले. त्या दोघांना नंतर त्यांनी देवरायासमोर नेले. देवरायाने त्या दोघांना कैदेत ठेवण्याचा हुकूम दिला. यावर अल्लाउद्दीनशहाने देवरायाला पत्र लिहून कळविले की माझ्या दृष्टीने माझ्या दोन प्रमुख अधिकाऱ्यांच्या जीविताची बरोबरी २००००० सामान्य माणसांच्या जीविताइतकी आहे. माझ्या घराण्यातील सुलतानांमध्ये अशा तऱ्हेची प्रथा चालत आलेली आहे की एका मुसलमानाला ठार मारल्यास त्याच्या मृत्यूचा बदला १००००० हिंदूंना ठार मारून घ्यावयाचा. तेव्हा मी तुम्हाला असे निक्षून बजविती की तुम्ही माझ्या दोन कैद केलेल्या अधिकाऱ्यांना ठार माराल तर त्यांच्या प्रत्येकाच्या मृत्यूचा बदला मी एक-एक लाख हिंदूंना ठार मारून घेईन.

(१७५) बहमनी राजघराण्यातील सुलतान आपण केलेल्या [२] (४३४) प्रतिज्ञा किती कसोशीने तडीला नेतात याची अनुभवाने देवरायाची खात्री झालेली असल्याकारणाने त्याने सुलतानाकडे आपले खाजगीतील अधिकारी पाठविले. त्यांच्या-तर्फे देवरायाने प्रस्ताव मांडला की आपण यापुढे माझ्या ताब्यातील प्रदेशाचे नुकसान न करण्याचे वचन देत असाल तर मी दरवर्षी तुम्हाला खंडणीची ठराविक रक्कम देत जाईन आणि तुमच्या कैद केलेल्या दोन्ही अधिकाऱ्यांची सुटका करीन. सुलतानाने या अटींना मान्यता दिल्यावर दोन्ही पक्षात तह झाला. देवरायाने ताबडतोब मुशिर उल्मुल्क आणि त्याचा भाऊ यांची सुलतानाकडे रवानगी केली. त्याचप्रमाणे त्याने चाळीस लढाऊ हत्ती आणि मोठ्या किमतीच्या अनेक मूल्यवान वस्तू सुलतानाकडे भेट म्हणून पाठविल्या. त्याच वेळी त्याने काही वर्षे थकलेली खंडणी सुलतानाला दिली. यानंतर सुलतानाने एक उत्कृष्ट पोषाख देऊन देवरायाचा सन्मान केला. देवरायाला त्याने उत्तम प्रकारे सजविलेले आणि हिरेजडित सामुग्रीने मढविलेले अनेक घोडे नजर केले. त्यानंतर सुलतानाने आपल्या देशाकडे परत कूच करून जाण्यास सुरुवात केली. यानंतरच्या आपल्या उर्वरित कारकिर्दीत देवराय हा नियमितपणे खंडणी देत असे. याप्रसंगी जो तह झाला त्यातील अटींचे सुलतान आपल्यापरीने अतिशय काटेकोरपणे पालन करी.

(१७६) आपल्या कारकिर्दीच्या पूर्वार्धात अल्लाउद्दीन शहाने अहमदाबाद बिदर येथे गरिबांसाठी एक रुग्णालय बांधले. या रुग्णालयाच्या खर्चासाठी त्याने खूप मोठ्या जमिनींचे उत्पन्न तोडून दिले. त्यामध्ये त्याने मुसलमान हकीम आणि हिंदू वैद्य अशा दोघांचीही नेमणूक केली. आपल्या राज्याच्या प्रत्येक भागांत तो लोकांच्या वर्तनाची तपासणी करण्यासाठी अधिकारी आणि निःपक्षपाती अधिकारी पाठवीत असे. तो स्वतः जरी दारू पीत असे तरी इतरांनी तिचे सेवन करू नये, असा हुकूम त्याने काढला. त्याचप्रमाणे आपल्या राज्यात जुगार खेळण्यालाही त्याने बंदी केली आणि कलंदर व्यक्ती, आळशी माणसे आणि फुकट गेलेले टवाळखोर ह्यांच्या मानेवर साखळदंड चढवले. रस्त्यावरील घाण साफ करणे, मोठेमोठे दगड वाहून नेणे आणि सर्व तऱ्हेची मेहनतीची कामे करण्याची शिक्षा त्याने त्यांना दिली. यामध्ये [२] (४३५) सुलतानाचा उद्देश त्यांची सुधारणा व्हावी असा होता. त्याचप्रमाणे त्यांनी मेहनत करून आपल्या उपजीविकेसाठी द्रव्य कमवावे अथवा ते न जमल्यास देश सोडून कायमचे चालते व्हावे अशीही सुलतानाची इच्छा होती. कोणत्याही व्यक्तीला कान-उघडणी केल्यानंतर आणि थोड्याफार सुधारणेसाठी वाव दिल्यानंतर दारू पिण्याच्या गुन्ह्याबद्दल दोषी ठरविण्यात आले तर शिक्षा म्हणून सुलतानाने असा हुकूम जाहीर केला की गुन्हेगाराचे समाजातले स्थान कोणतेही असले तरी त्याच्या घशात वितळवलेले शिसे ओतण्यात यावे.

(१७७) सय्यद महमद गिसू दराज याचा एक नातू हयात होता. एका दरबारी नर्तकीकडे त्याचे मन आकर्षिले गेले. तिच्या नादाने तो दारूचे सेवन करण्यास उद्युक्त झाला. दारू प्याल्यानंतर दारूच्या धुंदीत तो भांडाभांड करू लागला आणि एका बाईला त्याने मारले व तिचे केस कापून टाकले. ही भानगड शहराच्या कोतवालापुढे सादर करण्यात आली. त्याने गुन्हेगार आणि ती बाई या दोघांना कैद केले. परंतु गिसू दराजचे घराणे हे सय्यदामध्ये मोडत असल्याकारणाने त्यांच्या विषयीच्या आदराच्या भावनेने त्याने वरील फिर्याद सुलतानाच्या समक्ष गुदरण्याचा विचार केला. फिर्याद ऐकल्यानंतर सुलतानाला अतिशय संताप आला आणि त्याने गुन्हेगाराला शहरातील अत्यंत गजबजलेल्या चौकात नेण्याचा हुकूम दिला. तेथे त्याच्या तळव्यावर २०० फटके लगावण्यात यावे असे त्याने फर्माविले आणि त्याचप्रमाणे आपण यापुढे दारूचे सेवन करणार नाही अशी शपथपूर्वक प्रतिज्ञा घेण्यास त्याला सांगितले. गुन्हेगाराला नादी लावलेल्या नर्तकीची गाढवाचे कातडे घालून रस्त्यातून धिंड काढण्यात आली आणि नंतर तिची शहरातून हकालपट्टी करण्यात आली.

(१७८) सुलतानाने आपल्या मुलकी आणि लष्करी खात्याची इतक्या कौशल्याने पुनर्घटना केली की त्याबरोबर तुलना करताना फरिदून आणि नौशेरवान यांनी केलेली कामगिरी फिकी पडली. शुक्रवारी आणि सर्व सुट्टयांचे दिवशी तो नियमाने मशिदीत जात असे आणि धर्मावरील प्रवचने ऐकत असे. मानवी रक्त सांडण्याच्या तो अतिशय विरुद्ध होता. अर्थात या गोष्टीबद्दल जरी त्याला तिटकारा वाटत असे तरी त्याने मूर्तिपूजकांच्या अनेक देवळांचा नाश केला आणि देवळांचे जागी मशिदी बांधल्या. तो नाजारेन (म्हणजे ख्रिश्चन) अथवा ब्राह्मण यांजबरोबर कधीही संभाषण करीत नसे. इतकेच काय तर आपल्या राज्यकारभारात कोणत्याही [२] (४३६) मुलकी अधिकाराची जागा स्वीकारण्यास तो त्यांना परवानगी देत नसे.

(१७९) विजयनगरबरोबरचे युद्ध संपुष्टात आल्यानंतर सुलतानाने आपली वर्तणूक बदलली आणि तो आपला सारा वेळ ख्यालीखुशाली आणि मौजमजा करण्याच्या कामी घालवू लागला. राज्याचा कारभार बघण्याचे काम त्याने आपल्या मंत्र्यांवर सोपविले आणि राज्यामधील १००० अतिशय सुंदर स्त्रिया गोळा करून आपल्या जनानखान्यात आणून भरल्या. या स्त्रियांची राहण्याची सोय करण्यासाठी एका जलाशयाच्या किनाऱ्यावर त्याने एक भव्य राजवाडा बांधला आणि त्यासभोवार प्रशस्त आणि सुंदर बागबगीचे त्याने तयार केले. या राजवाड्यास त्याने सुखाचे निवासस्थान असे नाव दिले. या राजवाड्यात तो आपला सर्व वेळ माणकाच्या रंगाच्या दारूचे सेवन करण्यात आणि मधुर चेहऱ्याच्या स्त्रियांच्या ओठांची चुंबने घेण्यात अथवा उत्तम आवाज असलेल्या गायकांनी गायिलेली नितांत सुंदर गीते ऐकण्यात घालवीत असे. सुखाची धुंदी मनावर चढलेल्या या मनःस्थितीत असताना चार अथवा पाच महिन्यातून फक्त

एकदा तो दरबारात हजर राहात असे. राज्याचा अधिकार हाती असलेले त्याचे दक्षिणी अधिकारी सत्तेचा अनिर्बंधपणे उपयोग करीत.

(१८०) या सुमारास मियामनउल्ला दकनी याने समुद्रकिनाऱ्यालगत असलेले सर्व किल्ले जिंकून ताब्यात आणण्याचा मनसुबा रचला. हा मनसुबा सिद्धीस नेण्यासाठी सुलतानाने मलिक उततुज्जार याची नियुक्ती केली. त्याच्याबरोबर त्याने ७००० दक्षिणी पायदळी सैनिक, ३००० अरबी घोडेस्वार आणि शिवाय त्याच्या हाताखालील सैन्याची तुकडी एवढे सैन्य देऊन त्याची रवानगी पश्चिम दिशेकडे केली. मलिक उततुज्जार याने आपल्या सैन्याचा तळ चाकण या ठिकाणी ठेवण्याचे ठरविले. त्याप्रमाणे त्याने जुन्नर शहराजवळचा किल्ला आपल्या ताब्यात घेतला. या ठिकाणाहून त्याने वेळोवेळी कोकणात आपल्या सैन्याच्या तुकड्या रवाना केल्या आणि त्या देशातील अनेक राजांना शरण येण्यास भाग पाडले. सरतेशेवटी तो स्वतः कोकण देशात उतरला आणि तेथल्या एका किल्ल्याला त्याने वेढा दिला. [२] (४३७) त्या किल्ल्याच्या अधिपतीचे नाव शिर्का असे होते. ११५□ त्याला मलिक उततुज्जार याने झटपट शरण येण्यास लावले आणि त्याला आणि त्याच्या कुटुंबातील मंडळींना आपल्या स्वाधीन होण्यास भाग पाडले.

(१८१) मलिक उततुज्जार याने शिर्का याला यानंतर असे बजाविले की तू एक इस्लाम धर्माचा स्वीकार तरी कर नाहीतर तुला ठार मारणे मला भाग पडेल. यावर त्या लबाड काफराने मोठ्या नम्रतेचा आव आणून मलिक उततुज्जार याला सांगितले की माझ्यामध्ये आणि शंकरराय याच्यामध्ये वंशपरंपरागत वैर आहे. शंकररायाच्या ताब्यात खेळण्याच्या किल्ल्याच्या आजूबाजूचा प्रदेश आहे. अशा परिस्थितीत मी जर इस्लाम धर्माच्या (Pale) परिमितीत प्रवेश केला आणि माझा शत्रू शंकरराय हा पूर्वीप्रमाणेच आपल्या हाती सत्ता बाळगून बलाढ्य राहिला तर तुम्ही या प्रदेशातून निघून गेल्यावर धर्मबदलाच्या कारणास्तव तो माझा तिरस्कारपूर्वक अवहेलना करील आणि माझी नातेवाईक माणसे आणि माझे प्रजाजन यांना माझ्याविरुद्ध बंड करण्यास चिथावणी देईल. याचा परिणाम असा होईल की माझ्या वाडवडिलांपासून ताब्यात असलेला प्रदेश माझ्या हातातून जाईल. राजा शिर्का मलिक उततुज्जार याला असेही म्हणाला की माझा प्रतिस्पर्धी खेळण्याचा शंकरराय याला आपण वठणीवर आणा आणि त्याच्या ताब्यातील प्रदेश माझ्या अथवा माझ्या अधिकाऱ्यांच्या स्वाधीन करा. ही गोष्ट साध्य करणे सहज सुकर आहे. आपण जर असे केलेत तर खऱ्या धर्माच्या म्हणजे मुसलमानी धर्माच्या तत्त्वांचा मी अंगीकार केला आहे असे मी जाहीर करीन आणि सुलतानाच्या अनेक सेवकांमध्ये माझी भरती मी करून घेईन. त्याचप्रमाणे सुलतानाच्या खजिन्यात दरवर्षी खंडणी मी देत जाईन आणि या प्रदेशातील जे राजेरजवाडे आपल्या कर्तव्यात कसूर करतील आणि राजनिष्ठ राहणार नाहीत त्यांना वठणीवर आणण्याचे कामात देखील मी सुलतानाला मदत करीन.

(१८९) यावर मलिक उत्‌तुज्जार याने उत्तर दिले की माझ्या असे कानावर आले आहे की राजा शिर्काच्या देशाकडे जाणारा मार्ग घनदाट जंगलाने भरलेला [२](४३८) आणि अतिशय कठीण अशा घाटाच्या रस्त्याने आहे. राजा शिर्का यावर म्हणाला की सैन्याला मार्ग दाखविण्यासाठी माझ्यासारखा अतिशय विश्वासू आणि कर्तबगार वाटाड्या असताना सैन्यामधील एकाही सैनिकाला इजा होईल याची भीतीदेखील बाळगण्याचे आपल्याला कारण नाही. राजा शिर्का असे म्हणाल्यावर त्याच्या
हिजरी ८५८) वचनावर विसंबून मलिक उत्‌तुज्जार याने हिजरी ८५८ मध्ये
इ. स. १४५३) आपल्या खेळण्याविरुद्धच्या मोहिमेला सुरुवात केली. परंतु सुरुवातीलाच जंगलाच्या प्रदेशात कूच करण्याचे नाकारून त्याचे बहुतेक दक्षिणी आणि हबशी अधिकारी त्याला सोडून गेले. राजा शिर्का याने वचन दिल्याप्रमाणे कूचीचे पहिले दोन दिवस सैन्याला मोठ्या आणि रुंद रस्त्याच्या मार्गाने नेले. यावरून त्याचा उत्साह आणि निष्ठावानपणा याची मलिक उत्‌तुज्जार याने प्रशंसा केली. परंतु तिसऱ्या दिवशी मात्र त्याने त्यांना इतक्या भयंकर रस्त्यावरून नेले की वाघाची देखील वार्थाण बनली असती. म्हणजे भीतीमुळे एखाद्या वाघाची देखील मुरकुंडी उडून गेली असती. त्याने दाखविलेल्या वाटा इतक्या कठीण होत्या की एखाद्या रमणीच्या केशकलापातील गुंतागुंत देखील त्यांच्यापुढे उकलणे सोपे गेले असते. इतकेच काय तर प्रेमाच्या चक्रव्यूहातून मार्ग काढणे हे देखील कदाचित त्या रस्त्याच्या जंजाळरूपी गुंतागुंतीतून मार्ग काढण्यापेक्षा सुलभ झाले असते. त्या जंगलामध्ये डोंगरांचे जे भयंकर कडे तुटलेले होते आणि ज्या खोल दऱ्या निर्माण झालेल्या होत्या त्या बघून सैतान देखील भयाने दचकून थांबला असता. दूरवर पसरलेल्या पर्वतांच्या काळ्याकभिन्न रांगांचे रौद्र स्वरूप पाहिल्यानंतर पिशाच्च्याच्याही छातीत भीतीचा बागुलबोवा निर्माण झाला असता. या प्रदेशामध्ये असलेल्या दऱ्याखोऱ्यांना सूर्य-किरणांच्या प्रच्छन्न झगमगाटाने कधीच सुशोभित केले नाही की काय असे वाटत होते. इतकेच काय तर त्या दऱ्याखोऱ्यांच्या तळाशी सूर्यकिरणांनी कधी पोहोचूच नये असा परमेश्वराचा इरादा असावा असे भासमान होत होते. तेथील गवत नागराजाच्या तीक्ष्ण सुळ्यांसारखे कणखर आणि अणकुचीदार होते आणि वातावरण सपक्ष सर्पाने टाकलेल्या उश्वासासारखे दुर्गंधियुक्त होते. तेथल्या जलाशयातील पाणी पिणे म्हणजे मृत्यूला आव्हान देण्यासारखे होते तर तेथल्या हवेत जणू काही विषारी वायूच भिनून राहिला होता. या भयंकर चक्रव्यूहरूपी रस्त्यामधून मार्ग आक्रमण केल्यामुळे दमून गेलेले आणि भयचकित झालेले मलिक उत्‌तुज्जारचे सैन्य घनदाट काळोख असलेल्या एका अरण्यात प्रवेश करते झाले. त्या अरण्यातला मार्ग हा स्वर्गातून वाहणाऱ्या वायूला आक्रमिण्यास देखील कठिणतम असा होता. या जंगलाच्या तिन्ही बाजूला गगनाला भिडणारे पर्वत होते. ते इतके उंच होते की त्यांची शिखरे ढगातून वर बाहेर डोकावत होती. जंगलाची एक बाजू समुद्रातून आत घुसलेल्या पाण्याच्या

प्रवाहाने वेढलेली होती. यामुळे परिस्थिती अशी निर्माण झाली की पुढे सरकण्यास वाट नव्हती अथवा माघार घेण्यास रस्ता नव्हता. या जंगलातून बाहेर पडण्याचा मार्ग एकच होता आणि तो म्हणजे ज्या मार्गाने त्यांनी या जंगलात [२] (४३९) प्रवेश केला त्याच मार्गाने परत फिरणे हा होय. ११६ □

(१८३) अशा तऱ्हेचा आणीबाणीचा प्रसंग कोसळलेला असताना मलिक उत्-तुज्जार रक्तस्रावाच्या भयंकर विकाराने आजारी पडला. त्याला सैन्याबरोबर नियमितपणे कूच करून जाण्याचेही जमेनासे झाले. इतकेच काय तर सैन्याने कोणती रचना करून मार्ग आक्रमण करावा याबद्दल हुकूम देण्याइतकीही त्याच्या अंगी ताकत राहिली नाही. सतत चाललेल्या कुचांमुळे सैनिक इतके दमून जात की रात्र पडली की ज्या ठिकाणी जागा मिळेल त्या ठिकाणी ते जमिनीवर स्वतःचे शरीर झोकून देत कारण त्या जंगलात दोन तंबू एका शेजारी एक असे ठोकता येतील अशी सलग जागाही आढळणे कठीण होते. अशा तऱ्हेने सैन्यात कसलीही शिस्त न राहता ते सर्वदूर विखुरले गेले. तेव्हा त्यांचा विश्वासघातकी आणि कपटी वाटाड्या शिर्का त्यांना सोडून निघून गेला आणि त्याने शंकररायाला कळविले की सावजाला मी तुमच्या जाळ्यात फसवून आणले आहे. रायाने शिर्काच्या मार्गदर्शनाखाली मोठे सैन्य घेऊन मुसलमानांच्यावर मध्यरात्रीच्या सुमारास हल्ला चढविला. आपल्यावर अशा तऱ्हेने अचानक हल्ला होईल अशी शंकाही मनात न बाळगता मुसलमान सैनिक अतिशय कष्टमय प्रवासामुळे आलेल्या शिणवट्याने दमून भागून निद्रेच्या पूर्ण आधीन झालेले होते. अशा तऱ्हेच्या अगतिक अवस्थेत असताना शंकररायाच्या सैनिकांनी जवळ जवळ ७००० सच्च्या मुसलमानांची चाकू आणि खंजिरांचे प्रहार करून जणू काही बोकडाप्रमाणे कत्तल केली. त्यावेळी वाऱ्याचे थैमान चालू होते आणि झाडामधून वाहणाऱ्या वाऱ्याचा जो आवाज होत होता त्यामुळे जखमी झालेल्या सैनिकांच्या वेदना विव्हल किंकाळ्या इतर सैनिकांच्या कानावर जाण्यास प्रतिबंध होत होता. या ठार झालेल्यात मलिक उत्तुज्जार हाही होता आणि त्याजबरोबर मदिना, करबाला आणि नजफ येथील ५०० सय्यद मंडळीचीही कत्तल झाली. त्याचप्रमाणे थोडे फार दक्षिणी आणि हबशी अधिकारी त्यांच्या अंदाजे २००० अनुयायांसहित या कत्तलीत मारले गेले. हे सैनिक आपापल्या सेनाधिकाऱ्यांपाशी या छावणीत मुक्काम करून राहिले होते. दिवस उजाडेपर्यंत रायाने छावणीतील सर्व मुसलमानांची कत्तल करून भूमीवर रक्त सिंचन करण्याचे काम पूर्ण [२] (४४०) केले होते. त्यानंतर तो आपल्या सैनिकासहित त्या जंगली प्रदेशातून माघारी परत फिरला.

(१८४) या भयंकर कत्तलीमधून जे वाचले त्यांनी मोठ्या मुष्किलीने आल्या मार्गाने माघार घेतली. माघार घेत घेत घाटमाथ्यावरील मोकळ्या मैदानात जेथे दक्षिणी आणि हबशी अधिकारी छावणी देऊन मागे राहिले होते तेथे येऊन ते पोहोचले. दक्षिणी अधिकाऱ्यांनी परत आलेल्या परदेशी सैनिकांना

सल्ला दिला की तुम्ही आपापल्या जहागिरीवर यावेळी परत जावे. असे केल्याने तुम्हाला जे कष्ट पडले आहेत त्यांचा परिहार होईल आणि पुढील कामगिरी बजावण्याच्या दृष्टीने तुम्हाला साधनसामुग्रीची जमवाजमव करता येईल. या बेताला मोगल अधिकारी आणि सैनिक यांनी मान्यता देण्यास नकार दिला. ते म्हणाले की चाकण हे गाव येथून जवळच आहे तेथे आम्ही जातो. थोड्याच अवधित सैन्याची भरती पहिल्याप्रमाणे करून आम्हाला मूळ सैन्याला परत येऊन मिळणे सहज शक्य होईल. काही मोगल अधिकारी अदूरदर्शीपणे असेही बोलून गेले की दक्षिणी अधिकारी यांनी पळपुटेपणा आणि भ्याडपणा दाखविला आणि घाटावरून उतरून कोकणात येण्यास सपशेल नाकबुली दिली. या त्यांच्या अवसानघातकीपणामुळेच मलिक उत्तुज्जार आणि सय्यद यांच्यावर भयानक प्रसंग ओढवला. मोगल अधिकाऱ्यांनी अशीही धमकी दिली की आम्ही चाकणला पोहोचताच दक्षिणी अधिकाऱ्यांनी आमच्यापासून पळून जाण्याचा भ्याडपणा दाखविला त्याची साद्यंत हकीकत आम्ही सुलतानाच्या दरबाराकडे लिहून कळवू.

(१८५) या धमकीमुळे दक्षिणी अधिकाऱ्यांच्या मनात भय निर्माण झाले आणि त्यांनी मोगल अधिकाऱ्यांवरच वरील आरोप उलटविण्याचा निश्चय केला. त्यांनी सुलतानाकडे निरोप पाठवून असे कळविले की आम्ही परोपरीने विरोध दर्शविला असताना त्या विरोधाला ठुकरावून लावून मलिक उत्तुज्जार याने शिर्का नावाच्या जमीनदाराच्या चिथावणीने आणि सय्यद आणि मोगल यांनी दिलेल्या सल्ल्यानुसार भयंकर जोखीम असलेली कामगिरी पार पाडण्याचा मनसुबा रचला. मलिक उत्तुज्जार याच्या बेदरकार स्वभावाचे प्रायश्चित्त त्याचा या मोहिमेत मृत्यू ओढवल्यामुळे त्याला मिळाले आहे. खेळण्याच्या कत्तलीत त्याचे बहुतेक अनुचर ठार झाले आहेत. वरील कत्तलीतून वाचून आलेले जे परदेशी अधिकारी आणि सैनिक आहेत त्यांना आम्ही असे सांगितले आहे की दुसरा सेनापती नियुक्त होऊन इथे येईपर्यंत तुम्ही आमच्या बरोबरच मुक्काम करून राहा. परंतु आमचे न ऐकता आमच्याशी त्यांनी अतिशय उद्धटपणाची वागणूक केली आणि खुद्द आपल्या-संबंधी त्यांनी अनुदारपणाचे उद्गार काढले. इतकेच नव्हे तर ते सर्व [२] (४४१) एकत्र होऊन चाकणच्या किल्ल्याकडे निघून गेले. कोकणच्या राजांना त्यांनी असेही सांगून कळविले की आम्ही तुमच्या चाकरीत रुजू होण्यास तयार आहोत, तरी तुम्ही बंडाचे निशाण उभारण्याची सिद्धता करा.

(१८६) अशा मजकुराची पत्रे शेरउल्मुल्क दक्नी आणि निजाम उल्मुल्क यांच्यातर्फे सुलतानाकडे पाठविण्यात आली. निजाम उल्मुल्क हा इमाद उल्मुल्क घोरी याचा मुलगा. हे सर्व अधिकारी मोगलांबद्दल शत्रुत्वाची भावना बाळगून असत आणि त्यांना आपल्या प्रतिस्पर्ध्यांप्रमाणे मानीत. त्यांनी अशा तऱ्हेने आपल्याजवळील पत्रे अल्लाउद्दीन शहाकडे सादर केली. त्यांनी मलिक उत्तुज्जार याच्या पराभवाची हकीकत

आणि कत्तलीतून वाचलेल्या मोगल अधिकाऱ्यांची वर्तणूक सुलतानासमोर सांगितली. अल्लाउद्दीन शहा त्यावेळी दारूच्या धुंदीत होता. वरील अधिकाऱ्यांनी मोहिमेबद्दल आणि इतर गोष्टींबद्दल सांगताना अतिशय अतिशयोक्तीपूर्ण हकीकत सुलतानाला सांगितली आणि परिस्थिती विकोपाला जाईल असे आणि पूर्णपणे आकसाने भरलेले व द्वेषपूर्ण असे आरोप परदेशी मंडळींवर केले. ह्या गोष्टी ऐकल्यावर सुलतान परदेशी अधिकाऱ्यांवर अतिशय क्रोधाविष्ट झाला. क्षणभरही विचार न करता ज्या दोन अधिकाऱ्यांनी ही पत्रे आणली होती त्यांना त्याने लगोलग चाकणकडे रवाना केले आणि सर्व परदेशीयांना ठार मारण्याचा हुकूम त्याने त्यांना दिला.

(१८७) महमद पैगंबराच्या वंशजांवर हल्ला चढविण्यासाठी ज्याप्रमाणे अबदुल्ला जईद किंवा शम्स उल् जोशन [११७८] यांनी कंबर कसून चिलखत अंगावर धारण केले तद्वत हे दोघे अधिकारी मोठ्या हिरिरीने चाकणच्या दिशेने निघाले. त्यांच्या आगमनाची चाहूल जेव्हा सय्यद आणि मोगल मंडळींना लागली तेव्हा त्यांनी किल्ल्यामध्ये स्वतःला कोंडून घेतले आणि दरबाराकडे अर्जी घेऊन आपल्यातर्फे निरोप्ये रवाना केले. त्यात त्यांनी घडलेली सारी हकीकत कथन केलेली होती आणि आपल्या निरपराधित्वाचा दावा सिद्ध करण्याचा प्रयत्न केलेला होता. परंतु त्यांची पत्रे घेऊन जाणाऱ्या जासूदांना शेरउल्मुल्क याने वाटेत अडविले आणि त्यांच्या पत्रांचा नाश केला. त्याबदली परदेशी मंडळींनी दुसरी पत्रे रवाना केली. परंतु त्यांना जेव्हा असे आढळून आले की, त्यांच्या सोबत्यांपैकी कोणालाही पुढे जाऊन देत नाहीत तेव्हा त्यांनी आपल्या अर्जी हिंदुस्थानातील त्या भागात राहणाऱ्या [२] (४४२) दोघाजणांच्या स्वाधीन केल्या. त्यांच्या देशबांधवांनीच या दोघांना आपल्या चाकरीत अनेक वर्षेपर्यंत रुजू करून घेतले होते. ह्या दोघा हलकट माणसांनी आपल्या निसर्गतःच असलेल्या कपटी आणि विश्वासघातकी स्वभावानुसार ही पत्रे शेरउल्मुल्क याजकडे नेली. कारण या माणसांचे काळेकुट्ट चेहेरे म्हणजे त्यांच्या हृदयातील हलाहलाचे निदर्शकच होते. पूर्वीच्या पत्रांप्रमाणेच याही पत्रांचा शेरउल्मुल्क याने नाश केला आणि त्या विश्वासघातक्यांना त्याने बक्षिसी दिली. चाकणकडे जाणारे सर्व मार्ग इतक्या कडकपणे रोखून धरण्यात आले की कोणतीही व्यक्ती झडती घेतल्याशिवाय तिथून जाऊच शकली नसती. त्या दुर्दैवी सय्यदांवर त्यांचा थोर पूर्वज जो हुसेन त्याच्यासारखीच परिस्थिती ओढवली आणि निराशेच्या खोल गर्तेत ते गाडले गेले. परंतु रक्ताचा शेवटचा बिंदू अंगात असेपर्यंत लढा देऊन स्वसंरक्षण करण्याचा त्यांनी कठोर निश्चय केला. त्यांचा अट्टाहासाने कणखर प्रतिकार करण्याचा पण बघितल्यावर शेरउल्मुल्क याने कोकणातून आपल्या मदतीसाठी दक्षिणी अधिकाऱ्यांना बोलावणे पाठविले. अशा तऱ्हेने चाकणसमोर प्रचंड सेनासमुदाय एकत्रित झाला. दोन महिनेपर्यंत चाकणच्या किल्ल्याला या फौजेने अयशस्वी वेढा दिला. त्या दरम्यान शेरउल्मुल्क याने सुलतानाकडे वारंवार पत्रे लिहून कळविले की

सय्यद आणि मोगल हे हट्टवादीपणाने बंडखोरीचा मार्ग चोखाळीत आहेत. त्यांनी गुजरातच्या सुलतानाची मदत मागितली आहे आणि चाकण त्याच्या हाती सोपविण्याचे त्यांनी कबूल केले आहे. दरबारातील दक्षिणी वजिरांनी आपले जेवढे म्हणून वजन सुलतानापाशी होते तेवढे खर्च करून वरील पत्रांतून आलेली माहिती खरी असली पाहिजे असे ठासून सांगितले. त्यांनी सुलतानापासून वारंवार असे हुकूम मिळविले की बंडखोरांना अशी शिक्षा लावा की इतरांनी त्यापासून धडा घेतला पाहिजे. जर अधूनमधून एखादे पत्र तथाकथित बंडखोरांपासून राजधानीपर्यंत येऊन जर पोहोचलेच तर ते सुलतानाच्या नजरेस पडू नये याबद्दल योग्य ती काळजी वरील दरबारातील दक्षिणी वजीर घेत असत. बाहेर ते देखावा निर्माण करीत की सुलतान परदेशी मुसलमानांवर इतका चिडला आहे की त्यांच्याकडून आलेला एक शब्द देखील ऐकण्याची किंवा वाचण्याची त्याची बिलकुल तयारी नाही.

(१८८) जेव्हा किल्ल्यावर दाण्यागोट्याचा तुटवडा भासू लागला तेव्हा आतील परदेशी मुसलमानांनी ठरविले की त्याच्या कुटुंबीय मंडळींचे रक्षण [२] (४४३) करण्यासाठी किल्ल्यामध्ये जेवढी जरूर असतील तेवढी माणसे ठेवावीत आणि उरलेल्यांनी किल्ल्याच्या बाहेर पडून शत्रूवर तुटून पडावे. त्यांना असे वाटले की लढत लढत शत्रूची फळी फोडून त्यांनी बाहेरचा मार्ग गाठला तर राजधानीला पोहोचणे त्यांना शक्य होईल. राजधानीला पोहोचल्यावर एकंदर घडलेली खरी हकीकत मग त्यांना सुलतानाच्या कानावर घालता येईल. दक्षिणी मुसलमानांना परदेशी मुसलमानांचा मनसुबा जेव्हा समजला तेव्हा या मनसुब्यांत ते यशस्वी झाले तर त्याच्या होणाऱ्या भयंकर परिणामांची त्यांना भीती वाटली कारण त्यांना अशी खात्री होती की परदेशी मुसलमान प्राणपणाने लढतील आणि त्यांच्यापैकी कदाचित काहीजण दरबारामध्ये निसटून जाण्यात यशस्वी होतील. असे झाल्यास दक्षिणी मुसलमानांनी जे भयंकर कपटपूर्ण वर्तन केले होते ते ताबडतोब उघडकीस येईल. तेव्हा दक्षिणी मुसलमानांनी अशा एका युक्तीचा अवलंब करण्याचे ठरविले की परदेशी मुसलमानांवरील त्यांची पकड मजबूत होऊन ते पूर्णपणे त्यांच्या कब्जात येतील. हा हेतू सिद्धीस जावा म्हणून त्यांनी किल्ल्यामधील परदेशी मुसलमानांकडे एक निरोप पाठविला तो असा : आपण सर्वजण त्या पैगंबराचे अनुयायी आहोत. तुम्ही सर्वजण सय्यद आहात. तुमच्यावर व तुमच्या बायका आणि मुले यांजवर जी दुर्दैवाची कुऱ्हाड कोसळली आहे त्याबद्दल आम्हाला अतिशय अनुकंपा वाटल्यामुळे आम्ही सुलतानापाशी त्याने तुम्हाला क्षमा करावी यासाठी तुमच्या वतीने रदबदली केली. सुलतानाने सरतेशेवटी आमचे विनंती अर्ज मान्य केले आणि असा हुकूम दिला की तुम्हा सर्वांना तुमच्या कुटुंबियांसमवेत आणि मालमत्तेसहित कोणताही अपाय न केला जाता आपल्या राज्याच्या सरहद्दीबाहेर पडण्याची मुभा देण्यात यावी. दक्षिणी अधिकाऱ्यांनी आपल्या म्हणण्याच्या प्रामाणिकपणाची ग्वाही देण्यासाठी सुलतानाची सही बठविलेला

एक हुकूम आपले हेतू साध्य व्हावे म्हणून सादर केला. शेरउल्मुल्क दक्कनी आणि निजामउल्मुल्क यांनी याजीदप्रमाणे ११८ □ परमेश्वराच्या नावे कुराणावर हात ठेवून आणि पैगंबराला साक्ष ठेवून आम्ही तुमच्या जिवाला अथवा मालमत्तेला कोणत्याही प्रकारे धोका देणार नाही अशा शपथा घेतल्या.

(१८९) चाकणच्या किल्ल्यात अदमासे २५०० परदेशी मुसलमान होते. त्यांपैकी १२०० जण उच्च कुलात जन्म पावलेले सय्यदांच्या वंशातील होते. त्या सर्वांनी वरील दोघा दक्षिणी अधिकाऱ्यांनी गंभीरपणे घेतलेल्या शपथांवर विसंबून किल्ला खाली केला. आपली बायका आणि मुले यांसहित ते सर्वजण किल्ल्यातून बाहेर पडले. बायका, मुलांना घेऊन जाण्यासाठी वाहनांची व्यवस्था करणे सुकर जावे म्हणून त्यांनी तेथून थोड्याच अंतरावर मुक्काम केला. दक्षिणी अधिकाऱ्यांनी जेमतेम तीन दिवस दिलेली वचने पाळली. या काळात परदेशी मुसलमानांचा [२] (४४४) विश्वास संपादन करण्यासाठी त्यांनी हरतऱ्हेने प्रयत्नांची पराकाष्ठा केली आणि त्यांच्या मनातील संशय नाहीसे करून त्यांची मन दुसरीकडे गुंतविण्याचा प्रयत्न केला. त्यासाठी वारंवार त्यांनी त्यांच्या गाठीभेटी घेतल्या आणि आपल्यातर्फे त्यांना मदत करण्याची आश्वासने दिली. चौथ्या दिवशी दक्षिणी मुसलमानांनी परदेशी मुसलमानांवर दडपण आणून त्यांना किल्ल्यात मेजवानीसाठी येण्याचे आमंत्रण स्वीकारणे भाग पाडले. या मेजवानीला एकंदर ३०० भरतील एवढ्या संख्येने प्रमुख प्रमुख परदेशी ११९ □ मुसलमान गेले. याला अपवाद म्हणजे कासीम बेग (सफ शिकन), कुरीखान कुर्द आणि मक्का अहमद बेग हे होते. ही सर्व मंडळी भोजन करीत असताना बरीचशी सशस्त्र मंडळी शेरउल्-मुल्क याने खुणावल्यावरून त्यांच्यावर घसरून पडली आणि त्यांच्यापैकी प्रत्येकाला त्यांनी कंठस्नान घातले. त्याचवेळी किल्ल्याच्या बाहेर असलेल्या ४००० दक्षिणी सैनिकांनी परदेशी मुसलमानांच्या छावणीवर हल्ला चढवून त्यांच्यापैकी प्रत्येक पुरुषाला ठार मारले. या कत्तलीत त्यांनी अंगावर पिणाऱ्या लहान बालकांवर देखील दयामाया दाखविली नाही. या भयानक शोकान्तिकेनंतर त्यांनी त्यांची छावणी लुटून फस्त केली. कामांधता अथवा क्रौर्य यामुळे माणूस जितका नीच बनू शकेल तितक्या नीचपणे दक्षिणी मुसलमानांनी परदेशी मुसलमानाच्या जनान्यांची सर्वप्रकारे विटंबना केली. हुसेनच्या वेळेपासून तो या वेळेपर्यंत सय्यदांना अशा प्रकारची वाईट वागणूक कधीच देण्यात आली नव्हती. परंतु जे लोक आपण महमद पैगंबराच्या सेवकगणांपैकी आहोत असे म्हणत फिरतात त्या लोकांनीच त्यांच्या वंशजांना अशा तऱ्हेने १२० ★ हलकटपणाने वागवावे हे खरोखरीच विस्मयजनक नाही का ?

(१९०) कासीम बेग आणि इतर मोगलांनी त्यांच्या दुर्दैवी सहकाऱ्यांची कत्तल झाली त्या घटना स्थळापासून २ मैलांवर छावणी दिली होती. त्यांच्या कानावर जेव्हा हा हलकल्लोळ गेला तेव्हा ते तात्डतोब शस्त्रसज्ज झाले. आपल्या जवळील बायकामंडळींना देखील त्यांनी सैनिकाप्रमाणे पोषाख देऊन घोड्यावर स्वार केले

आणि राजधानीच्या दिशेने पळ काढला. शेरउल्मुल्क याने ताबडतोब दाऊदखानाच्या हाताखाली २००० घोडेस्वार त्यांच्या पाठलागावर रवाना केले. मार्गातील सर्व जमीनदार आणि शेतकरी यांना त्याने लिहून कळविले की राजधानीकडे जाणाऱ्या परदेशी मुसलमानांना बंडखोर म्हणून तुम्ही पकडा अथवा त्यांची कत्तल करा. तुम्ही तसे न केल्यास सुलतानाची गैरमर्जी तुम्ही तुमच्यावर ओढवून घ्याल. परदेशी मुसलमानांपैकी कासीम बेगजवळ फक्त ३०० अनुचर होते. त्याने मात्र न थांबता अविरत दौड चालू ठेवली परंतु दक्षिणी सैनिक अगदी जवळ येऊन [२] (४४५) ठेपल्यावर त्यांच्यावर तो हल्ला करून त्यांना उधळून लावी. असे त्याला अनेकदा करावे लागले आणि असे करण्यात त्याने आपले प्राण पणाला लावून शौर्याची पराकाष्ठा केली. रात्रीचा वेळ तो उघड्या मैदानात मुक्काम करून घालवीत असे. अशा तऱ्हेने काही दिवसपर्यंत त्याने राजधानीच्या दिशेने मजल मारली. अखेर सरतेशेवटी बीड शहरानजीक दाऊदखान हा त्याच्या अगदी नजीक येऊन पोहोचला आणि त्याने जवळ-जवळ त्याला घेरले. दाऊदखानाने बीडचा जहागिरदार हसनखान याला आपल्या मदतीस बोलाविले होते. ह्या सरदाराला विजयनगरवरील एका मोहिमेत कासिमबेग याने फार मोठ्या संकटातून वाचविले होते. त्याने आता त्या गोष्टीची परतफेड म्हणून कासिम-बेगला मदत करण्याचे ठरविले. त्याप्रमाणे त्याने दाऊदखानाला सांगितले की मोगल हे बंडखोरी करतील हे मला तरी अशक्य कोटीतले वाटते कारण ते आपणहून झपाट्याने कूच करीत राजधानीच्या दिशेने चालले आहेत. याच वेळी दाऊदखानाला शेरउल्मुल्क हा स्वतः जातीने येऊन मिळाला. त्याच्याबरोबर आणखी १५०० सैनिकांची एक तुकडी होती. या फौजेसह त्यांनी मोगलांवर हल्ला चढविला. आपल्या जीवाची बाजी करून कासिमखान आणि त्याच्या अनुयायांनी प्रतिकार केला. पहिल्याच सपाट्याला नशिबाने खैर केली म्हणून दाऊदखान बाण लागून मारला गेला. दाऊदखानाच्या मृत्यूने दक्षिणी मंडळींना सूडाच्या भावनेने अधिकच पेटविले. मोगलांवर त्यांची मात होणार असा रंग दिसू लागला. अगदी याच क्षणी हसनखान त्यांच्या मदतीस धावून आला. त्याचा मारा असह्य होऊन दक्षिणी मंडळींनी आपल्या पुढाऱ्याच्या मृत देहाला बरोबर घेऊन चाकणच्या दिशेने माघार घेतली. दैवाचा आघात शूरपणाने सहन करणाऱ्या परदेशी मंडळींना घेऊन हसनखान हा आपल्या वाड्यात आला. हसनखानाने कृपावंत होऊन त्यांना भरपूर दाणागोटा आणि रसद पुरविली. त्याचप्रमाणे हसनखानाने सुलतानाकडे परदेशी मुसलमानांच्या वतीने निवेदने सादर केली. सुलतानाने उत्तरादाखल कासिम-बेगला आज्ञा केली की तुम्ही आणि तुमचे अनुयायांनी ताबडतोब दरबारात हजर होण्यासाठी निघून यावे.

(१९१) त्याप्रमाणे ही सर्व मंडळी राजधानीत आल्यावर अल्लाउद्दीन शहाने त्यांना आपल्या समक्ष येण्याचा हुकूम दिला. त्यानंतर त्याने एकंदर सर्व [२] (४४६) प्रकरणाची कसून छाननी केली. त्याच्या विश्वासघातकी मंत्र्यांच्या वर्तनामुळे तो अतिशय

क्रोधाविष्ट झाला आणि या विश्वासाचे जे जीवघेणे परिणाम झाले त्याबद्दल त्याने आपल्या स्वतःलाच दोष लावून घेतला. मुस्तफाखानाने सय्यदांच्याकडून आलेली पत्रे त्याच्या नजरेस न येण्याची खबरदारी घेतली होती. सुलतानाने आपल्या समक्षच मुस्तफाखानाचा शिरच्छेद करण्यात यावा आणि सार्वजनिक रस्त्यांवर त्याच्या मृत देहाचे प्रदर्शन करण्यात यावे असा हुकूम दिला. त्याने कासिमबेगची दौलताबाद आणि जुन्नरच्या सरकारावर नेमणूक केली. मृत मलिक उततुज्जार हा जे मानमरातब आणि ज्या मानसन्मानाला पात्र होता त्या सर्वांची त्याने कासिमबेगवर खैरखैरात केली. त्याचप्रमाणे सुलतानाने कासिमबेगच्या सर्व अनुयायांना लष्करात दर्जाच्या जागा दिल्या आणि लष्करात मोगलांची भरती नव्याने करण्याचा व अशा तऱ्हेने भरती केलेले सैनिक कासिमबेगच्या अनुयायांच्या हाताखाली देण्याचा हुकूम दिला. त्याने निजामउल्मुल्क आणि शेरउल्मुल्क यांची घरेदारे आणि मालमत्ता आपल्या स्वतःच्या उपयोगासाठी सरकारजमा केली. त्या दोघांना आणि त्यांच्या सर्व चढाईखोर साथीदारांना अनवाणी चालत आणि जड साखळदंडाने भारावलेल्या अशा परिस्थितीत राजधानीकडे घेऊन येण्याबद्दल फर्माविले. सय्यदांवर पहिल्या प्रथम आरोप करणारी बनावट पत्रे ज्यांनी तयार करण्यात भाग घेतला होता त्या सर्वांना त्याने वेगवेगळ्या उपायांचा अवलंब करून ठार मारले. त्यांच्या मुलाबाळांकडून त्यांच्या जहागिरी त्याने काढून घेतल्या आणि त्यांना एका वेळचे जेवण मिळण्याचीही मुष्किल करून अन्नाला मोताद करून सोडले. तबकाते महमूदशाही या ग्रंथाप्रमाणे वरील घटना घडली त्याच वर्षी शेरउल्मुल्क आणि निजामउल्मुल्क यांना महारोगाने ग्रासले आणि त्यांची मुलेबाळे समाजाने बहिष्कृत केलेल्या समाजकंटकांत हलकट मार्गांचा अवलंब करून पोटाची खळगी भरण्याकरिता रस्तोरस्ती भटकू लागली. [१२१*]

(१९२) या वर्षी म्हणजे इ. स. १४५३ साली सुलतानाचा [२] (४४७) भूतपूर्व शिक्षक शेख आजरी याने त्याला खुरासाणहून एक लांबलचक उपदेशपर असे पत्र लिहिले. सुलतान तरुण वयाचा असताना त्याला शेख आजरी याच्याबद्दल अतिशय आदर वाटत असे. हे पत्र वाचल्यानंतर सुलतान अतिशय भारावून गेला. परिणामी त्याने यापुढे आपण दारू पिणार नाही अशी मनःपूर्वक प्रतिज्ञा केली. त्याने शेख आजरींच्या पत्राला आपल्या हातच्या मजकुराचे पत्र लिहिले आणि परत भेट म्हणून त्याच्याकडे अतिशय मौल्यवान नजराण्याच्या वस्तू रवाना केल्या. सुलतानाने अतिशय जारीने अहमदशहाने घालून दिलेल्या प्रथा आणि केलेले कायदेकानू अमलात आणण्यास सुरुवात केली. त्याचप्रमाणे राज्याच्या कारभाराकडे तो नियमितपणे लक्ष पुरवू लागला. आणि विश्वासाच्या सर्व जागांवरून त्याने दक्षिणी मंडळींना दूर केले.

(१९३) हिजरी ८५९ इ. स. १४५४ } हिजरी ८५९ या वर्षी सुलतानाच्या पायाला अतिशय धोकादायक असे गळू झाले. सुप्रसिद्ध अशा शस्त्रवैद्यांच्या कौशल्यानेही या आजारापुढे हार खाल्ली. साहजिकच सुलतानाला

आपल्या राजवाड्यातील खाजगी निवासस्थानामधून बाहेर पडणे अशक्य होऊन गेले. राज्याच्या प्रांतोप्रांती वारंवार सुलतानाचा मृत्यू झाल्याच्या बातम्या फैलावू लागल्या. यामध्ये सुलतानाचा मेव्हणा जलालखान याला सुलतान मेला असल्याची खात्रीलायक बातमी कोणीतरी दिली. जलालखान हा नवलगुंड सरकारच्या सुभेदारीवर होता. त्याने आजूबाजूचे अनेक जिल्हे बळकावून ताब्यात घेतले. या जिल्ह्यांचा ताबा त्याने आपला मुलगा सिकंदरखान याजकडे दिला. सिकंदरखान हा मृत सुलतान अहमदशहाचा (आईच्या बाजूकडून) नातू होता. [१२२] याच सुमारास तेलंगणाचा सुभेदार खान आजम हा मरण पावला. सुभेदारीचा ताबा घेण्यालायक योग्य ते वजन असलेला असा अधिकारी त्यावेळी त्याठिकाणी नव्हता. त्यामुळे साहजिकच त्या प्रांताच्या सर्व अधिकाऱ्यांनी सिकंदरखानाच्या सत्तेपुढे मान तुकवली.

(१९४) अल्लाउद्दीन शहाला यावेळी जरी तापाने अतिशय बेजार केले होते तरी देखील बंडखोरांचा बिमोड करण्यासाठी त्याने कूच करून जाण्याची तयारी केली. ते ऐकल्यानंतर जमालखान आणि सिकंदरखान यांनी असे ठरविले की जमालखानाने तेलंगणातच राहावे आणि सिकंदरखानाने माहूरच्या दिशेने कूच करावे. असे केल्याने सुलतानाच्या फौजेचे लक्ष द्विधा करणे सुलभ जाईल असा विचार त्यांनी [२] (४४८) केला. सुलतानाने बंडखोरांकडे निरोप पाठविला की तुम्ही जर शस्त्रे खाली ठेवून शरण याल तर तुम्हाला क्षमा केली जाईल. यापूर्वी एका प्रसंगी राजपुत्र महमदखान याने जे बंड केले होते तेव्हा सिकंदरखान हा राजपुत्राला जाऊन मिळाला होता. त्याचप्रमाणे सुलतानाचे अनेक अपराध करून त्याच्या रोषाचाही तो धनी झालेला असल्यामुळे सुलतानाच्या वचनावर विश्वास ठेवून शरण जाण्याचे त्याने नाकारले. इतकेच नव्हे तर माळव्याचा सुलतान महमूद खिलजी याच्याकडे त्याने निवेदन सादर केले की अल्लाउद्दीन शहा मरून गेल्याला आता बराच काळ लोटला आहे. परंतु त्याच्या मंत्र्यांनी अल्लाउद्दीन शहा अजून जिवंत आहे अशी खोटी भलावणी करून राज्याच्या सर्व प्रमुख अमीरउमरावांचा नाश करण्याचा आणि आपापसात राज्याची वाटणी करून घेण्याचा कट रचला आहे. अशा परिस्थितीत आपण जर मनावर घेतले तर तलवारीचा एक घावही न घालवता वऱ्हाड आणि तेलंगण हे प्रांत आपल्या हातात पडतील. महमूद खिलजीच्या महत्त्वाकांक्षेला उजाळा देणाऱ्या या अभिवचनावर महमूद खिलजीने

हिजरी ८६० }
इ. स. १४५५ }

विश्वास ठेवला आणि हिजरी ८६० या वर्षी खानदेशच्या सुलतानाबरोबर संगनमत करून त्याने दक्षिणेकडे कूच केले. त्यांना सामोरा जाण्यासाठी सिकंदरखान हा १००० सैनिकांची तुकडी घेऊन निघाला होता तो त्यांना जाऊन मिळाला.

(१९५) या घटनेची बातमी जेव्हा अल्लाउद्दीन शहा याला लागली तेव्हा त्याने तेलंगणावर स्वतः चालून जाण्याच्या आपल्या बेतात बदल केला. त्या प्रांतावर चाल करून जाऊन जलालखानावर हल्ला करण्यासाठी त्याने ख्वाजा महमूद गिलानी

(हा सामान्यपणे ख्वाजा महमूद गावान म्हणून ओळखला जात असे) याची त्याच्या हाताखाली बरेच मोठे सैन्य देऊन नियुक्ती केली. याच वेळी त्याने वऱ्हाडचा सुभेदार खान जहान याला खानदेशाच्या सुलतानाच्या हालचालींवर लक्ष ठेवण्याचा आदेश दिला तर दौलताबादचा सुभेदार कासिमबेग याने निरीक्षणाचे काम [२] (४४९) करण्यात तरबेज असलेल्या एका तुकडीला[१२३०] बरोबर घेऊन माळव्याच्या सुलतानाच्या आधिपत्याखाली असलेल्या फौजेच्या दिशेने कूच केले. त्याच्या पाठोपाठ १० मैल एवढ्या अंतरावर दक्षिणचा सुलतान अल्लाउद्दीन हा मुख्य सैन्यासह निघाला. सुलतानाच्या फौजेत मुख्यतः विजापूर विभागातील सेनाविभागाचे सैनिक होते.

(१९६) हे पाहिल्यानंतर माळव्याचा सुलतान महमूद याची खात्री पटली की दक्षिणचा सुलतान अजून हयात आहे आणि तो आपल्याविरुद्ध प्रत्यक्ष चाल करून येत आहे. तेव्हा त्याने आपल्या बहुसंख्य सैन्यासह माघार घेतली. त्याने पाठीमागे आपला एक अधिकारी सिकंदरखानाला मदत करण्याच्या मिषाखाली ठेवला. परंतु या अधिकाऱ्याला त्याने गुप्तपणे अशा सूचना देऊन ठेवल्या की जर कदाचित दक्षिणी फौजेला जाऊन मिळण्याचा सिकंदरखानाने प्रयत्न केला तर सिकंदरखानाला कैद करावे आणि त्याच्या सर्व संपत्तिसह कैदी म्हणून मांडूला घेऊन यावे. सिकंदरखानाला या सर्व बेताची वेळीच खबर मिळाली तेव्हा त्याने बरोबर २००० अफगाण आणि रजपूत सैनिकांना घेऊन माळव्याच्या फौजेतून पळ काढला आणि तो नवलगुंडला येऊन पोहोचला. या सुमारास ख्वाजा महमूद गावान हा नवलगुंडला वेढा देण्याच्या बेतात होता. यानंतर थोड्याच काळाने सिकंदरखानाने किल्ला गावानच्या स्वाधीन केला. आपल्याला गुन्ह्याची पूर्णपणे माफी करण्यात यावी अशी अट मात्र त्याने घातली. ख्वाजा महमूद गावान याच्याबरोबर तो दरबारात येऊन दाखल झाला तेव्हा सुलतानाने फिरून त्याच्यावर आपली कृपादृष्टी केली आणि नवलगुंड पुन्हा त्याच्या ताब्यात सुपूर्द केले. सुलतानाने फखरउल्मुल्क तुर्क याच्याकडे माहूरच्या जिल्ह्याचा राज्यकारभार पाहण्याचे काम सोपविले आणि फखरउल्मुल्क याला माहूरच्या शिबंदीचा अधिकारी नेमले. नंतर सुलतान राजधानीला परत फिरला. तेथे हिजरी ८६२ या
हिजरी ८६२) वर्षी सुलतानाच्या पायाला झालेले गळू विकोपाला जाऊन सडले.
इ. स. १४५७) या दुखण्यातच त्याने या दिखाऊ जगताचा त्याग करून त्या चिरंतन जगाकडे प्रयाण केले. त्याची एकंदर कारकीर्द २३ वर्षे, ९ महिने आणि २० दिवस झाली.

(१९७) असे म्हणतात की अल्लाउद्दीन शहाचे अंगी वक्तृत्वशक्ती होती. त्याचप्रमाणे तो अतिशय विनोदी असून त्याला शिकण्याची अतिशय [२] (४५०) हौस होती. कधीकधी तो राजधानीतल्या मोठ्या मशिदीच्या व्यासपीठावर शुक्रवारी आणि सुटीच्या दिवशी चढून जाई आणि स्वतः खुत्बयाचे वाचन करी. खुत्बा वाचताना तो स्वतःचा उल्लेख पुढील बिरुदावली वापरून करीत असे. ' परमेश्वराच्या सेवकांवर

कृपादृष्टीची खैरात करणारा, न्यायी, दयाळू आणि सहनशील, ऐहिक आणि धार्मिक बाबतीत पुढारी असलेला आणि सुलतानामध्ये नावाजलेल्या अशा अहमदशहावली बहमनीचा मुलगा'. एकदा असे झाले की एका अरबी व्यापाऱ्याने सुलतानाच्या उपयोगासाठी काही घोड्यांची विक्री केली. सुलतानाच्या गृहव्यवस्थापक अधिकाऱ्याकडून त्या व्यापाऱ्याचे पैसे देण्यात दिरंगाई झाली. हा व्यापारी वरील खुत्बावाचनाच्या वेळी हजर होता. त्याने जेव्हा सुलतानाने स्वतःला लावलेली बिरुदावली ऐकली, तेव्हा त्याच्या बाबतीत जो अन्याय झाला होता त्यामुळे तो अगोदरच चिडला होता आणि नुकतीच निरपराधी सय्यद मंडळींची जी निर्घृण कत्तल झाली होती त्यामुळेही तो अतिशय संतापला होता. तो अतिशय मोठ्या आवाजात म्हणाला की महाराज आपण म्हणता त्याप्रमाणे आपण न्यायी नाही, की कृपाळू नाही की सहनशील देखील नाही. आपण स्वतःला उदार म्हणविता ते आपण उदारदेखील नाही. तर पैगंबराच्या वंशजांची निर्घृण कत्तल करणारे क्रूर आणि बेगडी असेच आपले वर्णन करावे लागेल, आणि इतके करूनही इस्लामच्या सच्चा अनुयायांच्या व्यासपीठावर उभे राहून अशा तऱ्हेच्या बढाईखोर पदव्या स्वतःच्या नावापाठीमागे लावून घेण्याचे [१२४□] धाडस आपण दाखवावे ही मोठ्या नवलाची गोष्ट आहे. हे ऐकल्यावर सुलतानाला अतिशय पश्चात्ताप झाला आणि त्याने त्या व्यापाऱ्याला ताबडतोब त्या जागी पैसे देण्यात यावे असा हुकूम दिला. त्यावेळी सुलतानाने असे उद्गार काढले की ज्यांनी माझ्या कीर्तीला कलंक लावला आहे त्यांची परमेश्वराच्या क्रोधातून कधीही सुटका होणार नाही. इतके झाल्यानंतर सुलतान राजवाड्याकडे परत फिरला. त्यानंतर त्या मशिदीत त्याने पुन्हा प्रवेश केला नाही आणि जेव्हा प्रवेश केला ते त्याच्या मृत देहाचे त्या मशिदीत दफन करण्याच्या वेळीच. आपण आता मरणार हे जेव्हा सुलतानाने ओळखले तेव्हा त्याने सर्व दरबारी मंडळींच्या इच्छेला न जुमानता आपला मुलगा हुमायून याला आपला वारस नेमले. त्याच्या क्रूर आणि [२] (४५१) रक्तपिपासू स्वभावाची दरबारी मंडळींना अतिशय दहशत वाटत असे. त्यामुळे हुमायून गादीवर आल्यानंतर त्याच्या हुकूमशाहीपासून आपला बचाव व्हावा म्हणून अल्लाउद्दीन शहाच्या मृत्यूच्या अगोदरच अनेक अमिरांनी गुजरातच्या राज्याकडे पळ काढला [१२५★]

[१२६★] हुमायूनशहा जालीम बहमनी [२] (४५२)

(१९८) जेव्हा अल्लाउद्दीन शहा आपले शेवटचे क्षण मोजीत पडला होता तेव्हा राजपुत्र हुमायून आपल्या राजवाड्यातच होता. अमीर मंडळींपैकी दोन सुप्रसिद्ध अमीर सैफखान आणि मल्लूखान यांनी सुलतानाच्या मृत्यूची बातमी गुप्त ठेवली आणि त्याचा सर्वांत लहान मुलगा हसनखान याला गुप्तपणे सिंहासनावर बसविले. त्यांच्या या बेतात त्यांना हबीबउल्ला [१२७□] आणि इतर काही अधिकारी सामील झाले. सैफखान आणि मल्लूखान यांनी रचलेला बेत म्हणजे त्यांना एखाद्या

अनपेक्षित पर्वणीसारखाच वाटला. बंडखोरांच्या एका तुकडीने आता [२] (४५३) हुमायूनशहाच्या राजवाड्यात लुटालूट करण्यासाठी आणि त्याला कैद करण्यासाठी म्हणून कूच केले. हुमायून याने मोठ्या निर्धाराने या हल्ल्याचा प्रतिकार केला आणि बंडखोरांना माघार घेण्यास भाग पाडले. त्याने बंडखोरांचा शाही निवासस्थानापर्यंत पाठलाग केला. वाटेमध्ये माहूत, पर्दादार, [१२८ □] शिलेदार आणि शरीररक्षक वगैरे मंडळी, गृहव्यवस्था खात्यातील इतर काही मंडळींसह हुमायून याला जाऊन मिळाली. सुलतानाचा नाश करण्याचा जो पूर्वनियोजित कट झाला होता त्याची त्यांना काहीच कल्पना नव्हती. साहजिकच त्यांच्या मदतीने कोणताही प्रतिकार न होता हुमायूनने दरबाराच्या भव्य दिवाणखान्यात प्रवेश केला. त्याने आपल्या घाबरलेल्या आणि थरथर कापत असलेल्या सिंहासनावर बसलेल्या आपल्या भावाला पकडले. त्याच्याऐवजी हुमायून आता सिंहासनावर चढून बसला. यानंतर कसलाही प्रतिकार वा विरोध न होता सर्वांनी सुलतान म्हणून त्याला मान्यता दिली. या झटपट प्रत्यक्षात आणलेल्या उपाययोजनेनंतर हुमायूनने या सर्व कटापाठीमागचा सूत्रधार सैफखान याला पकडले आणि त्याला हत्तीच्या पायाला साखळदंडाने बांधून सर्व शहरातून त्याला फरफटत नेण्याचा हुकूम फर्माविला. त्याचा साथीदार हबीबउल्लाव त्याचप्रमाणे राजपुत्र हसनखान या दोघांना त्याने बंदिस्त केले आणि हसनखानाचे डोळे काढण्याची आज्ञा त्याने केली. [१२९□]

(१९९) यानंतर आपल्या बापाने प्रकट केलेल्या इच्छेप्रमाणे त्याने वकील उस सलतनत या अधिकाराच्या जागेवर ख्वाजा महमूद गावान [१३०*] याची नेमणूक केली. त्याने त्याला मलिक उत्तुज्जार हा किताब दिला आणि विजापूरचे सरकार त्याच्याकडे सोपविले. आपण चेंगीजखानाचे वंशज आहो असे सांगणारा मलिकशहा नावाचा अधिकारी होता. त्याची तेलंगणामध्ये जहागिरी होती. त्याला हुमायूनशहाने तेलंगणाच्या प्रांताचा सुभेदार नेमले. त्याचप्रमाणे त्याला ख्वाजाजहान ही पदवी दिली आणि एक हजार स्वारांच्या मनसबीचा अधिकार त्याच्याकडे सुपूर्द केला. इमादउल्मुल्क घोरीचा पुतण्या दरबारातला एक नावाजलेला असा तरुण [२] (४५४) अमीर होता. त्याला सुलतानाने निजामउल्मुल्क ही पदवी दिली. हुमायूनशहा हा सिंहासनावर येण्याचे अगोदर जलालखानाचा मुलगा सिकंदरखान हा हुमायूनशहाचा आवडता सवंगडी होता. तेलंगणाच्या सरकारावर त्याची नेमणूक न झाल्यामुळे त्याची मोठी निराशा झाली आणि त्याने बादशहाचा निरोप देखील न घेता दरबार सोडला. [१३१ □] तो नवलगुंड येथे आपल्या बापाला जाऊन मिळाला आणि त्याने सैन्याची जमवाजमव करण्यास सुरुवात केली.

(२००) हुमायूनशहाने यत्किंचितही वेळ न घालविता वऱ्हाडचा सुभेदार खान जहान याला सिकंदरखानाच्याविरुद्ध पाठविले. खान जहान हा हुमायूनशहाचे त्याच्या राज्यारोहणाबद्दल अभिनंदन करण्यासाठी आला होता. परंतु खान जहानचा

पराभव झाल्यामुळे त्याने बंडखोरांवर खुद्द स्वतःच चाल करून जाणे जरूर आहे असा विचार केला. हुमायूनशहाला अशीही आशा वाटली की आपण खुद्द नवलगुंडच्या आसमंतात जाऊन पोहोचलो की जलालखान आणि सिकंदरखान यांना आपली चूक कळून येईल आणि ते शरण येतील. परंतु याबाबत त्याने ज्या अपेक्षा मनाशी धरल्या त्यात मात्र त्याच्या पूर्णपणे निराशा पदरी पडली. कारण सिकंदरखानाने सुलतानाच्या छावणीवर रात्री अचानक हल्ला केला. त्यात त्याला थोडेफार यश आले. परिणामी दुसऱ्या दिवशी तो किल्ल्याला वेढा घालण्यास उद्युक्त झाला. सिकंदर-खानाबद्दल त्याच्या सैनिकांना आत्मीयता वाटत होती. त्याचे सैनिकदेखील अतिशय शूर होते. या दोन्ही गोष्टींवरच सिकंदरखानाची मोठी मदार होती. त्या जोरावर आठ हजार दक्षिणी आणि रजपूत सैन्याबरोबर युद्ध करण्यासाठी त्याने कूच केले. परंतु त्याच्याबरोबर असलेले पूर्वीचे घनिष्ठ संबंध आणि नाते हे विचारांत घेऊन सुलतानाने सिकंदरखानाकडे निरोप पाठविला की प्रत्यक्ष सुलतानाच्या विरुद्ध हातात शस्त्र घेऊन युद्धाला उभे राहण्याचे भयंकर कृत्य तुझ्याकडून जरी घडले असले तरी तुझा नाश करण्याची माझी इच्छा नाही. याउलट तुझ्या अपराधांची मी पूर्णपणे क्षमा करीन आणि दौलताबाद प्रांतातील एक जहागीर तुझ्या नावे मी करून [२] (४५५) देईन. सिकंदरखानाने यावर उत्तर पाठविले की अहमदशहाचे जरी तुम्ही नातू असला तरी मीही अहमदशहाचा मुलीकडून नातूच आहे आणि म्हणून आपल्या दोघांच्या आजाच्या राज्यांत मी तुमचासारखाच भागीदार आहे. अशा परिस्थितीत तुम्ही तेलंगणावरील तुमचे सार्वभौमत्वाचे अधिकार एक सोडून तरी द्यावे किंवा युद्धाला तरी तयार व्हावे. १३२ ग

(२०१) हुमायूनशहाला या उन्मत्तपणे लिहिलेल्या पत्रातील भाषेचा अतिशय क्रोध आला आणि त्याने आपल्या मोर्चातील सैनिकांना ताबडतोब हल्ला करण्यासाठी कूच करून जाण्याचा हुकूम दिला. सुलतानाने दिलेल्या या आव्हानाला पाठ न दाखविता सिकंदरखानाने ते स्वीकारले आणि सुलतानाच्या फौजेने केलेल्या अतिशय प्रखर हल्ल्यांना तोंड देऊन वारंवार सुलतानाच्या हल्ल्यांना परतवून लावले. ही लढाई बराच काळपर्यंत चालली पण कोणाच्याच बाजूने निर्णय लागला नाही. अखेर मलिक उत्तुज्जार महमूद गावान याने विजापूरची सैन्याची तुकडी आणि ख्वाजा जहान तुर्क याने तेलंगणाची फौज यांसह शत्रूच्या उजव्या आणि डाव्या फळीवर अनुक्रमे एकाच वेळी हल्ला चढविला. या प्रखर हल्ल्याला तोंड देता न आल्याने हळूहळू बंडखोरांनी माघार घ्यावयास सुरुवात केली. बंडखोरांमध्ये उडालेला गोंधळ सुलतानाने बघितला आणि त्याने सैन्याच्या मध्यभागावरून ५०० तिरंदाज आणि ५०० भालाईत यांना आपल्या हाताखाली घेऊन वरील दोघा सेनानींचा पाठपुरावा केला. तो स्वतः हत्तीवर स्वार झाला आणि शत्रूवर जोरदारपणे तुटून पडला. सुलतानाच्या चढाईचा शत्रूने इतका कणखर प्रतिकार केला की सुलतानाचे सर्व सैनिक त्याला सोडून निघून गेले, आणि

विस्कळीत अशा अवस्थेत त्यांनी माघार घेतली. सिकंदरखानाने या परिस्थितीचा फायदा घेतला आणि आपला भाला हातात घेऊन त्याने खुद्द सुलतानावरच हल्ला चढविला. ज्या हत्तीवर हुमायून स्वार झाला होता त्या हत्तीने सिकंदरखानाला आपल्या सोंडेत धरले, घोड्यावरून ओढून काढले आणि जमिनीवर जोराने आपटले. [२] (४५६) सिकंदरखानाने केलेल्या हल्ल्यात त्याला मदत करण्यासाठी पाठोपाठ त्याचे अनुयायी जोरात येत होते. त्यांना आपला वेग आवरता येईना. त्यांनी सिकंदरखानाला पायाखाली तुडविले आणि त्यांच्या पायाखाली चेंदामेंदा होऊन त्याला मृत्यू आला. आपला पुढारी मृत झाला आहे असे पाहून बंडखोरांच्या सैन्याने पळ काढला. सुलतानाने आपले सैन्य एकत्र जमविले आणि बंडखोरांचा पाठलाग लढाईच्या मैदानापासून बऱ्याच दूर अंतरापर्यंत करून त्यांची भयानक कत्तल केली.

(२०२) दुसऱ्या दिवशी सुलतानाने नवलगुंडच्या वेढ्याला सुरुवात केली. वेढा आठवडाभर चालला आणि शरणागतिशिवाय दुसरा मार्ग नाही हे जलालखानाने बघितले आणि आपण शरण येण्यास तयार आहे हे सुलतानाकडे कळविले. मलिक उत्तुज्जार आणि ख्वाजा जहान यांच्या मध्यस्थीने जलालखानाला सुलतानाने क्षमा केली. जलालखानाने सुलतानाच्या पायाशी लोळण घेतली आणि चाळीस वर्षांच्या आपल्या उच्च पदाच्या आणि फायदेशीर चाकरीत कमावलेली सर्व संपत्ती त्याने सुलतानाला अर्पण केली. सुलतानाने त्याला जीवदान देऊन एका किल्ल्यात बंदिवासात ठेवले. तेथेच तो आपले अखेरपर्यंतचे दिवस मोजीत राहिला.

(२०३) नवलगोंड्याचा पाडाव झाल्यानंतर हुमायूनशहाने देवरकोंडा किल्ला जिंकून घेण्याचा मनसुबा रचला. हा किल्ला तेलंगणाच्या जमीनदाराच्या ताब्यात होता. त्याने सिकंदरखानाला सर्वतोपरी साहाय्य केले होते. ही योजना फलद्रूप व्हावी या हेतूने त्याने ख्वाजा जहान आणि निजामउल्मुल्क यांना अलग केले आणि तो स्वतः वरंगळवर चाल करून गेला. तेलंग्यांनी एकोप्याने रणांगणावर बहमनींबरोबर अनेकवार लढाया दिल्या. पण प्रत्येकप्रसंगी ख्वाजा जहानने त्यांचा पराभव केला. अखेर त्यांनी किल्ल्यामध्ये माघार घेतली. किल्ल्याला सर्व बाजूंनी बहमनींच्या सैन्याने सक्त वेढा दिला. किल्ला जरी उंच डोंगरपठारावर आणि भयानक जंगल प्रदेशात बांधलेला होता तरी बहमनी सैन्याने त्याची पर्वा केली नाही. तेलंग्यांनी या परिस्थितीत ओरिसाच्या रायाकडे मदतीसाठी विनंती केली. त्याला त्यांनी मोठ्या द्रव्याचे आमिष दाखविले. त्याचा मोह पडून त्याने बरीच मोठी फौज बरोबर अनेक लढाऊ हत्ती देऊन तेलंग्यांच्या मदतीसाठी पाठविली. आपले सर्व सैन्य घेऊन जलद गतीने कूच करून येण्याचे [२] (४५७) आश्वासनही त्याने दिले. तेलंग्यांना या आश्वासनामुळे जोर चढला आणि त्यांनी कणखरपणे आपला प्रतिकार चालू ठेवला. तेलंग्यांच्या मदतीसाठी अपेक्षित असलेली ओरिसाच्या रायाची फौज कूच करून येत असल्याची बातमी ऐकल्यावर बहमनींचे दोन्ही सेनापती गोंधळात पडले आणि त्यांना काय कारवाई करावी हेच समजेना. निजाम-

उलमुल्कने असे सुचविले की आपण वेढा उठवू आणि या डोंगरातून आणि घाटामधून कूच करून जाऊ. आपण तसे केल्यास ओरिसाच्या रायाची फौज चाल करून येत आहे तिला मैदानावर गाठून लढाई देण्याने आपली बाजू निश्चित फायद्याची ठरेल आणि आपण ओरिसाची फौज आणि तेलंगी यांच्या फौजा एकत्र येण्यास प्रतिबंध करू शकू. निजामउल्‌मुल्कच्या या योजनेला ख्वाजा जहानने आपला विरोध दर्शविला. आपली बाजू मांडताना तो म्हणाला की आपण जर वेढा उठविला तर तो भीतीच्या पोटी असे तेलंगी म्हणतील आणि आपण कूच करून जात असताना किल्ल्यातून बाहेर पडून आपल्यावर हल्ला करतील. तेव्हा माझ्या मते वेढा चालू ठेवणे आणि ओरिसाची फौज इथे तेलंग्यांबरोबर मिळू नये म्हणून प्रतिकारासाठी तयारी करणे हाच योग्य मार्ग होय. दुसऱ्या दिवशी ओरिसाच्या फौजा येऊन ठेपल्या त्याच दिवशी तेलंगीही किल्ल्यामधून बाहेर पडले आणि दोघांनी मिळून एकाच वेळी सुलतानाच्या फौजेवर हल्ला चढविला. तेथील प्रदेशाच्या विशिष्ट भौगोलिक रचनेमुळे सुलतानाच्या घोडदळाला कोणतीच कारवाई करणे अशक्य झाले आणि परिणामी मुसलमानी फौजांना प्रचंड पराभव सोसावा लागला. रणांगणातून मोठ्या मुष्किलीने बहमनींच्या दोन्ही सेनापतींनी पळ काढला. तेलंग्यांनी ८० मैलांपर्यंत त्यांचा पाठलाग केल्यामुळे वरंगळ येथे पोहोचेपर्यंत त्यांनी मुक्काम केला नाही. आपल्या सेनापतींवर असा भयानक प्रसंग का कोसळला याच्या कारणांची हुमायूनशहाने जेव्हा चौकशी केली तेव्हा ख्वाजा जहानने आपला जीव बचाविण्यासाठी सुलतानाला खोटेच सांगितले की निजामउल्‌मुल्क याने सुचविलेली उपाययोजना मला जरी पूर्णपणे अमान्य होती तरी मी पूर्णपणे त्याच्याच सल्ल्यानुसार कारवाई केली. सुलतानाने संतापाच्या भरात [१३२ अ *] आणखी चौकशी न करता त्या शूर निजामउल्‌मुल्काचा वध करविला. त्याचे नातेवाईक आणि अनुयायी यांनी पलायन केले आणि [२] (४५८) ते माळव्याचा सुलतान महमूद याच्या चाकरीत दाखल झाले. ख्वाजा जहानचीदेखील मानहानी करण्यात आली आणि त्याला सक्त बंदी म्हणून एका किल्ल्यावर पाठविण्यात आले.

(२०४) आपल्या फौजेला अपयशाचा हा जो डाग लागला होता तो धुऊन काढण्याचा हुमायूनशहाने निश्चय केला आणि त्या दृष्टीने देवरकोंड्याविरुद्ध चाल करून जाण्यासाठी ताज्या दमाच्या फौजेची जारीने तयारी करण्यात तो गुंतला. त्यावेळी राजधानीकडून त्याला खबर मिळाली की युसूफ तुर्क नावाच्या एका माणसाने आंधळा राजपुत्र हसनखान आणि शहा हबीबउल्ला यांची सुटका केली आहे आणि त्यांना घेऊन तो खानदेशच्या प्रदेशात पळून गेला आहे. हे ऐकल्यावर सुलतानाच्या सहनशीलतेचा अंत झाला. त्याने आपला वजीर महमूद गावान याला तेलंगणाच्या रक्षणासाठी ठेवले आणि तो स्वतः झपाट्याने कूच करीत राजधानीला येऊन पोहोचला. ते वर्ष हिजरी ८६४ हे होते. तेथे पोहोचल्यावर तो संतापाने अगदी काळानिळा झाला आणि त्याचा तोल सुटला. परंतु या ठिकाणी त्याने जी क्रूर

हिजरी ८६४ }
इ. स. १४५९ }

कृत्ये केली ती नमूद करण्याच्या अगोदर त्याचे मूळ कारण काय आहे हे सांगण्याची जरुरी आहे.

(२७५) शहा हबीबउल्ला हा अतिशय प्रज्ञावान पापभीरू मनुष्य होता. त्याचा ओढा राजपुत्र हसनखान याजकडे असल्याने सुलतानाने त्याला बंदिवासात ठेवले होते. सुलतान ज्यावेळी सिकंदरखानाविरुद्ध नवलगुंडच्या दिशेने चाल करून गेला तेव्हा शहाच्या ७ शिष्यांनी काय वाटेल ते झाले तरी त्याची कैदेतून सुटका करण्याचा चंग बांधला होता. या कामासाठी त्यांनी युसूफ या अल्लाउद्दीन शहाच्या एका तुर्की [१३८] □ गुलामाबरोबर बोलणी सुरू केली. युसूफ याला सर्वसाधारणपणे प्रत्येकजण चाहत असे. सद्गुणी, प्रामाणिक, दयाळू आणि अतिशय [२] (४५९) दानशूर म्हणून त्याची प्रसिद्धी होती; आणि त्याशिवाय तो शहा हबीबउल्ला याचा जीवश्चकंठश्च मित्र आणि शिष्यवृंदांपैकी एक होता. युसूफतुर्कने वरील शिष्यांना मदत देण्याचे कबूल केले. त्याने राजवाड्याचे काही पहारेकरी आणि रखवालदार यांना लाच देऊन आपलेसे केले. ही बंडखोरी करण्यास उद्युक्त झालेल्यांची संख्या १२ घोडेस्वार आणि ५० पायदळी सैनिक एवढ्यापुरती मर्यादित होती आणि शहा हबीबउल्ला याची सेवा करण्याप्रीत्यर्थ आपल्या प्राणांचे बलिदान करण्याचीही त्यांची तयारी होती. त्यांची योजना आता कृतीत उतरविण्यायोग्य झाली आहे असे जेव्हा युसूफला वाटले तेव्हा तो एका संध्याकाळी आपल्या मित्रांबरोबर ज्या ठिकाणी कैद्यांना बंदिवासात ठेवण्यात आले होते त्या जनानखान्याच्या फाटकाजवळ गेला. तेथील बहुतेक रक्षक गैरहजर होते परंतु जेवढे आपल्या कामावर होते त्यांनी मात्र त्याला हटकले. युसुफने उत्तर दिले की मला तुरुंगात प्रवेश करण्याची आणि अमुकअमुक गुन्हेगारांचे डोळे काढण्याची सुलतानाने आज्ञा दिली आहे. आपल्या म्हणण्याच्या पुष्ट्यर्थ त्याने सुलतानाची सही असलेला एक खोटा वटहुकूमाचा कागद सादर केला. तो कागद बघितल्यावर रक्षकानी त्याला तेथून पुढे जाऊ दिले. दुसऱ्या दरवाजाजवळ पोहोचल्यावर दुसऱ्या रक्षकाने त्याला पुढे जाऊ देण्याची परवानगी नाकारली. कारण जरी युसूफने सुलतानाची आज्ञा असलेला हुकमाचा कागद सादर केला होता तरी तुरुंगात प्रवेश मिळण्याच्या अगोदर कोतवालाचा हुकूम आणणे जरूर होते. यावर युसूफ आणि त्याचे साथीदार यांना आपले बिंग उघडकीस येणार याची भीती वाटून ते त्या रखवालदारावर तुटून पडले. त्यांनी त्याला ठार मारले आणि ते तेथून पुढे गेले. युसूफ पहिल्या प्रथम राजबंद्यांना ज्या ठिकाणी बंदिस्त ठेवले होते त्या खोल्यांकडे गेला आणि त्याने शहा हबीबउल्ला याच्या अंगातील साखळदंड काढले. तेव्हा अल्लाउद्दीन शहाचे मुलगे राजपुत्र हसनखान आणि याह्याखान आणि त्याचप्रमाणे जलालखान बुखारी [१३९] □ यांनीही त्याला आपल्या अंगावरील बेड्या काढण्याची आणि त्याच्याबरोबर घेऊन जाण्याबद्दल त्याची आर्जवे केली. युसूफने त्यांची विनंती मान्य केली. यानंतर तो प्रत्येक खोलीत गेला आणि [२] (४६०)

ज्यांना ज्यांना कैदेतून मुक्त होण्याची इच्छा होती त्या सर्वांना त्याने राजवाड्याच्या दरवाजाजवळ येण्याचे आणि त्याला येऊन मिळण्याचे आवाहन केले. जवळ जवळ सर्व धरातील असे ७००० दुर्दैवी बंदी याप्रमाणे आपल्या रक्षकांवर तुटून पडले आणि काठ्या अथवा जे काही हाती लागेल ते शस्त्र म्हणून बरोबर घेऊन सांगितल्याप्रमाणे ते दरवाजापाशी एकत्र झाले. या सुमारास शहराच्या कोतवालास ह्या धामधुमीची खबर मिळाली आणि तो शहराच्या रखवालदारांना घेऊन राजवाड्याच्या दिशेने चाल करून आला. परंतु तुरुंगातून सुटलेले बंदी आता जीवावर उदार झाले होते. त्यांनी आपल्यावर चालून येणाऱ्या सैनिकांवर दगड आणि लाठ्या-काठ्या यांचा जणू काही पाऊसच पाडला आणि त्यांचा हल्ला परतवून त्यांना हाकलून दिले. रात्र पडल्यावर हे सर्व बंदी शहरामध्ये निरनिराळ्या भागांत राहणाऱ्या आपल्या मित्रमंडळींकडे निघून गेले. परंतु काही प्रहराच्या आतच जवळजवळ ८० वर्षांचा वृद्ध झालेला जलालखान आणि राजपुत्र याह्याखान हे कोतवालाच्या हाती लागले. कोतवालाने त्या दोघांना ठार मारले. राजपुत्र हसनखान आणि शहा हबीबउल्ला यांनी एका न्हाव्याच्या घराचा आश्रय घेतला. तेथे त्यांनी आपल्या दाढ्या काढून टाकल्या आणि भिकाऱ्यांचा पोषाख अंगावर चढविला. शहा हबीबउल्लाने असा सल्ला दिला की हा देश सोडून जाणेच श्रेयस्कर ठरेल. परंतु राजपुत्राने खोट्या मोठेपणाच्या भरी पडून सांगितले की सर्वसामान्य जनतेला माझ्या भावाच्या क्रूर स्वभावाचा आता अगदी किळस आला आहे. त्यांना माझ्याविषयी अतिशय आपुलकी वाटते. बरेच मोठे सैन्य मला उभारता येईल अशी मला शक्यता वाटते. त्या सैन्याच्या जोरावर मी सिंहासन बळकावून घेऊ शकेन. शहा हबीबउल्लाने त्याच्या या बेतास मदत करण्याची आपली अनुमती दर्शविली. दोघांनी बिदर शहर सोडले आणि ते शहरापासून काही अंतरावर जाऊन राहिले. यानंतर राजपुत्र हसनखान याने आपले खरे रूप प्रकट केले. तेथे त्याला सगळीकडून धाडसी आणि नादान असलेली मंडळी येऊन मिळाली. या माणसांमध्ये त्याची सुटका करणारा युसूफ तुर्क हा होता. काही दिवसांतच राजपुत्राने ३००० घोडेस्वार आणि ५००० पायदळ एवढी फौज जमा केली. त्या सैन्यानिशी त्याने कामठाण्याचा तटबंदी असलेला राजवाडा आणि बाग याजकडे त्यांचा आपल्याला ताबा घेता येईल, या आशेने [२] (४६१) चाल केली. राजवाडा आणि बाग राजधानीपासून फक्त सहा मैल अंतरावर होती. परंतु पहिल्या प्रथम त्याला वाटले त्यापेक्षाही ही योजना कठीण आहे हे त्याला आढळून आले. तेव्हा त्याने बीड[illegible] शहराच्या दिशेने माघार घेतली. बीड शहर आणि आजूबाजूचा प्रदेश यांचा त्याने ताबा घेतला आणि नवीन सैन्य भरतीचे काम त्याने चालू ठेवले. एकंदर परिस्थिती अशा तऱ्हेची असताना सुलतान हुमायून आपल्या सैन्यानिशी अहमदाबाद बिदर येथे येऊन पोहोचला,

(२०६) सुलतानाने पहिल्या प्रथम जे कृत्य केले ते शहराच्या रखवालदारांनी निष्काळजीपणा दाखविल्याबद्दल त्यांना शिक्षा करण्याचे. एकंदर रक्षक २०००

होते. त्यांना त्याने अतिशय क्रूरपणे हालहाल करून ठार मारले. शहराच्या कोतवालालाही त्याने एका लोखंडी पिंजऱ्यात कैद करून ठेवले. दररोज त्याच्या शरीराचा कोणता तरी एक भाग कापून टाकण्यात येई. सुलतान तो अवयच कोतवालाला खाण्यास भाग पाडीत असे. यामुळे थोड्याच दिवसांत कोतवाल मरण पावला. दरम्यान त्याने राजपुत्राविरुद्ध ८००० घोडेस्वार आणि पायदळ एवढी फौज रवाना केली. राजपुत्राला या फौजेविरुद्ध प्रथम यश मिळाले. ही बातमी ऐकल्यावर सुलतानाचा क्रोध त्याच्या आटोक्याबाहेर गेला. त्याने आपल्या फौजेच्या मदतीसाठी आणखी फौज रवाना केली. परंतु त्याच वेळी त्याने फौजेतील अधिकाऱ्यांच्या बायका आणि मुलांना पकडले आणि त्यांना ओलीस म्हणून ठेवून घेऊन अधिकाऱ्यांना धमकावले की जर सैन्याचा पराभव झाला किंवा तुम्ही सैन्याला सोडून राजपुत्र हसनखान याला जाऊन मिळाला तर तुमच्या बायका मुलांना ठार मारण्यात येईल.

(२०७) यानंतर दोन्ही पक्षांत झालेल्या युद्धात राजपुत्राचा सपशेल पराभव झाला. हसनखानाने कडवा प्रतिकार केल्यानंतर आपल्या अनुयायांसहित रणांगण सोडले आणि विजयनगरकडे आश्रय मिळेल या आशेने तिकडे पळ काढला. कूच करत तो विजापूरच्या किल्ल्यानजीक ८०० घोडेस्वारांसहित येऊन पोहोचला. विजापूरचा सुभेदार सिराजखान जुनैदी याने त्याच्याकडे शहरात येण्यासाठी आमंत्रण पाठवून कळविले की तुमच्या स्वाधीन मी विजापूरचा किल्ला आणि [२] (४६२) किल्ल्याच्या आधिपत्याखालील मुलूख करीन. शहा हबीबउल्ला आणि युसूफ तुर्क यांच्या सल्ल्यावरून हसनखानाने विजापूरच्या किल्ल्यात प्रवेश केला. त्यावेळी हा किल्ला फक्त मातीत बांधण्यात आलेला होता. सिराजखानाने वरवर मोठ्या सन्मानाने आणि लक्षपूर्वक वरील मंडळींचे स्वागत केले; रात्र पडल्यावर राजपुत्राला कुर्निसात करण्याच्या मिषाने तो आपल्या शिपायांसहित राजपुत्राच्या खोलीसमोर आला आणि त्याने खोलीला वेढा दिला. दुसऱ्या दिवशी त्याने आपल्या पाहुणे-मंडळींना पकडण्याचा प्रयत्न केला. त्याला प्रतिकार करताना शहा हबीबउल्ला ठार मारला गेला. सरते शेवटी राजपुत्र हसनखान, युसूफ तुर्क आणि त्याचे इतर अनुचर इतकेच नव्हे तर तंबू ठोकणारे, पखाल्ये, भंगी वगैरे सर्वांना पकडण्यात आले. त्या सर्वांची रवानगी सिराजखानाने मोठ्या कडक बंदोबस्तात अहमदाबाद बिदरकडे केली.

(२०८) हुमायूनशहा आता त्याच्या अंगी स्वभावतःच असलेल्या क्रूर प्रवृत्तींच्या आधीन पूर्णपणे गेला. क्रोधाने तो अगदी वेडापिसा झाला. त्याने राजवाड्यासमोरील चौकोनी पटांगणात अथवा बाजारपेठेत दोन्ही बाजूला मेखा ठोकण्याचा हुकूम दिला. या चौकांच्या वेगवेगळ्या भागांत त्याने पिसाळलेले हत्ती आणि रानटी जनावरे बांधण्यास सांगितले. त्याचप्रमाणे हालहाल करण्याची

साधने म्हणून चौकाच्या दुसऱ्या काही भागांत त्याने उकळत्या तेलाच्या आणि अंग भाजून टाकणाऱ्या गरम पाण्याने भरलेल्या मोठ्या कढया ठेवण्याची आज्ञा दिली. समोरचा देखावा डोळे भरून मनःपूतपणे दृष्टीस पडावा म्हणून सुलतान राजवाड्याच्या गच्चीवर चढून बसला. प्रथम त्याने आपला भाऊ हसनखान याला एका भयंकर पिसाळलेल्या वाघासमोर टाकले. त्या दुर्दैवी आणि कमनशिबी राजपुत्राचे त्या वाघाने क्षणभरातच तुकडे तुकडे केले आणि जागच्या जागीच त्याचा फन्ना उडविला. नंतर युसूफ तुर्क आणि त्याचे सात साहाय्यक यांचा सुलतानाच्या समक्ष शिरच्छेद करण्यात आला. या निरपराध आणि अगतिक झालेल्या कुटुंबातील स्त्रियांना त्यांच्या घरामधून फरफटत आणण्यात आले. राजवाड्यासमोरील चौकात गुंडांकडून त्यांची अब्रू लुटविण्यात आली आणि त्यांना इतक्या वाईट तऱ्हेने वागविण्यात आले की त्याचे वर्णन करणे देखील बीभत्सपणाचे होईल. सुलतानाने हालहाल करून ठार मारण्याच्या नव्यानव्या [२] (४६३) क्लृप्त्या शोधून काढल्या. तरुण आणि त्याचप्रमाणे वृद्ध स्त्रीपुरुषांवर त्याने इतके क्रूर आणि भयानक अत्याचार केले की जोहाक [१३६अ] आणि हुकुमशाही वृत्तीचा हिजाज [१३७अ] यांच्या कल्पनेतही या प्रकारे हालहाल करण्याच्या क्लृप्त्या आल्या नसतील. बायका आणि नोकरचाकर मिळून ७००० स्त्री-पुरुषांना, ज्यांचा या बंडाबरोबर दुरून देखील का होईना संबंध जोडता आला नसता ठार मारण्यात आले. त्याशिवाय आणखी चाकरमानी माणसे म्हणजे आचारी, भांडीवाशे व इतर नोकरचाकर यांना ठार करण्यात आले ते वेगळेच. काहींना खंजिरांनी भोसकून ठार मारण्यात आले तर काहींचे कुऱ्हाडीचे घाव घालून तुकडे तुकडे करण्यात आले तर काहींना उकळते तेल अथवा अंग भाजून काढणारे गरम पाणी टाकून कातडी सोलवटून काढून मारण्यात आले. ही दुर्दैवी घटना ज्या वर्षी वरील बंड झाले त्याच वर्षाच्या शाबान महिन्यात घडून आली.

शाबान हिजरी ८६४ ऑगस्ट इ. स. १४६०

१३७अ.

(२०९) तवारीख महमूद शाहीच्या कर्त्याने पुढील हकीकत सांगितली आहे : सुलतानाच्या अनुचरांकडून मला असे कळले की सुलतानाच्या कानावर जेव्हा राजपुत्र हसन खान पळून गेल्याची बातमी पहिल्या प्रथम पडली तेव्हा त्याच्या मनावर क्रोध आणि विकार यांचा इतका पगडा बसला की त्याने आपल्या अंगावरचे कपडे फाडले, उशांना चावे घेतले आणि मधूनच अशा तऱ्हेने आपले दातओठ खाल्ले की त्यातून रक्त ठिबकू लागले. हसनखानाच्या पळून जाण्याच्या प्रकारामुळे त्याने राज्यातील निरनिराळया किल्ल्यांत बंदिस्त करून ठेवण्यात आलेल्या राजघराण्यातील अनेक निरपराध व्यक्तींना ठार केले. इतके करूनही त्याच्या मनातील संशयाची निवृत्ती झाली नाही. त्याच्या बेलगाम क्रौर्याला त्याच्याच दरबारातील अनेक निरपराध

व्यक्तींचा हकनाक बळी पडला. ह्या क्षणापासून हुमायूनने आपल्यावरील विचाररूपी सर्व निर्बंध साफ झुगारून दिले. इच्छेला येईल तेव्हा तो आपल्या प्रजाजनांची मुले पकडून आपल्या हलकट विकाराच्या शमनार्थ त्यांच्या वाडवडिलांपासून हिरावून घेऊ लागला. अनेकदा तो विवाहाच्या मिरवणुका रस्त्यात अडवून धरी, [२](४६४) वधूला पकडून राजवाड्यात नेई आणि तिला संभोगून नंतर वराच्या घरी पाठवून देई. अगदी क्षुल्लक कारणावरून देखील आपल्या अंतःपुरातील कोणत्याही स्त्रीला ठार मारण्याची त्याला आदत पडून गेली होती. जेव्हा जेव्हा त्याच्या अमिरांपैकी एकाद्याला त्याच्या बरोबर जाणे भाग पडे तेव्हा त्यांची इतकी पाचावर धारणा बसे की जणू काही मृत्यूच्या मुखात आपण उडी घेण्यास जात आहोत अशा तयारीने ते आपल्या बायकामुलांचा निरोप घेत असत.

(२१०) सरतेशेवटी त्या जगन्नियंत्याने लोकांच्या हालांकडे बघून त्यांच्याकडे कृपादृष्टी वळविली आणि पिडितांच्या तक्रारीकडे लक्ष दिले. तो क्रूरकर्मा आजारी पडला आणि आता आपण मरणार हे जाणून त्याने आपला मोठा मुलगा निजामशहा याला आपला वारस नेमले. तो यावेळी केवळ आठ वर्षांचा होता. त्याने ख्वाजा जहान तुर्क याला वऱ्हाडमधून आणि ख्वाजा महमूद गावान याला तेलंगणामधून बोलावून घेतले आणि आपले मृत्यूपत्र तयार केले. त्या दोघांचे मिळून त्याने राजप्रतिनिधी मंडळ बनविले आणि आपला मुलगा अज्ञान असेपर्यंत त्या दोघांची त्याचे पालक म्हणून नियुक्ती केली. त्याच वेळी त्या दोघांना त्याने अशी सक्त आज्ञा केली की राजमातेच्या त्यांनी दृष्टोत्पत्तीस आणल्याखेरीज राज्यकारभाराच्या कोणत्याही बाबींबाबत निर्णय घेऊ नये. [१३८अ*] हुमायूनचा मृत्यू २८ जिल्काद हिजरी ८६५ यावेळी झाला तर काहीजण असे कथन करतात की हुमायून आपल्या

जिल्काद २८ हिजरी ८६५ सप्टेंबर ३ इ. स. १४६१

आजारातून बरा झाला. नंतर एके दिवशी तो दारूच्या धुंदीत असताना त्याच्या अमानुष क्रौर्याला कंटाळून गेलेल्या त्याच्याच एका चाकराने त्याचा खून केला. हुमायूनशहाची कारकीर्द [१३८*ब] एकंदर ३ वर्षे, ६ महिने आणि ६ दिवस एवढी झाली.

निजामशहा बहमनी [२](४६५)

(२११) जेव्हा मानवजातीवर कृपा करून परमेश्वराने त्या क्रूर हुमायूनला ह्या जगामधून ओढून नेले आणि दक्षिणेच्या रिकाम्या पडलेल्या सिंहासनावर त्याचा मुलगा निजामशहा जेव्हा आरूढ झाला तेव्हा राजमातेने राजप्रतिनिधी म्हणून अधिकार स्वीकार केला. राजमाता ही अंगात मोठे कर्तबगारीचे गुण असलेली स्त्री होती. परंतु तिने ख्वाजा जहान आणि ख्वाजा महमूद गावान यांचा सल्ला घेतल्याशिवाय कोणतीही गोष्ट केली नाही. या दोघांशिवाय राज्यकारभारात तिने इतर कोणत्याही अमिरांचा हस्तक्षेप होऊ दिला नाही; महमूद गावानकडे वऱ्हाडची

सुभेदारी होती. त्याला वजिरीच्या जागेवर नेमण्यात आले. ख्वाजा जहान याने वकील उस्सलतनत या अधिकाराच्या जागेचा स्वीकार केला. त्याला तेलंगणाच्या सुभेदारीवर नेमण्यात आले. हे दोघे वजीर दररोज सकाळी राजवाड्यात हजर होत आणि एका स्त्री अनुचरातर्फे राजमातेशी संभाषण व्यवहार करीत. [२](४६६) राजमाता आपली संमती दर्शवीत असे आणि नंतर आपल्या तरुण मुलाला ती दरबाराच्या दिवाणखान्यात पाठवीत असे. दरबारात तो सिंहासनावर बसत असे. त्याच्या उजव्या बाजूला ख्वाजा जहान उभा राहात असे आणि डाव्या बाजूला महमूद गावान. हे अधिकारी त्याच्या समक्ष वटहुकूम काढीत आणि कारभार पाहात. या तीन व्यक्तींमधील उत्कृष्ट सहकार्य आणि एकोपा यामुळे हुमायूनच्या क्रूर वर्तनामुळे प्रजाजनांच्या मनावर झालेल्या जखमा लवकर बुजून निघाल्या. परंतु आजुबाजूच्या हिंदू आणि मुसलमान राजांच्या कानावर जेव्हा पडले की दक्षिणेच्या सिंहासनावर एक लहान मुलगा आरूढ झाला आहे आणि मृत हुमायूनशहाच्या क्रूर वर्तनामुळे सरदार, दरकदार आणि अधिकारी असंतुष्ट झालेले आहेत तेव्हा त्यांनी बहमनी राज्यावर आक्रमण करण्याचा कट रचला. पहिल्या प्रथम ओरिसाच्या रायाने तेलंगणामधील जमीनदारांबरोबर संगनमत करून राजमहेंद्रीच्या मार्गाने बहमनी राज्यावर आक्रमण केले. कौलासपर्यंतच्या मुलुखात त्यानी लुटालूट केली आणि तो प्रदेश त्यांनी उध्वस्त करून टाकला. राजमाता आणि राज्याचे मंत्री यांनी कोणत्याही तऱ्हेने नाऊमेद न होता ४०००० सैनिकांच्या फौजेची जमवाजमव केली आणि आपल्या तरुण बादशहाला घेऊन शत्रूचा प्रतिकार करण्यासाठी त्यांनी कूच केले. ओरिसाचा राया हा बादशाही सैन्यापासून ६ मैल आणि अहमदाबाद बिदर या राजधानीच्या शहरापासून १० मैल एवढ्या अंतरापर्यंत चाल करून आला. यामध्ये त्याचा बेत तेलंगणाचा त्याचा प्रदेश परत मिळविण्याचा आणि अल्पवयी बहमनी सुलतानाकडून खंडणी वसूल करून घेण्याचा होता. वरील उद्देश विशद करून सांगणारा खलिता जेव्हा ओरिसाच्या रायाकडून बहमनी राज्याच्या दोन्ही वजिरांना मिळाला तेव्हा त्यांनी उत्तर पाठविले की आमच्या बादशहाचा बेत ओरिसा आणि जजनगरवर हल्ला १३८□ करण्याचा आणि ती जिंकून घेण्याचा होता परंतु तुम्ही स्वतःच आता आपल्या सैन्यानिशी इतक्या दूरवर चाल करून आला [२] (४६७) आहात तेव्हा आपल्या सैन्याचा पराभव करण्याचे आमच्या बादशहांचे जे उद्दिष्ट आहे ते इतक्या लांबच्या प्रदेशात चाल करून जाण्याचे श्रम न घेताच आता साध्य होईल. त्याशिवाय आमच्या बादशहानी असा पक्का निर्धार केला आहे की बहमनी राज्याचे तुम्ही केलेले नुकसान पूर्णपणे भरून आल्याखेरीज आणि तुम्ही स्वतः खंडणी देण्याचे मान्य करीपर्यंत तुमच्या एकाही सैनिकाला राज्यातून जिवंत जाऊ देणार नाही. वरील मजकूर असलेला खलिता देऊन शहा मुहिबऊल्ला १३९□ याला ओरिसाच्या रायाकडे रवाना करण्यात आले. त्याच्याबरोबर संरक्षणा-

साठी देण्यात आलेल्या १६० घोडेस्वारांच्या तुकडीला काफरांनी वाटेत अडविले तेव्हा शत्रूच्या हल्ला करण्यास आलेल्या आघाडीच्या तुकडीवर त्याने इतक्या धाडसाने हल्ला केला की शत्रूचे सबंध सैन्यच आपल्यावर चाल करून आले आहे असे वाटून हिंदूंनी माघार घेतली आणि ते आपल्या मुख्य सैन्याला जाऊन मिळाले. ओरिसा आणि तेलंगणाच्या रायांनी यावर आपले जड सामानसुमान मैदानावरच टाकले आणि रातोरात रणांगण सोडून माघार घेतली. दुसऱ्या दिवशी ख्वाजा जहान त्यांच्या पाठलागावर गेला. सुलतान आणि महमूद गावान हे दोघेजण सावकाशपणे कूच करीत त्याच्या पाठोपाठ निघाले. [१४०] ख्वाजा जहानच्या कारवाईमुळे आपल्या दररोजच्या कूच करण्यात दोन ते तीन हजार माणसे गारद होत आहेत हे जेव्हा ओरिसाच्या रायाच्या नजरेस आले तेव्हा त्याने संरक्षणासाठी एका किल्ल्याचा आश्रय घेतला. [१४१] तेथून त्याने वजीर महमूद गावान याजकडे निरोप पाठवून क्षमायाचना केली. बऱ्याच वाटाघाटीनंतर आणि भलीमोठी रक्कम खंडणीदाखल दिल्यानंतर त्याला त्याच्या प्रदेशात कोणत्याही प्रकारचा उपद्रव न होता सुखरूप जाऊ देण्यात आले. विजयी होत्साता निजामशहा बहमनी [२] (४६८) राजधानीकडे परतला. आपले अधिकारी आणि शिपाई यांजवर मानमरातब आणि बक्षिसी यांची खैरात त्याने केली आणि नंतर त्याने त्यांना आपापल्या जहागिरी-च्या ठिकाणांवर जाण्यासाठी परवानगी दिली.

(२१२) या मोहिमेनंतर माळव्याच्या सुलतान महमूदने २८००० घोडेस्वार बरोबर घेऊन खानदेशाच्या मार्गाने बहमनींच्या प्रदेशावर आक्रमण केले. त्याचप्रमाणे ओरिसा आणि तेलंगणाचे राजेही पुन्हा लढाईच्या मैदानात उतरले आणि मुसलमानांच्या प्रदेशात धुमाकूळ घालण्याच्या कामास त्यांनी पुन्हा सुरुवात केली. बहमनींच्या वजिरांनी या घटनेमुळे तेलंगणाच्या फौजेला हिंदूंच्या आक्रमणाविरुद्ध तेलंगणाच्या प्रांताचे संरक्षण करण्याचे हुकूम दिले. नंतर त्यांनी विजापूर, दौलताबाद आणि वऱ्हाड प्रांतांच्या फौजा बरोबर घेऊन सुलतान महमूदविरुद्ध कूच केले.

(२१३) निजामशहा हा वयाने अतिशय तरुण होता तरी देखील तो सैन्याच्या अग्रस्थानी उभा राहिला. ख्वाजा महमूद गावान याने १०००० घोडेस्वारांची सैन्याची उजवी फळी बनविली. तर निजामउल्मुल्क तुर्क आणि इतर प्रमुख सरदार मंडळींनी सैन्याची डावी फळी संघटीत केली. खुद्द सुलतान, ख्वाजा जहान आणि त्याचा दुधभाऊ सिकंदरखान यांच्या समवेत सैन्याच्या मध्यभागी ठाण मांडून उभा राहिला. मध्यभागी असलेल्या सैन्यांत १०००० घोडेस्वार आणि १०० लढाऊ हत्ती होते. माळव्याच्या सुलतान महमूदने आपल्या सैन्याच्या उजव्या फळीचे नेतेपद आपला मुलगा राजपुत्र गियासउद्दीन याजकडे दिले तर चन्देरीचा सुभेदार महाबतखान याला त्याने डाव्या फळीचा प्रमुख नेमले. डाव्या फळीला जहीर उल्मुल्क याचा भक्कम पाठिंबा होता. खुद्द माळव्याच्या सुलतानाने आपल्या सैन्यातील उत्कृष्ट शिपायांना

आपल्या हाताखाली घेतले आणि सैन्याच्या मध्यविभागाचे नेतृत्व त्याने संभाळून मधली आघाडी तयार केली.

(२१४) ख्वाजा महमूद गावान याने शत्रूच्या डाव्या आघाडीवर हल्ला चढविला आणि लढाईला तोंड फोडले. शत्रूने काही काळ प्रतिकार केला पण लवकरच त्यांची फळी मोडली आणि त्यांनी रणांगणातून पळ काढला. माळव्याचे [२] (४६९) महाबतखान आणि जहीर उल्मुल्क हे दोघेजण ठार झाले. माळव्याच्या सैन्याची उजवी फळी राजपुत्र गियासुद्दीन याच्या हाताखाली होती तिच्यावर निजाम उल्मुल्क तुर्क याने आपल्या डाव्या फळीच्या सैनिकांसह हल्ला चढविला. साऱ्या हिंदुस्थानात अतिशय निधड्या छातीचा शिपाई असा राजपुत्र गियासुद्दीन याने लौकिक मिळविलेला होता. दोन्ही बाजूचे सैनिक परस्परांत मिसळून घनघोर लढाईत गुंतले असताना दोन्ही सेनानी परस्परांसमोर हातघाईचे युद्ध करण्यासाठी एकत्र आले. गियासुद्दीनने केलेल्या प्रहारामुळे निजाम उल्मुल्काच्या तलवारीचे तुकडेतुकडे झाले. तेव्हा त्याने इतक्या जोराने आपल्या मोडक्या तलवारीची मूठ आपल्या [१४२ □] प्रतिस्पर्ध्यांच्या तोंडावर फेकली की त्याच्या डोळ्याला जबरदस्त दुखापत झाली, डोळ्यातून भयानक रक्तस्राव सुरू झाला आणि जखमेचे दुःख सोसेनासे झाल्याने तो विव्हळत घोड्यावरून खाली पडला. आपला पुढारी पडल्याचे पाहून माळव्याच्या सैनिकांची उमेद खचली. त्यांची उमेद खचणे अशा प्रसंगी साहजिकच होते. त्यांनी रणांगणातून पळ काढला. दक्षिणी फौजांनी ४ मैलपर्यंत त्यांचा पाठलाग केला. त्यांनी माळव्याच्या फौजेची भयानक कत्तल केली आणि प्रचंड लूट ताब्यात घेतली. या लुटीबरोबर ५० हत्ती त्यांच्या हाती पडले. आपल्या सैन्याच्या दोन्ही फळीतील सैनिकांनी माघार घेतलेली माळव्याच्या सुलतान महमूद याने बघितली आणि त्याने त्यांचेच अनुकरण करण्याची तयारी केली. परंतु त्याचा दुसरा एक मुलगा आणि काही सरदारमंडळी यांनी त्याला परावृत्त केले. सुलतान महमूद आता ख्वाजा जहानच्या हल्ल्याची मार्गप्रतीक्षा करत तयारीने राहिला. ख्वाजा जहान याने १०००० घोडेस्वारांनिशी त्याच्यावर हल्ला चढविला. या प्रसंगी सुलतान महमूद याने सिकंदरखान तुर्क याच्या हत्तीच्या मस्तकात बाण मारला. त्याबरोबर तो प्रचंड हत्ती झालेल्या जखमेच्या वेदनेने पिसाळून माघारी फिरला आणि आपल्याच फौजेतील अनेक शिपायांना त्याने पायाखाली तुडविले. तो निजामशहाला अगदी धरण्याच्याच [१४३ □] मार्गावर होता त्यावेळी सिकंदर खानाने भीतीमुळे म्हणा किंवा ख्वाजाजहानबरोबरील वैमनस्यामुळे म्हणा आपल्या हाताखालील फौजा रणमैदानातून [२] (४७०) बाहेर काढल्या आणि लढाईच्या मैदानापासून काही अंतरापर्यंत आल्याबरोबर बादशहाला घेऊन तो निघून गेला. यावर जेव्हा दक्षिणी सैनिकांना बादशाही ध्वज [१४४ □] रणांगणातून बाहेर काढला गेल्याची जाणीव झाली तेव्हा त्यांनी रणमैदानातून पळ काढला आणि राजधानीच्या शहरापर्यंत जाईपावेतो ते थांबले नाहीत. ख्वाजा जहानला

जेव्हा आढळून आले की फौजेच्या उजव्या आणि डाव्या फळीतील सैनिक पाठलाग करण्यासाठी निघून गेले आहेत आणि खुद्द सुलतानाने दक्षिणी सैनिकांच्या बरोबर पलायन केले आहे तेव्हा आता माघार घेणेच श्रेयस्कर असा विचार त्याने केला. माघार घेण्याचे काम त्याने इतक्या शिस्तशीरपणे केले की आपल्या हाताखालील सर्व सैनिकांची तुकडी आणि त्याचप्रमाणे बादशाही घोडदळ आणि गजदळ त्याने अहमदाबाद बिदर येथे परत सुखरूपपणे आणले. दैवाचा फासा असा विचित्र पद्धतीने उलटा पडलेला पाहून ख्वाजा महमूद गावान आणि त्याची फौज यांनीही माघार घेतली. सिकंदर खान तुर्क हा राजधानीला परतल्यावर राजमातेने पहिल्या प्रथम रणांगणातून आपल्या मुलाला सुखरूप परत आणल्याबद्दल त्याला बक्षिसी दिली. परंतु ख्वाजा जहानकडून खरी गोष्ट काय झाली हे जेव्हा तिला कळले तेव्हा भ्याडपणा दाखविल्याबद्दल आणि विजयश्री अगदी हातात येण्याचा क्षण निर्माण झाला असताना त्याक्षणी सुलतानाला रणांगणातून बाहेर काढून त्याची नाचक्की केल्याबद्दल त्याला कैदखान्यात बंदिस्त केले. सिकंदरखानाच्या मित्रमंडळींनी त्याची अशी जोरदार भलावणी केली की ज्यावेळी रणांगणात सुलतानाच्या आवतीभोवती सैनिक नसताना आणि फौजेच्या दोन्ही फळ्यांतील सैनिक लुटालूट करण्याच्या कामात विस्कळीत झालेले असताना निश्चित होणाऱ्या नाशाच्या दुष्परिणामापासून सिकंदरखानाने सुलतानाचा जीव वाचविला आहे यात काहीच शंका नाही. त्यांनी असेही जाहीर केले [२] (४७१) की आम्ही कोणत्याही परिस्थितीत मोगलांकडून आमची अवहेलना करून घेणार नाही. ज्यांनी राज्याचे सर्वाधिकार जबरदस्तीने आपल्या हाती घेतले आहेत त्यांच्यापुढे आम्ही कधीच मान तुकविणार नाही असेही ते म्हणाले. त्या वेळी अशी काही परिस्थिती निर्माण झाली की त्या परिस्थितीत सिकंदरखानाला शिक्षा करणे शक्य नव्हते. त्यामुळे कैदेतून सिकंदरखानाची मुक्तता करण्यासाठी ख्वाजा जहानचे मन वळविण्यात यश आले.

(२६४ अ) बहमनींच्या राज्यातील ही दुफळी आणि दक्षिण्यांना मंत्रिमंडळातील वजीरांबद्दल वाटणारा तिटकारा या गोष्टी जेव्हा माळव्याच्या सुलतान महमूदच्या कानावर गेल्या तेव्हा त्याने अहमदाबाद बिदरला वेढा देण्यासाठी म्हणून कूच केले. ख्वाजा जहानबद्दल राजमातेच्या मनात संशयाचे वातावरण निर्माण झाले होते आणि मागील लढाईत बहमनींना जो पराभव खावा लागला होता त्याचे खापर तिने ख्वाजा जहानच्या निष्काळजीपणावर फोडले होते. ह्या तिच्या मताला ख्वाजा महमूद गावान याने आपला पाठिंबा दाखविला. त्याने दिलेल्या सल्ल्याप्रमाणे तिने बिदरच्या किल्ल्याचा कारभार मल्लूखान दक्कनी ह्याच्याकडे सुपूर्द केला आणि ती स्वतः सुलतानाला घेऊन फिरोजाबादच्या आश्रयाला गेली. सुलतान निघून गेल्यानंतर १७ दिवसांनी सुलतान महमूद याने बिदर शहराचा ताबा[१४५०] मिळविला. बहमनी राज्याचा बराचसा मुलुखही त्याने आपल्या हुकमतीखाली आणला. सर्वसाधारणपणे असा समज पसरला की बहमनी

घराण्याचे राज्य संपुष्टात येऊन त्यांची सर्व सत्ता आता खिलजी घराण्यातील सुलतानांच्या हाती जाणार. याच वेळी गुजरातच्या महमूद शहाच्या कूचीचे वृत्तान्त येऊन थडकले. फिरोजाबाद येथे माघार घेण्याचे अगोदर महमूद गावानच्या सल्ल्यावरून निजाम-शहाने मदतीची याचना करण्यासाठी आपले वकील गुजरातच्या सुलतानाकडे रवाना केलेले होते. दरम्यानच्या काळात स्वतःचे संरक्षण करण्यासाठी त्याने आपले विस्कळीत झालेले सैन्य एकत्र जमविले आणि त्यांच्या तुकडया शत्रूला सतावण्यासाठी त्याने रवाना केल्या. बहमनी राज्याच्या सरहद्दीजवळ आता गुजरातचा सुलतान ८०००० घोडेस्वार घेऊन येऊन पोहोचला होता. राजमातेने त्याला सामोरा [२] (४७२) जाण्यासाठी म्हणून ख्वाजा महमूद गावान याची रवानगी केली होती. गुजरातच्या महमूद शहाने आपल्या सैन्यातील २०००० घोडदळाची एक तुकडी आणि काही प्रमुख अधिकारी गावानच्या ताब्यात दिले आणि याप्रमाणे दोस्तांचे सैन्य थोडयाच अवकाशात एकसमयावच्छेदेकरून राजधानीच्या दिशेने चालू लागले. [१४६]

(२१५) माळव्याचा सुलतान महमूदला बिदरचा किल्ला [१४७] जिंकून घेण्याचे कामी अजून यश प्राप्त झाले नव्हते. त्याने जेव्हा दोस्तांच्या सैन्याच्या आगमनाची बातमी ऐकली तेव्हा त्याने बिदरचा वेढा उठविला आणि मोठ्या घाईने, आणि विचार न करता त्याने माळव्याच्या दिशेने माघार घेतली. शत्रूने वऱ्हाडचा मार्ग धरल्यास विघ्ने आणि अडचणी निर्माण करण्यासाठी ख्वाजा महमूद गावानने १०००० दक्षिणी घोडे-स्वारांची रवानगी केली. तो स्वतः १०००० घोडेस्वार घेऊन कूच करून गेला आणि कंधार व बीडच्या मध्ये असलेल्या एक जागी दबा धरून बसला. त्याचा परिणाम असा झाला की माळव्याचे सैन्य कुठेही गेले तरी दक्षिण्यांना त्यांच्यावर घसरा करता येणे सहज शक्य झाले. इकडे दक्षिणी सैन्याच्या हलक्या तुकड्यांनी शत्रूचा दाणागोटा आणणाऱ्या पलटणींना गाठून शत्रूची रसद तोडून टाकली. अगदी विश्वासार्ह अशा वृत्तांताप्रमाणे सुलतान महमूदजवळ अंदाजे ३०००० घोडेस्वार होते. त्याने वारंवार शत्रूबरोबर सामना देण्याच्या दृष्टीने पाऊले टाकली परंतु त्याने कितीही प्रयत्न केला तरी ख्वाजा महमूद गावान याने मुळातच युद्धाचे डावपेच आखले होते. [२] (४७३) त्यात बदल करण्यासाठी परिस्थिती निर्माण करण्यात सुलतान महमूद याला यश आले नाही. अखेर अशी झाली की अन्नावाचून माळव्याच्या सैनिकांवर भयंकर अनावस्थेचा प्रसंग ओढवला. माळव्याच्या सैनिकांनी बंडाचे निशाण उभारून एकच कोलाहाल केला आणि या कोलाहालाकडे मन शांत ठेवून कान देणे माळव्याच्या सुलतानाला भाग पडले.

(२१६) या आणीबाणीच्या परिस्थितीत महमूदने आपल्या फौजेतील अनेक हत्तींना ठार मारले आणि जड सामानसुमानाला आग लावून दिली. आपल्या जवळील ओझ्यापासून अशा तऱ्हेने मुक्त झाल्यावर त्याने गोंडवनाच्या दिशेने कूच केले. त्या देशाच्या परिसीमापर्यंत त्याचा पाठलाग करण्यात आला. महमूद गावानने त्याची

इतकी ससेहोलपट केली की त्याचे सैनिक मोठ्या संख्येने मारले गेले आणि त्याच्या उरलेल्या सामानसुमानांपैकी बव्हंशी सामानसुमान गायब झाले. गोंडवनाच्या प्रदेशात पोहोचल्यावर सुलतान महमूद याने तिथल्याच एका जमीदाराचे मन वळवून त्याला अशा मार्गाने आपल्याला घेऊन जाण्याची विनंती केली की जेणे करून दक्षिणी सैनिकांकडून होणाऱ्या पाठलागाला प्रतिबंध होईल आणि कसल्याही तऱ्हेचा उपद्रव न होता त्याचे अतिशय दमलेले असे सैन्य कूच करून जाऊ शकेल. सुलतान महमूदच्या मनावर निरर्थकपणे असे ठसविण्याचा प्रयत्न केला गेला की त्याने सरळ जाणाऱ्या मार्गाने माघार घेतल्यास त्या मार्गावर काही टप्प्यापर्यंतच त्याला जेमतेम पाण्याचा पुरवठा होईल. पाठलाग करणाऱ्या शत्रूच्या हातून कसातरी निसटण्याचा विचार करण्याच्या ओघात सुलतान महमूद याने ह्या अडचणींना सांगोपांगपणे विचारात घेतले नाही आणि त्याच मार्गाने आपल्या देशाकडे माघार घेण्याचे ठरविले. कूच करण्याला सुरुवात केल्यावर पहिल्याच टप्प्यात अंगाला भाजून काढणारे वारे आणि पाण्याचे झालेले दुर्भिक्ष्य [१८८] यामुळे त्याची जवळ जवळ ६००० माणसे हालहाल होऊन मरण पावली. दुसऱ्या टप्प्यात त्या डोंगराळ प्रदेशातील रहिवाशांनी महमूदच्या सैन्यावर ओढवलेल्या दुरवस्थेच्या प्रसंगाचा फायदा घेऊन [२] (४७४) त्याच्या बाजारबुणग्यांना लुटले. महमूदचे शिपाई त्यांच्यावर कोसळलेल्या प्रसंगाने अगोदरच नाउमेद झालेले असल्याकारणाने त्यांना संरक्षण देण्याच्या कामी ते अगदीच कुचकामी ठरले. त्या दिवशी पाण्याच्या एका भांड्याची किंमत दोन रुपये झाली आणि इतके करूनही पैसे देऊनही पुष्कळदा पाणी मिळेनासे झाले. जेव्हा सुलतान महमूदने असंख्यात आणि अवर्णनीय अशा यातना सहन केल्यावर सरते शेवटी या भयानक चक्रव्यूहातून आपली वाट काढण्यात यश मिळविले तेव्हा त्याला असा संशय आला की त्याला जे कष्ट सहन करावे लागले त्याचे मूळ त्याच्या वाटाड्याच्या विश्वासघातकी वर्तणुकीत आहे. म्हणून त्याने त्या वाटाड्याला ठार मारण्याचा हुकूम केला. आपल्या जिवाची तमा न करता त्या गोंड अधिपतीने सुलतान महमूद याला शिव्या दिल्या आणि अशी फुशारकी मारली की काहीही झाले तरी तुमच्या १२००० शिपायांना तहानेने व्याकुळ करून त्यांचा नाश करावा व अशा तऱ्हेने आपला सूड घ्यावा असे मी मनाशी योजलेच होते. माझ्या मृत्यूची मला यत्किंचितही पर्वा नाही कारण मला तीन मुलगे आहेत आणि माझ्या मृत्यूनंतर त्यांच्यापैकी कोणाच्या तरी मुलाच्या रूपाने मी लवकरच पुनर्जन्म घेईन याची मला निश्चिती आहे. गोंड राजाच्या या बोलण्यावरून आपल्याला असे कळून येते की हिंदू-प्रमाणेच गोंड लोकांचाही [१८९] आत्म्याच्या पुनर्जन्मावर विश्वास होता. साहजिकच इहलोकीच्या जीविताबद्दल त्यांना फारशी काळजी वा भय वाटत नसे कारण ते मनाशी अशी खूणगाठ बांधीत असत की या जन्मी केलेली चांगली सत्कृत्ये त्यांना पुढील जीवनात त्वरित रीत्या पुनर्जन्म देण्याच्या कामी उपयोगी पडतील.

(२१७) अहमदाबाद बिदर हे शहर सुलतान महमूदचे हाती पडण्याच्या अगोदर त्याने आपल्या शिपायांना युद्धकालाच्या अनुषंगाने होणाऱ्या सर्व अत्याचारी कृत्यांची परमावधी करण्याची पूर्णपणे मुभा दिली होती. परंतु जेव्हा त्याने दक्षिण देशात आपले स्वतःचेच राज्य स्थापन करण्याचा निश्चय केला तेव्हा त्याने आपले वर्तन बदलले आणि तेथील प्रजाजन हे जणू काही आपलेच प्रजाजन आहेत असे समजून त्यांना वागणूक दिली. पवित्र आणि अपवित्र अशा गोष्टी संबंधाने कुराणाने घालून दिलेले जे काही नियम आहेत त्यानुसार आपला पोषाख आणि खाणेपिणे यांचे नियमन [२] (४७५) तो प्रत्येक वेळी अतिशय कटाक्षाने करण्याकडे लक्ष देई. यामुळे जरी तो लढाईच्या मैदानावर असला तरी देखील त्याला जेवण बनविण्यासाठी लागणाऱ्या तांदूळ, गहू, तेल आणि इतर जरुरीच्या वस्तू त्याच्या स्वतःच्या राज्यातील काही विशिष्ट शेतामधूनच मिळवीत असे. त्याचप्रमाणे तो जेव्हा जेव्हा कूच करून जाई तेव्हा तो लाकडी कुंड्यांमध्ये माती भरून स्वतःसाठी लागणारे भाजीपाले त्यात लावून घेऊन जात असे. अहमदाबाद बिदर येथे तो राहात असताना त्याने मौलाना शम्सउद्दीन या अवलियाला बोलावू पाठविले. हा अवलिया शहा खलील उल्ला याच्या कबरीची देखभाल करीत असे. त्याच्यापाशी त्याने भाजीपाल्याशिवाय आपली गैरसोय होत असल्याची तक्रार केली आणि त्याला असे सांगितले की ज्याची स्वतःच्या मालकीची जमीन आहे अशा एखाद्या बागवानाचे नाव मला सुचवा म्हणजे परंपरागत चालत आलेल्या कायद्या कानुनानुसार त्याच्यापासून पडेल त्या किमतीला मला भाजी-पाला विकत घेता येईल. मौलानाने यावर उत्तर केले की आपण खरोखरच माझी चेष्टा करीत आहा. कारण सद्धर्माचे पालन करणाऱ्यांच्या प्रदेशावर आक्रमण करणे, त्यांचा मुलूख आणि घरेदारे उद्ध्वस्त करणे आणि त्यांची मालमत्ता त्यांच्यापासून छिनावून घेणे व एवढे केल्यानंतर पोषाख कोणता करावा व काय खावे यासारख्या धर्मतत्त्वाच्या क्षुल्लक बाबींवर अमुक वागणे शिष्टसंमत आहे किंवा नाही याबद्दल शिष्टाचाराचे ढोंग करणे म्हणजे ढोंगीपणाचा कळस आहे.

सुलतान महमूद याला मौलाना शम्सउद्दीन याने त्याला जो गर्भित टोला दिला होता त्याचा मतयर्थ पटला आणि त्याने अश्रू ढाळले. तरी देखील त्याने असे उद्गार काढले की वरवर परस्परविरोधी दिसणाऱ्या अनेक गोष्टीकडे नाईलाज म्हणून वळल्या-खेरीज साम्राज्ये टिकून राहणे जवळ जवळ अशक्यप्राय आहे.

(२१८) माळव्याच्या सुलतानाने माघार घेतल्यानंतर निजामशहाने किंमतवान नजराणे देऊन आपले वकील गुजराथच्या महमूदशहाकडे पाठविले आणि त्याने मित्रत्वादाखल दिलेल्या मदतीबद्दल त्याचे मनःपूर्वक आभार मानले. यानंतर महमूदशहा गुजराथेला परत गेला आणि निजामशहा आपले राजधानीचे शहर अहमदाबाद बिदर येथे परतला. त्यानंतर पुढल्याच वर्षी माळव्याच्या सुलतानाने पुन्हा एकदा दक्षिणेवर स्वारी केली आणि दौलताबादपर्यंत तो चाल करून आला परंतु पुन्हा दुसऱ्यांदा [२] (४७६)

हिजरी ८६६ } गुजरातच्या सुलतानाने आयत्यावेळी मदत पाठविल्यामुळे त्याला
इ. स. १४६२ } आपल्या देशाकडे माघार घेणे भाग पडले.

(२१९) बहमनींच्या घराण्यात मुलांचा विवाह ती लहान असतानाच करण्याची प्रथा होती. त्याला अनुसरून राजमातेने आपल्या मुलासाठी आपल्या नातेवाईकांमधूनच एक वधू शोधून काढली आणि लग्नाच्या मेजवानीची भव्यपणाने आणि थाटामाटाने तयारी केली. त्या दिवशी रात्रीच जेव्हा जमलेली मंडळी चैनीच्या धुंदीत गुंग होती आणि दरबारातले वातावरण खाणेपिणे आणि मौज मजा यांनी दुमदुमून गेले होते तेव्हा एकाएकी शाही अंतःपुरातून आरोळ्या आणि किंकाळ्यांचा ध्वनी उमटला. दुःखांनी गदगदलेल्या आवाजांनी जणू काही मोठ्याने विव्हळून जाहीर केले की निजामशहाचे प्राण या नश्वर जगास सोडून गेले आहेत. उत्पाताच्या झंझावाताने राजशाही घराण्यातील रोपटे पुरे उमलून येण्याचे अगोदरच मुळासकट उन्मळून टाकले. सौंदर्याची झालर अजून पुष्पकमळावर पसरलेली नसतानाच मृत्यूने नाशरूपी
जिल्काद १३ } रोगाने त्याच्यावर प्रहार केला. ही घटना जिल्काद महिन्याच्या
हिजरी ८६७ } १३ तारखेला रात्री हिजरी ८६७ या वर्षी घडली. निजामशहा
जुलै २९ } सिंहासनावर आल्याला केवळ २ वर्षे आणि १ महिना एवढाच
इ. स. १४६३ } अवधी लोटला होता.

महमदशहा बहमनी दुसरा [१५०★] [२] (४७७)

(२२०) महमदशहा [१५१ □] जेव्हा दक्षिणेच्या सिंहासनावर बसला तेव्हा त्याचे वय केवळ ९ वर्षांचे होते. त्याच्या मृत भावाच्या कारकिर्दीप्रमाणेच राज्याचा कारभार राजमातेच्या निदर्शनाखाली ख्वाजा जहान आणि ख्वाजा महमूद गावान चालवीत होते. सुलतानाचा धाकटा भाऊ अहमद याला त्याच्या पालनपोषणासाठी भरपूर वेगळी वतनवाडी नक्त करून देण्यात आली होती. ख्वाजा जहानने [२] (४७८) सुलतानाच्या शिक्षणाची खास कामगिरी आपल्याकडे घेतली. सुलतानाने सद्रजहान शुस्तरी या त्या काळातील मान्यवर समजल्या जाणाऱ्या विद्वानाच्या हाताखाली अभ्यासात भरपूर प्रगती केली. त्यामुळे फिरोजशहाच्या खालोखाल बहमनींच्या सिंहासनावर बसलेला एकमेव अतिशय विद्वान सुलतान म्हणून त्याला प्रसिद्धी प्राप्त झाली. ख्वाजा जहान याला राज्यकारभाराच्या प्रत्येक बाबीत अतिशय सामर्थ्य आणि वजन प्राप्त झाले आणि त्याने राज्याच्या कारभारासंबंधीचे सर्व अधिकार आपल्याकडे बळकाविले. त्याने अनेक जुन्या अमीरउमरावांना त्यांच्या जहागिरीवरून हाकलून लावले आणि त्यांच्या जागी आपणच अधिकारावर चढविलेल्या स्वतःच्या बगलबच्च्यांची वर्णी लावली. त्याने शाही खजिन्यातील संपत्तीवर खूप मोठ्या प्रमाणात डल्ला मारला आणि आपला सहकारी ख्वाजा महमूद गावान याला त्याने राज्याच्या सरहद्दीवर गुंतवून ठेवण्यात यश मिळविले. साहजिकच त्याला राज्यकारभाराच्या बाबतीत हस्तक्षेप करणे[३] जवळ-

जवळ अशक्यप्राय होऊन गेले. राजमाता ही अतिशय कुशाग्र बुद्धीची स्त्री होती. ख्वाजा जहानच्या हातात इतकी अमर्याद सत्ता गेल्यामुळे त्याच्याबद्दल तिच्या मनात द्वेषबुद्धी निर्माण झाली आणि त्याचा नाश करावा असा आग्रह तिने सुलतानाला चालविला. त्यासाठी तिने आपल्या मुलाकडून वचन घेतले की 'दुसऱ्या दिवशी ख्वाजा जहान जेव्हा दरबारात येईल तेव्हा त्याला ठार मारण्याची आज्ञा आपण देऊ.' नेहमीच्या रीतीप्रमाणे ख्वाजा जहान दरबारात हजर झाला परंतु निजामउल्‌मुल्कतुर्क हा जेव्हा काही गारद्यांसह दरबारात हजर झाला तेव्हा त्याच्या मनात संशय जागृत झाला. परंतु त्याला असे दिसून आले की परत फिरण्याची वेळ आता निघून गेली आहे. म्हणून त्याने नेहमीप्रमाणे सुलतानाशेजारी आपली जागा घेतली. यानंतर थोड्याच वेळाने दोन नोकराण्या दरबारात हजर झाल्या आणि सुलतानाला मोठ्या आवाजाने ओरडून म्हणाल्या की 'तुम्ही दिलेले वचन पुरे कराल अशी सम्राज्ञीची अपेक्षा आहे'. यावर सुलतान निजामउल्‌मुल्कतुर्क याजकडे वळून उद्‌गारला 'तो हलकट मनुष्य देशद्रोही आहे. त्याला ठार कर.' निजामउल्‌मुल्क याचे ख्वाजा जहानबरोबर शत्रुत्व होते. वरील कृत्य करण्याच्या तयारीनेच तो आला होता. त्याने ख्वाजा जहानला त्याच्या जागेवरून फरफटत ओढले आणि सुलतानाच्या समक्ष आपल्या [२] (४७९) शस्त्राने त्याचे तुकडे तुकडे केले. १५२□ १५२अ★

(२२१) यानंतर काही दिवसांनी महमदशहाने महमूद गावान याला बोलावून पाठविले. त्याला त्याने ख्वाजा जहान हा किताब दिला आणि त्याच्या नैमित्तिक कामगिरीव्यतिरिक्त त्याच्यावर वकील उल् सलतनत या पदाची कामगिरी सोपविली. १५२ब★ सुलतानाला जेव्हा चौदावे वर्ष लागले तेव्हा बहमनी घराण्यातीलच एका राजकन्येबरोबर मोठ्या थाटामाटाने त्याचा विवाहसमारंभ उरकण्यात आला. राजमातेने यानंतर राज्याच्या व्यवहारातून आपले अंग काढून घेतले आणि भक्तिमार्गाच्या जीवनाचा स्वीकार तिने केला. असे असले तरी देखील महत्त्वाच्या बाबींवर तिचा सल्ला घेण्यात येत असे. खुद्द बादशहा तिला नमन करण्यासाठी तिच्या महालात दररोज जात असे. आपली आई आणि वजीर ख्वाजा जहान यांच्या बंधनामुळे त्याच्याकडे आलेल्या नामधारीपणातून त्याची मुक्तता झाल्यावर सुलतानाने पहिले कार्य हाती घेतले ते म्हणजे आपल्या शेजारील राष्ट्रांबरोबर युद्ध करणे हे होय. ही योजना सिद्धीस जावी या हेतूने त्याने निजामउल्‌मुल्क याची वऱ्हाडच्या सुभेदारीवर

हिजरी ८७२ } इ. स. १४६७ }

नेमणूक केली आणि हिजरी ८७२ या वर्षी अतिशय प्रबळ असे सैन्य घेऊन माळव्याच्या सुलतानाच्या ताब्यात असलेल्या खेडल्याच्या किल्ल्यावर चाल करून जाण्याची त्याला आज्ञा दिली. निजामउल्‌मुल्क याने खेडल्याला वेढा दिला आणि खेडल्याच्या मदतीसाठी पाठविण्यात आलेल्या रसदीच्या सैनिकांचा त्याने वारंवार पराभव केला. शेवटच्या प्रसंगी अतिशय निकराचे असे युद्ध झाले. माळव्याच्या सैन्यातील १२००० रजपूत आणि अफगाण

सैनिकांनी अतिशय प्राणपणाने लढा दिला. दोहोबाजूंकडील सैनिक मोठ्या संख्येने ठार झाले. सरते शेवटी दक्षिणी सैनिकांच्या गळयात विजयश्रीने माळ घातली. किल्ल्यातील काही शिबंदीने त्यांच्यावर अचानक हल्ला केला होता त्यांना पिटाळत [२] (४८०) त्यांनी किल्ल्यापर्यंत रेटले. निर्वासितांबरोबरच ते किल्ल्यात घुसले आणि त्यांनी किल्ल्याचा आपल्याकडे ताबा घेतला. [१५३] दक्षिणेतील सर्वसामान्य शिपाईपेशाच्या प्रथेनुसार विजेत्यांनी जिंकलेल्या शिबंदीतील शिपायांना शिवीगाळ केली. त्यामुळे माळव्याच्या सैन्यातील दोन रजपूत शिपायांची माथी इतकी भडकली की आम्ही शौर्याच्या बाबतीत कुठल्याही प्रकारे कमी नाही हे आपल्या शत्रूला पटवून देण्याचा त्यांनी निश्चय केला. जेव्हा सर्वत्र चाललेला गोंधळ संपला आणि माळव्याच्या शिपायांनी किल्ला खाली केला तेव्हा वरील दोघे रजपूत निजामउल्मुल्काच्या सेवकांकडे जाऊन पुढीलप्रमाणे बोलते झाले. ते म्हणाले ' आम्ही जरी आमची सर्व हयात सैनिकपेशात घालविली असली आणि अनेक शूर वीर आमच्या दृष्टोत्पत्तीस आले असले तरी आपल्याशी बरोबरी करील असा दुसरा कोणीही आमच्या आढळात आला नाही. तरी आमची अशी इच्छा आहे की आम्ही आपली रजा घेण्याच्या अगोदर आपण आम्हाला आपल्या पायांचे चुंबन घेण्याची परवानगी द्यावी '. ते दोघेजण निःशस्त्र आहेत हे निजामउल्मुल्क याने बघितले आणि त्यांना जवळ येण्याचा हुकूम दिला. त्यावर ते दोघेजण अतिशय नम्रपणे त्याच्यापुढे येऊन ठेपले. परंतु एकाएकी ते झपाट्याने वळले आणि जवळच उभ्या असलेल्या रक्षकांच्या हातातील तलवारी त्यांनी हिसकावून घेतल्या. त्या दोघांपैकी एकाने निजामउल्मुल्क याला प्राणांतिक जखम केली. त्यानंतर ते दोघेजण त्यांच्या शरीराचे अगदी तुकडे तुकडे होईतोपर्यंत प्राणपणाने लढले. निजामउल्मुल्क याला दोन मानलेले भाऊ होते. एक युसुफ आदिलखान सवाई आणि दुसरा दर्याखान तुर्क. त्यांनी किल्ल्यावर मजबूत शिबंदी ठेवून किल्ल्याचा बंदोबस्त केला आणि आपल्या सेनापतीचा मृत देह बरोबर घेऊन किल्ल्यात मिळालेल्या मौल्यवान लुटीसह त्यांनी दरबाराकडे कूच केले. बादशहाने [२] (४८१) त्यांच्या कामगिरीची प्रशंसा केली आणि प्रत्येकाला १००० स्वारांच्या मनसबीवर नेमून खेडल्याचा किल्ला आणि किल्ल्याच्या अंकित असलेला मुलूख त्यांना जहागिरी-दाखल दिला. [१५४]

(२२२) माळव्याच्या सुलतानाला आता जाणीव झाली की दक्षिणी लोकांचे मनोधैर्य हे विचलित होणारे नाही. त्याचप्रमाणे त्याला अशी भीतीही वाटली की मागील सुलतानाच्या कारकिर्दीत त्यांना जे आघात सहन करावे लागले आहेत त्याबद्दल विद्वेषाने ते आपला कदाचित सूड घेण्याचीही शक्यता आहे. म्हणून त्याने आपल्यातर्फे शरीफ उल्मुल्क नावाचा एक वकील मौल्यवान असे नजराणे घेऊन महमदशहाच्या दरबाराकडे रवाना केला. या सरदाराने असे निवेदन केले की सुलतान होशंग याचा अहमदशहा बहमनी याजबरोबर अतिशय गंभीर स्वरूपाचा असा कदारमदार झाला

होता. त्या तहाची एक अट अशी होती की वऱ्हाडचा प्रांत दक्षिणच्या सुलतानांच्या मालकीचा असावा तर खेडल्याच्या किल्ल्याचा ताबा माळव्याच्या सुलतानाच्या हाती राहावा. अशा तऱ्हेच्या चिरकाल तहनाम्याचे बंधन होशंगशहा आणि अहमदशहा व त्याचप्रमाणे त्यांचे वारस यावर कायम असावे. शरीफउल्मुल्क याने आणखी पुढे असे सांगितले की आता सद्यःस्थिती अशी आहे की दक्षिणच्या फौजांनी खेडल्याच्या किल्ल्याचा ताबा घेतला आहे आणि वरील तहाच्या अटी विचारात घेता अहमदशहा बादशहांनी त्या अटींच्या अनुषंगाने वर्तणूक करणे आणि दोन्ही राज्यांच्या प्रजाजनांचा लढाईच्या भयंकर उत्पातातून बचाव करणे हे अतिशय जरुरीचे आहे.

(२२३) यावर महमदशहाने शरीफ उल्मुल्काबरोबर मांडू येथे जाण्यासाठी शेख अहमद सद्र यास पाठविले. त्याच्याबरोबर त्याने खलिता पाठवून त्यात असे लिहिले की यापूर्वी दोन्ही राज्यांत जो करारनामा झाला आहे त्याप्रमाणे वर्तन करण्याकडेच आमचा कल आहे.:त्याने असाही विचार पुढे मांडला की कर्नाटकच्या अवतीभोवती सर्वत्र मजबूत अशी ठाणी असून ती सर्व काफरांच्या ताब्यात आहेत आणि असे असल्यामुळे माझ्या शस्त्र सामर्थ्याचा उपयोग खेडल्याच्या किल्ल्याविरुद्ध करण्याचा प्रसंग माझ्यावर आला नाही. त्या परमेश्वराची कृपा म्हणूनच [२] (४८२) वर झालेल्या तहाच्या अटी मोडण्याच्या पापाचे खापर बहमनी घराण्याच्या माथी पडले नाही. माझा अज्ञान वयाचा भाऊ माझ्यापूर्वी जेव्हा गादीवर होता तेव्हा राज्यकारभारातील दुबळेपणाचा फायदा घेऊन माळव्याच्या सुलतानाने म्हणजे आपण आमच्या राज्यावर हल्ला केला आणि त्या महादुष्ट चेंगिजखानाने केले नसतील एवढे अत्याचार आणि अनाचार आपण आमच्या ताब्यातील मुसलमानी प्रजेविरुद्ध केले. महमदशहाने आपल्या पत्राच्या समारोपादाखल असे लिहिले की जे काही झाले ते आता परत भरून येत नाही म्हणून मी माळव्याच्या म्हणजे तुमच्या दरबाराकडे शेख अहमद या मुसलमानामध्ये समझोता घडवून आणणाऱ्या अतिशय उत्साही वकिलाची रवानगी केली आहे. तो धर्मवेत्ता पुरुष ज्या ज्या गोष्टी आपल्याबरोबर तहात कबूल करील त्या त्या सर्वांचे पालन करण्याची माझी तयारी आहे. माळव्याच्या सुलतानाने शेख अहमदला सामोरे जाण्यासाठी राज्यातील प्रमुख सरदारांचे एक प्रतिनिधिमंडळ मांडूनजीक रवाना केले. त्यांनी त्याला मोठ्या सन्मानाने आणि मानमरातबाने शहरात नेले. तेथे त्याची सुलतान महमूद खिलजीबरोबर मुलाखत घालून देण्यात आली. त्याने सुलतानापाशी आपली अधिकारपत्रे आणि महमदशहाने दिलेले पत्रही सादर केली. पूर्वी झालेल्या तहाचा भंग होण्यास आपण कारणीभूत आहोत हे कबूल करण्याची तयारी माळव्याच्या दरबाराने दाखविली. त्यांनी असे निवेदन केले की परमेश्वराचे ठायी जी अपार कृपादृष्टी आणि चांगुलपणा आहे ते बघता आम्ही केलेल्या कृत्याचा जाब देण्याची पाळी तो आमच्यावर आणणार नाही अशी आम्हाला आशा आहे. सुलतान महमूद याने जाहिररीत्या आपण दोषी आहोत असे कबूल केले आणि आपले अपराध

विसरले जातील अशी आशाही व्यक्त केली. त्याने असा विश्वास प्रकट केली की आता दोन्ही घराण्यांत अशा तऱ्हेचा तह घडवून आणण्यात यावा की माझे वारस आणि त्याचप्रमाणे बहमनी घराण्यातील सुलतान भविष्यकाळात परस्परांबरोबर शत्रुत्वाच्या भावनेने वागणार नाहीत. महमदशहा बहमनीच्या वतीने शेख अहमद याने आणि सुलतान महमूद खिलजी याच्या वतीने शेख उल् इस्लाम या विद्वान धर्मवेत्त्याने तहाचा आराखडा तयार केला. या तहाच्या मसुद्यावर दोघांच्या सह्यांचे आणि त्याचप्रमाणे दोन्ही राज्यांतील धर्मवेत्त्यांच्या सह्यांचे शिक्कामोर्तब झाले. दोन्ही सुलतानांनी [२] (४८३) समासात आपल्या अक्षरात पुढीलप्रमाणे नोंद केली : “ जो कोणी या तहाच्या अटी पाळण्यापासून च्युत होईल त्याच्यावर परमेश्वराचा कोप होईल आणि तो पैगंबराच्या तिरस्कारास पात्र होईल. ” वरील तहाचे सार पुढीलप्रमाणे होते : (१) दोन्ही पक्षांनी परस्परांच्या राज्यावर आक्रमण करण्यापासून स्वतःस परावृत्त करावे (२) खेडल्याचा किल्ला हा सुलतान अहमदशहा जो न्यायी म्हणून ओळखला जाई त्याच्या कारकिर्दीत असल्याप्रमाणेच माळव्याच्या सुलतानाच्या ताब्यात सोपविला जावा आणि (३) हिंदूंच्या कडून जो जो प्रांत दोन्ही राज्यांकडून जिंकला जाईल त्यातील परस्परांच्या ताब्यातील प्रांतावर दोघांपैकी कोणीही आपली लोभी दृष्टी ठेवू नये. याप्रमाणे परस्परांत चाललेल्या वाटाघाटी संपुष्टात आल्यावर शेख अहमद याने खेडल्याच्या सुभेदाराला लेखी कळवून किल्ला माळव्याच्या सुलतानाच्या प्रतिनिधींच्या ताब्यात देण्याचा हुकूम दिला. यानंतर शेख अहमद दक्षिणेत आपल्या राज्याकडे परतला. यानंतर भविष्यकाळात दोन्ही राज्यांमध्ये कधीही भांडणाचा प्रसंग उद्भवला नाही.

(२२४) हिजरी ८७४ } इ. स. १४६९ } हिजरी ८७४ या वर्षाच्या सुरुवातीला वजीर[१५५ ०] महमूद गावान याने सुसज्ज अशा सैन्यासहित खेळण्याचा शंकरराय आणि कोकणातील इतर बंडखोर राजांविरुद्ध चाल केली. या कामगिरीवर गावानला जाऊन मिळण्यासाठी म्हणून जुन्नर, चाकण, कोल्हार, दाभोळ, चेऊल, वाई आणि माण व इतर भागातील सेनाविभागांना हुकूम सोडण्यात आले. खेळण्याच्या शंकररायाकडे [१५६ ०] ३०० गलबतांचे आरमार सदैव सुसज्ज [२] (४८४) असे. त्याच्या मदतीने मुसलमानांच्या दर्यावरील वाहतुकीत तो सदैव अडथळा आणीत असे. ख्वाजा महमूद गावान आपल्यावर चाल करून येत असल्याची बातमी कळताच त्या हलकट काफरांनी परस्परांबरोबर एकमेकांच्या मदतीला जाण्याबाबत करारमदार केले. त्यानंतर ते मोठ्या संख्येने घाटाच्या तोंडाशी जमा झाले. परंतु महमूद गावानने अस्ते अस्ते त्यांनी धरलेल्या सर्व मोर्चांतून त्यांची हकालपट्टी केली. कोकणच्या डोंगराळ प्रदेशात आपले घोडदळ कुचकामाचे आहे असे त्याला जेव्हा आढळून आले तेव्हा त्याने राजधानीहून आणलेले सर्व घोडदळ परत पाठविले. जुन्नरच्या सेनाविभागाबरोबर असलेले असदखान गिलानीच्या हाताखालील सैनिक आणि कोल्हार व दाभोळ

येथील सेनाविभागाबरोबर असलेले त्याच्या स्वतःचे खुष कदम या अधिकाऱ्याच्या हाताखालील असलेले अनुचर यांच्या मदतीने त्याने ही मोहीम निभावून नेण्याचे ठरविले. या सैन्याच्या मदतीने त्याने जंगलातून आग लावीत आणि झाडे तोडून मार्ग काढला. खेळण्याच्या किल्ल्यासमोर तो पाच महिनेपर्यंत ठाण मांडून राहिला पण किल्ला त्याच्या ताब्यात आला नाही आणि तितक्यात पाऊस सुरू झाल्यामुळे त्याला वेढा सोडून देणे भाग पडले. गावानन त्या प्रदेशातील हवेचा ज्यांना सराव पडला आहे अशा १०००० पायदळाकडे तेथील खिंडीच्या संरक्षणाचे काम सोपविले. या सैनिकांवर आपण पूर्णपणे अवलंबून राहू शकतो याची त्याला खात्री होती. अशा तऱ्हेने व्यवस्था केल्यावर तो डोंगरमाथा चढून गेला आणि पावसाळा घालविण्यासाठी कोल्हापूरच्या जिल्ह्यात गवताची छपरे असलेल्या झोपड्या त्याने बांधल्या. या ठिकाणी मुक्कामाला असताना त्याने रामगीरचा किल्ला जिंकून घेतला. पावसाळा संपल्यावर तो घाटमाथा उतरून परत सपाटीच्या प्रदेशात आला. युक्तिप्रयुक्तिचा उपयोग करून आणि द्रव्याच्या देणगीने त्याने खेळण्याच्या किल्ल्याचा ताबा मिळविला. या कालापर्यंत हा किल्ला मुसलमानांच्या ताब्यात अजूनपर्यंत कधीही आलेला नव्हता. पुढील वर्षाच्या पावसाळ्याच्या आगमनाची चाहूल लागताच त्याने मागील वर्षी केलेल्या उपाय-
हिजरी ८७५ ⎫ योजनांचीच फिरून अंमलबजावणी केली. पावसाळ्याचे चार महिने
इ. स. १४७० ⎭ संपल्यावर त्याने शंकररायाच्या प्रदेशावर चाल केली. तो प्रदेश त्याने बेचिराख केला आणि पूर्वीचा मलिक उततुज्जार खलफ हसन बसरी आणि त्याचे सैन्य यांची जी कत्तल झाली होती तिचा भरपूर बदला घेतला. [२] (४८५) यानंतर ख्वाजा महमूद गावान याने गोव्याचे बंदर आणि बेट यावर चाल केली. गोवा हे त्यावेळी विजयनगरच्या राजाच्या ताब्यात होते. गोव्याविरुद्ध त्याने समुद्र मार्गाने हल्ला करण्यासाठी १२० गलबते रवाना केली, आणि खुष्कीच्या मार्गाने तो स्वतः गोव्यावर हल्ला करण्यासाठी चाल करून गेला. विजयनगरच्या राजाकडून विरोधादाखल कोणतीही हालचाल होण्याचे आत त्याने गोव्यावर आपले वर्चस्व प्रस्थापित केले. या अतिशय महत्त्वाच्या अशा विजयाची बातमी जेव्हा महमद शहाला कळली तेव्हा त्याने सात दिवसपर्यंत विजयनिदर्शनादाखल [१५७□] [१५७अ*] शहाजणे वाजविण्याचा आणि इतर उत्सव समारंभ करण्याचा हुकूम दिला. [१५८□]

(२२५) ख्वाजा महमूद गावान याने अतिशय सुसज्ज अशी शिबंदी गोवा बंदराच्या रक्षणासाठी ठेवली. त्याचप्रमाणे इतर सर्व तऱ्हेच्या प्रत्येक वस्तूचा भरपूर पुरवठा त्याने गोव्यात केला आणि जवळ जवळ ३ वर्षांच्या गैरहजेरीनंतर तो अहमदाबाद बिदर या राजधानीच्या शहरी परतला. [१५८अ*] याप्रसंगी सुलतानाने एक आठवडाभर महमूद गावानच्या निवासस्थानी पाहुणचार घेतला व त्याच्यावर अनपेक्षित मेहेरनजर दाखविली. गावानला त्याने आपल्या खास पोषाखाचा संच देणगीदाखल देऊन त्याच्यावर अनेक पदव्यांची खैरखैरात केली. राजमातेने तर त्याला

आपल्या भावासमान मानले.[१५९] खुष कदम हा गावानच्या सेनाविभागाचा सेनापती होता. वर उल्लेखिलेल्या अतिशय कठीण अशा मोहिमात त्याच्याकडून अतुलनीय शौर्याची कामगिरी पार पाडली गेली होती. महमूद गावानच्या शिफारसीवरून त्याला उच्चपदावर चढविण्यात आले. त्याला किश्वरखान हा किताब देण्यात आला आणि त्याच्या स्वतःच्या वैयक्तीक जहागिरी व्यतिरिक्त त्याला गोवा, फोंडा, कंदवल आणि कोल्हापूर हे किल्ले जहागिरी दाखल देण्यात आले. [१६०] महमदशहा हा महमूद गावानचे प्रासादातून निघून गेल्यानंतर महमूद गावान हा स्वतःच्या खोलीत [२](४८६) गेला. आपला भपकेदार पोषाख त्याने अंगावरून काढून टाकला आणि जमिनीवर एकाएकी लोळण घेऊन त्याने मुक्त कंठाने रुदन सुरू केले. अश्रूंना वाट करून दिल्यावर तो बाहेर आला आणि त्याने फकिराचा वेष परिधान केला. यानंतर त्याने अतिशय धार्मिक प्रवृत्तीच्या आणि विद्वान मंडळींना व त्याचप्रमाणे अहमदाबाद बिदरमधील सर्व सय्यदांना एकत्र बोलावू पाठविले. त्या सर्वांमध्ये त्याने आपले फक्त हत्ती, घोडे आणि वाचनालय एवढे खेरीज सोडून आपली इतर बहुतेक सर्व संपत्ती, हिरेमाणके आणि इतर धनसंचय वाटून टाकली. त्यावेळी त्याने असे उद्गार काढले ‘ धन्य त्या परमेश्वराची! मोहापासून मी बचावलो आहे आणि संकटापासून माझी मुक्तता झाली आहे.’

(२२६) मुल्ला शम्सुद्दीन याने गावानला असे विचारले की ‘ तुम्ही आपले ग्रंथालय, हत्ती, आणि घोडे खेरीज करून सर्व संपत्ती वाटून टाकण्याचे कारण काय.’ यावर महमूद गावानने उत्तर दिले ‘ जेव्हा बादशहाने मला भेट देऊन माझा सन्मान केला आणि राजमातेने मला आपला भाऊ मानले तेव्हा माझ्या मनातील दुष्ट प्रवृत्तींनी माझ्या मनातल्या सत्प्रवृत्तीवर कुरघोडी मिळविली. इतकेच नव्हे तर माझ्या मनामधील सद्‌गुण आणि दुर्गुण यामधील संघर्ष इतक्या पराकोटीला पोहोचला की प्रत्यक्ष बादशहाच्या समोर असतानादेखील माझ्या मनात चलबिचल निर्माण झाली. बादशहानी कृपावंत होऊन माझ्या चलबिचलीचे कारण विचारले. माझ्या मनोविकाराचे कारण माझा आजार आहे असे खोटेच सांगणे मला भाग पडले. यावर बादशहानी मला काही काळ विश्रान्ती घेण्याचा सल्ला दिला आणि ते राजवाड्याकडे परतले. या कारणासाठी म्हणून वाईट गोष्टीबद्दल मनात मोह निर्माण करणारी जी संपत्ती तिला मी माझ्यापासून दूर केले. मी माझ्याजवळ ग्रंथालय ठेवले याचे कारण विद्यार्थ्यांनी त्याचा उपयोग करावा म्हणून तर हत्ती आणि घोडे ही मी सुलतानाच्या मालकीची असून एका मोसमासाठी माझ्या उपयोगाकरता त्याने दिली असे समजतो’. या दिवसानंतर ख्वाजा महमूद गावान हा नेहमी साधा पोषाख धारण करीत असे. जेव्हा जेव्हा राज्यकारभाराच्या कटकटीतून त्याची मोकळीक होई तेव्हा तेव्हा तो [२](४८७) स्वतःचा दर्गा आणि विद्याभ्यासालय यात जाऊन बसे आणि त्या ठिकाणी विद्वान आणि कृपाळूपणा आणि गुणवेत्तेपणाबद्दल प्रसिद्ध असलेल्या मंडळींच्या सहवासात आपला वेळ व्यतीत करी. शुक्रवारी रात्री तो पोषाख बदलून शहराच्या वेगवेगळ्या

भागात फिरत असे आणि गोरगरिबांना दान देत असे. दानाची भिक्षा देताना तो असे उद्‌गार काढी की 'हे दान बादशहाकडून आलेले आहे'. महमूद गावानच्या या वर्तणुकीकडे यत्किंचितही लक्ष न देता हलकटपणा आणि कारस्थानीपणा याकडे स्वभावतःच प्रवृत्ती असलेल्या दक्षिणेतील लोकांनी अशा सद्‌गुणी वजिरावर लाचलुचपतीचा आरोप केला आणि त्याच्या जीवनाची अवेळी इतिश्री घडवून आणली. ती हकीकत यापुढे यथाक्रमाने सांगण्यात येईलच. [१६०अ*]

(२२७) हिजरी ८७६ या वर्षी ओरियाचा राजा अंबर राय याने महमदशहाकडे तक्रार केली की ओरियाचे [१६१□] राजे मृत झाले असून मंगलराय नावाच्या त्यांच्या एका ब्राह्मण मानस पुत्राने राज्याच्या वारसदारीवर प्रथम माझा अधिकार असताना देखील, मला धुडकावून लावून राज्याचा कारभार बळकाविला आहे. मी आपल्याला असे वचन देतो की आपण आपली फौज माझ्या मदतीला देऊन माझे अधिकार प्राप्त करून घेण्यास मला मदत केली तर मी आपला मांडलीक होऊन राहीन. राजमहेन्द्री आणि कोंडापल्ली यासह ओरियाचा सर्व प्रदेश आपण जिंकून घ्यावा अशी महमदशहाची दुर्दम्य महत्त्वाकांक्षा होती. त्याला ओरियाच्या राजाकडून आलेली विनंती म्हणजे आपले ईप्सित प्राप्त करून घेण्यासाठी इष्टापत्तीच वाटली. त्यास अनुसरून त्याने ख्वाजा महमूद गावान याच्या सल्ल्यावरून मलिक हसन बहरी याला निजामउल्मुल्क हा किताब बहाल केला आणि मोठे सैन्य घेऊन ओरियाच्या प्रदेशाकडे चाल करून जाण्याबद्दल त्याला आदेश दिला. ओरियाच्या सरहद्दीवर त्याला अंबरराय आपल्या सैन्यासहित येऊन मिळाला. या सैन्याच्या मार्गदर्शनाखाली बहमनी सैन्याने मंगलरायाविरुद्ध चाल केली. राज्य बळकविणाऱ्या मंगलरायाचा पराभव करण्यात आला आणि अंबररायाची त्याच्या वारसाहक्काने चालत आलेल्या प्रदेशावर अधिपती म्हणून स्थापना करण्यात आली. यानंतर निजामउलमुल्क याने अंबररायासहवर्तमान [२] (४८८) कोंडापल्ली आणि राजमहेन्द्री यावर चाल केली. ही दोन्ही ठिकाणे त्याने जिंकून घेतली आणि महमदशहाच्या हुकमानुसार त्यांच्या व्यवस्थित संरक्षणाची तरतूद व्हावी म्हणून तेथे सुसज्ज लष्करी शिबंदी नियुक्त केली. एवढे केल्यानंतर त्याने अंबररायाला आपल्या देशाकडे जाण्यास परवानगी दिली आणि तो स्वतः अमाप लूट घेऊन दरबाराकडे येण्यासाठी परत फिरला. या प्रसंगी राजमाता आणि ख्वाजा महमूद गावान यांच्या शिफारसीवरून निजामउल्मुल्क याची तेलंगणाच्या सुभेदारीवर कायम नियुक्ती करण्यात आली. याच सुमारास दर्याखान ऊर्फ इमादउल्मुल्क याची नेमणूक वऱ्हाडच्या सुभेदारीवर करण्यात आली. युसुफ आदिलखान सवाई हा ख्वाजा महमूद गावानचा अनुयायी होता. अंगात असलेल्या थोरथोर आणि उत्तमोत्तम गुणाबद्दल त्याची ख्याती होती. ख्वाजा महमूद गावानने त्याला आपल्या मुलाचे ठिकाणी मानले होते. राज्यामधील अतिशय महत्त्वाच्या जागेवर म्हणजे दौलताबादचे सुभेदारीवर त्याची नेमणूक करण्यात आली.

हिजरी ८७६
इ. स. १४७१

महमदशहाची युसुफ आदिलखानाच्या कर्तृत्वाबद्दल पूर्णपणे खात्री पटल्यामुळे त्याने वैरागडचा[१६२] किल्ला जिंकून घेण्याचा आणि अंतूरचा किल्ला परत मिळविण्याचा त्याला आदेश दिला. माळव्याच्या स्वारीचे वेळी हा किल्ला एका मराठा अधिपतीच्या ताब्यात गेला होता. हा अधिपती बहमनी सुलतानांचे सार्वभौमत्व मानण्यात कुचराई करीत असे. दौलताबाद येथे पोहोचल्यावर युसुफ आदिलखानाने कासिमबेग सफशिकन[१६३] याला अंतूर घेण्यासाठी आणि दर्याखानाला वैरागडच्या विरुद्ध रवाना केले. अंतूरच्या अधिकाऱ्याने आपल्याला पूर्णपणे क्षमा करण्यात यावी या अटीवर किल्ला प्रतिकार केल्याशिवाय कासिमबेगच्या स्वाधीन केला. परंतु वैरागडच्या [२] (४८९) राजाने किल्ल्याला वेढा देणाऱ्या शिबंदीचा ६ महिनेपर्यंत सक्त प्रतिकार केला. या कालावधीचे अखेरीस मदत येण्याची आशा नाही हे जेव्हा त्याला दिसून आले तेव्हा त्याने युसुफ आदिलखानाकडे निरोप पाठवून असे वचन दिले की मला जर जीवदान देण्यात आले तर किल्ल्यातील सर्व मालमत्ता मी तुमच्या स्वाधीन करीन आणि माझ्या कुटुंबियासहित किल्ला सोडून निघून जाईन. युसुफ आदिलखानाने या अटीला आपली मान्यता दिली आणि दर्याखानाला हुकूम देऊन कळविले की कोणताही त्रास न देता राजा विजीसिंग याला किल्ल्यावरील रहिवाशांसहित किल्ल्याबाहेर जाऊ द्यावे. त्याचप्रमाणे राज विजीसिंग याने आपले आश्रित आणि कुटुंबीय मंडळी यासह आपल्या वाडवडिलांचे पूर्वापार चालत आलेले प्राचीन निवासस्थान सोडले. किल्ल्यात असलेली सार्वजनिक संपत्ती आणि वंशपरंपरा चालत आलेली धनदौलत त्याने ठरल्याप्रमाणे पाठीमागे ठेवली. दरम्यान युसुफ आदिलखान हा छावणीत डेरादाखल झाला होता. त्याने त्याच दिवशी किल्ल्यात प्रवेश केला आणि किल्ल्यातील मालमत्तेचा ताबा घेतला. यानंतर त्याने त्या प्रदेशातील प्रमुख प्रजाजन आणि शेतकरी मंडळी यांना संरक्षणाचे आश्वासन देऊन दिलासा दिला. यानंतर तो रांजणी[१६४] किल्यावर चाल करून गेला. किल्लेदाराचा बाप नुकताच मरण पावला होता. आपल्याला जीवदान देण्यात यावे या अटीवर त्याने शरणागती पत्करली. युसुफ आदिलखानाने काही हत्ती, घोडे आणि सुलतानाला देण्यायोग्य अशा इतर वस्तू यांची निवड केली आणि नंतर रांजणीचा राजा अमरसिंग याला आपल्या संरक्षणाखाली घेऊन त्याच्याकडे किल्ला आणि सभोवतालचा मुलूख पुन्हा सुपूर्द केला. यानंतर युसुफ आदिलखान हा अहमदाबाद बिदर येथे परत फिरला. त्याने सुलतानाला अनेक हत्ती आणि घोडे नजर केले आणि त्याशिवाय इतके द्रव्य आणि हिरे सुलतानासमोर ठेवले की त्यांच्याशी तुलना करता राजमहेन्द्री आणि नैलगोंडा येथील भारी लूट कःपदार्थ ठरली. या कारणास्तव महमदशहाने युसुफ आदिलखानावर मानमरातबांची खैरखैरात केली. त्यावेळी त्याने असे [२] (४९०) उद्गार काढले की ज्याला ख्वाजा महमूद गावानसारखा पिता लाभला आहे त्याच्या हातून अशा तऱ्हेची महत्त्वाची कामगिरी पार पडणार नाही असे होणारच नाही. याप्रसंगी

सुलतानाने ख्वाजा महमूद गावानला असा आदेश दिला की तू आपल्या स्वतःच्या घरी युसुफ आदिलखानाचा एक आठवडाभर मोठ्या थाटामाटाने पाहुणचार कर. यावर महमूद गावानने उत्तर केले की खुद्द सुलतान हजर असल्याशिवाय कोणताही समारंभ अपुराच राहील. अर्थात दुसऱ्या पाहुण्यासाठी आयोजित करण्यात आलेल्या पाहुणचाराचा समारंभात भाग घेण्याचे महमदशहाने नाकारले. परंतु त्याने महमूद गावानला असे वचन दिले की आदिलखानाचा पाहुणचार संपल्यानंतर मी एका आठवड्यासाठी तुझ्या घरी भेट देण्यासाठी येईन.

(२२८) या वचनानुसार आठव्या दिवशी महमदशहाने महमूद गावानच्या प्रासादाकडे गमन केले. तेथे सतत आठवडाभर त्याने मोठ्या थाटामाटाच्या पाहुणचारात वेळ घालविला. युसुफ आदिलखानाला त्याने आपल्याबरोबर मदिरासेवन करण्याची परवानगी देऊन त्याच्यावर मेहेर नजर दाखविली. या प्रसंगी ख्वाजा महमूद गावान याने सुलतानाचा अनुपमेय अशा थाटामाटाने पाहुणचार केला एवढेच नव्हे तर शुद्ध सोन्याने काठोकाठ भरलेली पन्नास पात्रे त्याला नजर केली. या पात्रांवरचे आवरण हिऱ्यांनी मढविण्यात आलेले असून एक एक पात्र पकवलेले कोकरू राहील एवढे मोठे होते. त्याचप्रमाणे गायन आणि वादनामध्ये तरबेज असलेले सिरकॅशिया, जॉर्जिया आणि हबसाणातील १०० गुलाम, अरेबिया, सिरीया आणि आशिया मायनॉर या देशांतील १०० घोडे आणि फारच थोड्या राजपुत्रांच्या राजवाड्यांशिवाय इतरत्र कुठेही नजरेस न पडणारी अशी १०० उत्कृष्ट चिनीमातीची पात्रे वगैरे गोष्टीही त्याने सुलतानाला नजर केल्या. शेवटच्या दिवशी त्याने सुलतानाच्या राजपुत्रांना आणि दरबारातील सर्व कारभारी मंडळींना मौल्यवान अशा भेटी अर्पण केल्या. नंतर त्याने आपल्या जवळील सर्व मालमत्तेची नोंद केलेली एक यादी सुलतानाला सादर केली आणि तो सुलतानाला म्हणाला ह्यावर आपली पूर्णपणे मालकी आहे. या मालमत्तेचा आपण ताबा घ्यावा अशी माझी इच्छा आहे. आपल्या ठिकाणी महमूद गावानने जी आत्मीयता अशा तऱ्हेने दाखविली त्याचे महमदशहाला कौतुक वाटले. त्याने महमूद गावानची सर्व मालमत्ता [२] (४९१) खरोखरच आपल्या ताब्यात आली आहे असे दाखविले आणि त्याला जे जे पावले ते ते सर्व त्याने महमूद गावान याला पुन्हा बहाल केले. [१६५] राज्यामध्ये आता ख्वाजा महमूद गावान आणि युसुफ आदिलखान यांचे वजन एवढे वाढले की राज्यातील सर्व अमिर-उमराव त्यांच्या पुढे पुढे करू लागले आणि त्यांचा द्वेषही करू लागले. तर इकडे दक्षिणी लोकांनी जखमी झालेले विषारी जनावर ज्याप्रमाणे त्वेषाच्या यातनांत तडफडत असते त्याप्रमाणे त्या दोघांचा नाश करण्याची एकजुटीने शपथ घेतली.

(२२९) हिजरी ८७७ या वर्षी बेळगावच्या किल्ल्याचा राजा बिरकनराय[१६६]

हिजरी ८७७ } याने विजयनगरच्या राजाच्या चिथावणीवरून आणि बंकापूरच्या
इ. स. १४७२ } हिंदू अधिपतीने गोव्याचे बेट पुन्हा जिंकून घेण्यासाठी चाल केली. या शत्रुत्व निदर्शक तयारीची बातमी जेव्हा महमदशहा याला मिळाली तेव्हा त्याने आपल्या फौजेची जमवाजमव केली आणि तो बेळगावच्या[१६७८] किल्ल्यावर चाल करून गेला. बेळगावचा किल्ला अतिशय बळकट असून त्याच्या सभोवार पाण्याने भरलेला खोल खंदक होता. किल्ल्याकडे जाण्यासाठी फक्त एकच वाट असून ती एका खिंडीमधून होती आणि ठिकठिकाणी तट बांधून मजबूत करण्यात आली होती. या बेळगावच्या किल्ल्याला सुलतानाने वेढा दिला. आपले पुढील भवितव्य सुरक्षित राहावे या हेतूने बिरकनरायाने गुप्तपणे तहाच्या अटीसंबंधी बोलणी करण्यासाठी ख्वाजा महमूदकडे आपली [२] (४९२) माणसे पाठविली. परंतु महमदशहाने आपल्या सामर्थ्याचे प्रदर्शन करण्यासाठी आणि इतर किल्लेदारांमध्ये प्रतिकार करण्याची इच्छाशक्ती निर्माण होऊ नये या कारणास्तव म्हणून कोणत्याही अटींना मान्यता देण्याचे सपशेल नाकारले आणि किल्ल्यावर हल्ला करून तो जिंकून घेण्याचा निश्चय केला. त्याने तोफखान्यावरील अधिकाऱ्यांना बजाविले की तुम्हाला जर आपल्या जीविताची किंमत असेल तर तुम्ही १४ दिवसांच्या आत किल्ल्याच्या भिंतींना सैनिकांना प्रवेश करता येईल असे भगदाड पाडा. त्याचप्रमाणे त्याने ख्वाजा महमूद गावान याजकडे किल्ल्यासभोवारचा खंदक-भरून काढण्याची कामगिरी सोपविली आणि त्याला असे सांगितले की जेव्हा तोफांच्या भडिमाराने किल्ल्याच्या तटांना भगदाड पडेल तेव्हा सैनिकांना आतमध्ये प्रवेश करण्यासाठी खंदकावरून जाण्यासाठी मार्ग तयार व्हावा अशी माझी अपेक्षा आहे. जरी ख्वाजा महमूद गावान हा दिवसभरात मातीचे प्रचंड ढिगारे आणि लाकडे ही खंदकात भरभरून टाकीत असे तरीदेखील रात्रीच्या वेळी शत्रूचे लोक माती आणि लाकडे काढून टाकून खंदक पूर्णपणे रिकामा करीत. त्यामुळे ख्वाजा महमूद गावान याने आपल्या हालचालीचे क्षेत्र बदलले आणि त्याने खंदक खोदण्यास आणि सुरुंग भरण्यास सुरुवात केली. दक्षिणेतल्या लोकांनी युद्धनीतीचे हे तत्त्व अजूनपर्यंत प्रत्यक्ष उपयोगात आणले नव्हते. आपल्या किल्ल्याभोवती पाण्याचा खंदक आहे आणि म्हणून आपण सुरक्षित आहोत या स्वप्नात बिरकनराय गुंग होता तोच एकाएकी ख्वाजा महमूद गावान, युसुफ आदिलखान आणि फतेउल्ला इमाद उल्मुल्क यांच्या ठाण्यापासून किल्ल्याच्या भिंतीपर्यंत जमिनीतून जे सुरुंग भरण्यात आले होते त्यांचा भडका उडाला आणि त्यामुळे किल्ल्याच्या तटांना खिंडारे पडली. [१६७अ] किल्ल्याचे संरक्षण करण्यासाठी बिरकनरायाच्या फौजांनी मोठ्या त्वेषाने चाल केली आणि त्यांच्या आणि मुसलमानी फौजांमध्ये झालेल्या धुमश्चक्रीत सुलतानाची २००० माणसे रणांगणावर किल्ल्यावर चाल करून किल्ला घेण्याच्या प्रयत्नात गारद झाली. किल्ल्यातील शिबंदीने लाकूड आणि दगड यांच्या साहाय्याने तटाला पडलेले खिंडार जवळ जवळ दुरुस्त केले होते तोच महमदशहाने हल्ला

करण्यासाठी चाल:करून समोर असलेल्या शत्रूला हाकलून लावले आणि किल्ल्याच्या तटबंदीवर कबजा मिळविला. किल्ल्यावर हल्ला करण्याची कारवाई करीत असताना बिरकनरायाने स्वतः दुसरा वेष धारण केला आणि तो राज-सेवकांजवळ [२] (४९३) आला. त्याने त्यांना अशी विनंती केली की मी बिरकनरायाचा निरोप्या आहे. तुम्ही मला तुमच्या बादशहाकडे घेऊन चला. सुलतान महमदशहाच्या समोर आल्यानंतर त्याने आपले पागोटे आपल्या मानेभोवती वेढले आणि तो आपल्या खऱ्या स्वरूपात प्रगट झाला. तो सुलतानाला म्हणाला की मी आपल्या कुटुंबिया-समवेत या सिंहासनाच्या पायाचे चुंबन घेण्यासाठी आलो आहे. बिरकनरायाने या प्रसंगी आत्मविश्वास आणि मनाचा मोठेपणा या गुणांचे जे प्रदर्शन केले त्याच्या योगे महमदशहा अतिशय खूष झाला आणि त्याने बिरकनरायाला आपल्या दरबारातील सरदारांमध्ये दाखल करून घेण्याची आज्ञा केली. अशा तऱ्हेने प्रतिकार थांबल्या-वर सुलतानाने किल्ल्यात प्रवेश केला आणि आपल्याला मिळालेल्या विजयाबद्दल त्याने परमेश्वराचे आभार मानले. त्याने बेळगाव आणि बेळगावच्या ताब्यातील परिसरातला इतर मुलूख ख्वाजा महमूद गावानच्या जहागिरीत दाखल केला आणि नंतर तो राजधानीकडे परत फिरला. या मोहिमेत राजमाता आपल्या मुलाबरोबर गेली होती. तिच्या शहाणपणामुळेच बहमनी राज्य उच्चस्थितिप्रत येऊन पोहोचले होते. राजधानीकडे येत असताना वाटेतच तिला मृत्यू आला. तिचा मृत देह दफन करण्यासाठी सुलतानाने मोठ्या थाटामाटाने अहमदाबाद बिदरकडे रवाना केला. १६७३★

(२३०) जेव्हा सुलतानाची स्वारी विजापूर शहरापाशी येऊन पोहोचली तेव्हा ख्वाजा महमूद गावान याच्या विनंतीवरून महमदशहाने झालेल्या श्रमांचा परिहार करण्यासाठी तेथे मुक्काम केला. ख्वाजा महमूद गावानने त्याठिकाणी आईच्या मृत्यूने सुलतानाला जे दुःख झाले होते ते दूर करण्याचा प्रयत्न केला. विजापूर शहराची जी एकंदर रचना होती त्यामुळे सुलतान खूष झाला. तेथे त्याने सबंध पावसाळा मोठ्या आनंदाने राहून काढला असता परंतु त्यावेळी दक्षिणेत इतका भयंकर दुष्काळ पडला होता की विहिरीमधले पाणी आटून गेले होते. त्यामुळे सुलतानाला आपल्या मनाच्या विरुद्ध आपल्या सैन्यासह अहमदाबाद बिदरकडे फिरणे भाग पडले. पुढील वर्षी देखील पाऊस पडला नाही आणि परिणामी शहरेच्या शहरे लोकांच्या अभावी ओसाड पडली. अनेक रहिवासी दुष्काळी अवस्थेमुळे मरण पावले तर अनेकजण अन्नासाठी माळवा, जजनगर आणि गुजरातेकडे निघून गेले. तेलंगण, महाराष्ट्र आणि बहमनी [२] (४९४) राज्यांत सर्वत्र दोन वर्षेपर्यंत अन्नधान्याची लागवड झाली नाही. तिसऱ्या वर्षी जेव्हा परमेश्वराने आपल्या कृपाप्रसादाचा महापूर वर्षाव पृथ्वीवर केला तेव्हा जमिनी नांगरण्यासाठी देशात थोडेफार शेतकरी देखील शिल्लक राहिले नव्हते. १६९७

(२३१) ह्या भयंकर दुष्काळाचे निवारण होऊन थोडाफार काळ लोटतो आहे न लोटतो तोच आणि झालेल्या आबादीच्या नाशापासून देश थोडेफार डोके वर काढू लागतो आहे तोच अशी बातमी आली की कोंडापल्ली येथील शिबंदीने बंडाचे निशाण पुकारले आहे. इतकेच नव्हे तर त्यांनी तेथील सुभेदाराला ठार मारून त्याच्या आश्रितांची मालमत्ता जप्त केली आहे आणि महमदशहाच्या मुळात कृपाछत्राखाली असलेल्या भीमराज ओरिया नावाच्या माणसाच्या ताब्यात किल्ला दिला आहे. किल्ला आपल्या ताब्यात अशा तऱ्हेने आल्यावर भीमराजाने आपल्याकडील माणसे ओरिसाच्या राजाच्या भेटीसाठी रवाना केली आणि त्याला असे निवेदन केले की तुमचे तेलंगणातील वंशपरंपरेने चालत आलेले राज्य तुम्हाला परत हिसकावून घ्यावयाचे असेल तर ती संधी आता आली आहे कारण दक्षिणेतील साधनसामुग्री दोन वर्षांच्या दुष्काळामुळे संपुष्टात आलेली आहे आणि सैन्याची संख्या रोडावून त्यात फक्त थोड्या तुकड्याच उरल्या आहेत. भीमराजाने असेही कळविले की मुसलमानांकडून तुम्ही जो प्रदेश जिंकून घ्याल त्यात जर मला सहभागी करणार असाल तर आणि तूर्त मला कोंडापल्लीचा किल्ला आणि जिल्हा ताब्यात ठेवण्याची परवानगी देत असाल तर तुमच्या मोहिमेत सामील होण्याचे वचन मी तुम्हाला देतो. ओरिसाच्या रायाने या आवाहनाचा फायदा घेतला आणि १०००० घोडेस्वार आणि ८००० पायदळी फौज जमा केली. नंतर त्याने जजनगरच्या राजाला आपल्या मदतीसाठी येण्याची हाक दिली आणि यत्किंचितही विलंब न लावता त्याने तेलंगणात प्रवेश केला. राजमहेन्द्रीचा सुभेदार निजाम उल्मुल्क याला एवढ्या प्रचंड [२] (४९५) फौजेबरोबर मुकाबला करता येणे अशक्य झाल्यामुळे त्याने त्या किल्ल्यात आपल्याला कोंडून घेतले आणि एकंदर परिस्थितीचा वृत्तान्त दरबाराकडे त्याने रवाना केला.

(२३२) ख्वाजा महमूद गावान याच्या सल्ल्यावरून महमदशहाने काफरांवर स्वतः चालून जाण्याचा निश्चय केला. त्यानुसार त्याने आपल्या फौजेला एक वर्षाचा आगाऊ पगार दिला आणि शक्य तितक्या जलद गतीने त्याने आपल्या कुचीला सुरुवात केली. कूच करत तो राजमहेन्द्री येथे येऊन पोहोचला परंतु शत्रूने रणांगणात त्याच्याबरोबर उघडउघड सामना देण्याचे टाळले. भीमराज हा कोंडापल्लीच्या किल्ल्याकडे परत फिरला आणि ओरिसाच्या राजाने राजमहेन्द्री येथे नदी पार करून आपल्या राज्याकडे जाण्यासाठी माघार घेतली. काहीही कारण नसताना आपल्या राज्यावर झालेल्या आक्रमणाची महमदशहाला अतिशय चीड आली होती. त्याने ख्वाजा महमूद गावान याला राजपुत्र महमूदखान याजबरोबर राजमहेन्द्री येथे ठेविले आणि त्याने स्वतः २०००० घोडेस्वार घेऊन त्या बंडखोर काफरांना शासन करण्यासाठी म्हणून कूच केले. हिजरी ८८२ या

हिजरी ८८२ | इ. स. १४७७ वर्षाच्या उत्तरार्धात सुलतानाने ओरिसाच्या राजधानीपर्यंत मुसंडी मारली. कसलीही दयामाया न दाखविता तेथील रहिवाशांची

त्याने कत्तल केली आणि त्याचबरोबर शत्रूचा प्रदेश जाळूनपोळून उद्ध्वस्त केला. ओरिसाच्या राजाने आपल्या राज्याच्या अगदी एका टोकाला आपले सैन्य काढून घेतल्यामुळे मुसलमानांनी घातलेल्या धुमाकुळाला कोणताच प्रतिकार झाला नाही आणि त्यांनी ओरिसामधील प्रजाजनांपासून खंडणीची रक्कम वसूल केली. सरतेशेवटी सुलतानाने ख्वाजा महमूद गावान आणि राजपुत्र महमूदखान यांना तेथे बोलावून घेऊन ओरिसा प्रांत त्यांच्या ताब्यात सुपूर्द करण्याचे ठरविले. त्याचप्रमाणे नवीन जिंकलेला प्रांत कायमचा आपल्या राज्यात सामील करून घेण्याचाही त्याने निश्चय केला.

(२३३) सुलतानाच्या मनसुब्यांच्या हकीकती ओरिसाच्या राजाच्या कानी गेल्या तेव्हा त्याने अनेकवार आपले वकील हत्ती आणि इतर मौल्यवान वस्तूंचे नजराणे बरोबर देऊन सुलतानाला भेट देण्यासाठी म्हणून रवाना केले. [२] (४९६) त्यात त्याचा उद्देश सुलतानाचे मन आपल्याला क्षमा करण्यासाठी वळवावे असा होता. आपल्या वकिलांबरोबर त्याने असे निष्ठापूर्वक निवेदन पाठविले की यापुढे भविष्यकाळात मी तेलंगणामधील जमीनदारांना कोणत्याही प्रसंगी मदत करणार नाही. त्यावर सुलतानाने त्याला असे उत्तर पाठविले की तू जर मी सांगेन ते २५ हत्ती जे पूर्वी तुझ्या बापाच्या मालकीचे होते ते मला देण्याचे कबूल करशील तर तह करण्याची माझी तयारी आहे. ओरिसाच्या रायाला हे हत्ती त्याच्या प्राणापेक्षाही अधिक मोलाचे होते तरीदेखील ही मागणी नाकारण्याचे धाडस त्याच्याने झाले नाही. त्याप्रमाणे सुलतानाने मागितलेले हत्ती भरजरी साज अंगावर चढवून आणि सोंडेमध्ये सोने आणि चांदी यांचे साखळदंड घालून सुलतानाकडे रवाना करण्यात आले. त्यानंतर सुलतानाने ओरिसामधून आपल्या राज्याकडे जाण्यासाठी म्हणून काढता पाय घेण्यास सुरुवात केली.

(२३४) रस्त्यामध्ये एक दिवस नेहमीच्या मार्गापासून थोडासा दूर सुलतान शिकार करण्यामध्ये गुंतला असताना त्याने एका उंच टेकडीवर बांधलेला एक किल्ला बघितला. तो अधिक जवळून बघण्यासाठी आपल्या अनुचरासह सुलतान गेला. तेथे असलेल्या काही लोकांजवळ त्याने तो किल्ला कोणाच्या ताब्यात आहे याबद्दल चौकशी केली. त्यांनी उत्तर दिले की तो किल्ला ओरिसाच्या राजाच्या मालकीचा आहे आणि कोणतीही सत्ता तो किल्ला जिंकून घेण्याचा अविचारीपणा करण्याचे धाडस दाखवू शकणार नाही. सुलतानाला या उत्तराचा अतिशय संताप आला आणि त्याने किल्ल्याच्या पायथ्याजवळ मुक्काम केला. दुसऱ्या दिवशी त्याने किल्ल्याच्या वेढ्याचे काम सुरू केले. परंतु वेढा जवळ जवळ दीड महिना चालून देखील सुलतानाला यशाची प्राप्ती झाली नाही. या कालावधीनंतर ओरिसाच्या रायाने आपल्या नागरिकांनी दाखविलेल्या उद्धटपणाबद्दल क्षमायाचनेचे पत्र रवाना केले. त्यात त्याने आपल्या नागरिकांची सभ्यपणाच्या वागणुकीचा परिचय नसलेले विदूषक या शब्दांत संभावना केली. त्याने सुलतानाला अशीही विनंती केली की आपण हा किल्ला जिंकून आपलासा

केला आहे असे समजावे परंतु आपला एक मांडलिक म्हणून किल्ला पुन्हा माझ्या ताब्यात द्यावा. मोठ्या कौशल्यपूर्वक मागितलेल्या या माफीच्या दिलगिरीमुळे सुलतान खूष झाला. त्याने किल्ल्याचा वेढा उठविला आणि आपल्या कुचीला सुरुवात केली.

(२३५) महमदशहा यानंतर कोण्डापल्लीसमोर ठाण मांडून बसला आणि सहा महिन्यानंतर अतिशय हलाखीची परिस्थिती ओढविल्यामुळे भीमराजाने सुलतानाकडे क्षमायाचनेची बोलणी सुरू केली. सुलतानाने भीमराजाला काही सरदारांच्या मध्यस्थी-मुळे क्षमा केली. त्याने किल्ला आणि शहर सुलतानाच्या फौजांच्या ताब्यात दिले. सुलतान यानंतर किल्ला पाहण्यासाठी गेला असताना त्याने मूर्तिपूजकांच्या [२] (४९७) एका देवळाचा विध्वंस केला आणि त्या देवळाचे काही पुजारी जे ब्राह्मण होते त्यांना त्यान आपल्या हाताने जणू काही आपण आपल्या धर्माच्या आदेशाप्रमाणेच वागत आहोत असे समजून ठार मारले. यानंतर त्यान देवळाच्या चौथऱ्यावर मशिद उभी करण्यात यावी असा हुकूम दिला. यानंतर तो स्वतः चवुतऱ्यावर उभा राहिला आणि काही प्रार्थनांचे पठण करून दान धर्म केला व खुत्बा आपल्या नावाने वाचला जावा अशी आज्ञा जाहीर केली. या घटनेनंतर ख्वाजा महमूद गावान यान सुलताना-पाशी निवेदन सादर केले की बादशहानी काही काफरांना स्वहस्ताने कंठस्नान घातले असल्याने ज्या पदवीबद्दल आपल्याला अतिशय अभिमान वाटतो ती गाजी ही पदवी आपण धारण करणे हे अतिशय उचित असेच कृत्य होईल. महमदशहा हा त्याच्या घराण्यातील पहिलाच सुलतान की ज्यान ब्राह्मणांचा वध केला. १६९ब दक्षिणेतील लोकांची अशी धारणा झाली की हे कृत्य अपशकून निदर्शक असे होते. त्यातूनच सुलतानाला स्वतःला आणि त्याच्या कुटुंबातील मंडळींना विवंचनेत आणणाऱ्या आणि अखेर ज्याचा शेवट बहमनी घराण्याचे विसर्जन होण्यात झाला – त्या अनेक कटकटी निर्माण झाल्या.

(२३६) ख्वाजा महमूदच्या सल्ल्यानुसार महमदशहा जवळ जवळ तीन वर्षे राजमहेन्द्री येथे राहिला. या अवधित त्याने जिंकून घेतलेला प्रदेश स्थिरस्थावर केला आणि त्या देशाच्या सीमेवरील प्रदेशात जरूर ती लष्करी ठाणी स्थापन केली. हुकमांचे पालन न करणाऱ्या बंडखोर जमीनदारांची त्याने हकालपट्टी केली आणि सर्व तेलंगणावर त्याने आपला ताबा केला. त्यानंतर त्यान नरसिंग रायाच्या ताब्यातील प्रदेश जिंकून घेण्याचा निश्चय केला. त्याचप्रमाणे तेलंगणाच्या प्रांतावर कोणाला सुभेदार नेमावयाचे या विषयावर त्याने आपल्या मंत्र्यांबरोबर विचारविनिमय केला. मंत्री ख्वाजा महमूद गावान याने उत्तर दिले की हा अधिकार ग्रहण करण्यास [२] (४९८) योग्य असा निजामउल्मुल्कावाचून मला दुसरा कोणी दिसत नाही. सुलतानाला महमूद गावानची निवड पसंत पडली आणि त्यान राजमहेन्द्री, कोण्डापल्ली आणि इतर अनेक ठिकाणे निजामउल्मुल्काच्या देखरेखीखाली सोपविली. १६९ अ ★ वरंगळ आणि इतर जिल्हे त्याने अजीमखानाच्या ताब्यात सोपविले आणि नंतर

त्याने नरसिंग रायाच्या प्रदेशाकडे कूच करण्यास सुरुवात केली. अजीमखानाला आपल्या सुभेदारीच्या प्रांतात वेगळा असा स्वतंत्र अधिकाराचा दर्जा मिळाल्याचे निजामउल्मुल्काला वैषम्य वाटले. त्याने सुलतानाकडे अर्जी सादर केली की माझे सुभेदारीचे अधिकार मी माझ्या मुलांपैकी एखाद्याकडे सोपवितो आणि मी स्वतः बादशहाच्या समवेत सेवेसाठी नेहमी सादर राहतो. या अर्जीला सुलतानाने उत्तर दिले की आमचा उद्देश देशाचे संरक्षण कसे होईल याची तजवीज करण्याचा असतो. तो उद्देश कोणाच्या हस्ते साध्य होऊन पार पडावा या बाबीशी आम्हाला यत्किंचितही कर्तव्य नाही. असे म्हणतात की निजामउल्मुल्क हा अतिशय महत्त्वाकांक्षी आहे याची ख्वाजा महमूद याला जाणीव झाली होती. निजामउल्मुल्क याचा मुलगा मलिक अहमद याचे नुकतेच सुलतानाच्या अंतःपुरातील एका तरुणीबरोबर लग्न झालेले होते. आपल्या बापापेक्षाही अधिक महत्त्वाकांक्षा त्याच्या अंगी होती आणि म्हणून बापाबरोबर एकाच प्रांतात त्याची अधिकारावर नियुक्ती व्हावी अशी ख्वाजा महमूद गावान याची इच्छा नव्हती. ज्यावेळी पहिल्या प्रथम निजामउल्मुल्क याची राजमहेन्द्रीचा सुभेदार म्हणून नेमणूक झाली तेव्हा त्याने मलिक अहमदची नेमणूक खुदावंदखान हबशी याच्या हाताखाली करण्याबद्दल, त्याला माहूर जिल्ह्यात जहागिरी देण्याबद्दल आणि ३०० स्वारांची मनसब त्याला बहाल करण्याबद्दल सुलतानाचे मन वळविले. यावेळी मात्र महमदशहाने निजामउल्मुल्काने केलेल्या विनंतीला मान तुकविली आणि त्याचा मुलगा मलिक अहमद याला छावणीत बोलावले. महमदशहाने १००० स्वारांच्या मनसबीचा अधिकारी म्हणून त्याला बढती दिली आणि आपल्या बापाचा दुय्यम म्हणून राजमहेन्द्रीकडे जाण्यासाठी म्हणून त्याला परवानगी दिली.

(२३७) कर्नाटक आणि तेलंगणाच्या मध्ये [१७०□] पसरलेला प्रदेश ज्याच्या मालकीचा आहे असा नरसिंग राय हा एक बलाढ्य राजा होता. समुद्रकिनाऱ्याच्या बाजूबाजूने त्याचे राज्य मच्छलीपट्टमपर्यंत पसरलेले होते. त्याने स्वतःच्या आक्रमणाने विजयनगरचा बराचसा प्रदेश अनेक मजबूत किल्ल्यांसह आपल्या [२] (४९९) राज्याला जोडला होता. बहमनींच्या सरहद्दीवरील अनेक जमीनदारांना अनेकदा चिथावणी देऊन त्याने बंडाला प्रवृत्त केले होते. सरहद्दीवरील अधिकाऱ्यांना नरसिंग रायाच्या ताकदीशी मुकाबला करून त्याला प्रतिरोध करणे शक्य न झाल्याने त्यांनी अनेकदा त्याच्या वर्तनाबद्दल सुलतानाकडे निवेदने सादर केली होती. परिणामी त्याच्यावर हल्ला करण्यास सुलतान उद्युक्त झाला होता.

(२३८) महमदशहा आपल्या मोहिमेच्या सुरुवातीला [१७१□] कूच करीत एका मोडकळीस आलेल्या किल्ल्यापाशी येऊन पोहोचला. तेथे त्याला असे सांगण्यात आले की सरहद्दवासियांच्या मनात दहशत निर्माण करावी म्हणून दिल्लीच्या कोणाएका बादशहाने हा किल्ला बांधला आहे. हे कळल्यावर सुलतानाने तेथे मुक्काम केला आणि विलंब न लावता किल्ल्याची दुरुस्ती करण्याबद्दल त्याने हुकूम सोडला. ख्वाजा महमूद गावान

याने या कामासाठी इतकी मेहनत घेतली की ज्या गोष्टीला दोन वर्षांचा अवधी लागला असता ती गोष्ट केवळ ६ महिन्यांच्या थोड्या अवधित उरकण्यात आली. त्या ठिकाणी शिबंदी ठेवण्यात आली आणि किल्ल्याच्या रक्षणासाठी सर्व तऱ्हेच्या सामुग्रीचा भरपूर साठा तेथे करण्यात आला. हे काम इतक्या अल्पावधीत पार पाडण्यात आलेले जेव्हा महमदशहाने बघितले तेव्हा तो उद्गारला की परमेश्वराने अनंतहस्ताने माझ्यावर दोन अमोल अशा आशीर्वादांची बरसात केलेली आहे. एक म्हणजे मोठे साम्राज्य आणि दुसरा म्हणजे महमूद गावान सारखा सेवक. इतके बोलून त्याने आपले उत्तरीय वस्त्र काढले आणि ते महमूद गावानच्या खांद्यावर टाकले आणि त्याचवेळी महमूद गावानचे उत्तरीय वस्त्र घेऊन ते आपल्या अंगावर पेहेरले. आपल्या एका नागरिकावर एखाद्या सुलतानाने इतका सन्मान बहाल केल्याचे असे उदाहरण कोणत्याही इतिहासाने नमूद केलेले नाही. परंतु पुष्कळदा असे होते [२] (५००) की अत्युच्च सन्मानाच्या प्राप्तीतून कधीकधी अविश्वास उत्पन्न होतो आणि कधीकधी त्यातून त्या व्यक्तीचा नाश देखील होतो. अशीच हकीकत ख्वाजा महमूद गावानच्या बाबतीत घडून आली. ती हकीकत यापुढे सांगण्यात येईल.

(२३९) आपल्या पिछाडीचे संरक्षण व्हावे म्हणून महमदशहाने ३००० घोडेस्वार किल्ल्याजवळ ठेवले आणि त्याने पुढे कूच केले. जिथे जिथे तो गेला तेथील प्रदेश त्याने उद्ध्वस्त केला आणि ज्या ज्या रहिवाशांनी त्याला प्रतिकार केला अशा सर्वांना त्याने ठार मारले. कोण्डापल्ली येथे तो येऊन पोहोचल्यावर तेथील रहिवाशांनी त्याला माहिती दिली की येथून १० दिवसांच्या प्रवासा एवढ्या अंतरावर कांचीचे (कांजीवरम) देवालय आहे. या देवालयाच्या भिंती आणि छप्पर ही सोन्याच्या पत्र्यांनी मढविलेली असून त्यात अतिशय मौल्यवान अशा खड्यांचे आभरण आहे. परंतु अजूनपर्यंत एकाही मुसलमान सुलतानाने ते पाहिले नाही अथवा त्या देवळाच्या अस्तित्वाबद्दल देखील काही ऐकले नाही. हे ऐकल्यावर महमदशहाने आपल्या घोडदळातील ६००० उत्कृष्ट घोडेस्वारांची निवड केली आणि आपले उरलेले सैन्य कोण्डापल्ली येथे ठेवून अतिशय जलद गतीने त्याने कांचीच्या दिशेने कूच केले. त्याकाळच्या इतिहासकारांनी कथन केल्याप्रमाणे शेवटच्या दिवशी त्याने इतक्या वेगाने कूच केले की केवळ ४० सैनिक त्याच्याबरोबर साथ देऊ शकले. या चाळिसांमध्ये निजामउल्मुल्क बहरी आणि मुघरीश खान तुर्क हे दोघेजण होते. ते देवळाच्या नजीक आले तेव्हा काही हिंदू पुढे आले. त्यामध्ये एक प्रचंड देहाचा माणूस घोड्यावर बसून आपल्या हातातील तलवार आघात करण्याच्या अभिनिवेशात फिरवित सुलतानाच्या अंगावर अतिशय वेगाने चालून गेला. त्याने सुलतानावर तलवारीचा घाव घातला तो सुलतानाने झेलला आणि आपल्या तलवारीच्या एका घावाबरोबर त्याचे दोन तुकडे केले. यानंतर दुसऱ्या एका काफराने सुलतानावर हल्ला चढविला आणि थोड्याच वेळात सुलतानाच्या प्रत्येक माणसाबरोबर शत्रूची माणसे

हात करू लागली. परंतु महमदशहाचे भाग्यच एवढे थोर की आपल्या [२] (५०१) प्रतिस्पर्ध्याला त्याने ठार केले. त्याबरोबर उरलेले सर्व हिंदू देवळात निघून गेले. परंतु मधमाश्यांचे मोहोळ उठावे तद्वत देवळातून लोंढ्या लोंढ्याने माणसे बाहेर पडली आणि देवळाच्या भिंतीला पाठ देऊन देवळाच्या संरक्षणासाठी ती सिद्ध झाली. सरते शेवटी सुलतानाचे इतर सर्व सैनिक तेथे येऊन दाखल झाले. यानंतर देवळावर हल्ला करण्यात आला आणि देवळाचा पाडाव झाला. यावेळी मुसलमानांनी भयंकर कत्तल केली. अतिशय मोठी लूट जेत्यांच्या हाती पडली परंतु त्यांनी देवळामध्ये भरपूर प्रमाणामध्ये असलेल्या फक्त सोने, हिरे आणि चांदी एवढ्याच वस्तू आपल्याबरोबर नेल्या. यानंतर सुलतानाने कांची शहराचा पूर्ण विध्वंस केला. शहरामध्ये एक आठवडाभर मुक्काम केल्यावर तो आपल्या सैन्याकडे परतला.

(२४०) या विजयानंतर सुलतानाने मलिक हसन निजामउल्मुल्क, [१७२□] युसुफ आदिलखान आणि फखउल्मुल्क यांच्याशी सल्लामसलत केली. त्यांना त्याने दौलताबाद आणि जुन्नरच्या सेनाविभागातील इतर अनेक परदेशी अधिकारी आणि सैनिक यासह मुख्य सैन्यापासून अलग केले आणि नरसिंग रायाविरुद्ध त्यांची रवानगी केली. ही फौज एकंदर १५००० सैनिक एवढी भरली. स्वतः सुलतानाने नरसिंग रायाच्याच ताब्यात असलेल्या मच्छलीपट्टम या ठाण्याकडे कूच केले आणि मच्छली-पट्टम आणि त्या आवतीभोवती असलेल्या मुलखावर ताबा करून नंतर तो कोण्डापल्ली-कडे परत फिरला. ह्या घटना घडत असतानाच निजामउल्मुल्क, जरीफउल्मुल्क आणि इतर अधिकारी यांच्या मनात ख्वाजा महमूद गावानबद्दल सुलतानाची त्याच्यावर जी विशेष कृपा होती त्यामुळे असूया उत्पन्न झाली. त्यांनी सुलतानाच्या खाजगीतील अनेक विश्वासू सेवकांना पैसे चारून ख्वाजा महमूद गावानबद्दल सुलतानाच्या मनात संशय निर्माण होईल अशा तऱ्हेचे उद्गार वेळ प्रसंगी काढण्याबद्दल त्यांना चिथावून दिले. त्यांनी सुलतानाच्या मनात संशयाचे विष पेरण्याची कोणतीच संधी वाया दवडली नाही. त्यांनी महमूद गावानच्या आकांक्षा फार मोठ्या आहेत [२] (५०२) याबद्दल सुलतानाच्या मनात आशंका निर्माण केली आणि बादशाही खजिन्यामध्ये पैशाचा मोठ्या प्रमाणावर अपहार होत असल्याचा उघडउघड आरोप केला. सरते-शेवटी त्यांनी एका बनावट पत्राचा बनाव घडवून आणला आणि त्या थोर माणसाचा नाश करण्याच्या कारस्थानात ते यशस्वी झाले. ही घटना कशी घडली त्याची सविस्तर हकीकत देण्याचे अगोदर ज्या अमिरांनी महमूद गावानचा नाश करण्याचे कारस्थान रचले त्यांच्या मनात गावान विषयी द्वेषाची भावना निर्माण का झाली याचा ऊहापोह करणे सयुक्तिक ठरेल.

(२४१) महमदशहाच्या कारकिर्दीत बहमनी प्रदेशाचा विस्तार अतिशय वाढला. अलाउद्दीन हसनशहा गंगू याने आपल्या प्रदेशाचे जे विभाग केले होते त्यांची उपयुक्तता राज्य जो पर्यंत लहान आहे तेवढ्यापुरतीच होती. राज्यव्यवस्था मुकर

करणाऱ्या हुकमामध्ये आता अनेक बदल करणे इष्ट आहे असा ख्वाजा महमूद गावान यानी विचार केला. याबाबतच्या जरुरीची त्याने सुलतानाची खात्री पटविली तेव्हा सुलतानाने त्याला आपली योजना कृतीत आणण्याची परवानगी दिली. [१३३*] यापूर्वी साऱ्या बहमनी राज्याची विभागणी सुरुवातीला ४ तर्फ अथवा प्रांत यामध्ये झाली होती. प्रत्येक प्रांत एका सुभेदाराच्या हाताखाली याप्रमाणे या चार प्रांतांवर ४ सुभेदार नेमण्यात आले होते. या चार भागांची आता आठ भागांत वाटणी करण्यात आली. वऱ्हाडची दोन सरकारांत विभागणी करण्यात आली ती येणेप्रमाणे गावल आणि माहूर. गावलवर फत्तेउल्ला इमादउल्मुल्क आणि माहूरवर खुदावंदखान हबशी यांच्या नेमणुका करण्यात आल्या. दौलताबादचा ताबा युसुफ आदिलखानाकडे देण्यात आला. त्याचप्रमाणे जुन्नरपासून दक्षिणेकडे असलेल्या इंदापूर, वाई, माण वगैरे अनेक जिल्ह्यांचा आणि त्याचप्रमाणे गोवा आणि बेळगाव हे किल्ले हे फखउल्मुल्कच्या हाताखाली देण्यात आले. भीमा नदीकाठचे विजापूरसहित अनेक जिल्हे आणि त्याशिवाय रायचूर आणि मुद्गल हे सरकार महमूद गावानने स्वतःसाठी राखून ठेवले. अहसनाबाद कुलबर्गा, सागर, नळदुर्ग आणि सोलापूर यांचा ताबा दस्तुर दिनार या हबशी खोजाकडे सोपविण्यात आला. एकेकाळी निजामउल्मुल्क [२] (५०३) बहरीच्या पूर्ण अधिपत्याखाली असलेल्या तेलंगणाच्या प्रदेशाचीही विभागणी करण्यात आली. राजमहेन्द्री, मच्छलीपट्टम, विलकोण्डा, ओरिया वगैरेंवर त्याचा ताबा नवीन विभागणीमध्ये चालू ठेवण्यात आला तर वरंगळचे सरकार आजमखानाकडे सोपविण्यात आले. या आठही विभागांतील प्रत्येकी अनेक ठाणी विशेषतः सुलतानाच्या खाजगी खर्चासाठी म्हणून राखून ठेवण्यात आली. त्यांच्या बंदोबस्तासाठी दरबारातून विशेष महसूल अधिकाऱ्यांची नियुक्ती करण्यात आली.

(२४२) अल्लाउद्दीनशहाच्या वेळेपासून तो महमदशहाच्या कारकिर्दीपर्यंत अशी प्रथा चालत आलेली होती की प्रत्येक प्रांतामधील सर्व किल्ल्यांचा ताबा सुभेदार किंवा तरफदार याजकडे सोपविण्यात यावा. हा सुभेदार किल्ल्यावर आपल्यातर्फे किल्लेदार आणि शिबंदी नियुक्त करीत असे. ह्या व्यवस्थेचा परिणाम असा झाला होता की पुष्कळदा प्रांताच्या सुभेदारांनी बंडे केलेली होती आणि प्रत्यही त्यांचे बंड मोडून त्यांना वठणीवर आणणे हे काम अतिशय कठीण गेलेले होते. गावानने लागू केलेल्या नवीन वटहुकूमाप्रमाणे फक्त एकाच किल्ल्याचा ताबा सुभेदाराकडे सोपविण्यात आलेला होता. या किल्ल्यामध्ये त्याने पाहिजे असल्यास रहावे असे ठरविण्यात आलेले होते. परंतु प्रांतातील इतर सर्व किल्ले विशेषेकरून सुलतानाने नेमलेल्या अधिकाऱ्यांच्या आणि शिबंदीच्या हाती सोपविण्यात आलेले होते आणि त्यांना मिळणारा पगारही मध्यवर्ती सरकारच्या खजिन्यातून दिला जाई.

(२४३) सैन्याला वेतन देण्याच्या पद्धतीतही नवीन वटहुकूमाप्रमाणे बदल करण्यात आला होता. पूर्वी ५०० स्वारांच्या वरील अधिकाऱ्याला 1 लक्ष होन[१३४□]

वार्षिक मिळत असत; १००० स्वारांच्या अधिकाऱ्याला २ लक्ष होन मिळत असत. ही नेमणूक रोख पैशात देण्यात येत असे अगर त्यासाठी जहागीर लावून दिली जात असे. ख्वाजा महमूद याने तेलंगणाचा प्रांत पूर्णपणे जिंकून कबजात [२] (५०४) आल्यानंतर फौजेला आपलेसे करण्याच्या हेतूने ५०० स्वारांच्या अधिकाऱ्याचा पगार १२५००० होन एवढा केला आणि १००० स्वारांच्या अधिकाऱ्याचा पगार २५०००० होन एवढा वाढविला. जेव्हा अधिकाऱ्याला रोख द्रव्याऐवजी जहागिर लावून देण्यात येत असे त्यावेळी असा अलिखित नियम ठरविला जाई की जरी जहागिरीचे उत्पन्न १ होना एवढ्या रकमेने जरी कमी पडले तरी अशा तऱ्हेच्या तुटीची भरपाई पूर्णपणे शाही खजिन्यातून करण्यात यावी. त्याच वेळी हीही गोष्ट मान्य करण्यात [२] (५०५) येत असे की जर का नेमून दिलेल्या स्वारांच्या मनसबीपेक्षा एक देखील शिपाई त्या अधिकाऱ्याच्या हजेरीपटावर नसेल तर त्या अधिकाऱ्याच्या नेमणुकीतून त्या शिपायाच्या पगाराइतकी ती रक्कम कापली जावी. महमूद गावानने योजिलेल्या या उत्तम नियमावलीमुळे सर्वत्र सुव्यवस्था नांदू लागली, सरकारचे हात अधिक बळकट झाले आणि सर्व पक्षोपक्षांना न्यायी वागणूक मिळू लागली. परंतु या नियमावलीत अध्याहृत असलेल्या काटेकोर तपासणीच्या योजनेमुळे काही महत्त्वाकांक्षी अधिकाऱ्यांना आपला अपमान झाला आहे असे वाटले आणि परिणामी त्यांच्या मनात ख्वाजा महमूद गावान याच्याबद्दल द्वेषाची भावना निर्माण झाली.

(२४४) ख्वाजा महमूद याला त्यांच्या मनात निर्माण झालेल्या नाखुषीच्या भावनेची जाणीव झाली. परंतु त्याच्या सर्व विचारांची दिशा सार्वजनिक हित कसे साधले जाईल इकडेच केंद्रीभूत झाल्यामुळे त्याने वरील असंतोषाकडे दुर्लक्ष केले. या पाठीमागे त्याला स्वतःबद्दल आणि त्याच्या मित्रांबद्दल वाटणारा आत्मविश्वासच कारणीभूत होता. या मित्रमंडळीत त्याने ज्याला आपला मुलगा म्हणून मानले होते तो युसुफ आदिलखान हा होता. गावानच्या शत्रूंची अशी धारणा होती की जोपर्यंत गावान आणि आदिलखान हे एकजुटीने टिकून आहेत तोपर्यंत दोघांपैकी एकावरही त्यांना हात उचलता येणार नाही. आपण मागे बघितल्याप्रमाणे युसुफ आदिलखान हा नरसिंगरायाच्या विरुद्ध मोहिमेवर गेला होता. साहजिकच दोन मित्रांची आता फारकत झाली होती. अशा वेळी ज्या दक्षिणी [१७५८] आणि हबशी मंडळींना केवळ महमूद गावानच्याच शिफारशीवरून उच्चाधिकारपदी चढविण्यात आले होते त्यांनी आपल्या उपकारकर्त्याविरुद्ध निजाम-उल्मुल्क याच्याबरोबर संगनमत करून कट केला. युसुफ आदिलखानाच्या गैरहजेरीचा फायदा घेऊन महमूद गावानचा नाश करावा अशी योजना त्यांनी ठरवून पक्की केली.

(२४५) हा कट सिद्धिस नेण्यासाठी त्यांनी जरीफउल्मुल्क दक्कनी आणि मिफ्ता नावाचा हबशी अशा दोघांची निवड केली. ही गोष्ट करण्याचे त्यांनी पूर्णपणे मनावर घेतल्यानंतर महमूद गावानच्या नावाचा शिक्का ज्या हबशी गुलामाजवळ असे

त्याचबरोबर त्यानी सलगीचे संबंध जोडले. त्याच्याबरोबर ते मद्याचे सेवन [२] (५०६) देखील करू लागले. एका प्रसंगी तो गुलाम दारूच्या सेवनाने बेहोष झाला असताना त्यांनी एका कागदावर त्याला गावानच्या सहीचा शिक्का उमटविण्यास सांगितले. ते त्याला असे म्हणाले की या कागदावर आमच्या एका मित्राच्या हिशेबासंबंधी हकीकत आहे. या कागदावर अनेक खात्यांच्या शिक्क्यांचे मोर्तब अगोदरच झालेले असून, आता त्यावर मुख्य वजिराच्या सहीच्या शिक्क्याचे मोर्तब होण्याचे राहिलेले आहे. तो गुलाम दारूच्या धुंदीत होता. त्याने ही विनंती मान्य केली आणि तो कागद उलगडून देखील न पाहता त्या दाखविलेल्या कागदाच्या भागावर सहीचा शिक्का उमटविला. त्या दोघा दुष्कर्मींना आपल्याला मिळालेल्या यशाचा अतिशय आनंद झाला आणि त्याच दिवशी रात्री ते निजामउलमुल्क याजकडे गेले. त्याने जणू काही ख्वाजा महमूदने ओरिसाच्या रायाला पत्र लिहिले आहे असा भास निर्माण करणारा मजकूर त्या कागदावर लिहून काढला. तो असा : "महमदशहाचा बदफैलीपणा आणि क्रौर्य याला मी कंटाळून गेलो आहे. आता दक्षिण देश जिंकून घ्यावयाचा असेल तर ते अतिशय सोपे आहे. राजमहेंद्रीच्या बाजूकडील सरहद्दीवर कोणी नावाजलेला असा एकही अधिकारी नाही. तुमच्या राज्यातून स्वारी करण्यासाठी तो भाग अतिशय खुला आहे. बहुतेक अधिकारी आणि सैनिक हे माझ्याशी एकनिष्ठ असल्यामुळे मी तुम्हाला सामर्थ्यशाली असे सैन्य घेऊन येऊन मिळेन. जेव्हा आपण दोघेजण मिळून सारे राज्य आपल्या ताब्यात आणू तेव्हा सर्व राज्याची आपण आपल्या दोघांमध्ये समसमान वाटणी करून घेऊ." निजामउलमुल्क हजर असताना ते पत्र सुलतानाला नेऊन देण्याबद्दल जरीफउलमुल्क आणि मिफ्ता हबशी या दोघांना आदेश देण्यात आला. महमदशहाने जेव्हा वजिराच्या सहीचा शिक्का बघितला तेव्हा त्याच्या संतापाने भयंकर उचल खाल्ली. वजिराच्याबद्दल आणखी खोटेनाटे आरोप करून त्याला आणखी गोवण्याचा प्रयत्न निजामउलमुल्क याने या संधीचा फायदा घेऊन केला. यावेळी सुलतानाची सारासार विचार करण्याची बुद्धी लोप पावली आणि असे होण्याची शक्यता आहे किंवा नाही याचा विचार न करता त्याने ख्वाजा महमूदला घेऊन येण्याचा हुकूम दिला. या निरोप्याला हे पत्र घेऊन जाताना हटकण्यात [२] (५०७) आले होते असा कटवाल्यांनी भास निर्माण केला होता. त्याला एकदा नजरेखालून घालण्याची गरज देखील सुलतानाला वाटली नाही. वजिराच्या मित्रांनी सुलतानाकडे हजर होण्यात धोका असल्याची सूचना त्याला दिली आणि त्याला असे सांगितले की सुलतानाच्या रागाचा पारा खाली उतरेपर्यंत सुलतानाची आज्ञा त्या दिवसापुरती न मानण्याची काही तरी सबब तुम्ही शोधून काढावी. इतका वेळ मध्ये गेला म्हणजे ज्यांनी ही खोटी सही केली आहे त्यांचा शोध लावता येईल आणि त्यांना शिक्षा करण्यात येईल. ख्वाजा महमूद याने मात्र संकटाला तोंड देण्याचा निश्चय केला. उत्तरादाखल त्याने पुढील अर्थाच्या काही कविता म्हटल्या त्या अशा : आपले कर्तव्य पार पाडण्यात पूर्णपणे गर्क असताना ज्याला मृत्यू येऊन शहीद होण्याचा प्रसंग येतो

त्याला इथे आणि परलोकी त्याची फलप्राप्ती मिळते. अशा तऱ्हेचा हेवा वाटणाऱ्या भवितव्याला हसतमुखाने तोंड देणे हे माझ्या दृष्टीने इष्ट नाही काय ?

(२४६) '(सुलतानाच्या) वडिलांच्या चाकरीत माझ्या दाढीचे केस काळ्याचे पांढरे झाले. आता मुलाच्या चाकरीत ते (रक्ताने) रंगवून तांबडे [१७६ब] झाले तर ते खरोखरच अभिमानास्पद नाही काय ?'

(२४७) ख्वाजा महमूद गावानशी एकनिष्ठ असलेल्या अनेक अमिरांनी त्याच्याकडे निरोप्ये पाठवून त्याला कळविले की आमच्या कानावर भयप्रद अशा बातम्या येऊन थडकल्या आहेत. परंतु आम्हा प्रत्येकाजवळ एकहजार घोडे तयार आहेत. आपली इच्छा गुजरातेत पळून जाण्याची असेल तर आम्ही तुमच्याबरोबर येऊ आणि तुमच्यासाठी आमच्या प्राणांचे बलिदान करू. [१७६ अ] * गावानने त्यावर उत्तर पाठविले की माझ्या धन्याच्या चाकरीत गेली अनेक वर्षे मी सन्माननीय अशा पदांचा उपभोग घेतला आहे. त्या कालावधीत एकाही गुन्ह्याचा दोषारोप माझ्यावर झालेला नाही. सुलतानाच्या न्यायीपणावर पूर्ण विश्वासाने मी विसंबून राहात आहे आणि मला खात्री आहे की शत्रूंनी माझ्यावर जे खोटेनाटे आरोप केले आहेत त्यावर विसंबून सुलतान माझ्यासारख्या विश्वासू चाकराला निश्चितच शिक्षा लावणार नाही परंतु परमेश्वराच्या मनात तसेच जर व्हावयाचे असेल तर परमेश्वरी इच्छेला मान तुकविणे हेच माझ्या दृष्टीने योग्य आहे. आपल्या उत्तराच्या समारोपात महमूद गावानने असे प्रतिपादले की तुम्ही सर्वजण जो उपाय सुचवीत आहा तो तुम्हाला माझ्याबद्दल वाटणाऱ्या निष्ठा आणि मैत्री यांचे निदर्शक असला तरी [२] (५०८) माझ्या दृष्टीने विचार करता (मी तसे वागणे म्हणजे) कृतघ्नता आणि बंडखोरीच ठरेल.

(२४८) यातून अगदी वाईट अशी गोष्ट निष्पन्न होणार याबाबत गावानने आपल्या मनाची तयारी केली आणि तो दरबारात येऊन दाखल झाला. महमदशहाने अतिशय कडक शब्दांत त्याला विचारले " जेव्हा एखादी व्यक्ती आपल्या सार्वभौमाशी बेईमान होते आणि त्या व्यक्तीचा गुन्हा सिद्ध होतो तेव्हा त्या व्यक्तीला कोणती शिक्षा द्यावी ? " सुलतानाच्या धमकावणीला न विचलित होता ख्वाजा गावानने उत्तर दिले, "ज्याला कोणी त्राता उरला नाही असा हलकट मनुष्य आपल्या सुलतानाबरोबर जर बेईमानीपणाची वर्तणूक करील तर त्याला कोणतीही दया दाखवता कामा नये. " यावर सुलतानाने त्याला उपरिनिर्दिष्ट पत्र दाखविले; ते पत्र पाहिल्यानंतर ख्वाजा महमूदने " हे परवरदिगर हा तर निःसंशय महाभयंकर बनवाबनवीचा प्रकार आहे, " या अर्थाची कुराणातील एक उक्ती म्हटली आणि त्याने उत्तर दिले " शिक्का तर माझा आहे पण पत्र मात्र माझे नाही. त्याविषयी मला कसलीच माहिती नाही." आपल्या उत्तराचा समारोप करताना त्याने कुराणातील पुढील ओळ आणखी एकदा म्हटली ती अशी, " ज्यांच्या आज्ञांचे पालन न्यायी व्यक्तींकडून प्रसंगी आपल्या रक्ताचे बलिदान देऊनही नेहमीच होत असते त्या परमेश्वराची शपथ घेऊन मी सांगतो की युसूफ

आणि लांडगा यांच्याबद्दलची गोष्ट जितकी खोटी आहे तितकाच माझ्या शत्रूंनी १७७ब माझ्याविरुद्ध घडवून आणलेला हा बनाव खोटा आहे." त्यावेळी सुलतान दारूच्या सेवनामुळे बेहोष झाला होता. क्रोधामुळे त्याची विचारशक्ती त्याला सोडून गेली होती. बहमनी घराण्याला उतरती कळा लागण्याचा कालावधीही आता अगदी जवळ येऊन ठेपला होता म्हणून की काय या घटनेची आणखी चौकशी करण्याच्या भानगडीत तो पडला नाही. तो आपल्या सिंहासनावरून उठला आणि आपला हबशी गुलाम जोहर याला त्याने ख्वाजा महमूदला तत्क्षणीच ठार मारण्याची आज्ञा दिली. सुलतानाला उद्देशून ख्वाजा महमूद म्हणाला, "माझ्यासारख्या वृद्ध माणसाचा मृत्यू ही काही खरोखरी फारशी महत्त्वाची बाब नाही. परंतु तुमच्या दृष्टीने त्याकडे पाहिले असताना तुमच्या साम्राज्याचा ऱ्हास आणि तुमच्या नीतिमत्त्वाचा संपूर्ण नाश या दोन्ही गोष्टी सामावलेल्या मला त्यामध्ये दिसून येत आहेत." ख्वाजा महमूद गावानकडे यत्किंचितही लक्ष न देता सुलतान एकाएकी अंतःपुरात निघून गेला. यावर त्या हबशी गुलामाने आपले शस्त्र उपसले आणि तो ख्वाजाच्या रोखाने येऊ लागला. ख्वाजा महमूद [२] (५०९) गावान किल्ल्याच्या दिशेने तोंड करून गुडघे टेकून बसला. त्याच्या तोंडून उद्गार निघाले "या जगात परमेश्वराशिवाय दुसरे कोणीही नाही आणि महमद त्या परमेश्वराचा प्रणेता आहे." जोहरच्या तलवारीचा घाव त्याच्या मानेवर पडत असताना तो उद्गारला "धन्य त्या परमेश्वराची" आणि एवढे बोलून त्या परमेश्वराच्या अखंड कृपाप्रसादाच्या छत्राखाली त्याने आत्मसमर्पण केले. ही घटना घडली त्यावेळी असदखान गिलानी हा एक उच्चपदस्थ अधिकारी आणि महमूद गावानचा मित्र हजर होता. त्यालाही जोहरने कोणत्याही प्रकारचा हुकूम नसताना ठार मारले. वयाची ७८ वर्षे पुरी होत आलेली असताना ख्वाजा महमूद गावान हा मरण पावला. आपल्या मृत्यूपूर्वी काही काळच त्याने आपला धनी महमद शहा याच्या स्तुतिपर एक कवन रचले होते.

(२४९) सफर ५ हिजरी ८८६ एप्रिल ५ इ. स. १४८१	महमूद गावानचा मृत्यू ५ सफर ८८६ हिजरी या दिवशी झाला. ख्वाजा महमूद गावानच्या सेवक गणांपैकी एक आणि तारिखी महमूद शाही या ग्रंथाचा कर्ता

मुल्ला अबदुल करीम सिंदी याने महमूद गावानच्या मृत्यूवर एक कवन रचले ते असे- "ज्याची पूजा खरोखरी करावी अशा योग्यतेच्या असलेल्या आणि त्याच्या उदार स्वभावामुळे सर्व जगाचे हृदय आनंदाने भरून येत असे त्या निष्पाप धर्मवीराचा मृत्यू कोणत्या तारखेला झाला हे जर तुम्हास जाणून घ्यावयाचे असेल तर ते तुम्हाला पुढील ओळीत नोंदलेले आढळेल."

"अन्याय्य देहांत शिक्षा" १७८ब १७८ अ★

दुसऱ्या एका दोहऱ्यात करीम सिंदी म्हणतो "तुम्हाला जर त्याच्या मृत्यूची तारीख विचारली तर म्हणा, "निरपराध महमूद गावानाला होतात्म्य प्राप्त झाले."

(२५०) या थोर व्यक्तीच्या दानशूरपणाचे अनेक अवशेष [२](५१०) आज दक्षिणेत आहेत. त्यात विशेष उल्लेखिण्याजोगे म्हणजे आपल्या मृत्यूपूर्वी दोन वर्षे त्यानें बांधलेले अहमदाबाद बिदर येथील महाविद्यालय. या महाविद्यालयाच्या आवारात एक मशीद आणि मोठा चौक या दोन गोष्टी आहेत आणि हा इतिहास मी लिहीत असतानाच्या क्षणी जणू काही आताच त्यांचे बांधकाम संपलेले आहे अशा अवस्थेत ही बांधकामें होती तशी उभी आहेत. १७९८ ख्वाजा महमूद गावानचे ठायी अपार विद्वत्ता होती. गद्य आणि पद्य लिहिण्याची त्याला अतिशय आवड असून त्या विषयात त्याला अतिशय स्वारस्य होते. अंकगणित आणि बीजगणित या विषयात त्याची बरोबरी करणारे फारच थोडे होते. दक्षिणेमधील काही ग्रंथालयात त्याने स्वतः लिहिलेल्या रोजत उल इन्शा आणि इतर काही कविता अजून उपलब्ध आहेत. दरवर्षी खुरासान आणि इराक येथील अनेक विद्वान मंडळींना मौल्यवान भेटी पाठविण्याची त्याची पद्धत होती. त्या भागातील राजेरजवाडे त्याच्यावर मानमरातबांचा वर्षाव करीत. मौलाना जामी अब्दुल रहमान याचा महमूद गावान- [२](५११) बरोबर पत्रव्यवहार होत असे आणि त्याने लिहिलेली काही पत्रे त्याच्या ग्रंथात दिसून येतात. मौलानाच्या काव्यांपैकी एक हे महमूद गावानच्या स्तुतीपर लिहिलेले आहे. मुल्ला अब्दुल करीम सिंदी याने ख्वाजा महमूदचे एक उत्कृष्ट चरित्र लिहिले आहे त्यापैकी काही भाग मी या ठिकाणी उद्धृत करीत आहे.

(२५१) ख्वाजा महमूदच्या वाडवडिलांनी अनेक पिढ्या वंशपरंपरेने पर्शियामधील जीलानच्या राजपुत्रांचे वजिरीच्या अधिकाराचे पद भूषविले होते. या पुरुषांपैकी एक रुद या प्रांताचा अधिपती झाला. हाजी महमद कन्दहारी या लेखकाच्या वृत्तान्ताप्रमाणे हा प्रदेश या घराण्याकडे शहा तहमास्प सफवी याच्या कारकीर्दीपर्यंत अमलाखाली होता. ख्वाजा महमूद याचा जन्म राजघराण्यात झाला होता तरी शहा तहमास्प याच्या मनातील मत्सराची त्याला अतिशय भिती वाटली आणि त्याने आपल्या आईचे मन आपल्या जन्माचे ठिकाण सोडून जाण्याविषयी वळविले. इराक आणि खुरासान या देशांच्या सुलतानांनी जरी त्याला वजिरीच्या पदाचा अंगीकार करण्याबद्दल विनंती केली तरी धोका देणाऱ्या त्या वजिरीच्या अधिकाराचा स्वीकार करण्यास त्याने नकार दिला आणि त्याऐवजी व्यापारपेशा धारण करण्याचे त्याने ठरविले. व्यापारी म्हणून त्याने अनेक देशांतून प्रवास केला आणि प्रत्येक देशातील नामवंत आणि विद्वान व्यक्तींबरोबर त्याने आपला परिचय करून घेतला. तो ४३ वर्षांचा झाला तेव्हा थोडा फार व्यापार करण्याच्या हेतूने आणि काही अंशी दक्षिणेतील विद्वान मंडळींना भेटण्याच्या उद्देशाने तो समुद्रमार्गाने दाभोळच्या बंदरात उतरला. तेथून त्याने अहमदाबाद बिदरपर्यंत प्रवास केला. बहमनींच्या राजधानीच्या शहराहून दिल्लीला जाण्याचा त्याचा बेत होता. दुसऱ्या अल्लाउद्दीन शहाला त्याच्या अंगातील थोर गुणांची ओळख पटली आणि आपल्या सरदारमंडळीत त्याने दाखल

व्हावे यासाठी त्याचे मन वळविले. हुमायूनशहा जालीमच्या कारकिर्दीत त्याला मलिक उत्तुज्जार हा किताब मिळाला आणि राज्यातील प्रथम श्रेणीच्या अधिकारावर त्याची नियुक्ती झाली. महमदशहाने इतर अनेक किताबांची या पदव्यात भर टाकली त्यामध्येच ख्वाजा जहान हा एक किताब होता. या सुलतानाच्या कारकिर्दीत त्याच्या स्वतःच्या चाकरीत २००० मोगल सैनिक होते आणि त्याशिवाय [२] (५१२) सुलतानाच्या १०००० घोडेस्वारांचे अधिपत्यही त्याच्याकडे होते. त्याला गावान म्हणत त्याबद्दल पुढील कारणमीमांसा दिली जाते. एकदा सुलतानाच्या संगतीत तो राजवाड्याच्या गच्चीवर बसलेला असताना खालून जात असलेली एक गाय हंबरली. तेव्हा तिथे असलेल्या मंडळींपैकी एकजण थट्टेखोरपणे म्हणाला, " कदाचित आमचे विद्वान मंत्रिमहाशय सुलतानसाहेबांना या गायीचे काय म्हणणे आहे ते सांगतील " यावर ख्वाजा महमूदने भाष्य केले. " तिचे म्हणणे असे आहे की मी तिच्याच जातभाईपैकी एक आहे आणि म्हणून गाढवांच्या संगतीत मी राहू नये." त्याला जेव्हा ख्वाजा जहान हा किताब मिळाला तेव्हा जणू काही भविष्यात घडणाऱ्या गोष्टीकडेच लक्ष देऊन तो म्हणाला, " की ही गोष्ट अपशकुनी आहे अशी मला भीती वाटते कारण ज्यांनी ज्यांनी ही पदवी भूषविली त्या त्या सर्वांचा अकाली अंत झालेला आहे. तो धर्माने अतिशय कडक सुन्नीपंथी होता. महमद शहाबरोबरील त्याच्या एकनिष्ठेविषयी शंका घेण्यास कोणतीही जागा नव्हती. त्याच्या दानशूरपणाची ख्याती साऱ्या आशियाखंडात पसरली कारण आशियाखंडात असे एकही शहर अथवा गाव नव्हते की जेथल्या विद्वानाने त्याच्या उदारपणाचा फायदा घेतला नव्हता. त्याची वागणूक सर्वांना आपलेसे करणारी होती आणि त्याचा न्यायीपणा संशयातीत होता.

(२५२) महमदशहाच्या कानावर ख्वाजा महमूद गावानकडे अफाट संपत्ती असल्याच्या बातम्या वारंवार आल्या होत्या. त्याने खजिनदार निजामुद्दीन हसन गिलानी याला बोलावू पाठविले आणि ख्वाजा महमूदजवळील संपत्ती, हिरे आणि सोन्याची ताटे कुठे ठेवली आहेत याबद्दल त्याला दरडावून विचारले. खजिनदाराने घाबरत घाबरतच उत्तर दिले की जर बादशहा मला जीवदान देतील तर मी सर्व संपत्तीचा शोध लावीन. यावर आपल्या पदरी खूपशी लूट पडेल या आशेने सुलतानाने त्याला शपथेवर सांगितले की तू जर कसलीही लपवाछपवी केली नाहीस तर मी तुला भरपूर बक्षिसी देईन. यावर हसन गिलानी याने उत्तर दिले, " बादशहा सलामत माझ्या मालकांचे दोन खजिने होते. त्यापैकी एकाला ते बादशहाचा खजिना असे म्हणत आणि त्यामधून त्यांची फौज, तबेला आणि घरादाराचा खर्च खर्ची पडे. त्यामध्ये आता १०००० लारी आणि ३००० होन एवढी शिल्लक आहे. [२] (५१३) दुसऱ्याला ते गरिबांचा खजिना असे म्हणत. त्यात बंद केलेली एक थैली असून थैलीत ३०० लारी आहेत." १८०□ यावर सुलतान म्हणाला, " ख्वाजा महमूदचे उत्पन्न

हे अनेक सुलतानांच्या बरोबरीचे असताना त्याच्या खजिन्यात इतकी छोटी रक्कम ही घटना कशी काय संभवते ? " यावर खजिनदाराने उत्तर दिले, " जेव्हा जेव्हा त्यांच्या जहागिरींमधून वसुलीचे उत्पन्न येत असे तेव्हा तेव्हा ते आपली फौज आणि तबेल्याच्या खर्चाएवढी रक्कम बादशहाच्या खजिन्यासाठी काढून घेत आणि उरलेली रक्कम बादशहा सलामत खुद्द आपल्या नावाने स्वतःच्या उपयोगासाठी एक कवडीही [१८१ब] शिल्लक न ठेवता गरिबगुरीबांना ती देऊन टाकीत. त्यांनी आपल्याबरोबर पर्शियामधून दक्षिणेत ४०००० लारी एवढी रक्कम आणली होती ती त्यांनी व्यापारात गुंतवली. तेवढे भांडवल आपल्याजवळ कायम ठेवून जो काही फायदा होत असे त्यातून दोन लारी ते आपली पाकशाळा आणि पोषाख यावर खर्च करीत. उरलेला नफा गरिबांच्या खजिन्यात सामील केला जाई. त्यातून त्यांची आई, नातेवाईक आणि व्यापाराच्या निमित्ताने त्यांच्याशी परिचय झालेल्या आणि हिंदुस्थानात येण्यास ज्या कबूल नव्हत्या अशा विद्वान आणि योग्य व्यक्तींच्या नावे नक्त रक्कमा पाठविल्या जात.

(२५३) ख्वाजा महमूद गावानच्या शत्रूंना या निवेदनाने एकच गोंधळात टाकले. तरीदेखील मत्सरग्रस्त बुद्धीने त्यांनी उद्गार काढले की ख्वाजा महमूद गावान हा अतिशय हुशार माणूस होता आणि आपण जो खर्च करतो त्यामुळे आपली श्रीमान सांपत्तिक स्थिती उघडकीस तर येणार नाही ना यामुळे संशयग्रस्त होऊन त्याने आपली संपत्ती राजधानीतच कुठेतरी गुप्तपणे लपवून ठेवली असली पाहिजे. या उद्गारावर खजिनदार हसन गिलानीने उत्तर दिले की मी नमूद केलेल्या रकमेव्यतिरिक्त ख्वाजा महमूद गावानांच्या मालकीची एक लारीएवढी रक्कम जरी त्यांच्या [२] (५१४) खजिन्यात वा अन्यत्र सापडली तर कोणतीही दुर्घट शिक्षा भोगण्यास मी तयार आहे. यावर सुलतानाने आपल्या मृत वजिराच्या नोकरांना एकत्र जमविले. सर्वप्रथम त्याने मुख्य फराश[१८२ब] याच्याकडे विचारणा केली. त्याने उत्तर दिले की शहरातील मशिदी आणि पाठशाळा यांच्या जमिनीवर असलेल्या काही चटया वगळल्यास माझ्या मालकाकडील सर्व तंबू आणि गालिचे आता छावणीत आहेत. तो पुढे म्हणाला की ख्वाजा महमूद गावान हे केवळ एका नुसत्या चटईवर झोपत असत. यानंतर मुदपाकखान्याच्या व्यवस्थापकाला बोलावण्यात आले. तो म्हणाला सर्व पात्रे आणि भांडीकुंडी माझ्यापाशी आहेत परंतु ख्वाजा महमूद गावान यांच्यासाठी लागणारे पदार्थ हे नेहमी मातीच्या भांड्यात तयार करण्यात येत असत. सर्वांखेर ग्रंथालयाचा ग्रंथपाल उभा राहिला आणि त्याने ग्रंथालयात ३००० ग्रंथ असल्याची कबुली दिली. पण तो असे म्हणाला की हे सर्व ग्रंथ विद्यालयातील विद्यार्थ्यांच्या उपयोगी पडतील असेच होते. हे ऐकून सुलतान खिन्न झाला. तेव्हा खजिनदार धीर करून म्हणाला, " बादशहा सलामत आपण सुरक्षित रहावेत म्हणून महमूद गावान-सारख्या हजारोंचा बळी गेला तर त्याची तमा नाही परंतु आपण ख्वाजा महमूद आपल्याला जीव तोडून जे सांगत होते त्याची दखल का घेतली नाही आणि

ओरिसाच्या रायाकडे पत्र घेऊन जाणारा दूत कोण होता याची शहानिशा का बरे केली नाही. आपण जर असे केले असते तर ख्वाजा महमूद यांनी जर का देशद्रोह केलेला असता तर तो आपणा सर्वांसमोर नाही तर साऱ्या मानवजाती-समोर उघडपणे दिसून आला असता." त्याचे हे बोलणे महमदशहाच्या काळजाला भिडले आणि कसल्यातरी धुंदीच्या तंद्रीतून जणू काही जागा झाल्यासारखा त्याने दुर्दैवी महमूद गावानावर ज्यांनी आरोप केले होते त्यांना उपरिनिर्दिष्ट पत्र घेऊन जाणाऱ्या दूताला आपल्या समोर हजर करण्याची आज्ञा केली. त्यांना असा कोणीच मनुष्य पुढे करता येईना आणि खरी गोष्ट काय झाली असावी याची कल्पना सुलतानाच्या मनात लख्खदिशी येऊन गेली. त्याच्या हातून जे कृत्य घडले होते त्याची भयानकता ध्यानात येऊन त्याचा थरकाप उडाला. पश्चात्तापदग्ध मनःस्थितीत व स्वतःच्या अविचारी भोळसरपणाबद्दल दुःख करीत आणि आपल्या अतिशय विश्वासू चाकरावर आणि मित्राप्रमाणे असलेल्या वजिरावर अन्यायीपणे जी कठोर शिक्षा लादली गेली त्याबद्दल स्वतःला दोष देत महमदशहा आपल्या अंतःपुरात [२] (५१५) निघून गेला. मृत महमूद गावानचे शव दफन करण्यासाठी छावणीतून अहमदाबाद बिदरकडे सुतकी वातावरणात रवाना करण्यात आले. दफन विधीचा समारंभ उरकल्यावर तीन दिवसांनी राजपुत्र महमूदखान आणि इतर अनेक अमीर यांना दफनभूमीला भेट देण्यासाठी जाण्याचा आदेश देण्यात आला.

(२५४) सुलतानाने आता कूच करण्याचा हुकूम दिला. पण त्याच दिवशी रात्री इमादउल्मुल्क आणि खुदावंदखान हे दोघेजण वऱ्हाड आणि माहूरच्या सेना-विभागांना बरोबर घेऊन छावणीपासून दूर झाले आणि चार मैल दूरवर जाऊन त्यांनी तळ दिला. त्यांच्या वर्तनाने महमदशहा स्तिमित झाला आणि त्याने आपल्या कूचीचा बेत पुढे ढकलून अशा तऱ्हेची कारवाई त्या दोघांनी का केली हे जाणून घेण्यासाठी चौकशीकरता दूत रवाना केले. त्यावर त्यांनी उत्तर पाठविले की ख्वाजा महमूद गावान-सारख्या वजिराचा तुमच्या मर्जीतील चाकरांनी जर गुप्तपणे कारस्थाने करून नाश केला आहे तर साहजिकच दरबारामध्ये राहिल्यास आमच्या सुरक्षिततेला धोका आहे अशी भीती आम्हाला न वाटली तरच नवल आहे. यावर सुलतानाने त्या दोघांना गुप्तपणे निरोप पाठविला आणि कळविले की तुम्ही माझ्या समक्ष यावे अशी माझी इच्छा आहे. तुम्ही आल्यास तुमच्या मदतीने माझ्या विश्वासाचा गैरफायदा घेणाऱ्या विश्वासघातक्यांना मी शासन करीन. यावर त्यांनी उत्तर पाठविले की जेव्हा युसुफ आदिलखान परत येईल तेव्हा त्याच्याबरोबर आम्ही येऊ आणि आपल्या पायावर लोळण घेऊ. सुलतानाने जेव्हा बघितले की अशा परिस्थितीत धिम्मेपणा आणि सलोखा ही आता आपल्या उपयोगी पडणार आहेत तेव्हा त्याने युसुफ आदिलखानाकडे निघून येण्याविषयी हुकूम रवाना केला. युसुफ आदिलखान अतिशय त्वरेने कोंडापल्ली येथे येऊन पोहोचला आणि त्याने आपले तंबू नाराज झालेल्या उपरिनिर्दिष्ट दोघा

प्रमुखांच्या छावणीशेजारीच ठोकले. यानंतर काही कालावधितच त्या सर्वांनी आपल्याला पाहिजे होते ते सर्व प्राप्त करून घेतले. मृत वजिर ख्वाजा महमूद गावान याची विजापूरची जहागिरी युसुफ आदिलखानाला बहाल करण्यात आली आणि त्याला विजापूरचा तरफदार नेमण्यात आले. आदिलखानाच्या हाताखालील दर्याखान, [२] (५१६) फखउलमुल्क, मल्लूखान आणि इतर बहुतेक सर्व मोगल अधिकाऱ्यांना त्याच विभागात जहागिरी नियुक्त करण्यात आल्या. फतेउल्ला इमादउल्मुल्क आणि खुदावंदखान यांना त्यांच्या तेव्हाच्या सरकारावर कायम करण्यात आले. त्यांनी पुढे केलेल्या इतर मागण्याही पुऱ्या करण्यात आल्या. सुलतानाबरोबर अहमदाबाद बिदरपर्यंत स्वारीत हजर राहिल्यावर वरील तिघे अमीर शहराबाहेरच मुक्काम करून राहिले आणि त्यांनी शहरात प्रवेश करण्यास साफ नकार दिला. सुलतानाला आता दिसून आले की आपल्या सत्तेला अशा परिस्थितीत अपेक्षिल्याप्रमाणे आता सामर्थ्याचा पाठिंबा उरलेला नाही तेव्हा निष्कारण भावनेच्या आहारी न जाता त्याने शांत परिस्थितीत त्यांच्या वागणुकीशी जुळते घेतले आणि त्यांचा योग्य तो सन्मान करून त्यांना आपापल्या जहागिरीवर परत निघून जाण्याची परवानगी दिली. तो अशी निरर्थक आशा मनाशी बाळगून राहिला की वजिराच्या जागी नव्याने नेमणूक झालेला निजामउल्मुल्क बहरी हा ख्वाजा महमूद गावानची जागा भरून काढील. आपल्या नवीन वजिराचे आसन बळकट करण्यासाठी त्याने दररोज त्याच्यावर सन्मानाची खैरखैरात आणि खाजगीरित्या प्रलोभनांचा वर्षाव करण्यास सुरुवात केली. परंतु त्याने योजलेल्या या उपायांचा परिणाम असा झाला की दिवसेंदिवस तो अधिकाधिक मत्सर, द्वेष आणि तिरस्कार यांचे लक्ष्य बनला.

(२५५) यानंतर काही महिन्यांनी युसुफ आदिलखान, इमादउल्मुल्क आणि खुदावंदखान हे आपल्याला त्यांच्या सैन्यासह येऊन मिळतील अशी आशा मनाशी बाळगून सुलतानाने राजधानीतून कूच केले. परंतु जरी वरील तिघा उमरावांनी त्याच्या सहवर्तमान कूच केले तरी ते आपली छावणी त्याच्या तळापासून दूर ठेवीत. कूच करीत असताना आपल्या आघाडीवरूनच ते त्याला वंदना देत. अशा वेळी ते त्याच्यापासून अतिशय दूरवर उभे राहात आणि त्यांच्याभोवती त्यांचे रक्षक संरक्षक साखळीचे कडे करीत. क्षणाक्षणाला घटकेमधून हजारो वेळा महमदशहाला ख्वाजा महमूदचा त्याने जो नाश केला होता त्याबद्दल खंत वाटे. परंतु आता झाल्या गोष्टीला काहीच उपाय नव्हता. झाल्या गोष्टीबद्दल तक्रार करणे त्याला अपमानास्पद वाटत होते. परंतु तरी देखील आतल्या आत भयंकर मनस्तापाने त्याचे मन पिचून गेले होते. जेव्हा सैन्य बेळगावला पोहोचले तेव्हा सुलतानाने शहर आणि भोवतालच्या तटबंदीची पाहणी केली. यानंतर त्याच्या अधिकाऱ्यांनी वारंवार प्रयत्न करून देखील त्याने [२] (५१७) गोवा आणि कोकण देश यांना भेट देण्यास नकार दिला व तो राजधानीकडे परत फिरला. त्याच वेळी बातमी आली की विजयनगरचा राजा शिवराय याने मोठी फौज

गोव्याविरुद्ध रवाना केली आहे. यावर सुलतानाने युसुफ आदिलखानाला विजापूरच्या सेनाविभागाला घेऊन त्याच्या प्रतिकारार्थ जाण्याचा आदेश दिला. तो स्वतः मजल दरमजल करीत फिरोजाबाद येथे परतला. तेव्हा वाटेतच सुलतानाची परवानगी न घेता सैन्याला सोडून फतेउल्ला इमादउल्मुल्क आणि खुदावंदखान हे वऱ्हाडमधील आपापल्या सरकाराकडे रवाना झासे.

(७५६) महमदशहाला आता जाणीव झाली की या वेळी आपली सत्ता प्रस्थापित करण्याचा प्रयत्न करणे म्हणजे यादवी युद्ध ओढवून घेण्यासारखे आहे; त्यामुळे वरील दोघा अमिरांच्या वर्तणुकीकडे लक्ष न देण्याचे त्याने ठरविले. त्याने फिरोजाबाद येथे ३ महिने मुक्काम केला आणि मनाची करमणूक करीत सुखाने वेळ घालविण्याचा प्रयत्न केला. परंतु अंतर्यामी तो अतिशय दुःखी आणि पश्चात्तापदग्ध राहिला. त्यामुळे दिवसेंदिवस त्याची शक्ती कमी कमी होऊ लागली. त्याने आता आपला मुलगा राजपुत्र महमूद याला वारस म्हणून नेमले आणि आपला मृत्यू झाल्यास राजप्रतिनिधी म्हणून निजामउल्मुल्काची नियुक्ती केली. अशा तऱ्हेची नेमणूक करणारा एक लेखी कागद तयार करण्यात आला आणि त्यावर दरबारातील विद्वान आणि सद्धर्मी व्यक्तींनी आपल्या सह्यांचे शिक्कामोर्तब केले. हा कागद तयार होत असताना सुलतान वारंवार असे उद्गार काढी की, " इतकी वर्षे मी अतिशय वैभवाने राज्य केले असताना आणि खड्गाच्या जोरावर राज्ये जिंकून घेतली असताना ते जर माझे आज्ञापालन करीत नाहीत तर एकाद्या पोरापुढे ते कसेबरे मान तुकवितील. " सुलतानाचा अशक्तपणा दिवसेंदिवस वाढतच गेला; परंतु अहमदाबाद बिदर येथे परतल्यावर त्याची प्रकृती सुधारली. आता आपण बरे झालो या समजुतीखाली त्याने व्यसनांचा अतिरेक केला आणि पुन्हा त्याच्या प्रकृतीने पलट खाल्ली. त्याच्या अंगातून ताप पूर्णपणे निघाला नसताना त्याने एक दिवस दारूने भरलेला मोठा प्याला सेवन केला आणि तो आपल्या जनान्यात निघून गेला. तेथे त्याला जोराचा झटका आला. दरबारातील वैद्यांनी त्याला ताबडतोब औषधे देऊन त्याच्यावर उपचार केले आणि तो थोडासा शुद्धिवर आला आहेसे पाहिल्यानंतर ते परतले. त्यांच्या गैरहजेरीत [२] (५१८) त्याच्या बेशरमपणाने पुन्हा उचल खाल्ली आणि त्याने असा विचार की केला की दारूच्या धुंदीमुळे आलेले शैथिल्य घालविण्यासाठी ताज्या मद्यासारखा दुसरा चांगला उपाय नाही. म्हणून त्याने पुन्हा आणखी मद्याचे सेवन केले. परिणामी त्याला अतिशय जोराचे आचके येऊ लागले. त्या स्थितीत तो मोठमोठ्याने ओरडू लागला की ख्वाजा महमूद गावान माझ्या फाडून फाडून चिंधड्या करीत आहे. अखेर सरतेशेवटी तो मृत्युपंथाला लागून १ सफर ८८७ हिजरी या दिवशी मरण पावला. त्याची कारकीर्द एकंदर २० वर्षे एवढी झाली. पुढील काव्यात त्याच्या मृत्यूची तारीख गुंफलेली आहे. १८२ अ □

सफर १
हिजरी ८८७
मार्च २४
इ. स. १४८२

राजांचा राजा सुलतान महमूदशहा
जेव्हा त्याच्यावर अखेरचा श्वास टाकण्यासाठी
एकाएकी हाक आली
तेव्हा त्याने दक्षिणेच्या देशाचा आणि ऐहिक
वास्तूंचा त्याग केला
आणि ' दक्षिण देशाचा विध्वंस ' या शब्दांत
त्याच्या मृत्यूची नोंद झाली.[१८३*]

[१८४*] महमूदशहा बहमनी दुसरा [१८५*] [२] (५१९)

(२५७) वयाच्या बाराव्या वर्षी महमूदशहा हा दक्षिणच्या सिंहासनावर आरूढ झाला. १८५ अ* दरबारात त्यावेळी हजर असलेल्या निजामउल् मुल्क बहरी, किवाम-उल्मुल्क, कासिम बरीदतुर्क आणि इतर अधिकाऱ्यांनी रूढीप्रमाणे राजनिष्ठेच्या शपथा घेतल्या. राज्याभिषेकाचा समारंभ मोठ्या थाटामाटाने पार पाडण्यात आला. दरबाराच्या भव्य दालनात तख्त फिरोजा सिंहासन ठेवण्यात आले. सिंहासनाच्या दोन्ही बाजूला चांदीची एक एक खुर्ची ठेवण्यात आली. त्या काळातील [२] (५२०) अतिशय धार्मिक म्हणून प्रसिद्ध पावलेल्या शहा मुहिबउल्ला आणि अबदुल हनीफ या दोघांनी सुलतानाची भरभराट व्हावी म्हणून परमेश्वराची प्रार्थना केली आणि त्याच्या मस्तकावर राजमुकुट ठेवला. नंतर दोघांनीही सुलतानाचा एक एक हात धरला आणि त्याला सिंहासनावर चढून बसण्यासाठी मदत केली. सौंदर्य आणि अंतर्गत मूल्य या दृष्टीने विचार करता जगातील इतर कोणत्याही सिंहासनापेक्षा तख्त फिरोजा हे वरचढ ठरले असते. यानंतर ते दोघेजण धर्मनिष्ठ मौलवी त्यांच्यासाठी तयार करण्यात आलेल्या सिंहासनाच्या दोन्ही बाजूला असलेल्या चांदीच्या खुर्चीवर विराजमान झाले. हे झाल्यावर निजामउल्मुल्क बहरी आणि कासिम बरीद हे दोघेजण सिंहासनापुढे चालत गेले आणि त्यांनी सुचिन्ह निदर्शक भेटी सुलतानाला अर्पण केल्या. त्यावेळी हजर असलेल्या सर्व अमिरांनी आणि अधिकाऱ्यांनी त्या दोघांचे अनुकरण केले. राज्याभिषेकाच्या अगोदर एका अमिराने असे उद्गार काढले की युसुफ आदिलखान तुर्क, फखरउल्मुल्क, दर्याखान, आणि मल्लूखान यांसारखे काही प्रमुख हजर नसल्याने राज्याभिषेक अपुरा राहिला. याला उत्तरादाखल निजामउल्मुल्क बहरी म्हणाला की सिंहासन रिकामे ठेवल्यास त्यापासून वाईट परिणाम होण्याची शक्यता असते; परंतु तशीच जरूर आहे असा विचार पडल्यास जे अमीरउमराव आता कोकणच्या मोहिमेवर गेलेले आहेत ते जेव्हा परततील त्यावेळी राज्याभिषेकाचा समारंभ पुन्हा करता येईल. त्याचप्रमाणे ज्या प्रमुखांना पदव्या आणि किताब देण्यात आलेले आहेत ते कायम करण्यात येतील अथवा त्यांच्यावर अधिक मानसन्मानाची खैरखैरात करता येईल. यावेळी मुल्ला अब्दुल करीम सिंदी हा हजर होता. तो असे सांगतो की त्यावेळी मतभेदाचे जे मुद्दे

उपस्थित केले गेले त्यानंतर लगेच ज्या दुर्घटना घडून आल्या त्यांचे जणू काही ते अरिष्ट सूचकच होते अशी मते सर्वसाधारण लोकांनी प्रकट केली. कारण जरी महमूदशहाची कारकीर्द फार काळपर्यंत रेंगाळली तरी त्या कारकिर्दीचा कालावधी असंतोष आणि यादवी युद्धे यांनीच व्यापला आणि तिचा शेवट बहमनी [२] (५२१) घराण्याचा विध्वंस होण्यात झाला.

(२५८) जेव्हा मरहूम महमदशहा सिंहासनावर बसला तेव्हा तो अगदी पोरसवदा होता. अनेक अमिरांनी स्वतंत्र होण्याची महत्त्वाकांक्षा मनाशी बाळगली. परंतु राजमाता आणि महमूद गावान यांनी आपल्या कणखर वागणुकीने त्यांचे बेत हाणून पाडले. ज्यावेळी सुलतान हा वयात आला तेव्हा राज्याचा कारभार करण्याचे बाबतीत त्याने आपल्याला स्वतःसिद्ध करून घेतले. त्याने आपल्या सरदारांच्या सत्तेचे बळ हळूहळू योग्य त्या मर्यादेच्या कक्षेत आणून रोखले. आपल्या खाजगी रक्षकदलात जॉर्जियन, सिरकॅशियन, कॅलमक्स, आणि इतर तातर आदिकरून परकीयांचा भरणा करण्याचे त्याचे धोरण होते. त्याशिवाय त्याच्या रक्षकात २००० हबशी आणि हिंदी लोकांचा एक खास विभाग होता. ह्या विभागातून राज्यकारभारासाठी अधिकाऱ्यांची निवड होई. हे अधिकारी हळूहळू सामर्थ्यशाली बनले. निजामउल्मुल्क बहरी हा धर्मांतरीत हिंदू होता. त्याला दक्षिणी आणि हबशी आपला पुढारी मानत असत. युसुफ आदिलखान हा मुळचा तुर्की गुलाम होता.[१८६] परदेशी मुसलमानांची त्याच्याकडे अधिक निष्ठा होती. वजीर ख्वाजा महमूद गावान हा स्वतः परदेशी मुसलमान होता. त्याची परदेशी मुसलमानांवर मेहेर नजर होती म्हणून युसुफ आदिलखानाला दरबारात निजामउल्मुल्क बहरी पेक्षा अधिक मानाचे स्थानावर उभे राहण्याची परवानगी होती. त्यामुळे त्या अमिराला आपली मानखंडना झाली आहे असे वाटे. परिणामी पूर्वी सांगितल्याप्रमाणे या घटनेचा शेवट त्या कर्तृत्ववान वजिराचा नाश होण्यात झाला. युसुफ आदिलखानाने याप्रसंगी कसे वागावयाचे हे अगोदरच ठरवून ठेवल्यामुळे त्याच्या नाशासाठी तयार करण्यात आलेल्या सापळ्यातून तो निसटला. त्याची नियुक्ती विजापूरच्या तरफदारीवर करण्यात आल्यामुळे दिवसेंदिवस त्याचे [२] (५२२) सामर्थ्य अधिकाधिक वाढत गेले.

(२५९) महमदशहाचा मृत्यू झाल्यावर आणि महमूदशहा दुसरा गादीवर आल्यावर युसुफ आदिलखान आणि त्याच्यासमवेत असलेल्या इतर परकीय अधिकाऱ्यांनी परस्परांना पाठिंबा देण्याचे करारमदार केले आणि मोठे सैन्य घेऊन कोकणातून ते राजधानीला येऊन दाखल झाले. त्यांचा उद्देश तरुण सुलतानाचे राज्यारोहणाबद्दल अभिनंदन करण्याचा होता. त्यांनी शहराच्या तटबंदीच्या बाहेर आपली छावणी दिली. यानंतर युसुफ आदिलखान, दर्याखान, फखरउल्मुल्क, मल्लूखान, अजदादखान आणि गजनफरखान यांनी सुलतानाला आपले मुजरे सादर करण्यासाठी म्हणून १००० परदेशी घोडेस्वार घेऊन शहरात प्रवेश केला. ते राजवाड्याजवळ येऊन

पोहोचले. दरबारात सेवकांना बरोबर घेऊन प्रवेश करणे हे जरी रीतीरिवाजांच्याविरुद्ध होते तरी निजामउल्मुल्काकडून दगाफटका होईल ह्या भीतीने त्यांनी २०० सशस्त्र सैनिकांसह राजवाड्यात प्रवेश केला. निजामउल्मुल्क हा त्यांना ५०० निवडक सैनिकांसमवेत सामोरा गेला आणि त्यांचे मोठ्या थाटामाटाने स्वागत करून त्यांची सुलतानाबरोबर ओळख करून दिली. युसुफ आदिल्खानाने रिवाजाप्रमाणे सुलतानाला कुर्निसात केला आणि नेहमीच्या पद्धतीप्रमाणे दरबारात निजामउल्मुल्क आणि इतर सर्व अमीर यांच्यापेक्षा वरिष्ठ जागी तो स्थानापन्न झाला. दर्याखान हा निजामउल्मुल्कानंतर परंतु त्याचा मुलगा मलिक अहमद याच्यापेक्षा वरच्या जागेवर स्थानापन्न झाला. कारण दगाफटक्याची वेळ जर आली असती तर या दोघा परदेशी अमिरांना सहज त्याच्या शेजारी बसलेल्या दोघा वजिरांवर हल्ला करता आला असता.[१८७] मलिक अहमद बहरीने आपल्या बापाच्या बाजूकडील जागेवर सरकण्याचा प्रयत्न केला. पण निजामउल्मुल्काने त्याला तसे करण्यापासून परावृत्त केले. त्याच्या प्रतिस्पर्ध्यांनी [२] (५२३) जी तयारी केली होती त्यामधून जर काही बाचाबाची निर्माण झाली असती तर त्यात त्याच्याच जिवाला धोका अधिक होता हे जाणून त्याने सुलतानाकडून मानाचे पोशाख बहाल करण्याचा आणि उपस्थितांना निरोप देण्याचा असे दोन्ही समारंभ घाईघाईने आटोपते घेतले. बाहेर आल्यावर युसुफ आदिल्खानाने संभाषण करण्याच्या मिषाने निजामउल्मुल्काचा हात धरला आणि त्याला किल्ल्याच्या बाहेरच्या दरवाजाकडे नेले. तेथे त्याला त्याचे सर्व संरक्षकदल येऊन मिळाले. त्यानंतर दोघा अमिरांनी परस्परांच्या बहुमानाची आणि मित्रत्व निदर्शक अशी आश्वासने दिली आणि एकमेकांचा निरोप घेतला.[१८८] यानंतर युसुफ आदिल्खान हा शहरातील त्याच्या स्वतःच्या वाड्यात राहाण्यासाठी बरोबर आपल्या संरक्षणाकरता म्हणून, १००० निवडक रक्षक घेऊन गेला. त्याचवेळी त्याने दर्याखान आणि आपले इतर स्नेही यांना छावणीकडे जाण्याचा आणि सावध राहण्याचा हुकूम दिला.

(२६०) दुसऱ्या दिवशी निजामउल्मुल्काने युसुफ आदिल्खानाची भेट घेतली. आदिल्खानाचा हरप्रकारे मानसन्मान करून त्याला अशी विनंती केली की दरबारामध्ये माझ्याबरोबर हजर राहण्यासाठी आणि राज्यकारभार चालविण्याच्या कामात मला मदत करण्यासाठी तुम्ही आणि सर्व परदेशी अधिकाऱ्यांनी शहरामध्येच वास्तव्य करावे. युसुफ आदिल्खानाने उत्तर दिले की तुम्ही प्रकट केलेला जो विचार आहे त्या पाठीमागची भावना मी पूर्णपणे समजू शकतो आणि मला आपल्याबद्दल जे वाटते त्या भावनेशी ह्या विचाराचा निश्चितच एकोपा आहे. परंतु मी दररोज दरबारात हजर राहावे असे जे आपण म्हणता त्याची काही जरुरी आहे असे मला वाटत नाही कारण मी आणि माझे सहकारी हे शिपाईगडी आहोत. सरकारी यंत्रणा कशी चालते ती आम्हाला समजण्याचा आव आम्ही आणत नाही. आमची सर्वांची अशी इच्छा आहे की त्या यंत्रणेवर तुमचाच कोणत्याही बंधनाशिवाय अधिकार चालावा. आमचे [२] (५२४)

म्हणणे एवढेच की राज्याचा कारभार मरहूम सुलतान महमदशहा यांनी प्रकट केलेल्या इच्छेनुसार चालावा आणि सुलतानाचे लष्करी कारवायाबाबत जे काही हुकूम असतील त्यांची अंमलबजावणी करण्याचे काम आमच्या हाती सोपविण्यात यावे. युसुफ आदिलखान पुढे असे म्हणाला की माझे सहकारी हे धसमुसळ्या स्वभावाचे असल्यामुळे ते शहराबाहेर छावणी करून आहेत हेच अधिक चांगले आहे नाहीतर निष्कारण शहरात त्यांच्यात आणि हबशी व दक्षिणी यांच्यामध्ये बाचाबाची निर्माण व्हावयाची. सरतेशेवटी असा करार झाला की निजामउल्मुल्काकडे फक्त वकील उस् सलतनत[१८९□] ही अधिकाराची जागा रहावी आणि त्याची मरहूम सुलतान महमदशहा यांच्या कारकिर्दीत ज्या ज्या मोठ्या अधिकारपदांवर नियुक्ती झाली होती ती सर्व त्याने सोडून द्यावी. या व्यवस्थेप्रमाणे वजिराच्या पदावर किवामउल्मुल्क वरिष्ठ यांची नियुक्ती करण्यात आली. किवामउल्मुल्क कनिष्ठ याच्याकडे वरंगळचे सरकार सोपविण्यात आले. राजमहेंद्रीच्या सरकारावर दिलावरखान हबशी याला नेमण्यात आले. अशा तऱ्हेने राज्यातील प्रमुख अधिकाऱ्यांच्या जागांची दोन्ही पक्षांनी समसमान वाटणी करून घेतली.[१९०□] त्यानंतर ते दोघेजण जोडीने दरबारात दाखल झाले. तेथे त्यांनी वरील व्यवस्थेला सुलतानाची संमती मिळविली. त्याप्रमाणे अधिकारपदाचे पोशाख प्रत्येकाला नजर करण्यात आले. हे झाल्यावर युसुफ आदिलखान हा आपल्या निवासस्थानाकडे परतला. राज्याच्या अंतर्गत बाबीमध्ये यानंतर त्याने कधीही स्वतःला गुंतवून घेतले नाही.

(२६१) काही काळपर्यंत परदेशी मुसलमान हे दक्षिणी आणि हबशी मुसलमानांबरोबर गोडीगुलाबीने राहिले. परंतु निजामउल्मुल्क आणि किवामउल्मुल्क, वरिष्ठ यांनी पूर्वी ठरलेल्या व्यवस्थेच्याविरुद्ध वर्तन करण्याचे ठरवून विजापूरच्या सरकारावरून युसुफ आदिलखानाला दूर करण्याचा -आणि त्याचा वरंगळचा [२] (५२५) नायब सुभेदार आदिल्खान दक्कनी याला त्याच्या जागी नेमण्याचा बेत केला. हा हेतू मनात धरून त्यांनी आदिलखान दक्कनी याला फतेउल्ला इमादउल्मुल्क यासहवर्तमान सुलतानाचे राज्यारोहणाबद्दल त्यांच्याकडून अभिनंदन करविण्याचे मिषाने दरबाराकडे येण्याचा आदेश दिला. या आदेशानुसार ते आपली फौज घेऊन दाखल झाले. त्यांनी शहराबाहेर छावणी केली आणि सुलतानाला मुजरा करण्यासाठी आणि त्याला नजर देण्यासाठी म्हणून फक्त काही सेवकांसह शहरात प्रवेश केला. सुलतानाने कृपादृष्टीने त्यांची भेट घेतली आणि रिवाजाप्रमाणे त्यांना मानाचे पोषाख बहाल केले.

(२६२) ही घटना घडल्यानंतर तीन आठवड्यांनी निजामउल्मुल्काच्या नजरेस आले की आपल्या पक्षियांबरोबर किवामउलमुल्कतुर्क याचे भांडण झाले आहे. तेव्हा त्याने किवामउल्मुल्काची मनधरणी केली आणि असा प्रस्ताव मांडला की दक्षिणी अमिरांची मदत घेऊन आपण युसुफ आदिलखानाचा नाश करू आणि त्याच्या

पक्षपात्यांना त्यांच्या त्यांच्या अधिकाराच्या जागी पाठवून देऊ. तो असेही म्हणाला की परदेशी मुसलमानांच्या भयामुळे दक्षिणी मुसलमानांची आपण आपल्या घराबाहेर देखील पडू शकत नाही अशी धारणा झालेली आहे. अशा परिस्थितीत माझे असे म्हणणे आहे की आपल्या बेतांची पक्की तयारी झाल्यावर तुम्ही (किवामउल्मुल्क) तुमच्या हाताखाली जे परदेशी सैनिक आहेत त्यांना त्यांच्या बराकीतून बाहेर पडण्यास प्रतिबंध करा. ह्या कटात किवामउल्मुल्क सामील झाला. दुसऱ्या दिवशी निजामउल्-मुल्काने सुलतानाला किल्ल्याच्या एका बुरुजावर बसविले. नंतर त्याने आदिलखान दक्कनी[१९१०] आणि फतेउल्ला खान इमादउल्मुल्क यांना असे हुकूम [२] (५२६) पाठविले की सुलतानाला भेटून त्याचेकडून तुमच्या सरकारावर जाण्यासाठी त्याचा निरोप घेण्याचे अगोदर तुम्ही आपापल्या फौजा घेऊन पहाणीसाठी त्यांना सुलतानासमोर हजर करावे. शहराचा कोतवाल फरहाद उल्मुल्क याच्या कानी कोणत्या तरी निमित्ताने कटाची बातमी गेली. त्याने किवामउल्मुल्क याला असे सांगितले की निजामउल्मुल्काने परदेशीयांच्या विरुद्ध रचलेल्या कटात एकही परदेशी व्यक्ती न वगळता अगदी झाडून सारे परदेशी आहे आणि युसुफ आदिलखानाच्या खुनाचा कट म्हणजे साऱ्या परदेशीयांचा नाश करण्याच्या योजनेची नुसती नांदी आहे. तेव्हा अशावेळी परदेशी-यांनी आपल्या घरात काही न करता स्वस्थ बसून रहाणे म्हणजे शुद्ध वेडेपणाचा कळस आहे. किवामउल्मुल्काची इच्छा युसुफ आदिलखानाचा नाश व्हावा अशी होती. त्याने निजामउल्मुल्काच्या त्याच्याबरोबरील मैत्रीच्या प्रामाणिकपणावर विसंबून राहून फरहादउल्मुल्क याने दिलेल्या बातमीकडे काहीही लक्ष दिले नाही.

(२६३) आदिलखान दक्कनी आणि इमादउल्मुल्क हे दोघेजण आपल्या अनुक्रमे तेलंगण आणि वऱ्हाड या सरकारांच्या सैन्यातील तुकड्या घेऊन शहरात दाखल झाले. त्यांनी राजवाड्यासमोर आपल्या सैन्याची मांडणी केली. महमूदशहा हा वजिराच्या हातातील बाहुले बनून राहिला होता. त्याने निजामउल्मुल्काच्या चिथावणीवरून उपरिनिर्दिष्ट प्रमुखांना उद्देशून भाषण केले की परदेशी सैनिक हे बंडखोरीने वागत आहेत आणि त्यांनी शहरात भयंकर अत्याचार चालविले आहेत तेव्हा परदेशीयांच्या विरुद्ध तुमच्या सैन्याचा उपयोग करणे जरुरीचे आहे असे मला वाटते. इमादउल्मुल्क याला युसुफ आदिलखानाबद्दल नितान्त आदर वाटत असे. त्याने त्याला बंदोबस्तात ठेवले आणि आदिलखान दक्कनीच्या हाताखाली आपल्या सैनिकांना इतर परदेशीयां-विरुद्ध चालून जाण्यास परवानगी दिली. त्यांच्या माऱ्यापुढे पहिला बळी पडला तो खुद्द किवामउल्मुल्क याचाच. शहराचे दरवाजे हे बंद करून ठेवण्यात आल्यामुळे दक्षिणी सैनिकांनी परदेशी फौजांची भयंकर कत्तल केली, कारण अशा तऱ्हेच्या अचानक हल्ल्याला तोंड देण्याची त्यांची तयारी नव्हती. युरीशखान, खुशकदमखान आदि [२] (५२७) युसुफ आदिलखानाच्या अनुयायांनी लढत लढत दरवाजा गाठला आणि तो फोडून शहरा-बाहेर असलेल्या छावणीतून दर्याखान आणि परदेशी सैनिकाच्या एका तुकडीला आत

घेतले. असे म्हणतात की शहराच्या रस्त्यारस्त्यात ही धुमश्चक्री सतत २० दिवस-पर्यंत चालली. ह्या कालावधीत दोन्ही बाजूंकडील कमीतकमी ४००० माणसे तरी ठार मारली गेली. सरतेशेवटी काही धर्मनिष्ठ मंडळींनी मध्यस्थ म्हणून हस्तक्षेप केला. झालेल्या कत्तलीत अनेक उच्चपदस्थ परदेशी अधिकारी ठार झाले होते. अशा परि-स्थितीत युसुफ आदिलखानाने आपल्या आश्रितासहित शांतपणे शहर सोडून जाण्याचे आणि विजापूरकडे परतण्याचे कबूल केले.

(२६४) निजामउल्मुल्क याच्या हाती आता राज्यातील एकमेव सत्ता आली. त्याने बीड, धामोर आणि इतर अनेक जिल्हे आपला मुलगा मलिक अहमद आणि फख्रउल्मुल्क दख्खनी यांजकडे सोपविले. फख्रउल्मुल्क दख्खनी हा मरहूम ख्वाजा महमूद गावान याच्या गुलामाचा मुलगा. हा शिपाईगडी असून अतिशय विद्वान होता. त्याची एक हजार स्वारांच्या मनसबदारीवर बढती करण्यात आली. त्याच्या मुलाला ख्वाजा जहान ही पदवी देण्यात आली. इमादउल्मुल्क याचा सन्मान त्याला वजिराच्या अधिकारावर नेमण्यात येऊन करण्यात आला. त्याचा मुलगा शेख अल्लाउद्दीन याला त्याच्या बापाचा नायब म्हणून वऱ्हाडात नेमण्यात आले. कासिम बरीद याने परदेशीयांविरुद्ध बरीच कारवाई करण्यात भाग घेतला होता. त्याला शहराचा कोतवाल[१९२] आणि मिर नोबत या [१९३] अधिकारावर नेमण्यात आले. किवामउल्मुल्क, कनिष्ठ याची तेलंगणाकडे नियुक्ती करण्यात आली. निजामउल्मुल्क आणि इमादउलमुल्क यांनी चार वर्षेपर्यंत महमूदशहाच्या आईच्या [२] (५२८) सल्लामसलतीने वागून राज्याचा कारभार चालविला.

(२६५) सरतेशेवटी दिलावरखान हबशी याला त्यांच्या हातात असलेल्या सामर्थ्यामुळे असूया निर्माण झाली आणि त्याने सुलतानाकडे निवेदन केले की तुमचे वजीर तुमच्या सत्तेला काडीमात्र किंमत देत नाहीत. त्यांनी राजमातेबरोबर संगनमत करून राज्याच्या सर्व अधिकारांचे अपहरण केलेले आहे आणि तुम्हाला ते अजून देखील एखाद्या पोरासारखे वागवीत आहेत. दिलावरखानाच्या निवेदनाने महमूदशहाला डिवचले आणि त्याने दिलावरखानाला वजिरांना ठार करण्याचे सर्वाधिकार दिले. याप्रमाणे एके रात्री ते दोघेजण राजमातेच्या दिवाणखान्यात गेले असताना दिलावर-खान दुसऱ्या एका माणसाला बरोबर घेऊन वाटेत लपून राहिला आणि दोन्ही वजीर दिवाणखान्यातून बाहेर आल्यावर हातात तलवार घेऊन त्याने त्यांच्यावर घसरा केला. निजामउल्मुल्काला जखम झाली पण तो आणि इमादउल्मुल्क हे दोघेजण शस्त्र चालविण्यात वाकबगार असल्याने त्यांनी दोघांनी स्वतःचे संरक्षण केले आणि लढाई देत मागे हटत हटत त्यांनी राजवाड्यातून बाहेर पडण्यात यश मिळविले. त्यांनी आता कासीम बरीद याजकडे निरोप पाठविला की तुम्हाला देखील ठार करण्याचा सुलतानाचा हेतू आहे. हा निरोप पाठविल्यानंतर ते आपल्या अनुयायांसहित शहराबाहेर पळून गेले. कासीम बरीद याने राजवाड्याच्या दरवाजावर कबजा केला आणि सुलतानाच्या

बाहेर पडण्याच्या सर्व वाटा रोखल्या. सुलतानाची परिस्थिती इतकी अगतिक झाली की त्याने आपल्या वजिरांना लिहून आपल्या वर्तनाची माफी मागितली आणि त्यांना परत येण्यासाठी कळविले. यावर त्यांनी अशी अट घातली की आम्ही परत यावे अशी तुमची जर इच्छा असेल तर अगोदर दिलावरखानाचा वध केला गेला पाहिजे. ही बातमी दिलावरखानाच्या कानावर जाताच तो आपल्या जनान्यासहित बुरहाणपूरकडे पळून गेला. निजामउल्मुल्क आपला मुलगा मलिक महमद याच्यासह राजधानीला परतला. इमादउल्मुल्क मात्र आपल्या वऱ्हाडातील सरकाराकडे निघून गेला.

(२६६) आपला पक्ष मजबूत करण्याच्या हेतूने निजामउल्मुल्क [२] (५२९) याने मलिक वुजी आणि मलिक अश्राफ या दोघांना मोठी अधिकारपदे दिली. हे दोघेजण पूर्वी ख्वाजा महमूद गावानचे आश्रित होते. मोठ्या भावाला त्याने दौलताबादच्या सुभेदारीवर नेमले आणि धाकट्याची त्याचा नायब म्हणून नियुक्ती केली. त्याचवेळी त्याने त्या दोघांकडून तुमच्या मुलाशी (मलिक अहमद) आम्ही एकनिष्ठ राहू आणि त्याच्याशी इमानीपणे राहू अशा शपथा घेवविल्या. त्यानंतर त्याने मकदूमखान[१९४] ऊर्फ ख्वाजा जहान दक्कनी याजकडे परंडा आणि सोलापूर या किल्ल्यांचे अधिकार सोपविले आणि त्यालाही वरीलप्रमाणेच शपथेने बांधून घेतले. ही गोष्ट झाल्याला तीन महिने होऊन गेल्यावर त्याने सुलतानाची परवानगी घेतली आणि आपला मुलगा मलिक अहमद याची आपला नायब म्हणून जुन्नरकडे रवानगी केली.

(२६७) हिजरी ८९१ } हिजरी ८९१ या वर्षी वरंगळचा सुभेदार आदिल-
इ. स. १४८६ } खान दक्कनी हा मरण पावला. तेव्हा किवामउल्मुल्क, कनिष्ठ हा झपाट्याने कूच करीत राजमहेंद्रीहून वरंगळ येथे आला आणि त्याने तेलंगणावर आपला ताबा बसविला. सुलतानाला बरोबर घेऊन निजामउल्मुल्क याने वरंगळकडे कूच केले. यावर किवामउल्मुल्क याने राजमहेंद्रीकडे माघार घेतली. त्याने गुप्तपणे सुलतानाला पत्र लिहिले आणि निजामउल्मुल्काविरुद्ध त्याला इशारा दिला. सुलतानाचे मन आता दुबळे झाले होते. त्याने आपल्या नशिबातच आहे असे समजून दैवावर हवाला ठेवला आणि पत्राला उत्तर पाठविले नाही. इतकेच नव्हे तर त्याने ते पत्र ताबडतोब निजामउल्मुल्काच्या हवाली केले. सुलतान वरंगळला पोहोचल्यावर मलिक अहमद बहरी याच्याकडून त्याला पुढीलप्रमाणे खलिता आला. "मरहूम सुलतान महमदशहा यांच्या कारकिर्दीत गोव्याचे बंदर किश्वरखानाला देण्यात आलेले होते. त्याने त्याचा ताबा नजमुद्दीन गिलानी याजकडे सोपविला होता. [२] (५३०) त्याच्या मृत्यूनंतर त्याचाच एक अधिकारी बहादूर गिलानी याने गोव्याचा जबरीने ताबा घेतलेला आहे. त्याचप्रमाणे त्याने दाभोळ, कोल्हापूर, पन्हाळा, शिराळा आणि बेळगाव यावर कबजा केला आहे. त्याचप्रमाणे युसुफ आदिलखानाच्या चिथावणीवरून त्याची बंडखोरी दिवसेंदिवस वाढत आहे आणि चौलचे बंदर आणि

समुद्रकिनाऱ्यावरील इतर स्थळांवरही त्याच्या हल्ल्यांचे प्रमाण वाढले आहे." या खलित्यात मलिक अहमदने असेही निवेदन केले होते की चाकणचा जहागिरदार जैनउद्दीन अली यानेही उघड उघड बंडाचा पुकारा केला आहे.

(२६) निजामउल्मुल्काने आपल्या मुलाला प्रथम जैनउद्दीनचा पाडाव करण्याची आज्ञा दिली आणि परंड्याचा सुभेदार ख्वाजा जहान दक्कनी आणि दौलताबादचा सुभेदार मलिक बुर्जी या दोघांना मलिक अहमदला पाठिंबा देण्यासाठी चाल करून जाण्याचा हुकूम पाठविला. याप्रमाणे परिस्थिती असताना जैनउद्दीन याने विजापूरच्या युसुफ आदिलखानाकडे मदतीची याचना केली. त्याने त्याला जाऊन मिळण्यासाठी ६००० घोडेस्वार रवाना केले. इंदापूरच्या[१५८] किल्ल्याजवळ छावणी करून राहण्याचा आणि तेथून मलिक अहमदच्या हालचालींवर नजर ठेवण्याचा व जर कदाचित तो कोकणच्या बाजूने वळल्यास जलद त्या बाजूला जाऊन त्याला प्रतिकार करण्याचा त्याने आपल्या स्वारांना हुकूम दिला.

(२६९) ही बातमी जेव्हा वरंगळ येथे पोहोचली तेव्हा निजामउल्मुल्काच्या प्रतिष्ठेला बराच मोठा धक्का बसला. सुलतानाने त्याला अपमानास्पद रीतीने वागविले आणि कासिम बरीद, दस्तूर दिनार आणि हबशी अधिकारी यांची त्याजवरील निष्ठा ढळली. त्याचा नाश व्हावा अशी मनोमन इच्छा सुलतानाच्या मनात उद्भवली आणि त्याने निजामउल्मुल्काच्या वर्तनाविरुद्ध तक्रारी करून त्याचा पक्ष सोडून जाण्यासाठी म्हणून अनेक अधिकाऱ्यांना चिथावणी दिली. इतकेच नव्हे तर [२] (५३१) पहिली संधी मिळताक्षणीच त्याला ठार करण्याचे अधिकार त्याने त्यांना दिले. निजामउल्मुल्काला जेव्हा ह्या परिस्थितीची माहिती देण्यात आली तेव्हा रातोरात तो छावणी सोडून पळून गेला. परंतु जुन्नर येथे आपल्या मुलाला जाऊन मिळण्याच्या ऐवजी सुलतानाचा खजिना ताब्यात घेता येण्याच्या आशेने त्याने अहमदाबाद बिदरकडे कूच केले. पसंदखान दक्कनी हा अहमदाबाद बिदरचा आता सुभेदार होता. गरिबीच्या खोल गर्तेतून अमिरीच्या पदावर त्याला निजामउल्मुल्काने चढविले होते. त्याने निष्ठेची वचने देऊन निजामउलमुल्काला शहरात घेतले. आता आपण सुरक्षित आहोत असे वाटून त्याने आपला मुलगा मलिक अहमद याला कळविले की तू विलंब न लावता मला जुन्नरहून येऊन सामील हो. नंतर त्याने बादशाही खजिना खोलला आणि सैन्याची भरती करण्यासाठी सढळ हाताने द्रव्याची खैरात केली.

(२७०) या घडामोडींची हकीकत जेव्हा महमूदशहाच्या कानावर गेली तेव्हा त्याने कुतुबउलमुल्क याला तेलंगणाच्या सुभेदारीवर नेमले आणि फौजेसहित तो त्वरेने बिदरकडे निघाला. शहरामधील आपले वजन कमी होत आहे हे जेव्हा निजामउल्मुल्काला आढळून आले तेव्हा मिळेल तेवढ्या सरकारी खजिन्यावर हात मारण्याचा आणि आपल्या मुलाला जाऊन मिळण्याचा त्याने बेत केला. परंतु मोठ्या हिकमती करून पसंदखानाने त्याचे निघून जाणे लांबणीवर पडेल अशी व्यवस्था केली आणि

खाजगीरीत्या त्याने सुलतानाला लिहून कळविले की तुम्ही विलंब न लावता त्वरित कूच करून या. मी बंडखोराला आपल्या स्वाधीन करतो. महमूदशहाने यावर उत्तर पाठविले की तुम्ही जर राजनिष्ठ असाल तर तुमच्या निष्ठेचे प्रतीक म्हणून तुम्ही त्या देशद्रोह्याचे मुंडके माझ्याकडे पाठवा. त्यानुसार पसंदखान ५०० अनुयायी बरोबर घेऊन राजवाड्यात निजामउल्मुल्काकडे गेला आणि तुमच्याशी मला [२] (५३२) महत्त्वाच्या बाबींवर एकांतात संभाषण करण्याची इच्छा आहे असे त्याने त्याला बनवून सांगितले. निजामउल्मुल्क अगदी निःशंक होता. त्याने पसंदखानाच्या विनंतीला आपला होकार दर्शविला आणि तो पसंदखानाबरोबर त्याच्या खाजगी दालनात गेला. पसंदखान हा तरुण आणि बलिष्ठ होता. त्याने निःशस्त्रावस्थेत असलेल्या वृद्ध वजिराचा गळा धरला आणि त्याला वुकलून काढले. नंतर त्याने त्याची मान छाटली आणि त्याचे मस्तक बाहेर आणले. सर्वांसमक्ष त्या मस्तकाचे प्रदर्शन करून त्याने अशी दवंडी पिटविली की सर्व देशद्रोह्यांच्या नशिबी असा शेवट येतो. यानंतर त्याने वजिराचे मस्तक मोठ्या जलद गतीने दूतांकरवी बादशाही छावणीकडे रवाना केले.

(२७१) महमूदशहा यानंतर शहराकडे परतला. सार्वजनिक बाबींचा कारभार पाहण्याचे काम त्याने आपल्या इतर वजिरांवर सोपविले. परंतु तारुण्याच्या धुंदीत त्याची सारासार विचारबुद्धी नाहीशी झाल्यामुळे आणि सुखासीनतेची चटक लागल्यामुळे राज्यकारभाराच्या व्यवस्थेकडे यत्किंचितही लक्ष न देता त्याने आपला सर्व वेळ तऱ्हतऱ्हेच्या अतिरेकी व्यसनात बेहोष होण्यात घालविला. त्याच्या मूर्खपणाच्या अनेक उदाहरणांपैकी एक सांगावयाचे म्हटल्यास तख्त फिरोजामधून हिरे काढून त्याने त्यांचा उपयोग तबके, पुष्पपात्रे, दारू पिण्याचे चषक यात जडविण्यासाठी केला ह्या घटनेने देता येईल.

(२७२) हिजरी ८९६ } इ. स. १४९० } हिजरी ८९६ या वर्षी दक्षिणी आणि हबशी अधिकाऱ्यांनी सुलतानापाशी अजून परदेशी मुसलमानांचे जे वर्चस्व होते त्याचे निर्मूलन करण्यासाठी पुन्हा एकदा एकजूट केली. पसंदखानाने अखेर दक्षिण्यांशी हातमिळवणी करून महमूदशहाला ठार मारण्याचे आणि त्याच्या जागी राजघराण्यातील दुसऱ्या एखाद्या राजपुत्राला सिंहासनावर बसविण्याचे कबूल केले. राजवाड्यावर पहारा देत असलेले परदेशी सैनिक सुलतानाच्या मदतीला येतील अशी शंका वाटून कटवाले राजवाड्याकडे जाण्यासाठी सशस्त्र होऊन निघाले. रात्रीचे बरेच प्रहर उलटून गेले होते आणि सुलतान रंगढंग करण्यात मशगूल होऊन गेलेला असताना सर्व कटवाले सुलतानाच्या अंतर्गृहाकडे झपाट्याने घुसले. यामुळे थोडासा आवाज झाला. या आवाजाचे कारण काय असावे याची खातर जमा सुलतानाने करून घेण्याचे अगोदर वरील कटात हात असलेल्या [२] (५३३) द्वारपालांनी आत घेतलेल्या अनेक दक्षिण्यांनी सुलतानाच्या अंतर्गृहात प्रवेश केला. सुलतानाच्या रक्षकामध्ये चार सैनिकांसमवेत अजीजखान तुर्क हा होता. त्याशिवाय

हसनअली सबजावरी आणि सय्यद मिर्जा मुशिदी हे दोघेजण निःशस्त्र असे होते. त्यांनी खुनी मारेकरी आणि सुलतान यांच्यामध्ये आपल्याला घालून घेतले आणि सुलतानाच्या सुरक्षिततेसाठी कसलीही तमा न बाळगता आपल्या प्राणांचे बलिदान केले. यामुळे राजवाड्याच्या गच्चीवर जाण्यास सुलतानाला वेळ मिळाला. सुलतानाचे अंतर्गृह सोडल्यास राजवाड्याचा एवढाच भाग कटवाल्यांच्या ताब्यात नव्हता परंतु सुलतानाबरोबर जल्लोषात भाग घेणाऱ्या त्याच्या काही परदेशी सवंगड्यांनी मोठ्या कणखरपणे दगड, बाण आणि मातीच्या ढेकळांचा वर्षाव करून कटवाल्यांना प्रतिकार केला. सुलतानाचे नशीब थोर म्हणून ओढवून आलेल्या परिस्थितीची जाणीव त्याला त्याच्या परदेशी सैनिकांकडे पोहोचविता आली. सुलतानाला मदत करण्यासाठी कासिम बरीद तुर्क हा आणखी काही अधिकाऱ्यांसह बरोबर ५०० माणसे घेऊन ताबडतोब राजवाड्यापाशी जाऊन पोहोचला. परंतु त्यांना दरवाजे बंद असल्याचे दिसून आले. मोठ्या कष्टाने त्यांच्यातील ८ जण भिंती चढून वर गेले आणि त्यांनी जवळील तुताऱ्या वाजविल्या. दक्षिणी आणि हबशांपैकी अनेकांना वाटले की सर्वच्या सर्व मोगल चाल करून आले आहेत. तेव्हा त्यांनी पळून जाण्यासाठी दरवाजे खोलले. तेव्हा त्यांच्यावर सज्जावरच्या २८ मोगल स्वारांनी बाणांचा एकच वर्षाव केला आणि त्यांना पाठीमागे हाकलले. त्यांनी आता दरवाजे बंद करून घेण्याचा प्रयत्न केला परंतु परदेशीयांनी त्यांच्यावर घसरा करून त्यांना प्रतिरोध केला. सुलतान राजवाड्याच्या ज्या बुरुजावर होता त्याच्या पायाशी किश्वरखान येऊन पोहोचला होता. त्याने दरवाजा उघडला गेला आहे असे कानावर पडल्यावर विलंब न लावता आत प्रवेश केला. कटवाल्यांनी आता गोमेदकच्या दगडांनी बांधलेल्या राजवाड्याचा आश्रय घेतला आणि तेथून त्यांनी स्वतःचे रक्षण करण्यासाठी प्रतिकार करण्यास सुरुवात केली. या वेळेपर्यंत सर्व शहरात लोकांची एकच त्रेधातिरपीट उडालेली होती. कोणालाही याचे कारण काय त्याचा काहीच पत्ता लागत नव्हता. परंतु सर्वसामान्य [२] (५३४) नागरिकांनी मात्र बाहेर पडून परदेशीयांच्या घरावर हल्ले करण्यास आणि त्यातील चीजवस्तू लुटण्यास सुरुवात केली. अखेर जेव्हा चन्द्र अस्मानात वर आला तेव्हा शत्रू कोण आणि मित्र कोण हे ओळखता येऊ लागले. राजवाड्यामधील ज्या द्वारपालांनी प्रथम कटवाल्यांना आत घेतले तेच आता त्यांच्याविरुद्ध उलटले. गवती छपराखाली अनेक कटवाले छपून राहिले होते त्या छपराला त्यांनी आग लावून दिली. ते जसे जीव बचावण्यासाठी बाहेर आले त्याबरोबर त्यांना त्यांनी कंठस्नान घातले. त्याचप्रमाणे जवळ जवळ ३०० कटवाले एका दालनात जमा झाले होते आणि दिवस उजाडल्याबरोबर एकदम बाहेर पडून राजवाड्याबाहेर पडण्याच्या संधीची ते वाट पहात होते. आता सुलतान जहांगीरखान तुर्क याने राजवाड्याच्या दरवाजांचा ताबा घेतला आणि खान जहान याला शहर आणि बाजारपेठ यांच्या रक्षणासाठी रवाना केले. त्याचबरोबर शाही तबेल्यातील घोडे बाहेर काढण्यात आले आणि सुलतानाच्या

हितचिंतकांमध्ये त्यांची वाटणी करण्यात आली. सूर्योदयाबरोबर महमूदशहा हा सिंहासनावर आरूढ झाला आणि त्याने दगाबाज दक्षिणी आणि हबशी यांच्या घरात शिरण्याची आणि कसलाही भेदाभेद न करता त्यांची कत्तल करण्याची परदेशीयांना आज्ञा दिली. त्यांची मालमत्तादेखील जप्त करण्याचे त्याने त्यांना अधिकार दिले. एकंदर तीन दिवसपर्यंत सतत या हुकमांची अंमलबजावणी करण्यात येत होती. साऱ्या शहरभर नाशरूपी भस्मासुराचे थैमान चालू होते आणि कोणालाही सुलतानापाशी क्षमेसाठी याचना करण्याची मध्यस्थी करण्याचे धाडस झाले नाही. सरतेशेवटी शहा मुहीबउल्लाच्या एका मुलाने कत्तल थांबविण्यात यावी अशी विनंती केली. त्याने केलेल्या विनंती अर्जाला मात्र यश आले.

(२७३) आपली या भयंकर संकटातून मुक्तता झाली त्याबद्दल उत्सव साजरा करण्याच्या हेतूने महमूदशहाने चाळीस दिवसपर्यंत मोठ्या भपकेदार समारंभाचा जल्लोष उडवून दिला. नंतर मोठ्या विधिपूर्वक आपली सर्व शहरातून मिरवणूक काढली. या मिरवणुकीच्या प्रसंगी शहरातील रस्ते मोठ्या भव्यपणे सुशोभित [२] (५३५) करण्यात आले होते. ज्या बुरुजावर सुलतानाने आश्रय घेतला होता तो अतिशय शुभ-सूचक आहे असे त्याने मानले आणि त्याठिकाणी त्याने एक अतिशय सुंदर इमारत बांधून काढविली. याठिकाणी तो यानंतर आपला बहुतेक वेळ अतिरेकी व्यसनांच्या मदात सातत्याने धुंद होत घालवू लागला. त्याने राज्याच्या कारभाराकडे पूर्णपणे दुर्लक्ष केले आणि कारभाराची जबाबदारी त्याने आपल्या मर्जीतल्या सवंगड्यावर सोपविली. लाहोर, दिल्ली, पर्शिया आणि खुरासाण येथून गायक आणि नर्तक यांच्या झुंडीच्या झुंडी त्याच्या दरबारी हजर होऊ लागल्या. त्याचप्रमाणे कथावेल्हाळ, शहानामापाठक आणि रसिकतेची अंगे असलेल्या अनेकजणांनी त्याच्या दरबारी एकच गर्दी केली. आपल्या सुलतानाचेच अनुकरण त्याच्या प्रजाजनांनी केले आणि चैनबाजी आणि ख्यालीखुशालीखेरीज इतर सर्व गोष्टींकडे त्यांनीही पूर्णपणे दुर्लक्ष केले. साधुपुरुष म्हणून गाजलेल्या व्यक्तींनी दारूच्या कोठारवाड्याकडे आपली वस्त्रे गहाण टाकली आणि धर्मनिष्ठ शिक्षक आपापली विद्यालये सोडून दारूच्या गुत्त्यांत गेले आणि तेथे त्यांनी दारूच्या चषकात आपली बुद्धिमत्ता बुडविली. दरबारामध्ये कोणी कोणाच्या कह्यात नाही अशी परिस्थिती निर्माण झाल्यावर प्रांतिक सुभेदारांनी स्वतंत्रपणे वागण्यास सुरुवात केली. त्याचा परिणाम असा झाला की जे बादशाही अधिकारी त्यांच्या मताशी सहमत झाले त्यांनाच फक्त त्यांच्या अधिकाराच्या जागेवर ठेवण्यात आले. परंतु प्रांतिक सुभेदारांनी बादशाही सत्तेवर चालविलेल्या आक्रमणाला पाठिंबा देण्याचे ज्यांनी नाकारले त्यांची हकालपट्टी करण्यात आली. या परिस्थितीचे परिणाम अगदी थोडक्या कालावधितच दिसून आले. कारण तेलंगणाचा प्रांत आणि अहमदाबाद बिरदला लागून असलेले जिल्हे वगळल्यास राज्याचा दुसरा कोणताच प्रदेश प्रत्यक्षात सुलतानाच्या ताब्यात राहिला नाही. परंतु मलिक अहमद बहरीचा एक अपवाद

सोडल्यास इतर सर्व तरफदार आपण सुलतानाबरोबर एकनिष्ठ आहोत असे वरवर तरी दाखवू लागले. त्यांची एकनिष्ठेची ग्वाही मात्र अगदी नाममात्र होती. जर का आपला वजीर कासिम बरीद याच्या इच्छेप्रीत्यर्थ सुलतान मोहिमेवर निघाला आणि प्रांतिक सुभेदारांना या मोहिमेत आपल्याला काही तरी लभ्यांश आहे असे वाटले तर ते सुलतानाबरोबर अशा मोहिमेत सामील होत. परंतु आपल्याबरोबर ते एवढा लवाजमा आणीत की सुलतान त्यासमोर अगदी कवडीमोलासमान होई. मोहिमेवरून तो जेव्हा राजधानीत जाण्यासाठी परत फिरे तेव्हा त्याचा निरोप घेण्याच्या समारंभाच्या भानगडीत देखील न पडता ते तसेच निघून जात. सुलताना [२] (५३६) समक्ष उभे राहणे किंवा त्याला रीतीरिवाजाप्रमाणे खडी ताजीम देणे हे त्यांना अपमानास्पद वाटू लागले. हे टाळण्यासाठी प्रांतिक सुभेदारांनी दरबारात हजर राहण्याचेच सोडून दिले. आपल्या बापाच्या मृत्यूला कारणीभूत झाल्याबद्दल मलिक अहमद बहरीने सुलतानाला कधीच क्षमा केली नव्हती. त्याने सुलनानाबरोबर स्वारीवर जाण्याचे नाकारले. इतकेच नव्हे तर ताबडतोब आपले स्वातंत्र्य जाहीर करून अहमदनगर शहराची स्थापना केली. त्याने राजचिन्हांचा स्वीकार केला आणि युसुफ आदिलखान, फतेऊल्ला इमादउल्मुल्क यांनी आपलेच अनुकरण करावे आणि खुत्बा स्वतःच्या नावे वाचावा यासाठी त्यांचे मन वळविण्याबद्दल आपल्यातर्फे त्यांच्याकडे वकील रवाना केले. याप्रमाणे या तिघा प्रांतिक सुभेदारांनी लवकरांत लवकर स्वातंत्र्य जाहीर करण्याचे ठरविले.

(२७४) कासिम बरीद याने अहमदाबाद बिदर आणि आजूबाजूच्या प्रदेशावर तरफदारी शाबीत करण्याचे ठरविले होते. त्यामुळे आपल्या सरकारातील किल्ल्यांचा ताबा आपल्या आश्रितांकडे असावा असे त्याला वाटले. परंतु त्या ठिकाणी असलेल्या शाही शिबंदीने किल्ले त्याच्या हवाली करण्यास साफ नकार दिला. १९३□ आपल्याला त्यांनी दिलेला नकार हा सुलतानाने खाजगीरित्या दिलेल्या हुकमांचा परिपाक असावा असे वाटून कासिम बरीद यानेही आपली राजनिष्ठा झुगारून दिली आणि ते किल्ले बळाच्या जोरावर घेण्याच्या प्रयत्नाला तो लागला. दोन वेळा त्याने सुलतानाच्या फौजांचा पराभव केला आणि सुलतानाची त्याच्या राजधानीमधून त्याने जवळ जवळ हकालपट्टीही केली. तेव्हा निजामउल्मुल्काच्या इतराजीमुळे बऱ्हाणपूर येथे आश्रयार्थ गेलेला दिलावरखान हबशी हा सैन्य घेऊन [२] (५३७) झपाट्याने आपल्या सुलतानाच्या सोडवणुकीकरता धावून आला. कासिम बरीदचा पराजय होऊन त्याने गोवळकोंड्याकडे पळ काढला. दिलावरखान हा त्याच्या पाठलागावर निघाला परंतु परमेश्वराची तशी इच्छा होती की काय म्हणून दैवाचे पारडे अचानक फिरले. पाठलागाच्या धाईगर्दीत असताना कौलास येथे दिलावरखानाच्या सैन्यातील एक पिसाळलेला हत्ती आपल्या माहुताच्या आदेशाला न जुमानता आपल्याच सैन्यावर धावून गेला आणि त्याने अनेक इसमांना पायदळी तुडवून ठार मारले. अशा

तऱ्हेची परिस्थिती उद्भवलेली पाहून दिलावरखानाने एक भाला हातात घेतला आणि आपल्या काही अनुयायांच्या मदतीने हत्तीला परतविण्याचा प्रयत्न केला पण त्याला यश आले नाही. तो हत्ती तसाच पुढे घुसला. शिपायांनी त्याला वाट दिली. तोच त्या पिसाळलेल्या हत्तीने आपल्या सोंडेने दिलावरखानाला पकडले आणि तुडवून त्याला ठार मारले. या घटनेची हकीकत कानावर पडल्यावर कासिम बरीद पूर्वी विजय पावलेल्या दिलावरखानाच्या सैन्यावर तुटून पडला. आपल्या पुढाऱ्याचा नाश झाल्यामुळे दिलावरखानाचे नाउमेद झालेले सैन्य पळून गेले. त्यांचे सर्व सामानसुमान कासिम बरीदच्या हाती पडले. त्याच्या सामर्थ्याला तोंड देणे शक्य न झाल्याने सुलतानाने त्याला राजधानीत प्रवेश करू दिला. दोघांमध्ये पोकळ दिलजमाई झाली. कासिम बरीदचे आसन राजकारभारात आता निर्वेध झाले होते. त्याने सुलतानाच्या हाती केवळ नाममात्र सत्ता ठेवली. बरीदशाही घराण्याचे इतिहासकार या काळापासून बरीदशाहीची स्थापना झाली असे सांगतात.

(२७५) विजापूर येथे दिवसेंदिवस युसुफ आदिलखानाच्या सामर्थ्यात वाढ होत होती. त्याबद्दल मत्सर वाटून त्याने विजयनगरच्या रायाला लिहून कळविले की युसुफ आदिलखानाने सुलतानाविरुद्ध बंड करून राजचिन्हे धारण केलेली आहेत. त्याने रायाला असे वचन दिले की जर तुम्ही विजापूरवर स्वारी कराल तर बक्षीस म्हणून तुमच्याकडे मुद्गल आणि रायचूर हे किल्ले पुन्हा सोपविण्यात येतील. विजयनगरचा राजा अजून पोरसवदा असल्याने त्याने आपला वजीर तीमराज [२] (५३८) याला बरोबर सुसज्ज अशी फौज देऊन युसुफ आदिलखानाविरुद्ध रवाना केले. त्याने मुलुखाची भयंकर नासाडी करून दोन्ही किल्ल्यांवर आपला ताबा प्रस्थापित केला. युसुफ आदिलखानाने मात्र तीमराजाबरोबर तह केला आणि कासिम बरीदचा सूड घेण्यासाठी म्हणून कूच केले. बरीदने मरहूम निजामउल्मुल्काचा मुलगा मलिक अहमद बहरी याच्याकडे मदतीची याचना केली. त्याच वेळी त्याने त्याला असे वचन दिले की तुम्ही माझ्या शत्रूचा हल्ला परतवून लावल्यास मी तुम्हाला सुलतानाच्या १९७*
वजनाचा उपयोग कोकणातील गोवा ह्या बंदराचा आणि पन्हाळा आणि मुखेड या ठिकाणांचा ताबा बहादूर गिलानीच्या हातातून घेण्यास मदत करीन इतकेच नव्हे तर ही ठिकाणे कायमची तुमच्या ताब्यात दिली जातील अशी व्यवस्था करीन. या बेताला मलिक अहमद याने आपली अनुमती दर्शविली आणि या स्वारीत आपल्याबरोबर येण्यासाठी म्हणून परेंड्याचा फखरउल्मुल्क ऊर्फ ख्वाजा जहान आणि त्याचा भाऊ जैनखान यांना प्रोत्साहन दिले. त्याप्रमाणे त्याने अहमदाबाद बिदरच्या रोखाने कूच केले. तेथे त्याला थोड्याच अवधीनंतर कासिम बरीद तुर्क हा येऊन मिळाला. त्याने आपल्याबरोबर सुलतानाला आणले होते (अर्थात् तो सुलतानाबरोबर याबाबत सल्लामसलत करीत नसे ही गोष्ट वेगळी.) त्यानंतर ह्या सर्व मंडळींनी शत्रुविरुद्ध चाल केली. कासिन बरीदने सुलतानाला फौजेच्या मध्यभागी ठेवले आणि आपण स्वतः

आघाडीवर मोर्चे लावून उभा राहिला. ख्वाजा जहानने डाव्या फळीचे नेतृत्व स्वीकारले आणि उजव्या फळीचे पुढारीपण अहमद निजामउलमुल्क याने आपल्याकडे घेतले. युसुफ आदिलखानाने आपल्या फौजेची रचना कशी केली त्याची हकीकत यानंतर सांगण्यात येईल. दोन्ही फौजांत झालेले युद्ध अतिशय तुंबळ झाले. सरतेशेवटी फौजेचा मध्यभाग आणि ख्वाजा जहानच्या हाताखालील डावी फळी मोडली आणि सुलतानाच्या फौजेचा पराभव झाला. इकडे अहमद निजामउल्मुल्क आणि युसुफ आदिलखान यांनी आपापल्या भूमिकांचे स्पष्टीकरण केले आणि त्यानंतर दोघेजण आपापल्या प्रदेशाकडे निघून गेले.

(२७६) हिजरी ८९९ } हिजरी ८९९ या वर्षी महमूदशहा गुजरातीने सुलताना-
इ. स. १४९३ } कडे वकील पाठवून तक्रार केली की समुद्र-[२](५३९) किनाऱ्यावर हुकमत गाजविणाऱ्या बहादुर गिलानीने गुजराती व्यापाऱ्यांच्या मालकीची असलेली संपत्तीने भरलेली गलबते पकडली आहेत. एवढी दंडेली करूनही समाधान न झाल्यामुळे की काय त्याने आपला गुलाम याकूत हबशी याला २० लढाऊ गलबते देऊन माहिमकडे रवाना केले. तो भाग याकूबने पूर्णपणे उद्ध्वस्त केला आणि दयामाया न दाखविता लोकांना बंदिस्त केले. त्याचप्रमाणे त्याने मशिदी व इतर इमारतींना आगी लावल्या. एवढेच नव्हे तर सुरतेविरुद्ध चाल करून जाण्याचीही धमकावणी त्याने दिली. या वकिलाने पुढे असे निवेदन केले की गुजरातचे सैन्य बहादुर गिलानीच्या विरुद्ध चालून जावयाचे झाल्यास दक्षिण देशातून कूच करून गेल्याशिवाय त्यांना तिकडे जाता यावयाचे नाही. समुद्रमार्गाने त्याचा बंदोबस्त करता येईल एवढ्या मोठ्या संख्येने सैन्य रवाना करता येणे शक्य नाही. साहजिकच तुम्ही अशा तऱ्हेच्या दंडेलीला आळा घालून त्याला शासन करणे भाग आहे. परंतु अशा तऱ्हेने त्याला शासन लावण्यास आपण पुरे पडणार नाही असे जर तुम्ही कबूल करीत असल्यास गुजरातमधून सैन्य पाठवून त्याच्याविरुद्ध योग्य ती कारवाई करणे हेच सयुक्तिक होईल.

(२७७) या निरोपामुळे महमूदशहा खवळून उठला आणि त्याने बहादूर गिलानीचे बंड मोडण्याचा निश्चय केला. त्यासाठी त्याने आपल्या ताबेदार प्रांतिक सुभेदारांकडे मदतीसाठी याचना केली. आपल्यावर गुजरातच्या सुलतानाचा रोष ओढवेल या भीतीमुळे आणि बंडखोराच्या लुटीतील वाटा आपल्याला मिळेल या आशेने महमूदशहाच्या आज्ञांचे पालन करण्याचे प्रांतिक सुभेदारांनी ठरविले. आपला सेनापती कमालखान याजबरोबर ५००० घोडेस्वार देऊन युसुफ आदिलखानाने त्याला सुलतानाला जाऊन मिळण्यासाठी रवाना केले; मलिक अहमद बहरी याने तितकेच स्वार आपला सेनापती मोतबरखान याच्या हाताखाली रवाना केले. [२] (५४०) त्याचप्रमाणे आपल्या एका ज्येष्ठ अधिकाऱ्याच्या हाताखाली एक सेनाविभाग इमादउलमुल्क याने पाठविला.

(२७८) दरम्यान महमूदशहाने बहादूर गिलानीकडे एक खलिता पाठवून

त्यात आपला मित्र गुजरातचा सुलतान याने त्याच्या विरुद्ध केलेल्या तक्रारीची हकीकत कळवून त्याला हुकूम केला की गुजरात राज्याची जी ठिकाणे, जहाजे, मालमत्ता आणि युद्धकैदी त्याने जबरदस्तीने ताब्यात घेतली असतील ती ताबडतोब त्याच्या स्वाधीन करावीत. बहादूरखानाला जेव्हा कळले की हा खलिता घेऊन एक गुप्त हेर त्याच्याकडे पाठविण्यात आला आहे तेव्हा त्याने त्या हेराला रस्त्यातच मिरज येथे अटकावून ठेवण्याची आज्ञा दिली आणि सुलतानाच्या सत्तेची आपण यत्किंचितही पर्वा करीत नाही असे आपल्या वागणुकीने दर्शविले. हे पाहिल्यावर महमूदशहाने कूच केले आणि वेळ न दवडता तो झपाट्याने निघाला. जमखिंडीच्या किल्ल्यासमोर आल्यावर त्याने तेलंगणाचा तरफदार कुतुबउल्मुल्क याला किल्ल्याला वेढा घालण्याचा हुकूम दिला. परंतु देखभाल करण्याच्या कामात गुंतलेला असताना किल्ल्यावरून सोडण्यात आलेला एक बाण लागून कुतुबउल्मुल्क ठार झाला. तेव्हा सुलतानाने सुलतान कुलीला १९८□ कुतुबउल्मुल्काचे अधिकारपद आणि पदव्या बहाल केल्या आणि अधिकारपदाचा भार सांभाळणे शक्य व्हावे म्हणून भोंगिर, दुर्गा आणि १९९□ तेलंगणातील इतर जिल्हे त्याला जहागिरीदाखल बहाल केले. जमखिंडीचा पाडाव झाला आणि शहराचा ताबा युसुफ आदिलखानाच्या सैन्याकडे दिल्यावर सुलतानाच्या फौजेने संकेश्वराच्या दिशेने कूच केले होते. या ठिकाणी बहादुरखानाने आपले निवासस्थान मुकर केले होते. परंतु सुलतानाची फौज तिथे पोहोचावयाचे अगोदर बहादुरखान ते ठिकाण सोडून निघून गेला होता. त्याच्या शिबंदीपासून तीन दिवसांत संकेश्वर काबीज करण्यात आले. तेथील कामे अजून बांधून पुरी देखील झाली नव्हती. यानंतर कासिम बरीदच्या सल्ल्यावरून महमूदशहाने मिरजेविरुद्ध कूच केले. [२] (५४१) बहादुरखानाच्या फौजेची त्याच्याबरोबर रणांगणात गाठ पडली. प्रचंड संहार होऊन बहादुरखानाचा पराभव झाला. लढाईतून वाचलेल्यांनी किल्ल्याचा आश्रय घेतला. वेढा बराच काळ चालल्यानंतर किल्ल्याच्या सुभेदाराने पाहिले की आता मदत येण्याची काही आशा नाही. तेव्हा त्याने दयेची याचना केली. कासीम बरीदने संमती दिल्यावर दयेची विनंती मान्य करण्यात आली. कासिम बरीद याला भेट म्हणून बहादुरखानाचे २५ घोडे मिळाले. त्याच वेळी बहादुरखानाच्या अनुयायांना असे आश्वासन देण्यात आले की ज्यांना त्याच्या चाकरीत शिरावयाची इच्छा आहे त्यांना भरती करून घेण्यात येईल. इतरांना निघून जाण्याची मुभा आहे. परंतु त्यांना आपले घोडे अगर शस्त्रास्त्रे मात्र बरोबर घेऊन जाता येणार नाहीत. यावर शिबंदीने उत्तर दिले की किल्ला आणि त्याबरोबरच आमचे घोडे व शस्त्रास्त्रे यांची आम्ही शरणागती दिल्यावर आमच्या प्रमुखाकडे जावयाला आम्हाला तोंड नाही आणि त्याऐवजी सुखाने मरण भोगण्याची आमची तयारी आहे. त्यांचा इमानीपणा आणि एकनिष्ठता याचे सुलतानाने मोठे कौतुक केले. त्याने त्यांची विनंती मान्य केली आणि बहादुरखानाला जाऊन मिळण्याची त्यांना परवानगी दिली.

(२७९) मिरजेचा पाडाव झाल्यानंतर महमूदशहाने माळव्याकडे कूच केले. दरम्यान बहादूर गिलानीने आपल्या हितचिंतकांनी दिलेला सल्ला ऐकून आपल्यातर्फे ख्वाजा नियतउल्ला गिलानी याला शरणागतीचा अर्ज देऊन सुलतानाकडे रवाना केले. [१९९अ*] सुलतानाने कासिम बरीदच्या संमतीने बहादूर गिलानीला क्षमा करण्याचे, जिंकलेल्यापैकी काही ठिकाणे त्याला परत करण्याचे आणि त्याच्या ताब्यातील उर्वरित प्रदेशावर त्याला कायम करण्याचे कबूल केले. याबद्दल सुलतानाने अशी अट मात्र घातली की त्याने क्षमायाचना समक्ष येऊन करावी, काही रकम आदा करावी आणि दोन हत्ती नजर म्हणून द्यावे. आपल्या वकिलातीची याप्रमाणे झालेली फलश्रुती नियतउल्ला याने बहादूर गिलानी याला लिहून कळविली आणि यत्किंचितही विलंब न लावता त्याला सुलतानाच्या छावणीकडे निघून येण्याचा सल्ला दिला. सुलतानाने आपल्याबरोबर वागताना जी उदारपणाची भूमिका घेतली तिचा उगम दौर्बल्यातून झाला आहे अशी समजूत बहादुरखानाने करून घेतली आणि तहाच्या अटी झिड-कारल्या. थोड्याच कालावधीनंतर त्याने सुलतानाच्या सामानसुमानावर [२] (५४२) हल्ला केला आणि त्या वर्षी अहमदाबाद बिदर येथे आणि पुढील वर्षी गुजरात येथे खुत्बा आपण स्वतःच्या नावे वाचणार हा आपला इरादा जाहीर केला. या उद्धट-पणाचा महमूदशहाला अतिशय संताप आला. त्याने माळव्याहून कऱ्हाडवर चाल केली आणि कऱ्हाडचा पाडाव केला. या यशाबरोबरच बहादुरखानाची सद्दी दिवसेंदिवस कमी होत गेली. अखेर त्याने पन्हाळा किल्ल्याकडे पळ काढला. त्याच्या ताब्यातील अत्यंत मजबूत असा हा किल्ला होता. त्या किल्ल्यासमोर वेढा घालून बसण्याची सुलतानाची इच्छा नव्हती. तेव्हा त्याने कोल्हापूर येथे मुक्काम केला. तेथून त्याचा बेत दाभोळकडे कूच करून जाण्याचा आणि समुद्रकाठावर रमण्याचा होता. यावर बहादुरखानाने सुलतानाच्या जाण्याच्या वाटेवर दबा धरून वाटेत त्याच्यावर हल्ला करावा असा मनसुबा रचून पन्हाळा किल्ला सोडला. परंतु आयत्या वेळी मात्र आपली योजना कृतीत उतरविण्याचे धाडस त्याला झाले नाही आणि त्याने पळ काढला. त्याच्या अनेक अनुयायांनी त्याचा त्याग केला. काही सुलतानाला जाऊन मिळाले आणि काही युसुफ आदिलखानाकडे गेले. कासिम बरीदच्या सल्ल्यावरून आता महमूद-शहाने परंडा किल्ल्याचा सुभेदार ख्वाजा जहान याच्याकडे बहादुरखानाने पन्हाळ्यात प्रवेश करू नये म्हणून त्याला प्रतिबंध करण्याची कामगिरी सोपविली. कोल्हापूर येथे आल्यावर पावसाळा सुरू झाल्यामुळे त्याने तेथेच काही काळपर्यंत मुक्काम करण्याचा निश्चय केला.

(२८०) बहादुरखान आता नरम आला होता. त्याने पुन्हा ख्वाजा नियतउल्ला आणि मुईजउद्दीन यांना दरबाराकडे अर्जी देऊन पाठविले आणि असे कळविले की जर का सुलतानाच्या हस्ताक्षरातले आणि कासिम बरीद आणि इतर प्रमुख अमीर यांचा सहीशिक्का असलेले असे क्षमेचे अभिवचन जर आपल्याकडे पाठविण्यात आले तर

आपण समक्ष दरबारात हजर होऊ आणि उर्वरित आयुष्यात कधीही कर्तव्य आणि निष्ठा यांच्या मार्गापासून च्युत होणार नाही. सुलतानाने त्याची विनंती मान्य केली आणि त्याच्या मनातील भीतीचे निराकरण करावे म्हणून दरबारातील काही प्रतिष्ठित मंडळींना त्याने बहादुरखानाला दरबारात आणण्यासाठी रवाना केले. ही मंडळी बहादुरखानाच्या छावणीत येऊन पोहोचली. परंतु त्याच्या नशिबातल्या दुष्ट ग्रहांनी त्याला सुलतानाला शरण जाण्याच्या विचारापासून परावृत्त केले आणि [२] (५४३) परिणामी त्याने अडचणी उपस्थित करण्यास सुरुवात केली. यावर सुलतानाने पन्हाळ्याच्या वेढ्यावरून ख्वाजा जहानला परत बोलविले आणि आणखी काही अधिकाऱ्यांसह त्यांची शत्रूविरुद्ध रवानगी केली. बहादुरखानाने सुलतानाच्या फौजेशी सामना देण्यासाठी म्हणून आगेकूच केले. त्याच्याबरोबर २००० घोडेस्वार आणि १५०० पायदळ होते. दोन्ही फौजांत घनघोर युद्ध झाले. एक बाण लागून बहादुरखान ठार झाला. त्याच्या सैन्याने पळ काढला. बंडखोर बहादुरखानाचे मस्तक ख्वाजा जहानने धडावेगळे केले आणि ते घेऊन तो सुलतानाच्या छावणीत हजर झाला. सुलतानाने आपल्या स्वतःच्या कपड्यांचा एक पोशाख देऊन त्याचा सन्मान केला आणि लढाईत जिंकलेले हत्ती आणि घोडे त्याला बक्षिसादाखल दिले.

(२८१) या विजयानंतर दोन अथवा तीन दिवसांनी सुलतान पन्हाळा किल्ला पाहण्यासाठी म्हणून गेला. तेथून त्याने मलिक ऐन उल्मुल्क गिलानी याला त्याचा भाऊ मलिक सय्यद याचे सांत्वन करण्यासाठी आणि त्याला आपल्याकडे आणण्यासाठी म्हणून गोव्याला पाठविले. कासिम बरीदच्या सूचनेवरून बहादुरखानाची जहागीर मलिक ऐन उल्मुल्क गिलानी याच्याकडे लावून देण्यात आली. यानंतर सुलतान आपल्या काही प्रमुख उमरावांबरोबर दाभोळ येथे गेला आणि तेथून जहाजात बसून त्याने मनाची करमणूक करण्यासाठी म्हणून किनाऱ्याकिनाऱ्याने प्रवास केला. त्यानंतर तो त्याच्या राजधानीच्या दिशेने जाण्यासाठी परत फिरला. वाटेत जाताना त्याने महमूद ख्वाजा महमूद गावान याने लावलेल्या विजापूर जवळील कलबाग नावाच्या बागेत काही काळ घालविला. अहमदाबाद बिदर येथे आल्यानंतर त्याने बहुमोल भेटी देऊन आपले वकील गुजरातच्या महमूदशहाकडे रवाना केले. त्या काळच्या इतिहासकारांच्या सांगण्याप्रमाणे त्याने पाठविलेल्या इतर अनेक वस्तूंखेरीज ५ मण मोती (दिल्लीच्या चालू वजनाप्रमाणे), ५ हत्ती आणि हिरे जडविलेला एक सुंदरसा खंजीर अशा गोष्टीही गुजरातच्या सुलतानाकडे पाठविल्या. त्याशिवाय त्याने बहादुरखान गिलानीने पकडलेले कमालखान, सफ्दरखान आणि इतर नामवंत कैदी तसेच त्याने काबीज केलेली २० जहाजे आणि इतर माल यांची [२] (५४४) सुटका केली.

(२८२) हिजरी ९०१ इ. स. १४९५ } हिजरी ९०१ या वर्षी सुलतान कुली कुतुबउल्मुल्क हमदानी याची तेलंणाचा तरफदार म्हणून नेमणूक

करण्यात आली आणि गोवळकोंडा व वरंगळ आणि त्यांच्या आजूबाजूच्या प्रदेशांची त्याच्या जहागिरीत भर घालण्यात आली. त्याचप्रमाणे दस्तुर दिनार याची सागर आणि अहसनाबाद कुलबर्गा यावर सुभेदार म्हणून नियुक्ती करण्यात आली. या सुमारास सुलतानाची अशी समजूत करून देण्यात आली की राज्याचे मनसबदार [२००] हे त्यांच्या बरोबर जे इतर मोठे अधिकारी देण्यात आलेले असतात त्यासहवर्तमान त्यांची सत्ता वाढविणाऱ्या ज्या काही उपाययोजना अमलात आणल्या जातात त्यांना आपला मनःपूर्वक पाठिंबा देतात. यामुळे सुलतानाने दस्तुरदिनारबरोबर असलेले सर्व अधिकारी काढून घेतले आणि त्यांना दरबारात त्यांच्या कामावर हजर होण्याचा हुकूम दिला. दस्तुरदिनारला या कारवाईमुळे आपली मानखंडना झाली आहे असे वाटले आणि म्हणून त्याने अजीजउल्मुल्क दक्कनीशी संगनमत करून बंडाचे निशाण उभारले. त्याने सात ते आठ हजार हबशी आणि दक्षिणी मंडळींना गोळा करून सुलतानाच्या कुलबर्ग्याजवळील काही जिल्ह्यांचा जबरदस्तीने कबजा मिळविला. महमूदशहाने यावर युसुफ आदिलखानाकडे मदतीची मागणी केली. युसुफ आदिल त्याला सैन्यासहवर्तमान येऊन मिळाला. दोन्ही सैन्यांची गाठ मुंदर्गी [२०१] या गावाजवळ पडली आणि झालेल्या लढाईत बंडखोरांचा पराभव झाला. दस्तुरदिनार ह्याला कैद करण्यात आले. सुलतानाच्या मनातून त्याला ठार मारावयाचे होते परंतु युसुफ आदिलखानाच्या मध्यस्थीने सुलतानाचे मन त्याला क्षमा करण्याबाबत एवढेच नव्हे तर त्याला त्याच्या सरकारावर पुन्हा नेमण्याबाबत वळविण्यात आले. बंडखोरांपैकी काहींनी सागरच्या किल्ल्याचा आश्रय घेतला होता त्यामुळे सुलतानाने किल्ल्याला वेढा घातला. किल्ल्याचा पाडाव झाल्यावर किल्ला सुलतानाने युसुफ आदिलखानाच्या [२] (५४५) हवाली केला आणि नंतर तो आपल्या राजधानीला परतला. [२०२]

(२८३) हिजरी ९०२ इ. स. १४९६ } हिजरी ९०२ यावर्षी युसुफ दक्कनी, युरीषखान, मिर्जा शम्सउद्दीन आणि इतर काही सुलतानांच्या खास विश्वासातील व्यक्तींनी दरबारातील काही तुर्की अधिकाऱ्यांबरोबर संगनमत करून कासिम बरीदचा नाश करण्यासाठी कट रचला परंतु कासिम बरीदला त्यांच्या बेताची बातमी लागली. त्याने त्या सर्वांना त्यांच्या सर्व साथीदारांसह ठार मारले. कासिम बरीदच्या या आगाऊ कृत्याबद्दल सुलतानाला संताप आला आणि त्याने पूर्णपणे महिनाभर त्याला आपली गाठभेट घेण्यास परवानगी दिली नाही. अखेर शहा मुहिबउल्ला याने मध्यस्थी केल्यानंतर मोठ्या कष्टाने सुलतानाचे मन त्याला क्षमा करण्याबद्दल आणि त्याला पुन्हा आपल्या मर्जीत घेण्याबद्दल वळविण्यात आले. यानंतर सुलतान पुन्हा आपल्या ऐदीपणाच्या आणि विषयासक्तीच्या जीवनाचा मार्ग आक्रमिण्यात मशगूल झाला.

(२८४) हिजरी ९०३ इ. स. १४९७ } हिजरी ९०३ या वर्षी महमूदशहाने युसुफ आदिलखानाच्या बालवयी मुलीची आपला मुलगा अहमद

याच्याबरोबर विवाहासाठी मागणी केली. तिचे वय त्यावेळी ४ वर्षांचे होते. बऱ्याच वाटाघाटीनंतर असे ठरले की लग्न समारंभाचा सोहाळा कुलबर्गा येथे उरकण्यात यावा. यानुसार सुलतान कुलबर्ग्याकडे गेला. तेथे युसुफ आदिलखानाने मोठ्या थाटामाटाने त्याची सरबराई केली. सुलतानाच्या छावणीतील काजी अबदुससमद याने विवाह-बंधनाची गाठ बांधली. तेव्हा असे ठरले की नववधूला १० वे वर्ष लागल्यानंतर तिला राजपुत्राच्या हवाली करण्यात यावे. विवाहाचा समारंभ चालू असतानाच दस्तुर-दिनार आणि युसुफ आदिलखान या दोघांमध्ये कुलबर्ग्याचे [२] (५४६) सरकाराबाबत कलह निर्माण झाला. युसुफ आदिलखानाने कुलबर्ग्यावरच नव्हे तर आलंद, गुंजोटी आणि कल्याणी यावरही आपला हक्क सांगितला. त्याचे म्हणणे असे पडले की हा भाग आपल्या ताब्यात आल्यास आपले सरकार बिदरबरोबर सलगपणे जोडले जाईल. याउलट दस्तुरदिनारने असा दावा मांडला की भीमा नदी हीच विजापूर प्रांताची हद्द समजण्यात यावी आणि कुलबर्गा, सागर आणि एटगीर ही आपल्याला देण्यात यावी. सुलतानाने या भांडणात हस्तक्षेप करण्यास नकार दिला. तेव्हा दस्तुरदिनार हा परंड्याला निघून गेला. आदिलखान आणि कासिम बरीद यांच्या मधील वैमनस्य वाढतच चालले. कारण कासिम बरीद याने आदिलखानाने मांडलेल्या दाव्याला आपला सख्त विरोध दर्शविला. कुतुबउल्मुल्क याने युसुफ आदिल-खानाची बाजू घेतली. या घटनेने कासिम बरीद भयभीत झाला आणि आपला मोठा मुलगा आणि आपले अनुचर यासहित तो जालंद येथे निघून गेला. यावर युसुफ आदिलखानाने उत्सव समारंभ तसाच अर्धवट टाकला आणि सुलतानाला बरोबर घेऊन कुतुबउल्मुल्क, मलिक इलिआस आणि ऐनउल्मुल्क यासहवर्तमान कासिम बरीदच्या विरुद्ध चाल केली. कासिम बरीदचा पराभव झाला आणि तो परंडा येथे पळून गेला. या प्रसंगामुळे आदिलखानाचे सामर्थ्य इतके वाढले की त्याच्या समक्ष सुलतान सिंहासनावर बसण्यास का कू करू लागला. यानंतर युसुफ आदिलखानाच्या वजनामुळे राज्यातील सर्व वजिरांनी आपापल्या मागण्या पदरात पाडून घेतल्या आणि ते आपापल्या जिल्ह्यांकडे परतले.

(२८५) हिजरी ९०४ / इ. स. १४९८ } हिजरी ९०४ या वर्षी युसुफ आदिलखानाने सैन्य घेऊन दस्तुरदिनारच्या विरुद्ध चाल केली. दस्तुर-दिनार कुलबर्ग्याहून पळून गेला. कासिम बरीदने त्याचे मन अहमदनगर येथे मलिक अहमद निजामउल्मुल्क याच्या जवळ आश्रय घेण्याबाबत वळविले [२] (५४७). अहमदने दस्तुरदिनारला भरभक्कम पाठिंबा दिला त्यामुळे त्याला विरोध करणे युसुफ आदिलखानाला शक्य झाले नाही. तेव्हा युसुफ आदिलखान हा अहमदाबाद बिदर येथे गेला. त्याच्या सांगण्यावरून सुलतानाने मलिक अहमद याला त्याबाबतीत हस्तक्षेप न करण्याविषयी लिहून कळविले.

(२८६) हिजरी ९१० } हिजरी ९१० या वर्षी कासिम बरीद मरण पावला
इ. स. १५०४ } आणि त्याचा मुलगा अमीर बरीद हा त्याच्या जागी अधिकारावर आला. त्याने आपल्या बापापेक्षा आपल्या अधिकार कक्षेची मर्यादा वाढविली आणि महमूदशहाचे राहिलेले होते नव्हते ते अधिकारही काढून घेतले. या घटनेनंतर लगोलग युसुफ आदिलखानाने कासिम बरीदच्या मृत्यूमुळे उद्भवलेल्या परिस्थितीचा फायदा घेऊन दस्तुरदिनारवर हल्ला केला. दस्तुरदिनार त्याच्याविरुद्ध युद्धासाठी उभा ठाकला. परंतु तो मारला गेला आणि त्याच्या ताब्यातले सर्व जिल्हे युसुफ आदिलखानाच्या अंमलाखाली आले. यानंतर लवकरच युसुफने शहा ही पदवी धारण केली आणि शिया पंथीयांच्या मूलतत्त्वांच्या अनुषंगाने विजापूरमध्ये खुत्ब्याचे आपल्या नावाने वाचन करविले. हिंदुस्थानच्या कोणत्याही भागात शिया पंथाच्या तत्त्वानुसार खुत्ब्याचे वाचन झालेले नव्हते. त्यामुळे साहजिकच सर्व दक्षिण्यांच्या मनात त्याच्याविरुद्ध संतापाची एकच लाट उसळली. परिणामी अमीर बरीद याने महमूदशहाला कुतुबउल्मुल्क, इमादउल्मुल्क आणि खुदावंदखान यांना पुढील मजकुराचे पत्र लिहिण्यास प्रवृत्त केले. "युसुफ आदिलखानाने राजनिष्ठा झुगारून देऊन बंडाचे निशाण उघड उघड उभारले आहे. एवढेच नव्हे तर इस्लामी राज्यात त्याने पाखंड्यांच्या मतप्रणालीचा शिरकाव करून दिला आहे. तेव्हा माझी तुम्हाला अशी आज्ञा आहे की सनातन इस्लाम धर्माचे पालन करणाऱ्या तुम्ही सर्वांनी माझ्या निशाणाखाली एकत्र येऊन युसुफ आदिलखानाचा मोड करण्यास मला सहाय्य करावे". प्रत्येक पत्राच्या समासामध्ये सुलतानाने पुढील काव्याच्या ओळी लिहिल्या; [२] (५४८) "आपल्या संपत्तीच्या मुबलकपणामुळे त्याचा गर्विष्ठपणा इतका वाढला आहे की त्याच्या डोळ्यातील सूर्य हा जणू एकाद्या अणुप्रमाणे दिसत आहे."

(२८७) यावर कुतुबउल्मुल्क हा तेलंगणामधील अधिकाऱ्यासह विलंब न लावता दरबारात हजर झाला. परंतु इमादउल्मुल्क आणि खुदावंदखान यांनी मात्र सबबी सांगून येण्याचे टाळले. त्यामुळे अमीर बरीद यानेमलिक अहमद बहरी याच्याकडे सहाय्य देण्याबद्दल याचना केली. मलिक अहमदने ख्वाजाजहान समवेत अहमदाबाद बिदरकडे कूच केले आणि तो सुलतानाला येऊन मिळाला. इतक्या प्रबळ अशा युतीला समरांगणात तोंड देणे शहाणपणाचे ठरणार नाही असा विचार युसुफ आदिलखानाने केला. त्याने कुलबर्गा आणि आलंद यांच्या संरक्षणाची जबाबदारी दर्याखान आणि फखउल्मुल्क तुर्क यांजवर सोपविली. आपला तान्हा मुलगा इस्माईलखान, त्याची आई आणि आपली धनदौलत विजापूर येथे ठेवून त्यांचा ताबा कमालखान दक्नी याजकडे दिला आणि तो स्वतः ५००० निवडक घोडेस्वार घेऊन वऱ्हाडाकडे निघून गेला. महमूदशहाने अतिशय जलद गतीने त्याचा पाठलाग केला. इमादउल्मुल्काच्या छावणीत आल्यावर युसुफ आदिलखानाला असे दिसून आले की आपल्याला संरक्षण दिल्यास सुलतानाची सर्व फौज आपल्यावर घसरा करील याचा

धोका वाटत असल्यामुळे इमादउल्मुल्क तसे करण्यास राजी नाही त्यामुळे त्याने बुरहाणपुरकडे प्रयाण केले.

(२८८) तथापि इमादउल्मुल्क याने मलिक अहमदचे मन वळविण्यासाठी त्याला खाजगीरित्या असे कळविले की विजापूरचा ताबा आपल्याला मिळावा यासाठीच केवळ युसुफ आदिलखानाचा नाश व्हावा अशी अमीर बरीदची इच्छा आहे. यात तो यशस्वी झाला आणि त्यानंतरदेखील सुलतानाला तो आपल्या काबूत ठेवू शकला तर तो इतरांचा नाश घडवून आणील, म्हणून तुम्ही दोस्तमंडळींनी आपापल्या देशाकडे निघून जावे आणि अमीर बरीदबरोबर कसे वागावयाचे त्याची जबाबदारी माझ्यावर सोपवावी हाच मार्ग माझ्या दृष्टीने अधिक [२] (५४९) चांगला वाटतो. मलिक अहमद आणि कुतुबउल्मुल्क हे दोघे इमादउल्मुल्क याने या विषयावर प्रकट केलेल्या विचाराशी सहमत झाले आणि अचानक त्यांनी आपापल्या देशाकडे जाण्यासाठी माघार घेतली. सुलतानाचा निरोपही त्यांनी घेतला नाही. दुसऱ्या दिवशी सकाळी इमादउल्मुल्क याने सुलतानाकडे अर्जी पाठवून त्यात युसुफ आदिलखानाला क्षमा करण्याविषयी आणि राजधानीकडे परत फिरण्याविषयी त्याची याचना केली.

(२८९) अमीर बरीद याच्या चिथावणीवरून वरील अर्जाला संमती देण्याचे सुलतानाने नाकारले. परंतु जेव्हा युसुफ आदिलखानाला समजले की अमीर बरीदच्या दोन बलवान प्रमुख दोस्तांनी छावणी सोडून माघार घेतली आहे तेव्हा इमादउल्मुल्क याला पुन्हा येऊन मिळण्याचा त्याला धीर आला. इमादउल्मुल्क याने आदिलखाना-बरोबर संगनमताने सुलतानाच्या फौजेवर हल्ला करण्यासाठी चाल केली. आपल्या छावणीचे संरक्षण करण्यास आपण पुरे पडणार नाही असे वाटून अमीर बरीद याने छावणी तशीच सोडली आणि सुलतानाला बरोबर घेऊन अहमदाबाद बिदरकडे पळ काढला. सुलतानाच्या छावणीत पाठीमागे राहिलेली लूट आदिलखान आणि इमाद-उल्मुल्क यांनी आपापसात विभागून घेतली आणि ते परस्परांच्या राजधान्यांकडे परत फिरले.

(२९०) हिजरी ९१६ } हिजरी ९१६ या वर्षी युसुफ आदिलखान मरण
इ.स. १५१० } पावला तेव्हा विजापूरचा पाडाव करण्यासाठी म्हणून अमीर बरीद याने चाल केली. परंतु त्याचे सर्व प्रयत्न व्यर्थ गेले आणि विजापूरच्या सिंहासनावरील घराण्याच्या सामर्थ्यात दिवसेंदिवस वाढच होत गेली.

हिजरी ९१८ } हिजरी ९१८ या वर्षी कुतुबउल्मुल्काने आपले स्वातंत्र्य जाहीर
इ. स. १५१२ } केले आणि खुत्ब्यातून सुलतानाच्या नावाची हाकालपट्टी केली. इतके झाले तरी देखील त्याने महमूदशहाकडे प्रतिवर्षी द्रव्याच्या स्वरूपात भेट पाठविण्याची प्रथा चालू ठेवली.

हिजरी ९२०) इ. स. १५१४) हिजरी ९२० या वर्षी अमीर बरीद याने सुलतानाच्या खजिन्यातील पैशाच्या जोरावर मोठी सैन्य भरती केली. नंतर सुलतानाला घेऊन त्याने कूच केले आणि इस्माईल आदिलशहाच्या शिबंदीपासून कुलबर्गा जिंकून घेतले. कुलबर्गा त्याने मरहूम दस्तुरदिनारचा मुलगा जहांगीर खान याला जहागिरीदाखल बहाल केले आणि सुलतानाकडून त्याला दस्तुरउलमुल्क हा किताब [२] (५५०) देवविला. दस्तुरउलमुल्काने सैन्य जमा करून त्याच्या बापाच्या ताब्यात असलेले सागरपासून नळदुर्गपर्यंतचे भीमा नदीच्या पूर्व बाजूकडील सर्व किल्ले जिंकून घेतले. अमीर बरीद याला मलिक अहमद बहरी आणि कुतुबउलमुल्क यांच्याकडून रसदीची मदत आल्यामुळे त्याने २०,००० सैनिकांसह नदी ओलांडली आणि मजल दरमजल करीत तो विजापूरच्या दिशेने निघाला. इस्माईल आदिलशहाने शहरानजीक त्याच्याजवळ लढाई दिली आणि त्याचा पूर्णपणे पराजय केला. त्याच्या फौजेची धूळदाण उडाली आणि मोठ्या गोंधळात त्याला रणांगण सोडून पळ काढावा लागला. या लढाईत महमूदशहा हा घोड्यावरून खाली पडला आणि त्याला भयंकर जखम झाली. रणांगणावर तो आणि त्याचा मुलगा अहमदखान हे अगतिक अशा अवस्थेत सापडले. त्यांना कैद करण्यात आले. तख्तनशीन राज्यप्रमुखांना ज्या मानाने वागविणे जरूर आहे तीच वागणूक इस्माईल आदिलशहाने सुलतानाबरोबर ठेवली. त्याने त्याचा योग्य तो आदरसत्कार केला आणि त्याच्या उच्चाधिकारपदाला साजेलशा सर्व प्रकारच्या सोयी-सवलती त्याने त्याला उपलब्ध करून दिल्या.[२०३]

(२९१) यानंतर थोड्याच काळाने महमूदशहा हा इस्माईल आदिलखानाबरोबर कुलबर्गा येथे गेला. तेथे इस्माईल आदिलशहाची बहिण बिबी मसिती आणि राजपुत्र अहमद यांच्यामधील विवाहाचा सोहाळा मोठ्या थाटामाटाने साजरा करण्यात आला. सुलतानाने आपल्याबरोबर सोबत आणि संरक्षण यासाठी ५००० परदेशी घोडेस्वार आदिलशहाकडून मागून घेतले आणि त्याने अहमदाबाद बिदरकडे कूच केले. तो शहराच्या नजीक येतो आहेसे पाहिल्यानंतर अमीर बरीद याने शहर खाली केले आणि औशाच्या किल्ल्याच्या आश्रयार्थ तो गेला. महमूदशहाने आता राजधानीचा ताबा घेतला. परंतु लवकरच इस्माईल आदिलशहाच्या अधिकाऱ्यांच्या कानावर आले की अमीर बरीद याला मरहूम मलिक अहमद याचा मुलगा बुरहाण निजामउल्मुल्क याच्याकडून मदत येऊन पोहोचली आहे. तेव्हा ते सुलतानाला सोडून निघून गेले. त्यावर अमीर बरीद राजधानीला परत आला आणि सुलतानावर त्याने पूर्वीपेक्षाही अधिक कडक बंधने लादली. या परिस्थितीला अतिशय कंटाळून [२] (५५१) त्या दुर्दैवी महमूदशहाने वऱ्हाडात गावील येथे पळून जाण्याचा मार्ग स्वीकारून आपली सुटका करून घेण्याचा प्रयत्न केला. त्यात तो यशस्वी झाला. तेथे गेल्यावर त्याने इमादउल्मुल्क याच्याकडून साहाय्य मिळविले. इमादउल्मुल्क याने त्याला घेऊन राजधानीच्या दिशेने कूच केले. अमीर बरीद याने आपल्याला अहमदाबाद बिदरच्या

किल्ल्यात कोंडून घेतले आणि बुरहाण निजामउल्मुल्क याच्याकडे मदतीची यांचना केली. त्याला जाऊन मिळण्यासाठी म्हणून बुरहाण निजामउल्मुल्काने ख्वाजा जहानची बरीच मोठी फौज देऊन रवानगी केली.

(२९२) अमीर बरीद आणि त्याचा दोस्त आता इमादउल्मुल्काच्या सैन्यावर हल्ला चढविण्यासाठी किल्ल्याबाहेर पडले. त्यांच्याबरोबर युद्ध करण्याची इमादउल्मुल्काने तयारी केली आणि लढाईसाठी आपल्या फौजेला सज्ज करून रणांगणात उभे केले. हे चालले असताना सुलतान स्नान करीत होता. शत्रू आपल्यावर चाल करून येत आहे ही बातमी देण्यासाठी इमादउल्मुल्क याने आपला दूत सुलतानाकडे रवाना केला. सुलतानाला ऐकू जावे अशा आवाजात त्या दूताने असे उर्मटपणे उद्गार काढले की अशा कठीण प्रसंगी जो सुलतान आंघोळ करण्यात दंग आहे तो आपल्या अमीर-उमरावांच्या उपहासाचे लक्ष बनावा यात आश्चर्य करण्याजोगे काहीच नाही. दूताकडून अवहेलनापूर्वक उच्चारले गेलेले हे शब्द सुलतानाच्या हृदयाला जाऊन भिडले. त्याच्या मनाची अशी समजूत झाली की या सगळ्या प्रकाराच्या मुळाशी इमाद-उल्मुल्काचा उद्दामपणा आहे. या समजुतीमुळे तो भयंकर संतापला आणि शक्य तेवढ्या जलद तो सैन्याच्या फळीला जाऊन मिळाला. परंतु एकाएकी त्याने आपल्या घोड्याला टाच मारली आणि अमीर बरीदच्या सैन्याच्या दिशेने आपला घोडा पिटाळला. यावर इमादउल्मुल्काने अतिशय उतावीळपणे त्वरा करून आपल्या राज्याकडे माघार घेतली. इकडे अमीर बरीदने मोठ्या विजयोन्मादाने शहरात सुलतानासमवेत प्रवेश केला.

(२९३) अमीर बरीदने आता सुलतानाला इतके कडक कैदेत ठेवले की तो पुन्हा पळून जाण्याची शक्यता उरली नाही. महमूदशहा निराशेने अगदी अगतिक झाला. त्याला वार्धक्य आले आणि त्याची बुद्धी दुर्बल झाली. अशा परिस्थितीत कोणताही प्रतिकार न करता त्याने आपल्या हातातील सत्तचा त्याग केला आणि दारू आणि स्त्रीसंगापासून मिळणारे सुख आणि बादशाहीपणाच्या नुसत्या बाह्यांग बडेजावाच्या भपक्यावर मनाचे समाधान करून घेतले. हिजरी ९२३ [२] (५५२)

हिजरी ९२३ }
इ. स. १५१७ }

या वर्षी त्याला बरोबर घेऊन बशीरखानाविरुद्ध माहूरवर चाल करून जाण्याची अमीर बरीदला निकड वाटली. झालेल्या लढाईत बशीरखान आणि त्याचा मुलगा हे ठार झाले. माहूरचा ताबा जहागिरीदाखल घालीब

जिल्हज ४ }
हिजरी ९२४ }
ऑक्टोबर २१ }
इ. स. १५१८ }

खानाकडे सोपविण्यात आला. यानंतर महमूदशहा राजधानीकडे परतला. तेथे जिल्हज महिन्याच्या ४ तारखेला सतत स्थित्यंतर होत असलेल्या आणि अतिशय कष्टमय अशा ३७ वर्षे आणि २० दिवसांच्या कारकिर्दीनंतर तो मरण पावला. २०४* ते २१०* व २१०* अ

अहमदशहा बहमनी दुसरा [२] (५५३)

(२९४) अमीर बरीद याच्या ताब्यात फारच थोडा मुलख होता. आपण जर आपले स्वातंत्र्य जाहीर केले तर राज्यातील भोवतालच्या प्रदेशातील इतर सत्ताधीश (ज्यांनी यापूर्वीच आपले स्वातंत्र्य जाहीर केले होते) आपल्यावर हल्ला करतील या भीतीने त्याने महमूदशहाचा मुलगा राजपुत्र अहमद याला तख्तावर बसविले. त्याच्या ताब्यात त्याने राजवाडा आणि वापर करण्यासाठी म्हणून शाही जडजवाहिर दिले. उदरनिर्वाह करण्यासाठी रोजचा तनखा म्हणून द्रव्याची नेमणूकही त्याच्यासाठी करून दिली. परंतु रोजच्या खर्चासाठी हा तनखा अपुरा पडल्यामुळे त्याने बहमनी घराण्यातील सुलतान वापर करीत असलेला मुकुट मोडला आणि गुप्त-पणे त्यातील हिऱ्यांची विल्हेवाट लावली. या मुकुटाची किंमत ४ लक्ष होन एवढी होती. अमीर बरीद याला जेव्हा या परिस्थितीची जाणीव झाली तेव्हा त्याने या हिऱ्यांच्या विक्रीच्या भानगडीत असलेल्या अनेक गायक, नर्तक आणि इतर मंडळींना ठार मारले. परंतु या विकल्या गेलेल्या हिऱ्यांचा शोध लागून ते त्याच्या हाती कधीच लागले नाहीत. कारण हिरे खरेदी करणारे हिऱ्यांबरोबर केव्हाच विजयनगरकडे पळून गेले होते. अहमदशहाने गुप्तपणे आपले अनुचर इस्माईल आदिलशहा याजकडे पाठवून त्याच्याजवळ आपल्याला अमीर बरीद देत असलेल्या वाईट [२] (५५४) वागणुकीबद्दल तक्रार केली. इस्माईल आदिलशहाने आपले वकील नजराणा आणि हिजरी ९२७ } भेटीच्या वस्तू देऊन बिदरच्या दरबाराकडे पाठविले. परंतु ते इ. स. १५२० } येऊन पोहोचण्याच्या आत अहमदशहा दुसरा मरण पावला. सिंहासनावर आल्यानंतर दोनच वर्षांनी हिजरी ९२७ यावर्षी त्याचा मृत्यू झाला.

अल्लाउद्दीनशहा बहमनी दुसरा [२] (५५५)

(२९५) अहमदशहाच्या मृत्यूनंतर १४ दिवसपर्यंत अमीर बरीद याने तख्तावर कोणाला बसविले नाही. परंतु त्यानंतर स्वतः तख्तावर बसण्याच्या ऐवजी बहमनी घराण्यातील एखाद्याच्या मस्तकावर राजमुकुट ठेवणे शहाणपणाचे आहे असे त्याने ठरविले. याप्रमाणे अल्लाउद्दीन दुसरा याची त्याने सुलतानपदासाठी निवड केली.

(२९६) अल्लाउद्दीनच हा स्वभावतःच अतिशय समजूतदार होता. आपल्या अगोदर गादीवर आलेल्या सुलतानांचा लंपटपणा आणि बदफैलीपणा याचे झालेले घोर परिणाम त्याने स्वतः बघितले होते. तेव्हा त्याने कोणत्याही बाबतीत अतिरेकीपणाचे वर्तन टाळले आणि अमीर बरीद याची सत्ता नामशेष करण्याचा त्याने विचार केला. अमीर बरीदबरोबर त्याने इतके सख्य जोडले की अमीर बरीद देखील काही काळ बेसावध झाला. अल्लाउद्दीनने त्यानंतर गुप्तपणे आपल्या निवासस्थानाजवळ सशस्त्र लोक विखरून ठेवले. दुसऱ्या चान्द्रमासाच्या दिवशी अमीर बरीद त्याला भेटण्यासाठी येणार होता तेव्हा त्याने त्याला कैद करण्याचा निश्चय केला. तत्कालीन रूढ असलेल्या प्रथेला

अनुसरून अमीर बरीद हा आपल्या मुलांसहवर्तमान सुलतानाचे अभिनंदन करण्यासाठी आला. अमीर बरीद हा जेव्हा अल्लाउद्दीनच्या निवासस्थानाच्या नजीक येऊन पोहोचला तेव्हा लपवून ठेवलेल्या लोकांपैकी एकाला शिंक आली.[२११a] अमीर बरीदला भीती वाटून तो साशंक झाला आणि पाठीमागे फिरून त्याने आपले रक्षक [२] (५५६) वाटेत कोणी लपून बसले आहे किंवा काय हे शोधण्यासाठी पाठविले. अल्लाउद्दीनचा कट उघडकीस आला आणि त्यात सामील असलेल्या सर्वांची कत्तल करण्यात आली. अल्लाउद्दीनची सुलतानपदावरून उचलबांगडी करण्यात आली आणि त्याला बंदिवासात ठेवण्यात आले. बंदिवासात असतानाच काही कालावधीनंतर त्याचा खून करण्यात आला. अल्लाउद्दीनची कारकीर्द जेमतेम २ वर्षे आणि ३ महिने एवढी झाली.

वलीउल्ला शहा बहमनी [२] (५५७)

(२९७) अल्लाउद्दीन शहा याला सिंहासनावरून पदच्युत केल्यावर अमीर बरीद याने महमूदशहा बहमनी याचा आणखी एक मुलगा वलीउल्ला याला सिंहासनावर बसविले. वलीउल्ला याला अमीर बरीद याने जो तनखा नेमून दिला त्यावर त्याने समाधान मानले आणि राज्यकारभाराच्या कोणत्याही बाबतीत ढवळाढवळ करण्याच्या भानगडीत तो पडला नाही. परंतु अखेर त्याच्यावर लादण्यात आलेल्या बंधनांमुळे त्याची वृत्तीही विचलित झाली आणि त्याने आपल्याला अधिक स्वातंत्र्य मिळावे यासाठी जारीने प्रयत्न सुरू केले. यावर अमीर बरीदने त्याला राजवाड्याच्या परिसरातच बंदिस्त करून ठेवले. वलीउल्लाला तख्तावर बसविल्यानंतर तीनच वर्षांनी त्याच्या राणीबद्दल अमीर बरीदच्या मनात पापवासना निर्माण झाली. अमीर बरीदने त्याला विषप्रयोग करविला आणि त्याच्या राणीशी विवाह केला.

कलिमउल्ला शहा बहमनी [२] (५५८)

(२९८) वलीउल्लाच्या मृत्यूनंतर कलीमउल्ला शहा याला सुलतान म्हणून जाहीर करण्यात आले. कलीमउल्ला हा अहमदशहाला युसुफ आदिलशहाच्या मुलीपासून झालेला मुलगा. केवळ सुलतानाच्या नुसत्या नावाखेरीज कलीमउल्लाकडे दुसरे कोणतेही अधिकार नव्हते. आणि राजवाड्याच्या बाहेर पडण्याची परवानगी त्याला कधीही देण्यात येत नसे. हिजरी ९३३ यावर्षी बाबर बादशहाने दिल्ली शहर (हिजरी ९३३ इ. स. १५२६) जिंकून घेतले. यावर इस्माईल आदिलशहा, बुरहाण निजामशहा आणि कुतुबशहा यांनी त्याच्या दरबारात आपले वकील पाठविले. कलीमउल्ला याने देखील आपला एक अनुचर वेष पालटून देऊन बाबराच्या दरबारी एक अर्जी देऊन पाठविला. त्यात त्याने असे कळविले की आपले राज्य बळकाविले गेले आहे आणि बंडखोर नोकरदारांनी आपल्याला बंदिस्त करून ठेवले आहे. अशा या विपन्न परिस्थितीतून दिल्लीचे बादशहा जर आपली सुटका करतील तर त्यास आपण दौलताबाद आणि वऱ्हाडचा प्रांत तोडून देऊ. बाबरने जिंकलेल्या प्रांतात अजून स्थिरस्थावर झाली

नव्हतो. माळवा आणि गुजरातच्या सुलतानांचा अजून मोड व्हावयाचा होता. त्यामुळे बाबराने कलीमउल्लाच्या विनंतीकडे दुर्लक्ष केले. परंतु कलीमउल्लाने बाबर [२] (५५९) बादशहाला वरीलप्रमाणे अर्जी पाठविल्याचे अमीर बरीद याला कळले. तेव्हा त्याने कलीमउल्लाचा अधिकाधिक छळ करण्यास सुरुवात केली. तेव्हा कलीमउल्ला आपला चुलता विजापूरचा इस्माईल आदिलशहा याच्याकडे पळून गेला. त्याचे आदिलशहाने योग्य प्रकारे आदरातिथ्य केले. परंतु इस्माईल आदिलशहाच्या त्याच्याबरोबरील वागणुकीची त्याला चीड आली तेव्हा कलीमउल्ला हा अहमदनगरच्या बुरहाण निजामशहाच्या आश्रयाला गेला. पहिल्या प्रथम बुरहाण निजामशहाने त्याची इतकी बडदास्त राखली की कलीमउल्लाच्या पुढ्यात बुरहाण निजामशहा उभा राहात असे. परंतु त्याला जेव्हा असे सांगण्यात आले की त्याने जर असे केले तर त्याच्या शाही इतमामाला ते निश्चितपणे कमीपणा आणणारे आहे. यावर बुरहाण निजामशहाने वरील प्रथा बंद केली. कलीमउल्लाशहा स्वतःच्या मृत्यूपर्यंत अहमदनगरच्या आश्रयाला राहिला. त्याच्या मृत्यूबरोबर बहमनी घराणे संपुष्टात आले. परंतु खरी वस्तुस्थिती सांगायची झाली तर कलीमउल्लाच्या मृत्यूपूर्वीच दक्षिणेची विभागणी पाच राज्यांमध्ये झाली होती. ती राज्ये म्हणजे आदिलशाही अथवा विजापूरची सलतनत, कुतुबशाही अथवा गोवळकोंड्याची सलतनत, इमादशाही अथवा वऱ्हाडची सलतनत, निजामशाही अथवा अहमदनगरची सलतनत आणि बरीदशाही अथवा अहमदाबाद बिदरची सलतनत. या शाह्यांचा इतिहास पुढील खंडात देण्यात येईल. [२१२★]

पुस्तक तिसरे

प्रकरण तिसरे (चालू)

अहमदनगरच्या निजामशाही घराण्याचा इतिहास

मलिक अहमद निजामशहा

(१) अहमद [२१३□] निजामशहा हा [२१४□] मलिक नायब निजाम उलमुल्क बहरी याचा मुलगा. मलिक नायब हा मूळचा विजयनगरचा [३] (१८९) ब्राह्मण होता. त्याचे खरे नाव तिमाप्पा असे होते. त्याच्या बापाचे नाव भैरव.

अहमदशहा बहमनीच्या मुसलमान फौजेकडून तो कैद केला गेला. तो वयाने तेव्हा फारच कमी होता. त्यावेळी त्याला मुसलमान धर्माची दिक्षा देण्यात आली. त्याचे नाव हसन असे ठेवण्यात आले. राजवाड्यातील एक गुलाम म्हणून तो लहानाचा मोठा झाला. त्याच्या कर्तबगारीचा सुलतानावर एवढा प्रभाव पडला [३] (१९०) की त्याने हसनची आपला सर्वांत मोठा मुलगा राजपुत्र महमूद याच्या तैनातीत नेमणूक केली. राजपुत्र महमूद याच्याबरोबरच त्याचे शिक्षण झाले. फारसी आणि अरबी वाङ्मयावर त्याने असामान्य प्रभुत्व संपादन केले. त्याच्या वडिलांचे नाव भैरव असे होते त्यावरून त्याला मलिक हसन भैरव असे नाव पडले. परंतु राजपुत्राला या नावाचा उच्चार बरोबर करता येत नसे म्हणून भैरव या नावाचा बहरी असा अपभ्रंश झाला. ज्यावेळी राजपुत्र महमूद सिंहासनावर आला त्यावेळी त्याने मलिक हसन याला १००० घोडेस्वारांचा मनसबदार केले. असेही म्हणतात की त्याचे आडनाव बहरी असल्यामुळे–बहरी म्हणजे ससाणा –त्याची नेमणूक महमूदशहा बादशहाने बहिरी ससाणे घेऊन शिकार करणारा अधिकारी या जागेवर केली. तुर्की भाषेत या अधिकाराच्या जागेला खुषबेगी असे नाव आहे. काही लोकांनी असे ठामपणे सांगितले आहे की मलिक हसन बहरी याला बहरी हे नाव मिळाले ते तो या अधिकारावर होता म्हणूनच. कालांतराने तो राज्याच्या सर्वोच्च अधिकाराच्या जागेपर्यंत पोहोचला. सुलतानाने त्याला आश्रफ हुमायून आणि निजाम उलमुल्क ह्या पदव्या देऊन त्याचा सन्मान केला. मलिक हसनवर ख्वाजा जहान महमूद गावान याची अतिशय मर्जी होती. त्याने सुलतानापाशी अशी शिफारस केली की राजमहेंद्री आणि कोंडापल्ली-सहित तेलंगणाच्या सुभेदारीवर मलिक हसन याला नेमण्यात यावे. त्याप्रमाणे राजमहेंद्री आणि कोण्डापल्ली ही राज्ये त्याला जहागिरीदाखल देण्यात आली. महमूद गावानचा मृत्यू झाल्यानंतर मलिक हसन त्याच्या जागी अधिकारपदावर आला. त्याला मलिक नायब ही पदवी मिळाली. महमदशहा बहमनी याचा मृत्यू झाल्यावर त्याचा मुलगा सुलतान महमूद याचा मुख्य वजीर म्हणून मलिक हसनची नेमणूक करण्यात आली. त्याने वऱ्हाड आणि दौलताबाद नजिकच्या जिल्ह्यांची त्याच्या जहागिरीत भर घातली. या जहागिरीची व्यवस्था बघण्याचे काम मलिक नायबचा मुलगा मलिक अहमद याजकडे सोपविण्यात आले. तो जुन्नर मुक्कामी त्यानंतर राहू लागला. त्याचप्रमाणे ख्वाजा जहान दक्कनी याची नेमणूक परंड्याच्या सुभेदारीवर करण्यात आली. मलिक नायब याने आपला मुलगा [३] (१९१) मलिक अहमद याला जहागिरीदाखल मिळालेले जिल्हे ताब्यात घेता यावे यासाठी योग्य ती शाही फर्माने मिळविलेली होती. तरी देखील ज्या मराठा अधिकाऱ्यांच्या ताब्यात ते जिल्हे होते ते त्यांनी सुलतान वयात येऊन आपला राज्यकारभार बघावयास लागेपर्यंत मलिक अहमदच्या ताब्यात देण्याचे नाकारले. या मराठा अधिकाऱ्यांवर ख्वाजा महमूद गावान याचा अतिशय विश्वास होता. मलिक अहमद

याने आपल्या हातातील हुकुमाची अमलबजावणी करण्याचा निश्चय केला. त्याने जुन्नरच्या (शिवनेरी) किल्ल्यावर हल्ला केला. हा किल्ला डोंगराच्या माथ्यावर बांधण्यात आलेला असून तत्काळी अतिशय अभेद्य म्हणून समजला जाई. वेढा बराच काळ चालल्यानंतर किल्ल्यावरील शिबंदीने तलवारी आपल्या गळ्यात अडकविल्या आणि आपल्या अंगावर कफन्या पांघरून ते किल्ल्याबाहेर आले आणि त्यांनी मलिक अहमदपाशी अभयाची याचना केली. मलिक अहमदने किल्ल्याचा ताबा घेतला. त्यावेळी किल्ल्यात साठवून ठेवलेली महाराष्ट्र आणि कोकण देशाच्या पाच वर्षांच्या जमीनमहसूलाची रक्कम मलिक अहमदच्या ताब्यांत आली. आपल्या ताब्यात आलेल्या रकमेचा फायदा घेऊन मलिक अहमद याने आपला वागण्याचा पवित्रा बदलला. आपले अधिकारी आणि शिपाई यांना त्याने त्यांनी केलेल्या चाकरी-बद्दल भरपूर बक्षिशी दिली. त्याच्या अधिकारापुढे पुढे नमूद केलेल्या किल्ल्यांच्या अधिकाऱ्यांनी मान झुकविली नव्हती. त्यांचा पाडाव करण्यासाठी त्याने कूच केले. ते किल्ले म्हणजे चावंड, लोहगड, तुंग, कोआरी, तिकोणा, कोंडाणा, पुरंदर, भोरप, जीवधन, कुहरदुर्ग, मुरंजन, महोली आणि पाली. हे सर्व किल्ले त्याने बळाचा वापर करून आपल्या ताब्यात घेतले. त्यानंतर काही काळाने त्याने कोकणचा सर्व प्रांत जिंकून घेतला आणि नंतर तो दंडराजापूर या सागरीबंदराला वेढा घालून बसला असताना आपला बाप मलिक नायब निजामउलमुल्क बहरी याचा खून झाल्याची हकीकत त्याच्या कानावर आली. [२१५८] ही बातमी कळताच त्याने तूर्तास वेढा उठविण्याचे ठरविले आणि तो जुन्नरला परतला. तेथे त्याने [३] (१९२) आपल्या बापाच्या सर्व पदव्या धारण केल्या आणि तो स्वतःला अहमद निजाम उल्मुक बहरी या नावाने संबोधू लागला. जरी त्याने सुलतान ही पदवी ताबडतोब धारण केली नाही तरी इतिहासकार त्याचा एकमुखाने सुलतान असाच उल्लेख करतात. म्हणून मी ग्रंथाचा लेखक (महमद कासीम अस्त्राबादी फरिश्ता) मलिक अहमद याचा उल्लेख या ग्रंथाच्या पुढच्या पानात अहमद निजामशहा बहरी असा करण्याचे ठरविले आहे. त्याला या नावाने संबोधणे हेच माझ्या दृष्टीने योग्य आहे.

(४) मलिक अहमद जुन्नर येथे परतल्यानंतर त्याने पुष्कळ दिवस आपल्या बापाच्या मृत्यूबद्दल शोक करण्यात आणि त्याची उत्तरक्रिया करण्यात घालविले. बापाच्या मृत्यूचे सुतक संपल्यानंतर त्याने आपले लक्ष देशाचा कारभार चांगल्या तऱ्हेने व्हावा याबद्दल उपाययोजना करण्याकडे दिले. तो न्यायाच्या कामात इतका निष्ठुर होता की त्याच्या हुकमाशिवाय पोलाद हे लोखंडाला आकर्षून घेण्यास असमर्थ ठरे आणि त्याचप्रमाणे कहरबाची गवतावरील सत्ता नाहीशी होत असे. याचा अर्थ असा की मलिक अहमदच्या हुकमाशिवाय इकडचे पान तिकडे हलत नसे किंवा कोणाचीही दुसऱ्याला लुबाडण्याची हिंमत होत नसे. मलिक अहमद उत्तमपैकी सेनानी

होता. त्याच्याकडे जेव्हा तेलंगणाचा कारभार सोपविण्यात आला तेव्हा ओरियाच्या राज्याकडून होणारे हल्ले परतवून लावण्यात लष्करीदृष्ट्या त्याच्या अंगी असलेले असामान्य कौशल्य दृष्टोपत्तीस आले. त्याचा परिणाम असा झाला की बहमनींच्या दरबारातील सर्वांची इच्छा जरी त्याच्या सत्तेचा नाश करावा अशी होती तरी बहमनी सरकारचा कोणताही अधिकारी त्याच्याविरुद्ध चाल करून जाण्यास तयार होईना. आपला मुख्य वजीर कासीम बरीद याच्या सल्ल्यावरून बहमनी सुलतानाने वारंवार विजापूरच्या युसुफ आदिलखान सवाई याला हुकूम पाठविले की तुम्ही ख्वाजा जहान दक्नी आणि जैनउद्दीन तालीश यांजबरोबर मिळून जुन्नरवर चाल करून जा. परतु युसुफ आदिलखानाने आपले कर्तव्य टाळले. इतकेच नव्हे तर अहमद निजामशहाला त्याच्यावर कोसळणाऱ्या संकटाची जाणीव देऊन सावध केले. त्याच-प्रमाणे इंदापूर हे गाव त्याच्या खुद्द जहागिरीच्या मुलुखात [३](१९३) मोडत असताना देखील त्याने आपल्या फौजेला ते खाली करण्याचा हुकूम दिला.

(३) अहमद निजामशहाने जरीफ उलमुल्क अफगाण याला आपला अमिर उलउमरा केले आणि नासिरउल्मुल्क गुजराती याच्याकडे त्याने मिरजुम्ला या २१६□
पदाचे अधिकार सोपविले. यापूर्वी त्याच्यावर जैनुद्दीन अली तालिश चाल २१७□
करून आला होता त्याच्याकडे त्याने तहाची बोलणी सुरू केली आणि त्याला असे कळविले की बहमनी सत्तेविरुद्ध मला आता जो लढा द्यावयास लागणार आहे त्यामध्ये तुम्ही मला सामील होऊन या लढ्यात बहमनींविरुद्ध आपली संयुक्त आघाडी उघडण्यास मला मदत करा. जैनुद्दीन याने या योजनेबद्दल लक्षपूर्वक विचार केला आणि मलिक अहमदची इच्छा पुरी करण्याच्या दृष्टीने त्याने काही पावलेही टाकली. दरम्यान बहमनींचा एक अधिकारी शेख मुवालिद अरब याने अहमद निजामशहाचा पाडाव करण्याचे कामी आपली नेमणूक होण्याबद्दल जेव्हा तयारी दाखविली आणि त्या हेतूने कूच करित तो जेव्हा जुन्नरच्या दिशेने येत असताना परंड्याला येऊन दाखल झाला तेव्हा मलिक अहमद निजामशहा याला आपण जाऊन मिळाल्यास त्याच्या होणाऱ्या भयानक परिणामाची त्याला भिती वाटली आणि त्याने सुलतानाच्या सैन्याला मिळण्याचे ठरविले. अहमद निजामशहाने आपला जनाना शिवनेरीच्या अभेद्य दुर्गावर पाठीमागे ठेवला आणि बहमनींच्या सैन्याला तोंड देण्यासाठी त्याने कूच केले. परंतु सरळसरळ सामन्यात आपल्यापेक्षा संख्येने अधिक असलेल्या बहमनींच्या फौजेबरोबर तोंड देण्यास आपली ताकद अपुरी पडेल असे त्याला वाटले. तेव्हा त्याने बादशाही छावणीभोवती आपले घोडदळ घेऊन घिरट्या घालण्यास सुरुवात केली आणि त्यांची रसद त्याने मारली. या सुमारास त्याला प्रथमच असे कळले की जैनुद्दीन अली तालिश हा आपला पक्ष सोडून शत्रूपक्षाला जाऊन मिळण्याच्या विचारात आहे. अली तालीश आणि सुलतानाची फौज यामध्ये

हातमिळवणी शक्यतोवर होऊ न देण्यासाठी प्रयत्न करण्याचे, हे कळताचक्षणी त्याने ठरविले. तेव्हा त्याने अतिशय धाडसाचा असा एक व्यूह कृतीत आणण्याचे ठरविले. त्याच्या ह्या बेतात त्याला अमाप यशाची प्राप्ती झाली. त्याने अचानक सुलतानाच्या फौजेच्या छावणीजवळून एका रात्री उलट दिशेने कूच केले आणि तो जैनुद्दीन याचे मुख्य ठाणे आणि जहागिरीचे गाव चाकण येथे दाखल झाला. तेथे [३] (१९४) क्षणभरही विश्रांतीसाठी न थांबता त्याने झपाट्याने हल्ला करून चाकण काबीज केले. चाकणच्या किल्ल्याच्या भिंती चढून जाण्यात अहमदने तटावर प्रथम पाऊल ठेवले आणि आपल्या बरोबरीच्या १७ सशस्त्र अधिकाऱ्यांना, किल्ल्यावरील शिबंदीला धोक्याचा इशारा पोहोचण्याचे आगोदरच, तो वर घेऊन गेला आणि किल्ल्यात पाय रोवून बसण्याचे कामी यशस्वी झाला. त्याच्या बरोबरची इतर माणसे पाठोपाठ तट चढून आत घुसली आणि मग सर्रास कत्तलीला सुरुवात झाली. किल्ल्यावरील शिबंदीने प्राणपणाने लढा दिला पण त्यांचे शौर्य वाया गेले. अहमद निजामशहाने चाकण घेतले. जैनुद्दीन अलीसह एकंदर ७०० पर्यंत माणसे या हल्ल्यात कामास आली.

(४) अहमद निजामशहाने आपल्या सैन्याचा मुख्य विभाग आपला सेनापती नासिर उलमुल्क गुजराती याचे अधिपत्याखाली शेख मुवालिद याच्या हालचालीवर नजर ठेवण्यासाठी नियुक्त केला होता. नासिर उलमुल्क याने दोन वेळा आपल्यापेक्षा संख्येने अधिक असलेल्या बहमनींच्या फौजेवर अविचाराने हल्ला करण्याचे धाडस दाखविले आणि दोन्ही वेळा त्याचा पराभव झाला. ही बातमी कानावर येताच अहमद निजामशहाने चाकण सोडले आणि आपल्या सैन्याला मिळून त्याने शेख मुवालिदच्या छावणीवर रात्रीच्या वेळी हल्ला चढविला. बहमनींच्या फौजेचा पूर्णपणे पराभव झाला. त्यांचा सेनापती आणि त्यांचे इतर अनेक नावाजलेले अधिकारी धारातिर्थी पतन पावले. बहमनींच्या सैन्याचे सर्व जड सामान-सुमान, हत्ती आणि राहुट्या अहमद निजामशहाच्या हाती पडली. अहमद निजामशहा या विजयानंतर जुन्नरला परतला आणि आपल्या राज्याच्या मुलकी राज्यकारभाराकडे त्याने जातीने लक्ष घालण्याचे कामी आपल्याला वाहून घेतले.

(५) शेख मुवालिद याच्या पराजयानंतर महमूदशहा बहमनीने अजमत उल्मुल्क डबीर याला दुसरे १८००० चे सैन्य देऊन अहमद निजामशहा विरुद्ध रवाना केले. अहमद शहाने पूर्वीप्रमाणेच आपले धोरण ठेवले. समोरासमोर लढाई देण्याचे त्याने टाळले आणि आपल्या फौजेसहित तो कदुराबादच्या डोंगराळ मुलखांत जाऊन बसला. [२१८८] अजमतउल्मुल्क हा जेव्हा मुरीघाटाजवळ पोहोचला [३] (१९५) तेव्हा अहमद निजामशहाने ३००० घोडेस्वार घेऊन झपाट्याने अहमदाबाद बिदरच्या दिशेने कूच केले. शहराचे रखवालदार त्याने यापूर्वीच आपल्या बाजूला मिळवून घेतले असल्यामुळे त्यानी अहमदशहाला रात्रीच्या वेळी प्रवेश देऊन शहरात घेतले. अहमद-

शहाने आपल्या बापाच्या जनान्यातील बायकामंडळींचा ताबा घेतला आणि त्याना त्याने जुन्नरकडे पाठवून दिले. सकाळी त्याने आपल्यावर चाल करून आलेल्या सर्व अधिकाऱ्यांच्या बायकांना पकडले आणि त्यांना घेऊन तो परंड्याच्या दिशेने निघाला. वाटेमध्ये त्या सर्व स्त्रियांची आदब राखली जाईल याची सर्वप्रकारे काळजी त्याने घेतली. बहमनी सुलतानाच्या सैन्याच्या जेव्हा तो जवळ येऊन पोहोचला तेव्हा या अधिकाऱ्यांनी त्याच्याकडे शब्द पाठविला की शत्रू म्हणून तुम्हाला प्रतिकार करण्याचा विचारच आम्ही करू शकत नाही कारण तुम्ही आमच्या जनान्याला अतिशय सन्मान-पूर्वक अशी वागणूक दिलेली आहे. परंतु एकाद्या चोरासारखे आपल्या शत्रूपासून पळून जाणे आणि स्त्रिया व मुले यांजबरोबर लढाई करणे हे तुम्हाला शोभून दिसत नाही. अशा तऱ्हेचे वर्तन फिरंगी आणि कुर्द यांच्या दृष्टीने देखिल तिरस्करणीय ठरेल. यावर अहमद निजामशहाने उदारपणे आपल्या हाती असलेल्या स्त्रियांची त्यांच्या नातेवाईकांकडे रवानगी केली आणि परंड्याच्या दिशेने तो चालून गेला. दरम्यान बहमनीसुलतानाकडून बहमनी सरदारांच्या छावणीत त्यांच्या वर्तनावर कडक टीकेचे कोरडे ओढणारा असा खलिता येऊन पोहोचला. त्याने त्यात अशी तक्रार केली होती की माझा बहिरीससाण्यासारखा अधिकारी निजामउल्मुल्क याचा मुलगा अहमद याला तुम्ही ससाण्यासारखे अस्मानात उंच उड्या मारू देत आहा आणि माझ्या फौजेला मात्र अतिशय अपमानास्पद वागणूक मिळावी ह्याची मला आतिशय खंत वाटते. त्याच्या भरारीकडे पाहून आपापल्या घरट्यात जणू काही माझे सैनिक थरथरा कापत पडले आहेत. त्याच्या तीक्ष्ण नखरूपी हल्ल्याच्या प्रहारांपासून त्यांना आपली मुलेबाळे आणि जनाना यांचे संरक्षण करणे देखील अशक्य होऊन बसले आहे. अशा परिस्थितीत अहमदला पकडणे तुम्हाला शक्य झाले तर बरे [३] (१९६) आणि चांगले होईल यात काहीच शंका नाही. परंतु त्यात तुम्हाला अपयश आले तर माझ्यापुढे आणि जगातील लोकांच्या दृष्टिकोनातून तुम्ही साफ साफ उतराल यात काहीच प्रत्यवाय नाही. बहमनींच्या सैन्याने बीडला मुक्काम केला. सैन्यातील अधिकाऱ्यांनी आपल्यावर ठेवण्यात आलेल्या ठपक्याबद्दल तक्रार केली आणि बादशहाला असे जाहीरपणे कळविले की, " शत्रू ज्या ठिकाणी आम्हाला मिळेल त्या ठिकाणी त्याच्यावर हल्ला करण्याची आमची तयारी आहे. परंतु आमचा सेनापती अजमत उल्मुल्क याला अहमदच्या हालचाली काय आहेत याबद्दल कसलाच कयास घेता येत नाही. जर दुसऱ्या एखाद्या सेनापतीची त्याच्या जागी नेमणूक झाली आणि अशा सेनापतीने आमच्या अंगी असलेल्या कर्तृत्वाला वाव देण्याची संधी दिली तर तुमच्या सुभाग्याच्या नुसत्या प्रभावानेच आमच्या यशाची निश्चिती होईल. " यावर महमूद शहाने अजमत उल्मुल्क याला परत बोलविले आणि त्याचे जागी बीडच्या सैन्याचे अधिपत्य स्वीकारण्यासाठी म्हणून तेलंगणाचा सुभेदार जहांगीर खान याला ३००० घोडेस्वार देऊन रवाना केले. जहांगीर खानाने यापूर्वी निरनिराळ्या कामगिऱ्या

बजावून प्रसिद्धी मिळविली होती. त्याने बीड येथे येऊन सैन्याचा ताबा घेतला आणि आपली छावणी परंड्याकडे हलविली. परंड्याचा सुमेदार ख्वाजाजहान याची अहमद निजामशहाला विरोध करण्याची इच्छा नव्हती. त्याने आपला मुलगा आजमखान याला अहमद निजामशहाला जाऊन मिळण्यासाठी रवाना केले आणि तो स्वतः परंडा किल्ल्याचा आश्रय घेण्यासाठी निघून गेला.

(६) अशी परिस्थिती असताना अहमद निजामशहाने वऱ्हाडचा सुलतान इमादउलमुल्क गावली याच्याकडे मदतीसाठी मागणी केली आणि त्याने जुन्नरच्या दिशेने माघार घेतली. दरम्यान जहांगीर खानाने पैठणचा ताबा घेतला. जहांगीर-खानाच्या या हालचालीमुळे अहमद निजामशहाने जेऊर घाटाच्या तोंडाशी तळ बसवून राहण्याचे ठरविले. त्या ठिकाणी त्याला कदुराबादहून [२१९] सैन्याची एक तुकडी आणि कुमक लादून आणलेला एक तांडा यासह नासिरउलमुल्क गुजराती हा येऊन मिळाला. आपली बाजू अशा तऱ्हेने बळकट झाल्यावर अहमद निजामशहाने जेऊरच्या खिंडीचा ताबा घेतला आणि तो जवळ पासच्या डोंगरातच ठाण मांडून बसला. जहांगीरखानाने तीस गाव [३] (१९७) घाटाच्या [२२०] मार्गे डोंगराळ भाग पार केला आणि त्याने भिंगार या गावाजवळ छावणी दिली. तेथे दोन्ही फौजा एक महिन्यापर्यंत समोरासमोर ६ कोस अंतरावरतळ देऊन राहिल्या. त्यानंतर पावसाळा सुरू झाला. पावसाळ्यात आपल्याला काही धोका नाही असे समजून जहांगीरखानाने [२२१] चैन आणि ऐषआराम करण्यास सुरुवात केली. त्याचा कित्ता त्याच्या सैन्यातील प्रत्येकजणाने गिरविण्यास सुरुवात केली.

(७) दरम्यान अहमद निजामशहाने शत्रूच्या सैन्याच्या परिस्थितीसंबंधी इत्थंभूत

रज्जब ३
हिजरी ८९५
मे २८
इ. स. १४९०

बातमी मिळविली आणि नंतर त्याने ३ रज्जब [२२२] हिजरी ८९५ या दिवशीच्या रात्री आजमखानाला बरोबर घेऊन शत्रूच्या छावणीवर हल्ला केला. दिवस उजाडता उजाडता ते शत्रूच्या छावणीत शिरले आणि त्यांनी शत्रूवर एकाएकी छापा घातला. या अचानक झालेल्या हल्ल्यात बहमनी सैन्याचा पार मोड झाला. जहांगीरखान, सय्यद इसाक, सय्यद लुतफुल्ला निजामखान आणि फत्तेखान वगैरे सर्व नामांकित अधिकारी ठार मारले गेले. ज्याना ज्याना अहमदशहाने कैद केले त्या त्या सर्वांना त्याने म्हशीवर बसविले आणि शिपायांच्या करमणुकीखातर त्या सर्वांची त्याने छावणीभर धिंड काढली. त्यानंतर त्याने त्या सर्वांची रवानगी अहमदाबाद बिदर इकडे केली. ह्या विजयाला अहमद निजामशहाने बागेचा विजय असे नाव दिले कारण त्या जागी अहमदशहाने एक राजवाडा बांधला आणि वाड्यासभोवार सौंदर्य-विभूषित अशी बाग त्याने तयार केली. त्याच्या वंशजांनी त्या बागेच्या सौंदर्यात अधिक भर घातली आणि त्या बागेसभोवार एक तटबंदी बांधून त्यांनी त्या बागेला बाग निजाम [२२३] असे नाव दिले. या विजयानंतर अहमद निजामशहाने जाहिररित्या

परमेश्वराची प्रार्थना करून आभार मानले. ज्या जागेवर त्याला विजय [३] (१९८) मिळाला होता त्या जवळील एका खेड्याचे वतनकीचे हक्क दान म्हणून अवलिये आणि फकीर यांच्या रहाण्याच्या खर्चासाठी म्हणून त्याने नेमून दिले. अशा तऱ्हेने अहमदशहाला कोणी प्रतिस्पर्धी अगर शत्रू राहिला नाही. वरील घटनेनंतर अहमदशहा जुन्नरला परतला. यानंतर विजापूरचा युसुफ आदिलशहा याच्या सल्ल्यावरून त्याने लगोलग खुत्ब्यामधून बहमनी सुलतानांची नावे गाळून टाकली आणि त्याजागी आपले स्वतःचे नाव बदली म्हणून घातले. यानंतर त्याने सुलतानपदाची निदर्शक शुभ्र छत्रचामरे धारण केली. परंतु यावर ख्वाजा जहान आणि त्याच्या स्वतःच्याच काही अधिकाऱ्यांनी विरोध दर्शविला. तेव्हा खुत्ब्यामधून आपले नाव घेतले जाऊ नये असा फेरहुकूम त्याने दिला. या एकंदर प्रकरणात त्याला जी माघार घ्यावी लागली तीमध्ये आपली मानहानी झाली असे तर होऊ नये म्हणून त्याने असे जाहीर केले की मी जे छत्रचामर धारण केले ते मी स्वतंत्र सुलतान झालो याबद्दल द्वाही फिरविण्यासाठी म्हणून नसून उन्हापासून माझे संरक्षण व्हावे म्हणून. अहमदशहाच्या अधिकाऱ्यांनी यावर विचार करून ठरविले की एकंदर गोष्ट जरी अशी आहे तर आम्ही जर छत्र वापरले तर त्याला विरोध होऊ होऊ नये. ही गोष्ट अहमदशहाने मान्य केली. त्या दिवसापासून तो आतापर्यंत दक्षिण देशात सुलतान आणि त्याचे प्रजाजन यांच्यामध्ये याबाबतीत तरी छत्राच्या रंगाची एक बाब जर सोडून दिली तर कोणताही भेदभाव आपल्याला आढळून येत नाही. सुलतान वापरत असलेले छत्र आतून शेंदरी रंगाचे असते तर सर्वसामान्य प्रजाजनांच्या बाबतींत त्याचा रंग पांढरा असतो. ही पद्धत फक्त दक्षिण देशातच आपल्याला दिसून येते. परंतु हिंदुस्थानात आपल्याला ही पद्धती आढळून येत नाही. [२२४ब] यानंतर थोडे दिवस गेल्यानंतर अहमद निजामशहाच्या दरबारातील अधिकाऱ्यांनी त्याला असा आग्रह केला की आपण खुत्ब्यामध्ये आपल्या नावाचा उल्लेख यापुढे करून त्या रूपाने राजचिन्हे धारण करावी. अहमद निजामशहाने या गोष्टीला आपली संमती दिली आणि तो म्हणाला की तुम्ही ही विशिष्ट मागणी करीत आहा त्यामुळेच मी राजचिन्हे धारण करण्यास माझी संमती देत आहे.

(८) या घटनेनंतर चौल जवळ असलेले दंडराजापूर हे सागरी बंदर घेण्याचे अहमद निजामशहाने ठरविले. बराच काळ वेढा चालल्यानंतर बंदर [३] (१९९) त्याच्या हस्तगत झाले. अशा तऱ्हेने कोकण देशाचा शांत मुलुख आपल्या ताब्यात आणल्यानंतर त्याने आपले विचार दौलताबाद जिंकून घेण्याकडे वळविले. त्या शहराच्या सुभेदाराने शहर आपल्या हाती सुपूर्द करावे म्हणून त्याने त्याच्याजवळ अंतस्थ कारस्थाने करण्यास सुरुवात केली. (किल्ल्याचा सुभेदार) मलिक वुजी आणि त्याचा भाऊ मलिक अश्राफ हे दोघे सुरुवातीस ख्वाजा महमूद गावान याच्या चाकरमान्यापैकी होते. त्याच्या मृत्यूनंतर ते दोघेजण महमूदशहा बहमनीच्या शिलेदारांच्या फलटणीत सामील झाले. अहमद निजामशहाचा बाप मलिक हसन निजाम उलमुल्क

बहरी याच्या आश्रयाखाली ते असताना सरतेशेवटी त्यांना अमीरकीच्या पदावर बढती देण्यात आली. मलिक हसन याने मलिक वुजी याला दौलताबादचा सुभेदार नेमले आणि दौलताबादच्या अधिपत्त्याखाली असलेल्या आजूबाजूच्या जिल्ह्यांचा सुभेदार म्हणून त्याने मलिक वुजी याचा भाऊ मलिक अश्राफ याची नेमणूक केली. बहमनींच्या दरबारात यापूर्वी जी अंदाधुंदी माजली होती तिचा फायदा एका मराठा अधिपतीने घेतला आणि गाळण्याचा किल्ला त्याने बळकविला. परंतु मलिक अश्राफ याने तो किल्ला आपल्या हवाली करण्यास त्याला भाग पाडले इतकेच नव्हे तर त्या मराठा अधिपतीच्या गाळण्या सभोवतालच्या मुलुखात लुटालुट करण्यासाठी ज्या स्वाऱ्या होत त्याही मलिक अश्राफ याने बंद पाडल्या. या दोघा भावांनी आपला कारभार इतक्या चोख रितीने चालविला की दौलताबादच्या आसमंतात कुप्रसिद्ध असलेल्या दरोडेखोरांना त्यांनी वठणीवर आणले. अगदी प्रथमच सुलतानपूर, नंदूरबार, बागलण आणि गुजरात यांच्या सरहद्दीकडे जाणारे रस्ते व्यापारी आणि प्रवासी यांना इकडून तिकडे जाण्यास अतिशय सुरक्षित झाले. या रस्त्यावर पहारा देण्याची आता जरुरी उरली नाही. त्या देशातील रहिवाशी या भावांच्या राज्यकारभारामुळे इतके सुखी झाले की त्या प्रदेशाला समृद्धीची एक आगळी कळा प्राप्त झाली. २२५ □ निजाम उलमुल्क याच्या आश्रयामुळे आपल्याला जे वैभव प्राप्त झाले त्याच्या कृतज्ञतेच्या पोटी त्या दोघा भावांनी त्याचा मुलगा अहमद निजामशहा [३] (२००) याच्याबरोबर अत्यंत मैत्रीचे संबंध ठेवले. ही मैत्री अधिक बळकट व्हावी हा हेतू मनात धरून अहमद निजामशहाने बाग निजामच्या विजयप्राप्तीनंतर आपली बहीण बिबी जीनत हीचे मलिकवुजी याजबरोबर लग्न लावून दिले. मलिकवुजी याला या लग्नापासून एक मुलगा झाला. मलिक वुजीचा धाकटा भाऊ मलिक अश्राफ याची मलिक वुजीनंतर सुभेदारीच्या पदावर येण्याची महत्त्वाकांक्षा होती. त्याच-प्रमाणे आपले स्वतंत्र राज्य स्थापावे हा हेतूही त्याच्या मनात होता. मलिक वुजीला मुलगा झाल्यामुळे आपल्या मनातील आशांचा पार चक्काचूर झाला आहे असा विचार त्याच्या मनात आला आणि त्याने अतिशय क्रूरपणे मलिक वुजी आणि त्याचा मुलगा या दोघांचाही खून केला. यानंतर त्याने दौलताबाद येथे आपले स्वातंत्र्य जाहिर केले आणि बुरहाणपूर, गुजरात आणि वऱ्हाड येथील सुलतानांबरोबर एकजुटीचा तह करण्याचे प्रयत्न केले. आपला नवरा आणि मुलगा यांचा खून झाल्यावर बिबी जीनत ही जुन्नरकडे पळून गेली आणि तिने आपला भाऊ अहमद निजामशहा याचा आश्रय घेतला. त्याने हिजरी ८९९ यांवर्षी दौलताबादवर मलिक अश्राफ विरुद्ध चाल केली.

हिजरी ८९९ इ. स. १४९३ त्याचे सैन्य बाग निजाम येथपर्यंत जेमतेम पोहोचले. तेथे त्याला कासीम बरीदने पाठविलेली पत्रे मिळाली. या पत्रात कासीम बरीद याने असे कळविले होते की युसुफ आदिलखान याने बिदरला वेढा दिला आहे. तुम्ही त्याच्या विरुद्ध मदत करण्यासाठी ताबडतोब निघून या. आपण माझ्या

मदतीस आल्यास दौलताबाद जिंकून घेण्याचे कामी मी आपल्याला मदत करीन. यावर अहमद निजामशहाने दौलताबाद जिंकून घेण्याचा आपला बेत तूर्तास रद्द केला आणि त्याने बिदरकडे कूच केले. बिदरचा वेढा त्याने कशा तऱ्हेने उठविला याची हकीकत युसुफ आदिलशहाच्या कारकिर्दीच्या इतिहासात निवेदन केलेली आहेच. त्यानंतर त्याने दौलताबादकडे कूच केले. दौलताबादच्या किल्ल्याला त्याने २ महिनेपर्यंत वेढा दिला पण त्याच्या पदरात यश पडले नाही. म्हणून तो जुन्नरकडे परत फिरला.

(९) कूच करत करत तो भिंगार या खेड्याजवळ येऊन पोहोचला. भिंगार हे खेडे जुन्नर आणि दौलताबाद येथून सारख्या अंतरावर वसलेले आहे. तेथे त्याने आपल्या राज्याची राजधानी स्थापन करण्याचे ठरविले. या ठिकाणाहून दौलताबादचा किल्ला त्याच्या हाती पडेतोपर्यंत दौलताबादच्या आजूबाजूच्या मुलखाची लुटालूट आणि जाळपोळ करण्यासाठी दरसाल आपल्या [३] (२०१) फौजेची रवानगी करण्याची योजना त्याने आखली. हा हेतू मनात धरून सीना नदीच्या तीरावर हिजरी ९०० यावर्षी बाग निजामच्या नजीक त्याने आपल्या राजधानीचे शहर बांधण्यासाठी मूहूर्तमेढ रोवली. या शहराला त्याने अहमदनगर असे नाव दिले. सुलतान आणि त्याचे आश्रित यांनी इमारती उभारण्याचे कामी इतके सख्त परिश्रम केले की केवळ दोन वर्षांच्या अवधित एका नव्या शहराची स्थापना झाली. शोभा आणि सौंदर्याच्या बाबतीत बगदाद आणि कायरो या शहरांनाही अहमदनगर शहराने मागे टाकले. यानंतर वर्षातून दोनदा, ठरलेल्यावेळी अहमदनगरच्या सैन्याची अशी प्रथाच पडून गेली की त्यांनी अहमदनगरहून निघावे आणि दौलताबाद शहराची उपासमार होऊन ते आपल्या हाती पडावे म्हणून दौलताबादच्या आसपासचा प्रदेश त्यांनी उद्ध्वस्त आणि लुटालूट करून फस्त करावा. दरम्यान मलिक अश्राफ याने गुजरातचा सुलतान महमूदशहा बेगाडा याच्याकडे मदतीची याचना केली. हिजरी ९०५ यावर्षी त्या सुलतानाने खानदेशचा सुलतान आदिलखान फारूकी याला वठणीवर आणण्याच्या आणि अहमद निजामशहाने दौलताबाद शहरास दिलेला वेढा उठविण्याचा असे दोन उद्देश मनात धरून आपल्या राज्यातून कूच केले. गुजरातचे सैन्य सुलतानपूर शहराजवळ येऊन पोहोचल्यानंतर आदिलखान फारूकीने इमाद उलमुल्क गावली आणि अहमद निजामशहा यांचेकडे महमूदशहा बेगाडा याचा प्रतिकार करण्यासाठी मदतीची याचना केली. यावर अहमदशहाने दौलताबादचा वेढा उठविला आणि १५००० घोडेस्वार घेऊन बुराहाणपुरच्या दिशेने कूच केले. [३] (२०२) आदिलखान फारूकी, इमाद उलमुल्क गावली आणि अहमद निजामशहा बहरी यांच्या संयुक्त फौजांनी बुरहाणपूर येथे आपला तळ दिला. त्यावेळी महमूदशहा बेगाडा असीरच्या किल्ल्यासमोर होता. अशी परिस्थिती असताना अहमद निजामशहाचा सेनापती नासिर उल्मुल्क गुजराती याला शत्रूच्या छावणीत वकील म्हणून पाठविण्यात

हिजरी ९०० } इ. स. १४९४

हिजरी ९०५ } इ. स. १४९९

आले. तो तिकडे गेला असताना त्याने अहमद निजामशहाच्या सांगण्यावरून गुजरातच्या सैन्यातील माहुताला लाच दिली आणि ठराविक वेळी गुजरातच्या सैन्यातील एका माजलेल्या हत्तीला मोकाट सोडण्यास त्याला सांगितले २२६□ ठरलेल्या रात्री अहमद निजामशहाने ५००० पायदळ आणि ५००० कोळी घोडेस्वारांचे पथक घेऊन गुजरातच्या छावणीवर हल्ला चढविला. त्याच्या पायदळात मुख्यतः तिरंदाज, हातगोळे फेकणारे आणि बंदुकची यांचाच भरणा होता. ह्याच वेळी लाच घेतलेल्या माहुताने त्या माजलेल्या हत्तीला पूर्वीच ठरल्याप्रमाणे मोकळे सोडले. शत्रूच्या छावणीत यामुळे जिकडेतिकडे भयभितीचे एकच वातावरण पसरले. आपल्यापेक्षा कमजोर असलेल्या सैन्याकडून अशा तऱ्हेने अचानक आपल्यावर हल्ला येईल अशी महमूदशहा गुजराती आणि त्याचे अधिकारी यांना यत्किंचितही कल्पना नव्हती. ते आपल्या राहुटयात शांतपणे झोपी गेलेले होते. परंतु झालेल्या गोंधळाने त्यांची देखील घाबरगुंडी उडाली आणि ते भयचकित होऊन ताडकन आपल्या बिछान्यातून उठून बसले. याचवेळी तो माजलेला हत्ती गुजरातच्या सैन्यातील जनान्याच्या तंबूच्या रोखाने जाऊ लागला आणि त्यामुळे जनान्यातील स्त्रियांनी घाबरून जाऊन भयानक आरोळ्या मारण्यास सुरुवात केली. महमूदशहाला असे वाटले की शत्रू आपल्या छावणीत दूरबर घुसून आला आहे आणि आपल्या कुटुंबातील मंडळींची त्याने सर्रास कत्तल चालविली आहे. या समजुतीने त्याने आपल्या शामियान्यामधून वाट काढली आणि तेथून बाहेर पडून आपल्या काही अनुचरांसहित तो तेथून जवळच सहा मैल अंतरापर्यंत पळून गेला. महमद निजामशहाच्या फौजा शत्रूच्या छावणीच्या हद्दीच्या रेषेच्या आत बाहेर उभ्या राहून त्यांच्यावर तोफगोळ्यांचा मारा करीत राहिल्या. दरम्यान गुजराती अधिकाऱ्यांनी शत्रूबरोबर सामना देण्यासाठी [३] (२०३) आपल्या फौजांना छावणीबाहेर काढले. हे पाहिल्यानंतर अहमद निजामशहाच्या सैनिकांनी गुपचुपपणे माघार घेतली. यानंतर गुजराती सैन्यात उडालेले गोंधळाचे वातावरण थोडेफार कमी झाल्यावर गुजराती सैन्यातील अधिकारी एका ठिकाणी जमा झाले आणि महमूदशहाचे अभिनंदन करण्यासाठी त्याच्या छावणीकडे कूच करून गेले. परंतु छावणीत महमूदशहा त्याना न दिसून आल्यामुळे त्यांनी असे ठरविले की या परिस्थितीत दुसऱ्या दिवशी सकाळी सर्व सैन्यासहित महमूदशहाच्या मागोमाग जाणे हेच योग्य आहे त्याप्रमाणे सकाळी ते निघून गेल्यावर त्यांची छावणी असलेल्या जागेवर अहमदशहा आणि त्याच्या बरोबरील इतर सुलतांनानी आपले सैन्य हलविले. यानंतर काही कालावधी लोटला आणि महमूदशहा गुजरातीबरोबर तह झाला. अहमद निजामशहा यावर दौलताबादकडे निघून आला. वऱ्हाडातून घाटाने तो वर चढून आला आणि त्याने एलोरा येथे छावणी दिली. मोहिमेच्या काळजीमधून आता तो मुक्त झाल्यामुळे त्याने अनेक प्रकारांनी आपली करमणूक आणि मनोरंजन करून घेतले. गुजरातच्या इतिहासकारांनी महमूदशहा गुजरातीचा झालेला हा पराभव देण्याचे

टाळले आहे. साहजिकच त्यांची इच्छा महमूदशहा बेगाडा याच्या किर्तीला त्यामुळे लागलेला कलंक लपविण्याची असावी. ही गोष्ट खरी किंवा खोटी हे एक परमेश्वरालाच ठाऊक.

(१०) अहमद निजामशहा दौलताबादवर फिरून चाल करून आल्यामुळे अश्राफखानाची स्थिती अतिशय बिकट झाली आणि त्याने पुन्हा एकदा महमूद शहा गुजरातीकडे मदतीची याचना केली. त्याने बेगाडाला असे वचन दिले की अहमद निजामशहाच्या वारंवार होणाऱ्या हल्ल्यांपासून आपण माझा बचाव केला तर दौलताबाद येथे आपल्या नावे जाहिररित्या मी खुत्व्याचे वाचन करीन आणि प्रतिवर्षी आपल्याला खंडणी म्हणून काही रक्कम देत जाईन. महमूद शहाला या प्रलोभनांचा मोह पडला आणि तो मोठी फौज घेऊन तापी नदीच्या तीरावर येऊन धडकला. यावर अहमद निजामशहाने वेढा उठविला आणि तो आपल्या राजधानीकडे परतला. अश्राफखानाने आपल्या दिलेल्या वचनाप्रमाणे दौलताबादच्या कुतुबुद्दीन मशिदीत गुजरातच्या महमूद शहाच्या नावे खुत्व्याचे पठण केले. त्याचप्रमाणे तो छावणीत गेला आणि महमूदशहाला त्याने उंची नजराणे अर्पण केले. त्याने महमूदशहाजवळ असेही कबूल केले की आपला मांडलिक म्हणून दरवर्षी मी आपल्याला याप्रमाणे खंडणी देत जाईन. महमूदशहाने यानंतर बुरहाणपूरच्या आदिलखानाकडून खंडणी [३] (२०४) वसूल केली आणि आपल्या राज्याकडे तो निघून गेला. महमूदशहा परत फिरल्याची बातमी अहमद निजामशहाला कळल्याबरोबर त्याने पुन्हा दौलताबादवर चाल केली. गुजरातच्या सुलतानाचे आपण मांडलिक होणार या नुसत्या कल्पनेनेच दौलताबादच्या किल्ल्यावरील शिबंदीला अतिशय संताप आला आहे असे अहमद निजामशहाला आढळून आले. त्यांनी अहमद निजामशहाकडे आम्ही तुमच्याशी राजनिष्ठ आहोत असा शब्द पाठविला आणि आमच्या राजनिष्ठेची तुम्हाला लवकरच प्रचिती आणून देऊ असेही त्यांनी त्याला कळविले. तो गोदावरीच्या तीरावर जेव्हा पोहोचला तेव्हा त्याला शिबंदीने पाठविलेला वरील निरोप मिळाला. त्यावर त्याने ३००० घोडेस्वार बरोबर घेऊन झपाट्याने कूच केले आणि दुसऱ्या दिवशी सकाळी दिवस उजाडता त्याने दौलताबादला वेढा दिला. दौलताबादवरील शिबंदीत बहुतेक मराठा शिपाई होते. आपल्या शिबंदीतील सैनिक आपल्यावर रुष्ट झालेले आहेत असे मलिक अश्राफ याला आढळून आल्यावर या घटनेचा त्याला अतिशय विषाद वाटला. तो एकाएकी आजारी पडला आणि पाच दिवसांच्या आतच त्याला मृत्यू आला. मलिक अश्राफ मृत झाल्यावर किल्ल्यावरील शिबंदीने दौलताबादच्या किल्ल्या अहमदनगरच्या सुलतानाच्या हवाली केल्या. अहमद निजामशहाने यावर किल्ल्यात प्रवेश केला, किल्ल्याची जरूर ती डागडुगी करण्याचा त्याने हुकूम दिला आणि किल्ल्यावरील शिबंदीत त्याने आपल्या फौजेतील शिपायांचा भरणा केला. अहमदनगरला परतल्यानंतर त्याने बाग निजाम समोवार एक किल्ला बांधला. या किल्ल्यात त्याने लाल रंगाच्या दगडाचा एक राजवाडा बांधला. यावर्षी

त्याने अंतूरचा किल्ला आणि खानदेशातील इतर ठाणी काबीज केली आणि गाळणा आणि बागलाण येथील राजांना आपल्याला खंडणी देण्यास त्याने भाग पाडले.

(११) हिजरी ९१३ / इ. स. १५०७) हिजरी ९१३ यावर्षी बुरहाणपूरचा दाऊदशहा हा मरण पावला आणि त्याच्या वारसाहक्काच्या संबंधात तंटे निर्माण झाले. त्याच्या राज्यातील एक प्रमुख अधिकारी मलिक हिसामुद्दीन याने आलमखान नावाच्या माणसाच्या वतीने अहमद निजामशहाकडे मदत मागितली तर महमूदशहा गुजराती याने हसनखान फारूकीचा मुलगा व आपला पुतण्या मिरान आदिलखान याला मसनदीवर बसविण्याचा चंग बांधला. या हेतूच्या सिद्धीसाठी गुजरातच्या सुलतानाने खानदेशाकडे कूच केले. दरम्यान खानदेशाच्या [३] (२०५) गादीवर अधिकार सांगणारा तिसरा एक स्पर्धक मलिक लारुन याने या दोन्ही फारूकी-राजपुत्रांपैकी कोणाचेच वर्चस्व मानण्याचे नाकारले. त्याच्या ताब्यात असीरचा किल्ला होता. अहमद निजामशहा आणि इमाद उलमुल्क गावली हे दोघेजण नुकतेच बुरहाणपूरला पोहोचले होते. तेथे त्याना खऱ्या वस्तुस्थितीची जाणीव झाली. तेथे त्याना असेही कळले की महमूदशहा गुजराती हा भली मोठी फौज घेऊन खरोखर तापीच्या तीरावर थाळनेर येथे येऊन ठेपला आहे. यावर त्या दोघांनी प्रत्येकी ४००० घोडेस्वार आलम-खानाच्या मदतीस ठेवण्यास आपली संमती दिली आणि त्यानी गाविलगडच्या दिशेने माघार घेतली. ह्या सैन्याने मात्र लगोलग आलमखानचा पक्ष सोडल्यामुळे अहमद निजामशहा आणि इमाद उलमुल्क याना आपापल्या राजधान्यांकडे परत फिरावे लागले. अशा तऱ्हेने दक्षिणेतल्या या दुकलीची मोहीम संपुष्टात आली. यानंतर थोड्याच कालावधीने आलमखान अहमद निजामशहाला येऊन मिळाला आणि अहमदशहाने आपल्याला त्याच्या कृपाछत्राखाली घ्यावे म्हणून त्याने त्याची याचना केली. महमूद-शहा गुजरातेकडे परत फिरल्यानंतर अहमद निजामशहाने सैन्य घेऊन आपल्या राज्याच्या सरहद्दीकडे चाल केली आणि खानदेशाच्या राज्याचा काही भाग आलम-खानाला तोडून द्या अशी त्याने गुजरातच्या महमूदशहाकडे मागणी केली. परंतु महमूदशहाने अहमदशहाच्या वकिलांना अतिशय अपमानास्पद अशी वागणूक दिली आणि त्यांना असे विचारले की बहमनी सुलतानाच्या गुलामासारखे असणाऱ्या तुमच्या धन्याला माझ्याजवळ बरोबरीच्या नात्याने पत्रव्यवहार करण्याचा अगर त्याच्या प्रांतात मोडत नसलेल्या भानगडीत ढवळाढवळ करण्याचा काय अधिकार आहे. महमूदशहा त्यांना असेही म्हणाला की तुमच्या धन्याने आपले वर्तन बदलण्याचे याउप्पर ठरविले नाही तर त्याला जरब बसविणे मला भाग पडेल. महमूदशहाने आपल्या वकिलांबरोबर अतिशय उद्धटपणाचे वर्तन .केले आहे या गोष्टीची अहमद निजामशहाने दखल घेतली नाही इतकेच नव्हे तर या गोष्टीबाबत तुटेपर्यंत ताणायचे आपण मनात आणले तर ते अविचाराचे ठरेल असा त्याने विचार केला आणि तो मुकाटपणाने आलमखानाबरोबर अहमदनगर येथे परत फिरला.

(१२) हिजरी ९१४ } हिजरी ९१४ या वर्षी मुख्य वकील [३] (२०६)
इ. स. १५०८ } आणि पेशवा नासिर उलमुल्क हा मरण पावला. त्याच्या जागी मुकम्मीलखान दक्कनी याची वजीराच्या जागेवर नेमणूक करण्यात आली. यानंतर दोन तीन महिन्यानीच सुलतान अहमद निजामशहा याला भयंकर तापाने घेरले. तेव्हा त्याने आपला ७ वर्षांचा अल्पवयीन मुलगा बुरहाण निजाम याला आपला वारस म्हणून नियुक्त केले. यानंतर काही काळाने अहमद निजामशहाचा मृत्यू झाला.

(१३) जरी अहमद निजामशहाच्या अंगचे गुण वर्णनापलीकडचे होते तरी देखील सर्वसाधारणपणे इतिहासकार ज्या प्रथेला पाळतात त्या प्रथेला अनुसरून त्यापैकी काही गुणांचे वर्णन याठिकाणी देण्याचा प्रयत्न मी (ग्रंथकर्ता फरिश्ता) करणार आहे. त्याच्या अंगी प्रकर्षाने वसत असलेले स्वभावविशेष म्हणजे त्याचे संयमन आणि विनयशीलपणा. जेव्हा जेव्हा तो शहराच्या रस्त्यांमधून घोड्यावर स्वार होऊन रपेट करी तेव्हा तेव्हा न जाणो दुसऱ्याच्या स्त्रीवर आपली दृष्टी पडेल या भितीने तो आपल्या डाव्या अथवा उजव्या बाजूकडे पाहण्याचे देखील टाळीत असे. तो तरुण असताना जेव्हा गाविलगडचा किल्ला काबीज करण्यासाठी कूच करून गेला तेव्हा युद्ध कैद्यांमध्ये एका असामान्य सौंदर्याच्या तरुणीला कैद करण्यात आले होते. त्याच्या एका अधिकाऱ्याने आपल्या बादशहाला ही स्त्री योग्य नजराणा आहे असे समजून तिला बादशहाकडे सुपूर्द केले. तिच्या सौंदर्याचा अहमद निजामशहाला अतिशय मोह पडला परंतु त्याला जेव्हा असे सांगण्यात आले की त्या स्त्रीला नवरा असून त्याच्या सर्व कुटुंबिय मंडळीसह पकडलेल्या युद्ध कैद्यांमध्ये तो आहे. तेव्हा त्याने आपल्या तिच्या संबंधीच्या भावनावर बंध घातला आणि कोणत्याही पद्धतीने तिच्या पातिव्रत्याचा भंग न करता तिला त्याने भरपूर बक्षिसी देऊन तिच्या नातेवाईकांच्या स्वाधीन केले. युद्धभूमीवरून त्याचा एखादा अधिकारी पळून माघारी आला तर त्याला फैलावर घेण्याऐवजी बक्षिसी देण्याची त्याची पद्धत होती. त्याच्या या सहसा आढळून न येणाऱ्या वर्तनाचा खुलासा त्याने करण्याबद्दल प्रश्न विचारण्याचे धाडस जेव्हा त्याच्या दरबारातील एका अधिकाऱ्याने केले तेव्हा त्याने उत्तर दिले की मी असा का वागलो त्याचे स्पष्टीकरण पुन्हा कधितरी दुसऱ्यावेळी मी तुम्हाला देईन. यानंतर थोड्याच कालावधीनंतर असा प्रसंग घडून आला की अहमद निजामशहाने अशा तऱ्हेने बक्षिसी ज्या एका अधिकाऱ्याला दिली होती त्याने फार मोठी कर्तबगारीची कामगिरी पार पाडली. बादशहाकडून त्याच्यावर मानसन्मानाची खैर खैरात झाली तेव्हा अहमद निजामशहा वरीलप्रमाणे प्रश्न विचारणाऱ्या दरबारी अधिकाऱ्याला म्हणाला की शिकारीत तरबेज असणाऱ्या शिकाऱ्याप्रमाणेच सुलतानानाच शिकारीसाठी तयारी कशी करावी याचा उगज पडलेला असतो [२२७]□

(१४) येकंग नावाच्या तलवारीचा अगर काठीचा लढण्यासाठी उपयोग करण्याची प्रथा अहमद निजामशहानेच सुरू केली. निजामशहाला स्वतः तलवारीचे उत्तम तऱ्हेने हात करता येत असत आणि तलवारीचे आपले कौशल्य दाखविण्यात त्याला अतिशय आनंद होई. साहजिकच आपल्या बादशहाचें अनुकरण करण्यासाठी लोक अतिशय उत्सुक असतात असे जे सर्वसाधारणपणे म्हटले जाते त्याला अनुसरून अहमदनगर राज्यातील लहान आणि थोर सर्व मंडळींनी या कलेच्या नादी आपल्याला लावून घेतले आणि मोठमोठ्या मुसलमानी शहरांमधून कला आणि शास्त्रे शिकविण्यासाठी ज्याप्रमाणे महाविद्यालये असतात तद्वतच अहमदनगर शहराच्या सर्व भागात येकंगीचे शिक्षण देण्यासाठी आणि कुस्तीची कला शिकविण्यासाठी व्यायामशाळांची स्थापना झाली. जिथे जिथे लोक जमत त्यात्याठिकाणी येकंगच्या कलेशिवाय दुसरी कोणतीही गोष्ट बोलली जात नसे. कालांतराने दक्षिणेमधल्या मारामारीच्या मस्तीने धुंद असलेल्या वातावरणात एकंदर परिस्थिती इतक्या थराला पोहोचली की लोक आपल्या शेजाऱ्यांवर आपली बढाई आणि शेखी मिरवू लागले. उतावळ्या आणि अविचारी तरुण माणसांमध्ये जेव्हा झगडे निर्माण होऊ लागले तेव्हा ते वारंवार बादशहापुढे जाऊन आपली बाजू सत्य कशी आहे ते पटवून देण्याचा प्रयत्न करीत आणि बादशहा आपल्या समक्ष त्यांच्यामध्ये तलवारीचे द्वंद्व युद्ध लावून त्यांच्यामधील भांडणाचा निकाल लावी. जो पहिल्या प्रथम दुसऱ्याच्या अंगावर प्रहार करून रक्त काढीत असे तो विजयी झाला असे समजण्यात येई. अशा तऱ्हेच्या प्रथेला उत्तेजन देण्याचा असा परिणाम झाला की दररोज राजवाड्याजवळ आपल्या अंगातील कौशल्य दाखविण्यासाठी मोठ्या संख्येने जमा होण्याची राज्यातल्या तरुण मंडळींना एक आदतच पडून गेली. असा एक दिवसही सुना गेला नाही की ज्या दिवशी एक अगर दोन माणसे ठार झाली नाहीत. त्यावेळी अहमद निजामशहाच्या मनात विचार आला की या पद्धतीला आळा घालण्याची वेळ आता निर्माण झाली आहे. तेव्हा त्याने असा हुकूम काढला की अशा तऱ्हेने लोकांची आपल्यामधील भांडणे मिटविण्यासाठी होणारे माझ्यासमोरील प्रदर्शन यापुढे होता कामा नये. आपापसातील भांडणे जर मिटवायची असतील तर भांडण झालेल्या व्यक्तींनी शहराबाहेर जाऊन आपल्या भांडणांचा खुशाल निकाल लावून घ्यावा. त्याला माझी ना नाही. अहमदशहाने असेही जाहीर केले की अशा तऱ्हेच्या द्वंद्वात जर दोन्ही व्यक्तींनी युध्दाचे [३] (२०८) सर्व नियम पाळून प्रामाणीकपणे युध्द केले आणि त्यात एखादी व्यक्ती ठार झाली तर त्याबद्दल सूड घेतला जाण्याची मना करण्याची माझी आज्ञा आहे. ह्या भयानक प्रथेप्रमाणे आपली भांडणे मिटविण्याची दक्षिणेतील मुसलमानांना इतकी चटक लागली होती की या प्रथेचा प्रसार अहमदनगरपासून दूरवर अंतरापर्यंत फैलावला. हल्लीच्या दिवसांत तर अशा तऱ्हेने आपली भांडणे मिटवणे हे भूषणावह समजले जाते आणि अमीरउमराव आणि राजपुत्र मंडळीच काय परंतु विद्वान धर्मज्ञ आणि तत्त्वज्ञानी पंडीतही

आपल्यामधील मतभेदाचा निकाल लावण्यासाठी द्वंद्वाचा अवलंब करतात. त्यांच्या मुलांनी असे द्वंद्व खेळण्याबद्दल यत्किंचीतही चुकारपणा अथवा कमजोरी दाखविली तर आपल्या मुलांच्या अंगी खराखुरा मर्दपणा बाणला आहे असे मानण्यास त्यांचे मन तयार होत नाही. ह्या मनोवृत्तीचा प्रत्यक्ष अनुभव या ग्रंथाच्या लेखकाला (महमद कासीम फरिस्ता) विजापूरच्या रस्त्यात जी एक घटना घडून आली त्यामध्ये पाहण्यास मिळाला. सय्यद मुर्तजा आणि सय्यद हसन हे दोघे भाऊ होते. त्यांच्या करड्या दाढ्यांवरून त्यांचे वय झाल्याचे दिसून येत होते. विजापूर दरबारी देखील त्यांच्या शब्दाला किंमत होती आणि त्यांना मानाचे स्थान होते. त्यांचे काही क्षुल्लक कारणावरून तीन दक्षिणी माणसांबरोबर भांडण झाले. हे तिघेजणही भाऊभाऊ होते. ते दरबारात वारंवार जात आणि त्यांचेही वय झालेले असून लोक त्यांच्याकडे आदराने बघत असत. प्रथम सय्यद मुर्तजाच्या २० वर्षाच्या तरुण मुलाने वरील तिघा दक्षिणी माणसांपैकी एकाला द्वंद्वाचे आव्हान दिले पण एका क्षणातच तो तरुण ठार मारला गेला. यावर त्या तरुणाचा बाप (सय्यद मुर्तजा) आणि चुलता यांनी दुसऱ्या दोघा दाक्षिणात्यांना द्वंद्वाचे आव्हान दिले पण या द्वंद्वातही ते दोघेजण ठार झाले. त्यांचे मृतदेह द्वंद्वाच्या जागेपासून हलवून त्यांचे मृतकर्म होईपर्यंत द्वंद्वात अंगावर झालेल्या जखमांनी त्यांचे तिघे प्रतिस्पर्धीही मरण पावले. अशा तऱ्हेने केवळ काही मिनिटांच्या अवधित ज्यांचे परस्परांबरोबर प्रत्यक्षात असे काहीही वैर नव्हते अशी ६ सभ्य माणसे ठार मारली जाऊन आपल्या नातेवाईकांना आणि ते रहात असलेल्या समाजाला मुकली. दक्षिणेमधील मुसलमान तलवारीचे कसब दाखविण्यात अतिशय निष्णात आहेत आणि विशेषतः द्वंद्वात त्यांचा हात धरणारा कोणी नाही ही गोष्ट निर्विवाद आहे. परंतु अशा तऱ्हेचे द्वंद्व ते पायावर उभे राहून खेळतात आणि घोड्याच्या पाठीवर बसून आपल्या हातातील तलवारीची फेंक करण्याची ते सवय करीत नाहीत त्यामुळे घोडदळातील सैनिक याद्दष्टीने त्यांना कमी महत्त्व आहे (जरी खाजगी द्वंद्वात आणि रस्त्यावरील मारामारीत ते एखाद्या सिंहाप्रमाणे लढतात तरी). पायदळी फौजांच्या प्रचंड समुहात लढताना त्यांच्या अंगातील कौशल्य एकदम कुचकामाचे आहे [३] (२०९).

(१५) बहमनी राज्य विलयाला गेल्यानंतर द्वंद्वयुद्धाच्या या प्रथेला दक्षिणेतील इतर सुलतानांनी दडपून टाकण्याचे ऐवजी त्यांनी या प्रथेच्या वाढीला आपल्या परीने अधिकच उत्तेजन दिलेले आहे. याला अपवाद म्हणजे फक्त विजापूरचा सुलतान दुसरा इब्राहीम आदिलशहा हा होय. त्याने या प्रथेचा विमोड करण्याचा जणू चंगच बांधला आहे. अशी आशा करण्यास जागा आहे की त्याच्या सारख्या इतर शहांच्या राजपुत्रांच्या कसोशीच्या प्रयत्नांना यश येऊन जगातल्या इतर कोणत्याही सुसंस्कृत देशात माहीत नसलेल्या या तिरस्करणीय आणि भयानक प्रथेचे समूळ उच्चाटन होईल.

बुरहाण निजामशहा पहिला [३] (२१०–२११)

(१६) बुरहाण निजामशहा अहमदनगर येथे आपल्या बापाच्या गादीवर आला तेव्हा त्याचे वय सात वर्षांचे होते. अहमदनगरच्या राज्यात मुकम्मील खान दक्नी हा अतिशय कर्तबगार मुत्सद्दी आणि सेनानी होता. अहमद निजामशहाच्या हयातीत पेशवा आणि [२२८] अमीर जुमला या अधिकाराच्या जागेवर त्याचीच नेमणूक झालेली होती. बुरहाण निजामशहाने त्याला वकील किंवा संरक्षणकर्ता या अधिकारावर नेमले. त्याचा मुलगा मिया जमालउद्दीन याला [२२९] अजीज उल्मुल्क हा किताब मिळाला आणि त्याची सरनोबतीच्या जागेवर नियुक्ती करण्यात [३] (२१२) आली. अशा तऱ्हेने बापाने आणि मुलाने शाही कुटुंब आपल्या अधिकाराखाली आणल्यावर सरकारी कारभाराच्या सर्व बाबींवर त्यांनी आपली हुकमत पूर्णपणे प्रस्थापित केली. अशा तऱ्हेने तीन वर्षे उलटली. अजीजउल्मुल्क याचा गर्विष्ठपण आणि उद्दामपणाची वागणूक इतर अमीरांना अतिशय असह्य झाली. रुमीखान, करीमखान आणि मिरखान ह्या अमिरांना त्याच्या सत्तेबद्दल मत्सर वाटू लागला आणि त्यांनी त्याची सत्ता उलथून पाडण्याचे प्रयत्न सुरू केले. त्यांनी आपल्या बाजूला बिबी आयेषा हिला वळवून घेतले. (आयेषा ही बुरहाण निजाम शहाच्या आईची दाई असून तिच्या पूर्ण विश्वासातली होती), त्यांनी संगनमताने असे ठरविले की आयेषाने बुरहाण निजामशहाचा अल्पवयी असलेला भाऊ राजाजू याला अमीरांच्या हवाली करावे. अमीरांनी राजाजूला [२३०] सिंहासनावर बसविण्याचा दृढनिश्चय केला. बुरहाण निजामशहाला अशा तऱ्हेने सिंहासनावरून काढून टाकल्यावर मुकम्मीलखान आणि अजीजउल्मुल्क यांच्या एकतंत्री दडपशाहीमधून आपल्याला मुक्त होता येईल असे त्यांना वाटले. याप्रमाणे बिबी आयेषा हिने राजाजूला एक दिवस मुलीचा पोषाख केला आणि त्याला स्वतःच्या पालखीत बसवून आपल्याबरोबर शहराकडे चालविले. ती थोडीशी पुढे जाते न जाते आहे तोच राजमातेने आपल्या मुलाची चौकशी केली. तो तिला असे आढळून आले की राजाजू आपल्या जागेवर नाही. राजवाड्यात आणि राजवाड्याबाहेर असलेल्या सेवकगणांची त्यामुळे अतिशय त्रेधातिरपीट उडाली. काहींनी असा अंदाज बांधला की तो कारंजात अगर विहिरीत पडला (३) [२१३] असावा, आणि ते त्याला शोधण्यासाठी गेले तर काहींनी बिबी आयेषाच्या पाठोपाठ जाऊन ती शहरात पोहोचण्याचे अगोदर तिला गाठून तिला आणि राजाजूला परत पाठीमागे आणले. आयेषा ही राजवाड्यातील वृद्ध स्त्री असून तिला राजपुत्रांच्या आजीप्रमाणे मानण्यात येत असे. आपल्याबरोबर नेहमी राजपुत्रांना शहरात घेऊन जाण्याची तिला सवय होती. तिथे ते कधी कधी दोन-तीन दिवस देखील मुक्काम करीत. या गोष्टीमुळे तिने यावेळी असा बहाणा केला की नेहमीप्रमाणेच शहराला भेट देण्यासाठी

आपण राजपुत्राला आपल्या बरोबर घेऊन जात आहोत. परंतु थोडयाच दिवसांत वरील कट उघडकीस येऊन तिने हे कृत्य अमीरांच्या संगनमताने केले असल्याचे सिद्ध झाले. तेव्हा मुकम्मीलखान आणि अजीज उल्मुल्क यानी अधिक जागरुकपणे राजपुत्रावर नजर ठेवण्यासाठी जारीने उपाय योजना केली. बुरहाण निजामशहाच्या शिक्षणाकडे इतक्या जातीने लक्ष पुरविण्यात आले की वयाच्या १० व्या वर्षीच त्याला सहजपणे आणि योग्य त्याठिकाणी जोर देऊन कवितावाचन करता येऊ लागले. लिहिण्याची कलाही त्याला उत्तम प्रकारे अवगत झाली. इतक्या लहान वयात त्याने बादशहाची कर्तव्ये कोणती यावर लिहिला गेलेला एक प्रबंध नकलून काढलेला अहमद-नगरच्या शाही ग्रंथालयात या ग्रंथाच्या लेखकाने प्रत्यक्ष पाहिला आहे. थोडयाच कालावधित पेशवा मुकम्मीलखान याच्या मुख्य शत्रूंवर त्यांच्या अनुयायांसहित अहमदनगरचे राज्य सोडून जाण्याची पाळी आली. त्यांची संख्या जवळ जवळ ८००० माणसे एवढी भरली. ते वऱ्हाडचा सुलतान अलाउद्दीन इमाद उल्मुल्क याच्या चाकरीत शिरले आणि त्यांनी त्याला बुरहाण निजामशहाच्या राज्यावर हल्ला करण्यास चिथावले. अहमदनगरचे राज्य काबीज करणे म्हणजे आपल्या सहज आवाक्यामधील आहे अशी इमाद उलमुल्क याची समजूत झाली. त्याने मोठी फौज घेऊन एलिचपूरहून निजाम-शाही राज्याच्या सरहद्दीच्या दिशेने [२३१८] चाल केली. मुकम्मील खानाच्या मदतीसाठी परंड्याच्या ख्वाजा जहान दक्कनीची फौज आली. मुकम्मीलखानाने बुरहाण निजाम शहाला बरोबर घेऊन शत्रूशी मुकाबला करण्यासाठी [३] (२१४)

हिजरी ९१६ ⎫
इ. स. १५१० ⎭ कूच केले. दोन्ही फौजांमध्ये हिजरी ९१६ यावर्षी राहुरी येथे तुंबळ युद्ध झाले. या युद्धात इमाद उल्मुल्क याचा संपूर्ण पराभव झाला. रंणागणावरून त्याने जो पळ काढला तो एलिचपूर येथे पोहोचेपर्यंत तो थांबला नाही. त्याचे सर्व सामानसुमान, हत्ती आणि घोडे ही निजामशाही सैन्याच्या हाती पडली.

(१७) या लढाईमध्ये बुरहाण निजामशहा हा अल्पवयी असल्यामुळे आपला शिक्षक अजदार खान याच्या समवेत घोड्यावर स्वार होऊन रणांगणामध्ये गेला. घोड्यावरून दौड करत असताना घोड्याच्या खोगिरावर तो अजदारखानाच्या पुढे बसला. इमादउलमुल्क याला आपला पाठलाग होत आहे असे जेव्हा दिसून आले तेव्हा त्याने एलिचपूर सोडले आणि बुरहाणपूरकडे पळ काढला. तेथे त्याने आपल्यावतीने तह करण्यासाठी मध्यस्थी करण्याबद्दल खानदेशच्या सुलतानाची मदत मागितली. त्यानुसार काही विद्वान व्यक्तींना मुकम्मीलखानाकडे पाठविण्यात आले. त्यांनी मुकम्मीलखानाकडे असे प्रतिपादन केले की एकाच मुसलमानी धर्माच्या अनुयायांनी परस्परांविरुद्ध शस्त्र उचलणे म्हणजे इस्लामच्या संस्थापकाने घालून दिलेल्या नियमा-विरुद्ध वर्तन करण्यासारखे आहे. यावर मुकम्मीलखानाने तह करण्यास आपली संमती

दिली व तहाच्या अटी मुक्रर झाल्या आणि दोन्ही पक्षानी आपापल्या राज्यांकडे कूच केले.

(१८) असे म्हणतात की निजामशाही घराण्यातील सुलतानांचे पूर्वज हे पाथरी या गावचे रहिवासी होते. परंतु काही कारण घडून त्यांच्यापैकी एका कुलकर्णी वतनदाराने[२३२□] आपल्या जन्मस्थानाचा त्याग केला आणि तो विजयनगरला जाऊन तेथेच स्थायिक झाला. जेव्हा या कुटुंबाकडे राजसत्ता आली तेव्हा त्याचे नातलग हे अहमदनगरला आले आणि त्यांनी पाथरीच्या खेड्यातील पूर्वापार चालत आलेले आपले कुलकर्णी वतनदारीचे अधिकार आपल्याला मिळवून देण्यात यावेत [३] (२१५) अशी इच्छा प्रकट केली. पाथरी हे गाव वऱ्हाडच्या प्रदेशात परंतु निजामशाही राज्याच्या सरहद्दीला अगदी लागून असे होते. यावर मुकम्मील खानाने बुरहाण निजामशहाच्या अधिकाराखाली आणि त्याच्या वतीने इमादउलमुल्क याला पत्र लिहून विनंती केली की, निजामशाही घराण्याचे हितसंबंध पाथरी या गावामध्ये इतके गुंतलेले आहेत की तुमचे आणि निजामशाही घराण्याचे पूर्वापार वैयक्तिक संबंध लक्षात घेऊन आपण पाथरीच्या जिल्ह्यावरील आपला अधिकार सोडून द्यावा. त्या जिल्ह्याच्या बदली त्याहीपेक्षा अधिक उत्पन्न असलेला दुसरा कोणताही जिल्हा आम्ही तुम्हाला त्याच्याबदली तोडून देऊ. अशा तऱ्हेची अदलाबदल करण्यास संमती देण्याचे इमादउलमुल्क याने नाकारले. आपण अदलाबदल करण्यास नकार दिला या घटनेतून कदाचित युद्धप्रसंग निर्माण होईल अशी भीती वाटल्यामुळे इमादउलमुल्क याने पाथरी येथे किल्ला बांधण्यास सुरुवात केली. या पासून त्याला परावृत्त करण्याचा मुकम्मीलखानाने प्रयत्न केला पण त्याचे प्रयत्न फुकट गेले. अखेर किल्ल्याचे बांधकाम पुरे झाले. त्यानंतर काही काळाने मुकम्मीलखान हा दौलताबादेस असताना पाथरीनजिक एलोऱ्याची लेणी पाहण्याच्या निमित्ताने काही मंडळींना बरोबर घेऊन सहलीसाठी म्हणून गेला. तेथून त्याने अचानक पाथरीवर चाल केली आणि हल्ला करून पाथरी गावाचा कबजा घेतला. यानंतर त्याने पाथरी गावाचा अधिकारी म्हणून मिया महमद घोरी याची नेमणूक केली. पाथरी घेण्याचे कामी घोरीने प्रशंसनीय कामगिरी बजाविली होती. मुकम्मीलखानाने महमद घोरी याला कामिलखान हा किताबही बहाल केला.

(१९) दरम्यान बुरहाण निजामशहा हा वयात आला. त्याच्या मनावर अमीना नावाच्या एका नर्तकीची मोहिनी पडली. त्याने तिच्याशी लग्न केले आणि तिला आपल्या जनानखान्यातील स्त्रियांची प्रमुख म्हणजे आपली पट्टराणी बनविले. तिच्यापासून त्याला दारू पिण्याचे व्यसन लागले. ही गोष्ट जेव्हा मुकम्मीलखानाला समजली तेव्हा तो सिंहासनापाशी हजर झाला आणि आपल्या अधिकाराची निदर्शक चिन्हे सुलतानाच्या पायाजवळ ठेवून म्हणाला, "आपण जेव्हा लहान होता तेव्हा आपल्या सिंहासनाच्या या नम्र सेवकाने राज्यकारभाराच्या ज्या बाबी माझ्याकडे सोपविण्यात आल्या त्यांचा कारभार माझ्या कुवतीप्रमाणे यथाशक्ती चालविला. परंतु

आता तुम्ही राज्य कारभार चालविण्यास व्यक्तीशः समर्थ झाल्यामुळे तुम्ही मला राज्याच्या कारभाराच्या जबाबदारीतून मुक्त करण्याची कृपा करावी." [३] (२१६) बुरहाण निजामशहाने मुकम्मीलखानाच्या विनंतीला आपली मान्यता दिली परंतु अजीजउलमुल्क आणि त्याचे इतर मुलगे यांची त्याने मोठ्या पदावर नेमणूक केली आणि पेशवेपदावर शेख जाफर दक्कनी याला नेमले. मुकम्मील यानंतर राज्यकारभारातून निवृत्त झाला आणि त्याच्या मित्रांनी अतिशय आग्रहच जर केला तर क्वचित प्रसंगी तो दरबारात जाई. राज्यकारभारात त्याने पुन्हा पडावे यासाठी झालेल्या सर्व प्रयत्नांना त्याने निकराने आपला नकार दिला. सरते शेवटी निसर्ग नियमाने मुकम्मील खान या नश्वर जगाला सोडून गेला

(२०) हिजरी ९३० | इ. स. १५२३ | हिजरी ९३० यावर्षी शहा ताहिर जुनैदी याच्या मध्यस्थीने बुरहाण निजामशहा आणि इस्माईल आदिलशहा यांची सोलापूरच्या किल्ल्यात भेट घडून आली. इस्माईल आदिलशहाची बहिण बिबी मरियम ही बुरहाण निजामशहाला विवाहादाखल देण्यात आली आणि विवाहसमारंभ मोठ्या थाटामाटाने साजरा करण्यात आला. याप्रसंगी असे झाले की इस्माईल आदिलशहाचे वतीने हजर असलेला वकील बेळगावचा आसदखान याने आपल्या सुलतानाचे वतीने सोलापूरचा किल्ला बिबी मरियमच्या लग्नाप्रित्यर्थ हुंडा म्हणून देण्याचे कबूल केले. परंतु पुढे इस्माईल आदिलशहाने असे करण्याबद्दल आपण आसदखानाला सर्वाधिकार दिले असल्याचे नाकबूल केले. तेव्हा शहा ताहिर याच्या मध्यस्थीमुळे बुरहाण निजामशहाने आपली सोलापूरची मागणी मागे घेतली आणि तो अहमदनगरला परतला. बुरहाण निजामशहाची आवडती राणी अमिना हिने आपले पट्टराणीपदाचे अधिकार बिबी मरिमय हिच्यावर गाजविण्यास सुरुवात केली. तेव्हा तिने एका सर्वसामान्य कलावंतिणीला शाही अंतःपुरात प्रवेश देऊन आपल्यासारख्या राजघराण्यातील स्त्रीला अपमानाची वागणूक देण्यात येत असल्याबद्दल आपला भाऊ इस्माईल आदिलशहा याजकडे तक्रार केली. विजापूरच्या दरबारात हजर असलेल्या अहमदनगरच्या स्थानिक वकिलाकडे अतिशय कडक भाषेमध्ये विजापूरच्या सुलतानाने आपला निषेध प्रकट केला. या घटनेमधूनच [३] (२१७) दोन्ही राज्यात शत्रूत्व वाढीला लागले. बुरहाण निजामशहाने बिदरच्या बरीदशहाकडे आणि गाविलगडच्या इमाद शहाकडे आपले वकील पाठवून त्यांना विजापूरच्या इस्माईल आदिलशहाविरुद्ध एकजूट करण्याचे आपल्या वकिलाकरवी आवाहन केले. यानुसार या त्रिवर्गाने हिजरी ९३१ या वर्षी सोलपूर विरुद्ध कूच केले. इस्माईल

हिजरी ९३१ | इ. स. १५२४ | आदिलशहा आपल्याबरोबर ९००० तिरंदाज घेऊन सोलापूरच्या संरक्षणासाठी धावून गेला. सरहद्दीजवळ दोन्ही पक्षांच्या फौजात भयानक युद्ध झाले. या युद्धात इतका रक्तपात झाला की त्याच्या नुसत्या आठवणीने देखील अंगावर काटा उभा राहतो. इमादशहाला बेळगावच्या आसदखानाने तोंड दिले

आणि त्याच्यावर हल्ला करून त्याच्या फौजेची फळी मोडली. कसलाही विचार न करता इमादशहाने गाविलगडकडे पळ काढला. त्यादिवशी सूर्य आकाशात भयंकर तेजाने तळपत होता. त्यामुळे बुरहाण निजामशहा उष्म्याने गलितगात्र झाला. त्याला युद्धाच्या मैदानातून पालखीत घालून बाहेर काढण्यात आले. त्याच्या फौजेतील परदेशी सैनिकांनी त्याला अहमदनगरला वाहून नेले.

(२१) हिजरी ९३३ इ स. १५२७ | हिजरी ९३३ यावर्षी इस्माईल आदिलशहा आणि सुलतान कुली कुतुबशहा यांच्या चिथावणीवरून इमादशहाने सैन्य घेऊन पाथरीवर चाल केली आणि पाथरीचे गाव त्याने जिंकून घेतले. परंतु त्यानंतर लगेच बुरहाण निजामशहाने पाथरीला वेढा दिला आणि दोन महिन्याच्या सक्त वेढ्यानंतर त्याने पाथरी गाव परत जिंकून घेतले. याप्रसंगी त्याने पाथरीचा किल्ला जमीनदोस्त केला आणि पाथरी आणि पाथरीचा किल्ला त्याने आपल्या ब्राह्मण नातेवाईकांना दान म्हणून दिला. तो त्यांच्याकडे अनेक पिढ्या अकबर बादशहाच्या कारकिर्दीपर्यंत चालू राहिला. पाथरीचा नाश केल्यावर बुरहाण निजामशहा तसाच चाल करून पुढे गेला आणि माहूरचा किल्ला त्याने जिंकून घेतला. त्यानंतर त्याने एलिचपूरच्या दिशेने कूच केले. एकट्याने निजामशाही सैन्याला टक्कर देणे इमादशहाच्या आवाक्याबाहेरचे झाल्यामुळे त्याने बुरहाणपूरकडे पळ काढला आणि तेथे त्याने खानदेशचा सुलतान महमदखान फारुकी याचे मन आपल्याला मदत देण्याविषयी वळविले. याप्रमाणे दोघांनी एकजूट करून बुरहाण निजामशहाविरुद्ध [३] (२१८) चाल केली. परंतु त्यांची ससेहोलपट होऊन त्यांचा पूर्ण पराभव झाला. त्यांचे सर्व सामानसुमान आणि त्याशिवाय ३०० हत्ती बुरहाण निजामशहाच्या ताब्यात गेले. त्याचप्रमाणे वऱ्हाडमधील अनेक ठिकाणे बुरहाण निजामशहाच्या हाती पडली. परिस्थितीने असे स्वरूप धारण केलेले पाहिल्यानंतर इमादशहा आणि महमदखान फारुकी यांनी गुजरातच्या बहादुरशहाकडे वकील पाठवून त्याच्याकडे मदतीची याचना केली. बहादुरशहाने मोठ्या खुषीने त्यांची विनंती मान्य केली आणि लगोलग हिजरी ९३५ यावर्षी मोठे सैन्य घेऊन त्याने सुलतानपूर आणि नंदूरबार या मार्गे दक्षिणेकडे कूच केले. आपल्याहिजरी ९३५ इ. स. १५२९ विरुद्ध झालेल्या एकजुटीमध्ये गुजरातने पुढाकार घेतल्याचे पाहून बुरहाण निजामशहाला भय वाटले. त्याने बाबर याला दिल्लीच्या सिंहासनावर आरूढ झाल्याबद्दल अभिनंदनाचे पत्र पाठविले आणि इस्माईल आदिलशहा, असीर बरीदशहा आणि सुलतान कुली कुतुबशहा यांजबरोबर देखील पत्रव्यवहार केला. त्यांच्यापैकी फक्त अमीर बरीदशहा याने निजामशहाला मदत देऊ केली आणि ६ हजार परदेशी घोडेस्वारांना घेऊन तो निजामशहाला येऊन मिळाला.

(२२) माहूर आणि पाथरी इमादशहाच्या करता जिंकून घेण्यासाठी बहादुरशहा गुजरातीने वऱ्हाडात प्रवेश केला. वऱ्हाडचा त्याला इतका मोह पडला की वऱ्हाडातच त्याने काही दिवस मुक्काम केला. यामुळे आपले राज्य बहादुरशहाच्या

सैन्याकडून उद्‌ध्वस्त केले जाईल अशी इमादशहाला भीती वाटली आणि त्याने बहादुरशहाला विनंती केली की आपण आता बुरहाण निजामशहाच्या प्रदेशात चाल करून जा आणि त्याच्या राज्याचा काही भाग माझ्यासाठी जिंकून घ्या. आपण असे केले म्हणजे मी माझी कुटुंबिय मंडळी गावीलमधून हालवीन. तो किल्ला मी तुमच्या स्वाधीन करीन आणि मग सातत्याने आपल्या पायाशी सेवेसाठी हजर राहीन. याप्रमाणे बहादुरशहाने बुरहाण निजामशहाच्या सैन्याच्या दिशेने चाल केली आणि बीडजवळच्या डोंगराळ मुलखात त्याने आपला तळ दिला. याठिकाणी अमीर बरीदशहाने स्वतःचे तीन हजार स्वार आणि आदिलशहाने पाठविलेल्या घोडेस्वारांचे दळ यासहित गुजरातच्या सैन्याच्या एका तुकडीवर हल्ला चढविला. ही तुकडी बीड आणि (३) [२१९] पैठणच्यामध्ये गुजरातच्या मुख्य सैन्यापासून पूर्णपणे अलग पडली होती. या लढाईत ३००० माणसे कामास आली आणि संपत्तीने लादलेले ७० च्या वर उंट हल्लेखोरांच्या हाती पडले. आपल्या तुकडीच्या पराभवाची हकीकत जेव्हा बहादुरशहाला कळली तेव्हा त्याने या पराभवाचे उट्टे काढण्यासाठी आपला वजीर खुदावंदखान याला २०,००० घोडेस्वार देऊन ताबडतोब रवाना केले. या तुकडीवर देखील दबा धरून बसलेल्या बरीदशहाच्या सैन्याने हल्ला करून तिचा पराभव केला. तेव्हा बहादुरशहाने इमादशहाच्या हाताखाली २०,००० स्वारांची तिसरी तुकडी खुदावंदखानाला कुमक देण्यासाठी पाठविली. तिच्यामुळे बुरहाण निजामशहाला प्रथम परंड्याच्या दिशेने माघार घेणे भाग पडले आणि अखेरीला तेथूनही त्याला जुन्नरचा मार्ग धरावा लागला.

(२३) यानंतर कसलाही प्रतिकार न होता बहादुरशहा अहमदनगरला पोहोचला आणि बुरहाण निजामशहाच्या राजवाड्यात त्याने आपला तळ दिला. तेथे तो ४० दिवस राहिला. नंतर किल्ल्याच्या वेढ्याचे काम त्याने इमादशहावर सोपविले आणि त्याने दौलताबादकडे कूच केले. दरम्यान बुरहाण निजामशहाने गुजरातच्या सैन्याभोवती घिरट्या घालून त्यांची रसद तोडून काढण्याचा प्रयत्न केला.

(२४) परिस्थिती जेव्हा या थराला पोहोचली तेव्हा बुरहाण निजामशहाने इस्माईल आदिलशहाला पत्र लिहून कळविले की मला बंधूसमान मानून आपण जर स्वतः माझ्या मदतीसाठी चालून आला नाहीत तर शत्रूकडून माझ्यावर जो दबाव आणला जात आहे त्याखाली बुडून जाण्याखेरीज माझ्याजवळ दुसरा मार्ग उरणार नाही. यावर इस्माईल आदिलशहाने उत्तर पाठविले की विजयनगरच्या काफर हिंदूंनी रायचूरजवळ आपली छावणी दिली आहे. यावेळी मी जर आमच्या देशातून बाहेर पडलो तर विजयनगरचा राया माझ्या राज्यावर ताबडतोब आक्रमण करील. म्हणून मी तुम्हाला माझ्या सैन्यातील निवडक ५०० घोडेस्वार माझा सेनापती हैदर उल्मुल्क कजविनी याच्या अधिपत्याखाली पाठवित आहे. मला अशी आशा आहे की आपण लवकरच शत्रूला परतवून लावण्यात यशस्वी व्हाल. बुरहाण निजामशहाने आपल्या मनाशी ज्या आशा बाळगल्या होत्या त्याची परिपूर्ती होण्यात त्याला अपयश आल्या-

मुळे त्याने शेख जाफर याला पेशवेपदावरून दूर केले. शेख जाफर हा [३] (२२०) राज्यातील सर्व वर्गांच्या लोकांत अतिशय अप्रिय झाला होता. शेख जाफरच्या जागी त्याने कवरसेन (कान्हू नरसो) या ब्राह्मणाची नेमणूक केली. कवरसेन हा अतिशय शहाणा, कुशाग्र बुद्धीचा आणि प्रामाणिक असा मनुष्य होता. त्याच्या सल्ल्यावरून मिळेल तेवढी फौज जमा करून बुरहाण निजामशहाने जुन्नरहून अहमदनगरकडे कूच केले. नंतर त्याने मोठ्या सावधगिरीने आपली छावणी हलविली आणि गुजराती सैन्याच्या तळापासून ८ मैल अंतरावर दौलताबादजवळील टेकड्यांमध्ये त्याने आपले मोर्चे लावले. आपल्या जागेवरून जवळ जवळ तीन महिने त्याने शत्रूसैन्याबरोबर वारंवार बारीकसारीक युद्धप्रसंग करून आणि रात्रीच्या वेळी त्याच्यावर हल्ले करून त्याला सतावून सोडले. त्यानंतर दोन्ही बाजूत समोरासमोर युद्धप्रसंग झाला. त्यात बुरहाण निजामशहाचा पराभव झाला. यानंतर महमदखान फारुकी आणि इमादशहा यांच्या मध्यस्थीने अखेर बुरहाण निजामशहाचे मन तह करण्यासाठी म्हणून वळविण्यात आले. त्याने वरील दोघा सुलतानांना लढाई चालू असताना त्यांच्याकडून घेतलेले किल्ले आणि हत्ती त्यांना परत देण्याचे वचन दिले. याप्रमाणे या दोघा सुलतानांनी गुजरातचा सेनापती खुदावंदखान याला निवेदन केले की आम्ही बहादुरशहाला आमच्या मदतीसाठी बोलाविले ते माहूर आणि पाथरी परत मिळविण्यासाठी. ही मदत आम्हांला दिल्याबद्दल बहादुरशहाच्या नावे वऱ्हाड आणि अहमदनगरमध्ये खुत्बा वाचण्याचे आ ण प्रतिवर्षी गुजरातच्या सुलतानाला नजराणा देण्याचे आम्ही कबूल केले. परंतु आता तुमच्या सुलतानाचा बेत आमच्या देशाचा संपूर्णपणे ताबा घेण्याकडे वळलेला दिसतो. यावर खुदावंदखानाने उत्तर दिले की हा सर्व दोष तुमचाच आहे कारण तुम्हा दक्षिणेतील सुलतानांची परस्परात एकवाक्यता झाली तर सर्वांचेच भले होईल यात काहीच संशय नाही. खुदावंदखानाला यातून काय सुचवावयाचे आहे याचा उमज महमदखान फारुकी आणि इमादशहा यांना पडला आणि त्यांनी आपापसातील एकजुटीचे विसर्जन करावयाचे ठरविले. [३] (२२१) याप्रमाणे इमादशहाने आपल्या छावणीमधून दौलताबादच्या किल्ल्यावर रसद आणि दाणागोटा नेला जाण्यास परवानगी दिली. आणि पावसाळा सुरू झाल्याबरोबर तो एलिचपूरकडे चालता झाला.

(२५) या घटनेनंतर दक्षिणेत रहावयाचे की माघार घ्यावयाची याबाबत बहादुरशहा आणि मिरान महमदखान फारूकी यांनी परस्परात विचार विनिमय केला. दोन्ही पक्षांच्या मंत्र्यांनी असा विचार प्रकट केला की पावसाळा सुरू झाल्यानंतर नद्यांना दुथडी भरून पूर येईल आणि तेव्हा गुजरात किंवा खानदेशमधून कुमक अथवा दाणागोटा मिळविणे अशक्यप्राय होईल त्याचप्रमाणे दक्षिणेतील सुलतानांमध्ये अजूनही एकजूट होण्याची शक्यता आहे. अशा परिस्थितीत आपण (बहादुरशहाने) इमादशहा आणि निजामशहा यांचा मुलूख त्यांच्या ताब्यात परत सोपविणे आणि यांच्याकडून

मिळणाऱ्या नजराण्यावर संतोष मानून आपल्या देशाकडे परत फिरणे शहाणपणाचे ठरेल. बहादुरशहाने या योजनेला आपली संमती दर्शविली. त्यानुसार बुरहाण निजामशहाकडे खलिता रवाना करण्यात आला. खलिता घेऊन आलेल्या वकिलाबरोबर नजराणे देऊन निजाम शहाने त्यांची रवानगी केली. त्याने बहादुरशहाच्या नावे जाहीर दिल्या खुत्व्याचे वाचन करविले. एवढे झाल्यावर बहादुरशहा गुजरातेस परत गेला. अहमदनगर येथे परत फिरल्यावर बुरहाण निजामशहाकडे मिरान महमदखानाने आपले लढाईत घेतलेले हत्ती परत करण्यासंबंधी धरणे पाठविले. त्याप्रमाणे त्याचे हत्ती परत करण्यात आले. इमादशहाने त्याचप्रमाणे माहूर आणि पाथरी परत करण्याबद्दल तशीच मागणी केली. त्याला निजामशहाने टाळाटाळीचे उत्तर दिले आणि त्याच्या विनंतीचा बुरहाण निजामशहाने अव्हेर केला.

(२६) पुढील वर्षी बुरहाण निजामशहाने शहा ताहिर याला कापड, हत्ती आणि घोडे यांचा उंची नजराणा देऊन बहादुरशहाकडे रवाना केले. शहा ताहिरची भेट घेण्यास बहादुरशहाने बराच विलंब लावला आणि मिरान महमद खानाला लिहिले की बुरहाण निजामशहाने फक्त एकच वेळा खुत्बा माझ्या नावाने वाचल्याचे आणि नंतर ती प्रथा बंद केल्याचे माझ्या कानावर आले आहे ते खरे आहे का? यावर मिरान महमदखानाने बहादुरशहाला लिहून आश्वासिले की बुरहाण निजामशहा हा तुमचा आज्ञाधारक मांडलिक आहे. त्याने जर तुमच्या नावाने [३] (२२२) एकदाच खुत्व्याचे वाचन केले असेल तर ते दक्षिणेतील इतर सुलतानामध्ये आपली मानहानी होऊ नये याच केवळ उद्देशाने. म्हणून मला असा विश्वास वाटतो की आपण त्याला क्षमा कराल आणि त्याच्या वकिलांची भेट घ्याल. यावर बहादुरशहाने शहा ताहिरची भेट घेतली परंतु त्याला त्याने काही काळपर्यंत सन्मानपूर्वक वागणूक न देता त्याच्याकडे दुर्लक्ष केले. परंतु अखेर आपली गाढी बुद्धिमत्ता आणि विद्वत्ता यांच्या जोरावर शहा ताहिरने गुजरातच्या सुलतानाची वाहवा संपादून घेण्यात यश मिळविले. त्यानंतर बहादुरशहाने शहा ताहिर बरोबरची आपली वागणूक बदलली. यानंतर शहा ताहिर ३ महिनेपर्यंत त्याच्या दरबारी होता. त्यानंतर बहादुरशहाने मोठ्या सन्मानपूर्वक त्याला निरोप दिला.

(२७) हिजरी ९३७ | इ. स १५३० | हिजरी ९३७ या वर्षी बहादुरशहाने माळवा जिंकून घेतला. या विजयाबद्दल त्याचे अभिनंदन करण्यासाठी म्हणून बुरहाण निजामशहाने त्याच्याकडे शहा ताहिर व नरसू पंडित या दोघांना रवाना केले. खानदेशच्या मिरान महमदखान याने या दोघा श्रेष्ठांचा बुरहाणपूर येथे गुजरातच्या सुलतानाबरोबर परिचय करून दिला. त्या वेळी मिरान महमदखान म्हणाला की हिंदुस्थानातील मुख्य प्रांतांचे साम्राज्य आता तिमूर घराण्याकडे आलेले आहे. दिवसेंदिवस त्या घराण्याचा भाग्यरवी वैभवाची चढती कमान गाठत आहे. अशा वेळी आपण बुरहाण निजामशहाबरोबर मैत्रीचे संबंध जोडणे

हे मुत्सद्दीपणाचे ठरेल. बहादुरशहा हा अतिशय महत्त्वाकांक्षी असा सुलतान होता आणि दिल्लीच्या बादशहाच्या आपण बरोबरीचे आहोत असे तो समजत असे. त्याने मिरान महमदखानाने दिलेला सल्ला मानला. त्याने शहा ताहिरवर मानसन्मानाची भरपूर खैरखैरात केली आणि त्याला त्वरेने बुरहाणपूरहून अहमदनगरकडे बुरहाण निजामशहाने बुरहाणपूर येथे बहादुरशहाची भेट घ्यावी यासाठी बुरहाण निजामशहाचे मन वळविण्यासाठी रवाना करण्यासाठी निरोप दिला.

(२८) बुरहाण निजामशहाने पहिल्याप्रथम या भेटीला आपला नकार दर्शविला परंतु अखेर शहा ताहिर आणि कवरसेन यांच्या सांगण्यावरून त्याने बहादुरशहाबरोबरील भेटीला आपण तयार असल्याचे कळविले. स्वतःच्या गैरहजेरीत त्याने आपला मुलगा राजपुत्र हुसेन निजामशहा याला राज्याच्या कारभाराकडे बघण्यासाठी कवरसेनाच्या अधिकाराखाली अहमदनगर येथे ठेवले. नंतर तो स्वतः-बरोबर सोबत म्हणून जवळ जवळ ७००० हजार घोडेस्वारांना घेऊन [३] (२२३) बुरहाणपूरकडे निघाला. आपला बुरहाणपूर येथे योग्य त्या इतमामाने आदर सत्कार व्हावा म्हणून आपल्यातर्फे दोन वकील संभाजी चिटणीस आणि ख्वाजा इब्राहीम यांना पुढे पाठविले. बुरहाणपूरजवळ तापी नदीच्या किनाऱ्यावरील चंगदेवी या गावी तो येऊन पोहोचला. तेथे त्याची मिरान महमदखान याने गांठभेट घेतली आणि त्याला असे सांगितले की बहादुरशहा माझ्या सिंहासनावर बसून तुमची भेट घेईल त्यावेळी सिंहासनाच्या दोन्ही बाजूला फक्त धर्मनिष्ठ मंडळींना बसण्याची परवानगी देण्यात येईल बाकीच्या सर्वांना, मग त्यांचा दर्जा काहीही असो आपली शस्त्रे आपल्यासमोर हातात धरून बहादुरशहा समक्ष उभे रहावे लागेल.

(२९) मिरान महमदखानाने अशा तऱ्हेचा निरोप आपल्याला का सांगितला हे बुरहाण निजामशहाने पूर्णपणे जाणले आणि उत्तरादाखल तो काहीही बोलला नाही. परंतु मिरान महमदखान निघून गेल्यावर त्याने आपल्या खास सल्लागारांना गुप्तपणे आपल्याकडे बोलावू पाठविले आणि तो त्यांना म्हणाला की बहमनींच्या घराण्या-पासून फुटून निघून माझे स्वातंत्र्य मी जाहीर केलेले आहे. बहादुरशहाच्या सिंहासना-समोर उभे राहण्याच्या अपमानकारक प्रसंगाची मानहानी मी कोणत्याही परिस्थितीत सहन करणार नाही व भेटीला न जाता मी तो प्रसंग टाळीन, आणि परमेश्वराच्या हाती माझे भवितव्य मी सुपूर्द करीन. यावर शहा ताहिर म्हणाला की परमेश्वर दयाळू आहे आणि मला अशी आशा आहे की तो आपल्या इच्छेप्रमाणे सर्व गोष्टी घडवून आणण्याची कृपा तुमच्यावर दाखविल. तुम्ही उतावळेपणा दाखवू नये किंवा अशा तऱ्हेची निवेदने करू नयेत. कारण एक दिवस अशा तऱ्हेच्या मानहानीच्या प्रसंगाला तोंड देणे तुम्हाला मुत्सद्दीपणाच्या दृष्टिकोनातून भाग पडेल. कदाचित तुम्ही असे केल्यास या पुढचे तुमचे सर्व आयुष्य तुम्हाला सत्तेचा उपभोग घेण्यात घालविता येईल, असाही योगायोग असेल. बुरहाण निजामशहा याच्या अंगात सारासार विचार करण्याची

बुद्धी होती. त्याने अंशतः शहा ताहिरने मांडलेल्या कारणमीमांसेला आपली संमती दर्शविली. शहा ताहिर तेव्हा म्हणाला की आपल्यावर हा अपमानाचा प्रसंग येऊ नये असे काहीतरी करण्याची एक युक्ती मी शोधून काढली आहे. २३३ □ त्याने सांगितले की अलीच्या हस्ताक्षरातील कुराणाची एक प्रत माझ्यापाशी आहे. ती पहावी अशी बहादुरशहाला अतिशय इच्छा आहे. ही प्रत मी माझ्याबरोबर घेऊन [३] (२२४) येईन. मी असा आलो म्हणजे त्या प्रतीला आदराच्या भावनेने सामोरे जाण्यासाठी सिंहासनावरून खाली उतरणे गुजरातेच्या सुलतानाला भाग पडेल. दुसऱ्या दिवशी ज्या वेळी भेटीची वेळ ठरली होती तेव्हा बुरहाण निजामशहा आपल्या चाकरांना घेऊन बहादुरशहाच्या तंबूपाशी आला. शहा ताहिरने ती कुराणाची प्रत आपल्या डोक्यावर ठेवली. त्याला लांब अंतरावरून येताना बघितल्यानंतर बहादुरशहाने आपला वजीर खुदावंदखान याला विचारले की शहा ताहिर डोक्यावरून काय आणत आहे? शहा ताहिरच्या डोक्यावर अलीच्या हस्तक्षरातील कुराणाची प्रत आहे असे कळल्या-बरोबर तो झटकन सिंहासनावरून खाली उतरला. कुराणाच्या प्रतीचे त्याने ३ वेळा चुंबन घेतले, आणि ती प्रत त्याने आपले डोळे आणि आपले मस्तक यावर टेकविली. यानंतर त्याने बुरहाण निजामशहाकडून मानवंदना स्वीकारली आणि आपले कुशल आहे का असे त्याला गुजराती भाषेत विचारले. यावर निजामशहाने त्याला फारशी भाषेत उत्तर दिले. यानंतर बहादुरशहा पुन्हा सिंहासनावर बसला आणि बुरहाण निजामशहा व शहा ताहिर सिंहासनासमोर उभे राहिले. शहा ताहिरसारखी पहिल्या दर्जाची धर्मनिष्ठ व्यक्ती उभी आहे असे पाहून बहादुरशहाने त्याला बसण्याची विनंती केली. परंतु आपले धनी निजामशहा हे उभे आहेत या सबबीवर त्याने बसण्याचे नाकारले. तेव्हा बहादुरशहाने निजामशहाला देखील बसण्याची विनंती केली. यावर फारशी भाषेत त्याच्याशी बोलण्यास बहादुरशहाने सुरुवात केली. त्याने त्याला विचारले की तुमच्यावर नुकत्याच ओढवलेल्या प्रसंगाला तुम्ही कसे काय तोंड दिले. यावर बुरहाण निजामशहा म्हणाला की ज्या प्रसंगाचा शेवट भरभराटीत होतो आणि जे प्रसंग संपल्यानंतर सुखाच्या गाठीभेटी घडून येतात त्यामुळे भूतकाळाच्या कटू आठवणी माणसाच्या मनातून नाहीशा करण्यास हे प्रसंग कारणीभूत ठरतात. संभाषणाच्या अखेरीला बुरहाण निजामशहा म्हणाला की गेल्या अनेक वर्षांत ज्या अनेक कटू प्रसंगांनी माझ्या सहनशक्तीची परीक्षा घेतली, त्या सर्वांचे आजच्या या भेटीच्या प्रसंगी मला पूर्णपणे भरपाई मिळून चीज झाले आहे, अशी माझी धारणा आहे. हे उत्तर ऐकल्यानंतर बहादुरशहा मिरान महमदखानाकडे वळून म्हणाला की बुरहाण निजाम उलमुल्क याने दिलेले उत्तर तुम्ही ऐकलेत का? (बहादुरशहा [३] (२२५) बुरहाण निजामशहाला अजून शहा असे संबोधित नसे). मिरानखानाने उत्तर दिले की निजाम उलमुल्क याचे उत्तर मी ऐकले नाही. यावर बहादुरशहाने पुन्हा तोच प्रश्न विचारला आणि निजामशहाने त्याला पुन्हा तेच उत्तर दिले. नंतर बहादुरशहाने सर्वांना

ऐकू जाईल एवढ्या मोठ्या आवाजाने निजामशहाची स्तुती केली. यावर शहा ताहिर उठून उभा राहिला आणि म्हणाला की, दिवसेंदिवस निजामशहावरील बहादुरशहाची मर्जी अशीच वृद्धिंगत होत जावो. बहादुरशहाने नंतर आपल्या कमरेला बांधलेली तलवार आणि हिऱ्याने जडविलेला एक खंजीर घेऊन बुरहाण निजामशहाच्या कमरेला ही दोन्ही शस्त्रे बांधली, आणि तो म्हणाला " परमेश्वराची कृपा होवो आणि शहा ही पदवी आपल्याला फलदायी ठरो." त्याचवेळी त्याने माळव्याच्या सुलतानाकडून जिंकून घेतलेले छत्र किंवा शाही कनात त्याला नजर केली. यानंतर त्याने आपला वजीर खुदावंदखान आणि मिरान महमदखान फारूकी यांना सांगितले की तुम्ही निजामशहाला त्याच्या सत्कारासाठी उभारलेल्या शामीयान्यात घेऊन जा. हा शामीयानादेखील माळव्याचा सुलतान महमूद खिलजी याच्याकडून बहादुरशहाने जिंकून घेतला होता. दुसऱ्या दिवशी बहादुरशहाने थाटाची मेजवानी दिली. या प्रसंगी त्याने आपल्या सिंहासनासमोर सोन्याच्या खुर्च्यांवर बुरहाण निजामशहा आणि मिरान महमदखान यांना आसने दिली. ही मेजवानी संपल्यानंतर निजामशहाला त्याने ५ घोडे, २ हत्ती आणि १२ शिकारी हरणे भेट म्हणून दिली. नंतर दोघे सुलतान हे चौगानचा खेळ खेळले. बुरहाण निजामशहाने नंतर आपल्या वतीने बहादुरशहाला नजराणा अर्पण केला. बहादुरशहाला हा सर्व नजराणा अतिशय पसंत पडला. परंतु त्यापैकी कुराणाची प्रत, एक तलवार (या तलवारीवर आबासी खलीफांपैकी एकाचे नाव कोरलेले होते.) आणि त्याशिवाय ४ हत्ती आणि २ अरबी घोडे एवढेच घेण्याचे त्याने कबूल केले. यानंतर तो म्हणाला की मी तुम्हाला तुमच्या इतर सर्व देणग्या आणि दक्षिण देशाचा सर्व मुलूख परत देत आहे. असे म्हणून त्याचवेळी त्याने निजामशहाला अहमदनगरला परत फिरण्याची परवानगी देऊन [३] (२२६) निरोप दिला. याप्रमाणे बुरहाण निजामशहाने बहादुरशहाची रजा घेतली आणि तो दौलताबाद मार्गे जाण्यास निघाला. तेथे दफन केलेल्या थोर थोर अवलियांच्या कबरींचे दर्शन घेऊन त्याने त्यांना मानवंदना केली. यानंतर त्याने हौज ई कुतलूजवळ आपला मुक्काम दिला. या ठिकाणी त्याची त्याचा मुलगा हुसेन निजामशहा, वजीर कवरसेन आणि विजापूर व गोवळकोंडा यांच्या सुलतानांच्या वकिलांबरोबर गांठभेट झाली. हे सर्वजण त्याचे अभिनंदन करण्यासाठी तेथपर्यंत आले होते.

(३०) बहादुरशहा आणि बुरहाण निजामशहा यांच्यामधील मतभेद अशा तऱ्हेने संपुष्टात आल्यावर बुरहाण निजामशहाला आपल्या राज्याच्या राज्यकारभाराच्या बाबींकडे लक्ष देण्यास वेळ मिळाला. त्याप्रमाणे त्याने आपला मंत्री कवरसेन याने दिलेल्या मुत्सद्दीपणाच्या सल्ल्यानुसार वागून थोड्याच अवकाशात मराठ्यांच्या ताब्यात असलेले ३० किल्ले जिंकून घेतले. या किल्ल्यांच्या अधिपतींनी अहमद निजामशहाच्या मृत्यूपासून राज्यनिष्ठेचे प्रतिक म्हणून खंडणी दिलेली नव्हती. या अधिपतींना त्याने आपल्या चाकरीत रुजू करून घेतले आणि त्यांच्या जमिनी

त्यांना जहागिरीदाखल परत दिल्या. त्याने फक्त एवढीच अट घातली की राज्याला जरूर लागेल त्या वेळी त्यांनी फौज पुरवावी. बहादुरशहाच्या भेटीच्या वेळी बुरहाणपूर येथे निजामशहाचे २३४ब अगोदर गेलेल्या ख्वाजा इब्राहीम आणि संभाजी चिटणीस या दोन वकिलांना ते अहमदनगरला परतल्यानंतर त्याने अनुक्रमे लतीफखान आणि परतबराय (प्रतापराय) या पदव्या देऊन त्यांचा सन्मान केला. त्याच्या विश्वासातले जे काही खास अधिकारी होते त्यांच्यामध्ये बुरहाण निजाम शहाने त्या दोघांना यापुढे रुजू करून घेतले आहे असा हुकूम काढला.

(३१) हिजरी ९३८ इ. स. १५३१ } हिजरी ९३८ या वर्षी इस्माईल आदिलशहाने कल्याणी आणि कन्धार हे किल्ले अमीर बरीद शहापासून जिंकून घेण्याचे ठरविले. अमीर बरीदशहाने निजामशहाकडे [३] (२२७) मदतीची याचना केली. निजामशहाने आदिलशहाला एक उपमर्दकारक पत्र लिहून या विचारापासून ताबडतोब परावृत्त होण्याबद्दल त्याला कळविले. यामुळे दोन्ही राज्यांत सरहद्दीबद्दल पुन्हा भांडणे सुरू झाली. आदिलशहाने आपल्या उत्तरात निजामशहाला कळविले की, " अहमदनगरमध्ये तुमच्यावर नुकताच जो बाका प्रसंग ओढवला होता त्याचे तुम्हास विस्मरण पडले काय? माळव्याच्या सुलतानाचे फाटके-तुटके वस्त्र अंगावर बाळगण्यात जर तुम्हाला अभिमान वाटत असेल तर तुमची ही घमेंडखोर बढाई तिरस्करणीय आहे. गुजरातेच्या सुलतानाने तुम्हाला शहा ही पदवी अर्पण केली आहे, तिच्याबद्दलही फुकट मिजास बाळगण्याचे तुम्हाला कारण नाही. कारण माझे सुलतानपद सार्वभौमाच्या वंशापासून चालत आलेले आहे. सार्वभौमाच्या घराण्याचा मी वारस आहे. महमद पैगंबराचे वंशज जे पर्शियाचे सुलतान त्यांच्या-कडून मला सुलतानपद प्राप्त झाले आहे. माझा तुम्हाला असा सल्ला आहे की तुम्ही मूर्खपणा आणि उद्धटपणा याच्या मार्गाने न जाता शहाणपणाने वागण्यास शिका. तुम्ही असे न केल्यास तुमच्या बागई निजाम या बागेत आनंदाचा उपभोग घेण्यात तुम्ही जे गर्क आहात त्याचा त्याग करण्यास मी तुम्हाला भाग पाडीन आणि रणांगणावर तलवारीच्या खणखणाटाचा आवाज तुम्हाला कसा काय आवडतो हे तरी मी पाहीन."

(३२) बुरहाण निजामशहाला तसे बघितल्यास आपल्या वर्तणुकीची लाज वाटली तरीदेखील त्याने परस्पर उमरजपूरकडे कूच केले. आपल्या फौजेची जमवा-जमव करीत काही दिवस त्याने तेथे मुक्काम केला आणि नंतर त्याने इस्माईल आदिल-शहाच्या राज्याची सरहद्द ओलांडली. इस्माईल आदिलशहाने बुरहाण निजामशहाचा संपूर्ण पराभव केला आणि त्याला अहमदनगरकडे माघार घेण्यास भाग पाडले. त्याने आपले सर्व सामानसुमान आणि जवळजवळ ४००० माणसे गमाविली. त्याच्यावरील या आपत्तीने बुरहाण निजामशहाचे पूर्णपणे गर्वहरण झाले.

(३३) हिजरी ९३९ } हिजरी ९३९ या वर्षी दोन्ही देशांच्या वकिलांच्या
इ. स. १५३२ } मध्यस्थीने बुरहाण निजामशहा आणि इस्माईल आदिलशहा यांची भेट झाली. तेव्हा दोघा सुलतानांमध्ये असे ठरले की बुरहाण निजामशहाने वऱ्हाड जिंकून घ्यावा आणि इस्माईल अदिलशहाने [३] (२२८) तेलंगण काबीज करावा आणि दोघांनी परस्परांमध्ये बंधूभाव राखून दक्षिण देशाची आपापसात वाटणी करून घ्यावी. परंतु ही योजना इस्माईल आदिलशहाचा मृत्यू आणि त्याचे वारस आणि बुरहाण निजामशहा यांच्यामध्ये जे कलह निर्माण झाले त्यामुळे बारगळून पडली.

(३४) हिजरी ९४४ } हिजरी ९४४ या वर्षी शहा ताहिर याच्या सांगण्या-
इ. स. १५३७ } वरून बुरहाण निजामशहाने खुल्व्यातून साहिबांची नावे [२३५ब] काढून टाकली आणि त्यांच्या जागी इमामांची नावे बदली म्हणून घालण्याचा त्याने हुकूम दिला. इमामांच्या निशाणांचा रंग हिरवा असल्यामुळे (असे समजले जाते की अंतिम न्यायदानाच्या दिवशी पैगंबराच्या निशाणाचा रंगही हिरवाच राहील). बुरहाण निजामशहाने आपले छत्रचामर आणि निशाण यांचाही रंग बदलून हिरवा केला. त्याने (परमेश्वर त्याला क्षमा करो) काही माणसांना नेमणुका बहाल करून पहिल्या तीन खलिफांना आणि त्यांच्या अनुयायांना शिव्या देण्याची आणि त्यांची निंदानालस्ती करण्याची कामगिरी त्यांच्यावर सोपविली. अशी निंदा-नालस्ती त्यांनी मशिदीमशिदीतून आणि रस्त्यारस्त्यावर करावी अशी बुरहाण निजामशहाने आज्ञा केली. अशा तऱ्हेने आपल्या सरदारांच्या विरोधामुळे विजापूरचा युसुफ आदिलशहा जे करू शकला नाही आणि त्याबद्दलची त्याची इच्छा त्याच्या मृत्यूबरोबरच विलयाला पावली ते बुरहाण निजामशहाने कृतीत उतरवून ती इच्छा पुरी केली. परंतु आपल्या धार्मिक उत्साहाच्या हव्यासात बुरहाण निजामशहावर अनेक संकट प्रसंग कोसळले. मुल्ला पिर महमद नावाचा एक कट्टर सुन्नी होता. त्याने बुरहाण निजामशहाचे धोरण पसंत नसलेल्या अनेक विघ्नसंतोषी मंडळींना गोळा करून राज-वाड्याला वेढा दिला. त्याला निजामशहाने कैद करून बंदिवासात ठेवले. तेव्हा त्याने उडविलेली धमाल शांत झाली. सुन्नी पंथाचा अशा तऱ्हेने बुरहाण निजामशहाने केलेला अपमान बघून गुजरात, विजापूर आणि खानदेश या देशांचे सुलतान खवळले. त्यांनी परस्परांशी दोस्तीचा तह केला आणि बुरहाण निजामशहाचे राज्य आपापसात वाटून घेण्याच्या योजनेला आपली संमती दिली. यावर बुरहाण निजामशहाने [३] (२२९) हुमायून बादशहाकडे आपली वकिलात पाठविली आणि गुजरातवरील स्वारीत माझी तुम्हाला मदत देण्याची तयारी आहे असे त्याला कळविले. परंतु याच दरम्यानच्या काळात शेरशहाच्या बंडाचा प्रादुर्भाव झाल्यामुळे गुजरातवरील हुमायूनची स्वारी होण्यास प्रतिबंध झाला. बुरहाण निजामशहाने काही ना काही मार्ग स्वीकारून गुजरात आणि खानदेश्या सुलतानांबरोबरील भांडण समाधानकारकपणे मिटविले.

इब्राहीम आदिलशहाने आपल्या चाकरीमधून नुकत्याच काढून टाकलेल्या सर्व शिया पंथाच्या मुसलमानांना त्याने आपल्या चाकरीत रुजू करून घेतले आणि विजापूरवर आक्रमण करण्याच्या हेतूने कूच केले. या मोहिमेत त्याला इतके यश मिळाले की, त्याने विजापूरकरांकडून १०० हत्ती आणि काही तोफा काबीज केल्या. मोठ्या विजयोन्मादाने त्याने हे हत्ती आणि तोफा अहमदनगर येथे आणल्या.

(३५) हिजरी ९४९ / इ. स. १५४२ — हिजरी ९४९ या वर्षी विजापूरच्या दरबारात बेळगावचा आसदखान आणि त्याचा धनी इब्राहीम आदिलशहा या दोघांमध्ये वितुष्ट निर्माण झाले. या परिस्थितीचा फायदा निजामशहाने घेतला आणि अमिर बरीदशहाला दोस्तीचा तह करण्याबद्दल पाचारण केले. आणि याचवेळी त्याने अशी बातमी फैलावली की आपल्या धार्मिक भावनांचा मान राखण्यासाठी आसदखानाने आम्हा दोघा सुलतानांना विजापूरच्या राज्यात येण्याचे आमंत्रण केले असून आम्ही तसे केल्यास बेळगाव हे शहर त्याने माझ्या ताब्यात देण्याचे कबूल केले आहे. या गोष्टीमध्ये जरी सत्याचा यत्किंचितही लवलेश नव्हता तरी विजापूरच्या शत्रूंनी मोठ्या कसोशीने ह्या बातमीला प्रसिद्धी दिली. ते आपल्या कामगिरीत इतके यशस्वी झाले की इब्राहीम आदिलशहाचे मन आपल्या वजीराविरुद्ध कधी नव्हते एवढे कलुषित झाले. बुरहाण निजामशहाने सोलापूरवर चाल केली. सोलापूर त्याने जिंकून घेतले आणि ख्वाजा जहान दक्कनी याच्याकडे साडेपाच जिल्ह्यांचा मुलूख त्याने सोपविला. नंतर त्याने बेळगावकडे कूच केले आणि त्या शहराचा त्याने ताबा घेतला. त्याच्या आगेकूचीत त्याच्या अधिकाऱ्यांना ज्या ज्या ठिकाणी विरोध झाला त्या त्या ठिकाणांची त्याने लुटालूट आणि जाळपोळ केली. इब्राहीम आदिलशहाचे मन शत्रुविरुद्ध चाल करून जाण्याविषयी वळविण्याबद्दल आसदखानाने प्रयत्नांची पराकाष्ठा केली परंतु आपल्याला दगाफटका होईल याची त्याला भिती वाटली. [३] (२३०) आसदखान आणि आदिलशहा यांच्या मनात निर्माण झालेल्या संशयाचे स्वरूप इतक्या विकोपाला गेले की बुरहाण निजामशहाला आपण जाऊन मिळालो तरच आपली धडगत आहे असा आसदखानाने विचार केला. त्याप्रमाणे तो आपल्या हाताखाली असलेल्या ६००० सैनिकांना घेऊन बुरहाण निजामशहाला जाऊन मिळाला. त्यानंतर बुरहाण निजामशहाने सरळ विजापूरवर चाल केली. इब्राहीम आदिलशहा अशा तऱ्हेने आपल्या वजिराला मुकला आणि त्याच्या सभोवार असलेल्या कोणावरही त्याचा विश्वास नव्हता. या परिस्थितीत त्याने विजापूर सोडले आणि इमादशहाकडून कुमक येऊन पोहोचेपर्यंत त्याने कुलबर्ग्याचा आश्रय घेतला. वऱ्हाडचे सैन्य कूच करीत बुरहाण निजामशहाच्या सैन्याजवळ काही काळानंतर येऊन पोहोचले. आदिलशहाच्या मदतीस चाललेले सैन्य इतक्या जवळ आलेले पाहून आसदखानाला निजामशहाची बाजू सोडून जाण्याची आणि आपल्या देशाच्या दोस्ताच्या फौजेला जाऊन मिळण्याची संधी प्राप्त झाली. त्याप्रमाणे आसदखान इमादशहाच्या फौजेला जाऊन मिळाला. हे

पाहिल्यानंतर बुरहाण निजामशहाने ताबडतोब अहमदनगरकडे माघार घेतली. तेथपर्यंत दोस्तांच्या फौजांनी (म्हणजे वऱ्हाड आणि विजापूर यांच्या संयुक्त सैन्याने) त्याचा पाठलाग केला. आता आपल्या राजधानीचे शहर सोडून जाण्याची पाळी त्याच्यावर येऊन शहर सोडून जाणे त्याला भाग पडले. अहमदनगर शहर याप्रमाणे त्याने आक्रमकांच्या जणू काही ताब्यातच दिले आणि दौलताबादच्या मजबूत किल्ल्याचा त्याने आश्रय घेतला. याठिकाणी अमिर बरीदशहा हा मरण पावला. तेव्हा बुरहाण निजामशहाने तह केला आणि सोलापूरचे ५½ जिल्हे हे त्याने इब्राहीम आदिलशहाच्या पुन्हा हवाली केले.

(३६) पुढील वर्षी बुरहाण निजामशहाने शहा ताहिर याला आपला वकील म्हणून गोवळकोंड्याच्या जमशीद कुतुबशहाच्या दरबाराकडे तो सिंहासनावर आल्याबद्दल त्याचे अभिनंदन करण्यासाठी रवाना केले. त्याचवेळी त्याने आपण विजयनगरचा हिंदू राजा रामराजा याच्याशी संगनमत करून विजापूर राज्याविरुद्ध एकजुटीचा तह करू अशी गुप्तपणे बोलणी लावली. [३] (२३१)

(३७) हिजरी ९५३ इ. स. १५४६ } हिजरी ९५३ या वर्षी रामराजाच्या चिथावणीवरून बुरहाण निजामशहाने कुलबर्गा घेण्यासाठी चाल केली. त्याचा प्रतिकार करण्यासाठी इब्राहीम आदिलशहाने विजापूरहून कूच केले. तो हूरचीन या गावी आल्यावर त्याला असे आढळून आले की भीमानदीच्या पूर्वतीरावर बुरहाण निजामशहा मजबुतीने ठाण मांडून बसला आहे. नदी ओलांडून जाणे अशक्य आहे असे आढळून आल्यामुळे त्याने नदीच्या पलिकडल्या तीरावर आपली छावणी दिली. यानंतर पाऊस सुरू झाला. त्यामुळे नदीच्या दोन्ही बाजूला परस्परांसमोर दोन्ही देशांच्या फौजा जवळजवळ तीन महिने कसलीही हालचाल न करता स्वस्थ राहिल्या. सरतेशेवटी होत चाललेल्या दिरंगाईला कंटाळून इब्राहीम आदिलशहाने नदी ओलांडून जाण्याचा मार्ग शोधून काढला. नदी ओलांडून त्याने निजामशाही फौजांवर हल्ला चढविला आणि त्यांचा संपूर्ण पराभव केला. निजामशाही सैन्याने २५० हत्ती आणि १७० तोफा आणि हत्यारांचे गाडे एवढी सामग्री युद्धामध्ये गमाविली. या युद्धाच्या प्रसंगी इब्राहीम आदिलशहाने आपल्या अंगात किती असामान्य साहस आणि शौर्य आहे याचाही प्रत्यय या युद्धाच्या वेळी आणून दिला. परंतु तो स्वतः मात्र या युद्धात मिळालेल्या विजयाचे श्रेय आसदखानाच्या अद्वितीय वर्तनाला देत असे. आसदखानाला त्याने या कारणास्तव त्याच्या ताब्यात असलेल्या अगोदरच्या जहागिरी व्यतिरिक्त इतर अनेक जिल्हे जहागिरीदाखल बहाल केले.

(३८) या पराभवानंतर बुरहाण निजामशहाने आपला विश्वासू मंत्री शहा ताहिर याला अली बरीदशहाकडे मदतीची याचना करण्यासाठी रवाना केले. अली बरीदशहाने मात्र अशी मदत देण्यास आपला नकार कळविला. यामुळे पुढीलवर्षी बिदरविरुद्ध ससैन्य चालून जाण्यास बुरहाण निजामशहाला निमित्त मिळाले. त्याने

बिदरवरील आपल्या मोहिमेच्या कारवाईची सुरुवात औशाच्या किल्ल्याला वेढा देऊन केली. दरम्यान अली बरीदशहाने इब्राहीम आदिलशहाकडे निरोप पाठविला की आपण जर माझ्या मदतीसाठी कूच करून आला तर मी आपल्या हवाली कल्याणीचा किल्ला करण्याचे वचन देतो. आदिलशहाने ते मान्य केले आणि विजापूरच्या [३] (२३२) फौजा बिदरच्या फौजांना कल्याणी येथे येऊन मिळाल्या. औशाचा वेढा उठविण्यात दोस्तांच्या फौजांना यश प्राप्त झाले. निजामशाही फौजांबरोबर किल्ल्यापासून ४ मैल अंतरावर त्यांची लढाई झाली. या लढाईत दोस्तांचे मोठे नुकसान होऊन त्यांचा पराभव झाला. निजामशाही सैन्याचा जय होऊन काही कालावधीनंतर औशाचा किल्ला त्यांच्या हाती पडला. तेथून निजामशहाने उदगीरवर चाल केली. उदगीरचा त्याने पाडाव केला आणि तेथून त्याने कन्धारच्या दिशेने कूच केले. कन्धारचा वेढा उठविण्याचे कामी दोस्तांनी आपल्या प्रयत्नांची शिकस्त केली. परंतु दुसऱ्यांदा त्यांना पराभव खावा लागून त्यांचे सर्व जड सामानसुमान निजामशाही सैन्याच्या हाती पडले. कन्धारचा यानंतर लवकरच पाडाव झाला आणि हिजरी ९५५ या वर्षी बुरहाण निजामशहा

हिजरी ९५५ } आपल्या राजधानीकडे परत फिरला. अहमदनगरच्या वाटेवर
इ. स. १५४८ } विजापूरमधील एका राजकीय पक्षाचे प्रतिनिधी त्याला भेटले.

त्यांनी त्याला असे निवेदन केले की इब्राहीम आदिलशहाच्या जुलमाला आणि गैर-कारभाराला लोक अतिशय वैतागून गेलेले आहेत. विजापूर दरबारातील अमिरांची इच्छा त्यामुळे इब्राहीम आदिलशहाला गादीवरून काढून टाकून त्याचा धाकटा भाऊ राजपुत्र अबदुल्ला याला त्याचे जागी बसविण्याची आहे. या सुमारास राजपुत्र अबदुल्ला याने गोव्याच्या पोर्तुगीजांचा आश्रय घेतला होता. परंतु यावर पोर्तुगीजांनी कळविले होते की बुरहाण निजामशहाची मदत मिळाल्याशिवाय आम्ही याबाबत काहीही करू शकत नाही. वरील योजना अमलात आणण्यासाठी गोवळकोंड्याचा जमशीद कुतुबशहा याला अहमदनगरच्या सुलतानाबरोबर एकजूट करण्यासाठी म्हणून आवाहन करण्यात आले. याप्रमाणे तह झाल्यानंतर अहमदनगर आणि गोवळकोंड्याच्या सुलतानांनी विजापूरच्या रोखाने चाल केली. बुरहाण निजामशहाने प्रथम विजापूरच्या प्रदेशावर आक्रमण केले पण बेळगाव जिंकून घेण्याचे कामी त्याला अपयश आल्यामुळे त्याला माघार घेणे भाग पडले. याच सुमारास त्याच्या खास मर्जीमधील वजीर शहा ताहिर याचा मृत्यू झाल्यामुळे त्याला राजधानीकडे परत फिरण्याखेरीज दुसरा मार्ग उरला नाही. अहमदनगर येथे परतल्यावर त्याने वजीराच्या अधिकाराची चिन्हे [३] (२३३) कासीम बेग हकीम आणि गोपाळराव नावाचा ब्राह्मण या दोघांचे हाती सुपुर्द केली.

(३९) याच सुमारास विजापूरचा उमराव बेळगावचा जहागिरदार आसदखान हा मरण पावला. त्या संधीचा फायदा घेऊन बुरहाण निजामशहाने पुन्हा एकदा विजापूरच्या राज्यावर हल्ला करण्याचे ठरविले. त्याने आपले वकील रामराजाकडे पाठविले आणि विजापूरविरुद्ध संगनमत करण्यासाठी त्याला आवाहन केले. या

प्रसंगी दोन्ही राज्यांमध्ये नजराणे आणि परस्परांस साहाय्य देण्याची कबुली यांची देवाणघेवाण झाली. ही गोष्ट कानावर पडताच विजापूरच्या दरबारात विजयनगर राज्याचे कायम असलेले जे वकील त्यांना उघडउघड अपमानास्पद वागणूक देण्यास सुरुवात झाली. तेव्हा त्यांनी रितीप्रमाणे विजापूरच्या सुलतानाचा निरोप देखील न घेता मोठ्या संतापाने विजापूर सोडले आणि ते विजयनगरला चालते झाले. विजयनगरला आल्यावर त्यांनी विजयनगरच्या दरबाराने बुरहाण निजामशहाबरोबर मैत्रीचा तह करण्याचे ठरविले होते त्याबद्दल प्रतिक्रिया म्हणून इब्राहीम आदिलशहाने आपल्या-बरोबर जी वागणूक केली त्याची सविस्तर हकीकत रामराजाला सांगितली. सरते-शेवटी ते म्हणाले की आम्ही जर पळालो नसतो तर आम्हाला बहुतेक ठारच मारण्यात आले असते. आपल्या वकिलांचा जो अपमान करण्यात आला त्यामुळे रामराजाने अतिशय चिडून बुरहाण निजामशहाला लिहिले की, " बिदरच्या बरीदशहाने इब्राहीम आदिलशहाच्या मैत्रीखातर माझ्या मैत्रीचा त्याग केला, अशा परिस्थितीत त्याच्या-पासून कल्याणीचा किल्ला जिंकून घेणे हा एकच मार्ग मला योग्य वाटतो. "

(४०) यावर बिलकुल वेळ न दवडता बुरहाण निजामशहाने अहमदनगरहून कूच केले. त्याने कल्याणीला वेढा दिला, आणि किल्ल्याचे बाहेरच्या जगाशी असलेले सर्व दळणवळण त्याने परिणामकारकरित्या बंद पाडले. किल्ल्याला मदत पोहोचविण्या-साठी इब्राहीम आदिलशहाने कूच केले. शत्रूच्या दृष्टिपथात येईल इतक्या अंतरावर तो आला. तेथे त्याने आपली छावणी दिली, आणि चारी बाजूला मोर्चे उभारले. बुरहाण निजामशहाची वेढा उठविण्याची इच्छा नव्हती, म्हणून त्यानेही आपल्या छावणीची मजबूती केली. शत्रूच्या छावणीकडे जाणारे रस्ते रोखून धरण्यासाठी आदिलशहाने आपले मराठा घोडदळ रवाना केले. आपल्या घोडेस्वारांचा उपयोग त्याने शत्रूची रसद मारण्याकडेही केला. हे स्वार आपल्या कार्यात इतके यशस्वी झाले की अन्नधान्याच्या तुटवड्यामुळे निजामशाही फौजांवर मोठी हलाखीची [३] (२३४) परिस्थिती ओढवली. अशा परिस्थितीत बुरहाण निजामशहाने आपल्या सरदारांची एक बैठक बोलावली. त्यापैकी काहींनी वेढा उठविण्याचा मार्ग सुचविला आणि तह करण्यासाठी म्हणून अहमदनगरकडे माघार घेण्याचा सल्ला दिला. परंतु शहा जाफर आणि कासीमबेग यांनी शत्रूवर अचानक आणि जोरदार हल्ला चढविण्याची शिफारस केली. हा सल्ला बुरहाण निजामशहाने मानला आणि त्याप्रमाणे सैफउद्दीन ऐनउल्मुल्क याने इतर अनेक तुर्की अधिकाऱ्यांना बरोबर घेऊन रमजानच्या उपवासाच्या सकाळी दिवस उजाडता उजाडता विजापुरच्या सैन्यावर अचानक हल्ला चढविला. इब्राहीम आदिलशहा त्यावेळी हमामखान्यात होता. त्याला जेमतेम पळून जाण्याइतका अवधी मिळाला आणि तो पळून बीड आणि परंड्याकडे गेला. या अचानक हल्ल्यामुळे विजापूरच्या सैन्याची इतकी दाणादाण उडाली की त्यांनी आपल्या राहुट्या, सामानसुमान आणि तोफखाना तसेच टाकून काढता पाय घेतला. ही सर्व साधनसामुग्री निजामशाही

सैन्याच्या हाती पडली. याच वेळेला निजामशाही सैन्याने कल्याणीच्या किल्ल्यावर हल्ला चढविला. फारसा प्रतिकार न होता तो किल्लाही निजामशाही सैन्याच्या ताब्यात आला. या पराजयानंतर शत्रूच्या हातून आपल्या प्रदेशाचा विध्वंस होऊ नये म्हणून इब्राहीम आदिलशहाने शत्रूच्याच प्रदेशातून पलायन केले. तो एकाएकी परंडा किल्ल्यासमोर येऊन हजर झाला आणि किल्ल्याचे दरवाजे रखवालदारांनी बंद करून घेण्याचे अगोदर तो किल्ल्यात घुसला. त्याने किल्ल्याचा ताबा घेतला आणि त्याच्या देखरेखीचे काम आपल्या एका दक्षिणी अधिकाऱ्यावर सोपविले. नंतर त्याने आजूबाजूच्या मुलुखात जाळपोळ आणि लुटालूट केली आणि लोकांकडून जबरदस्त खंडणी वसूल केली. परंतु बुरहाण निजामशहा चाल करून येतो आहे असे पाहताच त्याने विजापूरच्या दिशेने माघार घेतली. निजामशाही सैन्याने परंड्याच्या दिशेने आपली आगेकूच चालू ठेवली. निजामशाही सैन्य किल्ल्यापासून ४० मैल अंतरावर येऊन पोहोचले तोच इब्राहीम आदिलशहाने किल्ल्याच्या रक्षणासाठी ठेवलेल्या भ्याड अधिकाऱ्याने रातोरात किल्ल्यातून पळ काढला. ही हकीकत ज्यावेळी [३] (२३५) घडली [२३६] त्या काळात राहात असलेल्या शहा जमालउद्दीन अंजू याने मला सांगितले की परंड्याच्या सुभेदाराने एकच आग्रह धरिला की " मी बुरहाण निजामशहाच्या सैन्यातील तुताऱ्यांचे आवाज ऐकले " आणि याच बोलण्याला तो चिकटून राहिला. अर्थात त्या वेळी बुरहाण निजामशहा ४० मैल अंतरावर होता आणि सुभेदाराने ऐकलेला हा आवाज म्हणजे दुसरे तिसरे काहीही नसून त्याच्याच खोलीत गुणगुणाऱ्या एका माशीचा आवाज होता. सुभेदार पळून गेल्यानंतर तिसऱ्या दिवशी बुरहाण निजामशहाच्या सैन्याने किल्ला रिकाम्या स्थितीत ताब्यात घेतला. किल्ला ख्वाजा जहान दक्कनी याच्या ताब्यात देऊन बुरहाण निजामशहा अहमदनगर येथे परत फिरला.

(४१) हिजरी ९५७ / इ. स. १५४९ } पुढील वर्षीच बुरहाण निजामशहाने विजापूरवर आक्रमण केले आणि विजापूर राज्याचा बहुतेक प्रदेश आपल्या सैन्याच्या पायाखाली घातला. त्याला कसलाही प्रतिकार झाला नाही. रायचूर किल्ल्याच्या जवळपास त्याची आणि रामराजाची मुलाखत झाली त्यात असे ठरले की दोघांनी विजापुरच्या प्रदेशावर हल्ला चढवून आपल्याला पाहिजे असेल तेवढ्याच मुलुखावर हात मारावा. त्याचप्रमाणे रामराजाने रायचूर आणि मुद्गल हे किल्ले आणि या किल्ल्यांच्या अधिपत्याखाली असलेला कृष्णा नदीच्या दक्षिणेकडील सर्व मुलुख घ्यावा आणि बुरहाण निजामशहाने सोलापूर आणि कुलबर्गा यावर आक्रमण करावे.

(४२) यानुसार बुरहाण निजामशहाने सोलापुरच्या किल्ल्याला वेढा दिला. तीन महिने वेढा चालल्यानंतर किल्ल्यावर हल्ला चढवून किल्ल्याचा पाडाव करण्यात आला. बुरहाण निजामशहा यानंतर कुलबर्ग्याकडे कूच करण्याच्या विचारात होता. तोच

त्याला खबर मिळाली की रामराजाने रायचूर आणि मुद्गल यांचा पाडाव केला असून तो विजयनगरकडे परतला आहे. तेव्हा बुरहाण निजामशहानेही अहमदनगरकडे परत फिरावे हे योग्य आहे असा विचार केला.

(४३) हिजरी ९६१ इ. स. १५५३ } हिजरी ९६१ यावर्षी बुरहाण निजामशहाने पुन्हा एकदा रामराजाबरोबर संगनमत केले आणि विजापूरच्या रोखाने चाल केली. त्याला प्रतिकार करणे अशक्य झाल्या. [३] (२३६) मुळे इब्राहीम आदिलशहाने पन्हाळयाच्या किल्ल्याकडे माघार घेतली. विजयनगर आणि अहमदनगरच्या संयुक्त फौजांनी विजापूरला वेढा दिला तोच बुरहाण निजामशहाला एकाएकी आतड्याच्या भयंकर विकाराने घेरले. त्यामुळे त्याला ताबडतोब राजधानीकडे परतणे भाग पडले. यानंतर लवकरच त्याचा मृत्यू झाला. त्याचे प्रेत कुजू नये म्हणून त्यात मसाल्याची सुगंधी द्रव्ये भरण्यात आली आणि प्रेत करबला येथे रवाना करण्यात आले. अलीचा मुलगा आणि पैगंबराचा नातू हसन याच्या कबरीजवळ त्याच्या शवाचे दफन करण्यात आले.

(४४) बुरहाण निजामशहाचा वयाच्या ५४ व्या वर्षी मृत्यू झाला. त्याने एकंदर ४७ वर्षे राज्य केले. त्याच्या दोन स्त्रियांपासून त्याला एकंदर चार मुलगे झाले. त्यापैकी हुसेन आणि अबदूल कादर हे त्याची आवडती नर्तकी अमिना हिच्यापासून आणि शहाअली आणि मिरान महमद बाकर हे युसुफ आदिलशहाची मुलगी बिबी मरियम हिच्यापासून. त्याशिवाय त्याला शहा हैदर नावाचा आणखी एक मुलगा होता. ह्याचे ख्वाजा जहान दक्नी याच्या मुलीबरोबर लग्न झालेले होते. २३७□ २३८□

हुसेन निजामशहा पहिला [३] (२३७)

(४५) हुसेन निजामशहा आपल्या बापाचे मृत्यूनंतर गादीवर आला. त्यावेळी त्याचे वय १३ वर्षांचे होते. त्याचा सख्खा भाऊ राजपुत्र अब्दुल कादर इतर राजपुत्रांसह त्याच दिवशी अहमदनगरमधून पळून गेला. या क्षणापासून अहमदनगरच्या राज्यामध्ये दोन पक्ष निर्माण झाले. पहिला पक्ष हुसेन निजामशहाची बाजू उचलून धरणारा परदेशी मुसलमान आणि हबशी यांचा आणि दुसरा अबदुल कादरचा अनुनय करणारा दक्षिणी मुसलमान आणि हिंदू यांचा. अखेर मात्र अबदुल कादरचा पाठपुरावा करणाऱ्यांनी त्याचा त्याग केला तेव्हा अबदुल कादर हा वऱ्हाडात पळून गेला. आणि तेथे त्याने वऱ्हाडचा सुलतान इमाद उलमुल्क याच्यापाशी आश्रय घेतला.

(४६) शहा अली आणि मिरान महमद बाकर हे दोघेजण त्यांचा चुलता विजापूरचा इब्राहीम आदिलशहा याजकडे पळून गेले शहा हैदर हा आपला सासरा परंड्याचा सुभेदार ख्वाजा जहान दक्नी याजकडे पळून गेला आणि तेथून त्याने आपल्या

सासऱ्याच्या मदतीने अहमदनगरच्या तख्तावर आपला हक्क सांगितला. [३] (२३८) सिंहासनावर हक्क सांगणाऱ्या शहा हैदर याजवर चाल करून जाण्यास हुसेन निजामशहा बिलकुल कचरला नाही. इतकेच नव्हे तर त्याने ख्वाजा जहान आणि शहा हैदर यांजवर हल्ला करून त्याना विजापूर येथे पळून जाण्यास भाग पाडले. परंडा याप्रमाणे निजामशाही फौजांच्या हाती पडले. ही घटना घडून आल्यानंतर विजापूरच्या इब्राहीम आदिलशहाने उघड उघड शहा हैदर आणि ख्वाजा जहान यांचा पाठपुरावा केला आणि त्याने हुसेन निजामशहाविरुद्ध युद्ध पुकारले. बुरहाण निजामशहाच्या कारकिर्दीत सोलापूरचा किल्ला अहमदनगरच्या ताब्यात आला होता. त्या किल्ल्याविरुद्ध आदिलशहा चाल करून गेला. दरम्यान हुसेन निजामशहाने वऱ्हाडच्या इमादशहाबरोबर दोस्तीचा तह केला. इमादशहाने त्याच्याकडे मदतीदाखल ६००० घोडेस्वार रवाना केले. त्यानंतर हुसेन निजामशहाने सोलापूरचा वेढा उठविण्यासाठी कूच केले. या मोहिमेची संपूर्ण हकीकत इब्राहीम आदिलशहाच्या इतिहासात दिलेली आहे.

(४७) पूर्वी सैफऐन् उल्मुल्क हा निजामशाही सरदार अहमदनगर सोडून विजापूरच्या आश्रयास गेला होता. परंतु त्या राज्यातून त्याला काढून लावण्यात आले तेव्हा त्याने अहमदनगर राज्यात परत येण्यासाठी परवानगी मागितली. हुसेन निजाम शहाने ती परवानगी त्याला दिली. काही कालानंतर हुसेन निजाम-शहाने विश्वासघाताने ऐनउल्मुल्क याला ठार मारले. ऐनउल्मुल्क याचा मुख्य आश्रित काबूलखान हा होता. त्याने मोठ्या शौर्याने ऐनउल्मुल्कच्या कुटुंबीय मंडळींचे प्राण वाचविले, आणि त्यांना सुरक्षितपणे गोवळकोंडा येथे पोहोचविले. गोवळकोंड्याचा सुलतान इब्राहीम कुतुबशहा याने काबूलखानाला आपल्या चाकरीत घेतले. साऱ्या दक्षिण देशात ऐनउल्मुल्क हा आपल्या शौर्याबद्दल आणि त्याच्या हाताखालील घोडेस्वारांच्या अंगी वसत असलेल्या कुशलतेबद्दल प्रसिद्ध होता. आपल्या हाताखालील घोडेस्वारांबरोबर तो बंधुत्वाच्या नात्याने वागत असे. यासुमारास विजापूर येथे इब्राहीम आदिलशहा मरण पावला. त्याचा फायदा घेऊन हुसेन निजाम-शहाने गोवळकोंड्याच्या इब्राहीम कुतुबशहाबरोबर संगनमत करून विजापूरच्या राज्यावर आक्रमण करण्यासाठी कूच केले. परंतु कुतुबशहाने मनापासून [३] (२३९) या स्वारीत हुसेन निजामशहाला साथ दिली नाही आणि तो आपल्या राजधानीकडे निघून गेला. त्यामुळे हुसेन निजामशहालाही अहमदनगरकडे माघारी फिरणे भाग पडले. इब्राहीम आदिलशहानंतर अली आदिलशहा हा विजापूरच्या गादीवर आला होता. त्याने विजयनगरचा रामराजा आणि इब्राहीम कुतुबशहा यांजबरोबर मैत्रीचा तह केला. हुसेन निजामशहाने देखील वऱ्हाडच्या इमादउल्मुल्काबरोबर संधान बांधले. इमाद-उल्मुल्काने हुसेन निजामशहाची हिजरी ९६७ यावर्षी गोदावरीच्या तीरावर सोनपेठ मुक्कामी भेट घेतली. याप्रसंगी इमादउल्मुल्कच्या मुलीबरोबर हुसेन निजाम शहाचा विवाहसमारंभ साजरा झाला.

हिजरी ९६७ | इ. स. १५५९

(४८) याचवर्षी हुसेन निजामशहाने आपले दोन सरदार महमद उस्ताद विजापूरी आणि छलबी रूमीखान यांना देवदंडयाच्या किल्ल्यावर पाठविले[२३९०]. हा किल्ला समुद्र-किनाऱ्यावर पोर्तुगीजांनी बांधला होता. पोर्तुगीजांनी त्यांच्याबरोबर तह केला आणि अहमदनगर राज्याच्या प्रजाजनांचा आम्ही छळ करणार नाही असे कबूल केले. हुसेन निजामशहाने आपल्या सैन्यासह खानदेशच्या मुलखावर देखील आक्रमण केले आणि गाळण्याचा किल्ला जिंकून घेतला.

(४९) दरम्यानच्या काळात विजापूर, गोवळकोंडा आणि विजयनगर या देशांच्या राजांनी निजामशाही प्रदेशावर आक्रमण केले. शत्रसंधी करावयाचा असेल तर कल्याणी आणि सोलापूर हे किल्ले आमच्या स्वाधीन करा अशी त्यांनी हुसेन निजामशहाकडे मागणी केली. हुसेन निजामशहाने ही अट मान्य करण्याचे नाकबूल केले तेव्हा वरील तिन्ही राज्यांच्या फौजांनी एकजुटीने अहमदनगर राज्यावर हल्ला केला. १,००,००० घोडेस्वार आणि ९,००,००० पायदळ एवढी प्रचंड फौज घेऊन ते अहमदनगर शहरापाशी येऊन पोहोचले.

(५०) इतक्या प्रचंड फौजेशी सामना देणे हुसेन निजामशहाला [३] (२४०) शक्य न झाल्यामुळे त्याने अहमदनगरहून पळून जाऊन पैठण गाठले. तेथून त्याने वऱ्हाडचा इमाद उलमुल्क, खानदेशचा मिरान मुबारक शहा फारूकी आणि बिदरचा अली बरीदशहा यांजकडे आपले वकील पाठविले आणि आपल्या मदतीसाठी ताबडतोब कूच करून या अशी त्यांजकडे याचना केली. अलि बरीदशहाचा भाऊ खान जहान याने काही काळापूर्वीच बिदर सोडले होते आणि तो इमाद उलमुल्क याच्या चाकरीत शिरला होता. त्याने अहमदनगरच्या सुलतानाला कसलीही मदत न देण्याविषयी दर्या इमाद उलमुल्क याचे मन वळविले. एवढेच नव्हे तर सहा हजार घोडेस्वार माझ्या दिमतीस द्या आणि अहमदनगरच्या सरहद्दीवर हल्ला करण्याची मला परवानगी द्या याबद्दल त्याने दर्या इमाद उलमुल्क याच्यावर दडपण आणले. दर्या इमाद उलमुल्क याने या गोष्टीला परवानगी दिली. खानजहान असे काहीतरी करील अशी अटकळ हुसेन निजामशहाने अगोदरच बांधली होती. त्यामुळे निजामशाही फौजेच्या एका घोड-दळाच्या तुकडीने खानजहान याचा संपूर्ण पराभव केला. या पराभवामुळे खानजहान याला इमाद उलमुल्क याच्याकडे जाण्याची लाज वाटली आणि तो आदिलशाही फौजेला येऊन मिळाला. आता दोस्तांच्या सैन्यांनी अहमदनगरला वेढा दिला. परंतु अहमदनगरचा किल्ला जिंकून तो आदिलशहाने आपल्या राज्यात सामील करावा ही गोष्ट इब्राहीम कुतुबशहाला पसंत पडली नाही. तेव्हा त्याने आपल्या छावणीतून किल्ल्यातील शिबंदीकडे रसदीचा पुरवठा होऊ दिला आणि तिकडे पूर्णपणे दुर्लक्ष केले. याचवेळी कुतुबशहाच्या चाकरीत असलेल्या मुल्लाइनायतउल्ला नेवायत याने पैठण येथे असलेल्या हुसेन निजामशहाबरोबर आणि किल्ल्यात कोंडल्या गेलेल्या शिबंदीबरोबर सारखा पत्रव्यवहार चालू ठेवला. अशा तऱ्हेच्या घडामोडी फार काळ

गुप्त राहणे शक्य नव्हते. साहजिकच अलि आदिलशहा आणि रामराजा यांनी इब्राहीम कुतुबशहाकडे याचा जबाब मागितला. परंतु त्याने जबाब देण्याची दखल न घेता रातोरात छावणी सोडली आणि गोवळकोंड्याकडे कूच केले. त्याचा अधिकारी मुल्ला इनायतउल्ला याने प्रथम किल्ल्यात प्रवेश करून घेतला आणि नंतर तो पैठण येथे हुसेन निजामशहाला जाऊन मिळाला. खानजहान याचा पराभव झाल्यानंतर त्याने अहमदनगर राज्यावर जो हल्ला केला होता त्याची भरपाई करण्यासाठी म्हणून दर्या इमाद उलमुल्क याने खूप मोठे सैन्य जहांगीर खानाच्या हाताखाली [३] (२४१) हुसेन निजामशहाच्या मदतीसाठी पाठविले. हे सैन्य हुसेन निजामशहाला येऊन मिळाले. त्याने या सैन्याचा उपयोग किल्ल्याला वेढा घालून बसलेल्या दोस्तांच्या फौजेची रसद तोडण्यासाठी केला. त्यामुळे दोस्तांच्या फौजेत भयंकर दुष्काळ निर्माण झाला. एकंदर सर्व परिस्थिती ही अशी जुळून आली की दोस्तांना अहमदनगरचा वेढा उठवून अष्टी येथे माघार घेऊन तळ देणे भाग पडले. अष्टी येथे गेल्यानंतर दोस्तांनी असे ठरविले की सैन्याची एक तुकडी परंड्यावर आणि दुसरी औशावर पाठविण्यात यावी. नंतर सैन्यासाठी भरपूर रसदीची तरतूद केल्यानंतर अहमदनगरच्या किल्ल्याला वेढा देण्यासाठी परत फिरावे.

(५१) परंतु निजामशहाने आपले दोन अधिकारी कासीम बेग आणि मुल्ला इनायतउल्ला यांना रामराजाकडे तहाची याचना करण्यासाठी पाठविले होते. रामराजाने पुढील अटींवर अहमदनगरबरोबर तह करण्यास आपली संमती दिली. त्या अटी अशा :

(१) हुसेन निजामशहाने कल्याणीचा किल्ला अली आदिलशहाला द्यावा.

(२) दर्या इमाद उलमुल्क याच्या सहाय्यक फौजेचे अधिपत्य जहांगीरखान याजकडे होते. त्याने दोस्तांच्या फौजांचा भयंकर उच्छाद मांडला होता. निजामशहाने जहांगीरखानाचा वध करावा.

(३) हुसेन निजामशहाने रामराजाला भेट देण्याचे आणि त्याच्या हातातून विडा[२४०] घेण्याचे मान्य करावे. आपल्या राज्याचा बचाव व्हावा या हेतूने या अटींना हुसेन निजामशहाने आपली मान्यता दिली. रणामध्ये शौर्य गाजविलेल्या जहांगीरखानाचा वध करण्यासाठी त्याने मारेकऱ्यांची एक टोळी त्याच्या तंबूत पाठवून त्याला ठार मारले.

(५२) अशा तऱ्हेने तहाच्या दुसऱ्या अटीचे त्याने पालन केले. [३] (२४२) रामराजासारख्या काफराच्या चिथावणीवरून त्याने एका कट्टर मुसलमानाचा वध करविला आणि " राजे रजवाड्यांच्या शब्दांवर कोणीही विश्वास ठेवू नये, " या उक्तीतील सत्याची प्रचिती अशा तऱ्हेने हुसेन निजामशहाने आणून दिली. यानंतर तो रामराजाच्या छावणीकडे गेला. हुसेन निजामशहाने छावणीत प्रवेश केल्यावर रामराजा उठला, आणि त्याने त्याचा हात आपल्या हातात घेतला. हुसेन निजामशहा याला आपल्या स्वतःबद्दल अतिशय अभिमान वाटत असे. त्याने पाण्याचे एक भांडे

आणि तस्त मागविले आणि रामराजाच्या स्पर्शामुळे आपले हात जणू काही दूषीत झाले आहेत असे दाखवून तस्तामध्ये हात धुऊन टाकले. हे पाहिल्यावर रामराजा आपल्या भाषेत उद्गारला की, " हा जर माझा पाहुणा नसता तर याचे हात मी तोडले असते आणि त्याच्या मानेभोवती टांगून ठेवले असते. " नंतर त्यानेही पाणी मागविले आणि आपले हात धुवून टाकले. दोन्ही बाजूकडील भावना इतक्या प्रक्षुब्ध झाल्या की दोन्ही पक्ष त्याच जागी हमरीतुमरीवर येऊन मारामारी करतात की काय असे वाटू लागले. हुसेन निजामशहाने कल्याणीच्या किल्ल्या रामराजाच्या स्वाधीन करून म्हटले की " ह्या मी तुम्हाला भेट म्हणून देत आहे. " रामराजाने ताबडतोब त्या आदिलशहाकडे रवाना केल्या. नंतर त्याने हुसेन निजामशहाला पानाचा विडा दिला. यावर अली आदिलशहाला न भेटता हुसेन निजामशहा अहमदनगरला चालता झाला. तेथे आल्यानंतर त्याने अहमदनगरचा किल्ला फिरून दगडाने बांधला. हा किल्ला पूर्वी फक्त मातीत बांधण्यात आला होता. त्याचप्रमाणे हुसेन निजामशहाने किल्ल्याभोवती एक खोल खंदक खणण्याची आज्ञा केली. अहमदनगर आणि विजयनगर यांच्यामध्ये तह घडवून आणण्याचे कामी हुसेन निजामशहाच्या वतीने कासीम बेग आणि मुल्ला इनायतउल्ला व रामराजाच्या वतीने व्यंकटाद्री आणि येलतमूराज यांनी भाग घेतला होता.

(५३) हिजरी ९७० इ. स. १५६२ } हिजरी ९७० या वर्षी हुसेन निजामशहा आणि इब्राहीमशहा हे कल्याणीच्या परिसरात एकमेकास भेटले. त्याठिकाणी हुसेन निजामशहाची मोठी मुलगी बिबी जुमली हिचा विवाह इब्राहीम कुतुबशहाबरोबर साजरा करण्यात आला. त्यानंतर ताबडतोब त्यानी कल्याणीच्या किल्ल्याला वेढा दिला. या परिस्थितीत त्यांच्यावर रामराजा आणि अली आदिलशहा यांनी हल्ला केला. त्यांना बिदरहून अली बरीदशहा आणि [३] (२४३) वऱ्हाडहून बुरहाण इमादशहा हे दोघेजण येऊन मिळाले. बुरहाण इमादशहा हा नुकताच आपला बाप दर्या इमादशहा याच्या मृत्यूनंतर गादीवर आला होता. हुसेन निजामशहाने अब्रूची चाड न बाळगता जहांगीरखानाचा जो खून करविला होता त्यामुळे बुरहाण इमादशहा हा आतल्याआत हुसेन निजामशहावर जळत होता. शत्रूचे सैन्य आपल्यावर चालून येत आहे असे पाहून हुसेन निजामशहाने आपला जनाना औशाच्या किल्ल्यात पाठवून दिला. नंतर त्याने निरनिराळ्या पल्ल्याच्या ७०० तोफा आणि ५०० हत्ती यांसह इब्राहीम कुतुबशहा समवेत कूच केले आणि तो शत्रूपासून १२ मैल अंतरापर्यंत येऊन पोहोचला. त्याने त्या ठिकाणी जेमतेम मुक्काम केला न केला आहे तोच एक प्रचंड वादळ घोंघावत आले आणि त्या वादळाने हुसेन निजामशहाच्या छावणीतील सर्व तंबूंची विल्हेवाट लावून टाकली. इतक्यात मुसळधार पावसाचा मारा सुरू झाला आणि त्यात त्याची जनावरे आणि विशेषतः तोफाही पूर्णपणे कुचकामी झाली. निजामशहाने आपली छावणी दिली होती तो प्रदेश दाट

काळ्याभोर मातीचा होता. तुफान पडलेल्या पावसाने तिथे अगदी राडा होऊन गेला आणि त्यात हुसेन निजामशहाचा तोफखाना रुतून बसला. दुसऱ्या दिवशी सकाळी शत्रूच्या बारगीर घोडेस्वारांनी इब्राहीम कुतुबशहाच्या छावणीवर सर्व बाजूनी हल्ले चढविले. कोणताही प्रतिकार न करता इब्राहीम कुतुबशहाच्या सैन्याने पळ काढला. कुतुबशहा आपल्याला सोडून छावणीतून पळून गेल्याचे हुसेन निजामशहाने जेव्हा पाहिले तेव्हा त्यानेही काढता पाय घेण्याचे ठरविले. या माघारीमध्ये त्याने रणांगणावर आणलेल्या ७०० तोफांपैकी जेमतेम ४० तोफा त्याला आपल्याबरोबर नेणे शक्य झाले.[२४१□]

(५४) तिसऱ्या दिवशी हुसेन निजामशहाने ज्या काही तोफा बरोबर घेतल्या होत्या त्यांचाही त्याग करणे त्याला भाग पडले. तोफा तशाच टाकून त्याने [३](२४४) अहमदनगरकडे पळ काढला. माघार घेताना आपले शाही किनखाबाचे छत्र चामर मात्र त्याने आपल्या बरोबर घेतले. जरी त्याच्याजवळ जेमतेम १००० घोडेस्वार होते तरी शत्रूच्या सहा हजार घोडेस्वारांची फळी फोडून तो पार झाला. ठराविक आणि नेमलेल्या वेळी नमाज पढण्याचा हुसेन निजामशहाने कडक शिरस्ता पाळला होता. एके दिवशी दुपारी शत्रू त्याच्या अगदी पाठीवर आलेला होता. अशा वेळी घोड्यावरून उतरून नमाज पढण्यामध्ये किती धोका आहे याची त्याला त्याच्या अधिकाऱ्यांनी जाणीव दिली. परंतु हुसेन निजामशहाने त्याच्या अधिकाऱ्यांनी त्याला दिलेल्या इशाऱ्याकडे पूर्णपणे दुर्लक्ष केले. त्याने दाखविलेल्या असामान्य धैर्याचा त्याच्या शत्रूंना अतिशय अचंबा वाटला आणि काही अंतरावर पाठलाग करण्याचे थांबवून त्यांनी निजामशहाच्या अप्रतीम शौर्याची प्रशंसा केली. नमाज पढून झाल्यानंतर त्याच्या असे दृष्टोत्पत्तीस आले की आपल्या कमरेवर सोन्याचा कमरपट्टा आहे. सोन्याचा कमरपट्टा घालून नमाज पढणे हे अतिशय निषेधयुक्त आहे याची निजामशहाला जाणीव झाली. त्याने कमरपट्टा काढून फेकून दिला आणि पुन्हा त्याने नमाज पढून पुरे केले. आता निजामशहाचा पाठलाग करणे अप्रस्तुत आहे अशा निष्कर्षाप्रत शत्रू येऊन पोहोचला आणि त्याचा पाठलाग करण्याचे सोडून देण्याचे त्यांनी ठरविले. त्यानंतर हुसेन निजामशहाने अहमदनगरच्या किल्ल्यात भरपूर रसदीचा पुरवठा केला आणि स्वतः जुन्नरच्या किल्ल्याचा आश्रय घेण्यासाठी त्याने कूच केले. दोस्तांनी पुन्हा अहमदनगरच्या किल्ल्याला वेढा दिला. रामराजाच्या हिंदू सैनिकांनी मुसलमानी प्रजा आणि त्यांची मालमत्ता यांच्यावर कल्पनाही करता येणार नाही एवढे अत्याचार आणि मानखंडना करणारी कृत्ये केली. त्यांनी मुसलमानांच्या मशिदी उध्वस्त केल्या आणि स्त्रियांच्या अब्रूचे अपहरण केले. अलि आदिलशहाला या अत्याचारांची घृणा आली आणि त्याने रामराजाला अहमदनगरचा वेढा उठवून हुसेन निजामशहाचा जुन्नरकडे पाठलाग करण्याबद्दल सल्ला दिला. शत्रू आपल्या पाठलागावर पुन्हा आला आहे हे पाहिल्यावर हुसेन निजामशहाने जवळपासच्या उंच पर्वतराजींचा आसरा घेतला.

त्याने हुसेन रुस्तुमखान दक्कनी, आधमखान हबशी आणि सखाजी कोळी या आपल्या तिघा अधिकाऱ्यांना सैन्य घेऊन शत्रूच्या छावणीभोवती घिरट्या घालण्याचे आणि त्याची रसद तोडण्याचे कामगिरीवर रवाना केले. त्यांनी दोस्तांच्या छावणीभोवतालचा प्रदेश इतका उजाड आणि उध्वस्त करून टाकला की त्यामुळे शत्रूला पाऊल पुढे टाकणेही अशक्यच होऊन बसले. हुसेन रुस्तुम खानाची आणि शत्रू [३](२४५) सैन्याची कानूर्‌या खेडेगावापाशी गाठ पडली. अलिआदिलशहा हा त्या वेळी शिकारीसाठी गेल्यामुळे छावणीत गैरहजर होता. तेव्हा रुस्तुम खानाने विजापूरच्या सैन्यावर एकाएकी छापा घातला. यावेळी झालेल्या धुमश्चक्रीत अलिआदिलशहाचा चुलता ठार मारला गेला. परंतु विजापूरच्या सैन्याने अखेर बाजू रुस्तुमखानावर इतक्या यशस्वीरित्या उलटविली की हुसेनखान आणि त्याचे दोन हजार सैनिक रणांगणावर ठार मारले गेले. पावसाळ्याला सुरुवात होण्याचे अगोदर दोस्तांनी पुन्हा अहमदनगरला वेढा घालण्यासाठी कूच केले. सिना नदीच्या किनाऱ्यावर किल्ल्याच्या दक्षिणेला रामराजाच्या सैन्याने तळ दिला. त्यावेळी डोंगरामध्ये मुसळधार पावसाने कहर केला. रात्रीच्या वेळी नद्यांना भयंकर पूर चढला. या पुरात दोस्त सैन्याचे ३०० घोडे आणि सामान सुमान वाहून नेणारी असंख्यात जनावरे बुडाली. त्याशिवाय कमीतकमी २० पेक्षा जास्त असे उच्च दर्जाचे अधिकारी आणि २५ हजारांपेक्षा अधिक सैन्यामधील लहान-मोठे अधिकारी नदीला आलेल्या प्रचंड पुरात वाहून गेले. या भयंकर दुश्चिन्हामुळे रामराजाने अहमदनगर किल्ल्याचा वेढा उठविला आणि कर्नाटकच्या दिशेने कूच केले. अली आदिलशहाने त्याचाच कित्ता गिरवला, आणि नळदुर्गच्या किल्ल्याकडे, त्या किल्ल्याची संरक्षणाच्या दृष्टीने मजबूती करण्यासाठी कूच केले. जेव्हा दोस्तांच्या फौजा होटगी येथे पोहोचल्या तेव्हा दाणापाण्याची व्यवस्था करण्याच्या मिषाने रामराजाने तेथे मुक्काम केला, आणि त्या संधीचा फायदा घेऊन त्याने विजापूर आणि गोवळकोंडा यांच्या काही जिल्ह्यांची लुटालूट केली. अखेर आपल्या राजधानीला परत फिरण्याचे अगोदर त्याने अलीआदिलशहा आणि इब्राहीम कुतुबशहा या दोघांकडून बराचसा मुलूख तोडून घेऊन तो आपल्या राज्यात सामील केला.

(५५) अली आदिलशहाने नळदुर्ग किल्ल्यावर मूर्तजाखान अंजू याची किल्लेदार म्हणून नेमणूक केली, आणि तो विजापूरकडे परतला. त्यावेळी सोलापूर जिल्हा हा हुसेन निजामशहाच्या ताब्यात होता. विजापूरच्या अधिकाऱ्यांनी वारंवार या जिल्ह्यात आक्रमणे केली. सोलापूरवर आता हल्ला होणार अशी भिती वाटल्यामुळे [३] (२४६) निजामशहाने लढाऊ सैनिक देऊन मोठ्या बंदोबस्ताने शहरावर हल्ला झाल्यास आणि कितीही काळपर्यंत वेढा चालू राहिल्यास अन्नधान्य पुरेसे पडावे म्हणून १ हजार बैलांवर धान्यांच्या गोणी लादून त्या सोलापूरकडे रवाना केल्या. नळदुर्ग येथे मूर्तजाखानाला सोलापूरकडे चाललेल्या या तांड्याची खबर मिळाली. त्याने तावडतोब बारगीर घोडेस्वारांची एक मोठी तुकडी घेऊन नळदुर्गवरून कूच केले आणि सोलापूर

व परंडा यांच्यामध्ये तो निजामशाही फौजेवर तुटून पडला. दोन्ही फौजात लढाई झाली, आणि त्यात निजामशाही फौजेचा पराभव झाला. त्यानी १५० हत्ती गमावले. विजापूरच्या बारगीर घोडेस्वारांना मिळालेल्या विजयाचा उन्माद चढला. त्यांनी लुटालूट करण्यास आणि इतस्ततः फैलावण्यास सुरवात केली. मूर्तजाखानाने हत्तींची रवानगी विजापूरकडे केली, आणि तो स्वतः नळदुर्गकडे परतला. दरम्यान निजामशाही फौजेपैकी काही सैनिकांना मूर्तजाखानाने पकडले होते आणि नंतर सोडून दिलेले होते. त्यांनी आपल्या मुख्य सैन्याकडे जाऊन मूर्तजाखानाचे सैन्य कसे विस्कळीत झालेले आहे याची हकिकत आपल्या अधिकाऱ्यांना निवेदन केली. यावर त्यानी जवळजवळ २ हजार घोडेस्वारांची जमवाजमव केली, आणि आदिलशाही सैनिकांचा पाठलाग सुरू केला. त्यांनी एकाएकी मूर्तजाखानावर हल्ला केला, त्याला पकडले आणि त्याची खानगी अहमदनगरकडे केली. सोलापूर येथे शिबंदीला प्रतिकारासाठी रसद पोहोचविण्याचा हुसेन निजामशहाचा निर्धार अद्याप कायम होता. त्याने स्वतः अहमदनगरहून आपल्या सैन्यासह कूच केले आणि सोलापूर शहरात १२ हजार गोणी इतके धान्य कुमक म्हणून यशस्वीरित्या पोहोचविले.

(५६) हिजरी ९७२ / इ. स. १५६४ } ज्या वर्षी रामराजा या विजयनगरच्या हिंदू राजाच्या वाढत्या सामर्थ्याचा नायनाट करण्यासाठी अहमदनगर, विजापूर, बिदर आणि गोवळकोंडा येथील मुसलमान सुलतानांनी तह करून एकजूट केली ते वर्ष म्हणजे हिजरी ९७२ हे होय. या सर्व सुलतानांची सैन्ये एकत्रित झाली आणि त्यांनी दक्षिणेच्या दिशेने कूच केले. या सैन्याने कृष्णा नदी ओलांडली आणि तेथूनच १२ मैल अंतरावर असलेल्या हुकेरी नदीवर त्यांनी आपला तळ दिला. या सैन्याला प्रतिकार करण्यासाठी रामराजाने ७० हजार घोडेस्वार आणि ९० हजार पायदळ एवढी सेना घेऊन कूच केले. या सैन्यात [३] (२४७) तिरंदाज आणि तोफखान्यातील गोलंदाज या शिवाय बऱ्हंशी बंदुका चालविणारेच अधिक होते. दक्षिणेच्या सुलतानांनी रामराजाबरोबर तह करण्यासाठी आपली तयारी दाखविली. आमची सैन्ये कूच करून येत असतांना जे तुमचे जिल्हे आम्ही ताब्यात घेतले आहेत ते तुम्हाला परत करू असे वचनही त्यांनी रामराजा तह करण्यास कबूल व्हावा म्हणून त्यास दिले. सुलतानांनी असा पवित्रा घेण्याचे कारण म्हणजे रामराजाच्या इतक्या प्रचंड सैन्याबरोबर मुकाबला करण्यास आपली शक्ती अपुरी पडेल असा जो विचार त्यांनी केला हे होय. परंतु रामराजाने कसल्याही तऱ्हेच्या तडजोडीला साफ नकार दिला. त्याने आपला भाऊ व्यंकटाद्री याला २ लक्ष पायदळ, २५ हजार घोडेस्वार आणि ५०० हत्ती एवढे सेनादल बरोबर देऊन डाव्या फळीवर अलि आदिलशहाचा प्रतिकार करण्यास पाठविले. आपला दुसरा भाऊ येलतमराज याला त्याने २५ हजार घोडेस्वार, २ लक्ष पायदळ आणि ५०० हत्ती देऊन इब्राहीम कुतुबशहा आणि अली बरीद यांना उजव्या फळीवर प्रतिकार करण्यासाठी रवाना केले.

तो स्वतः त्याच्या शेजारच्या देशातील राजांनी पाठविलेले १५ हजार निवडक सैनिक, १ हजार हत्ती आणि ५ लक्ष पायदळ एवढा सैनासंभार घेऊन सैन्याच्या मध्यभागी हुसेन निजामशहाच्या सैन्याला प्रतिकार करण्यासाठी उभा ठाकला. त्याची इच्छा इब्राहीम कुतुबशहा आणि अलि आदिलशहा यांना जन्मभर लोखंडी पिंजऱ्यामध्ये बंदिस्त करून ठेवण्याची होती. म्हणून त्याने आपल्या सैनिकांना शक्य झाल्यास त्या दोघांना जिवंत पकडून कैदी म्हणून आणण्याचा आदेश दिला. त्याने आपल्या हाताखालील सैन्याच्या तुकडीला शक्य झाल्यास हुसेन निजाम शहाचे शिर धडावेगळे करून आपल्यापाशी आणण्यास सांगितले.

(५७) रामराजाबरोबर कोणत्याही अटीवर तह होण्याची आशा न दिसल्यामुळे निराश झालेल्या मुसलमान सुलतानांनी प्राणपणाने शत्रूबरोबर मुकाबला करण्याचे ठरविले. त्यांनी पुढीलप्रमाणे आपल्या फौजेची लढाईसाठी रचना केला. अलि आदिलशहाने उजवी बाजू संभाळली, हुसेन निजामशहा हा आघाडीच्या मध्यावर उभा ठाकला, आणि इब्राहीम कुतुबशहा आणि अलिबरीद यांनी डाव्या फळीचा ताबा [३] (२४८) घेतला. शत्रूवर हल्ला करण्यासाठी कूच करण्याचे अगोदर प्रत्येक फळीतील सेना विभागाने १२ इमामांच्या सन्मानार्थ १२ निशाणे उभी केली. हुसेन निजामशहाच्या आघाडीवर निरनिराळ्या पल्ल्यांच्या ६०० तोफा होत्या. एकेका ओळीत २०० तोफा अशा तऱ्हेने तोफांच्या ३ ओळी करण्यात आल्या होत्या. पहिल्या ओळीत भारी तोफा होत्या. दुसऱ्या ओळीत कमी पल्ल्याच्या तोफा होत्या आणि तिसऱ्या ओळीत जंबूरुख अथवा तोफगोळे टाकणारी फिरती यंत्रे होती. या सर्व तोफ खान्यावर अधिकारी म्हणून छलबी रूमीखान या अधिकाऱ्याची नेमणूक करण्यात आली होती. रूमीखानाने मध्य आशिया खंडात कर्तबगार अधिकारी म्हणून नाव कमावले होते, आणि युरोप खंडातही त्याने तोफखान्यावर काम केले होते. त्याने जो व्यूह रचला होता तो शत्रूच्या नजरेस पडून शत्रू सावध होऊ नये म्हणून त्याच्या आघाडी वर २००० परदेशी तिरंदाजांची फळी उभारण्यात आली. त्यांनी पुढे चाल करून येणाऱ्या शत्रूवर बाणांचा अखंड वर्षाव चालू ठेवला. हिंदूचे सैन्य जसजसे आगेकूच करू लागले तसतसे हे तिरंदाज मागे झाले. हिंदूचे सैन्य याप्रमाणे तोफखान्याच्या अगदी नजीक येऊन पोहोचले. त्यांच्यावर मुसलमानांच्या तोफखान्याने इतका अचूक आणि प्रचंड भडिमार केला की त्यांची भयंकर प्राणहानी होऊन त्यांनी गोंधळात माघार घेतली. परंतु या आकस्मिक हल्ल्याने त्यांच्यामध्ये जो घबराट उडाला होता त्यांतून ते झटपट सावरले आणि त्यांनी आपली जमवाजमव केली. रामराजाने त्यांच्यामध्ये द्रव्य वाटले आणि आणखी द्रव्याची त्यांना भुलावणी दाखवून दुसऱ्यांदा मुसलमानांच्या तोफखान्यावर हल्ला करण्यासाठी म्हणून त्याना उद्युक्त केले. यावेळी हिंदूंच्या सैन्याने जो हल्ला केला त्यामुळे मुसलमानांची सर्व आघाडी पेटून उठली. हिंदूंनी मुसलमानांच्या आघाडीच्या मध्यावर जो हल्ला केला तो इतका प्रखर होता की मुसलमानांच्या

डाव्या आणि उजव्या फळीवरील सैन्याने माघार घेतली. शत्रू अतिशय जवळ येऊन ठेपला तर त्यावर हल्ला करण्यासाठी म्हणून छलबी रूमी खानाने तोफांत तांब्याची नाणी ठासून भरली होती. या तोफांनी केलेला मारा इतका नाशकारक ठरला की पाच हजारापेक्षा जास्त सैनिक तोफांच्या तोंडाजवळ मरून पडले. यानंतर हिंदूंनी माघार घेतली. मुसलमानी तोफखान्यावरील आलेला हिंदूंचा हल्ला परतविण्यात आला. या घटनेने लढाईचा निकाल जवळजवळ लागल्या सारखाच झाला. शत्रूमध्ये उडालेल्या गोंधळाचा फायदा मुसलमानी सेनाविभागाच्या मध्यावर हुसेन निजामशहाच्या हाताखालील विजापुरी सैन्यातील सेनापती किश्वरखान लारी याने घेतला. त्याने तोफांच्या रांगेतील रिकाम्या जागेमधून आपले पाचहजार घोडेस्वार [३](२४९) पुढे घुसविले आणि माघार घेणाऱ्या शत्रूचा रामराजाच्या सेनाविभागाच्या मध्यापर्यंत पाठलाग केला. तेथे रामराजा हा पायी पळून जाण्याचा प्रयत्न करीत असताना निजामशाही सैन्यातील एका हत्तीने त्याला गाठले आणि आपल्या सोंडेत त्याला पकडले. रामराजाला हुसेन निजामशहासमोर आणण्यात आले. रामराजाचा हुसेन निजामशहाच्या हुकुमावरून शिरच्छेद करण्यात आला. रामराजाचे सर्व सैन्य विजयनगरकडे पळून गेले. यानंतर झालेल्या घटनांची संपूर्ण हकीकत आदिलशाही घराण्याच्या इतिहासात यापूर्वीच कथन करण्यात आलेली आहे. याठिकाणी एवढेच सांगितले तरी पुरे आहे की विजयनगरचा सर्व प्रदेश मुसलमानी सैन्याचा हाती आला. यानंतर हुसेन निजामशहा अहमदनगरला परतला. व्यसनांच्या अतिरेकाने त्याच्या शरीराची भयंकर हानी झाली आणि त्यातच काही कालानंतर त्याचा अंत झाला. त्याच्या पाठीमागे त्याचे चार मुलगे आणि चार मुली होत्या. पुढील शब्दामध्ये त्याच्या मृत्यूची आठवण गुंफण्यात आली आहे. [२४२D]

दक्षिणेच्या सूर्याचे तेज अव्यक्त झाले.

मुर्तजा निजामशहा

ऊर्फ

दिवाणा अथवा वेडा निजामशहा [३](२५०)

(५८) मुर्तजा[२४३D] निजामशहा जेव्हा गादीवर आला तेव्हा तो अल्पवयी होता. त्यामुळे त्याची आई खुनजा हुमायून ही सहा वर्षेपर्यंत राजप्रतिनिधी होती आणि राज्याच्या सर्व बाबींचे काम त्या कालापर्यंत तिने सांभाळले. तिने आपल्या तिघा भावांना-ऐनउलमुल्क, ताजउलमुल्क आणि एतिबार खान-राज्यातील पहिल्या प्रतीचे उमराव बनविले. तिने मुल्ला इनायतउल्ला याची राज्याचा वकील आणि पेशवा

या अधिकारावर नेमणूक केली. ती दररोज दरबारात हजर राही आणि चिकाच्या पडद्याआड बसून दरबारातील कामकाज पाही; तिचा मुलगा मुर्तजा निजामशहा हा मात्र त्याच्या वयाला साजेलशा व्यवसायात आपल्याला गुंतवून घेई.

(५९) निजामशाही दरबारातील कारभाराची अशा तऱ्हेची [३] (२५१) परिस्थिती असताना विजापूरच्या अलि आदिलशहाने आपले सैन्य घेऊन हिंदूवर (विजयनगर) चाल केली. अनागोंदी येथे विजयनगरच्या प्रांतातच आता त्यांची सत्ता उरली होती आणि त्यांचा राजा स्वर्गवासी रामराजाचा भाऊ व्यंकटाद्री हा पेणकोंडा येथे रहात असे. दुसरा काहीच उपाय न उरल्यामुळे आणि भयंकर संकटाने ग्रासल्यामुळे व्यंकटाद्रीने खूनजा हुमायून हिच्याकडे मदतीची याचना केली. तिने आपल्या सर्व सैन्यासहित आपला तरुण मुलगा मुर्तजा निजामशहा याला बरोबर घेऊन विजापूरच्या राजाविरुद्ध चाल केली. अहमदनगरच्या फौजांनी केलेल्या आक्रमणामुळे अनागोंदीहून माघार घेऊन आपल्या राज्याच्या संरक्षणासाठी पाठीमागे येणे अलि आदिलशहाला भाग पडले. परंतु यानंतर लवकरच अहमदनगर आणि विजापूर या दोन मुसलमानी राज्यांमध्ये तह झाला. या तहानंतर विजापूर आणि अहमदनगर या दोन राज्यांच्या सुलतानांनी वऱ्हाडचा बुरहाण इमादशहा याचा वकील आणि पेशवा तुफाल खान याच्या विरुद्ध मैत्रीचा करार केला. तुफालखानाने बुरहाण इमादशहाला बाजूला सारून आपल्या हातात सर्व सत्ता बळकावली होती. या तहाप्रमाणे आदिलशाही आणि निजामशाही फौजांनी वऱ्हाडवर आक्रमण केले आणि त्या प्रदेशांत लुटालूट केली. पावसाळा सुरू होण्यापूर्वी त्यांच्या फौजा आपापल्या राज्यांकडे परत फिरल्या. दोन्ही फौजा आपापल्या राजाकडे जात असताना आदिलशहाने अहमदनगरच्या तरुण सुलतानाला विश्वासघाताने पकडण्याचा प्रयत्न केला. परंतु अलि आदिलशहाच्या या बेताची माहिती अगोदरच मुर्तजा निजामशहाची आई राजप्रतिनिधी खूनजा हुमायून हिला लागली होती. तिने त्वरेने रातोरात छावणी सोडली आणि मलली नदी पार केली. दरम्यान नदीला आलेल्या प्रचंड पुरामुळे निजामशाही आणि आदिलशाही फौजा आपोआपच परस्परांपासून विभागल्या गेल्या आणि निजामशाही फौजांना अहमदनगरच्या किल्ल्यामध्ये सुखरूपपणे पोहोचणे शक्य झाले.

(६०) हिजरी ९७५ } इ. स. १५६७ } हिजरी ९७५ या वर्षी अलि आदिलशहाने निजामशाही राज्यावर स्वारी केली. अहमदनगर राज्यातील अनेक ठिकाणे त्याने काबीज केली आणि निजामशाही फौजांचा पराभव केला. दरम्यान राज्य प्रतिनिधी खूनजा हुमायून हिने राज्यातल्या लायक माणसांना बाजूला सारून आपल्या नातेवाईकांना मोठमोठ्या जागा देण्याचे जे धोरण [३] (२५२) स्वीकारले होते त्यामुळे त्या सर्व वर्गामध्ये अतिशय चिडीची भावना निर्माण झाली. सरतेशेवटी सुलतान मुर्तजा निजामशहा याची सहकारी मंडळी—शहा जमालउद्दीन हुसेन अंजू, कासीम बेग हकीम आणि इतर—यांनी त्याच्या आईच्या वर्तनाबद्दल त्याच्याकडे

तक्रार केली. त्यावर मुर्तजाशहाने उत्तर दिले की माझे सर्वच मंत्री आणि वजीर माझ्या आईशी एकनिष्ठ आहेत. अशा परिस्थितीत तिने जो अधिकार बळकाविला आहे त्याला मी सुरुंग लावून माझ्या हाती सत्ता कशी काय घेऊ? यावर त्यांनी उत्तर दिले की जर तुमची परवानगी असेल तर तिच्या पक्षाकडे असलेल्या काही सरदारांना सहज आपल्याकडे वळवून घेता येईल आणि आपला कार्यभाग साधता येईल. यावर मुर्तजा निजामशहाने त्यांच्या बेताला आपली संमती दिली. तेव्हा वर उल्लेखिलेले अमिर आपल्या मित्रमंडळीसमवेत काही काळानंतर राजवाड्याकडे गेले. तिथे मुर्तजा निजामशहा आपल्या आईबरोबर बसलेला त्यांना दिसला. आपले गुपित आता उघडकीस आले असे मुर्तजा निजामशहाच्या बालिश बुद्धीला वाटले. आता आपली आई याचा वचपा काढणार म्हणून आपले प्राण तिच्या क्रोधापासून बचावावे म्हणून त्याने तिला सांगितले की राज्यातल्या काही अधिकाऱ्यांनी तुला पकडण्याचे कारस्थान रचले होते. यावर खूनजा हुमायून हिने ताबडतोब तिच्याविरुद्ध कारस्थान करणाऱ्या मुख्य मुख्य अधिकाऱ्यांना पकडून बंदिस्त केले.

(६१) हिजरी ९७७ इ. स. १५६९ } हिजरी ९७७ या वर्षी राजमाता खूनजा हुमायून हिने आपला मुलगा मुर्तजा निजामशहा याला बरोबर घेऊन विजापूरचा सेनापती किश्वरखान याने केलेल्या आक्रमणाला तोंड देण्यासाठी चाल केली. कूच करत ते धामणगाव येथे येऊन पोहोचले. मुर्तजा निजाम शहा याला आता आपले हित अनहित कळू लागले होते. तेव्हा त्याने आपल्या आईच्या लगामरूपी बंधनातून स्वतःची सुटका करून घेण्याचा निश्चय केला. या हेतूने त्याने राज्याच्या मुख्य अमिरांना आपल्या बाजूला वळवून घेतले आणि नंतर हबश-खान याला खूनजा हुमायूनकडे पाठवून असे कळविले की, यापुढे तू कोणत्याही प्रकारे राजकारणात भाग घेऊ नयेस आणि इतर राजघराण्यांतील स्त्रियांप्रमाणे निवृत्तीत आयुष्य कंठावेस असे आम्हाला वाटते. हा निरोप मिळाल्यावर तिला भयंकर संताप आला. तिने आपल्या अनुचरांना बोलाविले, आपल्या चेहऱ्यावर बुरखा टाकून ती घोड्यावर स्वार झाली आणि राजवाड्याबाहेर पडली. आपल्यापाशी तिने धनुष्यबाण, तलवार, आणि खंजीर ही शस्त्रे घेतली. परंतु तिच्याकडून थोडासाच प्रतिकार झाल्यावर तिला पकडण्यात आले. तिचा सेवकगण पळून गेला. [३](२५३) यानंतर राज्याच्या कारभाराची सूत्रे मुर्तजा निजामशहाने आपल्या हाती घेतली. त्याने नंतर फौजेची जमवाजमव केली आणि विजापूरचा किश्वरखान याच्यावर हल्ला करण्याच्या उद्देशाने धारूरच्या दिशेने कूच केले.

(६२) शत्रूच्या[२४४] छावणीपासून थोड्या अंतरावर तो येऊन पोहोचल्यानंतर किश्वरखानाकडून त्याच्याकडे बंद लखोटा घेऊन एक जासूद आला. मुर्तजाशहाने लखोटा उघडून आतील मजकूर वाचला. आतील मजकुरात इतक्या उद्धटपणाची भाषा वापरलेली होती की, मुर्तजा निजामशहा संतापाने अगदी वेडापिसा होऊन गेला

घोड्यावर स्वार होऊन त्याने अशी प्रतिज्ञा केली की, धारूरच्या किल्ल्यात प्रवेश मिळाल्याशिवाय मी घोड्यावरून उतरणार नाही. एवढे बोलून त्याने घोड्याला टाच मारली आणि तो वेगाने किल्ल्याकडे निघाला. त्याच्या बरोबरच्या सरदारांनी त्याला विनवून सांगितले की, किल्ले जिंकून घेण्यासाठी घोडदळाचा काहीही उपयोग होत नाही, त्याचप्रमाणे मूठभर माणसेही कामास येत नाहीत. तेव्हा आपण अविचाराने शत्रूवर हल्ला करून आपले जीवित धोक्यात आणण्याचे साहस करू नये. यावर मुर्तजा निजामशहा म्हणाला की, मी परमेश्वराची कसम खाऊन सांगतो की, तलवारीच्या घावांनी मी किल्ल्याचा दरवाजा फोडून काढीन, आणि शत्रू सैनिकांच्या प्रेतांचा खच पाडून किल्ल्यात जाण्यासाठी वाट करून घेईन. जर विजयश्रीने मला माळ घातली, तर मला काहीच अपाय होऊ शकत नाही आणि जर मला मृत्यू यावा ही विधिघटना असेल तर तो धोका टाळण्याचा प्रयत्न करणे निरर्थक आहे. मुर्तजा निजामशहाच्या मनाचा ठाम निश्चय बघितल्यानंतर त्याच्या अधिकाऱ्यांनी त्याची अशी विनवणी केली की, कृपा करून आपण निदान चिलखत तरी अंगावर चढवावे. तसे करण्यास युद्धाच्या नियमाप्रमाणे पैगंबराची अनुमती आहे. मुर्तजाशहाने या गोष्टीला आपली संमती दिली आणि त्याप्रमाणे चिलखत अंगावर चढवून शत्रूवर हल्ला करण्यासाठी तो पुढे सरसावला. किल्ल्याच्या दरवाजाजवळ पोहोचल्यावर किल्ल्याच्या तटावरून त्याच्यावर बंदुका, बाण आणि अग्निबाण यांचा एकच वर्षाव करण्यात आला. या माऱ्याखाली त्याचे अनेक सैनिक आणि काही हत्ती आणि घोडे मारले गेले. तरीदेखील मुर्तजानिजामशहा आपल्या निश्चयापासून रेसभरही मागे सरला नाही आणि कोणत्याही तऱ्हेची जखम न होता तो सुरक्षित राहिला. सरते शेवटी किल्ल्यावरून होणारा गोळीबार एकाएकी थांबला. यामुळे मुर्तजा निजामशहा विस्मयचकित झाला. त्याने या गोष्टीचे कारण शोधून काढण्यासाठी आपली माणसे रवाना केली. कसल्याही तऱ्हेचा प्रतिकार न होता त्याच्या सैनिकांनी किल्ल्यात प्रवेश केला. तेव्हा त्यांना असे आढळून आले की, किल्ला खाली करून शत्रू निघून गेला आहे. बहुधा एखादा बाण चुकून किश्वरखानाच्या हृदयाचा भेद करून गेला असावा, कारण किश्वरखानाचे प्रेत जमिनीवर पडलेले होते. मुर्तजा निजामशहाच्या विजयी सैनिकांनी त्याचे मस्तक धडावेगळे केले आणि किल्ल्याच्या [३] (२५४) तटावर टांगून ठेवले. आपल्याला मिळालेल्या विजयाबद्दल प्रार्थना करून सुलतानाने परमेश्वराचे आभार मानले. आता निजामशाही सैन्याने गोवळकोंड्याचा इब्राहीम कुतुबशहा याजबरोबर संगनमत करून विजापूरवर आक्रमण केले. अर्थात् पुढे मुर्तजा निजामशहाने शहा अबूल हसन याने केलेल्या कारस्थानामुळे इब्राहीम कुतुबशहाशी इतके वैर धरले की इब्राहीम कुतुबशहाला आपली छावणी निजामशाही सैन्याच्या हाती लुटालूट करण्यासाठी ठेवून पळून जाण्याखेरीज दुसरा मार्ग उरला नाही. यानंतर थोड्याच काळाने अलि आदिल शहा व मुर्तजा निजामशहा या दोघांमध्ये तह झाला.

मुर्तजा निजामशहा अहमदनगरला परत फिरला. तेथे आल्यावर त्याने जमालउद्दीन हुसेन याची आपला मुख्य वकील आणि पेशवा म्हणून नेमणूक केली. यानंतर तो पोर्तुगीजांच्या ताब्यात असलेल्या रेवदंड्यांच्या किल्ल्यावर चाल करून गेला. परंतु वेढा काही महिने चालल्यानंतर निजामशहाला तो उठविणे भाग पडले. कारण पोर्तुगीजांनी नजराणे आणि विशेषतः दारू यांची लाच दिल्याने निजामशाही अधिकाऱ्यांनी आपल्या धन्याचा विश्वासघात केला आणि पोर्तुगीजांना समुद्रमार्गे कुमक आणण्याचे कामात अडथळा निर्माण केला नाही.[२४५ ब] या मोहिमेवरून परतल्यानंतर सुलतानाने आपल्या अनेक अधिकाऱ्यांना बडतर्फ केले आणि राज्याचा मुख्य वकील म्हणून चेंगीझखानाची नेमणूक केली. चेंगीझखानाच्या अंगी असामान्य कर्तृत्व होते. त्याने काळजीपूर्वक लक्ष देऊन राज्याच्या कारभाराची घडी पूर्वस्थितीप्रत नेली. त्याने आपल्या हिकमतीने अलि आदिलशहा आणि इब्राहीम कुतुबशहा यांच्यामध्ये होऊ घातलेला मैत्रीचा करार मोडून काढला आणि आपला धनी निजामशहा आणि अली आदिलशहा यांच्यामध्ये एकोपा घडवून आणला. दोन्ही सुलतानांची भेट राज्यांच्या सरहद्दीपाशी झाली, आणि त्यात असे ठरले की अलि आदिलशहाने वऱ्हाड आणि बिदर यांच्यापासून मिळणाऱ्या उत्पन्नांच्या बरोबरीइतका मुलूख कर्नाटकातून जिंकून आपल्या ताब्यात घ्यावा, तर मुर्तजानिजामशहाला ही दोन्ही राज्ये [३] (२५५) अनुक्रमे तुफालखान आणि अलिबरीदशहा यांच्याकडून हिसकावून घेऊन आपल्या ताब्यात घेण्याची पूर्णपणे मुभा देण्यात यावी.

(६३) हिजरी ९८० इ. स. १५७२ } हिजरी ९८० या वर्षी मुर्तजा निजामशहाने वऱ्हाड-वर आक्रमण केले. त्याचा सेनापती चेंगीझखान याने दाखविलेले शौर्य आणि चातुर्य यांच्या जोरावर त्याने तुफालखानाला एलिचपूर-मधून हाकलून लावले. इतकेच नव्हे तर तुफालखान आणि त्याचा मुलगा समशेर-उलमुल्क या दोघांना पळून जाऊन डोंगराळ मुलखाचा आश्रय घेणे भाग पडले. त्यांचे २०० हत्ती आणि त्याशिवाय सर्व जड सामानसुमान निजामशहाने काबीज केले. जवळ जवळ ६ महिनेपर्यंत तुफालखानाचा या जंगलातून त्या जंगलात निजामशाही फौजा पाठलाग करीत होत्या. ६ महिन्याच्या अखेरीस एका अरुंद खिंडीत निजामशाही फौजांनी त्याची वाट अडवून त्याला कोंडले. येथे तो खरा निजामशाही फौजेच्या तावडीतच सापडावयाचा परंतु वाटेमध्ये मीर मुसा माजिंदरानी या एका अंधश्रद्धाळू अवलियाने त्याची गाठ घेऊन धर्माच्या भोळसट सबबीखाली त्याचा पुष्कळसा काला-पव्यय केला. सुलतानाच्या मनात १२ इमामांच्या बद्दल जी प्रेमभावना होती तिच्यावर नेमके बोट ठेवून मीरमुसाने सुलतानाला आपल्याला १२ हजार होनाइतकी रक्कम दिल्याखेरीज पुढे कूच करून न जाण्याचा इशारा दिला. मीरमुसा याने केलेल्या विनंतीप्रमाणे त्याच्या पदरात १२ हजार होन टाकीपर्यंत सुलतानाने त्याच ठिकाणावर मुक्काम केला. चेंगीझखानाने सुलतानाची विनवणी केली की छावणीतील तंबू ठोकून

होईपर्यंत मीरमुसाला पैसे देण्याचे पुढे ढकलावे. परंतु सुलतानाने त्याची विनंती अमान्य केली. या भानगडीत जो वेळ गेला त्यामुळे तुफालखानाला पलायन करून जाण्याची संधी मिळाली. तो बुरहाणपूरकडे पळून गेला, आणि त्याने खानदेशच्या सुलतानाकडे संरक्षण मागितले. परंतु मुर्तजा निजामशहा आपल्यावर सूड उगवील या जाणिवेने तुफानखानाला संरक्षण देण्याची खानदेशच्या सुलतानाला भिती वाटली.

(६४) हिजरी ९८० इ. स. १५७२ } तेथून तुफालखान वऱ्हाडकडे परत फिरला आणि नरनाळ्याच्या डोंगरी किल्ल्याचा त्याने आश्रय घेतला. तेथून त्याने दिल्लीपती बादशहा अकबर याजकडे मदतीची याचना केली. अकबराने मुर्तजा निजामशहाकडे आपला वकील पाठविला आणि त्याला ताबडतोब वऱ्हाडवरील आक्रमणापासून परावृत्त होण्याची ताकीद दिली. परंतु [३] (२५६) मुर्तजा निजामशहाने या ताकिदीकडे पूर्णपणे दुर्लक्ष केले. थोड्याच अवधीत नरनाळा आणि वऱ्हाडमधील इतर सर्व महत्त्वाचे किल्ले मुर्तजा निजामशहाच्या हाती पडले. तुफालखान, त्याचा धनी सुलतान बुरहाण इमाद उलमुल्क आणि इमादशाही घराण्यातील सर्व पुरुषमाणसे आणि बायकामंडळी यांना कैद करण्यात येऊन वऱ्हाडमधल्या अहमदनगरने घेतलेल्या किल्ल्यांपैकी एका किल्ल्यात त्यांना बंदिस्त करण्यात आले. काही काळानंतर तेथे त्या सर्वांचा मृत्यू झाला. असे म्हणतात की त्यांना विषप्रयोग करून ठार मारण्यात आले असावे.

(६५) वऱ्हाडमधील मोहीम आटोपल्यानंतर मुर्तजा निजामशहा अहमदनगरकडे परत फिरण्याच्या विचारात होता. परंतु चेंगीझखानाने त्याला असे निवेदन केले की अलि आदिलशहा हा विजयनगरचा प्रदेश जिंकून घेऊन आपली ताकद वाढविण्याच्या मार्गाला लागला आहे. अशा वेळी अहमदनगर राज्याने स्वस्थ न बसता पूर्वी ठरल्याप्रमाणे अहमदाबाद बिदर जिंकून घेण्यासंबंधीची योजना पुरी पाडण्याच्या मार्गाला लागणे हे मला अतिशय श्रेयस्कर वाटते. चेंगिजखानाचा सल्ला मुर्तजा निजामशहाला पटला आणि त्याप्रमाणे त्याने अहमदाबाद बिदरच्या दिशेने कूच केले. दरम्यान खानदेशचा सुलतान मिरान महमदशहा याने मुर्तजा निजामशहा हा आता वऱ्हाडमधून निघून गेला आहे या संधीचा फायदा घेऊन वऱ्हाडचा भूतपूर्व सुलतान दर्या इमादउलमुल्क याचा आपण मुलगा आहोत असे सांगून वऱ्हाडच्या गादीवर हक्क सांगणाऱ्या एका इसमाला साहाय्य करण्यासाठी ३००० घोडेस्वार आणि ७ ते ८ हजार पायदळ एवढे सैन्य वऱ्हाडात रवाना केले. निजामशाही सैन्याच्या ताब्यातील अनेक ठिकाणांवरून त्यांना हाकलून देण्यात आणि वऱ्हाडचा बराच मोठा भाग आपल्या ताब्यात परत मिळविण्याचे कामी या फौजेला यश आले. ही बातमी कळताच मुर्तजा निजामशहा मोठ्या घाईघाईने पुन्हा वऱ्हाडकडे परत फिरला. त्याने आपल्याबरोबर सैन्याची लहानशी तुकडी घेऊन वऱ्हाडात प्रवेश केला आणि मुख्य फौजेला बरोबर घेऊन आपल्या पाठोपाठ येण्याची चेंगीझखानाला आज्ञा दिली.

निजामशाही सैन्याचा एक सेनापती सय्यद मुर्तजा याने मुर्तजा निजामशहाच्या अगोदर कूच केले होते. त्याच्या बरोबर ८००० घोडेस्वारांची फौज होती. त्याची वर उल्लेखिलेल्या तोतयाशी गाठ पडली. सय्यद मुर्तजा याने तोतयाला पळवून लावले आणि त्याच्या अनुयायांची पांगापांग केली. दरम्यान मुर्तजा निजाम [३] (२५७) शहाने रोहनखेडा घाटाच्या मार्गाने खानदेशात घुसून बुरहाणपूरच्या अगदी दरवाजापर्यंतचा त्या राज्याचा मुलूख उध्वस्त करून टाकला.

(६६) चेंगीझखानाला असिरचा किल्ला बघण्याची अतिशय उत्कंठा होती. या किल्ल्याचा आसरा मिरान महमदशहा फारुकी याने घेतला होता. त्या किल्ल्याची पाहणी करण्यासाठी म्हणून चेंगीझखान तेथे ८००० घोडेस्वार घेऊन गेला. मिरान महमदशहाने चेंगीजखानाचा मदतीचा मार्ग तोडण्यासाठी म्हणून आपल्या फौजेची एक तुकडी पाठविली. परंतु चेंगीझखानाने या तुकडीचा हल्ला परतवून लावून शत्रूचे भयंकर नुकसान केले. इतकेच नव्हे तर त्या तुकडीतील काही अधिकारीही त्याने कैद केले. यानंतर मुर्तजा निजामशहा हा स्वतः असिरच्या किल्ल्यावर चाल करून गेला. तेथून त्याने आपल्या सैन्याच्या तुकड्या किल्ल्याभोवतालच्या प्रदेशात रवाना केल्या. त्यांनी तो प्रदेश इतका उध्वस्त केला की माणसांची नावनिशाणी देखील तेथे राहिली नाही. सरतेशेवटी मिरान महमदशहाने दंडादाखल भलीमोठी रक्कम मुर्तजा निजाम शहाकडे भरली आणि नंतर मुर्तजा निजामशहाने खानदेशातून आपल्या फौजा काढून घेण्याचे कबूल केले.

(६७) यानंतर थोड्याच काळाने इब्राहीम कुतुबशहाचा वकील मिर्जाखान इस्पहानी हा मुर्तजा निजामशहाचा बिदरवरील नियोजित हल्ला होऊ नये म्हणून प्रयत्न करण्यासाठी निजामशाही छावणीत येऊन पोहोचला. आपला उद्देश साध्य करून घेण्यासाठी त्याने बरीच मोठी रक्कम चेंगीझखानाला देऊ केली. चेंगीझखानाला या गोष्टीचा संताप आला. त्याने रकम घेण्याचे नाकारून इस्पहानीला बजावले की माझी इच्छा असली तर सारा निजामशाही खजिना माझ्या दिमतीला हजर आहे. अर्थात् तो यावर असे म्हणाला की आम्ही बिदरचा पाडाव केल्यानंतर मात्र अकबर बादशहाचे दक्षिणेवर सर्व शक्तिनिशी जे संभाव्य आक्रमण होण्याची शक्यता आहे त्याविरुद्ध मुर्तजा निजामशहा, इब्राहीम कुतुबशहा आणि अलि आदिलशहा यांनी एकजूट करणे जरूर आहे. चेंगीझखानाला लाच देऊन आपल्याकडे वळवून घेण्यात अपयश आल्यामुळे इस्पहानी याने आपला बेत सिद्धीस नेण्यासाठी साहिबखानाला आपल्या बाजूला वळवून घेण्याचा डाव टाकला. साहिबखान हा मुर्तजा निजामशहाच्या खास मर्जीतला होता आणि चेंगीझखानाने त्याला आपल्या वागणुकीने दुखावले होते. मिर्जाखान इस्पहानी याने साहिबखानापाशी चेंगीझखानाबद्दल असा आरोप केला की चेंगीझखानाचा बेत वऱ्हाडात स्वतंत्र राज्य स्थापून सुलतानपदावर विराजमान होण्याचा आहे. अशा आरोपाने साहिबखानाला अर्थातच आनंद झाला आणि मोठ्या

खुषीने मिर्जाखान इस्पहानीच्या चेंगीझखानाविरुद्ध केलेल्या आरोपाला त्याने मान डोलावली. त्याप्रमाणे साहिबखानाने मिर्जा इस्पहानीने चेंगीझखानावर केलेला आरोप सुलतानापाशी येऊन सांगितला. परंतु साहिबखानाने चेंगीझखानाविषयी [३] (२५८) वाटत असलेल्या द्वेषबुद्धीने हा आरोप केला असावा असे मुर्तजा निजामशहाने मानून त्या आरोपावर विश्वास ठेवला नाही. साहिबखान यावर आपल्या चेंगीझखानावर केलेल्या आरोपापासून रेसभरही ढळला नाही इतकेच काय पण त्याने रडण्याचेही सोंग आणले. त्याने सुलतानाची अशी विनवणी केली की जर आपला माझ्यावर विश्वास नसला तर चेंगीझखानाच्या मूळच्या गावचाच मिर्जा खान इस्पहानी आहे त्याला आपण बोलावू पाठवावे आणि त्याला जे काही सांगावयाचे आहे ते आपण ऐकून घ्यावे. त्याप्रमाणे मुर्तजा निजामशहाने मिर्जाखानाला बोलाविले तेव्हा तुम्ही ऐकलेली बातमी खरी आहे असे सांगून मिर्जाखानाने सुलतानाची खातरजमा केली. मिर्जाखानाने सांगितलेल्या बातमीचा सुलतानाच्या मनावर बराच परिणाम झाला परंतु त्याने आणखी पुरावा मिळेपर्यंत काहीही कारवाई न करता थांबण्याचा निश्चय केला. सरते शेवटी त्याने चेंगीझखानाला आपल्यापाशी हजर होण्यास सांगितले आणि तो आल्यावर मुर्तजाशहाने आता आपल्याला सारखे रणांगणावर राहण्याचा कंटाळा आला असून आपली इच्छा आता अहमदनगरकडे परत फिरण्याची आहे असे त्याला सांगितले. यावर चेंगीझखान म्हणाला की नवीन जिंकलेल्या प्रदेशात तेथील रहिवाशांचा विश्वास संपादन करण्यासाठी म्हणून आपण स्वतः पाचसहा महिने राहाणे हे सर्व दृष्टीने योग्य आहे. परंतु जर का असे करणे आपल्याला पसंत नसेल तर आपण मला त्या कामासाठी सैन्यासह कोणत्याही परिस्थितीत मागे ठेवावे. चेंगीझखानाने केलेल्या सूचनेमुळे मुर्तजा निजामशहाची साहेबखानाने त्याच्यावर जो आरोप केला होता तो खरा असल्याबद्दलची खात्री पटली. त्याबरोबर सुलतानाने चेंगीझखानाबरोबरची आपली वागणूक तावडतोब बदलली. चेंगीझखानाच्या ही गोष्ट जेव्हा लक्षात आली तेव्हा त्याला आपल्या जीविताच्या सुरक्षिततेबद्दल भिती निर्माण झाली आणि आपण आजारी आहोत या सबबीखाली त्याने काही दिवस दरबारात हजर राहण्याचे टाळले. चेंगीझखानाच्या या वागणुकीचा परिणाम सुलतानाच्या मनात त्याच्याबद्दल आलेला संशय दृढमूल होण्यात झाला. सुलतानाने त्याला ठार मारण्याचे मनाशी ठरविले आणि त्याने आपल्या हकीमाला चेंगीझ-खानाला औषध म्हणून विषारी अर्क देण्याचा आदेश दिला. आपल्याला औषध म्हणून विष देण्यात येत आहे हे चेंगीझखानाने ओळखले आणि प्रथम ते घेण्यास नकार दिला. परंतु आपल्या नकाराचा काहीही उपयोग होणार नाही त्याची त्याला जाणीव झाली. त्याने आत्मयाग करण्याकडे मनाची तयारी केली आणि विषाचा घोट मोठ्या आनंदाने प्राशन केला. आपल्या शेवटच्या क्षणी त्याने मुर्तजा निजामशहाला उद्देशून पुढीलप्रमाणे पत्र लिहिले, " आपला बंदा आणि

विश्वासू सेवक असा मी (मिरक) आपल्याला असे कळवू इच्छितो [३] (२५९) की माझ्या जीवनरूपी सूर्याने हयातीची साठ दालने ओलांडली आणि झपाट्याने हयातीच्या सत्तराव्या दालनाकडे त्याची वाटचाल चालू होती. ईश्वराप्रत पोहोचण्याच्या उंबरठ्यावर मी उभा आहे आणि माझे मस्तक आपल्यापुढे विनम्रतेने लवविलेले आहे. माझ्या जीवनरूपी जलामध्ये भयानक हलाहल ओतलेला हा औषधाचा प्याला मी घटाघट पिऊन टाकला आहे. आपल्या उदारधी स्वभावामुळेच माझा अभ्युदय झाला. माझी कर्तव्यनिष्ठा आणि राजनिष्ठा ही केवळ आपल्याच आज्ञेच्या आधीन आहेत हे पूर्णपणे जाणून इतर कोठल्याही गोष्टी मी मनात न आणता माझ्या नजरेआड केल्या आहेत. मला जर तुझी इच्छा काय आहे असे विचारले तर मी असे म्हणेन की आपले जीवन आणि आपले सार्वभौमत्व ही आता माझे ठोऊ घातलेले कबरस्तान जितके चिरकाल टिकणारे आहे तितकीच चिरकाल आणि कायम टिको. मी शरीरात जीव वास करून राहात असताना आपण मला जितके चाहात होता तितकेच किंबहुना जास्त आपण मी या जगातून नाहीसा झाल्यावर मला चाहावे आणि माझी भलावणी करावी अशी आपल्याकडे माझी प्रार्थना आहे. मी माझ्या स्वतःच्या हस्ताक्षरात लिहून ठेवलेल्या आणि माझ्या अंतसमयी प्रकट केलेल्या माझ्या इच्छेप्रमाणे आपण कराल आणि राज्याच्या सर्व प्रजाजनांमध्ये अतिशय निष्ठावान आणि आपल्या चरणी सर्वस्व अर्पण केलेल्यांमध्ये सर्वश्रेष्ठ म्हणून माझी गणना कराल असा मला विश्वास वाटतो. माझी पहिली अशी इच्छा आहे की आपण माझा देह दफन करण्यासाठी करबला येथे रवाना करावा. [२६०] माझी दुसरी इच्छा म्हणजे खाली नमूद केलेल्या अधिकाऱ्यांवर माझ्या अंगातील गुणवैशिष्ट्याला ते साजेलसे आहेत म्हणून आपण आपला वरदहस्त ठेवावा आणि माझ्या पदरी जे परदेशी मुसलमान माझे अनुचर म्हणून चाकरी करीत आहेत त्यांना तुम्ही आपल्या संरक्षकदलात रुजू करून घ्यावे."

(६८) आपले हे अखेरचे मृत्युपत्र चेंगीझखानाने काही सूचना देऊन सय्यद मुर्तजाच्या स्वाधीन केले. नंतर तो आपल्या बिछान्यावर दुसऱ्या दिवसापर्यंत पडून राहिला. त्या दिवशी त्याचा आत्मा त्याच्या नश्वर देहास सोडून गेला. त्याच्या आत्म्याने काही क्षणासाठी उसने आणलेले हे तात्पुरते आणि नाशवंत घरकुल अशा तऱ्हेने विलयास गेले.

(६९) आपल्या वजिराच्या प्रामाणिकपणाबद्दलची आणि त्याच्या आपल्या वरील खऱ्याखुऱ्या भक्तिभावाची जाणीव मुर्तजा निजामशहाला फार उशिरा झाली. चेंगीझखानाच्या मृत्यूचे मुर्तजा निजामशहाला अनिवार्य आणि अपरंपार दुःख होऊन त्याला अतिशय वाईट वाटले. अहमदनगरला परतल्यानंतर त्याने इहलोकीच्या राजकारणातून निवृत्त होण्याचा निश्चय केला. त्याने अहमदनगरमधील प्रमुख प्रमुख नागरिकांना आपल्या समक्ष बोलावून घेतले आणि त्यांना तो म्हणाला, " आपल्याला [३] (२६०) मला सांगावेसे वाटते की मी राज्य करण्याला नालायक आहे. कारण मला असे आढळून

आले आहे की बरोबर कोणते आणि चूक कोणते यांतील भेदभाव सांगण्याची कुवत माझ्यामध्ये नाही आणि म्हणून अनेक वेळा न्यायाच्या बुरख्याखाली दडून अनेकवेळा जुलूम जबरदस्तीचा गुन्हा माझ्या हातून घडलेला आहे. त्यामुळे जेव्हा सत्य गोष्ट आपोआप उघडकीस येते त्यावेळी सारासार बुद्धीप्रमाणे निर्णय घेण्याच्या शक्तीचा माझ्या अंगी जो अभाव आहे त्याचे मला दुःख होते. पैगंबराच्या वंशजांपैकी काजी बेग ह्याची माझा वकील आणि पेशवा म्हणून मी नेमणूक करीत आहे. त्यासाठी तुम्हाला मी साक्षीदार म्हणून आणि तुमच्या समक्ष ही मी नेमणूक केली आहे असे परमेश्वरासमोर अखेरच्या दिवशी सांगण्यासाठी म्हणून बोलविले आहे. त्याची नेमणूक करण्यामध्ये माझा उद्देश कायद्याप्रमाणे त्याने प्रत्येकाबरोबर आपली वागणूक ठेवावी आणि आपल्या खाजगी बाबींचा विचार न करता केवळ एखादी व्यक्ती बलवान आहे म्हणून त्या व्यक्तीला दुर्बळ व्यक्तीपेक्षा प्राधान्य देऊ नये हा आहे. जर का एखाद्या माणसाने एखाद्या दुसऱ्या स्त्रीपासून सुई जरी चोरून घेतली आणि अंतिम न्यायदानाच्या दिवशी त्या संबंधांत मला जर प्रश्न विचारण्यात आला तर मी असे उत्तर देईन की अशा तऱ्हेच्या व्यवहारात माझा कोठल्याही तऱ्हेचा संबंध नाही आणि त्या सर्व गोष्टी महमद पैगंबराच्या वंशजांपैकी एक काजी बेग यांजवर मी सोपविलेल्या आहेत.'' यानंतर मुख्य वकील आणि पेशवा काजी बेग याजकडे वळून तो म्हणाला, "सरकारच्या राज्यकारभाराची सारी सूत्रे आता तुझ्या हातात आहेत. जर का तुला राज्याचा कारभार एकट्याने चालविणे जमणार नसले तर राज्यकारभार चालविण्यासाठी तू भागीदार म्हणून अमीर उलमुल्क, मिर्जा महमद तकी आणि कासीम बेग हकीम यांना आपल्याबरोबर घे. माझी चंगीझखानाबरोबर जी वागणूक झाली त्याचा मला आता अतिशय पश्चात्ताप होत आहे. त्या सर्वशक्तीमान परमेश्वराचा क्रोध आणि तो मला जी शिक्षा करील त्याची मला अतिशय भिती वाटत असून त्यासंबंधीच्या काळजीने माझे मन अतिशय व्यथित झाले आहे. माझी आता राज्याच्या भानगडीतून निवृत्त होण्याची आणि माझे उरलेले दिवस पश्चात्तापदग्ध मनःस्थितीत आणि प्रार्थना करण्यामध्ये घालविण्याची आहे." एवढे बोलून मुर्तजा निजामशहा हा अहमदनगरच्या राजवाड्यातील एका दालनात निघून गेला. या राजवाड्याला बगदाद राजवाडा असे म्हणत. त्या राजवाड्यात त्याच्या समक्ष साहिबखानाशिवाय इतर कोणत्याही स्त्री अगर पुरुष यांना जाण्याची बंदी करण्यात आली. [३] (२६१)

(७०) हिजरी ९८४ इ. स. १५७६ } हिजरी ९८४ या वर्षी शिकारीच्या निमित्ताने अकबर बादशहाने दक्षिणेच्या सरहद्दीपर्यंत कूच केले. तेव्हा मुर्तजा निजामशहा हा एका बंद पालखीत बसून आणि बरोबर काही सैनिक घेऊन अकबर बादशहाच्या हालचालींचे निरीक्षण करण्यासाठी आणि आपल्या राज्याचे त्याच्या संभाव्य हल्ल्यापासून रक्षण करण्यासाठी म्हणून अहमदनगर राज्याच्या उत्तर सरहद्दीकडे गेला. त्याच्या सरदाराने जर त्याच्या विनवण्या केल्या नसत्या तर तो

अकबर बादशहावर हल्ला करण्यासाठी चाल करूनही गेला असता. परंतु आपल्या अमिरांच्या विनंतीवरून मुर्तजा निजामशहा अकबर बादशहा आपल्या राज्याकडे परत फिरेपर्यंत सरहद्दीपाशीच ठाण देऊन थांबला. अकबर परत फिरल्यानंतर तो पुन्हा अहमदनगर येथे आपल्या एकांतवासी जीवनात रममाण झाला. पावसाळ्या-मध्ये तो दौलताबाद येथे गेला. तेथे अनेक अवलियांच्या कबरी होत्या. मोठ्या धार्मिक उत्साहाने त्याने त्या कबरींना भेट देऊन त्यांचे दर्शन घेतले. एक दिवस साहिब-खानाच्या सुद्धा नकळत तो आपल्या खाजगी निवासस्थानातून बाहेर पडला, आणि पायीच इमाम रोजा याच्या कबरीकडे निघाला. त्याला तेथल्या एका रहिवाशाने ओळखले आणि सुलतान पायी निघाल्याची खबर काजी बेग याच्याकडे पोहोचवली. फार मोठ्या प्रयत्नाने काजी बेगने त्याचे मन परत फिरण्यासाठी वळविले. यानंतर सुलतान अहमदनगर येथे परत आला आणि तो हश्तबिहीश्त[२४७] या बागेमध्ये राहू लागला. या सुमारास सुलतानाच्या मर्जीतला साहिबखान आणि त्याचे सवंगडी यांनी चालविलेल्या अत्याचारांनी सीमा गाठली. साहिबखानाच्या सहकाऱ्यांमध्ये तीन हजार हलकट दक्षिणी लोकांचा भरणा होता. गलिच्छ हेतू मनात धरून ते आईबापा-पासून अनेकदा मुलांना जबरदस्तीने पळवून नेत. अशा तऱ्हेच्या एका प्रसंगात मीरमेहदी याच्या मुलीचा उल्लेख करावा लागेल. आपल्या कुटुंबाची अब्रू बचाविण्याच्या कामी तिने आपल्या प्राणांचे बलिदान दिले. या अत्याचारांमुळे काजीबेगच्या मनात जरी अतिशय संताप निर्माण झाला तरीही साहिबखानाचे सुलतानावर जे वजन [३] (२६२) होते त्याची त्याला भिती वाटली. साहिबखानाची मजल अखेर इतकी गेली की त्याने उद्धटपणे एक अमिराला आपले नांव बदलण्याचा हुकूम दिला कारण त्या अमिराचे नाव साहिबखान असेच होते. त्या अमिराने जेव्हा नकार दिला तेव्हा त्याचा नाश करण्याचे साहिबखानाने ठरविले. परंतु सलाबतखानाने ही गोष्ट होऊ दिली नाही आणि सुलतानाच्या कानावर ही परिस्थिती घातली. या गोष्टीचा साहिबखानाला राग आला आणि तो दरबारातून निघून गेला. साहिबखानाच्या गैरहजेरीमुळे सुलतानाला चैन पडेना. तो त्याच्या पाठोपाठ निघाला आणि त्याने साहिबखानाला अहमदाबाद बिदर येथे गाठले. सुलतानाने त्याच्या दोन अयोग्य अटी मान्य केल्या-वरच त्याने अहमदनगरला परत फिरण्याचे कबूल केले. पहिली अट म्हणजे सुलतानाने सलाबतखानाला त्याच्या अधिकारावरून काढून टाकावे आणि दुसरी अट म्हणजे साहिबखानाला बक्षीस देण्यासाठी म्हणून अहमदाबाद-बिदर हे शहर सुलतानाने अलीबरीद शहाकडून जिंकून घ्यावे. सुलतानाने जेव्हा बिदर शहराला वेढा दिला तेव्हा बरीदशहाने अलि आदिलशहाकडे मदतीची याचना केली. त्याप्रमाणे आदिल-शहाने मदत पाठविली.

(७१) या सुमारास सुलतानाचा भाऊ बुरहाण निजामशहा हा जुन्नरच्या किल्ल्यामधून पळाला, आणि त्याने आपल्या भावाविरुद्ध बंडाची निशाणी उभारली.

यामुळे मुर्तजानिजामशहाला अहमदनगरला ताबडतोब परत फिरणे भाग पडले. सलाबतखानालाही त्याने परत बोलाविले. यामुळे पुन्हा दुसऱ्या वेळी साहिबखान हा सुलतानाला सोडून पळाला. इकडे बुरहाण निजामशहा याचा पराभव झाला आणि तो विजापूरला पळून गेला. यानंतर सुलतानाने फिरून एकदा साहिबखानाबरोबर समझोता करण्याचा आणि त्याची समजूत पटविण्याचा प्रयत्न केला. परंतु साहिबखानाचे मन वळविण्यासाठी पाठविलेल्या उमरावांनी त्याला ठार मारले. आपल्याला प्रतिकार करत असताना साहिबखान मारला गेला अशी त्यांनी सुलतानाची समजूत घातली साहिबखानाच्या मृत्यूनंतर सलाबतखान हा मुख्य वजीर झाला. त्याला कोणीही प्रतिस्पर्धी उरला नाही. त्याने अनेक वर्षेपर्यंत वजीर म्हणून काम केले आणि आपल्या वागणुकीने लोकांना संतोष दिला. महमूदशहा बहमनीची कारकिर्द झाल्यापासून मराठ्यांच्या प्रदेशावर इतक्या उत्तम तऱ्हेने सलाबतखानाखेरीज कोणीही राज्यकारभार केला नाही.[२४८]□

(७२) हिजरी ९८८ | इ. स. १५८० | हिजरी ९८८ या वर्षी विजापूरचा अलि आदिलशहा मरण पावला. त्यानंतर त्याचा [३] (२६३) पुतण्या इब्राहीम हा गादीवर आला. त्यावेळी त्याचे वय फक्त ९ वर्षांचे होते. विजापूरचा सुलतान हा अल्पवयी आहे ही संधी विजापूरचा प्रदेश जिंकून घेण्यासाठी अतिशय उत्कृष्ट आहे असा विचार सलाबतखानाने केला. त्याने मुर्तजा निजामशहाचे मन विजापूरवर आक्रमण करण्याकरता वळविले. याप्रमाणे एक मोठे सैन्य बईजादउलमुल्क याच्या हाताखाली विजापूर विरुद्ध पाठविण्यात आले. या सैन्याचा पराभव झाला आणि सैन्याबरोबर गेलेले सर्व हत्ती विजापूरकरांनी काबीज केले. या वर्षी घडलेल्या इतर सर्व घटना विजापूरच्या इतिहासात यापूर्वीच सांगण्यात आलेल्या आहेत.

(७३) हिजरी ९९२ | इ. स. १५८४ | हिजरी ९९२ यावर्षी सुलतानाने एक भव्य वकिलात विजापूरकडे रवाना केली. या वकिलातीचा उद्देश इब्राहीम आदिलशहाची बहीण खुदीजा हिला मिरान हुसेन याजबरोबर लग्नासाठी मागणी घालण्याचा होता. ही मागणी इब्राहीम आदिलशहाने मान्य केली. यानंतर मोठ्या थाटामाटाने खुदीजा हिला अहमदनगर येथे आणण्यात आले. या सुमारास राज्यातल्या अनेक उमरावांनी सलाबतखानाला वजिरीच्या अधिकारावरून काढून टाकण्यासाठी आपापसात कट केला. तेव्हा सलाबतखानाने सुलतानाचे मन किल्ल्यामध्ये रहावयाला जाण्याकरता वळविले आणि तो स्वतः त्याच्या विरुद्ध कट केलेल्या बंडखोर अमिरांवर चालून गेला. त्याने बंडखोर अमिरांची दाणादाण उडविली. यानंतर काही काळाने दरबारातील असंतुष्ट मंडळींच्या एका गटाने सुलतानाचा भाऊ बुरहाण निजामशहा याला एका फकिराचा वेष देऊन अहमदनगरला आणले आणि त्याला सिंहासनावर बसविण्याचा कट रचला. परंतु ज्या दिवशी हा प्रयत्न करण्याचा त्यांचा बेत ठरला होता त्याचदिवशी सलाबतखानाने हा कट

उघडकीस आणला. बुरहाणने जेमतेम आपला जीव वाचविला. परंतु आता या ठिकाणी आपले जीवित सुरक्षित आहे असे त्याला वाटेना म्हणून त्याने दिल्लीपती अकबर बादशहा याच्याकडे आश्रय मागितला. त्यानंतर काही काळाने अकबरबादशहाने त्याला मिर्जा अजीजकोका याच्या हाताखाली सैन्य दिले. या सैन्याला घेऊन मुर्तजानिजामशहावर बुरहाण निजामशहाने हल्ला करण्यासाठी कूच केले. ही बातमी अहमदनगर येथे पोहोचली त्याक्षणीच मूर्तजा निजामशहाने [३] (२६४) मिर्जा महमदतकी याच्या हाताखाली २० हजार सैनिकांची फौज देऊन त्याला राज्याच्या सरहद्दीकडे रवाना केले. मिर्जा महमदने खानदेशचा राजा अलीखान याच्याबरोबर आपल्या सैन्याची एकजूट करून नर्मदेच्या तीरावरील हंडीया या गावाकडे कूच केले. मिर्जा अजीजकोका याने यापूर्वीच नदी ओलांडली होती परंतु दक्षिणी फौजेवर रणांगणामध्ये आपल्याला लढाई द्यावी लागल्यास विजय मिळेल याची खात्री न वाटल्याने त्याने एकाएकी आपला मोहोरा फिरवून वऱ्हाडात कूच केले, आणि एलिचपूर व बाळापूर ही ठिकाणे काबीज केली. परंतु आपला पाठलाग होत आहे आणि ज्या मार्गाने आपण आलो त्या मार्गाने परत फिरणे शत्रूने अशक्य केले आहे असे त्याला आढळून आले तेव्हा त्याने पश्चिमेच्या बाजूने कूच केले, आणि एकाएकी सुलतानपूर आणि नंदुरबार या शहरावर घसरा केला. या शहरात त्याने लुटालूट केली, आणि तो माळव्याकडे परत फिरला. मिर्जा अजीज परत फिरल्याचे पाहून निजामशाही आणि खानदेशाच्या फौजाही आपापल्या राज्याकडे परतल्या.

(७४) यासुमारास साहिबखानाच्या जागी फतीशहा नावाच्या नर्तकावर मुर्तजा निजामशहाची मर्जी बसली. त्याने सुलतानाकडून मोठमोठ्या जमिनी आपल्या नावे बक्षिसीदाखल करून घेतल्या. सुलतानाने त्याच्यावर निहायत खुष होऊन शाही जामदारखान्यातील जडजवाहिराची त्याच्यावर मुक्त हस्ताने खैरखैरात केली. या दोन्ही गोष्टींमुळे त्याच्या हातात सत्ता संपादन करण्याचे साधन आले आणि या सत्तेचा त्याने दुरुपयोग करण्यास सुरुवात केली. सरतेशेवटी त्याने सुलतानाकडे दोन गळ्यातील रत्नहारांची मागणी केली. हे रत्नहार पूर्वी विजयनरची जी लुटालूट झाली होती त्या लुटीतून जामदारखान्यात आणले गेले होते. ह्या रत्नहारांत मौल्यवान मोती, माणके आणि पाचू बसविण्यात आलेले होते. हे रत्नहार फतीशहाला देण्यात यावे अशी मुर्तजा निजामशहाने आज्ञा दिली. परंतु ज्यांची किमतीत गणना करता येणार नाही अशा या चित्ताकर्षक वस्तू शाही खजिन्याला पारख्या व्हाव्यात ही गोष्ट होऊ नये अशी सलाबतखानाची इच्छा होती म्हणून त्याने दोन खोट्या हिऱ्यांचे बनविलेले रत्नहार मूळ रत्नहारांच्या जागी बदली केले. काही काळ गेल्यानंतर फतीशहाने त्याची करण्यात आलेली फसवणूक ओळखली. त्याने मुर्तजा निजामशहाकडे त्याबद्दल तक्रार केली. मुर्तजा निजामशहाला याचा अतिशय संताप आला आणि त्याने सलाबतखानाला जामदारखान्यातील सर्व हिऱ्यांचे दागिने [३] (२६५)

पाहणीसाठी राजवाड्यातील दालनात मांडण्याचा हुकूम दिला. जामदारखान्यातील अतिशय मौल्यवान असे जे दागिने होते ते सलाबतखानाने लपविले आणि उरलेले सर्व सुलतानाच्या आज्ञेप्रमाणे मांडून ठेवले. सुलतानाने काही दागिने तेथे नाहीत हे ओळखले आणि त्याला भयंकर संताप आला. आपल्यासमोर होते नव्हते तेवढे दागिने त्याने मोठा विस्तव पेटवून त्यात फेकून दिले आणि रागाने मन भरकटून गेल्यासारखा तो आपल्या दालनात निघून गेला. तो निघून गेल्यावर सलाबतखानाने आगीच्या ज्वालात दागिने भस्म होऊन जाऊ नयेत म्हणून ते वाचवण्याचा प्रयत्न केला. या आगीत काही मोत्यांनाच फक्त आगीची झळ पोहोचली होती. ह्या वेळेपासून सुलतानाला वेड लागले असा समज सर्वसाधारणपणे प्रसृत झाला.

(७५) यानंतर मुर्तजा निजामशहाने आपल्या डोक्यात असे भरवून घेतले की त्याचा मुलगा मिरान हुसेन हा त्याला सिंहासनावरून ओढून काढण्याच्या खटपटीत आहे. यामुळे मुर्तजाशहाने मिरान हुसेन याला ठार मारण्याचा प्रयत्न केला. परंतु सलाबतखानाने राजपुत्र मिरान हुसेन याच्या जीविताच्या सुरक्षिततेची डोळ्यात तेल घालून जपणूक केली. याच वेळी इब्राहीम आदिलशहाने मागणी केली की आपल्या बहिणीचा विवाहसमारंभ मिरान हुसेनबरोबर ताबडतोब साजरा तरी व्हावा किंवा राजकन्येला विजापूर येथे परत पाठविण्यात यावे. परंतु सलाबतखानाने कोणत्याच मागणीची दाद घेण्याचे नाकारले आणि मागणी आम्ही मान्य करावी असे वाटत असल्यास सोलापूरचा किल्ला आमच्या स्वाधीन करावा असे आदिलशहाला कळविले. यावर इब्राहीम आदिलशहाने अहमदनगरबरोबर युद्ध पुकारले आणि औशाच्या किल्ल्याला वेढा दिला. सलाबतखानाच्या वागणुकीचा मुर्तजा निजामशहाला अपमान वाटला आणि विश्वासघात केल्याबद्दल त्याने त्याची कानउघाडणी करून त्याला सांगितले की तुझ्या ताबेदारीला मी आता कंटाळलो आहे. यावर आपली राजनिष्ठा व्यक्त करण्यासाठी सलाबतखानाने सुलतानाला अशी विनंती केली की मी कैदी म्हणून कोठे राहावे असे कोठलेही ठिकाण आपण नेमून देऊन मला सांगा मी आपणहून माझ्या पायावर साखळदंड चढवीन आणि त्या ठिकाणी कैदी म्हणून राहण्यासाठी जाईन. मुर्तजा निजामशहाने तू दंडराजपुरीच्या किल्ल्यात जा असे सलाबतखानाला सांगितले. सलाबतखानाची मित्रमंडळी आणि त्याचे असंख्यात आश्रित तुम्ही ही भलती गोष्ट ऐकण्याच्या भरीस पडू नका असे सांगत असताना देखिल सलाबतखान सुलतानाच्या रक्षकांच्या स्वाधीन झाला. त्यांनी सलाबतखानाला बंदिवासात ठेवण्यासाठी दंडराजपुरीच्या किल्ल्याकडे नेले.

(७६) सलाबतखानाला कैदेत ठेवल्यानंतर सुलतानाने राजप्रतिनिधी म्हणून कासीम बेग हकीम याची नेमणूक केली आणि मिर्जा महमदतकी याला वजिरीच्या अधिकारावर नेमले. त्या दोघांनाही त्याने इब्राहीम आदिलशहाबरोबर तह करण्याची आज्ञा केली. यानंतर राजकन्या खुदीजा हिचा विवाह राजपुत्र मिरान हुसेन याज-

बरोबर मोठ्या थाटामाटाने साजरा करण्यात आला. या घटनेला काही [३] (२६६) काळ लोटतो न लोटतो तोच सुलतानाच्या मनात आपल्या मुलाबद्दल संशय निर्माण झाला आणि त्याने त्याचा नाश करण्याचे ठरविले. आपला हेतू साध्य करण्याकरता त्याने आपल्या वजिरांना असे सांगितले की माझ्या मुलाचा सहवास मला मिळावा अशी उत्कंठा माझ्या मनात निर्माण झाली आहे. सुलतानाच्या मनात राजपुत्राबद्दल प्रेमभावनेचा पुन्हा उद्भव झाला आहे हे बघून वजिरांना अत्यंत आनंद झाला आणि त्यांनी राजपुत्राला किल्ल्यामध्ये सुलतानाकडे पाठविले. सुलतानाने राजपुत्राबद्दल आपल्याला अतिशय माया निर्माण झाली आहे असा आभास निर्माण करून त्याला राहाण्यासाठी आपल्या खोलीशेजारीच खोली दिली. परंतु दुसऱ्या दिवशी सकाळी राजपुत्र झोपलेला असताना त्याने त्याच्या बिछान्यावरील कपड्यांना आग लावली आणि स्वतः बाहेर येऊन दरवाजाला कडी घातली. कपडे पेटल्याच्या धुराने राजपुत्राला जाग आली. त्याने अंगावरचे कपडे फेकून दिले आणि तो दरवाजाकडे धावला. दरवाजा बंद आहे असे पाहून त्याने मदतीसाठी आरडा ओरडा केला. धुरामुळे त्याचा जीव कासावीस झाला. तेवढ्यात त्याला सुलतानाच्या मर्जीतला फतीशहा याने येऊन सोडविले. त्याला घेऊन फतीशहा हा कासीम बेग हाकिम याजकडे गेला. कासीम बेगने गुप्तपणे त्याची रवानगी दौलताबादला केली. यानंतर काही वेळाने आपला मुलगा आता जळून गेला असेल अशा समजुतीने त्याच्या हाडांची राख बघण्यासाठी सुलतान त्याच्या खोलीत गेला परंतु हाडांची राख न मिळाल्यामुळे तो क्रोधाविष्ट झाला. फतीशहाने त्याला सांगितले की राजपुत्राची जळून राख झाली आहे. परंतु सुलतानाने त्याच्यावर विश्वास ठेवला नाही. फतीशहानेच त्याला आगीपासून बचावले असावे असा सुलतानाला संशय आला. त्याने राजपुत्राला ताबडतोब हजर करण्याविषयी फतीशहाला आज्ञा केली. अखेर फतीशहाने घडलेली खरी हकीकत सांगितली. यावर सुलतानाने सर्व मंत्र्यांना बोलावणे पाठविले. या सर्वांना बंदीस्त करावे असा हुकूम त्याने सोडला आणि त्यांच्या जागी त्याने दुसऱ्यांच्या नेमणुका केल्या. नवीन नेमलेल्या वजिरांनी राजपुत्राला ठार करण्याचे नाकारले. तेव्हा सुलतानाने केवळ नऊ दिवसानंतर त्यांना बडतर्फ केले, आणि राजप्रतिनिधीची जागा मिर्जाखानाला दिली.

(७१) सुलतानाला बुद्धिभ्रंश झाला आहे आणि त्याचे डोके ताळ्यावर नाही हे मिर्जाखानाने पाहिले. त्याने सुलतानाने दिलेल्या हुकुमांशी आपण पूर्णपणे सहमत आहोत असा देखावा निर्माण केला आणि फतीशहा आणि त्याचे आश्रित यांना [३] (२६७) वारंवार देणग्या देऊन त्यांची मर्जी संपादण्याचे त्याने प्रयत्न केले. परंतु गुप्तपणे विजापूरकडे त्याने पत्र लिहून कळविले की मुर्तजा निजामशहाला आता वेड लागले आहे. त्याला आपल्या मुलाचा खून करावयाचा आहे. अशा परिस्थितीत आपण जर सैन्याची एक तुकडी सरहद्दीजवळ पाठवाल तर आपल्या सैन्याचे आक्रमण झाले आहे

या सबबीखाली मी सैन्याची जमवाजमव करीन आणि उघडउघड हुसेनशहाच्या नावाने सुलतानाविरुद्ध बंडाची निशाणी उभारीन. विजापूरचा राजप्रतिनिधी दिलावरखान हा होता. त्याने वरील विनंती मान्य केली आणि आपले सैन्य अहमदनगरच्या सरहद्दीवर पाठविले. तेव्हा मिर्जाखानाने सुलतानाला विचारले की शत्रूविरुद्ध कोणती उपाययोजना करावयाची याचा मला आपण हुकूम द्यावा. सुलतानाने त्याला सांगितले की तुला योग्य वाटेल त्या उपायाची योजना तू शत्रू सैन्याविरुद्ध कर. यावर मिर्जाखानाने सैन्याची जमवाजमव केली आणि अहमदनगरहून कूच केले. राणुरी या गावापाशी आल्यानंतर मिर्जाखानाच्या हुकुमावरून तेथे अहमदनगरचे सैन्य थांबले आणि राणुरी येथे त्यांनी छावणी दिली. ते पुढे कूच करून जात नाहीत याचे सुलतानाला आश्चर्य वाटले आणि त्याने प्रस्तुत इतिहासाच्या लेखकाला त्याची कारणे शोधून काढण्यासाठी पुढे पाठविले. सुलतानाबद्दल माझ्या मनात निष्ठायुक्त प्रेम आहे याची मिर्जाखानाला जाणीव होती. तेव्हा त्याने असे अनुमान केले की, त्याचे बेत जर माझ्या नजरेस आले तर त्याची खबर मी सुलतानाकडे नेऊन पोहोचवीन. यावर मिर्जाखानाने फतीशहाला लांच देऊन सुलतान मला परत बोलावण्यासंबंधी आणि सैन्याला ताबडतोब आगेकूच करण्याबद्दल हुकूम देववील अशी तजवीज केली. फतीशहा आला त्यावेळी मी छावणीत होतो. मिर्जाखानाचे खरे डावपेच काय आहेत हे मी ओळखले होते. तेव्हा त्याने मला परत जाण्यास प्रतिबंध करणारे हुकूम सोडले. परंतु या हुकुमाची खबर मला वेळीच मिळाल्यामुळे रात्रीच मी छावणी सोडून पलायन केले. अहमदनगर शहरात आल्यावर मी जे जे काही पाहिले होते आणि ऐकले होते ते फतीशहा याला सांगितले. परंतु मी सांगितलेल्या कोणत्याच गोष्टीवर आपला विश्वास नाही अशी फतीशहाने बतावणी केली. यावर मी म्हणालो की खोटे सांगून मला माझे हितही साधावयाचे नाही किंवा कोणाचा द्वेषही करावयाचा नाही. या दोन्हीही गोष्टी मला साधावयाच्या नसल्यामुळे मिर्जाखानावर खोटा आरोप करण्याचेही मला कारण नाही. मी जी काही हकिकत सांगितलेली आहे त्या हकिकतीची सत्यता ताबडतोब दिसून येईलच. आम्ही अशा तऱ्हेने बोलत असताना दूतांनी बातमी आणली की राजपुत्र मिरान हुसेन याला आणण्यासाठी आणि त्याला सिंहासनावर बसविण्यासाठी मिर्जाखानाने दौलताबादेकडे कूच केले आहे. सुलतानावर [३] (२६८) येऊ घातलेल्या संकटरूपी वादळाचे निवारण कसे करावयाचे यासंबंधी त्याने माझा सल्ला विचारला यावर मी उत्तर दिले की, निश्चित यश मिळवून देतील असे दोनच मार्ग मला दिसतात एक म्हणजे आपण ताबडतोब आपल्या अज्ञातवासातून बाहेर पडावे आणि आपल्या रक्षक दलाला बरोबर घेऊन शहराबाहेर कूच करावे. आपण असे केल्यास बहुतेक सर्व अमीर हे मिर्जाखानाचा पक्ष सोडतील आणि आपल्याला येऊन मिळतील. यावर सुलतानाने उत्तर दिले की आजारीपणामुळे घोड्यावर बसण्याइतकी ताकद माझ्या अंगात नाही. तेव्हा मी सुलतानाला दुसरा उपाय सुचविला.

त्याला मी सांगितले की तुम्ही सलाबतखानाला दंड राजपुरीहून तावडतोब बोलावून घ्या आणि राज्याच्या मुख्य अधिकाऱ्याच्या जागेवर त्याची नेमणूक करा. राज्यांतील सर्वजणांचे त्याच्यावर प्रेम आहे आणि सर्वजण त्याला मानतात. साहजिकच तो मुख्याधिकारावर आल्यानंतर सारेजण त्याच्या निशाणाखाली जमा होतील. त्याला भेटण्यासाठी म्हणून तुम्ही स्वतः जुन्नरच्या किल्ल्यापर्यंत सामोरे जावे. सुलतानाने माझा हा सल्ला मानला. त्याने सलाबतखानाची तावडतोब सुटका करण्यात यावी असे हुकूम तातडीने रवाना केले आणि स्वतः कूच करण्याची तयारी केली. यावर फतीशहा त्याच्या पायापाशी पडला आणि रडतरडत त्याला म्हणाला की जर का आपण स्वतः राजवाडा सोडून निघून गेलात तर राजवाड्याचे रक्षक आपल्याला तावडतोब कैद करतील आणि नव्या सुलतानाला आपले मानाचे मुजरे अर्पण करण्यासाठी तयार होतील. फतीशहाने जेव्हा असे सांगितले तेव्हा सुलतानाने आपला बेत बदलला आणि सलाबतखान येण्याची वाट पाहात राजवाड्यातच राहण्याचे त्याने ठरविले. सुलतानाच्या दुर्बळपणाचे हे प्रदर्शन पाहून फौजेने मोठ्या संख्येने सुलतानास सोडून दौलताबादचा मार्ग धरला. तेव्हा मिर्जाखान हा तेथून त्वरेने राजपुत्र मिरान हुसेन याला बरोबर घेऊन सलाबतखान अहमदनगर येथे पोहोचण्याचे अगोदरच तेथे पोहोचावे या उद्देशाने दौलताबादहून निघाला. तो ज्यावेळी अहमदनगरास पोहोचला त्या वेळी राजवाड्याच्या रक्षणाची जबाबदारी माझ्यावर होती आणि मी राजवाड्याचे रक्षणार्थ शत्रूला प्रतिकार करण्याचे ठरविले. परंतु माझे सर्व सैनिक मला सोडून गेले. सुलतानापाशी एक फतीशहा आणि थोडेसे घरकाम करणारी चाकरमानी माणसे एवढीच फक्त उरली. त्यामुळे आमच्या प्रतिकाराला काहीच अर्थ उरला नाही. राजपुत्र आणि मिर्जाखान हे ४०००० सशस्त्र माणसे घेऊन किल्ल्यामध्ये घुसले. त्यांना कसलाही प्रतिकार झाला नाही किल्ल्यात घुसल्यावर त्यांनी त्यांच्या हाती जो सापडला त्याला ठार मारले. माझ्या नशिबाने राजपुत्राची आणि [३] (२६९) माझी ओळख होती आणि आम्ही पाठशाळेत एकत्र शिकलो होतो आणि आम्ही दोघेही एकत्रच वाढलो होतो. या गोष्टी राजपुत्राने विचारात घेतल्या आणि माझ्या प्राणाला धक्का लावू नये असा हुकूम सोडला. आपल्या बापाच्या दालनात पोहोचल्यावर राजपुत्र मिरान हुसेन याने शब्दाने आणि प्रत्यक्ष कृतीने मुर्तजा निजामशहाचा जेवढा करता येईल तेवढा अपमान केला. मुर्तजा निजामशहा स्तब्ध राहिला आणि त्याने तिरस्कारपूर्वक फक्त एकदा त्याच्याकडे बघितले. अखेर राजपुत्राने म्यानातून आपली तलवार काढून तिचे नंगे पाते मुर्तजा निजामशहाच्या छातीवर ओढल्यासारखे करून त्याला म्हटले की, 'मी तुम्हाला यमसदनास पाठविणार आहे.'' मुर्तजा निजामशहाने यावर एक दीर्घ निश्वास सोडून उद्गार काढले, '' अहारे दिवट्या ! त्या परमेश्वराच्या कोपाचा अंगार तुझ्यावर का पडत नाही ! आपल्या बापाचे जे काही थोडे दिवस राहिलेले आहेत ते त्याला सुखाने घालवू द्यावेत आणि बापाचा योग्य तऱ्हेने आब राखावा

अशी इच्छा तो परमेश्वर तुझ्या मनात का बरे निर्माण करीत नाही." क्षणभर का होईना परंतु बापाच्या या शब्दानी राजपुत्र मिरान हुसेन याच्या मनात चलबिचल झाली आणि तो बापाच्या खोलीतून बाहेर पडला. परंतु बापाच्या मरणाची तो वाट पाहात असला तरी तो मरेल त्या क्षणापर्यंत धीर धरण्याइतकी मिरान हुसेन याची तयारी नव्हती. मुर्तजा निजामशहा त्या वेळी एका भयंकर रोगाने मरणोन्मुख झाला होता ही गोष्टही मिरान हुसेनने ध्यानात घेतली नाही. त्यामुळे अत्यंत अधीरेपणाने त्याने मुर्तजा निजामशहाला उकळत्या पाण्याचे गरमगरम वाफारे येणाऱ्या हमाम खान्यात कोंडून ठेवले अणि हमामखान्याचे दरवाजे आणि खिडक्या पक्क्या बंदोबस्ताने त्याने बंद केल्या. त्या खोलीत आता हवेचा एक कणही जाऊ शकला नसता. इतके झाल्यानंतर त्याने त्या खोलीच्या खाली एक मोठा जाळ पेटविला. अशा भयानक परिस्थितीत सुलतानाचा गुदमरल्यामुळे मृत्यू ओढवला. मिरान हुसेनने पितृहत्येचे हे भयानक कृत्य

हिजरी ९९६ } हिजरी ९९६ या वर्षी केले. मृत सुलतानाचे त्याला साजेलशा
इ. स. १५६७ } इतमामाने रोजा बागेमध्ये दफन करण्यात आले. परंतु

काही काळानंतर त्याची हाडे दफन पेटीतून काढण्यात आली आणि त्यांची रवानगी करबला येथे करण्यात आली. तेथे ती हाडे मुर्तजा निजामशहाचा बाप आणि आजा यांच्या कबरीशेजारी पुरण्यात आली. मुर्तजा निजामशहाने एकंदर २४ वर्षे आणि काही महिने राज्य केले.

(७८) अरेरे! माणसाच्या दैवामध्ये देखील कुठे स्थैर्य आहे. या भाग्याच्या वर्तुळाच्या भ्रमंतीचा थांग लागणे हे मानवी आकलनशक्तीच्या पलीकडचे आहे. काळाची तुमच्या जीवनावर जी कुरघोडी नेहमी चालू असते तिच्यापासून आपली सुटका होईल अशी फोल आशा तुम्ही उराशी बाळगू नका. कारण काळाच्या क्रूर खड्गाच्या प्रहारापासून कोणाची सुटका नाही किंवा कोणाला दयामायाही दाखविली जाणार नाही. □२५०

मिरान हुसेन निजामशहा [३] (२७०)

(७९) मिरान हुसेन निजामशहा याचा स्वभाव अतिशय अविचारी होता. क्रूरपणा त्याच्या वर्तणुकीत वारंवार दिसून येई. अहमदनगर राज्याच्या सिंहासनावर जेव्हा तो विराजमान झाला तेव्हा त्याने आपल्या कारकिर्दीची सुरुवात जुलूम-जबरदस्ती व दडपशाही यांनी केली. त्याने मिर्जाखानाला आपला मुख्य वजीर नेमले. परंतु त्याच्या सल्ल्याकडे त्याने फारच थोडे लक्ष दिले. साहजिकच मिरान हुसेनला आपल्या हातातील बाहुले बनविण्याची जो आशा मिर्जाखानाने आपल्या मनाशी बाळगिली होती त्याबाबत मिरान हुसेनच्या वर्तनाने त्याची पूर्ण निराशा झाली. त्याचप्रमाणे सारी सत्ता आपल्या हातात ठेवण्याचे त्याचे स्वप्नही विलयाला गेले. मिरान हुसेन याने आपल्याच वयाच्या अनेक तरुणांना मोठमोठ्या अधिकाराच्या

जागांवर नेमले आणि आपली विषयलोलुपता आणि व्यसनांचा अतिरेक [३]·(२७१) यामध्ये त्यांना सहभागी केले. पुष्कळदा असे होई की, दारूच्या पूर्ण बेहोषीत असताना तो अनेक वेळा आपल्या दारुड्या सहकाऱ्यांबरोबर शहरामधून घोड्यावर बसून फेरफटका मारी आणि अनेक माणसांना त्यांचा कोणत्याही तऱ्हेचा अपराध नसताना यमसदनास पाठवी. यानंतर मिरान हुसेनच्या कानावर पुढील हकिकत पडली. ती अशी : मिर्जाखानाने गुप्तपणे मुर्तजा निजामशहाचा भाऊ शहा कासीम याला शिवनेरीच्या किल्ल्यावरून आणले आहे आणि त्याच्या बाजूने राज्यामध्ये बंडाळी निर्माण करण्यासाठी त्याला आपल्या घरात छपवून ठेवले आहे. ही बातमी कळताच मिरान हुसेन अतिशय घाबरून गेला आणि त्याने मिर्जाखानाला पकडून कैदेत टाकले. परंतु दुसऱ्या दिवशी जेव्हा त्याला असे आढळून आले की मिर्जाखानावरील आरोप सर्वस्वी असत्य आहेत तेव्हा त्याने त्याला पूर्वीच्याच अधिकाराच्या जागी नेमले आणि त्याच्यावर राज्याच्या कारभाराची जबाबदारी सोपवून पूर्णपणे आपला विश्वास टाकला. यापुढे मिरान हुसेनच्या मनात आपल्याबद्दल संशय निर्माण होऊ नये म्हणून त्याने त्याला शाही घराण्यातील हयात असलेल्या सर्व पुरुष माणसांची कत्तल करण्याचा सल्ला दिला. या सल्ल्याप्रमाणे एका दिवशीच एकंदर १५ राजपुत्रांचा खून करण्यात आला. या घटनेनंतर काही काळ गेल्यावर मिर्जाखानाची सत्ता सुलतानाच्या सवंगड्यांना जाचक होऊ लागली. तेव्हा त्यांनी मिर्जाखानावर पुन्हा विश्वासघाताचा आरोप केला. मिरान हुसेन शहाचा या गोष्टीवर विश्वास बसला. दारूच्या धुंदीत असताना तो एकदा असे उद्गार काढी की मी माझ्या हातांनी मिर्जाखानाचे शिर धडावेगळे करीन तर दुसऱ्या वेळी तो म्हणे की मी मिर्जाखानाला हत्तीच्या पायाखाली तुडवून ठार मारीन. ही परिस्थिती जेव्हा मिर्जाखानाच्या कानावर घालण्यात आली तेव्हा त्याने सुलतानाला गादीवरून काढून टाकून आपल्या जीविताला धोका पोहोचणार नाही अशी कोशीस करण्याचा प्रयत्न केला तर मिरान हुसेन शहाने मिर्जाखानाला आपल्या काबूत आणण्याचे आटोकाट प्रयत्न केले. जमादिल उल् अव्वाल महिन्याच्या १० तारखेला हिजरी ९९७ या वर्षी मिरान हुसेन आपला आवडता सेवक बंगशखान याच्या घरी गेला आणि तेथून त्याने मिर्जाखानाला मेजवानीत भाग घेण्यासाठी आमंत्रण पाठविले. यामध्ये त्याचा उद्देश मिर्जाखानाला ठार मारण्याचा होता. परंतु मिर्जाखान पूर्णपणे जागरूक होता. त्याने आपण एकाएकी आजारी पडलो आहोत [३] (२७२) अशा सबबीखाली मेजवानीला जाण्याचे नाकारले. आपला हा निरोप पोहोचविण्यासाठी त्याने आपला मित्र आगामीर याला पाठविले. आगामीर जेव्हा बंगशखानाच्या घरी पोहोचला तेव्हा मिरान हुसेनशहाचे जेवण नुकतेच झाले होते. परंतु शिष्टाचार पाळण्यासाठी म्हणून बंगशखान मिर्जाखानाबरोबर भोजन घेण्यासाठी थांबला होता.

जमादिल उल् अव्वाल १०
हिजरी ९९७
मार्च १५
इ. स. १५८८

आगामीर याने थोडेसे जेवण झाल्यावर आपल्या पोटात भयंकर कळा येत असल्याचा बहाणा केला आणि आपल्याला विषप्रयोग करण्यात आला आहे असे जाहीर करून त्याने बंगशखानाचे घर सोडले. यानंतर मिर्जाखानाने थोड्याच वेळानंतर मिरान हुसेनशहाकडे निरोप पाठवला की आगामीर मृत्युपंथाला लागला आहे आणि त्याची तुम्हाला भेटण्याची अखेरची इच्छा आहे. मनामध्ये कसलाही किंतू न बाळगता मिरान हुसेन त्याला भेटण्यासाठी बरोबर अगदी थोडे अनुयायी घेऊन किल्ल्यामध्ये गेला. तेथे त्याला मिर्जाखानाने धरले आणि बंदिस्त केले. त्यानंतर मिर्जाखानाने मिरान हुसेनशहाचा चुलता बुरहाण निजामशहा याचे दोन मुलगे लोहगडच्या किल्ल्यात बंदिवासात होते त्यांना आणण्यासाठी मिर ताहीर निशापुरी याची रवानगी केली. ते येईपर्यंत मिरान हुसेनशहाला आपण कैद केले आहे हे गुप्त ठेवून त्या दोघांपैकी एकाची सिंहासनावर बसविण्यासाठी निवड करण्याचा त्याचा बेत होता.

(८०) गेल्यापासून तिसऱ्यादिवशी मिर ताहिर हा राजपुत्रांना घेऊन परतला. एकाचे नाव इब्राहीम असे होते आणि दुसऱ्याचे इस्माईल. त्यानंतर मिर्जाखानाने राज्याच्या अनेक प्रमुख सरदारांना किल्ल्यामध्ये बोलावून घेतले आणि त्यांच्यासमोर त्याने मिरान हुसेन याला सिंहासनावरून काढून टाकल्याचे आणि धाकटा राजपुत्र इस्माईल निजामशहा याला गादीवर बसविल्याचे जाहीर केले. इस्माईलचे वय त्यावेळी फक्त बारा वर्षांचे होते तेथे जमलेली अमीरउमराव मंडळी नवीन सुलतानाला खडी ताजीम देण्यात गुंतली होती त्यावेळी किल्ल्याच्या दरवाजाजवळ मोठी दंगल माजलेली ऐकण्यात आली. तेथे लष्करातील एक अधिकारी जमालखान हा मुख्यत्वेकरून अनेक हबशी आणि दक्षिणी अधिकारी आणि सैनिक यांना घोळक्याने घेऊन आला होता. त्याने अहमदनगरचा अभिषिक्त सुलतान मिरान हुसेनशहा याजबरोबर आपली भेट करवून देण्याबद्दल मागणी केली. यावर मिर्जाखानाने त्याच्याकडे निरोप पाठविला की मिरान हुसेन हा राज्य करण्यास नालायक असल्यामुळे [३] (२७३) त्याला काढून टाकण्यात आलेले आहे. त्याच्या जागी सुलतानपदावर त्याचा चुलतभाऊ इस्माईल हा आला आहे. तो तुम्हाला भेटावयास येईल आणि तुमच्या बंदगीचा स्वीकार करील. यावर जमालखानाने अधिकच दंगल माजविण्यास सुरुवात केली. त्याने आपले लोक रस्त्यांतून दवंडी पिटविण्यास पाठविले की मिर्जाखानाने आपल्या परदेशी भाडोत्री शिपायांची मदत घेऊन सुलतानाला गादीवरून काढून टाकलेले आहे आणि दुसऱ्या राजपुत्राला गादीवर बसविले आहे. त्याला जर याप्रमाणे कोणालाही गादीवर बसविण्याची मुभा देण्यात आली आणि अनियंत्रितपणे वागण्याचे स्वातंत्र्य देण्यात आले तर एतद्देशीय अमिरउमराव आणि प्रजाजन मंडळी ही सर्व या भाडोत्री वाटमाऱ्यांची गुलाम बनविली जाण्यात काहीच वेळ लागणार नाही. राजधानीमधील दक्षिणी सैनिक आणि सामान्य प्रजाजन या जाहीरनाम्यामुळे खवळून उठले आणि त्यांनी आपल्या हाती शस्त्रे घेतली. थोड्याच वेळांत ५००० घोडेस्वार

आणि पायदळी सैनिक असंख्यात प्रजाजनांबरोबर जमालखानाला जाऊन मिळाले. त्याशिवाय जमालखानाला राज्यातील सर्व हबशी मंडळींनी आपला पूर्ण पाठिंबा दिला.

(८१) मिर्जाखानाने असा विचार केला की ही दंगल जर आटोक्यात आणावयाची असेल तर त्यासाठी मिरान हुसेन याला ठार मारणे हाच एकच मार्ग आहे. याप्रमाणे त्याने आपल्या सैनिकांना मिरान हुसेनचा शिरच्छेद करण्यास फर्माविले. मिरान हुसेनचे शीर त्याने एका खांबावर अडकविले आणि किल्ल्याच्या एका तटावर त्याने तो खांब रोवून टाकला. याचवेळी किल्ल्यावरून एक माणूस खाली जमलेल्या लोकसमुहाला उद्देशून मोठ्याने ओरडून म्हणाला की सुलतानाचा मृत्यू झाला आहे. याबद्दल आता तरी तुमची खात्री पटलीच पाहिजे. तेव्हा तुम्ही आता जर काहीही गडबड न करता शांतपणे आपापल्या घरी परत जाल तर तुमचे सार्वभौम सुलतान इस्माईल निजामशहा यांच्या कृपेस पात्र व्हाल. यावर तिथे जमलेल्या पुढाऱ्यांपैकी अनेकांनी घरी परतण्याचे ठरविले. परंतु जमालखानाने ओरडून सर्वांस असे सांगितले की जर का मिरान हुसेन याला ठार मारण्यात आले तर आपण सर्वांनी त्याच्या मृत्यूचा सूड या परदेशी मुसलमानांवर घेतलाच पाहिजे आणि इस्माईल निजामशहाच्या सरकारी कामकाजाची सर्व सूत्रे आपल्या हाती घेऊन या परदेशी मुसलमानांकडून आपल्या देशाचा राज्यकारभार केला जाण्याची आपत्ती टाळली पाहिजे. यावर जमालखानाने किल्ल्यावर हल्ला करण्याचा निश्चय केला. त्याचप्रमाणे तेथे जमलेल्या लोकांनी किल्ल्याच्या दरवाजाला लागून लाकडे आणि गवत यांचे ढिगारे रचले, आणि त्याला आग लावून दिली. [३] (२७४) सूर्यास्ताच्या सुमारास दरवाजे जळून खाक झाले, परंतु राखेतील निखारे आगीने इतके धगधगत होते की मध्यरात्रीपर्यंत किल्ल्यातून बाहेर येणे किंवा किल्ल्यात जाणे हे कोणालाच जमले नाही. मध्यरात्रीच्या सुमारास मिर्जाखान आणि त्याचे सहकारी दोस्त यांनी दरवाजातून बाहेर घुसण्याचा प्रयत्न केला. दरवाजातून आपल्याला पळून जाता येईल की काय हेही त्यांनी बघितले. बाहेर जाण्याचा प्रयत्न करण्याच्या नादात अनेकजण दरवाजाबाहेर जमलेल्या लोकांकडून ठार मारले गेले. मिर्जाखान मात्र या गडबडीतून पळून जाण्यात यशस्वी झाला आणि त्याने जुन्नरच्या किल्ल्याच्या दिशेने पलायन केले. यावर सर्व दक्षिणी सैनिक, हबशी आणि तेथे जमलेला लोक-समुदाय हे किल्ल्यात घुसले आणि किल्ल्यात सापडलेल्या प्रत्येक परदेशी मुसलमानाला त्यांनी ठार मारले. या ठार मारलेल्यांची संख्या जवळ जवळ ३०० एवढी होती, आणि त्यांत मोठमोठ्या अधिकारावरील खानदानी प्रतिष्ठेची मंडळी होती. त्यांचे मुडदे किल्ल्याबाहेरील मोकळ्या मैदानात फरफटत आणण्यात आले. या मुडद्यांचे दफन न करता ते तसेच राहू द्यावेत असा हुकूम देण्यात आला. आतापर्यंत केलेल्या कत्तलीने समाधान न झाल्याने अहमदनगर शहरातील प्रत्येक परदेशी मुसलमानांची

मग त्याचा अधिकार किंवा धंदा कोणताही असो, कत्तल करण्याचा आणि त्यांची घरेदारे लुटून जाळून टाकण्याचा हुकूम जमालखानाने आपल्या अनुयायांना दिला. जमालखानाचे शिपाई आणि अनुयायी यांना असे मोकळे सोडल्यावर त्यांनी परदेशी अमीरउमराव, नोकरचाकर, मालक-व्यापारी, उद्दीम, यात्रेकरू आणि परदेशी पांथस्थ या सर्वांची सर्रास आणि कसलीही तमा न बाळगता कत्तल केली. त्यांच्या घरादारांना आगी लावण्यात आल्या. अशा तऱ्हेने ज्यांची मस्तके नुकतीच आपल्या कर्तबगारीने अस्मानाकडे झुकली होती त्यांचे छेदन करण्यात आले, आणि त्यांना मातीत तुडविण्यात आले. ज्या स्त्रियांनी आतापर्यंत चंद्र आणि सूर्य यांच्यापासून शरमेने आपले चेहरे बुरख्याआड लपवून ठेवले होते त्या स्त्रियांना त्यांच्या केसाला धरून, दारू पिऊन धुंद झालेल्या उन्मत्त जमावात फरफटत आणण्यात आले. बरोबर चौथ्या दिवशी मिर्जाखानाला जुन्नरजवळ पकडण्यात आल्यानंतर जमालखानापाशी आणण्यात आले त्याची प्रथम शहरातून गाढवावरून धिंड काढण्यात आली. नंतर त्याच्या शरीराचे तुकडे तुकडे करण्यात येऊन शहरातील निरनिराळ्या इमारतींवर ते चिकटविण्यात आले. मिर्जाखानाबरोबर त्याच्या कैद करण्यात आलेल्या अनेक मित्रांना ठार मारण्यात आले आणि त्यांची शरीरे तोफांत कोंबून [३] (२७५) हवेमध्ये उडविण्यात आली. ७ दिवसांच्या अवधीत जवळ जवळ १ हजार परदेशी मुसलमानांचा खून करण्यात आला. फक्त काही थोडेच दक्षिणी अगर हबशी अधिकाऱ्यांनी दिलेल्या संरक्षणामुळे सुटून जाऊ शकले. मिरान हुसेन निजामशहाची कारकीर्द फक्त १० महिने आणि २ दिवस टिकली. इतिहासामध्ये ज्यांनी आपल्या बापाचा खून करून राज्य मिळवलेले आहे, अशा राजपुत्रांची जी नोंद मिळते त्यात कोणाचीही कारकीर्द एक वर्षापेक्षा जास्त झाल्याचा उल्लेख आपल्याला मिळत नाही. एका कवीने म्हटल्याप्रमाणे आपल्या बापाचा नाश करणारे जे असतात त्यांना राजेपण शोभून दिसत नाही किंवा अशा हलकटांची कारकीर्द फार काळ टिकत नाही.

इस्माईल निजामशहा [३] (२७६)

(८२) मुर्तजा निजामशहाला बुरहाण निजामशहा नावाचा भाऊ होता. बुरहाण निजामशहाने मुर्तजा निजामशहाला सिंहासनावरून खेचून काढण्याचा प्रयत्न केला पण हा प्रयत्न हाणून काढण्यात आला ही हकीकत मुर्तजा निजामशहाच्या कारकिर्दीच्या इतिहासात नमूद करण्यात आली आहे. बुरहाण निजामशहा हा आश्रयासाठी अकबर बादशहाच्या दरबारात पळून गेला. त्याच्या पाठीमागे त्याचे दोन मुलगे इब्राहीम आणि इस्माईल हे अहमदनगरमध्ये राहिले. त्यांना मुर्तजा निजामशहाने लोहगडच्या किल्ल्यात कैदेत ठेवले. मिरान हुसेन निजामशहाच्या मृत्यूनंतर वरील मुलांपैकी धाकट्याला सिंहासनावर बसविण्यात आले. त्याने इस्माईल निजामशहा हा

किताब धारण केला. अहमदनगर राज्यामधील पक्षोपपक्षांच्या संघर्षात यशस्वी झालेल्या जमालखानाने त्याच्या अधिकार ग्रहणाला मान्यता दिली. [३](२७७)

(८३) जमालखान हा मेहेदवी पंथाचा होता. त्याने इस्माईल निजामशहाचे मन त्या पंथाचा स्वीकार करण्यासाठी म्हणून वळविले. इतकेच नव्हे तर राजाच्या सर्व अधिकाराची सूत्रे या पंथाच्या अनुयायांच्या हवाली करण्याबाबत त्याच्यावर दडपण आणले. त्याच्या हातात सत्ता आल्यावर त्याने पहिल्या काही दिवसांतच मिरान हुसेन निजामशहाच्या कारकिर्दीत परदेशी मुसलमानांची जी कत्तल झाली होती त्यातून वाचलेल्यांना अहमदनगर सोडून जाणे भाग पाडले. त्याने त्यांची सर्व मालमत्ताही जप्त केली. यापैकी बहुतेकांनी विजापूरच्या सुलतानाकडे चाकरी पत्करली. यामध्ये प्रस्तुत इतिहासाचा ग्रंथकर्ता होता. त्याने कालांतराने विजापूरच्या दरबारात अधिकाराच्या जागेवर नेमणूक करून घेण्यात यश संपादन केले. मेहेदवी पंथाचे लोक हे इस्लाम धर्मापासून एक फुटीर वृत्ती धारण करणाऱ्या पंथाचे लोक आहेत. ते असे प्रतिपादन करतात की हिजरी ९६७ (इ. स. १५५०) २५१० या वर्षी स्वतःला सय्यद महमद म्हणून घेणारा हनाफी पंथातील एक इसम म्हणजेच खराखुरा या पृथ्वीवर अवतीर्ण होणारा इमाम मेहेदवी हा होय. त्यावेळी अशी काही परिस्थिती निर्माण झाली की तिचा या तोतयाने स्वतःचे हित साधण्यासाठी लाभ उठविला आणि इमाम मेहेदवीचा अवतार होण्याचीच ही चिन्हे आहेत असे भासविले. त्यामुळे हिंदुस्थानातील अनेक लोकांचा हाच इमाम मेहेदवी आहे या गोष्टीवर विश्वास बसला. सय्यद महमद हा इमाम मेहेदवी आहे या गोष्टीवर विश्वास ठेवणाऱ्यांपैकी जमालखान हा एक होता. हा जमालखान मेहेदवी या नावाने ओळखला जाई आणि इस्माईल निजामशहाच्या चाकरीत असलेल्या मेहेदवी पंथाच्या अनुयायांचा तो पुढारी समजला जाई. त्याने अनेक प्रसंगी आपल्या अंगच्या शौर्य साहसादी गुणांनी किर्ती संपादन केली होती. इस्माईल निजामशहाच्या राज्यारोहणाचे वेळी त्याच्या अंगातील साहस विशेषेकरून दिसून आले. या कावेबाज प्रमुखाच्या हातात इस्माईल निजामशहा हा एक बाहुले बनून राहिला. त्याने आपल्या कारकिर्दीची सुरुवात स्वतःच्या पंथाचे जे नाहीत त्यांचा सर्वांचा छळ करण्यास प्रारंभ केला. त्याचप्रमाणे मेहेदवी पंथाचे जे अनुयायी होते त्यांना त्याने उच्चपदावर चढविले आणि स्वतःच्या अवतीभोवती त्यांचे जणू एक वलयच निर्माण केले. एकंदर घडामोडींवर नाखूष असलेल्या सरदारांत वऱ्हाडचे अमीर होते. त्यांचे वास्तव्य अहमदनगरपासून काही अंतरावर असल्यामुळे त्यांनी सलाबतखानाची सुटका केली. सलाबतखानाला वऱ्हाडच्या [३] (२७८) सरहद्दीवर असलेल्या खेडल्याच्या किल्ल्यात बंदिस्त करून ठेवण्यात आलेले होते. मेहेदवी पंथीयांचा प्रतिकार करण्यासाठी त्यांनी सलाबतखानाच्या निशाणाखाली आपली एकजूट केली. अहमदनगरच्या राज्यामधून मेहेदवी लोकांची पूर्णपणे हकालपट्टी करण्याचा वऱ्हाडच्या अमिरांनी निश्चय केला. हा हेतू मनात धरून त्यांनी अहमद-

नगरच्या दिशेने कूच केले. विजापूरचा सुलतान त्यावेळी अल्पवयी होता आणि राज्यप्रतिनिधी म्हणून दिलावरखान हा कारभार पाहात असे. त्यानेही याच सुमारास मेहेदवींचा नाश करण्यासाठी म्हणून दक्षिणेच्या दिशेने आपल्या सैन्यासहित कूच केले.

(८४) आपल्यावर झालेल्या या दुहेरी आक्रमणामुळे जमालखानाने धीर सोडला नाही तर उलट आपल्या अनुयायांनी उत्तेजन दिल्यामुळे त्याने प्रथम सलाबतखानाविरुद्ध चाल केली. गोदावरीच्या तीरावरील पैठण या गावी त्याने सलाबतखानाचा पूर्णपणे पराभव केला आणि त्याला बुरहाणपूरच्या दिशेने माघार घेणे भाग पाडले. त्यानंतर त्याने विजापूरकडील आक्रमकांना तोंड देण्यासाठी उत्तर दिशेने चाल केली. विजापूरच्या सैन्याशी त्याची गाठ अष्टी या गावी पडली. दोन्ही फौजा परस्परांसमोर या ठिकाणी जवळ जवळ पंधरा दिवस ठाण मांडून उभ्या होत्या. दोघांनीही परस्परविरोधी अशी कोणतीही कारवाई केली नाही. सरतेशेवटी दोन्ही फौजांत तह घडून आला. या तहाच्या अटीप्रमाणे असे ठरले की मृत आदिलशहाची विधवा स्त्री आणि इस्माईल निजामशहाची आत्या चांदबिबी हिला विजापूरच्या छावणीत पाठविण्यात यावे आणि युद्धाचा खर्च भरून काढण्यासाठी म्हणून निजामशाही सरकारने विजापूर सरकारकडे २,७०,००० होन आदा करावे.

(८५) हिजरी ९९८ / इ. स. १५८९ } हिजरी ९९८ या वर्षी सलाबतखानाने बुरहाणपूरहून अर्जी पाठविली आणि अहमदनगरमध्ये परत येण्याची परवानगी आपल्याला मिळावी अशी विनंती केली. आपले देहावसान [३] (२७९) अहमदनगरमध्येच व्हावे अशी इच्छा त्याने प्रकट केली होती. त्यावेळी त्याचे वय ७० वर्षांचे होते. त्याची विनंती मान्य करण्यात आली. सत्वर तो अहमदनगरात येऊन तळेगाव या[२५२] त्यानेच वसविलेल्या गावी स्थायिक झाला. त्याचवर्षी त्याला मृत्यू आला आणि तो प्रधानपदावर असताना अहमदनगरच्या दक्षिणेस असलेल्या एका टेकडीवर बांधलेल्या कबरस्थानामध्ये त्याचे दफन करण्यात आले.[२५३] निजामशाही राज्याच्या राजधानीमध्ये चाललेल्या अंदाधुंदीची हकीकत जेव्हा अकबर बादशहाच्या कानावर गेली तेव्हा त्याने बुरहाण निजामशहाला त्याच्या बंगश येथील जहागिरीवरून परत बोलाविले. बंगश हे गाव हिंदुस्थान आणि काबुल यांच्या दरम्यान आहे. त्याने त्याला असे सांगितले की तुझ्या वडिलार्जित सिंहासनावर खरा तुझा हक्क आहे. तुझ्या मुलाने आपल्या जुलमी वजिराच्या सहाय्याने त्याचा अपहार केला आहे ते मिळवून देण्यासाठी माझी, तुला फौजेचे सहाय्य देण्याची तयारी आहे. यावर बुरहाण निजामशहाने उत्तर दिले की जर मी तुमच्याकडून मदतीचा स्वीकार केला तर दक्षिणेतील प्रजाजन घाबरून जातील आणि माझ्या अधिकाराला मान्यता देण्यास विरोध दर्शवतील. तरी आपण मला माझ्या राज्याच्या सरहद्दीपर्यंत माझ्या अनुयायांसह जाण्याची परवानगी देण्यास तयार असाल तर मी तडजोडीने माझ्या प्रजाजनांची मने माझ्याकडे वळवून घेण्याचा प्रयत्न करीन. अकबराने बुरहाण

निजामशहाच्या या योजनेला आपली मान्यता दिली आणि त्याला दक्षिणेत जाण्याची परवानगी दिली. अहमदनगर राज्याचे सर्वाधिकार बुरहाण निजामशहाच्या ताब्यात येईपर्यंत त्याच्या खर्चासाठी म्हणून आपल्या राज्याच्या सरहद्दीवरील हंडिया जिल्ह्याचे उत्पन्न त्याने त्याला तोडून दिले. त्याचवेळी अकबराने खानदेशचा सुलतान राजा अलिखान याला बुरहाण निजामशहाला मदत देण्याविषयी लिहून कळविले. अहमदनगरच्या पुष्कळशा अमिरांनी बुरहाण निजामशहाकडे संधान बांधून त्याला आपला पाठिंबा दर्शविला. बुरहाणशहाने आपल्या मुलाविरुद्ध चाल केली पण त्यात त्याचाच पराभव झाला. यानंतर थोड्याच कालावधीने त्याने आपले राज्य [३] (२८०) मिळविण्याच्या प्रयत्नांना पुन्हा सुरुवात केली. यावेळी त्याला मोठ्या संख्येने अहमदनगरचे सैनिक आणि विजापूरच्या सुलतानाने पाठविलेली फौज येऊन मिळाली. विजापूरच्या सैन्याने त्याला मदत करण्यासाठी पुष्कळ पल्ले मजल मारली.

(८) बुरहाण निजामशहाची तयारी पाहून जमालखानानेही आपल्या फौजेची जमवाजमव केली. या फौजेत १०००० मेहेदवी पंथाचे लोक होते. जमालखानाने वऱ्हाडच्या सय्यद अमजद-उल्-मुल्क याला आपल्या सर्व सैन्याला घेऊन उत्तर सरहद्दीवर राजा अलिखान आणि बुरहाण निजामशहा यांचा प्रतिकार करण्यासाठी कूच करण्याचा हुकूम दिला आणि तो स्वतः विजापूरच्या सैन्याला तोंड देण्यासाठी चालून गेला. दोन्ही फौजांची गाठ दारासून या खेड्याजवळ पडली आणि युद्धाला तोंड लागले. त्यात विजापूरचा पराभव झाला आणि त्यांनी ३०० हत्ती गमावले. त्यानंतर ४ दिवसांनी खबर आली की वऱ्हाडची फौज बुरहाण निजामशहाला जाऊन मिळाली आहे. तेव्हा जमालखानाने आपले विजयी सैन्य घेऊन विरुद्ध दिशेने बुरहाण निजामशहाचा समाचार घेण्यासाठी वऱ्हाडकडे कूच केले. इकडे इब्राहीम आदिलशहाने बारगीर व घोडदळाची आपली सर्व पथके जमालखानाच्या मागावर त्याची रसद तोडण्याकरता रवाना केली. जमालखानाची मदार आता पूर्णपणे त्याच्या मेहेदवी अनुयायांवर होती. त्याचे बरेवाईट होणे आणि त्याचे भवितव्य यांची सांगड त्याच्या मेहेदवी अनुयायांच्या अस्तित्वाबरोबर आता घातली गेली होती. जमालखानाचे सैनिक दररोज त्याचा पक्ष सोडून जात होते परंतु त्याची पर्वा न करता जमालखानाने रोहनखेडा घाटाकडे कूच केले. तिथे गेल्यावर त्याला असे आढळून आले की रोहनखेडा घाटाचा शत्रूने अगोदरच ताबा घेतला आहे. शत्रूची फळी फोडल्यास आपले नुकसान होईल याची त्याला जाणीव होती परंतु हा धोका पत्करण्याची त्याची तयारी नसल्यामुळे तो दुसऱ्या मार्गाने निघाला. हा मार्ग जाण्याला अतिशय कठीण होता आणि वाटेत पाण्याचा पुरवठा अतिशयच कमी होता. त्याने आपली छावणी देण्यासाठी एका जागेची पाहणी करून तेथे तंबू ठोकले तेव्हा त्याला अशी माहिती मिळाली की त्या जागेपासून आणखी पुढे सहा मैलांवर पाण्याचा भरपूर साठा आहे. तेव्हा त्याने त्या जागेकडे जाण्यासाठी कूच केले. तिथे पोहोचण्याचे अगोदर त्याला कळले की, शत्रूने ती जागा

अगोदरच व्यापली आहे. जमालखानाची फौज आता भयंकर संकटात [३] (२८१) सापडली होती. अतिशय उष्णता आणि वाटेतल्या प्रसंगांना त्यांना द्यावे लागलेले तोंड यामुळे पुढे जाणे अगर माघार घेणेही आता संपूर्णतया अशक्य होते आणि म्हणून तो ज्या ठिकाणी आता येऊन ठेपला होता त्या ठिकाणी आपली छावणी करण्यावाचून दुसरा मार्ग त्याला उरला नाही. जमालखानाच्या फौजेने प्रथम पाणी मिळविले आणि नंतर त्याने त्यांना शस्त्रसज्ज होण्याचा हुकूम दिला. शत्रूशी दोन हात करून आपल्या भवितव्यात काय वाढून ठेवले आहे हे अजमाविण्याचा त्याचा निश्चय होता. त्याप्रमाणे त्याने शत्रूवर हल्ला केला. विजयश्रीने त्याच्या गळ्यात माळ घालून युद्धाचा डाव जवळ जवळ संपवीत आणला होता. तोच त्याला चुकून बंदुकीची गोळी लागून तो ठार झाला. त्याचा मृत्यू म्हणजे पराभवाची निशाणी ठरली. कारण त्याची फौज आता त्यांचे नेतृत्वच नाहीसे झाल्यामुळे दाही दिशांना पळून गेली. त्यांनी इस्माईल निजामशहाला आपल्याबरोबर नेले. त्याला बुरहाण निजामशहाच्या फौजांनी एका खेड्यात गाठले. त्याचा बाप बुरहाण निजामशहा याने त्याला बंदिवासात ठेवले आणि आपल्या मुलाला सिंहासनावरून काढून तो स्वतः सिंहासनावर बसला. इस्माईल निजामशहाची कारकीर्द एकंदर दोन वर्षे झाली.[२५४]□

बुरहाण निजामशहा दुसरा [३] (२८२)

(८७) बुरहाण निजामशहा दुसरा हा आपला भाऊ मुर्तजा निजामशहा याच्या कारकिर्दीत लोहगडच्या किल्ल्यावर बंदिवासात होता. मूर्तजा शहाने त्याच्या उदरनिर्वाहासाठी मोठी जहागीर नेमून दिलेली होती. त्यामुळे बुरहाण निजामशहाला आयुष्यातील चैनीचा आस्वाद घेता आला नाही असे म्हणता येणार नाही. ज्यावेळी साहिबखानाने मुर्तजा निजामशहाबद्दल घृणा वाटून अहमदनगर सोडले आणि मुर्तजाशहा त्याला परत आणण्याकरता त्याची मनधरणी करण्यासाठी बिदरपर्यंत गेला त्यावेळी दरबारातील काही मंडळींनी बुरहाण निजामशहाला सिंहासनावरील आपला हक्क सांगण्यासाठी प्रोत्साहन दिले. त्यांनी त्याला सांगितले की, [३] (२८३) मुर्तजा निजामशहा वेडा आहे आणि राज्य करण्यास नालायक आहे. या सबबीखाली तू राज्यावर अधिकार सांग. या पक्षाकडून मिळालेल्या मदतीच्या वचनांना भुलून बुरहाण निजामशहाने लोहगडच्या सुभेदाराचे मन आपल्या बाजूला वळविले. त्याने आपल्या भोवती ६ हजार घोडेस्वार जमा केले आणि त्यांना बरोबर घेऊन अहमदनगरच्या दिशेने चाल केली. मुर्तजा निजामशहाला या बंडाळीची हकीकत कळताच तो तांबड-तोब बिदरहून अहमदनगरकडे परत फिरला. रस्त्यातून राजवाड्याच्या मार्गाकडे जात असताना त्याने आपला हत्ती एका औषधाच्या दुकानापाशी थांबविला आणि दुकानदाराला विचारले की, तुझ्याजवळ वेडेपणा दूर करील असे एखादे औषध आहे का ? तो असेही म्हणाला की, माझी इच्छा एकांतवासात जीवन कंठण्याची आहे

आणि तरीही मला राज्य करावयाचे आहे; आणि माझा भाऊ सुखोपभोगाचे जीवन जगत आहे. परंतु सार्वजनिक जीवनाच्या धकाधकीत स्वतःला लोटून द्यावे असे त्याला वाटते. आता तूच सांग आम्हा दोघांपैकी वेडा कोण? आणि दोघांपैकी या औषधाची जरुरी अधिक कुणाला आहे? यावर तो औषध-विक्रेता म्हणाला की, तुमचा भाऊच वेडा आहे कारण तुमच्या कृपाछत्राखाली सुखाने राहात असताना देखील बंड करण्याइतका कृतघ्नपणा त्याच्यात आहे. त्याने देशद्रोह करण्याचा जो घाट घातला आहे त्यामुळे त्याची कधीही भरभराट होणार नाही. यानंतर दुसऱ्याच दिवशी दोन्ही भावांत लढाई झाली. बुरहाण निजामशहाचा पराभव झाला आणि तो पळून विजापूरकडे निघून गेला. यानंतर दोनच वर्षांनीं फिरून एकदा त्याने राज्य मिळविण्याचा प्रयत्न केला. परंतु त्याला फारसे यश आले नाही. त्याने अकबर बादशहापाशी आश्रय घेतला. त्याचा मुलगा इस्माईल निजामशहा हा गादीवर येईपर्यंत तो अकबर बादशहा-पाशीच होता. त्याने आपल्या मुलाला सिंहासनावरून काढून गादी कशी बळकावली ही हकीकत वर सांगितलेली आहेच.

(८८) बुरहाण निजामशहा जेव्हा सिंहासनावर आरूढ झाला त्या वेळी त्याचे वय बरेच होते. आपले वय झाले आहे हे लक्षात न घेता आणि आपण एका राज्याचे सुलतान आहोत ह्या गोष्टीचाही विचार न करता त्याने वयाला न शोभणाऱ्या अशा सुखोपभोगात स्वतःला गुंतवून घेतले. त्याच्या कारकीर्दीत त्याने केलेली पहिली गोष्ट म्हणजे जमालखानाने मोठ्या प्रयासाने आणि मेहेनतीने मेहेदवी पंथाची जी स्थापना केली होती, त्या पंथाचे उच्चाटन करण्यासाठी त्याने काढलेला वटहुकूम ही होय— इतकेच नव्हे तर त्या पंथाचे तरीदेखील पालन करणाऱ्या सर्वांना ठार [३] (२८४) करण्यात यावे, अशा आज्ञा बुरहाण निजामशहाने दिल्या. याचा परिणाम असा झाला की अहमदनगर राज्यातून मेहेदवी पंथाची पूर्णपणे हकालपट्टी झाली. बुरहाण निजामशहाने शिया पंथाची अहमदनगर राज्यात पुन्हा स्थापना करून त्या पंथाला त्याच्या पूर्वीच्या वैभवाप्रत नेऊन पोहोचविले. याचा परिणाम असा झाला की, मिर्जाखानाच्या बंडामुळे अहमदनगरच्या राज्यातून जे परदेशी मुसलमान हाकलले गेले होते त्यापैकी बरेचसे परत आले. विजापूर राज्याचा भूतपूर्व प्रतिनिधी दिलावरखान हा होता. त्यालाही इब्राहीम आदिलशहाचे राज्य सोडून बिदरच्या राज्याचा आश्रय घेण्यासाठी पळून जाणे इब्राहीम आदिलशहाच्या त्याच्या जवळील वागणुकीमुळे भाग झाले होते. तोही आता निजामशहाच्या दरबारात दाखल झाला. बुरहाण निजामशहाने त्याचा योग्य प्रकारे आदरसत्कार केला. दिलावरखानाला आश्रय दिल्यामुळे इब्राहीम आदिलशहाने बुरहाण निजामशहाला पत्रे लिहून आपला निषेध कडक शब्दांत त्याला कळविला. बुरहाण निजामशहाने या पत्रांना अत्यंत अपमानकारक असे उत्तर पाठविले. परिणामी दोन्ही राज्यांत युद्धाचा प्रसंग निर्माण झाला. त्याची हकीकत इब्राहीम आदिलशहा दुसरा याच्या इतिहासात कथन केली आहे.

(८९) हिजरी १००१ इ. स. १५९२ [२५५□] हिजरी १००१ या वर्षी बुरहाण निजामशहाने आपले सैन्य घेऊन रेवदंड्याच्या पोर्तुगीजांविरुद्ध चाल केली. त्याने बरेचसे सैन्य चेऊल या समुद्रकाठच्या बंदराकडे पाठविले. पोर्तुगीजांच्या रेवदंड्याच्या बंदरातील प्रवेशाला अडथळा निर्माण करणे शक्य व्हावे म्हणून त्याने या फौजेला चेऊल येथे एक किल्ला बांधण्याचा हुकूम दिला. या किल्ल्याला त्याने कोरला असे नाव दिले. पोर्तुगीजांनी रात्रीच्या वेळी आपली जहाजे हाकारून तेथून पलायन केले. परंतु खूपशी कुमक घेऊन ते परत माघारी आले. [२५६□, २५७□] त्यांच्या कब्जात किनारपट्टीवरील जी अनेक बंदरे आली होती [३] (२८५) तेथून त्यांनी ही कुमक आणली. यानंतर त्यांनी दोन वेळा रात्रीच्या सुमारास मुसलमानांवर हल्ले केले. प्रत्येक हल्ल्यात त्यांनी ३ ते ४ हजार दक्षिणी मुसलमानांना ठार मारले. मुसलमानांचा असा धुव्वा उडालेला पाहून बुरहाण निजामशहाने कोरल्याच्या किल्ल्याला कुमक म्हणून फरहादखानाच्या अधिपत्याखाली ४ हजार सैनिकांची एक तुकडी रवाना केली. दमण आणि वसई येथूनही फौजेच्या कुमकेची अपेक्षा होती. यानंतर बुरहाण निजामशहाने रेवदंड्याची नाकेबंदी करण्याच्या कामासाठी बहादूरखान गिलानी याला कोरला किल्ल्याच्या सुभेदारीवर नेमले आणि त्याच्याकडे सर्व परदेशी मुसलमानांच्या फौजेचे अधिपत्य सोपविले. कोरल्यावरील मुसलमानी शिबंदी इतकी जागरूक राहिली की, त्यांच्यावर अचानक हल्ला करून त्यांना पेचात पाडणे पोर्तुगीजांना शक्य नव्हते. त्यानंतर पोर्तुगीजांनी कोरल्याच्या किल्ल्यावर जेव्हा पुन्हा हल्ला केला तेव्हा त्यांना २०० युरोपियन आणि २०० तद्देशीय पोर्तुगीज शिपाई गमवावे लागले. या घटनेनंतर रेवदंड्याचा वेढा इतका सख्त करण्यात आला आणि कोरल्याच्या किल्ल्यावरून रेवदंड्याच्या बंदराची इतकी कडक नाकेबंदी करण्यात आली की समुद्रातून किल्ल्याकडे पोर्तुगीजांना मदत मिळणे अशक्य झाले. शत्रू आता शरणागती देणार असा समय प्राप्त झाला होता. अशा वेळी बुरहाण निजामशहाने आपल्या जुलमी वागणुकीचा इतका कहर केला की, त्याच्या अनेक अधिकाऱ्यांनी छावणी सोडली आणि ते अहमदनगरकडे चालते झाले. या सुमारास पोर्तुगीजांच्या मालकीची ६० जहाजे कोरल्याच्या अगदी नजीक आली. या जहाजांवर भरपूर लढाऊ सैनिक आणि युद्धसामुग्री होती. रात्रींच्या काळोखाच्या दाट आवरणाखाली ही जहाजे नांगरटीसाठी सुरक्षितपणे रेवदंडा बंदरात पोहोचली. या जहाजातून ४००० सैनिक रेवदंडा बंदरात उतरले, आणि [२५८□] दुसऱ्या दिवशी सकाळी भर उजेडात कोरल्यावर हल्ला करण्यासाठी त्यांनी कूच केले. युरोपियन सैनिक आपल्यावर हल्ला करण्यासाठी येत आहेत हे पाहून अनेक मुसलमान शिपाई गोंधळून जाऊन सैरावैरा किल्ल्याकडे पळत सुटले. त्यांचा इतका सख्त पाठलाग पोर्तुगीजांनी [३] (२८६) केला की पोर्तुगीज सैनिक त्यांच्या पाठोपाठ किल्ल्याच्या दरवाजाजवळ पोहोचले आणि त्यांनी मुसलमानी सैनिकांवर हल्ला करून सरसकट त्यांची कत्तल करण्यास सुरुवात

केली. त्यांचे शत्रुबरोबरील प्रमाण एकास-दोन असे होते तरी बुरहाण निजामशहाच्या सैनिकांनी पोर्तुगीजांना फारच थोडा प्रतिकार केला. पोर्तुगीजांच्या तलवारीला १२ हजाराच्यावर मुसलमान बळी पडले. दक्षिणी मुसलमानांच्या झालेल्या या नाशाचे बुरहाण निजामशहाला दुःख झाले नाही. याउलट त्याने ही कत्तल म्हणजे एक दैवी इष्टापत्तीच मानली. त्याने अहमदनगरच्या राज्यात परदेशी मुसलमानांना मोठ्या अधिकार-पदांवर नेमले, आणि त्यांना चेऊलकडे कूच करून जाण्याचा हूकूम दिला. पोर्तुगीजांवर त्याच वेळी हल्ला करण्याचा त्याचा बेत होता परंतु त्याने तो पुढे ढकलला. कारण इब्राहीम आदिलशहाला गादीवरून काढून टाकण्याच्या प्रयत्नात त्याचा भाऊ इस्माईल आदिल हा होता त्याला बुरहाणशहा मदत करण्यात गुंतला होता. त्यानुसार बुरहाण (हिजरी १००३ इ. स. १५९४) निजामशहा याने हिजरी १००३ या वर्षी अहमदनगरहून बेळगावच्या दिशेने कूच केले. परंतु परंडा येथे आल्यावर त्याला असे कळले की राजपुत्र इस्माईल याला इब्राहीम आदिलशहाने कैद करून ठार मारलेले आहे. यामुळे पाणउतारा झाल्यासारखा बुरहाण निजामशहा हा अहमदनगरकडे परतला. तेथे थोड्याच कालावधीनंतर भयंकर तापाने त्याला घेरले. इकडे इब्राहीम आदिलशहाने आपला भाऊ इस्माईल आदिल याला पाठिंबा दिल्याबद्दल बुरहाण निजामशहाला शासन करण्याचे ठरविले आणि अहमदनगरच्या सरहद्दीवरील मुलख उद्ध्वस्त करण्याचा आपल्या सैन्याला हुकूम दिला. यावर बुरहाण निजामशहाने आपले वकील पेणकोंडा येथे विजयनगरचा व्यंकटाद्री याच्याकडे मैत्रीचा तह करण्यासाठी रवाना केले. त्याप्रमाणे व्यंकटाद्रीने अहमदनगरबरोबर तह करण्यास आपली अनुमती दिली. या तहाप्रमाणे असे ठरले की दक्षिणेकडून व्यकंटाद्रीने विजापूरवर आक्रमण करावे आणि बंकापूरचा किल्ला जिंकून घ्यावा, व बुरहाण निजामशहाने उत्तरेकडून चढाई करून सोलापूरचा पाडाव करावा. याप्रमाणे दोन्हीबाजूंनी अहमदनगर आणि विजयनगर यांनी विजापूरवर चढाई केली. सोलापूरवरील हल्ल्यात सोलापूर किल्ल्याच्या तट-बंदीखाली अहमदनगरचा सेनापती उझबेक बहादूर हा ठार झाला आणि त्याच्या फौजेचा पराभव झाला. या बातमीने अगोदरच संत्रस्त झालेल्या बुरहाण निजामशहाची प्रकृती अधिकच नाकरुस्त झाली. त्याच्या दुखण्याने तो [३] (२८७) बिछान्याला जखडला गेला. त्याने आपला मुलगा इब्राहीम याला बोलावू पाठविले. त्याचा थोरला मुलगा इस्माईल याचा गादीवरील अधिकार त्याने दूर सारला आणि इब्राहीमला आपला वारस म्हणून नेमले. याचे कारण इस्माईलची शियापंथीयांचा शत्रू आणि कट्टर मेहेदवी म्हणून प्रसिद्धी होती. बुरहाण निजामशहाच्या मृत्यूपूर्वी इस्माईल गादीवर येणार अशी बातमी फैलावली. त्यामुळे अनेक परदेशी मुसलमान आपापल्या अधिकाराच्या जागा सोडून विजापूरकडे पळून गेले. इस्माईल हाच बुरहाण निजामशहानंतर गादीवर यावा असे वाटणाऱ्यांपैकी इखलासखान २५९८ मोवलीद हा एक होता. त्याची मजल इस्माईलशहाच्या वतीने सैन्य उभारून अहमद-

नगरवर चाल करून जाण्यापर्यंत गेली. यावर आपण रोगाने पीडित आहोत याची तमा न बाळगता बुरहाण निजामशहा हा पालखीत बसला आणि बरोबर सैन्य घेऊन त्याने हुमायूनपूरच्या दिशेने कूच केले. राजपुत्र इस्माईल याचा त्याने पराभव केला. इस्माईल पळून परंड्याकडे गेला. या धावपळीमुळे बुरहाण निजामशहाला अतिशय अशक्तपणा आला आणि राजधानीला परतल्यानंतर दुसऱ्या दिवशी म्हणजे १८ शाबान हिजरी १००३ या दिवशी तो मरण पावला. त्याची कारकीर्द एकंदर ४ महिने आणि १६ दिवस झाली. सुप्रसिद्ध लेखक मौलाना जहूरी याने आपला **साकीनामा** हा ग्रंथ बुरहाण निजामशहाला अर्पण केला. **साकीनाम्यात** जवळ जवळ ४ हजार ओव्या आहेत.

शाबान १८
हिजरी १००३
मे १५
इ. स. १५९४

इब्राहीम निजामशहा [३] (२८८)

(९०) आपल्या बापाच्या मृत्यूनंतर इब्राहीम निजामशहा हा गादीवर आला. त्याच्या बापाने मरतेसमयी प्रगट केलेल्या इच्छेप्रमाणे त्याने मियामंजू दखनी याला आपला मुख्य वजीर नेमले. मियामंजू हा इब्राहीम शहाचा बाप बुरहाण निजामशहा दुसरा याचा शिक्षक होता. इब्राहीमशहा गादीवर आल्यावर इखलासखानाने त्याच्याकडे आपल्याला क्षमा करण्यात यावी अशी याचना केली. इथे ही गोष्ट लक्षात ठेवण्याजोगी आहे की बुरहाण निजामशहाच्या कारकिर्दीत त्याने प्रत्यक्ष इब्राहीम निजामशहाला रणांगणात विरोध केला होता. हे जरी खरे असले तरी इब्राहीमशहा आणि त्याचा नवीन वजीर यांनी इखलासखानाच्या अंगातील साहस आणि त्याचा महत्त्वाकांक्षी स्वभाव या गोष्टी विचारात घेतल्या आणि त्याची क्षमायाचनेची विनंती मान्य करणे शहाणपणाचे आहे असे ठरविले. त्याप्रमाणे इखलासखान हा अहमदनगरला येऊन दाखल झाला आणि त्याने आल्याबरोबर आपल्याभोवती हबशी आणि मोवलीद यांची मोठ्या संख्येने जमवाजमव करण्यास सुरुवात केली. ही गोष्ट जेव्हा मियामंजूच्या दृष्टोत्पत्तीस आली तेव्हा त्यानेही आपल्या अनुयायांना [३] (२८९) एकत्र आणण्यास सुरुवात केली. त्याचा परिणाम असा झाला की, थोड्याच दिवसांत अहमदनगरमध्ये दोन पक्ष अस्तित्वात आल्यासारखे दिसून आले. प्रत्येक पक्षाने आपल्यालाच पुढारीपणाचा मान मिळावा आणि राजकारणात अग्रेसरत्व मिळावे असा अट्टाहास धरला. परिणामी अहमदनगर राज्यामध्ये अतिशय अंदाधुंदीची परिस्थिती निर्माण झाली आणि यादवी युद्ध अटळ आहे असे वाटू लागले. दरबारात दोन्ही पक्षांच्या अनेक बैठकी होत त्या वेळी प्रामुख्याने विजापूरच्या सुलतानावर चाल करून जाणे हे योग्य आहे किंवा नाही या एकाच गोष्टीची चर्चा होत असे. इब्राहीम निजामशहा गादीवर आल्यानंतर त्याच्या बापाच्या मृत्यूबद्दल दुखवटा व्यक्त करण्यासाठी आणि तो गादीवर आल्याबद्दल त्याचे अभिनंदन करण्यासाठी त्याकाळी

प्रचलित असलेल्या रूढीप्रमाणे इब्राहीम आदिलशहा दुसरा याचा वकील मीर सफवी हा अहमदनगर येथे आला होता. त्याच्याबरोबर इखलासखान आणि मियामंजू यांच्या पक्षानुयायांनी अतिशय उद्धटपणाची वर्तणूक केली. मीर सफवी यांचा जन्म सुप्रसिद्ध सय्यद घराण्यात झालेला होता. ही गोष्ट ध्यानात घेतल्यावर त्यांचे मीर सफवी-बरोबरचे वर्तन हे निश्चितपणे अश्लाघ्य होते. इब्राहीम आदिलशहाच्या कानांवर मीर सफवीचा अपमान झाल्याची हकीकत जेव्हा गेली तेव्हा त्याने अहमदनगरविरुद्ध युद्ध पुकारले. अहमदनगर राज्यात निर्माण झालेल्या दुहीमुळे इब्राहीम निजामशहाच्या हातातील सत्ता जवळ जवळ नाहीशी झाली होती. त्याला पाठिंबा देण्यासाठी म्हणून इब्राहीम आदिलशहाने शहादुर्गकडे कूच केले. विजापुरी फौजेला तोंड देण्यासाठी इखलासखानाने तयारी केली. परंतु मुख्य वजीर मियामंजू याने त्याच्याशी बोलणी सुरू करून असे सुचविले की, यावेळी इब्राहीम आदिलशहाबरोबर आपण तह करावा म्हणजे अकबर बादशहा दक्षिणेवर जी स्वारी करण्याच्या विचारात आहे त्या स्वारीला दक्षिणेतील सर्व फौजांना एकत्रित करून एकजुटीने तोंड देता येईल. परंतु इखलासखानाला त्याच्या बेतापासून परावृत्त करण्यात मियामंजूला यश मिळाले नाही. त्याने आपले सर्वस्व पणाला लावून इब्राहीम आदिलशहाबरोबर लढाई करण्याचा धोका पत्करण्याचा निश्चय केला. मियामंजूने यावर आपले काहीच मत दिले नाही परंतु इब्राहीम निजामशहाने मात्र इखालासखानाच्या बेताला मान्यता दिली. जेव्हा निजामशाही फौजा आपल्या राज्याच्या सरहद्दीजवळ पोहोचल्या तेव्हा त्यांना असे दिसून आले की आदिलशाही फौजांनी अजून अहमदनगरच्या मुलुखावर आक्रमण केलेले नाही. हे पाहिल्यानंतर मियामंजूने पुन्हा एकदा सुचविले की दोन्ही राज्यांमध्ये समझोता घडवून आणण्यासाठी विजापूरबरोबर तहाची बोलणी सुरू करावी. इब्राहीम निजामशहा यावेळी व्यसनाच्या अतिरेकात बुडून गेला [३] (२९०) होता. त्याने या बेताला साफ अमान्यता दर्शविली आणि पुढे कूच करण्याचा आपल्या सैन्याला हुकूम दिला. याप्रमाणे त्याने आपल्या राज्याची सरहद्द ओलांडून विजापूरच्या हद्दीत प्रवेश केला आणि विजापूरच्या मुलखातील खेड्यांमधून जबरदस्तीने वसुली केली. आदिलशाही सेनापती हमीदखान हा आघाडीवर होता. त्याने अहमदनगरच्या फौजांना प्रतिकार करण्यासाठी कूच केले. मियामंजूने जेव्हा पाहिले की परिस्थिती भयानक रूप धारण करत आहे तेव्हा त्याने आपले काही गुप्त अनुचर हमीदखानाकडे पाठविले आणि इब्राहीम निजामशहाच्या वर्तनाबद्दल त्याची क्षमा मागितली. हमीदखानाला पाठविलेल्या निरोपात त्याने कळविले की, इब्राहीम निजामशहा अजून पोरकट स्वभावाचा आहे. त्याने स्वतःला दारूच्या व्यसनात धुंद करून घेतलेले आहे. हल्ली तो कपटी आणि कारस्थानी लोकांच्या हातात सापडलेला आहे. चालू महिना हा जिल्हजचा महिना आहे. या महिन्यात मुसलमानांनी परस्परांशी युद्ध करणे हे धर्मविहीत आहे. म्हणून माझी आपल्याला अशी विनंती आहे की इब्राहीम निजामशहावर हल्ला करण्याचे

आपण थोडा काळपर्यंत स्थगित करावे. दरम्यानच्या कालावधित इब्राहीम निजामशहाचे मन मी तहाला मान्यता देण्यासाठी वळवीन. याप्रमाणे आपण विजापूरवर हल्ला करणार नाही असा शब्द मियामंजूने हमीदखानाला दिला तेव्हा हमीदखानाने निजामशाही फौजांना टाळले आणि त्यांच्यापासून दोन मैलांच्या अंतरावर त्याने आपली छावणी दिली. इब्राहीम निजामशहाने हे जेव्हा पाहिले तेव्हा त्याला असे वाटले की हमीदखानाने अहमदनगरच्या फौजांपुढे आपण कमजोर आहोत हे जाणून वरील पवित्रा घेतलेला आहे. तेव्हा इब्राहीम निजामशहाने दुसऱ्या दिवशी हमीदखानावर हल्ला करण्याचे ठरविले. अशा तऱ्हेचा मूर्खपणा इब्राहीम निजामशहाने करू नये म्हणून त्याला परावृत्त करण्याच्या प्रयत्नात मियामंजू आणि अहमदनगरच्या सैन्यांतील अनेक अधिकारी यांनी सारी रात्र जागून काढली परंतु इब्राहीम निजामशहा सारखा दारू पीतच राहिला, आणि दुसऱ्या दिवशी त्याने हमीदखानावर हल्ला केला. दोन्ही फौजांत एकंदर ५०००० घोडेस्वार आणि शिवाय अनेक पायदळी सैनिक होते. अहमदनगर आणि विजापूर यांची सैन्ये परस्परास भिडली आणि एकच रणधुमाळी माजली. युद्ध चालू असताना एक विलक्षण प्रकारची घटना घडून आली. निजामशाही फौजेच्या उजव्या फळीने आदिलशाही फौजेची डावी फळी मोडून काढली तर डाव्या फळीने शत्रूच्या उजव्या फळीच्या सैनिकांना जबरदस्त मार देऊन त्यांना [३](२९१) माघार घ्यावयास लावली आणि लढाईच्या मैदानापासून त्यांचा जवळ जवळ ६ मैलां-पर्यंत पाठलाग केला. इब्राहीम निजामशहा हा सैन्याच्या उजव्या फळीबरोबर होता. त्याला असे वाटले की आपल्या फौजांनी शत्रूवर विजय मिळविला आहे. आदिलशाही सैन्याची उजवी बाजू सुहेलखानच्या अधिपत्याखाली होती. त्याने रात्र पडली तरी आपली जागा सोडली नाही. रात्र झाल्याबरोबर त्या दिवसापुरते युद्ध समाप्त झाले. दुसऱ्या दिवशी सकाळी आपला शत्रू अजून आपल्यासमोर ठाण मांडून उभा आहे हे पहिल्यानंतर दोन्ही पक्षांना आश्चर्याचा धक्का बसला. इब्राहीम निजामशहाने सारी रात्र दारू पिण्यात घालविली होती. वरील प्रकार पाहून त्याने कडक मदिरेचे पेल्यावर पेले रिते केले आणि आपल्या सैनिकांना शस्त्रसज्ज होऊन शत्रूवर हल्ला करण्याचा हुकूम दिला. अहमदनगरच्या फौजेपैकी पुष्कळ सैनिक आदिलशहाच्या उजव्या फळीवरील सैनिकांचा पाठलाग करावयास गेल्यामुळे गैरहजर होते. विजापूरच्या फौजेत आता मुख्य सेनापतीच्या खालोखाल उपसेनापती म्हणून सुहेलखानाकडे अधिकार होते. त्याने आदिलशाही फौजेचे सर्व सेनाधिकार आपल्याकडे घेतले आणि इब्राहीम निजामशहाच्या अधिपत्याखाली हल्ला करून आलेल्या निजामशाही फौजेच्या प्रखर हल्ल्याला तोंड देण्यासाठी तो पुढे सरसावला. दुर्दैवाने इब्राहीम निजामशहाच्या मस्तकात बंदुकीची गोळी लागून तो ठार झाला आणि त्याची फौज त्याच्या मृत देहाला बरोबर घेऊन अहमदनगरच्या दिशेने पळून गेली. त्याच्याबरोबर मियामंजू हा पण गेला. अहमदनगर येथे गेल्यावर त्याने अहमद नावाच्या मुलाला दौलताबादहून आणविण्या-

साठी माणसे पाठविली. अहमदचे वय १२ वर्षांचे होते आणि तो बादशाही घराण्यांपैकी एक आहे अशा समजुतीखाली त्याला दौलताबादच्या किल्ल्यावर बंदिस्त करून ठेवण्यात आले होते. त्याचवेळी इब्राहीम निजामशहाचा अल्पवयी मुलगा बहादूर याची त्याने चावंडच्या किल्ल्यावर बंदिवासात ठेवण्यासाठी म्हणून रवानगी केली. चार महिन्यांच्या छोट्याशा कारकिर्दीनंतर इब्राहीम निजामशहाच्या राजवटीचा अशा तऱ्हेने अंत झाला.[२६०]

अहमदशहा ताहिरचा मुलगा [३] (२९२-२९३)

(९१) इखलासखान आणि त्याचे अनुयायी यांनी राज्याच्या इतर अमिरांना मसलतीत घेऊन आपल्या मूर्खपणामुळे आणि अविचारामुळे बेजबाबदार वर्तनाच्या इब्राहीम निजामशहाचा पूर्णपणे नाश केला. त्याचवेळी मियामंजू हा अहमदनगरमध्ये येऊन दाखल झाला आणि त्याने राज्याचा खजिना आणि अहमदनगरचा किल्ला आपल्या ताब्यात घेतला. इखलासखान आणि इतर अधिकारी हे देखील अहमदनगरात दाखल झाले. अहमदनगर राज्याचा कारभार कशा तऱ्हेने चालविता येईल यासंबंधी योजना आखण्यासाठी विचारविनिमय करण्याकरता मियामंजूने त्यांना किल्ल्यात बोलावणे पाठविले. मृत इब्राहीम निजामशहाची आत्या चांदबिबी हिचा पाठपुरावा सर्व हबशी सरदारांनी केला. त्यानी असे सुचविले की इब्राहीम निजामशहाचा अजून अल्पवयी असलेला एकुलता एक मुलगा बहादूर याला तिच्या राजपालकत्वाखाली सिंहासनावर बसवावे. परंतु मियामंजूने ही योजना झिडकारली. तेव्हा सर्वानुमते असे ठरले की, निजामशाही घराण्यातील एक पुरुष अहमद हा तूर्त दौलताबादेस आहे त्याला सिंहासनावर बसवावे. या बेतानुसार एक औपचारिक प्रतिनिधी मंडळ मोठ्या इतमामाने शहाताहीरचा मुलगा अहमद याला आणण्यासाठी तेथे रवाना करण्यात आले. अहमद याला १० जिल्हज हिजरी १००३

जिल्हज १० हिजरी १००३ ऑगस्ट ६ इ. स. १५९४

रोजी राज्याभिषेक करण्यात आला आणि १२ इमामांच्या नावे खुत्ब्याचे वाचन करण्यात आले. राज्याच्या सर्व अमीर-उमरावांनी जवळ जवळ सर्व राज्य जहागिरीत आपापसात वाटून घेतले. नंतर त्यांनी इब्राहीम निजामशहाचा पोरका मुलगा बहादूर याला त्याची आत्या चांदबिबी हिच्या पालकत्वाखालून काढून घेतले आणि जबरदस्तीने चावंडच्या किल्ल्यात बंदिवासात ठेवण्यासाठी पाठवले. त्यानंतर लवकरच अहमदशहा हा निजामशही घराण्यातील पुरुष नसून त्याने अहमदनगरच्या सिंहासनावर जो अधिकार सांगितला त्याला कोणताही पुरावा नाही या गोष्टी उघडकीस आल्या. यावर इखलासखान आणि इतर हबशी सरदार यांना अहमदशहाच्या सिंहासनावर बसण्याच्या योजनेला पाठिंबा दिल्याबद्दल पश्चाताप झाला. अहमदशहाच्या घराण्याच्या कुलवृत्तांताची हकीकत पुढीलप्रमाणे आहे. [३] (२९४)

(९२) अहमद निजामशहाचा मुलगा पहिला बुरहाण निजामशहा याचा मृत्यू झाल्यानंतर त्याचा मुलगा हुसेन निजामशहा हा गादीवर आला. त्याला पाच भाऊ होते.

(१) महमद खुदाबंदा
(२) शहा अली
(३) महमद बाकर
(४) अब्दुल कादर
(५) शहा हैदर

त्यांच्या मनामध्ये असा विचार आला की, सिंहासनावर बसलेल्या आपल्या भावाच्या द्वेषाग्नीत आपली आहुती पडण्याची शक्यता आहे म्हणून ते राज्य सोडून पळून गेले. मुर्तजा निजामशहाच्या कारकिर्दीच्या अखेरच्या काळात स्वत:ला शहा ताहीर म्हणवून घेणारा एक इसम दौलताबाद येथे आला. त्याने असे जाहीर केले की, महमद खुदाबंदा याला बंगालमध्ये अमुक दिवशी मृत्यू आला आणि मी स्वतः खुदाबंदाचा औरस मुलगा असून बंगालमध्ये माझ्यावर विपन्न अवस्था ओढवल्यामुळे मी दक्षिणेत आलो आहे. मुर्तजा निजामशहाच्या सरदारांनी या गोष्टीची सत्यासत्यता शाबीत करण्याच्या इच्छेने ही सर्व परिस्थिती बादशहाच्या आणि विशेषतः अहमदनगरचा सुप्रसिद्ध वजीर सलाबतखान याच्या कानांवर घातली. त्यावेळी या परिस्थितीचा समाधानकारकपणे उलगडा झाला नाही. कारण बंगाल आणि दक्षिणेमधील मोठे अंतर आणि ज्यावेळी ही घटना घडली त्यानंतर उलटलेला बराच कालावधी. परंतु शहाताहीर याने आपण राजवंशातील असल्याचा दावा सांगितल्याने आणि कदाचित् एखादे वेळी तो प्रत्यक्ष सिंहासनावर अधिकार सांगण्याची भिती असल्याने त्याला एका किल्ल्यात बंदीस्त करून ठेवण्यात आले. यानंतर काही काळाने राजपुत्र खुदाबंदा याला जाणणाऱ्या काही मान्यवर मंडळींना, पुढे अहमदनगरच्या गादीवर आलेल्या बुरहाण निजामशहाची भेट घेण्यासाठी आणि वरील गोष्टीची शहानिशा करण्यासाठी आग्रा येथे अकबर बादशहाच्या दरबारात पाठविण्यात आले. यावेळी बुरहाण निजामशहा हा आग्रा येथे अकबर बादशहाच्या दरबारात राहात होता. बुरहाण निजामशहाने शहाताहीरने सांगितलेल्या गोष्टीचा [३] (२९५) पूर्णपणे इन्कार केला आणि असे सांगितले की माझा चुलता राजपुत्र खुदाबंदा हा प्रत्यक्ष माझ्याच घरात मरण पावला. त्याच्या घराण्यातील जी काही पुरुष आणि बायकामाणसे अजूनपर्यंत हयात आहेत ती सर्व माझ्या घरी आग्रा येथे राहात आहेत. याउप्पर जर कोणा एखाद्याने आपण खुद्द खुदाबंदाचा मुलगा आहोत असे सांगितले असले तर हे विधान साफ चुकीचे आहे आणि असे सांगणारी व्यक्ती तोतया आहे. यावर वजीर सलाबतखान म्हणाला की ज्याअर्थी त्या माणसाने आपण राजपुत्र खुदाबंदा याचा मुलगा असल्याचे जाहीर केले आहे त्याअर्थी ही गोष्ट खोटी आहे याबद्दल लोकांची समजूत करणे अतिशय कठीण जाईल. उलट या गोष्टीमुळे सिंहासनावर

आपला अधिकार आहे असे सिद्ध करण्यासाठी त्याच्या हाती एक हत्यार दिल्यासारखे होईल. अशा परिस्थितीत त्या माणसाला आयुष्यभर एकाद्या किल्ल्यात बंदिवासात ठेवणे हे शहाणपणाचे ठरेल. याप्रमाणे शहा ताहीर याला बंदिवासात ठेवण्यात आले. काही वर्षांनंतर शहा ताहीर मरण पावला. त्याच्या पाठीमागे त्याचा एक मुलगा ह्यात होता. त्याचे नाव अहमद. आपल्या नसानसात राजघराण्यातील पुरुषाचे रक्त वाहात आहे असा जो दावा अहमद याने मांडला त्याला मियामंजू याने पाठिंबा दिला आणि यापूर्वी सांगितल्याप्रमाणे त्याला सिंहासनावर बसविण्याची योजना मांडली. तेव्हा मोवलीद आणि हबशी या सहवर्तमान इखलासखान याला खरी वस्तुस्थिती काय आहे याची जाणीव झाली. तेव्हा त्यांनी अहमदचा पक्ष सोडला. यानंतर मियामंजू याने दक्षिणी लोकांना बरोबर घेऊन मोठ्या संख्येने अहमदनगर किल्ल्याच्या नजिक असलेल्या काळ्या चबुत्र्याच्या मैदानात तळ दिला. इखलासखानाच्या नेतृत्वाखाली जमा झालेल्या लोकांची पांगापांग करण्यासाठी मियामंजूने आपला मुलगा मियाहसन याला ७०० घोडेस्वार देऊन रवाना केले. तो स्वतः अहमदला घेऊन एकंदर परिस्थितीचा काय निकाल लागतो ते बघण्यासाठी किल्ल्याच्या तटावर गेला. तेथून त्याला इखलासखान आणि मियाहसन यांच्यात मारामारी सुरू झाल्याचे दिसून आले. या धुमश्चक्रीचा निकाल काय लागतो त्याबाबत बराच वेळपर्यंत अनिश्चितता राहिली. तेवढ्यात बंडखोरांपैकी एकाने मारलेल्या बंदुकीची गोळी अहमदच्या डोक्यावर असलेल्या छत्रावर येऊन लागली आणि त्यामुळे किल्ल्यात एकच गोंधळाचे वातावरण निर्माण झाले. अहमद मेला असे लोकांनी उद्गार काढले आणि त्याच शब्दांचा पुनरुच्चार किल्ल्याच्या तटावरून झाला. साहजिकच ही बातमी परस्परांत लढणाऱ्या इखलासखान आणि मियाहसन यांच्या सैन्यात पसरली. मियाहसन [३] (२९६) याने त्वरित रणांगणातून पळ काढला आणि माघार घेत घेत तो किल्ल्यामध्ये घुसला. यामुळे इखलासखानाच्या लोकांचा आत्मविश्वास वाढला आणि त्यांनी आगेकूच करण्यास सुरुवात केली. त्यांनी किल्ल्याची सख्त नाकेबंदी केली आणि किल्ल्यात जाण्याच्या नेहमीच्या वाटा बंद करून किल्ल्याला वेढा दिला. त्याचवेळी इखलासखानाने दौलताबादच्या सुभेदाराला निरोप पाठवून दुसऱ्या बुरहाण निजामशहाच्या कारकिर्दीच्या वेळेपासून दौलताबादच्या किल्ल्यावर बंदिवासात असलेल्या नेहंगखान आणि हबशखान मोवलीद यांची सुटका करण्याचा हुकूम दिला. दौलताबादच्या सुभेदाराने ह्या हुकुमाची तावडतोब तामिली केली. परंतु इखलासखानाने असाच हुकूम चावंड किल्ल्याच्या सुभेदाराला राजपुत्र बहादूर याला हवाली करण्याबद्दल केला. त्या हुकुमाचे पालन करण्याचे मियामंजू याच्या लेखी आज्ञेशिवाय चावंडच्या सुभेदाराने नाकारले. दरम्यान इखलासखानाने अहमदनगरच्या बाजारात बहादूरच्या वयाचाच एक मुलगा पैदा केला आणि तोच इब्राहीम :निजामशहाचा वंशज आणि निजामशाही घराण्याच्या तख्त्याचा कायदेशीर वारस असल्याचे जाहीर

केले. आपल्या जाहीरनाम्याच्या जोरावर त्याने जवळ जवळ १० ते १२ हजार घोडेस्वारांची जमवाजमव केली. इखलासखान आणि त्याचे साहाय्यक हबशी सरदार यांना मिळालेला पाठिंबा आणि त्यांनी आपला उद्देश तडीस जावा या हेतूने केलेली तयारी पाहून मियामंजूचे धाबे दणाणले आणि त्याने निराशेच्या भरात त्यावेळी गुजरातेत सुभेदारीवर असलेला अकबर बादशहाचा मुलगा राजपुत्र मुराद मिर्जा याला पत्र लिहिले. या पत्रात त्याने मुरादला ताबडतोब आपल्या साहाय्यासाठी कूच करून येण्यास कळविले आणि त्या प्रित्यर्थ त्याने अहमदनगर राज्याच्या उत्पन्नाचा काही भाग त्याला देण्याचे कबूल केले. दक्षिणेवर यांनीही त्या उपायाने सरते शेवटी आक्रमण करण्याच्या संधीचा फायदा घेण्याच्या उद्देशाने मुराद मिर्जा याची गुजरातच्या सुभेदारीवर नेमणूक झाली होती. मियामंजूने त्याला पाठविलेल्या बोलावण्याचा त्याने पूर्णपणे फायदा घेतला. परंतु मियामंजूने त्याला पाठविलेले पत्र त्याच्या हातात पडण्याच्या अगोदर राज्यातील निरनिराळ्या भागांच्या वाटणीबद्दल हबशी सरदारांमध्ये मतभेद होऊन त्यांच्यात दुफळी पडली आणि इखलासखानाच्या छावणीत बंडाचा प्रादुर्भाव झाला. याच सुमारास त्याच्या पक्षातील अनेक दक्षिणी सरदारांनी मोठ्या संख्येने त्याचा पक्ष सोडला [३] (२९७) आणि ते सर्व मियामंजू याला किल्ल्यामध्ये जाऊन मिळाले. त्यांनी इखलासखानाच्या परिस्थितीचे जे वर्णन केले त्यामुळे त्याचा आत्मविश्वास इतका वाढला की दुसऱ्या दिवशी म्हणजे शनिवार २५ मोहरम हिजरी १००४ या दिवशी त्याने किल्ल्यातून बाहेर पडून इदग्याच्या आसमंतात चाल केली आणि हबशांवर अकस्मात हल्ला चढवून त्यांचा पूर्णपणे बिमोड केला. त्याच्या हाती अनेक कैदी पडले. या कैद्यांमध्ये इखलासखानाने सुलतान म्हणून जाहीर केलेला बाजारातून धरून आणलेला मुलगा होता. यानंतर काही कालावधीने राजपुत्र मुराद मिर्जा हा ३०००० मोगल व रजपूत घोडेस्वारांना बरोबर घेऊन अहमदनगरच्या किल्ल्याजवळ येऊन ठेपला. त्याच्याबरोबर खानदेशचा सुलतान राजा अलीखान आणि अकबराचा एक सेनापती खान खानान हे दोघेजण होते. दरम्यानच्या काळात मियामंजूने हबशांना मोडून काढण्यात यश मिळविले होते आणि त्याच्या इच्छेप्रमाणे अहमदनगरमधील प्रकरणांची वासलात लागणाऱ्या मार्गाची वाटचाल चालू झाली होती. त्याला आता मुराद मिर्जा याला आपल्या मदतीसाठी बोलावणे केल्याबद्दल पश्चात्ताप झाला. त्याने राजधानीवर मुरादकडून हल्ला झाल्यास त्याचा प्रतिकार करण्याची तयारी केली. त्याने अनेक दिवस वेढा पडला तरी पुरेल एवढ्या रसदीची अहमदनगर शहरात तरतूद केली. राजधानीच्या संरक्षणासाठी त्याने आपल्या अनुयायांपैकी एक अन्सारखान याला आणि राजप्रतिनिधी म्हणून चांदबिबी हिला असे दोघांना अहमदनगरमध्ये ठेवले आणि आदिलशाही आणि कुतुबशाही सुलतानांकडून मदतीची याचना करण्यासाठी औशाच्या मार्गाने त्याने

मोहरम २५
हिजरी १००४
सप्टेंबर १८
इ. स. १५९५

कूच केले. त्याने आपल्याबरोबर अहमदनगरचा तरुण सुलतान अहमदशहा याला घेतले. ज्या क्षणापासून मियामंजू आणि अहमदशहा यांनी किल्ला सोडला त्याक्षणापासून चांदबिबीने किल्ल्याला पडलेला वेढा लढविण्याची सर्व सूत्रे आपल्या हाती घेतली. थोड्याच दिवसांत तिने अन्सारखानाचा खून करविण्यात यश [३] (२९८) मिळविले आणि बहादूरशहाची अहमदनगरचा सुलतान म्हणून द्वाही फिरविली. राज्याचा सर्व कारभार तिने आपल्या हाती घेतला. या कामी तिला महमदखानाचे साहाय्य झाले. यानंतर तिने समशेरखान हबशी आणि अफझलखान बोरिशी यांना त्यांच्या अनेक अनुयायांसहित आपल्या पक्षाकडे मिळवून घेतले आणि किल्ल्यामध्ये आपल्याला येऊन मिळण्याबद्दल त्यांचे मन वळविले.

(९३) त्याच वर्षी रबीउससानी महिन्याच्या २३ तारखेला राजपुत्र मुराद मिर्जा याने अहमदनगर शहराच्या उत्तरेच्या बाजूला आपली छावणी हलविली. इदग्याच्या ठिकाणावरून जेव्हा त्याचे सैन्य जाऊ लागले तेव्हा त्याच्या छावणीतील सैनिक आणि किल्ल्यावरील शिबंदी यांच्यामध्ये गोळीबार झाला मोगल फौजेने बुरहाण

रबीउससानी २३ हिजरी १००४ डिसेंबर १४ इ. स. १५९५

निजामशहा पहिला याने बांधलेली बाग हश्तबिहिस्त येथे आपला तळ टाकला. राजपुत्र मुराद याने तावडतोब बुरहाणाबाद शहरातील नागरिकांचे संरक्षण करण्यासाठी म्हणून सैन्याची एक सुसज्ज तुकडी रवाना केली. बुरहाणाबाद हे शहर बुरहाण निजामशहा दुसरा याने वसविले होते. मुरादने बुरहाणाबादमधील नागरिकांबरोबर सौजन्याने वागण्याबद्दल आपल्या सैनिकांना हुकूम दिला. त्याचप्रमाणे मोगल सैनिक ज्या प्रदेशामधून जातील तेथील सर्व रहिवाशांना सर्व तऱ्हेचे संरक्षण देण्याबद्दलही त्याने आपल्या सैनिकांना बजाविले. त्याने असा आदेश दिला की तुम्ही ताब्यात घेतलेल्या प्रदेशातील रहिवाशांबरोबर अशा तऱ्हेने वागल्यास मोगलांच्या चांगुलपणावर त्यांचा विश्वास बसून तुमच्यावर अवलंबून राहण्याकडे त्यांच्या मनाची प्रवृत्ती होईल. दुसऱ्या दिवशी राजपुत्र मुराद स्वतः छावणीबाहेर पडला आणि आपल्या फौजेतील स्थापत्यशास्त्रज्ञांच्या सल्ल्यानुसार किल्ल्याला वेढा देण्याचे कामासाठी मोर्चे कोठे उभारावे यासंबंधी पाहाणी केली. पहाणी केलेल्या जागांवर मोर्चे उभारावे असे ठरले. नंतर त्याने किल्ल्यातील सर्व शिबंदीला वेढा घालता येईल अशा तऱ्हेने किल्ल्याभोवतालच्या वेगवेगळ्या मोक्याच्या जागा आपल्या सैन्यातील प्रत्येक तुकडीकडे वाटून दिल्या. याच महिन्याच्या

रबीउससानी २७ हिजरी १००४ डिसेंबर १७ इ. स. १५९५

२७ तारखेस शहाबाजखान नावाचा मोगल सेनापती घोड्यावर स्वार झाला आणि आपण शिकारीसाठी जात आहोत अशी बतावणी करून त्याने छावणीमधून बुरहाणाबादकडे दौड केली. शहाबाजखानाची त्याच्या शिपायांबाबत अतिशय हुकुमशाहीची वृत्ती असल्याबद्दल आणि सर्व प्रजाजनांबद्दल अतिशय क्रौर्यपूर्ण वागणूक असल्याबद्दल प्रसिद्धी होती. बुरहाणाबाद येथे पोहोचल्यावर त्याने राजपुत्र मुरादच्या हुकुमाविरुद्ध आपल्या फौजेला तेथे लुटालूट करण्याबद्दल प्रवृत्त केले आणि त्या कामी [३] (२९९)

त्याने स्वतःच पुढाकार घेतला. याचा परिणाम असा झाला की जेमतेम एका तासाभराच्या अवधित अहमदनगर आणि बुरहाणाबाद ही शहरे लुटून साफ फस्त करण्यात आली. मुरादच्या कानांवर या लुटालुटीची हकीकत जेव्हा गेली तेव्हा त्याने त्यात भाग घेणाऱ्यांना कैद करण्यास फर्माविले. कैद करताना ज्यांच्याजवळ प्रत्यक्ष लुटीचा माल मिळाला त्या सर्वांना छावणीसमोर फासावर चढविण्यात यावे असा हुकूम त्याने दिला. परंतु या दोन्ही शहरांच्या रहिवाशांनी मोगलांच्या वचनावर विश्वास ठेवून राहण्याचे साफ नाकारले आणि रातोरात दोन्ही शहरे सोडून ते पळून गेले.

(९४) यावेळी किल्ल्यामधील सरकाराशिवाय निजामशाही दरबारात आणखी तीन पक्ष होते ही गोष्ट नमूद करणे अत्यावश्यक आहे.

पहिला पक्ष म्हणजे मियामंजू आणि त्याचा बगलबच्चा अहमदशहा यांचा. त्यांनी आपला मुक्काम इब्राहीम आदिलशहाकडे मदतीची याचना करण्यासाठी आदिलशाही राज्याच्या सरहद्दीवर केला होता.

दुसरा पक्ष इखलासखानाचा. त्याने दौलताबाद शेजारीच छावणी दिली होती. तेथून जवळपासच त्याने मोती नावाच्या एका मुलाला पैदा केले होते आणि तोच खरा अहमदनगरच्या गादीचा कायदेशीर वारस आहे असे जाहीर केले होते.

तिसरा पक्ष नेहंगखान हबशी याचा. तो विजापूरच्या राज्याच्या मुलुखात गेला होता. तेथे पहिल्या बुरहाण निजामशहाचा मुलगा शहा अली हा होता. त्याचे वय आता सत्तराच्या वर होते. नेहंगखानाने त्याला विजापूरमधील अज्ञातवासातून बाहेर पडण्यास आणि बादशहा म्हणून छत्रचामरे धारण करण्यास संमती देण्यासाठी म्हणून उद्युक्त केले होते.

(९५) इखलासखानाने १२००० घोडेस्वार घेऊन अहमदनगरकडे कूच केले. तो अहमदनगरकडे कूच करून जात असताना दौलतखान लोदी या मोगल अधिकाऱ्याने ६००० मोगल घोडेस्वार घेऊन मुरादच्या हुकुमाप्रमाणे त्याच्यावर हल्ला केला आणि गोदावरीच्या तीरावर त्याचा संपूर्ण पराभव केला. हा विजय मिळाल्यानंतर न थांबता तो पैठण येथे येऊन दाखल झाला. पैठण हे शहर त्या काळी अतिशय भरभराटलेले असे होते. त्याने ते शहर पूर्णपणे लुटले आणि अंगावर पांघरायला [३] (३००) पुरा कपडा राहिला नाही अशी तेथील रहिवाशांची दैना करून टाकली.

(९६) जरी चांदबिबीने बहादूर निजामशहाच्या नावे द्वाही फिरविली होती तरी तो चावंडच्या किल्ल्यात अजून बंदिस्त होता. मियामंजू हा देखिल अहमदशहाबरोबर बऱ्याच मोठ्या सैन्यासह विजापूरच्या सरहद्दीवर होता. त्याने नेहंगखान आणि शहा अली यांच्याकडे बोलणी लावून त्यांचे मन चांदबिबीला सर्वांनी किल्ल्यात जाऊन मिळण्याबद्दल वळविणे हेच सद्यःपरिस्थितीत शहाणपणाचे आहे असे ठरविले. या बेताला नेहंगखानाने मान्यता दिली आणि आपल्या फौजेला कूच करण्याचा हुकूम दिला. त्याच्या फौजेत ७००० सैनिक होते. कूच करीत तो अहमदनगरपासून

१२ मैलांवर येऊन ठेपला. तेथून मोगलांच्या छावणीची हालहवाल काय आहे आणि छावणीचा कोट फोडून किल्ल्यात घुसण्याची कितपत शक्यता आहे ह्याची खातरजमा करण्यासाठी आपला एक हेरकरी त्याने रवाना केला. त्याला अशी बातमी कळली की किल्ल्याच्या पूर्व बाजूला वेढा पडलेला नाही आणि तेवढा एकच मार्ग किल्ल्यामध्ये उत्तम तऱ्हेने त्याला प्रवेश करता येण्याजोगा खुला आहे. यावर नेहंगखानाने रातोरात कूच केले. त्याने सभोवार टेहळण्यांची पथके ठेवून आणि दोन्ही बगलांना संरक्षक सैनिक ठेवून संरक्षणाची उत्तम तजवीज केली. किल्ल्यापासून तीन मैल अंतरापर्यंत आल्यावर त्याला असे आढळून आले की किल्ल्यामध्ये प्रवेश करण्यासाठी जो सरळ मार्ग किल्ल्याच्या दिशेने होता त्या मार्गावरच मोगलांच्या छावणीचा काही भाग पसरलेला आहे. येथे असलेले मोगल सैनिकांचे पथक त्या दिवशीच हश्तबिहिस्त बागेतून तेथे पाठविण्यात आले होते. या पथकामध्ये एकंदर १००० सैनिक असून त्यांचे अधिपत्य खानखानानकडे होते. आदल्या दिवशी सकाळी जेव्हा राजपुत्र मुराद हा मोर्चांची पाहणी करण्यासाठी गेला होता तेव्हा नजर चुकीने किल्ल्याच्या त्या भागाला वेढा घालण्याचा राहून गेल्याचे त्याच्या लक्षात आले होते. याचा परिणाम म्हणून वरील पथक त्याने तेथे रवाना केले. नेहंगखानाने प्रखर वेढ्याची फळी फोडून किल्ल्यामध्ये घुसण्याचे ठरविले. त्याने अचानक मार्गात असलेल्या मोगल सैनिकांच्या पथकांवर हल्ला केला आणि अनेक मोगल सैनिक कापून काढले. मोगल ठाण्याला रसद पाठविण्यात आली परंतु तेवढ्यात नेहंगखान त्यांची फळी फोडून आपल्याबरोबरील थोड्याशा सैनिकांसह किल्ल्यात घुसला. शहा अली याला मात्र नेहंगखानाबरोबर आत घुसणे शक्य न झाल्यामुळे त्याने माघार घेण्याचा प्रयत्न केला. परंतु या प्रयत्नात त्याच्या जवळ जवळ ७०० सैनिकांना दौलतखान [३] (३०१) लोदीच्या हाताखालील मोगल सैनिकांनी कापून काढले.

(९७) विजापूरच्या इब्राहीम आदिलशहाला या पराभवाची हकीकत कळल्याबरोबर आणि मोगलांचे सामर्थ्य केवढे अफाट आहे याची जाणीव झाल्यावर त्याने आपला खोजा सुहेलखान याला आपल्या राज्याच्या सरहद्दीवर शहादुर्ग येथे २५००० घोडेस्वार देऊन पाठविले आणि पुढील हुकुमाची वाट पाहात तेथे थांबून राहण्याची त्याला आज्ञा दिली. या ठिकाणी त्याला ताबडतोब मियामंजू आणि अहमदशहा आणि त्याचप्रमाणे इखलासखान हे येऊन मिळाले. अहमदनगरचे सरकार बचावण्यासाठी राज्यातील सर्व अमिरांची एकी करावी या आशेने इखलासखानाने तात्पुरते आपापसातील खाजगी मतभेदाचे प्रश्न दूर सारले होते. या फौजेला लगोलग हैद्राबादहून कुतुबशहाने अतिशय तातडीने रवाना केलेला आपला सरदार महेदी कुली सुलतान तुर्कमान हा आपल्या ६००० घोडेस्वारांसहित येऊन मिळाला.

(९८) शहादुर्ग येथे जमा झालेल्या सैन्याच्या या प्रचंड जमवाजमवीची हकीकत राजपुत्र मुराद मिर्जा याच्या कानावर आली. (या सुमारास त्याच्यामध्ये

आणि त्याचा सेनापती खानखानान याच्यामध्ये काही गोष्टींवरून मतभेद निर्माण झाले होते.) त्याने ताबडतोब आपल्या युद्धमंडळाची बैठक बोलावली. युद्धमंडळाने असे ठरविले की शहादुर्ग येथील फौजेकडून किल्ल्याची वेढ्यातून सुटका करण्याचे प्रयत्न होण्याचे आतच किल्ल्यावर शक्य तो लवकर हल्ला चढविण्यात यावा. या बेताप्रमाणे

रज्जब १ हिजरी १००४ फेब्रुवारी २० इ. स. १५९६

काही दिवसांतच किल्ल्याच्या एका बाजूकडील तटाखाली ५ सुरुंग बांधण्यात आले. या सुरुंगांत बंदुकीची दारू ठासून भरण्यात आली होती. ज्या ठिकाणाहून हल्ला करण्याचे मुक्रर करण्यात आले तो सुरुंग सोडून बाकीचे सर्व सुरुंग मंगळवार रज्जब १ च्या रात्री चुना आणि दगड यांनी बांधून काढण्यात आले. दुसऱ्या दिवशी सकाळी सर्व सुरुंगांचा धडाका उडवून देण्यात यावा असा निर्णय घेण्यात आला.

(९९) किल्ल्यातील शिबंदीने प्रतिकारात दाखविलेले असामान्य धैर्य पाहून ख्वाजा महमदखान शिराजी याला कौतुक वाटले. अशा लोकांचा हकनाक बळी जावा ही गोष्ट त्याला आवडली नाही. म्हणून त्या दिवशी रात्री तो किल्ल्याच्या तटाच्या भिंतीपाशी गेला आणि किल्ल्यावरील लोकांना त्यांच्यावर ओढवलेल्या [३] (३०२) भयंकर संकटाची त्यांना जाणीव दिली. यावर किल्ल्यावरील शिबंदीने चांदबिबीच्या सांगण्यावरून मोगलांनी भरलेले सुरुंग नष्ट करण्याच्या कामाला सुरुवात केली. चांदबिबीने त्याना आपले स्वतःचे उदाहरण या कामगिरीमध्ये घालून दिले. दिवस उजाडेपर्यंत त्यांनी दोन सुरुंगांचा नाश केला होता आणि उरलेल्यांच्या शोधामध्ये ते होते. त्याच वेळी राजपुत्र मुराद मिर्जा याने खानखानान याला न सांगता आपल्या सैन्याला छावणी-बाहेर पडण्याचा हुकूम दिला आणि खानखानानला बरोबर न घेता किल्ल्यावर हल्ला करण्याचे ठरविले. किल्ल्यावरील शिबंदी तिसऱ्या सुरुंगातील दारू काढण्याच्या प्रयत्नात गुंतली होती. हा सुरुंग सर्वांत मोठा होता. त्याचवेळी राजपुत्र मुराद याने सुरुंग उडविण्याचा हुकूम दिला. त्यामुळे झालेल्या स्फोटात शिबंदीतील अनेक लोक ठार झाले, आणि किल्ल्याची अनेक गज भिंत कोसळून पडली. किल्ल्याच्या भिंतीला खिंडार पडलेले पाहाताच किल्ल्यावरील अनेक प्रमुख अधिकाऱ्यांनी पळून जाण्याची तयारी केली. या उलट चांदबिबीने अंगावर चिलखत चढविले, चेहऱ्यावर बुरखा टाकला आणि हातात नंगी तलवार घेऊन ती किल्ल्याला पडलेल्या खिंडाराच्या रक्षणासाठी धावून गेली. चांदबिबीने प्रगट केलेल्या या असामान्य साहसाने पळून जाणाऱ्यांना पाठीमागे खेचून आणले आणि त्यांच्यापैकी एकूण एक माणसांनी तिच्या सहाय्यार्थ लढाईमध्ये उडी घेतली. राजपुत्र मुराद आणि हल्ला करणारे मोगल सैनिक दुसऱ्या सुरुंगाच्या स्फोटाची वाट पाहात होते. तेवढ्या वेळात किल्ल्यावरील शिबंदीला किल्ल्याभोवतालच्या खंदकात तोफगोळे, दारू आणि इतर ज्वालाग्राही वस्तू टाकण्याची आणि किल्ल्याच्या तटाला पडलेल्या खिंडारावर तोफा डागण्याची संधी मिळाली.

(१००) सरते शेवटी मोगलांनी किल्ल्यावर हल्ला चढविण्यासाठी आगेकूच

केले. तटाला ज्या ठिकाणी खिंडार पडले होते त्याच्या पायथ्याशी शिबंदीने प्रतिकाराची कमाल केली. त्यांनी केलेल्या तोफांच्या भयंकर भडिमारामुळे मोगलांचे अतोनात नुकसान झाले. मेलेल्या माणसांच्या ढिगाऱ्यांनी खंदक भरून गेला होता. संध्याकाळी ४ वाजल्यापासून तो रात्र पडेपर्यंत मोगलांच्या टोळ्या खिंडारावर एका पाठोपाठ सरीप्रमाणे कोसळत होत्या. परंतु मोगलांचा हा मारा यशस्वीपणे परतवून लावण्यात आला. खिंडाराचे संरक्षण करण्याच्या कामात चांदबिबीला सर्वांनी पाहिले होते. तिने याप्रसंगी साहसाची जी अचाट कृत्ये केली ती शत्रूच्या छावणीत संभाषणाचा विषय बनली, आणि साऱ्या जगभर तिच्याबद्दल प्रशंसेचे उद्‌गार कानांवर [३] (३०३) येऊ लागले. अहमदनगर राज्याची राज्यप्रतिनिधी या अधिकारात तिला आतापर्यंत चांदबिबी या साध्या नावाने ओळखत. परंतु तिच्या असामान्य शौर्याने तिला चांद सुलताना हे नाव मिळवून दिले. सर्व रात्रभर तिने किल्ल्याला पडलेल्या खिंडाराची जी दुरुस्ती चालली होती त्यावर देखरेख ठेवली आणि दिवस उजाडताच तटाला पडलेले खिंडार ७ ते ८ फूट एवढ्या उंचीपर्यंत बांधून काढण्यात आले. त्यावेळी अहमदनगर, विजापूर आणि गोवळकोंडा यांच्या संयुक्त फौजा कूच करीत बीडपर्यंत आल्या होत्या. दुसऱ्या दिवशी चांदबिबीने किल्ल्यावरील शिबंदीची रसदीपायी झालेली दुरावस्था पत्र लिहून त्यांना कळविली आणि ताबडतोब किल्ल्याच्या मदतीला निघून येण्याबद्दल त्यांना आवाहन केले. दुर्दैवाने ही सर्व पत्रे शत्रूच्या हातात पडली. ती मुरादने दोस्तांच्या फौजांकडे पुढे रवाना केली परंतु त्याचबरोबर एक पत्र लिहून त्यांना तुम्ही येण्याची त्वरा करा, तुमची गाठ घेण्यास मी अतिशय उत्सुक आहे असेही कळविले. जितक्या लवकर याल तितके बरे असेही एक वाक्य त्याने खवचटपणे लिहिले.

(१०६) अहदनगरमधील शिबंदीच्या मदतीस निघालेल्या दोस्त फौजांच्या हाती ही पत्रे पडताच त्यांनी माणिकदौंड डोंगराच्या वाटेने अहमदनगरकडे कूच केले. या सुमारास मोगलांच्या छावणीत अन्नधान्याच्या तुटवड्यामुळे आधीच हलाखीची परिस्थिती निर्माण झाली होती. त्यात दोस्त-फौजा जवळ येऊ लागल्यामुळे अधिकच भर पडली. दोस्तांच्या फौजांनी किल्ल्याला वेढा देऊन बसलेल्या मोगल फौजांची कुमक मारण्याचे आपले काम अविरत चालू ठेवले. अशा परिस्थितीत मुरादने किल्ल्यावरील शिबंदीबरोबर तडजोडीची भाषा सुरू करणे योग्य ठरेल असा निर्णय घेतला. वऱ्हाडचा प्रांत मोगलांना तोडून दिल्याची सनद आपल्याला मिळण्याच्या अटीवर आणि वऱ्हाडवरील आपले सार्वभौमत्व अहमदनगर राज्याने अधिकृतरित्या सोडून दिल्याची कबुली दिल्यास आपण अहमदनगरचा प्रदेश सोडून जाऊ असे त्याने कबूल केले. प्रथम चांद सुलताना हिने या अटी झिडकारल्या. परंतु नंतर तिने विचार केला की, जर का दोस्तांच्या फौजांचा पराभव झाला तर या अटींना देखील शत्रूकडून पुढे मान्यता मिळणार नाही. म्हणून तिने तहावर सही केली. यानंतर [३] (३०४)

मोगलांनी दौलताबाद आणि जयपूर-कोटलीघाट या मार्गाने अहमदनगर राज्यातून आपले सैन्य परत नेले.

(१०२) मोगलांचा वेढा उठल्यानंतर तीन [२६१] दिवसांनी दोस्तांचे सैन्य तेथे येऊन पोहोचले. अहमदशहाशी सर्वजण निष्ठा व्यक्त करतील अशी मियामंजू याची अपेक्षा होती. परंतु किल्ल्यावरील अमिरांनी या गोष्टीला पसंती देण्यास साफ साफ नकार दिला. नेहंगखानाने मियामंजूला किल्ल्यात न घेता किल्ल्याचा दरवाजा बंद केला आणि बहादूरशहाला चावंड किल्ल्यावरील त्याच्या बंदिवासातून आणण्यासाठी फौजेची एक तुकडी रवाना केली. अहमदनगर राज्यामध्ये अंतर्गत यादवी युद्धाला हा जो प्रारंभ झाला होता तो मोडून काढण्यासाठी चांद सुलताना हिने आपला पुतण्या विजापूरचा सुलतान इब्राहीम आदिलशहा याच्याकडे मदत पाठविण्याबद्दल विनंती केली. आदिलशहाने तिच्या मदतीसाठी मुस्तफाखान याला ४ हजार घोडेस्वारांची तुकडी देऊन पाठविले. त्याच वेळी त्याने मियामंजू याला पत्र लिहून कळविले की अहमदशहा याच्या अहमदनगरच्या सिंहासनावरील अधिकाराचा दावा मांडण्याचे तू जे प्रयत्न चालविले आहेस ते तू ताबडतोब सोडून दे आणि विजापूर येथे निघून ये. तेथे आल्यावर एकंदर परिस्थितीचा साधक-बाधकपणे विचार करता येईल. या पत्राप्रमाणे मियामंजू याने सुहेलखान आणि मुस्तफाखान यांच्या समवेत विजापूरकडे प्रयाण केले. विजापूर येथे तो पोहोचल्यावर इब्राहीम आदिलशहाने अहमद हा निजामशाही घराण्याचा खराखुरा वारस नाही याबद्दल खात्रीपूर्वक खातरजमा करून घेतली. त्याने अहमदशहाच्या नावे त्याच्या हयातीपर्यंत भरपूर जहागिरी त्याला बहाल करून दिली आणि आपल्या राज्याच्या अमिरांमध्ये मिया मंजूचे नाव दाखल केले. [२६२][२६३]

बहादूर निजामशहा [३] (३०५)

(१०३) बहादूर निजामशहा याला चांवंडच्या किल्ल्यावरील त्याच्या बंदिवासातून मुक्त करून आणण्यात राणी चांद हिला यश प्राप्त झाल्यावर त्याची अहमदनगरचा सुलतान म्हणून जाहीररित्या द्वाही फिरविण्यात आली. यानंतर तिने आपला स्नेही आणि सल्लागार महमदखान याची वजिरीच्या जागेवर नेमणूक केली. [३] (३०६) परंतु त्याने थोड्याच काळात (आणि हे काही जगाच्या चालिरिती बघता फारसे वावगे नव्हते.) राज्याची सत्ता पूर्णपणे हातात आल्यावर सरकारातील मुख्य मुख्य अधिकाराच्या जागांवर आपले अनुयायी आणि नातलग यांना बढती देऊन नेमण्यास सुरुवात केली. मोगलांबरोबर झालेल्या संघर्षात त्यांनी आपल्या शौर्याने नाव कमावले होते त्यांची त्याने उचलबांगडी केली. अशा तऱ्हेची अधिकार पदच्युती ते मुकाटपणे सहन करतील अशी अपेक्षा करणे म्हणजे निव्वळ भ्रम होता. तेव्हा महमदखानाने

नेहंगखान आणि समशेरखान हबशी यांना पकडून कैदेत टाकणे हाच शहाणपणाचा मार्ग आहे असा विचार केला. यावर आपल्यावरही असाच प्रसंग ओढवेल या भितीने राज्यातील इतर अमीरउमराव राज्याचा त्याग करून पळून गेले.

(१०४) या घडामोडी चालल्या असताना दिल्लीच्या फौजांनी वऱ्हाड ताब्यात घेतला होता आणि त्या अजून जवळपासच्या मुलुखातच ठाण मांडून होत्या. राजधानीत महमदखानाचे वजन आणि सामर्थ्यही अमर्याद होते. अशा परिस्थितीत राणी चांदला असे दिसून आले की आपल्या हातातील सत्ता अस्तंगत होण्याचा समय आता अगदी नजिक आला आहे. तेव्हा तिने आपला पुतण्या इब्राहीम आदिलशहा याला पत्र लिहून अहमदनगरच्या राजकारणात हस्तक्षेप करण्याबद्दल त्याला विनविले आणि त्याला विनंती केली की अहमदनगरमधील अधिकार आता महमदखानाने बळकाविले आहेत, त्याचा बिमोड करून अहमदनगरच्या सरकारची पुनर्घटना करण्यासाठी मोठे सैन्य अहमदनगरला पाठविण्याची व्यवस्था करावी. या विनंतीप्रमाणे आदिलशहाने सुहेलखानाला वरील प्रमाणे कार्यवाही करण्यासाठी अहमदनगरला सैन्य घेऊन पाठविले आणि राणी चांदच्या मर्जीला येईल त्याप्रमाणे स्वतःची वर्तणूक ठेवण्याचा आणि त्याप्रमाणे वागण्याचा त्याला हुकूम दिला.

(१०५) हिजरी १००५ इ. स. १५९६ } हिजरी १००५ या वर्षाच्या सुरुवातीला सुहेलखान हा अहमदनगरला येऊन पोहोचला. अहमदनगरमध्ये त्याला प्रवेश करण्यास महमदखानाने प्रतिकार केला तेव्हा सुहेलखानाने किल्ल्याला वेढा दिला. किल्ल्याची नाकेबंदी चार महिनेपर्यंत चालली. आपल्याविरुद्ध बलशाली असा पक्ष निर्माण झालेला आहे हे महमदखानाला जेव्हा आढळून आले तेव्हा त्याने वऱ्हाडमध्ये तेथे असलेल्या मोगल फौजेचा सरसेनापती खानखानान याला पत्रे लिहून आपल्याला येऊन मिळण्याविषयी कळविले आणि [३] (३०७) त्याबदली अहमदनगरचे राज्यावर आपण दिल्लीच्या बादशहाचे नावे राज्यकारभार चालवू असे त्याने खानखानानला वचन दिले. महमदखानाने जीवावर उदार होऊन ठरविलेल्या या योजनेची कुणकुण किल्ल्यावरील शिबंदीच्या कानावर गेली तेव्हा शिबंदीच्या शिपायांनी महमदखानाला पकडले आणि त्याला राणी चांदच्या हवाली केले. या एकाच गोष्टीमुळे राणी चांदची सत्ता किल्ल्यावर पुन्हा प्रस्थापित झाली. तिने ताबडतोब नेहंगखान हबशी याची सुटका केली आणि त्याची नेमणूक राज्याचा पेशवा म्हणून केली. यानंतर तिने सुहेलखानाला मानाचा पोषाख आणि काही वस्तू भेटीदाखल दिल्या आणि त्याला विजापूर येथे परत जाण्याची परवानगी दिली. विजापूरच्या वाटेवर तो असताना भीमा नदीच्या काठावर राजापूर ह्या खेड्यात त्याचा मुक्काम झाला. तेथे त्याला असे कळले की अहमदनगरबरोबर झालेल्या कराराप्रमाणे मोगलांनी वऱ्हाड आपल्या ताब्यात घेतला आहे. एवढेच नव्हे तर पाथरी आणि इतर गावे ज्यांचा वरील कराराप्रमाणे वऱ्हाडात समावेश झाला

नव्हता यांच्यावर हल्ला करून ती उद्ध्वस्त करून टाकली आहेत. ही बातमी कानावर पडल्यावर त्याने कूच करून पुढे जाण्याचा विचार रद्द केला आणि या नवीन निर्माण झालेल्या परिस्थितीबद्दल इब्राहीम आदिलशहाला लिहून कळविले. मोगलांनी केलेल्या हल्ल्यांची अशाच तऱ्हेची हकीकत राणी चांद हिने विजापूर आणि हैद्राबादच्या सुलतानांना लिहून कळविली. सुहेलखानाने मोगल आक्रमकांवर चाल करून जावे असा हुकूम आदिलशहाने त्याच्याकडे पाठविला. त्याने महमद कुली सुलतान यालाही आपली फौज घेऊन सुहेलखानाबरोबर सहकार्य करण्याचा आदेश दिला. या फौजेला अहमदनगरहून रवाना करण्यात आलेले २०००० स्वार येऊन मिळाले. अशा तऱ्हेने सुहेलखानाच्या हाताखाली एकंदर ६०००० घोडेस्वारांचे सैन्य जमा झाले. या सैन्यासह त्याने वऱ्हाडकडे कूच केले आणि सोनपेठ या गावी आपला मुकाम केला.

(१०६) या वेळी मोगल सेनापती खानखानान हा जालना येथे छावणी करून होता. त्याने आपल्या सैन्याच्या सर्व तुकड्यांना छावणीकडे परतण्याचा हुकूम दिला आणि तो स्वतः शहापूर येथे राजपुत्र मुराद याजकडे पुढील कारवाई काय करावयाची यासंबंधी हुकूम घेण्यासाठी दाखल झाला. तेथे त्याला खानदेशाचा राजा अलीखान, राजा जगन्नाथ आणि इतर मातबर सरदार मंडळी येऊन मिळाली. शहापूरहून खानखानान हा जालन्याकडे परत फिरला आणि तेथून त्याने तावडतोब दक्षिणेच्या फौजांच्या दिशेने मोर्चा वळवून गोदावरीच्या तीरावर आपली छावणी [३] (३०८) दिली. शत्रूच्या अगदी नजिक त्याने मोक्याच्या जागा धरल्या आणि आपले मोर्चे उभारले. जवळ जवळ पंधरा दिवसपर्यंत विरोधी सैन्याच्या घोडदळांत बारीकसारीक चकमकीशिवाय मोठी अशी लढाई झालीच नाही. मोगलांनी मोठ्या युद्धाचा या काळात प्रसंग येऊ दिला नाही याचे कारण त्यांना दक्षिणी शिपायांची युद्धक्षमता अजमावून पाहावयाची होती. परंतु जमादिउससानी महिन्याच्या पंधराव्या दिवशी खानखानानने आपल्या सैन्याची युद्धासाठी व्यूहरचना केली. हा दिवस म्हणजे हिजरी १००५ जमादिउससानी महिन्याची १८ तारीख होय. मोगलांच्या हल्ल्याला सकाळी ९

जमादिउससानी १८ हिजरी १००५ जानेवारी २६ इ. स. १५९७	वाजता सुरुवात झाली, आणि लढाईलाही त्याचवेळी सुरुवात झाली. दुपारी ३ वाजेपर्यंत म्हणण्याइतका युद्धाचा भडका उडाला नाही. परंतु त्यानंतर मात्र दोन्ही सैन्यांत तुंबळ युद्ध सुरू झाले. विजापूरकडून झालेल्या तोफांच्या भडिमारात

खानदेशचा राजा अलीखान आणि राजा जगन्नाथ हे ठार झाले. परंतु मोगल घोडदळाच्या प्रखर हल्ल्याला तोंड देणे निजामशाही आणि कुतुबशाही फौजांना अशक्य झाले, आणि सूर्योदयापूर्वी त्यांनी माघार घेतली. सुहेलखानाने मात्र अतिशय शौर्याने प्रतिकार करून आपली बाजू एकट्याने टिकवून धरली. आदिलशाही घोडदळाने मोगलांची फळी फोडली आणि त्यांना चेपीत चेपीत शहापूरपर्यंत मागे रेटले. तेथे राजपुत्र मुराद हा आपली छावणी रिकामी करण्याच्या बेतात होता. तोच त्याला असे कळले

की खानखानानने कणखर प्रतिकार करून आपली फळी टिकवून धरली आहे. राजपुत्र मुराद आपली छावणी मोडण्याच्या विचारात आहे हे दक्षिणी लोकांनी पाहिले तेव्हा हा आपला विजयच झाला आहे असे समजून त्यांनी लुटालूट करण्यास सुरुवात केली. सुहेलखानाने त्यांना प्रतिकार करण्यासाठी केलेल्या कोणत्याच प्रयत्नांना त्यांनी जुमानले नाही, आणि त्यांनी केलेली लूट आपल्याबरोबर घेऊन ते आपापल्या राजधान्यांकडे चालते झाले.

(१०७) रात्रीचे काही प्रहर उलटून गेल्यावर खानखानान आणि सुहेलखान यांना असे आढळून आले की, ते एकमेकांपासून बंदुकीच्या गोळीच्या एका टप्प्याच्या अंतरावर आहेत. या परिस्थितीची जाणीव होताच त्यांनी आपापल्या विस्कळीत झालेल्या फौजांना एकत्रित आणण्यासाठी कसोशीने प्रयत्न केले. सकाळ झाली तेव्हा दोन्ही फौजा परस्परांवर हल्ला करण्याच्या तयारीने एकमेकांसमोर [३] (३०९) खड्या उभ्या ठाकल्या. खानखानानने सुहेलखानाकडे युद्ध थांबविण्याचा प्रस्ताव मांडला. परंतु समझोता करण्याची आपली बिलकूल तयारी नाही असे सुहेलखानाने कळविले आणि मोगलांवर आपल्या तोफांच्या भडिमाराला सुरुवात केली. आदल्या दिवशीपेक्षा अतिशय प्रखर अशा युद्धाला सुरुवात झाली. अखेर आदिलशाही सैन्याचा पराभव झाला. अगदी थोड्या सैनिकांना बरोबर घेऊन सुहेलखानाला माघार घेणे भाग पडले. तो कसाबसा शहादुर्गला जाऊन पोहोचला. आदल्याच दिवशी निजामशाही आणि कुतुबशाही फौजांनी पळ काढला होता. निजामशाही फौजा अहमदनगरकडे आणि कुतुबशाही फौजा गोवळकोंड्याच्या मार्गाने माघार घेत राहिल्या. या विजयानंतर खानखानानने आपले बहुतेक सैन्य वऱ्हाडमधील नरनाळा आणि गावीलगड हे किल्ले जिंकून घेण्यासाठी रवाना केले आणि तो स्वतः जालना येथेच मुक्काम[२६४□] करून राहिला.

(१०८) राजपुत्र मुराद याचा सादीक महमदखान हा शिक्षक होता. तो ५ हजारी मनसबदार होता. त्याच्या चिथावणीवरून राजपुत्र मुराद याने खानखानानला असे कळविले की या विजयानंतर न थांबता मोगल सैन्याने ताबडतोब अहमदनगर जिंकण्याकरता कूच करावे आणि अहमदनगर राज्याचा सर्व प्रदेश ताब्यात घ्यावा. यावर खानखानानकडे असे कळविले की वऱ्हाडमधील अनेक मजबूत किल्ले अजून जिंकून आपल्याला ताब्यात घ्यावयाचे आहेत. तेव्हा निजामशाही प्रदेशावर आक्रमण करण्यासाठी आपण पुढील वर्षापर्यंत थांबणे हे शहाणपणाचे ठरेल. खानखानानने त्याच्याशी सहमत होण्यास विरोध दाखवून वेगळे मत प्रदर्शित केल्यामुळे राजपुत्र मुराद याला आपला अपमान झाल्यासारखे वाटले आणि म्हणून त्याने दिल्ली येथे आपला बाप अकबर बादशहा याला लिहून खानखानानबद्दल त्याच्याकडे तक्रार केली. आपल्या तक्रारीला पुष्टी देण्यासाठी त्याने शहापूर येथील आपल्या [३] (३१०) छावणीमधून बादशहाकडे आणखी काही खाजगी पत्रे रवाना केली. अखेर अकबर

बादशहाने खानखानान याला परत बोलाविले आणि त्याच्या जागी दक्षिणेतील
हिजरी १००६ } फौजांचा सरसेनापती या अधिकारावर शेख: अबुल फजल[२६५□]
इ. स. १५९७ } याची नेमणूक केली.[२६६□]

(१०९) दरम्यान अहमदनगरचा मुख्य वजीर आणि पेशवा नेहंगखान याने आपल्या हाती अमर्याद सत्ता प्राप्त करून घेतली आणि राणी चांद हिला पकडण्याचा घाट घातला आणि त्याचप्रमाणे अहमदनगरचा पोरका सुलतान आणि अहमदनगर राज्याचा कारभार यांची व्यवस्था आपल्या हाती आणण्याचे दृष्टीने कारवाया सुरू केल्या. राणी चांदला जेव्हा त्याच्या वरील बेताची कुणकुण लागली तेव्हा तिने किल्ल्याचे दरवाजे बंद करून घेतले आणि सुलतानाला आपल्या ताब्यात घेऊन नेहंग-खानाला किल्ल्यात प्रवेश करून देण्याचे नाकारले. तिने त्याला बजाविले की पूर्वी-प्रमाणे तू सार्वजनिक कामाच्या बाबींची वाघलात किल्ल्यात न लावता अहमदनगर शहरातच राज्याचा सर्व कारभार बघावास. काही दिवसपर्यंत नेहंगखानाने बिनतक्रार चांदबिबीच्या हुकुमाला मान तुकविली पण अखेर त्याने आपला चांगुलपणाचा बुरखा टाकून दिला आणि किल्ल्यावर हल्ला चढविला. राजपक्षीय मंडळी आणि बंडखोर यांच्यामध्ये अनेक लहानमोठ्या चकमकी उडाल्या. या भांडणात इब्राहीम आदिलशहाने दोन्ही पक्षांत समेट घडून यावा यासाठी प्रयत्न केले परंतु दोन्ही पक्षांनी तहाची बोलणी धुडकावून लावली. दुसऱ्या पक्षाने आपल्याला कोणतीही अट घातल्याशिवाय पूर्णपणे शरणागती द्यावी असा प्रत्येकाने हट्ट धरला. नेहंगखानाच्या हातात स्थानिक कारभार असल्यामुळे त्याने आपल्या सामर्थ्यात हळूहळू वाढ केली होती. त्याने खान-खानान हा आता दक्षिणेत नाही त्याचा फायदा घेतला. पावसाळ्यालाही सुरुवात झाली होती. गोदावरी दुथडी भरून वाहात होती. कोठल्याही ठिकाणी नदीला उतार नव्हता. अशा परिस्थितीत त्याने बीड शहराचा ताबा मोगलांपासून घेण्याकरता आपल्या सैन्याची एक तुकडी रवाना केली. निजामशाही फौजेला प्रतिकार करण्यासाठी बीड शहराचा सुभेदार शेरखान हा शहरापासून १२ मैल चाल करून आला. [३] (३११) परंतु युद्धात त्याला जखम होऊन त्याच्या फौजेचा पराभव झाला. मोठ्या कष्टाने तो बीड-पर्यंत जाऊन पोहोचला. त्याच्या पाठोपाठ निजामशाही फौजांनी चाल करून जाऊन बीड शहराला वेढा दिला. शेरखानाने दिल्लीला पत्र लिहून आपल्याला कुमक पाठविली ज त नसल्याबद्दल अकबर बादशहाकडे तक्रार केली आणि आपली एकंदर परिस्थिती त्याच्या कानावर घातली. अकबर बादशहा खानखानानला दक्षिणेत पुन्हा परत पाठविण्याच्या आणि अबुल फजल याला माघारी बोलावून घेण्याच्या विचारात होता. त्याच वेळी त्याला, व्यसनाच्या अतिरेकामुळे राजपुत्र मुराद, याला शहापूर येथे मृत्यू आल्याची बातमी कळली. तेव्हा बादशहाने आपला सर्वांत धाकटा मुलगा राजपुत्र दानियल मिर्जा याची दक्षिणेच्या सुभेदारीवर नेमणूक केली आणि खानखानान याला दक्षिणे-तील फौजांचा सरसेनापती म्हणून त्याच्याबरोबर जाण्यासाठी नियुक्त केले. ते जेमतेम

राज्याच्या सरहद्दीपर्यंत पोहोचले न पोहोचले तोच शेख अबुल फजल याच्या अत्याग्रहा-
(हिजरी १००८ / इ. स. १५९९) वरून अकबर बादशहा हा स्वतः हिजरी १००८ या वर्षी दक्षिणेकडे कूच करून येण्यासाठी निघाला. बुरहाणपूर येथे आल्यावर त्याने दक्षिणेमधील राजकीय परिस्थितीबद्दल वास्तपुस्त केली. तेव्हा त्याला असे कळले की राणी चांद आणि नेहंगखान यांच्यामधील फाटाफुटीमुळे अहमदनगर राज्यात अजून अस्थिरतेची परिस्थिती आहे. त्यामुळे अकबराने खुद्द असिरच्या किल्ल्याला वेढा दिला आणि राजपुत्र दानियल मिर्जा आणि खानखानान यांना अहमदनगरवर पाठविले. यावर नेहंगखान हबशी याने बीडला घातलेला वेढा उठविला आणि १५००० घोडेस्वार आणि पायदळी फौज घेऊन जयपूर कोटलीघाट ताब्यात घेण्याच्या उद्देशाने कूच केले. त्या ठिकाणी मोगलांचा प्रतिकार करण्याचे त्याने ठरविले. परंतु नेहंगखानाच्या या बेताची माहिती अगोदरच लागल्यामुळे राजपुत्राने जयपूर कोटली घाटातून कूच करण्याचे टाळले आणि मनूर खेड्यावरून असलेल्या मार्गाने तो अहमदनगरकडे निघाला. आपल्यावर बाजू उलटल्याचे पाहून आणि मोगल फौजांना प्रतिकार करणे अशक्य झाल्याने नेहंगखानाने आपल्याजवळील जड सामानसुमानाला आग लावून दिली आणि त्याने अहमदनगरकडे माघार घेतली. तेथे त्याने आपली तडजोड करण्याची इच्छा आहे असे चांदबिबीला कळविले परंतु तिने त्याचे कोणतेही म्हणणे [३] (३१२) ऐकून घेण्यास नकार दिल्यामुळे त्याने जुन्नरच्या दिशेने पळ काढला. कसलाही प्रतिकार न होता मोगल फौजा किल्ल्यापर्यंत पोहोचल्या. पूर्वीप्रमाणेच त्यांनी किल्ल्याला वेढा दिला आणि किल्ल्याभोवती सुरुंगाची पेरणी करण्यास सुरुवात केली. राणी चांदचे धैर्य यत्किंचितही कमी झाले नव्हते. पण दुर्दैव तिच्या हात धुऊन पाठीस लागले. तिच्या भोवताली असलेल्या सर्वांवरचा तिचा विश्वास उडाला. तिने या परिस्थितीत किल्ल्यामधील एक वरच्या दर्जाचा अधिकारी आणि खोजासरा हमीदखान याच्याकडे सल्ला मागितला. त्याने असे सांगितले की आपण सर्वांनी लढा द्यावा आणि मोगलांच्या विरुद्ध किल्ल्याचे रक्षण करावे. यावर राणी चांद उत्तरली की गेल्या काही वर्षांपासून ज्या अनेक अधिकाऱ्यांची मला माहिती आहे त्यांचे हातून झालेले आचरण बघित-ल्यावर मी त्यांच्यापैकी कोणावरही विश्वास टाकू शकत नाही. माझ्या मते किल्ल्यावरील शिबंदीच्या जीविताबद्दल आणि त्यांच्या मालमत्तेबद्दल मोगलांनी सुरक्षिततेची हमी दिल्यास किल्ला खाली करण्यासंबंधीच्या वाटाघाटी मोगलांबरोबर सुरू करणे हाच या परिस्थितीत शहाणपणाचा आणि योग्य उपाय आहे असे मला वाटते. मोगलांनी वरील अट मान्य केल्यास माझ्यामते आपल्या तरुण बादशहाला घेऊन जुन्नरकडे जाणे हेच अधिक श्रेयस्कर ठरेल. राणी चांद असे म्हणाल्यावर हमीदखान किल्ल्यातून रस्त्यावर बाहेर पडला आणि त्याने पुकारा केला की चांद सुलताना ही अहमदनगरचा किल्ला मोगलांच्या ताब्यात देण्यासाठी त्यांच्याबरोबर संगनमत करून राहिली आहे.

यानंतर हमीदखानाला पुढे करून अदूरदर्शी आणि कृतघ्न अशी सर्व दक्षिणी मंडळी चांद सुलतानाच्या खाजगी महालात शिरली आणि त्यांनी तिला ठार मारले.[२६७] ही घटना घडल्यानंतर थोड्याच दिवसांच्या कालावधीत मोगलांनी किल्ल्याच्या तटाखाली सुरुंगांचा स्फोट करण्यात यश मिळविले. तटाला अनेक खिंडारे पडली. मोगलांनी ताबडतोब किल्ल्यावर हल्ला चढवून किल्ला आपल्या ताब्यात घेतला. त्यांनी कोणावरही यत्किंचितही दयामाया दाखविली नाही. बहादूरशहासह राजघराण्यातील सर्व मुला-मुलींना कैद करण्यात आले. अहमदनगरचा दुर्दैवी सुलतान बहादूरशहा याला त्याची सर्व बादशाही चिन्हे आणि जडजवाहिर या सहवर्तमान बुरहाणपूर येथे अकबर बादशहाकडे रवाना करण्यात आले. या सुमारासच असिरचा किल्ला मोगलांच्या ताब्यात आला. बादशहाने खानदेशचा प्रांत आणि दक्षिणेतला जिंकून घेतलेला मुलुख राजपुत्र दानियलच्या ताब्यात सोपविला आणि त्याने आपले राजधानीचे शहर अकबराबाद आग्रा इकडे कूच केले. आपला बादशहा कैद झाला तरी [३] (३१३) त्याची तमा न बाळगता निजामशाही सरदारांनी शहा अलीचा मुलगा मुर्तजा याचे नावे सुलतान म्हणून द्वाही फिरविली आणि काही काळपर्यंत परंड्याला आपली राजधानी हलविली.

(११०) बहादूर निजामशहाची कारकीर्द एकंदर तीन वर्षे झाली. मी या ग्रंथाचा कर्ता हे लिहीत असताना तो दुर्दैवी राजपुत्र अजूनही ग्वाल्हेरच्या किल्ल्यात बंदिवासात आहे.[२६८] [२६९] [२७०]

मुर्तजा निजामशहा दुसरा [३] (३१४)

(१११) अकबर बादशहा उत्तरेकडे परतल्यानंतर भूतपूर्व निजामशाही सरकारातील दोन व्यक्तींनी आपले धाडस आणि कर्तृत्व यांच्या बळावर लौकिक कमावला. त्यापैकी एक म्हणजे मलिक अंबर. हा हबशी होता आणि दुसरा मियाराजू दख्खनी.[२७१] या दोघांनी मोगल फौजा प्रचंड संख्येने दक्षिणेत असताना देखील अजूनपर्यंत निजामशाही राज्याचा बहुतेक सर्व मुलूख आपल्या ताब्यात ठेवण्यात यश मिळविले आहे.

(११२) यापैकी मलिक अंबरच्या ताब्यात कुतुबशाही आणि आदिलशाही राज्यांच्या सरहद्दीपासून उत्तरेकडे बीडपासून एक कोसापर्यंत आणि [३] (३१५) अहमदनगरपासून ४ कोसांपर्यंत पसरलेला आणि त्याशिवाय दौलताबादच्या पश्चिमेकडे ८ कोसांपर्यंत आणि चेऊलच्या बंदरापासून तेवढ्याच अंतरापर्यंत पसरलेला एवढा मुलूख आहे.

(११३) मिया राजूच्या ताब्यात उत्तरेकडे दौलताबादेपर्यंत आणि दक्षिणेस गुजराथच्या सरहद्दीपासून अहमदनगरपर्यंत ६ कोस यामध्ये असलेला मुलूख आहे. मलिक अंबर आणि मिया राजू हे दोन्ही निजामशाही अधिकारी तोंडदेखले का होईना परंतु दुसऱ्या मुर्तजा निजामशहाबरोबर आपण राजनिष्ठ आहोत असे दाखवितात. आपली राजनिष्ठा व्यक्त करण्यासाठी त्यांनी प्रथम सुलतानाला राहाण्याकरिता म्हणून औशाचा किल्ला त्याच्या ताब्यात दिला आणि त्याच्या उदरनिर्वाहाकरिता सभोवतालच्या काही खेड्यांचा वसूल त्याला नेमून दिला. परंतु सुलतानाच्या या दोन पक्षपात्यांमध्ये परस्परांबद्दल अतिशय मत्सराची भावना होती, आणि त्यामुळे दोघांमध्ये तंटेबखेडे निर्माण होत. अहमदनगर किल्ल्याचा मोगल सुभेदार खानखानान हा होता. त्याला जेव्हा मलिक अंबर आणि मिया राजू यांच्यामध्ये असलेल्या मत्सराची हकिकत कळली तेव्हा त्याने वऱ्हाडमधील सैन्याच्या एका तुकडीला कूच करून तेलंगणाच्या सरहद्दीवरील मलिक अंबरच्या ताब्यातील एक छोटासा जिल्हा ताब्यात घेण्याचा हुकूम केला. मोगलांच्या आक्रमणाची बातमी कळताच मलिक अंबरने ६ ते ७ हजार घोडेस्वारांची एक तुकडी घेऊन मोगलांचा प्रतिकार करण्यासाठी चाल केली. त्याने मोगलांवर विजय मिळविला, आणि त्यांनी घेतलेला जिल्हा परत काबीज केला. ही बातमी कळताच खानखानान याने तावडतोब आपला मुलगा मिर्जाइरीच याला ५ हजार निवडक घोडेस्वार देऊन मलिक अंबरवर हल्ला करण्यासाठी आणि मोगलांच्या सामर्थ्याला लागलेला अपयशाचा डाग धुऊन काढण्यासाठी रवाना केले. मिर्जाइरीच आणि मलिक अंबर यांची गाठ नांदेड शहराजवळ पडली. दोन्ही फौजांत घनघोर रणसंग्राम झाला. दोन्ही बाजूचे अनेक शिपाई रणांगणावर पडले. परंतु अखेर दक्षिणी फौजांचा पराभव झाला. मलिक अंबर हा जखमी होऊन रणांगणावर पडला. परंतु त्याच्या शिपायांच्या अप्रतिम शौर्यामुळे शत्रूच्या हातात युद्धबंदी म्हणून पडण्याच्या आपत्तीतून त्याची सुटका झाली. मलिक अंबरला [३] (३१६) सोडविण्यासाठी त्याच्या अनेक सैनिकांना आपल्या प्राणांचे बलिदान करावे लागले. मलिक अंबर त्याला झालेल्या जखमांतून बरा झाला, आणि त्याने तावडतोब अधिक सैन्याची जमवाजमव करण्यास सुरुवात केली. मलिक अंबरचा धाडसी स्वभाव आणि देशात असलेली त्याची अमाप लोकप्रियता यांची खानखानानला जाणीव होती. त्याला अशी भीती वाटली की, सरतेशेवटी केवळ संख्येच्या बळावर इतक्या असामान्य कर्तृत्वाच्या पुढाऱ्याच्या नेतृत्वाखाली मोगलांचा पराभव करणे दक्षिणी लोकांना सुलभ होईल. ह्या कारणाकरता खानखानानने त्याच्याबरोबर तहाची बोलणी सुरू करण्याकडे आपला कल दाखविला. याउलट मलिक अंबरला मियाराजूच्या शत्रुत्वाची पूर्णपणे जाणीव होती आणि मोगलांनी नुकताच जो त्याच्यावर हल्ला केला होता तो मियाराजूच्या चिथावणीवरून झाला असावा असा त्याला दाट संशय होता. म्हणून त्याने तहाची बोलणी करण्यास मोठ्या आनंदाने आपली अनुमती दर्शविली. त्याप्रमाणे मोगल

आणि मलिक अंबर यांच्यामध्ये तह झाला, आणि परस्परांच्या प्रदेशाच्या सीमा कोणत्या असाव्या याबद्दल निश्चिती झाली. हा तह झाल्यापासून तो आतापर्यंत मलिक अंबर आणि खानखानान याचे संबंध अतिशय मित्रत्वाचे आहेत.

(११४) या सुमारास व्यंकटराव कोळी, फरहादखान मोवलिद, आणि मलिक संदाल खोजासरा ह्यांनी इतर काही अधिकाऱ्यांसह मलिक अंबरचा पक्ष सोडला आणि ते औसा येथे दुसऱ्या मुर्तजा निजामशहाला जाऊन मिळाले. तेथे त्यांनी मोठी फौज जमविली. आपल्यापासून फुटून निघालेल्या या अधिकाऱ्यांविरुद्ध मलिक अंबरने चाल केली, आणि औसा किल्ल्याच्या तटबंदीखालीच त्यांच्यावर हल्ला करून त्यांची पांगापांग केली. या लढाईत व्यंकटराव कोळी याला मलिक अंबर याने कैद केले. इतर अधिकारी मुर्तजा निजामशहाला बरोबर घेऊन किल्ल्यात पळून गेले. दुसऱ्या दिवशी त्यांनी मलिक अंबरबरोबर तह केला. फार काळपर्यंत मलिक अंबरला परंडा आपल्या ताब्यात घेण्याची इच्छा होती. त्याने सुलतानाला आपल्याबरोबर घेऊन त्या किल्ल्याकडे कूच केले. किल्ल्याचा सुभेदार मित्तनखान हबशी हा होता. किल्ल्याच्या सुभेदारीवर तो जवळजवळ २० वर्षे होता. त्याने सुलतानाला असे कळविले की मी आपल्याला भेटण्यास येईन. आपल्या हुकमाचा ताबेदार म्हणून आपल्याला किल्ल्यात प्रवेश देण्यास मी तयार आहे. परंतु मलिक अंबर याने मोगल सेनापतीशी तह केला आहे आणि म्हणून तो जवळजवळ त्यांच्या पक्षापैकीच एक झाला आहे आणि मलिक अंबरला किल्ल्यात प्रवेश देण्यास मी कोणत्याही अटीवर तयार नाही. मलिक अंबरने यावर कळविले की माझ्या विरुद्ध नुकतेच जे विश्वासघाताचे आणि [३] (३१७) घातपाताचे प्रकार झाले त्यामुळे मोगल सेनापती खानखानान याजबरोबर मैत्रीचा तह करणे मला भाग पडले ही गोष्ट खरी आहे. परंतु मी निजामशाही घराण्याचा खराखुरा आणि एकनिष्ठ सेवक आहे आणि शरीरात रक्ताचा अखेरचा थेंब असेपर्यंत त्या घराण्याच्या संरक्षणासाठी लढण्याची माझी तयारी आहे. मलिक अंबर याने आपल्या वर्तनाचे जे स्पष्टीकरण दिले त्याचा मित्तनखानावर कोणत्याही तऱ्हेचा परिणाम झाला नाही. मुर्तजा निजामशहा आणि मित्तनखान यांची हातमिळवणी होऊ नये यासाठी म्हणून मलिक अंबरने मुर्तजा निजामशहाला तात्पुरते राजकैदी म्हणून वागविण्याचे ठरविले. फरहादखान आणि मलिक संदाल यांना जेव्हा मलिक अंबरने मुर्तजा निजामशहाला कैद केल्याची बातमी कळली तेव्हा ते परंड्याकडे पळाले आणि त्यांनी किल्ल्यात प्रवेश केला. मलिक अंबरने किल्ल्याला वेढा दिला परंतु जवळजवळ एक महिन्यापर्यंत त्यांनी वेढ्याचा प्रतिकार केला. सरते शेवटी किल्ल्याचा सुभेदार मित्तनखान याच्या मुलाने किल्ल्यावरील रहिवाशांना क्रूरपणाची वागणूक दिल्यामुळे त्यांनी त्याच्याविरुद्ध बंड करून त्याला ठार मारले. तेव्हा मित्तनखानाला किल्ल्यामधून पळून जाऊन स्वतःचा जीव बचावणे भाग पडले. त्याच्याबरोबर फरहादखान आणि मलिक संदाल हेही पळाले. ते सर्वजण विजापूर येथे गेले आणि

आदिलशाही सुलतानाच्या चाकरीत शिरले. परंड्याच्या शिबंदीने काही काळपर्यंत प्रतिकार केला. अखेर मलिक अंबरने दुसऱ्या मुर्तजा निजामशहावरील सर्व निर्बंध काढून टाकले. तेव्हा त्याला मुर्तजा निजामशहाला किल्ल्यात प्रवेश करून देण्यास परवानगी मिळविता आली. मलिक अंबर मात्र किल्ल्याच्या बाहेरच तळ देऊन राहिला.

(१९५) हिजरी १०१३ } इ. स. १६०४ } हिजरी १०१३ या वर्षी राजपुत्र दानियल याने बुरहाणपूरहून दौलताबाद आणि नाशिकच्या मार्गाने इब्राहीम आदिलशहाच्या मुलीबरोबर लग्न करण्यासाठी म्हणून अहमदनगरच्या रोखाने कूच केले. पूर्वी मलिक अंबर याने त्याचे सार्वभौमत्व मान्य केले होते. तेव्हा दानियल याने अशी अपेक्षा केली की मलिक अंबरप्रमाणेच मियाराजू हा देखील त्याचे अभिनंदन करण्यासाठी त्याची भेट घेईल आणि [३] (३१८) त्याचे दक्षिणेवरील सार्वभौमत्व मान्य करील. याच उद्देशाने राजपुत्र दानियल याने त्याला आपल्या छावणीकडे येण्यासाठी बोलावू पाठविले. परंतु राजपुत्राच्या वचनावर मियाराजू याचा विश्वास नसल्यामुळे त्याने राजपुत्राची भेट घेण्यास नकार दिला. जरी मोगलांबरोबर समोरासमोर युद्धाला उभे राहणे त्याला शक्य नव्हते तरी त्याने आपल्या हाताखालील ८००० घोडदळाचा साहाय्याने दानियलच्या फौजेला सळो की पळो करून सोडले. अखेर जालन्याहून कुमक आणण्याकरता खानखानानकडे निरोप पाठविणे राजपुत्र दानियलला भाग पडले. खानखानान हा स्वतः झपाट्याने ५००० घोडदळाला घेऊन कूच करून आला आणि राजपुत्राला येऊन मिळाला. यामुळे मियाराजूला माघार घेणे भाग पडले. राजपुत्र दानियल हा आपल्या नवपरिणीत वधूला घेऊन अहमदनगरहून परतला. त्याने गोदावरीच्या तीरावर पैठण येथे मुक्काम केला. आपला विवाह समारंभ साजरा करण्यासाठी तेथे काही दिवस त्याने मुक्काम केला. यानंतर त्याने बुरहाणपूरकडे कूच केले आणि खानखानान आपल्या जालन्याकडील छावणीकडे निघून गेला.

(१९६) दरम्यान दुसऱ्या मुर्तजा निजामशहाने आपल्याकडून मियाराजूकडे माणसे पाठविली आणि मलिक अंबर याजकडून त्याला जी वाईट वागणूक मिळत होती त्याजबद्दल त्याच्याकडे तक्रार केली. मुर्तजा निजामशहाला मियाराजूचा सक्रिय पाठिंबा होता. त्याने परंड्यापर्यंत चाल केली. वाटेत त्याला कोणताही प्रतिकार झाला नाही. तेथे त्याने मुर्तजाशहाची भेट घेतली आणि आपल्या प्रतिस्पर्ध्यांचा बिमोड करण्याचे त्याला वचन दिले. मियाराजू आपल्यावर चालून येत आहे हे जेव्हा मलिक अंबरला कळले तेव्हा त्यानेही त्याचा प्रतिकार करण्यासाठी कूच केले. परंडा किल्ल्याच्या तटबंदीजवळ दोन्ही फौजा तळ देऊन राहिल्या. एका महिन्याच्या अवधित दोन्ही फौजांत अनेक चकमकी झडल्या. या बहुतेक चकमकीत मियाराजूच्या पक्षालाच विजय मिळत गेला. तेव्हा मलिक अंबरने खानखानान याला अनेकवार पत्रे लिहून जालन्याहून मदत पाठविण्यासंबंधी त्याची याचना केली.

(११७) त्यावेळी बीडचा मोगल सेनापती आणि सुभेदार मिर्जाहुसेन अलीबेग हा होता. त्याला खानखानानने ताबडतोब ३००० घोडेस्वार घेऊन मलिक अंबरच्या मदतीसाठी जाण्यास फर्माविले. त्याप्रमाणे हुसेनअलीबेग हा ३००० घोडेस्वार घेऊन परंड्याला गेला. तेथे गेल्यावर त्याने मियाराजूच्या फौजेवर हल्ला केला [३] (३१९) आणि त्याचा पराभव केला. मियाराजू पळून दौलताबादेकडे निघून गेला.

(११८) या सुमारास राजपुत्र दानियल याचा मृत्यू झाला. त्याच्या जागी खानखानानची नेमणूक झाली. आपल्या अधिकारावर रुजू होण्यासाठी तो जालन्याहून बुरहाणपूर येथे गेला. राजपुत्राचा मृत्यू आणि खानखानानचे उत्तरेकडे जाणे या संधीचा मलिक अंबरने फायदा घेतला आणि प्रतिचढाईला सुरुवात केली. त्याने त्याप्रमाणे आपल्या फौजांची जमवाजमव केली आणि दौलताबाद येथे तो मिया राजूविरुद्ध चाल करून गेला. परंतु झालेल्या लढाईत त्याचा पुन्हा पराभव झाला आणि म्हणून त्याने खानखानानकडे मदतीसाठी याचना केली. परंतु खानखानानने दौलताबाद येथील एकंदर परिस्थितीचा आढावा घेतला आणि तो स्वतःच तिथे कूच करून गेला. जवळजवळ सहा महिने पर्यंत त्याने मलिक अंबर आणि मियाराजू यांना परस्परांवर हल्ला करण्यापासून थोपवून धरले. यावेळी मलिक अंबरला असे दिसून आले की खानखानानचा कल आपल्या प्रतिस्पर्ध्याकडे अधिक झुकला आहे तेव्हा त्याने खानखानानच्या इच्छेला मान देण्यातच शहाणपणा आहे असे ठरविले आणि त्याच्याबरोबर तह करण्यास मान्यता दिली. यानंतर मलिक अंबर परंड्याला परतला आणि खानखानान जालन्याकडे निघून गेला. परंतु तेथे मलिक अंबरने जेव्हा असे पाहिले की दुसरा मुर्तजा निजामशहा हा त्याच्याविरुद्ध सारखी कारस्थाने करीत आहे आणि त्याला प्रतिस्पर्धी पक्ष निर्माण करीत आहे तेव्हा त्याने मुर्तजाशहाला सिंहासनावरून काढून टाकण्याचे आणि त्याच्या जागी कमी उपद्रव देण्याऱ्या अशा एखाद्या नामधारी व्यक्तीला सिंहासनावर बसविण्याचे ठरविले.

(११९) या बाबतीत त्याने विजापूरच्या इब्राहीम आदिलशहाबरोबर विचारविनिमय केला. परंतु त्याने याबाबतीत आपले हात झटकून या योजनेला पाठिंबा देण्यास आपला विरोध दर्शविला. अखेर मलिक अंबरने मुर्तजाशहाला सिंहासनावरून काढून टाकण्याचा बेत सोडून दिला. हिजरी १०१६ या वर्षी त्याने मुर्तजाशहाला वागणुकीबाबत पुष्कळच स्वातंत्र्य दिले आणि तो त्याला अधिक सन्मानाने वागवू लागला. याचा परिणाम असा झाला की दोघांमध्ये परस्परांबद्दल विश्वासाची भावना वाढत गेली. त्याचवर्षी मुर्तजा निजामशहा हा आपला सेनापती मलिक अंबर याच्या समवेत १०००० फौज बरोबर घेऊन परंडा येथून जुन्नरवर चाल करून गेला. मुर्तजा निजामशहाने पुन्हा जुन्नर हे निजामशाही राज्याची राजधानीचे ठिकाण केले. तेथून त्याने दौलताबादवर मियाराजू विरुद्ध [३] (३२०) सैन्याची रवानगी केली. काही कालानंतर मियाराजूचा पराभव झाला आणि त्याला कैद

हिजरी १०१६ }
इ. स. १६०७ }

करण्यात आले. त्याच्या ताब्यातील प्रदेश पुन्हा एकदा निजामशाही सरकारच्या अमलाखाली आला. मलिक अंबर[२७२] मात्र दिवसेंदिवस आपल्या राज्याच्या वैभवात आणि सामर्थ्यात भर घालीतच राहिला. आजच्या घटकेला निजामशाही घराण्याच्या सिंहासनावर शहा अलीचा मुलगा दुसरा मुर्तजा निजामशहा विराजमान झालेला आहे. त्याच्या राज्याचा कारभार त्याचा वजीर मलिक अंबर चालवीत आहे. पण प्रत्यक्षात तर वस्तुस्थिती अशी दिसते की ह्या राज्याचा विनाशकाल आता समीप आला आहे. कारण दिल्लीचा बादशहा हे राज्य जिंकून आपल्या राज्याला जोडण्याच्या योग्य संधीची वाट पहात असल्यासारखे दिसत आहे. परमेश्वराच्या मनात काय घाटत आहे ते एक परमेश्वरच जाणे.[२७३, २७४, २७५, २७६, २७७]

पुस्तक तिसरे

प्रकरण तिसरे

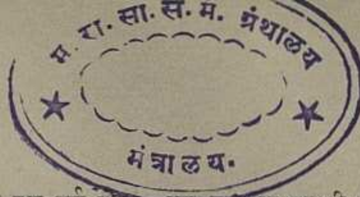
आदिलशहा या नावाने माहीत असलेल्या विजापूरच्या सुलतानांचा इतिहास

युसुफ आदिलशहा [३] (३-४)

(१) अबुल मुजफ्फर युसुफ आदिलशहा याने आदिलशाही घराण्याची स्थापना केली. हा ओटोमन कुटुंबातील रुमच्या एका बादशहाचा मुलगा होता. याचा बाप आगा मुराद हिजरी ८५४ (इ. स. १४५१) या वर्षी मरण पावला. त्याच्यानंतर त्याचा मोठा मुलगा महमूद हा गादीवर आला. या प्रसंगी (राज्याच्या) मंत्र्यांनी पुढीलप्रमाणे विचारविनिमय केला. आगा मुराद याच्या कारकिर्दीच्या सुरुवातीस मुस्तफा नावाच्या माणसाने आपण एलदरम बयाजीद याचा मुलगा आहोत असे जाहीर करून राज्यामध्ये मोठी धामधूम उडवून दिली होती. हे ध्यानात घेता राजघराण्यातील एकाच राजपुत्राला यापुढे हयात राहू देणे श्रेयस्कर होय. (मंत्र्यांच्या) या सूचनेला सुलतान महमूद याने आपली संमती दिली. त्याचा भाऊ युसुफ हा त्या वेळी पोरसवदा होता. त्याला ठार मारण्यात यावे असा महमूद याने हुकूम केला. या हुकुमाची अंमलबजावणी करणाऱ्यांनी युसुफच्या आईकडे जाऊन युसुफला आपल्या हवाली करण्यास सांगितले. तसे करण्यात त्यांचा उद्देश युसुफला गळा दाबून ठार मारल्यानंतर त्याच्या मृत देहाचे जाहीर प्रदर्शन करण्याचा होता. राणीने आपल्या अल्पवयी मुलाच्या प्राणाची भीक युसुफच्या मारेकऱ्यांजवळ मागितली. तिने अशीही विनवणी केली की राज्याचे हितसंबंध सुरक्षित राखण्यासाठी इतक्या कठोर बलिदानाची आवश्यकताच जर असेल तर युसुफच्या प्राणदानाची वेळ एक दिवसाने पुढे ढकलली जावी कारण तेवढ्या अवधित या विषादपूर्ण प्रसंगाला तोंड देण्यासाठी तिला तिच्या मनाची तयारी करता येईल. मंत्र्यांनी तिची विनवणी मान्य केली. आपल्या मुलाचा जीव वाचविण्यासाठी मिळालेल्या या संधीचा फायदा घेण्याचे राणीने ठरविले. त्याप्रमाणे तिने सावा या गावचा एक व्यापारी ख्वाजा इमादउद्दीन याला [३] (५) बोलावू पाठविले. इमादउद्दीन जवळून राणी बहुधा नेहमी इराणातून आलेल्या मालाची खरेदी करीत असे. (तो आल्यावर) तिने त्याच्याजवळ ताबडतोब काही गुलाम विकावयाचे आहेत काय याबद्दल चौकशी केली. ख्वाजाने आपल्यापाशी पाच जॉर्जियन आणि दोन सिरकॅशियन गुलाम विकाऊ आहेत असे उत्तर केले. या गुलामामध्ये एक

सिरकॅशियन गुलाम असा होता की सर्वसाधारणपणे त्याच्यामध्ये आणि राजपुत्र युसुफमध्ये बरेचसे साम्य होते. या गुलामाला तिने विकत घेतले आणि त्याच वेळी युसुफला तिने इमादउद्दीनच्या स्वाधीन केले. इमादउद्दीनला तिने मोठी रक्कम देऊ केली आणि सुलतानाच्या राज्याबाहेर सुरक्षित अशा जागी युसुफला घेऊन जाण्याबद्दल त्याची करुणा भाकली. पैशाच्या लोभाने ख्वाजा इमादउद्दीन याने ही कामगिरी पत्करली आणि त्याच रात्री अल्पवयी युसुफला बरोबर घेऊन तो मार्गस्थ झाला. दुसऱ्या दिवशी सकाळी मंत्रिमंडळी राणीच्या महालाच्या दरवाजापाशी दाखल झाली आणि त्यांनी युसुफची तिच्याजवळ मागणी केली. त्यांच्यापैकी एकाला तिने आपल्या महालात घेतले. या मंत्र्यावर तिचा पूर्ण विश्वास होता. तिने त्याला प्रांजळपणे आपण केलेल्या बनवाबनवीची हकीकत सांगितली आणि त्याच्यावर देणग्यांची खैरखैरात करून हा मामला तडीस नेण्याचे त्याच्याकडून वचन घेतले. त्या सिरकॅशियन गुलामाला युसुफ समजून गळा दाबून ठार करण्यात आले. युसुफचा तथाकथित मृतदेह कफनात गुंडाळून त्या मंत्र्याकडून बाहेर काढण्यात आला. त्या मंत्र्याच्या प्रामाणिकपणाबद्दल कोणालाही यत्किंचितही संशय नसल्यामुळे कसलीही तपासणी न करता त्या मृतदेहाचे दफन करण्यात आले.

(२) ख्वाजा इमादउद्दीन याने तरुण युसुफला अर्दबील या गावी नेले. तेथे शेख सुफी नावाचा पूज्य अवलिया होता. त्याच्या शिष्यगणांमध्ये त्याने [३] (६) युसुफचा समावेश करून दिला. त्यानंतर त्याने युसुफला सावा या शहरात नेले. युसुफला जेव्हा सातवे वर्ष लागले तेव्हा ख्वाजाने त्याला त्याच्या जन्मासंबंधीचे गुपित सांगितले. त्यानंतर ख्वाजाने युसुफची आपल्या मुलाबरोबर शाळेत रवानगी केली. पुढील वर्षी सावा येथे युसुफच्या आईने आपल्या मुलाची हालहवाल काढण्यासाठी एका माणसाला पाठविले. जाण्यायेण्यात या माणसाचे एकंदर नऊ महिने खर्च झाले. तो आपल्या परतीच्या मार्गाला लागला. अलेक्झांड्रिया येथे तो भयंकर आजारी पडला. इतका की त्याला तेथे एक वर्ष आणि सहा महिने राहणे भाग पडले. नंतर तो राणीकडे परतला आणि त्याने तिला युसुफने स्वतः लिहिलेले पत्र दिले. या पत्रात युसुफने आपल्या आईला स्वतःच्या ख्याली खुशालीची तिला आनंद देणारी हकीकत दिली होती. युसुफच्या आईने आपल्या मुलाला सुरक्षित ठेवण्याबद्दल (परमेश्वराजवळ) कृतज्ञता व्यक्त करण्यासाठी गोरगरिबांना दान दिले. यानंतर थोड्याच कालावधीनंतर तिने युसुफकडे त्याच्या दाईची रवानगी केली. दाईबरोबर तिचा मुलगा गजनफर बेग २७८□ आणि मुलगी दिलशद आगा यांनाही तिने पाठविले आणि आपल्या मुलांच्या उपयोगी पडावी म्हणून तिने मोठी रक्कम त्याजबरोबर दिली. या सर्वांना सोबत म्हणून तिने आपल्या पूर्वीच्याच सेवकाची रवानगी केली. वयाची सोळा वर्षे पूर्ण होईतोपर्यंत युसुफ हा सावा येथेच राहिला. याचवेळी युसुफच्या दाईने त्याच्या जन्माबद्दलची गुप्त हकीकत अविचारीपणे प्रकट केली. सावाचा सुभेदार अक्कुइनलू

(Akkooinloo) जमातीतील एक तुर्क होता. त्याच्या कानावर ही हकिकत गेली. (या परिस्थितीत) साव्याहून सुरक्षितपणे युसुफला निसटून जाऊ देण्यासाठी सुभेदाराने युसुफकडून ४०० तुमान एवढे द्रव्य उकळले. साव्याच्या सुभेदाराची उचलबांगडी होईतोपर्यंत कुम या ठिकाणी राहण्याचा युसुफचा बेत होता. परंतु काही कालानंतर तो कुम सोडून निघाला आणि कशान, इस्फहान ही गावे करत तो अखेर [३] (७) शिराज येथे येऊन पोहोचला. तेथे अशी एक दंतकथा प्रचलित आहे की खिज्र नावाचा अवलिया युसुफच्या स्वप्नात आला आणि त्याने त्याला पर्शिया (इराण) सोडून जाण्याची आणि हिंदुस्थानकडे रवाना होण्याची आज्ञा केली. हिंदुस्थानात त्याला सार्वभौम सत्ता प्राप्त होईल असे त्या अवलियाने युसुफला सांगितले. या आदेशानुसार युसुफने शिराज सोडले आणि तो समुद्र किनाऱ्याच्या रोखाने निघाला. गुम्रून येथे तो हिंदुस्थानकडे जाणाऱ्या जहाजावर चढला आणि हिजरी ८६४ या वर्षी दाभोळ येथे पोहोचला. तेथे आल्यावर त्याचा ख्वाजा महमूद गुर्जिस्तानी याजबरोबर परिचय झाला. हा व्यापारी व्यापार धंद्याच्या निमित्ताने दाभोळ येथे आला होता. युसुफ हा त्यावेळी फक्त १७ वर्षांचा होता. युसुफचे एकंदर स्वरूप आणि चालचलणूकही एकदम डोळ्यात भरण्याजोगी आणि विशेष उल्लेखनीय अशी होती. याचे कारण म्हणजे त्याला सावा येथे मिळालेले उत्तम शिक्षण हेच होते. ख्वाजा गुर्जिस्तानी याने अहमदाबाद बिदर येथे आपल्या समवेत चलण्याबद्दल युसुफचे मन वळविले. बिदर येथे (बहमनी राज्याचा) वजीर ख्वाजा महमूद गावान याने त्याला एक जॉर्जियन गुलाम म्हणून विकत घेतले आणि त्याची शाही शरीररक्षक दलात भरती केली. ही हकिकत प्रस्तुत ग्रंथकर्त्याला (फरिश्ता) युसुफ आदिलखान याने विजापूर येथे युसुफ आदिलशहा या नावाने जेव्हा आपले स्वातंत्र्य पुकारले त्यावेळी साव्याचा मिर्जा महमद याजकडून कळली. हा मिर्जा महमद म्हणजे युसुफ आदिलखानाचा मुख्य वजीर गियासुद्दीन याचा मुलगा. हीच हकिकत शहा हुसेन अंजू याचा मुलगा शहाजमालउद्दीन हुसेन याने आपल्या इतिहास ग्रंथात कथन केली आहे. याच हकिकतीचा पाठपुरावा बहमनी घराण्यातील ख्वाजा नज्र या गृहस्थाने केला आहे. गुलबर्गा येथे (बहमनी) राजपुत्र अहमद याचे लग्न बिबी मुसती [२७९□] हिच्याबरोबर जेव्हा झाले तेव्हा तिने इतर सर्व राण्यांच्यावर अग्रस्थान घेतले. याबाबत नंतर जेव्हा तिच्याकडे तक्रार करण्यात आली तेव्हा तिने उत्तर दिले की युसुफ आदिलशहाची मुलगी आणि रुमच्या दोन बादशहांची पुतणी आणि नात या तिच्या संबंधांकडे पाहता दक्षिणेच्या कोणत्याही (राजघराण्यातील) स्त्रीपेक्षा आपण कमी आहोत असे समजण्याचे काही कारण आहे असे आपणाला वाटत नाही. बिदरचा [३] (८) अमीर बरीद याने पुढे हे विधान खोटे ठरविण्याचा प्रयत्न करण्यासाठी कॉन्स्टॅन्टीनोपल येथे आपल्यातर्फे काही इसम पाठविण्याची तसदी घेतली. परंतु या विधानाला पुष्टी देणारा वस्तुनिष्ठ पुरावा इतका बळकट होता की हा विषय पुन्हा उकरून काढ-

ण्याची कोणीही तसदी घेतली नाही. युसुफ आदिलखानाला सवाई ही [२८०] संज्ञा प्राप्त झाली याचे कारण सावा येथे त्याचे सर्व शिक्षण झाले ही वस्तुस्थिती होय असे म्हटले जाते.

(३) यानंतर दोन-तीन महिन्यांनी ख्वाजा महमूद गावान याने राजमातेच्या पसंतीने युसुफची घोडदळाचा प्रमुख मोतद्दार अजीमखान याचे हाताखाली नेमणूक केली. अजीमखान हा स्वतः आता वृद्ध आणि दुबळा झाला होता. युसुफ या कामाला योग्य आहे असे त्याला आढळून आले. तेव्हा त्याने युसुफची घोडदळाच्या खात्याची सर्व कामे बघण्यावर नियुक्ती केली. यामुळे महमदशहा बहमनीच्या समोर जाण्याची संधी अनेकवार युसुफला प्राप्त झाली. युसुफकडे महमद शहा बादशहाचे लक्ष वेधले. अजीजखानाचा मृत्यू झाल्यावर (ख्वाजा महमूद गावान याच्या शिफारसीवरून) युसुफकडे घोडदळाच्या प्रमुख मोतद्दाराचे सर्व अधिकार देण्यात आले. परंतु या खात्याचे हिशेब ठेवणाऱ्या ब्राह्मण अधिकाऱ्याबरोबर मतभेद झाल्यामुळे युसुफने आपल्या अधिकाराचा राजीनामा दिला. यानंतर त्याने दरबारातला एक अमीर निजामउलमुल्क तुर्क यांची दुय्यमकी पत्करली. युसुफने त्याच्याबरोबरील स्नेहसंबंध इतके वाढविले की तो त्याला आपल्या भावासमान लेखू लागला.

(४) पुढे निजामउलमुल्क याची वऱ्हाडचा सुभेदार म्हणून नेमणूक झाली. त्याने आपला मित्र युसुफ याला दरबाराकडून आदिलखान ही पदवी देवविली. त्याजबरोबर त्याला ५०० घोड्यांचा मनसबदार करण्यात आले. निजामउलमुल्काने वऱ्हाडच्या सुभेदारीवर जाताना युसुफ याला आपल्याबरोबर नेले. निजामउलमुल्क पुढे खेडला येथे ठार मारला गेला. तेव्हा युसुफ आदिलखान यानें खेडल्याच्या किल्ल्यात शस्त्र सज्ज शिबंदी ठेवली आणि तो सैन्यासहित मागे फिरला. त्याची [३] (९) मोहीम पूर्णपणे यशस्वी झाली होती आणि अगणित लूट त्याला मिळाली होती. त्याच्या ताब्यांत तीस हत्तीही आले होते. या त्याच्या कामगिरीबद्दल सुलतानाची त्याने शाबासकी मिळविली होती. या वेळेपासून युसुफ आदिलच्या भाग्यरवीचे तेज दिवसें-दिवस वृद्धिंगत होऊ लागले.

(५) कालांतराने महमदशहा (बहमनी)चा मृत्यू झाला. बहमनींच्या राज्यात जिकडेतिकडे अंदाधुंदी माजली. अशा वेळी राज्यातील बहुतेक परदेशी अधिकारी आणि सैनिक यांनी युसुफ आदिलखानाचा पक्ष स्वीकारला. युसुफला असे दिसून आले की महमूदशहाचे सर्व मंत्री त्याचा (युसुफचा) नाश करण्याचा हेतू मनात बाळगून आहेत. तेव्हा त्याने आपली कुटुंबिय मंडळी आणि अनुयायी या समवेत अहमदाबाद बिदर सोडले आणि विजापूरकडे प्रयाण केले. त्याने स्वतंत्र राज्याची स्थापना करण्याचा मनाशी निश्चय केला आणि त्याप्रमाणे वेगवेगळे प्रदेश जिंकून आपल्या ताब्यातील प्रदेशात भर घातली.

(६) ज्यावेळी उत्कर्षाच्या हुमारूपी [२८१] पक्षाने आपल्या पंखांची सावट युसुफ

आणि मलिक अहमद बहरी यांच्या मस्तकावर पसरली त्यावेळी म्हणजे हिजरी ८९५ यावर्षी (इ. स. १४८९) युसुफने आपल्या नावे सार्वजनिकरित्या खुत्बा वाचला जावा असा आदेश दिला. बादशाही चिन्हांचे निदर्शक अशी छत्रचामरे त्याने धारण केली आणि त्यावेळी सर्व परदेशीयांनी युसुफ आदिलला एकमुखाने सुलतान म्हणून मान्यता दिली. ज्याला शस्त्र धारण करता येते त्याच्यासाठीच खड्ग असते आणि जो जेता होऊ शकतो त्याच्यासाठीच राज्य असते या कुरणातील उक्तीचा यावेळी प्रत्यय आला. या घटनेनंतर त्याने महमूदशहा बहमनीच्या सुभेदारांकडून अनेक किल्ले हिसकावून घेतले. भीमानदीपासून तो विजापूरपर्यंतच्या सर्व प्रदेशावर त्याने आपली सत्ता स्थापन केली. या प्रदेशातील सर्व रहिवाशांनी युसुफच्या सत्तेपुढे आपली मान तुकविली. त्याने जेव्हा अहमदाबाद बिदर सोडले होते तेव्हा अनेक दक्षिणी अधिकाऱ्यांनी त्याच्या पक्षाचा त्याग केला होता ते त्याला आता येऊन मिळाले. त्यामुळे त्याची सत्ता दिवसेंदिवस वाढत गेली. [३] (१०)

(७) कासीम बरीद तुर्क याची स्वतःची आकांक्षा विजापूर येथे राज्य स्थापन करावे अशी होती. त्याने विजयनगरच्या राजाला पत्र लिहून कळविले की मुद्गल आणि रायचूर हे किल्ले युसुफ आदिलकडून त्याने हिसकावून घेतल्यास ते त्याला तोडून देण्याची महमूदशहा बहमनीची तयारी आहे. यावेळी बहादूर गिलानी याजकडे गोवा आणि दर्याबाद (दक्षिणेच्या भाषेत या प्रदेशाला कोकण असे संबोधले जाते) हा प्रदेश होता. त्याने युसुफ आदिलखानाच्या प्रदेशावर हल्ला करावा असे त्याला आवाहन करणारी पत्रेही त्याजकडे रवाना करण्यात आली.

(८) विजयनगरच्या राजाचा सेनापती तिम्मराज हा होता. त्याने तुंगभद्रा नदी ओलांडली आणि मुद्गल आणि रायचूरपर्यंतचा प्रदेश उद्ध्वस्त करून टाकला. बहादूर गिलानीने जमखिंडीचा किल्ला जिंकून घेतला. या हल्ल्यांचा प्रतिकार शस्त्र सामर्थ्याच्या जोरावर करण्याची ताकद युसुफ आदिलखानापाशी नव्हती. म्हणून त्याने तिम्मराजाबरोबर तडजोड केली आणि बहादूर गिलानीला आपल्या प्रदेशातून हाकलून लावले. त्याने जमखिंडीचा किल्ला परत घेण्याचा प्रयत्न केला नाही परंतु आपल्या-जवळील ८००० परदेशी सैनिकांसमवेत त्याने कासीम बरीदच्या विरुद्ध राजधानीकडे मोर्चा वळविला.

(९) कासीम बरीद याने मलिक अहमद बहरी आणि त्याचप्रमाणे परंड्याचा सुभेदार ख्वाजाजहान दख्खनी यांजकडे मदतीची याचना केली. त्याप्रमाणे ख्वाजाजहान त्याला येऊन मिळाला. बिदरहून महमूदशहा बहमनी दुसरा याला बरोबर घेऊन सैनिकांनी कूच केले. त्याची गाठ युसुफ आदिलशहाबरोबर नळदुर्गच्या जवळ पडली. दोन्ही फौजांत लढाई झाली. (विजापूरच्या) सैन्याच्या मध्यभागी युसुफ आदिलखान होता. उजव्या फळीवर दर्याखान होता आणि डाव्या फळीचे नेतृत्व फख्र उलमुल्कतुर्क याजकडे होते. त्याशिवाय युसुफ आदिलखानाचा दुधभाऊ गजनफर बेग [३] (११)

हा १००० परदेशी धनुर्धाऱ्यांची स्वतंत्र पलटण आपल्या अधिपत्याखाली तयार ठेवून प्रसंग पडल्यास (उपयोगात आणण्यासाठी) सज्ज होता. युद्धाला तोंड लागल्याबरोबर कासीम बरीदने सुलतानाला बरोबर घेऊन रणांगणांतून काढता पाय घेतला. कासीम बरीदच्या पलायनाबरोबर युसुफ आदिलखान आणि मलिक अहमद बहरी यांनी युद्ध थांबविले. रणांगणावरच त्यांनी परस्परांशी तह केला आणि ते आपापल्या राज्यांकडे परतले. बहमनी (सुलतानां)च्या इतिहासकाराने या युद्धाचे वर्णन वेगळ्या तऱ्हेने केले आहे. तो म्हणतो की मलिक अहमद बहरी स्वतः रणांगणावर (हजर) नव्हताच. रणांगणावर त्याचा सेनापती ख्वाजाजहान हाच फक्त (हजर) होता. त्या इतिहासकाराच्या हकीकतीप्रमाणे या युद्धात युसुफ आदिलखानाचा पराजय झाला आणि त्याने विजापूरकडे माघार घेतली; काही काळानंतर त्याने आपल्या शत्रूबरोबर तह केला. त्यानंतर जेव्हा त्याला कळले की विजयनगरला अंतर्गत मतभेदांनी ग्रासले आहे तेव्हा त्याने रायचूर पुन्हा जिंकून घेण्यासाठी चाल केली.

(१०) कृष्णा नदीच्या काठावर पोहोचल्यानंतर युसुफ आदिलखानाने काही काळ शिकारीत घालविला. परंतु अतिश्रमामुळे त्याला सर्दी आणि हिंवताप आला आणि त्यामुळे दोन महिने त्याला अंथरुणावर पडून राहावे लागले. या कालावधित त्याचा दुधभाऊ गजनफर बेग हा राज्याची सर्व कामे बघत असे. दरम्यान विजयनगरचा प्रधान तिम्मराज याने विजयनगरच्या तरुण राजाबरोबरील आपले सर्व मतभेद मिटविले आणि तो प्रचंड सैन्यासहित रायचूरवर चाल करून आला. या सैन्याने युसुफ आदिलखानाच्या फौजेत दहशत निर्माण केली. युसुफ आदिलखानाला बरे वाटावे म्हणून त्याच्या प्रजेने मनोभावाने प्रार्थना केली. काही काळाने युसुफ आदिलखानाला बरे वाटल्यावर त्याने मदिना, करबला आणि नजफ येथील धार्मिक वृत्तीची माणसे आणि सय्यद जमात याजमध्ये ६०,००० रुपयांची खैरखैरात केली. युसुफ आदिलखान जेव्हा हिंदुस्थानात आला तेव्हा त्याच्याबरोबर एकाच जहाजातून ख्वाजा अबदुल्ला हिरवी [२८२a] हा आला होता. त्याच्या स्वाधीन युसुफ आदिलखानाने मोठी रक्कम केली. त्याला युसुफ आदिलखानाने सावा येथे मशीद बांधावी आणि उरलेली रक्कम त्या शहरातील गोरगरिबांमध्ये वाटून टाकावी असा आदेश दिला [३] (१२)

(११) दरम्यान युसुफ आदिलशहाकडे खबर आली की तिम्मराजाने तुंगभद्रा ओलांडली असून तो विजापूरकडे चाल करून येत आहे. युसुफ आदिलखानाने आपल्या सैन्याची जमवाजमव केली. आपल्यापाशी एकंदर ८००० (दोन घोडे असलेले) घोडेस्वार आणि २०० लहानमोठे हत्ती आहेत असे त्याला दिसून आले. गजनफर बेग, मिर्जा जहांगीर आणि दाऊदखान लोदी हे त्याच्या खास मर्जीतले अधिकारी होते. त्यांना उद्देशून तो म्हणाला की या सैन्याच्या जोरावर शत्रूचा पराजय करता येईल असा आपल्याला विश्वास आहे. एवढे सांगून शत्रूवर चाल करून जाण्याचा आपला निश्चय त्याने वरील अधिकाऱ्यांना विदित केला.

दुसऱ्या दिवशी त्याने त्याप्रमाणे कूच केले आणि तिम्मराजाच्या फौजेपासून थोड्या अंतरावर त्याने आपली छावणी दिली. छावणीची जागा त्याने आपल्या अधिकाऱ्यांमध्ये परिस्थितीचा जास्तीत जास्त उठाव घेता येईल अशा तऱ्हेने वाटून दिली. शत्रूचा अचानक हल्ला आपल्या छावणीवर आल्यास बंदोबस्त म्हणून त्याने छावणीभोवती मोर्चेबंदी उभारली. अशा तऱ्हेने कोणत्याही तऱ्हेची चकमक न झडता अनेक दिवस गेले. अखेर हिजरी ८९८ या वर्षी रज्जब महिन्यात (एप्रिल १४९३) शनिवारी दोन्ही फौजा आपापल्या छावण्यातून बाहेर पडून युद्धासाठी उभ्या ठाकल्या. युद्धाच्या सुरुवातीला झडलेल्या चकमकीत युसुफ आदिलखानाचे ५०० सैनिक ठार झाले आणि त्यामुळे उरलेल्या सैनिकांनी गोंधळात माघार घेतली. या सुमारास सुदैवाने शत्रूकडून कैद झालेल्या युसुफ आदिलखानाच्या एका अधिकाऱ्याने आपली सुटका करून घेतली. त्याने येऊन असे सांगितले की शत्रू यावेळी (बेसावधपणे) लुटालूट करण्यात पूर्णपणे गुंतला आहे आणि अशा वेळी शत्रूवर हल्ला केल्यास ते अतिशय फायदेशीर ठरेल. हे ऐकल्यावर युसुफ आदिलशहाने आपल्या सैन्याची पुनर्रचना केली आणि शत्रूवर पुन्हा हल्ला चढविण्यासाठी तो सज्ज झाला. तिम्मराजाला मात्र आपल्या सर्व सैन्याची जमवाजमव करता आली नाही. युसुफ आदिलशहाला तोंड देण्यासाठी त्याने ७००० घोडेस्वार, बरेचसे पायदळी शिपाई आणि ३०० हत्ती रणांगणात उभे केले. आदिलशहाने आपल्या सैन्यासहित तिम्मराजावर [३] (१३) इतक्या त्वेषाने हल्ला चढविला की या हल्ल्याचा मारा सहन न झाल्यामुळे त्याने रणांगणात २०० हत्ती आणि एक हजार घोडे सोडून पळ काढला. हे हत्तीघोडे आणि त्याशिवाय ६० लक्ष होन जडजवाहीर आणि इतर मौल्यवान लूट आदिलशहाच्या हाती पडली. तिम्मराज आणि विजयनगरचा राजा हे दोघेजण विजयनगरकडे पळून गेले. लढाईत झालेल्या जखमांमुळे विजयनगरच्या राजाला रस्त्यातच मृत्यू आला. तिम्मराजाने राज्याची सूत्रे बळकाविली. विजयनगरच्या बऱ्याचशा प्रमुख सरदारांनी तिम्मराजाच्या या कृत्याबद्दल विरोध दर्शविला त्यामुळे विजयनगरच्या राज्यात बेदिली माजली. युसुफ आदिलखानाला यामुळे राज्याच्या त्या बाजूच्या सरहद्दीसंबंधात थोडे तरी स्वास्थ्य लाभले.

(१२) (बहमनी सुलतानांचा इतिहासकार) दुस्तूरखान याबाबत असे सांगतो की युसुफ आदिलखानाने पुढील युक्तीचा अवलंब करून युद्धात विजय मिळविला. आपल्या सैन्यामध्ये उडालेला गोंधळ पाहिल्यानंतर युसुफ आदिलखानाने तिम्मराजाकडे निरोप पाठवून तहाची याचना केली. त्याने आपण आपल्या ताब्यातील प्रदेशाबाबत विजयनगरच्या राज्याशी निष्ठा बाळगण्यास तयार आहोत (त्याचे सार्वभौमत्व आपल्याला मान्य आहे) असे कळविले. हा निरोप आल्याबरोबर तिम्मराज आणि विजयनगरचा राजा हे रणांगणामध्ये वाटाघाटी करण्यासाठी बरोबर ३०० ते ४०० अनुयायी आणि आपले प्रमुख सरदार घेऊन आले. तेव्हा आपल्या सर्व सैन्यासहित

युसुफ आदिलखानाने त्यांच्यावर अचानक हल्ला चढवून त्यांचा पूर्ण मोड केला आणि त्यांच्यापैकी ७० उच्चपदस्थ व्यक्तींना ठार मारले. सैन्यातील म्होरकी मंडळी ठार झाल्यामुळे विजयनगरच्या फौजेत घबराट पसरला आणि त्यांनी रणांगणातून पळ काढला. त्यांची सबंध छावणी युसुफ आदिलखानाच्या फौजेने लुटली.

(१३) आपल्या या विजयानंतर युसुफ आदिलखानाने राव जंग बहादूरखान याला ५० हत्ती आणि एक लक्ष होन बहाल केले आणि रायचूर आणि मुद्गल ह्या किल्ल्यांचा पाडाव करण्यासाठी सैन्याची एक तुकडी देऊन त्याची रवानगी केली. ही कामगिरी त्याने चाळीस दिवसांच्या अवधित पार पाडली. त्यानंतर युसुफ आदिलशहा आपली राजधानी विजापूर येथे परतला. या विजयामुळे युसुफ [३] (१४) आदिलशहाच्या संपत्तीत फार मोठी भर पडली, त्याच्या सामर्थ्यांत वाढ झाली आणि त्याच्या सत्तेला पुष्टी मिळाली. असे म्हणतात की युसुफ आदिलशहाने आपल्याला मिळालेल्या विजयाची अधिकृत खबर महमूदशहा बहमनी याजकडे पाठविली आणि नजरभेट म्हणून दोन भपकेबाज अंगरखे आणि घोडे त्याच्याकडे रवाना केले. या अंगरख्याच्या कडा मौल्यवान खड्याच्या महिरपीनी भरण्यात आल्या होत्या. घोड्यांना सोन्याचे नाल मारण्यात आले होते आणि त्यांच्यावरील खोगीर आणि त्यांचे लगाम यांना हिरे जडविण्यात आले होते.

(१४) बहादूर गिलानीने पूर्वी युसुफ आदिलखानाकडून जमखिंडी जिंकून घेतले होते. जमखिंडीवर चाल करून जाण्यासाठी युसुफ आदिलखान आता तयारी करत होता. याच वेळी गुजरातच्या सुलतानाकडून बहादूर गिलानीविरुद्ध तक्रारी आल्यामुळे त्याच्याविरुद्ध चाल करून जाण्याचे महमूदशहा बहमनीने ठरविले. या प्रसंगी या स्वारीत महमूदशहाबरोबर हजर राहण्यासाठी म्हणून युसुफ आदिलखानाने आपला सेनापती कमालखान दख्खनी याला ५००० घोडेस्वार देऊन पाठविले. जमखिंडीचा पाडाव झाला. जमखिंडी युसुफ आदिलखानाच्या स्वाधीन करण्यात आले. याप्रसंगी झालेल्या लढाईत बहादूर गिलानी हा ठार मारला गेला. महमूदशहा बहमनी या मोहिमेवरून परतल्यानंतर युसुफ आदिलखान त्याला भेटण्यासाठी सामोरा. गेला. महमूदशहाला तो विजापूर येथे घेऊन गेला. विजापूर शहराभोवती नुकतीच दगडाची भिंत बांधण्यात आली होती. विजापूरमध्ये युसुफ आदिलखानाने महमूदशहा बहमनीचे दहा दिवस मोठ्या थाटामाटाने आगत-स्वागत केले. महमूदशहा जेव्हा जाण्यासाठी निघाला तेव्हा त्याला युसुफ आदिलखानाने २० हत्ती, ५० घोडे, हिऱ्याने जडविलेली चार कंकणे आणि इतर भारी किमतीच्या दुर्मिळ आणि मौल्यवान वस्तू नजर केल्या. यापैकी महमूदशहाने फक्त एका हत्तीचाच स्वीकार केला आणि इतर सर्व वस्तू परत पाठविल्या. युसुफ आदिलखानाला त्याने एक खाजगी निरोप पाठवून कळविले की या वस्तू आपला वजीर कासीम बरीद बळकावेल म्हणून आपण त्या परत करीत आहो. या वस्तू तुम्ही आमच्या म्हणून स्वतःजवळ ठेवा. तुम्ही आमचे एकनिष्ठ [३] (१५)

सेवक आहात. आम्ही ज्या जाळ्यात हल्ली अडकलो आहोत त्यातून जेव्हा तुम्ही आमची सुटका कराल तेव्हा त्या वस्तू तुम्ही आम्हाला परत कराव्या.

(१५) महमूदशहाला कासीम बरीदच्या बंधनातून त्वरित मुक्त करणे युसुफ आदिलखानाला सहजतया शक्य होते परंतु अशा तऱ्हेची कारवाई करणे त्याला उचित वाटले नाही. म्हणून त्याने महमूदशहा बहमनीला कळविले की अशा तऱ्हेची योजना अंगीकारण्यात अहमदनगरचा मलिक अहमद बहरी आणि त्याचप्रमाणे गाविलगडचा इमादउल्मुल्क हे जर तयार होत असतील तरच ती यशस्वी होऊ शकेल. म्हणून आपण राजधानीला पोहोचल्याबरोबर या दोघांकडे निरोप पाठवून आपल्या नाठाळ वजिराला शिक्षा करण्यासाठी मला सामील होण्याबद्दल त्यांची मने वळवा. युसुफ आदिलखानाच्या या आश्वासनाने महमूदशहा बहमनीचे समाधान झाले आणि त्याने आपल्या राजधानीकडे प्रयाण केले. त्याने विजापूर सोडण्याचे अगोदर युसुफ आदिलखानाने त्याजकडे गुप्तपणे मोठी रक्कम पोहोचती केली. या मोहिमेत महमूदशहा-बरोबर कासीम बरीद आणि कुतुबउल्मुल्क हेही हजर होते. त्यांनाही युसुफ आदिल-खानाने बऱ्याचशा वस्तू भेटीदाखल दिल्या.

(१६) यावेळी दस्तुर दिनार या हबशी खोजाच्या ताब्यात कुलबर्गा, सागर, आळंद हे जिल्हे आणि इतर किल्ले व भीमा आणि तुंगभद्रा या नद्यांमधील जिल्हे एवढा प्रदेश होता. हिजरी ९०१ या वर्षी (इ. स. १४९५) आपण आपले स्वतंत्र राज्य प्रस्थापित करावे अशी ईर्ष्या त्याला निर्माण झाली. या इच्छेने प्रेरित होऊन त्याने मलिक अहमद बहरी याजबरोबर संधान बांधले. त्याने मलिक अहमदला असे कळविले की ज्याप्रमाणे फतेउल्ला इमादउल्मुल्क याने वऱ्हाडात युसुफ आदिलशहा-बरोबर संगनमत करून शाही चिन्हांचा स्वीकार केला, तद्वत आपण मला शाही चिन्हांचा स्वीकार करण्यासाठी पाठिंबा दिल्यास आपल्या मैत्रीला ते साजेलसेच होईल. मलिक अहमद बहरी याचा बाप निजामउल्मुल्क याने दस्तुर दिनार याला आपला मुलगा म्हणून मानलेले होते. त्यामुळे मलिक अहमदच्या पाठिंब्याची आपण अपेक्षा केली तर त्यात काही वावगे नाही असे दस्तुर दिनार याला वाटले. असा विचार मनाशी करून दस्तुर दिनार याने छत्रचामरादी राजचिन्हे स्वीकारली. [३] (१६) त्यानंतर बहमनींची राजधानी अहमदाबाद बिदरच्या अंकित असलेले अनेक जिल्हे त्याने बळकाविले आणि कासीम बरीदच्या अधिकाऱ्यांची हकालपट्टी केली.

(१७) कासीम बरीद याने याप्रसंगी युसुफ आदिलखानाकडे मदतीची मागणी केली. त्याप्रमाणे युसुफ आदिलखानाने आपले सेनानी गजनफर बेग, दर्याखान आणि इतर अधिकारी यांना बहमनी सुलतानाच्या मदतीकरता रवाना केले. त्याबरोबरच त्याने महमूदशहाला लिहून कळविले की या स्वारीवर मी स्वतःच येणे योग्य होते. परंतु मी स्वतः आलो असतो तर दस्तुर दिनारच्या मदतीला आपल्या सर्व सैन्यासहित मलिक अहमद बहरी याने स्वतःच जाण्याचे ठरविले असते ही

शक्यता माझ्या नजरेसमोर आली. असे झाले तर युद्ध निष्कारणच लांबेल. यानंतर कालांतराने बातमी आली की मलिक अहमद बहरीच्या चिथावणीवरून ख्वाजाजहान दक्कनी याने बरेच मोठे सैन्य घेऊन दस्तुर दिनारच्या मदतीकरता परंड्याहून कुलबर्ग्याकडे कूच केले आहे. त्याबरोबरच मलिक अहमद हा देखील कूच करून जाण्याची तयारी करीत आहे. अशा परिस्थितीत आपण आपल्या फौजेला जाऊन मिळणे श्रेयस्कर असा युसुफ आदिलखानाने विचार केला. त्याप्रमाणे त्याने महमूदशहा बहमनी आणि कासीम बरीद यांजबरोबर संपर्क साधला आणि त्वरेने आपल्या सर्व सैन्यासहित दस्तुर दिनारविरुद्ध चाल केली. त्यांना विरोध करण्यासाठी दस्तुर दिनारने चाल केली. त्याच्याजवळ ८००० घोडेस्वार, बव्हंशी हबशी आणि परण्ड्याचा ख्वाजाजहान याच्या हाताखाली मलिक अहमद बहरीने साहाय्यार्थ पाठविलेले १२००० सैनिक होते. दोन्ही फौजांत घनघोर लढाई झाली. दस्तुर दिनारचा पराभव होऊन त्याला कैद करण्यात आले. कासीम बरीदच्या सांगण्यावरून महमूदशहाने त्याला ठार मारण्याचीच शिक्षा दिली असती परंतु तसे झाल्यास कासीम बरीदचे स्थान अधिक बळकट होईल आणि तसे होऊ देणे इष्ट नाही असे वाटून युसुफ आदिलखानाने त्याचेबाबत रदबदली केली. दस्तुर दिनारकडे पुन्हा कुलबर्ग्याचा ताबा देण्यात आला. यानंतर महमूदशहाची भेटसुद्धा [३] (१७) न घेता युसुफ आदिलखान विजापूरला परत आला. महमूदशहा आणि दस्तुर दिनार हे आपापल्या राजधान्यांकडे निघून गेले. दस्तुर दिनारला येऊन मिळण्यासाठी मलिक अहमद बहरी याने कूच केले होते. दोन्ही पक्षात तह झाल्याचे जेव्हा त्याला समजले तेव्हा तो देखील अहमदनगरकडे परत फिरला.

(१८) हिजरी ९०३ (इ. स. १४९७) या वर्षी महमूदशहा बहमनीने युसुफ आदिलखानाची अल्पवयीन मुलगी बिबी मुसती हिची आपला मुलगा अहमदशहा याजबरोबर विवाह करण्यासाठी मागणी केली. कुलबर्गा हे ठिकाण विवाहाचा साखरपुडा करण्यास योग्य आहे असे ठरवून महमूदशहा आणि युसुफ आदिलखान तेथे येऊन पोहोचले. या घटनेमुळे आपली फार मोठी मानहानी झाली असे दस्तुर दिनार याला वाटले. याप्रसंगी युसुफ आदिलखानाने महमूदशहाला खाजगीरित्या असे सांगितले की महमूदशहाची जर कासीम बरीदला अधिकारावरून काढून टाकण्याची इच्छा असेल तर त्याने आपल्याकडे (विजापूरकडे) दस्तुर दिनारच्या ताब्यात हल्ली असलेले जिल्हे सोपवून द्यावे. कारण विजापूरच्या ताब्यातील मुलूख आणि कासीम बरीदचा जहागिरीचा प्रदेश यामध्ये दस्तुर दिनारच्या ताब्यातील जिल्हे आहेत. हे जिल्हे जर आपल्या ताब्यात आले तर त्यामध्ये सैन्य घुसविण्याची सोयिस्कर सबब आपल्याला मिळेल आणि या बेताची खबर मलिक अहमद बहरी अथवा कासीम बरीदला मदत करण्याची ज्यांची इच्छा आहे त्यांच्या कानावर जाण्याचे अगोदर कासीम बरीदची हकालपट्टी करण्याची संधी आपल्याला मिळेल.

महमूदशहाने या योजनेला आपली मान्यता दिली आणि त्याप्रमाणे वरील जिल्हे युसुफ आदिलखानाकडे सोपविले. दस्तुर दिनारच्या अधिकाऱ्यांची हकालपट्टी करण्यात आली. (युसुफ आदिलखानाचा) प्रतिकार करणे शक्य न झाल्यामुळे दस्तुर दिनारने वरील जिल्ह्यांव्यतिरिक्त असलेल्या आपल्या प्रदेशात गोवळकोंड्याचा सुलतान कुलीकुतुबखान याचा दुय्यम म्हणून राहण्यास मान्यता दिली. या घटनेमुळे कासीम बरीद घाबरून गेला. आपली मानहानी झाली आहे असे त्याला वाटले. तो महमूहशहाला सोडून निघाला आणि आपल्या अनुयायांना बरोबर घेऊन त्याने आळंदकडे कूच केले.

(१९) यानंतर युसुफ आदिलखानाने महमूदशहाला बरोबर घेऊन [३](१८) कासीम बरीदवर चाल करण्यासाठी कूच केले. महमूदशहाबरोबर सुलतान कुली कुतुबशहा आणि मलिक इलियास हे होते. कासीम बरीदचा त्यांनी गुंजोटी या गावापाशी पराभव केला. पराजित कासीम बरीदने निरनिराळ्या किल्ल्यांचा आश्रय घेतला. या विजयानंतर सोन्याच्या झालरीने मढविलेला एक उंची गालिचा जमिनीवर पसरण्यात आला. महमूदशहाने युसुफ आदिलखानाचा हात धरून त्याला आसनावर बसण्यास सांगितले. युसुफ आदिलखान या गोष्टीला प्रथम अनुमती देईना परंतु महमूदशहाने अतिशय आग्रह केल्यावर त्याने आसन स्वीकारले. या बैठकीत असे ठरले की पुढील वर्षी उपस्थित असलेल्या सर्वांनी कूच करून जावे आणि कासीम बरीदची सत्ता पूर्णपणे उखडून काढावी. वर उल्लेखिलेल्या लढाईत मलिक इलियास हा ठार मारला गेला. त्याची जहागिर युसुफ आदिलखानाने त्याचा मुलगा महमद याला बहाल केली आणि त्याला ऐनउल्मुल्क ही पदवीही दिली. यानंतर महमूदशहाला सोडून युसुफ आदिलखान विजापूराकडे परतला.

(२०) पुढील वर्षी युसुफ आदिलखानाने दस्तुर दिनारविरुद्ध चाल केली. परंतु मलिक अहमद बहरी त्याच्या साहाय्यार्थ चालून आल्यामुळे युसुफने बिदरच्या दिशेने माघार घेतली. तेथे त्याला सुलतान कुली कुतुबखान आणि वऱ्हाडचा इमाद-उल्मुल्क यांजकडून मदतीची आश्वासने मिळाली. यावर दस्तुर दिनार आणि मलिक अहमद बहरी यांनी प्रत्यक्ष संघर्षाचा प्रसंग आणू देण्याचा धोका न घेता आपापल्या राजधान्यांकडे कूच केले. विजापूरला परतल्यानंतर युसुफ आदिलखानाने मलिक अहमद बहरी आणि इमादउल्मुल्क यांजकडे आपले वकील रवाना केले. त्याने असा प्रस्ताव मांडला की अनेक सार्वभौम सत्ताधिशांनी राज्य करण्याला दक्षिण देश (विस्ताराने) अतिशय लहान आहे. तरी आपण तिघांनी आपल्या सुरक्षिततेसाठी एकजूट करावी आणि सबंध देश व्यापून टाकण्याच्या दृष्टीने पाऊले टाकावी. दीर्घ वाटाघाटीनंतर असे ठरले की माहूर, रामगीर, आणि खुदावंदखान हबशी याच्या ताब्यातील सर्व प्रदेश इमादउल्मुल्क याने घ्यावा; दौलताबाद, अंतूर, जालना [३](१९) हे किल्ले आणि या किल्ल्यांपलीकडील गुजरातच्या सरहद्दीपर्यंत पसरलेला सर्व प्रदेश

—२५

मलिक अहमद याने घ्यावा; युसुफ आदिलखानाने आपल्या वाटणीचा प्रदेश म्हणून दस्तुर दिनार आणि ऐनउल्मुल्क यांच्या ताब्यातील मुलुख हिसकावून घ्यावा; आणि कासीम बरीदला सुलतान कुली कुतुबउल्मुल्क याचा प्रदेश व्यापण्याची परवानगी देण्यात यावी. हा प्रदेश त्याने राजधानीचे शहर अहमदाबाद बिदर आणि बिदरच्या सभोवताली असलेला इतर मुलुख यांचा अंकित म्हणून सांभाळावा. या तहाच्या अटीप्रमाणे असे ठरले की या तहात सामील असलेल्या पक्षांनी या तहाने आखून दिलेल्या योजनेशी विसंगत असे काहीही करू नये. परंतु तसा प्रसंगच निर्माण झाल्यास या योजनेप्रमाणे कृती करण्यासाठी एकजूट निर्माण करावी.

(२१) या तहाच्या अटीप्रमाणे युसुफ आदिलखानाने ऐनउल्मुल्क हा आपले सार्वभौमत्व मान्य करण्यास राजी आहे किंवा नाही याची प्रचीती घेण्यासाठी त्याच्याकडे आपल्या समक्ष ताबडतोब हजर होण्यासाठी याने असा हुकूम रवाना केला. यापूर्वी युसुफ आदिलखान केव्हाही त्याला लिहिताना समतेच्या भूमिकेवरून लिहीत असे. ऐनउल्मुल्क याने वरील आज्ञेचा मोठ्या आनंदाने स्वीकार केला. त्याने असे जाहीर केले की आपल्या एकनिष्ठेला कसोटीला लावल्यानंतर युसुफ आदिलखान आपल्याला एकनिष्ठ मानतो अशी आपली खात्री झाली आहे. त्याने या प्रसंगाबद्दल गोव्याच्या किल्ल्यात एक आठवडाभर आनंदोत्सव साजरा केला आणि ६००० घोडेस्वार घेऊन विजापूरकडे कूच केले. तेथे युसुफ आदिलखानाने तो आपला एक सामान्य नागरिक आहे असे समजून त्याची भेट घेतली आणि एकाद्या सिंहासनाभिषिक्त राज्याधिपतिप्रमाणे त्याच्याकडून आपले आगतस्वागत करून घेतले. यानंतर त्याने ऐनउल्मुल्क याला मानाचा पोषाख अर्पण केला

(२२) वर उल्लेखिलेल्या दक्षिण देशाचे विभाजन करणाऱ्या तहाप्रमाणे जर कृती झाली तर त्यात आपला संपूर्ण नाश ओढविणार आहे हे जेव्हा दस्तुर दिनार याला कळून चुकले तेव्हा त्याने अमीर बरीद याजकडे मदतीची याचना केली. अमीर बरीद ह्याने आपल्या बापाच्या मृत्यूनंतर त्या वेळी महमूदशहा बहमनीचा वजीर म्हणून सूत्रे हाती घेतली होती. अमीर बरीद याने दस्तुर दिनार याला मदत [३] (२०) करण्यासाठी म्हणून ३००० घोडेस्वार रवाना केले. दस्तुर दिनार याने भीमा नदीच्या काठावर तळ दिला. या ठिकाणी त्याला परंड्याचा ख्वाजाजहान आणि त्याचा भाऊ जैनखान हे येऊन मिळाले. ख्वाजाजहान आणि जैनखान यांना उपरिनिर्दिष्ट विभाजनाच्या कराराच्या भागिदारीतून मलिक अहमद याने वगळले होते. ते दोघेजण आपल्याबरोबर ५००० घोडेस्वार घेऊन आले. या वेळी मलिक अहमद हा दौलताबाद जिंकून घेण्यात आणि गुजरातच्या सुलतानाने त्याच्यावर केलेल्या आक्रमणापासून आपला बचाव करण्यात गुंतला होता.

(२३) आपले शत्रू आपल्यापेक्षा संख्याबलाने वरचढ आहेत याची फिकीर न करता युसुफ आदिलखानाने आपल्या फौजेची जमवाजमव केली. विजयनगरच्या

सैन्यापासून घेतलेली लूट त्याने आपल्या फौजेत मुक्त हस्ताने वाटून दिली. त्यानंतर त्याने विजापूरहून कूच केले आणि शत्रूपासून दहा मैल अंतरावर त्याने आपला तळ दिला. दुसऱ्या दिवशी त्याने आपल्या फौजेची युद्धासाठी तयारी केली. गजनफर बेग याचा भाऊ महमद कुली बेग याच्या हाताखाली २००० निवडक घोडेस्वार आघाडीचे म्हणून त्याने पुढे रवाना केले. शत्रूच्या छावणीपासून दोन मैल अंतरावर तळ देऊन त्याचे लक्ष वेधून घेण्यासाठी हल्लेखोरांच्या टोळ्या शत्रूवर पाठविण्याची त्याने महमद कुली बेग याला आज्ञा दिली. त्याच वेळी दस्तुर दिनार याजकडे त्याने निरोप पाठवून त्याला असे आश्वासन दिले की जर तो शरण जाण्यास आणि आपले सार्वभौमत्व मानण्यास तयार असेल तर आपल्या सरकारात आपण त्याला आणि त्याच्या सर्व अनुयायांना मोठे मानाचे स्थान देण्यास तयार आहो. परंतु मूर्खपणामुळे आपण पुढे केलेला सहकार्याचा हात झिडकारण्याची त्याला दुर्बुद्धी झाली तर त्याचे भवितव्य पुढे होणाऱ्या युद्धाचा निकालच ठरवील.

(२४) दस्तुर दिनार याने युसुफ आदिलखानाच्या अटी झिडकारल्या आणि हबशी घोडेस्वारांची एक मोठी तुकडी त्याने युसुफ आदिलखानाच्या आघाडीवर आलेल्या सैनिकांवर हल्ला करण्यासाठी पुढे रवाना केली. या तुकडीचा पराभव झाला. त्यातील सैनिकांची भयंकर कत्तल झाली आणि अनेक हत्ती आणि घोडे विजयी पक्षाच्या हाती पडले. दुसऱ्या दिवशी सकाळी शत्रूशी सामना देण्यासाठी [३] (२१) युसुफ आदिलखानाने चाल केली आणि शत्रूच्या छावणीजवळ पुढीलप्रमाणे आपल्या सैन्याची व्यूहरचना केली. गजनफर बेग उजव्या फळीवर, हैदर बेग ताब्रिजी डाव्या फळीवर आणि खुद्द युसुफ आदिलशहा निवडक दलासमावेत आघाडीच्या मध्यावर अशी सैनानींची नियुक्ती झाली. त्याशिवाय मिर्जा जहांगीर कुमी याच्या हाताखाली प्रतिहल्ला चढविणाऱ्या लष्करी शिपायांच्या तुकड्या डाव्या फळीबरोबर देण्यात आल्या. दस्तुर दिनार याला आपल्या संख्याबलाचा आत्मविश्वास वाटत होता. त्यानेही आपल्या फौजेला युद्धासाठी उभे ठाकले. हिंदुस्थानात त्या काळी प्रचलित असलेल्या युद्धतंत्राप्रमाणे दस्तुर दिनारच्या सर्व सैनिकांनी लोखंडी चिलखते घातलेली होती. त्याने आपले गजदळ आघाडीवरील निरनिराळ्या भागांत विखुरले होते आणि भडिमार करणारी यंत्रे सेनादलाच्या समोर आणून उभी केली होती. युद्धाला तोंड लागले आणि मिर्जा जहांगीर याने प्रथम चाल करून विजेच्या वेगाने शत्रूवर हल्ला चढविला. त्याच वेळी गजनफर बेग आणि हैदर बेग यांनी एकसमयावच्छेदेकरून उजव्या आणि डाव्या फळीवरून शत्रूवर इतक्या प्रचंड वेगाने चाल केली की त्यांच्या हल्ल्याच्या माऱ्यापुढे कोठल्याही प्रतिकाराचा टिकाव लागला नाही. परमेश्वराची जणू काही तशी इच्छा होती म्हणूनच की काय या हल्ल्यामध्ये दस्तुर दिनार मारला गेला. भयचकित झाल्यामुळे गोंधळून गेलेल्या त्याच्या सैनिकांनी रणांगणातून पळ काढला. गजनफर बेग याला या धुमश्चक्रीत जखम झाली होती. तो युसुफ आदिलखानाच्या

नजिक आला आणि त्याचे अभिनंदन करण्यासाठी म्हणून त्याने आणि इतर सरदारांनी युसुफ आदिलखानापुढे गुडघे टेकून त्याला मानाचे मुजरे केले. विजयश्रीने माळ घातल्यामुळे प्रचलित पद्धतीला अनुसरून त्यांनी युसुफ आदिलखानाच्या मस्तकाभोवती द्रव्य आणि हिरे ओवाळून टाकले. युसुफ आदिलखानाने आपला साहसी भाऊ गजनफर बेग याच्या डोळ्यांचे आणि कपाळाचे चुंबन घेतले आणि त्याला गाढ आलिंगन दिले. त्याने आपल्या देखरेखीखाली गजनफर बेगच्या जखमांना औषधोपचार केला, परंतु हे सर्व व्यर्थ गेले. कारण पवित्र कुराणाच्या वचनात सांगितल्याप्रमाणे—

"जेव्हा मृत्यूची सावट पडते तेव्हा आपण एक क्षणभरही त्याला अडवू शकत नाही."

तीन दिवस आणि रात्री हा वीरपुरुष मृत्यूशी अखंड झुंज देत होता पण अखेरीस तो या नश्वर जगाचा त्याग करून गेला. [३] (२२)

(२५) गजनफर बेगच्या मृत्यूमुळे युसुफ आदिलखानाला अतिशय दुःख झाले. परंतु त्याने त्याच्या उत्तरक्रियेचे सर्व संस्कार पार पाडले आणि युद्धासाठी कंबर कसून कुलबर्गा, सागर आणि मृत दस्तुर दिनारच्या ताब्यातील सर्व किल्ले आणि प्रदेश त्याने जिंकून घेतला. आपल्या विश्वासातील अधिकाऱ्यांकडे त्या प्रदेशाचा ताबा त्याने सोपविला. त्यानंतर मोठ्या विजयोन्मादाने तो विजापूरकडे परत फिरला. शहरात परत आल्यावर त्याने मिर्जा जहांगार आणि हैदर बेग यांना त्यांनी युद्धात दाखविलेल्या शौर्याबद्दल राज्यातील सर्व अमिरांमध्ये मानाचे स्थान दिले. दस्तुर दिनारबरोबर झालेल्या युद्धात ज्या ज्या अधिकाऱ्यांनी आणि सैनिकांनी मर्दुमकी गाजविली होती त्या सर्वांवर त्याने मानमरातब आणि बक्षिसी यांची खैरखैरात केली.

(२६) याप्रमाणे युसुफ आदिलखान आपल्या कर्तृत्वाच्या जोरावर ऐश्वर्याच्या शिखरावर पोहोचला. यासमयी त्याने एक धार्मिक संकल्प पार पाडण्याचे ठरविले. अनेक वर्षांपासून हा संकल्प पार पाडण्याचा त्याने आपल्या मनामध्ये निश्चय केला होता. हा हेतू मनात धरून त्याने हिजरी ९०८ (इ. स. १५०२) या वर्षी आपल्या प्रमुख नागरिकांची एक परिषद भरविली. या परिषदेला त्याने मिर्जा जहांगीर, हैदर बेग आदि शिया पंथीय मंडळी, त्याचप्रमाणे शिया पंथ अनुसरणारे सय्यद अहमद हिरवी आणि इतर विद्वान मंडळी यांनाही पाचारण केले. त्यांच्या समोर त्याने भाषण केले. भाषण करतांना त्याने सांगितले की खुद्द महमद पैगंबर आपल्या स्वप्नात आले होते आणि आपल्याला आज जे मानाचे स्थान प्राप्त झाले आहे त्याचे भविष्य कथन करून त्यांनी आपले अभिनंदन केले. त्याच वेळी आपण असा निश्चय केला की जर कधीकाळी स्वप्नात झालेला दृष्टान्त फलद्रूप झाला तर इमामांनी पुरस्कारिलेल्या धर्मतत्त्वांचा (म्हणजे शिया पंथाचा) आपण प्रचार करू आणि त्यांच्या नामाभिधानाचा जयजयकार करून व्यासपीठांना दुमदुमुन टाकू. आपल्या वरील निश्चयाला ज्यावेळी तिम्मराज आणि बहादूर गिलानी यांनी आपल्या प्रदेशावर हल्ला केला आणि

आपल्या हातातून राज्याची सर्व सूत्रे जवळजवळ हिसकावून घेतली त्या वेळी आपण उजाळा दिला. आता आपण जमलेल्या सर्व मंडळींनी वरील गोष्ट कृतीत उतरविण्यास हीच वेळ योग्य आहे किंवा नाही याबद्दल मत द्यावे अशी माझी इच्छा आहे. [३] (२३)

(२७) जमलेल्या मंडळींनी आदिलशाही घराण्याचा भाग्योदय व्हावा यासाठी एकमुखाने परमेश्वराची प्रार्थना केली. जमलेल्यांपैकी काहींनी आदिलशहाच्या ठाम निश्चयाला अनुमती दर्शविली तर त्यांच्यापैकी जे सुज्ञ होते त्यांनी असे मत प्रकट केले की आपली सत्ता अजून केवळ बाल्यावस्थेत आहे; महमूदशहा बहमनी हा जरी दुर्बळ असला तरी त्याला अजून सर्वजण दक्षिण देशाचा कायदेशीर सुलतान म्हणून मान्यता देतात; एवढेच नव्हे तर आपल्या स्वतःच्या अमीरउमरावांपैकी तुर्क, दक्षिणी आणि हबशी हे सुन्नी पंथाचे अनुकरण करणारे आहेत आणि त्याशिवाय आपल्याभोवती पसरलेल्या दक्षिणेतील राज्यांचे सुलतान, मलिक अहमद निजाम-उल्मुल्क बहरी, अमीर बरीद आणि इतर हे आपापल्या धार्मिक भावनांचे पालन करण्याबाबत फार काटेकोर आणि आस्थेवाईक आहेत. अशा परिस्थितीत राज्यातील स्थित धर्मपंथामध्ये बदल घडवून आणल्यास आपल्या एकट्याच्या ताकदीवर निभावून नेता येणार नाही एवढ्या विरोधी शक्ती एकत्र येण्याची अधिक शक्यता आहे. यावर युसुफ आदिलशहाने उत्तर दिले की ज्या परमेश्वराने अत्यंत चांगुलपणाने आपल्याला राज्यपदावर चढविले आहे त्या परमेश्वराला साक्ष ठेवून आपण प्रतिज्ञा केली आहे आणि आपल्याला असा पूर्ण विश्वास आहे की त्या प्रतिज्ञेची पूर्तता केल्यावर त्याच परमेश्वराचा वरदहस्त आपल्याला पूर्णपणे पाठिंबा देईल. याच वेळेला अशी बातमी आली की पर्शियाचा सुलतान शहा इस्माईल सफवी याने आपल्या राज्यात सर्वत्र शिया धर्माची स्थापना केली आहे. युसुफ आदिलखान हा सफवी घराण्याच्या परंपरेवर विश्वास ठेवणारा होता. या बातमीने त्याचा निश्चय दृढतर झाला. आपली योजना कृतीत उतरविण्यासाठी त्याने ताबडतोब उपाययोजना केली.

(२८) त्यानंतर एका शुभ दिवशी विजापूरच्या किल्ल्यातील भव्य मशिदीत त्याने मोठ्या थाटामाटाने आणि समारंभाने पदार्पण केले. युसुफ आदिलखानाच्या आज्ञेने मदिनेतील एक पूज्य सय्यद नकीबखान हा व्यासपीठावर उभा [३] (२४) राहिला आणि शिया पंथियांच्या पद्धतीप्रमाणे त्याने अली हा परमेश्वराचा मित्र असल्याचा आपण दाखला देत आहोत अशी नमाज पढण्यासाठी मोठ्याने आरोळी दिली आणि त्यानंतर त्याने १२ इमामांच्या नावाने खुत्ब्याचे जाहीररित्या २८३□
पठण केले. हिंदुस्थानामध्ये जाहीररित्या अशा तऱ्हेचा विधी घडवून आणण्यांचे धाडस दाखविणारा युसुफ आदिलशहा हा पहिलाच सुलतान होता. अशा तऱ्हेचा विधी करण्याचे धैर्य युसुफ आदिलशहाने दाखविले तरीसुद्धा आपल्या प्रजेने साहिबाच्या २८४□
संबंधी बदनामीकारक आणि शिवराळ भाषा उच्चारण्यास त्याने प्रतिबंध केला. याचा परिणाम असा झाला की धर्म वेडाचे भयानक विष इतस्ततः फैलावले जाण्यास

ओघानेच प्रतिरोध झाला. यामुळे जाफरची विद्वान शिष्यमंडळी आणि त्याचप्रमाणे महमद हनीफ याने पुरस्कारिलेल्या धर्मतत्त्वांचा गाढा अभ्यास केलेली मंडळी आणि शिया पंथाचे पालन करणारे प्रजाजन हे सर्व मित्रत्वाने एकत्र नांदू लागले. निरनिराळ्या पंथियांच्या मशिदीमध्ये प्रत्येकजण दुसऱ्याच्या धर्मपालन विधीमध्ये हस्तक्षेप न करता आपापल्या धर्मश्रद्धेप्रमाणे स्वतःला प्रणीत असलेल्या परमेश्वराचे पूजन करू लागले. जणू काही कायद्याने आखून दिल्याप्रमाणे चाललेल्या या शिस्तबद्ध संयमी वागणुकीकडे पाहिल्यानंतर धर्मगुरू आणि तडीतापसी यांना अतिशय विस्मय वाटला. युसुफ आदिलशहाच्या अंगी अद्भूत कर्तृत्वशक्ती वसत आहे आणि त्या शक्ती-मुळेच हा चमत्कार घडून आला आहे असे त्यांनी प्रतिपादन केले. प्रस्तुत ग्रंथकर्त्याच्या मनात हे ऐकल्यानंतर काही सुलतानांनी धर्मपालनाच्या बाबतीत जी सहनशीलता दाखविली त्या संबंधात काही आख्यायिका येतात. वाचकांच्या माहितीसाठी त्या याठिकाणी सादर कराव्या असे प्रस्तुत ग्रंथकर्त्याला (फरिश्ता) वाटते. त्या आख्यायिका पुढीलप्रमाणे आहेत--

(२९) पर्शियामध्ये मौलाना गियासुद्दीन नावाचा एक अतिशय सुप्रसिद्ध अवलिया होता. त्यांच्या अंगी असलेल्या कर्तृत्वामुळे आणि त्याच्या सत्चारित्र्यामुळे त्याच्या-बद्दल लोकांना अतिशय आदर वाटत असे. त्याला एकदा इब्राहीम आदिलशहाने विचारले की इस्लामच्या सर्व पंथांमध्ये श्रेष्ठ पंथ कोणता ? त्यावर त्याने [३] (२५) उत्तर दिले की एखाद्या राजवाड्यामध्ये एकदा श्रेष्ठ सम्राट आसनस्थ झाला आहे. त्या राजवाड्यामध्ये प्रवेश करण्यासाठी अनेक दरवाजे आहेत. त्यातील कोणत्याही दरवाजाने तुम्ही गेलात तरी तुम्हाला सम्राटाचे दर्शन घडते आणि सम्राटाच्या समक्ष तुम्ही जाऊ शकता. तुमचे कार्य आणि सिद्धी त्या सम्राटाबरोबर आहे. त्या सम्राटाकडे जाण्यासाठी असलेल्या दरवाजाबरोबर नाही. इब्राहीम आदिलशहाने त्या अवलियाला फिरून विचारले की त्याच्या मते सर्वोत्कृष्ट पंथ कोणता ? त्याने उत्तर दिले की प्रत्येक पंथातील अत्युत्कृष्ट व्यक्ती ही नेहमीच श्रेष्ठतर पंथाचे पालन करीत असते. या उत्तराने इब्राहीम आदिलशहा खूष झाला आणि त्याने मौलाना गियासुद्दीनवर बक्षिसांची खैरात केली.

(३०) अशारितीने शियापंथियांच्या रिवाजाप्रमाणे युसुफ आदिलशहा याने विजापूर राज्यात खुत्बा वाचला आणि शिया पंथाची तत्त्वे प्रस्थापित केली. त्याचेच अनुकरण दर्याखान, फखउल्मुल्क तुर्क आणि इतर प्रमुख अमिरांनी केले आणि शिया पंथाचा स्वीकार केला. परंतु काही कट्टर सुन्नींनी तसे करण्याचे नाकारले आणि युसुफ आदिलशहाची चाकरी सोडून जाण्याची आपली इच्छा प्रकट केली. पंथपरि-वर्तनाच्या सार्वजनिक प्रतिक्रियेची खबर जेव्हा युसुफ आदिलशहाच्या कानावर गेली तेव्हा त्याने राज्यातल्या प्रत्येक व्यक्तीला आपापल्या मताप्रमाणे धर्मपालन करण्याची मुभा दिली. "माझा धर्म माझ्यापाशी आणि तुमचा तुमच्यापाशी" या तत्त्वाचा त्याने

स्वीकार केला. त्यामुळे अखेर सर्वत्र समाधानाचे वातावरण निर्माण झाले. या सुमारास युसुफ आदिलशहा हा ऐनउल्मुल्क गिलानी याच्या वाढत्या वर्चस्वामुळे संत्रस्त झाला आणि त्याने त्याची सैन्यातील मनसब खालसा केली. ऐनउल्मुल्कचा बाप हयात असताना त्याच्या ताब्यात असलेले जिल्हे आदिलशहाने आपल्याकडे घेतले आणि ऐनउल्मुल्कला आपला चरितार्थ चालविण्यासाठी त्या जिल्ह्यांच्या बदली हुक्केरी आणि बेळगावची जहागिरी दिली. दरबार सोडून त्याने आपल्या जहागिरीच्या गावी जावे आणि आपल्या मताप्रमाणे धर्मतत्त्वाचे पालन करावे अशी सुभाही त्याने त्याला दिली. त्याचप्रमाणे सर्व सुन्नी अमिरांना आपापल्या जहागिरी-मध्ये साहिबाच्या नावे खुत्ब्याचे पठण करण्यास आपली परवानगी त्याने जाहीर केली आणि सार्वजनिकरित्या आपल्या मताप्रमाणे पूजाअर्चनाचे विधी प्रत्येकाने केल्यास त्याला आपला विरोध नाही असे त्याने सांगितले. युसुफ आदिलशहाने [३](२६) जरी इतके उदारमतवादी धोरण स्वीकारले तरी देखील सुन्नी पंथाच्या कट्टर प्रमुख अनुयायांच्या वागणुकीवर सक्त नजर ठेवणे त्याला आवश्यक वाटले.

(३१) मलिक अहमद बहरी आणि अमर बरीद हे सुन्नी पंथाचे कट्टर आणि आस्थेवाईकपणे अनुकरण करणारे होते. दक्षिणेमध्ये प्रचलित असलेल्या धर्मामध्ये याप्रमाणे होत असलेला आमूलाग्र बदल पाहून त्यांना धास्ती वाटली आणि त्यांनी या परिवर्तनाचा कडक शब्दांत निषेध केला. अखेर त्यांनी दोस्तीचा तह करून आदिलशहाच्या मुलखावर आक्रमण केले. अमीर बरीद याने गुंजोटी आणि युसुफ आदिलशहाने दस्तुर दिनारकडून हिसकावून घेतलेल्या अनेक जिल्ह्यांवर आपला कबजा केला, तर मलिक अहमद बहरी याने विजापूर दरबाराकडे आपले वकील पाठवून नळदुर्गचा किल्ला तावडतोब आपल्या स्वाधीन करण्याची मागणी केली. आपल्या प्रदेशावर विनाकारण झालेल्या ह्या आक्रमणाची युसुफ आदिलशहाला अतिशय चीड आली. त्याने संतापाने मलिक अहमद बहरीच्या पत्राला प्रत्युत्तर दिले आणि तावडतोब गुंजोटीवर चाल करून ते ठिकाण आपल्या कबजात घेतले. महमूद-शहा बहमनी आणि अमीर बरीद यांनी आता सुलतान कुली कुतुबउल्मुल्क, इमाद-उल्मुल्क आणि खुदावंदखान हबशी यांजकडे मदतीची याचना केली. सुलतान कुली हा अंतर्यामी शिया पंथाचा चाहता होता. परंतु अजून त्याने बहमनी सुलतानांचे वर्चस्व झुगारून दिले नसल्याकारणाने आपल्या अधिकाऱ्यांच्या सल्लामसलती-नुसार आपली फौज महमूदशहाच्या छावणीच्या दिशेने हलविली. परंतु इमादउल्मुल्क आणि खुदावंदखान यांनी निरनिराळ्या सबबी पुढे करून कालहरण केले आणि आदिलशहाविरुद्ध एकत्र झालेल्या दोस्तांना मिळण्याचे टाळले. यावर अमीर बरीद याने आपला मुलगा जहांगीरखान याला अहमदनगर येथे पाठविले. तेथे त्याने मलिक अहमद बहरी याची इतकी मनधरणी केली आणि त्याला इतके भरीस घातले की त्याने १०००० घोडेस्वार आणि तोफखान्याची एक तुकडी घेऊन त्याच्याबरोबर

कूच केले. यांत अमीर बरीद आणि सुलतान कुली कुतुबशहा यांच्या सैन्याची भर पडल्यावर एक प्रचंड फौज एकवटली गेली. या सेनासंभाराचे नाममात्र नेतृत्व महमूद-शहाकडे होते. या फौजेच्या मानाने युसुफ आदिलशहाची फौज कमजोर होती. तेव्हा आपल्यापेक्षा प्रबळ असलेल्या सेनेबरोबर तुंबळ लढाईचा प्रसंग आणणे [३] (२७) धोक्याचे आहे असा त्याने विचार केला. आपला अल्पवयी पाच वर्षांचा मुलगा इस्माईल याला त्याने सर्व संपत्ती आणि हत्ती यांसह आळंदहून विजापूरला रवाना केले. विजापूर शहराचे संरक्षण करणे आणि एकंदर परिस्थितीबाबत योग्य तो निर्णय घेणे ही कामे त्याने कमालखान दख्खनीवर सोपविली. यानंतर त्याने कुलबर्गा शहराचे संरक्षणासाठी दर्याखान आणि फख्रउल्मुल्क तुर्क यांची नियुक्ती केली आणि स्वतः ऐनउल्मुल्क आणि इतर अनेक परदेशी अधिकारी व त्याच्याशी पूर्णपणे एकनिष्ठ असलेले ६००० घोडेस्वार यांना घेऊन बीडकडे कूच केले. वाटेत त्याने मुलखाची जाळपोळ आणि नासधूस केली. युसुफ आदिलशहा आपल्या प्रदेशात लुटालूट करीत चालला आहे असे पाहून मलिक अहमद बहरी हा महमूदशहा बहमनी, अमीर बरीद आणि कुतुबउल्मुल्क यासहवर्तमान त्याच्या पाठलागावर निघाला. युद्धाची झळ आपल्या प्रदेशाला लागू नये म्हणून वरील मार्गाचा अवलंब युसुफ आदिलशहाने केला होता. त्याने आपल्या शत्रूबरोबर उघड उघड सामना देण्याचे जरी टाळले तरी त्याच्या-भोवती तो सतत घिरट्या घालीत राहिला. त्याच्या सैनिकांना त्याने त्राहिभगवान करून सोडले आणि त्यांची रसद त्याने तोडली. परंतु त्याच्या या हिकमतीत त्याला म्हणावे तितके यश आले नाही आणि त्याची फौज सारख्या दौडीने दमून गेली. तेव्हा त्याने प्रथम दौलताबादच्या आसमंतातला मुलूख उद्ध्वस्त केला आणि इमाद-उल्मुल्कच्या मैत्रीवर विसंबून तो वऱ्हाडात शिरला. इमादउल्मुल्क त्या सुमारास गावील येथे आपल्या सैन्यासहित छावणी करून होता. त्याने या वादात संपूर्ण तटस्थता पाळण्याचे आणि आपल्या प्रदेशाचे संरक्षण होईल एवढ्यापुरतेच या वादात लक्ष घालण्याचे ठरविले. अर्थात् इमादउल्मुल्क याने युसुफ आदिलशहाचे स्नेहभावाने स्वागत केले. परंतु आपण जर युसुफ आदिलशहाला उघड उघड पाठिंबा दिला तर त्याच्याविरुद्ध एकवटलेले दक्षिणेतील सुलतान वऱ्हाडवर स्वारी करतील असे त्याला वाटले म्हणून त्याने युसुफ आदिलशहाला असे सांगितले की त्याच्याविरुद्ध त्याच्या-शत्रूंनी केलेली एकजुट मोडून काढण्याची एखादी योजना आखली जाईतोपर्यंत सद्यस्थितीत त्याने बुरहाणपूरचा आसरा घेणेच योग्य होईल. इमादउल्मुल्क [३] (२८) याने युसुफ आदिलशहाच्या मनावर ठामपणे असेही बिंबविण्याचा प्रयत्न केला की शत्रूबरोबर समझोता घडवून आणण्याच्या दिशेने एक पाऊल म्हणून त्याने विजापुरात सुन्नी पंथाच्या चालिरितींचे पुनरुत्थापन करावे. इमादउल्मुल्क याने दिलेला सल्ला मानणे योग्य आहे अशी युसुफ आदिलशहाची खात्री पटली आणि त्याने त्यानुसार कमालखानाकडे हुकुमनामे रवाना केले. दरम्यान युसुफ आदिलशहाने इमादउल्मुल्क

याचा निरोप घेतला आणि बुरहाणपूरकडे कूच केले. खानदेशच्या सुलतानाने त्याचे त्याला साजेलशा इतमामाने आगत-स्वागत केले.

(३२) इकडे इमादउल्मुल्क याने आपल्या अगदी जवळच्या नात्यातील एका इसमास मलिक अहमद बहरी आणि सुलतान कुली कुतुबउल्मुल्क यांजकडे रवाना केले. त्याने त्याजबरोबर असा निरोप पाठविला की अमीर बरीद याला स्वतःसाठी विजापूर बळकाविण्याची इच्छा आहे आणि त्यासाठी त्याने धर्मरक्षणाच्या मिषाखाली युसुफ आदिलशहाचा नाश करण्याचा घाट घातला आहे. इमादउल्मुल्क याने पुढे असे कळविले की अमीर बरीद याच्या ताब्यात आता फारच थोडा प्रदेश आहे. अशा परिस्थितीत बहमनी सुलतानाच्या निव्वळ नावाखाली त्याला जर एवढी गोष्ट साध्य करता येणे शक्य झाले आणि पुढे-मागे त्याच्या अमलाखाली फार मोठा प्रदेश आला तर ओघानेच दक्षिणेतील आपल्या सर्वांचेच स्वातंत्र्य धोक्यात येईल. कोणत्याही परिस्थितीत कोणाही व्यक्तीला दुसऱ्याच्या धार्मिक बाबतीत हस्तक्षेप वा ढवळाढवळ करण्याचा यत्किंचितही अधिकार नाही. कारण सरतेशेवटी त्या सर्वसाक्षी परमेश्वरा-समोर प्रत्येकाला आपापल्या कृत्यांचा जबाब निश्चितच द्यावा लागेल. अशी जरी वस्तुस्थिती असली तरी देखील युसुफ आदिलशहाने आता शिया पंथाचे पालन करण्यासंबंधी काढलेला फतवा अधिकृतपणे मागे घेतला आहे आणि सुन्नी पंथाच्या तत्त्वांचे पुन्हा अंगीकरण केले जावे अशा तऱ्हेचा हुकूम विजापूरकडे रवाना केला आहे. अशा परिस्थितीत युसुफ आदिलशहाविरुद्ध युद्ध चालू ठेवण्यात आपल्या मते कोणतेही सयुक्तिक कारण आता दिसत नाही. आपल्या निरोपाचा समारोप करताना इमादउल्मुल्क याने मलिक अहमद बहरी आणि कुतुबउल्मुल्क यांना ठामपणे सांगितले की युद्ध करून स्वतःला कमकुवत करून घेण्याऐवजी आणि अमीर बरीद सारख्या कावेबाज व्यक्तीकडून फसविले जाण्याऐवजी तुम्ही आपापल्या राज्यांकडे परत जाणे हेच इष्ट होय. मलिक अहमद बहरी आणि सुलतान [३] (२९) कुली कुतुबउल्मुल्क हे इमादउल्मुल्कसारख्या वृद्ध आणि अनुभवी मुत्सद्याच्या उपदेशपर गोष्टी सांगण्याला अतिशय मानीत असत. त्याने केलेल्या कारणमीमांसेने त्यांची खात्री पटली आणि एका रात्री एकाएकी सुलतान महमूदशहाचा निरोपही न घेता ते आपापल्या राजधान्यांकडे चालते झाले.

(३३) आपले दोस्त आपल्याला एकाएकी सोडून का गेले याच्या कारणांची अमीर बरीद याला काहीच कल्पना नव्हती. त्याने इमादउल्मुल्क याजकडे विजापूरवर आक्रमण करण्यासाठी मदत मागितली. परंतु विफल वाटाघाटी करण्यातच बरेच दिवस निष्कारण मोडून त्याचा कालापव्यय झाला. दरम्यान युसुफ आदिलशहा हा बुरहाणपूराहून गावील येथे येऊन पोहोचला. आपण कोणत्या भयंकर परिस्थितीत सापडलो आहोत याची अमीर बरीदला आता जाणीव झाली. त्याने आपली छावणी तशीच सोडली आणि फक्त काही अनुचर बरोबर घेऊन त्याने सुलतान महमूदशहाला

बरोबर घेऊन पलायन केले. वऱ्हाडच्या फौजेने त्याची छावणी लुटून फस्त केली. युसुफ आदिलशहाने इमादउल्मुल्क याचा निरोप घेतला आणि जवळजवळ तीन महिन्यांच्या अनुपस्थितीनंतर तो विजापुराकडे परत फिरला. आपल्या शत्रूकडून आपल्याला आता काही भय नाही याबद्दल तो निश्चिंत झाला आणि त्याने सार्वजनिक-रित्या शिया पंथाचे आचार-विचार आचरणात आणण्यास पुन्हा सुरुवात केली. आणखी प्रदेश जिंकून आपल्या राज्याची वाढ करण्याचा विचार त्याने मनातून काढून टाकला आणि आपले सारे लक्ष त्याने राज्यातील परिस्थितीमध्ये सुधारणा घडवून आणण्याकडे केंद्रिभूत केले. या सुमारास त्याने पर्शियाचा राजा शहा इस्माईल सफवी याजकडे आपला वकील सय्यद अहमद हिरवी याला नजराणा आणि स्नेह-संबंधाचे निदर्शक असे आदेश देऊन रवाना केले आणि आपल्याला शिया पंथाच्या संस्थापनेमध्ये आलेल्या यशाचा वृत्तांत देणारी हकीकत त्याला कळविली.[२८५□]

(३४) हिजरी ९१५ | इ. स. १५१० | हिजरी ९१५ या वर्षी फिरंग्यांनी गोवा शहरावर अचानक हल्ला केला आणि गोव्याचा सुभेदार आणि अनेक मुसलमान प्रजाजन यांना ठार मारले. ह्या घटनेचा वृत्तान्त कळताच युसुफ आदिलशहाने अतिशय झपाट्याने ३००० निवडक दक्षिणी आणि परदेशी [३] (३०) सैनिकांना बरोबर घेऊन कूच केले आणि फिरंग्यांवर अचानक हल्ला करून किल्ला पुन्हा ताब्यात घेतला [२८६□] आणि अनेक फिरंग्यांना ठार मारले. तथापि काही फिरंग्यांनी आपल्या जहाजांत बसून समुद्राकडे पळून जाण्यात यश मिळविले. गोव्याच्या संरक्षणाची भरपूर तरतूद केल्यानंतर युसुफ आदिलशहा विजापूरला परतला. विजापूर येथे जलोदराच्या विकाराने त्याला मृत्यू आला. त्यावेळी त्याचे वय ७५ वर्षांचे होते. त्याने एकंदर २१ वर्षे मोठ्या वैभवाने राज्य केले. सय्यद अहमद हिरवी हा आदिलशहाच्या दरबारी मंडळींपैकी एक बराच काळ आदिल-शहाच्या दरबारात वास्तव्य करून होता. युसुफ आदिलशहा याच्या अंगी मुत्सद्दीपणा होता आणि मानवी स्वभावाचे त्याला नैसर्गिकतया आकलन करता येत असे, असे सय्यद अहमद हिरवी याने आपल्याला सांगितले असे शहा ताहिर म्हणतो. त्याच-प्रमाणे त्याला उत्तम व्यक्तिमत्त्व लाभले होते. त्याच्या अंगी उत्कृष्ट वक्तृत्वकला होती आणि ज्याप्रमाणे विद्वान म्हणून त्याला कीर्ती लाभली होती तितकीच औदार्य आणि शौर्य या गुणांबद्दल त्याची प्रसिद्धी होती. तो चतुर लेखक होता आणि उत्तम काव्याचा दर्दी आणि जाणकार होता. इतकेच नव्हे तर कधी कधी तो स्वतः काव्य-रचना करी. आदिलशहाच्या काळात संगीतकलेमध्ये जे नावाजलेले अग्रगणी होते त्या सर्वांपेक्षा युसुफ आदिलशहाच्या अंगी संगीताबद्दलची आवड आणि त्यामधील बारकावे जाणून घेण्याची बुद्धिमत्ता अधिक बाणली होती. या संगीताच्या मुकुट-मणींना त्याने भरपूर बिदागी देऊन आपल्या दरबारात हजेरी लावण्याबद्दल आवाहन केले. त्याने स्वतः दोन-तीन वाद्यांवर आपले अप्रतिम हस्तकौशल्य दाखवून सर्वांकडून

वाहवा मिळविली होती आणि अनेकदा संगीताच्या धुंद वातावरणात विहरत असताना त्याने स्वतः रचलेल्या काव्याला आपल्या गळ्यातील सुरांची साथ दिली होती. राजकारणाचा खेळ खेळत असताना जीवनातले सारे सुख त्याने भरपूर उपभोगले परंतु आपल्या राजकीय इर्षेच्या आड त्याने आपली सुखासिनता कधीही येऊ दिली नाही. आपल्या अधिकाऱ्यांना न्यायीपणाने आणि प्रामाणिकपणाने वागण्याबद्दल त्याची नेहमी ताकीद असे आणि तो आपल्या स्वतःच्या वर्तनाने जीवनातील ह्या अमोल मूल्यांशी आपण किती एकरूप झालो आहोत हे दाखवून देत असे. [३] (३१) त्याने पर्शिया, तुर्कस्तान आणि रोम या देशांमधून अनेक विद्वान मंडळी, साहसी कलंदर आणि अनेक नावाजलेले कलाकार आणि कारागीर यांना आपल्या दरबारात स्थायिक होण्यासाठी पाचारण केले. युसुफ आदिलशहाच्या उदार व्यक्तिमत्त्वाच्या छायेत या सर्वांनी सुखाने कालक्रमणा केली. युसुफ आदिलशहाच्या कारकिर्दीत विजापूरच्या किल्ल्याचे बांधकाम भरीव दगडाने करण्यात आले.

(३५) जेव्हा युसुफ आदिलखानाने विजापूरचे स्वतंत्र राज्य स्थापन केले तेव्हा त्याच्या कानावर असे आले की बहमनी राज्याच्या सरकारात मुकुंदराव मराठा आणि त्याचा भाऊ असे दोघेजण अधिकारपदावर होते. त्यांनी अनेक शेतकऱ्यांना आपल्याभोवती जमवून पळ काढला आहे आणि डोंगराळ मुलुखांत मजबूत आणि मोक्याच्या जागांचा त्यांनी आश्रय घेतला आहे व युसुफ आदिलखानाच्या सत्तेला विरोध करण्याचा ठाम निर्धार केला आहे. हे जेव्हा युसुफ आदिलखानाला कळले तेव्हा त्याने २००० घोडेस्वार आणि ५००० पायदळ घेऊन त्यांच्यावर चाल केली. युसुफ आदिलखानाबरोबर झालेल्या युद्धात मुकुंदरावाचा आणि त्याच्या भावाचा पराभव झाला आणि त्यांची बायकामुले युसुफ आदिलखानाच्या हाती लागली. यामध्ये मुकुंदरावाची बहीण होती. तिच्याशी युसुफ आदिलखानाने निक्का लावला आणि तिला बुबुजीखानम ही पदवी दिली. बुबुजीखानमपासून त्याला तीन मुली आणि इस्माईल नावाचा मुलगा झाला. युसुफ आदिलखानानंतर हाच गादीवर आला. तीन मुलींपैकी सर्वांत मोठी मरियम हिचे लग्न अहमदनगरचा बुरहाण निजामशहा बहरी याजबरोबर झाले. दुसरी खुदिजा हिचा विवाह गावील आणि वऱ्हाडचा सुलतान अल्लाउद्दीन इमादउल्मुल्क याजबरोबर झाले आणि तिसरी बिबी मुसीती हिचा विवाह यापूर्वीच सांगितल्याप्रमाणे कुलबर्ग्याचा अहमदशहा बहमनी याजबरोबर झाला.[२८७]

इस्माईल आदिलशहा [३] (३२-३३)

(३६) इस्माईल आदिलशहा हा जेव्हा तख्तावर आला तेव्हा राज्याचा कारभार व्यवस्थित तऱ्हेने करण्या इतके मोठेपण त्याच्या अंगी आले नव्हते. त्यामुळे राज्याच्या कारभाराची सारी सूत्रे कमालखान दख्खनी याच्या हाती

सोपविण्यात आली. कमालखान हा सुलतान महमूदशहा बहमनी दुसरा याच्या दरबारातील एक प्रतिष्ठित उमराव होता. परंतु युसुफ आदिलशहाने आपले स्वातंत्र्य पुकारल्यानंतर कमालखान याने युसुफ आदिलशहाकडे चाकरी पत्करली. युसुफ आदिलशहाने त्याला आपला मिरनोबत केले. यानंतर विजयनगरच्या तिम्मराजा-बरोबरच्या झालेल्या युद्धात त्याने असामान्य शौर्य गाजविले आणि युसुफ आदिल-शहाच्या तो खास मर्जीतला बनून त्याचे दरबारी वजन वाढले, इतके की त्याच्या हाती मुख्य वजिरीचे अधिकार आले. आपल्या अंतःकाळी युसुफ आदिलशहाने त्याला बोलावू पाठविले आणि आपला मुलगा इस्माईल हा वयात येईतोपर्यंत त्याचा राज-प्रतिनिधी म्हणून काम बघण्याची त्याला आज्ञा केली. त्याचप्रमाणें त्याने दर्याखान, फखउल्मुल्क, मिर्जा जहांगीर, हैदर बेग आणि राज्याचे इतर अधिकारी यांना आपापसात एकोप्याने वागण्याचे आणि कमालखानाशी मैत्रीचे संबंध ठेवण्याबद्दल अतिशय कळकळीने आवाहन केले. युसुफ आदिलशहाचा हा आदेश ध्यानात ठेवून हे सर्व कमालखानाला आपला वरिष्ठ मानून त्याला योग्य तो मान देत. त्याचप्रमाणे राज्याची सर्व सूत्रे त्याच्या मार्गदर्शनावर सोपवून त्याने दिलेल्या हुकुमांचे ते पालन करीत.

(३७) कमालखानाने आपल्या नवीन अधिकारपदाचा स्वीकार केल्या [३] (३४) नंतर सुन्नी पंथाची पुन्हा स्थापना करून आपल्या अंगातील मोठ्या धोरणीपणाचा प्रत्यय आणून दिला. त्याच्या या कृतीने त्याने लोकांची मने जिंकली, त्याचप्रमाणे त्याने आपल्या सौजन्यशील वागणुकीने राज्यातील अमिरांचा पाठिंबा आणि निष्ठा संपादन केली. आपल्या शेजारील राष्ट्रांचे अहमद निजामशहा, सुलतान कुली कुतुबशहा आणि अमीर बरीद शहा आदि सुलतानांबरोबर त्याने मैत्रीचे संबंध प्रस्थापित केले. युसुफ आदिलशहाने माघार घेतल्यानंतर युरोपियनांनी गोव्याला वेढा दिला होता आणि तेथील सुभेदाराला मोठी लाच चारून गोव्यावर आपला ताबा पुन्हा मिळविला होता. त्यांच्याबरोबरही त्याने तह केला. ही घटना इस्माईल आदिलशहा अल्पवयात सिंहासनावर आल्यानंतर घडून आली होती. सरतेशेवटी युरोपियनांनी समुद्रकिनाऱ्या-वरील इतर शहरे आणि जिल्हे यांना उपद्रव देऊ नये या अटीवर गोव्याचे बंदर त्यांनी आपल्याकडेच ठेवले. याबाबत दोन्ही बाजूत एकमत झाले. यानुसार त्या काळा-पासून पोर्तुगीजांनी गोव्यावर आपला ताबा कायम ठेवला आहे आणि या तहाच्या अटीप्रमाणे वागून आदिलशहाच्या प्रदेशावर कोणत्याही तऱ्हेचे आणखी आक्रमण केलेले नाही.

(३८) याप्रमाणे राज्यकारभाराच्या बाबींचा व्यवस्थितपणे बंदोबस्त केल्यानंतर कमालखानाने राजप्रतिनिधी म्हणून आणखी काही काळ काम पाहिले. दरम्यान दर्याखान आणि फखउल्मुल्क यांचा मृत्यू झाला. तेव्हा त्याने त्यांची जहागीर आपले नातेवाईक आणि आश्रित यांच्यामध्ये वाटून टाकली. त्याशिवाय

त्यांच्याकरता त्यानं मानसन्मान आणि सरकारी नोकऱ्यांची तरतूद केली ते वेगळेच. याच वेळी त्याने आपल्या अनुयायांना बहाल करण्यासाठी म्हणून मिर्जाजहांगीर आणि हैदरबेग यांच्या जहागिरीतील काही परगणे हिसकावून घेतले. राज्याचे जे जे अधिकारी मृत झाले अथवा राजद्रोहाचा गुन्हा शाबीत होऊन ज्या अधिकाऱ्यांना शिक्षा झाली होती त्यांच्या ताब्यातील जमिनी त्याने जप्त केल्या आणि आपल्या माणसांमध्ये वाटून टाकल्या. या मार्गाचा अवलंब करून कमालखानाने आपली सत्ता इतकी वाढविली की त्याला जे उच्च स्थान प्राप्त झाले होते त्यामुळे सरतेशेवटी त्याचे डोके फिरून गेले. सिंहासनच आपण बळकावून घ्यावे अशा तऱ्हेचे विचार [३] (३५) त्याच्या मनात येऊ लागले. हा हेतू साध्य करण्याच्या दृष्टीने त्याच्या खुनशी बुद्धीने त्या दिशेने पावले टाकण्याकडे त्याला चालना दिली.

(३९) विश्वासघातकी वजिरांच्या राक्षसी महत्त्वाकांक्षा दक्षिण देशामधल्या कायदेशीरपणे गादीवर आलेल्या सुलतानांना यापूर्वीच भयंकर मारक ठरल्या होत्या. अशा तऱ्हेने गादी बळकाविणारा पहिला मंत्री म्हणजे तिम्मराज. त्याने शिवरायाचा मुलगा, विजयनगरचा तरुण बादशहा याला विष घालून ठार मारले. आपले कुटिल हेतू साध्य करण्यासाठी त्याने बादशहाच्या अल्पवयी भावाला आपल्या हातातील खेळणे बनविले. हळूहळू त्याने राज्यातल्या जुन्या अमिरांची सत्ता झुगारून दिली, आणि सरतेशेवटी आपली सत्ता सर्व राज्यांत प्रस्थापित केली. कासीम बरीद आणि इतर यांनी दुसऱ्या महमूदशहाला नामधारी सुलतान करून सोडले, आणि सरतेशेवटी आपल्या नावे खुत्ब्याचे वाचन करण्याची प्रथा त्यांनी सुरू केली. कमालखानासमोर अशा तऱ्हेने यश मिळालेल्यांची ही सर्व उदाहरणे होती. त्यामुळे त्याचीही बुद्धी चळली. स्वातंत्र्य जाहीर करण्यासाठी लागणाऱ्या सर्व गोष्टींची तरतूद त्यानं केली आणि अमीर बरीद याला मोठ्या धूर्तपणाचे असे पत्र लिहिले. त्यात त्याने असे कळविले की जर तुम्हाला आपल्या राज्याची वाढ करावयाची असेल तर अतिशय उत्तम तऱ्हेची संधी आपणहून चालून आलेली आहे. अहमदनगरच्या राज्यावर अतिशय दुर्बळ अशा सुलतानाचे राज्य आहे आणि वऱ्हाडचा सुलतान इमादउल्मुल्क हा तारुण्याच्या सुखोपभोगात दंग होऊन गेल्यामुळे त्याला आपण काहीतरी लष्करी कामगिरी करून दाखवावी अशा तऱ्हेचे आकर्षण उरलेले नाही. अशा परिस्थितीत तुम्ही जर मला विजापूरचा राजमुगुट मिळवून देण्यासाठी मदत कराल तर अहमदनगरच्या बाबतीत तुमचे जे काही मनसुबे आहेत त्यांचा मी पाठपुरावा करीन. फार काळापासून अमीर बरीदची इच्छा आपल्या सत्तेत वाढ करण्याची होती. त्याने मोठ्या खुषीने कमालखानाच्या बेताला आपली संमती दिली. त्यानुसार दोघांमध्ये परस्पर अनाक्रमणाचा एक गुप्त तह करण्यात आला. या तहाप्रमाणे असे ठरविण्यात आले की यापूर्वी दस्तुर दिनार याच्याकडून काबीज केलेला भीमा नदीपर्यंतचा कुलबर्गा, आळंद, गुंजोटी आणि नळदुर्ग आदीकरून मुलुख अमीर बरीद याला तोडून देण्यात

यावा. उरलेला मुलूख म्हणजे विजापूर, कोकण, मुद्गल आणि रायचूर इतर काही ठिकाणासहित कमालखानाने आपल्या हाती ठेवावा. त्याने इस्माईल [३] (३६) आदिलशहाला गादीवरून दूर करावे अथवा त्याचा वध करावा, आणि नंतर त्याला वाटल्यास त्याने विजापूर आणि जैनखानाच्या ताब्यातील मुलूख जिंकून घेण्यासाठी कूच करावे.

(४०) यावर पहिल्या प्रथम अमीर बरीद याने आपला सार्वभौम दुसरा महमूदशहा याला राजवाड्यात कैदेत ठेवले आणि त्याने स्वतः कुलबर्ग्याकडे कूच केले. इकडे कमालखानानेही आपला सुलतान इस्माईल आदिलशहा याला त्याची आई बुबुजी खानम हिजबरोबर विजापूरच्या किल्ल्यात बंदिस्त केले. यानंतर तो स्वतः सैन्यासह सोलापूरवर चाल करून गेला आणि त्याने किल्ल्याला वेढा दिला. वेढा जवळजवळ तीन महिने चालू होता. अहमदनगरकडून कुमक येण्याची काहीही आशा नाही असे जेव्हा जैनखानाने पाहिले तेव्हा त्याने आपली मुलेमाणसे आणि संपत्ती यांच्या सुरक्षिततेची कमालखानाकडून हमी घेतली आणि किल्ला आणि किल्ल्यासभोवारचा ५½ जिल्ह्यांचा त्याच्या ताब्यातील मुलूख त्याने कमालखानाच्या स्वाधीन केला. अशा तऱ्हेने पूर्वी वाटणी होण्याचे कारण पुढीलप्रमाणे होते: जेव्हा बहमनी घराण्याच्या उमरावांनी आपल्या निष्ठेचे जू झुगारून दिले तेव्हा त्या वेळी प्रत्येकाने त्याच्या ताब्यात असलेला मुलूख बळकाविला. त्या वेळी ख्वाजाजहान दक्नी हा परंड्याचा सुभेदार असून त्याच्या हाताखाली ११ जिल्हे होते. त्याचा भाऊ जैनखान हा सोलापूरचा सुभेदार होता. त्याने वरीलपैकी ५½ जिल्ह्यांवर आपला हक्क सांगितला आणि त्याप्रमाणे आपला हक्क शाबीत करण्यासाठी बिदरहून शाही फर्माने मिळविण्यासंबंधी त्याने प्रयत्नही केले. परंतु अहमदनगरच्या बुरहाण निजामशहाच्या पाठिंब्यावर ख्वाजाजहानला ११ जिल्हे आपल्या ताब्यात ठेवण्यामध्ये आणि जैनखानाने बिदरच्या दरबारात ५½ जिल्हे आपल्याकडे देण्यात यावे यासाठी जो डाव टाकला होता तो हाणून पाडण्यात यश मिळाले. सरतेशेवटी अहमदशहा बहमनीच्या मृत्यूनंतर युसुफ आदिलशहा हा ख्वाजा जहान विरुद्ध चाल करून गेला आणि त्याने ख्वाजाजहान दक्नी याला आपला भाऊ जैनखान याला ११ जिल्ह्यांपैकी ५½ जिल्हे तोडून देण्यास भाग पाडले. यावेळी अमीर बरीद कुलबर्ग्याला वेढा देऊन बसला होता. कमालखानाने विजापूरच्या मुलखापैकी कबूल केलेले जिल्हे आणि ठिकाणे विजापूरच्या अधिकाऱ्यांनी त्याच्या [३] (३७) स्वाधीन केली. यावर सोलापूर येथे कमालखानाला जो विजय प्राप्त झाला होता त्याबद्दल अभिनंदनपर पत्र अमीर बरीद याने त्याला रवाना केले. यावर राजप्रतिनिधीचे काम बघणाऱ्या कमालखानाला पूर्वीपेक्षाही सत्तेची अधिक धुंदी चढली आणि आपल्या सुलतानाला गादीवरून काढून टाकण्याचे आणि राज्य बळकाविण्याचे हेतूने आणि अशा तऱ्हेने त्याने विश्वासघाताने सत्तेचा ग्रास करण्याचे जे कुटिल कारस्थान सुरू केले होते ते पुरे करण्यासाठी तो विजापूरला परतला.

(४१) विजापूरला पोहोचल्यानंतर त्याने दरबारी मंडळीकडून मानवंदना स्वीकारण्यासाठी म्हणून तरुण इस्माईल आदिलशहाला दरबारात आणण्याचा देखावा केला. आपली बाजू बळकट करण्याच्या हेतूने त्याने खासखेल अथवा शाही रक्षक दलाची संख्या ३००० परदेशी सैनिकांवरून ३०० सैनिकांवर आणली आणि उरलेल्यांना एका आठवड्याच्या आत विजापूर सोडून जाण्याचा हुकूम त्याने केला. ह्या हुकुमाचे पालन त्यांनी न केल्यास मृत्यूच्या सजेची आणि त्यांची सर्व मालमत्ता सरकारजमा करण्याची धमकी त्याने त्यांना दिली. आपण अशा तऱ्हेच्या अन्यायाला बळी पडू नये म्हणून हे सर्व दुर्दैवी निराश्रित सैनिक झपाट्याने आणि विलंब न लावता जिकडे जाता येईल तिकडे त्वरेने निघून गेले. आपण गादीवर येण्यामध्ये जे काही प्रमुख अडथळे होते त्यांची अशा तऱ्हेने उचलबांगडी कमालखानाने केली आणि निजामशाही दरबारात रूढ असलेल्या प्रथेचे अनुकरण करून ३००० घोडेस्वारांच्या अधिकाऱ्याला यापुढे तीन हजारी मनसबदार म्हणण्यात यावे असा वटहुकूम त्याने काढला. त्याचप्रमाणे त्याने मोठ्या संख्येने घोडे राऊतांची [२८८□] भरती केली. सरतेशेवटी त्याच्याशी एकनिष्ठपणे वर्तन करील असे २०००० स्वारांचे घोडदळ
सफर १ त्याच्या स्वाधीन झाल्यावर त्याने आपल्या बगलबच्च्यांना १ सफर
हिजरी ९१७ हिजरी ९१७ यावर्षी एकत्र बोलाविले. यामध्ये त्याचा हेतू इस्माईल
एप्रिल २९ आदिलशहाला गादीवरून काढण्यासाठी आपले स्वतःचे नाव
इ. स. १५११ विजापुरात खुत्व्याच्या वाचनामध्ये घालविण्यासाठी शुभ दिवस
कोणता याबद्दल त्यांच्याबरोबर सल्लामसलत करण्याचा होता. बऱ्याच वाद-[३] (३८) विवादानंतर असे ठरले की पुढील महिन्याची म्हणजे रबीउल्अव्वालची पहिली तारीख ही वरील उद्देश साध्य करण्यासाठी शुभमुहूर्ताची म्हणून गृहीत धरावी. परंतु त्याला हे कळले नाही की त्याच्या निरर्थक जीवनाच्या ग्रंथाची शेवटची पाने खरडण्यात नियतीचे टिप्पणदार त्यावेळी गढून गेले होते.

(४२) कमालखानाच्या कुटिल कारस्थानाची खबर जेव्हा इस्माईल आदिल आणि त्याची आई यांच्या कानावर गेली तेव्हा ती दोघेजण अतिशय घाबरून गेली. त्यांचे हितचिंतक जरी अतिशय थोडे होते तरी त्यांच्यावर आलेल्या भयानक प्रसंगातून त्यांची सुटका करण्याची योजना त्यांनी आखली. आदिलशाही घराण्याचे रक्षण व्हावे आणि त्याचे राजकीय वर्चस्व फार काळपर्यंत चालू रहावे ही त्या सर्वव्यापी परमेश्वराचीच इच्छा असल्यामुळे ज्योतिष्यांनी कमालखानापाशी असे निवेदन केले की आकाशात दिसून येणाऱ्या ग्रहताऱ्यांवरून आम्ही असा अंदाज बांधला आहे की चालू महिन्यातील काही दिवस तुमचा बेत पार पाडण्यासाठी म्हणून अतिशय अशुभ आहेत. तेव्हा आमचा तुम्हाला असा सल्ला आहे की तुम्हाला ज्याच्याबद्दल मनात यत्किंचितही संशय आहे अशा माणसाच्या जवळ जाण्याचे तुम्ही टाळावे. या निवेदनाचा कमालखानावर अतिशय परिणाम झाला आणि त्याने शहराची व्यवस्था

बघण्याचे काम आपल्या आश्रितांवर सोपविले. नंतर त्याने शाही राजवाड्याजवळच किल्ल्यामधील एक दिवाणखाना स्वतःच्या राहण्यासाठी मुक्रर केला आणि त्यामध्ये त्याने आपली कुटुंबीय मंडळी आणि अधिकाऱ्यासह आपल्याला जवळ जवळ कोंडून घेतले. ह्यानंतर त्याने किल्ल्याच्या दरवाज्यांना आतून मजबूत अडसर घातले आणि बाहेरच्या बाजूला रक्षक शिपायांचा पहारा ठेवला. याप्रमाणे खबरदारी घेतल्यावर आपल्याला डोकेदुखीचा भयंकर त्रास होत आहे या सबबीखाली तो बरेच दिवस एका खोलीतच राहिला. त्याला असे वाटले की आपण अशा तऱ्हेची खबरदारी घेतल्यामुळे दैवाने त्याच्या नशिबी दुर्दैवरूपी जे ताट वाढून ठेवले होते त्यांतून त्याला सहज निसटून जाता येईल. कमालखानाचा नाश करण्यासाठी राजमातेने ज्या बेताची आखणी केली होती तो सिद्धीस जाण्यासाठी कमालखानाने आपल्यासाठी जी खबरदारी घेतली होती तो पूरक आणि फायद्याची ठरली. आपली योजना सिद्धीस जावी म्हणून तिने इस्माईल आदिलशहाचा मानलेला बाप युसुफतुर्क याला तुम्ही त्याकरता माझ्या प्रतिनिधीची भूमिका स्वीकारावी म्हणून आवाहन केले. युसुफतुर्क याला कमालखानाने अतिशय अपमानास्पद अशी वागणूक दिलेली होती [३] (३९) आणि म्हणून तो कमालखानाचा प्राणपणाने द्वेष करीत असे. ह्या वृद्ध आणि अनुभवी अधिकाऱ्याने राजमातेच्या योजनेत सामील होण्यास आपली अनुमती दिली आणि त्याने असे वचन दिले की कितीही संकटे आली तरी कमालखानाला ठार करण्याची जबाबदारी मी आपल्या अंगावर घेईन. राजपुत्रावर जीव ओवाळून टाकण्यासाठी एका ऐवजी परमेश्वराने मला एक हजार वेळा जीवन का दिले नाही याचीच माझ्या मनाला खंत वाटत आहे. कारण ८००० दक्षिणी आणि हबशी लोकांविरुद्ध एकटा माणूस काय करू शकणार त्याची उघडउघड कल्पना आपल्याला करता येईलच. तरीसुद्धा कमालखान हा सिंहासनावर बसल्यास त्या क्षणीच माझा प्राण घेईल याची मला पूर्णपणे कल्पना असल्यामुळे माझ्या सुलतानासाठी यज्ञ म्हणून माझ्या जीविताचा स्वाहाकार करण्याची माझी इच्छा आहे आणि या कामी माझा कशा तऱ्हेने उपयोग होईल हे जाणून घेण्याची मला इच्छा आहे.

(४३) यानंतर राजमातेने आपल्या स्वतःच्या स्त्री-नोकरवर्गापैकी एका वृद्ध स्त्रीला बोलावू पाठविले. तिच्या हालचालीवर नजर ठेवण्यासाठी कमालखानाने हेर म्हणून त्या स्त्रीला नेमले असल्याचे तिला कळले होते. ती येताच कमालखानाच्या आजारीपणामुळे आपण अतिशय बेचैन झाल्याचा आविर्भाव राजमातेने आणला. त्याला लवकर बरे वाटावे यासाठी त्याच्यावर ओवाळून टाकण्यासाठी आणि त्याच्या प्रकृतीची ख्याली-खुशाली कळावी म्हणून त्या स्त्रीने आपल्यापासून द्रव्य घ्यावे अशी इच्छा राजमातेने प्रकट केली. ती वृद्ध नोकराणी तिच्या महालातून बाहेर पडली आणि काही पावले चालून गेली नाही तोच जणू काही आपल्याला एकाएकी आठवण झाल्याची बतावणी करून राजमातेने तिला माघारी बोलाविले आणि ती म्हणाली की

माझा विश्वासू सेवक युसुफतुर्क याची मनःस्थिती अगदी खचल्यासारखी झाली आहे आणि त्याची इच्छा मक्केच्या यात्रेला जावे अशी आहे. तेव्हा माझ्या मनात असे आहे की तू तुझ्याबरोबर त्याला घेऊन जा आणि त्याला रजा देण्याबद्दल तू कमाल-खानाला गळ घाल. त्याला निरोप देण्यासाठी नेहमीच्या पद्धतीप्रमाणे कमालखानाने आपल्या हाताने त्याला पान [२८९□] द्यावे असाही आग्रह तू धर. कमालखानाला तू असा निरोप सांग की तुम्ही असे केल्यास माझ्यावर आपला हा वैयक्तिक अनुग्रह आहे असे मी समजेन. त्या वृद्ध स्त्रीने या गोष्टीला आपली संमती दर्शविली. [३] (४०) नंतर ती प्रथम कमालखानाकडे गेली. तिने राजमातेने दिलेली भेट त्याला दिली आणि तिचा निरोप अशा काही पद्धतीने सांगितला की त्यामुळे कमालखान अतिशय खूष होऊन गेला आणि त्याने युसुफतुर्क याला आपल्या महालात येऊ देण्याचा हुकूम केला. युसुफतुर्क सर्वसामान्य पद्धतीनुसार मोठ्या आदबीने आणि लीनतेने पुढे आला आणि त्याने कमालखानाला अभिवादन केले. त्याने कमालखानाच्या स्तुतीपर असे अनेक उद्गार काढले. त्यामुळे कमालखान अतिशय खूष झाला. त्याने युसुफतुर्क याला आपल्याजवळ बोलाविले आणि त्याला पान देण्यासाठी आपला हात पुढे केला. युसुफने आपल्या खांद्यावर ठेवलेल्या कपड्याच्या आच्छादनाखाली आपला हात ठेवला आणि जणू काही आपण पान घेण्यासाठीच जात आहोत अशा बतावणीने तो काही पावले पुढे गेला. त्या कपड्यावर पान ठेवण्यासाठी कमालखानाने आपला हात लांब पुढे केला. तेव्हा युसुफने विजेच्या चपळाईने त्या कपड्याखाली लपविलेला खंजिर बाहेर काढून आपल्या अंगातील सर्व शक्तिनिशी कमालखानाला छातीमध्ये भोसकले. कमालखान जमिनीवर खाली पडला आणि एकदा मोठ्याने कण्हून तावडतोब गतप्राण झाला. यावर त्याचे अनुचर युसुफतुर्कवर धावून गेले आणि त्यांनी खुनी युसुफतुर्कची आणि त्या वृद्ध स्त्रीने युसुफतुर्कजवळ संगनमत करून हे कारस्थान घडवून आणले असावे म्हणून तिची देखील तलवारीने खांडोळी केली.

(४४) कमालखानाच्या आईच्या अंगात पुरुषासारखे मनोधैर्य होते. तिने नोकराचाकरांनी गडबड आणि आरडाओरडा करू नये म्हणून सक्त ताकीद दिली. तिने कमालखानाचे अंगावर पोषाख असलेले प्रेत उशांच्या आधाराने राजवाड्यातील गच्चीवर जणूकाही दरबारी मंडळींच्याकडून अभिवादन स्वीकारण्यासाठी म्हणून मसनदीवर ठेवले. नंतर तिने कमालखानाचा मुलगा सफ्दरखान याला सांगितले की तू खाली जा आणि पहारेकऱ्यांना सांग की शाही दिवाणखान्याला वेढा द्यावा आणि इस्माईलआदिलशहाला पकडावे अशी कमालखानाची आज्ञा आहे. शहराबाहेर असलेल्या फौजेलाही तिने तावडतोब शहरात चाल करून या आणि राजप्रतिनिधी कमालखान याला तुमचा सुलतान म्हणून मानवंदना द्या अशा तऱ्हेचे हुकूम रवाना केले. [३](४१)

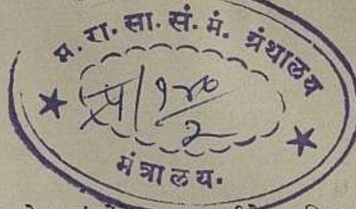
(४५) किल्ल्यामधील सैनिकांची संख्या इस्माईल आदिलशहाला कैद करण्या-साठी पुरेशी आहे हे सफ्दरखानाने पाहिले आणि किल्ल्याचे दरवाजे त्याने बंद

—२६

करून घेतले. नंतर बंदुका, तलवारी, भाले आणि धनुष्यबाण वगैरे आयुधांनी सज्ज असलेल्या आपल्या नातेवाईक आणि अनुयायी मंडळींना घेऊन ज्या ठिकाणी इस्माईल आदिलशहा आपली आई आणि इतर कुटुंबीय मंडळी यांना घेऊन राहात होता तेथे जाण्यासाठी त्याने आपला मोहोरा वळविला. राजमातेला असे वाटले की युसुफ-तुर्क आपल्या प्रयत्नांत अयशस्वी झाला आहे आणि म्हणून संतापून जाऊन कमाल-खानाने इस्माईलला गादीवरून काढून टाकण्यासाठी आखलेल्या बेताची अंमल-बजावणी तावडतोब करण्याचे ठरविले आहे. म्हणून तिने युसुफच्या बेताबद्दल आपण अगदी अनभिज्ञ आहोत असे दाखविण्याचे आणि कमालखानाच्या संतापरूपी वादळाचे त्याची प्रशंसा करून आणि त्याला शरणागती देऊन शमन करणेच तूर्त तरी शहाणपणाचे आहे असा विचार केला. परंतु इस्माईल आदिलशहाची दिलशदआगा म्हणून मानलेली आत्या होती. ती युसुफ आदिलशहाच्या कारकिर्दीच्या उत्तरार्धात पर्शियामधून हिंदुस्थानात आली होती. तिने असा विचार प्रकट केला की अशा आणी-बाणीच्या प्रसंगी शरणागतीपेक्षा साहस आणि मनोधैर्य हीच अधिक कामाला येतील. तिने तावडतोब राजवाड्याचे दरवाजे बंद करण्याचा हुकूम दिला आणि आपला खोजा मलिक संडाल याला जनानखान्याच्या बाहेरच्या बाजूस असलेल्या पटांगणात तिचे जे थोडे फार देशबांधव पहाऱ्यावर होते त्यांजकडे पाठविले आणि त्यांना असे कळविले की तुमचा सार्वभौम सुलतान आणि तुमच्याप्रमाणेच ज्याचे पूर्वज पर्शिया-मधून आलेले होते अशा इस्माईल आदिलशहाला सिंहासनावरून काढून टाकण्यासाठी आणि त्याचा आणि त्याच्या सर्व कुटुंबीय मंडळींचा वध करण्यासाठी म्हणून कमाल-खान हा चाल करून येत आहे. तिने म्हणून त्यांना असे आवाहन केले की तुमच्या अंगी जर खरेखुरे पौरुष वास करीत असेल तर तुम्ही शत्रू हा तुमच्यापेक्षा संख्येने अधिक आहे या गोष्टीची दखल न घेता आपला सुलतान इस्माईल आदिलशहा याला देशद्रोही कमालखानाविरुद्ध तुमच्या अंगातील शौर्याला साक्ष ठेवून मदत कराल. मला अशी खात्री आहे की परमेश्वराच्या आशीर्वादाने कमालखानाने आपल्या हलकट कृतघ्न-पणाची जी परिसीमा गाठली त्यात त्याच्यावर आपल्याला सहज मात करता येईल.

(४६) पहाऱ्यावर असलेल्या परदेशी सैनिकांनी आपल्या सुलतानाचे प्राण-पणाने रक्षण करण्याचा निश्चय केला. दिलशद आगा आणि बुबुजी खानम (राजमाता) या दोघीजणी पुरुषाचा वेष धारण करून आणि अंगावर चिलखत चढवून [३] (४२) व धनुष्यबाणासहित राजवाड्याच्या बाहेर पडल्या. त्यांच्याबरोबर सुलतान इस्माईल आदिलशहा हा देखील होता. त्याच्या मस्तकावर त्याच्या बापाचे पिवळे छत्र जनान्यातील मुर्तफा नावाच्या एका तुर्की स्त्रीने धरले होते.

(४७) दरम्यान कमालखानाचा मुलगा सफ्दरखान हा दरवाजे उघडण्याच्या प्रयत्नात गुंतला होता. त्याच्यावर राजवाड्याच्या भिंतीवरून तुर्की सैनिकांनी बाणांचा वर्षाव करून त्याला तोंड दिले. इस्माईल आदिलशहा आणि जनानखान्यातील स्त्रियांनी

त्यांना साहाय्य केले परंतु शत्रू त्यांच्यापेक्षा संख्येने इतक्या पटीने अधिक होता की त्या शूर तुर्की शिपायांची शत्रूपुढे धडगत लागेल किंवा नाही याबद्दल शंकाच होती. त्यांच्यापैकी अनेकांना बंदुकीच्या गोळ्या लागून ते ठार झाले. बाकीच्यांनी माघार घेतली आणि जिकडेतिकडे निराशेची एकच कर्णकटु किंकाळी घुमली. यापूर्वी किल्ल्याची रखवालदारी मुस्तफाखान आणि सिकंदरखान कुमी यांजकडे होती. ते दुर्बल आणि क्षुल्लक आहेत असे मानून त्यांची हकालपट्टी करण्यायोग्य देखील ते नाहीत असा कमालखानाने विचार केला होता. त्यांनी जेव्हा किल्ल्यात झालेली गडबड ऐकली तेव्हा ते ५० दक्षिणी बंदुक्यांना बरोबर घेऊन राजवाड्याच्या भिंतीच्या पायथ्याशी गेले आणि दिलशदआगाच्या नावे हाक मारीत गच्चीवर चढून जाऊन सुलतानाच्या बाजूने लढणाऱ्या सैन्याला जाऊन मिळाले. जरी कमालखानाच्या सैनिकांना थोपवून धरण्यात सुलतानाच्या बाजूला तात्पुरते यश मिळाले तरी त्यांचा हल्ला यशस्वीपणे परतवून लावणे त्यांना शक्य झाले नाही. दोन्ही बाजूंची अनेक माणसे या धुमश्चक्रं त मृत्युमुखी पडत होती. यावेळी दिलशदआगाने गुप्तपणे आपला एक अनुचर भिंतीवरून शहराकडे रवाना केला आणि शहरातील सर्व परदेशियांना कळविले की तुमचा सुलतान अतिशय मोठ्या संकटात सापडला आहे तरी तुम्ही तावडतोब त्याच्या मदतीसाठी धावून या अशी माझी विनवणी आहे. तुम्ही येत असल्यास तुम्हा सर्वांना राजवाड्यापाठीमागे असलेल्या बुरुजावरून मी आत प्रवेश मिळवून देईन. ही जागा अजून बंडखोरांच्या ताब्यात आली नव्हती. तेव्हा या ठिकाणावरून सुलतानाचे अनेक चाहते धाडशी दिलशदआगाने या सर्व मंडळींनी तो बुरूज चढून यावे यासाठी खाली टाकलेल्या दोरावरून वर चढून आले. असे होता होता राजवाड्यात एकंदर १५० परदेशी तिरंदाज, ५० बंदुकची, १९ तुर्की गुलाम आणि २५ हबशी इतकी मंडळी जमा [३] (४३) झाली. दिलशदआगाने डोक्यावर बुरखा घेऊन त्यांच्या बरोबरीने युद्ध केले आणि स्फूर्ती देणारी भाषणे करून त्यांच्या वीररसाला चेतनात्मक प्रेरणा दिली. तिने त्यांना सांगितले की तुम्ही जिद्दीने लढल्यास तुमच्यावर सुलतान मोठमोठ्या मानमरातबांची खैरखैरात करील. राजवाड्यातील मंडळींची संख्या वाढली आहे हे जेव्हा सफ्दरखानाला दिसून आले तेव्हा त्याने अधिक माणसांनी आतमध्ये घुसून जाऊ नये म्हणून आत शिरण्याची सर्व प्रवेशद्वारे आपल्या ताब्यात घेतली आणि राजवाड्याच्या भिंती जमीनदोस्त करण्यासाठी तोफखाना आणून ५०० माणसांसहित राजवाड्यावर निकराने हल्ला चढविला. या हल्ल्यात राजवाड्यातील अनेक माणसे ठार झाली आणि बहुतेक सर्व दक्षिणी आणि हबशी मंडळींनी तटावरून उड्या टाकून पळ काढला. यावर सर्व परदेशी सैनिक छपून राहिले आणि तटाच्या भिंतीपाठीमागे गुपचुपपणे पुढे काय होते याची वाट बघत बसले. ते पळून गेले असावे असे सफ्दरखानाने अनुमान केले आणि राजवाड्याचा बाहेरचा दरवाजा त्याने तोडून काढून मोकळ्या पटांगणात तो घुसला. परंतु राजवाड्याचा आतील दरवाजा उखडून काढण्याच्या प्रयत्नात तो असताना त्या

शूर दिलशद आगाने राजवाड्याच्या गच्चीवरून त्यांच्यावर बंदुकीच्या गोळ्या आणि बाण यांचा एकच वर्षाव करविला आणि हल्लेखोरांमध्ये भयंकर कत्तल घडवून आणली. कमालखानाच्या पक्षातील अनेक प्रमुख मंडळी यामध्ये ठार मारली गेली वा जखमी झाली. एक बाण सफ्दरखानाचा डोळा फोडून आत घुसला आणि ज्या भिंतीवर सुलतान स्वतः उभा होता त्या भिंतीच्या खालीच तो आश्रयाकरता धावला. सुलतानाने हा सफ्दरखान म्हणून त्याला ओळखले, आणि गच्चीमधून त्याच्या डोक्यावर एक मोठा दगड गडगडत लोटून दिला. वरून येणारा दगड आपल्या डोक्यावर पडू नये म्हणून आपले अंग मुडपून सफ्दरखान उभा होता. परंतु त्या दगडाखाली चिरडून तो ठार झाला. आपला पुढारी ठार झाला हे त्याच्या सैनिकांनी पाहिले आणि ते कमालखानाच्या घराकडे पळाले. तेथे गेल्यावर त्यांना कळले की कमालखानसुद्धा ठार झाला आहे. यावर त्यांनी किल्ल्याचे दरवाजे उघडले व निरनिराळ्या दिशांकडे त्यांनी पलायन केले. खुश्रवखान तुर्क हा युसुफ आदिलशहाचा अतिशय विश्वासू गुलाम होता. त्याने बघितले की [३] (४४) राजवाड्याबाहेर असलेल्या शत्रूची संख्या फार मोठी आहे. तेव्हा त्याने दरवाजा पुन्हा बंद केला. नंतर दिलशदआगा हिने सुचविल्यावरून कमालखान आणि त्याचा मुलगा यांची मस्तके तिने सबंध शहरातील रस्त्यावरून फिरविण्यासाठी आणि लोकांच्या नजरेस दोघांच्या मृत्यूची गोष्ट आणण्यासाठी म्हणून एका रक्षकाबरोबर हल्ला करण्याच्या जागेवर पाठविली. यानंतर महमद ऐनउलमुल्क याने कमालखानाच्या सर्व प्रमुख मंडळींना एकत्र जमा केले आणि आपली घरेदारे सोडून ते शहराबाहेर पळून गेले. ऐनउल्मुल्क याने सफ्दरखानाला आपली मुलगी विवाहादाखल दिली होती. सरतेशेवटी बंडखोरांचा शहरामधून पूर्णपणे उच्छाद करण्यात आला. यानंतर सुलतान स्वतः आपला मानलेला बाप युसुफ याच्या मृत देहाला बरोबर घेऊन बाहेर आला आणि त्याच्या प्रेताचे दफन त्याने पूज्य अशा ऐनउद्दीन जुनैदी याच्या कबरी-जवळ करविले. यानंतर त्याने गोरगरिबांना दान वाटले आणि आपल्या विश्वासू सेवकाला ज्या ठिकाणी पुरण्यात आले होते त्या जागी एक घुमट उभारण्याची आज्ञा दिली. त्याचप्रमाणे एक मशीद बांधण्यासाठी त्याने हुकूम केला आणि सरकारी जमिनी त्या मशिदीचा खर्च चालविण्यासाठी नेमून दिल्या. आपल्या सर्व कारकिर्दी-भर इस्माईल आदिलशहा हा महिन्यातून एकदा या कबरस्थानास नियमितपणे भेट देत असे.

(४८) दुसऱ्या दिवशी सकाळी दिवस उजाडता उजाडता सुलतान सिंहासना-रूढ झाला आणि त्याने लोकांची मानवंदना स्वीकारण्यासाठी दरबार भरविला. यासमयी दरबारातील सर्व अधिकारी आणि शहरातील सर्व रहिवाशी यांनी सुलतानाला मानवंदना दिली आणि आपल्या मानाप्रमाणे आणि कुवतीप्रमाणे सुलतानाला नजराणे अर्पण केले. शेजारील राष्ट्रांना खलिते पाठविण्यात आले. त्या खलित्यात कमाल-खानाचा मृत्यू कसा ओढवला आणि सुलतानाची सुदैवेकरून त्याच्या तावडीतून कशी

सुटका झाली याबद्दल इकीकत कळविण्यात आली. अमीर बरीदला ही हकीकत जेव्हा कळली तेव्हा त्याने कुलबर्ग्याचा वेढा उठविला. विजयनगरच्या तिम्मराजाने विजापुरातील गडबडीचा फायदा घेऊन विजापूरच्या प्रदेशावर आक्रमण केले होते. तो मात्र रायचूर समोरच रेंगाळत राहिला. इस्माईल आदिलशहा हा आपल्या सरकारची सत्ता पुन्हा प्रस्थापित करण्याच्या कामात पूर्णपणे गुंतून राहिला असल्यामुळे रायचूरकडे त्याला मदत पाठविता आली नाही त्यामुळे रायचूरमधील शिबंदीने [३] (४५) अखेर शत्रूला शरणागती दिली.

(४९) इस्माईल आदिलशहाने प्रथम कामगिरी केली ती ही की नुकतीच त्याच्यावर जी भयानक आपत्ती कोसळली होती त्यावेळी त्याला मदत करणाऱ्या सर्वांना त्याने बक्षिसी दिली. नंतर त्याने मिर्जा जहांगीर, रावजंग हैदरबेग आणि राज्यातील इतर उमराव जे कमालखानाच्या जाचणुकीला कंटाळून राज्य सोडून पळून गेले होते त्यांना पत्रे पाठविली आणि आपल्या दरबारात येण्याचे व आपापल्या जागांवर रुजू होण्याचे त्यांना त्याने आमंत्रण दिले. थोर राजाला शोभेलसा मनाचा उदारपणा त्याने दाखवून कमालखानाची आई आणि त्याच्या कैद करण्यात आलेल्या इतर कुटुंबीय मंडळींच्या अपराधावर त्याने क्षमारूपी लेखणीची रेघ ओढली म्हणजे त्याने त्यांच्या अपराधांची क्षमा केली. त्याने त्या सर्वांना भरपूर रक्कम दिली आणि त्यांना विजापूरचे राज्य सोडून जाण्यास फर्माविले. ज्या ज्योतिष्यांनी कमालखानाला त्याच्यावर ओढवणाऱ्या भयानक भवितव्याचे ज्योतिष वर्तवून दिले होते त्या सर्वांना त्याने आपल्या चाकरीत रुजू करून घेतले. इस्माईल आदिलशहाचा बाप युसुफ आदिलशहा याच्यावेळची सर्व जुनी जाणती मंडळी सगळीकडून विजापुरास येऊ लागली आणि त्यामुळे इस्माईल आदिलशहापाशी कणखर तुर्की आणि मोगल लोकांचा एक शूर सेनासमुदायच जमा झाला. इस्माईल आदिलशहावर आलेल्या संकटातून त्याची सुटका करणाऱ्यांपैकी खुश्राव तुर्क हा एक होता. त्याला इस्माईल आदिलशहाने आसदखान ही पदवी देऊन त्याचा सन्मान केला आणि बेळगाव त्याला जहागिरीदाखल दिले. इस्माईल आदिलशहा बंदिवासात असताना त्याने दक्षिणी अथवा हबशी लोकांना आपण चाकरीत घेणार नाही अशी प्रतिज्ञा केली होती. आपली प्रतिज्ञा त्याने पुढे जवळजवळ १२ वर्षेपर्यंत पाळली. या काळात त्याने परदेशी माणसांखेरीज इतर कोणाचाही आपल्या सैन्यात भरणा केला नाही. परंतु सरतेशेवटी त्यांनीच विनंती केल्यामुळे प्रथम त्याने हिंदुस्थानात परदेशी लोकांच्या जन्म झालेल्या मुलांची सैन्यात भरती करण्यास परवानगी दिली आणि नंतर थोडया थोडया प्रमाणात दक्षिण देशाचे जे मूळचे रहिवाशी नाहीत अशा अफगाण आणि रजपूतांची सैन्यात भरती करण्यास त्याने संमती दिली. या प्रथेचे दुसऱ्या इब्राहीम आदिलशहाच्या कारकिर्दीपर्यंत आदिलशाही दरबारात अतिशय काटेकोरपणे पालन करण्यात आले.

(५०) मिर्जा जहांगीर विजापूरच्या दरबारात परत आल्यावर आदिलशहाने

त्याला कुलबर्ग्याचे जिल्हे जहागिरीदाखल दिले. त्याने अमीर बरीदच्या [३] (४६) सैन्याची हाकलपट्टी केली. अमीर बरीदने आपले ४०० सैनिक या संघर्षात गमावले. त्याचप्रमाणे त्याने नुस्रताबाद सागर आणि एटगिरचे किल्लेही पुन्हा जिंकून घेतले आणि कमालखानाच्या राजप्रतिनिधित्वाच्या कालखंडात विजापूरचा जेवढा म्हणून मुलूख शत्रूने जिंकून घेतला होता तेवढा त्याने सर्वच्यासर्व पुन्हा आपल्या ताब्यात आणला. आपल्या ताब्यातील प्रदेश गेल्याचे पाहून अमीर बरीदला अतिशय संताप आला, आणि त्याने महमूदशहाच्या नावे दक्षिणेतील सर्व सुलतानांना आज्ञापत्रे पाठवून मदतीसाठी येण्याचे आवाहन केले. यावर बुरहाण निजामशहा, सुलतान कुलीकुतुबशहा आणि अलाउद्दीन इमादशहा यांनी बहमनींच्या निशाणाखाली सामील होण्यासाठी हिजरी ९२०) आपापल्या सैन्याच्या तुकड्या रवाना केल्या. हिजरी ९२० यावर्षी इ. स. १५१४) अमीर बरीद याने बहमनी सुलतानाला अहमदाबाद बीदर येथून विजापूरच्या दिशेने जवळजवळ २५ हजारावर घोडेस्वारांची फौज घेऊन कूच करून जाण्यास भाग पाडले.

(५१) ही फौज त्याच्या दोस्तांच्या सैनिकांची मिळून बनलेली होती. विजापूरच्या मार्गावर त्यांनी भयंकर लुटालूट केली आणि अत्याचार केले. शत्रूला कोणताही प्रतिकार होऊ न देता इस्माईल आदिलशहाने अल्लापूर या गावापर्यंत येऊ दिले. हे शहर युसुफ आदिलशहाने बांधलेले होते, आणि विजापूरपासून ते दीड मैल अंतरावर होते. शत्रूसैन्य या गावाशी येईतोपर्यंत विजापुरातच राहणे शहाणपणाचे आहे असे त्याने ठरविले. परंतु शत्रू या गावी पोहोचताच त्याने शहर सोडले आणि बारा हजार सैन्य घेऊन तो बाहेर पडला. यामध्ये बहुतेक सर्व परदेशी घोडेस्वार होते. या सैन्याने शत्रूवर हल्ला चढविला. शत्रू आपल्यापेक्षा संख्येने वरचढ आहे या गोष्टीची तमा न बाळगता विजापूरच्या सैन्याने शत्रूचा संपूर्ण पराभव केला. शत्रूने रणांगणातून पळ काढला. महमूदशहा आणि त्याचा मुलगा अहमद हे दोघे लढाई चालू असताना रणांगणात घोड्यावरून खाली पडले. त्या दोघांना शत्रूचे सैनिक तसेच सोडून निघून गेले. पळणाऱ्या सर्व शत्रूसैनिकांचे सामानसुमान विजयी सैन्याच्या हाती पडले. बहमनी सुलतानावर ओढवलेली ही परिस्थिती जेव्हा इस्माईल आदिलशहाच्या कानावर गेली तेव्हा तो स्वतः त्याला मानवंदना करण्यासाठी गेला. त्याने त्याला घोडे आणि हिरे बसविलेले लाकूड-सामान वगैरे वस्तूंचा नजराणा अर्पण केला. आपण [३] (४७) तुम्हाला मोठ्या बडेजावाने पालखीत बसवून विजापूरला घेऊन जातो आणि अमीर बरीदच्या जाचातून तुमची सुटका करतो असेही त्याने त्याला सांगितले. परंतु महमूदशहाने विजापूर शहरात प्रवेश करण्यास आपली संमती दिली नाही आणि तो अल्लापूर नजीक छावणी देऊन राहिला. या ठिकाणी युद्धामध्ये घोड्यावरून पडल्यामुळे झालेल्या जखमा बऱ्या होईपर्यंत काही काळ तो राहिला. त्याने नंतर आदिलशहाला अशी विनंती केली की माझा मुलगा अहमद आणि तुमची बहीण बिबी मुसीती या

दोघांचा साखरपुडा यापूर्वीच झाला आहे. त्या दोघांचा विवाहसमारंभ आता उरकून घ्यावा. इस्माईल आदिलशहाने विवाहसमारंभ उरकून घेण्याला आपली संमती दिली. लग्नसमारंभ साजरा करण्यासाठी कुलबर्ग्याचे प्राचीन शहर नियुक्त करण्यात आले. दोन्ही सुलतानांनी कुलबर्गा येथे प्रयाण केले. तेथे मोठ्या थाटामाटात लग्नसमारंभ साजरा करण्यात आला. वधूची पाठवणी राजपुत्र अहमद याच्याकडे करण्यात आली. शाही जोडप्याबरोबर हजर राहण्यासाठी म्हणून ५ हजार घोडेस्वारांचे एक पथक इस्माईल आदिलशहाने पाठविले. हे ५ हजार घोडेस्वार महमूदशहाबरोबर अहमदाबाद बीदर येथे गेले. त्यांच्या आगमनाबरोबर अमीर बरीद शहर सोडून पळून गेला. यानंतर काही काळपर्यंत दुसऱ्या महमूदशहा बहमनीने स्वातंत्र्यसुखाचा मनसोक्त आस्वाद घेतला. त्याची त्याचा वजीर अमीर बरीद याच्या तावडीतून काही काळपर्यंत सुटका करण्यात आली. परंतु विजापूरच्या सैन्याने बीदर सोडले न सोडले तोच अमीर बरीद तेथे पुन्हा परतला आणि त्याने पूर्वीप्रमाणेच राज्याचा कारभार पुन्हा आपल्या हाती घेतला.

(५२) ह्या गोष्टी होण्यापूर्वी काही वर्षे पर्शियाचा सुलतान शहा इस्माईल सफवी याने हिंदुस्तानातील निरनिराळ्या राज्यांत आपले वकील पाठविले होते. विजयनगरचा राजा आणि गुजराथेचा सुलतान यांनी या वकिलांचा योग्य तो मानमरातब राखला. याच वेळी महमूदशहाकडेही सफवीचा वकील आला. महमूदशहाने त्याची योग्य ती आदब राखली. त्याला उंची नजराणे देऊन निरोप देण्याचा महमूदशहाचा बेत होता परंतु तसे करण्यास त्याला अमीर बरीदने प्रतिबंध केला. अशा तऱ्हेचा प्रसंग ओढवला असताना त्या वकिलाने इस्माईल आदिलशहाला लिहून आपल्याला [३] (४८) अहमदाबाद बीदर येथे अटकाव करून ठेवले आहे अशी तक्रार केली. पर्शियाच्या वकिलाची ताबडतोब सुटका करण्यात यावी अशी मागणी विजापूरच्या सुलतानाने केल्यावर वकिलाला जाण्यासाठी परवानगी देण्यात आली. हा वकील नंतर विजापूर येथे आला. अल्लापूर येथे इस्माईल आदिलशहाने त्याची गाठ घेतली. आदिलशहाने उंची भेटी त्याला देऊन त्याचा सत्कार केला आणि दाभोळच्या बंदरापर्यंत त्याच्या इतमामाला साजेल इतक्या माणसांचे पथक त्याच्या बरोबर देण्यात आले. दाभोळहून त्याने आपल्या पर्शियाच्या परतीच्या प्रवासाला सुरुवात केली. आपल्या वकिलाची (हिजरी ९२५ इ. स. १५१९) इतकी देखभाल केल्याबद्दल पर्शियाच्या सुलतानाने हिजरी ९२५ या वर्षी आपला एक थोर अधिकारी इब्राहीम बेग तुर्कमान याची रवानगी पत्रे आणि नजराणे देऊन इस्माईल आदिलशहाकडे केली. या नजराण्यामध्ये मौल्यवान हिरे बसविलेली एक तलवार होती. या पत्रात पर्शियाच्या बादशहाने इस्माईल आदिलशहाचा स्वतंत्र सुलतान म्हणून उल्लेख केला त्यामुळे आदिलशहा या वकिलाला भेटण्यासाठी राजधानीपासून १२ मैल सामोरा गेला. आपल्या सार्वभौमत्वाला पर्शियाच्या बादशहाने जी श्रेष्ठत्वाची मान्यता दिली होती त्यामुळे इस्माईल आदिलशहा

अतिशय खूष झाला. त्याने मोठ्या सन्मानाने आणि थाटामाटाने इब्राहीमबेगचे स्वागत केले, आणि आपल्या सैन्यातील अधिकाऱ्यांना १२ कोन असलेली शेंदरी रंगाची शिरस्त्राणे परिधान करण्याचा हुकूम केला. शेखसुफी याचे अनुयायी अशाच तऱ्हेच्या पोशाखावरून इतरांपासून ओळखले जात असत. त्याने अशीही आज्ञा दिली की प्रत्येक शुक्रवारी सुटीच्या दिवशी पर्शियाच्या राजघराण्याचे अभिष्टचिंतन करण्यासाठी मशिदीमधून प्रार्थना म्हटली जावी.

(५३) हिजरी ९२७ इ. स. १५१९ } हिजरी ९२७ या वर्षी विजयनगरच्या राजापासून मुद्गल आणि रायचूर जिंकून घेण्यासाठी कूच करण्याची इस्माईल आदिलशहाने तयारी केली. विजयनगरच्या राजाला ह्या बेताची अगोदरच माहिती मिळाल्याने त्याने मोठी फौज घेऊन कूच केले, आणि कृष्णा नदीच्या तीरावर आपली छावणी दिली. तेथे त्याला त्याचे अनेक मांडलिक येऊन [३] (४९) मिळाले. त्याच्याजवळ आता जवळ जवळ ५० हजार घोडेस्वार आणि असंख्य पायदळी सैनिक जमा झाले. विजयनगरच्या राजाच्या सैनिकांनी कृष्णा नदी ओलांडून जाण्यासाठी असलेला सर्व गलबतांचा ताबा मिळविलेला असल्या कारणाने इस्माईल आदिलशहाच्या मनात ही मोहीम पुढे ढकलावी की काय असा विचार आला. परंतु एकदा तंबू ठोकल्यावर मोहिमेला उशीर करणे म्हणजे त्यात आपली मानहानी आहे असा विचार त्याने केला. म्हणून त्याने ७ हजार घोडेस्वार घेऊन कूच केले आणि हिंदूंची छावणी असलेल्या नदीच्या किनाऱ्यासमोरच्या किनाऱ्यावर त्याने आपली छावणी दिली. त्याच्या घोडदळात बहुतेक सर्व परदेशी सैनिक होते. या ठिकाणी नदी तरून जाण्यासाठी तराफे बांधून होण्याची वाट पहात आणि नंतर शत्रूवर हल्ला करण्याच्या विचाराने तो तेथेच मुक्काम करून राहिला. या ठिकाणी आल्यावर काही दिवसांनी आपल्या राहुटीत तो विश्रांती घेत बसला असताना तंबूच्या बाहेर असलेल्या त्याच्या एका दरबारातील अधिकाऱ्याने म्हटलेली पुढील कविता त्याच्या कानावर पडली. ती अशी, " हे राजा ऊठ आणि धुळीमध्ये पेला पडून त्याचा चक्काचूर होण्याच्या आंत हा सोन्याचा चषक तू आनंदरूपी मद्याने काठोकाठ भर. " या कवितेपासून सुलतानाला जणू काही स्फूर्ती मिळाल्यासारखे झाले. त्याने आपल्या खास मर्जीतल्या मंडळींना बोलाविले. मौजरूपी गालिचा जणू काही त्याने आपल्यासमोर पसरला आणि संगीत आणि मद्य यापासून मिळणाऱ्या सुखोपभोगांचा एकच जल्लोष त्याने उडवून दिला. याप्रमाणे चाललेली मेजवानी वाजवीपेक्षा जास्त काळ चालली, आणि मद्यामुळे येणाऱ्या धुंदीचे परिणाम तेथे जमलेल्या सर्वांवर दिसून येऊ लागले. तेव्हा आपण आता नदी ओलांडावी आणि शत्रूवर हल्ला करावा या कल्पनेने त्याला घेरले. याप्रमाणे त्याने आपल्या लष्करी अधिकाऱ्यांना बोलावून नावा आणि तराफे तयार करण्यास इतका विलंब का लागत आहे याचे कारण त्यांना विचारले. त्यांनी उत्तर दिले की १०० जहाजे जवळजवळ तयार झाली आहेत व उरलेली थोडयाच दिवसांत तयार होतील. मेजवानीची धुंदी सुलतानाच्या डोळ्यांवर

अगोदरच चढलेली होती. त्याने ताबडतोब नदी ओलांडून जाण्याचे टरविले. आपले बेत कोणाला कळवू न देता तो हत्तीवर आरूढ झाला आणि जणू काही आपण देखभाल करण्यासच जात आहोत अशा मिषाने त्याने नदीच्या बाजूने कूच केले. परंतु एकाएकी त्याने असा हुकूम दिला की जितक्या सैनिकांना तराफ्यामध्ये जाता येईल तेवढ्यांनी ताबडतोब जावे आणि इतरांनी माझ्या हत्तीच्या पाठोपाठ यावे. [३] (५०) अशा तऱ्हेने बाका प्रसंग ओढवून आणण्यात किती भयंकर धोका आणि अविवेक आहे हे सुलतानाला त्याच्या अधिकाऱ्यांनी पटवून देण्याचा निरर्थक प्रयत्न केला. परंतु सुलतानाने यावर काहीच उत्तर न देता आपला हत्ती नदीच्या प्रवाहात घातला. ताबडतोब त्याच्या पाठोपाठ २५० हत्तींवर बसून त्याचे काही अधिकारी आणि सैनिक गेले. त्यांचे दैव मोठे बलवत्तर म्हणून ते सुखरूप नदीच्या पलीकडील तीरावर पोहोचले आणि शत्रू त्यांना प्रतिकार करण्यास सिद्ध होईपर्यंत नदी ओलांडून जाणे ज्या दोन ठिकाणाहून शक्य होते तेथून तराफे आणि नावा यात बसून अनेक शिपायांनी त्याच वेळी नदी पार केली. परंतु हिंदूंची संख्या एवढी प्रचंड होती की सुलतानाला जय मिळण्याची यत्किंचितही आशा नव्हती. कारण त्याला प्रतिकार करण्यासाठी शत्रूचे ३० हजार सैन्य खडे होते तर त्याच्यापाशी दोन हजारावर देखील सैनिक नव्हते. परंतु इस्लामच्या वीरांनी एकदिलाने जणू काही भारून गेल्याप्रमाणे शत्रूविरुद्ध अशी काही तलवार गाजविली की काफरांचे १ हजार सैनिक रणांगणात पडले. त्यामध्ये विजयनगरचा मुख्य सेनापती संगतराय हा होता. परंतु विजयनगरच्या सैनिकांनी मुसलमानांवर तोफा, बंदुका आणि हातगोळे यांचा इतका प्रचंड भडिमार केला की त्यांच्यापैकी निम्मे सैनिक गारद झाले आणि उरलेल्यांनी जीव वाचविण्याच्या आशेने नदीमध्ये उड्या टाकल्या. सुलतानाबरोबर त्याच्याच हत्तीत बसून तुरसुन बहादूर आणि इब्राहीम बेग हे नदी पार करून गेले होते. त्यांनी हत्तीला नदीच्या प्रवाहातून पुढे काढण्याचा प्रयत्न केला. नदीच्या प्रवाहाला इतकी ओढ होती की हा आणि इतर सात हत्ती सोडून सर्व हत्ती पाण्यात बुडाले. सुलतानाने हा जो अविवेक दाखविला होता त्याबद्दल त्याला एवढे भयंकर नुकसान सोसावे लागून कडक अशी शिक्षा मिळाली. आपल्यावर पराजयाचा हा कलंक लागलेला आहे त्याची नावनिशाणी पुसली जाईपर्यंत दारूला स्पर्श करणार नाही अशी गंभीर प्रतिज्ञा सुलतानाने केली. आपल्यावर हे जे दुर्भाग्य कोसळले होते त्याची हानी भरून काढण्यासाठी म्हणून त्याने आपल्या स्वतःला पूर्णपणे वाहून घेतले.

(५४) विजयनगरबरोबर झालेल्या लढाईत मिर्जा जहांगीर हा ठार झाला होता. या युद्धातील हानी भरून काढण्यासाठी कोणत्या उपाययोजनांची [३] (५१) आवश्यकता आहे यासाठी सुलतानाने आसदखानाकडे सल्ला विचारला. आसदखानाने उत्तर दिले की, आपली हानी भयंकर झालेली आहे. आपली फौजदेखील नाउमेद झाली आहे. अशा परिस्थितीत विजापूरला परतणे हे माझ्या दृष्टीने योग्य आहे. तेथे

गेल्यावर बुरहाण निजामशहाशी मैत्री करून आपण आपली बाजू बळकट करावी. आपल्या हद्दीवर ठाण मांडून बसलेला आपला शत्रू अमीर बरीद याची सरहद्दीवरून हकालपट्टी करावी आणि मगच शत्रूचा सूड घेण्याचे विचार मनात आणावे. तोपर्यंत त्याचा विचार देखील करू नये असे मला वाटते. वरील उद्दिष्टे एकदा साध्य झाल्या-नंतर मग काफरांना शिक्षा लावण्याचे काम सहजगत्या हाती घेता येईल. हा सल्ला सुलतानाला पटला आणि त्याने कृष्णेच्या तीरावरून विजापूरकडे कूच केले. त्याने आसदखानाला **सिपाह सालार** ही पदवी बहाल केली, त्याच्या जहागिरीत अनेक जिल्ह्यांची भर टाकली, आणि राज्यकारभाराच्या सर्व महत्त्वाच्या बाबतीत त्याने आसदखानाला आपल्या प्रमुख सल्लागाराचे स्थान दिले

(५५) पर्शियाच्या बादशहाकडे यापूर्वी इस्माईल आदिलशहाने सय्यद अहमद हिरवी याला आपला वकील म्हणून रवाना केले होते. त्याला त्याने आता अहमदनगर आणि विजापूर या राज्यांमधील मित्रत्वाचे संबंध अधिक दृढ करण्यासाठी म्हणून आपला वकील या अधिकारात अहमदनगरकडे पाठविले. शहरानजीक शहा ताहिर आणि इतर प्रमुख सरदार यांनी त्याची भेट घेतली. नंतर बुरहाण निजामशहाने त्याची भेट घेतली. सय्यद अहमदचा त्याने मोठा मानमरातब करून सत्कार केला. यापूर्वीच परस्परांमध्ये पत्रांची देवाणघेवाण आणि इतर बोलणीचालणी झाली होती. या भेटीत असे ठरविण्यात आले की सोलापूर या शहरामध्ये विजापूर आणि अहमदनगर या राज्यांच्या सुलतानांची मुलाखत घडवून आणावी. या भेटीच्या प्रसंगी बुरहाण निजामशहाने इस्माईल आदिलशहाची बहीण बिबी मरीयम हिला मागणी घातली. दोघांचा विवाह समारंभ मोठ्या थाटाने पार पाडण्यात आला. दोन्ही सुलतानांनी हत्ती आणि घोडे आदिकरून अतिशय मौल्यवान नजराण्यांची परस्परांमध्ये देवाणघेवाण केली. दोन्ही राज्यांत याप्रमाणे मैत्रीचा जो तह झाला त्याप्रित्यर्थ आनंदोत्सव सबंध महिनाभर मोठ्या थाटामाटाने साजरा करण्यात (३) [५२] आला. हे वर्ष म्हणजे हिजरी ९३० हे होय. यानंतर दोन्ही सुलतानांनी परस्परांचा निरोप घेतला आणि ते आपापल्या राजधान्यांकडे परतले.

रजब
हिजरी ९३०
मे
इ. स. १५२४

(५६) असा दावा सांगितला जातो की, याप्रसंगी दोन्ही राज्यांत जो तह झाला त्या तहात इस्माईल आदिलशहाने आपल्या बहिणीच्या लग्नाचा हुंडा म्हणून बुरहाण निजामशहाला सोलापूरचा [२९०] किल्ला आणि किल्ल्या सभोवारचा ५। जिल्ह्यांचा मुलूख देण्याचे कबूल केले. हा मुलूख कमालखानाने जैनखानाकडून जिंकून घेतला होता. परंतु तहामधील या कलमाची अंमलबजावणी ताबडतोब करण्यात आली नाही हे मात्र निःसंशय होते. काही काळपर्यंत बुरहाण निजामशहाने जाणून-बुजून झालेल्या या चुकवाचुकवीकडे दुर्लक्ष केले. परंतु पुढील वर्षी त्याने वऱ्हाडचा सुलतान इमादशहा आणि बीदरचा प्रतिनिधी अमीर बरीद यांचे सहकार्य मिळविले.

या तिघांनी बरोबर ४० हजार फौज घेऊन सोलापूरला वेढा देण्यासाठी आणि सोलापूर बरोबरचे ५॥ जिल्हे ताब्यात घेण्यासाठी कूच केले.

(५७) या आक्रमणाचा प्रतिकार करण्यासाठी इस्माईल आदिलशहाने १० हजार परदेशी घोडेस्वारांचे सैन्य घेऊन चाल केली. दोन्ही सैन्ये जवळजवळ ४० दिवस सोलापूर आणि नळदुर्ग या दोन किल्ल्यांमधील मैदानात छावणी देऊन राहिली. या किल्ल्यांमधील अंतर ४ मैलांएवढेच होते. या ४० दिवसांत दोन्ही फौजांत कोणताच संघर्ष झाला नाही. इस्माईल आदिलशहा दररोज आपल्या फौजेतील ३ हजार परदेशी तिरंदाजांना शत्रूच्या छावणीभोवती घिरट्या घालण्यासाठी आणि शत्रूची रसद तोडून टाकण्यासाठी पाठवीत असे. आपली कामगिरी बजावण्यात या तिरंदाजांना अपेक्षेबाहेर यश आले. त्यावेळी बुरहाण निजामशहाच्या छावणीत परंड्याचा सुभेदार ख्वाजाजहान दख्खनी हा होता. निजामशहाकडून [३] (५३) कोणत्याच तऱ्हेची हालचाल होत नाही हे दिसून आल्यानंतर तो अतिशय त्रासून गेला. त्याने विजापूरच्या तिरंदाजांवर अचानक हल्ला करण्याचा निश्चय करून आपल्याबरोबर ४ हजार निवडक दक्षिणी घोडेस्वार घेऊन छावणी सोडली. दुसऱ्या दिवशी संध्याकाळी विजापूरच्या सैन्यातील परदेशी सैनिकांनी नेहमीप्रमाणे नदीच्या किनाऱ्यावर रात्रीच्या पहाऱ्यासाठी आपापल्या जागा घेतल्या. त्यांनी आपल्या घोड्यांना खुंट्यांना बांधले आणि आपल्या अंगावरील शस्त्रे उतरविली आणि त्यांचे नोकर त्यांच्यासाठी जो उपहार आणणार होते त्याची ते वाट पहात बसले. अशा वेळी जेव्हा रात्रीचा काळोख नुकताच पडू लागला होता तेव्हा ख्वाजाजहान दख्खनी याने देखभाल करणाऱ्या एका तुकडीला बरोबर घेऊन त्यांच्यावर हल्ला केला. परंतु टेहळणीच्या जागेवर असणाऱ्या एका शिपायाने ख्वाजाजहान याला तो विजापूरच्या छावणीपासून नजीक आल्यावर ओळखले, आणि तावडतोब धोक्याची सूचना दिली. विजापुरी सैन्यातील तिरंदाज तावडतोब आपल्या घोड्यावर स्वार होऊ लागले. परंतु ते स्वार होऊन त्यांच्यावर चालून येण्याच्या आतच ख्वाजाजहानने त्यांच्यावर हल्ला केला, आणि त्यांच्यापैकी ३०० जणांना ठार मारले. उरलेल्यांनी आपापल्या घोड्यांना टाच देऊन जलद गतीने पळ काढल्यामुळे त्यांचा जीव ते बचावू शकले. पळणाऱ्या विजापुरी सैनिकांचा पाठलाग करून परतल्यावर ख्वाजाजहानचे दक्षिणी शिपाई विजापूरच्या तिरंदाजांनी ज्या ठिकाणी छावणी दिली होती त्या जागेपाशी आले. तिथे ते घोड्यावरून उतरले आणि त्यांनी छावणीची लुटालूट करण्यास व विस्तवावर भांड्यात जे अन्न शिजत राहिले होते ते खाण्यास सुरुवात केली. अशा तऱ्हेच्या नामुष्कीचा पराभव झाल्यामुळे विजापुरी सैनिकांना आपली अतिशय मानहानी झाल्याचे वाटत होते. त्यांनी या परिस्थितीचा फायदा घेऊन शत्रूवर बाजू उलटविण्याचे ठरविले. शत्रूच्या छावणीवर आपणही अशाच तऱ्हेचा अचानक छापा घालावा असा त्यांनी निश्चय केला. असा हल्ला बुरहाण निजामशहाच्या छावणीवर करण्याचे त्यांनी ठरविले. या निश्चयाप्रमाणे त्यांनी

तावडतोब निजामशहाच्या तळाकडे कूच केले. पहाऱ्यावरील सैनिकांना असे वाटले की, ख्वाजाजहानच्या सैन्याची तुकडीच छावणीकडे परत येत आहे. असा विचार करून त्यांनी या सैनिकांना पुढे जाण्यास परवानगी दिली. तळाच्या मध्यभागी आल्यावर विजापुरी तिरंदाजांनी बाणांचा वर्षाव करून एकच हलकल्लोळ उठवून दिला, आणि ते बुरहाण निजामशहाच्या तंबूच्या दिशेने चाल करून जाऊ लागले. छावणीच्या प्रत्येक भागात यामुळे एकच गोंधळ माजला. मित्र कोण आणि शत्रू कोण [३] (५४) यांचीही ओळख पटणे कठिण झाले. विजापूरच्या तिरंदाजांनी अशा परिस्थितीत मनसोक्त कत्तल आणि लुटालूट केली व स्वतःचे फारसे नुकसान होऊ न देता ते माघारी परतले. दुसऱ्या दिवशी सकाळी शत्रूबरोबर सामना देण्यासाठी इस्माईल आदिलशहा चाल करून आला. आदल्या रात्री त्याच्यावर शत्रूचा जो अचानक हल्ला झाला होता त्यामुळे त्याला जी दहशत बसली होती त्याचे परिणाम अजूनही नष्ट झालेले नव्हते. त्याला तोंड देण्यासाठी बुरहाण निजामशहा आणि इमादशहा यांनी आपले सैन्य खडे केले. परंतु ते इतके बेशिस्त होते आणि त्यांच्यामध्ये इतक्या गोंधळाची परिस्थिती निर्माण झाली होती की विजापुरी सैन्याने केलेल्या हल्ल्याला तोंड देणे त्यांना अशक्य झाले. इमादशहावर आसदखानाने हल्ला केला. यत्किंचितही प्रतिकार न करता त्याने रणांगणातून पळ काढला. रात्रीची वेळ सोडून दिली तर वऱ्हाडातील त्याच्या ताब्यातील किल्ला गावील येथे पोहोचेपर्यंत त्याने कोठेही मुक्काम केला नाही. बुरहाण निजामशहाही पराभव पावण्याच्या अगदी बेतात होता. परंतु अमीर बरीद याने आयत्या वेळी सहा हजार घोडेस्वारांची ताजी कुमक दिल्यामुळे त्याने आपला प्रतिकार काही काळपर्यंत चालू ठेवला. सरतेशेवटी विजापूरच्या सैन्यातील दोन अधिकारी खूष गेल्डी आगा आणि इस्माईल आगा यांनी दोन हजार घोडेस्वार घेऊन शत्रूची पिछाडी गाठली. त्याच वेळी आसदखानाने शत्रूच्या उजव्या फळीवर हल्ला चढविला. या हल्ल्यामुळे शत्रूच्या आघाडीवर एकच गोंधळ उडून गेला. बुरहाण निजामशहाच्या अंगावरील चिलखताचे ओझे त्याला असह्य झाले. त्याला मूर्च्छा येऊन तो घोड्यावरून पडतो की काय असे वाटू लागले. युद्धाला अशा तऱ्हेची कलाटणी मिळाली तेव्हा काही तुर्की गुलामांनी अहमदनगरचा सुलतान अशा तऱ्हेच्या भयंकर परिस्थितीत सापडल्याचे बघितले. त्यांनी त्याचा घोडा युद्धाच्या मैदानातून बाहेर काढला. यानंतर त्याच्या सैन्याचा पूर्ण विध्वंस होण्यासाठी फारसा अवधी लागला नाही. त्याचे सैन्य रणातून पळ काढू लागले. विजापूरच्या सैन्याने त्याचा पाठलाग सुरू केला. पाठलागात अहमदनगरच्या सैन्यापैकी ३ हजार सैनिक मारले गेले. निजामशहाची राजचिन्हे आसदखानाच्या हाती पडली. त्याशिवाय ४० हत्ती, अनेक तोफा आणि शत्रूच्या सैन्यातील सर्व तंबू आणि सामानसुमान [३] (५५) इतकी लूट विजयी सैन्याच्या हाती पडली ती वेगळीच. युद्धातील विजयानंतर इस्माईल आदिलशहाने मोठ्या विजयोन्मादाने विजापूरकडे परत कूच केले. तेथे त्याने एक

महिनाभर आनंदोत्सव साजरा केला. लढाईमध्ये ज्या अधिकाऱ्यांनी अद्वितीय कामगिरी बजावली होती त्यांच्यावर त्याने बक्षिशी आणि मानसन्मान यांची खैरखैरात केली. आसदखानाला त्याने ५ मोठे आणि ६ लहान हत्ती बक्षीस दिले. याच वेळी त्याने आपल्या सैन्यातील प्रत्येक शिपायाच्या पगारात वाढ केली. हा खर्च भागविण्यासाठी म्हणून त्याने त्याच्या सैन्यातील शिपायांच्या जनान्याच्या तनख्याकरता म्हणून लावून दिलेल्या सर्व जमिनी सरकारजमा केल्या. त्याच उद्देशाने त्याने प्रत्येक किल्ल्यापाशी जमा करण्यात येणाऱ्या जकातीपासूनचे निम्मे उत्पन्न लावून दिले एक दिवस त्याला असे सांगण्यात आले की काही अधिकाऱ्यांची अजून सोय लागलेली नाही आणि त्यावर आदिलशहाच्या वजिराने जेव्हा असे सांगितले की इतक्या मोठ्या सैन्याला त्यांचा हल्लीचा पगार देणे हे खजिन्याला झेपण्यासारखे नाही. तेव्हा आदिलशहाने विचारले की माझा जामदारखाना आणि मुदपाकखाना यांचा खर्च चालविण्यासाठी लावून देण्यात आलेल्या जिल्ह्यांची संख्या किती आहे? त्यासाठी एकंदर २४ जिल्हे लावून दिले आहेत याची त्याने शहानिशा केली आणि त्यापैकी निम्मे सैन्याच्या पगारासाठी लावून देण्यात यावे असा हुकूम त्याने दिला. त्याने यावेळी असे उद्गार काढले की माझ्या सैनिकांना तक्रार करण्याला जागा देण्याऐवजी मला जर काही गैरसोयी सोसाव्या लागल्या तर मी ते फार बरे आहे असेच म्हणेन.

(५८) हिजरी ९३५ इ. स. १५२८ } हिजरी ९३५ या वर्षी अमीर बरीदशहाबरोबर संगनमत करून बुरहाण निजामशहाने पुन्हा एकदा इस्माईल आदिलशहाच्या प्रदेशावर आक्रमण केले. परंतु विजापूरपासून २० कोस अंतरावर आसदखानाने त्यांचा पूर्णपणे पराभव केला. या लढाईच्या प्रसंगी परंड्याचा ख्वाजाजहान आणि इतर अनेक मातबर अधिकाऱ्यांना कैद करण्यात आले. आसदखानाने पराभूत सैन्याचा परंड्यापर्यंत पाठलाग केला आणि शत्रूचे बरेचसे सामानसुमान आणि २० हत्ती काबीज केले. या हत्तींमध्ये बुरहाण [३] (५६) निजामशहाची अंबारी [२९१०] वाहून नेणारा हत्ती होता. इस्माईल आदिलशहाने अल्लाबक्ष नावाचा हत्ती वगळून इतर सर्व हत्ती आसदखानाला बक्षिसादाखल दिले आणि आपल्या सेनानीला जी फर्माने त्याने पाठविली त्या सर्व फर्मानांत आसदखानाला फरजंद ही पदवी बहाल करून त्याचा सन्मान केला. याच वर्षी आसदखानाच्या सल्ल्यावरून इस्माईल आदिलशहाने आपली बहीण खुदिजा हिला वऱ्हाडचा सुलतान अल्लाउद्दीन इमादशहा याला विवाहादाखल दिले. हा विवाहसमारंभ साजरा करण्यासाठी दोन्ही सुलतानांनी उरसुंगी येथे परस्परांची गाठभेट घेतली. विवाहसमारंभ साजरा झाल्यावर दोन्ही सुलतानांनी आहेरांची देवाणघेवाण केली आणि पुन्हा एकदा आपले संबंध दृढतर झाल्याची परस्परांस ग्वाही देऊन दोघांनी एकमेकांचा निरोप घेतला.

(५९) याच वर्षी गुजरातच्या बहादूरशहाने बुरहाण निजामशहाच्या मुलखावर

स्वारी केली. आपला दोस्त निजामशहा याला मदत म्हणून इस्माईल आदिलशहाने १० लाख होन आणि ६००० घोडेस्वार मदतीदाखल पाठविले. बहादूरशहा आपल्या देशाकडे परत गेल्यावर वरील सैन्य विजापूरकडे परतले. त्यानी आपल्या बादशहापाशी तक्रार केली की अमीर बरीद याने आम्हाला फितविण्याचा प्रयत्न केला आणि आम्हाला असे सांगितले की, विजापूरवर हल्ला करण्यात तुम्ही मला येऊन मिळा. बक्षिसादाखल म्हणून विजापूरच्या जिंकलेल्या प्रदेशापैकी काही भाग देण्याचे मी तुम्हाला वचन देतो. अमीर बरीदच्या या विश्वासघातकी वागणुकीचा इस्माईल आदिलशहाला अतिशय संताप आला, आणि त्याने अमीर बरीदला शासन करण्याचा निश्चय केला. हिजरी ९३६ या वर्षी त्याने आपले हुशार वकील बुरहाण निजामशहाकडे पाठवून त्याच्याबरोबर त्याने पुढीलप्रमाणे तक्रारवजा निरोप पाठविला. तो असा–" अमीर बरीद हा नेहमी माझ्या घराण्याविरुद्ध कारस्थाने करण्यात गुंतलेला असतो. अनेक वेळा त्याने माझ्या शत्रूंना माझ्या राज्यावर स्वारी करण्यासाठी उद्युक्त केलेले आहे. आतापर्यंत त्याच्यावर [३] (५७) हल्ला करण्यापासून मी स्वतःला परावृत्त केले. परंतु आता मात्र त्याच्यावर हल्ला करण्याचे मी ठरविले आहे. याला कारणे धार्मिक आणि राजकीय बाबीतून उद्भवतात. मला तुम्हाला असे सांगावेसे वाटते की लांडग्याबरोबर सभ्यपणाचे वर्तन करणे किंवा सर्पावर दया दाखवणे हे शहाणपणाच्या अगदी विरुद्ध आहे. म्हणून मला तुम्हाला सरते शेवटी अशी विनंती करावयाची आहे की याप्रसंगी तुम्ही तटस्थपणाची भूमिका घ्यावी आमच्या घराण्याचा पूर्वापार वैरी अमीर बरीद याचा पुरेपूर सूड घेण्याचे काम मी लौकरच हाती घेण्याचे ठरविले आहे." बुरहाण निजामशहावर नुकताच जो प्रसंग ओढवला होता त्यात इस्माईल आदिलशहाकडून त्याला भरपूर मदत मिळाल्यामुळे तो त्याच्या ऋणात होता. साहजिकच आदिलशहाने प्रगट केलेल्या इच्छेला त्याने आपली अनुकूलता दर्शवली. आदिलशहाचे वकील निजामशहाचे होकारार्थी उत्तर घेऊन परतले. यानंतर इस्माईल आदिलशहाने आपल्या नियोजित मोहिमेच्या तयारीला ताबडतोब सुरुवात केली.

हिजरी ९३६ }
इ. स १५२९ }

(६०) इस्माईल आदिलशहाने या मोहिमेसाठी १० हजार घोडेस्वारांचे सैन्य जमा केले. या सैन्यात अरबी, पर्शियन, तुर्क, उजबेग, कुर्द आणि इतर परदेशी सैनिकांचा भरणा होता. आदिलशहाने त्यांना इतकी उदारपणाची वागणूक दिली होती की, त्याच्या हितसंबंधाशी ते पूर्णपणे एकरूप झाले होते. या सैन्यासहित आदिलशहाने अहमदाबाद बीदरच्या दिशेने कूच केले. अमीर बरीद आता वृद्ध आणि अपंग झाला होता. त्याने आपला ब्राह्मण मंत्री हेमाजी याच्या सल्ल्यावरून बीदर किल्ल्याचा ताबा आपला मोठा मुलगा अली बरीद याजकडे सोपविला आणि त्याने स्वतः उदगीरच्या किल्ल्याकडे माघार घेतली.

(६१) अहमदाबाद बीदर शहरानजीक इस्माईल आदिलशहा येऊन पोहोचला

आणि त्याने शहराची सर्व बाजूंनी नाकेबंदी केली. किल्ल्यावरील शिबंदीने त्याच्यावर वारंवार हल्ले चढविले. शिबंदी आणि वेढा देऊन बसलेले सैन्य जवळजवळ तुल्यबळ असल्याने इस्माईल आदिलशहाच्या किल्ला जिंकून घेण्याच्या बेतात पुष्कळ अडथळे आले आणि त्याची म्हणण्यासारखी प्रगती होईना. सरतेशेवटी अमीर बरीदचे मुलगे ५ हजार घोडेस्वारांना घेऊन शहराबाहेर आले. विजापूरी सैन्यात फक्त तिरंदाजांचाच भरणा असल्यामुळे त्यांनी आपल्या ढालीच्या रक्षणाखाली विजापूरी सैन्यावर हल्ला करण्याचे आणि हातघाईची लढाई करून खड्गयुद्धात विजापूरच्या सैन्याची कत्तल करण्याचे ठरविले. इस्माईल आदिलशहाने शत्रूकडून याप्रमाणे हल्ला केला जाईल अशी अटकळ बांधली होती. त्याने आपल्या तिरंदाजांच्या [३] (५८) मदतीसाठी ३ हजार घोडेस्वार आणि कुशल तलवार बहाद्दर तयार ठेवले होते. या सर्व घोडेस्वारांच्या आणि त्याचप्रमाणे त्यांच्या मांडीखालील घोड्यांच्या अंगावर चिलखताचे आच्छादन होते. या तुकडीचा सेनानी सय्यद हुसेन या नावाचा अतिशय नावाजलेला अरब अधिकारी होता. बरीदच्या सैन्याने विजापूरच्या सैन्यावर जो हल्ला केला त्यामध्ये किल्ल्याच्या बहमनपुरा दरवाजासमोरील मैदानात दोन्ही बाजूत युद्धाची प्रचंड रणधुमाळी उडाली. या युद्धात दक्षिणी आणि परदेशी सैनिकांनी अतिशय शौर्य दाखविले. आसदखान विरोध करत असताना देखील इस्माईल आदिलशहा हा स्वतः युद्धामध्ये उतरला, आणि त्याने अमीर बरीदच्या दोन मुलांना आपल्या हाताने ठार मारले. या दोघांनी त्याच्यावर त्या दिवशी लागोपाठ हल्ले चढविले होते दोन्ही सैन्यांतील सैनिकांनी सुलतानाच्या पराक्रमाबद्दल त्याची भरपूर प्रशंसा केली. खुद्द त्याचे अधिकारी घोड्यावरून उतरले आणि त्याच्या घोड्याच्या रिकिबीचे त्यांनी चुंबन घेतले. दोन्ही सैन्यातील लढाई जेमतेम संपली न संपली तोच उजव्या बाजूला सैनिकांच्या ४ तुकड्या नजरेस आल्या. या तुकड्यात अंदाजे ४ हजार सैनिक होते असे दिसून आले. आसदखानाने ताबडतोब आपला गुदरूज नावाचा एक अनुचर, बरोबर ४० घोडेस्वार देऊन हे सैनिक कोण आहेत ते जाणून घेण्यासाठी पाठविला. त्यांना असे कळून आले की, हे ४ हजार घोडेस्वार म्हणजे गोवळकोंड्याच्या सुलतान कुलीकुतुबशहाने अमीर बरीद यांच्या मदतीसाठी पाठविलेले स्वार आहेत. हे बघितल्यानंतर इस्माईल आदिलशहाने आसदखानाला त्यांचा प्रतिकार करण्याचा हुकूम केला, आणि त्याने स्वतः अमीर बरीद याच्या सैन्यावर पुन्हा हल्ला करण्याची तयारी केली. यावेळी सय्यद हुसेन अरब याने ही कामगिरी आपल्यावर सोपविण्यात यावी अशी सुलतानाजवळ अतिशय कळकळीची विनंती केली, आणि आपण निष्कारण शत्रूवर हल्ला करून आपला जीव धोक्यात आणू नये असे त्याला विनविले. सय्यद हुसेन याने अशा तऱ्हेने सुलतानाच्या बेताला आपला विरोध दाखविल्यामुळे सुलतानाने आपला बेत बदलला आणि मी केवळ लढाईचे निरीक्षण करीन असे वचन त्याला दिले. त्याच वेळी त्याने सय्यद हुसेन याला शत्रूचे रक्त

जिच्या धारेतून अजून ठिबकत आहे अशी आपली तलवार बक्षीस दिली. विजापूरच्या दोन्ही सेनापतींना विजय मिळाला. अमीर बरीद आणि कुतुबशहा यांनी प्रत्येकी ५०० माणसे गमावली. त्यांचे सैन्य विस्कळीत झालेले होते. अशा [३] (५९) परिस्थितीत त्यांनी रणांगणाचा ताबा इस्माईल आदिलशहाकडे देऊन पळ काढला. या लढाईत आसदखानाने नामी कामगिरी करून श्रेय मिळविले. कारण त्याने कुतुबशहाच्या ४ हजार तेलंगी शिपायांना प्रथम पळवून लावले आणि मग तो सय्यद हुसेन याला मदत करण्यासाठी धावून आला. या विजयानंतर आदिलशहा घोड्यावरून उतरला आणि लढाईच्या मैदानापासून जवळच असलेल्या एका उंचवट्यावर बसला. त्याने आपल्या सर्व अधिकाऱ्यांचे आभार मानले. विशेषतः आसदखानाला त्याने दृढ आलिंगन देऊन इतरांपेक्षा त्याचा अधिक सन्मान केला. सय्यद हुसेन याला त्याने लढाईत तो स्वतः ज्या घोड्यावर स्वार झाला होता तो घोडा बक्षीस म्हणून दिला. शत्रूकडील अमीर बरीद याचे दोन मुलगे आणि कुतुबशहाने पाठविलेल्या घोडेस्वारांचा सेनापती रुस्तुम बेग असे तिघेजण ठार झाले.

(६२) आता इस्माईल आदिलशहाने बीदर शहराला पूर्वीपेक्षा अधिक जाराने वेढा दिला. त्यामुळे अमीर बरीद याची परिस्थिती अतिशय केविलवाणी झाली. त्याने अल्लाउद्दीन इमादशहा याला पत्र लिहून तातडतोब निघून येण्याची आणि तहासाठी मध्यस्थी करण्याची अतिशय कळकळीची विनंती केली. अमीर बरीद याने उद्गीरकडे माघार घेतली होती. त्याचे पत्र पोहोचल्यानंतर अल्लाउद्दीन इमादशहाने उद्गीरकडे न जाता बीदरकडे कूच केले, आणि बीदरला वेढा घालून बसलेल्या सैन्यापासून जेमतेम एक मैल अंतरावर तो उतरला. वऱ्हाडच्या सुलतानाच्या भेटीला आपल्या मुख्य अधिकाऱ्यांना घेऊन इस्माईल आदिलशहा गेला. या प्रसंगी इमादशहाने आदिलशहाचे त्याला नुकत्याच मिळालेल्या विजयाबद्दल अभिनंदन केले, आणि तो असे म्हणाला की, इथे कूच करून येण्यामध्ये माझा हेतू फक्त आपल्या विजयामध्ये सहभागी होण्याचा होता. परंतु इथे आल्यानंतर माझ्या मनात अशी आशा निर्माण झाली की मला आपल्यात आणि अमीर बरीदमध्ये मध्यस्थी करणे शक्य होईल. आदिलशहाने यावर उत्तर दिले की अमीर बरीदकडून माझ्या घराण्यावर इतके अन्याय झाले आहेत की ते सांगता येणे सुद्धा कठीण आहे. या लढाईमध्ये माझे [३] (६०) अनेक शूर अधिकारी पतन पावले आहेत. आता माझी मागणी एकच आहे आणि ती म्हणजे अमीर बरीद याने मला सपशेल शरणागती द्यावी. त्याशिवाय काहीच ऐकण्याची माझी तयारी नाही. इमादशहाने इस्माईल आदिलशहाचा निश्चय पाहिला आणि याबाबतीत त्याने अधिक दडपण त्याच्यावर आणले नाही. इमादशहा आणि आदिलशहा यांनी त्यानंतर एक आठवडा एकत्रपणे अगदी मजेत घालविला, आणि ते परस्परां-पासून दूर झाले. या घटनेची हकीकत अमीर बरीद याच्या कानावर गेली. तेव्हा त्याने उद्गीर सोडले आणि तो इमादशहाच्या छावणीत येऊन दाखल झाला. शांतता प्रस्थापित

करण्यासंबंधी त्याने पुन्हा एकदा इमादशहाची मनधरणी केली. परंतु इमादशहाने त्याला सांगितले की बीदर शहर प्रत्यक्ष आपल्याला शरण आले पाहिजे, याखेरीज दुसरी कोणतीही गोष्ट आपण ऐकण्यास तयार नाही असे इस्माईल आदिलशहाचे म्हणणे आहे. इमादशहाच्या जवळच असलेल्या छावणीत बरीदशहा उद्विग्न मनःस्थितीत परतला. त्याच्या मनाला काळज्यांनी ग्रस्त केले होते. त्यामुळे त्याच्या मनाला होणाऱ्या यातना कमी करण्यासाठी तो चैनबाजीच्या विलासात दंग झाला. अमीर बरीदच्या फौजेला विजापुरी सैन्याने अतिशय तंग केले. रात्र पडल्यावर घ्यावयास पाहिजे तेवढी काळजी त्याने घेतली नाही. छावणीच्या बाहेर शत्रूवर टेहळणी करण्याकरता जे शिपाई ठेवण्यात आले होते ते झोपी गेले आणि सैन्यातील अनेकांनी आपल्या सुलतानाचेच अनुकरण करून दारूच्या बेहोषीत स्वतःला धुंद करून घेतले.

(६३) अमीर बरीदचे आगमन झाल्याची बातमी जेव्हा इस्माईल आदिलशहाला कळली तेव्हा त्याने आसदखानाला २ हजार निवडक घोडेस्वार घेऊन त्याच्या छावणीवर अचानक हल्ला करण्यास सांगितले. आसदखानाने नेहमीप्रमाणे खंदकात जे शिपाई होते त्यांची पाळी बदलण्याची आज्ञा आपण देत आहोत या मिषाखाली आपल्या फौजेला आपापल्या जागेवर हजर होण्यासाठी ताकीद दिली. परंतु जेव्हा छावणीचा तळ ओलांडून ते सर्वजण पलीकडे गेले तेव्हा त्याने त्यांना आपल्या खऱ्या उद्देश्याची जाणीव करून दिली, आणि शत्रूच्या राहुट्यांकडे शक्य तेवढे दबकत दबकत कूच केले. शत्रूच्या छावणीबाहेर असलेल्या टेहेळ्यांच्या जागेजवळ विजापुरी सैनिक येऊन पोहोचले. कोणतीही बारीक हालचाल अथवा आवाज त्यांच्या कानावर पडला नाही. तेव्हा आसदखानाने आपल्या सैनिकांना एकदम शांत रहाण्याची आज्ञा दिली, आणि एकंदर परिस्थिती काय आहे आणि शत्रूची तयारी कितपत आहे हे जाणून घेण्यासाठी त्याने हेरांची रवानगी केली. हेरांनी परत आल्यावर आसदखानाला सांगितले की आम्ही कोणत्याही तऱ्हेचा अडथळा न होता अमीर बरीदच्या छावणीपर्यंत चाल करून गेलो. तेथे रक्षक म्हणून असलेले काही सैनिक झोपी गेले होते. आपल्या सांगण्याच्या पुष्ट्यर्थ त्यांनी त्या सैनिकांपासून चोरून आणलेली पागोटी आणि तलवारी आसदखानापुढे काढून ठेवली. आसदखानाने आपल्या सैनिकांना कोणत्याही [३] (६१) प्रकारचा आवाज न करता आपण परत येईतोपर्यंत त्याचठिकाणी राहण्यास सांगितले आणि तो स्वतः २५ घोडेस्वार आणि काही पायदळी फौज घेऊन शत्रूच्या छावणीतून मार्ग काढीत अमीर बरीदच्या छावणीकडे निघाला. याठिकाणी त्याने तंबूच्या रखवालदारांना दारूच्या धुंदीत बेशुद्ध असल्यागत इतस्ततः अस्ताव्यस्त पसरलेले पाहिले. त्यांच्या अवतीभोवती तुकडे तुकडे झालेली दारूची भांडी विखुरलेली होती. त्यांच्या अशा अगतिक परिस्थितीत त्यांच्यावर हात टाकून त्यांना ठार मारणे आसदखानाला प्रशस्त वाटले नाही. तेव्हा त्याने आपल्या काही सैनिकांना नग्न तलवारी हातात घेऊन त्यांच्यापैकी कोणी शुद्धीवर येऊन इतरांना सावध करण्याचा

प्रयत्न केल्यास त्यांना प्रतिरोध करण्याकरता पहारा देण्यास सांगितले. यानंतर आसदखान घोड्यावरून खाली उतरला आणि अमीर बरीदच्या तंबूत काही शिपायांना घेऊन शिरला. त्याने अमीर बरीदला जिवंत पकडून नेण्याचे ठरविले परंतु त्याला सोडवून नेण्याचा प्रयत्न झाल्यास त्याला ठार मारावयाचे आणि त्याचे डोके तोडून आदिलशहाकडे नेण्याचा त्याने निश्चय केला. अमीर बरीदशहा आपल्या बिछान्यावर बेशुद्धावस्थेत पडला होता. त्याच्या अवतीभोवती दारूच्या भांड्यांचे तुकडे इतस्ततः पसरले होते. दारूचा शिडकावही त्याचप्रमाणे झाला होता. या गराड्यात त्याच्या चाकरीतील स्त्री-पुरुष नर्तक आणि गायिका वेड्यावाकड्या अवस्थेत आणि स्वतःचे भान नसलेल्या स्थितीत लोळत पडले होते. अमीर बरीदची कीर्ती एक वृद्ध, अनुभवी आणि कावेबाज मुत्सद्दी म्हणून होती. त्या अमीर बरीदचा बिछाना आसदखानाच्या शिपायांनी अलगद वर उचलला. अमीर बरीदरूपी जे बक्षीस त्यांना मिळाले होते ते घेऊन ते सर्व छावणीबाहेर गुपचूप पडत होते. तेव्हा दक्षिणेत ज्याला दिवट्या म्हणतात आणि ज्याचे काम सुलतानाला रात्री वाट दाखविण्याचे असते असा एक दिवट्या अचानक जागा झाला आणि तो मोठ्याने आरोळी ठोकण्याच्या बेतात होता तोच आसदखानाने त्या दिवट्याच्या तोंडावर आपला हात दाबून धरला. त्याच्या सैनिकांनी त्या दिवट्याला ताबडतोब धरले आणि जागच्याजागी गळा दाबून त्याचा प्राण घेतला. त्यानंतर कोणत्याही प्रकारचा उपद्रव न होता आसदखान आणि त्याच्या बरोबरचे सैनिक छावणीच्या अगदी टोकाला त्यांची वाट बघत असलेल्या सैन्याच्या तुकडीपर्यंत येऊन पोहोचले. त्या ठिकाणी आसदखान आपल्या सैनिकांना उद्देशून म्हणाला की ज्या हेतूने हे धाडस करण्याचे काम आपण आपल्या अंगावर घेतले होते तो मुख्य हेतू साध्य झाला आहे. तेव्हा आता शत्रूच्या [३] (६२) छावणीवर रात्रीचा हल्ला करण्यात आता काही स्वारस्य उरले नाही. कारण रात्रीच्या घनदाट अंधारात हिंदू कोणता आणि मुसलमान कोणता हे शोधून काढणे कठीण जाईल आणि परिणामी अनेक सद्धर्माचे पालन करणारे मुसलमान ठार मारले जाण्याची शक्यता आहे. एवढे बोलून त्याने आदिलशहाच्या छावणीकडे कूच केले. आपल्या कैद्याला जागे करण्याचा कोणताही प्रयत्न न करता त्याने त्याला तसेच निजू देऊन आपल्याबरोबर चालविले. अमीर बरीदशहाला जेव्हा आपला बिछाना हलत आहे असे आढळून आले तेव्हा तो जागा झाला. त्याची अशी कल्पना झाली की भुतेखेते किंवा राक्षस हे आपल्याला हवेतून पळवून नेत आहेत. तेव्हा तो घाबरून मोठ्याने ओरडू लागला आणि या मंत्रजाळातून आपले रक्षण करण्यासाठी त्याने परमेश्वराचा धावा सुरू केला. यावर आसदखानाने त्याला तो कोणत्या परिस्थितीत सापडला आहे याची जाणीव दिली आणि अविचारीपणाने वागल्याबद्दल त्याची निर्भर्त्सना केली. तो अमीर बरीदला म्हणाला की, " तुम्ही एक पूजनीय वृद्ध गृहस्थ आहा. राज्यकारभार चालविण्याच्या कलेचा आपल्याला पूर्ण अनुभव आहे. अशा परिस्थितीत शत्रूच्या छावणी शेजारी

दारूने धुंद होऊन तुम्ही पडलेले असताना शत्रूने तुम्हाला तशा परिस्थितीत पळवून न्यावे हे जितके आपल्या चारित्र्याला लांछनास्पद आहे तितकेच ते आपल्या बुद्धिमत्तेला कालिमा आणणारे आहे." अमीर बरीद हा लाजेने आणि चिडीने काळा ठिक्कर पडला होता. त्याने काहीच उत्तर केले नाही. आसदखानाने त्याचे सांत्वन करून त्याला असे म्हटले की, "सुलतानाजवळ माझे भरपूर वजन आहे. तुम्हाला चांगली वर्तणूक मिळावी यासाठी मी प्रयत्न करीन."

(६४) विजापूरच्या छावणीशी आल्यानंतर आसदखानाने विलंब न लावता जणू काही एखादी महत्त्वाची ठेवच आपण आणली आहे अशा पद्धतीने अमीर बरीदला इस्माईल आदिलशहासमोर हजर केले. आसदखानाच्या धाडशी योजनेला जे यश मिळाले त्यामुळे आदिलशहाला अतिशय आनंद झाला. त्याने अमीर बरीदशहाला बोलावून असे विचारले की, "तुम्ही आपल्या संबंध आयुष्यात इतके चातुर्य आणि कावेबाजपणा आपल्या अंगात बाणवून वागला असताना अशा तऱ्हेने कसे फसवले गेलात ही मोठी आश्चर्य करण्यासारखी गोष्ट आहे, असे तुम्हाला वाटत नाही काय?" यावर तो बंदिस्त सुलतान उद्गारला की, "माझे नशीब आणि परमेश्वराची इच्छाच अशी होती की माझ्यावर हा प्रसंग ओढवावा." यावर सुलतानाने त्याला आसदखानाच्या स्वाधीन केले आणि दुसऱ्या दिवशी दरबारात कैद्याला घेऊन येण्याची त्याने आज्ञा दिली.

(६५) दुसऱ्या दिवशी सकाळी दरबारात इस्माईल आदिलशहा [३] (६३) सिंहासनावर बसलेला असताना त्याच्यासमोर अमीर बरीद याला उभे करण्यात आले. बरीदच्या मस्तकावर काहीही नव्हते. त्याचे हात पाठीशी घट्ट बांधण्यात आलेले होते. अमीर बरीद याला तळपत्या उन्हात उभे करण्यात आलेले होते. अशा परिस्थितीत दोन तास गेल्यानंतर इस्माईल आदिलशहाने त्याला ठार मारण्याची आज्ञा दिली. या हुकुमाचे पालन करण्यासाठी मांग हातामध्ये नग्न तलवार घेऊन पुढे सरसावला. अमीर बरीदने आपली परिस्थिती अतिशय अगतिक आणि केविलवाणी झाली आहे हे जाणले आणि आपल्या प्राणाची भीक मागण्यासाठी त्याने आदिलशहापुढे आपले गुडघे टेकले. तो म्हणाला की, "तुम्ही आणि ज्यांची स्मृती मनाला आनंद देते असे तुमचे वडील युसुफ आदिलशहा यांचा अनेक वेळा अपमान केल्याचा अपराध माझ्या माथी आहे, याबद्दल काहीच शंका नाही. त्यासाठी आपण माझ्यावर सूड घेतल्यास त्यात वावगे काहीच नाही, याचीही मला पूर्णपणे जाणीव आहे. परंतु उदार मनाने आपण माझे अपराध विसराल आणि मला प्राणदान करून पश्चात्तापदग्ध होण्याची संधी द्याल तर मी आपल्याला अहमदाबाद शहराचा बीदर किल्ल्यासहित ताबा देईन. मी आपणास असे सांगू इच्छितो की, शत्रूच्या सैनिकांना या किल्ल्याच्या तटबंदीवर शिड्या लावून चढून जाण्यात आतापर्यंत कधीही यश मिळाले नाही. याशिवाय मी आपणाला असे वचन देतो की, बहमनी घराण्याची जी संपत्ती माझ्याकडे आहे तिचाही ताबा मी आपणाला देईन."

(६६) वर सांगितलेल्या अटींवर इस्माईल आदिलशहाने अमीर बरीदचे प्राण न घेण्याला आपली अनुमती दिली. तेव्हा अमीर बरीद याने आपल्या एका मुलाकडे निरोप पाठविला आणि आपल्यावर ओढवलेल्या परिस्थितीची व आदिलशहाबरोबर त्याने केलेल्या तडजोडीची हकीकत त्याला कळविली. अमीर बरीदच्या मुलाने पुढीलप्रमाणे उत्तर पाठविले : " आपण आता वृद्ध झाला आहात. या पृथ्वीवरील आपले अस्तित्व संपुष्टात येण्याचा काळ आता जवळ आलेला आहे. तेव्हा तुमच्या आयुष्याचे जे थोडे दिवस राहिले आहेत त्यासाठी बीदरसारखा किल्ला शत्रूच्या स्वाधीन करण्याइतका मूर्खपणा दुसरा होणार नाही. " अशा तऱ्हेने पाठविलेल्या निरोपाचा उद्देश अमीर बरीदशहाच्या मित्रांपासून मदत मिळण्याच्या आशेने जितका वेळ काढता येईल तितका काढण्याचा होता. कारण बरीदशहाच्या मुलांनी आपल्या विश्वासातील काही माणसांना जर का बरीदशहाचे प्राण खरोखरच धोक्यात असतील तर इस्माईल आदिलशहाच्या अटी मान्य कराव्यात अशा गुप्त सूचना देऊन रवाना केलेले होते. अमीर बरीदने आपल्या मुलांच्या निर्दयपणाबद्दल तक्रार करून आपल्याला अतिशय दुःख झाले आहे असे दाखविले परंतु इस्माईल आदिलशहाला वरील कारस्थानाचा संशय आला आणि त्याने बरीदशहाला पिसाळलेल्या हत्तीसमोर फेकून देण्याचा हुकूम केला. त्याने उद्गार काढले की शहरावर [३] (६४) हल्ला करून माझ्या सैन्याच्या मदतीने शहराचा मी पाडाव करीन याची मला पूर्ण खात्री आहे. अमीर बरीद याने पुन्हा एकदा इस्माईल आदिलशहाची विनवणी करण्याचा मार्ग स्वीकारला आणि त्याची याचना करून त्याला सांगितले की तुम्ही मला किल्ल्याच्या विशिष्ट बुरुजासमोर घेऊन चला, म्हणजे माझी काय विकलावस्था झाली आहे हे त्यांना (माझ्या मुलांना) दिसेल आणि माझे प्राण वाचविण्याच्या दृष्टीने ते धावपळ करतील. याप्रमाणे बरीदशहाला बुरुजासमोर नेण्यात आले. आपल्या बापाचा प्राण वाचविण्यासाठी संपूर्ण शरणागती दिल्याशिवाय दुसरा मार्ग नाही हे त्यांनी बघितले आणि त्यांनी असे कळविले की आम्ही आणि आमची मुले माणसे अशांना तुम्ही आमच्या सर्वांच्या अंगावरील कपड्यांसह आमची कोणतीही तपासणी केल्याशिवाय जाऊन देत असाल तर आम्ही शहर आणि किल्ला तुमच्या हवाली करू. आदिलशहाने या अटीला मान्यता दिल्यावर अमीर बरीदच्या मुलांनी आपल्या स्वतःच्या आणि आपल्या बायकांच्या अंगावर बहमनी राजघराण्याचे जितके मौल्यवान अलंकार आणि कपडेलत्ते लपवता येतील तितके लपवले. यानंतर ती सर्व मंडळी आपल्या अनुयायांसह कोणत्याही तऱ्हेचा उपद्रव न होता उद्गीरच्या किल्ल्याकडे चालती झाली.

(६७) आसदखानाने काही निवडक सैनिक घेऊन लुटालूट होऊ नये म्हणून शहरात प्रवेश केला. त्यानंतर त्याने पराभूत अमीर बरीदशहाची संपत्ती आणि त्याच्या मालकीच्या इतर वस्तू यांची यादी करण्यास सुरुवात केली. इस्माईल आदिलशहाने एक शुभ वेळ मुक्रर केली आणि आपले सर्व अधिकारी आणि अमीर-

उमराव यांना बरोबर घेऊन तो पायी शहराच्या दरवाजापासून राजवाड्यापर्यंत चालत गेला. राजवाड्यातील दरबाराच्या भव्य दिवाणखान्यात त्याने प्रवेश केला आणि बहमनी सुलतानाच्या सिंहासनावर तो आसनस्थ झाला. याप्रसंगी त्याने आपल्याला मिळालेल्या विजयाबद्दल परमेश्वराचे आभार मानले आणि आपला मुलगा राजपुत्र मल्लुखान याच्याबरोबर आसदखान आणि इतर अधिकारी बरोबर देऊन अल्लाउद्दीन इमादशहा याला दरबारात येण्यासाठी निमंत्रण देण्याकरता पाठविले. इमादशहाची राजवाड्याच्या पायऱ्यांवर इस्माईल आदिलशहाने भेट घेतली आणि दोघेजण एकाच सिंहासनावर आसनस्थ झाले. [३] (६५)

(६८) यानंतर दोन्ही सुलतानांसमोर खजिना ठेवण्यात आला. या खजिन्यात १०००००० होन एवढी रोख रक्कम, अनेक मौल्यवान हिरे, मोठ्या प्रमाणावर सोने आणि चांदीचे पत्रे, उत्तमोत्तम चिनी मातीची भांडी आणि बहुमोल वस्त्रे अशी सामग्री होती. इस्माईल आदिलशहाने अल्लाउद्दीन इमादशहाला सांगितले की यापैकी तुम्हाला पाहिजे असेल ते तुम्ही घ्या. बहमनी घराण्याच्या संपत्तीचा अपहार करण्यासाठी आपण युद्ध केले असा आरोप आपल्यावर येऊ नये म्हणून त्याने आपल्या हाती आलेल्या संपत्तीची विभागणी केली आणि त्यातील काही त्याने शेजारील राज्यांकडे नजराण्यादाखल पाठविली आणि काही आपल्या सैन्यामध्ये वाटून टाकली. त्याने स्वतः-साठी एक दमडी देखील राखून ठेवली नाही. त्याने ५०००० होन विद्वत्ता आणि प्रामाणिकपणा यासाठी प्रसिद्ध असलेल्या सय्यद अली अखील याजकडे दिले आणि हे द्रव्य नजफ, करबला आणि मुशीद येथील गरीबगुरिबांमध्ये दान म्हणून वाटून टाकण्याबद्दल त्याला आदेश दिला. त्याचप्रमाणे ५०००० होनांची रक्कम त्याने सय्यद अहमद हिरवी याला देऊन विजापूर राज्यामधील विद्वान मंडळींना दान देण्यासाठी त्या रकमेचा उपयोग करण्यास त्याला सांगितले. नंतर त्याने कुमचा कवी मौलाना सय्यद याला खजिन्याकडे जाण्यास सांगितले आणि नेता येईल तेवढे सोने उचलून नेण्याची त्याला आज्ञा केली. परंतु मौलाना सय्यद हा आजारीपणामुळे अपंग झाला होता तेव्हा तो असे उद्‌गारला की, "मी पहिल्या प्रथम जेव्हा आपल्या दरबारात आलो तेव्हा माझ्या ताकदीबद्दल म्हणाल तर आजच्या इतकाच बलवान मी तेव्हा देखील होतो." यावर इस्माईल आदिलशहा हसून म्हणाला की, "तू दोनदा प्रयत्न करून तुला नेता येईल तेवढे सोने तू नेलेस तरी माझी त्याला काहीच हरकत नाही." यावर मौलाना सय्यद त्याला म्हणाला की, "ते काहीही असले तरी असा प्रयत्न करण्याचे अगोदर ह्या आजारातून मी बरा होईपर्यंत थांबण्याची माझी इच्छा आहे." यावर इस्माईल आदिलशहाने पुढीलप्रमाणे कवितेची ओळ म्हणून दाखविली: "उशीर करण्यात धोका साठवलेला असतो आणि आर्जी करणाऱ्याच्या हितसंबंधाला त्यामुळे बाध येतो". यावर मौलाना सय्यद याने दोन वेळा खजिन्यातून द्रव्याच्या थैल्या वाहून नेल्या. दोन्ही मिळून त्याने नेलेल्या द्रव्याची एकूण रक्कम २५००० होनएवढी भरली. एवढी रक्कम

मौलाना सय्यद याने नेल्याचे जेव्हा खजिनदाराने इस्माईल आदिलशहाला सांगितले तेव्हा तो म्हणाला की आपल्या अशक्तपणाबद्दल मौलाना सय्यद याने जी तक्रार केली त्यात त्याने सत्य तेच सांगितले यात काहीच शंका नाही. यानंतर [३] (६६) त्याने असे जाहीर केले की या सर्व लुटीची विल्हेवाट लावल्याखेरीज मी आता उठणार नाही. यानुसार त्याने आसदखानाला बोलावू पाठवून सैन्यामध्ये लुटीची रक्कम वाटून टाकण्याबद्दल त्याला आज्ञा केली. ही वाटणी इतक्या योग्य प्रकारे करण्यात आली की प्रत्येकजण त्याच्या वाटणीला संपत्तीचा जो भाग आला त्यावर खूष झाला.

(६९) यानंतर पुन्हा एकदा इमादशहाने अमीर बरीदच्या वतीने मध्यस्थी केली. इस्माईल आदिलशहाने सरते शेवटी अमीर बरीदला आपल्या अधिकाऱ्यांमध्ये दाखल करून घेण्याला जर का आसदखान त्याच्या विश्वासूपणाबद्दल खात्री देण्यास कबूल असला तर संमती दिली. कल्याणी, उद्गिर आणि इतर जिल्हे आणि शिवाय बीदर-शहरालगतच्या जमिनी पासून येणारे उत्पन्न हे सर्व अमीर बरीदच्या उपजीविकेसाठी म्हणून लावून देण्यात आले. इस्माईल आदिलशहाने अमीर बरीदवर एक अट लादली आणि ती म्हणजे त्याने ३००० घोडेस्वार घेऊन इस्माईल आदिलशहाच्या सैन्याबरोबर रहावे. ही घटना झाल्यानंतर एका आठवड्याने इस्माईल आदिलशहाने आपल्या सैन्या-सह वर्तमान दक्षिणेच्या बाजूने कूच केले. त्याच्याबरोबर अल्लाउद्दीन इमादशहा आणि अमीर बरीद यांच्या फौजा होत्या. या दरम्यान विजयनगरमधील राज्यकारभारामध्ये अतिशय गोंधळाची परिस्थिती निर्माण झाली होती याला कारण म्हणजे हेमराजाचा मृत्यू. हेमराजानंतर त्याचा मुलगा रामराजा हा गादीवर आला होता. रामराजाविरुद्ध अनेक राजांनी बंडखोरीला चिथावणी दिली आणि त्यामुळे मुसलमानांनी विजयनगरच्या प्रदेशात जी आगेकूच चालविली होती तिला कोणताच प्रतिकार अथवा अडथळा झाला नाही. रायचूर आणि मुद्गल ही ठिकाणे एकंदर तीन महिन्यांच्या वेढ्यानंतर मुसलमानी फौजांना शरण जाऊन त्यांच्या ताब्यात आली. ही ठिकाणे जवळजवळ १७ वर्षे या क्षणापर्यंत काफरांच्या ताब्यात होती.

(७०) हे दोन्ही किल्ले जिंकून घेईपर्यंत आपण दारूला स्पर्श करणार नाही अशी इस्माईल आदिलशहाने प्रतिज्ञा केली होती. त्याच्या मनाने आता आपण मोठ्या प्रमाणावर आनंदोत्सव साजरा करावा असे घेतले. प्रसंगी त्याने दारूचे भरपूर सेवन केले आणि मनःपूतं समाचरेत या न्यायाप्रमाणे आपल्या नैसर्गिक प्रवृत्तीवरील बंधनाचे लगाम त्याने ढिले केले. या मेजवानीत अल्लाउद्दीन इमादशहा आणि अमीर बरीद या दोघांनी भाग घेतला. आसदखानाला देखील त्यांच्या समवेत [३] (६७) बसण्याची परवानगी देण्यात आली. इतकेच नव्हेतर इस्माईल आदिलशहाने वापरलेल्या मद्यचषकातून त्याने दारूचा आस्वाद घेतला. हा चषक आदिलशहाने आपल्या हातांनी भरला. त्याच्या बदली आसदखानाने मद्याचा दुसरा पेला भरून तो आदिलशहाच्या हाती दिला. ह्या प्रसंगी आसदखानाने विनंती केली म्हणून

१५०० युद्ध कैद्यांना मुक्त करण्यात आले. या युद्ध कैद्यांना शेंदरी रंगाची शिरस्त्राणे आणि जाकिटे बक्षीस म्हणून देण्यात आली. यापैकी अनेक कैद्यांनी आसदखानाच्या चाकरीत राहण्याची आपली इच्छा प्रकट केली. या गोष्टीला इस्माईल आदिलशहाने आपली परवानगी दिली. हा उत्सवसमारंभ चालू असताना इस्माईल आदिलशहाने अमीर बरीदला असे वचन दिले की विजापूरला पोहोचताच मी अहमदाबाद बीदरचे सरकार तुमच्या स्वाधीन करीन. हा उत्सवसमारंभ जवळजवळ एक महिनाभर चालू होता. या समारंभाच्या स्मृतीप्रित्यर्थ मुल्ला इब्राहीम इस्पहानी याने त्या समारंभाचे वर्णन करणारी एक कविता लिहिली. या कवितेत एक हजार कडवी होती. या सुमारास अशी बातमी आली की गुजराथच्या बहादुरशहाने दक्षिणेवर पुन्हा आक्रमण करण्याची तयारी चालविली आहे. यावर इस्माईल आदिलशहाने अल्लाउद्दीन इमादशहाला राजधानीकडे जाण्यासाठी निरोप दिला. तो स्वतः विजापूरकडे परतला. तिथे गेल्यावर त्याने अमीर बरीदला सहा महिन्याच्या आत अहमदाबाद बीदर शहर परत देण्याचे कबूल केले. त्याने फक्त एकच अट घातली की, या अवधीत अमीर बरीदने कल्याणी आणि कंदहार हे किल्ले इस्माईल आदिलशहाच्या स्वाधीन करावे. त्याने हे कबूल केल्यावर या कारणासाठी त्याला विजापूर सोडून जाण्याची परवानगी देण्यात आली. कोणी इतिहासकार असे सांगतात की विजयनगरवरील स्वारीच्या वेळी एकदा अल्लाउद्दीन इमादशहाने इस्माईल आदिलशहाचा सत्कार केला आणि मौल्यवान हिऱ्यांनी भरलेली ताटे त्याने सुलतानाला अर्पण केली आणि ती त्याने स्वीकारावी असा त्याला खास आग्रह केला. यानंतर काही दिवसांनी इस्माईल आदिलशहाने एका मेजवानीला अल्लाउद्दीन इमादशहाला बोलाविले आणि आपले १२००० परदेशी घोडेस्वार त्याच्यासमोर कवाईतीसाठी उभे करून त्याला म्हटले की माझ्या कारकिर्दीत तुम्हाला समोर दिसत आहेत तीच हिरे माणके मी गोळा केली आहेत. यामधील तुमच्या उपयोगासाठी तुम्हाला आवडतील ते घोडे तुम्ही निवडून घ्या. अल्लाउद्दीन [३](६८) इमादशहाने इस्माईल आदिलशहाच्या शहाणपणाची तारीफ केली आणि एक निःश्वास टाकून असे उद्गार काढले की मी जर अशीच तयारी केली असती तर माहूरचा किल्ला गमाविण्याचा प्रसंग माझ्यावर आला नसता.

(७१) दिलेल्या वचनाप्रमाणे अमीर बरीद याने कल्याणी आणि कन्धार या किल्ल्यांच्या किल्ल्या पाठविण्यामध्ये टाळाटाळ केली तेव्हा ते किल्ले जबरदस्तीने (हिजरी ९३८ / इ. स. १५३१) जिंकून घेण्याचे इस्माईल आदिलशहाने हिजरी ९३८ या वर्षी ठरविले आणि आपल्या छावणीचे सामान आपल्या एका मुलाबरोबर कूच करून जाण्याची तयारी करण्यासाठी विजापूर शहराबाहेर पाठविले. दरम्यान अमीर बरीद याने बुरहाण निजामशहाकडे मदतीची याचना केली. निजामशहाने विजापूर दरबारकडे वकील पाठविले आणि इस्माईल आदिलशहाने अमीर बरीद विरुद्ध कारवाई करण्याच्या बेतापासून परावृत्त व्हावे असा निरोप

त्याला पाठविला. उत्तरादाखल इस्माईल आदिलशहाने कळविले की तुम्ही जेव्हा माहूरवर हल्ला केला तेव्हा मी कोणत्याही तऱ्हेचा हस्तक्षेप केला नाही. इतकेच नव्हे तर तुमची बाजू संभाळून धरण्याच्या हेतूने पोर्तुगीजांपासून गोवा परत मिळविण्याचे प्रयत्न करण्यापासून मी अलिप्त राहिलो. इस्माईल आदिलशहाने आपल्या खलित्यात पुढे कळविले की आता हिवाळ्याचा मोसम सुरू झाला आहे आणि या सुमारास राजधानीमध्ये बसून स्वस्थपणे वेळ घालविण्याची माझी इच्छा नाही. माझ्या राज्याच्या प्रदेशातून दौरा काढण्याचा माझा हेतू आहे आणि तो हेतू मनात धरून मी सोलापूर आणि नळदुर्ग या स्थळांना भेटी देणार आहे. अशा परिस्थितीत माझे तुम्हाला असे सांगणे आहे की तुम्ही आपल्या सरहद्दीवरील अधिकाऱ्यांना ताकीद करावी की यामुळे तुम्ही घाबरून जाण्याचे अथवा माझ्या या हालचालीमुळे मनात कसला तरी विपरीत किंतू आणण्याचे कारण नाही. बुरहाण निजामशहाला जेव्हा हे पत्र मिळाले तेव्हा गुजरात अथवा वऱ्हाड यांजकडून त्याच्यावर आक्रमण होण्याची भीती आता पूर्णपणे नाहीशी झाली होती. त्यामुळे त्याने इस्माईल आदिलशहाला बजाविले की मी तुम्हाला जी विनंती केली आहे, ती नाकारल्यास त्याचे जे काही परिणाम होतील ते ध्यानात घ्या आणि राजधानीमध्ये राहणेच सद्यःपरिस्थितीत तुमच्या हिताचे आहे ही जाणीव मनात धरून राजधानी सोडून कुठे बाहेर पडण्याचे धाडस करू नका.

(७२) इस्माईल आदिलशहा हा यापूर्वीच कूच करून विजापूरहून निघून गेल्यामुळे त्याला हा खलिता बहमनहळ्ळी येथे तो संध्याकाळचे नमाज पढत असताना [३] (६९) मिळाला. तो वाचून आदिलशहाला इतका क्रोध आला की तो फक्त ४०० स्वार आणि ४० सैनिक घेऊन छावणीबाहेर पडला आणि दुसऱ्या दिवशी संध्याकाळचे नमाज पढण्याची वेळ होईपर्यंत नळदुर्गच्या खालून वाहणाऱ्या नदीपर्यंत येऊन पोहोचला. तेथून त्याने निजामशहाच्या वकिलांना निरोप दिला आणि त्यांना असे सांगितले की लढाई टाळण्यासाठी माझ्याकडून जेवढे करता येणे शक्य होते तेवढे सर्व मी केले आहे. आता मी मला बंधुवत वाटणारे तुमचे बादशहा यांची यापूर्वी अनेक वेळा जशी रणांगणात गाठ घेण्यासाठी वाट बघितली आहे त्याप्रमाणे आताही वाट बघत राहीन. लढाईरूपी सागरामध्ये आता घनघोर रणधुमाळी उठणारच आहे त्यावर दृष्टी ठेवून तो निकराचा क्षण येईपर्यंत मी माझे मनरंजन तरी करून घेईन.

(७३) इस्माईल आदिलशहाने दिलेले आव्हान बुरहाण निजामशहाने स्वीकारण्याचे नाकारले नाही तर अमीर बरीदला बरोबर घेऊन २५००० घोडेस्वार आणि तोफांचा मोठ्या प्रमाणावर तांडा बरोबर घेऊन त्याने विजापूरच्या सरहद्दीच्या दिशेने कूच केले. इस्माईल आदिलशहाने लढाईसाठी सैन्याची रचना करण्याचे काम आसदखानावर सोपविले. त्याने सैन्याची पुढीलप्रमाणे रचना केली—सैन्यातील सर्व तरुण शिपाई, परदेशी सैनिकांचे मुलगे आणि रजपूत सैनिक यांना एकत्र

केले आणि त्यांची त्याने एक तुकडी बनविली. या तुकडीचे अधिपत्य त्याने मिर्जा जहांगीर कुमीचा मुलगा संजारखान याजकडे दिले. या सर्वांचे बाप वयाने वृद्ध होते त्यांना त्याने छावणीतच पाठीमागे ठेवले. या तऱ्हेने रचना केल्यावर आसदखान म्हणाला की आजचा दिवस तरुण सैनिकांनी आपल्या अंगातील शौर्य दाखविण्याचा आहे. आसदखानाने स्वतः सैन्याच्या उजव्या फळीचे नेतृत्व आपल्याकडे घेतले आणि डाव्या फळीचे अधिपत्य मुस्तफा आगा, सिकंदर आगा आणि खुषगेल्डी आगा इत्यादी नावाजलेल्या तुर्की अधिकाऱ्यांच्याकडे सोपविले. सैन्याच्या मध्य भागाचे खुद्द सुलतानाने अधिपत्य स्वीकारले. युद्धाची फळी लढाईसाठी तयार झाल्याबरोबर इस्माईल आदिलशहा सैन्याला येऊन मिळाला. तिथे आल्यावर त्याला असे दिसून आले की बुरहाण निजामशहाच्या छत्राचा, त्याच्या ध्वजचिन्हांचा आणि निशाणाचा रंग पूर्वी पांढरा होता तो आता बदलून हिरवा करण्यात आला आहे. या बदलाचे कारण इस्माईल आदिलशहाने विचारले. त्याला असे सांगण्यात आले की ही राजचिन्हे गुजराथच्या बहादुरशहाने बुरहाण निजामशहाला अर्पण केलेली आहेत. याप्रमाणे तो बोलत असताना वर उल्लेख केलेल्या तुकडीची शत्रूच्या सैन्याबरोबर गाठ [३] (७०) पडली. इस्माईल आदिलशहाने त्याबरोबर ताबडतोब आपल्या हाताखालील मधल्या फळीला घेऊन आगेकूच केले. त्याचा परिणाम असा झाला की, दोन्ही बाजूच्या सैनिकांत युद्धाला तोंड लागले. दोन्ही बाजूंनी युद्धाची गती इतक्या कसोशीने सांभाळली की युद्धामध्ये विजय कोणाला मिळेल याबद्दल बराच काळपर्यंत संशय येण्याजोगी परिस्थिती निर्माण झाली. सरतेशेवटी निजामशाही सैन्याचा सेनापती खुर्शिदखान हा ठार मारला गेला आणि त्याच्या सैनिकांनी बेशिस्तपणे रणांगणातून पळ काढला. यानंतर थोड्याच वेळाने विजापूरच्या मोगल घोडेस्वारांनी बुरहाण निजामशहाला घेरले. तो कैदी होण्याचा धोका निर्माण झाला. तोच त्याच्या शरीररक्षकांनी मोठ्या शर्तीचा प्रयत्न करून त्याची सुटका केली, आणि त्याला सुरक्षितपणे रणांगणाच्या बाहेर नेले. आपले विस्कळीत झालेले सैन्य एकत्रित करण्याच्या भानगडीत न पडता बुरहाण निजामशहाने घाईघाईने अहमदनगरकडे पळ काढला. विजापूरच्या विजयी सैन्याच्या हाती खूप लूट पडली. सर्व दक्षिणेमध्ये यामुळे इस्माईल आदिलशहाचे श्रेष्ठत्व प्रस्थापित झाले. या लढाईला परदेशी तरुणांचा विजय असे नाव दिले गेले. कारण त्यांनी गाजविलेल्या शौर्यामुळेच प्रामुख्याने ही लढाई जिंकणे आदिलशहाला शक्य झाले. दिवसेंदिवस ह्या तुकडीवरील सुलतानाची मर्जी वाढतच गेली. त्यातील अनेकांना त्याने आपल्या वडिलांच्या हयातीत जी कामगिरी बजावली त्याची बक्षिसी म्हणून उमरावपदाचे मानकरी केले. इस्माईल आदिलशहा आणि बुरहाण निजामशहा यामध्ये झालेला हा शेवटचा युद्धप्रसंग होता. या घटनेनंतर दोघांमध्ये मित्रत्वाचा तह करण्यात आला. दोन्ही सुलतानांची गाठ त्यांच्या राज्याच्या सरहद्दीवर पडली. त्यामध्ये असे ठरले की इस्माईल आदिलशहाला कुतुबशहाचे राज्य जिंकून घेण्याचे

स्वातंत्र्य मिळावे आणि निजामशहाला वऱ्हाड आपल्या राज्याला जोडण्याची मुभा मिळावी. यामध्ये त्याला कोणत्याही प्रकारचा उपद्रव देण्यात येऊ नये.

(७४) हिजरी ९४० इ. स. १५३३ वरील करारात ठरल्याप्रमाणे इस्माईल आदिलशहाचा अमीर बरीदबरोबर समझोता झाला. आदिलशहाने त्याला आपल्याबरोबर तेलंगणावरील आपल्या स्वारीत येऊन मिळण्याविषयी उद्युक्त केले. या बेताप्रमाणे दोघांनी कूच केले आणि कोविलकोंड्याला वेढा [३] (७१) दिला. कोविलकोंडा हा तेलंगणाच्या सरहद्दीवरील प्रमुख किल्ल्यांपैकी एक होता. हा किल्ला जवळजवळ पाडाव होण्याच्या बेतात होता तोच इस्माईल आदिलशहाला अतिशय भयंकर अशा तापाने घेरले. त्यामुळे त्याला बिछान्यावर पडून राहणे भाग पडले. आपले आजारपण वाढतच चालले आहे असे इस्माईल आदिलशहाला जेव्हा आढळून आले तेव्हा त्याने आसदखान लारी आणि अमीर बरीद या दोघांना बोलावू पाठविले. दोघेही शत्रूचा प्रदेश उद्ध्वस्त करण्यात गुंतलेले असल्यामुळे छावणीत हजर नव्हते. ते दोघेजण परत आल्यानंतर इस्माईल आदिलशहाने अशी इच्छा प्रकट केली की तुम्ही दोघेजण वेढ्याचे काम चालू ठेवा. मी हवापालट म्हणून कुलबर्गा येथे जातो. मला बरे वाटल्याबरोबर मी तावडतोब सैन्याला येऊन मिळेन. यानुसार असे ठरले की दुसऱ्या दिवशी सकाळी सुलतानाने पालखीत बसून आपल्या प्रवासासाठी निघावे. परंतु झुंजुमुंजू होत आहे न होत आहे तोच आदिल-शहाच्या तापाने एकाएकी पलट खाल्ली आणि त्याचे प्राण त्याच्या नश्वर देहाला सोडून गेले. ही घटना बुधवार तारीख १६ सफर हिजरी या वर्षी घडली. इस्माईल आदिलशहाची यशस्वी कारकीर्द एकंदर २५ वर्षे इतकी झाली.

सफर १६
हिजरी ९४१
सप्टेंबर ६
इ. स. १५३४

(७५) आसदखानाने सुलतानाचे शव कुजू नये म्हणून त्यात रासायनिक मसाले भरून ठेवले आणि एका बंद पालखीत घालून त्याची रवानगी गोगी या गावाकडे केली. त्याने सुलतानाच्या मृत्यूची बातमी दोन दिवसपर्यंत गुप्त ठेवली. दोन दिवसा-नंतर या दुर्दैवी घटनेची खबर त्याने अमीर बरीद आणि इतर सर्व अमीरउमराव यांना दिली. त्यांना त्याने असा सल्ला दिला की आपण शत्रूच्या प्रदेशात आहोत. त्या ठिकाणी दोन्ही राजपुत्रांमध्ये कलह होण्याचे टाळण्यासाठी म्हणून तुम्ही ही घटना गुप्त ठेवा. या बैठकीत असा निर्णय घेण्यात आला की कोविलकोंड्याचा वेढा उठवावा आणि गादीवर कोणी यावयाचे त्या संबंधीची व्यवस्था कुलबर्ग्याला पोहोचेपर्यंत पुढे ढकलण्यात यावी. तेथे गेल्यावर त्या शहरात दफन करण्यात आलेल्या त्या पवित्र सय्यद महमद गिसू दराज या अवलियाच्या कबरस्थानापाशी जाऊन गादीवर कोणाला बसवावयाचे त्यासंबंधीच्या निवडीच्या निर्णयासंबंधी स्फूर्ती घेऊन त्याप्रमाणे करावे. आसदखानाने दिलेल्या या सल्ल्याला इतर सर्व अमीरांनी आपली अनुमती दिली.

त्यानंतर आसदखानाने सबंध सेनेचे नेतृत्व आपल्याकडे घेतले आणि [३](७२) दोन्ही राजपुत्रांना बरोबर घेऊन त्याने कोविलकोंड्याहून कूच केले.

(७६) सय्यद अहमद हिरवीने असे कथन केले की इस्माईल आदिलशहा हा न्यायी, शहाणा, संयमी आणि उदार वृत्तीचा होता. त्याच्या अंगातील दिलदारपणा इतका विपुल होता की आपल्या खजिन्याची परिस्थिती काय आहे याची काटेकोरपणे तपासणी न करता देखील तो बक्षिसांची खैरात करी. त्याच्या अंगी अतिशय औदार्य होते आणि त्यामुळे तो राज्यातल्या गुन्हेगारांना वारंवार अपराधांची क्षमा करी. दुसऱ्याची निंदा, कुचाळकी ऐकण्यामध्ये त्याला अतिशय तिटकारा वाटत असे. तो बोलताना भावनोत्कटतेने भरलेली भाषा कधीच वापरत नसे. त्याच्या अंगी अतिशय हजरजबाबीपणा होता आणि त्याला त्याने भारदस्त आणि कुशाग्र अशा विचार-शक्तीची जोड दिलेली होती. चित्रे रंगविणे, रोगण देणे, बाण तयार करणे आणि खोगिराच्या कापडावर भरतकाम करणे या कलांत तो अतिशय पारंगत होता. वाद्य आणि काव्य या बाबतीत त्याचा हात धरणारा त्याच्या काळात तरी दुसरा कोणीही नव्हता. त्याला विद्वान आणि कवी मंडळींच्या सहवासाची अतिशय आवड होती. अशा अनेक मंडळींना त्याने मोठ्या दानशूरपणे आपल्या दरबारात आश्रय दिला होता. संभाषणात खोचकपणे उत्तरे-प्रत्युत्तरे करण्यात त्याला अतिशय आनंद होई. त्याच्यापाशी विनोदप्रचुर चुटक्यांचा मोठा साठा होता आणि आपल्या दरबारातील मंडळींबरोबर होणाऱ्या वादविवादात तो वारंवार त्यांचा उपयोग करीत असे. दक्षिणेतील इतर कोणताही सुलतान या बाबतीत त्याची बरोबरी करू शकत नसे. त्याला दक्षिणीपेक्षा तुर्की आणि पर्शियन चालिरीती, संगीत आणि भाषा यांची अधिक आवड होती. दक्षिणी भाषेचा तो बोलण्यात फारच क्वचित उपयोग करीत असे. त्याने असा पक्षपात दाखविण्याचे कारण म्हणजे त्याचे सर्व शिक्षण त्याची आत्या दिलशद आगा[२९२□] हिच्या मार्गदर्शनाखाली झालेले होते हे होय. इस्माईल आदिलशहाचा बाप युसुफ आदिलशहा याने प्रकट केलेल्या इच्छेनुसार तिने शक्यतोपरी सुलतानाला दक्षिणी लोकांच्या संगतीपासून अलिप्त ठेवले. साहजिकच त्या लोकांबद्दल सुलतानाच्या मनात फारच थोडी आपुलकी होती. इस्माईल आदिलशहाला गोगी येथे त्याचा बाप युसुफ आदिलशहा याच्या कबरीशेजारीच पुरण्यात आले.

[२९३□] मल्लू आदिलशहा

(७७) इस्माईल आदिलशहा मृत्यूवश व्हावयाच्या अगोदर काही काळ[३](७३) त्याने आसदखानाला बोलावून असे सांगितले की माझा मोठा मुलगा मल्लूखान याच्या अंगी राज्य करण्याची कुवत आहे किंवा नाही याबद्दल मी अतिशय साशंक आहे. परंतु पितृप्रेमामुळे मला असे वाटते की वयाने तो वडिलकीच्या अधिकाराचा

असल्यामुळे माझ्या पाठीमागून त्याने गादीवर यावे. इतके सांगून इस्माईल आदिल-शहाने आसदखानाची राज्याच्या संरक्षणाच्या कामगिरीवर नेमणूक केली आणि राजपुत्र मल्लू याला सिंहासनावर बसविण्यासंबंधीचे सर्वाधिकार त्याच्याकडे सोपविले. तू मल्लूखानाशी एकनिष्ठ राहण्यामध्ये बिलकुल कसूर करू नयेस असेही त्याने आसदखानाला बजाविले. अखेर इस्माईल आदिलशहा त्याला म्हणाला की तुझ्या कर्तृत्वशक्तीवर माझा संपूर्णपणे भरवसा आहे आणि माझ्या मुलाच्या हातून अभावितपणे अथवा मूर्खपणाने ज्या काही गोष्टी होतील त्यामुळे होणाऱ्या वाईट परिणामांची अगर नुकसानीची तुझ्या कर्तृत्वामुळे तू पूर्णपणे भरपाई [३] (७४) करशील याबद्दल मला खात्री आहे.

(७८) इस्माईल आदिलशहाचा सर्वांत धाकटा मुलगा राजपुत्र इब्राहीम याच्या मनामध्ये बऱ्याच काळापासून सिंहासनावर सुलतानपदी विराजमान होण्याची महत्त्वाकांक्षा बळावली होती. त्याने या विचारसरणीला दरबारातील अनेक उमरावांना आपल्या बाजूने अनुकूल करून घेतले होते. इस्माईल आदिलशहाच्या झालेल्या मृत्यूची हकीकत त्याच्यापासून आता लपवून ठेवणे जेव्हा अशक्य झाले तेव्हा प्रत्यक्ष शत्रूच्या प्रदेशांत असताना आणि कोविलकोंड्याच्या वेढ्याचे काम चालू असताना देखील दोन्ही भावांमध्ये युद्धाच्या आगीचा डोंब उसळतो की काय असा प्रसंग निर्माण झाला होता. आदिलशाही छावणीमध्ये घडलेल्या एकंदर प्रकारांची खबर जेव्हा गोवळकोंड्याच्या सुलतान कुली कुतुबशहा याला मिळाली तेव्हा ही संधी आपल्याला अतिशय फायदेशीर आहे असा त्याने विचार केला आणि आपल्या सैन्याला त्याने आदिलशाही छावणीभोवती घिरट्या घालून त्यांना सताविण्यास आणि त्यांना मिळणाऱ्या रसदीच्या पुरवठ्यावर धाड घालून ती बंद करण्याची आज्ञा दिली. शत्रूच्या पकडलेल्या सैनिकांचे कान आणि नाक तोडून टाकण्याविषयी त्याने आपल्या अधिकाऱ्यांना हुकूम पाठविले आणि हे दोन्ही अवयव तोडलेल्या अशा स्थितीत त्यांची सुटका करून त्यांना आदिलशाही छावणीकडे हाकलून देण्याचा सपाटा त्याने सुरू केला.[२९४□] सैन्यातील अधिकाऱ्यांनी एकमेकांच्या विरुद्ध बाजूस आपल्या मताचा कौल टाकल्यामुळे शत्रूविरुद्ध आपल्या तुकड्या घेऊन लढण्याकरता जाण्यास साफ नकार दिला. कारण त्यांना असे वाटले की आपण जर छावणीमधून या कामगिरीवर गेल्यामुळे गैरहजर राहिलो तर आपल्या अनुपस्थितीचा फायदा आपले प्रतिस्पर्धी उठवतील. तेलंगी सैनिकांच्या हल्ल्यांमुळे विजापुरी छावणीतील बाजार करणाऱ्यांचे अतोनात नुकसान होऊ लागले. खुद्द आदिलशाही सैन्याकडूनच त्यांना संरक्षण मिळेनासे झाल्यामुळे त्यांनी रसद अथवा दाणागोटा आणण्याच्या कामात टाळाटाळ करण्यास सुरुवात केली. त्यामुळे सैन्यामध्ये भयंकर दुष्काळी परिस्थिती निर्माण झाली आणि फौजेमध्ये असंतोष आणि त्रेधातिरपीट यांनी सर्वांना घेरले. छावणीतील सर्वजण आसदखानाला मानीत असत. त्याने जेव्हा असे बघितले की

फौजेतील विस्कळीतपणा दिवसेंदिवस वाढत चालला आहे तेव्हा त्याने आपल्या हातातील सत्तेचा उपयोग करून परिस्थिती काबूत आणण्याचा छातीठोकपणे निर्णय घेतला. पहिल्या प्रथम त्याने दोघा राजपुत्रांना परस्परांविरुद्ध लावून देणाऱ्या दुष्ट प्रवृत्तीच्या माणसांना पकडले आणि त्यांना मृत्यूची शिक्षा ठोठावली. नंतर त्याने सर्व अमीरउमरावांना एकत्र बोलावू पाठविले आणि दोघाही राजपुत्रांच्या भेटीला जाण्याची त्यांना मनाई केली. त्याने त्यांना असा आदेश दिला की [३] (७५) सद्यःपरिस्थितीत तुम्ही नेहमीप्रमाणे दरबार भरविला जातो त्या शामियान्यात माझ्या समवेत हजर रहात जावे. आपण असे केल्याने दोघा राजपुत्रांपैकी कोणा एखाद्याला सिंहासनावर बसविण्याची योग्य संधी प्राप्त होईपर्यंत आपल्याला राज्यकारभाराच्या बाबी व्यवस्थितपणे पार पाडता येतील. दोन्ही पक्षांनी आसदखानाने सुचविलेल्या योजनेला मान्यता दिली. आदिलशाही सैन्याने देखील आसदखानाने केलेल्या कृतीला आपला पूर्ण पाठिंबा दाखविला आणि त्याच्या इच्छेप्रमाणे कारवाई करण्याचे वचन फौजेने त्याला दिले. यानंतर आसदखानाने राज्यरक्षक हा किताब धारण केला आणि आपल्या सैन्याची एक तुकडी छावणीच्या नजीक विरट्या घालणाऱ्या तेलंगी सैनिकांना हुसकावून लावण्यासाठी रवाना केली. त्याप्रमाणे आपल्या आश्रितांपैकीच काही सैनिकांचा सख्त पहारा त्याने राजपुत्रांवर ठेवला. त्याने त्यांना असे कळविले की सिंहासनावर बसण्यासाठी जी शुभ वेळ असणे जरूर आहे त्यासाठी १० दिवसांचा काळ लोटला पाहिजे असे ज्योतिष्यांनी सांगितले आहे. त्याचप्रमाणे माझ्या मते शत्रूच्या प्रदेशात आणखी अधिक काळ राहणे हे अतिशय धोक्याचे आहे त्यामुळे मी सैन्याला ताबडतोब कुलबर्ग्याकडे कूच करून जाण्याची आज्ञा केली आहे. तिथे गेल्यावर सिंहासनावर कोणी यावयाचे यासंबंधात आपल्याला सय्यद महमद गिसू दराज याच्या शुभ आत्म्याला आवाहन करून त्याप्रमाणे निर्णय घेता येईल.

(७६) राजपुत्रांनी आसदखानाने सुचविलेल्या या योजनेला आपली अनुमती दिली आणि कोविलकोंड्याचा वेढा उठविला. त्यानंतर आदिलशाही सैन्याने गुलबर्ग्याकडे कूच केले. तेथे आसदखानाने इस्माईल आदिलशहाच्या जनान्यातील प्रमुख स्त्रिया आणि अमीरउमराव यांजबरोबर सुलतानपदासाठी कोणाची निवड करावयाची याबाबत चर्चा केली. सर्वांनी असे मत दर्शविले की मृत सुलतानाने आपल्या अखेरीला जी इच्छा प्रकट केली तिचे अगदी काटेकोरपणे पालन होणे जरूर आहे. तेव्हा आसदखान हा देखील त्यांच्याशी सहमत झाला. त्याने राजपुत्र इब्राहीम याला बंदिवासात ठेवले आणि मल्लू आदिलशहा याला सिंहासनावर बसविले. अमीरउमराव आणि आदिलशाही फौजेने ताबडतोब त्याजपाशी आपली निष्ठा व्यक्त केली. विजापूर येथे परतल्यावर नव्या सुलतानाच्या वर्तनाबद्दल आसदखानाच्या मनात घृणा उत्पन्न झाली. त्याने इब्राहीमच्या पालनपोषणाची जबाबदारी त्याची आजी बुबूजी खानम हिच्यावर सोपविली. त्याने दरबारातील आपल्या अधिकारपदाचा त्याग केला आणि आपल्या

कुटुंबातील सर्व मुलामाणसांना घेऊन तो आपले जहागिरीचे गाव बेळगाव [३] (७६) येथे निघून गेला. त्याच्या जागी मुख्य वजिराच्या अधिकारपदावर इस्माईल दक्खनी याची नेमणूक करण्यात आली. २९५□

(८०) मल्लू आदिलशहावरील बंधन अशा तऱ्हेने दूर झाल्यावर त्याने व्यसनांचा अतिरेक करण्यास सुरुवात केली. स्त्रिया, दारू पिणे, संगीत, नाच आणि इतर दुर्गुणांच्या तो पूर्णपणे आधीन झाला. ह्या व्यसनाच्या नादात त्याने आपला सर्व वेळ घालविण्यास सुरुवात केली. राज्यकारभाराची व्यवस्था बघण्याचे काम त्याने आपल्या मर्जीतील हलकट प्रवृत्तीच्या सहकाऱ्यांवर सोपविले. राज्यांतल्या सत्प्रवृत्तीच्या प्रजाजनांबरोबर त्याची वागणूक अतिशय उद्धटपणाची झाली. त्यांच्या मुलाबाळांवर त्याची मर्जी बसली तर त्यांच्याबरोबर बेशरमपणाचे व्यवहार करण्यासाठी तो त्यांना जबरदस्तीने पकडून राजवाड्यात नेऊ लागला. सरते शेवटी युसुफखान नावाच्या एका उच्च पदस्थ तुर्की सरदाराच्या एका मुलाला आपल्याकडे पाठविण्यात यावे असा त्याने हट्ट धरला. ही गोष्ट पुरी करण्यास युसुफखानाने नकार दिला. यावर मल्लू आदिलशहाला इतका संताप आला की त्याने आपल्या काही रक्षकांची रवानगी केली आणि त्यांना अशी आज्ञा केली की युसुफखानाने आपल्या नकाराचा हट्ट कायम धरला तर त्याचे मुंडके तोडून आणा. युसुफखानाने प्रतिकाराची तयारी केली आणि सुलतानाच्या शिपायांना उधळून लावले. त्याच दिवशी त्याला झालेल्या प्रतिकाराला न जुमानता तो आपली कुटुंबीय मंडळी आणि अनुयायी या समवेत आपले जहागिरीचे गाव किसुर येथे निघून गेला. राज्यातील इतर मान्यवर व्यक्तींनी त्याच्याच उदाहरणाचे अनुकरण करून दरबार सोडला आणि ते आपापल्या जहागिरींकडे निघून गेले. परंतु आपल्याविरुद्ध होणाऱ्या बंडाची ही निशाणी आहे याची यत्किंचितही दखल सुलतानाने घेतली नाही किंवा त्याने आपल्या वागणुकीतही बदल घडवून आणला नाही.

(८१) इस्माईल आदिलशहाची आई राजमाता बुबूजी खानम हिला देखील सुलतानाच्या बेताल दुर्गुणांची झळ लागली आणि तिने त्याला सिंहासनावरून खाली ओढण्याचे ठरविले. तिने युसुफखानाला पत्र लिहून कळविले की मल्लू आदिलशहा हा राज्य करण्याचे कामी नालायक आहे तेव्हा तुम्ही मला त्याला सिंहासनावरून [३] (७७) काढण्यासाठी आणि त्याचा धाकटा भाऊ इब्राहीम याला मसनदीवर बसविण्यासाठी मदत करावी. युसुफखानाने आपल्या एका स्नेह्याची रवानगी बेळगाव येथे आसद-खानाकडे करून त्याला असे कळविले की मल्लू आदिलशहाच्या जुलमाला कंटाळून मी विजापूराहून पलायन केले आहे. आता मला राजमाता बुबूजी खानम हिच्याकडून मल्लू आदिलशहाला काढून त्याच्या जागी इब्राहीमला बसविण्यासंबंधी मदत करण्या-बद्दल पत्र आले आहे. आसदखानाने त्याला उत्तरादाखल असे कळविले की राज्या-मधील सर्व प्रजाजनांना सुलतानाच्या वागणुकीचा तिटकारा आला आहे. राज्याचा

आब राखावयाचा असेल आणि ते सुरक्षित ठेवावयाचे असेल तर माझ्या मते आपण क्षणाचाही विलंब न लावता बुबूजी खानम हिने सुचविलेल्या मार्गानेच जाणे हे जरुरीचे आहे. यावर युसुफखानाने राजमातेच्या हलकाऱ्यांना परत पाठवून त्यांच्याबरोबर असा निरोप दिला की तुमच्याकडून जे काही हुकूम माझ्याकडे येतील त्यांचे अगदी काटेकोरपणे पालन करण्याची हमी मी तुम्हाला देतो. यानंतर काही काळाने दोघांमध्ये ठरवून दिलेल्या दिवशी युसुफखान हा झपाट्याने कूच करून विजापूर येथे येऊन पोहोचला आणि २०० स्वार व शिपायांना घेऊन तो अचानक किल्ल्यात शिरला. किल्ल्यातील शिबंदीचा अधिकारी नूरखान याच्याकडून त्याला फारच थोडा प्रतिकार झाला. मल्लू आदिलशहाला पकडून त्याच्या आजीच्या हुकुमावरून त्याला आणि त्याजबरोबर त्याचा धाकटा भाऊ अल्लखान ह्याला आंधळे करण्यात आले. मल्लखानाची अपेशी कारकीर्द जेमतेम ६ महिने एवढीच झाली. यानंतर लगेच राजपुत्र इब्राहीम याला अमीर-उमराव आणि प्रजाजन यांच्या जयघोषांच्या नादात सिंहासनावर बसविण्यात आले. २९६□

२९७ □ इब्राहीम आदिलशहा पहिला

(८२) इब्राहीम आदिलशहाने गादीवर आल्यानंतर खुत्‍ब्यातून [३] (७८) इमामांची नावे काढून टाकली. त्याने राज्यामध्ये सुन्नी पंथाचे पुनरुत्थापन केले. त्याने असाही वटहुकूम काढला की राज्यामध्ये यापुढे कोणत्याही व्यक्तीने बारा कोन असलेली शेंदरी रंगाची टोपी वापरू नये. अशा तऱ्हेची टोपी वापरण्याची प्रथा पर्शियन लोकांचे अनुकरण करून त्याच्या बापाच्या फौजेतील सर्व सैनिकांनी अमलात आणली होती. त्याने परदेशी सैनिकांच्या ऐवजी आपल्या चाकरीत दक्षिणी लोकांचा भरणा केला. त्याने आपल्या शरीररक्षक दलातील परदेशी सैनिकांची संख्या फक्त ४०० वर आणून ठेवली. आसदखान लारी, खुष गेल्डी आगा, रुमीखान आणि शुजातखान कुर्द हे अधिकारी सोडून त्याने इतर सर्व परदेशी अधिकाऱ्यांचा दर्जा कमी केला. त्यांच्या जागी त्याने दक्षिणी आणि हबशी अधिकाऱ्यांना बढत्या [३] (७९) दिल्या. अशा तऱ्हेने विजापूरच्या चाकरीतून बडतर्फ करण्यात आलेले परदेशी सैनिक निरनिराळ्या सुलतानांच्या चाकरीत शिरले. विजयनगरचा हिंदू राजा रामराजा याने त्यापैकी ३००० सैनिकांना आपल्या पदरी ठेवून घेतले. त्याला मान तुकवून मुजरा करण्याची सवय त्यांना जडावी म्हणून जेव्हा जेव्हा ते त्याच्या भेटीला जात तेव्हा तेव्हा आपल्यासमोर रामराजा नेहमी कुराणाची प्रत ठेवू लागला. त्यामुळे धर्माने दिलेल्या आज्ञापालनाच्या व्रताचा भंग न करता त्यांना रामराजाने घालून दिलेल्या पद्धतीप्रमाणे वागणे शक्य झाले.

(८३) इब्राहीम आदिलशहाने केलेल्या या नवीन कानुनाबरहुकूम त्याच्या जवळ ३०००० घोडेस्वारांचे दल निर्माण झाले. हे सर्व स्वार सुलतानाच्या खास

घोड्यांवर स्वार होणारे असत. इस्माईल आदिलशहाच्या कारकिर्दीत[२९८□] राज्यामध्ये ज्या काही रूढी प्रचलित होत्या त्यांची इब्राहीम आदिलशहाने पूर्णपणे हकालपट्टी केली. पूर्वीच्या काळात राज्याच्या जमाखर्चाच्या बाबी पर्शियन भाषेत लिहून ठेवल्या जात असत त्या आता हिंदी भाषेत लिहिल्या जाऊ लागल्या. [३] (८०) राजाच्या जमाखर्चाचे खाते ब्राह्मणांच्या देखरेखीखाली सोपविण्यात आले. थोड्याच अवकाशात ब्राह्मणांनी राज्याच्या कारभारात आपल्याला असामान्य महत्त्व प्राप्त करून घेतले. आपल्या चाकरीत दक्षिणी लोकांची भरती करण्याची आणि सुन्नी पंथाचा स्वीकार करण्याची आज्ञा आसदखानाला देण्यात आली. आसदखानाने आपल्या चाकरीतील १००० परदेशी सैनिकांपैकी ६०० सैनिकांना नोकरीतून काढले. परंतु आपला धर्मपंथ बदलण्यास मात्र त्याने सपशेल नकार दिला. आपल्या छावणीमध्ये आणि आपल्या जहागिरीवर देखील तो शिया पंथाच्या आचारविचाराप्रमाणे वर्तन करीत असे. गादीवर आल्याला एक वर्ष झाल्यानंतर सुलतानाने विजयनगरच्या राजाने मागणी केल्यामुळे आपल्या सैन्यासह तिकडे चाल केली. परंतु या मोहिमेची सविस्तर हकीकत सांगण्याचे अगोदर ती मोहीम आदिलशहाने अंगावर घेण्याची कारणमीमांसा आणि विजयनगरच्या दरबारात जी राज्यक्रांती झाली तिची थोडी हकीकत देणे हे जरूर आहे. [२९९□]

(८४) विजयनगरचे राज्यपद जवळजवळ ७०० वर्षे एका घराण्यात अबाधित वारसाहक्काने राहिले होते. विजयनगरचा राजा शिवराय हा मरण पावल्यानंतर त्याचा अल्पवयी मुलगा गादीवर आला. पण थोड्याच कालावधीत तो मरण पावला आणि त्याच्यामागून गादीचा वारसा त्याच्या धाकट्या भावाकडे गेला. परंतु फार काळ लोटला नाही तोच तोही मरण पावला. त्याच्या पाठीमागे त्याचा ३ महिने वयाचा अल्पवयी मुलगा हयात होता. विजयनगरच्या घराण्याचा तीमराज हा प्रमुख मंत्री होता. चातुर्य आणि अनुभव याबद्दल त्याची प्रसिद्धी होती. तो एकमेव राजप्रतिनिधी झाला. जवळजवळ चाळीस वर्षेपर्यंत राज्यातील सरदार आणि मांडलिक यांनी मोठ्या खुशीने त्याचे आज्ञापालन केले. जेव्हा हा राजपुत्र मोठा होऊन [३] (८१) राज्यकारभार करण्यायोग्य झाला तेव्हा तीमराजने त्याला विषप्रयोग केला आणि आपल्या हातात राजप्रतिनिधी पदाचा अधिकार कायम राहावा हा हेतू मनात धरून राजघराण्यातील एका अल्पवयी मुलाला राज्यावर बसविले. अखेरीला तीमराजचा मृत्यू झाल्यानंतर त्याचे अधिकार त्याचा मुलगा रामराज याच्याकडे आले. त्याने शिवरायाच्या मुलीबरोबर लग्न केले. साहजिकच या नवीन सोयरिकीमुळे त्याचे वजन आणि सत्ता यामध्ये अमर्याद वाढ झाली. त्याने हळूहळू आपल्या घराण्याला राज्यामधील अतिशय श्रेष्ठ अशा पदावर नेऊन पोहोचविले आणि राज्यातील जुन्या सरदार घराण्यांचा त्याने नाश केला. राज्यपद आपल्या स्वतःच्या नावे मिळविण्याची महत्त्वाकांक्षा त्याच्या मनात निर्माण झाली आणि त्यासाठी त्याने शिवरायाचे सारे घराणेच नामशेष

करण्याचा चंग बांधला. परंतु राज्यामधील पुष्कळ सरदारांनी त्याच्या या बेताला विरोध केल्यामुळे त्यांच्या इच्छेला त्याने मान तुकविली आणि राजघराण्यातील एका स्त्रीच्या अल्पवयी मुलाला त्याने सिंहासनावर बसविले. या मुलाची काळजी घेण्याचे काम त्याने मुलाचा चुलता भोज तिरमलराय याच्यावर सोपविले. भोज तिरमलची गणना जवळजवळ वेड्यातच होत होती. त्यामुळे ह्याच्यापासून आपल्याला कोणताच धोका नाही असा विचार रामराजाने केला. पाचसहा वर्षांच्या कालावधीत रामराजाने विश्वासघाताने ज्या ज्या सरदारांनी त्याच्या सिंहासनावर आरूढ होण्याच्या महत्त्वाकांक्षेला विरोध केला होता त्या त्या सर्वांचा त्याने नायनाट केला. त्यानंतर त्यानेच उच्चाधिकाराप्रत नेलेल्या एका गुलामाच्या ताब्यात त्याने विजयनगर शहर सोपविले आणि त्याने स्वतः मलबार देशाच्या ज्या काही राजांनी विजयनगरच्या राजाकडे खंडणी देणे तहकूब केले होते त्यांच्याविरुद्ध सैन्य घेऊन चाल केली. लवकरच त्याने या सर्व राजांना शरण येण्यास लावले आणि त्यांचे किल्ले त्याने हिसकावून घेतले. यानंतर तो विजयनगरच्या दक्षिणेस असलेल्या एका बलाढ्य जमिनदाराविरुद्ध चाल करून गेला. तेथे रामराजा जवळजवळ सहा महिने अडकून पडला. दोन्ही पक्षांत अनेकवेळा युद्धाची धुमश्चक्री उडाली पण त्या जमीनदाराविरुद्ध [३] (८२) रामराजाला निर्णायक असे काहीही करता आले नाही.

(८५) आपल्या लष्कराच्या तरतुदीसाठी नेलेला खजिना रामराजाने या युद्धात खर्च करून संपविला आणि त्यानंतर त्याने आपल्या दुय्यमाला युद्ध पुढे चालविता येणे त्याला शक्य व्हावे म्हणून विजयनगरमधून द्रव्याचा पुरवठा करण्यासाठी लिहिले. परंतु जेव्हा त्याच्या दुय्यमाने खजिन्याची तिजोरी उघडली तेव्हा त्यामधील अफाट संपत्ती त्याच्या नजरेस पडली. त्याचे डोके फिरले आणि आपल्या हितकर्त्याविरुद्ध बंडाची निशाणी उभारण्याचा त्याने तिथल्या तिथे निश्चय केला. त्याने राजाला कैदेतून मुक्त केले. हे करण्याचे अगोदर त्याने भोज तिरमलराय याला आपल्या पक्षाकडे वळवून घेतले. रामराजाच्या जुल्मी राजवटीमुळे अनेक मांडलिक राजे संतप्त झाले होते. आपल्या कायदेशीर राजाला पाठिंबा देण्याकरता म्हणून त्यांनी झपाट्याने विजयनगरकडे कूच केले. थोड्याच काळात राजाच्या निशाणाखाली ३० हजार घोडेस्वार आणि असंख्यात पायदळी फौज इतकी सेना जमा झाली. रामराजाने ज्या गुलामाला विजयनगरचा कारभार बघण्यासाठी मंत्री म्हणून ठेवले होते त्याला हे बंड केल्याबद्दल पश्चात्ताप होईल आणि सरतेशेवटी ह्या सर्व गोष्टींची चहाडीक तो रामराजाजवळ करील असे भोज तिरमलराय याला वाटले. म्हणून त्याने आपल्या उपकारकर्त्याला ठार मारले आणि विजयनगरच्या राज्यकारभाराची व्यवस्था आपल्या हाती घेतली.

(८६) या बंडाची हकीकत रामराजाला कळताच रामराजाने घाईघाईने शत्रूबरोबर तह केला आणि तो स्वतः विजयनगरकडे परतला. परंतु विजयनगरकडे

येताना वाटेत त्याचे अनेक अधिकारी आपल्या कायदेशीर राजाला मिळण्यासाठी म्हणून त्याला सोडून निघून गेले. तेव्हा रामराजाने सद्यःपरिस्थितीत युद्धाच्या भानगडीत न पडणे आणि स्वतःच्या ताब्यातील मोठ्या जहागिरीवर समाधान मानून राहाणे श्रेयस्कर आहे असा विचार केला. यानुसार रामराजा आणि विजयनगरचा तरुण राजा या दोघांमध्ये तह झाला. या तहानुसार रामराजाने आपल्या ताब्यातील प्रदेशाचा स्वतःसिद्धपणे उपभोग घ्यावा असे ठरले. याप्रमाणे आता शांतता प्रस्थापित झाल्यावर राजधानीमध्ये जी राज्यक्रांती झाली तिला पाठिंबा देण्यासाठी आलेली सरदार मंडळी राज्यातील आपापल्या निरनिराळ्या जिल्ह्यांकडे निघून गेली. त्यांनी आपल्या तरुण राजाच्या रक्षणाची जबाबदारी त्याचा [३] (८३) चुलता भोज तिरमलराय याच्याकडे सोपविली. ही घटना घडल्यानंतर काही काळाने भोज तिरमल यास राज्य करण्याची महत्त्वाकांक्षा निर्माण झाली. त्याने आपल्या पुतण्याला गळा दाबून ठार मारले आणि विजयनगरचे सिंहासन बळकाविले. भोज तिरमल हा राजघराण्यातील एक असल्यामुळे रामराजाच्या सत्तेऐवजी भोज तिरमल याची सत्ता राज्यातील सरदारांनी ग्राह्य ठरविली. परंतु थोड्याच कालावधीत भोज तिरमल याने जुलूम, जबरदस्ती आणि दडपशाही त्यांचा इतका कहर केला की ती सहन करणे त्यांच्या आवाक्याबाहेर गेले. भोज तिरमल याच्याबद्दल त्यांच्या मनात संताप निर्माण झाला. त्यांनी रामराजाला बोलाविणे पाठविले आणि राज्याचा कारभार हाती घेण्याबद्दल त्याला विनंती केली.

(८७) त्यांच्या या कारस्थानाची बातमी भोज तिरमलराय याला मिळाली. त्याने विजापूरच्या इब्राहीम आदिलशहाकडे सहा लक्ष होन इतकी रक्कम आणि अनेक मौल्यवान नजराणे देऊन आपल्या वकिलांची रवानगी केली. आपल्याला मदत करण्यासाठी कूच करून येण्याबद्दल त्याने इब्राहीम आदिलशहाची याचना केली. या मदतीच्या बदली मी तुमचा मांडलिक म्हणून कायम राहीन आणि तुमचे सैन्य कूच करून येत असताना प्रत्येक दिवसाच्या खर्चासाठी २ लाख होन तुम्हाला मी देईन असे वचन त्याने इब्राहीम आदिलशहाला दिले. भोज तिरमलने जी मोठी आमिषे दाखविली त्याचा इब्राहीम आदिलशहाला मोह पडला आणि आसदखानाच्या सल्ल्यानुसार हिजरी ९४२ या वर्षी त्याने आपल्या राजधानीतून कूच केले. कुठलाही प्रतिकार
हिजरी ९४२ / इ. स. १५३५ न होता तो विजयनगरला येऊन पोहोचला. भोज तिरमलराय याने स्वतः त्याला शहरात नेले, आणि विजयनगरच्या सिंहासनावर त्याला बसविले. जवळजवळ ७ दिवस या प्रसंगानिमित्त उत्सव समारंभ चालू राहिले होते. याच सुमारास रामराजा आणि त्याच्याशी संगनमत केलेले सरदार यांनी विजयनगरच्या रायाला (भोज तिरमलराय) पत्र पाठवून बंड केल्याबद्दल आपल्याला पश्चात्ताप झाल्याचे कळविले. यापुढे राजनिष्ठेमध्ये कोणत्याही प्रकारे कसूर केली जाणार नाही असे आश्वासन असलेला मजकूरही त्यांनी त्यामध्ये लिहिला. त्याचप्रमाणे त्यांनी

आपल्या देशाच्या राजकारणात मुसलमानांना आत घुसवण्याचे जे भयंकर परिणाम होतील त्याचे भयानक चित्रही त्यांनी राजासमोर उभे केले. त्यांनी असेही [३] (८४) लिहिले की तुम्ही असे केल्यास आपली देवळे आणि मूर्ती ही यवनांकडून अपवित्र होतील आणि त्यांचा विध्वंस केला जाईल आणि बहमनी सुलतानांच्या कारकिर्दीत घडलेल्या इतिहासाची पुनरावृत्ती होऊन राज्यातल्या सर्व थरांतील प्रजाजनांची मुलेबाळे बंदिवासामध्ये घालून मुसलमानांकडून अपहरण केली जातील. रामराजाने या पत्रात आपल्या राजाला असे प्रतिज्ञापूर्वक आश्वासन दिले की जर तुम्ही विजापूरचा सुलतान आपल्या राज्यामध्ये परत माघार घेईल अशी कारवाई कराल तर तुमच्या बरोबरच्या निष्ठेपासून मी कधीही च्युत होणार नाही. भोज तिरमल याला असे वाटले की आता आपल्याला विजापूरच्या सुलतानाच्या मदतीची काहीच गरज नाही. त्यामुळे त्याने मुसलमानी सैन्याला माघारी फिरण्याची विनंती केली. इब्राहीम आदिलशहाबरोबर झालेल्या करारानुसार त्याने सैन्याच्या खर्चादाखल रोख रक्कम म्हणून ५० लक्ष होन दिले. त्याशिवाय अतिशय भारी किमतीचे नजराणेही त्याने इब्राहीम आदिलशहाकडे भेट म्हणून रवाना केले. यामध्ये १२ उत्तमोत्तम हत्ती आणि काही अलबख घोडेही होते.

(८८) इब्राहीम आदिलशहा अजूनपावेतो कृष्णा नदी देखील ओलांडून गेला नव्हता तोच रामराजा आणि त्याचे साथीदार यांनी दिलेले वचन मोडले आणि त्यांनी झपाट्याने विजयनगरकडे कूच केले. शहरातील पुष्कळशा शिबंदीला त्यांनी अगोदर लाच देऊन फितविले होते. भोज तिरमलने आपल्या पुतण्याचा म्हणजे विजयनगरच्या राजाचा खून केला त्याबद्दल सूड घेण्यासाठी म्हणून भोज तिरमलला ठार मारण्याचा निश्चय केला आहे आणि म्हणून आम्ही विजयनगरवर चाल करून जात आहो असा आव त्यांनी आणला. आपला विश्वासघात करण्यात आला आहे असे जेव्हा भोज तिरमल याला कळून चुकले तेव्हा त्याने विजयनगरच्या किल्ल्यात आपल्याला कोंडून घेतले. निराशेने तो अगदी वेडापिसा झाला आणि त्याने शाही हत्ती आणि घोडे यांचा आपल्या शत्रूला उपयोग होऊ नये म्हणून त्यांना आंधळे केले आणि त्यांच्या शेपट्या कापून काढल्या. अनेक शतके विजयनगरच्या राजघराण्याने जमा केलेले हिरे, माणके, रत्ने, जडावाच्या वस्तू, इतर मौल्यवान धातू आणि मोती यांचा त्याने भारी वजनाच्या जात्यात घालून चुराडा केला आणि त्यांची भुकटी त्याने जमिनीवर फिसकारून टाकली. नंतर त्याने आपल्या दिवाणखान्यातील एका खांबाला एक तलवारीचे पाते घट्ट अडकविले आणि त्यावर तो आपल्या छातीचा भाग पुढे करून इतक्या जोराने जाऊन आदळला की ते पाते त्याच्या छातीत आरपार घुसून पाठीमागून बाहेर आले. अशा तऱ्हेने त्याने आपल्या जीविताचा शेवट करून घेतला. अगदी [३] (८५) त्याच वेळी त्याच्या शत्रूला प्रवेश देण्यासाठी म्हणून राजवाड्याचे दरवाजे उघडले जात होते. रामराजा आता विजयनगरचा राजा बनला आणि त्याला कोणीही प्रतिस्पर्धी उरला नाही.

(८९) रायचूर येथे पोहोचल्यावर इब्राहीम आदिलशहाच्या कानावर या राज्यक्रांतीची बातमी गेली तेव्हा त्याने आसदखानाला आपल्या फौजेपैकी जवळजवळ सर्व फौज देऊन अधोनीच्या महत्त्वाच्या किल्ल्याचा पाडाव करण्यासाठी म्हणून रवाना केले. किल्ला अगदी पडण्याच्या बेतात होता तोच विजयनगरहून रामराजाचा धाकटा भाऊ वेंकटाद्री अधोनीला कुमक करण्यासाठी म्हणून मोठे सैन्य घेऊन चाल करून आला. तो नजीक चालून आला आहे हे पाहिल्यानंतर आसदखानाने वेढा उठविला आणि त्याच्या रोखाने त्याने चाल केली. दोन्ही फौजांत भयंकर धुमश्चक्री उडाली. शत्रूच्या प्रचंड सैन्यबळापुढे या लढाईत आपली वाताहात होऊन आपल्याला हार खावी लागेल हे आसदखानाने ओळखले. त्याने अतिशय [300] शिस्तीत माघार घेतली. वेंकटाद्रीच्या विजयी सैन्याने जवळजवळ सात फर्सख एवढ्या अंतरापर्यंत त्याचा पाठलाग केला. त्यानंतर आसदखानाने आपल्या सैन्याची छावणी दिली. दुसऱ्या दिवशी शत्रूच्या माघारीत त्याला विघ्ने निर्माण करण्याच्या उद्देशाने तयार असावे [301] या हेतूने वेंकटाद्रीने आसदखानाच्या छावणीपासून ६ फर्सख अंतरावर मोठ्या समाधानतेने मुक्काम केला. आसदखानाची मनोमन इच्छा वेंकटाद्रीने असेच काहीतरी करावे अशी होती. दुसऱ्या दिवशी उजाडावयाच्या आत आसदखानाने वेंकटाद्रीच्या छावणीवर अचानक हल्ला चढविला. आसदखानाकडून अशी काहीतरी कारवाई होईल याची वेंकटाद्रीला मुळीच जाणीव नव्हती. त्याला इतका आत्मविश्वास वाटत होता की त्याने बेसावधपणे संरक्षणाची काहीच तरतूद केली नाही. शत्रू आल्याची धोक्याची सूचना दिली जाईतोपर्यंत आसदखान वेंकटाद्रीच्या तंबूपर्यंत जाऊन पोहोचला. वेंकटाद्रीला पळून जाण्यासाठी जेमतेम अवधी मिळाला. त्याने आपली सर्व संपत्ती, जनाना आणि हत्ती पाठीमागे ठेवले. ते सर्व आसदखानाच्या विजयी सैन्याच्या हाती पडले. दिवस उजाडल्यावर आपले विस्कळीत झालेले सैन्य गोळा करून त्याने जणू काही आपण शत्रूबरोबर सामना देणार असा आभास निर्माण करण्यासाठी त्या सैन्याची उभारणी केली. परंतु आपल्यावर मात करण्याच्या निर्णायक तयारीने [३] (८६) आसदखान उभा ठाकला आहे या जाणिवेने आणि आपण युद्ध केल्यास आपली पत्नी आणि मुले यांच्यावर कोणता प्रसंग गुदरेल या भीतीने त्याने सामना देण्याचे टाळले. त्याने काही मैल पाठीमागे माघार घेतली आणि तेथे आपली छावणी दिली. तेथून त्याने आपल्यावर कोसळलेल्या भयंकर दुर्घटनेची हकीकत रामराजाला लिहून कळविली आणि त्याच्याकडे कुमक पाठविण्याबद्दल विनंती केली. रामराजाने ताबडतोब द्रव्य आणि माणसे यांची भरपूर कुमक पाठविली आणि युद्ध चालू ठेवण्याचा आपला निर्धार प्रकट केला. परंतु त्याने खाजगीरित्या आपल्या भावाला असे कळविले की इब्राहीम आदिलशहा हा अधोनीला वेढा देण्यास जो उद्युक्त झाला तो आपणहून झाला नाही असे मानण्यास भरपूर जागा आहे. त्याचप्रमाणे त्या प्रांतातील जमीन-दारांनी त्याला लढाई करण्यासाठी या म्हणून बोलावू पाठविल्याचा मला दाट संशय

येत आहे. त्याचप्रमाणे तुझ्या सैन्यातील काही अधिकारी शत्रूला सामील झाले असावेत असेही मला वाटते. म्हणून यासमयी मुसलमानांबरोबर तह करण्याचे तुझ्या दृष्टीने शहाणपणाचे ठरेल अशी माझी धारणा आहे. यासाठी तू त्याप्रमाणे कारवाई करून आसदखानाकडून तुझी बायकामुले आणि इतर कुटुंबीय मंडळी यांची सुटका करून घे. रामराजाने दिलेल्या या सल्ल्यानुसार वेंकटाद्रीने आसदखानाच्या मध्यस्तीने आणि वजनाने इब्राहीम आदिलशहाकडे तह घडवून आणण्यासाठी बोलणी लावली. ही मागणी मान्य करण्यात आली आणि दोन्ही पक्षांना समाधानकारक अशा अटीवर तह झाला. त्यानंतर इब्राहीम आदिलशहा आसदखान आणि आपले इतर उमराव आणि फौज यांना बरोबर घेऊन विजापूरला परतला.

(९०) या मोहिमेत एका दुष्ट प्रवृत्तीच्या माणसाने सुलतानाला असे सांगितले की तहासाठी मध्यस्थी घडवून आणण्याकरता आणि युद्ध-कैद्यांची सुटका व्हावी म्हणून आसदखानाला रामराजाकडून भरपूर द्रव्य आणि त्याशिवाय हिरे आणि सोने व चांदीच्या चिपा लाच म्हणून मिळाल्या आहेत. ह्या गोष्टीने राग येण्याऐवजी किंवा आसदखानाला ज्या मोठ्या रकमा मिळाल्या होत्या त्याबद्दल अभिलाषा निर्माण होण्याच्या ऐवजी इब्राहीम आदिलशहाने ही माहिती देणाऱ्याची निर्भर्त्सना केली आणि तो असे म्हणाला की, " माझ्या पदरी आसदखानासारखा चाकर आहे. त्याला खंडणी देण्यासाठी मोठमोठे राजे मनाशी इच्छा बाळगून असतात, [३] (८७) आणि आपल्या मानेवर शरणागतीचे (आधीनतेचे) जोकड ठेवून त्याच्या समोर येतात. असा चाकर दिल्याबद्दल मी परमेश्वराला धन्यवाद देतो. " यानंतर त्याने ही बातमी देणाऱ्याच्या समक्ष आसदखानाला बोलावू पाठविले. तो आल्यानंतर आपला खास पोशाख देऊन त्याने आसदखानाचा सन्मान केला, आणि त्याच्यावर आपली मेहरबानगी झाली आहे हे दाखविण्यासाठी त्याच्यावर त्याने खास मानमरातबांची खैरखैरात केली. इब्राहीम आदिलशहाच्या या कृतीने आसदखानाच्या शत्रूंना गोंधळात टाकले आणि काही काळ त्याच्याविरुद्ध कारस्थाने करण्याच्या कामी त्यांना प्रतिबंध केला.

(९१) विजापूर येथे परतल्यानंतर सुलतानाने आसदखानाची मुख्य वजिराच्या अधिकारावर आणि त्याचप्रमाणे फौजेच्या सेनापतिपदावर नियुक्ती केली. आसदखानाला अशा तऱ्हेने बढती मिळाल्यामुळे त्याच्या शत्रूचा त्याच्याविषयीचा मत्सर दिवसेंदिवस अधिकाधिकच होत गेला. आसदखानाचे राज्यातील महत्त्व एकंदर परिस्थितीला धोका निर्माण करण्या इतपत वाढले आहे असे सूचित करण्याची एकही संधी त्याचे शत्रू वाया दवडीत नसत. बऱ्याच काळपर्यंत आसदखानाविरुद्ध करण्यात आलेल्या आरोपांकडे कोणीही फारसे लक्ष दिले नाही तरी देखील सरतेशेवटी सुलतानाच्या मनावर या आरोपांचा थोडाफार परिणाम झालाच आणि खाजगीरित्या सुलतान आपल्या वजिराचा नक्षा उतरविण्याची माझी मनापासून इच्छा आहे असे उद्गार काढू

लागला. युसुफ तुर्क म्हणून सुलतानाचा एक खाजगी कारभारी होता. त्याने सुलतानाला आसदखानाबद्दल इषारा देण्याची ही योग्य संधी आहे असा विचार केला आणि तो सुलतानाजवळ बोलला की आसदखान आणि बुरहाण निजामशहा हे दोघेजण एकाच धर्मपंथाचे अनुकरण करणारे आहेत. त्यामुळे आसदखानाचा बुरहाण निजामशहा-बरोबर गुप्तपणे पत्रव्यवहार चालू असतो. आसदखानाचा बेत बुरहाण निजामशहाकडे बेळगावचा किल्ला स्वाधीन करण्याचा आणि त्याच्या चाकरीत रुजू होण्याचा आहे. या हकीकतीने इब्राहीम आदिलशहाच्या मनातील संशयाला अधिकच बळकटी आली. त्याने आपल्या विश्वासातील मंत्र्याला म्हणजे युसुफ तुर्कला विचारले की आसदखानाला पकडावयाचे म्हटल्यास अतिशय खात्रीलायक अशा कोणत्या मार्गाची तू शिफारस करशील. युसुफ तुर्क याने सल्ला दिला की बेळगावहून त्याला दरबारात हजर राहण्या-साठी बोलवावे. या बोलविण्यासाठी त्याला असे कारण द्यावे की राजपुत्र अली याची सुंता करण्याच्या समारंभासाठी तुझे येणे अवश्य आहे. यासाठी तो आल्यानंतर त्याला सहज बंदिस्त करता येईल किंवा त्याच्या अधिकारामध्ये काटछाट करता येईल. सुलतानाच्या चाकरीतील पाणी थंड करण्याच्या कामावर असलेल्या [३] (८८) नोकराने दोघांमधील हे संभाषण ऐकले. त्याने आपल्या कुटुंबातील मंडळींना गुप्तपणे ती बातमी सांगितली आणि त्यांनी ती बातमी आपल्या मित्रमंडळीमध्ये फैलाविली. त्याचा परिणाम असा झाला की थोड्याच कालावधीत सुलतानाची आसदखानावर गैरमर्जी झाली आहे ही गोष्ट झाडून साऱ्या लोकांच्या चर्चेचा विषय होऊन बसली. ही गोष्ट आसदखानाला कळली आणि तो त्यामुळे सावध झाला. त्यामुळे जेव्हा त्याला दरबारात हजर राहण्यासंबंधी सुलतानाकडून खलिता गेला तेव्हा आपण आजारी आहोत या सबबीखाली त्याने दरबारात हजर राहण्याचे टाळले. यानंतर त्याच्या नोकरांना लाच देऊन आसदखानाला विषप्रयोग करण्याचे प्रयत्न करण्यात आले. परंतु त्यांचा काहीही उपयोग झाला नाही. त्याच्या विरुद्ध सुलतानाने जे उपाय अंमलात आणले त्याचा परिणाम असा झाला की आपल्या विरुद्ध विश्वासघात होईल या भीतीने तो अधिक जागरूक राहू लागला. सरतेशेवटी असे ठरले की सुलतानाने युसुफ तुर्क याला बेळगांवच्या जवळपास जहागिरी दाखल जमीनजुमला द्यावा. त्या जहागिरीवर युसुफ तुर्क याने आपल्या आश्रितांसह जावे असेही सुलतानाने त्याला सांगितले. असे करण्यात त्याचा असा उद्देश होता की एखादी योग्य संधी चालून आल्यास तिचा फायदा घेऊन आसदखानाला घेरण्यासाठी युसुफ तुर्क हा जवळपास असावा.

(९२) आसदखान हा कसलेला आणि अतिशय सावधगिरी बाळगणारा मुत्सद्दी होता. अशा तऱ्हेची कारस्थाने केल्यामुळे तो सहजासहजी फसेल अशी सुलतानाची अपेक्षा असली तर ती खोटी होती. एक दिवस बेळगावपासून काही अंतरावर असलेल्या एका बागेतील राजवाड्याला भेट देण्यासाठी आसदखान आपल्या-

बरोबर फक्त थोडेसेच नोकर-चाकर घेऊन निघाला परंतु आपल्या पाठोपाठ ४०० घोडेस्वारांना येण्याची त्याने आज्ञा देऊन ठेविली. युसुफ तुर्कच्या एका हेराला आसदखानाच्या ह्या हालचालींची बातमी लागली. तो घाईघाईने आपल्या धन्याकडे गेला आणि त्याने त्याला सांगितले की बरोबर एकही चाकर न घेता आसदखान हा एकटाच बाहेर पडला आहे. त्याच्यावर अचानक हल्ला करून त्याला कैद करण्याची ही उत्कृष्ट संधी चालून आली आहे. याप्रमाणे युसुफ तुर्क याने बागेच्या दिशेने कूच केले. परंतु बागेला शिपायांनी दिलेला वेढा बघितल्यानंतर त्याला आश्चर्याचा धक्का बसला. त्याला जेव्हा असे आढळून आले की आपल्या सैनिकांची संख्या शत्रुसैन्यापेक्षा वरचढ आहे तेव्हा त्याने जबरदस्तीने आपला उद्देश साध्य करण्यासाठी प्रयत्न करण्याचे ठरविले. परंतु आसदखानाने त्याचा हल्ला परतवून लावला आणि त्याचे [३] (८९) अनेक सैनिक कैद करून मोठ्या विजयोत्साहाने तो बेळगावला परतला.

(९३) आपल्या संमतीने हा हल्ला करण्यात आल्याचे इब्राहीम आदिलशहाने नाकबूल केले. आपल्या म्हणण्याच्या पुष्ट्यर्थ त्याने युसुफला दरबारात हजर होण्याचा हुकूम दिला आणि त्याला कैदेत टाकले. त्याचवेळेला त्याने आसदखानाला लिहून कळविले की युसुफच्या वर्तनाने माझा अपमान झाल्यासारखे मला वाटत आहे आणि तुमची इच्छा असेल त्याप्रमाणे त्याला कसलीही शिक्षा लावण्याची माझी तयारी आहे. या घटनेच्या सत्य परिस्थितीची आसदखानाला पूर्णपणे जाणीव असल्यामुळे त्याने या पत्राला उत्तर पाठविले आणि मोठ्या नम्रपणे लिहिले की या सर्व प्रकरणात मीच एकटा दोषी आहे आणि आपली क्षमायाचना करण्यासाठी मोठ्या खुषीने मी दरबारात हजर झालो असतो. परंतु माझ्या वर्तनाकडे आपणहून बादशहानी दुर्लक्ष करण्याची कृपा केल्यामुळे माझ्या मनात असलेल्या उतराईपणाची भावना मी कोणत्या शब्दांनी व्यक्त करावी याबद्दल माझा गोंधळ उडून गेला आहे. या पत्राबरोबर त्याने आपल्याकडील सर्व कैदी पाठविले. प्रत्येकाला त्याने मानाचा पोषाख नजर केला आणि सुलतानाला देण्यासाठी मौल्यवान भेटी त्यांच्या ताब्यात सोपविल्या.

(९४) सुलतान आणि त्याचा वजीर आसदखान यांच्यामध्ये निर्माण झालेली तेढ दक्षिणेत सर्वमुखी झाली. त्याचा फायदा घेऊन बुरहाण निजामशहा आणि अमिर बरीद यानी असे खोटेनाटे आणि लबाड वर्तमान पसरविले की आम्ही जर बेळगाववर चाल करून गेलो तर ते शहर आमच्या हवाली करण्याचे वचन आसदखानाने आम्हाला दिले आहे आणि यानुसार त्यांनी हिजरी ९४९ या वर्षी इब्राहीम आदिलशहाच्या
हिजरी ९४९ } प्रदेशावर आक्रमण केले. त्यांनी त्याच्या अधिकाऱ्यांपासून सोलापूर-
इ. स. १५४२ } सह पाच जिल्ह्यांचा मुलख हिसकावून घेतला आणि त्यांचा ताबा ख्वाजा जहान दकनी याच्या अधिकाऱ्यांकडे सोपवून त्यानंतर त्यांनी बेळगावच्या दिशेने कूच केले. पहिल्याप्रथम आसदखानाचे या मोहिमेत कोणत्याही प्रकारचे अंग नव्हते. परंतु शत्रू तेव्हा ६००० घोडेस्वार घेऊन चाल करून आला तेव्हा [३] (९०)

आपल्या जहागिरीचा लूटमारीपासून बचाव व्हावा या हेतूने त्याने शत्रुबरोबर हातमिळवणी करणे शहाणपणाचे ठरेल असा विचार केला. यामुळे वरील दोस्तांच्या सामर्थ्यांत वाढ होऊन त्यांना अधिक चेतावणी मिळाल्यासारखे झाले आणि त्यांनी विजापूरच्या आवती-भोवती पर्यंतच्या प्रदेशांत लूटमारीचा उच्छाद करून सोडला. त्यांना रणांगणात तोंड देणे आपल्याच्याने शक्य होणार नाही असा इब्राहीम आदिलशहाने विचार केला आणि तो आपल्या कुटुंबियांसमवेत कुलबर्ग्याकडे निघून गेला.

(९५) जरी आसदखानाचा त्याच्या सार्वभौमाने त्याग केला होता तरी आसदखान मात्र आपल्या सार्वभौमाच्या हितसंबंधाचे रक्षण करण्याबाबत एकनिष्ठ होता. त्याने आपला एक अतिशय विश्वासू सेवक अली महमद बदक्षी याला गुप्तपणे वऱ्हाडचे राजधानीचे शहर एलिचपूर येथे पाठविले. तेथे सुलतान अल्लाउद्दीन इमादशहा[३०२□] याजपाशी त्याने आसदखानाचा पुढीलप्रमाणे निरोप कळविला तो असा : 'दैवाच्या विचित्र आणि अस्थिर अशा फेरबदलामुळे अशी एक घटना घडून आली आहे की त्यामुळे गोंधळरूपी चक्रव्युहात मी अडकून गेलो आहे. अशा परिस्थितीत तुम्ही इब्राहीम आदिलशहाच्या मदतीसाठी कूच करून यावे अशी माझी तुम्हाला विनंती आहे. तुम्ही सरहद्दीपाशी येऊन पोहोचल्यावर शक्य तितक्या लवकर मी तुम्हाला येऊन मिळेन.' इमादशहाने आसदखानाकडून आलेल्या या कळकळीच्या विनंतीला मान देऊन विलंब न लावता कुलबर्ग्याच्या दिशेने कूच केले. त्यावेळी बुरहाण निजामशहा आणि अमिर बरीद हे दोघेजण विजापूरच्या किल्ल्याला वेढा देऊन बसले होते. त्यांनी वेढा उठविला आणि शहराच्या उपविभागाची नासधूस करीत वऱ्हाडच्या सैन्याचा इब्राहीम आदिलशहाबरोबर मिलाफ होण्यास प्रतिबंध करण्यासाठी म्हणून त्यांनी कूच केले. यापूर्वीच ठरल्याप्रमाणे आता आसदखानाने दोस्तांचा पक्ष सोडून दिला आणि आपल्या सर्व अनुचरांसहित तो इमादशहाला येऊन मिळाला. त्याच्यापाशी त्याने निवेदन केले की देशद्रोही युसुफ याने माझ्या निष्ठेबद्दल सुलतानाच्या मनात संशय निर्माण केला. माझी बेअदबी करणाऱ्या प्रत्येक फालतू गोष्टीला [३] (९१) इब्राहीम आदिलशहाने ध्वन्यर्थाने आपला कान दिला. परिणामी सुलतानाची माझ्यावर जी अवकृपा झाली होती तिचा फायदा बुरहाण निजामशहाच्या वजिरांनी घेतला. आपला स्वार्थ सिद्धीस जावा या हेतूने त्यांनी उघडपणे जाहीर केले की अहमदनगरचा सुलतान जर विजापूरच्या मुलखावर आक्रमण करील तर आसदखानाने त्याला येऊन मिळण्याचे कबूल केले आहे. या दुष्ट गोष्टीवर इब्राहीम आदिलशहाचा विश्वास बसला आणि तो माझ्यावर अधिकच संतापला. त्याने मला माझ्या अधिकारावरून काढून टाकले इतकेच नव्हे तर तऱ्हतऱ्हेचे प्रयत्न करून माझा प्राण घेण्याची कोशीस केली. आसदखानाने पुढे असे सांगितले की आपल्या हिकमती अशा तऱ्हेने यशस्वी झाल्याचे जेव्हा शत्रूला आढळून आले तेव्हा आपल्या बाजूला मुलामा देण्यासाठी त्यांनी माझ्या जहागिरीत प्रवेश केला. मला जेव्हा असे आढळून आले की माझ्या सार्व-

भौमाचा मला कसल्याही प्रकारचा आधार नाही तेव्हा केवळ माझ्या कातडीचा बचाव व्हावा या हेतूने त्या वेळेपुरते तरी शत्रूला जाऊन मिळणे मला भाग पडले. आता आपण माझ्या मदतीसाठी आला आहात तरी शत्रूने केलेल्या निराधार आरोपांमुळे आदिलशहाच्या मनावर जे परिणाम झाले आहेत त्याचे निराकरण करण्याचे बाबतीत मी तुमच्यावर विसंबून आहे. परंतु तसे करता येणे अशक्य झाल्यास माझ्या सुलतानाच्या मनात जी शिक्षा मला द्यावी असे वाटेल ती शिक्षा मोठ्या खुषीने भोगण्याची माझी तयारी आहे.

(९६) आसदखानाच्या निष्ठेबद्दल इमादशहाची पूर्णपणे खात्री पटली तेव्हा त्याने मनापासून त्याची बाजू उचलून धरली. त्याने त्याला त्याच दिवशी इब्राहीम आदिलशहाकडे नेले आणि त्याने इब्राहीम आदिलशहाची निष्कारण जी गैरसमजूत झाली होती त्याबद्दल सर्व परिस्थिती त्याने उघड करून सांगितली. इब्राहीम आदिलशहाने आसदखानाला घट्ट आलिंगन दिले आणि त्याला त्याने जी वाईट वागणूक दिली होती त्याबद्दल पश्चात्तापाची भावना व्यक्त केली. आपल्या मनात आता कसलाही किंतू राहिला नाही हे आसदखानाच्या मनावर बिंबविण्यासाठी त्याने आपल्या विश्वासाचा गैरफायदा घेणाऱ्या युसुफ आणि त्याच्या हस्तकांना कैद केले. इतकेच नव्हे तर युसुफची जहागिरी त्याने, ऐनउल्मुल्क गिलानी याला बहाल केली. ऐनउल्मुल्क हा नामवंत अधिकारी पूर्वी अमिर बरीदच्या चाकरीत [३] (९२) होता. त्याची नोकरी सोडून आदिलशहाच्या नोकरीत शिरण्याविषयी त्याचे मन आसदखानानेच वळवले होते. आदिलशहा आणि त्याचा वजीर यांच्यामध्ये झालेल्या समेटामुळे एकंदर परिस्थिती साफ बदलून गेली. इब्राहीम आदिलशहा आणि इमादशहा हे शत्रूबरोबर लढाई करण्यासाठी कूच करून गेले. परंतु शत्रूने मोठ्या घाईने दौलताबादकडे माघार घेतली. त्यांचा विजापुरी आणि इमादशाही फौजांनी सक्त पाठलाग केला आणि विजापूरच्या मुलखांत शत्रूने जो उच्छेद केला होता त्याची भरपूर भरपाई करून घेतली. परंतु एक अशी घटना घडून आली की ज्यामुळे दोन्ही पक्षांत तह झाला. अमिर बरीद एकाएकी मरण पावला आणि बुरहाण निजामशहाची परिस्थिती इतकी अगतिक झाली की त्याला तहाची याचना करणे भाग पडले. तहाची बोलणी करण्याबाबत त्याने त्या धर्मनिष्ठ शहा ताहिरला आपला वकील म्हणून आदिलशहाकडे रवाना केले. या बोलण्यातून दोन्ही पक्षांमध्ये तह झाला आणि असे ठरले की निजामशहा आणि बरीदशहा यांनी जिंकून घेतलेले सोलापूरचे पाच जिल्हे इब्राहीम आदिलशहाकडे सुपूर्द करण्यात यावे. त्यावर आपण आपला कधीही अधिकार सांगणार नाही असे बुरहाण निजामशहाने कबूल केले. या तहावर दोन्ही पक्षांच्या सह्या झाल्या आणि कागदपत्रांची एकमेकांकडे देवाणघेवाण करण्यात आली. यानंतर दोन्हीही सुलतान आपापल्या राजधान्यांकडे परत फिरले.

(९७) हिजरी ९५० इ. स. १५४३ पुढील वर्षी म्हणजे हिजरी ९५० मध्ये इब्राहीम आदिलशहाने अल्लाउद्दीन इमादशहाची मुलगी रुबिया सुलतानाबरोबर [३०३०] लग्न लावले. लग्नाचा समारंभ मोठ्या थाटामाटाने साजरा करण्यात आला. बुरहाण निजामशहाला आदिलशहाच्या लष्करी सामर्थ्याचे वैमनस्य वाटले. नुकत्याच झालेल्या लढाईचा जो शेवट झाला होता त्यामुळे देखील त्याची मनःस्थिती उद्विग्न झाली. त्याने असे जाहीर केले की मागील युद्धानंतर विजापूरकडे पाच जिल्हे मला सक्तीने देण्यास भाग पाडले गेले ते परत मिळविल्याखेरीज माझ्या मनाला स्वस्थता लाभणार नाही. त्याप्रमाणे काही काळानंतर इब्राहीम आदिलशहा आणि इमादशहा यांच्यामध्ये काही मतभेद निर्माण झाले होते त्याचा फायदा घेऊन बुरहाण निजामशहाने विजापूरच्या मुलखाच्या दक्षिणेला आणि पूर्वेला युद्ध [३] (९३) पेटविण्यासाठी विजयनगरचा राजा रामराजा आणि गोवळकोंड्याचा सुलतान जमशिद कुतुबशहा यांजबरोबर मैत्रीचे गुप्त करार केले आणि त्याने स्वतः आपली फौज आणि अमिर बरीद आणि ख्वाजा जहान यांची सैन्ये घेऊन विजापूरच्या प्रदेशावर ईशान्येच्या बाजूने चढाई केली. या फौजेने विजापूर राज्याचे अनेक जिल्हे उद्ध्वस्त केले आणि त्यांना प्रतिकार करण्यासाठी पाठविण्यात आलेल्या विजापुरी सैन्याचा अनेकवार पराभव केला. जमशिद कुतुबशहाने पूर्वेच्या बाजूने विजापूरच्या मुलखात प्रवेश करून काकनीचा जिल्हा बळकाविला आणि त्या प्रदेशात एक मजबूत किल्ला बांधून त्याने कुलबर्ग्याच्या वेशीपर्यंतचा अगदी सर्व मुलख व्यापून टाकला. त्यानंतर त्यान सागरच्या नजीक असलेल्या एटगिरच्या किल्ल्याला वेढा दिला. इकडे दक्षिणेच्या बाजूने रामराजाने आपला भाऊ वेंकटाद्री याला रायचूरच्या किल्ल्याचा पाडाव करण्यासाठी रवाना केले. साहजिकच विजापूरच्या राज्यावर एकाच वेळी वेगवेगळ्या दिशांनी तीन राष्ट्रांच्या सुसज्ज सेनाविभागांनी हल्ला केल्यामुळे विजापूरच्या राज्याचा आता नाश होणार की काय असे वाटण्यासारखी परिस्थिती निर्माण झाली.

(९८) आता आपण कसे वागावे याबद्दल इब्राहीम आदिलशहाच्या मनात संशय निर्माण झाला. आपल्या सल्लागारांनी प्रकट केलेल्या मतावरचा देखील त्याचा विश्वास उडाला. अशा परिस्थितीत त्याने आसदखानाला बेळगावहून बोलावू पाठविले आणि आता काय करावे याबद्दल त्याचा सल्ला विचारला. त्यावर आसदखानाने आपले मत दिले की आपला खरोखर जर कोणी शत्रू असेल तर बुरहाण निजामशहा. त्यानेच इतरांना आपल्याबरोबर शत्रुत्वाचे धोरण स्वीकारण्यास उद्युक्त केलेले आहे. त्याचा जर बंदोबस्त करता आला तर इतरांची व्यवस्था अगदी सहजगत्या लावता येईल. तेव्हा माझा आपल्याला असा सल्ला आहे की सोलापूरच्या पाच जिल्ह्यांचा मुलख त्याला तोडून द्यावा आणि त्याच्याशी तह करावा. आसदखानाने अशीही शिफारस केली की रामराजाकडे देखील स्वतंत्ररित्या तह करण्यासाठी बोलणी लावावी आणि त्याच्याबरोबर मैत्रीची भावना निर्माण करण्यासाठी त्याच्याकडे भेटीदाखल

वस्तू पाठवाव्या. कारण माझ्या मते त्याच्यादाखल काही थोड्या फार सवलती केल्यास त्याला आपल्याला सहज आवर घालता येईल. कारण रामराजाच्या स्वतःच्याच कर्नाटकच्या राज्यात आता पूर्णपणे स्थिरस्थावर आहे असे कोणत्याच [३] (९४) अर्थाने म्हणता यावयाचे नाही. त्याचे अंकित असे अनेक राय यांच्या बंडाचा अजून उपशम झालेला नाही. म्हणून माझ्या म्हणण्याचा उद्देश असा की या दोन राज्यांकडून आपल्यावर होणाऱ्या हल्ल्यातून आपली सुटका झाली की कुतुबशहाला वठणीवर आणण्याची कामगिरी मी माझ्या स्वतःकडे घेईन. अगदी थोड्या कालावधीत त्याने विजापूरकडून आपल्या ताब्यात घेतलेली सर्व स्थळे मी पुन्हा जिंकून घेईन असे वचन मी आपल्याला देतो.

(९९) आसदखानाच्या या सल्ल्याप्रमाणे इब्राहीम आदिलशहाने कारवाई केली. त्यानुसार बुरहाण निजामशहा आणि रामराजा याजबरोबर तह करण्यात आला. यानंतर आसदखानाने जमशिद कुतुबशहाविरुद्ध चाल केली आणि त्याने नुकत्याच बांधलेल्या काकनीच्या किल्ल्याचा तीन महिन्यांच्या वेढ्यानंतर पाडाव केला. तो किल्ला त्याने जमीनदोस्त केला. नंतर त्याने एटगिरच्या दिशेने कूच केले तो चाल करून येत आहे हे पाहिल्यावर शत्रूने एटगिरचा वेढा उठविला. त्याच्याबरोबर लढाई देण्याचा धोका पत्करणे शहाणपणाचे ठरणार नाही असा शत्रूने विचार केला आणि त्याने आपल्या राज्याकडे माघार घेतली. आसदखानाने अगदी सख्तपणे गोवळकोंड्याच्या वेशीपर्यंत त्याचा पाठलाग केला. तिथे ठाण मांडून जमशिद कुतुबशहाने आसदखानाबरोबर युद्ध केले. याप्रसंगी युद्धाची मोठी धुमश्चक्री उडून गोवळकोंड्याच्या सुलतानाचा पराभव झाला. आसदखानाचे आणि त्याचे द्वंद्व युद्ध झाले आणि त्यामध्ये आसदखानाच्या तलवारीचा वार लागून कुतुबशहाच्या गालाला जखम झाली. आयुष्यभर त्यामुळे त्याच्यामध्ये व्यंग राहिले. याप्रमाणे मोठ्या यशस्वी रीतीने आपली मोहीम संपवून विजयीहोत्साता आसदखान विजापूरला परतला. तेथे इब्राहीम आदिलशहाने सन्मानपूर्वक त्याचा सत्कार केला. याप्रमाणे आपण जे जे करू असे आसदखानाने सुलतानाला वचन दिले त्याप्रमाणे बव्हंशी कृती करून ते त्याने पुरे केले.

(१००) या मोहिमेला काही कालावधी लोटल्यावर रामराजाने बुरहाण निजामशहाला चिथावून कुलबर्ग्याचा पाडाव करण्यासाठी चाल करून जाण्यास उद्युक्त केले. त्याला प्रतिकार करण्यासाठी म्हणून इब्राहीम आदिलशहाने विजापूरहून कूच केले. तो हूरचीन गावानजीक आल्यावर विजापुरी सैनिकांना असे आढळून आले की भीमा नदीच्या पलिकडील किनाऱ्यावर बुरहाण निजामशहा मजबूतपणे ठाण मांडून बसला आहे. त्या ठिकाणावरून नदी पार करून जाणे अशक्य आहे हे जेव्हा दिसून आले [३] (९५) तेव्हा इब्राहीम आदिलशहाने नदीच्या उजव्या बाजूच्या काठावर आपली छावणी दिली. जवळजवळ तीन महिने पावसाळा चालू असताना दोन्ही सैन्ये समोरा समोर ठाण मांडून बसली होती. त्यांच्यात एकदाही संघर्ष उडाला नाही आणि एक

नदी काय ती त्यांच्यामध्ये होती. सरतेशेवटी इब्राहीम आदिलशहाला या अडवणुकीचा कंटाळा आला. त्याला नदी पार करून जाण्यासाठी योग्य अशी जागा मिळाली आणि त्याप्रमाणे तो नदीपार झाला. यानंतर दोन्ही फौजा परस्परांपाशी भिडल्या. झालेल्या लढाईत बुरहाण निजामशहाच्या फौजांचा पूर्णपणे पराभव झाला. त्यांचे अतिशय नुकसान झाले. रणभूमीवर २५० हत्ती, १७० तोफा, दारूसामान, पेटारे आणि त्याशिवाय राजचिन्हे आणि छावणीचे सर्व सामान त्यांनी गमावले. या लढाईत इब्राहीम आदिलशहा व्यक्तिशः अतिशय शौर्याने लढला आणि त्याने आपल्या हातातील खड्गाने आपल्या तीन प्रतिस्पर्ध्यांना कंठस्थान घातले. परंतु ह्या विजयाचे संपूर्ण श्रेय त्याने आसदखानाच्या कर्तृत्वाला देऊन आपल्या मनाचा मोठेपणा दाखविला. त्याने आसदखानाला त्याच्या जहागिरीव्यतिरिक्त इतर अनेक जिल्हे बहाल केले.

(१०१) लढाईत मिळालेल्या या उज्ज्वल यशाचा गर्व चढून इब्राहीम आदिलशहाने बुरहाण निजामशहाकडून तहासाठी बोलणी करण्यास आलेल्या वकिलांना अतिशय तिरस्कारपूर्ण अशी वागणूक दिली. यानंतर आपल्या प्रजाजनांबरोबरचे त्याचे वर्तनही अतिशय क्रूरपणाचे होऊ लागले. त्याने आपल्या काही सर्वोत्कृष्ट अधिकाऱ्यांना ठार मारले आणि अनेकांना बारीकसारीक कारणावरून अतिशय कठोर अशा शिक्षा केल्या. त्याच्या अशा या वागणुकीचा परिणाम त्याच्या सरकारात भयंकर असंतोषाची भावना निर्माण होण्यात झाला. या असंतोषाचा फायदा बुरहाण निजामशहाने घेतला आणि पुन्हा एकदा विजापूरच्या सुलतानाविरुद्ध युद्ध पुकारले. सहा महिन्याच्या अवधित त्याने दोनवेळा झालेल्या लढायांत विजापूरकरांचा पराभव केला. या प्रसंगी त्याने विजापूरचे अनेक हत्ती पाडाव केले. निजामशाही फौजेने विजापूरच्या मुलखात इतका हाहाःकार उडविला की खुद्द इब्राहीम आदिलशहाच्या सत्तेच्या अस्तित्वालाच धोका निर्माण झाला. विजापूरच्या सुलतानाने आपली अशी समजूत करून घेतली की आपले हे जे नुकसान झालेले आहे त्याला कारणीभूत त्याच्या अधिकाऱ्यांमधील असंतोष आणि त्याच्या मुलकी बाबींचा व्यवहार बघणारे मुख्याधिकारी ब्राह्मण [२] (९६) यांची कारस्थाने ह्या गोष्टी आहेत. परिणामी कारण नसताना देखील त्याच्या मनात उद्भवलेल्या संशयामुळे त्याने दोन महिन्याच्या थोड्याशा कालावधित उच्चाधिकारावर असलेल्या ४० हिंदू आणि ७० मुसलमान अधिकाऱ्यांचा वध करविला. सरते शेवटी निराश होऊन काहीही मार्ग न उरल्यामुळे त्याच्या अमिरांपैकी अनेकांनी सुलतानाला सिंहासनावरून काढून टाकण्याच्या आणि त्याचा भाऊ अबदुल्ला याला गादीवर बसविण्याचा गुप्त कट रचला. इतक्या थराला गोष्टी पोहोचल्या तेव्हा कटवाल्यांपैकी एकाने आपल्याला भरपूर बक्षिशी मिळेल या आशेने इब्राहीम आदिलशहापाशी वरील कटाची उघडीक केली. इब्राहीम आदिलशहाने त्याला आणि त्याने कटात सामील असलेल्या ज्या ज्या सरदारांविरुद्ध माहिती दिली होती त्यापैकी बहुतेकांना प्राणदंडाची शिक्षा दिली. इब्राहीम आदिलशहाचा भाऊ अबदुल्ला ह्याने अतिशय कष्टाने गोव्याकडे पळून

जाण्यात यश मिळविले. तेथे पोर्तुगीजांनी मोठ्या सन्मानपूर्वक त्याचा सत्कार केला आणि त्याला संरक्षण देऊ केले. [३०४] इब्राहीम आदिलशहा हा त्याच्या पलायनामुळे अतिशय चवताळला आणि पोलिस अधिकाऱ्यांवर देखरेख करण्याचे ज्यांचे काम होते त्या ब्राह्मणांना त्याने विजापूरच्या मोठ्या चौकात हालहाल करून ठार मारण्याची शिक्षा दिली. तेथे अतिशय भयानक अशा यातना भोगीत असताना त्यांचे प्राणोत्क्रमण झाले. ह्याच सुमारास त्याच्या मनात आसदखानाच्या निष्ठेबद्दलच्या त्याच्या जुन्या संशयाने पुन्हा डोके वर काढले आणि त्याने आसदखानापाशी अशी काही वागणूक ठेवली की आता वृद्ध झालेल्या त्या वजिराला बेळगाव येथील त्याच्या जहागिरीकडे स्वसंरक्षणार्थ माघार घेऊन राहणे भाग पाडले. तेथून त्याने आपल्या एका विश्वासातील मित्राला बरोबर ९ हत्ती, ९ घोडे आणि पुष्कळ किंमतवान अशा दुर्मिळ वस्तू देऊन एका पत्रासहित सुलतानाकडे रवाना केले. हे पत्र पुढीलप्रमाणे होते : " खुदावंत तुमच्यामध्ये आणि माझ्यामध्ये अशा तऱ्हेची फारकत निर्माण व्हावी असे काय बरे घडले ? [३] (९७) मी असे काय केले किंवा आपण माझ्याबद्दल असे काय ऐकले किंवा माझ्या वर्तणुकीत आपण गैर असे काय पाहिले ?

" जर का माझ्या हातून काही गुन्हा घडला असेल तर माझी गर्दन खड्गाच्या प्रहाराबरोबर धडा वेगळी होऊन जाऊ दे. परंतु कारणाशिवाय असा क्षोभ होऊ देणे म्हणजे ते औदार्याचे लक्षण नाही किंवा न्यायीपणाचे देखील नाही.

" आपल्या ह्या अवकृपेचे कारण काय आहे हे मला समजत नाही किंवा आपल्या माझ्याबरोबरच्या उदासीन वागणुकीला काय प्रसंग घडला हेही मला कळू शकत नाही.

" माझ्या हितशत्रूंनी मी जे जे काही गुन्हे केल्याचा माझ्यावर आरोप केला आहे ते कदाचित् माझ्या हातून शेकडो वेळा घडून आले असतील परंतु त्यांना मला कोणत्या आरोपांखाली निश्चितपणे दोषी धरावयाचे आहे हेच मला समजत नाही. युसुफचा नाश केल्याचा आरोप ज्या लांडग्यावर करण्यात आला त्याच्याप्रमाणे मी निर्दोष आहे. मी गुन्हा केलेला कोणी पाहिला नसताना किंवा माझ्याबद्दल तसे काही ऐकिवात आले नसताना मला शिक्षा फर्माविण्यात आलेली आहे. जे शब्द मी बोलल्याचा आरोप ते माझ्यावर करतात ते माझ्या तोंडून कधीच गेले नाहीत किंवा माझ्या मनात दुष्ट कारस्थानाच्या विचारांची व्युत्पत्ती कधीच झाली नाही.

" ह्या किल्ल्यात मला विलंब लागला आहे आणि मी दरबारात गैरहजर आहे याचे कारण माझ्या शत्रूंची माझ्या विरुद्ध जो कारस्थाने चालली आहेत त्याला बळी न पडणे हे आहे. कारण ते दररोज आपल्या कानावर माझ्या हेतूंच्या शुचितेविषयी आणि माझी आपल्या ठायी जी भक्ती आहे तिच्या खरेखोटेपणाबद्दल भलतेसलते घालतात. अगोदरच त्यांनी माझ्या चारित्र्यावर मी माझ्या निष्ठेपासून ढळल्याचा डाग लावून शिंतोडे उडविले आहेत इतकेच काय तर आपल्या हृदयरूपी शांतिरूपाला

त्यानी औदासिन्याची गुहा–छे तिला दुःखाचीच गुहा असे म्हणावे लागेल–आणि ज्वलंत पेटणाऱ्या अग्नीचे निवासस्थान बनवून टाकले आहे. माझ्यावर विश्वासघातकीपणाचा आरोप करून त्यांनी आपल्या मनातील आनंदाच्या तेवत्या ज्योतीचा प्रकाश कमी करून टाकला आहे. माझ्या एकनिष्ठेच्या शुद्ध सोन्यात त्यांनी संशयरूपी धातू मिसळून ते गढूळ बनविले आहे आणि सदा पीडा देणाऱ्या मत्सराच्या मुशीत आपल्या हृदयाला त्यांनी वितळवून टाकले आहे. [३](९८)

"परंतु आपण सुलतानांचे सुलतान आहात. जर का आपण आपल्या दयाळू स्वभावातून माझ्या परिस्थितीबद्दल अनुभूती प्रकट करून माझ्या शत्रूंना लाजेने माना खाली घालावयास लावल्या आणि मला आपल्या समक्ष हजर होण्याची आज्ञा दिली तर मी पावसाळा संपत आल्यावर आपल्या सिंहासनाच्या पायाशी सपशेल लोटांगण घालण्याकरता येण्यासाठी येथून कूच करीन. एका महिन्यात आपल्याला नजर करण्यासाठी मनाला तोषविणाऱ्या भेटी आणि देणग्या बरोबर घेऊन दरबारात त्वरित मी हजर होईन."

(१०२) हे पत्र वाचल्यानंतर इब्राहीम आदिलशहाचे हृदय हेलावून गेले. त्यावेळी आसदखानाची कुटुंबीय मंडळी विजापूरला होती. त्यांच्यावर त्याने आपल्या कृपेची विशेष खैरखैरात केली. आसदखानाकडे बेळगावला जाण्यासाठी तो जवळजवळ त्यांना परवानगी देण्याच्या बेतात होता तोच राजपुत्र अबदुल्ला याच्या बंडाचा एकाएकी प्रादुर्भाव झाला आणि इब्राहीम आदिलशहाच्या मनात त्याच्या वजिराच्याबद्दल असलेल्या संशयाने फिरून उचल खाल्ली आणि त्याच्याबद्दल सुलतानाच्या मनात जी अनुकूल प्रवृत्ती होती तिचा लोप झाला.

(१०३) आपल्या भावाच्या क्रूर वागणुकीतून राजपुत्र अबदुल्ला याने आपली सुटका करून घेऊन गोव्याला पलायन केले. तेथे त्याच्याबरोबर विजापूरचे जे अमीर गेले होते त्यांनी त्याला अहमदनगरचा बुरहाण निजामशहा आणि गोवळकोंड्याचा जमशिद कुतुबशहा यांच्याबरोबर त्यांची मदत मिळविण्याच्या आशेने पत्रव्यवहार करण्यास उद्युक्त केले. विजापूरमधील कारभाराची अंदाधुंदीची परिस्थिती निजामशहा आणि कुतुबशहा यांच्या अवलोकनात आली होती आणि आसदखानाच्या मनात उत्पन्न झालेल्या घृणेची त्यांना पूर्णपणे कल्पना होती. तेव्हा त्यांनी अबदुल्ला याला सिंहासनावर बसविण्यासाठी मदत देण्याचे वचन दिले. त्याचवेळी त्यांनी गोव्याच्या पोर्तुगीजांना लिहून कळविले की इब्राहीम आदिलशहाचे क्रौर्य आणि जुलूम हे बघितल्यानंतर आम्हाला तर असे दिसत आहे की त्याच्या राज्यकारभारात इतक्या काही त्रासदायक घटना घडून येतील की कोणत्याही उपायांचा अवलंब केला तरी त्या दडपून टाकता येणे त्याला शक्य होणार नाही. तेव्हा आमची अशी इच्छा आहे की राजपुत्र अबदुल्ला याला आमच्याकडे पाठविण्यात यावे कारण त्याच्या भावाच्या जागी सिंहासनावर त्याला बसविण्याचा आमचा बेत आहे. पोर्तुगीजांनी या योजनेला पाठिंबा देण्याचे कबूल केले परंतु त्याच

वेळी त्यांनी असे कळविले की जर या कामी आसदखानाचे मनोभावे सहकार्य [२](९९) मिळाले तर यश येण्याची काहीतरी आशा आहे.

(१०४) पोर्तुगीजांकडून वरील उत्तर आल्यावर बुरहाण निजामशहाने आपल्या एका प्रमुख ब्राह्मण वजिराला आसदखानाचे मन वरील कटात सामील होण्याकरता वळविण्यासाठी म्हणून त्याच्याकडे रवाना केले. परंतु आपल्या एकनिष्ठेपासून च्युत होण्याच्या नुसत्या कल्पनेनेच त्या विश्वासू वजिराच्या अंगाचा थरकाप उडाला आणि त्याने क्रुद्ध होऊन त्या ब्राह्मणाला सांगितले की सुसंस्कृत राष्ट्रांचे जे काही कायदेकानू आहेत त्यानुसार वकिलातीच्या माणसांचा आदर राखावा असे आहे. असे कायदेकानू जर नसते तर मी तुला खचित ठार मारले असते. आसदखान त्याला पुढे असेही म्हणाला की तुला जर तुझा जीव प्यारा असेल तर माझ्या क्रोधाने माझ्या विवेकबुद्धीवर मात करण्याचे अगोदर आणि मी माझ्या मूळ स्वभावातील चांगुलपणा विसरून माझ्या नैसर्गिक प्रवृत्तिविरुद्ध वागणूक करण्याचे अगोदर माझ्या अधिकारकक्षेच्या बाहेर तू ताबडतोब निघून जा. हा निरोप घेऊन तो ब्राह्मण बुरहाण निजामशहाकडे आला परंतु पोर्तुगीजांची मात्र अशी समजूत झाली की एक आसदखान सोडून दक्षिणेतील इतर सर्व सत्ताधिश राजपुत्र अबदुल्ला याला पाठिंबा देण्यासाठी एकजूट करून उभे आहेत. त्यामुळे त्यांनी अबदुल्लाला बरोबर घेऊन गोव्याहून कूच केले. अबदुल्ला याने त्यानंतर उघडउघड आपल्या नावे सुलतान म्हणून द्वाही फिरविली. राजधानीतील बहुतेक सर्व अमीर इब्राहीम आदिलशहाचा पक्ष सोडून अबदुल्ला याला जाऊन मिळण्याच्या तयारीत होते. तोच एक अशी घटना घडून आली की ज्यामुळे साऱ्या राजकारणाचा रंग पालटला. आसदखान हा अतिशय आजारी झाला. आता तो मरणार अशी मनाची समजूत करून घेऊन बुरहाण निजामशहाने आपली दृष्टी बेळगावच्या किल्ल्याकडे वळविली आणि अबदुल्लाला बरोबर घेऊन सरळ विजापूरकडे कूच करून जाण्याचे ऐवजी आपले स्वतःचे बेत तडीस नेण्याकरता त्याने मिरज येथे मुक्काम केला. तो विजापूरकडे गेला असता तर विजापूरच्या सिंहासनावर राजपुत्र अबदुल्ला याच्या स्थापनेची निश्चिती झाली असती. मिरजेहून त्याने उपरिनिर्दिष्ट बेळगावला पूर्वी गेलेल्या आपल्या ब्राह्मण अधिकाऱ्याला भरपूर द्रव्य देऊन बेळगावकडे जाण्यासाठी नियुक्त केले. त्याने त्याला असा आदेश दिला की आसदखानाच्या मृत्यूचा प्रसंग ओढवल्यास तू किल्ल्यावरील शिबंदीमधील शिपायांना भरपूर लाच चारण्यासाठी त्या रकमेचा उपयोग करून ते तुझ्या हवाली किल्ला करतील अशी तजवीज कर. त्याच्यावर सोपविलेल्या कामगिरीत त्या ब्राह्मणाला जवळजवळ यश प्राप्त झाले, तोच आसदखानाच्या [३](१००) नजरेस वरील कट येऊन कटाची उघडीक झाली. त्याबरोबर आसदखानाने त्या गुप्त हेराला आणि त्याने अगोदरच लाच देऊन आपलेसे केलेल्यांपैकी ७० शिपायांना पकडून ठार मारले. विजापूरच्या सरदारांच्या कानावर जेव्हा ही घटना गेली तेव्हा राजपुत्र अबदुल्ला याच्या बंडामध्ये वृद्ध आसदखानाचा कोणत्याही प्रकारे हात नाही

याबद्दल त्यांची पूर्णपणे खात्री पटली. साहजिकच आदिलशहाजवळील त्यांची निष्ठा दृढ राहिली. इकडे दिवसेदिवस राजपुत्र अबदुल्लाच्या अनुयायांत घट होत राहिली. [३०५०]

(१०५) आसदखानाची प्रकृती दिवसेदिवस ढासळत गेली. वृद्धावस्थेमुळे रोगाशी प्रतिकार करण्याची शक्ती देखील कमी झाली तेव्हा त्याने मृत्यूला तोंड देण्याची तयारी केली आणि इब्राहीम आदिलशहाला पुढीलप्रमाणे काव्यरूप पत्र पाठवून आपल्याला अखेरची भेट देण्याची कृपादृष्टी दाखविण्याची विनंती केली. "हे शहेनशहा सुप्रभातीच्या वायुसारखा मैत्रिरूपी लताकुंजाला भेट देण्यासाठी त्वरा कर. आकर्षक असलेल्या सुरूच्या झाडासारखा मैत्रीच्या उपवनाकडे ताबडतोब ये."

(१०६) मोहर्रम हिजरी ९५६ जानेवारी इ. स. १५४९ आसदखानाच्या विनंतीला मान देणे योग्य आहे असा विचार इब्राहीम आदिलशहाने केला आणि हिजरी ९५६ या वर्षीच्या मोहर्रम महिन्यात त्याने बेळगावकडे कूच केले. हुकेरीच्या पुढे गेल्यावर आसदखानाच्या मृत्यूचा वृत्तान्त त्याला मिळाला. तेथून सुलतानाने झपाट्याने कूच केले. त्याच दिवशी रात्री तो बेळगावला येऊन पोहोचला. तेथे त्याने आसदखानाची कुटुंबीय मंडळी आणि अनुचर यांचे सांत्वन केले आणि माझी तुमच्यावर कृपादृष्टी राहील असे त्याने त्यांना अभिवचन दिले. परंतु दरम्यान त्याने आसदखानाची जहागिरी आणि खजिना सरकारजमा केला. परिस्थिती अशा प्रकारची [३] (१०१) असताना पोर्तुगीजांनी गोव्याकडे परत कूच केले. त्यांनी आपल्याबरोबर राजपुत्र अबदुल्ला यालाही बरोबर नेले. या कटात सामील असलेल्या इतर दोस्त मंडळींनीही आपापल्या मुलखाकडे माघार घेतली.

(१०७) आसदखानाचा सारासार विचार आणि बुद्धिमत्ता ही अतिशय विलक्षण होती. इस्माईल आदिलशहाच्या कारकिर्दीत त्याने आपल्या जहागिरीचा कारभार इतका व्यवस्थित केला की उत्कृष्ट कारभारी म्हणून त्याचे नाव इतिहासात गाजले. जवळजवळ २० वर्षेपर्यंत दक्षिणेतील धर्मनिष्ठ आणि प्रसिद्ध पुरुषांचा तो आश्रयदाता आणि संरक्षक होता. साऱ्या जगाने त्याची वाहव्वा केली आणि त्याला चाहले. त्याच्या उच्चअधिकारपदाला साजेल अशा तऱ्हेच्या भरवयात आणि झगमगाटात तो राहिला. विजयनगरचा राजा आणि इतर राजेरजवाडे त्याला वारंवार सन्मानपूर्वक अशी पत्रे पाठवून आणि मूल्यवान भेटी पाठवून त्याची मर्जी संपादन करण्याचा प्रयत्न करीत. त्याच्या अंगची थोर कर्तबगारी आणि त्याचे वजन याबद्दल आपल्याला ग्वाही असल्याची जाणीव ते नेहमी देत. त्याच्या जार्जियन, सिरकॉशियन, हिंदू आणि हबशी घरगुती अनुचरांची संख्या जवळजवळ २५० होती. त्याच्या मालकीचे ६० मोठे आणि १५० लहान आकाराचे हत्ती होते. त्याच्या तबेल्यात ४०० एकमेव अशा मिश्र-अवलादीचे अरबी घोडे होते आणि त्यांची पैदास हिंदुस्थानात झाली होती. त्याने आपल्या जहागिरीच्या कारभारात अफाट संपत्ती जमविली होती त्याच्या भटारखान्यात दररोज दक्षिणी वजनाप्रमाणे १०० मण तांदूळ, ५० मेंढ्या आणि १०० कोंबड्या इतक्या सामग्रीचा उपयोग केला जाई. यावरून

इतर वस्तूंवर किती खर्च केला जात असेल याविषयी सहज कल्पना करता येण्यासारखी आहे. त्याने प्रथमतः सोनेरी वर्खाच्या कापडाचा कमरपट्टा आणि खंजीर वापरण्याची प्रथा सुरू केली. त्या वेळेपासून या देशात उच्चपदस्थ व्यक्तींनी ह्या गोष्टी वापरण्याची प्रथा अमलात आली. हत्तींना काबूत ठेवण्यासाठी खुजूक अथवा अंकुश वापरण्याऐवजी लगाम घालून हत्तीवर बसण्याची प्रथा रूढ करण्याचा प्रयत्न त्याने [३](१०२) केला. परंतु हत्ती ह्या प्राण्याला वारंवार एकाएकी पिसाळण्याची सवय असल्याने हत्तीला अशातऱ्हेने काबूत ठेवण्याच्या पद्धतीला प्रतिसाद मिळाला नाही. आसदखानाने मृत्युसमयी प्रकट केलेल्या इच्छेप्रमाणे इब्राहीम आदिलशहाने त्याची मुलगी महताब बिबी ही अली बरीदशहाला विवाहात दिली. या लग्नानिमित्ताने त्याने अली बरीदशहा याच्याबरोबर मैत्री संपादन केली.

(१०८) आसदखानाच्या मृत्यूनंतर लवकरच बुरहाण निजामशहाने आपले वकील नजराणे बरोबर देऊन रामराजाकडे रवाना केले. दोघा राजपुत्रांमध्ये परस्परांबद्दल आत्मीयतेच्या भावना प्रकट करण्यात आल्या. ह्या परिस्थितीची जाणीव होताच इब्राहीम आदिलशहाने विजापूर दरबारी असलेल्या विजयनगरच्या वकिलांना इतक्या तुच्छतापूर्वक वागणूक दिली की ते भयभीत झाले आणि इब्राहीम आदिलशहाचा निरोपही न घेता एकाएकी विजयनगरला निघून गेले. तेथे गेल्यावर त्यांनी रामराजाला सांगितले की आपण बुरहाण निजामशहाबरोबर जो दोस्तीचा करार केला आहे त्यामुळे संतापून जाऊन इब्राहीम आदिलशहा आम्हाला ठार करण्यास उद्युक्त झाला. आम्ही केवळ पळून गेलो म्हणून त्याच्या हातून बचावलो. हे ऐकल्यानंतर रामराजाला अतिशय संताप आला आणि इब्राहीम आदिलशहाला अहमदनगरच्या सुलतानाबरोबर युद्धात गोवण्यासाठी त्याने बुरहाण निजामशहाला लिहिले की तुम्ही इब्राहीम आदिलशहाचा दोस्त अली बरीद त्याच्या ताब्यातील कल्याणीवर हल्ला करा.

(१०९) या पत्रानुसार बुरहाण निजामशहाने फौज बरोबर घेऊन अहमदनगरहून कूच केले. त्याने कल्याणीला वेढा दिला आणि अतिशय परिणामकारकरित्या त्याने कल्याणीची नाकेबंदी केली. अली बरीदच्या विनंतीवरून इब्राहीम आदिलशहाने कल्याणीवरील दडपण कमी करण्यासाठी चाल केली. त्याने शत्रूच्या नजीकच आपली छावणी दिली. सपाटीवर शत्रूबरोबर सामना देण्यात धोका आहे हे त्याने ओळखले अणि म्हणून त्याने आपल्या छावणीभोवती मोर्चे खोदून मजबुती केली. बुरहाण निजामशहालाही वेढा उठवावा अशी मनापासून इच्छा नव्हती. तेव्हा त्यानेही आपल्या [३](१०३) छावणीचा कडेकोट बंदोबस्त केला. अशी परिस्थिती असताना इब्राहीम आदिलशहाने आपल्या सैन्यातील अतिशय कुशल अशा बर्गी अधिकाऱ्यांना छावणीकडे येणारे रस्ते ताब्यात घेण्याचा आणि धान्य आणि रसद यांचा पुरवठा शत्रूकडे होऊ नये म्हणून प्रतिबंधक उपाययोजना करण्याची आज्ञा दिली. हे बर्गी अधिकारी हलक्या शस्त्रांनी लढण्यात तरबेज होते. ह्या हुकुमाची अंमलबजावणी इतक्या काटेकोरपणे करण्यात

आली की बुरहाण निजामशहाच्या छावणीत लवकरच दुष्काळी परिस्थिती निर्माण झाली. परिणामी रमजानच्या महिन्यात सुलतान आणि त्याची फौज या सद्धर्माचे पालन करणाऱ्यांना आणि हिंदूंना अशा दोघांनाही कोणताच दुसरा उपाय न चालल्याने उपवास घडला. ३०३[a] याप्रमाणे बुरहाण निजामशहाची अवस्था मोठी केविलवाणी झाली तेव्हा त्याने आपल्या सेनापतिबरोबर विचारविनिमय केला. काहींनी सल्ला दिला की आपण वेढा उठवावा आणि अहमदनगरकडे माघार घ्यावी. काहींनी असे सांगितले की आपण इब्राहीम आदिलशहाबरोबर समझोता घडवून आणावा. बुरहाण निजामशहाच्या चाकरीतील शहाजाफर आणि कासिम बेग या दोघा परदेशी वजिरांचे मत मात्र या दोन्ही विचारसरणींच्या विरुद्ध पडले आणि त्यांनी शत्रूबरोबर लढाई देण्यात यावी असा खणखणीत सल्ला दिला. त्यांनी मांडलेला प्रस्ताव प्रत्यक्ष कृतीत उतरविण्याचा बुरहाण निजामशहाने निश्चय केला. याप्रमाणे रमजानचा उपवास सोडण्याचे दिवशी सकाळी उजाडता उजाडता सैफउद्दीन ऐनउल्मुल्क याने इतर अधिकाऱ्यांसमवेत इब्राहीम आदिलशहाच्या छावणीवर अचानक हल्ला केला. आदिलशहाचे सैनिक बेसावध होते आणि रमजानच्या उत्सवाची त्यांची तयारी चालली होती. इब्राहिम आदिलशहा हा त्यावेळी गरम पाण्याच्या स्नानगृहात होता. त्याला आपला जीव बचावून पळून जाण्यास जेमतेम अवधी मिळाला. त्याच्या सैनिकांनी इतक्यात गोंधळलेल्या अवस्थेत पळ काढला की विजयी बुरहाण निजामशहाच्या हाती आदिलशहाचे सर्व तंबू, सामानसुमान आणि तोफखाना पडला. मिळालेल्या यशाने फुगून जाऊन त्याच दिवशी कल्याणीच्या किल्ल्यावर हल्ला चढविण्यात यावा असा हुकूम बुरहाण निजामशहाने [३] (१०४) दिला. आपल्या दोस्ताचा पराभव झाल्यामुळे भयचकित झालेल्या किल्ल्यावरील शिबंदीने आपली शस्त्रे खाली ठेवली आणि कोठल्याही प्रतिकाराशिवाय किल्ल्याची शरणागती दिली.

(११०) या घटनेमुळे इब्राहीम आदिलशहा नाउमेद झाला असे मात्र बिलकुल झाले नाही. आपला प्रदेश शत्रूच्या हातून उद्ध्वस्त होऊ नये म्हणून उलट त्याने शत्रूच्या प्रदेशावर आक्रमण केले. तो एकाएकी परंड्यासमोर येऊन उभा ठाकला. परंड्याचा दरवाजा खुला होता. त्याबरोबर फौजेच्या एका तुकडीला घेऊन तो किल्ल्यात घुसला. किल्ल्यावरील शिबंदीने शरणागती दिली. किल्ला इब्राहीम आदिलशहाने एका दक्षिणी अधिकाऱ्याच्या ताब्यात सोपविला तेथून त्याने आजूबाजूच्या जिल्ह्यांचा मुलूख उद्ध्वस्त करण्यासाठी कूच केले. तेथून त्याने भरपूर खंडणी गोळा केली आणि बुरहाण निजामशहा येतो आहे असे पाहून तो विजापूरकडे परत फिरला. बुरहाण निजामशहाने परंडा पुन्हा जिंकून घेण्यासाठी कूच केले. किल्ल्यापासून बऱ्याच मैल अंतरापर्यंत तो होता तोच किल्ल्याच्या ऱ्याड सुभेदाराने घाबरून जाऊन रातोरात पलायन केले. आपला बेत त्याने आपल्या अनुयायांनादेखील कळविला नाही. दुसऱ्या दिवशी सकाळी त्यांनीदेखील आपल्या अधिकाऱ्याचे अनुकरण करून किल्ल्यावरून पळ काढला. यानंतर तिसऱ्या

दिवशी रिकामा झालेला किल्ला किल्ल्याच्या पूर्वीच्या किल्लेदाराने गाजावाजा न करता आपल्या ताब्यात घेतला.

(१११) विजापूर येथे पोहोचल्यानंतर उपरिनिर्दिष्ट दक्षिणी अधिकाऱ्याला इब्राहीम आदिलशहाने ठार मारले आणि त्याने कल्याणीचा किल्ला परत जिंकून घेण्यासाठी तयारी करण्यास सुरुवात केली. या बेताची खबर जेव्हा बुरहाण निजामशहाला लागली तेव्हा त्याने आपले वकील रामराजाकडे रवाना केले. रामराजाने पुढील वर्षी लढाईची कारवाई करण्यासाठी कोणती योजना आखावी याबद्दल विचार करण्यासाठी रायचूरनजीक बुरहाण निजामशहाला भेटण्याचे कबूल केले. त्यानुसार हिजरी ९५९ हिजरी ९५९ } या वर्षी रामराजाने बरीच मोठी फौज घेऊन रायचूरकडे कूच केले. इ. स. १५५१ } तेथे असा ठराव झाला की बुरहाण निजामशहाने मुद्गल आणि रायचूरचे किल्ले रामराजासाठी जिंकून घेण्यास मदत करावी आणि रामराजाने सोलापूर शहर आणि आवतीभोवतीचा मुलूख जिंकण्यास बुरहाण निजामशहाला मदत [३] (१०५) करावी. या बेताप्रमाणे दोस्तांनी रायचूर जिंकून घेतले. त्यांच्या हाती रायचूर पडल्यावर मुद्गल येथील शिबंदीने कोणताच प्रतिकार न करता शरणागती दिली. यानंतर रामराजाने आपला धाकटा भाऊ वेंकटाद्री याला बुरहाण निजामशहाला मदत करण्यासाठी बरेच सैन्य देऊन पाठीमागे ठेवले आणि तो विजयनगरला परतला. थोड्याच कालावधीत बुरहाण निजामशहाने सोलापूर हस्तगत केले. सोलापूरची त्याने मजबुती केली आणि तो अहमदनगरला परतला.

(११२) काही कालानंतर बुरहाण निजामशहा कालवश झाला. त्याच्या पाठीमागून गादीवर आलेला त्याचा वारस हुसेन निजामशहा आणि इब्राहीम आदिलशहा यांच्यामध्ये समझोता घडून आला. दोन्ही सुलतानांची त्यांच्या राज्यांच्या सरहद्दीवर मित्रपूर्ण वातावरणात मुलाखत झाली आणि परस्परांच्या मनातील किल्मिष पूर्ण नाहीसे होऊन त्यांनी एकमेकांचा निरोप घेतला. परंतु हे चांगुलपणाचे वातावरण फार काळपर्यंत टिकले नाही. ख्वाजाजहान १०७० दकनी हा आपला सार्वभौम जो हुसेन निजामशहा याची गैरमर्जी टाळण्यासाठी पळून गेला होता. तो विजापूर येथे आला. त्याने इब्राहीम आदिलशहाच्या मनात सोलापूर परत घेता येईल या आशेचा अंकुर रुजविला. हे कार्य सिद्धीस जावे म्हणून इब्राहीम आदिलशहाने रामराजाबरोबर तह केला आणि मरहूम बुरहाण निजामशहाचा सरसेनानी सैफ ऐनउल्मुल्क याला आपल्या चाकरीत येण्याचे आवाहन केले. ऐनउल्मुल्क याने हुसेन निजामशहाच्या त्रासाला कंटाळून वऱ्हाडात आश्रय घेतला होता. इब्राहीम आदिलशहाने आपल्याला येऊन मिळण्यासाठी केलेल्या आवाहनाचा सैफ ऐनउल्मुल्क याने स्वीकार केला. इब्राहीम आदिलशहाने त्याला मोठी जहागिरी बहाल करून त्याच्यावर पदव्यांची खैरात केली आणि ताबडतोब रोख रकम बक्षिसीदाखल दिली. त्याच्या सल्ल्यावरून इब्राहीम आदिलशहाने आपल्या दरबारात आश्रयासाठी आलेला बुरहाण निजामशहाचा मुलगा

राजपुत्र अली याचा पक्ष उचलून धरला. त्या दोघांमध्ये असा करार ठरला की अहमदनगरच्या सिंहासनावर अली निजामशहाची स्थापना झाल्यावर त्याने [३](१०६) कल्याणी आणि सोलापूर हे दोन किल्ले इब्राहीम आदिलशहाच्या स्वाधीन करावे. हे उद्देश साध्य होण्यासाठी म्हणून राजपुत्र अली ह्याने त्याच्याबरोबर अहमदनगरहून आलेल्या २००० घोडेस्वारांच्या पलटणीला घेऊन अहमदनगरच्या सरहद्दीकडे त्या राज्याच्या अमिरांनी आपला पक्ष उचलून धरावा म्हणून त्यांना फितविण्यासाठी कूच केले. परंतु त्याच्या या प्रयत्नात त्याला फारच थोडे यश आले. इकडे हुसेन निजामशहाने आपल्या फौजेला कूच करण्याचा हुकूम दिला. इब्राहीम आदिलशहानेदेखील राजपुत्र अली याला पाठिंबा देण्यासाठी विजापूरहून कूच केले. कूच करण्याचे अगोदर त्याने आपल्या फौजेत मोठ्या रकमा बक्षिसीदाखल वाटल्या.

(१६३) दोन्ही फौजांची गाठ सोलापूरच्या मैदानावर पडली आणि दोन्ही फौजा युद्धासाठी खड्या झाल्या. इब्राहीम आदिलशहाने आपल्या सैन्याच्या उजव्या फळीचे नेतृत्व सैफ एनउल्मुल्क आणि अंकुसखान यांजकडे दिले तर डाव्या फळीचे नूरखान आणि इमादउल्मुल्क यांजकडे दिले. तो स्वतः सैन्याच्या मध्यभागी आपल्या खाजगीकडील सैन्याची तुकडी घेऊन उभा राहिला. हिरावल अथवा आघाडीच्या तुकडीचे नेतृत्व सैफ ऐनउल्मुल्क याजकडे होते. त्याने सैन्याच्या फळीपासून पुढे कूच केले आणि मोठ्या आवेशाने रणधुमाळीला सुरुवात केली. मुख्य सैन्यापासून त्याची अशातऱ्हेने झालेली फारकत पाहून इब्राहीम आदिलशहाने नापसंती दर्शविली. त्याने असा हुकूम केला की जरूर पडल्यास ताबडतोब परत येणे सोपे जावे म्हणून सैफ ऐनउल्मुल्क याच्या हाताखालील तुकडीने सैन्याच्या मुख्य फळीच्या नजीकच राहावे. उत्तरादाखल सैफ ऐनउल्मुल्क याने कळविले की बादशहानी केलेले अनुमान हे अतिशय योग्य आहे, यात काहीच शंका नाही. परंतु मी कूच करीत इतक्या दूर अंतरावर जाऊन पोहोचलो आहे की मी परत माघारी फिरल्यास शत्रूला त्यामुळे अधिकच चेव येईल. अशा तऱ्हेचा निरोप पाठवून त्याने आणखी चढाई केली आणि शत्रूचा तोफखाना आपल्या ताब्यात घेऊन तोफांत खिळे ठोकले. त्याचप्रमाणे शत्रूच्या आघाडीच्या पथकांना [३] (१०७) त्याने त्यांच्या मुख्य सैन्यापर्यंत मागे रेटले. या ठिकाणी मात्र हुसेन निजामशहाने त्याला कडवा प्रतिकार केला. हुसेन निजामशहाने स्वतः शस्त्र धारण केले होते तरी देखील निजामशाही सैन्याची फळी मोडण्यास सुरुवात झाली. जर का सैफ ऐनउल्मुल्क याने बजाविलेल्या अद्वितीय शौर्याचा योग्य तऱ्हेने पाठपुरावा झाला असता तर परिणामी निजामशाही सैन्याला हार देखील खावी लागली असती. अशा आणीबाणीच्या प्रसंगी उजव्या फळीकडे लढण्यात गुंतलेले अनेक निजामशाही अधिकारी आपल्या बादशहाच्या मदतीला येण्यासाठी पुढे सरसावले. त्यांनी सैफ ऐनउल्मुल्क यास जवळजवळ घेरले. त्याच्या तुकडीची तात्पुरती का होईना दाणादाण उडाली. दूरवर का होईना त्याला इब्राहीम आदिलशहाचा ध्वज अजून फडकताना दिसत होता. आणीबाणीचा प्रसंग

ओढवल्यास नेहमी तो या मार्गाचा अवलंब करीत असे. त्यानुसार तो आपल्या घोड्यावरून खाली उतरला आणि जिंकण्याची किंवा धारातिर्थी देह ठेवण्याची त्याने प्रतिज्ञा केली. सैन्यातील काही शिपायांनी त्याला जेव्हा घोड्यावरून उतरताना पाहिले तेव्हा त्यांनी आदिलशहाला सांगितले की सैफ ऐनउल्मुल्क हा शत्रूला जाऊन मिळाला आहे आणि हुसेन निजामशहाला कुर्निसात करण्यासाठी म्हणून तो आताच घोड्यावरून खाली उतरला आहे. इब्राहीम आदिलशहाच्या मनात प्रथमपासूनच ऐनउल्मुल्क याच्या निष्ठेबद्दल संशय वास करून होता. या संशयाला आता बळकटी आली. त्याने रणांगणातून पळ काढला. विजापूरला पोहोचेपर्यंत तो वाटेत कुठेच थांबला नाही. सुलतान पळून गेला आहे हे जेव्हा ऐनउल्मुल्क याला समजले तेव्हा त्याने शौर्याने लढत आणि भयंकर नुकसान सोसून देखील शत्रूची फळी फोडून निसटण्यात यश मिळविले. राजधानीला येऊन पोहोचल्यानंतर त्याने अतिशय आदबशीरपणे सुलतानाला निरोप कळविला की, "माझे सर्व सामानसुमान गमावले आहे इतकेच नव्हे तर माझ्या स्वतःसाठी अथवा माझ्या दुर्दैवी सैनिकांसाठी तंबू अगर दुसरे काहीही निवारा घेण्यासाठी उरले नाही. तेव्हा माझी आपले चरणी अशी विनंती आहे की माझी झालेली नुकसानी भरून काढण्यासाठी आणि माझा हुद्दा आणि इतमाम याला साजेलशा रितीने दरबारात हजर होणे सुकर व्हावे म्हणून आपण मला रोकड द्रव्य पाठवावे" इब्राहीम आदिलशहाने आपल्या मनाचा असा ग्रह करून घेतला होता की ऐनउल्मुल्क याच्या पराभवाचे कारण आपण त्याच्या आघाडीच्या पथकांना मागे निघून येण्याचा जो हुकूम दिला होता त्याची त्याने अवज्ञा केली हेच आहे. म्हणून त्याने ऐनउल्मुल्क याला उत्तर पाठविले की, "आज्ञेचे उल्लंघन करणाऱ्या आणि आपलेच खरे करणाऱ्या हट्टी नोकरांची मला जरुरी नाही. तुला पाहिजे असेल तेथे तू निघून जा आणि स्वतःची वाटेल ती सोय कर." आपल्या हातून एखादा अपराध झाला आहे असे मानण्याची ऐनउल्मुल्क याची तयारी नव्हती. त्यामुळे वरील निरोप [३] (१०८) पोहोचल्यावर आश्चर्यातिशयाने तो थक्क झाला. त्याने सुलतानाकडे आपली बाजू पुन्हा एकदा मांडण्यासाठी कळविले की वेळी माझा जीव धोक्यात घालून आणि आपल्या जवळील एकनिष्ठा पणाला लावून मी आपली चाकरी केली आहे. रणांगणावर माझ्या ५०० शूर संबंधितांचा आणि स्नेह्यांचा मी आपल्यासाठी बळी दिला आहे. माझ्यावर हा जो दुःखकारक प्रसंग गुदरला आहे त्या परिस्थितीत येथून हलणे मला अशक्यप्राय आहे. मला जो काही आसरा आता उरला आहे तो आपल्याच दरबारात आपल्या पायापाशी. आपण बोलाविल्यामुळे मी माझ्या पूर्वीच्या धन्याची चाकरी सोडून आपल्याकडे आल्यामुळे दुसऱ्या कोणत्याही दरबारी चाकरीसाठी जाणे हे मला आता तरी शक्य नाही ऐनउल्मुल्क याजकडून आलेल्या निरोपाचा पुढचा भाग म्हणजे आपल्यावर अप्रत्यक्षरित्या चढविलेला शाब्दिक हल्ला आहे अशी इब्राहीम आदिलशहाने आपल्या मनाची समजूत करून घेतली. त्याने हा निरोप घेऊन येणाऱ्या सेवकाला

बदलून काढण्याची आणि आपल्यासमोरून हाकलून काढण्याची आज्ञा दिली.

(११४) आपल्या गाऱ्हाण्याची दाद लागेल याबद्दल सैफ ऐनउल्मुल्क निराश झाला. आता यापुढे कसे पाऊल टाकावे याबाबत त्याने आपल्या स्नेहीमंडळींची सल्लामसलत घेण्याचे ठरविले. त्यांनी त्याला असा सल्ला दिला की, " तू आपल्या जहागिरीकडे निघून जा आणि नुकत्याच तयार झालेल्या हिवाळी पिकातून तू वसुलाची उभारणी कर. यानंतर जर सुलतानाने तुला काढून लावण्यासाठी सैन्याची पाठवणी केली तर तुला जिकडे जाणे सयुक्तिक वाटेल त्याठिकाणाचा तू आसरा घे. " याप्रमाणे त्याच्या स्नेहीमंडळीनी सांगितलेली योजना सैफ ऐनउल्मुल्य याने स्वीकारली. त्याने विजापूरहून माणदेशाकडे ३०८० कूच केले. तेथे त्याने सारावसुली केली आणि वसूल झालेले द्रव्य त्याने आपल्या सैनिकांत वाटून टाकले. माणदेशातून ऐनउल्मुल्क याला काढून लावण्यासाठी इब्राहीम आदिलशहाने आपल्या एका अधिकाऱ्याला ५००० घोडेस्वार देऊन रवाना केले. परंतु सुलतानाच्या फौजेला हार खावी लागली. ऐनउल्मुल्क याला यामुळे बंडखोरीला प्रोत्साहन मिळाले. मिळालेल्या यशामुळे त्याचा धाडसीपणा वाढतच गेला आणि त्याने वाळवा, मिरज आणि इतर बऱ्याच जिल्ह्यांतील सारावसुली केली. आता सुलतानाने ऐनउल्मुल्कविरुद्ध निजाम कुलीबेग आणि दिलावरखान हबशी या दोघांच्या आधिपत्याखाली १०००० घोडेस्वार आणि पायदळ यांची नियुक्ती केली. त्याही फौजेचा ऐनउल्मुल्काकडून पराजय झाला आणि अनेक हत्ती आणि घोडे व अतिशय मौल्यवान असे प्रचंड सामानसुमान ऐनउल्मुल्काच्या हाती पडले. इतके यश प्राप्त झाल्यावर त्या प्रदेशात आपण एक स्वतंत्र अधिपती म्हणून [३](१०९) राज्याची स्थापना करावी या विचाराची ऐनउल्मुल्काने गंभीरपणे दखल घेण्यास सुरवात केली. हा हेतू मनात ठेवून त्याने अधिकाधिक सैन्यभरती करण्यास सुरवात केली.

(११५) सरतेशेवटी इब्राहीम आदिलशहाने ऐनउल्मुल्काविरुद्ध रणांगणात खुद्द उभे ठाकण्याचा विचार केला आणि ५००० निवडक घोडेस्वार, २००० पायदळ आणि तोफखान्याचे पथक बरोबर घेऊन त्याने कूच केले. ऐनउल्मुल्काने माण नदीवर छावणी दिली. सुलतानही तेथे येऊन पोहोचला आणि ऐनउल्मुल्कावर हल्ला न करता त्याने त्याच्या छावणीच्या विरुद्ध किनाऱ्यावर आपला मुक्काम केला. आपण माघार घ्यावी किंवा नाही याबाबत ऐनउल्मुल्क याला ठाम असा निर्णय घेता आला नाही आणि त्याने आदिलशहाबरोबर सामना दिल्याशिवाय माणदेश सोडून जावयाचे नाही असा दृढनिश्चय केला. लागोपाठ तीन दिवस जणूकाही लढाई देण्यासाठी म्हणून त्याने सुलतानाच्या छावणीच्या दिशेने कूच केले आणि प्रत्येक वेळी आपल्या छावणीकडे लढाई न देता तो परत फिरला. सुलतानाचे सैन्य आपल्यावर शत्रूकडून हल्ला होईल अशी अपेक्षा करीत सूर्योदयापासून सूर्यास्तापर्यंत प्रत्येक वेळी शस्त्रसज्ज राहिले. चौथ्या दिवशी ऐनउल्मुल्क याने पुन्हा एकदा आपल्या फौजेला कूच करण्याची आज्ञा दिली. सुलतानाला असे वाटले की मागील तीन दिवसांप्रमाणेच आताही त्याचा उद्देश

नुसती हुलकावणी देण्याचा आहे. या समजुतीखाली त्याच्या सैन्याच्या तोंड देण्याची तयारी करण्याकडे सुलतानाने दुर्लक्ष केले. फक्त छावणीमध्ये नेहमी पहारा करणारे सैनिक तेवढे मात्र शस्त्रसज्ज झाले. सरते शेवटी जेव्हा शत्रूच्या सैन्यातील ध्वज आणि पटका दृष्टोत्पत्तीस आला तेव्हा इब्राहीम आदिलशहाने मोठ्या घाईघाईने आपली फौज एकत्र जमविली आणि ऐनउल्मुल्काबरोबर सामना देण्यासाठी तो छावणीतून बाहेर पडला. खुद्द सुलतानाबरोबर लढाईत उभे राहण्याची कल्पना ऐनउल्मुल्क याला पटली नाही आणि त्याने त्याबाबत आपल्या स्नेहीमंडळीशी सल्लामसलत केली. तो असे म्हणाला की, " शाही ध्वज समोर असताना युद्धाला उभे ठाकणे म्हणजे देशद्रोह करण्यासारखे आहे. " त्याचा हा विचार मुर्तजाखान अंजू खेरीज सोडून इतर सर्वांना पटला. मुर्तजाखान अंजू म्हणाला की, " सुलतानाची ध्वजचिन्हे काही लढाईत [३] (११०) भाग घेत नाहीत आणि युद्ध झालेच तर शाही रक्त रणभूमीवर सांडण्याचा काहीच धोका नाही. " या युक्तिवादाने ऐनउल्मुल्काचे समाधान झाले. आता हल्ला करावा किंवा न करावा याबद्दल विचार करण्याची वेळ निघून गेली आहे असे त्याला दिसून आले. तेव्हा त्याने इब्राहीम आदिलशहाच्या सैन्यावर चाल केली आणि इब्राहीम आदिलशहा सैन्याच्या मध्यभागी ठाण मांडून उभा होता त्याच्यावर त्याने हल्ला चढविला. त्याने आदिलशाही सैन्यावर इतक्या निकराने मारा केला की सैन्याची मधली फळी मोडून एकच गोंधळ झाला आणि सुलतानाने पळ काढला. सुलतानाने पळ काढल्याचे दिसताच संबंध आदिलशाही सैन्याची फळी मोडली. विजयश्रीने ऐनउल्मुल्काच्या गळ्यात माळ घातली. ऐनउल्मुल्काने सुलतानाचे छत्रचामर, हत्ती आणि तोफखाना व त्याशिवाय सर्व तंबू आणि इतर सामानसुमान यावर आपला कबजा केला. सुलतानाने आपल्याला विजापूरच्या किल्ल्यात कोंडून घेतले. शहरातल्या प्रजाजनांमध्ये इतका भयंकर घबराट पसरला की आदिलशाही घराण्याच्या नाश आता सरळ आहे अशी भविष्यवाणी वर्तविण्यात आली. आपल्याला मिळालेल्या विजयाचा पाठपुरावा करत ऐनउल्मुल्क विजापुरासमोर येऊन दाखल झाला. तेथे त्याने अनेक दिवसपर्यंत शहराच्या निरनिराळ्या भागांवर हल्ले चढविले आणि शहराची रसद तोडण्याचे शर्थीने प्रयत्न केले.

(११६) अशा आणीबाणीच्या परिस्थितीत इब्राहीम आदिलशहाने विजयनगरचा हिंदू राजा रामराजा याच्याकडे १२ लक्ष होन एवढी रकम भेटीदाखल पाठवून त्याच्याकडे मदतीची याचना केली. यावर रामराजाने आपला भाऊ वेंकटाद्री याच्या बरोबर मोठे सैन्य देऊन शत्रूला घालवून लावण्यासाठी म्हणून रवानगी केली. सैफ ऐनउल्मुल्क याने आसदखानाचे अनुकरण करण्याच्या हेतूने काफरांच्या छावणीवर अचानक हल्ला करण्याचा विचार केला. परंतु वेंकटाद्रीला त्याच्या बेताचा अगोदरच सुगावा लागल्याने त्याने आपल्या फौजेला तयार राहण्याचा हुकूम दिला. त्याने लाकडांचे मोठमोठे ओंडके जमा केले आणि त्यांच्या एका टोकाला तेलात भिजविलेले

कपड्यांचे बोळे बांधून आपल्या सैनिकांना अशी आज्ञा केली की, "धोक्याची सूचना मिळताच तुम्ही हे ओंडके पेटवा आणि शक्य होईल तेवढ्या उंचीवर ते धरून शत्रूची हालचाल पूर्णपणे आपल्या दृष्टोत्पत्तीस येईल असे करा." सैफ ऐनउल्मुल्क याने आपल्या बेताची अंमलबजावणी करण्यासाठी एका रात्री २००० सैनिकांची निवड [३] (१११) केली आणि सलाबतखानासमवेत त्याने शत्रूच्या छावणीकडे कूच केले. कोणत्याही तऱ्हेचा प्रतिकार केला न जाता त्याला छावणीत प्रवेश करून देण्यात आला. परंतु पूर्वी ठरल्याप्रमाणे धोक्याची सूचना देण्यात आल्यावर सर्व कोलिते ताबडतोब पेटविण्यात आली. वेंकटाद्री हा पूर्ण तयारीनिशी सिद्धच होता. त्याने इतक्या यशस्वीरित्या शत्रूवर हल्ला चढविला की छावणीतून बाहेर निसटून जाईपर्यंत ऐनउल्मुल्काच्या फौजेतील ५०० सैनिक ठार मारले गेले. मोठ्या मुष्किलीने ऐनउल्मुल्क आणि सलाबतखान हे छावणीतून पळून जाण्यात यशस्वी झाले. भयाण काळोख्या रात्रीत त्यांची वाट चुकली. पळून गेलेले काही सैनिक परतल्यावर त्याच्या छावणीत अशी बातमी पसरली की ऐनउल्मुल्क हा ठार मारला गेला आहे. अशा परिस्थितीत सापडल्यामुळे ऐनउल्मुल्काचे सैन्यात अतिशय घबराट पसरली. रात्रीच्या अवधीत ऐनउल्मुल्काचे सैनिक सर्व दिशांना फैलावले आणि त्यांनी इतस्ततः पलायन केले. दिवसाउजेडी ऐनउल्मुल्क आणि सलाबतखान २०० घोडेस्वारांनिशी आपल्या छावणीच्या जागी येऊन दाखल झाले. सर्व सैनिक पळून गेल्याने ओसाड पडलेली आपली छावणी बघितल्यावर त्या दोघांनी मायदेशाच्या मार्गाने हुसेन निजामशहाच्या राज्याकडे पळ काढला. तेथे त्यानी निजामशहापाशी संरक्षणाची याचना केली परंतु त्याने विश्वासघात करून नीचपणाने त्यांचा वध केला. यासंबंधीची सविस्तर हकीकत योग्य जागी निजामशाही घराण्याच्या इतिहासात कथन करण्यात येईलच.

(१९७) यानंतर आपल्या राज्याचा कारभार पूर्ववत स्थितीवर आल्यानंतर इब्राहीम आदिलशहाने दारूच्या अतिरिक्त सेवनात आपल्याला झोकून दिले. वाईट वर्तनाच्या स्त्रियांबरोबर त्याने अनिर्बंध स्वैराचार केला. परिणामी अनेक दुराग्रस्त आणि बिकट रोगांनी त्याच्या शरीराला ग्रासले. त्याच्या आजारीपणात त्याला जे जे हकीम बरे करण्यात अयशस्वी झाले त्यांना त्याने गर्दन छाटून अथवा हत्तीच्या पायाखाली तुडविण्याची शिक्षा देऊन ठार मारले. परिणामी या सत्रातून सुटून जिवत [३] (११२) राहिलेल्या हकिमांची घाबरगुंडी उडून त्यांनी इब्राहीम आदिलशहाच्या राज्यातून पळ काढला. सरते शेवटी हकिमांनीच त्याचा त्याग केल्यामुळे तो या नश्वर जगाला सोडून परलोकवासी झाला. ते वर्ष हिजरी ९६५ हे होते. गोगी येथे त्याचा बाप आणि आजा यांच्या शेजारीच त्याचे दफन करण्यात आले. त्याची कारकीर्द २४ वर्षे आणि काही महिने झाली. त्याच्या पाठीमागे त्याचे दोन मुलगे आणि दोन मुली एवढी हयात होती.

हिजरी ९६५
इ. स. १५५७

अली आदिलशहा [३](११३)

(११८) आपल्या लहानपणापासूनच अली आदिलशहा याची हजरजबाबीपणा आणि विविध क्षेत्रांतील प्रावीण्याबद्दल ख्याती होती. अली आदिलशहा हा तरुण असताना एकदा त्याचा बाप इब्राहीम याने त्याच्या समक्ष परमेश्वराची स्तुती करून म्हटले की, " धन्य त्या परमेश्वराची की त्याने मला माझा बाप आणि आजा यांनी स्वीकारलेल्या पाखंडी धर्मतत्त्वांचा त्याग करण्याची आणि पैगंबरप्रणीत खऱ्या धर्माचा स्वीकार करण्याची बुद्धी दिली." यावर राजपुत्र अली आदिलशहा हा विनोदाने उत्तरला "आपण आपल्या वाडवडिलांनी स्वीकारलेल्या धर्मापासून च्युत होणे योग्य आहे असा विचार केला तेव्हा साहजिकच इतक्या उत्कृष्ट उदाहरणाचे अनुकरण करण्याची जबाबदारी सर्व आज्ञाधारक मुलांवर बुद्ध्या येऊन पडते यात काहीच प्रत्यवाय नाही." अली आदिलशहाच्या या व्याजोक्तीपूर्ण बोलण्याचा राग येऊन इब्राहीम आदिलशहाने त्याला विचारले की, " कोणता पंथ तुला अनुकरण करावासा वाटतो ?" त्यावर [३](११४) अली आदिलशहा उत्तरला की, "या वेळेपुरते विचाराल तर मी आपल्या मताशीच सहमत आहे परंतु यापुढचे विचाराल तर परमेश्वरच जी काय बुद्धी देईल ते खरे." या उत्तरावरून इब्राहीम आदिलशहाने असे अनुमान काढले की याचा कल शिया पंथाकडे झुकणार आहे आणि उपायादाखल म्हणून त्याने अली आदिलचा गुरु ख्वाजा इनायतउल्ला शिराजी याची मानखंडाना केली. यानंतर थोड्याच दिवसांच्या अवधीनंतर त्याने विजापूरच्या सुन्नी धर्मपंडितांनी त्याला जी शिक्षा ठोठावली त्यानुसार इनायतउल्ला याला ठार मारले. इनायतउल्लाच्या ऐवजी मुल्ला फतेउल्ला शिराजी याची अली आदिलचा धर्मगुरू म्हणून नियुक्ती करण्यात आली. या विद्वानाचा कलही गुप्तपणे शियापंथाकडेच झुकत होता. अर्थात आपली कातडी बचावण्यासाठी का होईना तो महमद हनीफच्या सिद्धांताचा वरकरणी पुरस्कार करीत असे. अली आदिलची आपल्या गुरूवर अतिशय भक्ती होती. ही घटना घडल्याला फारसा कालावधी लोटला नाही तोच दरबारातील काही उमराव मंडळींनी बुरहाण निजामशहाने रचलेल्या कारस्थानात हातमिळवणी केली. त्यांनी असे ठरविले की मुदपाकखान्याच्या मुख्य कारकुनाला लाच चारून इब्राहीम आदिलशहाला विषप्रयोग करायचा. त्याच्या मृत्यूनंतर त्याचा भाऊ अबदुल्ला याला सिंहासनावर बसविण्याचा आणि शिया पंथाची जाहीररित्या पुन्हा स्थापना करण्याचा त्यांनी बेत केला होता. मुदपाकखान्याचा मुख्य कारकून या कारस्थानात प्रथम सामील झाला होता. परंतु त्याच्या कानावर जेव्हा कटवाल्यांचा बेत धर्मपंथामध्ये बदल घडवून आणावयाचा असल्याची हकीकत गेली तेव्हा त्याने सुलतानाजवळ वरील कारस्थानाची उघडीक केली. याचे कारण तो स्वतः सुन्नी पंथाचा कट्टर अनुयायी होता. इब्राहीम आदिलशहाने सर्व कटवाल्यांना ठार मारले परंतु राजपुत्र अबदुल्ला मात्र गोव्याच्या बंदराकडे पळून गेला. या घटनेपासून इब्राहीम आदिलशहाच्या मनात आपल्या मुलाविषयीचा संशय बळावला. त्याने त्याची रवानगी त्याच्या शिक्षकासमवेत मिरजेच्या किल्ल्याकडे

केली. त्याने किल्ल्याचा सुभेदार शिकंदरखान याला सक्त हुकूम पाठविला की अली आदिलवर बारीक नजर ठेवावी आणि शिया पंथाच्या कोणाही अनुयायाला त्याच्या-जवळ जाऊ देऊ नये. अथवा त्याच्या समक्ष शिया पंथाच्या सिद्धान्ताचा उच्चार देखील होऊ देऊ नये. परंतु वस्तुस्थिती अशी होती की किल्ल्याचा सुभेदार [३](११५) आणि त्याचा जावई कामिलखान दक्कनी यांचा ओढा खाजगीरित्या शिया पंथाकडे होता. त्यामुळे सुलतानाच्या आज्ञेचे पालन करण्याचेऐवजी ते दोघेजण राजपुत्र अलीच्या भजनी लागले आणि त्याची मर्जी संपादन करण्यासाठी त्यांनी अलीची कोणतीही इच्छा पुरविण्याचे कामी मुक्तहस्ताने मदत केली. जेव्हा इब्राहीम आदिलशहा आजारी पडला आणि त्याचा शेवट होणार अशी चिन्हे दिसू लागली तेव्हा राजपुत्र अलीने मशिदीत जाऊन व्यासपीठावर चढून जाण्याचा आणि शियापंथियांच्या रिवाजाप्रमाणे प्रार्थना म्हणण्याचा उपक्रम सुरू केला. पुष्कळदा खुद्द कामिलखान ही कामगिरी स्वतःचे अंगावर घेऊन पार पाडीत असे. अलीची अशा तऱ्हेची वागणूक जेव्हा इब्राहीम आदिल-शहाचे कानावर गेली तेव्हा त्याने आपला धाकटा मुलगा तहमास्प याची आपला वारस म्हणून नियुक्ती करण्याचे ठरविले. परंतु जेव्हा त्याला कळून चुकले की तहमास्प हा आपल्या भावाशी तुलना करता अधिक कट्टरपणे शिया पंथाचे अनुकरण करणारा आहे तेव्हा इब्राहीम आदिलशहा हा त्याच्यावर संतापून उठला आणि त्याने तहमास्पची बेळगावच्या किल्ल्यात बंदिवासात ठेवण्यासाठी म्हणून रवानगी केली. त्याने असे उद्गार काढले की माझ्या पाठीमागून गादीवर कोणी यावयाचे हे ठरविण्याचे काम मी एक परमेश्वरावर आणि माझ्या राज्याच्या मंत्र्यांवर सोपवितो. माझ्या मृत्यूनंतर दोन्ही राजपुत्रांपैकी कोणाचीही त्यांनी आपला सार्वभौम म्हणून निवड करावी.

(१२९) जेव्हा इब्राहीम आदिलशहाच्या जीविताची आशा सर्वांनी सोडली त्यावेळी हुकेरी, बेळगाव आणि रायबाग ह्या जिल्ह्यांचा सुभेदार महमद किश्वरखान याने मिरजेच्या किल्ल्याकडे चाल केली. किश्वरखान हा संपत्तीमान असून राज्यात त्याचे अतिशय वजन होते. मिरजेच्या किल्ल्याचा अधिकारी शिकंदरखान याजजवळ त्याने असे बोलणे सुरू केले की, " सुलतानाचा शेवट आता जवळ आला आहे. तेव्हा असे होण्याची शक्यता आहे की दरबारातील अनेक अमीर-उमराव आणि जहागिरदार हे राजपुत्र तहमास्पची बाजू उचलून धरतील आणि राज्यामध्ये तंटेबखेडे निर्माण करतील. तेव्हा आपण जर ताबडतोब राजपुत्र अलीसाठी छत्रचामरादी राजचिन्हांची तयारी केली आणि लगोलग मिरजेच्या किल्ल्याच्या तटबंदीलगतच तळ दिला तर एका दृष्टीने[३](११६) असे करणे बरोबरच ठरेल. कारण त्यामुळे सुलतानाचा मृत्यू झाल्यावर राजपुत्र अलीच्या निशाणाखाली येऊन मिळणे प्रजाजनांना सहज शक्य होईल आणि यत्किंचितही वेळ न दवडता आपण विजापूरकडे चाल करून जाऊ शकू. " या गोष्टीला शिकंदरखानाने मान्यता दिली आणि त्याप्रमाणे त्याने राजपुत्र अली याला छत्रचामरादी राजचिन्हांनी युक्त केले आणि आपला जावई कामिलखान याला राजपुत्र अली याजबरोबर किल्ल्या-

बाहेर जाण्यासाठी सोबत म्हणून रवाना केले. अली याला ताबोडतोब किश्वरखान येऊन मिळाला. त्याने त्याला बरीच मोठी रक्कम नजराणा म्हणून अर्पण केली. अलीने परतफेड म्हणून पोषाख देऊन किश्वरखानाचा सन्मान केला आणि त्याला आपला सेनापती म्हणून नियुक्त केले. कामिलखान दक्कनी याची उमरावपदावर बढती करण्यात आली. राजपुत्र अली याजकडून केल्या जाणाऱ्या कारवाईची हकीकत सर्वदूर पसरली आणि राज्याच्या निरनिराळ्या भागांतून सुलतानाची फौज त्याच्या निशाणाखाली सामील होण्यासाठी म्हणून जमा होऊ लागली. इब्राहीम आदिलशहाच्या दरबारातील अनेक अधिकारी आपापली शरीररक्षक सैनिकांची दले घेऊन विजापूर सोडून निघाले आणि घाईघाईने अली आदिलशहाकडे बंदगी अर्पण करण्यासाठी दाखल झाले. इब्राहीम आदिलशहाचा मृत्यू झाल्यानंतर याकिंचितही वेळ न घालविता अली राजधानीच्या रोखाने निघाला. रस्त्यात त्याला सर्व दरबारी मंडळी जाऊन भेटली. त्यांनी आपल्याबरोबर मरहूम इब्राहीम आदिलशहा धारण करीत असलेली सर्व राजचिन्हे आणली होती. ती त्यानी आपल्या नूतन बादशहाच्या चरणापाशी रुजू केली. विजापूर शहरापासून २ मैल अंतरावर आल्यानंतर किश्वरखानाच्या बागेत अली आदिलशहाने सिंहासनावर आरोहण केले. त्याच्या राज्याची भरभराट व्हावी म्हणून सर्व सय्यद आणि विद्वान मंडळींनी ईश्वराची प्रार्थना केली. अमीर-उमराव आणि राज्याचे इतर अधिकारी यांनी जयघोषाचे आवाज उंचावून सुलतानाचे अभिनंदन केले आणि आपापले नजराणे त्याला अर्पण केले. आपल्या राज्यारोहणाची स्मृती राहावी म्हणून त्या जागेनजीकच एक शहर वसविण्याचा हुकूम त्याने दिला. लवकरच शहराची बांधणी पूर्ण झाली. या शहराला शहापूर असे नाव दिले गेले. सुलतानाचा कल शिया पंथाकडे होता. त्याचा त्याच्या वर्तनामध्ये ताबडतोब पडताळा दिसून आला. कारण त्याने आपल्या आजाच्या कारकिर्दीतल्याप्रमाणे इमामांच्या नावे आपल्या सर्व राज्यभर खुत्ब्याचे वाचन केले जावे अशा तऱ्हेचा हुकूम फर्मावला. त्याचप्रमाणे त्याने शियापंथीय ज्या पद्धतीचे [३] (११७) अनुकरण करतात त्याबर हुकूम साहिबांना शिव्या घालण्यासाठी आपल्या खास पथकांत ४० इसमांची बांग घालण्याचे कामासाठी भरती केली. परिणामी मशिदीमध्ये, जाहीर सभांमध्ये आणि सुलतान जेव्हा जेव्हा बाहेर पडत असे तेव्हा तेव्हा त्याच्या समक्ष साहिबांच्या नावे शिव्या घातल्या जाऊ लागल्या. न्याय हा एक असा खजिना आहे की अधिक खर्चाने त्याची वृद्धी होते. त्याचप्रमाणे न्यायाची तुलना एकाद्या भव्य प्रासादाबरोबर करता येईल की अग्नी जो जाळू शकत नाही आणि कालरथाच्या संक्रमणाची चक्रे ज्याचा नाश करू शकत नाहीत. सुलतानाने या गुणाची जोपासना करण्याकडे इतक्या काटेकोरपणे लक्ष पुरविले की अतिशय प्रामाणिक म्हणून नावाजलेल्या सुलतानांमध्ये त्याची गणना होऊ लागली. आपल्या प्रजेच्या हितसंबंधाकडे तो इतक्या आस्थेवाईकपणे लक्ष देत असे की राज्याच्या वसुली उत्पन्नात भर पडली आणि राज्याच्या सीमा अतिशय विस्तार पावल्या.

(१२०) कल्याणी आणि सोलापूर हे किल्ले हुसेन निजामशहाच्या हाती पडले होते. राज्यकारभाराच्या पहिल्याच वर्षी हे किल्ले आपण जिंकून घ्यावेत अशी इच्छा अली आदिलशहाच्या मनात निर्माण झाली. त्याकाळी राज्यावर नवीन आलेल्या सुलतानाचे अभिनंदन करण्याची पद्धती होती. त्यानुसार शेजारील राज्यांच्या वतीने त्याचे रूढीनुसार अभिनंदन करण्यासाठी पाठविलेल्या वकिलांची भेट घेण्या· ६०९□ साठीदेखील न थांबता त्याने विजयनगरचा राजा रामराजा याजबरोबर मैत्रीचा तह करण्यासाठी म्हणून किश्वरखान आणि शहा अबुतुराब यांची रवानगी केली. त्याच-वेळी याच कामासाठी म्हणून त्याने महमद हुसेन सादिकी याला अहमदनगरला पाठविले. रामराजाने अली आदिलशहाकडून आलेल्या वकिलांचे सन्मानपूर्वक स्वागत केले. त्याने आपल्या खाजगीकडला एक अधिकारी किश्वरखानाबरोबर सुलतानाचे [३] (११८) सिंहासनावर आरूढ झाल्याबद्दल अभिनंदन करण्यासाठी रवाना केला. हुसेन निजाम-शहाने मात्र अली आदिलशहा सोलापूर जिंकून घेण्यासाठी जे कारस्थान रचीत होता त्याबद्दलच्या विद्वेषाने त्याच्याकडून आलेल्या वकिलांचा योग्य तो सन्मान करण्यात कुचराई दाखविली. एवढेच नव्हे तर अली आदिलशहाकडे आपला वकील देखील त्याने रवाना केला नाही. आपले अली आदिलशहाबरोबरचे संबंध निश्चितपणे शत्रुत्वाचे आहेत याची उघड उघड जाणीव मात्र त्याने आपल्या वर्तनाने दिली. अली आदिलशहाने मात्र आपल्या राज्यात भर घालण्याच्या आणि आपल्या बापाच्या कारकिर्दीत गमावलेला मुलख परत मिळविण्याच्या हेतूने रामराजाबरोबर दृढ मैत्रीचा तह केला. रामराजाच्या एका मुलाचा जेव्हा मृत्यू झाला तेव्हा त्याने केवळ १०० घोडेस्वार बरोबर घेऊन विजयनगरला जाण्याचे आणि रामराजावर ओढवलेल्या दुःखकारक प्रसंगात त्याचे व्यक्तीशः सांत्वन करण्याचे धाडस दाखविले. रामराजाने अतिशय सन्मानपूर्वक अली आदिलशहाचे स्वागत केले. सुलतानाने देखिल मोठ्या हळूवारपणे आपल्या मुलाच्या मृत्यूचे दुःख बाजूला ठेवण्याबद्दल रामराजाचे मन वळविले. रामराजाच्या पत्नीने या प्रसंगी अली आदिलशहाला आपला मानसपुत्र म्हणून मानले. यानंतर तीन दिवसपर्यंत रामराजा आणि अली आदिलशहा यांनी परस्परांच्या मैत्रीचे निदर्शक असे व्यवहार करण्यात आणि एकमेकांना भेटी देण्यात घालविले. शेवटी अली आदिलशहाने रामराजाचा निरोपघेतला. परंतु रामराजा त्याला शहराबाहेर घालविण्यास न आल्यामुळे त्याला आपला अपमान झाला आहे असे वाटले. ह्या अपमानास्पद वागणुकीची त्याने मनात दखल घेऊन ठेवली. परंतु काळाला ओळखून वागण्याचे शहाणपण त्याचे अंगी असल्याने त्याने त्यावेळी कोणत्याही तऱ्हेने आपली नाखुषी उघडपणे दाखविली नाही ६१०□ [३] (११९)

(१२१) दिवसेंदिवस मात्र अली आदिलशहाच्या मनात हुसेन निजामशहाबद्दल वाटणारी शत्रुत्वाची भावना वाढतच गेली तेव्हा त्याने शहा हुसेन अंजूयाच्यातर्फे त्याला निरोप पाठवून असे कळविले की, "साऱ्या जगाला हे उघडपणे माहीत आहे की कल्याणी

आणि सोलापूर हे किल्ले पूर्वापार चालत आलेल्या हक्कानुसार माझ्या घराण्याच्या मालकीचे आहेत. माझ्या वडलांच्या कमनशिबामुळे हे किल्ले निजामशाही सरकारच्या ताब्यात गेले परंतु आता मला आशा आहे की हे दोन्ही किल्ले किंवा त्यातल्या त्यात कल्याणीचा किल्ला तरी आपल्याकडे परत सोपविला जाईल." शहा हुसेन अंजूने आपल्या प्रयत्नांची पराकाष्ठा करून दोहोंपैकी एक तरी किल्ला देण्याबाबत हुसेन निजामशहाचे मन वळविण्याचा प्रयत्न केला, पण त्यात त्याला अपयश आले. तेव्हा अली आदिलशहाने आपल्यातर्फे दुसरा वकील अहमदनगरकडे रवाना केला आणि त्याच्याकडून असे निवेदन केले की, "इतक्या महत्त्वाच्या राजकीय प्रश्नाबाबत चर्चा करताना भावनावशता आणि हटवादीपणा हा थोर पदावर अधिष्ठित असलेल्या सम्राटांना शोभत नाही. यातून होणारे दुष्परिणाम टळावेत म्हणून आपण हे किल्ले सोडून देणे ह्यातच खरा न्याय आहे या गोष्टींची दखल घ्याल. तसे झाले म्हणजे आपल्या दोन राज्यांमधील मैत्री वृद्धिंगत होईल. तसे न झाल्यास आपल्या राज्यात आमचे सैन्य चाल करून येईल आणि दयामाया न दाखविता आपल्या प्रदेशाची धुळदाण उडवील याबद्दल खात्री बाळगून असा".

(१२२) हा निरोप मिळाल्यावर हुसेन निजामशहा भयंकर संतापला. त्याने त्यावर इतके हलकटपणाचे उत्तर पाठविले की ते सांगणे देखील सयुक्तिक ठरणार नाही. या उत्तरामुळे अली आदिलशहाचा संताप इतका पराकोटीला पोहोचला की त्याने आपले छत्र आणि निशाण यांचा रंग पिवळ्याचा हिरवा केला. हुसेन निजामशहाच्या छत्र आणि निशाणाचा रंगही हिरवाच होता. असे करण्याने त्याने हुसेन निजामशहाला तुच्छ लेखून (दक्षिणेतील प्रचलित पद्धतिनुसार) आपल्यावर चाल करून येण्याचे आणि स्वतःचा अशा तऱ्हेने हिरावला गेलेला मान परत मिळविण्याचे जणूकाही [३] (१२०) आव्हानच दिले.

(१२३) हिजरी ९६६ / इ. स. १५५८ — हिजरी ९६६ यावर्षी अली आदिलशहाने रामराजाला आपल्याला येऊन मिळण्याबद्दल बोलावणे पाठविले. दोन्ही राजांनी हुसेन निजामशहाच्या प्रदेशावर आक्रमण केले आणि त्या प्रदेशाची इतक्या प्रमाणावर नासधुस केली की परंड्यापासून जुन्नरपर्यंत आणि अहमदनगरपासून दौलताबादपर्यंत लोकसंख्येची नावानिशाणी देखील शिल्लक राहिली नाही. अशा तऱ्हेची संधी मिळावी अशी विजयनगरच्या काफरांची फार वर्षांपासूनची इच्छा होती. त्यांनी कोणतेही क्रौर्य करण्याची बाकी ठेवली नाही. त्यांनी मुसलमान स्त्रियांचा विनयभंग केला, मशिदींचा विध्वंस केला आणि पवित्र कुराणाचा देखील त्यांनी मान ठेवला नाही. हुसेन निजामशहाने कासिम बेग हकीम, शहा जाफर आणि इतर वजिरांच्या सल्ल्यानुसार रणांगणामध्ये शत्रूला विरोध करण्याचे टाळून पैठणकडे माघार घेतली आणि अली आदिलशहाकडे कल्याणीचा किल्ला सुपूर्द करून काही काळानंतर कसाबसा तह केला. परंतु शत्रूची पाठ फिरते न फिरते तोच त्याने इब्राहीम कुतुबशहाबरोबर मैत्रीचा

तह केला आणि त्याच्याबरोबर हातमिळवणी करून नुकताच आदिलशहाच्या स्वाधीन केलेला किल्ला परत घेण्यासाठी चाल केली. या युतीची बातमी जेव्हा अली आदिलशहाला मिळाली तेव्हा त्याने पुन्हा एकदा रामराजाकडून मदत मिळविण्यासाठी किश्वरखान आणि अबुतुराब यांची रवानगी केली. त्याने या जुटीत सामील होण्यासाठी अली बरीदशहाला देखील आवाहन केले. सुलतान अली आदिलशहाला रामराजा पूर्णपणे ओळखून होता. त्याने असा विचार केला की जर का यावेळी आपण मदत देण्याचे नाकारले तर आदिलशहा मुसलमान सत्ताधिशांबरोबर समझोता घडवून आणील आणि त्यांच्या साहाय्याने रायचूर आणि मुद्गल परत जिंकून घेण्याचा प्रयत्न करील, आणि म्हणून त्याने ५०००० घोडेस्वार आणि असंख्य पायदळी फौज बरोबर घेऊन आदिलशहाला मिळण्यासाठी कूच केले. दोघा दोस्तांची भेट कृष्णा [३] (१२१) नदीच्या तीरावर झाली. तेथून त्यांनी तावडतोब कल्याणीच्या दिशेने कूच केले तेव्हा निजामशाही आणि कुतुबशाही फौजांनी कल्याणीला वेढा दिलेला होता.

(१२४) इब्राहीम कुतुबशहाचा नेहमीचा परिपाठ असा होता की ज्याची बाजू अधिक मजबूत त्याला जाऊन मिळावयाचे. त्यानुसार त्याने निजामशहाचा पक्ष सोडला आणि अचानक तो अली आदिलशहाला येऊन मिळाला. परिणामी हुसेन निजामशहाने यत्किंचितही वेळ न दवडता अहमदनगरकडे माघार घेतली. दोस्तांनी अहमदनगर शहरापर्यंत अतिशय जलद गतीने हुसेन निजामशहाचा पाठलाग केला. अहमदनगरांत राहणे तशा परिस्थितीत त्याला शहाणपणाचे वाटले नाही. तेव्हा त्याने किल्ल्यात भरपूर कुमक आणि दाणागोटा पोहोचविण्याची तजवीज केली आणि त्याने स्वतः जुन्नर शहराकडे माघार घेतली. यावर तिघा सार्वभौमांनी अहमदनगरला वेढा दिला आणि आजूबाजूचा प्रदेश उद्ध्वस्त करण्यासाठी सैन्याच्या तुकड्यांची रवानगी केली. विजय-नगरच्या हिंदूंनी भयानक अशी लूटमार केली. त्यांनी इमारती जाळल्या आणि जमीनदोस्त केल्या. आपले घोडे त्यांनी मशिदीत घातले आणि मशिदीसारख्या पवित्र ठिकाणी त्यांच्या तिरस्करणीय पद्धतीनुसार मूर्तिपूजेचे सोहाळे पार पाडले. अहमदनगरच्या वेढ्याचे काम त्यांनी अतिशय जारीने चालू ठेवले परंतु किल्ल्यावरील शिबंदीने पावसाळा नजीक आल्यावर शत्रूला वेढा उठवून जाणे भाग पडेल या आशेवर अतिशय नेटाने प्रतिकार चालू ठेवला त्यांनी मनाशी ही जी आशा बाळगली होती त्याबाबत त्यांची निराशा झाली नाही. कारण ज्यावेळी पावसाळ्याला सुरुवात झाली त्यावेळी पूर, हवेतला दमटपणा आणि दाण्यागोट्याचा तुटवडा यामुळे दोस्तांच्या छावणीत अतिशय हालाखीची परिस्थिती निर्माण झाली. याच वेळी इब्राहीम कुतुबशहाने किल्ल्यामधील शिबंदीबरोबर गुप्तपणे पत्रव्यवहार चालू ठेवला आणि खाजगीरित्या त्यांना दाणागोट्याचा पुरवठा केला. किल्ल्यातील शिबंदी इतक्या हटवादीपणे प्रतिकार का करीत आहेत याबद्दलच्या कारणाबद्दल अली आदिलशहाच्या मनात संदेह निर्माण झाल्यामुळे आणि आपल्या हिंदू दोस्तांच्या वर्तनामुळे बेअब्रू झाल्यामुळे आदिलशहाने वेढा उठविण्याबद्दल आणि

सोलापूरकडे कूच करून जाण्याबद्दल रामराजाचे मन वळविले. त्या किल्ल्यापासून काही मैलांचे अंतरावर आल्यानंतर किश्वरखानाच्या मनात रामराजाच्या चढाऊखोर धोरणामध्ये कोणता भयंकर धोका सामवलेला आहे याबद्दल विचार आला आणि [३] (१२२) त्याने अली आदिलशहापाशी निवेदन केले की, "जर का सोलापूरच्या किल्ल्याचा पाडाव झाला तर कदाचित रामराजा तो किल्ला स्वतःच्या ताब्यात ठेवून घेईल आणि शेजारील देशात आपल्या दृष्टिकोनाचा प्रभाव पाडील. तेव्हा मला असे वाटते की पहिल्याप्रथम नळदुर्गाचा पाडाव करण्याच्या प्रयत्नाला लागावे आणि सोलापूरच्या किल्ल्याच्या मालकी हक्कासंबंधी स्पर्धा निर्माण होण्याची धास्ती नाहीशी होईल अशा एखाद्या सोयीस्कर वेळी त्या किल्ल्याच्या पाडावाचे काम हाती घ्यावे. हाच मार्ग माझ्या दृष्टीने सर्वथैव योग्य आहे." आदिलशहाला हा सल्ला पटला. त्याने रामराजाचे मन आपला बेत बदलण्यासंबंधी वळविले. सोलापूरहून राजा नळाने पूर्वी बांधलेल्या बळकट किल्ल्याकडे कूच करून जाण्याला रामराजा अली आदिलशहाने सांगितल्यावरून तयार झाला. या ठिकाणी आल्यावर दोस्तांनी येथे दगडाच्या मोठ्या कामाची उभारणी केली आणि परस्परांचा निरोप घेऊन ते आपापल्या राज्यांकडे निघून गेले.

(१२५) पहिल्या मोहिमेत जेव्हा अली आदिलशहाने रामराजाला आपल्या मदतीसाठी बोलाविले तेव्हा हिंदूंनी अहमदनगर येथे भयंकर अत्याचार केले. सद्धर्मपालकांच्या धर्मासंबंधी अनादर दाखविण्याची एकही संधी त्यांनी सोडली नाही. इतकेच काय तर खुद्द मशिदीत देखील त्यांनी नाचगाणे आणि आपले तिरस्करणीय आणि खुळचट समजुतींनी भरलेले पूजादिक प्रकार पार पाडले. या गोष्टीने आपला अतिशय अपमान झाला आहे असे सुलतानांना वाटले. परंतु या गोष्टींना प्रतिबंध करण्याचे साधन त्यांच्याजवळ नसल्यामुळे या गोष्टी त्यांनी आपल्या ध्यानात आल्या न आल्यासारखे दाखविले. मोहीम जेव्हा संपत आली तेव्हा रामराजाने मुसलमान सुलतानांची तुच्छतापूर्वक अवहेलना केली. त्याचप्रमाणे ते अगदीच क्षुल्लक आणि निरुपद्रवी आहेत असे मानून त्याच्याबरोबर बोलणी करण्यासाठी पाठविण्यात आलेल्या अधिकाऱ्यांना योग्य ती सन्मानाची वागणूक जाणूनबुजून दिली नाही. रामराजाने जेव्हा त्या अधिकाऱ्यांना आपल्या समक्ष बोलावू पाठविले तेव्हा त्याने आसनस्थ होण्यास देखील परवानगी दिली नाही आणि इतकेच नव्हे तर त्यांना त्याने अतिशय तिरस्काराने आणि उद्धटपणाने वागविले. जाहीर कार्यक्रमात रामराजाने त्यांना आपल्या लवाजम्याबरोबर पायी चालणे भाग पाडले आणि स्वतःचा हुकूम होईपर्यंत त्याने त्यांना घोड्यावर स्वार होण्यास परवानगी दिली नाही. नळदुर्गावरील शेवटच्या मोहिमेवरून परत फिरताना त्याच्या [३] (१२३) सैन्यातील अधिकाऱ्यांनी आणि शिपायांनी मुसलमानांना उघड उघड बेमुर्वतखोरपणाची वागणूक दिली आणि त्यांच्याशी बोलताना निंद्यपूर्ण भाषेचा उपयोग केला. त्यांचा निरोप घेतल्यावर रामराजाची पापी दृष्टी कुतुबशहा आणि आदिलशहा यांच्या प्रदेशावर पडली आणि त्याने त्या दोघांच्या सरहद्दीवर सैन्याची रवानगी केली. रामराजाने

आपल्याबाबत उदारपणाचे धोरण स्वीकारावे यासाठी अली आदिलशहाला त्याच्याकडे एटगिर आणि बागलकोट हे जिल्हे सोपविणे भाग पडले, तर रामराजाने अशाच प्रकारचा दृष्टिकोन आपल्याबाबत ठेवावा यासाठी कोविलकोंडा, पानगळ आणि गुंतूर या जिल्ह्यांवर कुतुबशहाने पाणी सोडले.

(१२६) रामराजाने दिवसेंदिवस मुसलमानी राज्यांवर आक्रमण करणे चालूच ठेवले तेव्हा आदिलशहाने त्याच्या उन्मत्तपणाला आळा घालण्याचा आणि मुसलमानी सुलतानांची एकजूट करून त्याची सत्ता काबीज करण्याचा निश्चय केला. हे उद्दिष्ट साध्य करण्यासाठी त्याने आपले स्नेही आणि विश्वासू सल्लागार यांची बैठक बोलाविली. यामध्ये किश्वरखान लारी आणि शहा अबुतुराब शिराजी यांच्या अंगातील कर्तृत्वाचा या अगोदरच प्रत्यय आलेला होता. त्यांनी अशी बाजू मांडली की, "विजयनगरच्या राजाच्या गर्वाचे हरण करण्याची आपली इच्छा ही अतिशय कौतुकास्पद आणि निश्चितच मोठ्या मुत्सद्देगिरीची आहे. परंतु दक्षिणेमधील सर्व मुसलमान सुलतानांची एकजूट घडवून आणल्याखेरीज या इच्छेला मूर्त स्वरूप देता येणे शक्य नाही. याचे कारण असे आहे की रामराजाच्या ताब्यातील [३११८] ६० बंदरे आणि अनेक भरभराटलेली शहरे यामधून त्याला मिळणाऱ्या वसुलाची रक्कम प्रचंड आहे. साहजिकच मोठी फौज ठेवणे त्याला सहज शक्य होते. त्याच्या विरुद्ध एकट्या- [३] (१२४) दुकट्या मुसलमान सुलतानाने युद्धासाठी उभे राहण्याचा प्रयत्न केल्यास यशाची यत्किंचितही आशा नाही." यावर अली आदिलशहाने अशा तऱ्हेची सार्वजनिक एकजूट घडवून आणण्याचा उद्देश साध्य करण्यासाठी उपाययोजना करण्याची किश्वरखानाला आज्ञा दिली. यानंतर ताबडतोब इब्राहीम कुतुबशहा याच्या मनाचा अंदाज घेण्यासाठी त्याच्याकडे एका वकिलाला पाठविण्यात आले. इतकेच नव्हे तर त्याच्याजवळील चर्चेतून काही निष्पन्न होईल असे वाटल्यास त्याच्याजवळ या सर्व बेताची उघडीक करावी असेही त्या वकीलाला सांगण्यात आले.

(१२७) इब्राहीम कुतुबशहा हा रामराजाच्या उद्धट मग्रुरीमुळे आणि त्याच्या दडपादडपीच्या वर्तनामुळे मनातल्या मनात रागाने नुसता धुमसत होता. वरील दोस्तीच्या योजनेला त्याने अतिशय आतुरतेने आपला पाठिंबा दिला. त्याने अली आदिलशहा आणि हुसेन निजामशहा या दोघांमध्ये मध्यस्थी करण्यास आपली तयारी दाखविली. या दोघांमध्ये भांडणाच्या कारणाचे मूळ सोलापूरचा किल्ला हे होते. तो किल्ला आपण आदिलशहाला मिळवून देऊ असेही अभिवचन त्याने दिले. इब्राहीम कुतुबशहाच्या दरबारात मुस्तफाखान आर्दिस्तानी हा अतिशय बुद्धिमान असा सरदार होता. त्याने वर सांगितलेले अभिवचन पुरे करण्याच्या उद्देशाने त्याला अली आदिलशहाकडे पाठविले. त्याने मुस्तफाखानाला असा हुकूम दिला की, "मुसलमान सुलतानांची एकी करण्याचा हा जो प्रयत्न आहे त्याला अली आदिलशहाचा मनापासून पाठिंबा आहे असे तुला आढळून आल्यास तू तेथून तसाच पुढे अहमदनगरला जा आणि दोस्तीच्या तहा-

बाबतची कारवाई पुरी कर." मुस्तफाखान त्याप्रमाणे विजापूरला येऊन पोहोचला तेव्हा त्याला असे दिसून आले की या दोस्तीचा एकमेव उद्देश काफरांविरुद्ध लढाई करण्याचा आहे. यावर त्याने तसेच अहमदनगरकडे कूच केले आणि हुसेन निजामशहा-पुढे दोस्तीच्या तहाची कल्पना विशद करून मांडली. त्याने त्याला या गोष्टीची आठवण करून दिली की, "बहमनी घराण्याच्या कारकिर्दीत मुसलमानांची सत्ता एकछत्री अमलाखाली एकवटली होती. त्यामुळे विजयनगरच्या राजाच्या सत्तेविरुद्ध समतोलपणा राखणे त्यांना शक्य झाले होते. आता जरी मुसलमानी साम्राज्य विभागलेले होते तरी आपल्या सर्वांचा शत्रू असलेला जो विजयनगरचा राजा रामराजा त्याच्या वाढत्या सत्तेला पायबंद घालण्यासाठी सर्व मुसलमान सुलतानांनी एकजूट करणे हेच शहाणपणाचे धोरण ठरेल." तो पुढे असेही म्हणाला की, "विजयनगरच्या राजाने आपल्या सामर्थ्याच्या जोरावर कर्नाटकच्या सर्व राजांना एका जोकडाखाली बांधून निस्तेज [३] (१२५) केलेले आहे. त्याला पायबंद घालणे हे अतिशय जरुरीचे आहे. त्याचप्रमाणे इस्लामच्या ताब्यातील देशात त्याचा जो दबदबा आहे तो नाहीसा करण्याचीही आवश्यकता आहे. असे झाले म्हणजे आपल्या सर्वांच्या राज्यातील प्रजाजन-ज्यांची देखभाल करण्याची कामगिरी परमेश्वराने आपल्यावरच सोपविली आहे असे आपण समजले पाहिजे– काफरांच्या अत्याचारापासून सुरक्षितपणे राहून जीवन जगू शकतील आणि त्यांच्या मशिदी आणि इतर पवित्र धर्मस्थाने ही काफरांच्या भ्रष्टाचारापासून अलिप्त राहून त्याला बळी पडण्यापासून वाचतील."

(१२८) मुस्तफाखानाच्या या उद्गारांचा हुसेन निजामशहाच्या मनावर फार खोलवर परिणाम झाला. त्याने इब्राहीम कुतुबशहाकडून जो निरोप आणला त्यावर तो अतिशय खूष झाला. त्याने मुस्तफाखानाला आपल्या विश्वासातला एक म्हणून वागणूक दिली. साहजिकच जी कामगिरी पार पाडण्याच्या उद्देशाने तो आला होता त्याबाबत त्याच्या इच्छेप्रमाणे पाहिजे तशी संधी त्याला मिळत गेली. काही दिवसानंतर असे ठरले की हुसेन निजामशहाने आपली मुलगी चांदबिबी हिचा अली आदिलशहा-बरोबर विवाह करावा आणि हुंडा म्हणून सोलापूरचा किल्ला द्यावा. त्याचप्रमाणे असेही ठरले की अली आदिलशहाची मुलगी हदिया सुलताना ही हुसेन निजामशहाने आपला मोठा मुलगा मुर्तजा याच्यासाठी वधू म्हणून नेमस्त करून घ्यावी. त्याचप्रमाणे दोन्ही राज्यांमध्ये कायम मैत्रीचा तह करण्यात यावा आणि दोन्ही राज्यांनी रामराजाची सत्ता नेस्तनाबूत करण्याच्या हेतूने प्रामाणिकपणे एकत्र यावे. हा उद्देश सिद्धीस जावा म्हणून शक्य तितक्या लवकर रामराजाविरुद्ध चाल करून जावे असाही निर्णय घेण्यात आला. या मुद्यावर एकमत याप्रमाणे झाल्यावर मुस्तफाखानाबरोबर विजापूरकडे अहमदनगर-तर्फे मुल्ला इनायतउल्ला हा वकील म्हणून गेला. याप्रसंगी राजकीय करारमदार आणि लग्नासंबंधी झालेली बोलणी पक्की करण्यात आली आणि दोन्ही [३] (१२६) पक्षांनी शपथा घेऊन त्यांना मान्यता दिली. याच वेळी असेही ठरले की लग्न ठरल्याप्रित्यर्थ

समारंभ आणि मेजवान्या विजापूर आणि अहमदनगर येथे साजऱ्या करण्यात याव्या आणि दोन्ही राजकन्यांना वर झालेल्या करारात ठरल्याप्रमाणे अहमदनगर आणि विजापूर दरबारी रवाना करण्यात यावे. यानंतर हुसेन निजामशहा, अली आदिलशहा, इब्राहीम कुतुबशहा आणि अली बरीदशहा यांनी रामराजाविरुद्धच्या मोहिमेची मोठ्या जारीने तयारी करण्यास सुरुवात केली.

(१२९) रामराजाविरुद्ध लढाई पुकारण्याचे तयारीने आणि रामराजाबरोबर संबंध तोडून टाकण्यासाठी काहीतरी निमित्त मिळावे म्हणून अली आदिलशहाने त्याच्या दरबारात एका वकिलाची रवानगी केली. रामराजाने आदिलशहाकडून वेळोवेळी एटगीर, वाग्राकोट, रायचूर आणि मुद्गल ही ठिकाणे हिसकावून घेतली होती. त्याची त्याने या वकिलातर्फे मागणी केली. आदिलशहाने अपेक्षिल्याप्रमाणे रामराजाने त्या वकिलाला दरबारातून त्याची बेअदबी करून हाकलून दिले. दक्षिणेतील सुलतानांनी इस्लामचा एकमेव शत्रू असलेला जो रामराजा त्याचा नाश करण्यासाठी ह्या घटनेचे निमित्त करून जलदीने त्याच्याविरुद्ध तयारी करण्यास सुरुवात केली. हिजरी ९७२ या वर्षी चारही सुलतान आपापल्या सैन्यासहित विजापूरच्या मैदानात येऊन मिळाले आणि त्याच वर्षीच्या जमादिल अव्वाल महिन्याच्या २० तारखेला तेथील आसमंतातून त्यांनी कूच केले. काही दिवसानंतर ते तालिकोट [३१२८] येथे येऊन पोहोचले. कृष्णेच्या तीरावर मुसलमान सुलतानांच्या सैन्याने आपली छावणी दिली. कृष्णेच्या या तीराच्या उत्तरेकडचा मुलूख आदिलशाही प्रदेशात मोडत होता. अली आदिलशहाने आपल्या सर्व दोस्तांची मोठ्या थाटामाटाने सरबराई केली. त्याने आपल्या राज्याच्या सुभेदारांना सक्त हुकूम सोडले की तुम्ही आपापल्या जिल्ह्यांतून छावणीवर नियमितपणे रसदीचा पुरवठा करण्यात कुचराई करू नये [३] (१२७)

(जमादिल अव्वाल २० हिजरी ९७२ डिसेंबर २६ इ. स. १५६४)

(१३०) आपल्याविरुद्ध झालेली मुसलमानी सुलतानांची ही प्रचंड एकजूट जरी रामराजाच्या दृष्टोत्पत्तीस आली तरी देखील त्याच्या दर्पोक्तिपूर्ण भाषेत काडी-मात्रही बदल झाला नाही. त्याने मुसलमानी सुलतानांच्या शत्रुत्वाला अतिशय क्षुल्लक लेखले आणि त्यांच्या वकिलांना अतिशय अपमानास्पद अशी वागणूक दिली. त्याने पहिल्याप्रथम आपला सर्वांत धाकटा भाऊ एल्तमराज याला २०००० घोडेस्वार, ५०० हत्ती आणि १००००० पायदळ एवढी फौज देऊन कृष्णेच्या उजव्या किनाऱ्याचा ताबा घेण्यासाठी आणि नदीपार करून जाण्याच्या सर्व मार्गांवर कबजा करण्यासाठी पाठविले. आपला दुसरा भाऊ वेंकटाद्री यालाही त्याने इतकेच मोठे सैन्य देऊन रवाना केले आणि तो स्वतः आपल्या राज्याच्या सर्व सामर्थ्यानिशी मजल–दरमजल करीत त्याच्या पाठोपाठ निघाला. मुसलमानी सुलतानांना जेव्हा दिसून आले की शत्रूने माहीत असलेल्या तरी आणि उतार यांचा अगोदरच ताबा घेतलेला आहे तेव्हा त्यांनी आपल्या सैन्याला नदी ओलांडून जाण्यासाठी एखादी जागा सापडेल या आशेवर नदीकाठी धुंडण्यासाठी

गुप्तचरांची रवानगी केली. शेवटी शहानिशा झाल्यावर असे दिसून आले की सैन्याला नदी पार करून जाण्याचा एकच सुरक्षित उतार आहे आणि तो शत्रूच्या छावणीच्या अगदी समोर आहे. हाही उतार अर्थात शत्रूच्याच ताब्यात होता आणि शत्रूने उताराच्या विरुद्ध बाजूच्या किनाऱ्यावर तटबंदी बांधली होती आणि तोफा रोखून आणि दारूची यंत्रे बसवून तिला मजबुती आणली होती. ही माहिती मिळाल्यावर मुसलमानी सुलतानांनी विचारविनिमयासाठी बैठक भरविली. या बैठकीत पुढीलप्रमाणे निर्णय घेण्यात आला. तो असा : आपण सर्वांनी मिळून नदीच्या दुसऱ्या भागाकडे जणूकाही नदी उतारा होऊन जाण्याच्या उद्देशाने कूच करून जावे. आपण असे केल्यास शत्रूला त्याची जागा सोडण्याची आणि आपला पाठलाग करण्याची बुद्धी होईल. असे झाल्यास आपण अचानक मागे फिरावे आणि शत्रूकडून कोणताही अडथळा होण्याच्या आत पूर्वी पाहून ठेवलेल्या उतारावरून आपल्या सैन्याचा काही भाग नदीच्या पलिकडल्या तीरावर न्यावा. या बेताबरहुकूम दुसऱ्या दिवशी सकाळी मुसलमानांच्या सैन्याने आपला तळ हलविला आणि तीन दिवसांपर्यंत त्यांनी सतत कूच चालू ठेवली. यामुळे शत्रूची पूर्णपणे दिशाभूल झाली. त्याने सर्व मोक्याच्या ठिकाणावरून आपले [३](१२८) सैन्य काढून घेतले आणि नदीच्या पलिकडच्या तीरावर आपल्या सैन्याच्या व्यूह-रचनेला सुरुवात केली. इकडे मुसलमानी सुलतानांनी तिसऱ्या दिवशी रात्री एकाएकी आपली छावणी मोडली आणि इतक्या जलद गतीने त्यांनी कूच केले की दुसऱ्या दिवशी शत्रूने सोडून दिलेल्या उतारावर त्यांनी कबजा केला आणि कसलाही प्रतिकार न होता त्यांनी नदी पार केली. दुसऱ्या दिवशी सकाळी त्यांनी आगेकूच करण्यास सुरुवात केली आणि रामराजाच्या छावणीपासून दहा मैल अंतरावर ते येऊन पोहोचले. शत्रूच्या या अचानक हालचालीमुळे रामराजा आश्चर्यचकित झाला. परंतु यामुळे त्याचे धैर्य मात्र बिलकूल खचले नाही. त्याने आपल्या भावांना माघार घेण्याची आणि आपल्याला येऊन मिळण्याची आज्ञा दिली. मुसलमान सुलतानांनी रामराजाबरोबर युद्ध खेळण्यासाठी म्हणून आपल्या फौजेची आता व्यूहरचना केली. सैन्याच्या उजव्या फळीचे नेतृत्व अली आदिलशहा याजकडे सोपविण्यात आले तर डावी फळी संभाळण्याची जबाबदारी अली बरीदशहा आणि इब्राहीम कुतुबशहा याजवर टाकण्यात आली. सैन्याच्या मध्यभागी हुसेन निजामशहा ठाण मांडून उभा राहिला. सैन्यातील तोफखाना मजबूत साखळदंड आणि दोर यांनी घट्ट बांधून आघाडीसमोर उभा करण्यात आला. त्या काळच्या पद्धतीनुसार युद्धासाठी तयार केलेल्या हत्तींना निरनिराळ्या जागी ठेवण्यात आले. प्रत्येक सुलतानाने आपापल्या फौजेच्या मध्यभागी स्वतःचा विशिष्ट असा ध्वज उभा केला आणि त्यानंतर मुसलमान सुलतानांच्या फौजांनी एकवटून शत्रूच्या विरुद्ध चाल केली.

(१३१) रामराजाने आपला भाऊ एल्तमराज याच्याकडे आपल्या उजव्या फळीचे नेतृत्व सोपविले आणि कुतुबशहाला प्रतिकार करण्याचा त्याला हुकूम दिला.

सैन्याची डावी फळी आपला दुसरा भाऊ वेंकटाद्री याजकडे त्याने सोपवून अली आदिल-शहाला विरोध करण्याची त्याला आज्ञा दिली. त्याने स्वतः सैन्याच्या मध्यभागाचा ताबा आपल्याकडे घेतला. २००० युद्धसज्ज हत्ती आणि १००० तोफा त्याने आपल्या फौजेच्या वेगवेगळ्या भागांत विभागून ठेवल्या. साधारण दुपारच्या वेळी रामराजा हा एका अंबारीत आरूढ झाला. त्याच्या अधिकाऱ्यांनी त्याने घोड्यावर बसणे अधिक सुरक्षित आहे असे सांगून वरील गोष्टीला आपला विरोध दाखविला परंतु यावर रामराजा म्हणाला की पोराटोरांविरुद्ध (शत्रुविरुद्ध) इतकी खबरदारी घेण्यासारखी काही ही वेळ नाही. पहिल्या हल्ल्याच्या सपाट्यासरशी शत्रूला पळून जाणे भाग पडेल. दोन्ही [३](१२९) सैन्यांनी आता परस्परांविरुद्ध कूच करण्यास सुरुवात केली होती. ती आता एकमेकां-विरुद्ध युद्धासाठी सज्ज झाली. काफरांनी अग्निबाणांच्या[३१३D] प्रचंड वर्षावाने आणि तोफखान्याच्या जलद फैरी झाडून हल्ल्याला सुरुवात केली. या हल्ल्यामुळे मुसलमान सुलतानांचा धीर मात्र खचला नाही. यावर युद्धाची एकच धुमश्चक्री उडाली आणि दोन्ही पक्षांकडील अनेक माणसे ठार झाली. रामराजाने अपेक्षा केली होती एक पण प्रत्यक्षात त्याला आलेला अनुभव वेगळा होता. या परिस्थितीत तो आपल्या अंबारी-वरून खाली उतरला आणि हिऱ्यांनी मढविलेल्या एका भपकेबाज सिंहासनावर आरूढ झाला. हे सिंहासन किरमिजी रंगाच्या मखमली छत्राखाली मांडले होते आणि त्याला सोन्याची वेलबुट्टी करण्यात आलेली असून मोत्यांच्या झालरीने ते सुशोभित केलेले होते. रामराजाने आपल्या खजिनदाराला आपल्या सभोवार पैशाचे ढीग रचावयास सांगितले; अशा उद्देशाने की जे शिपाई सन्मानाला पात्र आहेत त्यांच्यावर बक्षिसांची खैरखैरात करावी. याच कारणासाठी त्याने आपल्यासमोर सोने आणि हिरे यांचे उंचीउंची अलंकार ठेवण्याचाही आपल्या खजिनदाराला हुकूम केला. आपल्या राजाच्या या दातृत्वामुळे काफर सैनिकांना जोष आला आणि त्यांनी मुसलमानी सैन्याच्या उजव्या आणि डाव्या फळीवर इतके जोरदार हल्ले चढविले की त्या दोन्ही आघाड्यांवर तात्पुरती का होईना गोंधळाची परिस्थिती निर्माण झाली. अली आदिलशहा आणि इब्राहीम कुतुबशहा हे दोघेजण विजयासंबंधी निराश झाले आणि त्यांनी माघार घेण्याची तयारी करण्यास देखील सुरुवात केली. हुसेन निजामशहा मात्र आघाडीच्या मध्यभागी ठामपणे पाय देऊन उभा राहिला आणि त्याने इतक्या जोरदारपणे मुसंडी मारली की रामराजाच्या हाताखालील सेनाविभागात एकच गोंधळ माजला. यावर रामराजाचे वय जरी ७० वर्षांचे होते तरी तो परत आपल्या अंबारीत पुन्हा चढून बसला. परंतु हुसेन निजामशहाच्या सैन्यातील एक बेफाम हत्ती चाल करून येत आहे हे पाहिल्यावर अंबारी वाहून नेणाऱ्या भोई लोकांनी अंबारी लगोलग टाकून देऊन पळ [३] (१३०) काढला. यामधून सावध होऊन आणि घोड्यावर तो स्वार होण्याचे अगोदर मुसल-मानांच्या एका तुकडीने त्याला कैद केले आणि तोफखान्याचा प्रमुख छलबी रुमीखान याच्यापुढे त्याला नेले. रुमीखानाने रामराजाला हुसेन निजामशहासमोर हजर केले.

हुसेन निजामशहाने ताबडतोब त्याची गर्दन छाटण्याची आणि तो मेला आहे याची शत्रूला जाणीव व्हावी यासाठी त्याचे मुंडके एका लांब भाल्याच्या टोकावर ठेवून तो भाला उभा करण्याची आज्ञा केली. आपला प्रमुख रामराजा याचा अशा तऱ्हेने नाश झाल्याचे जेव्हा हिंदूंनी बघितले तेव्हा त्यांनी रणांगणातून अतिशय विकलावस्थेत पलायन केले. पुढारी गेल्यावर [३१४] पळून जाण्याची नाही तरी त्यांच्यात पद्धतच होती! मुसलमान सैनिकांनी त्यांचा सक्तपणे पाठलाग करून त्यांच्यापैकी इतक्या-जणांना कंठस्नान घातले की त्यांच्या रक्ताने नदीचा रंग तांबडा झाला. तज्ज्ञ इतिहास-कारांच्या अंदाजाप्रमाणे वर झालेल्या लढाईत आणि नंतरच्या पाठलागात जवळजवळ एक लाखाच्यावर काफर ठार मारले गेले. लढाईतील लूट इतकी प्रचंड होती की फौजेतील प्रत्येक सैनिकाला सोने, हिरे, तंबू, शस्त्रे, घोडे आणि गुलाम वगैरे मुबलक प्रमाणात प्राप्त झाली. मुसलमान सुलतानांनी आपल्या स्वतःसाठी फक्त हत्ती राखून ठेवले आणि इतरांना त्यांच्या हाती जे जे पडले ते ते ठेवण्याची परवानगी दिली. [३१५] लढाईत मिळालेल्या या अतिशय महत्त्वाच्या विजयाचे वृत्तान्त सुलतानांनी [२](१३१) आपल्या राज्यातील निरनिराळ्या प्रांतांकडे आणि शेजारील राज्यांकडे पत्राने लिहून कळविले. सुलतानांनी स्वतः लढाईनंतर काही काळाने रामराजाच्या मुलुखात अनागोंदी पर्यंत [३१६] चाल केली. आघाडीच्या सैनिकांनी विजयनगरापर्यंत शिरकाव केला. ते शहर त्यांनी लुटले. तेथील मुख्य इमारती त्यांनी भुईसपाट केल्या, आणि कल्पनातीत असे अत्याचार केले. याप्रमाणे सभोवतालचा मुलूख मुसलमान सुलतानांनी पूर्णपणे उद्ध्वस्त केला. रामराजाचा भाऊ वेंकटाद्री लढाईतून जीव बचावून दूरच्या किल्ल्यात पळून गेला होता. त्याने मुसलमान सुलतानांच्याकडे विनवणी करणारी याचना-पत्रे पाठविली, आणि आपला भाऊ रामराजा याने त्यांच्याकडून हिसकावून घेतलेली सर्व ठिकाणे त्यांना परत देण्याचे कबूल केले. विजयी सुलतानांचे यामुळे समाधान झाले. त्यांनी रायचूर येथे परस्परांचा निरोप घेतला आणि ते आपापल्या राज्यांकडे परतले. या लढाईनंतर विजयनगरच्या राज्याला त्याचे प्राचीन वैभव कधीच हस्तगत करता आले नाही. विजयनगर शहराचा इतका नाश करण्यात आला की आता ते पूर्णपणे बेचिराख आणि लोकवस्ती-विरहीत आहे. विजयनगर राज्याचा मुलूख त्याच्या मांडलिक प्रमुखांनी बळकावला असून प्रत्येकाने आपापल्या जिल्ह्यात स्वतंत्र सत्तेचे निशाण उभारले आहे

(१३२) या घटनेनंतर काही काळ लोटला आणि हुसेन निजामशहा मरण पावला. त्याच्या पाठीमागून त्याचा अल्पवयी मुलगा मुर्तजा हा गादीवर आला. आपल्या राज्याचा दक्षिणेच्या दिशेने विस्तार करावयाला ही योग्य अशी संधी आहे असा अली आदिलशहाने विचार केला. त्याने मोठे सैन्य घेऊन अनागोंदीकडे कूच केले. त्याचा उद्देश वेंकटाद्रीला काढून त्याच्या जागी रामराजाचा मुलगा तिमराज याला पेण-कोंड्याच्या गादीवर बसविण्याचा होता. असे केल्याने हळूहळू आपल्याला विजय-

नगरच्या मुलुखाचा काही भाग मिळवता येईल अशी त्याला आशा वाटली. आदिलशहाच्या या कारस्थानाची जेव्हा वेंकटाद्रीला खबर मिळाली तेव्हा त्याने मुर्तजा निजामशहा आणि त्याच्या वतीने राज्यकारभार चालविणारी त्याची आई खुनजा सुलताना या दोघांच्याकडे मदतीची याचना केली. विजापूरच्या सुलतानाचे [३] (१३२) चढाईखोर वर्तन खुनजा सुलताना हिला मानवले नाही. तिने मुल्ला इनायतउल्ला याच्या सल्ल्यानुसार आपल्या मुलाला बरोबर घेतले आणि मोठे सैन्य बरोबर घेऊन तिने विजापूरकडे कूच केले. परिणामी अली आदिलशहाला अनागोंदीमधून घाईघाईने माघार घेणे आणि आपल्या राजधानीच्या संरक्षणासाठी परतणे भाग पडले. तेथे त्याला राजधानीसमोर अहमदनगरच्या सैन्याने छावणी दिल्याचे आढळून आले. दोन्ही फौजांत अनेकवेळा चकमकी उडाल्या. सरतेशेवटी खुनजा सुलताना हिला असे दिसून आले की निष्कारण दोन्ही राज्यांत शत्रुत्व आणखी वाढवावे हे काही बरे नाही तर आपण आपल्या राज्याकडे मुलाला घेऊन परतावे हेच श्रेयस्कर आहे.

(१३३) पुढील वर्षी अहमदनगरच्या राजमातेच्या विनंतीवरून अली आदिलशहा हा अहमदनगरच्या सैन्याबरोबर वऱ्हाडात चाल करून गेला. त्यांनी वऱ्हाडचा प्रांत उद्ध्वस्त केला आणि पावसाळा सुरू होण्याच्या आत ते आपापल्या राजधान्यांकडे परत फिरले. त्या वर्षी विजापूर सभोवतालच्या दगडी भिंतीचे काम पूर्ण करण्यात आले. खुनजा सुलताना हिच्या नातेवाईकांनी केलेल्या गैरकारभारामुळे मुर्तजा निजामशहाच्या राज्यात एकच अस्वस्थता माजली होती! त्याचा फायदा घेऊन अली आदिलशहाने त्या राज्याचा काही प्रदेश आपल्या राज्याला जोडण्याची योजना आखली. हा आपला बेत सिद्धीस जाण्यास सुलभ जावे म्हणून त्याने कमाल किश्वरखान याला आसदखानाचे ध्वजचिन्ह दिले. त्यावर एका क्रोधाविष्ट सिंहाचे चित्र कोरण्यात आले होते. ९७५ हिजरी या वर्षाच्या सुरुवातीला त्याने किश्वरखानाला वीस हजार घोडेस्वार देऊन निजामशाही प्रदेशावर आक्रमण करण्यासाठी रवाना केले. किश्वरखानाने काही जिल्हे आपल्या ताब्यात घेतले. त्याला फारच थोडा प्रतिकार झाला. थोड्याच कालावधित वरील प्रदेशाच्या रक्षणार्थ त्याने एक किल्ला बांधला आणि त्याचे नाव धारूर असे ठेवले. या सुमारास मुर्तजा निजामशहा याने तारुण्यात पदार्पण केले होते. त्याने आपल्या आईकडून [३] (१३३) राज्याची सूत्रे हिसकावून घेतली आणि आपला गेलेला प्रदेश मिळविण्यासाठी कूच केले. यावर किश्वरखानाने किल्ल्यात आपल्याला कोंडून घेतले. किल्ल्यामध्ये त्याने सामानसुमान आणि रसद यांचा भरपूर पुरवठा करून ठेवला होता आणि प्रसंग आल्यास बराच काळपर्यंत वेढा सहन करण्याची तयारी त्याने केली होती. किश्वरखानाबद्दल अली आदिलशहाच्या मनात द्वेष असावा अथवा त्याचा विश्वासघात करण्याचे त्याच्या मनात असावे, किंवा मूर्खपणामुळे त्याने किश्वरखानाच्या मदतीसाठी अंकुसखान आणि इतर सरदार पाठविले होते. त्यांनी 'आपण अहमदनगरभोवतालचा मुलुख उद्ध्वस्त

हिजरी ९७५)
इ. स. १५६७)

करतो आणि तेथे जाळपोळ करतो म्हणजे शत्रूची मनःस्थिती द्विधा होऊन वेढ्यावरील त्याचे लक्ष उडेल ' असे सांगून ते किश्वरखानाला सोडून निघून गेले. त्यांच्या या डावपेचाचा मुर्तजा निजामशहावर यत्किंचितही परिणाम झाला नाही. त्याने किल्ल्याचा पाडाव केल्याखेरीज परत फिरावयाचे नाही अशी प्रतिज्ञा केली. धारूरला पोहोचल्यावर त्याने किल्ल्यावर योजना करून चाल करून जाण्याऐवजी किल्ल्यावर अचानक हल्ला चढविला. या हल्ल्यामध्ये आपल्याला जय मिळेल अशी त्याच्या सैनिकांना देखील खात्री नसताना विजयश्रीने त्याला माळ घातली. कारण किल्ल्याच्या संरक्षणाचे काम बघत असताना अचानक दैवयोगाने किश्वरखान हा बाण लागून ठार मारला गेला. आपल्या प्रमुखाचा अशारितीने मृत्यू झाल्याचे पाहून त्याचे सर्व सैनिक किल्ल्याच्या एका छोट्याशा दरवाजातून पळून गेले. किल्ला आणि अली आदिलशहाच्या सैन्याने त्याच्या ताब्यातून हिसकावून घेतलेले सर्व जिल्हे मुर्तजा निजामशहाच्या हाती पडले. यानंतर मुर्तजा निजामशहाने ताबडतोब आपले दोन अधिकारी ख्वाजा मिरख आणि पीरखान इस्फहानी यांना मोठे सैन्य देऊन अहमदनगरच्या दिशेने लुटालूट करण्याच्या उद्देशाने निघालेल्या विजापूरच्या ऐनउल्मुल्क या एका अधिकाऱ्याच्या पाठलागावर रवाना केले. निजामशहाच्या अधिकाऱ्यांनी त्याला गाठले. दोन्ही पक्षांत तुंबळ रणकंदन झाले. त्यामध्ये ऐनउल्मुल्क हा मारला गेला. त्याचा दुय्यम नूरखान याला कैद करण्यात आले. अली आदिलशहाचे उरलेले सैन्य मोठ्या मुष्कीलीने विजापूरकडे परतले. [३] (१३४)

(१३४) हिजरी ९७६ / इ. स. १५६८ — पुढील वर्षी युरोपियन लोकांच्या ताब्यातून गोवा परत मिळविण्यासाठी अली आदिलशहाने गोव्याकडे कूच केले. परंतु त्याचा उद्देश साध्य झाला नाही. त्याच्या सैनिकांची प्रचंड हानी झाली आणि अपयश पदरी घेऊन त्याला परत फिरावे लागले. [३१७०] त्यानंतर त्याने आदोनीच्या किल्ल्याविरुद्ध चाल केली. आतापर्यंत झालेल्या मुसलमानांच्या हल्ल्यांना या किल्ल्याने दाद दिली नव्हती. हा किल्ला आता मृत रामराजाच्या एका प्रमुख अधिकाऱ्याच्या ताब्यात होता. रामराजाचा मृत्यू झाल्यानंतर त्याने स्वातंत्र्य पुकारले होते अंकूसखानाबरोबर आठ हजार घोडेस्वार, पायदळांची एक तुकडी आणि मोठा तोफखाना देऊन हा किल्ला घेण्याच्या कामगिरीवर त्याची रवानगी करण्यात आली. किल्ल्यासमोरील उघड्या मैदानात दोन्ही पक्षांत अनेक चकमकी झाल्या. परंतु त्या निर्णायक झाल्या नाहीत. सरतेशेवटी वरील प्रमुखाने किल्ल्यामध्ये आपल्याला कोंडून घेतले. किल्ल्यामध्ये दाणागोटा आणि इतर सामुग्री यांचा भरपूर साठा होता. तरीदेखील अंकूसखानाने किल्ल्याला इतक्या नेटाने वेढा दिला की किल्लेदाराने त्याला शरणागती दिली. आदोनीचा किल्ला हा एका उंच डोंगराच्या माथ्यावर बांधलेला आहे. किल्ल्यावर अनेक तळी आणि स्फटिकासमान स्वच्छ आणि गोड पाण्याची कारंजी आहेत. त्याचप्रमाणे तेथे अनेक प्रासादतुल्य इमारती बांधलेल्या आहेत.

विजयनगरचे राजे ह्या किल्ल्याला अभेद्य मानीत, आणि आपल्या कुटुंबीय मंडळींना राहण्यासाठी एक सुरक्षित स्थान म्हणून त्यांनी तो किल्ला मजबूत करण्याचे मोठ्या कसोशीने प्रयत्न केले होते. या किल्ल्याला एकाच्या आत एक अशा अकरा भिंती बांधून मजबुती करण्यात आली होती. साहजिकच बळाच्या जोरावर हा किल्ला जिंकून घेणे अशक्य आहे असे वाटत असे. अंकूसखानाने अतिशय सक्त आणि बराच काळपर्यंत दिलेला वेढा हेच त्या किल्ल्याचे पाडावाचे एकमेव कारण [३] (१३५) असे म्हणावे लागेल.

(१३५) या किल्ल्याच्या पाडावामुळे अली आदिलशहाच्या लष्करी सामर्थ्या-बद्दल अधिकच दबदबा निर्माण झाला. त्याने आता अधिक प्रदेश जिंकून घेण्याचा निश्चय केला. ही योजना प्रत्यक्षात उतरविण्याचे अगोदर मुर्तजा निजामशहाबरोबर एकदा गाठभेट होणे जरुरीचे आहे असा त्याने विचार केला. अली आदिलशहाच्या विनंतीवरून मुर्तजा निजामशहा हा त्याला भेटण्यासाठी विजापूरच्या सरहद्दीवर येऊन दाखल झाला. या प्रसंगी असे ठरले की निजामशहाला वऱ्हाड जिंकून घेण्याची मुभा मिळावी आणि अली आदिलशहाला विजयनगरच्या राज्याचा मनचाहेल तितका मुलख जिंकून घेण्याची परवानगी असावी. या कामामध्ये मुर्तजा निजामशहाकडून कोणत्याही प्रकारचा हस्तक्षेप होऊ नये असाही निर्णय घेतला गेला. ३१८□ ३१९*

(१३६) हिजरी ९८१ } वरील योजनेनुसार हिजरी ९८१ या वर्षी अली इ. स. १५७३ } आदिलशहाने तुर्कुल या किल्ल्याविरुद्ध चाल केली. रामराजाने केलेल्या आक्रमणाचेवेळी हा किल्ला अली आदिलशहाचे हातातून गेला होता. रामराजाच्या मृत्यूनंतर हा किल्ला वेंकटी येसूराय या विजापूर सरकारच्या अधिकाऱ्याच्या हातात पडला होता. त्याने तो किल्ला स्वतःसाठी जबरदस्तीने बळकाविला होता. किल्ल्याचा वेढा सात महिने चालला होता. त्यानंतर कैदी म्हणून तो आदिलशहाच्या स्वाधीन झाला. अतिशय हालहाल करून येसूराय याला ठार करण्यात आले. यानंतर अली आदिलशहाने धारवाड जिंकण्याच्या उद्देशाने कूच केले. धारवाडचा किल्ला त्या काळी कर्नाटकात अतिशय मजबूत म्हणून समजला जाई. त्यावेळी हा किल्ला रामराजाच्या एका अधिकाऱ्याच्या ताब्यात होता. हा अधिकारी दर वर्षी जरी थोडीशी खंडणी येल्तमराज याला देत असे तरी तो अतिशय प्रबळ झाला होता. आदिलशहाने मुस्तफाखान अर्दिस्तानी याची आपला मुख्य वजीर म्हणून नेमणूक केली होती. त्याच्याच कर्तृत्वामुळे सहा महिन्याच्या वेढ्यानंतर किल्ल्याचा पाडाव झाला. किल्ल्याच्या सभोवतालच्या मुलुखात आपला अंमल पूर्णपणे बसविल्यानंतर अली आदिलशहाने आपल्या मुख्य वजिराच्या सांगण्यावरून बंकापूरवर आपल्या [३](१३६) सैन्यासहित चाल केली. बंकापूर हे ठिकाण वेलपाराय याचे मुख्य निवासस्थान होते. वेलपाराय हा मूळचा रामराजाच्या प्रमुख सेवकगणांपैकी होता. रामराजाच्या मृत्यू-नंतर त्याने आपले स्वातंत्र्य जाहीर केले व जेई, ३२०□ चंदरगुटी आणि कारूर येथील

रायांना आपले मांडलिकत्व स्वीकारण्यास नुकतेच भाग पाडले होते. विजापूरचे सैन्य चाल करून येत आहे हे पाहिल्यानंतर त्याने आपल्याला किल्ल्यात कोंडून घेतले.

त्यानंतर त्याने संधी मिळेल त्याप्रमाणे शत्रूला त्रास देण्यासाठी आणि शत्रूची रसद तोडण्याचा प्रयत्न करण्यासाठी आपल्या मुलाला एक हजार घोडेस्वार आणि दहा हजार पायदळ इतकी फौज देऊन आजूबाजूचे रान आणि खिंडीतील मार्ग यांचा ताबा घेण्यासाठी रवाना केले. त्याचवेळी त्याने रामराजाचा भाऊ वेंकटाद्री याला पत्र पाठवून असे कळविले की, " मी तुमचा पक्ष सोडून गेल्याबद्दल मला अतिशय पश्चात्ताप होत आहे. मुसलमानांविरुद्ध तुम्ही मला मदत करावी अशी माझी तुम्हाला विनंती आहे आपण मला मदत दिल्यास मी दरवर्षी आपल्याला खंडणी देईन आणि निष्ठेच्या मार्गापासून कधीही च्युत होणार नाही. " वेंकटाद्रीने उत्तरादाखल त्याला लिहिले की, " तुझ्या हलकटपणामुळे आणि तुझ्या दगाबाज वर्तनाची री ओढून आमच्या घराण्याच्या सर्व आश्रितांनी बंडखोरीचा मार्ग स्वीकारला आणि आपल्या कर्तव्य-निष्ठेपासून ते ढळले. तालिकोटच्या लढाईनंतर मुसलमान सुलतानांनी माझ्या ताब्यात पेणकोंडा आणि चंद्रगिरी ही दोनच ठिकाणे ठेवली. तुमच्या या अशा वर्तनामुळे जेमतेम मला माझे संरक्षण त्या ठिकाणाहून करणे जमत आहे. तेव्हा माझा तुला असा सल्ला आहे की द्रव्य अथवा हिरे देऊन मुसलमानांशी समझोता करणे जर शक्य असेल तर कोणत्याही अटीवर तू त्यांच्याबरोबर तह घडवून आणावास. हे करणे जर तुला अशक्य असेल तर माझा तुला असा सल्ला आहे की तू सर्व प्रयत्न करून आजूबाजूच्या राजेरजवाड्यांची मने तुझा पाठपुरावा करण्यासाठी वळव. [३] (१३७) मुसलमानांची रसद तोडून आणि रात्रीच्या वेळी त्यांच्यावर वारंवार हल्ले करून त्यांना सतविण्यासाठी, ' सैन्यासहित माझ्या मुलाला तुम्ही जाऊन मिळा,' असेही त्यांना लिही. ते याप्रमाणे वागतील यासाठी तू आपल्या प्रयत्नांची पराकाष्ठा कर. माझ्या-वतीने मी तुला असे वचन देतो की तुला मदत करण्याबद्दल मी माझ्या सर्व मांडलिकांना हुकूम देईन. अर्थात ते माझी आज्ञा मान्य करतीलच याची खात्री मात्र मी देऊ शकत नाही. "

(१३७) वेंकटाद्रीकडून आलेल्या या उत्तरामुळे वेलपाराय ह्याची मनःस्थिती अत्यंत उद्विग्न झाली. तरीदेखील वेंकटाद्रीने दिलेल्या सल्ल्याप्रमाणे त्याने अनेक प्रमुखांची मने आपल्या मुलाला जाऊन मिळण्याविषयी वळविली. त्याने शत्रुविरुद्ध इतकी जोरदार कारवाई केली की अली आदिलशहाच्या छावणीत धान्याचा तुटवडा पडला. दररोज रात्री दरोडेखोर आणि मारेकऱ्यांच्या टोळ्या सुलतानाच्या छावणीवर हल्ला करीत. या हल्ल्यांत त्याचे अनेक सैनिक बळी पडत. शत्रूकडील कर्नाटकी पाय-दळातील सैनिक हे आपल्या जीवाची यत्किंचितही पर्वा करीत नसत. [३२१८] त्यांच्या अंगावर जवळजवळ काहीच आच्छादन नसे आणि शत्रूकडून सहजगत्या आपण पकडले जाऊ नये म्हणून ते आपले शरीर तेलाने माखून घेत. अशी तयारी करून ते

रात्रीच्या वेळी तंबूमध्ये घुसत, आणि दयामाया न दाखविता निजलेल्या सैनिकांना भोसकून ठार मारीत. अशा तऱ्हेच्या घातकी मार्गाचा अवलंब करून प्रत्येक रात्री ते अनेकजणांना ठार मारीत. परिणामी सैनिकांत इतकी जरब बसली आणि इतका असंतोष पसरला की वेढा उठवून सुलतानाला परत फिरण्यास भाग पाडण्याच्या बेतात ते होते. अखेर दुष्काळाचे संकट दूर करण्यासाठी आणि रात्री होणाऱ्या खुनी हल्ल्यांचा प्रतिबंध करण्यासाठी मुस्तफाखानाने उपाययोजना केली. त्याने आपल्या सैन्यातील बर्गी प्रमुखांना सहा हजार घोडेस्वार देऊन रणांगणात शत्रूबरोबर लढा देण्यासाठी नियुक्त केले, आणि प्रत्येक रात्री छावणीच्या भोवती संरक्षणाची साखळी निर्माण करण्याच्या हेतूने आठ हजार पायदळी सैनिकांची योजना केली याप्रमाणे घेतलेल्या खबरदारीमुळे दरोडेखोर रात्रीच्या वेळी छावणीवर हल्ले करीनासे झाले. कारण एकदा त्यांनी छावणीत प्रवेश केल्यावर छावणीतून कसलाही प्रतिकार झाल्याशिवाय बाहेर पडणे त्यांना अशक्य होऊन गेले. बर्गी प्रमुखांनी त्यांच्यावर सोपविलेली कामगिरी इतक्या काटेकोरपणे पार पाडली की आजूबाजूच्या प्रदेशाबरोबर दळणवळण पुन्हा [३](१३८) खुले झाले आणि छावणीमध्ये पुन्हा सुबत्ता नांदू लागली. तरीदेखील वेढा एक वर्ष आणि तीन महिने चालू राहिला. अखेर किल्ल्यामधील शिबंदीचा धान्यपुरवठा कमी पडू लागला त्यातच वेलपारायचा मुलगा मरण पावला आणि त्याच्या मदतीला आलेले सर्व सरंजामदार हे आपापल्या जहागिरीकडे निघून गेले. आता वेलपाराय मदत मिळण्याबाबत पूर्ण निराश झाला आणि त्याने सुलतानाकडे असे कळविले की, "माझी बायकामाणसे आणि सामानसुमान यासहित तुम्ही मला जाऊ देत असाल तर किल्ला तुमच्या स्वाधीन करण्याची माझी तयारी आहे." ही विनंती योग्य आहे असे अली आदिलशहाला वाटून त्याने ती मान्य केली आणि अशा तऱ्हेने किल्ला खाली करण्यात आला. किल्ल्यावर असलेले एक अत्युत्कृष्ट देवालय उद्ध्वस्त करून टाकावे असा हुकूम सुलतानाने दिला. देवळाच्या पायावर एक मशीद बांधण्यात आली. मशिदीच्या बांधकामाचा पहिला दगड सुलतानाने स्वतः बसविला आणि मिळालेल्या विजयाबद्दल परमेश्वराची प्रार्थना केली. मुस्तफाखानाने दाखविलेल्या कर्तृत्वाबद्दल सुलतानाने त्याला खूप धन्यवाद दिले. एक उत्तम पोषाख देऊन सुलतानाने त्याचा सन्मान केला आणि जिंकलेल्या प्रदेशातील अनेक शहरे आणि जिल्हे त्याला जहागिरीदाखल दिले. अली आदिलशहाची वृत्ती सुखोपभोगात दंग होण्याची होती. त्याने राज्याच्या कारभाराची सर्व मुखत्यारी मुस्तफाखानाकडे सोपविली. त्याने आपला शिक्कादेखील त्याच्या स्वाधीन केला आणि त्याला अशी आज्ञा दिली की, "कोठलेही वैयक्तिक हुकूम घेण्याच्या भानगडीत न पडता तुझ्या मनाला येईल त्याप्रमाणे तू माझ्या शिक्क्याचा उपयोग कर."

(१३८) बंकापूरचा पाडाव झाल्याला चार महिने झाले. सुलतानाच्या अधिकाऱ्यांनी देशात शांतता प्रस्थापित केली. त्याचप्रमाणे निरनिराळ्या प्रमुखांनी

खंडणी देण्याचे कबूल केले. या घटनांनंतर आदिलशहाने आपले निवासस्थान किल्ल्यामध्ये नेले. तेथे तो आपला वेळ तऱ्हतऱ्हेच्या षोकात घालवू लागला. त्याने मुस्तफाखान याला जेर्ह आणि चंदरगुटी या किल्ल्यांचा पाडाव करण्यासाठी वीस हजार घोडेस्वार, खुपसे पायदळ आणि तोफखाना देऊन रवाना केले. मुस्तफाखान [३] (१३९) हा जेर्हच्या किल्ल्याजवळ येऊन पोहोचला. तेथील रायाने शरणागती दिली, आणि खंडणी देण्याचे कबूल केले. रायाच्या शरणागतीचा स्वीकार करण्यात आला. त्याला कोणत्याही तऱ्हेचे शासन न करता सैन्याने चंदरगुटीकडे कूच केले. तेथील रायाने प्रतिकाराची सिद्धता केली होती. मुस्तफाखानाने किल्ल्याला वेढा दिला आणि रायाच्या मदतीसाठी आलेल्या इतर राजेरजवाड्यांना प्रतिकार करण्यासाठी आपल्या बर्गी प्रमुखांना नियुक्त केले. वेढा चौदा महिने चालला. त्यानंतर हिजरी ९८३ या वर्षी किल्ल्यावर अचानक हल्ला करून त्याचा पाडाव करण्यात आला. किल्ल्याला भेट देण्यासाठी अली आदिलशहा बंकापूरहून आला. तेथे तीन महिने वास्तव्य केल्यानंतर विजयाच्या उन्मादात तो विजापूरला परतला. जवळजवळ तीन वर्षांपेक्षाही जास्त काळ अली आदिलशहा हा आपल्या राजधानीबाहेर होता. मुलखामध्ये स्थिरस्थावर करण्यासाठी मुस्तफाखान हा चंदरगुटी येथे राहिला. बादशाही सही-शिक्का त्याच्या ताब्यात ठेवण्यात आला. त्याचप्रमाणे सर्व खाते-प्रमुखांना असा आदेश देण्यात आला की, "विजापूरहून जे काही हुकूम तुम्हाला आणावयाचे असतील ते संमतीसाठी तुम्ही मुस्तफाखानाकडे सादर करावेत."

हिजरी ९८३ | इ. स. १५७५

(१३९) पुढील वर्षी मुस्तफाखानाने सुलतानाकडे एक अर्जी दाखल केली. त्यात त्याने असे कळविले होते की, "चंदरगुटीचा प्राचीन किल्ला हा एका उंच टेकडीवर बांधण्यात आला होता. हल्लीच्या मैदानावरील किल्ल्याशी तुलना करता प्राचीन किल्ल्याची संरक्षणक्षमता अधिक होती. माझी अशी इच्छा आहे की आपण यावे आणि जुन्या किल्ल्याची पाहणी करावी. जर का आपण मान्यता दिलीत तर जुन्या किल्ल्याला परत तटबंदी उभारता येईल." आपल्या वजिराच्या विनंतीनुसार अली आदिलशहा थोडी माणसे बरोबर घेऊन त्या ठिकाणी गेला. किल्ल्याच्या बांधकामाच्या ज्या योजना त्याच्यापुढे ठेवण्यात आल्या होत्या, त्यांना त्याने मान्यता दिली आणि किल्ला बांधण्याचा त्याने हुकूम दिला. एका वर्षाचे अवधित किल्ल्याचे बांधकाम पूर्ण झाले. किल्ल्याची पाहणी करण्यासाठी सुलतान विजापूराहून पुन्हा तेथे गेला. तेथे त्याला भेटण्यासाठी शंकर नाईक आला. त्याने त्याच्या देशात सुलतानाने दौरा करण्याबद्दल आमंत्रण दिले. अली आदिलशहाने या आमंत्रणाचा स्वीकार केला. त्याने आपले मुख्य सैन्य चंदरगुटी येथे ठेवले आणि मुस्तफाखान व चार ते [३] (१४०) पाच हजार सैनिक घेऊन त्याने कारूरच्या किल्ल्याच्या दिशेने कूच केले. हा किल्ला डोंगराळ भागात बांधलेला असून तेथे वनदाट जंगल आहे. तेथे जाण्याचा मार्ग इतका कठीण आहे की तेथील बहुतेक वाटांतून एका वेळी एकच घोडेस्वार जाऊ

शकत असे. अशा प्रदेशातून हिंडणे सुलतानाला न मानवल्यामुळे त्याने शंकर नाईकाच्या त्या देशावरील सत्तेला मान्यता दिली आणि तो चंदरगुटीला परत आला. परंतु सुलतानाच्या तथाकथित औदार्याला गुणवत्तेचा मुलामा देण्याच्या हेतूने मुस्तफाखानाने शंकर नाईकाला असे सांगितले की, "हा प्रदेश जिंकून घेण्याच्या उद्देशापासून मी मोठ्या मिनतवारीने सुलतानाला परावृत्त केले आहे. जर का तुला तुझ्या सुरक्षिततेची पर्वा असेल तर तू स्वतः खंडणी देण्यास कबूल हो आणि आजूबाजूच्या राजेरजवाड्यांचे मन तसेच करण्याबद्दल वळव." शंकर नाईकाने जेर्हेचा किल्लेदार शिवा नाईक, बार्सीलोरची महाराणी आणि इतर अनेक प्रमुख यांची मने सुलतानाची भेट घेण्याबाबत वळविली. त्याप्रमाणे त्यांनी सुलतानाला मोठमोठ्या रकमेचे नजराणे भेटीदाखल दिले आणि वार्षिक खंडणी देण्याचे कबूल केले. ज्या दिवशी या प्रमुखांना सुलतानाकडून मानाचे पोषाख मिळाले त्याच दिवशी हरदेवी, बार्सीलोरची राणी भारदेवी आणि दुसरी एक राणी यांच्यासाठी स्त्रियांना साजेलसा सरंजाम बनविण्यात आला. त्यांनी तो स्वीकारण्याचे नाकारून असे कळविले की, "जरी आम्ही स्त्रिया असलो [३२२a] तरी आम्ही आमची राज्ये आमच्या कणखर मनोवृत्तीच्या जोरावरच टिकविली आहेत." त्यावर सुलतानाने त्यांना पुरुषांचे पोषाख पाठविले आणि त्यांनी दाखविलेल्या उत्कृष्ट मनोधैर्याबद्दल त्यांची वाखाणणी केली. ह्या देशांवर बराच काळपर्यंत बायकांनी राज्य केले. राज्यांवर नेहमीच मुली अधिकारग्रहण करीत असत आणि त्यांच्या हाताखाली पुरुष अधिकारी म्हणून नोकऱ्या करीत. राण्यांच्या नवऱ्यांना राज्यात कोणतीही सत्ता नाही. [३] (१४१)

(१४०) नवीन जिंकून घेतलेल्या प्रदेशात अली आदिलशहाने स्थिरस्थावर केल्यानंतर वसुलावर देखरेख करण्यासाठी त्याने एका ब्राह्मणाची नेमणूक केली. त्या सर्व प्रदेशाचा सेनाप्रमुख म्हणून त्याने मुस्तफाखान यास ठेवले. वकिलाच्या जागेवर त्याने अफझलखान सिराजी याची नेमणूक केली. यानंतर तो विजापूरला परतला. मुस्तफाखान हा सुलतानाचा एकनिष्ठ सेवक होता. आपल्या सुलतानाची सत्ता वाढविण्याविषयी तो उत्सुक असे. काही काळानंतरच त्याने आपल्या एका विश्वासू मित्राला दरबाराकडे पाठविले आणि पेणकोंड्याविरुद्ध चाल करून जाण्याची योजना त्याच्याकरवी सुलतानापुढे सादर केली. अली आदिलशहाने या सूचनेचा स्वीकार केला. त्याने आपल्या सैन्याला एकत्र येण्याचा हुकूम दिला आणि आदोनीकडे त्याने कूच केले. तेथून मुस्तफाखानाच्या सैन्याचा कर्नाटकच्या फौजेशी मिलाफ झाल्यावर तो पेणकोंड्यांच्या दिशेने चाल करून गेला. आदिलशहा कूच करून आल्याचे पाहताच वेंकटाद्रीने पेणकोंड्याचे रक्षण करण्याचे काम आपल्या एका सरदाराकडे सोपविले आणि आपला खजिना व इतर सामानसुमान घेऊन त्याने चंदरगुटी किल्ल्याचा आश्रय घेतला. सुलतानाने शहराला वेढा दिला आणि तीन महिनेपर्यंत शहराची पूर्णपणे नाकेबंदी केली. ह्या वेळेपर्यंत शहरातील शिबंदी रसदीच्या अभावी शरण जाण्याचा अगदी बेतात होती.

तेव्हा वेंकटाद्रीने बर्गीचा प्रमुख हंदीयातम नाईक याला चोवीस लाख रुपये आणि पाच हत्ती लाच म्हणून दिले. " तू आपल्या अनुयायांसहित सुलतानाचा पक्ष सोडून ये आणि त्याच्या छावणीला जेरीस आण " असे त्याने त्याला सांगितले. त्याने ही कामगिरी इतक्या परिणामकारकरित्या पार पाडली की अली आदिलशहाला वेढा उठवून बंकापूरच्या परिसरात माघार घेणे भाग पडले. तेथून काही काळानंतर त्याने विजापूर-कडे कूच केले आणि सरहद्दीचे रक्षण करण्याचे काम मुस्तफाखानावर सोपविले.

(१४१) हिजरी ९८६ इ. स. १५७८ } हिजरी ९८६ या वर्षी विजयनगरच्या आजू-बाजूच्या आपल्या जहागिरीमध्ये बर्गी लोकांनी जुलमाचा कहर केला तेव्हा सुलतानाने तीन हजार परदेशी धनुर्धर आणि अनेक दक्षिणी व हबशी सैनिक देऊन मुर्तजाखान अंजू याला त्यांच्याविरुद्ध पाठविले [२] (१४२) बर्गीबरोबर जवळजवळ १ वर्ष त्यांच्या चकमकी झाल्या. परंतु त्यांचा बर्गीच्या सामर्थ्यावर यत्किंचितही परिणाम झाला नाही. यावर मुस्तफाखानाने सुलतानाला असे सांगितले की, " बर्गीच्यावर सैन्य पाठविण्यात काहीही अर्थ नाही. अशीच एखादी युक्ती योजून विजापूरला येण्याविषयी त्यांचे मन वळवावे. तेथे त्यांनी केलेल्या विश्वासघातकी वर्तणुकीला साजेल असे शासन मी त्यांना देऊ शकेन." अली आदिलशहाला हा सल्ला पटला आणि त्याने येसू पंडित आणि बर्गी लोकांचे दरबारातील इतर स्नेही यांची बर्गी लोकांना विजापूरला येण्याचे आमंत्रण देण्यासाठी रवानगी केली. हंदीयातम नाईक याने बर्गी लोकांना असे सांगितले की, " आपण केलेल्या विश्वास-घातामुळे पेणकोंडा जिंकून घेण्याचे कामी आलेली निराशा अली आदिलशहा विसरेल हे मला तरी शक्य वाटत नाही. " त्याने असेही सांगितले की, " तुम्हाला दरबारात येण्याचे आलेले आमंत्रण हे तुमचा नाश करण्यासाठी योजलेली एक क्लृप्ती आहे. " त्याच्या या सांगण्याचा बर्गीच्यावर काहीही परिणाम झाला नाही. बहुतेक बर्गी प्रमुख आणि त्यांचे अनुयायी हे विजापूरला परत गेले. हंदीयातम नाईक हा पेणकोंड्याला गेला आणि तेथे त्याने वेंकटाद्रीची चाकरी पत्करली. काही काळपर्यंत सुलतानाने बर्गीच्यावर कृपादृष्टी ठेवली. परंतु सरतेशेवटी त्याने त्या सर्वांना ठार मारले.

(१४१ अ) हिजरी ९८७ इ. स. १५७९ } अली आदिलशहाला मुलगा नव्हता. त्यामुळे हिजरी ९८७ यावर्षी आपला भाऊ शहा तहमास्प याचा मुलगा म्हणजे त्याचा स्वतःचा पुतण्या इब्राहीम याला आपला वारस म्हणून नेमले. त्याच्या पुढल्याच वर्षी अली आदिलशहाच्या एका खोजाने त्याचा खून केला. या खोजाला आदिलशहाने त्याच्या मनाविरुद्ध अहमदाबाद बिदर येथून विजापूरच्या दरबारात येण्यास भाग पाडले होते. ३२३०

(१४२) अली आदिलशहाचे विजापूर शहरात दफन करण्यात [३] (१४३) आले. त्याच्या कबरीला रोजा अली असे नाव असून अजूनही ती अस्तित्वात आहे. त्याच्या कारकिर्दीत दिल्लीच्या अकबर बादशहाकडून दोन वेळा त्याच्या दरबारात

वकील आले. अली आदिलशहाचा खून झाला तेव्हा दुसरा वकील हा विजापूर शहरातच होता. अली आदिलशहाच्या हुकुमावरून जुम्मा मशीद, हौज-इ-शापूर, विजापूर शहराभोवतालची भिंत आणि विजापूर शहरात रस्तोरस्ती पाणी वाहून नेणारे कालवे बांधण्यात आले.[३२४]

इब्राहीम आदिलशहा दुसरा [३](१४४)

(१४३) इब्राहीम आदिलशहा जेव्हा तक्तावर आला तेव्हा त्याचे वय ९ वर्षांचे होते. त्यामुळे राज्याचा सर्व कारभार कामीलखान दक्कनी हा पाहू लागला. अली आदिलशहाची पत्नी महाराणी चांदबिबी हिच्यावर राजपुत्राच्या शिक्षणाचे काम सोपविण्यात आले. बुधवार आणि शुक्रवार सोडून इतर प्रत्येक दिवशी इब्राहीम याला दरबारातील सिंहासनावर बसविण्यात येत असे, आणि त्याच्या समक्ष राज्यकारभाराच्या बाबी निकालात काढल्या जात. काही काळपर्यंत आपल्या उच्चाधिकार पदाला स्मरून कामीलखान हा संयमाने वागला. परंतु कालान्तराने सत्तेच्या मदाने धुंद होऊन त्याने चांदबिबीच्या संबंधात अपमानकारक वागणूक करण्याचा अपराध [३] (१४५) केला. चांदबिबीने त्याचा नाश कसा करता येईल याचा विचार सुरू केला. तिने त्यासाठी हाजी किश्वरखान नावाच्या उच्चपदस्थ अधिकाऱ्याकडे गुप्तपणे पुढीलप्रमाणे निरोप पाठविला. "कामीलखान हा राजप्रतिनिधीचे काम करण्यास नालायक आहे. त्याला दूर करण्याची आणि ती जागा तुमच्यावर सोपविण्याची माझी इच्छा आहे." आपल्याला अशा तऱ्हेने एकदम बढती मिळणार या आशेने मोहीत होऊन हाजी किश्वरखानाने इतर अनेक सरदारांच्या साहाय्याने कामीलखानाला पकडण्याचा कट रचला. एके दिवशी संध्याकाळी कामीलखान हिरव्या राजवाड्यात दरबारी हजेरी घेत असताना किश्वरखानाने अचानक चारशे सशस्त्र माणसांनिशी किल्ल्यात प्रवेश केला, किल्ल्याचे दरवाजे बंद केले, शिबंदीच्या अधिकाऱ्यांना बंदिस्त केले आणि कामीलखानाला पकडण्यासाठी त्याने पुढे चाल केली. त्यामुळे भयभीत होऊन कामीलखानाने चांदबिबीकडून आपल्याला संरक्षण मिळेल या आशेने जनानखान्याकडे पळ काढण्याचा प्रयत्न केला. परंतु त्याच्याबद्दल सदिच्छा बाळगून असलेल्या काही खोज्यांनी ह्या कटाची सूत्रधार चांदबिबीच आहे असे त्याला सांगितले. या बातमीने गोंधळून जाऊन त्याने राजवाड्याबाहेर पळ काढला, आणि पळून जाण्याचा एकमेव मार्ग म्हणून त्याने किल्ल्याच्या भिंतीवरून पलीकडील पाण्याने भरलेल्या अशा खंदकात उडी टाकली. तो खंदक तो पोहून गेला आणि शहराच्या इमाम दरवाजापाशी कोणाच्याही दृष्टीस न पडता पोहोचला. हा दरवाजा बंद होता. परंतु आपल्या फेट्याचा पट्टा आणि इतर कपडे यांच्या सहाय्याने त्याने एक दोरी तयार केली आणि शहराच्या भिंतीच्या एका बुरुजाला बांधली. तेथून तो खाली उतरला आणि नजिकच असलेल्या आपल्या घराकडे झपाट्याने गेला. तेथे त्याने आपल्या मित्रांसह पळून जाण्याची

तयारी केली. कामीलखान हा सापडत नाही असे पाहून हाजी किश्वरखान याला असे वाटले की तो अजून किल्ल्यातच आहे आणि म्हणून त्याने जवळजवळ एक तासभर तेथील इमारती आणि लपता येतील अशा जागा शोधण्यात घालविला. त्यानंतर त्याने तो किल्ल्याबाहेर गेला असेल या समजुतीने, त्याला धरून आणण्यासाठी सैनिकांची एक तुकडी पाठविली. कामीलखानाने त्याला जो थोडा अवधी मिळाला त्या दरम्यान घेता येतील तितके हिरे आणि द्रव्य आपल्याबरोबर घेतले आणि सात-आठ अनुचर बरोबर घेऊन अहमदनगरकडे पलायन केले. परंतु तो चारपाच मैल दूर गेला [३] (१४६) असेल नसेल तोच किश्वरखानाच्या माणसांनी त्याला गाठून पकडले, आणि त्याचे मस्तक धडावेगळे करून ते किश्वरखानापाशी आणले. परंतु त्याच्यापासून हिसकावून घेतलेले हिरे आणि इतर संपत्ती ही मात्र त्यांनी दडपली.

(१४४) हाजी किश्वरखान याने कामीलखानाचेच अनुकरण केले. चांदबिबीचा जो आधार त्याला मिळाला होता त्याच्या सहाय्याने त्याने राज्याची सर्व सत्ता बळकावली आणि अनियंत्रित पद्धतीने राज्यकारभार करण्यास सुरुवात केली. ह्यावेळी मुर्तजा निजामशहाचा **मीर नोबत** बेहजाद उल्मुल्क तुर्क याने अहमदनगरहून पंधरा हजार घोडेस्वार विजापूरच्या काही जिल्ह्यांचा पाडाव करण्याच्या हेतूने कूच केले. यावर आपल्या सरहद्दीपाशी आलेल्या शत्रूची हकालपट्टी करण्यासाठी किश्वरखानाने ऐनउल्मुल्क गिलानी याला सैन्य देऊन रवाना केले. बेहजादउल्मुल्क याचा शहादुर्गजवळ पूर्णपणे पराभव झाला आणि त्याचे छावणीचे सामान, तंबू, हत्ती, आणि तोफखाना ही विजापूरच्या सैन्याच्या हातात पडली. विजयाच्या घोषणा करीत विजापूरचे सैन्य राजधानीला पोहोचले. चांदबिबीच्या सल्ल्यावरून किश्वरखानाने तीन दिवसपर्यंत मिळालेल्या विजयानिमित्त आनंदोत्सव करण्याचा हुकूम दिला आणि वरील मोहिमेत ज्या अधिकाऱ्यांनी शौर्याची कामगिरी बजावली होती त्यांना भारी भारी नजराणे आणि मानाचे किताब बहाल केले. परंतु काही काळ गेल्यानंतर वरील लढाईत पाडाव करण्यात आलेले हत्ती सुलतानाकडे देण्यात यावे असा हुकूम आपण काढला तर तो योग्य आहे असा विचार त्याने केला. त्यामुळे अनेक अमीर-उमरावांना आपला अपमान झाला आहे असे वाटले. त्यांनी वरील हुकुमाची तामिली करण्याचे नाकबूल केले. एवढेच नव्हे तर प्रतिनिधी पदावरून किश्वरखानाला काढून टाकण्यासाठी गुप्तपणे ते संघटित झाले. काहींनी असा विचार मांडला की आपण चांदबिबीला एक पत्र पाठवावे आणि, "आपण राज्याच्या कारभाराची धुरा अंगावर घेण्यासाठी बंकापूर येथून मुस्तफाखानाला बोलावून घ्यावे," अशी शिफारस तिला करावी, [३] (१४७) तर काहींनी असे मत प्रदर्शित केले की तूर्त कोणतीही उपाययोजना करण्याचे काम पुढे ढकलावे. कारण बेहजादउल्मुल्क याच्या पराभवाचा सूड घेण्यासाठी वऱ्हाडचा सुभेदार सय्यद मुर्तजा हा अहमदनगरहून चाल करून निघाला आहे. त्यामुळे शत्रूला सरहद्दीपासून हाकलून दिल्याखेरीज मंत्रिमंडळामध्ये कोणत्याही तऱ्हेचा बदल करणे हे शहाण-

पणाचे ठरणार नाही. परंतु तो उद्देश साध्य झाल्यावर आपण सर्वांनी जणूकाही सर्व गोष्टींचा तिटकारा आला आहे असे दाखवून विजयनगरकडे निघून जावे आणि तेथून चांदबिबीशी संगनमत करून आपला उद्देश सफल होण्यासाठी उपाययोजना करावी.

(१४५) किश्वरखानाला या बेताची बातमी लागली तेव्हा त्याने त्याचा प्रतिकार करण्यासाठी उपाययोजना केली. त्याने शाही शिक्क्याचा एक हुकूम बंकापूर-नजिकचा एक जहागिरदार मीर नुरुद्दीन ह्याला पाठवून त्याला कळविले की, "तू मुस्तफाखानाचा खून कर. तसे केल्यास मुस्तफाखानाची जहागीर आणि त्याला असलेले मानाचे किताब हे तुला देण्याचे मी वचन देतो." नुरुद्दीन हा जरी मुस्तफाखानाचा आश्रित होता आणि त्याला त्याच्या सद्यःस्थितिप्रत आणण्यात मुस्तफाखानच कारणीभूत होता तरी ही नीच कामगिरी पार पाडण्याचे काम त्याने अंगावर घेतले. त्याने शाही हुकूम घेऊन आलेल्या दूताला किल्ल्यामध्ये पाठविले, आणि त्याचवेळी महमद अमीन नावाच्या इसमाबरोबर शिबंदीच्या मुख्य अधिकाऱ्यांकडे गुप्तपणे निरोप पाठविला की, "तुम्हा सर्वांना ठार मारण्याचा आणि किल्ला कर्नाटकच्या राजाच्या स्वाधीन करण्याचा मुस्तफाखानाचा विचार आहे. आपल्या सुलतानाची सत्ता झुगारून लावण्यासाठी त्याने कर्नाटकच्या राजाबरोबर एक कारस्थान केले आहे म्हणून हा निरोप घेऊन येणारा महमद अमीन याच्याबरोबर दिलेल्या खलित्यातील हुकुमाची अंमलबजावणी करून आणि तुमचा विश्वासघातकी सुभेदार मुस्तफाखान याला ठार मारून तुम्ही तुमचे कर्तव्य पार पाडावे. या कामगिरीबद्दल तुम्हाला सुलतानाकडून भरपूर बक्षिशी दिली जाईल." बंकापूरच्या वेशीपाशी येऊन पोहोचल्यावर, "मी [३] (१४८) सुलतानाकडून एक खलिता घेऊन आलो आहे," असा निरोप महमद अमीन याने मुस्तफाखानाकडे पाठविला. यावर मोठ्या मानमरातबाने त्याला शहरात घेण्यात आले, आणि त्याच्या राहण्याची सोय करण्याचा मुस्तफाखानाने हुकूम दिला. आता रात्र बरीच झाली आहे तेव्हा सुलतानाकडून मी आणलेला हुकूम उद्या सकाळी दाखविण्याची मला परवानगी देण्यात यावी अशी इच्छा महमद अमीन याने प्रकट केली. यात काही दगा असेल असा मुस्ताफाखानाला यत्किंचितही संशय आला नाही आणि त्यामुळे त्याने सुलतानाचा हुकूम पाळण्यास जो विलंब होणार होता त्याची दखल घेतली नाही. त्या रात्री महमद अमीन याने शिबंदीच्या अधिकाऱ्यांना वरील खलिता दाखविला. मुस्ताफाखानाला ठार मारण्यात यावे, अशा तऱ्हेचा सुलतानाचा हुकूम पाहिल्यावर त्यांनी त्या हुकमाची अंमलबजावणी करण्याचे कबूल केले. त्यानुसार दुसऱ्या दिवशी सकाळी मुस्तफाखान हा नमाज पढत असताना शिबंदीचे अनेक अधिकारी त्याच्यावर धावून गेले आणि धनुष्याच्या दोरीचा गळफास लावून त्यांनी त्याला ठार मारले.

(१४६) ह्या घडामोडींची बातमी जेव्हा विजापूर येथे पोहोचली तेव्हा चांदबिबी ही अतिशय संतप्त झाली आणि तिने अतिशय कडक शब्दात किश्वरखानाच्या

वर्तनाबद्दल आपली नापसंती व्यक्त केली. किश्वरखानाने आपल्या मनात चांदबिबी-बद्दल वाटत असलेला तिरस्कार त्यावेळी प्रकट केला नाही. परंतु थोड्याच अवधित त्याने तिच्यावर तिचा भाऊ मुर्तजा निजामशहा याला विजापूरवर स्वारी करण्यासाठी गुप्तपणे उद्युक्त केल्याचा आरोप केला. त्याने काही काळपर्यंत साताऱ्याच्या किल्ल्यात तिला बंदिस्त ठेवण्याबद्दलचा हुकूम सुलतानाकडून मिळविला. वरील हुकुमाप्रमाणे जनानखान्यातून तिला जबरीने बाहेर काढण्यात आले. तिची अनेक प्रकारे बेइज्जत करण्यात आली आणि कैदी म्हणून तिला साताऱ्याकडे रवाना करण्यात आले. याप्रमाणे कारवाई केल्यानंतर किश्वरखान हा निश्चिंत झाला, आणि त्याने कोणत्याही तऱ्हेचा संयम न बाळगता राज्याचा कारभार करण्यास सुरुवात केली. मिया बुद्दू दक्कनी या अधिकाऱ्याच्या एकनिष्ठेबद्दल त्याला अतिशय विश्वास होता. त्याला त्याने सीमेवरील सेनेचे अधिकार दिले आणि सैन्यातील बहुतेक हबशी अधिकाऱ्यांना दगाबाजी करून पकडण्याचा आणि शहादुर्गच्या किल्ल्यात बंदिस्त करण्याचा हुकूम दिला. हा बेत वरील हबशी अधिकाऱ्यांच्या नजरेस आला. तेव्हा त्यांनी प्रथम [३] (१४९) मिया बुद्दू याला पकडण्याचा आणि नंतर किश्वरखानाला काढून टाकण्याचा निश्चय केला. या हेतूने हबशी सरदारांचा प्रमुख इखलासखान याने विजापूरहून राजपुत्राचा जन्म झाल्याची बातमी आपल्याला कळली आहे असे भासवून एका मोठ्या समारंभाचा थाट उडवून दिला. या समारंभाला त्याने मिया बुद्दू याला आमंत्रण दिले. इखलासखानाच्या बेताविषयी संशय न आल्याने काही थोड्या मित्रमंडळींना घेऊन मिया बुद्दू हा इखलासखानाच्या तंबूत गेला. त्याने ज्या युक्तीचा अवलंब करून इखलासखानाला पकडण्याचे ठरविले होते तशाच युक्तीने इखलासखानाने मिया बुद्दू याला कैद केले. त्याच दिवशी इखलासखानाने इतर सर्व अधिकारी आणि सैन्य यासहित विजापूरच्या दिशेने कूच केले. वाटेवर ऐनउल्मुल्क आणि अंकुसखान हे सरदार आणि सैन्यात असलेली किश्वरखानाची स्नेही मंडळी ही सैन्याला सोडून आपापल्या जहागिरीकडे निघून गेली.

(१४७) आपल्या विरुद्ध झालेल्या या युतीची बातमी किश्वरखानाच्या कानावर आली तेव्हा त्याने प्रतिकार करण्याचा सर्व विचार सोडून दिला. परंतु आपली इज्जत टिकून राहावी आणि शहराच्या रहिवाशांनी आपल्याला बंदिस्त करू नये यासाठी त्याने सुलतानाला आपल्या स्वतःच्या घरी मेजवानीला येण्याचे आमंत्रण दिले. परंतु रस्त्यातून तो सुलतानाबरोबर जात असताना सर्वसामान्य नागरिकांनी आणि स्त्रियांनी देखील त्याला मोठमोठ्याने शिविगाळ केली आणि सय्यदांचा ३२५८ खुनी आणि चांदबिबीला कैद करणारा वगैरे शब्दांनी त्याला संबोधले. आपल्याविरुद्ध लोकांची मने खवळलेली आहेत हे जेव्हा किश्वरखानाला दिसून आले तेव्हा आता आपण पळून जाण्याची तयारी करणे योग्य असा त्याने विचार केला. विजापूरचे सैन्य जेव्हा शहरापासून एक दिवसाच्या टप्प्यावर आले असल्याची बातमी

त्याला कळली तेव्हा कुलबाग नावाच्या एका शाही बागेत शिकारीच्या मिषाने आपल्याबरोबर येण्यासाठी त्याने सुलतानाचे मन वळविले. तेथे गेल्यावर [३] (१५०) सुलतानाच्या तब्येतीवर उष्ण हवेचा दुष्परिणाम होईल अशी त्याने भीती प्रकट केली आणि सुलतानाने राजवाड्याकडे निघून जावे याबद्दल त्याची याचना केली. "शहापूर येथील बागांचे निरीक्षण केल्याबरोबर मी आपल्या पाठोपाठ येतो," असे त्याने सुलतानाला वचन दिले. त्याच्या विनंतीनुसार सुलतान राजवाड्याकडे परतला. किश्वरखानाबरोबर चारशे घोडेस्वारांची तुकडी होती. त्यांच्यामध्ये त्याने आपल्याजवळील हिरे आणि द्रव्य वाटून टाकले होते. त्याच्या बायका आणि मुले शहरात पाठीमागे राहिली होती. अशा परिस्थितीत त्याने अहमदनगरचा रस्ता धरला. तेथे गेल्यावर त्याला असे आढळून आले की अहमदनगरचा दरबार त्याला संरक्षण देऊ इच्छित नाही. यावर तो कुतुबशहाची राजधानी गोवळकोंडा इकडे गेला. तेथे गेल्यावर काही काळाने मुस्तफाखानाच्या एका नातेवाइकाने मुस्तफाखानाबरोबर दगाबाजी केल्याचा सूड म्हणून त्याचा खून केला.

(१४८) इकडे हबशी सरदारांनी कोणताही प्रतिकार न होता विजापूरात प्रवेश केला. तेथे त्यांचा सुलतानाने मानाचा पोषाख आणि इतर प्रशंसात्मक मानचिन्हे देऊन सत्कार केला. इखलासखानाने राज्यप्रतिनिधीपद आपल्याकडे घेतले. चांदबिबीला सातान्याच्या कैदेतून मुक्त करून राजधानीला आणण्यात आले, आणि तरुण सुलतानाची देखभाल करण्याची कामगिरी पुन्हा तिच्यावर सोपविण्यात आली. तिच्या विनंतीवरून अफजलखान शिराजी याची **पेशवा**[३२६ब] म्हणून आणि येसू पंडीत याची **मुस्तफी** म्हणून नेमणूक करण्यात आली. परंतु नवीन राजप्रतिनिधीने हे दोघेजण आपल्या हितसंबंधाविरुद्ध चांदबिबीशी संगनमत करून कट करण्याच्या बेतात आहेत अशा संशयावरून काही काळानंतर त्यांना ठार मारले. त्याने अनेक [३] (१५१) उच्च पदस्थ अधिकाऱ्यांना विजापूरमधून हाकलून दिले आणि हमीदखान आणि दिलावरखान यांच्याशी संगनमत करून मन चाहेल त्याप्रमाणे राज्यकारभार करण्यास त्याने सुरुवात केली. त्याने ऐनउल्मुल्क याला त्याच्या जहागिरीवरून दरबारात येण्याचे आमंत्रण दिले. तो शहराजवळ येऊन पोहोचल्यावर त्याच्याबद्दल आदर दाखविण्यासाठी आपल्या दोन सहकाऱ्यांसमवेत तो त्याला भेटावयास गेला. आपल्याबरोबर अगदी थोडे सेवक घेऊन ते तिघेजण आपल्याला भेटण्यास येत आहेत हे जेव्हा ऐनउल्मुल्क याने पाहिले तेव्हा त्याने विश्वासघाताने त्यांना पकडले आणि त्यांच्या अंगावर जडजड साखळदंड चढविले. दुसऱ्या दिवशी सकाळी राज्याची सूत्रे ताब्यात घेण्यासाठी आपल्या कैद्यांना हत्तीवर घालून शहरात प्रवेश करण्याची त्याने तयारी केली. त्याने जेव्हा शहरात प्रवेश केला तेव्हा त्याला असे आढळून आले की शिबंदीने किल्ल्याचे दरवाजे बंद केले आहेत आणि त्याला प्रतिकार करण्याच्या तयारीत ते आहेत. यावर त्याने आपल्या ताब्यातील कैद्यांना बरोबर न घेताच

झपास्याने माघार घेतली आणि तो आपल्या जहागिरीकडे चालता झाला. इखलासखान आणि त्याचे सहकारी यांची अशा तऱ्हेने अनपेक्षितरित्या सुटका झाली. त्यांनी राज्याची सूत्रे परत आपल्याकडे घेतली परंतु दरबारातील काही अमीरउमरावांनी त्यांना विरोध केल्यामुळे विजापुरात अतिशय अंदाधुंदीची परिस्थिती माजली. परिणामी राज्याच्या शत्रूंना राज्यावर आक्रमण करण्यास यामुळे चेतावणी दिली गेली.

(१४९) यापूर्वी सांगितल्याप्रमाणे अहमदनगरचा सेनापती बेहजाद उल्मुल्क याने आपल्या पराभवानंतर माघार घेतली होती. तो आता वऱ्हाडचा अमीर उलउमरा सय्यद मुर्तजा याच्यासह पुन्हा चाल करून आला. महमद कुली कुतुबशहा याने देखील मुर्तजा निजामशहा याजबरोबर दोस्तीचा करार केला त्याने गोवळकोंड्याहून कूच केले आणि तो त्याच्या सेनापतींना शहादुर्गच्यासमोर येऊन मिळाला. या ठिकाणाला दोस्तांच्या सैन्याने सख्त वेढा दिला. विजापूरमध्ये अंदाधुंदीची परिस्थिती आहे याचा परिणाम आपल्यावर होऊ न देता शहादुर्गच्या सुभेदाराने मोठ्या शौर्याने शत्रूचा प्रतिकार केला आणि बेइमानी करून किल्ला स्वाधीन करण्यासाठी त्याचा फायदा करून देणाऱ्या उत्कृष्ट संधीकडे त्याने पाठ फिरविली. त्याने असे उद्गार काढले की, "माझ्या मानाला मी कधीच वेशीवर टांगणार नाही. माझ्या मानाचा [३] (१५२) परिहार झाल्यास जगातील दुसरी कोणतीही गोष्ट ती भरून काढण्यास असमर्थ ठरेल कारण माझ्या मानाबरोबरच जगामध्ये माझ्या चांगल्या नावाला देखील मला तिलांजली द्यावी लागेल." शहादुर्ग घेण्याचे आपले सर्व प्रयत्न निष्फळ झाल्याचे जेव्हा दोस्तांना दिसून आले तेव्हा त्यांनी वेढा उठवून विजापूरविरुद्ध चाल करून जाण्याचा निश्चय केला. त्यांना असे वाटले की विजापूर येथे मंत्रिमंडळात जी दुफळी आहे त्यामुळे आपले कार्य सिद्धीस जाण्यास मदत होईल. त्यांनी असाही विचार केला की, राजधानी घेण्यात आपल्याला यश मिळाले तर विजापूर राज्याचा इतर मुलूखही लवकर हस्तगत होईल. या विचारानुसार दोस्तांनी शहादुर्ग येथील आपली छावणी मोडली आणि चाळीस हजार घोडेस्वारांनिशी ते विजापूरसमोर दाखल झाले.

(१५०) त्यावेळी विजापुरात दोन-तीन हजारापेक्षा जास्त सैन्य नव्हते. त्यामुळे हबशी सैनिक शहरामध्येच ऐनउल्मुल्क आणि अंकुसखान येईतोपर्यंत दबा धरून बसले. हे दोघेजण त्यानंतर आठ हजार घोडेस्वार घेऊन आले आणि त्यांनी अल्लापूर वेशीपाशी तळ दिला. आपण संख्येने शत्रूपेक्षा कमी आहोत याची तमा न बाळगता त्यांनी शत्रूबरोबर वारंवार चकमकी दिल्या. सरतेशेवटी मुसळधार पावसामुळे शहराची वीस गज भिंत कोसळली. हबशी प्रमुखांच्या वर्तनाचा तिरस्कार वाटून ऐन-उल्मुल्क आणि अंकुसखान हे त्याच रात्री शत्रू पक्षाला जाऊन मिळाले. दोस्तांनी आता शहरावर हल्ला चढविण्याचा निश्चय केला. परंतु बेहजाद उल्मुल्क याला आपल्यावर अग्रस्थान दिल्यामुळे सय्यद मुर्तजा हा नाखूष झाला होता. त्याने या बेताची ताबडतोब अंमलबजावणी होण्यास प्रतिरोध केला. त्यामुळे विजापूरच्या सैनिकांना भिंतीला

पडलेले खिंडार बुजविण्यास अवधी मिळाला. अखेर जेव्हा हबशी प्रमुखांना असे आढळून आले की, आपला हुकूम मानण्यास प्रमुख उमराव आणि अधिकारी तयार नाहीत आणि त्यामुळे सुलतानाच्या मदतीला येण्यास ते कांकू करीत आहेत तेव्हा त्यांनी चांदबिबीकडे असे निवेदन केले की, "आपण ज्या व्यक्तीची नेमणूक कराल त्या व्यक्तीच्या हातात आम्ही आमची सत्ता सोपविण्यास तयार आहोत. कारण आम्ही राजनिष्ठ आहोत आणि राज्याची भरभराट व्हावी अशी आमची इच्छा [३](१५३) आहे. परंतु या गोष्टी आमच्या हातून पार पडू शकत नाहीत याचे कारण दरबारातील इतर अमीरउमरावांना आमच्याबद्दल वाटणारा मत्सर हे आहे."

(१५१) त्यांनी केलेल्या या निवेदनावर विसंबून चांदबिबीने शहा ताहीर याचा मुलगा शहा अबुल हसन याला **अमीर जुमला** या [३२७८] पदाची वस्त्रे दिली. त्याने ताबडतोब कर्नाटकच्या बर्गी प्रमुखांकडे जासूद पाठवून त्यांना आपल्या कामगिरीवर हजर रहाण्यासाठी उत्तेजनपर असे हुकूम दिले. शहा ताहीरच्या घराण्याबद्दल सय्यद मुर्तजा याला अतिशय आदर होता. त्यालाही अबुल हसन याने पत्र लिहून विजापूरचा मुलूख सोडून जाण्याबद्दल दोस्तांचे मन वळविण्यासंबंधी सल्ला दिला. त्याबरोबरच त्याने अशी धमकी दिली की, जर का त्याने याप्रमाणे केले नाही तर लवकरच जेव्हा बर्गी लोक सुलतानाला येऊन मिळतील तेव्हा त्यांच्या माघारीचा मार्ग तोडला जाईल. वऱ्हाडचा सेनापती सय्यद मुर्तजा याला मनापासून असे वाटत होते की कुतुबशहा आणि बेहजाद उलमुल्क यांच्या अधिपत्याखाली दोस्तांनी चालविलेल्या प्रयत्नांना यश येऊ नये. त्यामुळे त्यांना माघार घेण्यास उद्युक्त करण्यासाठी उपाययोजना करण्यास त्याने सुरुवात केली. पहिल्याप्रथम त्याने विजापूरचा पक्ष सोडून दोस्तांना येऊन मिळालेल्या ऐनउल्मुल्क आणि अंकुसखान यांना पत्र लिहून परत विजापूरला जाण्याची शिफारस केली. त्याने असे कळविले की, "इतकी धोक्याची परिस्थिती निर्माण झालेली असताना केवळ सुलतानाचे वजीर आपल्याला आवडत नाहीत या सबबीखाली सुलतानापासून पळून जाणे हे त्यांच्यासारख्यांना शोभत नाही." याप्रमाणे त्याच-दिवशी संध्याकाळी त्यांनी विजापुरात परत प्रवेश केला आणि इब्राहीम आदिलशहा-जवळ आपल्या एकनिष्ठतेची पुन्हा ग्वाही दिली. राज्ययंत्रणेत बदल झाल्याचे जेव्हा अमीरउमराव आणि बर्गी यांना कळले तेव्हा ते बहुतेक सर्व आपापल्या अनुयायां-सहित दरबाराकडे त्वरित निघून आले. अबुल हसन याने प्रामाणिकपणे केलेल्या प्रयत्नामुळे केवळ एक महिन्याच्या आतच वीस हजारापेक्षाही जास्त [३](१५४) सैन्य राजधानीत गोळा झाले. राजधानीतील कारभाराने आता नवीन तऱ्हेचा जोष धारण केला. शत्रूला सताविण्यासाठी आणि त्याची रसद तोडण्यासाठी बर्गी प्रमुखांना नियुक्त करण्यात आले. त्यांनी आपली कामगिरी इतक्या यशस्वीरीत्या पार पाडली की थोड्याच अवकाशात शत्रूच्या छावणीत दुष्काळाची दाट छाया पसरली आणि विजापूरवर स्वारी केल्याबद्दल त्यांना पश्चात्ताप झाला.

(१५२) दिवसेंदिवस वेढा देणाऱ्या सैन्यातील विपन्नावस्था वाढू लागली. तेव्हा यांतून मार्ग काढण्यासाठी कोणत्या उपाययोजना कराव्या हे ठरविण्यासाठी त्यांनी खलबते केली. सरतेशेवटी असे ठरविण्यात आले की प्रत्येकाने आपापल्या फौजा विभागाव्या. कुतुबशहाने कुलबर्ग्याकडे कूच करून जावे आणि बेहजाद उल्मुल्क आणि सय्यद मुर्तजा यांनी शहादुर्गला पुन्हा वेढा द्यावा. याप्रमाणे त्यांनी एकाएकी विजापूर समोरून मुक्काम हलविला. परंतु काही विशिष्ट घटना घडल्यामुळे निजामशहाचे सैन्य वाटेत कऱ्हाड आणि मिरज या जिल्ह्यात लुटालूट करीत अहमदनगरकडे परतले. या घटनांचा उल्लेख या पुढच्या वृत्तान्तात करण्यात येईलच. इकडे महमद कुली कुतुबशहा याने आपला सेनापती मुस्तफाखान याला इब्राहीम आदिलशहाच्या काही जिल्ह्यांचा पाडाव करण्यासाठी सैन्याची एक तुकडी देऊन पाठीमागे ठेवले आणि तो स्वतः गोवळकोंडा येथे परतला. जवळजवळ तीन महिन्यांनंतर दिलावरखानाच्या अधिपत्याखाली विजापूरहून पाठविण्यात आलेल्या सैन्याच्या एका तुकडीने मुस्तफाखानाचा पूर्णपणे पराजय केला. या विजयाबरोबर न थांबता दिलावरखानाने गोवळकोंड्याच्या वेशीपर्यंत शत्रूचा पाठलाग केला आणि वाटेत भरपूर लूट जमा केली.

(१५३) विजापूर शहराला वऱ्हाड, अहमदनगर आणि गोवळकोंडा या राज्यांच्या सुलतानांच्या एकत्र झालेल्या सैन्यांचा जवळजवळ बारा महिने वेढा पडला होता. या कालावधित शहराच्या भिंतीला एक मोठे खिंडार पाडण्यात आलेले होते. शहरातील शिबंदीची बंडाकडे प्रवृत्ती झुकली होती, तर साऱ्या राज्यात अंदाधुंदीने धुमाकूळ घातला होता. अशा परिस्थितीत माझे असे म्हणणे आहे की, केवळ एका माणसाच्या अतीव प्रयत्नामुळे विजापूरच्या राजघराण्याचा बचाव झाला [३] (१५५) यावर कोणाचाही विश्वास बसणार नाही हे मी जाणतो. किंबहुना ही गोष्ट अशक्यप्राय आहे असेच सर्वजण म्हणतील. परंतु प्रत्यक्षात ही वस्तुस्थिती होती आणि तिला कारण असलेली व्यक्ती म्हणजे शहा अबुल हसन ही होय. त्याने दोन-तीन महिन्यांच्या कालावधित वीस हजार घोडेस्वारांचे सैन्य उभारून युद्धासाठी सज्ज केले, आणि त्यानंतर एकच महिन्याने त्याने शत्रूवर हल्ला केला आणि त्याला वेढा उठविण्यास भाग पाडले. एवढेच नव्हे तर दोस्तांपैकी एकाच्या सैन्याचा पाठलाग त्याच्या राजधानीच्या वेशीपर्यंत केला आणि त्याच्यापासून एकशेपन्नास हत्ती आणि इतर भरपूर लूट आपल्या ताब्यात घेतली. कुतुबशाही सैन्याच्याविरुद्ध केलेल्या यशस्वी मोहिमेवरून दिलावरखान माघारी फिरला तेव्हा तो गर्वाने इतका चढून गेला की, वजिराचे पद आपल्याला मिळावे अशी आकांक्षा त्याच्या मनात निर्माण झाली. आपला हेतू सिद्धीस जावा यासाठी त्याने विजापूरच्या किल्ल्याचा किल्लेदार हैदरखान याला आपल्याकडे वळवून घेतले आणि राज्याचा वजीर इखलासखान याला पकडण्याचा मनसुबा रचला. किल्ल्यामध्ये सुलतानाचे वास्तव्य असे. आपला बेत

सिद्धीस नेण्याची जेव्हा पूर्णपणे तयारी झाल्याचे त्याला दिसून आले तेव्हा त्याने झपाट्याने राजधानीकडे कूच केले. त्याने अल्लापूर वेशीजवळ आपली छावणी दिली. इखलासखानाकडे त्याने वारेमाप स्तुती करणारी पत्रे आणि त्याच्याबद्दलच्या एकनिष्ठतेची ग्वाही देणारे इतके खलिते पाठविले की, इखलासखान स्वतःविषयी पूर्णपणे बेसावध राहिला. शहर आणि राजवाडा यांच्या संरक्षणाची योग्य ती तरतूद करण्याचे कामीही त्याच्या हातून कुचराई झाली. एके दिवशी इखलासखान हा किल्ल्यातील आपल्या निवासस्थानी विश्रांती घेत असताना दिलावरखानाने आपले मुलगे आणि बरोबर सातशे घोडेस्वार आणि पंधरा हत्ती घेऊन अचानक शहरात प्रवेश केला. तो सरळ राजवाड्याकडे निघाला. पूर्वी दिलेल्या वचनाप्रमाणे हैदरखानाने त्याला राजवाड्यात प्रवेश दिला. यानंतर त्याने सुलतानाची भेट घेतली आणि सर्व दिशांना आपले रक्षक सैनिक पहाऱ्यावर ठेवले. काही काळानंतर इखलासखानाने चार हजार [३] (१५६) सैनिक घेऊन वेशीकडे चाल केली. परंतु तटावरून झालेल्या तोफांच्या भडिमारामुळे त्याला काही अंतरापर्यंत माघार घ्यावी लागली. आता त्याने किल्ल्याची नाकेबंदी केली, आणि ती चार महिन्यापर्यंत चालविली. परंतु त्याचा प्रमुख अधिकारी बलिलखान हा त्याच्या बहुसंख्य अनुयायांसहित त्याचा पक्ष सोडून निघून गेला. अशा परिस्थितीत पळून जाणे त्याला अपमानास्पद वाटले. त्याच्या राहत्या घरातच दिलावरखानाने त्याला कैद केले. त्याने दाखविलेली मेहेरनजर आणि दयाळूपणा यांचा दिलावरखानाला पूर्ण विसर पडला. त्याने कृतघ्नपणे त्याचे डोळे काढले आणि त्याला बंदिस्त केले. याप्रसंगी दोन्ही बाजूच्या सैनिकांकडून शहरामधील रहिवाशांना खूपच त्रास झाला आणि तोफखान्याच्या भडिमारामुळे शहरातील उत्तमोत्तम इमारतींचा नाश झाला.

(१५४) राजप्रतिनिधी म्हणून नेमणूक झाल्यावर दिलावरखानाने दरबारातील अमीरउमरावांशी संधान बांधून त्यांना आपल्या बाजूकडे वळविण्याचा प्रयत्न केला. त्याचप्रमाणे राज्यातील मोठमोठ्या जागा आपल्या नातेवाईकांना आणि विशेषतः आपल्या मुलांना देऊन आपल्या पक्षाचे बळ वाढविण्याचाही त्याने प्रयत्न केला. सुलतानाच्या खाजगीतल्या सर्व जागा त्याने आपल्या मुलांकडे सोपविल्या. दिलावरखानाला मिळालेल्या यशाचा मोठा वाटा त्याच्याकडे पळून आलेल्या बलिलखानाकडे होता. त्याला त्याने आपला मुलगा म्हणून मानले. त्याने फक्त शंभर परदेशी मुसलमान आणि साठ हबशी चाकरीमध्ये ठेवले, आणि बाकीच्या सर्वांची राज्यामधून हकालपट्टी केली. विजापूर राज्याचा बचाव करण्यात शहा अबुल हसन याचा अतिशय मोठा वाटा होता. इखलासखानाने पूर्वी विजापूरला वेढा दिला होता. त्यानंतर एका डोंगरी किल्ल्यावर अबुल हसन त्याला कैदी म्हणून पाठविण्यात आले होते. दिलावरखानाने त्याला प्रथम आंधळे केले आणि नंतर त्याला ठार मारले. मरहूम अली आदिलशहाच्या मर्जीतील हाजी बशीर याचीही त्याने अशीच वाट लावली. राजप्रतिनिधी चांदबिबी हिची सत्ता देखील त्याने पूर्णपणे नामशेष केली.

परिणामी दरबारातील कोणीही तिच्या आज्ञांना मान देईनासा झाला. दिलावरखानाने आदोनीच्या किल्ल्याचा सुभेदार घालिबखान याला मोठ्या युक्तीने [३] (१५७) आपल्या ताब्यात आणले. त्याने बंड केले होते. घालिबखानाचे त्याने डोळे काढले. त्याने विजापूरात सुनीधर्मपंथाच्या तत्त्वांची स्थापना केली. आठ वर्षेपर्यंत त्याने राज्य कारभाराच्या प्रत्येक बाबीत अनिर्बंध सत्ता आणि प्रभुत्व गाजविले. या काळामध्ये त्याने सरकारच्या उत्पन्नाच्या बाबीत कल्पनातीत भर घातली.

(१५५) आपल्याला सुरक्षितता प्राप्त झाली आहे अशी जेव्हा त्याला खात्री पटली तेव्हा त्याने पहिल्या प्रथम जी गोष्ट केली ती ही : त्याने बलिलखानाला सैन्य देऊन मलबारच्या राजांकडून थकलेली खंडणीची बाकी वसूल करून आणण्यासाठी रवाना केले. बलिलखानाला जेर्हचा राजा अरसपानाईक हा येऊन मिळाल्यानंतर त्याने कारूरचा राया शंकर नाईक याच्याविरुद्ध खंडणी देण्यास त्याने नकार दिल्याबद्दल चाल केली. वेढा चालू असताना एके दिवशी रात्री बलिलखान हा तोफांच्या मोर्चांची पहाणी करण्याकरिता गेला असताना दुर्दैवाने शत्रूच्या सैनिकांच्या एका तुकडीकडून पकडला गेला. त्याला किल्ल्यावर नेण्यात आले आणि जडजड साखळदंड चढवून त्याची बंदिवासात रवानगी करण्यात आली. आपला सेनापती नाहीसा झाल्याचे पाहून त्याच्या सैनिकांनी वेढा उठविला आणि वेगवेगळ्या दिशांना ते पांगले. काही काळा-नंतर बलिलखानाने आपल्या पहारेकऱ्यांना आणि किल्ल्यावर गवत विकणाऱ्याला मोठ्या बक्षिसाची लालूच दाखवून आपली सुटका करण्याचे कामी मदत करण्याबद्दल त्यांची मने वळविली. गवत विकणाराने गवताच्या एका भाऱ्यामध्ये त्याला छपवून आपल्या खांद्यावरून त्याला किल्ल्याबाहेर नेले. सोयीस्कर अशा जागी आल्यानंतर बलिलखान आपल्या अंगावरील साखळदंड तोडून टाकण्यात यशस्वी झाला. त्याने तेथून मोठ्या घाईने विजापूरच्या सरहद्दीकडे कूच केले. तेथे सुरक्षितपणे येऊन पोहो-चल्यानंतर त्याने एक घोडा मिळविला आणि तो बंकापूरकडे निघाला. तेथून त्याने आपल्या सुटकेची हकिकत दिलावरखानाकडे कळविली. शंकर नाईकाचा सूड घेण्यासाठी सैन्याची तुकडी पाठविण्याबद्दलही त्याने त्याला विनंती केली. परंतु त्यावेळी तरी त्या दिशेने आक्रमणाचा कोणत्याही दृष्टीने प्रयत्न करण्यास त्याने सपशेल [३] (१५८) नकार दिला.

(१५६) हिजरी ९९२ / इ. स. १५८४ } त्याचवर्षी मुर्तजा निजामशहाबरोबर मैत्रीचा तह करावा यासाठी दिलावरखानाने अहमदनगरच्या दरबारी आपल्या वकिलांची रवानगी केली. हिजरी ९९२ या वर्षी मुर्तजा निजामशहाने आपला मुलगा राजपुत्र हुसेन याच्यासाठी इब्राहीम आदिलशहाची बहीण खुदिजा सुलताना हिला मागणी घातली. आदिलशहाने आपली सम्मती दिल्यावर कासीमबेग हा राजकन्येचे स्वागत करण्यासाठी आणि तिला अहमदनगरला घेऊन जाण्यासाठी चारशे घोडेस्वारांची एक तुकडी घेऊन विजापुरात येऊन दाखल झाला. चार महिन्यांच्या

कालावधीनंतर राजकन्येने मोठ्या थाटामाटाने विजापूर सोडले. तिची आत्या चांदबिबी हिला आपला भाऊ मुर्तजा निजामशहा याला भेटण्याची इच्छा झाल्यामुळे तिनेही राजकन्येबरोबर अहमदनगरकडे प्रयाण केले.

(१५७) हिजरी ९९५ इ. स. १५८६ } हिजरी ९९५ या वर्षी सुलतान इब्राहीम आदिलशहा हा वयात आला. परमेश्वराने घालून दिलेल्या नियमाप्रमाणे परमेश्वराचा प्रेषित महमद पैगंबर याने म्हटलेच होते; 'वंशाची वृद्धी आणि वाढ करा.' म्हणून राज्याच्या प्रमुखांना असे वाटले की, सुलतानाने आता विवाह करावा. ह्या कारणास्तव भागानगर या राजधानीच्या शहरी महमद कुली कुतुबशहाची बहीण राजकन्या मलिका जहान हिला मागणी घालण्यासाठी रवाना करण्यात आले. भागानगरला त्या नंतरच्या काळापासून हैद्राबाद असे म्हणतात. या नाजूक कामगिरीवर ख्वाजा तिल्लाबेग सिराजी याची रवानगी करण्यात आली. वाटेमध्ये प्रत्येक मुक्कामावर सुलतानाच्या हुकुमाने त्याची उत्तम तऱ्हेने बडदास्त ठेवण्यात आली. भागानगर येथे त्याचे मोठ्या सन्मानाने स्वागत करण्यात आले. वरील गोष्ट अहमदनगरचा मुर्तजा निजामशहा याच्या संमतीवाचून करण्यात आल्यामुळे तो इतका संतापला की त्याची संमती घेतल्याशिवाय राजकन्येची आपण रवानगी करू नये हे शहाणपणाचे होईल असा महमद कुली कुतुबशहाने [३] (१५९) विचार केला. असे करण्यास तो विशेषकरून उद्युक्त झाला याचे कारण मरहुम इब्राहीम कुली कुतुबशहा याने आपल्या मृत्युशय्येवर आपल्या मुलाला, मुर्तजा निजामशहा याची संमती घेतल्यावाचून मलिका जहान हिचा विवाह करू नये अशी आज्ञा केली होती. विजापूरचा वजीर आणि राजप्रतिनिधी दिलावरखान यांची अशी समजूत झाली की, राजकन्येची जी अडवणूक झाली आहे तिला मुर्तजा निजामशहा हा कारण आहे आणि म्हणून त्याने विजापूरचे सैन्य घेऊन अहमदनगरच्या सरहद्दीच्या दिशेने चाल केली. मुर्तजा निजामशहा हा बऱ्याच काळापासून राजकारणातून निवृत्त झाला होता. दिलावरखान हा औसाच्या किल्ल्याजवळ येऊन पोहोचला. तेव्हा त्याला असे वाटले की, विजापूरकडून झालेल्या या आक्रमणाला आपल्या वजिरांचे वर्तन कारणीभूत असावे. या समजुतीने त्याने सलाबतखानाला बंदिस्त केले आणि कासीम-बेगची त्याच्या जागेवर नेमणूक केली. कासीमबेग याने अहमदनगरचा प्रदेश सोडून देण्याबद्दल दिलावरखानाचे मन वळविले. विजापूरच्या सैन्याने त्यानंतर महमद कुली कुतुबशहा याच्या राज्याकडे चाल केली. शांतता राखली जावी म्हणून कुतुबशहाने आपल्या बहिणीची रवानगी इब्राहीम आदिलशहाकडे केली.

(१५८) हिजरी ९९६ इ. स. १५८७ } मुर्तजा निजामशहाचे डोके फिरले आहे अशी बराच काळपर्यंत समजूत होती. हिजरी ९९६ या वर्षी त्याच्या वर्तनात उघडउघड वेडेपणाची चिन्हे दिसून येऊ लागली. त्याने आपला मुलगा मिरान हुसेन याचा जीव घेण्याचा प्रयत्न केला. यावर अहमदनगरचा

वजीर मिर्झाखान याने मुर्तजा निजामशहाला कैद करण्याचे कामी मिरान हुसेन याला मदत करणे योग्य आहे असा विचार केला. हा बेत सिद्धीस जावा म्हणून त्याने दिलावरखानाला मदतीची विनंती केली. त्याने इब्राहीम आदिलशहाला घेऊन विजापूरहून कूच केले परंतु तो अहमदनगरपर्यंत येऊन पोहोचण्यापूर्वीच मिरान हुसेन याने आपल्या बापाला पदच्युत केले होते. इब्राहीम आदिलशहाने मिरान हुसेनचे [३] (१६०) राज्यावर बसल्याबद्दल अभिनंदन केले. त्याने मिरान हुसेन आणि त्याची बायको म्हणजे आपली बहीण या दोघांबरोबर आपली मुलाखत व्हावी अशी इच्छा प्रकट केली. या कारणास्तव अहमदनगर शहरापासून काही मैल अंतरावर त्याने आपला मुक्काम ठेवला. परंतु त्याला जेव्हा कळले की, हुसेन निजामशहाने आपल्या बापाला प्रथम कैद करून नंतर त्याला हालहाल करून ठार मारले आहे तेव्हा त्याला इतकी दहशत बसली की त्याने हुसेन निजामशहाचे तोंडही न बघण्याचा निश्चय केला. त्याने मिर हुसेन कुर्द याला हुसेन निजामशहाकडे पाठविले. मीर हुसेनची स्पष्ट वक्ता म्हणून प्रसिद्धी होती. आदिलशहाने त्याच्याबरोबर हुसेन निजामशहाला सांगण्यासाठी पुढीलप्रमाणे निरोप दिला: " मी विजापूरहून कूच केले ते निव्वळ तुम्हाला सिंहासनावर बसविण्याच्या हेतूनेच ! त्याचप्रमाणे तुमच्या वडिलांनी एखाद्या किल्ल्यावर निघून जावे आणि आपला काळ धार्मिक चिंतनात व्यतीत करावा म्हणून त्यांना भाग पाडावे असाही माझा हेतू होता. परंतु जेव्हा मला असे कळले तुम्ही आपल्या वडिलांना दुष्ट रितीने ठार मारले आहे तेव्हा मी तुमची भेट घेण्याचा बेत रहित केला. कदाचित मी तेथेच राहिलो असतो तर आक्रमण करण्याचा माझा हेतू आहे अशी लोकांची समजूत झाली असती म्हणून मी मनाशी असा विचार केला की, तुमच्या अपराधाबद्दल सूड घेण्याचे काम त्या परमेश्वरावरच सोपवावे आणि आपण आपल्या राज्याकडे निघून जावे." अशा तऱ्हेचा निरोप पाठविल्यानंतर इब्राहीम आदिलशहा विजापूरला परतला. तेथून त्याने मलबारच्या राजाकडून खंडणीची थकलेली बाकी वसूल करण्यासाठी बलिलखानाची बारा हजार घोडेस्वार देऊन रवानगी केली. त्यांनी खंडणी देण्याचे नाकारल्यास त्यांचे किल्ले जिंकून घेण्याची आज्ञा त्याने बलिलखान यास दिली.

(१५९) वरील गोष्टीला जेमतेम एक वर्ष लोटले असेल नसेल तोच हुसेन निजामशहाचा खून झाला आणि जमालखान नावाच्या एका व्यक्तीकडे राज्याची सर्व सूत्रे आली. अहमदनगरमध्ये माजलेल्या या गोंधळाचा फायदा घेण्यासाठी अहमदनगरवर चाल करून जाण्याचा सल्ला दिलावरखानाने इब्राहीम आदिलशहाला दिला. त्यानुसार बलिलखानाला मलबारहून तावडतोब परतण्याचा [३] (१६१) हुकूम देण्यात आला. हिजरी ९९७ या वर्षी सुलतानाने विजापूरहून कूच केले.
हिजरी ९९७ इ. स. १५८८ } बलिलखानाच्या बरोबर आपल्या सैन्याचा मिलाफ होईल या आशेने दिलावरखानाने आपल्या फौजेला शहादुर्ग येथे जवळजवळ १ महिना थांबवून धरले. त्या अवधित बलिलखान हा न आल्यामुळे त्या ठिकाणी

अधिक काळ थांबणे धोक्याचे आहे असा दिलावरखानाने विचार केला आणि त्याने अहमदनगरच्या दिशेने कूच केले. दरम्यान जमालखानाने इस्माईल निजामशहाला बरोबर घेऊन पंधरा हजार घोडेस्वार, पुष्कळ पायदळ आणि तोफखाना यासहित दिलावरखानाशी मुकाबला करण्यासाठी चाल केली. दोन्ही फौजा बराच काळपर्यंत चकमक न होता समोरासमोर ठाण मांडून उभ्या होत्या. सरतेशेवटी तहासाठी बोलणी करणे हेच योग्य आहे असा जमालखानाने विचार केला. "जर का इब्राहीम आदिलशहाची बहीण म्हणजेच हुसेन निजामशहाची विधवा स्त्री खुदिजा हिला विजापूर येथे इब्राहीम आदिलशहाकडे पाठविण्यास तयार असाल तर आणि लढाईचा झालेला खर्च अहमदनगर दरबार देण्यास कबूल असेल तर आपण तहाच्या योजनेला मान्यता देऊ," असे दिलावरखानाने कळविले. यावर यत्किंचितही विलंब न लावता जमालखानाने राजकन्येची, तिची सर्व मालमत्ता आणि हिरे आणि त्याशिवाय भरपूर द्रव्य देऊन पाठवणी केली. त्याबरोबर दिलावरखानाने आपल्या फौजा माघारी नेल्या. त्याच दिवशी बलिलखान दिलावरखानाला येऊन मिळाला. त्याच्या उपस्थितीची आता जरुरी नव्हती. त्याने मलबारमधील कटकटी जवळजवळ मिटवत आणलेल्या होत्या. साहजिकच त्याला परतण्याची आपण उगीचच आज्ञा दिली असे दिलावरखानाला वाटले. कारण त्याच्या येण्यामुळे तेथील परिस्थिती परत बिघडली.

(१६०) बलिलखानाला येण्यासाठी जो विलंब लागला होता त्याचा दिलावरखानाला संताप आला. बलिलखानाने हा विलंब हेतुपुरस्सर केला असे दिलावरखानाला वाटले. बलिलखानाने खंडणी म्हणून ज्या वस्तू बरोबर आणल्या होत्या त्यांचे त्याने कमी मूल्यमापन केले, आणि त्याच्याबरोबर सुलतानाला भेटण्यासाठी समक्ष आलेल्या मलबारमधील राजांकडून त्याने उरलेल्या खंडणीच्या बाकीची मागणी केली. बलिलखानाची अधिक मानखंडना करण्यासाठी त्याने सुलतानाच्या समक्ष, [३] (१६२) "तू जाणूनबुजून सुलतानाच्या छावणीत हजर राहण्याची घाई करण्याबद्दलचा हुकूम पाळला नाहीस," असा त्याच्यावर आरोप केला. सुलतानाचे मत आपल्याविषयी चांगले आहे याची बलिलखानाला खात्री होती म्हणून त्याने धिटाईने उत्तर दिले की, "कोणत्याच अपराधाबद्दल मी दोषी नाही, आणि सुलतानासमक्ष हजर होण्यास अपरिहार्य एवढाच विलंब मला लागलेला आहे." तो पुढे असेही म्हणाला की, "खंडणीच्या बाकीदाखल मोठी रकम मला ताबडतोब मिळावयाची होती अशा वेळी मला परत फिरण्याचा हुकूम झाला आहे असे जर मी लगोलग जाहीर केले असते तर तेवढ्या रकमेची भरपाई खजिन्यात झाली नसती. त्याशिवाय फौजेला अधिक अडचणी सहन कराव्या लागल्या असत्या त्या वेगळ्याच! मला तर असे म्हणावयाचे आहे की, शत्रूविरुद्ध अचानक चाल करून जाण्यास तुम्ही सुलतानांना जे भाग पाडलेत त्यासाठी माझ्याऐवजी तुम्हासच दोष दिला पाहिजे. तुम्ही जर आणखी पंधरा दिवस शहादुर्ग येथे मुक्काम करून राहिला असतात तर मलबारचे सैन्य तुम्हाला येऊन मिळाले असते

आणि निजामशहाच्या मुलुखावर आपल्याला यशस्वीपणे स्वारी करता आली असती. असे जरी असले तरी माझ्या हातून घडलेल्या चुकांची कबुली देण्याची माझी तयारी आहे आणि माझ्या हातून जे काही गुन्हे घडले असतील त्यासाठी सुलतानांच्या कृपाळू पायांशी मी लोळण घेईन." बलिलखानाच्या धिटाईच्या बोलण्यामुळे दिलावरखानाला आपल्या प्रतिष्ठेला तडा गेला आहे असे वाटले. परंतु या गोष्टीची आपण आताच दखल घेतली तर त्यामधून निष्कारण कटकटी उद्भवतील असा विचार करून त्याने स्वतःची नाखुषी मनातच ठेवली. परंतु वरवर मात्र त्याने प्रशंसेचा आव आणत सुलतानाला असे म्हटले की, "बलिलखान हा राजनिष्ठ सेवक आहे आणि त्याने मोठी कामगिरी पार पाडलेली आहे. त्याला मुख्य सैन्याला येऊन मिळण्यास जो वेळ झाला त्याबद्दल पट् शकतील अशी कारणे आहेत. म्हणून माझी आपल्याला विनंती आहे की, आपण त्याला क्षमा करावी आणि आपल्या खुषीदाखल म्हणून त्याचा सन्मान करावा." ह्या विनंतीला सुलतानाने त्वरित आपली संमती दिली आणि एक भारी पोषाख देऊन त्याचा सन्मान केला. दरबार बरखास्त झाल्यानंतर दिलावरखानाने बलिलखानाला वेगळे [३](१६३) आपल्या तंबूकडे नेले आणि त्याचे भरपूर आदरातिथ्य करून व्यवस्थित पाहुणचार केला. आपल्या मागील वर्तनाबद्दल दिलावरखानाने बलिलखानाची क्षमा मागून असे म्हटले की, " सर्व लोकांना माहीत आहे की, तुला मी माझ्या मुलासारखे मानले आहे. तेव्हा सरकारी बाबीत जर का मी तुझ्याशी वागताना इतरांइतकाच कडकपणा जर दाखविला नाही तर मी माझ्या बाजूकडील लोकांबाबत पक्षपातीपणाची वागणूक करतो असा माझ्यावर आरोप केला जाईल." यानंतर अरसपा नाईक याचा मुलगा आणि त्याचप्रमाणे सुलतानाला भेटण्यासाठी बलिलखानाबरोबर आलेले मलबारमधील अनेक राजेरजवाडे यांना मानाचा पोषाख बहाल करण्यात आला आणि आपापल्या देशाकडे जाण्यासाठी त्यांची सन्मानपूर्वक रवानगी करण्यात आली. दिलावरखानाने आपल्या ढोंगीपणाच्या वागणुकीने बलिलखानाच्या मनातील आपल्याबद्दल आलेला संशय दूर केला. परिणामी तो शूर सेनापती स्वतःच्या सुरक्षिततेबद्दल बेफिकीर राहिला. विजापूरचे सैन्य परतल्याला आता काही महिन्यांचा अवधी लोटला होता. इखलासखानाच्या काळात बलिलखानाने दिलावरखानाप्रीत्यर्थ जी थोर कामगिरी बजावली होती, तिचा आता दिलावरखानाला पूर्ण विसर पडला. त्याने विश्वासघाताने बलिलखानाला कैद करविले आणि सुलतानाला कळू न देता त्याला आंधळे केले. या गोष्टीमुळे जरी सुलतानाला संताप आला तरी तो दिलावरखानाच्या इतका काबूत होता की, स्वतःला आलेला संताप उघड करून दाखविण्याचे धाडसही त्याला झाले नाही. परंतु या सहनशक्तिपलीकडे गेलेल्या गुलामगिरीच्या परिस्थितीतून स्वतःची सुटका करून घेण्याची संधी लवकरच त्याला मिळाली.

(१६१) हिजरी ९९८) इ. स. १५८९) हिजरी ९९८ या वर्षी सुलतानाने आपल्या वजिराच्या विनंतीवरून विजापूरहून अहमद-

नगरकडे कूच केले. अहमदनगर येथे जमालखानाने बुरहाण निजामशहाला बाजूला सारून त्याच्या मुलाला राज्यावर बसविले होते. अहमदनगरवर चाल करून जाण्याचा त्याचा उद्देश जमालखानाच्या सत्तेचा नाश करण्याचा होता. जमालखानानेही बरेचसे सैन्य जमविले आणि इस्माईल निजामशहाला घेऊन तो सुलतानाच्या सैन्यापासून १६ मैल अंतरापर्यंत येऊन ठेपला. त्याचा उद्देश मात्र सुलतानाच्या सैन्याबरोबर युद्ध करण्याचा नव्हता. अशा परिस्थितीत, दिलावरखानाने तह करण्यास [३] (१६४) संमती द्यावी या हेतूने त्याने मोठमोठे प्रस्ताव देऊन आपल्यातर्फे वकील दिलावरखानाकडे रवाना केले. परंतु दिलावरखानाने कोणत्याही तऱ्हेची बोलणी करण्यास सपशेल नकार दिला. त्याच वेळी जमालखानाचे अनेक अधिकारी त्याचा पक्ष सोडून निघून गेले. जमालखानाने आपल्यावर अचानक हल्ला झाल्यास आपण सुरक्षित राहावे यासाठी तुटीफुटी जमीन आणि उतार सभोवार असलेल्या परिसराच्या ठिकाणी आपल्या छावणीची मजबुती केली. हा परिसर भीमा नदीच्या काठी सुलतानाच्या छावणीपासून काही अंतरावर होता. आपला शत्रू आता दुर्बळ झाला आहे असे समजून आणि विजयाबद्दल खात्री वाटून जमालखानावर हल्ला करण्यासाठी सुलतानाची इच्छा नसताना देखील त्याने कूच केले. त्याच्याबरोबर तीस हजार घोडेस्वार होते. शत्रूला आपण कैद करू शकू याचा त्याला विश्वास होता. जमालखान ज्या ठिकाणी मजबूतपणे ठाण मांडून बसला होता, तेथे येऊन पोहोचल्यावर त्याला आपल्या उतावळेपणाचा पश्चात्ताप झाला. परंतु माघार घेण्याची त्याला शरम वाटली. आपले सर्व सैन्य लवकरच आपल्याला येऊन मिळेल या आशेने त्याने तेथे मुक्काम केला. या सुमारास इब्राहीम आदिलशहाकडून एक अधिकारी येऊन दाखल झाला आणि त्याने असे सांगितले की, "लढाईसाठी सैन्याची अजून सिद्धता झालेली नाही. तेव्हा सुलतानाचा तुम्हाला असा निरोप आहे की तुम्ही लढाईचा विचार तूर्त पुढे ढकला आणि सैन्याची व्यवस्थित जमवाजमव होईतोपर्यंत तेथेच मुक्काम करून राहा." दिलावरखानाने यावर उत्तर दिले की, "मी लवकरच जमालखानाला बंदिस्त करून आपल्या समक्ष घेऊन येईन." याप्रमाणे निरोप पाठविल्यानंतर त्याने तावडतोब शत्रूच्या दिशेने कूच केले. मोठमोठे खड्ड असलेले दलदलीने भरलेले असे मैदान त्याचे सैन्य मोठ्या कष्टाने पार करून गेले. कूच करून जाताना त्यांच्यामध्ये व्यवस्थितपणा अगर कोणतीही व्यूहरचना नव्हती. ते जेव्हा शत्रूच्या आघाडीशी येऊन पोहोचले तेव्हा दिलावरखानाने शत्रूच्या पिछाडीकडून कोणीही पळून जाऊ नये म्हणून आपल्या बर्गी घोडेस्वारांना शत्रूच्या पिछाडीवर हल्ला करण्यासाठी नियुक्त केले. आपण वेढले गेलो आहोत हे जेव्हा जमालखानाने पाहिले तेव्हा आपल्या तलवारीवरच भिस्त ठेवण्याचा त्याने निश्चय केला. त्याने आपल्या सैनिकांना युद्धासाठी दक्ष राहण्याचा हुकूम केला आणि शत्रूला प्राणपणाने प्रतिकार करण्याची तयारी केली. दोन्ही सैन्यांत युद्धाला जेव्हा तोंड लागले तेव्हा ऐन उल्मुल्क, अंकुसखान आणि आलमखान हे आपापल्या तुकड्या घेऊन [३] (१६५)

आणि दिलावरखानाला नाशाच्या खाईत एकटे सोडून धाराशीव येथील सुलतानाच्या छावणीकडे निघून गेले. सुलतान हा दिलावरखानावर नाराज आहे हे माहीत असल्यामुळे त्यांना असे करण्याचे धाडस झाले. दिलावरखानाला या घटनेची काहीच कल्पना नव्हती. तो आपल्या सैनिकांसह इतक्या मर्दुमकीने लढला की त्याने शत्रू सैनिकांत एकच गोंधळ उडवून दिला. यावर त्याचे सैनिक छावणीची लूट करण्यासाठी ठिकठिकाणी पांगले. त्यामुळे जेमतेम दोनशे घोडेस्वार दिलावरखानापाशी राहिले. विजयाचे थोडेसे चिन्ह दिसताच अशा तऱ्हेचे वर्तन करण्याची हिंदुस्थानातील लोकांची पद्धतच होती. शत्रूच्या सैनिकांच्या एका तुकडीने आपला सुलतान इस्माईल निजामशहा याच्या समवेत व्यवस्थितपणे माघार घेतलेली होती. त्यांनी जेव्हा वरील प्रकार बघितला तेव्हा ते हल्ला करण्यासाठी पुनः चालून आले. दिलावरखानाने लढाईची शर्थ केली. परंतु आपला संपूर्ण नाश होणार असे जेव्हा त्यास दिसून आले तेव्हा आपला जीव बचावून जाणे हे अधिक योग्य होय असा विचार करून बरोबर सात माणसे घेऊन त्याने रणांगणातून पळ काढला. या सात मंडळीत मी म्हणजे प्रस्तुत ग्रंथाचा कर्ता होतो. वाटेमध्ये हेरांनी अशी बातमी आणली की, त्याचा पक्ष सोडून गेलेले ऐनउल्मुल्क आदी अधिकारी सुलतानाकडे जाण्यासाठी जलदीने कूच करीत आहेत आणि त्यांचा उद्देश सुलतानापाशी दिलावरखानाचे असलेले वजन नाहीसे करण्याचा आहे. यावर दिलावरखानाने अधिक जलद गतीने कूच करण्यास सुरुवात केली आणि ऐनउल्मुल्क आदी सरदारांच्या अगोदर तो धाराशीव येथे जाऊन पोहोचला. वाटेमध्ये पराजित झालेल्या सैनिकांपैकी तुकड्यातुकड्यांनी त्याला येऊन मिळालेले तीन हजार सैनिक त्याच्याबरोबर होते. विजयी निजामशहाचे सैन्य कदाचित आपला पाठलाग करील म्हणून त्याने सुलतानाला बरोबर घेऊन रातोरात शहादुर्गकडे कूच केले. दुसऱ्या दिवशी सकाळी तो तेथे येऊन पोहोचला. जमालखानाला मिळालेला विजय अनपेक्षित असा होता. या युद्धात त्याला शंभर हत्तींची लूट मिळाली. त्याने धाराशीवच्या दिशेने चाल केली. युद्धामध्ये मला पुष्कळ जखमा झाल्या होत्या आणि अशक्तपणामुळे प्रवास करून जाणे मला शक्य नव्हते. त्यामुळे मी जमालखानाच्या हाती सापडलो. परंतु एका युक्तीचा अवलंब करून मी माझी सुटका करून घेतली. इकडे जमालखानाला कळले की, बुरहाण निजामशहा हा आपले दोस्त खानदेशचा राजा अलिखान आणि वऱ्हाडातील प्रमुख [३] (१६६) अमीर यांच्या सहवर्तमान चाल करून येत आहे. तेव्हा त्याने धाराशीवहून उत्तरेच्या दिशेने चाल केली. त्याच्या पाठोपाठ विजापूरचे सैन्य निघाले आणि त्यांनी त्यांचा जवळजवळ एकशेसाठ मैलांपर्यंत पाठलाग केला. 'मुख्य सैन्यासहित आपण आता थांबावे,' असा इब्राहीम आदिलशहाने विचार केला. त्याने शत्रूची रसद तोडण्यासाठी आणि त्याच्या मार्गात त्याला संत्रस्त करण्यासाठी आपल्या बर्गी घोडेस्वारांच्या तुकडीला शत्रूच्या पाठलागावर धाडण्याचे ठरविले. सुलतानाने यत्किंचितही विलंब न लावता रोहणखेडा घाटाकडे जावे असा दिलावरखानाने आग्रह धरला. या वेळी

त्याचे वर्तन आणि त्याने वापरलेली भाषा यामुळे सुलतानाला आपला अतिशय उपमर्द झाला आहे असे वाटले. इब्राहीम आदिलशहा आता वयात येऊन स्वतः सिद्ध झालेला होता. दिलावरखानाच्या बंधनात सदा सर्वकाळ राहण्याचा त्याला आता कंटाळा आलेला होता. दिलावरखानाचा नाश करून स्वतःची वरील परिस्थितीतून सुटका करून घेण्याचा त्याने निश्चय केला.

(१६२) राजवाड्याचे सर्व अधिकारी आणि सुलतानाच्या रक्षक दलातील सर्व सैनिक यांची दिलावरखानाच्या ठिकाणी निष्ठा होती. आपण आपल्या मनातील इच्छा त्यांना सांगितल्यास ते आपला विश्वासघात करतील अशी सुलतानाला भिती वाटली. याबाबत अतिशय सावधगिरीची उपाययोजना केल्यानंतर सुलतानाने अतिशय क्षुल्लक असलेल्या दोन हिंदू अनुचरांची या महत्त्वाच्या प्रसंगातून पार पडण्यासाठी आपले विश्वासू सेवक म्हणून निवड केली. दिलावरखानाच्या आपल्या संबंधातील अतिशय गर्हणीय अशा वर्तणुकीबद्दल तक्रार करण्यासाठी या दोघांची त्याने अमीर उल्उमराव ऐनउल्मुल्क याच्याकडे गुप्तपणे रवानगी केली. ऐनउल्मुल्क याने, "माझा तुम्हाला भरपूर पाठिंबा आणि साहाय्य आहे," अशा तऱ्हेचे निश्चित अभिवचन उत्तरादाखल पाठविले. वरील दोन हिंदू अनुचरांमार्फत बऱ्याच वाटाघाटी झाल्यानंतर असे ठरले की, एका विशिष्ट रात्री जेव्हा दिलावरखान निद्रिस्त असेल तेव्हा सुलतानाने अचानकपणे एक मैल अंतरावर असलेल्या ऐनउल्मुल्क याच्या छावणीत येऊन दाखल व्हावे. ऐनउल्मुल्क त्याच्या हुकुमाचे अतिशय काटेकोरपणे पालन करणाऱ्या आलमखान आणि अंकुसखान या दोघांनी तेथे त्याला येऊन मिळावे असेही या वाटाघाटीत ठरले. [३] (१६७)

रज्जब १४ हिजरी ९९८ मे ८ इ. स. १५९० — या वचनावर विसंबून राहून हिजरी ९९८ या वर्षाच्या रज्जब महिन्याच्या १४ तारखेच्या रात्री इब्राहीम आदिलशहा हा आपल्या खाजगी महालातून बाहेर पडला आणि कफषदारखान याला एक घोडा आणण्याचा त्याने हुकूम दिला. दिलावरखानाच्या हुकुमाखेरीज वरील गोष्ट करण्याचे धाडस आपल्याला नाही, असे सांगून मोतद्दाराने वरील आज्ञा मान्य करण्यास नकार दिला. कफषदारखान याला ह्या उद्दाम उत्तराचा संताप येऊन त्याने मोतद्दाराला बरेचसे दणके घातले. यावर घोड्यांचा खरारा करणारे तबेल्यातील अनुचर घाबरले, आणि त्यांनी ताबडतोब घोडे आणले. सुलतानाने घोड्यावर स्वार होऊन तंबूतील आपल्या अनुचरांसहित तेथून कूच केले. वाटेत पाहऱ्यावर असलेला त्याच्या दाईचा मुलगा इलियासखान याने इब्राहीम आदिलशहाला या धामधुमीचे कारण विचारले. ही वेळ स्पष्टीकरण करण्याची नाही, परंतु तू जर आमच्याबरोबर आलास तर तुला कारण समजेल, असे उत्तर त्याला मिळाले. त्याने ताबडतोब बरोबर शंभर अधिकउणे स्वार घेऊन सुलतानाबरोबर कूच केले. ऐनउल्मुल्क याच्या छावणीपासून काही अंतर आल्यावर आलमखान, अंकुस-

खान आणि स्वतः ऐनउल्मुल्क हे त्याला येऊन मिळेपर्यंत त्याने त्या ठिकाणी मुक्काम केला. सुलतान कूच करून बाहेर पडल्याची बातमी जेव्हा सर्वत्र पसरली तेव्हा अनेक अधिकारी जवळजवळ तीन हजार सैनिक बरोबर घेऊन त्याला येऊन मिळण्यासाठी रातोरात जलदीने निघाले. त्यांच्यामध्ये मी स्वतः होतो.

(१६२ अ) दिलावरखानाचे वय आता ८० पेक्षाही अधिक होते. त्या रात्री दक्षिणेतील एका सुंदर कुमारिकेच्या उपभोगाचा आनंद घेण्यात तो रममाण झालेला होता. ही तरुणी आपल्याला मिळावी अशी फार काळपासून त्याची इच्छा होती. साहजिकच जेव्हा अनेक दूतांनी सुलतानाच्या पलायनाची बातमी त्याच्या कानावर घालण्यासाठी अनेकवार प्रयत्न केले तेव्हा त्याच्या सेवकाने दिलावर- [३] (१६८) खानाला ही गोष्ट सांगण्याचे नाकारले. कोठच्याही परिस्थितीत आपल्याला त्रास देण्यात येऊ नये असा सक्त हुकूम दिलावरखानाने त्या सेवकाला दिलेला होता. ह्या परिस्थितीमुळे आपले बेत सिद्धीस नेण्यासाठी इब्राहीम आदिलशहाला भरपूर अवधी मिळाला. सूर्योदय होण्याच्या सुमारास दिलावरखानाला त्याच्या सुखस्वप्नातून जागे करण्यात आले. त्याने आपले मुलगे, सहा हजार घोडेस्वार आणि काही हत्ती घेऊन सुलतानाच्या पाठोपाठ कूच केले. आपण नजीक आल्यावर सुलतानाचे दोस्त त्याला सोडून जातील आणि आपल्या ताब्यात पुन्हा पहिल्यासारखे येणे त्याला भाग पडेल अशी त्याला आशा वाटली. जेव्हा सुलतानाच्या छावणीनजीक तो येऊन पोहोचला तेव्हा त्याला प्रतिकार करण्याचा हुकूम सुलतानाने ऐनउल्मुल्क याला दिला. परंतु ऐनउल्मुल्क याने दिलावरखानाकडे गुप्तपणे निरोप पाठवून कळविले की, "तुम्ही जेव्हा सुलतानाला पळवून नेण्याचा प्रयत्न कराल त्या वेळी मी तटस्थ राहीन." या अभिवचनाने दिलावरखानाला अधिक उमेद आली. त्याने आपल्या अनुयायांना काही अंतरावर थांबवून धरले, आणि आपण स्वतः शंभर घोडे आणि चार हत्ती घेऊन सुलतानापाशी आला आणि त्याला उद्देशून म्हणाला की, "रात्रीच्या वेळी कूच करून जाणे हे अतिशय अयोग्य आहे. परंतु मला अशी आशा आहे की, तुम्ही आता छावणीकडे परत याल." या उद्धटपणाचा इब्राहीमला अतिशय संताप आला आणि तो उद्गारला : "या विश्वासघातक्याला कोणी शिक्षा करणारा नाही का ?" यावर शरीरसंरक्षक दलातल्या अदिनाखान नावाच्या एका अधिकाऱ्याने आपला घोडा टाच मारून दिलावरखानापाशी नेला, आणि त्याने त्याच्यावर तलवारीचा एक प्रहार करून त्याला जखमी केली. त्याच्यावर दुसरा वार करण्याच्या तयारीत अदिनाखान होता. तोच हत्यारांवर उजेड पडून त्याची चमक डोळ्यात गेल्यामुळे दिलावरखानाचा घोडा बिथरला आणि आपल्या मागील पायावर उभा राहिला आणि त्याने दिलावरखानाला आपल्या पाठीवरून फेकून दिले. हे होते आहे नाही तोच दिलावरखानाच्या हत्तीचे माहूत त्याच्या आणि अदिनाखानाच्यामध्ये धावून गेले. त्यामुळे दिलावरखानाला आपल्या स्वतःच्या फौजेकडे जाण्यास अवधी मिळाला. त्याने आपल्या सैनिकांना सुलतानाविरुद्ध चाल

करून जाण्याचा हुकूम दिला. परंतु आपल्या सुलतानावर हल्ला करण्यास ते कांकूं करू लागले. इतकेच नव्हे तर त्यांच्यापैकी काहीजण सुलतानाच्या पक्षाला जाऊन मिळाले. दिलावरखानाची मनःस्थिती गोंधळामुळे अतिशय संत्रस्त झाली आणि तो अहमदनगरच्या दिशेने पळून गेला. परंतु त्याचा मुलगा कमालखान याला [३] (१६९) मात्र सुलतानाच्या फौजेने धाराशीव येथे गाठले आणि त्याचा वध केला. याप्रमाणे जेव्हा दैववशात् दिलावरखानाच्या सत्तेचा नाश झाला आणि सुलतानासभोवार पसरलेले अंधुकपणाचे वलय नाहीसे झाले तेव्हा त्याने ऐनउल्मुल्क, आलमखान आणि अंकुसखान यांना मानाचे पोषाख बहाल केले. आपल्या वचनाची पूर्तता काटेकोरपणे करण्यात त्यांना अपयश आल्याचे सुलतानाने मनावर घेतले नाही. वरील घटनेनंतर त्या ठिकाणींच सुलतानाने सिंहासनारोहण केले आणि जाहीररित्या दरबार भरविला. त्या रात्री ज्या ज्या व्यक्तींनी आपल्या निष्ठापूर्ण वागणुकीने कर्तबगारी पार पाडली होती, अशा व्यक्तींना सुलतानाने अतिशय उदार हस्ताने त्यांच्या अपेक्षेपलीकडे बक्षिशी दिली. त्याचप्रमाणे अमीर उमराव आणि सैनिक यांना त्याने भरपूर बक्षिशी देऊन संतुष्ट केले. त्यानंतर सुलतान जेव्हा विश्रांती घेण्यासाठी आपल्या खाजगी महालात आला त्यावेळी घडलेली घटना नमूद करण्यासारखी आहे. दिलावरखान हा हनाफी पंथाचा अनुयायी असल्यामुळे त्याने आपल्या कारकीर्दीत सुन्नी चालीरिती प्रस्थापित केल्या होत्या. परंतु अमीर उमरावांमध्ये अनेकजण कट्टर सुन्नी होते. त्यांनी अधीरेपणाने असे अनुमान काढले की, सुलतान आपला बाप आणि चुलता यांच्याच तत्त्वांचा अंगीकार करून शिया पंथी बनेल. या समजुतीखाली त्यांनी शिया पंथियांच्या पद्धतीप्रमाणे संध्याकाळचे नमाज पढण्यास सुरुवात केली. सुलतानाने त्याच्या शिक्षणकालात हनाफी पंथाचे अनुकरण केलेले होते. त्याने जेव्हा नमाज पढण्यासाठी दिलेली **बांग** ऐकली तेव्हा नमाज पडण्याच्या चालीत झालेल्या बदलाचा त्याला संताप आला, आणि त्याने वरीलप्रमाणे **बांग** घालणाऱ्यांना बंदिस्त करण्याचा हुकूम दिला. परंतु ह्या बदलाचे कारण जेव्हा त्याला सागण्यात आले तेव्हा सुन्नी अमीर-उमरावांच्या या अचानक पंथपरिवर्तनाचे त्याला हसू आले. यामुळे तो अनेकवार त्यांचा उपहास करी, आणि त्यांना राजकारणी शिया या नावाने संबोधे. त्याने प्रार्थना कशी करावयाची याबाबत आपापल्या मताप्रमाणे वर्तन करण्याचे प्रत्येकाला स्वातंत्र्य दिले. त्याचा पूर्वज युसूफ आदिलशहा याच्या काळात दोन्ही पंथियांना आपापल्या [३] (१७०) मताप्रमाणे धार्मिक रीतीरिवाज पाळण्याची जशी मुभा होती, तशीच मुभा त्याने आता शिया आणि सुन्नी पंथियांना दिली.

(६६३) दिलावरखानाची हकालपट्टी केल्यावर काही काळाने जमालखानाचा पराभव झाल्याची आणि बुरहाण निजामशहा गादीवर बसल्याची खबर आली. इब्राहीम आदिलशहाने या प्रसंगाबद्दल त्याचे अभिनंदन करणारी पत्रे पाठविली. आता लढाईच्या मैदानात सज्ज राहण्याचे कारण न उरल्यामुळे सुलतान हा विजापूरला

परतला. तेथे त्याने राज्यकारभाराच्या निरनिराळ्या बाबीत व्यवस्था आणण्याचे कामी स्वतःला वाहून घेतले. त्याने हे कार्य इतक्या न्यायाने, दयाबुद्धीने, आणि शहाणपणाने पार पाडले की, यापूर्वी सहन करावा लागलेला त्रास सर्वसामान्य जनता विसरली. दिलावरखानाच्या बंधनातून आपल्या सुलतानाची अतिशय सुखकाररितीने सुटका झाली याबद्दल परस्परांचे अभिनंदन करण्यासाठी जणूकाही त्यांना संधी मिळाली.

(१६४) दिलावरखान जेव्हा अहमदनगरकडे पळाला तेव्हा बुरहाण निजामशहाने त्याचा आदरपूर्वक सत्कार केला. त्याने दिलावरखानाची आपल्या उमरावात भरती केली आणि सोलापूर व शहादुर्ग ह्या किल्ल्यांचा पाडाव करण्यासाठी त्याला नियुक्त केले. इब्राहीम आदिलशहाच्या नजरेस ही गोष्ट आल्यानंतर त्याने आपले वकील बुरहाण निजामशहाकडे पाठवून अशी विनंती केली की, "बंडखोर दिलावरखान याला आणि जमालखानाने त्याच्यापासून जे हत्ती पाडाव केले होते त्यांना माझ्याकडे आपण लावून द्यावे." इब्राहीम आदिलशहाची मागणी पुरी करण्याचे ऐवजी बुरहाण निजामशहाने इब्राहीम आदिलशहाने पूर्वी केलेले सर्व उपकार विसरून जाऊन युद्धाची तयारी (जमादी उस्सानी हिजरी १००० { मार्च इ. स. १५९२) केली. दिलावरखानाच्या चिथावणीवरून हिजरी १००० वर्षांच्या जमादी उस्सानी महिन्यात त्याने विजापूरच्या सरहद्दीच्या दिशेने चाल केली. सरहद्द ओलांडून त्याने पुढे कूच केले आणि वाटेतील सर्व मुलूख उद्ध्वस्त केला. मंगळवेढा येथे येऊन पोहोचल्यानंतर आपल्याला प्रतिकार करण्यासाठी रणांगणात कोणतेही सैन्य पाठविण्यात आले नाही हे जेव्हा बुरहाण निजामशहाला दिसून आले तेव्हा त्याला असा संशय आला की, विजापूरच्या अंतर्भागात खूप दूरपर्यंत आपण चाल करून जावे, याकरिता इब्राहीम [२] (१७१) आदिलशहाने ही कोणती तरी क्लृप्ती योजलेली असावी. त्यामुळे माघार घेण्याचा विचार त्याच्या मनात आला. परंतु भीमा नदीपर्यंत कूच करून जाण्यासाठी दिलावरखानाने त्याच्यावर दडपण आणले. तेथे त्याने मुक्काम केला आणि तेथे मोडक्यातोडक्या स्थितीत असलेला एक किल्ला बघून त्याची दुरुस्ती करण्याचा त्याने हुकूम दिला. हे होईतोपर्यंत इब्राहीम आदिलशहाने आपल्या अमीर-उमरावांना एकत्र होण्याचा हुकूमही दिलेला नव्हता किंवा आपल्या देशाचे रक्षण करण्याची उपाययोजनाही केलेली नव्हती. वरील हकीकत ऐकल्यानंतर तो म्हणाला की, "मातीच्या भिंती बांधून आपल्याच हातांनी त्यांचा नाश करणाऱ्या एखाद्या लहान मुलाप्रमाणे बुरहाण निजामशहा लवकरच वागू लागल्यास त्यात आश्चर्य नाही." आपल्या प्रदेशात शत्रू जणूकाही घुसलेलाच नाही अशा तऱ्हेने त्याने आपले व्यवहार चालू ठेवले. बुरहाण निजामशहाच्या हालचालींचे निरीक्षण करण्यासाठी काही घोडेस्वार पाठविण्याची केवळ तजवीज त्याने केली, आणि आपण स्वतः सुखोपभोगांत दंग आहोत असाच आभास जणूकाही त्याने निर्माण केला. सर्वांना त्याच्या या वागणुकीचे आश्चर्य वाटले. त्याच्या

राज्यामध्ये आणि शत्रूच्या छावणीतील प्रत्येक इसमाने इब्राहीम आदिलशहाच्या या वागणुकीसंबंधाने स्वतःचे तर्ककुतर्क बांधले परंतु तो असा का वागत आहे याची कारणमीमांसा मात्र कोणालाच करता आली नाही. बुरहाण निजामशहाने आपले अधिकारी आणि त्याचप्रमाणे दिलावरखान यांजबरोबर या विषयासंबंधाने विचारविनिमय केला. काहीजण असे म्हणाले की इब्राहीम आदिलशहा हा तरुण असल्याने सुखोपभोगात गुंग होऊन गेला आहे आणि राज्यकारभाराकडे त्याने दुर्लक्ष केले आहे. तर दुसऱ्याने असे सांगितले की, त्याला आपल्या अधिकाऱ्यांच्या निष्ठेविषयी संशय आहे आणि म्हणून आपल्या अधिकाऱ्यांना एकत्र येण्याचा हुकूम देण्याची त्याला भीती वाटत आहे. एकंदर होणाऱ्या घडामोडींची इत्थंभूत हकीकत सुलतानाचे हेर त्याला आणून देत, आणि त्याचप्रमाणे सुलतानाच्या असामान्य अकार्यक्षमतेमुळे शत्रूचा आत्मविश्वास किती वाढला आहे या संबंधीचे भयानक वृत्तान्त त्याच्या कानावर घालीत असत.

(१६५) अखेर आपले हेतू आता सिद्धीस जातील अशा तऱ्हेची परिस्थिती निर्माण झाली आहे असे जेव्हा इब्राहीम आदिलशहाला वाटले तेव्हा त्याने दिलावरखानाकडे जासूद पाठवून त्याला परत येण्याची आणि आपल्या खात्याचा कारभार हाती घेण्याची विनंती केली. त्याने असेही कळविले की, "तुमच्या- [३] (१७२) सारख्या लायक सेवकाविरुद्ध कारस्थानी शत्रूंनी मला ज्या काही गोष्टी सांगितल्या त्या ऐकून त्यावर विश्वास ठेवण्यात मी मूर्खपणा केला आहे, याची उशिरा का होईना पण मला जाणीव झाली आहे. तुम्ही जर परत येऊन तुमच्या अधिकाराचा स्वीकार कराल तर तुमच्याबाबत सर्व तऱ्हेचा समजूतदारपणा दाखविला जाईल याबद्दल तुम्ही खात्री बाळगून असा." इब्राहीम आदिलशहाकडून आलेल्या ह्या आमंत्रणामुळे दिलावरखानाला अतिशय आनद वाटला. त्याने उत्तरादाखल असे कळविले की, "जर आपण मला माझे जिवीत आणि मालमत्ता याला कोणताही धोका पोहोचणार नाही याची ग्वाही देत असाल तर आपल्या पायाशी हजर होण्याची मी त्वरा करीन." दिलावरखानाने मागितलेली सर्व आश्वासन आदिलशहाने त्याला दिल्यावर आपल्या हातात आता पूर्ण सत्ता येईल आणि आपण पूर्वीप्रमाणेच सुलतानाला बंदिवासात ठेवू या आशेने त्याने बुरहाण निजामशहापाशी विजापूरला जाण्याकरिता निरोप मागितला. बुरहाण निजामशहाने त्याला खूप सांगितले की, "तू विजापूरकडे जाण्यात आपला सर्वनाश ओढवून घेण्याची त्वरा करीत आहेस. कारण तू तुझ्या सुलतानाबरोबर ज्या तऱ्हेने वागला आहेस त्याला सहजासहजी क्षमा होईल असे मला वाटत नाही." दिलावरखानाने बुरहाण निजामशहाच्या सांगण्याकडे दुर्लक्ष केले. दिलावरखान हा त्यानंतर विजापूरकडे निघाला. संध्याकाळी तो तेथे येऊन पोहोचला. त्या सुमारास बारा इमामांच्या बागेतून इब्राहीम आदिलशहा हा समारंभपूर्वक राजवाड्याकडे चालला होता. दिलावरखानाने सुलतानाची भेट घेऊन त्याला कुर्निसात केला आणि सुलताना-

बरोबर चाललेल्या लवाजम्यात तो पायीच सामील झाला. काही पावले चालून गेल्यानंतर सुलतानाने एलियासखानाला बोलावले. दिलावरखानाची शिक्षा देण्याची आवडती पद्धत – एखाद्या माणसाचे डोळे काढून टाकण्याची होती. ती शिक्षा कशी असते याची चुणूक दिलावरखानाला दाखविण्याची सुलतानाने एलियासखानाला आज्ञा केली. दिलावरखानाने सुलतानाला आणून-भाकून सांगितले की, "तुम्ही दिलेल्या क्षमा आणि सुरक्षितता यांच्या आश्वासनावर मी येथे आलो आहे." दिलावरखानाच्या या सांगण्याचा काही उपयोग झाला नाही. सुलतानाने त्याला सांगितले की, "तुला मी जे आश्वासन दिले होते ते फक्त तुझ्या जीविताला आणि मालमत्तेला धक्का लावणार नाही असे. तुझे डोळे काढल्याने या दोहोंपैकी कशालाच धक्का लागत नाही." सुलतानाच्या आज्ञेनुसार दिलावरखानाला आंधळे [३] (१७३) करण्यात आले. त्याची सातान्याच्या किल्ल्यामध्ये रवानगी करण्यात आली. तेथेच तो मरेपर्यंत कैदी म्हणून राहिला.[३२८ब]

(१६६) याप्रमाणे यशस्वीरित्या आपल्या भयंकर शत्रूचा निकाल लावल्यानंतर सुलतानाने आपल्या सर्व सरदारांना जहागिरीवरून त्वरित निघून येण्याची आणि बुरहाण निजामशहाविरुद्ध चाल करून जाण्यासाठी तयारी करण्याची आज्ञा केली. त्याने प्रथम आपल्या बर्गी प्रमुखांना सहा हजार घोडेस्वार देऊन शत्रूच्या छावणीचे दळणवळण आणि रसद तोडण्यासाठी रवाना केले. यानंतर त्याने शाबान महिन्यात रुमीखान दक्कनी याला आपल्या सैन्याचा सेनापती नेमले आणि दहा हजार घोडेस्वार देऊन त्याची रवानगी केली. त्यानंतर काही काळाने एलियासखानाला आपल्या खाजगीतले तीन हजार सैनिक देऊन रुमीखानाला मदत करण्यासाठी रवाना केले. बर्गी प्रमुखांनी शत्रूला अतिशय सत्रस्त केले आणि त्यांच्यावर पाठविण्यात आलेल्या अनेक तुकड्यांचा पराभव केला. अखेराला बुरहाण निजामशहा स्वतः त्यांच्यावर चाल करून जाण्यासाठी निघाला. खऱ्या फौजेशी मुकाबला करता येणे अशक्य झाल्याने बर्गींनी भीमानदी परत ओलांडली. तेव्हा भीमानदीला उतार होता. परंतु ते पलीकडे पोहोचल्यानंतर डोंगरातून वाहून आलेल्या उसळत्या पाण्याच्या प्रचंड प्रवाहामुळे नदी दुथडी भरून वाहू लागली. बर्गींच्या सुदैवाने आलेल्या या पुरामुळे निजामशाही फौजांना त्यांचा पाठलाग करता आला नाही. यावर बुरहाण निजामशहा आपल्या छावणीकडे परतला. शत्रूच्या छावणीत आता दुष्काळ आणि रोगराई यांनी भयंकर धुमाकूळ घातला. शत्रूची [३] (१७४) अनेक माणसे आणि जनावरे त्यात नष्ट झाली. त्यामुळे थोडीफार रसद मिळविण्याच्या हेतूने आपल्या देशाच्या बाजूने काही मजला एवढी माघार घेणे शत्रूला भाग पडले. बुरहाण निजामशहाला जेव्हा रसदीचा साठा मिळाला आणि त्याच्या छावणीतील रोगराईचे प्रमाण जेव्हा कमी झाले तेव्हा सोलापूरच्या किल्ल्याला वेढा देण्याच्या उद्देशाने त्याने पुन्हा चाल केली. त्याला वाटेत रुमीखान आणि एलियासखान यांनी

शाबान हिजरी १००० }
एप्रिल इ. स. १५९२ }

प्रतिकार केला आणि वऱ्हाडचा अमीर उलूउमराव नूरखान याच्या हाताखाली असलेल्या त्याच्या सैन्याच्या मुख्य भागाचा त्यांनी पराभव केला. निजामशहाच्या सैन्यातील शंभर हत्ती आणि चारशे घोडे त्यांनी हस्तगत केले. या नुकसानीमुळे बुरहाण निजामशहाची परिस्थिती दिवसेंदिवस ढासळत चालली. सतत आणि दमविणाऱ्या मोहिमांना त्याचे सैनिक कंटाळून गेले आणि त्याच्या छावणीतून त्यांनी पळ काढला. त्याच्या अनेक अधिकाऱ्यांनी त्याला ठार मारण्याचा कट केला. त्याला पदच्युत करून त्याचा मुलगा इस्माईल याला सिंहासनावर बसविण्याची त्यांची इच्छा होती. हा कट त्याच्या नजरेस आला. त्याच्या भोवती असलेल्या सर्वांचा त्याला संशय येऊ लागला आणि त्याने अहमदनगरच्या दिशेने माघार घेण्यास सुरुवात केली. परंतु पहिल्याच मजलीत शत्रूने त्याला इतके हैराण केले की इब्राहीम आदिलशहाबरोबर तह घडवून आणण्याखेरीज आणखी माघार घेणे शहाणपणाचे नाही असा त्याने विचार केला. या कारणास्तव त्याने आपले वकील इब्राहीम आदिलशहाकडे रवाना केले, आणि वरील हेतू सिद्धीस जावा म्हणून त्याने करमुल्ला येथे मुक्काम केला. जवळजवळ एक महिन्यापर्यंत इब्राहीम आदिलशहाने कसलेही बोलणे करण्यास साफ नकार दिला. त्याने विजापूरच्या सरहद्दीत भीमा नदीच्या तीरावर बुरहाण निजामशहाने बांधलेला किल्ला उद्ध्वस्त करून टाकण्यास त्याला भाग पाडले. अतिशय नाखुषीने निजामशहाने ही गोष्ट केली, आणि तटबंदीचा पहिला दगड त्याने आपल्या हाताने फेकून दिला. त्यानंतर त्याच्या सैनिकांनी किल्ल्याचे सर्व बांधकाम पाडून टाकले. ह्या किल्ल्याच्या बांधकामासाठी बुरहाण निजामशहाला अतिशय कष्ट पडले होते आणि खूप द्रव्यही खर्च करावे लागले होते. इब्राहीम आदिलशहाच्या मुलखावर कोणतेही कारण नसताना आक्रमण केल्याबद्दल त्याला पूर्णपणे पश्चात्ताप झाला होता. त्याच [३] (१७५) मनःस्थितीत त्याने अतिशय जलदरीत्या अहमदनगरकडे परत कूच केले.

(१६७) हिजरी १००१ इ. स. १५९३ यांप्रमाणे राज्याच्या सर्व कारभाराची घडी पुन्हा सुव्यवस्थित बसविल्यावर सुलतानाने मलबारच्या रायांना वठणीवर आणण्याचे ठरविले. बलिलखानाला तेथून परत बोलाविल्यापासून त्यांनी खंडणी देण्यामध्ये कुचराई केली होती. या कारणास्तव त्याने त्यांच्यावर भरपूर सैन्य देऊन मंजनखानाची रवानगी केली. मंजनखानाने बंकापूर येथे आल्यावर मुक्काम केला आणि तेथे मलबारच्या राजांना आपापली खंडणी घेऊन त्याला भेटण्यासाठी बोलावले. जे आज्ञा मान्य करतील त्यांना संरक्षण देण्याचे त्याने मान्य केले परंतु जे बंडखोरी करतील त्यांचा सूड घेतला जाईल अशी त्याने धमकी दिली. बहुतेक राजांनी त्याच्या मागण्या मान्य करण्याचे आणि एकत्र मिळून येऊन त्याला भेटण्याचे ठरविले मलबारच्या रायांमध्ये गंगा नाईक हा प्रमुख होता. त्याच्याकडे दहा हजार घोडेस्वार आणि पायदळ एवढी फौज होती. तो मंजनखानाला प्रथम भेटण्यासाठी गेला. इतर रायांना त्याच्या सामर्थ्याचा मत्सर वाटला आणि आपल्या-

विरुद्ध कारस्थान करण्यासाठी तो मंजनखानाकडे गेला असावा असा त्यांना संशय आला. त्यामुळे त्यांनी ठरविलेल्या बेताप्रमाणे वागावयाचे नाही असा निर्णय घेतला आणि ते आपल्या डोंगरातील तळांकडे माघारी फिरले. अनोळखी अशा देशात त्यांचा पाठलाग करणे शहाणपणाचे ठरणार नाही असा मंजनखानाने विचार केला आणि गंगा नाईकाला घेऊन अरसपा नाईक याच्या ताब्यातील जेर्ह या ठिकाणाविरुद्ध त्याने चाल केली. अरसपा नाईकाने आपल्या दोस्तांबरोबर संगनमत करून वीस हजार फौज जमा केली आणि मंजनखानाने जेर्हला घातलेला वेढा उठविण्याचा प्रयत्न केला. जवळजवळ तीन दिवसपर्यंत विजापूरच्या सैनिकांबरोबर त्याच्या भीषण चकमकी झाल्या. आजुबाजूच्या उंच-सखल जमिनीमुळे विजापुरी सेनेला आपल्या घोडदळाचा उपयोग करणे शक्य झाले नाही. त्यामुळे त्यांना मिळालेला विजय हा कायम स्वरूपाचा आहे किंवा नाही याविषयी शंका निर्माण झाली. परंतु अखेर सुलतानाच्या दैवयोगाने परिस्थितीवर मात केली. यापुढे आणखी प्रतिकार करणे हे [३] (१७६) निरर्थक आहे याबद्दल अरसपा नाईक याची खात्री पटली. त्याने खंडणी देण्याचे कबूल केले. मंजनखानाला त्याने दोन उत्कृष्ट हत्ती नजर दिले, आणि सुलतानासाठी अनेक दुर्लभ आणि मौल्यवान चिजा भेटीदाखल दिल्या. तो विजापूरच्या सैन्याला देखील येऊन मिळाला आणि म्हैसूरच्या वेढ्यात त्याने मंजनखानाला मदत दिली. म्हैसूर त्यावेळी वेंकटाद्रीच्या ताब्यात होते. तीन महिन्यांत म्हैसूरचा पाडाव झाला. त्याबरोबरच वीस उत्कृष्ट हत्ती विजापुरी सैनिकांच्या ताब्यात आले. प्रदेश जिंकून घेण्याच्या कामात मंजनखान झपाट्याने प्रगती करीत होता अशावेळी बेळगाव येथे सुलतानाच्या भावाने बंड केल्यामुळे त्याला पुन्हा परत बोलाविण्यात आले. पुन्हा एकदा मलबारमधील वातावरण अस्थिरपणाकडे झुकले.

(१६८) राजपुत्र तहमास्प याला दोन मुलगे होते. एकाचे नाव इब्राहीम आदिलशहा आणि दुसऱ्याचे राजपुत्र इस्माईल. इस्माईलचे लहानपण हे त्याच्या भावाबरोबरच गेले. तो जेव्हा वयात आला तेव्हा येथील राज्यकर्त्यांच्या सर्वसाधारण पद्धतीप्रमाणे दिलावरखानाने त्याला बेळगावच्या किल्ल्यात बंदिवासात ठेवण्यासाठी रवाना केले. दिलावरखानाची हकालपट्टी झाल्यावर इब्राहीम आदिलशहाने आपला एक खाजगी सेवक इस्माईलकडे पाठवून त्याच्याबरोबर असा निरोप दिला की, " आपण दोघांनी एके ठिकाणी राहावे अशी जी तुझी इच्छा आहे ती मला राजकारणाच्या काही नाजूक बाबींमुळे पुरी करता येत नाही याबद्दल मला अतिशय वाईट वाटत आहे. असे जरी असले तरी माझे तुला असे आश्वासन आहे की, तुझ्या दर्जाप्रमाणे तुला कसेही वागण्याची मी मुभा देईन आणि तुझ्याविषयी माझ्या मनात त्या अनुषंगाने प्रेमाची भावना राहील. " त्याचवेळी त्याने बेळगावच्या सुभेदाराला हुकूम पाठविला की, " राजपुत्र इस्माईल याला किल्ल्यामध्ये मुक्त स्वातंत्र्य दिले जावे आणि बंदिवासामुळे त्याला जो त्रास सहन करावा लागत आहे त्याची तीव्रता कमी होण्या-

साठी म्हणून त्याला सर्व तऱ्हेच्या सुखसोयी आणि करमणुकीची साधने उपलब्ध करून देण्यात यावीत." त्याशिवाय इब्राहीम आदिलशहाने त्याच्या खाजगी खर्चासाठी म्हणून दरमहा एक हजार होनांचे उत्पन्न त्याला नेमून दिले. काही काळपर्यंत राजपुत्र इस्माईल हा आपल्या परिस्थितीबद्दल समाधान बाळगून राहिला. परंतु नंतर एकाएकी आपल्या भावाच्या उदार वागणुकीबद्दलची जाणीव त्याच्या मनातून [३] (१७७) नाहीशी झाली आणि त्याने इब्राहीम आदिलशहाविरुद्ध कारस्थान केले. बेळगावचा रमजान ९ हिजरी १००२ | सुभेदार आणि तेथील शिबंदी यांना त्याने हळूहळू मे १२ इ. स. १५९३ | आपल्या पक्षाकडे वळवून घेतले. त्याने गुप्तपणे दरबारातील काही अधिकारी लाच देऊन आपल्या बाजूकडे वळविण्यात यश संपादन केले. ९ रमजान, हिजरी १००२ या वर्षी त्याने किल्ल्याचा ताबा घेतला, आणि उघडउघड बंडाचे निशाण उभारले.

(१६९) आपल्या भावाच्या वागणुकीला आपल्या काही कृतघ्न अमीरांचा विश्वासघातकीपणा कारणीभूत झाला आहे हे इब्राहीम आदिलशहाने ओळखले. आपल्या भावाविरुद्ध कोणत्याही अतिरेकी उपायांची योजना करण्यास तो नाखूष होता. म्हणून त्याने राजपुत्र इस्माईल याला भरपूर तंबी देऊन तिचा त्याच्या मनावर काय परिणाम होतो हे बघण्याचे ठरविले. हा उद्देश सिद्धीस नेण्यासाठी म्हणून त्याने पूजनीय अशा शहानूर आलम याला इस्माईलकडे रवाना केले, आणि त्याच्या करवी इस्माईलला असा निरोप पाठविला की, "तू जर तुझ्या बेताल कारस्थानापासून परावृत्त होशील तर मी तुला क्षमा करीन आणि पूर्वी ज्या आदराच्या आणि आपुलकीच्या भावनेनें तुला वागवीत असे तशीच वागणूक मी तुला पुढे देईन." शहा नूर आलम याने तऱ्हेतऱ्हेने राजपुत्र इस्माईल याचे मन वळविण्याचा प्रयत्न केला. परंतु त्याचा हितोपदेश ऐकण्याचे ऐवजी त्याने त्याला कैदेत टाकले. आपल्या भावाविरुद्ध रणांगणात उभे राहण्याची त्याने जारीने तयारी सुरू केली. त्याच वेळेला त्याने आपले वकील बुरहाण निजामशहाकडे पाठवून त्याच्याकडे मदतीची याचना केली. बुरहाण निजामशहाने मोठ्या सैन्यानिशी त्याला मदत करण्याचे आश्वासन दिले. राजपुत्र इस्माईल याने अमीर उल्उमरा, ऐनउल्मुल्क आणि अंकुसखानाचा मानलेला मुलगा यांना आपल्या बाजूकडे वळवून घेतले होते. सिंहासनाबाबत उद्भवलेल्या कटकटी इतक्यातच मिटू नयेत अशी ऐनउल्मुल्क याची इच्छा होती आणि म्हणून त्याने इस्माईलला उघडउघड मदत देण्यास नकार दिला. साहजिकच इस्माईलला दरम्यानच्या काळात बेळगावचा किल्ला आणि आजूबाजूचा प्रदेश यावरच समाधान मानून राहणे भाग पडले. तेथे त्याच्या नावे **खुत्बा** वाचण्यात आला. ऐनउल्मुल्क याने इब्राहीम आदिलशहाला फसविण्यासाठी आपल्या राजनिष्ठेचा देखावा पराकोटीला नेला. त्यात त्याचा उद्देश असा होता की, [३] (१७८) राजपुत्र इस्माईलच्या वतीने केलेले कारस्थान प्रत्यक्षात उतरविण्याइतकी परिस्थिती

निर्माण होईपर्यंत आपल्याला संधी मिळावी. इब्राहीम आदिलशहाला राजपुत्र इस्माईल याने शहा नूर आलम याच्या संबंधात केलेल्या वर्तनाची हकीकत कळताच त्याला अतिशय संताप आला. त्याने **मीर नोबत** एलियासखान याची बंडाचा बिमोड करण्यासाठी आणि बेळगावला वेढा देण्यासाठी सैन्य देऊन रवानगी केली.

(१७०) लवकरच एलियासखान दहा हजार सैनिक घेऊन बेळगावसमोर दाखल झाला. इस्माईलला त्याचे पाठिराखे अजून येऊन मिळाले नव्हते. तेव्हा त्याने आपल्याला किल्ल्यात कोंडून घेतले. यावर सुलतानाच्या फौजेने किल्ल्याला जारीने वेढा दिला. ऐनउल्मुल्क हाही आपल्या राजनिष्ठेचा आव कायम राखण्यासाठी म्हणून एलियासखानाच्या सैन्याला येऊन मिळाला परंतु खाजगीरित्या त्याचा कल हा राजपुत्र इस्माईलकडे असल्यामुळे त्याने त्याच्याबरोबर सतत पत्रव्यवहार चालू ठेवला, आणि किल्ल्यातील शिबंदीला रात्रीच्या वेळी आपल्या छावणीतून धान्य आणि इतर जरुरीच्या गोष्टी पुरविण्यास सुरुवात केली. या विश्वासघातकी वर्तनाची खबर सुलतानाला मिळाली. तेव्हा ऐनउल्मुल्क याच्या राजनिष्ठेची परीक्षा घेण्याच्या उद्देशाने त्याने त्याला दरबारात निघून येण्याचा हुकूम पाठविला. " काही महत्त्वाच्या बाबींवर तुमचा सल्ला घेण्याची माझी इच्छा आहे आणि या बाबी तुमच्याशिवाय इतर दुसऱ्या कोणाजवळही मी सांगू शकत नाही, " असेही सुलतानाने त्याला कळविले. आपल्याविषयी संशय बळावेल या भीतीने आपल्या अनेक मित्र-मंडळीसहित ऐनउल्मुल्क याने विजापूरकडे कूच केले. तेथे तो इतक्या चतुरपणे वागला की, त्याच्यावर केलेल्या आरोपाबाबत खुद्द इब्राहीम आदिलशहाच्या मनातच संभ्रम निर्माण झाला. क्षुल्लक संशयापोटी आपल्या एका जुन्या चाकराचा नाश करणे इब्राहीम आदिलशहाच्या जीवावर आले. त्याला असे वाटले की, प्रत्यक्षात आपल्या मनात आलेल्या संशयाला जरी जागा असली तरी देखील आपल्याकडून ऐनउल्मुल्कवर वेळोवेळी जी मेहेरनजर झाली आहे तिची पाळेमुळे त्याच्या मनात खोलवर रुजून बसलेली असतील. अशा परिस्थितीत त्याने आपल्या मनाशी विश्वासघातकी कटाचा कदाचित बेत रचला असला तरी देखील वरील गोष्ट त्याला या गोष्टीपासून निश्चित दूर राहण्यास भाग पाडेल. हा हेतू मनात धरून आणि त्याचा सन्मान करण्याच्या [३] (१७९) उद्देशाने त्याने भर दरबारात त्याला बोलावून त्याला मोठ्या मानाची वागणूक दिली. तत्कालीन पद्धतीप्रमाणे ऐनउल्मुल्क याने तीन वेळा जमिनीचे चुंबन घेतले आणि तो सिंहासनाकडे चालू लागला. सिंहासनापाशी आल्यावर त्याने सिंहासनाच्या खुरांचेही चुंबन घेतले. परंतु त्याक्षणी त्याच्या मनातल्या सद्सद्विवेकबुध्दीने इतक्या जोराने उचल खाल्ली की, त्याचे शरीर थरथर कापू लागले. ते पाहिल्यावर सुलतानाने त्याला बसावयाची आज्ञा केली, आणि त्याची मनःस्थिती पूर्ववत व्हावी म्हणून आपले तोंड बाजूला फिरविले. त्यानंतर सुलतानाने स्वतःबरोबर भोजन करण्याची त्याला परवानगी दिली. हे झाल्यावर सुलतानाने त्याच्याविषयी हरतऱ्हेने चांगुलपणाची भावना प्रगट

केली, आणि त्याला अतिशय उंची असा पोषाख, रत्नजडित खंजीर, काही अबलख घोडे आणि हिऱ्याचा कमरपट्टा या वस्तू बक्षिशीदाखल दिल्या व तावडतोब त्याला सैन्याला जाऊन मिळण्याची परवानगी दिली. दुसऱ्या दिवशी त्या विश्वासघातकी ऐनउल्मुल्काने राजधानीतून प्रयाण केले, आणि सुलतानाने त्याच्याबाबत दाखविलेली दयाबुद्धी विसरून राजपुत्र इस्माईलबरोबर त्याने पत्रव्यवहार सुरू केला आणि पूर्वीप्रमाणेच त्याला सर्व तऱ्हेने मदत देण्यास सुरुवात केली. बादशहाच्या छावणीत ऐनउल्मुल्कचे वर्तन हा एक सर्वसाधारण चर्चेचा विषय होऊन बसला. यानंतर थोड्याच काळाने विजापूरचा कोतवाल हियातखान हा दारूगोळा आणि रसद पोहोचविण्याच्या कामावरून छावणीकडून परतत असताना ऐनउल्मुल्क याच्या निवासस्थानाजवळून चालला होता. ऐनउल्मुल्कने त्याला चार घटका मौज करण्याकरिता बोलाविले. त्याऱ्याकडून आपल्याला भरपूर पैसा उकळता येईल असे हियातखानाला वाटले. ऐनउल्मुल्क याच्या विश्वासघातकी वर्तनाचा पुरावा त्याला छावणीत मिळाला होता. हियातखानाने त्याबद्दल त्याची भरपूर निर्भर्त्सना केली, आणि त्याचवेळी आपल्याला माहीत असलेली सर्व हकीकत सुलतानाच्या कानावर घालण्याची धमकीही त्याने ऐनउल्मुल्क याला दिली. तेव्हा ऐनउल्मुल्क याला असे वाटले की, आपण केलेले कारस्थान हे आता छपवून ठेवण्याच्या पलीकडे गेलेले आहे. म्हणून त्याने हियातखान याच्या हातापायात बेड्या चढविल्या आणि उघडउघड सुलतानाच्या विरुद्ध [३](१८०) बंड पुकारल्याचे जाहीर केले. त्याने ठिकठिकाणच्या शिबंदीच्या सुभेदारांना पत्रे लिहून राजपुत्र इस्माईल याला तावडतोब येऊन मिळण्याविषयी त्यांना आवाहन केले. त्यापैकी बहुतेकांनी अनुकूल अशी वचने दिली आणि उघडपणे कारवाई करण्याचे अगोदर त्यांनी एकंदरीत परिस्थितीचे वारे कसे वाहतील हे पाहण्याचे ठरविले. परंतु मिरज येथील शिबंदीने आपल्या सुभेदाराला बंदिस्त केले आणि इस्माईलच्या नावे सुलतान म्हणून द्वाही फिरवली. आता ऐनउल्मुल्क याने बुरहाण निजामशहाला तातडीची पत्रे पाठवून असे कळविले की, " राजपुत्र इस्माईल याच्या बाजूने अतिशय अनुकूल अशी परिस्थिती निर्माण झाली आहे, तरी तुम्ही अहमदनगरहून त्वरेने कूच करून या. आपल्या मदतीने सर्वांचा शेवट सुखदायी होईल याबद्दल मला खात्री आहे. आपण ही मदत मला दिल्यास सोलापूर आणि शहादुर्ग हे किल्ले आणि त्यांच्या अंमलाखालील जिल्हे आपल्या हाती सोपविण्याचे वचन मी देतो. " ऐनउल्मुल्क याने किल्ले देण्याबद्दलचे जे वचन दिले त्या वचनाचा बुरहाण निजामशहाला मोह पडला, आणि त्याने अहमदनगरहून कूच केले. ऐनउल्मुल्क याने आपली तुकडी पाठीमागे काढून घेतली आणि एलियासखानाशी संगनमत करून बेळगावसमोरून कूच करण्यास सुरुवात केली. या घटनेमुळे विजापूर राज्याच्या साऱ्या प्रदेशात एकच गोंधळ माजून राहिला. ह्या संधीचा फायदा घेऊन मलबारच्या हिंदूंनी बंकापूरच्या जिल्ह्यांवर आक्रमण केले. एलियासखानाने भीतीने म्हणा किंवा विश्वासघाताने म्हणा

बेळगावचा वेढा उठविला आणि हुकुमाशिवाय तो राजधानीला परतला. त्याच्या तेथील आगमनाने दरबारात एकच घबराट पसरली. सर्वत्र राज्याला धोका देणाऱ्या बंडाचा उद्भव झाला आणि बंडखोर राजपुत्राची मर्जी संपादन करण्याच्या हेतूने अनेक दरबारी मंडळींनी राजवाड्याचा ताबा घेण्याचे मनसुबे रचले. इब्राहीम आदिलशहाची ह्या प्रसंगी परीक्षाच होती. परंतु त्याने यावेळी मनाचा जो कणखरपणा दाखविला त्याने राष्ट्रद्रोहाच्या ज्या ज्या कारवाया केल्या गेल्या होत्या त्यावर मात केली. त्याने एलियासखान, हाजी महमद आणि रुमीखान यांना त्यांच्या पदावरून दूर केले. दरबारातील अनेक मंडळी विश्वासघातकी वर्तनाकडे वळली असावीत अशा दाट संशय इब्राहीम आदिलशहाच्या मनात होता. त्यांना जरब बसावी म्हणून त्याने वरील तिघांना कडक बंदिवासात ठेवले आणि त्याचवेळी त्याने आपल्या [३] (१८१) सर्व अमिरांना राजधानीकडे निघून येण्यासंबंधीचे हुकूम सोडले.

(१७१) आपल्याला प्रतिकार करण्यासाठी रणांगणात फौज नाही हे पाहिल्यावर ऐनउल्मुल्क याने दहा हजार घोडेस्वार आणि वीस हजार पायदळ घेऊन बेळगावकडे कूच केले. तेथे त्याने किल्ला सोडून जाण्याबद्दल इस्माईलचे मन वळविले. या सुमारास बुरहाण निजामशहाने अहमदनगरहून कूच करण्यास सुरुवात केलेली होती. तो येऊन मिळण्याची वाट न पाहताच ऐनउल्मुल्क याने इब्राहीम आदिलशहावर चाल करून जाण्याचे ठरविले. वरील हालचालीची बातमी इब्राहीम आदिलशहाला लागताच त्याने हमीदखानाची आपल्या सैन्याच्या सेनापती पदावर नेमणूक केली आणि त्याला बंडखोरांविरुद्ध पाठविले. तो इसापूर येथे येऊन पोहोचल्यावर बंडखोरांच्या सैन्यातील काही विश्वासू अधिकाऱ्यांनी त्याची भेट घेतली. त्याने आपल्याला येऊन मिळण्याविषयी हमीदखानाचे मन वळविण्याचा प्रयत्न केला. इब्राहीम आदिलशहाकडून त्याला मिळालेल्या गुप्त आदेशाप्रमाणे त्याने वरील दूतांचे चांगल्या प्रकारे स्वागत केले. त्याने त्यांना असे आश्वासन दिले की, " प्रतिकार करण्याचा माझा बिलकुल इरादा नाही. उलट राजपुत्राला येऊन मिळण्याचेच माझ्या मनात आहे. राजपुत्राने किल्ला सोडून जर सेनेचे अधिपत्य स्वीकारले तर कोणत्याही परिश्रमाशिवाय किंवा बुरहाण निजामशहाच्या उपकाराच्या ओझ्याखाली राहिल्याशिवाय त्याला सिंहासन सहज मिळविता येईल. " या स्पष्टीकरणामुळे ऐनउल्मुल्क फसला आणि नेहमीसारखी काळजी न घेता मूर्खपणाने त्याने राजपुत्र इस्माईलला घेऊन बेळगावपासून काही अंतरावर असलेल्या एका मोठ्या मैदानाकडे कूच केले. या ठिकाणी आपण अतिशय सुरक्षित आहोत या भावनेने हमीदखान आणि आदिलशहाच्या सैन्यातील इतर अधिकारी यांच्या स्वागताची तयारी करण्याच्या बेतातच तो दंग राहिला. ऐनउल्मुल्क याचा मुलगा घालिबखान याने इब्राहीम आदिलशहाबरोबर कृतघ्नपणाने वागल्याबद्दल आपल्या बापाजवळ नापसंती दाखविली होती. त्याचा काहीच उपयोग झाला नव्हता. घालिबखानाने आता आपल्या बापाला

हमीदखानाविरुद्ध इशारा दिला आणि अचानकपणे घाला पडू नये म्हणून कोणत्याही परिस्थितीत सावधपणा बाळगण्याबद्दल त्याला विनविले. बंडखोरांच्या [३] (१८२) छावणीच्या दिशेने हमीदखान शिस्तबद्धपणे चाल करून आला. तेथे राजपुत्र आणि ऐनउल्मुल्क आपल्या प्रमुख पाठिराख्यांसह त्याचे स्वागत करण्यासाठी एका भव्य शामियान्यात उभे होते. त्यामुळे कोठलाही प्रतिकार न होता त्यांच्या अगदी नजीक त्याला सहजपणे जाता आले. तेथे येऊन पोहोचल्यावर त्याने आपला बुरखा फेकून दिला आणि बंडखोरांच्या छावणीवर जोराचा हल्ला करून त्यांच्यामध्ये धामधूम उडवून दिली. राजपुत्र आणि ऐनउल्मुल्क यांना जेव्हा आपली फसवणूक झाल्याचे दिसून आले तेव्हा ते घोड्यावर स्वार झाले आणि आपली फौज एकत्र जमविण्याचा अयशस्वी प्रयत्न त्यांनी केला. ऐनउल्मुल्क याला तलवारीचा वार लागून तो घोड्यावरून खाली पडला आणि ताबडतोब सुहेलखानाने त्याचे मस्तक धडावेगळे केले. राजपुत्र इस्माईलचा उद्देश अंकुसखानाकडे पळून जाऊन त्याच्या मदतीने बुरहाण निजामशहाला जाऊन मिळण्याचा होता. त्या प्रयत्नात असताना त्याला पकडण्यात आले. बंडखोरांच्या सैन्याची दाही दिशांना पांगापांग झाली. हमीदखानाने आपल्याला मिळालेल्या विजयाचा वृत्तान्त, ऐनउल्मुल्क याच्या मस्तकाबरोबर विजापूरला पाठवून दिला. 'आपल्या राजवाड्याच्या मुख्य दरवाजाच्या समोर एका मोठ्या खांबावर बंडखोराचे मस्तक ठेवण्यात यावे' असा इब्राहीम आदिलशहाने हुकूम दिला. त्या ठिकाणी जवळजवळ एक आठवडाभर ऐनउल्मुल्क याचे मस्तक टांगून ठेवण्यात आले. त्याचवेळी शुजातखान कुर्द याची रवानगी छावणीकडे करण्यात आली. आणखी नवीन बंडाचा उद्भव होऊ नये म्हणून तेथे त्याने सुलतानाच्या हुकुमावरून राजपुत्र इस्माईल याच्या जीवनाची इतिश्री केली. हमीदखान विजापूरला परत आला. तेथे इतर अनेक अमिरांबरोबर सुलतानाच्या मेहेरबानीने तो उच्च पदावर चढला. ऐनउल्मुल्कच्या मस्तकाचे कोणतेही अवशेष राहू नयेत म्हणून ते एका मोठ्या तोफेत घालून हवेत उडविण्यात आले. मिरजेच्या शिबंदीतील सतरा जणांना विजापूरला बेड्या घालून आणण्यात आले. [३] (१८३) त्यांनी आपल्या सुभेदाराला कैद करून बंडखोरांची बाजू घेतलेली होती. इतरांना जरब बसावी म्हणून त्या सर्वांना ठार करण्यात आले. बंडखोरांना मदत करण्यासाठी बुरहाण निजामशहा हा परंडा किल्ल्यापर्यंत चाल करून आला होता. त्याला जेव्हा बंडाचा उपशम झाल्याची आणि सरकारचे अधिकार पुन्हा प्रस्थापित झाल्याची बातमी कळली तेव्हा त्याने अतिशय घाईघाईने अहमदनगरच्या दिशेने माघार घेतली.

(१७२) ज्याने आपल्या एका शब्दाने हे विश्व निर्माण केले तो आदि पुरुष आपल्या अतुलनीय सामर्थ्याची चुणूक दाखविण्याकरिता वारंवार मानवी कल्पनाशक्तीला आश्चर्यचकित करणाऱ्या क्रांत्या घडवून आणतो. त्याचे अतिशय मोठे असे प्रात्यक्षिक इब्राहीम आदिलशहाला मिळालेल्या या सर्वांनी अनपेक्षिलेल्या विजयाशिवाय

कोणतेही असू शकत नाही. कारण दरबारातील सर्व अमिरांचा ओढा इस्माईलकडे होता आणि विजापूर राज्यातील सर्व जमीनदारवर्ग हा बंड करण्याच्या तयारीत होता.

(१७३) या घटना झाल्याला काही काळ लोटल्यानंतर बुरहाण निजामशहाने पेणकोंड्याच्या रायाबरोबर मैत्रीचा तह केला आणि इब्राहीम आदिलशहाच्या राज्यावर पुन्हा आक्रमण करण्याचे ठरविले. त्याप्रमाणे त्याने मुर्तजाखान अंजू याची दहा हजार घोडेस्वार देऊन शहादुर्ग आणि सोलापूर यांचा पाडाव करण्यासाठी रवानगी केली. त्याचवेळी त्याचा दोस्त पेणकोंड्याचा राया याने कर्नाटकच्या सरहद्दीलगतच्या काही किल्ल्यांना वेढा दिला. मुर्तजाखान अंजू हा परंड्यापर्यंत चाल करून आला. तेथे त्याला असे कळले की, पेणकोंड्याच्या रायाने अजून कूच करण्यास सुरुवात केलेली नाही तेव्हा त्याने तेथेच मुक्काम करण्याचा विचार केला. परंड्याहून त्याने आजूबाजूचा प्रदेश उद्ध्वस्त करण्यासाठी आणि लुटण्यासाठी आपल्या सैन्यातील तुकड्यांची रवानगी केली. निजामशाही फौजांना इब्राहीम आदिलशहाच्या सैन्याने जबरदस्त पायबंद घातला. निजामशाही फौजांचा सेनापती उजबेकखान हा एका चकमकीत ठार झाला. या घटनेची इतर सैन्याला अतिशय दहशत बसली आणि त्यांनी आपल्या इतर हालचाली थांबविल्या. रजब महिन्यात बुरहाण निजामशहा हा अतिसाराच्या विकाराने भयंकर आजारी पडला. [२] (१८४) या बातमीने परंडा येथे असलेल्या त्याच्या सैन्यामध्ये भयंकर खळबळ माजली. तेथे असलेल्या सैन्य-प्रमुखांत मतभेद निर्माण झाले. मुर्तजाखानाला अशी भीती वाटली की, बंडखोर अधिकाऱ्यांकडून आपला खून होईल. या भीतीने त्याने आपले अधिकार सोडले आणि आपल्या अनेक मित्रांसहित तो अहमदनगरला निघून गेला. याचवेळी खलिफअराब आणि किजलबाशखान हे दोघेजण इब्राहीम आदिलशहाकडे आश्रयासाठी पळून गेले. आजारामुळे बुरहाण निजामशहाच्या शरीराची दुर्दशा झाली होती, तर अधिकाऱ्यांमधल्या भांडणामुळे त्याचे मन उद्विग्न झाले होते. अशा परिस्थितीत तो मरण पावला. त्याच्यामागे त्याचा मुलगा इब्राहीम हा गादीवर आला. मिया मंजू दक्नी हा राज्याचा प्रतिनिधी झाला. इब्राहीम निजामशहाची आई ही हबशी होती. तिने आपल्या देशातील अमिरांना इतके उत्तेजन दिले की, मिया मंजू दक्नीला आपला अधिकार चालविणे अशक्य झाले. विजापूरच्या वकिलांबरोबर या उपऱ्या हबशी अमिरांनी इतक्या बेअदबीचे वर्तन केले की, त्यांच्या वर्तनाचा तिटकारा येऊन त्यांनी अहमदनगरचा त्याग केला.

रजब १००३ / मार्च १५९५

(१७४) आपल्या वकिलांच्या झालेल्या बेअदबीचा इब्राहीम आदिलशहाला इतका संताप आला की, त्याने इब्राहीम निजामशहावर सूड घेण्याचा निश्चय केला. या कारणास्तव त्याने २० शाबान रोजी विजापूरहून कूच केले आणि बहमन हळ्ळी येथे मुक्काम केला. तेथून तो शहादुर्गवर चालून गेला. निष्कारण युद्ध व्हावे अशी त्याची इच्छा नव्हती. त्याने मनाशी असा निश्चय केला होता की, जर का हबशी

शाबान २०, हिजरी १००३ / मे १८, इ. स. १५९५

वजिरांच्या वर्तनाबद्दल माफी मागण्यासाठी आणि तहाची इच्छा प्रकट करण्यासाठी जर अहमदनगरहून वकील पाठविण्यात आले तर या मोहिमेवरून परत फिरावयाचे या आशेने त्याने निश्चयपूर्वक परंतु सावकाशपणे शहादुर्गकडे कूच केले, [३] (१८५) आणि तेथे त्याने आपल्या सैन्याची मुख्य छावणी दिली.

(१७५) इखलासखान आणि अहमदनगरचे हबशी अमीर यांनी या शांततेच्या वाटाघाटी फलद्रूप करण्याऐवजी इब्राहीम निजामशहाला घेऊन तीस हजार सैन्य आणि पुष्कळशा तोफखान्यासहित सरहद्दीकडे कूच केले. ही बातमी कळल्यावर आता विलंब लावणे फलदायी नाही असा विचार करून इब्राहीम आदिलशहाने अहमदनगरच्या सैन्याविरुद्ध हमीदखानाला इतर नावाजलेल्या अधिकाऱ्यांसह रवाना केले. जर का इब्राहीम निजामशहा हा विजापूरच्या राज्यात चाल करून आला नाही तर त्याच्या विरुद्ध युद्धाची कारवाई टाळण्याची सूचना त्याने त्यांना दिली. निजामशाही सैन्याने विजापूरच्या सीमा ओलांडल्या. त्याबरोबर विलंब न लावता हमीदखानाने त्यांच्यावर हल्ला केला. दोन्ही फौजांत रणधुमाळी माजली आणि विजापूरच्या सैन्यावर पराभवाची पाळी येऊन ठेपली. त्यांच्या सैन्याची डावी फळी विस्कळीत होऊन तेथील सैनिक रणांगणातून पळून गेले. त्यांचा शत्रूच्या उजव्या फळीतील सैनिकांनी जारीने पाठलाग केला परंतु हमीदखानाने फौजेच्या मध्य आणि उजव्या आघाडीच्या जोरावर कणखर-पणाने लढाई चालू ठेविली. सुरुवातीला आपल्याला धोका पोहोचू नये म्हणून इब्राहीम निजामशहा हा सैन्याच्या पिछाडीला होता. त्याने जेव्हा शत्रूच्या आघाडीच्या काही भागांतील सैनिक पळताना पाहिले तेव्हा तो आपले खाजगीतील सैनिक घेऊन पुढे सरकला. आदिलशाही सैन्याच्या उजव्या फळीचे नेतृत्व सुहेलखान या खोजाकडे होते. त्याने जेव्हा ही गोष्ट पाहिली तेव्हा त्याने इब्राहीम निजामशहावर हल्ला चढविला. त्यावेळी इब्राहीम निजामशहाच्या रक्षकांनी त्याला पाठीमागे फिरण्याची विनंती केली परंतु त्याने या गोष्टीला संमती दिली नाही. त्याने असे उद्गार काढले की, " माझा भाऊ इस्माईल याने दिलावरखानापासून पळून जाणे अपमानास्पद मानले तेव्हा मी एका खोजासमोरून पळ काढणे हे निश्चितच मला भूषणावह नाही. " इतके बोलून त्याने आपली तलवार उपसली आणि आपल्या हत्तीला सुहेलखानाकडे चलण्याचा इषारा केला परंतु [३] (१८६) थोड्याशाच झटापटीनंतर त्याला बाणाचा वर्मी घाव बसला आणि तो ताबडतोब मरण पावला. त्याच्या सेवकांनी त्याचा देह उचलला आणि ते अहमदनगरकडे पळून गेले. हमीदखानाशी लढत असणाऱ्या सैन्याच्या दुसऱ्या भागाने जेव्हा आपल्या सुलतानाच्या मृत्यूची बातमी ऐकिली तेव्हा ते अतिशय भयचकित झाले आणि विजय हातातोंडाशी आलेला असताना देखील त्यांनी रणांगणातून पळ काढला. अहमदनगरच्या सैन्याने आपले सर्व सामानसुमान आणि तोफखाना व त्याचप्रमाणे सुलतानाचे हत्ती वगैरे सामुग्री रणांगणात तशीच टाकली. विजयाची यत्किंचितही अपेक्षा न करणाऱ्या विजापुरी सैनिकांना अनपेक्षितरित्या विजयश्रीने माळ घातली. वरील सर्व लूट त्यांच्या

हाती पडली. आपल्या विजयाच्या नशेत हमीदखान दंग असताना शहादुर्ग येथे आपल्या सैन्याचा पराभव झाल्याची वार्ता इब्राहीम आदिलशहाला कळली. कारण युद्धाच्या सुरुवातीला आदिलशहाच्या डाव्या फळीतील सैनिकांचा पाडाव होऊन ती विस्कळीत झाली होती. त्यातील अनेक सैनिक सुलतानाच्या छावणीपर्यंत पळून गेले होते. त्यांनी लढाईचा जो भयंकर वृत्तांन्त सांगितला त्यामुळे इब्राहीम आदिलशहाच्या छावणीत एकच घबराट निर्माण झाली. काहीजण म्हणाले की, बहुतेक सर्व अमीर ठार झाले असून एका हत्तीशिवाय इतर सर्व हत्ती शत्रूच्या हाती सापडले आहेत. जवळजवळ तीन दिवसपर्यंत वरील युद्धासंबंधीचे अनिश्चित वृत्तांन्त आणि भीतीदायक हकिकती छावणीत येऊन पोहोचत होत्या. परंतु चवथ्या दिवशी आदिलशाही सैन्याला मिळालेल्या अनपेक्षित विजयाची आणि इब्राहीम निजामशहाच्या मृत्यूची वार्ता देणारे वृत्तान्त काहींनी आणले. परिणामी अनेकांच्या भीतीने स्पंदन पावणाऱ्या हृदयात आनंदाच्या लाटा उसळल्या. या घटनेचा फायदा घेता येईल अशी निश्चित परिस्थिती निर्माण झालेली असताना आणि शत्रूच्या राज्यात गोंधळाचे वातावरण पसरले असताना देखील इब्राहीम आदिलशहाने निजामशाही प्रदेशावर आक्रमण करण्यास संमती दिली नाही. त्याने हमीदखानाला सरहद्दीपासून मागे बोलाविले आणि त्या महिन्याच्या दुसऱ्या पंधरवड्यात तो विजापूरला माघारी फिरला. [३] (१८७)

हिजरी १००४ परंतु त्याने हिजरी १००४ पर्यंत राजधानीत प्रवेश केला नाही.
इ. स. १५९५ त्याने भीमेच्या तीरावर मुक्काम केला. वरील युद्धाचा फायदा घेऊन
इ. स. १५९६ कर्नाटकच्या एका जमीनदाराने आदोनीच्या किल्ल्याला वेढा दिला होता. रसदीच्या अभावी किल्ला पडण्याचे बेतात होता. आदिलशहाने आपल्या
१३ मोहरम, छावणीवरून त्या जमीनदाराविरुद्ध सैन्याची रवानगी केली.
हिजरी १००४ १३ मोहरम या दिवशी सुलतानाने विजयोन्मादात शहरात प्रवेश
९ सप्टेंबर, केला. नागरिकांनी जयजयकारात त्याचे स्वागत केले या प्रसंगी
इ. स. १५९६ त्यांनी शहरातील रस्ते सोने आणि चांदी यांचे धागे, मखमल, किनखाब इतर उंची कापडे आणि भारीभारी दागिने यांनी सुशोभित केले होते. यानंतर लवकरच बातमी आली की, शाही फौजा चाल करून येत आहेत हे पहाताच कर्नाटकातील काफरांनी आदोनीचा वेढा उठवून आपल्या देशाकडे पळ काढलेला आहे, आणि त्यांच्यातील अनेकजणांची पाठलागात कत्तल करण्यात आलेली आहे. या सुमारास मीरमहमद सालेह हमदानी हा सन्मान्य सय्यद विजापूरनजीक येऊन पोहोचला. त्याने महमद पैगंबराचे काही केस आपल्याबरोबर आणले होते इतक्या अमूल्य अवशेषाचे दर्शन ३२९० घ्यावे याची उत्सुकता सुलतानाला वाटली आणि म्हणून तो मीर हमदानी याला भेटण्यासाठी शहराबाहेर गेला. त्याने त्याला विजापूर शहरात आणले आणि अनेक दिवसपर्यंत बादशाही थाटाने त्याला राहवून घेतले. सुलतानाने मीर हमदानी याला विजापूर दरबारात कायमचे राहण्याबद्दल गळ घालण्याचा प्रयत्न

केला. परंतु मक्केची यात्रा करण्याबद्दल मीर हमदानी हा अतिशय उत्सुक [२] (१८८) होता. त्याने जेव्हा मक्केला जाण्यासाठी सुलतानाचा निरोप घेतला त्यावेळी सुलतानाने त्याला अनेक भारी वस्तू भेटीदाखल दिल्या. मीर हमदानीने सुलतानाला पैगंबराचे दोन पवित्र केस दिले त्याने त्या केसाची स्थापना अतिशय काळजीपूर्वक, हिऱ्यांनी मढविलेल्या एका सोन्याच्या मखरात केली. या ठिकाणाला दर शुक्रवारी रात्री आणि इतर सर्व सुट्ट्यांच्या दिवशी तो वारंवार भेट देत असे.

(१७६) या सुमारास अहमदनगर राज्यामध्ये सरदारांमध्ये निर्माण झालेल्या भांडणांनी परमावधी गाठली. परिणामी एका पक्षातील अमिरांनी बादशहा अकबर याचा मुलगा मुराद मिर्झा याला दक्षिणेत पाचारण केले. दक्षिणेमध्ये मोगलांच्या सत्तेचा प्रसार करण्यासाठी या दुहीचा फायदा घेण्याच्या उत्कट इच्छेने महमद मुराद याने तीस हजार फौज घेऊन गुजराथेतून अहमदनगरकडे कूच केले. अहमदनगर शहराला त्याने वेढा दिला. परंतु वेढा अनेक महिने चालल्यानंतर तो उठविणे त्याला भाग पडले. वेढल्या गेलेल्या निजामशाही राजधानीच्या मदतीसाठी इब्राहीम आदिलशहाने मोठे सैन्य देऊन सुहेलखानाला रवाना केले. तो तेथे येऊन पोहोचण्याचे अगोदरच मोगल वेढा उठवून निघून गेले होते. ३३०□ ३३०अ★ ३३१★ ३३२★ ३३३★ ३३४★ ३३५★ ३३६★.

पुस्तक चौथे

प्रकरण चौथे

खानदेशच्या फारुकी घराण्याचा इतिहास

मलिक राजा फारुकी [४] (२८०)

(१) खानदेशच्या प्रांतात पहिल्याप्रथम स्वातंत्र्य पुकारणारा पुरुष म्हणजे मलिक राजा हा होता. हा खान जहान फारुकीचा मुलगा. याचे वाडवडील अल्लाउद्दीन खिलजी आणि महमद तघलघ यांच्या कारकिर्दीत दिल्ली दरबारातील प्रतिष्ठित अमीर-उमरावांपैकी होते.

(२) ख्वाजा जहानच्या मृत्यूचे वेळी त्याचा मुलगा मलिक राजा हा अतिशय तरुण होता. त्याच्या वाट्याला फारच थोडी वडिलार्जित जहागीर आली. त्याच्या स्वभावात पाहिजे तितका आत्मविश्वास नव्हता. परंतु [४] (२८१) त्याजबरोबर सर्वसाधारणपणे राजे-रजवाड्यांभोवती लाळ घोटीत फिरणाऱ्या नीच आणि हलकट खुषमस्कऱ्यांच्या समूहांतून आपली वर्णी लावावी असे कधीही न वाटण्याइतका स्वाभिमान त्याच्या अंगात होता. वयाने तो थोडा मोठा झाल्यावर त्याला असे आढळून आले की त्याच्या वाट्याला आलेल्या थोड्याशा जहागिरीपैकी आता त्याच्या जवळ काहीच शिल्लक उरले नाही. म्हणून तो सुलतानाच्या फौजेत खाजगी शिलेदार म्हणून भरती झाला. शिकारीच्या नादापाई तो अगदी वेडा होत असे. एक दिवस तो सुलतानाच्या दिमतीस शिकारीसाठी सुलतानाची स्वारी गेली असताना होता. तेव्हा त्याचे असामान्य कौशल्य काही दरबारी मंडळींच्या दृष्टोत्पत्तीस आले. याचा परिणाम असा झाला की त्याची भरती फिरोज तघलघ याच्या घोलमखास ऊर्फ खास शरीर संरक्षकदलात झाली. यानंतर काही काळाने एका प्रसंगी सुलतान शिकारीसाठी गुजराथेत गेला असताना सुलतानाने १३ ते १४ कोस एका काळविटाचा पाठलाग केला. सुलतानाच्या अनुयायांपैकी एकदोघेजण सोडले असता बाकीचे सर्व पाठीमागे पडले. सुलतान आणि त्याचा घोडा यांची पुरी दमछाक झाली. सुलतान आता आपल्या छावणीपासून खूपच दूर आला होता. त्याचा घोडा पार दमून गेला होता. अशावेळी कित्येक तास भटकण्यात घालविले तरी सुलतान आपल्या छावणीत पोहोचण्याची शक्यता अतिशय कमी होती. अशावेळी एका शिकारी कुत्र्याच्या जोडीला पाठीशी-घालून दौडत येत असलेला एक घोडेस्वार सुलतान आणि त्याचे अनुयायी यांच्या दृष्टीस पडला. राजाच्या अनुयायांनी त्याला आपल्याकडे येण्यास खुणावले. तो

आल्यावर सुलतानाच्या चाकरांनी खाण्याचे मिळविण्याची तो काही व्यवस्था करू शकेल काय असे त्याला विचारले. त्याच्यापाशी घोडा होता. घोड्यावर त्याने केलेली शिकार लादली होती. घोड्याकडे बोट दाखवून तो म्हणाला, " माझ्यापाशी काही खाद्यपदार्थ आहेत, आणि जर बादशहाची इच्छा असली तर मी इथल्याइथे विस्तव पेटवून उत्तमपैकी अन्न तयार करून देईन. " बादशहाला असे कळले की, हे सांगणारा दुसरा तिसरा कोणी नसून त्याचा भूतकाळातील एक मान्यवर अधिकारी खानजहान याचा मुलगा मलिकराजा हा आहे. हे कळल्यावर त्याने मलिकराजा याला बढती देण्याचे ठरविले. त्यानंतर पहिल्याप्रथम जो दरबार भरला त्यात त्याने मलिकराजा याला दोन हजार घोडेस्वारांचा मनसबदार या अधिकारावर नेमले. पुढे काही काळाने दक्षिणेच्या सरहद्दीवर असलेल्या थाळनेर आणि कुरोंडे या जिल्ह्यांची जहागिरी त्याने त्याला बहाल केली. [४] (२८२)

(३) हिजरी ७७२ } हिजरी ७७२ यावर्षी मलिक राजाने सैन्य घेऊन
इ. स. १३७० } आपल्या सरहद्दीकडे कूच केले. रक्ताचा एक थेंबही न सांडता त्याने शांततेने आपल्या जहागिरीच्या लहान जिल्ह्यावर कबजा केला. परंतु बागलाणाचा राजा बहर्जी याचा त्याने पराभव केला, आणि दिल्लीच्या सुलतानांना वार्षिक खंडणी देण्याचे त्याच्याकडून कबूल करून घेतले. त्याच्या या पहिल्या मोहिमेत त्याला खंडणी म्हणून पाच मोठे आणि दहा लहान असे हत्ती आणि त्याशिवाय मोती आणि जडजवाहीर, त्याचप्रमाणे सोनेचांदी भरपूर प्रमाणात मिळाली. स्वारीहून परतल्यानंतर त्याने सोन्याच्या झालरीने मढविलेल्या किनखाबाच्या झुली हत्तींवर चढविण्याचा हुकूम केला आणि खानदेशामध्ये तयार होणारी मलमल आणि इतर अनेक वस्तू आणि त्याचप्रमाणे मोती अनेक उंटांवर लादून सुलतानाकडे भेट म्हणून त्यांची रवानगी केली. फिरोझ तुघलखने त्यावेळी असे उद्गार काढले की, मलिक राजाने आज जी गोष्ट केली ती गुजराथच्या सुभेदाराने यापूर्वीच पार पाडणे अवश्य होते. मलिक राजाच्या या कर्तबगारीमुळे सुलतानाने त्याला खानदेशचा सिपाह सालार[३३६.१०] म्हणजे सरसेनापती हा किताब देऊन त्याचा सन्मान केला, आणि ३ हजार घोडेस्वारांचा अधिकारी या जागेवर त्याला बढती दिली. काही वर्षांच्या अवधितच त्याने आपल्याजवळील स्वारांची संख्या १२ हजारांवर नेली, आणि गोंडवनापासून गढमंडलापर्यंतचे राजेरजवाडे यांजवर खंडणी लादली. त्याच्या नावाला इतकी किर्ती प्राप्त झाली की, जजनगर या देशाच्या राजाने त्याचा देश आणि खानदेश यामधील मोठे अंतर लक्षात घेऊनही मलिक राजा याच्याबरोबर मैत्रीचे संबंध प्रस्थापित केले.

(४) फिरोजशहा याच्या मृत्यूनंतर माळव्यामध्ये दिलावरखान घोरी याने आपले स्वातंत्र्य जाहीर केले. त्यानंतर दिलावरखान आणि मलिक राजा यांच्यामध्ये अतिशय घनिष्ट असे संबंध प्रस्थापित झाले. इतके की, दिलावरखानाने आपली मुलगी खानदेशचा सुभेदार मलिक राजा याचा मुलगा मलिकनसीर याला विवाहात दिली.

याच सुमारास गुजराथचा मुजफ्फरशहा याने आपले स्वातंत्र्य जाहीर [४] (२८३) केले. यानंतर काही अंतस्थ बंडाळीचा उद्भव झाला त्याचा फायदा घेऊन आणि दिलावरखानाच्या पाठिंब्यावर पूर्णतया विसावून मलिक राजाने गुजराथच्या प्रांतावर आक्रमण केले आणि सुलतानपूर आणि नंदुरबार हे जिल्हे उद्ध्वस्त केले. मुजफ्फरशहा त्यावेळी आपल्या राज्यातील हिंदू काफरांची बंडाळी मोडण्यात गुंतला होता. त्याच्या कानावर वरील बातमी पडताच त्याने झपाट्याने सुलतानपूरकडे चाल केली. तेथून माघार घेणे शहाणपणाचे आहे हे मलिक राजाला उमगले आणि त्याने थाळनेर किल्ल्याचा आश्रय घेतला. या किल्ल्यापर्यंत मुजफ्फरशहा चाल करून आला आणि त्याने किल्ल्याला सक्त वेढा दिला. याप्रसंगी मुजफ्फरशहाबरोबर संधी घडवून आणण्यासाठी त्याने आपल्या आश्रयाखालील चतुरस्र आणि विद्वान मंडळींची नियुक्ती केली. आपल्या राज्यातील काफरांच्या बंडाचा बिमोड करण्यासाठी आपल्याला खानदेश आणि माळवा येथील सुलतानांची मदत मिळेल अशी त्याला आशा होती आणि म्हणून त्याने तहाच्या अटींना आपली संमती दिली. यानंतरच्या काळात मलिक राजाने आपल्या ताब्यातील मुलखापुरत्याच आपल्या लष्करी कारवाया मर्यादित ठेवल्या. आपली उर्वरित हयात त्याने अत्यंत दुर्दम उत्साहाने संस्कृतीच्या निरनिराळ्या कलाकुसरीच्या अंगोपांगांची आणि शेतीच्या कलेची वृद्धी आणि विकास करण्यात व्यतीत केली. आपला मृत्युकाळ समीप आला आहे याची जेव्हा त्याला जाणीव झाली तेव्हा त्याने आपले दोन मुलगे मलिक नसीर आणि मलिक इफ्तिकार यांना बोलावून पाठविले. त्यापैकी थोरल्याला त्याने आपला कुलगुरु आणि आचार्य दौलताबादचा शेखजैनुद्दीन याजकडून प्रसाद म्हणून मिळालेला इच्छा आणि अनुमती यांचा निदर्शक असा पेहेराव दिला आणि त्याची आपला युवराज म्हणून नियुक्ती केली. आपला धाकटा मुलगा मलिक इफ्तिकार याला त्याने थाळनेरचा किल्ला आणि जिल्हा जहागिरी म्हणून बहाल केला. हिजरी ८०१ या वर्षी, शाबान महिन्याच्या २२ तारखेला मलिक राजा मरण पावला. त्याला थाळनेर या गावी पुरण्यात आले. त्याची एकंदर कारकीर्द २९ वर्षे एवढी झाली. ३३६·२० [४] (२८४)

शाबान २२
हिजरी ८०१
एप्रिल २८
इ. स. १३९९

(५) हिजरी १०१३ (इ. स. १६०४) या वर्षी मी, या ग्रंथाचा कर्ता, विजापूरच्या इब्राहीम आदिलशहाच्या मुलीच्या पालखीबरोबर विजापूरहून बुऱ्हाणपूर येथे गेलो. असीरच्या किल्ल्याचा पाडाव झाल्यानंतर मी मिर्जा अली इस्फहानी याला फारुकी घराण्याचा एखादा इतिहास उपलब्ध आहे किंवा काय याबद्दल विचारले. मिर्जाने आपल्या माहितीत असा इतिहास नाही असे उत्तर दिले. परंतु तो पुढे असे म्हणाला की मलिक राजापर्यंत माहिती असलेला फारुकी घराण्याचा वंशवृक्ष आपल्या पाहण्यात आला. या वंशवृक्षाची आपण नक्कल केली आणि ती आपल्याजवळ आहे. वंशावळीत फारुकी घराण्याची उत्पत्ती कशी झाली याचा वंशवृक्ष आहे तो पुढील-

प्रमाणे आहे : खानदेशचा मुसलमान सुलतान मलिक राजा हा खलिफ उमर फरुक याचा वंशज. मलिक राजा हा आपल्या वंशावळीचा माग पुढीलप्रमाणे लावतो—मलिक राजा हा खानजहानचा मुलगा, खान जहान हा अलिखानाचा मुलगा, अलिखान हा उथमनखानाचा मुलगा, उथमनखान हा सिमानशहाचा मुलगा, [३३६.३ब] सिमानशहा हा अशवशहाचा मुलगा, अशवशहा हा अर्मियनशहाचा मुलगा, अर्मियनशहा हा बाल्खच्या इब्राहीमशहाचा मुलगा, इब्राहीमशहा आधमशहाचा मुलगा, आधमशहा हा अहमदशहाचा मुलगा, अहमदशहा हा महमूदशहाचा मुलगा, महमूदशहा हा महमदशहाचा मुलगा, महमदशहा हा आजीमशहाचा मुलगा, आजीमशहा हा अशगरचा मुलगा, अशगर हा महमद अहमदचा मुलगा, महमद अहमद हा इमाम नसीर अबदुल्ला याचा मुलगा आणि इमाम नसीर हा उमर उल्फरुक ऊर्फ खलिफा अर्थात परमेश्वराच्या शेवटच्या प्रेषिताचा प्रतिनिधी याचा मुलगा.

(६) मलिक राजाने दौलताबादचा सद्धर्मी अवलिया जैनुद्दीन [४] (२८५) याचे शिष्यत्व पत्करले. त्याच्याकडून त्याला इच्छा आणि अनुमती यांचा निदर्शक असा पेहेराव प्राप्त झाला. तो त्याने आपला मुलगा नसीर याच्या स्वाधीन केला. त्याने वरीलप्रमाणेच तो आपल्या मुलाकडे सोपविला. याप्रमाणे बापाकडून मुलाकडे अशी या पोषाखाची पाठवणी जवळजवळ २०० वर्षेपर्यंत झाली. खानदेशाच्या स्वतंत्र सुलतानांपैकी शेवटचा सुलतान म्हणजे राजा अलीखान. असा हा बहुमुल्य ठेवा राजा अलीखानाचा मुलगा बहादुरखान याने जेव्हा आपले राज्य गमावले तेव्हा त्याच्याजवळ होता.

नसीरखान फारुकी [४] (२८६)

(७) मलिक नसीर याच्या कारकिर्दीत या घराण्याची सत्ता अमर्याद वाढली. मलिक नसीरखान याने देखील राजसत्तेची निदर्शक अशी चिन्हे धारण केली. त्याच्या कारकिर्दीत विद्वान मंडळींना ठिकठिकाणाहून पाचारण करण्यात आले आणि वाङ्मयाच्या विकासाला उत्तेजन देण्यात आले. मलिक नसीर याला गुजराथेच्या सुलतानाकडून खान ही पदवी मिळाली. आपला बाप मलिक राजा फारुकी हा जेव्हा मृत्युवश झाला तेव्हा त्याची इच्छा शाहीछत्र आणि चामर धारण करण्याची होती हे जाणून त्याने आपल्या नावे जाहीररित्या खुत्बा वाचला जावा असा हुकूम दिला. त्याने आसाअहीर याकडून असीरचा किल्ला जिंकून घेतला. [३३६.४ब]

(८) असीरचा किल्ला मूळ ज्यांच्या कबजात होता त्या [४] (२८७) घराण्यासंबंधीची माहिती अतिशय उद्बोधक असल्यामुळे ती मी या ठिकाणी संपूर्णपणे देत आहे. खानदेशातल्या एक ऊंच डोंगरमाथ्यावर एक मेंढपाळ राहात असे. त्याच्याजवळ गुरेढोरे आदिकरून अमाप संपत्ती होती. खरे सांगायच तर खानदेशा-

मधल्या एका प्रमुख जमीनदारांपैकी तो होता. त्याच्या वाडवडिलांच्या ताब्यात ही जहागीर जवळजवळ ७०० वर्षे चालत आलेली होती. त्यांच्या ताब्यात गुराढोरांचे जे कळप होते त्यांचे जंगलात सुळसुळाट असणाऱ्या दरोडेखोरांच्या हल्ल्यापासून संरक्षण करण्यासाठी त्यांनी फार पूर्वी असीरच्या टेकडीभोवती एक कोट बांधला होता. आपल्या बापाची जहागिरी आसाला मिळाली. अतिशय काटकसरी असल्यामुळे त्याच्याजवळील गुरांच्या कळपांची संख्या ५ हजार म्हशी, ५ हजार गाई, २० हजार मेंढ्या आणि १ हजार घोड्यांइतकी झाली. त्याशिवाय त्याने आपल्या स्वतःच्या संरक्षणासाठी आणि शेतीच्या सर्व कामाला उपयोगात आणता येतील असे १ हजार अनुचर बाळगले. ज्या ज्या वेळी गोंडवन आणि खानदेश येथील शेतकऱ्यांवर संकटे आली तेव्हा तेव्हा त्यांनी आसाकडे मदतीसाठी धाव घेतली आणि आसा किंवा ज्याला आसा गवळी म्हणूनही ओळखत त्याने या संकटांचा परिहार केला. आसाअहीर याच्याजवळील संपत्तीत आणि सामर्थ्यात जरी अमर्याद वाढ झाली तरीदेखील त्याला आसाअहीरा किंवा गवळी हे नाव कायमचे चिकटले. मलिक राजा हा थाळनेर येथे येण्यापूर्वी काही काळ अगोदर खानदेश आणि गोंडवन या जिल्ह्यांत भीषण असा दुष्काळ पडला. या दुष्काळाच्या परिणामातून कोळी अथवा भिल्ल जमातीचे जेमतेम दोन-तीन हजारांवर लोक देखील सहीसलामत निसटू शकले नाहीत. यावेळी गोंडवन आणि खानदेश येथे आसाच्या ताब्यात अनेक धान्यांची कोठारे होती. धान्य विकण्यासाठी [४] (२८८) आसाच्या अधिकाऱ्यांनी ती खुली केली. आसाची बायको ही अत्यंत उदार स्वभावाची होती. तिने आसाची प्रार्थना केली की, " तुम्ही गरीबगुरीबांकडून द्रव्य न घेता त्यांना हे धान्य नेण्याची परवानगी द्या आणि अशा तऱ्हेने इहलोकात चांगले नाव संपादन करा, आणि परलोकात मोक्षसाधना करा (किंवा अमरत्व प्राप्त करून घ्या)." दुष्काळ पीडितांना मदत व्हावी म्हणून आसाने शहराच्या जुन्या भिंती पाडून टाकल्या आणि शहराभोवती मजबूत दगडाच्या एका किल्ल्याची उभारणी केली. या कामामुळे त्याला अनेक मजुरांना चाकरीवर घेता आले. ज्यांना शारीरिक कष्ट करता येणे शक्य नव्हते अशा वृद्ध आणि अपंग माणसांना त्याने धान्य वाटले. या दगडी बांधकामाला आसाअहीर असे नाव पडले आणि पुढे त्याचा अपभ्रंश असीर असा झाला. [३३६.५ロ]

(९) मलिक राजा याने खानदेश प्रांतावर आपली सत्ता स्थापन केल्यावर तेथील जमीनदारांमध्ये पहिल्या प्रथम आसाने त्याच्याशी निष्ठा व्यक्त केली. याचे कारण आसा हा शांत प्रवृत्तीचा आणि अति-महत्त्वाकांक्षा नसलेला असा होता. मलिक राजाला आपल्या जागी स्थिरस्थावर होण्यासाठी ज्या ज्या काही वस्तूंची गरज लागली त्या त्या सर्व त्याने मलिक राजाला भेट म्हणून दिल्या. काही काळानंतर मलिक राजाच्या मनात असा विचार आला की असीरचा किल्ला हा अतिशय मजबूत आणि आपल्या राज्यांच्या मध्यभागी वसलेला आहे. असा किल्ला जर एखाद्या महत्त्वाकांक्षी अधिका-

त्याच्या ताब्यात गेला तर आपल्या राज्याच्या सरकारची घडी खिळखिळी करण्यास आणि ती हादरवून टाकण्यास अशा व्यक्तीला सहज शक्य होईल. परंतु मलिक राजावर आसाचे इतके उपकार होते की, जबरदस्तीने असीरचा किल्ला त्याच्या [४] (२८९) हातातून हिसकावून घेणे हे मलिक राजाला प्रशस्त वाटले नाही. [३३६.६□] ज्यावेळी मलिक नसिर याने राज्यकारभार हाती घेतला त्यावेळी आसाकडून त्याला अनेक प्रकारे वैयक्तिक मदतीचा लाभ झाला. मलिक नसिरला अशी खात्री पटली की आपल्या शांतताप्रिय स्वभावामुळे आसा त्याच्यावर हल्ला करण्यासाठी आपल्याला कोणतेही निमित्त देणार नाही. तरी देखील नसीर याने असीर बळकाविण्याचा आणि तेथे आपली राजधानी करण्याचा निश्चय केला. आपला बेत सिद्धिस नेण्यासाठी म्हणून त्याने पुढील योजना आखली. त्याने आसाला पुढील मजकुराचे पत्र पाठविले. बागलाण आणि अंतूर येथील राजांनी मोठ्या फौजा जमा केल्या आहेत. त्यानी आपले वडील मलिक राजा यांजबरोबर जसे संबंध ठेवले होते तसे आपल्याबरोबर ठेवलेले नाहीत. खेडल्याच्या राजानेही त्याला धमकी दिली आहे. थाळनेरचा किल्ला आपल्या वडिलांनी आपल्या मृत्युसमयी प्रकट केलेल्या इच्छेनुसार आपला भाऊ मलिक इफ्तिकार याच्या ताब्यात आहे. लालिंगचा आपल्या ताब्यातील किल्ला शत्रूच्या मुलुखाच्या इतक्या नजीक आहे की, तो कोणतेच संरक्षण आपल्याला देऊ शकणार नाही. म्हणून माझी आपल्याला अशी विनंती आहे की माझ्या जनान्याच्या मंडळींना आपण असीर किल्ल्यात आधार द्यावा. आसाने या गोष्टीला खुषीने आपली संमती दिली. मलिक नसीर याचा जनाना येईल त्यांना राहण्यासाठी सुखसोयींनी योग्य अशा खोल्या तयार ठेवण्याची आणि त्यांच्याकडे पूर्णपणे लक्ष देण्याची त्याने आज्ञा केली. पहिल्या दिवशी स्त्रियांनी भरलेल्या पुष्कळ डोल्या [३३६.७□] किल्ल्यामध्ये आल्या. या स्त्रियांना आसाची [४] (२९०) बायको आणि मुली भेटण्यासाठी गेल्या. दुसऱ्या दिवशी खबर आली की, मलिक नसिर याची बायको, आई आणि इतर जनाना यांना घेऊन २०० डोल्या येत आहेत. ही बातमी कळल्यावर त्यांचे स्वागत करण्यासाठी आसाने किल्ल्याचे दरवाजे खोलण्याचा हुकूम दिला. त्यांना भेटण्यासाठी म्हणून आपल्या सर्व मुलांसह आसा आपल्या अंतःपुरापासून बऱ्याच अंतरापर्यंत गेला. परंतु जेव्हा त्याने ह्या डोल्यांत स्त्रियांच्या ऐवजी सशस्त्र शिपाई भरलेले बघितले तेव्हा त्याच्या आश्चर्याला पारावार उरला नाही. ह्या शिपायांनी डोल्यांमधून पटापट उड्या मारल्या आणि आसाला त्याच्या सर्व कुटुंबियांसहित ठार मारले. त्याच्या घराण्यातील एकही पुरुष मनुष्य त्यांनी शिल्लक ठेवला नाही. (सर्व लहान सहान मुलांची देखील त्यांनी कत्तल केली.) किल्ल्यातील रहिवाशांना या घटनेचा इतका भयंकर धक्का बसला की, ज्या ठिकाणी अशी क्रूर कत्तल झाली तेथून पळून ते आपल्या कुटुंबियांसहित बाहेर निघून गेले. मलिक नसिर ह्यावेळी लालिंगच्या किल्ल्यात होता. आपला बेत सिद्धीस गेल्याचे जेव्हा त्याला कळले तेव्हा तो असीर येथे आला, आणि त्याने किल्ल्याची मजबूत डागडुजी करण्यास

प्रारंभ केला. परंतु ते काहीही असले तरी फारुकी घराण्यातील कोणत्याही व्यक्तीला आसाच्या संपत्तीचा उपभोग घेता आला नाही, ही घटना पुराव्यानिशी सिद्ध झाली आहे. असीरचा किल्ला पडला त्यावेळी जी संपत्ती व जडजवाहीर मलिक नसीरच्या ताब्यात आले ते सर्व पुढे अकबर बादशहा २०० वर्षांनंतर दक्षिणेत चाल करून आला आणि असीरचा किल्ला त्याने ताब्यात घेतला तेव्हा त्याच्या हाती पडले.[३३६-८०]

(१०) फारुकी घराण्याचा हितकर्ता आणि गुरुस्थानी असलेला सिद्धपुरुष दौलताबादचा शेख जैनुद्दिन याला ही बातमी कळली. तेव्हा काफरांच्या [४] (२९१) विरुद्ध मिळालेल्या यशाबद्दल मलीक नसीरचे अभिनंदन करण्यासाठी त्याने खानदेशाकडे कूच केले. शेखला भेटण्यासाठी म्हणून मलीक नसीर आपल्या कुटुंबियांसहित पुढे कूच करून गेला आणि त्याने तापी नदीच्या पश्चिम किनाऱ्यावर आपला तळ दिला. शेख जैनुद्दिन आपल्या अनेक शिष्यांना घेऊन तेथे पोहोचला आणि त्याने आपले तंबू नदीच्या पूर्व किनाऱ्यावर ठोकले. मलीक नसीर नदीपार करून गेला आणि त्याने शेखचो आपल्याबरोबर असीरला परतण्यासाठी म्हणून खूप मनधरणी केली. आपल्याला तापी नदी पार करण्याची परवानगी नाही असे सांगून शेखने नसीरची विनंती नाकारली. काही काळ मलीक नसीर आणि शेख हे आपापल्या छावण्यांत मुक्काम करून राहिले. त्यानंतर शेखने आपली तेथून जाण्याची इच्छा प्रकट केली. शेखने खानदेशाच्या प्रांतात एखाद्या जहागिरीचा स्वीकार करावा अशी मलीक नसीरने त्याला अतिशय गळ घातली. त्यावर शेखने उत्तर दिले की, आमच्यासारख्या विरक्तांना जहागिरीची काय गरज आहे? परंतु मलीक नसीर याने नदीच्या पूर्व किनाऱ्यावर एक शहर बांधावे आणि त्याला शेखच्या नावावरून जैनाबाद असे नाव द्यावे, आणि पश्चिम किनाऱ्यावर नसीर ज्या ठिकाणी तळ देऊन होता त्या ठिकाणी दुसरे शहर बांधून त्या शहराला दौलताबादचा प्रसिद्ध शेख बुरहाण उद्दीन [३३६-९०] याच्या नावावरून बुऱ्हाणपूर असे नाव द्यावे एवढी मात्र विनंती त्याने मलीक नसीरला केली. मलीक नसीर याने बुऱ्हाणपूर येथे आपली राजधानी वसवावी अशी शिफारस शेखने केली. याप्रमाणे दोन्ही शहरे बांधण्यात आली. त्यापैकी बुऱ्हाणपूर हे नंतर फारुकी घराण्याच्या राजधानीचे शहर बनले.

(११) एक अतिशय जुनी परंतु अतिशय सत्य अशी म्हण आहे ती अशी की, एका गोधडीत दहा दरवेशी राहतील परंतु दोन सुलतानांना सामावण्यास एखादे मोठे राज्यही लहान आहे. खानदेशाच्या बाबतीत अगदी असेच घडले. कारण जेव्हा मलीक नसीर याने असीरवर ताबा मिळविला तेव्हा त्याची कुटिल दृष्टी आपल्या भावाच्या थाळनेर येथील जहागिरीवर पडली. थाळनेरचा ताबा घेण्यासाठी त्याने माळव्याच्या [४] (२९२) सुलतानाला आपल्याला मदत देण्यास उद्युक्त केले. हा हेतू मनात धरून हिजरी ८२० या वर्षी मलीक नसीर याने थाळनेरच्या दिशेने कूच केले आणि आपला मेव्हणा माळव्याचा सुलतान होशंगशहा यांची मदत

हिजरी ८२० / इ. स. १४१७

मिळविली. मलीक इफ्तिकार याला आपला भाऊ सैन्यासह येताना पाहून आश्चर्याचा धक्का बसला. त्याने मलीक नसीरकडे निषेध प्रगट केला, आणि गुजराथचा सुलतान अहमदशहा याच्याकडून मदत मिळविण्यासाठी त्याला लिहिले. परंतु त्याचा हा प्रयत्न व्यर्थ गेला. सुलतान होशंग याचा मुलगा आणि मलीक नसीर याचा पुतण्या गिजनी-खान हा ५ हजार घोडेस्वार घेऊन मलीक नसीरच्या मदतीसाठी आला. त्यांच्या संयुक्त कारवाईला यश येऊन थोड्याच कालावधीत थाळनेरचा किल्ला पडला. मलीक इफ्तिकार हा कैद झाला. त्याला असीरच्या किल्ल्यावर पाठविण्यात आले. थाळनेरचा किल्ला अशा तऱ्हेने जिंकल्यावर खानदेश आणि माळवा यांच्या फौजात असा ठराव झाला की दोन्ही फौजांनी कूच करावे आणि माळव्याच्या सुलतानाच्या नावे सुलतान-पूरचा कबजा घ्यावा. ह्या हेतूने दोन्ही फौजांनी त्वरेने कूच केले आणि सुलतानपूरच्या किल्ल्याला वेढा दिला. ही बातमी कळल्यावर गुजराथच्या अहमदशहाने आपले सर्व सैन्य घेऊन दक्षिणेकडे कूच केले. मलीक महमूद तुर्क याच्याबरोबर बऱ्याचशा तुकड्या देऊन त्याला त्याने आघाडीवर पुढे रवाना केले. गुजराथच्या सैन्याच्या हालचालींची बातमी कळताच गिजनीखान याने मांडूकडे पळ काढला, आणि मलीक नसीर याने थाळनेरकडे माघार घेतली. मलीक महमूद तुर्क याने थाळनेरला सक्त वेढा दिला. दरम्यान अहमदशहा सुलतानपूर येथे येऊन पोहोचला. माळव्याच्या राजपुत्राने ऐनवेळी दगा देऊन पळ काढल्यामुळे थाळनेर येथे मलीक नसीरची अतिशय विपन्न अवस्था झाली. त्याने अहमदशहाच्या काही वजीरांकडे शस्त्रसंधीची बोलणी सुरू केली. ही बोलणी यशस्वी झाली. गुजराथच्या सुलतानाने मलीक नसीरने पाठविलेला [४] (२९३) नजराणा स्वीकारला एवढेच नव्हे तर मोबदल्यात त्याने मलीक नसीरला पांढरे छत आणि गुलाबी चामर ही बहाल केली, व त्याचा खान ही पदवी देऊन सन्मान केला. खान ही पदवी त्यानंतर मलीक नसीर मरेपर्यंत लावीत असे.

(११ अ) यानंतर काही वर्षांनी दक्षिणेच्या अहमदशहा बहमनीला आपल्या मुलाच्या विवाहाच्या निमित्ताने सन्माननीय सोयरिकी घडवून आणावी असे वाटले. म्हणून त्याने आपल्यातर्फे नसीरखानाकडे वकील पाठविले आणि आपला मुलगा राजपुत्र अल्लाउद्दीन याच्यासाठी नसीरखानाच्या मुलीची मागणी केली. अशा तऱ्हेचा संबंध जुळून आल्यास आपल्या सामर्थ्यात भर पडेल असे नसीरखान याला वाटले. त्याने अहमदशहा बहमनीच्या विनंतीचा ताबडतोब स्वीकार केला. बुऱ्हाणपूरहून अहमदाबाद बिदर येथे खानदेशाच्या राजकन्येला अहमदशहा बहमनीच्या वकिलांनी अतिशय मानसन्मानाने पोहोचविले.

(१२) हिजरी ८३३ इ. स. १४२९ | हिजरी ८३३ या वर्षी जलवारा जिल्ह्याचा राजा, राजा कान्हा हा गुजराथच्या सामर्थ्यापुढे पराभव पावून पळाला आणि असीर येथे पोहोचला. तेथे त्याने नसीरखानाला काही हत्ती आणि इतर मौल्यवान वस्तू भेट म्हणून दिल्या. आपला प्रदेश मिळवून देण्यास

नसीरखानाने मदत करावी अशी त्याने नसीरखानापाशी याचना केली. यावर नसीर-खानाने उत्तर दिले की, "गुजराथच्या सामर्थ्याला टक्कर देता येईल एवढी ताकद माझ्यापाशी नाही. परंतु तू जर दक्षिणेच्या सुलतानाकडे मदतीसाठी विनंती केलीस तर कदाचित तो तुझ्या कार्यात तुझ्यासाठी प्रयत्नांची शिकस्त करील." याबाबत दक्षिणेच्या सुलतानाला देण्यासाठी एक खलिता देण्याचे नसीरखानाने राजा कान्हा याला आश्वासन दिले. नसीरखानाच्या सांगण्यावरून अहमदशहा बहमनीने एक छोटासा सेनाविभाग राजा कान्हाला आपला प्रदेश जिंकून घेण्यासाठी मदतीदाखल दिला. सैन्याची ही तुकडी नंदुरबार येथे पोहोचल्यावर त्यातील सैनिकांनी नंदुरबार जिल्ह्यात लुटालूट केली. या सैन्याचा प्रतिकार करण्यासाठी आपल्या सैन्याची एक पलटण पाठविण्याचा गुजराथच्या सुलतानाने हुकूम केला. परिणामी दोन्ही फौजांत लढाई झाली. या लढाईत दक्षिणी फौजांचा पूर्णपणे पराभव झाला आणि [४] (२९४) त्यांच्यापैकी अनेकजण ठार मारले गेले. या लढाईचा परिणाम साहजिकच दक्षिणेच्या सुलतानाचा गुजराथच्या सुलतानाबरोबर संघर्ष निर्माण होण्यात झाला. कारण आपल्या पराजयामुळे झालेली मानहानी आणि सामर्थ्याला लागणारा कालिमा धुऊन काढला जावा असे अहमदशहा बहमनीला वाटले. म्हणून त्याने वरील हेतू मनात धरून राजपुत्र अल्लाउद्दीन याच्या हाताखाली मोठे सैन्य देऊन ही कामगिरी पार पाडण्यासाठी त्याला पाठविले. हे सैन्य दौलताबाद येथे पोहोचल्यावर राजा कान्हा आणि नसीरखान त्याला येऊन मिळाले, आणि सर्वांनी मिळून गुजराथेच्या दिशेने चाल केली. दोन्ही फौजा समोरासमोर आल्या आणि झालेल्या लढाईत[३३६.१०□] पुन्हा एकदा दक्षिणेच्या फौजांचा पराभव झाला. राजा कान्हा याला लढाईतून पळून जाऊन खानदेशाच्या डोंगराळ मुलखाचा आश्रय घेणे प्राप्त झाले.

(१३) हिजरी ८४० । इ. स. १४३६ । हिजरी ८४० यावर्षी नसीरखानाच्या मुलीने आपला नवरा अल्लाउद्दीन शहा याजकडून आपल्याला वाईट वागणूक मिळत असल्याची हकीकत पत्र लिहून आपल्या बापाला कळविली. परिणामी नसीरखानाने आपल्या जावयाबरोबरचे सर्व स्नेहसंबंध तोडून टाकले. हिजरी ८४१ यावर्षी गुजराथच्या सुलतानाच्या चिथावणीवरून त्याने बहमनींच्या मुलखावर स्वारी केली. (हिजरी ८४१ । इ. स. १४३७) प्रथम त्याने वऱ्हाडावर आक्रमण केले. बहमनींच्या कारभारा-वर असंतुष्ट असलेल्या अनेक दक्षिणी अधिकाऱ्यांनी त्याला पाठिंबा दिला. त्याच्या जोरावर नसीरखानाने जाहीररित्या खुत्बा आपल्या नावाने वाचला. नंतर त्याने नरनाळ्याच्या किल्ल्याला वेढा दिला. परंतु अल्लाउद्दीन शहाने मोठे सैन्य देऊन मलीकउत्तुज्जार याची त्याचा प्रतिकार करण्यासाठी रवानगी केली. त्याच्यापुढे टिकाव न लागल्यामुळे मलीक नसीर आणि त्याला सामील झालेले दक्षिणी अधिकारी यांना पलायन करणे भाग पडले. मलीकउत्तुज्जार याने त्यांचा बुऱ्हाणपूरपर्यंत पाठलाग केला, आणि ते शहर त्याने लुटून साफ उद्ध्वस्त केले. नसीरखानाने यानंतर लालिंगच्या किल्ल्याचा आश्रय घेतला, आणि गुजराथ आणि माळवा यांच्या [४] (२९५)

सुलतानांकडे मदत पाठविण्यासाठी त्यांना विनंती केली. त्यांच्याकडून मलीक नसीरला मदत पोहोचण्याचे अगोदरच त्याच्यावर हल्ला करण्याचे मलीकउत्‌तुज्जार याने ठरविले. त्याने झपाट्याने लालिंगच्या दिशेने कूच केले आणि निवडक अशा तीन हजार तिरंदाजाच्या तुकडीसह तो लालिंग येथे येऊन पोहोचला. नसीरखानापाशी फक्त २ हजार सैनिक होते. तरी त्याने मलीकउततुज्जारवर हल्ला चढविला. युद्धाची एकच रणधुमाळी माजली. नसीरखानाला माघार घेणे भाग पडले. मोठ्या कष्टाने तो कसाबसा किल्ल्यात येऊन पोहोचला. या लढाईत त्याने जवळजवळ २० हत्ती आणि आपले सर्व रणसाहित्य गमावले.

(१४) रबिउल्‌अव्वाल, २०
हिजरी ८४१
सप्टेंबर १९
इ. स. १४३७

या गंडांतराचा नसीरखानाच्या मनावर अतिशय विपरित असा परिणाम झाला आणि त्यानंतर थोडयाच दिवसांनी तारीख २० रबिउलअव्वाल, हिजरी ८४१ या दिवशी एकंदर ४० वर्षांच्या कारकिर्दीनंतर तो मरण पावला. नसीरखानाच्या मुलाने थाळनेर येथे नसीरखानाचा बाप मलिकराजा याचे ज्या ठिकाणी दफन केले होते त्याच्या जवळच नसीरखानाचे दफन केले.

मिरान आदिलखान फारुकी　　　[४] (२९६)

(१५) नसीरखानाच्या मृत्यूनंतर त्याचा मुलगा मिरान आदिलखान हा

जिल्हज ८
हिजरी ८४४
एप्रिल २८
इ. स. १४४१

गादीवर आला. त्याने माळवा आणि गुजराथ या देशांच्या सुलतानांना आपल्याला ताबडतोब मदत पाठविण्याबद्दल अतिशय तातडीची पत्रे लिहिली. त्याप्रमाणे गुजराथचे सैन्य थोड्याच अवधीत सुलतानपूर येथे पोहोचले. या सैन्याने मलीकउत्‌तुज्जार याला लालिंगचा वेढा उठविण्यास आणि दक्षिणेकडे माघार घेण्यास भाग पाडले. या घटनेनंतर मिरान आदिलखानाने एकंदर तीन वर्षे राज्य केले. शुक्रवार ८ जिल्हज, हिजरी ८४४ या वर्षी बुऱ्हाणपूर शहरामध्ये तो ठार मारला गेला. ३३६·११० त्याला कसा मृत्यू आला यासंबंधीची समाधानकारक हकीकत मिळविणे मला शक्य झाले नाही. म्हणून या विषयावर मी अधिक माहिती देऊ शकत नाही. थाळनेर येथे आपल्या बापाच्या कबरी शेजारीच त्याची (मिरान आदिलखान) कबर आहे.

मिरान मुबारकखान फारुकी　　　[४] (२९७)

(१६) मिरान आदिलखानाच्या मृत्यूनंतर त्याचा मुलगा मिरान मुबारक हा

रज्जब १२
हिजरी ८६१
मे १७
इ. स. १४५७

गादीवर आला. त्याच्या कारकिर्दीविषयी आपल्याला उपलब्ध असलेली जी माहिती आहे ती अशी :-- त्याने एकंदर १७ वर्षे राज्य केले. या कालावधीत त्याने कोणत्याही परकीय सत्तेविरुद्ध आक्रमण करण्याची योजना हाती घेतली नाही अथवा स्वतःवर आपल्या शेजारील देशाचा सुलतानांचा वैरभावही ओढवून घेतला नाही. १२ रज्जब, हिजरी ८६१ या वर्षी तो मरण पावला. थाळनेर येथे त्याचे दफन करण्यात आले.

मिरान घुनी [४] (२९८)
ऊर्फ
आदिलखान फारुकी पहिला

(१७) मिरान मुबारकखान याच्या मृत्यूनंतर त्याचा मोठा मुलगा आदिलखान हा गादीवर आला. यापूर्वीच्या खानदेशाच्या कोणत्याही सुलतानाच्या कारकिर्दीत खानदेशाला जेवढे वैभव प्राप्त झाले नव्हते त्याच्या अनेक पटीने आदिलखानाच्या कारकिर्दीत खानदेशची भरभराट झाली. आपल्या शेजारच्या राजांना आदिलखानाने खंडणी देण्यास भाग पाडले, आणि गोंडवन आणि गढमंडला येथील राजांना त्याच्याशी निष्ठा व्यक्त करण्यावाचून दुसरा उपाय उरला नाही. त्याच्या कारकिर्दीत राज्यातले रस्ते कोळी किंवा भिल्ल जमातीच्या दरोडेखोरांच्या होणाऱ्या त्रासापासून मुक्त झाले, आणि खानदेशातील निरनिराळ्या शहरांतील रहिवाश्यांच्या सुखी जीवनाचाही कधी भंग झाला नाही. आदिलखानाने असीरचा किल्ला आणखी तटबंदी उभारून अधिक मजबूत केला आणि किल्ल्याच्या बाहेरच्या बाजूला अधिक मजबूत तटबंदी उभारली. या तटबंदीला मल्लीगर असे नाव पडले. त्याने बुऱ्हाणपूरचा बालेकिल्लाही बांधून काढला आणि बुऱ्हाणपूरच्या शहरात अनेक भव्य प्रासादांची उभारणी केली. आदिलखानाचा सत्ता इतकी अमर्याद वाढली की परिणामी त्याने **शहा-ई-झारखंड** (जंगलचा राजा) असा किताब धारण केला. त्याच्या पूर्वजांनी गुजराथच्या सुलतानाला खंडणी देण्यात कधीही खंड पाडला नव्हता. आदिलखानाने मात्र आपल्या सत्तेच्या मदाने धुंद होऊन गुजराथच्या सुलतानाला वार्षिक खंडणी देण्याची प्रथा मोडली, आणि "गुजराथच्या सुलतानाचा ताबा आम्ही ओळखित नाही आणि त्याच्याशी निष्ठा बाळगण्यास आम्ही बांधील नाही" असे जाहीर केले. या जाहीर निवेदनाची खबर गुजराथचा सुलतान महमूदशहा बेगाडा [४] (२९९) याला कळल्याबरोबर त्याने लगोलग आपल्या सैन्याला खानदेशात चाल करून जाण्यास आणि आदिलखानाने इतक्या काळपर्यंत थकविलेल्या वार्षिक खंडणीची बाकी वसूल केल्याखेरीज खानदेशातून परत न फिरण्याचा हुकूम दिला.

(१८) हिजरी ९०४ / इ. स. १४९८ — या प्रमाणे हिजरी ९०४ यावर्षी गुजराथचे सैन्य खानदेशात घुसले. खानदेशाच्या सैन्यानेही या आक्रमणाचा प्रतिकार करण्यासाठी चाल केली. दोन्ही फौजांत लढाई होऊन खानदेशाच्या फौजा मोठ्या मेटाकुटीने थाळनेर आणि असीर येथपर्यंत माघार घेत आल्या. त्यांनी त्या किल्ल्यांचा आश्रय घेतला. गुजराथच्या फौजांनी दोन्ही ठिकाणांना वेढा दिला. महमूदशहाच्या अमर्याद सामर्थ्याबरोबर टक्कर देणे आदिलखानाच्या कुवतीबाहेर गेले. स्वतःचा जीव बचावण्यासाठी आणि आपले सरकार शाबूत राहावे म्हणून आदिलखानाला गुजराथची सर्व थकबाकी चुकती करणे भाग पडले. त्यानंतरच गुजराथच्या फौजा आपल्या देशाकडे परत फिरल्या. या घटने-

रबीउल्अव्वाल १४
हिजरी ९०९
एप्रिल ८
इ. स. १५०३

नंतर ५ वर्षांनी शुक्रवार तारीख १४ रबीउल्अव्वाल, हिजरी ९०९ या वर्षी आदिलखान मरण पावला. त्याने एकंदर ४६ वर्षे राज्य केले. मृत्युसमयी त्याने प्रकट केलेल्या खास इच्छेवरून त्याचे बुऱ्हाणपूर येथील दौलत मैदान[३३६·१२□] राजवाड्याजवळ दफन करण्यात आले.

दाऊदखान फारुकी [४] (३००)

(१९) आदिलखान मेल्यानंतर त्याच्या जागी त्याचा धाकटा भाऊ दाऊद [३३६·१३□] हा सुलतान पदावर आला. याचे कारण मिरान आदिलखान याला मुलगा नव्हता. त्याला राज्याभिषेक झाल्यानंतर लगेच हुसेन अली आणि यार अली या दोघा मोगल बंधूंचे वर्चस्व अतिशय वाढले आणि दाऊदखानाच्या [४] (३०१) भोवती त्यांनी जणूकाही आपल्या वर्चस्वाची मोहिनी टाकली. परिणामी दाऊदखानाने हुसेन अली याला आपला मुख्य वजीर नेमले, आणि त्याला हिसामउद्दीन ही पदवी दिली. हिसामउद्दीन याच्या चिथावणीवरून हिजरी ९०९ या वर्षाच्या शेवटच्या महिन्यात दाऊदखानाने अहमदनगर राज्याच्या सरहद्दीवरील काही शहरांवर हल्ला करण्याचा आपला उद्देश जाहीर केला. दाऊदखानाकडून अशा तऱ्हेची काहीतरी कारवाई होईल याची अहमद निजामशहा बहरी याची अटकळ होती. त्याने आपले सैन्य घेऊन खानदेशाच्या प्रांतांवर [४] (३०२) चाल केली. दाऊदखानाने माघार घेऊन असीरच्या किल्ल्याचा आश्रय घेतला, आणि माळव्याचा सुलतान नसीरउद्दीन याच्याकडे मदत मागण्यासाठी आपल्या वकिलाची माळव्याला रवानगी केली. माळव्याच्या सुलतानाने दाऊदखान हा आपला शेजारी आहे आणि आपला नातेवाईकही आहे हे लक्षात घेऊन त्याच्या मदतीसाठी आपला एक अधिकारी येकबालखान याला सैन्य देऊन पाठविले. माळव्याच्या सुलतानाबरोबर संघर्ष ओढवून घेण्याची निजामशहा बहरी याची इच्छा नसल्यामुळे त्याने अहमदनगरकडे माघार घेतली. तरीदेखील येकबालखान हा आगेकूच करीत राहिला आणि तो बुऱ्हाणपूरला येऊन पोहोचला. तेथे त्याने सुलतान नसीरउद्दीन याच्या नावे खुत्बा वाचला जाईल अशी दाऊदखानावर सक्ती केली. त्यानंतर त्याने दाऊदखानाकडून दोन हत्ती आणि इतर अनेक किरकोळ मौल्यवान जिनसा खंडणी म्हणून वसूल केल्या आणि तो मांडू येथे परत फिरला. यानंतर काही वर्षांनी बुधवार तारीख १ जमादीलउल्अव्वाल, हिजरी ९१६ या वर्षी एकंदर ८ वर्षे राज्यकारभार केल्यानंतर दाऊदखान मरण पावला. त्याच्या मृत्यूनंतर मलीक हिसामऊद्दीन आणि दरबारातील इतर अधिकारी यांनी दाऊदखानाचा मुलगा गिजनीखान याला सिंहासनावर बसविले. परंतु यानंतर २ दिवसांनी हिसामउद्दीन याने तरुण बादशहाला विषप्रयोग करविला. त्याला कारण काय घडले ते एक परमेश्वरच जाणे.

हिजरी ९०९
इ. स १५०३

जमादीलउल्अव्वाल १
हिजरी ९१६
ऑगस्ट ६ इ. स. १५१०

आदिलखान फारुकी दुसरा
ऊर्फ
आजम हुमायून

[४] (३०३)

(२०) गिजनीखानाच्या मृत्यूनंतर खानदेशात राजघराण्यापैकी कोणीही पुरुष-मनुष्य हयात नव्हता. त्यावेळी फारुकी घराण्यातील एक राजपुत्र आलमखान हा अहमदनगर येथे वास्तव्य करून होता. खानदेशाच्या सरदारांनी अहमद निजामशहा याच्याकडे आपले प्रतिनिधी मंडळ पाठविले आणि खानदेशाच्या सुलतान पदावर आलमखान याला बसविण्याची आपल्याला परवानगी देण्यात यावी अशी त्यांनी निजामशहाला विनंती केली. यावर निजामशहा बहरी आणि वऱ्हाडचा सुलतान इमादउल्मुल्क यांची संयुक्त बैठक भरली. या बैठकीत त्यांनी आलमखान याला खानदेशाचा सुलतान म्हणून मान्यता देण्याचा निर्णय घेतला. त्यावेळी असीर किल्ल्याचा किल्लेदार मलीकलारून नावाचा खानदेशाचा अधिकारी होता. त्याने नव्या सुलतानाची सत्ता मान्य करण्याचे नाकारले. यावेळी आदिल म्हणजे हसनचा मुलगा आणि गुजराथच्या सुलतानाच्या मुलीपासून झालेला नसीरखानाचा नातू हा थाळनेर येथे राहात होता. त्याने महमूदशहाकडे आपल्या आईच्या सांगण्यावरून एक अर्जी दाखल केली. महमूदशहाने आपल्या पूर्वजांची गादी मिळविण्याचे कामी [४] (३०४) आपल्याला मदत करावी अशी विनंती आदिलने या अर्जात केली. या एकंदर घडा-मोडींचा परिणाम खानदेशाच्या राज्यात यादवी युद्ध सुरू होण्यात होणार आहे, हे महमूदशहाने जाणले, आणि आपला नातू आदिलखान याच्या वतीने खानदेशाच्या अंतर्गत बंडाळीत हस्तक्षेप करण्याचा निश्चय केला. या हेतूने त्याने स्वतः खानदेशावर चाल केली. महमूदशहा स्वतः चाल करून येत आहे हे बघितल्यावर हिसामउद्दीन घाबरला आणि त्याने अहमदनगर आणि वऱ्हाडच्या सुलतानांना आलमखानाला पाठिंबा देण्याबद्दल लिहून कळविले. या दोन्ही सुलतानांनी आपल्या फौजांच्या तुकड्या खानदेशाकडे रवाना केल्या. या सैन्यात एकंदर ४ हजार घोडेस्वार होते. गुजराथच्या सैन्याबरोबर टक्कर देणे आपल्याला शक्य होणार नाही, याची जाणीव होऊन खान-देशाच्या सैन्यांतील अधिकारी इतस्ततः पांगले. परिस्थितीने अशा तऱ्हेने पलटी घेतलेली जेव्हा हिसामउद्दीन याने पाहिली तेव्हा त्याने आलमखानाला दक्षिणेत पाठविले आणि तो स्वतः गुजराथच्या सुलतानाला जाऊन मिळाला. असीरच्या किल्ल्याचा ताबा लारनखान याने या पूर्वीच घेतला होता. तोही गुजराथच्या सुलतानाला जाऊन मिळाला. एवढे झाल्यानंतर महमूदशहाने बुऱ्हाणपूरच्या राज्यावर आदिलखान याला बसविले आणि त्याला आजम हुमायून हा किताब दिला. त्यानंतर त्याने मुजफ्फरशहाच्या मुलीशी त्याचा विवाह लावून दिला. या विवाहाच्या प्रसंगी त्याने आदिलखानाला तीन लक्ष चांदीच्या टंका भेट म्हणून दिल्या. आदिलखानाची बायको म्हणजे गुजराथच्या बहादुरशहाची सख्खी बहीण.

(२१) आदिलखान फारुकीने महमूदशहाच्या सांगण्यावरून गादीवर आल्यावर मलिक लारन याला खानजहान ही पदवी आणि अह्वासची जहागिरी दिली. हिसाम-उद्दीनला शाहरियारखान ही पदवी देऊन उमरावपद देण्यात आले आणि दानऊर हे शहर जहागिरीदाखल त्याला बहाल करण्यात आले. त्याशिवाय थाळनेरची मुखत्यारी त्याच्याकडे सोपविण्यात आली. या दोघांशिवाय इतर अनेक सरदारांना पदव्या आणि लहान जहागिरी देण्यात आल्या. त्या नंतर महमूदशहा बेगाडा हा अहमदाबाद येथे परतला.

(२२) याप्रमाणे खानदेशाच्या राज्यकारभारावर आपल्या [४] (३०५) आजाच्या मदतीने स्थानापन्न झाल्यावर आदिलखानाने आपली मालमत्ता आणि कुटुंबीय मंडळी यांना थाळनेरहून बुऱ्हाणपूर येथे हलविले. त्याबरोबरच हिसामउद्दीन याने बुऱ्हाणपूरहून थाळनेर येथे स्थलांतर केले. थाळनेरचा संपूर्ण जिल्हा त्याला आदिलखानाकडून जहागिरीदाखल मिळाला. काही काळानंतर आदिलखानाला असे आढळून आले की त्याला सिंहासनावरून काढून आलमखानाला गादीवर बसविण्याच्या हेतूने हिसामउद्दीन याची अहमदनगरच्या दरबाराबरोबर कारस्थाने चाललेली आहेत. त्याने ताबडतोब हिसामउद्दीनला दरबारात हजर राहण्याबद्दल हुकूम केला. दरबारात बोलावणे कशासाठी आले आहे हे हिसामउद्दीन याने ओळखले. ह्या आज्ञेचा अनादर करून आदिलखानाला चिडण्याचे निमित्त द्यावयाचे नाही किंवा आपल्याबरोबर अगदी थोडी माणसे घेऊन आपल्याला सहजासहजी पकडण्याची संधी आदिलखानाला द्यावयाची नाही असा हिसामउद्दीन याने निश्चय केला. याप्रमाणे ठरविल्यानंतर बरोबर ४००० घोडेस्वारांची फौज घेऊन तो बुऱ्हाणपूरला गेला. तेथून काही अंतरावर त्याची आणि आदिलखानाची भेट झाली. आदिलखानाजवळ जेमतेम ३०० स्वारांचा लवाजमा होता. हिसामउद्दीन याची आदिलखानाने सर्व तऱ्हेने बडदास्त ठेवली आणि दरबारी रिवाजानुसार त्याने दुसऱ्या दिवशी इतमानाने आदिलखानाला भेट द्यावी असे ठरविण्यात आले. ह्या प्रसंगी हिसामउद्दीन हा दिवाणखाना सोडून गेल्याबरोबर लगेच त्याला ठार मारावे अशा तऱ्हेचा हुकूम आदिलखानाने आपल्या अनुयायांना दिला. अपेक्षेप्रमाणे हिसामउद्दीन आदिलखानाच्या भेटीसाठी राजदरबारात आपल्या सर्व अधिकाऱ्यांना बरोबर घेऊन आला. आदिलखानाने दबकून जावे ह्या हेतूने त्याने आपले घोडेस्वारांचे सर्व सैन्य बाहेर खडे उभे केले होते. बऱ्याच वेळपर्यंत आणि रितीरिवाजाप्रमाणे दोघांची भेट झाल्यावर आदिलखानाने हिसामउद्दीन याला शेजारच्या खाजगी दिवाणखान्यात नेले. "आपल्याला काही महत्त्वाच्या आणि खाजगी गोष्टीबद्दल तुझ्याशी बोलावयाचे आहे," असे त्याने हिसामउद्दीन याला सांगितले. तेथून परतल्यावर आदिलखानाच्या रक्षकांनी हिसामउद्दीनवर हल्ला करून त्याची कत्तल केली. गुजराथचा सुलतान महमूदशहा बेगाडा याने आपला एक अधिकारी मलिक बुरहाण याला आदिलखानाचा मंत्री म्हणून आपल्या पाठीमागे ठेवले होते.

त्याने हिसामउद्दीनच्या अधिकाऱ्यांवर ताबडतोब हल्ला केला आणि [४] (३०६) त्यांच्यापैकी बहुतेकांना यमसदनी पाठविले. हा हल्ला होत असतानाच तिकडे गुजराथच्या फौजेतील निवडक घोडेस्वारांची एक तुकडी हिसामउद्दीनच्या घोडदळावर तुटून पडली आणि त्यानी त्यांची पांगापांग केली. आदिलखानाने योजलेल्या या उपायांत जरी भयानक रक्तपात झाला तरी परिणामी त्याची सत्ता थाळनेरच्या सबंध जिल्ह्यावर प्रस्थापित झाली. थाळनेरच्या जिल्ह्याने त्याच्या राज्याचा जवळजवळ अर्धा भाग व्यापला होता. हिसामउद्दीनच्या मृत्यूमुळे आदिलखानाचा एक महत्त्वाकांक्षी आणि बलवान प्रतिस्पर्धी नाहीसा झाला.

(२३) यानंतर काही काळाने आदिलखानाने असीरच्या किल्ल्याला भेट दिली. तेथे शेरखान आणि सैफखान हे दोन गुजराथी अधिकारी आपल्या विरुद्ध अहमदनगरच्या निजामशहा बहरी यांजबरोबर कारस्थान करीत आहेत असे त्याला आढळून आले. प्रत्यक्षात निजामशहा बहरी हा आलमखानाला बरोबर घेऊन खानदेशाच्या सुलतानपदावर त्याला बसविण्यासाठी खानदेशाच्या सरहद्दीवर येऊन दाखल झाला. आदिलखानाने गुजराथच्या मुजफ्फरशहाकडे आपला एक दूत पाठवून त्याला एकंदर घडामोडींची साद्यंत हकीकत कळविली आणि आपल्याला मदतीसाठी म्हणून फौज पाठविण्याबद्दल त्याच्याकडे याचना केली. दूताबरोबर पाठविलेला निरोप मिळाल्यानंतर मुजफ्फरशहाने सैन्य उभे करण्यासाठी म्हणून आदिलखानाकडे १२ लक्ष टंका पाठविण्याबद्दल आपल्या खजिनदाराला हुकूम केला आणि दिलावरखान व सफ्दरखान या दोन अधिकाऱ्यांच्या हाताखाली मोठे सैन्य देऊन त्यांना खानदेशाकडे रवाना केले. आदिलखानाला त्याने त्याजबरोबर असेही कळविले की, "जरूर पडल्यास तुझ्या हक्कांचे संरक्षण करण्यासाठी मी स्वतः चाल करून येईन." तो असेही उद्गारला, "निजामउल्मुल्क बहरी हा स्वतःला सुलतान म्हणवितो. परंतु दक्षिणेच्या सुलतानांच्या राजघराण्यातील एक गुलाम एवढीच त्याची लायकी आहे. फारुकी घराण्याच्या औरस वारसांपैकी जो आदिलखान त्याच्या विरुद्ध आक्रमण करण्याचे धाडस दाखविल्याबद्दल त्याला प्रायश्चित्त भोगावे लागेलच. त्याचा अपराध अधिक आहे, कारण त्याने माझ्या जावयाविरुद्ध आक्रमण केले आहे." गुजराथच्या दरबारात रुजू असलेल्या अहमद निजामशहाच्या वकिलालाही मुजफ्फरशहाने बोलावणे [४] (३०७) पाठवून वरील अर्थाची कडक शब्दाने त्याला समज दिली. त्याला असेही सांगण्यात आले की, "प्रत्यक्ष आमचा राजमुकुट जरी धोक्यात आला तरी देखील आदिलखानाला सर्वतोपरीने मदत देण्याचा आमचा ठाम निश्चय आहे." परिस्थितीने घेतलेली कलाटणी अहमद निजामशहाने पाहिली आणि माघार घेणे शहाणपणाचे ठरविले. शेरखान आणि सैफखान यांना गावीलगडाकडे माघार घेऊ देण्यात आली. यानंतर गुजराथच्या सुलतानाकडून खानदेशात आदिलखानाच्या मदतीकरता पाठविलेले सैन्य येऊन पोहोचले. त्या सैन्याचा उपयोग आदिलखानाने गाळण्याच्या राजाकडून

खंडणी वसूल करून घेण्याकडे केला. गाळण्याचा राजा हा अहमदनगर राज्याचा मांडलिक होता. त्याच्याकडून आदिलखानाने खंडणीच्या रूपाने मोठी रक्कम वसूल केली. यानंतर आदिलखान बुऱ्हाणपूरकडे परतला आणि त्याने गुजराथच्या फौजेला आपल्या देशाकडे जाण्यासाठी निरोप दिला.

(२४) हिजरी ९२३ } इ. स. १५१७ } हिजरी ९२३ यावर्षी आदिलखान आपला सासरा गुजराथचा सुलतान मुजफ्फरशहा याजबरोबर फौज घेऊन मांडू येथे गेला. मुजफ्फरशहाच्या माळव्यावरील मोहिमेत आदिलखानाने त्याला सर्वतोपरी सहाय्य केले. या लढाईची संपूर्ण हकीकत मी गुजराथ आणि माळवा या दोन्ही देशांच्या इतिहासात दिली असल्या कारणाने या ठिकाणी ती पुन्हा देण्याचे कारण नाही असा विचार मी केला.

(२५) हिजरी ९२६ } इ. स. १५२० } हिजरी ९२६ या वर्षी आदिलखान अतिशय आजारी पडला आणि बुऱ्हाणपूर येथे त्याला मृत्यू आला. त्याची कारकीर्द एकंदर १९ वर्षे झाली. त्याच्यानंतर त्याचा वडील मुलगा मिरान महमद हा गादीवर आला. ह्याची आई म्हणजे गुजराथचा सुलतान बहादूरशहा याची बहीण. ३३६.१५०

मिरान महमदखान फारुकी

ऊर्फ

मिरान महमदशहा [४] (३०८)

(२६) मिरान आदिलखान फारुकी दुसरा याच्या मृत्यूनंतर त्याचा मुलगा मिरान महमदखान हा गादीवर आला. तो कारभारावर आल्यानंतर काही कालावधीने वऱ्हाडचा सुलतान इमादशहा आणि अहमदनगरचा सुलतान बुरहाण निजामशहा यांच्यात परस्परामध्ये संघर्ष सुरू झाला. या युद्धामध्ये आपला सर्व मुलुख इमादशहाने गमाविला आणि आश्रयासाठी तो बुऱ्हाणपूर येथे आला. तेथून इमादशहा आणि खानदेशाचा मिरान महमदखान या दोघांनी गुजराथचा सुलतान बहादूरशहा याला पत्र लिहिले आणि अहमदनगरचा सुलतान बुरहाण निजामशहा याच्याबरोबर निर्माण झालेल्या मतभेदात हस्तक्षेप करण्याबद्दल त्याला विनंती केली. यावर बहादूरशहाने पट्टणचा सुभेदार ऐनउल्मुल्क याची बुऱ्हाणपूरकडे रवाना होण्यासाठी नियुक्ती केली आणि दोन्ही पक्षांत तह घडवून आणण्यासाठी मध्यस्थाचे काम त्याने [४] (३०९) करावे अशी त्याला आज्ञा केली. गुजराथच्या दरबाराने प्रकट केलेल्या इच्छेला मान देण्यासाठी म्हणून दोन्ही पक्षातील मतभेद तात्पुरते मिटावे अशा पुढे आलेल्या प्रस्तावाला त्याने आपली संमती दिली. परंतु बहादूरशहाचा वकील परतल्यानंतर लगेच त्याने माहूरवर हल्ला केला आणि माहूरचा किल्ला जिंकून घेतला. त्याचप्रमाणे वऱ्हाडचे

दुसरे अनेक जिल्हे त्याने काबीज केले. याचा परिणाम म्हणून हिजरी ९३४ या वर्षी
हिजरी ९३४ } खानदेशाच्या मिरान महमदखानाबरोबर इमादउल्मुल्कने मैत्रीचा
इ. स. १५२७ } करार केला. मिरान महमदखानाने आपले सर्व सैन्य आणि हत्ती घेऊन इमादउल्मुल्क याच्या मदतीसाठी कूच केले. दोघा सुलतानांच्या फौजांचा मिलाफ गोदावरी नदीच्या तीरावर झाला. काही दिवसानंतर त्यांच्या फौजांत आणि बुरहाण निजामशहाच्या फौजांत युद्ध झाले आणि त्यात बुरहाण निजामशहाचा पराजय झाला. आपल्याला मिळालेल्या यशाचा इमादउल्मुल्क याला गर्व चढला आणि त्याने आपल्या फौजेला लुटालूट करण्यासाठी परवानगी दिली. त्यामुळे त्याची फौज इतस्ततः पांगली गेली. त्यामुळे आपल्या सैन्याची पुनर्रचना करण्याची संधी शत्रूला मिळाली. बुरहाण निजामशहाने ३ हजार घोडेस्वारांच्या तुकडीला बरोबर घेऊन वऱ्हाड आणि खानदेश याच्या संयुक्त फौजांवर हल्ला चढविला. त्या हल्ल्यात त्याने पूर्वी गमावलेले आपले सामानसुमान मिळविले. एवढेच नव्हे तर खानदेशाच्या सैन्यातील अनेक हत्ती काबीज केले. खानदेशाच्या सैन्यापैकी अनेक सैनिक मारले गेले. नुकत्याच विजयी झालेल्या इमादउल्मुल्क याच्या सैन्याचा धुव्वा उडाला आणि त्यांचा ८ मैलापेक्षा जास्त अंतरापर्यंत पाठलाग करण्यात आला. मिरान महमदखानाने असीरच्या मार्गाने माघार घेतली, तर त्याचा दोस्त इमाद् उलमुल्क हा गावीलगडाकडे पळाला. दोघांनी आपापल्या ठिकाणांहून त्यांच्यावर गुजरलेल्या प्रसंगाची हकीकत गुजराथच्या बहादूरशहाला कळविली. अनेक वार त्याच्या विनवण्या केल्यानंतर गुजराथचा सुलतान हा स्वतः बुऱ्हाणपूर येथे चालून आला. तेथून त्याने [४] (३१०) मिरान महमदखान आणि इमादउल्मुल्क यांना बरोबर घेऊन दक्षिणेकडे चाल केली. तो जालन्यापर्यंत घुसला. वाटेत त्याला कोणताही प्रतिकार झाला नाही. तेथे आल्या-नंतर वऱ्हाड स्वतःचे ताब्यात आणण्याचे दृष्टीने बहादूरशहाने योग्य त्या उपाय योजना केल्या आणि वऱ्हाडच्या राज्यकारभारात इमादउल्मुल्कच्या अधिकाऱ्यांना काढून टाकून त्यांच्या जागी आपल्या अधिकाऱ्यांना नेमण्याची धमकी त्याने इमाद-उल्मुल्क याला दिली. बहादूरशहाच्या बेतांचा सुगावा इमादउल्मुल्क याला लागला तेव्हा त्याने याबाबत काय करावयाचे यासंबंधी मिरान महमदखान याच्याबरोबर विचारविनिमय केला. मिरान महमदखानाने पुढीलप्रमाणे उत्तर दिले. : " परकीयांची मदत मागितल्याचा हा साहजिकच परिणाम आहे. यावर उपाय एकच आणि तो म्हणजे बहादूरशहाच्या नावे सार्वजनिक ठिकाणी खुत्बा वाचणे, त्याच्या नावे नाणी पाडणे, त्याचे मांडलिकत्व कबूल करणे आणि त्याच्या राज्याचे आपण सेवक असल्याची ग्वाही देणे हा होय. " मिरान महमदखानाने सुचविलेली योजना अतिशय अपमाना-स्पद होती. तरीही तिचा स्वीकार करण्यात इमादउल्मुल्कने कोणतीही कुचराई दाखविली नाही. परिणामी त्याने बहादूरशहाला वरीलप्रमाणे सुचविले, आणि त्याप्रमाणे कारवाई करण्यासाठी म्हणून ताबडतोब अहमदनगरच्या दिशेने कूच करावे

असा सल्ला त्याने बहादूरशहाला दिला. यामुळे बहादूरशहा इतका खुष झाला की त्याने इमादउल्मुल्क आणि मिरान महमदखान त्यांनी सुचविलेल्या योजनेला आपली पूर्णपणे संमती दिली. यानंतर त्याने वऱ्हाड आणि खानदेश यांच्या सैन्यासहवर्तमान अहमदनगरच्या दिशेने कूच केले. गुजराथच्या इतिहासात यापूर्वीच निवेदन केल्याप्रमाणे गुजराथच्या सुलतानाच्या नावे जाहिररित्या खुत्थ्याचे वाचन करण्यात आले. ही मोहीम संपल्यानंतर बहादूरशहाने भडोचकडे कूच केले आणि मिरान महमदखान व इमादउल्मुल्क हे आपापल्या राजधान्यांकडे परतले.

(२७) हिजरी ९३९ इ. स. १५३२ हिजरी ९३९ या वर्षी माळव्याचा प्रदेश जिंकून घेण्यासाठी बहादूरशहाने माळव्याच्या दिशेने कूच केले. या मोहिमेत बहादूरशहाने जेव्हा मांडूचा किल्ला जिंकून घेतला त्या प्रसंगी मिरान महमदखान हा हजर होता. त्यानंतर तो बुऱ्हाणपूर येथे परतला. [४] (३११) माळव्याचे राज्य बहादूरशहाने आपल्या ताब्यात घेतल्यामुळे अहमदनगरच्या बुरहाण निजामशहाच्या मनात भयंकर धास्ती निर्माण झाली. त्याने मिरान महमदखानाकडे आपला वकील रवाना केला. वकिलातर्फे त्याने खानदेशाच्या सुलतानाबद्दल आपल्याला वाटणारा आदर प्रगट केला आणि अहमदनगर आणि गुजराथ या दोन राज्यांमध्ये त्यावेळी अस्तित्वात असलेले काही मतभेद मिटविण्यासाठी आपल्या वतीने गुजराथच्या सुलतानापाशी बोलणी करण्याची त्याने मिरान महमदखानाला विनंती केली.

(२८) पुढील वर्षी बहादूरशहा हा बुऱ्हाणपूरकडे कूच करून गेला. तेथे त्याची आणि बुरहाण निजामशहाची भेट झाली. बुरहाण निजामशहाला त्याने सफेत छत्र आणि शेंदरी रंगाचे चामर ही बहाल केली. ह्यानंतर बुरहाण निजामशहा हा अहमदनगरकडे परतला आणि बहादूरशहाने माळव्याकडे कूच केले. गुजराथच्या सुलतानाच्या चितोडवरील मोहिमेत मिरान महमदखान हा त्याच्याबरोबर होता. बहादूरशहावर नंतर हुमायून बादशहाने हल्ला केल्यामुळे त्याला मांडूपर्यंत माघार घ्यावी लागली. त्यावेळीही मिरान महमदखान त्याच्याबरोबर होता. हुमायूनने त्यानंतर संपूर्ण गुजराथच्या प्रदेशावर आपला ताबा बसविला आणि आपला एक वरिष्ठ अधिकारी आसफखान याला दक्षिणेकडील देशांतून खंडणी वसूल करण्यासाठी रवाना केले. तो स्वतःही बुऱ्हाणपूरकडे कूच करण्यासाठी निघाला होता. त्याचा उद्देश निःसंशय बुऱ्हाणपूर ताब्यात घेण्याचा होता. परंतु बंगालमधून शेरशहाने दिल्लीच्या ताब्यातील मुलुखात जी धडक मारली त्यामुळे माळव्यातून आग्र्याच्या दिशेने परत फिरणे हुमायूनला भाग पडले. त्याचसुमारास बहादूरशहाने गुजराथ ताब्यात घेण्याचा प्रयत्न केला. त्याचवेळी त्याने मिरान महमदशहाला माळव्यावर हल्ला करून दिल्लीच्या अधिकाऱ्यांची हकालपट्टी करण्याची विनंती केली. त्याप्रमाणे मिरान महमदखानाने कारवाई केली आणि गुजराथ सरकारने पूर्वी नेमलेला माळव्याचा सुभेदार मल्लूखान याच्याशी संगनमत करून मांडूचा ताबा घेतला. मिरान महमदखान हा [४] (३१२)

तेथे असताना त्याच्या कानावर बातमी आली की दीव येथील काफर पोर्तुगीजांच्या हातून बहादूरशहा हा ठार मारला गेला आहे आणि बहादूरशहाच्या आईने आपल्या दरबारातील अमीर उमरावांच्याबरोबर मसलत केल्यानंतर खानदेशाचा मिरान महमदखान याला गुजराथचा सुलतान म्हणून जाहीर केले आहे. त्यानंतर थोड्याच काळाने मिरान महमदखान याला गुजराथेला घेऊन जाण्यासाठी मांडू येथे काही प्रतिनिधी आले. दरम्यान अनौपचारिकरित्या त्याला मांडू येथे राज्याभिषेक करण्यात आला. मिरान महमदखानाने मिरान महमदशहा ही पदवी घेतली. परंतु त्याची कारकीर्द ही फारच थोड्या काळपर्यंत टिकली. कारण अहमदाबादकडे जाण्याच्या

जिलकाद १३ हिजरी ९४१ मे ४ इ. स. १५३५

मार्गावर असताना त्याला भयंकर तापाने घेरले आणि तो एकाएकी १३ जिलकाद हिजरी ९४२ या वर्षी मरण पावला. त्याचे शव बुऱ्हाणपूर येथे नेण्यात आले. त्याचा बाप आदिलखान दुसरा याच्या कबरीशेजारीच त्याचे दफन करण्यात आले.

मिरान मुबारकखान फारुकी[३३६.१६□] [४] (३१३)

(२९) मिरान महमदशहाचा मृत्यू झाला त्यावेळी त्याची सर्व मुले लहान होती आणि राज्याचा कारभार हाती घेता येण्याइतके कोणत्याच मुलाचे वय नव्हते. मिरान महमदशहा याचा बुऱ्हाणपूर येथे मृत्यू झाल्याचे त्याचा भाऊ मुबारक याच्या कानावर पडले. तेव्हा त्याने ताबडतोब शहा हे बिरुद धारण केले आणि आपल्या नावे खानदेशाचा सुलतान म्हणून द्वाही फिरविली. तो सुलतान पदावर आल्यानंतर काही काळाने गुजरातच्या अमिरांनी त्याच्याकडे राजपुत्र महमूद याला ताब्यात घेण्यासाठी म्हणून गुजराथ राज्याचा एक अधिकारी इख्तियारखान याची नियुक्ती केली. राजपुत्र महमूद हा गुजराथच्या बहादूरशहाचा पुतण्या लतिफखान[३३६.१७□] याचा मुलगा होता. बहादूरशहाने त्याला आपल्या हयातीतच खानदेशाच्या मिरान महमदखानाकडे पाठवून त्याला आयुष्यभर [४] (३१४) एखाद्या डोंगरी किल्ल्यावर बंदिस्त करून ठेवण्यास सांगितले होते. मिरान मुबारक याला गुजराथच्या सिंहासनावर सुलतान म्हणून येण्याची महत्त्वाकांक्षा होती. त्याचा भाऊ मिरान महमदशहा याला त्याच्या मृत्यूच्या अगोदर काही काळच गुजराथच्या सिंहासनावर बसविण्यात आल्याचे त्याने पाहिले होते. म्हणून त्याने राजपुत्र महमूद याची सुटका करण्याच्या कामामध्ये अनेक अडथळे निर्माण करण्यास सुरुवात केली. परंतु महमूद याला कैदेत ठेवल्याबद्दल गुजराथच्या अधिकाऱ्यांनी आपली प्रतिक्रिया

हिजरी ९४३ इ. स. १५३६

इतक्या तीव्रपणे प्रकट केली की सद्यःपरिस्थितीत महमूदला सोडण्याचे धोरण हेच लाभदायी ठरणार आहे या जाणीवेने तसा निर्णय घेणे मिरान मुबारक याला भाग पडले. परिणामी त्याने इख्तियारखानाला राजपुत्र महमूदचा ताबा घेण्याची परवानगी दिली. महमूदला गुजराथेत नेण्यात आले

—३४

आणि त्यानुसार हिजरी ९४३ या वर्षी अहमदाबाद येथे त्याला राज्याभिषेक करण्यात आला.

(३०) याच सुमारास गुजराथचा एक अधिकारी इमादउल्मुल्क याने गुजराथेतून पळ काढला आणि तो बुऱ्हाणपूर येथे आश्रयार्थ आला. मिरान मुबारकखान याने त्याचा आदरसत्कार करून त्याला आश्रय दिला आणि त्याने १२००० गुजराथी घोडेस्वारांची जमवाजमव करण्याबद्दल सर्वतोपरी उत्तेजन दिले. या फौजेला बरोबर घेऊन दोघांनी मिरान मुबारकखान याला गुजराथेच्या सिंहासनावर बसविण्याच्या हेतूने गुजराथेच्या दिशेने कूच केले. त्यांना प्रतिकार करण्यासाठी गुजराथचा सरदार दर्याखान हा गुजराथचा सुलतान महमूदशहा तिसरा याला बरोबर घेऊन पुढे सरसावला. दोन्ही फौजांची गाठ पडून अतिशय तुंबळ असे युद्ध झाले आणि त्यात खानदेशाच्या फौजांचा पराभव झाला. मुबारकखानाने असीर येथे पळ काढला आणि इमादउल्मुल्क याने मांडूच्या दिशेने पलायन केले. तेथे त्याने [४] (३१५) माळव्याचा सुलतान कादर याचा आश्रय घेतला. आपल्या विजयानंतर परत न फिरता गुजराथच्या फौजांनी दर्याखानाच्या अधिपत्याखाली पुढे चाल केली आणि खानदेशाच्या मुलखात आक्रमण करून त्यात त्यांनी लुटालूट केली आणि तो प्रदेश साफ उद्ध्वस्त केला. मिरान महमदखान याला त्यांनी अतिशय जबरदस्त दंड देण्यास भाग पाडले. महमूदशहा हा जेव्हा असीरच्या किल्ल्यात बंदिवासात होता तेव्हा त्याने मिरान मुबारकखानाला असे वचन दिले होते की जर का कधीकाळी आपणाला गुजराथच्या सिंहासनावर बसण्यात यश मिळाले तर आपण मिरान मुबारकखानाला नंदुरबारचा जिल्हा तोडून देऊ. या प्रसंगी त्याने अधिकृतपणे नंदुरबारचा जिल्हा मिरान मुबारकखानाच्या ताब्यात सोपविला.

(३१) हिजरी ९६९ } इ. स. १५७२ } हिजरी ९६९ या वर्षी मोगलांच्या फौजानी केलेल्या हल्ल्यासमोर टिकाव न लागल्यामुळे माळव्याचा सुलतान बाजबहादूर याला माघार घेणे भाग पडले. माळवा सोडून तो मिरान मुबारकखान याच्या आश्रयाला आला. सुलतान बाजबहादूर याला माळव्यातून पीर महमदखान या मोगल सेनापतीने हाकलून लावले होते. त्याने बाजबहादूरचा खानदेशाच्या अगदी अंतर्भागापर्यंत पाठलाग केला आणि तो बुऱ्हाणपूरपर्यंत घुसून आला. वाटेतील सर्व प्रदेश त्याने उद्ध्वस्त केला, बुरहाणपूर शहराची नासधूस केली आणि अनेक स्त्रियांची बेअब्रू केली. त्याने इतके निर्घृण अत्याचार केले की ते या ठिकाणी सांगणे अनुचित ठरेल. आपल्यावर ओढविलेल्या या भयानक प्रसंगात आपल्याला सहाय्य करण्याविषयी मिरान मुबारकखान याने वऱ्हाडचा सुभेदार तुफालखान याची पत्र लिहून याचना केली. मुबारकखानावर ओढविलेल्या प्रसंगाच्या गंभीरतेला पोषक ठरेल इतक्या जलदगतीने तुफालखानाने आपल्या सर्व सैन्यासहित खानदेशाच्या दिशेने कूच केले आणि तो मिरान मुबारकखान आणि सुलतान बाजबहादूर यांना येऊन

मिळाला. पीर महमदखानाच्या रानटी फौजा खाण्यापिण्याच्या अतिरेकात आणि विषयासक्तीत इतक्या मशगूल होऊन गेल्या होत्या आणि त्यांनी केलेल्या लुटीची त्यांच्या संपत्तीत एवढी भर पडली होती की आपणहून संघर्ष ओढवून घेऊन हाती पडलेली लूट गमाविण्याकडे त्यांचा बिलकूल कल नव्हता. साहजिकच स्वतःची इच्छा नसताना देखील त्यांचा सेनापती पीर महमदखान याला माळव्यातून माघार घेणे भाग पडले. त्याच्या फौजेतील काही सैनिकांना आपल्या ठिकाणावर पोहोचण्याची इतकी घाई झाली की त्यांनी पीर महमदखानाच्या अगोदरच आगेकूच केले. त्यांच्या पाठोपाठ उरलेल्या छोट्याशा फौजेची तुकडी आणि जड सामानसुमान व लष्करी सामग्री बरोबर घेऊन पीर महमदखान हा निघाला. तुफालखानाच्या [४] (३१६) अधिपत्याखाली दोस्तांच्या फौजांनी मोगलांचा पाठलाग केला. मोगलांच्या फौजा इतस्ततः पांगल्या गेल्या असल्याची बातमी त्यांना मिळाली. तेव्हा त्यांनी अतिशय झपाट्याने कूच केले आणि नर्मदेच्या किनाऱ्यावर पीर महमदखानाला गाठले. दोस्तांच्या फौजांनी लगोलग शत्रूवर हल्ला चढविला. मोगलांच्या फौजेपेक्षा दोस्तांच्या फौजा संख्येने अधिक होत्या. त्यामुळे पलायन करण्यातच आपली सुरक्षितता आहे असे वाटून मोगल फौजेने पळ काढला. त्यांच्यापैकी अनेकजण नदीत बुडून मेले. पीर महमदखानाने आपला हत्ती नदीच्या पाण्यात घुसवून देण्याचा हुकूम दिला होता. वर बुडालेल्या अनेक सैनिकांबरोबर पीर महमदखान हा पण बुडून मेला. दोस्तांच्या विजयी फौजांनी आपली आगेकूच तशीच पुढे चालू ठेवली आणि ते मांडू येथे पोहोचले. तेथे गेल्यावर सुलतान बाजबहादूर याने राज्याच्या कारभाराची सूत्रे आपल्या हाती घेतली. यानंतर दोस्तांच्या फौजा आपापल्या देशांकडे परतल्या. यानंतर काही वर्षांनी मिरान मुबारकखान हा बुधवार ६ जमादिलउल्आखर हिजरी ९७४ या दिवशी रात्री मरण पावला. त्याने एकंदर ३२ वर्षे राज्य केले.

जमादिलउल्आखर ६
हिजरी ९७४
डिसेंबर २४
इ. स. १५६६

मिरान महमदखान फारुकी [४] (३१७)

(३२) मिरान मुबारकखान मेल्यानंतर त्याचा मुलगा मिरान महमद हा गादीवर आला. याचवर्षी गुजराथचा सुलतान मुजफ्फरशहा तिसरा याचा मुख्य वजीर एतिमादखान याच्या चिथावणीवरून गुजराथचा एक अधिकारी चेंगीजखान याने नंदुरबार जिल्ह्यावर आक्रमण केले. त्याच्या हल्ल्यापुढे खानदेशाच्या अधिकाऱ्यांना माघार घेणे भाग पडले. चेंगीजखानाने मोठ्या धडाडीने थाळनेरच्या किल्ल्याच्या दिशेने धडक मारली. आपल्या प्रदेशात झालेल्या आक्रमणाची बातमी कानी पडल्यावर मिरान महमदखान याने वऱ्हाडचा तुफालखान याला मदतीसाठी बोलाविले. खानदेश आणि वऱ्हाड यांच्या संयुक्त फौजा खानदेशाच्या पश्चिम सरहद्दीकडे कूच

करून गेल्या. थाळनेर येथे आल्यावर त्यांना असे दिसून आले की, चेंगीजखानाच्या फौजा मजबूत ठाण मांडून बसल्या असून त्याच्या दोन्ही बाजूला खोल दऱ्यांचे संरक्षण आहे. त्याचप्रमाणे त्याचा तोफखाना आणि त्याच्या फौजेत असलेली सर्व प्रकारची वाहने यांनी त्याच्या आघाडीवर एक मजबूत फळी उभी केली आहे. खानदेश आणि वऱ्हाडच्या फौजा थाळनेर येथे आल्यावर चेंगीजखानाने आपले मोर्चे सोडून पुढे यावे यासाठी मिरान महमदखानाने त्या दिवशी निरर्थक [४] (३१८) आपल्या प्रयत्नाची पराकाष्ठा केली. परंतु रात्रीच्या वेळी आपले सर्व सैन्य आणि तोफखाना मागे ठेवून चेंगीजखान एकटा भडोचकडे पळून गेला. दुसऱ्या दिवशी मिरान महमदखानाने शत्रूने सोडून दिलेल्या जागेचा ताबा घेतला. यावेळी गुजराथ राज्यात अतिशय गोंधळाची आणि अंदाधुंदीची परिस्थिती होती आणि देशात यादवी युद्धाचा प्रादुर्भाव झाला होता. गुजराथेचा सुलतान मुजफ्फरशहा हा एतिमादउल्मुल्क याच्या हातातील निव्वळ एक बाहुले बनला असून महमूदशहाचा तो मुलगाच नव्हे असे गुजराथच्या बहुतेक अमीर उमरावांचे मत होते आणि त्यांनी साहजिकच त्याच्या सिंहासनावरील अधिकाराला मान्यता देण्यास नकार दिला. गुजराथेच्या गादीचे कायदेशीर वारस आपणच आहोत अशी मिरान महमदखानाने आपली स्वतःची समजूत करून घेतली, आणि आपण जर धडाडीने गुजराथेच्या राज्यावरील आपला हक्क सांगितला तर गुजराथेच्या सरदारांकडून आपल्याला पाठिंबा मिळेल, असे कळल्यामुळे मिरान महमदखानाने ३० हजार घोडेस्वार जमविले आणि अहमदाबादकडे कूच केले. दरम्यान गुजराथेमधील यादवी युद्धात चेंगीजखान हा यशस्वी झाला होता. तो गुजराथेच्या राजधानीच्या शहरी होता. तेथून त्याने आपला प्रतिस्पर्धी एतिमादउल्मुल्क आणि मुजफ्फरशहा यांची हकालपट्टी केली होती. मिरान महमदखान हा मोठी फौज घेऊन अहमदाबादनजीक येऊन पोहोचला आहे अशी बातमी चेंगीजखान याला मिळाली. तेव्हा त्याने त्याला प्रतिकार करण्यासाठी केवळ ७ हजार फौज घेऊन कूच केले. दिल्लीच्या मिर्जानी त्याला पाठिंबा दिला. (यांचा उल्लेख गुजराथ आणि दिल्ली यांच्या इतिहासात आलेला आहेच.) खानदेशाच्या फौजांबरोबर झालेल्या युद्धात चेंगीजखानाला संपूर्ण विजय मिळाला. मिरान महमदखान याने असीरकडे सुरक्षितपणे माघार घेण्यात यश मिळविले, आणि तेवढ्यावरच आपण बचावलो म्हणून स्वतःला धन्य मानले. रणांगणावर त्याचे सर्व हत्ती, तोफखाना आणि खानदेशाचे सुलतान धारण करीत असलेली शाही चिन्हे ही गुजराथच्या फौजांच्या हाती पडली. ही घटना घडल्यानंतर काही काळाने मिर्जांनी दक्षिण गुजराथेचा बहुतेक भाग लुटालूट करून [४] (३१९) उद्ध्वस्त केला. खानदेशावरही त्यांनी आक्रमण केले, आणि मिरान महमदखान त्याला प्रतिकार करण्यासाठी पुरेशी फौज जमा करीपर्यंत त्यांनी गुजराथेचे अनेक जिल्हे उद्ध्वस्त केले. तेथून त्यांनी खंडणी वसूल केली. मिरान महमदखानाबरोबर गाठ पडण्याचे अगोदरच ते खानदेशाचा प्रांत सोडून चालते झाले.

(३३) हिजरी ९८२ } हिजरी ९८२ यावर्षी अहमदनगरच्या मुर्तजा
इ. स. १५७४ } निजामशहा बहरी याने वऱ्हाडच्या प्रदेशावर आक्रमण केले आणि तो प्रदेश काबीज केला. त्याने तुफालखानाला पकडले आणि बंदिवासात ठेवले. त्याच्या सरकारातला एक अधिकारी खानदेशात दाखल झाला. त्याने आपण इमादउल्मुल्क आहोत आणि तुफालखानाचे प्रतिनिधी म्हणून आपण आलो आहोत असे सांगून मिरान महमदखानाकडे आपल्याला मदत देण्यासंबंधी याचना केली. हा माणूस तोतया होता. पण त्याच्या सांगण्यावरून मिरान महमदखानाची इतकी फसवणूक झाली की त्याने वऱ्हाड परत जिंकून घेण्यासाठी त्याच्याबरोबर जाण्यासाठी म्हणून ५००० सैनिकांची तुकडी रवाना केली. तोतया इमादउल्मुल्कने वऱ्हाडवर चाल केली आणि तो सर्व प्रदेश उद्ध्वस्त केला. परंतु आपला मुख्य वजीर चेंगीजखान[३३६.१८□] इस्फहानी याच्या सांगण्यावरून मुर्तजा निजामशहा वऱ्हाडकडे परत फिरला. खानदेशाच्या फौजांची त्याने शेळ्यामेंढ्यांप्रमाणे पांगापांग केली आणि वऱ्हाडवरील तथाकथित इमादउलमुल्कच्या आक्रमणाला कारणीभूत झालेल्या मिरान महमदखानाकडे आपला मोर्चा वळविला. परिणामी अहमदनगरच्या सुलतानाने बुऱ्हाणपूर शहर बेचिराख केले आणि तो असीरवर चालून गेला आणि त्या किल्ल्याला त्याने सख्त वेढा दिला. बराच काळ वेढा चालल्यानंतर मिरान महमदखानाला तहासाठी याचना करणे भाग पडले. तहाच्या अटीप्रमाणे त्याने मुर्तजा निजामशहाला सहा लक्ष मुजफ्फरी[३३६.१९□] रुपये म्हणजे ३ लक्ष चांदीचे सिक्का एवढे द्रव्य नालबहा म्हणून दिले. त्याशिवाय मुर्तजा निजाम- [४] (३२०) शहाचा मुख्य वजीर चेंगीजखान याला २ लक्ष मुजफ्फरी त्याने दिल्या त्या वेगळ्याच.

(३४) हिजरी ९८४ } हिजरी ९८४ या वर्षी मिरान महमदखान याला
इ. स. १५७६ } तापाने घेरले. काही महिनेपर्यंत ज्वराने त्याची कुचंबणा केली. त्यानंतर मिरान महमदखान मरण पावला. त्याचा एकुलता एक वारस म्हणजे त्याचा मुलगा हुसेनखान हा होता. तो त्यावेळी अल्पवयी होता.

राजा अलीखान फारुकी [४] (३२१)

(३५) मिरान महमदखानाला ज्या तापाने प्रथम घेरले आणि पुढे त्यातच त्याचा मृत्यू झाला, त्या तापाची पहिली खबर त्याचा भाऊ राजा अलीखान याला मिळाली तेव्हा तो आग्रा येथे होता. त्याने ताबडतोब बुऱ्हाणपूरकडे कूच केले आणि आपल्या भावाच्या मृत्यूनंतर ३ दिवसांनी तो तेथे येऊन पोहोचला. राज्यातील अमीरउमराव त्याला शहराबाहेर भेटण्यासाठी सामोरे गेले. हुसेनखान हा अल्पवयी असल्यामुळे त्यांनी त्याला सिंहासनावरून काढले आणि राज्याच्या मसनदीवर राजा अलीखान याला बसविले. या सुमारास बंगालपासून सिंधपर्यंतच्या माळवा आणि गुजराथ आदिकरून हिंदुस्थानातील सर्व देशांचे सुलतान अकबर बादशहाच्या विजयी शस्त्रबलापुढे पराजित

झाले होते. अकबराच्या प्रचंड सामर्थ्याला तोंड देण्यापेक्षा त्याच्याबरोबरील संघर्ष टाळणेच श्रेयस्कर आहे असा विचार राजा अलीखान याने केला. त्याच्या भावाने सुलतान म्हणून स्वतःला घेतलेल्या पदवीचा त्याने त्याग केला आणि अकबराला पत्र लिहून त्याने आपल्याला मोगलसाम्राज्याचा मांडलिक आणि खंडणीदार म्हणून समजावे अशी त्याच्याजवळ याचना केली. आपण किती प्रामाणिक आहोत याबद्दल अकबराची खात्री पटविण्यासाठी त्याने अनेक भारी आणि मूल्यवान नजराणे त्याच्याकडे पाठविले. काही वर्षांपर्यंत त्याने दक्षिणेतील सुलतानांबरोबर अतिशय मैत्रीचे संबंध ठेवले. राजा अलीखान हा अतिशय विलक्षण बुद्धिमत्तेचा मनुष्य होता. राज्यकर्त्याच्या [४] (३२२) अंगी असावा लागणारा न्यायीपणा त्याच्यात होता. मुत्सद्याची हुशारी आणि शहाणपण त्याच्यात पुरेपूर होती. योद्ध्याच्या अंगी असणाऱ्या शौर्य आणि साहसादि गुणांनी तो युक्त होता. उत्साहाचे वारे त्याच्या अंगात खेळत होते. तर दुर्दम्य महत्त्वाकांक्षा त्याच्या अंगी बाणली होती. त्याची प्रजा त्याला देवासमान मानीत असे. दुसऱ्यांच्या बरोबर आक्रमक युद्धे खेळण्यात त्याने आपली शक्ती खर्च केली नाही. किंवा आपल्या प्रदेशावर दुसऱ्याकडून होणारे आक्रमण स्थितप्रज्ञाप्रमाणे त्याने कधीही सहन केले नाही. हनाफी पंथाच्या विद्वान धर्मपंडितांबरोबर धर्मग्रंथांचे वाचन करण्यात तो आपला वेळ घालवीत असे. निरनिराळ्या कलाकुसरींना उत्तेजन देण्यात त्याच्यासारखा दुसरा कोणी नव्हता. ही परिस्थिती हिजरी १५९३ पर्यंत (म्हणजे मुर्तजा हिजरी १००२) निजामशहाने राज्याच्या कारभारातून आपले अंग काढून घेतले इ. स. १५९३) त्या वर्षापर्यंत) टिकली. त्यावर्षी अहमदनगरचा राजप्रतिनिधी सलाबतखान आणि वऱ्हाडचा सुभेदार सय्यद मुर्तजा यांच्यात भांडण निर्माण झाले आणि अहमदनगरपासून १२ मैल अंतरावर दोघांमध्ये युद्धाची ठिणगी पडली. या युद्धात सय्यद मुर्तजाचा पराभव झाला. त्याने १२ हजार सैनिक आणि आपले काही अधिकारी यासहवर्तमान एलिचपूरकडे माघार घेतली. त्यांचा सलाबतखानाकडून कसोशीने पाठलाग करण्यात आला तेव्हा सय्यद मुर्तजा आणि त्याचे अधिकारी यांनी आपला मोर्चा बुऱ्हाणपूरकडे वळविला. त्यांनी राजा अलीखान याचे साहाय्य मागितले. त्याने त्यांना साहाय्य करण्याचे वचन देऊन उत्तेजनही दिले नाही किंवा त्यांना वाटाण्याच्या अक्षताही लावल्या नाहीत. दरम्यान निश्चित उत्तर मिळण्यास राजा अलीखानाकडून विलंब लागल्यामुळे संयम सुटून सय्यद मुर्तजाच्या शिपायांनी बुऱ्हाणपूर शहराची लुटालूट केली आणि नंतर आग्र्याच्या दिशेने त्यांनी कूच केले. राजा अलीखानाने त्यांचा पाठलाग केला आणि या बंडखोर लुटारूंना नर्मदेच्या तीरावर गाठून त्यांचा पराभव केला. त्यांचे सर्व सामानसुमान आणि वाहतुकीची जनावरे राजा अलीखानाच्या हाती पडली. या जनावरांमध्ये १०० हत्ती होते. सय्यद मुर्तजाला मात्र नदीपार होणे शक्य झाले आणि नदी ओलांडून पलीकडे गेल्यावर अकबर बादशहाची गाठ घेण्यासाठी म्हणून तो निघाला. बादशहाची भेट झाल्याबरोबर त्याच्यापाशी त्याने

राजा अलीखान आणि विशेषतः सलाबतखान यांच्याकडून त्याला जी वाईट वागणूक मिळाली होती त्याबद्दल त्याने बादशहापाशी तक्रार केली. अकबराला [४] (३२३) फार काळापासून दक्षिणेवर आक्रमण करण्याची इच्छा होती. आपली योजना प्रत्यक्ष अंमलात आणण्यासाठी ही चालून आलेली संधी उत्कृष्ट आहे असा त्याने विचार केला. हा हेतू मनात ठेवून त्याने दक्षिणेमधून आपल्याकडे निर्वासित म्हणून आलेल्या सय्यद मुर्तजा आदींना आपल्या चाकरीत दाखल करून घेतले आणि त्यांची लष्करातल्या मोठमोठ्या अधिकारपदावर नेमणूक केली. अकबराने दक्षिणेच्या अधिकाऱ्यांना इतके मोठे पदाधिकार दिलेले जेव्हा राजा अलीखानाने पाहिले तेव्हा दिल्लीपतीच्या आक्रमणाचे वारे कोणत्या दिशेने वाहणार याची त्याला कल्पना आली आणि त्याने आपल्यातर्फे एका वकिलाची अकबराच्या दरबाराकडे जाण्यासाठी नियुक्ती केली. त्याच्याबरोबर सय्यद मुर्तजाकडून त्याने जिंकून घेतलेले सर्व हत्ती आणि त्याशिवाय बरीचशी रक्कम अकबराकडे रुजू करण्यासाठी त्याने दिली. अकबराने हा नजराणा (हिजरी १००३ / इ. स. १५९४) स्वीकारला. पुढील वर्षी म्हणजे हिजरी १००३ या वर्षी सय्यद मुर्तजा आणि दक्षिणेतील त्याच्याबरोबर आलेले इतर अधिकारी यांना मांडूकडे कूच करण्याचा आदेश देण्यात आला. वऱ्हाडवर आक्रमण करण्यासाठी म्हणून मांडू येथे मिर्जा अजीज कोका याने त्याच्या साहाय्यार्थ भरपूर सैनिक त्यांच्या समवेत दिले. या सैन्याचा प्रतिकार करण्यासाठी म्हणून अहमदनगरच्या सुलतानाने मिर्जा महमद तकी याला रवाना केले. नर्मदेच्या तीरावरील हंडिया या गावी दिल्लीची फौज येऊन पोहोचल्यावर सेनाप्रमुखाने आपल्यातर्फे एक माणूस राजा अलीखानाने अहमदनगर आणि वऱ्हाडच्या अधिकाऱ्यात समझोता घडवून आणण्यासाठी मध्यस्थी करण्याच्या हेतूने राजा अलीखानाकडे पाठविला. इकडे राजा अलीखानाने दक्षिणेच्या सैन्याला येऊन मिळावे म्हणून त्याला उद्युक्त करण्यासाठी निजामशाही सेनापती महमद तकी याला त्याबद्दल राजा अलीखानाकडे बोलणी करण्यासाठी सर्वाधिकार देण्यात आले. एकंदर सर्व परिस्थितीचा मुत्सद्याला साजेलशा परिपूर्णतेने विचार केल्यानंतर राजा अलीखानाने दक्षिणेच्या फौजेबरोबर हातमिळवणी करणेच योग्य आहे असा निर्णय घेतला आणि त्याप्रमाणे त्याच्याबरोबर त्याने हंडियाच्या दिशेने कूच केले. मोगल सैन्याच्या तळापासून दोन मैलाच्या अंतरावर आल्यानंतर त्यांनी दुसऱ्या दिवशी मोगलांवर हल्ला करण्याचे ठरविले. [४] (३२४) परंतु त्या दिवशी रात्री आपली उभारलेली छावणी तशीच ठेवून आणि दिवे जळते ठेवून मोगल सेनापतीने छावणी सोडली आणि वऱ्हाडचा मार्ग धरला. वाटेतला प्रदेश उद्ध्वस्त करून मोगल सैन्य एलिचपूर आणि बाळापूर या शहरांवर घसरले आणि ती शहरे त्यांनी उद्ध्वस्त केली. मोगल सेनापतीने टाकलेल्या डावपेचाची हकीकत जेव्हा राजा अलीखान आणि मिर्जा महमद तकी यांच्या कानावर पडली तेव्हा त्यांनी देखील आपली छावणी उठवून कूच केले. परंतु दरम्यान आपल्या हंडिया येथे मागे ठेवलेल्या सैनिकांबरोबर

कोणत्याही प्रतिकाराला तोंड द्यावे न लागता मोगलांनी पुन्हा हातमिळवणी केली. इकडे अहमदनगर आणि खानदेश यांच्या सेनानींनी आपल्यावर मोगलांचा हल्ला होणार नाही याबद्दल योग्य ती काळजी घेतली आणि ते आपापल्या देशाकडे परतले.

(३६) हिजरी १००४ / इ. स. १५९५) हिजरी १००४ या वर्षी बुरहाण निजामशहा याचा मृत्यू झाला. त्यानंतर अकबर बादशहाचा मुलगा राजपुत्र मुराद मिर्जा आणि बैरामखानाचा मुलगा खानखानान यांनी दक्षिण देश पादाक्रांत करण्यासाठी म्हणून उत्तरेकडून कूच केले. त्याच्याबरोबर राजा अली-खानानेही कूच केले. खानखानान आणि अहमदनगरच्या फौजेचा सेनापती सुहेलखान यांच्यामध्ये झालेल्या अलौकिक रणसंग्रामात दारूगोळ्याच्या गाडीत झालेल्या प्रचंड स्फोटात राजा अलीखान आणि त्याचबरोबर अनेक नावाजलेले अधिकारी ठार झाले. ३३६.२०□

(३७) हिजरी १००५ / इ. स. १५९६) राजा अलीखानाची कारकीर्द एकंदर २१ वर्षे झाली. त्याचे शव बुऱ्हाणपूर येथे नेण्यात आले आणि त्याला साजेलशा इतमामाने त्याचे दफन करण्यात आले.

बहादूरखान फारुकी [४] (३२५)

(३८) हिजरी १००५ / इ. स. १५९६) राजा अलीखानाचा हिजरी १००५ मध्ये मृत्यू झाल्यानंतर त्याचा मुलगा बहादूरखान हा गादीवर आला. अकबर बादशहाचा सेनापती खानखानान याचे त्याला पूर्ण साहाय्य होते. गादीवर आल्यानंतर बहादूरखान हा आपल्या अंतःपुरातील स्त्रियांच्या सहवासात स्वतःला पूर्णपणे विसरून गेला. त्याने राज्यकारभाराकडे संपूर्णपणे दुर्लक्ष केले आणि हांजीखोर आणि नर्तक यांच्या नादात तो आपला वेळ घालवू लागला. जेव्हा राजपुत्र मुरादमिर्जा शहापूर या शहरी मरण पावला तेव्हा त्याच्या जागेवर दक्षिणेच्या मोहिमेवर सेनापती म्हणून राजपुत्र दानियल मिर्जा याची नेमणूक झाली. तद्देशीय प्रथेप्रमाणे बहादूरखानाने दानियल मिर्जाकडे त्याच्या भावाच्या मृत्यूबद्दल दुखवट्याचा संदेश पाठविला नाही किंवा दक्षिणेमधील मोगल फौजेचा सेनापती या अधिकारपदावर नेमणूक झाल्याबद्दल त्याचे अभिनंदन देखील केले नाही. यानंतर काही वर्षांनी अकबर बादशहा दक्षिणेवर आक्रमण करण्याच्या उघडउघड हेतूने मांडू येथे येऊन दाखल झाला. बहादूरखानाचा बाप राजा अलीखान याचे धोरण अकबर बादशहाच्या चांगुलपणावर विसंबून राहण्याचे होते. बहादूरखानाने या धोरणाचा त्याग केला आणि आपले सैन्य घेऊन अकबराबरोबर सहकार्य करण्याचे ऐवजी तो असीरच्या किल्ल्याकडे चालता झाला आणि तेथे त्याने आपल्याला कोंडून घेतले. एवढेच नव्हे अकबराने किल्ल्याला वेढा दिल्यास वेढ्याला तोंड देण्याच्या दृष्टीने तयारी सुरू केली.

या तयारीची पूर्तता करण्याकरता त्याने गावातील कामगार, कारागीर [४] (३२६) आणि दुकानदार, वगैरे मिळून एकंदर १५००० लोकांना असीरच्या किल्ल्यात बोलावून घेतले. काम करण्यासाठी उपयोग व्हावा म्हणून त्याने घोडी आणि गुरेढोरे किल्ल्यात आणून भरली. पुढेमागे त्यांचा उपयोग भक्ष्य म्हणून आणि इतर कामासाठी होईल असाही त्याचा उद्देश असावा. अकबर बादशहाच्या कानावर जेव्हा बहादूरखानाने चालविलेल्या तयारीची हकीकत गेली तेव्हा त्याने खानखानान आणि राजपुत्र दानियल मिर्जा यांना अहमदनगरचा वेढा चालू ठेवण्यासाठी हुकूम रवाना केला आणि त्याने स्वतः दक्षिणेकडे कूच केले. त्याने बुऱ्हाणपूर शहराचा ताबा घेतला आणि आपल्या एका अधिकाऱ्याला असीरगडला वेढा देण्यासाठी पाठीमागे ठेवले. किल्ल्याची नाकेबंदी बऱ्याच काळपर्यंत चालू राहिली. तेथल्या घाणीने हवा दूषित झाली आणि दररोज मरणाऱ्या अनेक गुराढोरांमुळे अनेक साथींनी धुमाकूळ घातला. या सुमारास प्रचलित असलेल्या एका दंतकथेला अधिकच प्रसिद्धी मिळाली आणि किल्ल्यावरील शिबंदीचा सहजगत्या त्यावर विश्वास बसला. ती दंतकथा म्हणजे जादूटोण्याचा उपयोग करून किल्ले जिंकून घेण्याचे सामर्थ्य अकबराच्या अंगात आहे आणि ज्या मोहिमेवर अकबर बादशहा निघत असे तेव्हा त्याच्याबरोबर जादूगार जात असत. आपल्यावर ओढवलेल्या आपत्तीचे मूळ म्हणजे अकबर उपयोगात आणीत असलेला जादूटोणा हे होय अशी बहादूरखानाने आपल्या मनाची समजूत करून घेतली आणि त्याच्या भोवतालच्या भयानक परिस्थितीने जो धुमाकूळ घातला होता तिचा प्रतिकार करण्यासाठी त्याने कोणतीच उपाययोजना केली नाही. मृत जनावरांची वासलात लावण्यासाठीही त्याने आज्ञा दिली नाही किंवा शुश्रूषागृहे उभारण्यासंबंधी काही हालचाल केली नाही. ज्यांचा किल्ल्यावर काही उपयोग नव्हता अशा माणसांना बाहेर पाठविण्याची तजवीज देखील त्याने केली नाही. सरतेशेवटी किल्ल्यावरील शिपाई अगदी थकून गेले आणि कर्तव्य पार पाडण्याकडे त्यांचे पूर्णपणे दुर्लक्ष होऊ लागले. अखेर मोगलांनी किल्ल्यावर धडक दिली आणि मल्लीगर या नावाने ओळखला जाणारा खालचा किल्ला आपल्या ताब्यात घेतला. बहादूरखानाजवळ दहा वर्षे पुरेल एवढे धान्य आणि अपार द्रव्यसंचय होता तरी देखील बहादूरखानाचा उन्मत्तपणा इतक्या थराला गेला की त्याने आपल्या सैनिकांच्या पगाराची थकबाकी ठेवली. किल्ल्यावरील शिपायांनी शेवटी पाहिले की आपल्या गाऱ्हाण्यांची दाद लागण्याची काही आशा नाही तेव्हा त्यांनी बहादूरखानाला पकडण्याचे आणि त्याला अकबर बादशहाच्या स्वाधीन करण्याचे ठरविले. परंतु त्यांचा हा बेत सिद्धीस [४] (३२७) जाण्याचे अगोदरच बहादूरखानाला या बेताचा सुगावा लागला. त्याने आपल्या अधिकाऱ्यांची सल्लामसलत घेतली. त्यांनी एकमताने असा निर्णय दिला की यापुढे उपाययोजना करण्याच्या पलीकडे परिस्थिती गेली आहे. दरम्यान रोगराईने भयानक धुमाकूळ घातला. किल्ल्यावरील शिबंदीचे धैर्य पूर्णपणे खचले आणि ती दुर्बल झाली.

किल्ला अकबर बादशहाच्या स्वाधीन करण्यासाठी बोलणी सुरू करणे एवढा एकच मार्ग आता उरला. किल्ल्यावरील शिबंदीच्या प्राणांना धोका देण्यात येऊ नये आणि त्यांना आपल्या मालमत्तेसह किल्ल्यावरून सुरक्षित जाऊ देण्यात यावे या गोष्टीची याचना तहाच्या वाटाघाटीत करण्याचे ठरले. अकबर बादशहाने या अटींना मान्यता दिली परंतु बहादूरखानाला त्याच्या खाजगी मालमत्तेसह किल्ल्यावरून बाहेर सुरक्षितपणे जाऊन देण्याचा प्रस्ताव मात्र अकबर बादशहाने नाकारला. ही सर्व मालमत्ता अकबर-बादशहाच्या हाती पडली.

(३९) हिजरी १००८ | इ. स. १५९९ | फारुकी घराण्यातील शेवटचा सुलतान बहादूरखान हा अशा रितीने हिजरी १००८ या वर्षी अकबर-बादशहाच्या आधीन झाला. असीरचा अजिंक्य किल्ला त्यावरील दहा वर्षेपर्यंत पुरेल इतक्या सामुग्रीसह आणि अगणित संपत्तीसह अकबर बादशहाच्या विजयी सैन्याच्या हाती पडला.

(४०) बुऱ्हाणपूर[३३७*] शहराच्या[३३८*] नजीकच असलेले बहादूरपूर हे शहर बहादूरखानाने वसविले होते.

पुस्तक ५ वे

प्रकरण ५ वे

वऱ्हाडच्या इमादशाही घराण्याचा इतिहास

फत्तेउल्ला इमादउल्मुल्क [३] (४८५)

(१) या घराण्यातील प्रसिद्धी पावलेला पहिला पुरुष हा विजयनगरच्या हिंदू काफरांचा वंशज होता. हा लहान असताना (बहमनीच्या) विजयनगरबरोबर झालेल्या युद्धात कैद केला गेला. वऱ्हाडचा सुभेदार आणि प्रमुख सेनापती खानजहान याच्या संरक्षक दलात त्याची भरती झाली. तो जसजसा मोठा होत गेला तसतसे त्याच्या अंगचे गुण आणि धारिष्ट ही प्रकर्षाने प्रकट होऊ लागली. खानजहानचे त्याच्या गुणांकडे लक्ष गेले आणि त्याची त्याच्यावर इतकी मर्जी बसली की त्याने फत्तेऊल्लाची नियुक्ती उच्चाधिकारावर केली. खानजहानच्या मृत्यूनंतर तो बहमनींच्या महमदाबाद बिदर येथील दरबारी दाखल झाला. महमदशहा बहमनीच्या कारकिर्दीत ख्वाजा महमूद गावानच्या दरबारातील प्रतिष्ठेमुळे त्याला इमाद उलमुल्क [३] (४८६) ही पदवी देण्यात आली. त्यानंतर त्याची नेमणूक वऱ्हाडच्या फौजेच्या सेनापतीच्या अधिकारपदावर करण्यात आली. ३३९०

हिजरी ८९०) हिजरी ८९० या वर्षी त्याने आपले स्वातंत्र्य पुकारले.
इ. स. १४८४) त्यानंतर थोड्याच अवधीनंतर तो कालवश झाला. त्याच्यानंतर त्याचा मोठा मुलगा सुलतान पदावर आला. ३३९अ*

अल्लाउद्दीन इमादशहा [३] (४८७)

(२) फत्तेऊल्ला याच्या मृत्यूनंतर त्याचा मोठा मुलगा अल्लाउद्दीन हा राज्याधिकारावर आला. बहमनी घराण्याच्या इतर अमिरांचा कित्ता त्याने गिरविला आणि स्वतःला त्याने सुलतान म्हणून जाहीर केले. त्यावेळी त्याने अल्लाउद्दीन इमादशहा ही पदवी घेतली आणि आपले शाही निवासस्थान गावील येथे स्थापन केले. अमीर बरीद याच्या छळाला कंटाळून महमूदशहा बहमनी याने जेव्हा पलायन केले तेव्हा महमूदशहाला सिंहासनावर पुन्हा बसविण्याच्या उद्देशाने अल्लाउद्दीन इमादशहाने वऱ्हाडचे सर्व सैन्य घेऊन बिदरकडे कूच केले. बहमनी घराण्याचे पुनरुत्थापन होईल या भीतीने बुरहाण निजामशहा बहरी हा अमीर बरीदच्या मदतीला धावून गेला. यापूर्वी सांगण्यात आल्याप्रमाणे लढाई अगदी ऐन रंगात आली असताना महमूद-

शहाने आपल्या उपकारकर्त्याजवळून पळ काढला आणि आपल्याला पुन्हा अमीर बरीद याच्या बंधनात जखडून घेतले.

(३) हिजरी ९२३ इ. स. १५१६ } हिजरी ९२३ या वर्षी अमीर बरीद याने बिदरहून कूच केले आणि प्रथम माहूरचा किल्ला जिंकून घेतला. त्यानंतर त्याने रामगीरवर हल्ला चढविला आणि किल्ल्यावर घसरा करून तो काबीज केला. किल्ल्याचा किल्लेदार खुदावंदखान हबशी याला त्याने ठार केले. [३] (४८८) या आक्रमणाची बातमी समजताच अल्लाउद्दीन इमादशहाने खुदावंदखानाच्या कुटुंबियांना मदत करण्याच्या मिषाने आपल्या फौजेची जमवाजमव करण्यास सुरुवात केली. इमादशहाबरोबर युद्ध टाळावे या हेतूने अमीर बरीद याने माहूर आणि रामगीर या दोन किल्ल्यांवर खुदावंदखानाच्या मुलांच्या नेमणुका केल्या आणि त्यांनी अल्लाउद्दीन इमादशहाचे मांडलिक म्हणून राहावे असा सल्ला त्याने त्यांना दिला. अल्लाउद्दीन इमादशहा कूच करीत किल्ल्यांजवळ आला अणि त्याने दगाफटका करून दोन्ही किल्ल्यांवर आपला कबजा केला. खुदावंदखानाचे मुलगे बुरहाण निजामशहाकडे आश्रयाकरता पळून गेले. इकडे अल्लाउद्दीन इमादशहा याने किल्ल्यांवर आपल्या तर्फेचे किल्लेदार आणि शिबंदी यांच्या नेमणुका केल्या.

(४) अल्लाउद्दीन इमादशहाने जबरीने वरील किल्ल्यांवर कबजा केल्यामुळे आणि वऱ्हाड बळकाविल्यामुळे निजामशहाच्या दरबारात अतिशय चीड आणि असंतोष निर्माण झाला. परिणामी अहमदनगर आणि वऱ्हाड या राज्यामध्ये वारंवार लढाया झाल्या. या लढ्यात इमादशहाची इतकी ससेहोलपट झाली की त्याला आपली राजधानी गावील इकडे पळून जावे लागले. यापूर्वी अल्लाउद्दीनचा विवाह इस्माईल आदिलशहा याच्या मुलीबरोबर झाला होता. त्यामुळे त्या दोघांमध्ये मैत्रीचे दृढसंबंध निर्माण झाले होते. परंतु या सुमारास इस्माईल आदिलशहा हा विजयनगरच्या राजाबरोबर युद्धात गुंतला असल्याकारणाने त्याला आपला दोस्त आणि जावई अल्लाउद्दीन याला मदत करणे शक्य नव्हते. या परिस्थितीचा फायदा घेऊन बुरहाण निजामशहाने अल्लाउद्दीन इमादशहाकडून माहूर आणि रामगीर हे दोन किल्ले हिसकावून घेतले.

(५) हिजरी ९३४ इ. स. १५२७ } हिजरी ९३४ या वर्षी अल्लाउद्दीन इमादशहा याने खानदेशचा सुलतान मिरान महमदखान [३] (४८९) याजबरोबर संगनमत करून बुरहाण निजामशहाचा सूड घेण्यासाठी त्याच्यावर चाल केली.

(६) दोहो बाजूस घनघोर युद्ध झाले आणि बुरहाण निजामशहाला विजयश्रीने माळ घातली. त्याच्या ताब्यात शत्रूचे सर्व हत्ती आणि तोफखाना ही आली. अल्लाउद्दीन आणि महमदखान यांनी आपापल्या राजधान्यांकडे काढता पाय घेतला. अल्लाउद्दीन आणि महमदखान यांनी प्रथम इस्माईल आदिलशहाकडे मदतीची याचना

केली होती. वर झालेल्या युद्धात महमदखानाने आपले सर्व हत्ती आणि तोफखाना गमाविली होती. त्याचे गुजराथचा बहादूरशहा याजबरोबर नाते होते. त्याजकडे त्याने मदतीसाठी याचना केली. बहादूरशहाची आपल्या राज्याचा विस्तार व्हावा हीच एकमेव इच्छा होती. आपला हा बेत प्रत्यक्षात आणण्यासाठी ही एक चांगली संधी आहे असा त्याने विचार केला. त्याने त्याप्रमाणे आपल्याबरोबर बरीच मोठी फौज घेऊन दक्षिणेच्या दिशेने कूच केले. परंतु अल्लाउद्दीन याला गुजराथच्या सुलतानाच्या खऱ्याखुऱ्या बेताचा लगोलग सुगावा लागला. त्याने गावील येथे बहादूरशहाच्या नावे खुत्बा वाचला आणि त्याचे वऱ्हाडवरील सार्वभौमत्व मान्य केले. त्याच वेळी खानदेशाचा मिरान महमदखान याने अहमदनगरच्या राज्यावर बहादूरशहाने ताबडतोब चालून जावे असा त्याच्या पाठीशी धोशा घेतला आणि अहमदनगरच्या निजामशाही घराण्यावर बहादूरशहाने सक्तीने शरणागती लादावी असा त्याला आग्रह केला. अल्लाउद्दीन आणि मिरान महमद यांच्या तोंडपुजेपणाचा बहादूरशहाला अंतर्यामी अतिशय आनंद झाला आणि त्याने दौलताबादमार्गे अहमदनगरकडे कूच केले. पूर्वी कथन केल्याप्रमाणे तेथे त्याने आपल्या नावाची नाणी पाडली आणि सार्वभौमसत्ताधीश म्हणून आपल्या नावाने द्वाही फिरविली. यानंतर उपरिनिर्दिष्ट सुलतान आपापल्या राजधान्यांकडे परत फिरले. थोड्याच कालावधीनंतर अल्लाउद्दीन इमादशहा मरण पावला. त्याच्या नंतर त्याचा मोठा मुलगा सुलतानपदावर आला.

दर्या इमादशहा [३] (४९०)

(७) गादीवर आल्यानंतर काही काळ उलटल्यावर दर्या इमादशहा याने आपली मुलगी बिबी दौलत हिचे बुरहाण निजामशहाशी लग्न लावले. दर्या इमादशहाने आपल्या मृत्यूपर्यंत दक्षिणेमधील सर्व सुलतानांबरोबर अत्यंत सलोख्याचे संबंध ठेवून राज्यकारभार केला. त्याच्या मृत्यूनंतर त्याचा अल्पवयी मुलगा सुलतानपदावर आला.

बुरहाण इमादशहा [३] (४९१)

(८) दर्या इमादशहाचा मृत्यू झाल्यानंतर त्याचा मुलगा बुरहाण इमादशहा हा गादीवर आला. तो वयाने पोरगेलासा होता. त्याचा मंत्री तुफालखान दक्कनी हा राजप्रतिनिधी म्हणून राज्यकारभार पाहू लागला. बुरहाण इमादशहा हा वयात येऊन आपल्या राज्याचा अधिकार पाहाण्यायोग्य होण्याचे अगोदरच तुफालखानाने खानदेशाचा सुलतान आणि निजामशाही दरबार यांच्या मदतीने वऱ्हाडचे राज्य बळकावले. सरतेशेवटी त्याने गादीचा खरा वारस बुरहाण इमादशहा याला लोखंडी बेड्या घालून नरनाळ्याच्या किल्ल्यात बंदिवासात ठेवले आणि स्वतःला राज्यभिषेक करून घेतला. (तो स्वतःला सुलतान म्हणवून घेऊ लागला.)

तुफालखान [३] (४९२)

(९) तुफालखान हा अतिशय साहसी होता. योजलेले बेत पूर्णत्वाला नेण्यासाठी ज्या उदात्त गुणवत्तेची आवश्यकता असते ती त्याच्या अंगी प्रकर्षाने एकवटलेली होती. ही गुणवत्ता म्हणजे पहाडालाही लाजवील असे साहस आणि पूर्णत्वास पोहोचलेले युक्तीचापल्य. त्याने वऱ्हाडची गादी बळकाविल्यानंतर त्याच्या सामर्थ्यांत इतकी झपाट्याने वाढ होत गेली की विजापूर आणि अहमदनगरच्या सुलतानांना तुफालखानाचा नाश केल्याखेरीज गत्यंतर नाही असे वाटू लागले. त्यांनी आपल्या फौजा एकवटून त्याच्यावर चाल केली. दोन्ही सुलतानांना तोंड देणे तुफालखानाच्या कुवतीपलीकडचे होते. म्हणून त्याने अली आदिलशहा आणि त्याचा वजीर यांच्याशी संधान बांधले. आदिलशहाने युद्ध थांबवावे म्हणून त्याने आदिलशहाकडे मौल्यवान हिरे-माणकांचा नजराणा भेट म्हणून पाठविला. मुर्तजा निजामशहाच्या हे संगनमत जेव्हा दृष्टोत्पत्तीस आले तेव्हा त्याने अहमदनगरकडे माघार घेतली. परंतु हिजरी
हिजरी ९८० / इ. स. १५६८ } ९८० या वर्षी बुरहाण इमादशहाची नरनाळा किल्ल्याच्या बंदीवासातून मुक्तता करण्याच्या इराद्याने तुफालखान विरुद्ध मुर्तजा निजामशहाने पुन्हा चढाई केली.

(१०) या आक्रमणाचा मात्र तुफालखानाने धसका घेतला आणि मदत मागण्यासाठी आपल्या वकिलाला त्याने गोवळकोंड्याचा इब्राहीम कुतुबशहाकडे रवाना केले. कुतुबशहाकडून मदत आल्यावर त्याने अहमदनगरचा वजीर [३] (४९३) चेंगीजखान याच्यावर हल्ला चढविला. परंतु तुफालखानाचा पूर्णपणे पराभव झाला. त्याचा सक्त पाठलाग करण्यात आला. पाठलागात त्याची खूप हानी झाली. अखेर त्याला नरनाळ्याच्या किल्ल्यात कोंडण्यात आले. त्याच्या मुलाने गाविलगडच्या किल्ल्याचा आश्रय घेतला. नरनाळ्याचा किल्ला एका उंच डोंगरावर असून अतिशय मजबूत होता. सहजासहजी त्याचा पाडाव होणे कठीण होते. हे ध्यानात घेऊन मुर्तजा निजामशहाने तात्पुरता त्या किल्ल्याला वेढा दिला आणि अखेर अहमदनगरला परत फिरण्याचे ठरविले. परंतु किल्ल्यावरील शिबंदीपैकी पुष्कळांना फितविण्यात चेंगीजखानाला यश आले. त्यांच्यापैकी काहीजण किल्ल्यावरून निसटून त्याला येऊन मिळाले. त्यांना भरपूर बक्षिशी देण्यात आली. इकडे किल्ल्यावर रसद आणि दाणागोट्याची तूट पडली आणि त्यामुळे किल्ल्यावरील अनेकांनी पळून आलेल्यांचे अनुकरण केले. सरतेशेवटी किल्ल्यावर तोफा चालविणारे फक्त बारा गोलंदाज शिल्लक राहिले. किल्ल्यावरील बंदोबस्ताची उत्तम प्रकारे माहिती पळून आलेल्या सैनिकांकडून चेंगीजखानाने मिळविली. अतिशय मोठ्या प्रयत्नाने त्याने एक तोफ किल्ल्यावर चढविण्यात यश मिळविले. या तोफेच्या भडिमाराने किल्ल्याचा एक बुरूज उद्ध्वस्त करून टाकण्यात आला. त्यामुळे पडलेल्या खिंडाराजवळ एका रात्री एक अधिकारी २८ सैनिक आणि एक बिगुलवाला यांना घेऊन पोहोचला. त्यांनी तटबंदी पार केली

आणि त्याचवेळी बिगुलवाल्याला बिगुल वाजविण्याचा हुकूम देण्यात आला. तुफालखानापाशी आता फारच थोडी माणसे शिल्लक होती. त्याला वाटले की किल्ल्यावर शत्रूकडील बऱ्याच माणसांनी प्रवेश मिळविला आहे. या समजुतीने त्याने किल्ल्याचे रक्षण करण्याचा कसलाही प्रयत्न न करता किल्ल्यालगतच्या डोंगरात पळ काढला. दुसऱ्या दिवशी मुर्तजा निजामशहाने किल्ल्यावरील ताब्यात घेता येण्याजोग्या सर्व सामुग्रीवर आपला कबजा केला आणि आपल्या सैनिकांना किल्ला आणि शहर लुटण्याची मुभा दिली. तुफालखानाच्या पाठलागावर सय्यद हुसेन अस्राबादी याला पाठविण्यात आले होते. तिसऱ्या दिवशी त्याने तुफालखानाला गाठले आणि त्याला कैद करून मुर्तजा निजामशहाच्या छावणीत आणले. त्यानंतर काही [३] (४९४) काळाने गाविलगडचा किल्ला मुर्तजा निजामशहाच्या स्वाधीन झाला. तुफालखानाचा मुलगा समशेरउल्मुल्क याला कैद करण्यात आले. कैदेत असलेल्या बुरहाण इमादशहाला वऱ्हाडच्या गादीवर बसविण्याचे ऐवजी मुर्तजा निजामशहाने त्याची रवानगी तुफालखान आणि त्याचा मुलगा समशेरउल्मुल्क यांच्याबरोबर निजामशाही राज्यातील एका किल्ल्यावर केली. तेथे त्यांना बंदिस्त करण्यात आले. असे म्हणतात की त्या ठिकाणी काही कालावधीनंतर निजामशहाच्या आज्ञेने त्या तिघांना गळा दाबून ठार मारण्यात आले. काहीजणांच्या मते तुफालखान आदिकरून सर्वांची ४० कुटुंबीय मंडळी होती. ही सर्वजण एका रात्री किल्ल्यावरील रक्षकांनी त्यांचा क्रूरपणे छळ केल्यामुळे मरण पावली. त्यांचे हालहाल करण्याचे कारण म्हणजे त्यांच्या निर्वाहासाठी मिळणारी रक्कम रक्षकांना लुबाडून घ्यावयाची इच्छा निर्माण झाली. परंतु त्या दुर्दैवी कैद्यांनी या गोष्टीला मान्यता देऊनही त्या रक्षकांचे समाधान झाले नाही. त्यांनी त्या सर्व कैद्यांना एका रात्री छोट्याशा तळघरात कोंडले. त्या रात्री भयंकर उष्मा होत होता. श्वास कोंडल्यामुळे दिवस उजाडावयाचे आतच ते सर्व कैदी मृत्युमुखी पडले. अशा तऱ्हेने इमादशाही घराण्याचा आणि वऱ्हाडची गादी बळकाविणाऱ्या तुफालखानाचा अस्त झाला. ३४०* ३४१*

बिदरच्या बरीदशाही घराण्याचा इतिहास

कासीम बरीद [३४२□] [३](४९५)

(१) बरीदशाही घराण्याची अहमदाबाद बिदर या राजधानीच्या ठिकाणी स्थापना झाल्यानंतर आज तागायत त्या घराण्यातील सात पुरुष सुलतानपदावर आले. [३४३*]

(२) कासीम बरीद तुर्क याला ख्वाजा शहाबुद्दीन अली येजदी याने बिदर येथे आणले आणि जॉर्जियन गुलाम म्हणून त्याला सुलतान महमूदशहा लष्करी बहमनी याला विकले. महमूदशहाने आपल्याजवळील जॉर्जियन सेवकांमध्ये त्याची भरती केली. महमूदशहाच्या कारकिर्दीत पैठण आणि चाकण यामधील प्रदेशात मराठा बंडखोरांनी धुंडाई माजविली होती. तिचा मोड करण्यासाठी कासीम बरीद याला पाठविण्यात आले. या कामगिरीत आपल्या शौर्याने कासीम बरीद नावारूपाला आला. एका ठिकाणी झालेल्या चकमकीत कासीम बरीद याने विशेष शौर्य गाजवून जय मिळविला आणि साबाजी मराठा याला ठार मारले. सुलतानाने साबाजीच्या मुलीबरोबर कासीम बरीदचा मुलगा अमीर बरीद याचा त्याने केलेल्या सेवाचाकरीचे बक्षीस म्हणून विवाह लावून दिला. साबाजीच्या ताब्यातील मुलूख देखील त्याच्याकडे लावून देण्यात [३]:(४९६) आला. साबाजीच्या चाकरीत असलेले ४०० च्या वर मराठे शिपाई कासीम बरीदच्या चाकरीत शिरले. त्यांच्यापैकी पुष्कळ जणांची मने त्याने मुसलमान धर्म स्वीकारण्याबद्दल वळविली. कासीम बरीदच्या चाकरीत शिरलेल्या या मराठा शिपायांबद्दल अमीर बरीदच्या मनात अतिशय आपुलकीची भावना होती. मुलाच्या लग्नामुळे निर्माण झालेले जे नवीन नाते होते त्यामुळे कासीम बरीदचे त्याच्या जहागिरीवरील वर्चस्व अतिशय वाढले. त्याचा परिणाम असा झाला की, सुलतान महमूदशहा बहमनीच्या कारकिर्दीत इतर अमिरांप्रमाणेच त्याच्याही मनात आपल्याला राजकीय सत्ता प्राप्त व्हावी अशी इच्छा उत्पन्न झाली. आदिलशहा, निजामशहा आणि इमादशहा यांच्या सल्ल्यावरून त्याने औसा, कन्धार आणि उदगीर हे किल्ले बळकाविले. त्याने बहमनी सुलतानाकडे अहमदाबाद बिदर हे शहर आणि बिदरचा किल्ला ठेवून स्वतःच्या नावे खुत्बा वाचला आणि नाणी पाडली. आपल्या जहागिरीवर त्याने एकंदर १२ वर्षे महमूदशहा बहमनीच्या कारकिर्दीतच स्वतंत्रपणे राज्य चालविले. कासीम बरीदचा मृत्यू हिजरी ९१० या वर्षी झाला.

हिजरी ९१० }
इ. स. १५०४ }

अमीर बरीद (३०४* ते ३४९*)

(३) आपल्या बापाच्या मृत्यूनंतर अमीर बरीद सुलतान पदावर आला. याच्या राजवटीत महमूदशहा बहमनी कालवश झाला. बहमनी घराण्यातील शेवटचा

सुलतान कलीमउल्ला शहा बहमनी हा बिदरहून अहमदनगरकडे पळून गेला. याच सुमारास इस्माईल आदिलशहाने बिदर जिंकून घेतले पण ते त्याने अमीर बरीद याच्या पुन्हा स्वाधीन केले. ज्यावेळी अलाउद्दीन इमादशहा आणि खानदेशाचा सुलतान मिरान महमदखान यांच्या चिथावणीवरून गुजराथच्या बहादूरशहाने [३] (४९७) दक्षिणेवर आक्रमण केले, त्यावेळी इस्माईल आदिलशहाने अमीर बरीद याला विजापूर येथे बोलावू पाठविले. अमीर बरीदकडे त्याने ४००० परदेशी घोडदळाचे अधिपत्य दिले. या घोडदळातील घोडेस्वारांनी इमामांचे अनुयायित्व दाखविणारी १२ कोनी शिरस्त्राणे परिधान केली होती. यापूर्वीच सांगण्यात आल्याप्रमाणे हे घोडदळ बुरहाण निजामशहाच्या सहाय्यार्थ पाठविण्यात आले. अमीर बरीद याने बहादूरशहाबरोबर झालेल्या लढाईत असामान्य शौर्य गाजविले. अखेर यानंतर काही वर्षांनी बुरहाण निजामशहाच्या सहाय्यार्थ कूच करून जात असताना अमीर बरीद एकाएकी आजारी पडला आणि त्याला दौलताबाद येथे मरण आले. त्याचा भाऊ ख्वाजा जहान याने अमीर बरीदचे शव अहमदाबाद बिदर येथे आणले. बिदर येथे त्याचे दफन करण्यात आले.

(४) हिजरी ९४५ ⎫ अमीर बरीद याची एकंदर कारकीर्द ४५ वर्षे
इ. स. १५२९ ⎭ एवढी झाली.

अली बरीदशहा (३५२* ते ३५५*)

(५) बरीदशाही घराण्यामध्ये स्वतःला सुलतान म्हणवून घेणारा पहिला पुरुष म्हणजे अली बरीदशहा. कारण जरी त्याचा आजा कासीम बरीद याने राजचिन्हे धारण केली होती तरी तो स्वतःला सुलतान म्हणवून घेत नसे. अली बरीदशहा गादी-वर आल्यानंतर जेव्हा बुरहाण निजामशहाने आपला वजीरशहा ताहिर याला बरीदशहाचे अभिनंदन करण्यासाठी पाठविले तेव्हा अली बरीदशहाने परिणामांची क्षिती न बाळगता शहा ताहिरचा धर्मपंथ आणि त्याची मते यावर कडाडून हल्ला चढविला. यावेळी अलीबरीद याने बोलण्याच्या ओघात शहा ताहिरला जे टोमणे मारले त्यामुळे शहा ताहिरची मनःस्थिती संतप्त झाली आणि तो अली बरीदशहाच्या दरबारातून चालता झाला. अहमदनगर येथे परत आल्यावर त्याने आपल्याला मिळालेल्या अपमानास्पद वागणुकीची हकीकत बुराहाण निजामशहाच्या कानावर घातली आणि बिदरवर सैन्यासहवर्तमान चालून जाण्यासाठी त्याने [३] (४९८) बुरहाण निजामशहाला उद्युक्त केले. अली बरीदशहाने कल्याणीचा किल्ला इस्माईल आदिलशहाच्या ताब्यात दिला आणि त्याची मदत मागितली. इतके जरी झाले तरी बुरहाण निजामशहाने इतक्या झपाट्याने कूच केले की त्याच्या फौजा नजिक आल्याबरोबर औसा, कन्धार आणि उदगीर हे किल्ले त्याच्या स्वाधीन झाले. त्याने

बिदरच्या राज्याचा बहुतेक सर्व मुलूख पादाक्रान्त केला. अली बरीदशहाच्या ताब्यात सालीना ४००,००० होन उत्पन्न येईल एवढा मुलूख जेमतेम राहिला.

(६) हिजरी ९८७ } ९८७ यावर्षी मुर्तजा निजामशहा याने बिदरच्या
इ. स. १५७९ } ताब्यातील उर्वरित मुलुखावर आक्रमण केले आणि खुद्द बिदरच्या राजधानीला वेढा दिला. अली बरीदची परिस्थिती अतिशय शोचनीय झाली आणि त्याने मदतीसाठी अली आदिलशहाकडे आपला वकील पाठविला. अली आदिलशहाने अली बरीदकडील दोन गुलामांची मागणी केली आणि ते आपल्याकडे पाठविल्यास आपण मदत करू असे कळविले. अली बरीदशहाने या गोष्टीला संमती दिली. अली आदिलशहाकडून २००० घोडेस्वार महमदाबाद बिदरचा वेढा उठविण्यासाठी म्हणून अली बरीदच्या मदतीसाठी कूच करून गेले. अली बरीदशहाच्या मदतीला आदिलशाही फौजा येत आहेत याची मुर्तजा निजामशहाला खबर कळली. त्याचवेळी आपला भाऊ बुरहाण निजामशहा याने अहमदनगर येथे बंडाचा झेंडा उभारल्याचेही त्याला कळले. तेव्हा त्याने अहमदनगरकडे माघार घेतली. किल्ल्याचा वेढा चालू ठेवण्याकरता त्याने मिर्जा यादगार याला आणि त्याच्या मदतीसाठी म्हणून गोवळकोंड्याकडून अहमदनगरच्या फौजेला येऊन मिळालेल्या कुतुबशाही फौजेला पाठीमागे ठेवले. परंतु विजापूरच्या फौजा बिदरपासून काही मैल अंतरावर चालून आल्या नाही तोच मिर्जा यादगार याने माघार घेतली. यानंतर अली बरीदशहाने वर उल्लेखिलेल्या दोन गुलामांना त्यांच्या इच्छेविरुद्ध विजापूरकरांच्या स्वाधीन केले. एका धन्याकडून दुसऱ्या धन्याच्या ताबेदारीत जावे लागल्यामुळे झालेला अपमान त्या तरुण गुलामांना अत्यंत असह्य झाला. यापूर्वीच सांगितल्याप्रमाणे या दोन गुलामांना जेव्हा विजापूर येथे आणण्यात आले तेव्हा त्यातील एकाने अली आदिलशहाला यमसदनास पाठविले. यानंतर काही काळाने अली [३] (४९९)
हिजरी ९९० } बरीदशहा मरण पावला. त्याची कारकीर्द एकंदर २५ वर्षे झाली.
इ. स. १५६२ } त्याच्यानंतर त्याचा मोठा मुलगा सुलतानपदावर आला.[३५६□]

इब्राहीम बरीदशहा*

(७) हिजरी ९९७ } इब्राहीम बरीदशहाने एकंदर सात वर्षे राज्य केले
इ. स. १५६९ } आणि नंतर तो मरण पावला.[३५७□]

कासीम बरीदशहा दुसरा

(८) हिजरी १००० } इब्राहीम बरीदशहाच्या मृत्यूनंतर त्याचा धाकटा भाऊ
इ. स. १५७२ } कासीम बरीदशहा दुसरा हा गादीवर आला त्याने तीन वर्षे राज्य केले आणि नैसर्गिकरित्या त्याचा मृत्यू झाला.

मिर्जा अली बरीदशाहा

(९) कासीम बरीदशहा दुसरा याच्या मृत्यूनंतर त्याचा मुलगा गादीवर आला. हा लहान असून त्याचे नाव मिर्जा अली बरीद असे होते. त्याचा एक नातलग अमीर बरीद याने काही कालावधीनंतर बिदरचे राज्य बळकाविले आणि मिर्जा अली बरीद याला बिदरमधून भागानगरला काढून लावले. त्यानंतर त्याने स्वतःला राज्याभिषेक करून घेतला आणि अमीर बरीद ही पदवी धारण केली.

अमीर बरीदशाहा दुसरा [३] (५००)

(१०) हिजरी १०१८ } इ. स. १६०९ } प्रस्तुत वर्ष हिजरी १०१८ हे आहे. यावेळी बिदरच्या सिंहासनावर सुलतान म्हणून अमीर बरीदशहा दुसरा हा आहे.

गोवळकोंड्याच्या कुतुबशाही घराण्याचा इतिहास

सुलतान कुली कुतुबशहा [३] (३२१)

(१) इब्राहीम कुतुबशहाच्या कारकिर्दीत पर्शियाचा एक रहिवासी शहा खुर्शा याने एक ग्रंथ लिहिला. त्या ग्रंथात त्याने कुतुबशाही घराण्याच्या उदयाचा इतिहास दिला होता. या ग्रंथाची प्रत मला मिळू शकली नाही त्यामुळे या घराण्याच्या इतिहासासंबंधी जेवढी माहिती मला मिळविता आली तेवढयावरच समाधान मानणे मला भाग पडले.

(२) सुलतान कुली हा वटार्लू तुर्कमान जमातीच्या वशंजांपैकी होता असे म्हणतात. ही जमात अली शुकुर याच्या संप्रदायातील होती. [३] (३२२) त्याच्या दरबारातील काही अमिरउमरावांनी असे ठामपणे प्रतिपादन केले की सुलतान कुली हा पर्शियाचा सुलतान मिर्जा जहानशहा याचा नातू होता. त्यांनी प्रकट केलेल्या या मताचा पुरस्कार करणारा निश्चित आणि ठाम पुरावा मात्र मला मिळू शकला नाही. असे सांगितले जाते की सुलतान कुलीचा जन्म हमदान येथे झाला आणि महमदशहा बहमनीच्या कारकिर्दीच्या अगदी अखेरीला तो दक्षिणेत आला. त्यावेळी तो तारुण्याच्या ऐन भरात होता. महमदशहा बहमनीच्या शरीररक्षक दलात अनेक तुर्की लोकांच्या पलटणी होत्या. त्यापैकी एका पलटणीत त्याची भरती झाली. कोणत्याही अधिकाराच्या जागेला उपयुक्त अशा उत्कृष्ट शिक्षणाचा लाभ त्याला झाल्यामुळे त्यानंतर एका सरकारी विभागात एका खात्याचा सचिव म्हणून त्याची नियुक्ती करण्यात आली. यानंतर काही काळाने बहमनी दरबाराकडे तक्रारी आल्या की तेलंगणातील रहिवासी आणि छोटे छोटे जमीनदार यांनी सरकारी सारा भरण्याचे सपशेल नाकारले आहे आणि त्यांनी बंडाचे निशाण उभारले आहे. तेव्हा महमदशहा बहमनीने तेलंगणात एका अधिकाऱ्याच्या हाताखाली फौजेची रवानगी करण्याचे ठरविले. परंतु सुलतान कुलीने आपण फौज घेतल्याशिवाय तेलंगणात जातो आणि तेथील परिस्थिती समाधानकारकपणे आटोक्यात आणतो अशी सुलतानाकडे सांगी पाठविली. त्याप्रमाणे त्याची या कामावर नेमणूक करण्यात आली. त्याच्या कामगिरीत त्याला इतके यश आले की थोड्याच कालावधित त्याने हिंदूंनी बळकाविलेले तेलंगणातील अनेक लहान लहान जिल्हे परत जिंकून घेतले.

(३) महमूदशहा बहमनीच्या कारकिर्दीत सुलतान कुलीला अमीरपदाचा मान देण्यात आला आणि त्याला कुतुबउल्मुल्क या पदवीचा मानकरी करण्यात आले. त्यानंतर काही काळाने युसुफ आदिलशहा, महमद निजामशहा आणि फतेउल्ला इमादशहा यांनी बहमनींबरोबरची राजनिष्ठा झुगारून दिली आणि आपले स्वातंत्र्य जाहीर केले आणि आपापल्या मुलखात १२ इमामांच्या नावे खुत्थ्याचे जाहीर पठण व्हावे असा हुकूम काढला. या परिस्थितीत बहमनी घराण्याचा एक अधिकारी आणि

सेनापती या नात्याने सुलतान कुली यानेही बारा इमामांच्या नावे जाहीररित्या खुत्ब्याचे पठण करण्याची प्रथा सुरू केली. हिजरी ९१८ यावर्षी महमूदशहा बहमनीच्या हातातील उरलीसुरली सत्ता नाहीशी झाली. राज्यकारभारात त्याच्या अंगी दुबळेपणा आला आणि [३] (३२३) राज्यातील सत्ता त्याचा वजीर बरीद याजकडे जाऊन बरीदचे वर्चस्व राज्यकारभारात प्रस्थापित झाले. तोपर्यंत सुलतान कुली याने आपले स्वातंत्र्य पुकारले नाही. परंतु वरीलप्रमाणे परिस्थिती अस्तित्वात आल्यानंतर त्याने आपले स्वातंत्र्य जाहीर केले.

हिजरी ९१८
इ. स. १५१२

(४) हिंदुस्थानात रूढ असलेल्या सर्वमान्य पद्धतीचे अनुकरण न करता सुलतान कुली याने आपल्या दरबारी रितीरिवाजाबाबत पर्शियातील चालीरितींचे अनुकरण केले. त्यापैकी एक रूढ पद्धत दिवसातून पाच वेळा नौबती अथवा शाही वाद्यवृंदांकडून वाद्ये वाजविण्याची होती. त्याने राज्यातील अधिकाराच्या सर्व जागांवर आपल्या देशबांधवांची भरती केली. सुलतानपदाच्या सर्व मानमरातबांचा स्वीकार केल्यानंतरही तो बिदरच्या महमूदशहा बहमनीकडे उंची आणि भारी नजराणा भेट म्हणून पाठवीत असे.

(५) दक्षिणेमधील सर्व सुलतानांबरोबर सुलतान कुली कुतुबशहा याचे संबंध शांततेचे आणि मैत्रीचे होते. या प्रसंगाला अपवाद म्हणजे ज्यावेळी फतेउल्ला इमादशहा याच्या चिथावणीवरून गुजराथचा सुलतान बहादूरशहा याने दक्षिणेवर आक्रमण केले आणि अहमदनगरच्या निजामशाही राज्याच्या बव्हंशी सर्व प्रदेशात जाळपोळ आणि लुटालूट केली हा होय. त्यावेळी सुलतान कुली कुतुबशहा याने आपला वकील पाठविला आणि बहादूरशहाबरोबर मैत्रीची बोलणी सुरू केली. परंतु बहादूरशहा जेव्हा गुजराथेला परतला तेव्हा हिजरी ९४० या वर्षी बुरहाण निजामशहाच्या चिथावणीवरून इस्माईल आदिलशहा याने सुलतान कुली कुतुबशहाच्या ताब्यातील कल्याणीच्या किल्ल्याला वेढा दिला. आदिलशाही फौजांबरोबर मुकाबला करणे सुलतान कुली कुतुबशहा याला शक्य न झाल्याने त्याने विजापूरच्या फौजांची रसद तोडण्यासाठी म्हणून आपल्या सैन्याची केवळ एक तुकडी रवाना केली. कुतुबशहाचे सुदैव म्हणून याच सुमारास इस्माईल आदिलशहाला एकाएकी तापाने घेरले आणि त्यातच त्याचा मृत्यू झाला. यावर सुलतान कुली कुतुबशहा याने तह घडवून आणण्यासाठी मध्यस्थी म्हणून बुरहाण निजामशहाकडे आपला एक दूत पाठविला. यानंतर विजापूर आणि गोवळकोंडा यामध्ये तह झाला.

हिजरी ९४०
इ. स. १५३३

(६) सुलतान कुली कुतुबशहाचा सर्वांत मोठा मुलगा जमशीद हा होता. आपल्या बापाचा मृत्यू कधी होईल याची तो बराच काळपर्यंत मार्ग–[३] (३२४) प्रतिक्षा करीत होता. वरील घटनेनंतर काही काळाने त्याने आपल्या एका गुलामाला सुलतान कुली कुतुबशहाचा खून करण्यास उद्युक्त केले. त्याप्रमाणे एके दिवशी कुतुबशहा काही हिऱ्यांची पारख करत असताना ह्या गुलामाने खंजीर उपसला आणि

हिजरी ९५० } कुतुबशहाच्या हृदयात खोलवर खुपसला. ही घटना हिजरी ९५०
इ. स. १५४३ } या वर्षी झाली. आपण केलेले कृत्य सांगण्यासाठी खुनी गुलाम जमशीदकडे धावतपळत गेला परंतु या खुनाच्या पाठीमागे आपला हात आहे हे जगजाहीर होईल या भीतीने त्याने त्या गुलामाला जागचेजागी तलवारीचा वार करून ठार मारले.

(७) सुलतान कुली कुतुबशहा याने एकंदर ३३ वर्षेपर्यंत राज्यकारभार केला. त्याच्या पाठीमागे त्याचे जमशीद, हैदर आणि इब्राहीम असे तीन मुलगे हयात होते. [३५८★]

जमशीद कुतुबशहा [३] (३२५)

(८) आपल्या बापाच्या मृत्यूनंतर जमशीद कुतुबशहा हा तख्तावर आला. त्या प्रसंगी बुरहाण निजामशहाचा मुख्य वकील आणि पेशवा व धर्मगुरू शहा ताहिर याचे तेथे आगमन झाले. शहा ताहिरने जमशीद कुतुबशहाचे अभिनंदन केले. यानंतर काही काळाने आदिलशाही आणि निजामशाही सुलतानांमध्ये युद्ध पेटले. तेव्हा निजामशहाला मदत करण्यासाठी म्हणून जमशीद कुतुबशहाने आपल्या फौजेची जमवाजमव केली. त्यानंतर त्याने काकनी या गावाकडे कूच केले आणि तेथे त्याने एक मजबूत किल्ला बांधला. आदिलशहा या सुमारास रामराजा आणि बुरहाण निजामशहा याच्या संयुक्त फौजांबरोबर मुकाबला करण्यात गुंतला असल्यामुळे कुतुबशहावर चालून जाण्यासाठी सैन्याची रवानगी त्याला करता आली नाही. याचा फायदा घेऊन कुतुबशहाने काकनीहून एटगीरच्या किल्ल्याकडे कूच केले आणि किल्ल्याला त्याने वेढा दिला. दरम्यान इब्राहीम आदिलशहाने आपल्या दुसऱ्या शत्रूबरोबर शस्त्रसंधी केली होती. त्याने आपला एक सेनापती आसदखान लारी याच्याबरोबर भरपूर फौज देऊन त्याला एटगीरचा वेढा उठविण्यासाठी रवाना केले. ही बातमी कळल्यावर जमशीद कुतुबशहाने बुरहाण निजामशहाला पत्र लिहिले. त्यात त्याने असे कळविले की मी जे काही केले ते तुम्ही आणि रामराजाने आदिलशहाविरुद्ध केलेल्या कारवाईबरोबर एकोपा साधण्यासाठीच. या पत्रात जमशीद कुतुबशहाने त्याचा सल्ला घेतल्याशिवाय किंवा आदिलशहाबरोबर जो व्यवहार झाला त्याबद्दल त्याच्या कानावर काहीच न घालता तो केल्याबद्दल बुरहाण [३] (३२६) निजामशहाची खरडपट्टी काढली. जमशीद कुतुबशहाच्या या पत्रावर बुरहाण निजामशहाने कळविले की आपण जे काही केले त्याचे स्वरूप कायम नसून ती केवळ तात्पुरत्या स्वरूपाची तडजोड आहे. बुरहाण निजामशहाने जमशीद कुतुबशहाला काकनी येथे भरपूर शिबंदी ठेवण्याचा सल्ला दिला आणि त्याला असे वचन दिले की पावसाळा संपल्यानंतर आपण दोघांनी आपल्या फौजा एकवटून संगनमताने आदिलशाही मुलखावर चढाई करण्याची योजना आखू. मी स्वतः आदिलशाही मुलखाचा भीमानदीच्या पूर्वेकडचा सर्व भाग आपल्या ताब्यात घेईन. बुरहाण निजामशहाने

असेही सुचविले की एटगीर, सागर आणि कुलबर्गा ही तुम्ही आपल्या ताब्यात घ्यावी आणि नळदुर्ग आणि सोलापूर यावर माझा हक्क राहावा. निजामशहाच्या कारस्थानी स्वभावाची जमशीद कुतुबशहाला पूर्णपणे कल्पना होती. त्याने काकनीवर आपला ताबा ठेवला, एवढेच नव्हे तर एटगीरचा वेढा अधिक सक्त केला. परंतु विजापूरचा सेनानी आसदखान लारी याने प्रथम काकनीच्या किल्ल्यावर हल्ला केला. किल्ल्याचा वेढा तीन महिने चालल्यावर त्याने अचानक फौजा घुसवून किल्ला सर केला. किल्ल्यावरील एकूण-एक शिबंदीला त्याने ठार केले आणि तेथून झपाट्याने कूच करीत तो एटगीरच्या दिशेने निघाला. आसदखान लारीच्या फौजा नजीक आल्याचे दिसताच जमशीद कुतुबशहाने किल्ल्याचा वेढा उठविला आणि आपल्या देशाकडे त्याने माघार घेतली. आसदखान लारीने त्याचा पाठलाग केला. दोन्ही फौजांत झालेल्या अनेक चकमकीत आसदखानालाच नेहमी विजय मिळत गेला. यापैकी अखेरच्या चकमकीत आसदखान आणि जमशीद कुतुबशहा यांची लढाई जुंपली. या लढाइत आपल्या तलवारीचे आसदखानाने जमशीद कुतुबशहावर घाव घातले. त्याच्या तलवारीच्या वाराने कुतुबशहाच्या नाकाचे टोक तुटले, त्याच्या गालावर खोलवर जखम झाली आणि त्याच्या वरच्या ओठाचा थोडासा भाग फाटला. या जखमांमुळे कुतुबशहाच्या चेहऱ्यावर कायमचे व्यंग राहिले एवढेच नव्हे तर त्याला धडपणे खाणे अथवा पिणे हेही कठीण झाले. आपल्या राजधानीला परतल्यावर त्याने आपले वकील विजापूर येथे पाठविले आणि त्यांनी विजापूरच्या सुलतानाबरोबर शस्त्रसंधी घडवून आणली. यानंतर कुतुबशहाने हिंदूंच्या ताब्यात असलेला प्रदेश जिंकून घेण्याकडेच स्वतःच लक्ष वळविले. त्यासाठी झालेल्या लढायांत तो आजारी पडला आणि दोन वर्षे तर तो जगतो की मरतो अशी परिस्थिती निर्माण झाली. [३] (३२७) त्याची अस्वस्थता जसजशी वाढत गेली तसतसा त्याचा स्वभाव दिवसेंदिवस खिन्न बनत गेला. अगदी क्षुल्लक कारणावरून सुद्धा त्याने अनेकांना देहदंडाची शिक्षा दिली. त्याच्या क्रौर्यामुळे त्याची प्रजा भयचकीत होऊन हवालदिल झाली. त्याचे दोघे भाऊ बिदरला पळून गेले. त्यापैकी मोठा हैदरखान हा काही कालानंतर मरण पावला आणि त्याच्याहून धाकटा भाऊ इब्राहीम ह्याने विजयनगरकडे पळ काढला. दरम्यानच्या काळात हिजरी ९५७ } जमशीद कुतुबशहाला देखील हिजरी ९५७ या वर्षाच्या सुरुवातीला इ. स. १५५० } मृत्यू आला. त्याने एकंदर सात वर्षेपर्यंत राज्य केले. ३५९*३६०*

३६१□ इब्राहीम कुतुबशहा [३] (३२८)

(१) पुढे दिलेल्या वृत्तांन्तावरून त्या काळी दक्षिण देशात द्वंद्व युद्ध खेळण्याची लोकांची मजल कुठपर्यंत गेली होती हे दिसून येईल. इब्राहीम कुतुबशहा हा आपला भाऊ जमशीद कुतुबशहा सुलतानपदावर असताना विजयनगर येथे होता. त्याची रामराजाने उत्तम प्रकारे बडदास्त ठेवली आणि त्याच्या उदरनिर्वाहासाठी एका

जहागिरीचे उत्पन्न नेमून दिले. ह्या जहागिरीची मालकी रामराजाचा अधिकारी अंबरखान हबशी याजकडे होती. एकदा त्याची इब्राहीम कुतुबशहाबरोबर रस्त्यात गाठ पडली आणि अंबरखानाने आपली जहागिरी बळकाविल्याचा इब्राहीम कुतुबशहावर आरोप केला. इब्राहीम कुतुबशहाने यावर उत्तर दिले की सुलतानांना आपल्या ताब्यातील जहागिरीची मर्जीप्रमाणे वासलात लावण्याचा अधिकार आहे आणि विजयनगरच्या राजाने स्वतःच्या इच्छेप्रमाणे आपल्याला ती जहागीर बहाल केली [३] (३२९) आहे. एवढे बोलून इब्राहीम कुतुबशहा आपल्या वाटेने निघाला. परंतु अंबरखानाने तलवारीच्या बळावर आपल्या सुलतानपदावर हक्क शाबीत करून घेण्याची तुझी हिम्मत नाही असे बोलून इब्राहीम कुतुबशहाला डिवचले आणि तू भ्याड आहेस असे सांगून त्याची निर्भत्सना केली. अंबरखानाच्या उद्धटपणाबद्दल इब्राहीम कुतुबशहाने त्याला ताकीद दिली. परंतु इब्राहीमने दाखविलेल्या संयमामुळे अंबरखानाच्या क्रोधात अधिकच भर पडली आणि त्याने गलिच्छ भाषेत इब्राहीम कुतुबशहाला शिव्या देण्यास सुरुवात केली. यावर इब्राहीम कुतुबशहा घोड्यावरून खाली उतरला आणि त्याने म्यानातून तलवार उपसली. अंबरखानही त्याच्यावर धाऊन गेला. परंतु इब्राहीमच्या प्रसंगावधानाचा त्याला फायदा मिळाला आणि त्याने आपल्या प्रतिस्पर्ध्याला कंठस्नान घातले. अंबरखानाचा भाऊ जवळच उभा होता. त्याने आपल्या भावाचीच तळी उचलून धरली आणि इब्राहीमवर हल्ला केला. पण त्याने दाखविलेल्या अविचारीपणामुळे त्याचाही बळी पडला. इकडे जमशीद कुतुबशहाचा मृत्यू झाल्यानंतर त्याच्या दरबारी मंडळींनी त्याच्या २ वर्षांच्या अल्पवयी मुलाला सिंहासनावर बसविले. यावर कुतुबशहाच्या अमिरांनी राजवाड्यात एकच गर्दी जमविली आणि एकच कोलाहल माजविला. त्यांची दंगल इतकी वाढली की राज्याचा वकील आणि पेशवा मुस्तफाखान याने विजयनगरला असलेल्या इब्राहीम कुतुबशाहाला लिहिले आणि तावडतोब गोवळकोंड्याला निघून येण्याविषयी त्याला कळविले. राज्याच्या सरहद्दीपाशी तो आल्यावर मुस्तफाखान त्याला सामोरा गेला. मुस्तफाखानाला त्याने मिरजुमला ह्या अधिकारपदावर नेमले आणि त्याला मानाचा पोषाख दिला. थोड्याच कालावधित इब्राहीम कुतुबशहाला सलाबतखान ३००० घोडेस्वार घेऊन येऊन मिळाला आणि त्याचप्रमाणे दरबारात दंगल माजविणारे आणि अल्पवयी सुलतानाची बाजू घेणारे दक्षिणी यांना सोडून आलेले अधिकारी त्याला सामील झाले. इब्राहीम कुतुबशहा गोवळकोंड्याच्या राजधानीला पोहोचेपर्यंत त्याला येऊन मिळालेल्या स्वारांची संख्या ६००० वर गेली. यामुळे त्याच्या तख्तनशीन होण्याबाबत कोणतीच अडचण उरली नाही. दुसऱ्या दिवशी इब्राहीम कुतुबशहा हा सुलतनपदावर कोणत्याच प्रकारचा विरोध न होता विराजमान झाला. या परिस्थितीला कारण म्हणजे मुस्तफाखानाची अमाप लोकप्रियता होती. हे ध्यानात घेऊन इब्राहीम कुतुबशहाने यानंतर काही काळाने आपली बहीण मुस्तफाखानाला विवाहात दिली. [३] (३३०)

(१०) हिजरी ९६५ । हिजरी ९६५ या वर्षी इब्राहीम कुतुबशहाने हुसेन
इ. स. १५५८ ∫ निजामशहाबरोबर संगनमत करून विजापूरच्या राज्यावर आक्रमण केले. दोघांमध्ये त्यावेळी असे ठरले की हुसेन निजामशहाने कुलबर्गा घ्यावे आणि इब्राहीम कुतुबशहाने एटगीरचा कब्जा घ्यावा. या योजनेनुसार दोघाजणांनी पहिल्याप्रथम कुलबर्ग्याच्या दिशेने कूच केले. त्यावेळी इब्राहीम कुतुबशहाला हुसेन निजामशहाच्या प्रबल सामर्थ्याची कल्पना आली आणि त्या सामर्थ्याचा साम्राज्यतृष्णेच्या कामी उपयोग करण्याकरता सहाय्य करण्यास त्याने आपली अनिच्छा प्रकट केली आणि म्हणून काही दिवसानंतर एकाएकी तो आपली छावणी उठवून गोवळकोंड्याकडे चालता झाला. आदिलशाही फौजांबरोबर एकाएकी मुकाबला करणे हुसेन निजामशहाला अशक्य झाल्यामुळे त्याने अहमदनगरकडे माघार घेतली. जेव्हा अली आदिलशहा आणि रामराजा यांच्या संयुक्त फौजांनी हुसेन निजामशहाविरुद्ध चाल केली तेव्हा त्यांनी इब्राहीम कुतुबशहाला आपल्याला येऊन मिळण्याविषयी आवाहन केले आणि राजकीय स्वार्थी हेतू मनात बाळगून कुतुबशहा त्यांना जाऊन मिळाला. आदिलशहा आणि रामराजा यांनी अहमदनगरला वेढा दिला. त्यावेळी वेढ्यात तो हजर होता. परंतु अहमदनगरचा पाडाव झाल्यावर त्याच्या नेहमीच्या पद्धतीप्रमाणे आदिलशहा आणि रामराजा यांना न विचारता आणि न सांगता-सवरता त्याने आपल्या सैनिकांस कुल फौजेतून काढून घेतले. आपल्या छावणीचा थोडासा भाग त्याने जागेवर ठेवला आणि स्वतः गोवळकोंड्याकडे माघार घेतली. युद्ध संपल्यानंतर इब्राहीम कुतुबशहाने आपला वकील हुसेन निजामशहाकडे पाठविला आणि त्याची मुलगी बिबी जुमली हिच्याबरोबर विवाह करण्यासंबंधीची आपली इच्छा त्याने निजामशहाला कळविली. हुसेन निजामशहाने कळविले की अली आदिलशहाकडून कल्याणीचा किल्ला संयुक्तरितीने चढाई करून हिसकावून घेण्यास आपण संमती देत असाल तर आपण केलेली विनंती मला मान्य आहे. कुतुबशहाने हिजरी ९७१ ⟩ या बेताला मंजुरी दिली आणि त्याप्रमाणे हिजरी ९७१ यावर्षी
इ. स. १५६४ ⟆ निजामशहा आणि कुतुबशहा यांनी आपापल्या राजधान्यांहून कल्याणीच्या किल्ल्याचा पाडाव करण्यासाठी कूच केले. कल्याणीजवळ कुतुबशहा आल्यावर त्याचा आणि बिबी जुमली हिचा विवाह मोठ्या थाटाने साजरा झाला. त्यानंतर दोघांच्या संयुक्त फौजांनी कल्याणीला वेढा दिला. दरम्यान अली आदिलशहा याने अहमदनगर आणि गोवळकोंडा या राज्यांच्या सुलतानांविरुद्ध रामराजा, तुफालखान आणि अमीर बरीद यांच्याशी संगनमत करून दोस्तीचा तह केला होता. [३](३३१) त्यामुळे कल्याणीचा वेढा उठविणे शहाणपणाचे आहे असा हुसेन निजामशहा आणि इब्राहीम कुतुबशहा यांनी विचार केला आणि त्यांनी आपापल्या राजधान्यांकडे वेढा उठवून माघार घेतली. रामराजा आणि अली आदिलशहा यांनी अहमदनगरपर्यंत हुसेन निजामशहाचा पाठलाग केला. मार्गातील सर्व निजामशाही मुलख त्यांनी उद्ध्वस्त केला. परतताना त्यांनी तेलंगणाच्या सरहद्दीवरील उदगी या गावी जवळजवळ

६ महिने छावणी केली आणि तेलंगणाच्या राज्याच्या काही भागात जाळपोळ आणि लुटालूट केली. तेलंगणाच्या सर्व राज्यांत घबराटीचे वातावरण पसरले. तेव्हा इब्राहीम कुतुबशहाने आपला वकील पाठविला आणि तहाची याचना केली.

(११) हिजरी ९७२) यानंतर पुढल्याच वर्षी म्हणजे हिजरी ९७२ या
इ. स. १५६५) वर्षी इब्राहीम कुतुबशहा याने दक्षिणेतल्या इतर मुसलमान सुलतानांबरोबर संगनमत करून रामराजाविरुद्ध चाल केली. या लढाईत रामराजा ठार मारला गेला आणि त्याचा सर्व प्रदेश मुसलमान सुलतानांनी व्यापला. या यशस्वी मोहिमेवरून परतल्यानंतर कुतुबशहाचा वजीर आणि मेहुणा मुस्तफाखान आर्दिस्तानी हा रायचूर येथे कुतुबशहापासून वेगळा पडला आणि मक्केला जाण्याच्या मिषाखाली तो अली आदिलशहाला जाऊन मिळाला. मुर्तजा निजामशहाच्या कारकिर्दीत त्याची आई खुनजा सुलताना हिने माजविलेली बेदिली आणि सर्व राज्यभर निर्माण केलेली फाटाफूट यासंबंधी थोडीफार हकीकत वर दिलेली आहे. या सुमारास विजापूरच्या पूर्व सरहद्दीवर एक मजबूत किल्ला बांधण्याकरता अली आदिलशहाने आपला सुप्रसिद्ध सेनापती किश्वरखान लारी यास रवाना केले. या किल्ल्याला त्याने धारूर असे नाव दिले. याच वेळी त्याने निजामशाही सरकारातील अनेक गावे जिंकून घेतली.

(१२) मुर्तजा निजामशहा या वेळी वयात आला होता. आपल्या आईच्या कारस्थानी स्वभावापासून आपली कातडी बचावावी या हेतूने आईला किल्ल्यात बंदिस्त करून ठेवण्यास तो उद्युक्त झाला. यानंतर त्याने खानखानानला फौज [२] (३३२) देऊन धारूरचा किल्ला काबीज करण्यासाठी नियुक्त केले आणि त्याच वेळी त्याला मदत करण्यासाठी म्हणून इब्राहीम कुतुबशहाला आवाहन केले. परंतु कुतुबशहा धारूर येथे पोहोचण्याचे अगोदरच धारूरचा किल्ला निजामशाही फौजांच्या हाती पडला होता. त्यामुळे आता कुतुबशाही आणि निजामशाही फौजांनी मिळून विजापूरच्या मुलुखावर आक्रमण केले. दोघांच्या फौजा कूच करून जात असताना इब्राहीम कुतुबशहाने अली आदिलशहाला परस्परामधील संपूर्ण मैत्रीची ग्वाही देणारे असे पत्र लिहिले आणि केवळ स्वतःपुरत्याच शस्त्रसंधीच्या अटी अली आदिलशहाला सादर केल्या. अली आदिलशहाने हे पत्र तसेच मुर्तजा निजामशहाकडे रवाना केले. इब्राहीम कुतुबशहाची दगलबाज कारवाई नजरेस आल्याबरोबर निजामशहाने त्याच्या छावणीवर हल्ला करण्यासाठी घोडेस्वारांचे एक पथक रवाना केले. कोणत्याही प्रतिकाराचा प्रयत्न न करता इब्राहीम कुतुबशहाने गोवळकोंड्याकडे पळ काढला. या पळापळीत त्याने १५० हत्ती तर गमावलेच परंतु त्याबरोबरच अनेक उत्कृष्ट अधिकारी आणि सैनिक यांना तो मुकला. त्याचा मुलगा अबदूल कादर हा जेव्हा राज्याच्या सरहद्दीपाशी आला तेव्हा त्याने आपण स्वतः काही अधिकाऱ्यांना बरोबर घेऊन दबा धरून राहण्याची आणि पाठलाग करीत येणाऱ्या शत्रूचा सैन्याच्या पिछाडीवर हल्ला करण्यासाठी बापाची परवानगी मागितली. इब्राहीम कुतुबशहाला साहजिकच

आपल्या मुलाचा मत्सर वाटला. त्याला असे वाटले की राजपुत्राचा आपल्याला ठार मारण्याचा बेत आहे आणि हा बेत सिद्धीस गेल्यास त्याला सिंहासन बळकावून सुलतान पदावर विराजमान व्हावयाचे आहे. म्हणून कुतुबशहाने अबदूल कादर यास एका किल्ल्यावर कैद करून ठेवले आणि काही काळाने त्याला विष घालून ठार मारण्याचा हुकूम दिला.

(१३) हिजरी ९८९ / इ. स. १५८१ } हिजरी ९८९ या वर्षी इब्राहीम कुतुबशहा एकाएकी मरण पावला. त्याने एकंदर ३२ वर्षे राज्य केले.[३६२★]

महमद कुली कुतुबशहा [३] (३३३)

(१४) इब्राहीम कुतुबशहाच्या पाठीमागे त्याचे तीन मुलगे होते. त्यापैकी सर्वांत मोठा महमद कुली हा त्याच्यानंतर गादीवर आला. त्या वेळी त्याचे वय १२ वर्षांचे होते. सुलतानपदावर आल्यानंतर त्याने तावडतोब शहा निजाम इस्पहानी याच्या मुलीबरोबर लग्न केले. इस्पहानी हा तुबातीबा जमातीतील सय्यद घराण्यातला होता. इब्राहीम कुतुबशहाच्या कारकिर्दीत बऱ्याच काळपर्यंत तो अमीरजुम्ला या अधिकाराच्या जागेवर होता. सय्यद इस्पहानीच्या चिथावणीवरून त्याने अहमदनगरचा सेनापती सय्यद मुर्तजा सबजावरी याला मिळण्यासाठी कूच केले. त्यांच्या संयुक्त कारवाईचा उद्देश नळदुर्गवर हल्ला करण्याचा होता. परंतु नळदुर्गचा वेढा बराच काळ चालल्यानंतरही नळदुर्गच्या किल्लेदाराने दाद न दिल्याने त्यांनी विजापूरवर चाल करून जाण्याचे ठरविले. पण तिथेही दुर्दैव आणि अपयश हात धुवून त्यांच्या पाठीशी लागले. तेव्हा महमद कुली कुतुबशहाच्या दरबारी मंडळींनी आपले म्हणणे त्याच्यासमोर सादर केले. ते असे—दक्षिणेमधील सुलतान जर प्रत्यक्ष लढाईत भाग घेण्यासाठी गेले तर आपल्या दोस्त राष्ट्रांची मदत मागण्याची प्रथा त्यांच्यामध्ये प्रचलित आहे आणि अशा वेळी त्या दोस्त राष्ट्रांचे सुलतान त्यांना मदत करण्यासाठी प्रत्यक्ष चाल करून जातात. अहमदनगर आणि गोवळकोंडा या राज्यांमध्ये पूर्वापार अशी प्रथा चालत आलेली आहे. त्यामुळे अहमदनगरच्या [३] (३३४) एका सेनापतिबरोबर आपल्यासारख्या बादशहाने प्रत्यक्ष लढाईत भाग घेणे हे त्या दृष्टिकोनातून विचार केला असता भूषणावह आहे असे म्हणता येत नाही. दरबारी मंडळींचे हे निवेदन वस्तुतः महमद कुतुबशहाला सय्यद मुर्तजाबरोबर चाल करून जाण्याचा सल्ला देणाऱ्या सय्यद इस्पहानीला उद्देशून होते. पण या निवेदनातील अचूक सत्य महमद कुतुबशहाला तंतोतंत पटले आणि त्याप्रमाणे त्याने सय्यद मुर्तजाच्या फौजेबरोबर चालून जाण्यास सपशेल नकार दिला. यावर अहमदनगरच्या सेनापतीने निजामशहाला असे सुचविले की, कुतुबशाही आणि निजामशाही फौजांनी आपापल्या देशांकडे परत फिरावे. त्याचप्रमाणे अहमदनगरला लागून असलेला आदिलशाही

मुलखाचा भाग निजामशाही फौजांनी आपल्या ताब्यात घ्यावा आणि कुतुबशाही फौजांनी आपल्या इच्छेप्रमाणे कुलबर्गा आणि सरहद्दीवरील इतर ठिकाणे ताब्यात घ्यावी. हा प्रस्ताव निजामशहाला संमत झाल्यावर दोन्ही फौजा परस्परांपासून विभक्त झाल्या आणि त्यांनी आपापल्या सरहद्दीकडे कूच केले. महमद कुली कुतुबशहा हा कुलबर्गा येथे येऊन पोहोचला. तो जिल्हा जिंकून घेण्यासाठी त्याने आपला सेनापती मिर्जा जैन ऊर्फ मुस्तफाखान याला ७ हजार घोडेस्वारांची फौज आणि अनेक हत्ती देऊन ठेवले. नंतर तो स्वतः गोवळकोंड्याकडे निघाला. तेथे त्याने आपला वजीर आणि सासरा शहा मिर्जा याला त्याने दिलेल्या सल्ल्याबद्दल बंदिवासात ठेवले. यानंतर काही काळाने त्याने शहा मिर्जा याला त्याचे मूळ गाव इस्पहान येथे पाठविण्याचा हुकूम केला. परंतु वाटेतच तो मरण पावला.

(१५) दरम्यान मुस्तफाखानाने कुलबर्ग्याला लागून असलेली अनेक गावे जिंकून घेतली. परंतु त्याच्यावर विजापूरचा सेनापती दिलावरखान याने बलाढ्य सैन्यानिशी हल्ला केला. झालेल्या लढाईत दिलावरखानाला विजय मिळाला. या विजया-पाठोपाठ मुस्तफाखान गोवळकोंड्याला पोहोचण्याच्या अगोदर दिलावरखानाने त्याच्यापासून १२० हत्ती आणि इतर पुष्कळ मौल्यवान सामानसुमान काबीज केले.

(१६) हिजरी ९९५ } या प्रसंगानंतर दोन्ही राज्यांमध्ये तह झाला तो तह
इ. स. १५८६ } आजतागायत टिकून आहे. हिजरी [३] (३३५)
९९५ या वर्षी विजापूरहून गोवळकोंड्याकडे एका वकिलाची रवानगी झाली. या वकिलातीचा उद्देश कुतुबशहाच्या बहिणीची इब्राहीम आदिलशहाबरोबर विवाहासाठी मागणी घालण्याचा होता. त्याप्रमाणे राजकन्येची रवानगी विजापूरला करण्यात आली.

(१७) महमद कुली कुतुबशहाच्या कारकिर्दीला जेव्हा सुरुवात झाली तेव्हा तो भागामती नावाच्या एका नर्तकीच्या नादाने लुब्ध झाला. त्याने तिच्या कायम सेवेत राहण्यासाठी म्हणून १ हजार घोडेस्वारांचे एक पथक लावून दिले. गोवळकोंड्यांची हवा दूषित आणि राहण्यासाठी अयोग्य अशी झाल्यामुळे त्याने तेथून ८ मैल अंतरावर एका भव्य शहराची स्थापना केली. आपली आवडती कंचनी भागामती हिच्या नावावरून त्याने या शहराला भागानगर असे नाव दिले. जरी हल्ली या शहराच्या एका भागाचे भागानगर हे नाव टिकून आहे तरी कालांतराने या शहराला हैद्राबाद असे नाव पडले. या शहराचा घेर एकूण १० मैल आहे. हिंदुस्थानातल्या इतर शहरांप्रमाणे येथील रस्ते नसून ते रुंद आणि स्वच्छ आहेत. तेथील हवा आतिशय निरोगी असून शहरातील काही प्रमुख बाजारपेठांमधून वाहत्या पाण्याचे झरे खेळविण्यात आलेले आहेत. रस्त्यांच्या दोन्ही बाजूला झाडांच्या रांगा लावण्यात आलेल्या असून त्यामुळे चालणाऱ्यांना आल्हादकारक सावली आणि मनोहारी देखावा यांचा भरपूर आनंद उपभोगण्यास मिळतो. रस्त्याच्या दोन्ही बाजूस असलेली दुकाने मजबूत दगडाने बांधून काढण्यात आलेली आहेत. महमद कुली कुतुबशहाच्या राजवाड्याचे वर्णन हिंदुस्थानातील अतिशय सुंदर आणि प्रशस्त या शब्दांत केले जाते. [३६३★]

तळटीपा

कुलबर्ग्याचे बहमनी घराणे

(१) * फरिश्त्याने बहमनी सुलतानांचा इतिहास इ. स. १६०२ मध्ये लिहून पुरा केला तर **बुरहाणचा** कर्ता सय्यद अली याने आपले लिखाणाचे काम इ. स. १५९२ मध्ये संपविले.

(२) * या ठिकाणी ही गोष्ट नमूद करण्यासारखी आहे की, अलीशहाने धारूर येथे आपल्या नावे द्वाही फिरविली आणि अलाउद्दीन हा किताब धारण केला. काही काळानंतर त्याचा भाऊ पहिला बहमनी सुलतान हसन गंगू यानेही हीच पदवी धारण केली. खरे पाहिले तर त्यांनी धारण केलेली ही पदवी म्हणजे त्यांचा चुलता ज्या खिलजी घराण्याचा सेवक होता त्या घराण्यातील अलाउद्दीन खिलजी या नावावरूनच होय. त्याचप्रमाणे सिंहासनावर येण्यापूर्वी हसन गंगू याने जफरखान ही जी पदवी धारण केली ती त्याचा चुलता हिजबरुद्दीन जफरखान याच्या नावावरूनच. **इसामी** (४६४) या सबंध जमातीचा उल्लेख जफरखानी आणि खिलजी निजाद असा करतो.

(३) * गंगू या ब्राह्मणाचे नाव सोडून दिल्यास इतर सर्व अधिकाऱ्यांचा उल्लेख **इसामी** (५२५–२७) आणि **बुरहाण** (१६) या ग्रंथात आढळतो. गंगू ब्राह्मणाचा उल्लेख फक्त फरिश्ता करतो.

(४) * **रमजान** महिना संपण्याचे अगोदर ४-५ दिवस सुलतानाने दिल्लीकडे कूच केले. त्याने ईदचा सण सुलतानपूर येथे साजरा केला. या ठिकाणी सुलतानाने साम्राज्यामध्ये उद्‌भवलेली बंडे आणि दंगेधोपे यांच्या कारणाबाबत जियाउद्दीन बरनी याच्याबरोबर चर्चा केली.

(५) * ह्या आणि इतर अनेक ठिकाणी फरिश्त्याचा ग्रंथ वाचताना दैवयोगाचा कसा जबरदस्त पगडा लेखकाच्या मनावर पडला होता हे ध्यानात आल्यावाचून राहात नाही.

(६) * राज्यारोहणाची तारीख **बरनी** (५१४) याने शुक्रवार २३-११-१३४७ ही दिली आहे. ही तारीख चुकीची आहे. कारण त्यावेळी हजर असलेला इसामी ही तारीख ३-८-१३४७ अशी देतो.

(७) * **मुंतखाब** (१, २३६) या ग्रंथात असे विधान केले आहे की जफरखानाने इस्माईल याला पदच्युत केले आणि स्वतः सिंहासनावर आरोहण केले.

(८) * फरिश्त्याच्या ग्रंथाच्या हस्तलिखितात सगळीकडे ही विसंगती दिसून येते. कारण जर:का सुलतानाचे नाव हसन असे असते तर शहराचा उल्लेख हसनाबाद असा करण्यात आला असता. परंतु ज्यांनी या ग्रंथाची नक्कल केली त्यांच्या हातून सुलतानाच्या अथवा शहराच्या नावाबद्दल काहीतरी गफलत झालेली दिसते.

(९) * बहमनी घराण्याची स्थापना झाल्यावर पश्चिम अहमदनगरच्या डोंगराळ भागातील कोळ्यांनी आपल्याला बरेच स्वातंत्र्य प्राप्त करून घेतले. ह्यामधील एक कोळी अधिकारी जव्हारचा राजा झाला. जव्हारच्या राज्यात सुरुवातीला अहमदनगर जिल्ह्याचा बराचसा भाग मोडत असे· (*Trans. Bom. Geog. Soc. I.* 244) जव्हारच्या अधिपतींच्या ताब्यात २२ किल्ले असून त्यांचे वार्षिक उत्पन्न ९ लाख रुपये होते. (Mackintosh in *Trans. Bom. Geog. Soc. I*. 240)

(१०) * बहमनशहा हा जेव्हा गादीवर आला तेव्हा राजधानी म्हणून गुलबर्ग्याचा उल्लेख झाला तरी प्रत्यक्ष दरबार मात्र दौलताबाद येथेच होता.

(११) * या आणि इतर अनेक ठिकाणी फरिश्त्याचे हिंदू समाजाच्या स्थिती-बद्दलचे अज्ञान आपल्याला दिसून येते. नाहीतर त्याच्या काळातच नव्हे तर दक्षिणेत मुसलमानी आक्रमण होण्याचे अगोदर बराच काळ ब्राह्मणांकडेच फक्त सरकारी हिशेब ठेवण्याचे काम होते ही गोष्ट त्याला ज्ञात झाली असती.

(१२) * कर्नाटक म्हणजे कोल्हापूर आणि बिदर यांना समांतर काढलेल्या रेषेच्या दक्षिणेकडील कानडी भाषा बोलला जाणारा प्रदेश होय.

(१३) * या ठिकाणी ही गोष्ट नमूद करणे आवश्यक आहे की बहमनींनी सुरुवातीला पश्चिम अहमदनगर आणि पुणे हा प्रदेश ५२ महालांमध्ये विभागला. प्रत्येक विभागावर त्यांनी वंशपरंपरेच्या हक्काने एका कोळी प्रमुखाची नेमणूक केली आणि त्याला बहमनी राज्याच्या सरदारात दाखल करून घेतले. या ५२ प्रमुख अथवा नाईकांवर त्यांनी **सरनाईक** या अधिकाऱ्याची नेमणूक केली. **सरनाईक** हा मुसलमान असे आणि त्याचा राज्यकारभार जुन्नर येथून चाले. (Mackintosh in *Trans. Bom. Geog Soc. I.* 238)

(१४) * मेजर किंग यांनी **बुरहाणे मासिर** या सय्यद अलीच्या फारशी ग्रंथाच्या पहिल्या भागाचे इंग्रजीत भाषांतर केले. त्यातील पहिल्या प्रकरणाला टीप म्हणून मेजर किंग यांनी **तजकिरत-उल्-मुलुक** या ग्रंथातला उतारा दिला आहे. त्यात बहमनी घराण्याची उत्पत्ती आणि अल्लाउद्दीन हसन शहा बहमनी याची कारकीर्द यासंबंधीचा वृत्तान्त दिला आहे. समकालीन इतर ग्रंथांत असलेल्या मजकुरात आणि या वृत्तांतात बरीच तफावत आहे. तरीसुद्धा एक मनोरंजक आणि वेगळ्या पद्धतीने दिलेली हकीकत म्हणून ती खाली देत आहे.

कुशाग्र बुद्धीच्या वाचकांपासून बहमनी घराण्याच्या कुलवृत्तांताची हकीकत लपवून ठेवण्यात काहीच अर्थ नाही. त्या घराण्यातील अनेक व्यक्तींना मी भेटलो आहे. त्यांच्यापैकी काहीजण असे सांगतात की, पर्शियाचा बादशहा बहमन हा आपला मूळ पुरुष होता. बहमन हा इस्फन्दियारचा मुलगा आणि गरशास्पचा नातू.

दुसऱ्या एका हकीकतीत असे म्हटले आहे की हसन गंगू हाच बहमनी घराण्याचा संस्थापक. हा हसन गंगू एक उच्च घराण्यातला तरुण होता परंतु दैव उलटल्यामुळे त्याच्यावर दुरावस्था ओढविली.

एक दिवस तो जंगलात एका झाडाच्या सावलीखाली झोपला होता. गंगू पंडित बहमन (ब्राह्मण) त्या ठिकाणाहून जात असताना त्याने झाडाखाली झोपलेल्या या तरुणाला बघितले. त्याच्या डोक्यावर एका जातिवंत विषारी नागाने आपली फडा धरली होती. हिरव्यागार गवताची एक धारदार पाती त्या नागाने आपल्या तोंडात धरली होती आणि हसन गंगूच्या तोंडावर बसणारी चिलटे तो नाग हाकलून लावीत होता. गंगू ब्राह्मणाने वरील गोष्ट पाहिली आणि त्याला कळून चुकले की या तरुणाच्या दैवात मोठे भाग्य साठविले आहे. हसनला जाग येईपर्यंत तो नाग त्याच्या डोक्यावर फणा धरून होता. तो जागा झाल्यावर नागाने फडा खाली केली आणि तो आल्या मार्गाने चालता झाला. यावर तो ब्राम्हण हसनकडे गेला आणि त्याच्या कुलाविषयी त्याने चौकशी केली. हसनने आपल्याबद्दलची सर्व माहिती त्याला सांगितली. गंगू पंडित हसनला म्हणाला, " अतिशय मोठे भाग्य तुझ्या नशिबी मला दिसते. " हसनने त्याला विचारले, "आपण असे का म्हणता ?" गंगू पंडित उत्तरला, "आताच मी एक विचित्र घटना बघितली. तू निद्रित असताना एक मोठा नाग तेथे आला आणि तुझ्या मस्तकावर आपली फडा उभारून, तोंडात गवताची काडी धरून तुझ्या तोंडाभोवती उडणाऱ्या माशा तो मारीत राहिला. तू जागा झालास, आणि एखाद्या चाकराप्रमाणे मान खाली घालून तो येथून नाहीसा झाला. नागासारख्या भयंकर जनावराने ज्या अर्थी तुझी अशी सेवा केली आहे त्या अर्थी तुझे भाग्य उदयास येणार आहे यात काहीच शंका नाही. भविष्यकाळात तुझ्या छत्राखाली चाकरी करावयास मिळावी असे मी अगदी मनापासून इच्छितो. कदाचित योगायोग जमून तुझी कृपा झाल्यास मला एकादी मोठी मानाची जागाही मिळेल. माझी तुझ्यापाशी अशी नम्र विनंती अर्जी आहे की तुझ्या नावाच्या अखेर तू माझे नाव जोडावेस आणि तू आणि तुझे वंशज यांनी आपल्या सर्व फर्मानांवर बहमनी दस्तखत करावी. " गंगू पंडिताच्या या विनंतीचा हसनने स्वीकार केला. त्याने आपल्या नावापुढे बहमनी असे लिहिण्यास सुरुवात केली. पुढे त्याच्या कुळातील १८ सुलतानांनीही आपणास बहमनी असे म्हणवून घेतले.

हसन गंगू हा शेख महमद सिराज जुनैदी या शेखसाहेबाच्या चाकरीत कोणत्या तरी अधिकारावर होता. आपला बहुतेक वेळ तो आपल्या कामाच्या खोलीत घालवीत

असे. त्या काळी गंगी हा मिरज जिल्ह्याचा (याला हल्ली मुर्तजाबाद असे म्हणतात) एक भाग होता. तेथे एक दिवस शेख जुनैदी स्नान करावे या बेतात होता. आपले पागोटे त्याने मस्तक धुण्यासाठी म्हणून काढले. ते लगेच हसन गंगूने आपल्या हातात घेतले आणि स्वतःच्या डोक्यावर ठेवले. यावर शेख म्हणाला, " हसन गंगू जणू माझ्यापासून सुलतानशाहीचा मुकुटच मागून घेत आहे. "

याप्रमाणे काही काळ गेल्यावर हसनने एक दिवस फार अडचणीत असल्याची तक्रार शेख जुनैदीकडे केली. शेख उत्तरला, " सर्व गोष्टी वेळ जमून आली म्हणजेच घडून येतात. "

मुर्तजाबादचा प्रदेश काफरांच्या मुलुखात मोडत होता. त्या ठिकाणी एक देखील मशीद नव्हती. शेखने तेथे एक मशीद स्थापन केली. तेथे असलेल्या सर्व मुसलमानांनी एकमुखाने शेखला त्या मशिदीचा मुख्य नेमले.

एक दिवस कर्मधर्मसंयोगाने हसनने मातीने एक भांडे भरले आणि ते त्याने वर उचलले. शेख जुनैदी ते पाहून म्हणाला, " हसनची इच्छा या जगाचे ओझेच जणू वाहण्याची दिसते. "

एक दिवस शेख जुनैदी निद्रिस्त होता. त्याच्या अंगावर सूर्यकिरण येऊ लागले. हसनने आपल्या अंगरख्याने त्याच्यावर सावली धरली. शेख जागा झाला आणि त्याच्या नजरेस ही गोष्ट आली. तेव्हा तो म्हणाला, " हसन माझ्यापासून जणू शाही कनातीचीच अपेक्षा करीत आहे. "

एकदा हसनची आई शेख जुनैदीनकडे गेली आणि तिने त्याला आपली हलाखीची परिस्थिती सांगितली. शेखने तिला एका विशिष्ट जागेवर खणण्यास सांगितले आणि तो म्हणाला, " तुमच्या सर्व इच्छा पुऱ्या होतील. " शेखच्या आज्ञे-प्रमाणे त्यांनी ती जागा खणण्यास सुरुवात केली. खणता खणता त्यांना दगड आणि चुना यात बांधलेले बांधकाम आढळले. त्याची माहिती त्यांनी शेखला दिली. शेख म्हणाला, 'तुमच्या इच्छा पुऱ्या झाल्या असे समजून तुम्ही त्या सर्वसाक्षी परमेश्वराचे आभार माना. तुम्ही आभार मानलेत तर तुमचे वैभव मी अधिक वृद्धिंगत करीन.' "

एक दिवस हसन आपल्या धन्याच्या चाकरीत गुंतला असताना शेख म्हणाला, " हे राजाधिराज तू सैन्य गोळा कर आणि जिहाद पुकारून पाखंड्यांचा सर्व प्रदेश इस्लामच्या छायेखाली आण. " हसनने उत्तर दिले, " महाराज, जिहाद पुकारण्या-साठी आणि लढाईची तयारी करण्याकरता द्रव्याची जरुरी आहे आणि आता मी तर असा भिकारी आहे. " यावर शेख जुनैदी म्हणाला, " त्या अतिशय पवित्र आणि अतिशय उच्चस्थानी वास करीत असलेल्या परमेश्वराने तुझ्यावर संपत्तीची खैरात केली आहे. " यानंतर शेख हसनला घेऊन त्याने ज्या जागी त्याला खणण्यास सांगितले

होते तेथे तो गेला. त्या ठिकाणी पडलेली संपत्ती जुनैदीने हसनला दाखविली. जुनैदीच्या सांगण्याप्रमाणे हसनने आपल्याला पाहिजे होते तेवढे द्रव्य तेथून नेले. त्या द्रव्याच्या जोरावर त्याने फौज जमविली. यानंतर तो शेखकडे आला आणि त्याने शेखला ही गोष्ट सांगितली. गंगू पंडिताने हसनची चाकरी करण्यात आपल्या प्रयत्नांची पराकाष्ठा केली. या गोष्टी घडल्यानंतर शेख जुनैदी हसनला म्हणाला, " आता तू शुक्रवारी या ठिकाणी हजर राहा कारण विधिलिखिताने नेमून दिलेला तोच दिवस आहे."

-रात्र पडल्यावर हसन त्या ठिकाणी हजर झाला. शेखबरोबर असलेल्या फौजेसमवेत त्याने फातिहाची प्रार्थना म्हटली. शेखने हसनच्या कमरेला कमरपट्टा बांधला आणि त्याला मिरजेच्या दिशेने कूच करण्यास सांगितले.

हसन मिरजेच्या आसमंतातल्या प्रदेशात येऊन पोहोचला. त्या किल्ल्याची सुभेदारी एका स्त्रीकडे होती. तिचे नाव राणी दुर्गावती असे होते. त्यांच्या येण्याची कल्पना नसल्यामुळे ती प्रवासावर गेली होती. दोघांची गाठ पडली आणि चकमकीला सुरुवात झाली.

या लढाईत मुसलमानांच्या फौजेला संपूर्ण विजय प्राप्त झाला. राणी दुर्गावतीला कैद करण्यात आले. मुसलमानी सैन्य मिरजेच्या किल्ल्यात शिरले. या विजयाची खबर एका पत्रान्वये शेखकडे रवाना करण्यात आली. शेख जुनैदीला या बातमीने आनंद झाला. त्याने हसनला उत्तर पाठवून कळविले की तुला आणि इस्लामच्या प्रजेला हा पहिला विजय शुभदायी असल्यामुळे मिरज शहराला मुबारकाबाद हे नाव देण्यात यावे. ही घटना हिजरी ७४८ (इ. स. १३४७) या वर्षी घडली यानंतर शेख जुनैदीने हसनला आशिर्वाद देऊन सांगितले " आता तुम्ही आक्रमण चालू ठेवा, विजयश्री तुमच्या बाजूला आहे. "

मुबारकाबाद आणि आजूबाजूचे जिल्हे याप्रमाणे हसनच्या ताब्यात आले. यानंतर मुसलमानांचे वैभव आणि सत्ता यांची दिवसेंदिवस वाढ होत गेली. त्यांनी त्या बाजूच्या प्रदेशांतील बंडाळीचा बिमोड केला आणि प्रतिस्पर्ध्यांचा विरोध मोडून काढला. नंतर त्यांनी शेख जुनैदीच्या सल्ल्यानुसार गुलबर्ग्याच्या दिशेने कूच केले.

गुलबर्ग्याच्या आसमंतातील प्रदेशांत आल्यावर त्यांनी गुलबर्ग्याच्या किल्ल्याचा कोतवाल आणि त्या किल्ल्यावरील शिबंदी यांच्या हालचाली आणि कारवाया यांच्यावर सक्त नजर ठेवली. किल्ल्यावरील शिबंदीची संख्या आणि त्यांनी केलेली युद्ध-सामुग्रीची जमवाजमव याबद्दलचा त्यांनी अंदाज घेतला. एकंदर परिस्थितीची कल्पना आल्यावर त्यांनी असे ठरविले की शत्रूशी तुलना करता आपली फौज कमी आहे आणि आपल्याकडून किल्ला घेणे जमणार नाही. याप्रमाणे त्यांनी शेख जुनैदीला सांगितले. त्याने उत्तर दिले, " बुधवारी रात्री परतबराय हा आपल्या देवतेच्या दर्शनाला जाईल. ती जागा गुलबर्ग्यापासून तीन **फरसाखच्या** (अंदाजे-साडेदहा मैल) अंतरावर आहे." त्याच वेळेची संधी साधून तू किल्ल्यावर चाल करून जा, कारण विजय हा तुमचाच आहे.

शेखचे उत्तर ऐकून हसनला आनंद झाला. त्याने शेख जुनैदीच्या पायाचे चुंबन घेतले. ठरलेल्या दिवशी रात्री त्याने किल्ल्याच्या दिशेने कूच केले. किल्ल्यातील शिबंदीला परतबराय (बहुधा किल्ल्याचा कोतवाल असावा) परत आला असावा असे वाटले. त्यांनी किल्ल्याचा दरवाजा उघडला. हसन गंगूने धाडसाने किल्ल्यात प्रवेश केला आणि किल्ल्यातील शिबंदीला बाहेर काढून लावले. ही बातमी कळताच परतबराय गोंधळून गेला. आपल्या फौजेसहित तीर्थक्षेत्राहून तो माघारा फिरला आणि इस्लामच्या फौजेला येऊन भिडला. लढाईची एकच धुमश्चक्री उडाली. मुसलमानी फौजेने शत्रूवर बाणांचा पाऊस पाडला. या धामधुमीत परतबराय मारला गेला आणि त्याची फौज पांगली. परतबरायाचे शरीर किल्ल्याच्या दरवाज्याजवळ पुरण्यात आले. त्याची निशाणी अजून अस्तित्वात आहे.

गुलबर्ग्याचे नाव बदलून अहमदाबाद असे ठेवण्यात आले. आणखी कोणताही प्रसंग न घडता हसन गंगूला अहमदाबाद शहरामध्ये राजसिंहासनावर बसविण्यात आले. त्याने सुलतान अल्लाउद्दीन बहमनशहा हा किताब धारण केला. त्याने गंगू पंडिताला मोठ्या हुद्यावर चढविले. दोघांमध्ये असा करार झाला की, "सुलतान अल्लाउद्दीन आणि त्याचे सर्व वारस यांनी "बहमनशहा" हे आडनाव लावावे." ही घटना **हिजरी** ७४८ (इ. स. १३४७) या वर्षी घडली.

अल्लाउद्दीन हसनशहा याने शहाणपणाने आणि खंबीरपणे राज्यकारभार केला. त्याची कारकीर्द १३ वर्षे, १० महिने आणि २७ दिवस झाली. तो **हिजरी** ७६१ (इ. स. १३५९) या वर्षी मृत्यू पावला. त्याने आपल्या हयातभर शेख जुनैदीचे शिष्यत्व पत्करले. त्याच्या वारसांनीही या बाबतीत त्याचाच कित्ता गिरविला.

सुलतान हसनने आपला मोठा मुलगा सुलतान महमद यास आपला वारस म्हणून नेमले.

तजकिरत उल्मुलुक या ग्रंथामधील टीप समाप्त.

(९५) * सुलतानाच्या नवीन सिंहासनावरील राज्यारोहणाची तारीख सर हेग यांनी २१-३-१३६५ अशी दिली आहे ती चुकीची आहे.

(९६) * शेख सिराजउद्दीन जुनैदी याने महमदशहाला राज्याभिषेक केला. शेख सिराजउद्दीन याचा जन्म इ. स. १२७१ मध्ये पेशावर येथे झाला. तो महमद-**बिन**-तुघलक याच्याबरोबर दक्षिणेत आला. असे म्हणतात की त्याने प्रतापरुद्र याचे मन इस्लाम धर्माचा स्वीकार करण्याबाबत वळविले. ३१-५-१३३० रोजी तो विजापूर येथे गेला. तेथून तो कोर्चा या खेडेगावात राहण्यासाठी गेला. पुढे अल्लाउद्दीन हसन याने त्याला आपला धर्मगुरू मानले. काही काळाने तो गुलबर्गा येथे गेला. वयाच्या १११ व्या वर्षी इ. स. १३८० मध्ये तो मरण पावला.

(१७) □ महमदशहा बहमनीच्या कारकिर्दीत **शिलेदार** हा शब्द रूढ झाला असावा. त्याची तुलना युरोपातील घोडेस्वाराबरोबर करता येईल. युरोपात घोडेस्वार हा विशिष्ट प्रतीचा सरदार असून राजाच्या पाठोपाठ घोड्यावर स्वार होऊन तो जाई. त्याच्याबरोबर एक अथवा दोन अनुचर असत.

(१८) * **बुरहाण-इ-मासिर, तबकाते-अकबरी** आणि इतर ग्रंथांत सैफुद्दिन घोरी याच्या नावाचा उल्लेख आढळत नाही. इतकेच नव्हे तर समकालीन इसामी याच्याही ग्रंथात त्याचा निर्देश केलेला नाही.

(१९) □ **नोबत** म्हणजे एक प्रकारचे वाद्य. अगदी सुरुवातीला **नोबत** या प्रकारात नऊ वाद्यांचा एक ताफा असे. यामधील वाद्यांची संख्या सुलतानाच्या मर्जीनुसार वाढविली जात असे.

(२०) □ अशा तऱ्हेने अभिवादन करण्याची पद्धती हिंदुस्थानच्या अनेक भागांतून आता नाहीशी झाली आहे. ही बहुधा तार्तर लोकांच्या बरोबर हिंदुस्थानात आली. पेकिनमधील तार्तर लोकांच्या दरबारातील कतू पद्धतीशी या पद्धतीचे बरेच साम्य आहे. अजूनपावेतो पेकिनमधील इंग्रज वकिलांनी या पद्धतिप्रमाणे अभिवादन करण्यास नकार दिला आहे.

(२१) * महमदशहाच्या नाण्यावर अहसनाबाद आणि फतेबाद या टांकसाळी असलेल्या गावांचा निर्देश आढळतो. गुलबर्ग्याला अहसनाबाद हे नाव पहिल्या बहमनी सुलतानाने दिले.

(२२) * तेलंगणाच्या राजाचे नाव कान्हानायक असे होते. तुघलक सुलतानांचा पाडाव करण्याचे कामी त्याने एके काळी जफरखान याला मदत केली होती. त्याचा मृत्यू १३७५ या वर्षी झाला.

(२३) □ या ठिकाणी ब्रिग्ज असे सांगतो की, " मुळात असलेल्या नावात बदल करण्यास माझे मन धजावले नाही. हे नाव असलेले कोणतेही शहर माझ्या ऐकिवात नाही. जवळजवळ २०० वर्षांनंतर वेलमकोंडा अथवा वेल्लमकोंडा हे एका बलवान राजाच्या राजधानीचे शहर होते. माझ्या मते खरा शब्द वेल्लमकोंडा हाच असावा. कारण पट्टण (शहर) आणि कोंडा (टेकडी) हे शब्द जर का एखादे गाव टेकडीच्या पायथ्याशी वसले असेल तर समानार्थाने वापरतात. इथे उल्लेख आलेले गाव याप्रमाणे टेकडीच्या पायथ्याशी वसलेले आहे. अर्थात या अनुमानाला एक आक्षेप आहे आणि तो म्हणजे असा की या ठिकाणी उल्लेखिलेली कौलास आणि कल्याणी ही गावे कुलबर्गा आणि वेल्लमकोंडा यांना जोडणाऱ्या अगदी जवळातल्या जवळच्या अशा रस्त्यावर नाहीत. "

(२४) □ बहादूरखानाची नेमणूक यापूर्वी वरंगळच्या राजाकडे वकील म्हणून झालेली होती.

(२५) ▫ या ठिकाणी अलिप्त राहण्याचा जो विशेषार्थाने उल्लेख करण्यात आलेला आहे तो आंबवलेल्या पदार्थापासून करण्यात आलेल्या दारूबाबतचा आहे. हिंदुस्थानामधील मुसलमान सुलतानांचे ही दारू म्हणजे एक आवडते पेय असावे असे दिसते.

(२६) ▫ सय्यद म्हणजे महमद पैगंबराचे, त्याची मुलगी फातिमा हिच्या-पासून झालेले वंशज.

(२७) ▫ **तोहफत-उस-सलातीन** या ग्रंथाचा कर्ता मुल्ला दाऊद बिदरी याने कथन केलेला वृत्तान्त ग्राह्य मानावयाचा ठरवल्यास हिंदूंनी या काळी तोफांचा वापर करण्यास सुरुवात केली होती असे म्हणावे लागेल. यानंतर आलेल्या परिच्छेदात असे म्हटले आहे की पुढील मोहिमेत मुसलमानांनी प्रथमच तोफांचा उपयोग केला. परंतु माझी या दोन्हीही विधानांवर विश्वास ठेवण्याची तयारी नाही. पुढील परिच्छेदा-वरून फार तर असे म्हणता येईल की १३६८ मध्ये मुसलमांनानी पश्चिमी राष्ट्रांकडून कदाचित तोफा पैदा केल्या असाव्यात. कारण यापूर्वी १८ वर्षे अगोदर क्रेसीच्या लढाईत आठव्या एडवर्डने तोफांचा उपयोग केला होता असे म्हणतात. अर्थात असे अनुमानही असंभवनीय वाटते. आणि फरिश्ता जेव्हा असे सांगतो की मुसलमानांनी तोफखान्याचा वापर करण्याची ती पहिलीच वेळ होती, त्यावेळी त्याने असेही सांगितलेले आहे की गोलंदाजीत प्रवीण असलेले तुर्क आणि युरोपीयन हे गोलंदाजांचे काम करीत. इ. स. १४९८ मध्ये पोर्तुगीज हिंदुस्थानात आले त्याअगोदर येथे तोफ-खान्याचा सर्रास उपयोग केला जात असे हे निश्चित. कारण तसा उल्लेख **फरिया-इ-सोजा** यामधील हकीकतीत आपल्याला आढळतो. (पहा खंड १, प्रकरण ५, पान ५९ आणि प्रकरण ९, पान ९९) अर्थात हे जरी काहीही असले तरी मुसलमानांनी पाश्चिमात्त्य देशाकडून तोफखान्याचा वापर करण्याची कला शिकण्याच्या अगोदर हिंदूजवळ तोफा होत्या असे अनुमान आपल्याला वरील परिस्थितीवरून काढता येत नाही.

(२८) ▫ हिंदूंच्या धार्मिक भावनांशी जो परिचित आहे त्याला गोहत्या हिंदूंच्या दृष्टीने भयंकर भ्रष्टाचाराचा एक प्रकार आहे हे सांगण्याची आवश्यकता नाही.

(२९) ▫ म्हणजे वाघाच्या शिकारीत तरबेज आणि शौर्य आणि साहस यामध्ये त्याबाबतीत प्रसिद्ध असलेला.

(३०) ★ Sewell याने आपल्या *A Forgotten Empire* (37) या पुस्तकात भोजमलराय याचे खरे नाव मल्लीनाथ होते असे दिले आहे.

(३१) ▫ सर्वसाधारणपणे देव अथवा दिव या शब्दामध्ये परमेश्वर अभिप्रेत नसला तरी पुष्कळदा राजाचा उल्लेख करण्यासाठी देखील हा शब्द उपयोगात

आणला जातो. यानुसार देवगिरीच्या राजाचा आणि त्याच्या मुलाचा उल्लेख आपल्याला रामदेव आणि शंकरदेव असा अनुक्रमे केलेला आढळतो. तेलंगणाच्या राजाला विनायकदेव असे संबोधलेले आपल्याला आढळते. अजूनपावेतो देखील राजमहेंद्रीचा राजा आणि हिंदुस्थानच्या पूर्वकिनाऱ्यावरील अनेक राजेरजवाडे राजा ही पदवी धारण करीत असल्याचे आपल्याला दिसते.

(३२) □ महाराष्ट्राचा उल्लेख फरिश्ता नेहमी महरुत असा करतो.

(३३) ★ बहरामखानाच्या बंडाचा फायदा घेऊन मलिकराजा याने खानदेशच्या राज्याची स्थापना केली असे विधान **Camtbridge History of India** (3, 494) या ग्रंथात केले आहे, ते चुकीचे आहे.

(३४) ★ शेख जैनुद्दीन दाऊद याचा जन्म इराणमध्ये सिराज या गावी १३०२ या वर्षी झाला. तो १३२७ मध्ये दौलताबाद येथे आला. नसिरखान फारुकी याने खानदेशातील जैनाबाद या शहराचे नाव या अवलियाच्या नावावरून ठेवले. त्याचा मृत्यू २७-१०-१३६९ मध्ये झाला. बहरामखानाच्या बंडाबाबत **बुरहाण** (३३) या ग्रंथात असे दिले आहे की बहरामखान हा शेखजैनुद्दीन याच्याकडे दाखल झाला. त्याने बहरामखानाला सुलतानाची क्षमा मागण्याबद्दल सांगितले. सुलतानाने बहरामखानाला क्षमा केली परंतु त्याला राज्य सोडून जाण्याचा हुकूम केला.

(३५) □ ५ लाखांच्या वर हिंदूंची कत्तल झाल्याचे वर्णन करताना फरिश्त्याला होत असलेल्या आनंदाच्या उकळ्या पाहिल्यावर असे वाटते की मोठ्या माणसांच्या मनाची देखील रूढी आणि परंपरागत शिक्षण यामुळे केवढी तरी दिशाभूल होऊ शकते.

(३६) ★ महमदशहाची कारकीर्द अकरा वर्षे, दोन महिने आणि सात दिवस झाली असे **तबकाते-अकबरी** आणि **बुरहाण** या ग्रंथात दिलेले आहे. परंतु **बुरहाण** या बाबतीत विश्वसनीय नाही. कारण महमदशहा गादीवर आल्याची तारीख तो ७५८ **हिजरी** ही देतो. पण प्रत्यक्षात ही तारीख १-३-७५९, ११-२-१३५८ ही आहे.

(३७) □ फरिश्ता आणि त्याने आधारादाखल दिलेला ग्रंथकर्ता या दोघांचीही गोव्याच्या दक्षिणेस पश्चिम किनाऱ्यावर असलेले सुदाशेवगर जवळील रामेश्वर म्हणजेच हिंदुस्थानच्या पूर्व किनाऱ्यावरील अगदी दक्षिण टोकाला असलेले सिलोन बेटाच्या समोरचे खरेखुरे सेतुबंध रायेश्वर अथवा रामेश्वर असे मानण्यात चुक झाली असल्याची शक्यता संभवते. याठिकाणी उल्लेख आलेले ठिकाण नकाशावर केप रामस असे दाखविलेले आहे आणि प्राचीन विजयनगरच्या राज्याच्या सीमाप्रदेशात ते मोडते.

(३८) □ याच सुमारास बुक्करायाचा मृत्यू झाला आणि हरिहर दुसरा हा गादीवर आला. वेंकटरामनय्या यांनी आपल्या मुजाहिदशहा बहमनी या ग्रंथात असे

विधान केले आहे की बुक्क याचा मृत्यू २६–१२–१३७६ आणि २४-२-१३७७ या दरम्यान झाला असावा. मुजाहिदशहाने रामेश्वरपर्यंत मजल मारली असणे शक्य नाही असेही विधान त्यांनी केले आहे.

(३९) ▫ पूर्वी कधीही समुद्र न पाहिल्याने रामेश्वरला भेट देण्याच्या आलेल्या या संधीचा फायदा घ्यावा असे सुलतानाला वाटणे साहजिकच होते. तेथील एका विश्वसनीय रहिवाशाने मला सांगितले की रामेश्वर येथे अजून एक मशीद आहे आणि मुसलमानी जमातीच्या अस्तित्वाची तेवढीच एक निशाणी आसमंतातल्या प्रदेशात आहे. ऐतिहासिकदृष्ट्या बघितले असता या प्रश्नाला महत्त्व नाही असे म्हणता येणार नाही आणि म्हणून त्याबाबत सत्य परिस्थिती काय आहे हे शोधून काढणे हा एक संशोधनाचा विषय होऊ शकेल. कारण अल्लाउद्दीन खिलजीच्या कारकिर्दीत एका मशिदीची बांधणी करण्यात आल्याचा उल्लेख त्याच्या कारकिर्दीच्या वृत्तांतात नमूद केलेला आहे. आपल्या काळात ती मशीद उभी असल्याचे फरिश्ता सांगतो. मला ज्याने वरील माहिती सांगितली तोही बहुतेक वरील मशिदीच्या संदर्भात बोलत असावा.

(४०) ▫ तोफखाना किंवा दारुगोळ्याच्या इतर कोणत्यातरी शस्त्रप्रकाराचा मुकर्रबखान हा सर्वाधिकारी असावा असे दिसते. तो मूळचा आशिया-मायनरचा रहिवाशी होता.

(४१) ▫ मुल्ला दाऊद बिदरी आणि ज्या इतर ग्रंथकर्त्यांपासून फरिश्त्याने आपल्या इतिहासग्रंथाचे संकलन केले त्यांनी नमूद केलेले रामेश्वर म्हणजे सिलोन बेटाच्या समोरचेच होय ही फरिश्त्याच्या मनाची पक्की समजूत झालेली दिसते. परंतु कृष्णरायाच्या ताब्यात म्हैसूर पलीकडचा कोणताही प्रदेश नव्हता आणि त्याचप्रमाणे फरिश्ता ज्या कालखंडाचा उल्लेख करतो त्यावेळी मदुरा येथे तामूल घराण्याचे बलशाली राज्य अस्तित्वात होते याबद्दल संशयाला काहीच जागा नाही. या गोष्टीची फरिश्त्याला जाणीव असावी असे दिसत नाही. तेथील लोक कानडी किंवा तेलंगी यापैकी कोणतीच भाषा बोलत नसत तर त्याहून अगदी भिन्न असलेली तामूल भाषा बोलत. अर्थात याबाबत आश्चर्य वाटण्याचे काहीच कारण नाही, कारण फरिश्ता हा इराणमधील राहणारा आणि हिंदुस्थान देशाला अतिशय नवखा असा होता. त्यामुळे हिंदूबद्दलची त्याला असलेली सर्वसाधारण माहिती आणि मुसलमानांनी भेट न दिलेल्या हिंदुस्थानातील भागांचा भूगोल याबद्दलचे त्याचे ज्ञान अतिशय अपरिपक्व आणि पुष्कळदा चुकीचे असे.

(४२) ▫ थळघाट म्हणजे डोंगराखालचा समुद्रकिनाऱ्यावरील कोकण या नावाने ओळखला जाणारा प्रदेश.

(४३) □ भाषांतरकाराने अदोनीला भेट दिल्याला अनेक वर्षे होऊन गेली. जरी भाषांतरकाराने अदोनीची बारकाईने पाहणी केली नसली तरी देखील हिंदुस्थानातील अनेक डोंगरी किल्ल्यांपैकी एक प्रचंड आणि विस्तृत असा तो किल्ला आहे असे त्याला दिसून आले.

(४४) * याबाबत **बुरहाण**मध्ये (३५) असा उल्लेख आहे की सुलतानाचा खून कृष्णेच्या तीरावर झाला. याउलट **तजकीरत** (८६) या ग्रंथात दिलेली गोष्ट वेगळी आहे. ती अशी–सुलतान हा सुरक्षितपणे अहसनाबाद गुलबर्गा येथे पोहोचला. शुभ वेळ बघून शहरात प्रवेश करावा असे त्याने ठरविले, आणि शहराबाहेर त्याने छावणी दिली. येथे मुजाहिद आणि एक हबशी यांचे भांडण होऊन दुसऱ्या दिवशी मुजाहिदचे मस्तक नसलेले धड सिंहासनावर टाकलेले आढळून आले. **बुरहाण-इ-मासिरच्या** आपल्या भाषांतरातील तिसऱ्या प्रकरणाला मेजर किंग यांनी टीप दिलेली आहे. या टीपेत **तजकीरत-उल्-मुलुक** या ग्रंथामधील मजकूर देण्यात आला आहे.

(४५) * मुजाहिदशहा बलवंत बहमनी याची कारकीर्द

सुलतान महमदशहा याच्या मृत्यूनंतर मुजाहिदशहा बहमनी हा गादीवर आला. त्याला बलवंत—सामर्थ्यवान असे म्हणत. एका जेवणाच्या वेळी तो ३० शेर धान्या-इतक्या पदार्थांचा सप्पा उडवीत असे. (१ शेर म्हणजे ७९ **दिरहम** आणि एक **दिरहम** म्हणजे ४८ ग्रेन) आणि दिवसातून अशी तीन जेवणे तो घेत असे. खरी गोष्ट काय ती एक परमेश्वरालाच माहीत.

दक्षिणेतील सुलतान राज्यारोहणाचे प्रसंगी एक प्रथा पाळीत. ती अशी— दक्षिणेतील अवलिया शेख महमद सिराजउद्दीन सुलतानपदावर येणाऱ्या व्यक्तीला एक पैरण आणि पागोटे भेट म्हणून देई. ही वस्त्रे सुलतान अंगावर चढवी आणि शुभ-मुहूर्तावर मग त्याला राज्याभिषेक करण्यात येई. सुलतान मुजाहिदला राज्याभिषेक झाला तेव्हा असाच समारंभ झाला.

सुलतान मुजाहिद दररोज शेख सिराजउद्दीनच्या दरग्यात जाई. तेथे त्याच्या-बरोबर तो राज्यकारभारविषयक चर्चा करीत असे. एक दिवस मुजाहिद शेखला म्हणाला की इस्लामचे वैभव वाढविण्यासाठी पाखंड्यांविरुद्ध जिहाद पुकारण्याची माझी इच्छा आहे. शेख सिराजउद्दीनने फातिहात म्हटला आणि मुजाहिदची योजना आपल्याला पसंत असल्याचे सांगितले. मुजाहिदने यानंतर अनेक दिवस सैन्याची तयारी करण्यात घालविले. फौजेची जमवाजमव झाल्यानंतर त्याने मोठी फौज बरोबर घेऊन अदोनी किल्ल्यावर चाल केली आणि किल्ल्याला वेढा दिला. वेढा वर्षभर चालला होता. अखेर पाण्याचा तुटवडा पडल्याने शिबंदीने आपण शरण येत असल्याचे कळविले. किल्ल्याचा सुभेदार बाहेर येऊन सुलतानाला भेटला. तहाच्या अटी

ठरल्यावर किल्लेदार किल्ल्याकडे परतला. किल्ला मोकळा करून किल्ल्याचा ताबा घेण्यासाठी सुलतानाचा एक अधिकारी किल्लेदाराबरोबर किल्ल्यात गेला.

शेख सिराजउद्दीनचा एक अनुचर म्हणाला की सुलतान मुजाहिदशहाने आपल्या-पासून विजयसूचक आशिर्वाद घेतला आणि इतरांनीही त्याला तुझा युद्धात जय होईल असे शुभाशीर्वाद दिले. यावर शेख उत्तरला की माझा विजय निदर्शक आशिर्वाद मी आता परत घेतला आहे. या अनुचराने वरील अर्थ सूचित करणारा एक खलिता मुजाहिदशहाकडे नेऊन पोहोचविला आणि शेख सिराजउद्दीन जे काही बोलला होता ते सर्व त्याने सुलतानाला सांगितले. यावर सुलतानाला जेव्हा शेखच्या खलित्यातील मजकुराचा अर्थ कळला तेव्हा दरबारात तो खलिता त्याने वाचून दाखविला आणि तो म्हणाला, " माझ्या पूर्वजांनी या फकिरड्यांना जेव्हा राजसत्तेचा उपयोग करण्याचा अधिकार दिला तेव्हा आपण काय करीत आहो हे त्यांना कळून आले नाही. हे फकीर सदा भुकेले आणि कंगाल असतात. त्यांच्यात आणि आपल्यामध्ये कसला आला आहे बंधुभाव ? जा आणि शेख सिराजउद्दीनला विचारा की त्याच्या या मगरूर बोलण्याचा अर्थ काय ? त्याला मी योग्य वागवावयाचे कसे याचा धडा शिकवितो. " यावर तो अनुचर म्हणाला, " तुझ्या मनात जर हेच विचार असतील तर तुला विजय कधीच मिळणार नाही. "

त्या दिवशी रात्री मुसळधार पाऊस पडला. त्यामुळे किल्ल्यातील शिबंदीला भरपूर पाण्याचा पुरवठा मिळाला. त्यांना सुलतानाबरोबर तह केल्याचा पश्चात्ताप झाला आणि त्यांनी किल्ल्याची पुन्हा मजबुती करण्यास सुरुवात केली. किल्ल्यातील लोकांनी मुजाहिदशहाच्या किल्ल्यावरील प्रतिनिधीचे मुंडके तोडले आणि ते तोफेत भरून मुजाहिदशहाच्या फौजेच्या दिशेने ती तोफ उडविली.

जेव्हा मुजाहिदशहाच्या कानावर किल्ल्यावरील शिबंदीच्या प्रतिकाराची बातमी गेली तेव्हा तो अहसनाबादकडे परतला. दुसऱ्या दिवशी शुभ मुहूर्तावर शहरात प्रवेश करावा या हेतूने त्याने शहराबाहेरच तळ दिला. त्याने शेख सिराजउद्दीनच्या अनुयायांना अनेक धमकावण्या दिल्या. मुजाहिदशहाच्या फौजेत आणि सरदारांत अनेक हबशी होते. त्यांच्या हातून झालेल्या काही कृत्यांनी मुजाहिदशहा संतापला आणि त्यांनाही तो धमकीवजा बोलला. त्यामुळे हबशांना मुजाहिदशहाची दहशत बसली. दुसऱ्या दिवशी मुजाहिदशहाचे मस्तकाशिवाय नुसते धड सिंहासनावर पडलेले लोकांना आढळले. सर्वांची अशी समजूत झाली की हे भयंकर कृत्य करणारे म्हणजे जीनच असावेत. शेख सिराजउद्दीनच्या अनुयायांनी मुजाहिदशहाचे शव सुलतानांची प्रेते पुरत त्या जागी पुरू दिले नाही. तेव्हा मुजाहिदशहाला तेथून जवळच दुसऱ्या ठिकाणी पुरण्यात आले.

तजकिरत उल्मुलुक मधील टीप समाप्त.

(४६) ★ मुजाहिदचा चुलता असा दाउदचा उल्लेख फरिश्त्याने केलेला आहे तो चुकीचा आहे. **तबकाते अकबरी** या ग्रंथात दाउद हा मुजाहिदचा चुलत भाऊ आहे असे म्हटले आहे. याउलट **बुरहाण**चा कर्ता (३६) दाउदचा उल्लेख मुजाहिदचा धाकटा भाऊ असा करतो.

(४७) ★ या बाबत **बुरहाण**मध्येही असेच विधान केले आहे की दाउद हा जागच्या जागी ठार झाला.

(४८) ★ दाउदनंतर गादीवर आलेल्या राजपुत्राचे नाव फरिश्त्याने चुकीने महमूद असे दिले आहे. खरे नाव महमद असे आहे.

(४९) □ म्हणजे अनुक्रमे दौलताबाद, माहूर आणि कौलास या उत्तरेकडील प्रांतांचे तीन **सुभेदार**.

(५०) □ मुळामध्ये शब्द आहे **गुलाम-इ-तुर्क** म्हणजे विकत घेतलेला तुर्क. परंतु या गुलामांना सर्वसाधारणपणे मुसलमानांमध्ये मोठमोठ्या पदावर चढविण्यात आलेले आपल्याला दिसते आणि त्यांच्यापैकी अनेकांनी नवीन राज्यांची स्थापना केल्याचेही आपल्याला आढळून येते.

(५१) ★ गियासुद्दीनच्या नाण्यावर **तहमतन** ही पदवी आहे. **बुरहाण** या ग्रंथाच्या हैद्राबाद येथून निघालेल्या प्रतीवर गियासुद्दीन बहमन हे नाव आढळते ते अर्थात चुकीचे आहे.

(५२) □ प्रधान मंत्र्याला **पेशवा** या पदवीने संबोधण्याची पद्धत या सुलतानाच्या कारकिर्दीत रूढ झाली. त्यानंतर अहमदनगरच्या सुलतानांनी आपल्या मंत्र्यांना त्या पदाने विभूषित केले आणि त्यांच्यापासून सातार्‍याच्या राजांनी ती प्रथा उचलली.

(५३) ★ **जफरुलवली** या ग्रंथात तगलचीन याचा उल्लेख एक खिलजी उमराव असा केलेला आहे. एके काळी तो सुलतानाचा गुलाम असल्याचे या ग्रंथात सांगितले आहे. (१,१६०)

(५४) □ राज्याचे सर्वाधिकार बहाल केल्याचे सूचित करणारी ही पदवी **राजप्रतिनिधी** पदाच्या बरोबरीची आहे.

(५५) □ फिरोजशहा बहमनी हा सुलतान अबुल मुजफ्फर, गाजी, फिरोजशहा, रोज अफजून म्हणजे विजयश्रीचा सार्वभौम अधिपती, पवित्र योद्धा, सुलतान फिरोज आणि ज्याचे वैभव प्रत्यंदिनी वृद्धिंगत होत आहे असा या पदव्यांनी विभूषित होता.

(५६) ★ फेट्याच्या आकाराचा रत्नजडीत मुकुट वापरणारा फिरोजशहा हा पहिलाच बहमनी सुलतान होता-**तबकाते अकबरशाही** (३०)

(५७) □ म्हणजे तात्पुरता विवाह

(५८) □ १६ व्या शतकात लिहिणाऱ्या फरिश्त्याने युरोपियन आणि रशियन हे दोन विभिन्न जमातीचे लोक आहेत असे मानले आहे.

(५९) □ नवे आणि जुने बायबल.

(६०) □ कृष्णा आणि तुंगभद्रा नद्यांमधील प्रदेश.

(६१) ★ शेरवानी आपल्या पुस्तकात (१७४) सागर जिंकून घेतल्याचे वर्ष १३९८ हे देतात **बुरहाण**मध्ये ही तारीख १३९९ ही दिली आहे.

(६२) □ माळवा आणि खानदेश या प्रदेशांचे सुलतान.

(६३) ★ या ठिकाणी फरिश्त्याने मांडूच्या पहिल्या सुलतानाबद्दल माहिती देताना चुकीचे विधान केलेले आहे. कारण दिलावरखान घोरी याने १४०२ पर्यंत आपले स्वातंत्र्य जाहीर केलेले नव्हते.

(६४) □ हेराडॉट्सच्या काळात टायग्रिसमध्ये ज्या तऱ्हेच्या होड्यांचा उपयोग केला जात असे त्यांना टोपली होडया म्हणत. येथील लोकांना माहीत असलेल्या होडया आणि वरील प्रकारच्या होडया जवळ जवळ सारख्याच होत्या. मोठ्या तोफा असलेली ब्रिटिश सैन्याची एक तुकडी इ. स. १८१२ मध्ये त्या तोफा न उतरविता देखील अशाच तऱ्हेच्या टोपली होडयातून तुंगभद्रा नदी पार करून गेली.

(६५) □ एक प्रकारचे वाद्य.

(६६) □ तेलंगी स्त्रिया वाद्य-संगीताबरोबर पदन्यास करीत असताना अतिशय कौशल्याने प्रत्येक हातात दुधारी खंजीर घेऊन जो अप्रतिम खेळ करतात, तो पाहिल्यानंतर खरोखरच कौतुक वाटल्यावाचून राहात नाही.

(६७) □ तह घडवून आणणाऱ्या मध्यस्थाला तहानुसार राजाला मिळणाऱ्या रकमेचा दहावा हिस्सा देण्याची प्रथा हिंदुस्थानात आतापर्यंत जे अनेक तह लिखित असे उपलब्ध आहेत त्यामध्ये स्वीकारलेली आपल्याला दिसून येते. तहाच्या अटीमध्ये उघड उघड ही रक्कम नमूद केली जाई आणि तह घडवून आणणाऱ्या यशस्वी मुत्सद्दयाला मिळणारे एक वाजवी बक्षीस या दृष्टीनेच त्याकडे बघितले जाई.

(६८) □ तैमूरकडे फिरोजशहाने पाठविलेली वकिलात आणि तिचे परिणाम हे जेव्हा माळवा आणि खानदेशच्या सुलतानांना ज्ञात झाले तेव्हा फिरोजशहाच्या बेतांची त्यांना जाणीव झाली कुलबर्ग्याहून अतिशय दूर असलेल्या खेडल्यावरील हल्ल्यामुळे फिरोजशहाच्या महत्त्वाकांक्षी बेताबद्दल जे संशय सुलतानांच्या मनात निर्माण झाले होते त्यांना पाठिंबा मिळाला. साहजिकच उत्तरेकडील सुलतानांनी विजयनगरच्या राजाबरोबर बचावात्मक तह करण्यासाठी वाटाघाटी सुरू कराव्या हे अगदी साहजिक होते. कारण बहमनी सुलतानांचे लक्ष्य उत्तरेकडील सुलतानांपासून द्विधा करण्याचे सामर्थ्य विजयनगरच्या राजाकडे होते यात काहीच शंका नाही.

(६९) ★ याबाबत **बुरहाण** (४४) या ग्रंथात असे विधान केले आहे की भानूर आणि मुसलकल वगैरे प्रान्त यावेळी सुलतानाच्या सैन्याने आपल्या ताब्यात घेतले होते. पहा. Venkataramnayya, *Ind. Ant.*, 1941, p. 35.

(७०) ◻ हिंदू राजांची परिस्थिती इतकी अपमानास्पद अवस्थेप्रत नेण्यात आली असली पाहिजे की आपल्या मुली मुसलमानांना देण्याखेरीज दुसरा इलाज त्यांजजवळ उरला नसावा. एक राजकीय धोरण म्हणून हिंदूंना मुसलमानांना याबाबत शरण जाणे भाग पडले असावे. मुसलमानांच्या स्वभावातील नीचतर अशा भावनांचे शमन करण्यासाठी जरी या प्रथेचा उपयोग केला गेला तरी प्रत्यक्षात मात्र परिणामी मुसलमान आणि हिंदू अधिक जवळ येतील अशीच अपेक्षा ह्या प्रथेचा अवलंब करताना केली गेली. दोन्ही जमातीत अशा तऱ्हेचे संबंध प्रस्थापित होण्यापूर्वी जी कट्टर द्वेषाची भावना होती तिचे वरील गोष्टीमुळे पुष्कळसे शमन झाले.

(७१) ◻ या कामाचे अवशेष अजूनही (१५० वर्षांपूर्वी) दृष्टीस पडतात. परंतु हल्लीच्या रहिवाशांना कोणत्या उद्देशाने ही कलाकृती बांधण्यात आली होती त्याविषयी काहीएक कल्पना नाही.

(७२) ◻ या सत्पुरुषाची कबर अजूनही (१५० वर्षांपूर्वी) उभी आहे. ही बहुधा इ. स. १६४० मध्ये सय्यद महमद गीसू दराज याचा वंशज महमद अमीन हुसेनी याने विजापूरचा सुलतान महमद आदिलशहा याच्या कारकिर्दीत दुरुस्त केली अथवा बांधून काढली.

(७३) ◻ पानगळ हे अदोनीपासून ७० मैलांपेक्षा जास्त अंतरावर नाही.

(७४) ★ याबाबत **जफरूलवली**(१६२)या ग्रंथात गुजराथच्या सुलतानाने फिरोजशहाला मदतीचे आश्वासन दिल्याचे विधान आहे.

(७५) ◻ दोन्ही नावे जागरुकता अथवा दक्षता असा अर्थ दाखवितात.

(७६) ◻ ह्या असामान्य परंतु नेहमी व्यापाराला लागणारे सामानसुमान वाहून नेणाऱ्या जमातीविषयी माहिती *Transactions of th: Literary Society of Bombay, Vol. I* या ग्रंथात मिळते.

(७७) ★ होशीयार आणि बेदर हे दोघेजण रणांगणात ठार मारले गेले असे **बुरहाण** (५१) या ग्रंथात विधान केलेले आहे.

(७८) ★ **बुरहाणे मासिरच्या** आपल्या भाषांतरातील आठव्या प्रकरणाला टीप म्हणून मेजर किंग यांनी **तजकिरत उल्मुलुक** या ग्रंथातला सुलतान फिरुजशहाच्या कारकिर्दीसंबंधीचा उतारा दिला आहे. त्याचा अनुवाद पुढे दिला आहे.

सुलतान फिरुजशहाची कारकीर्द
फिरुजशहा बहमनी

सुलतान फिरुज हा न्यायी, उदार, धार्मिक आणि सत्प्रवृत्त बुद्धीचा होता. तो कुराणाच्या नकला करून द्रव्यार्जन करीत असे आणि आपला उदरनिर्वाह करी. त्याच्या जनान्यातील स्त्रिया ह्या सुद्धा कशिद्याचे काम करून ते विकीत आणि मिळालेला पैसा आपल्या उपजिविकेकरिता खर्च करीत. त्याच्यासारखा दुसरा बादशहा झाला नाही. त्याचा न्यायीपणा आजतागायत महशूर आहे. त्याने बांधलेल्या अनेक कलाकृती आज पहावयास मिळतात. कृष्णा नदीच्या तीरावर त्याने एक मोठे शहर वसविले. त्या शहरात त्याने एक प्रचंड इमारत बांधली. त्या शहरासभोवार त्याने कोरीव दगडाची ६००० यार्ड लांबीची एक भिंत बांधली. त्या शहरी तो बऱ्याच काळपर्यंत चैनीत आणि सुखासमाधानात राहिला. (१ **फरसख** = ६००० यार्ड).

एकदा अतिशय मुसळधार पाऊस पडला. नदीच्या पाण्याला इतका पूर आला की नदीच्या आजूबाजूचा ३ ते ४ **फरसख** इतक्या प्रदेशात पाणीच पाणी झाले. त्याने अतिशय नुकसान झाले. शहराच्या रस्त्यांत आणि बाजारपेठांत इतके पाणी झाले की सुलतानाला आणि त्याच्या कुटुंबियांना सात दिवस आणि रात्री वर उल्लेखिलेल्या इमारतीच्या वरच्या मजल्यावर रहावे लागले. ते शहर आणि त्या सभोवार बांधलेला तट अजून उभा आहे. परंतु सुलतानाने स्वतःसाठी बांधलेला राजवाडा मात्र आज नाहीसा झाला आहे. सुलतानाने बांधलेले शहर आज फिरुजाबाद या नावाने प्रसिद्ध आहे.

सुलतान फिरुजने बाबा कमाल या अवलियाला आपला गुरू केले आणि त्याचे शिष्यत्व पत्करले. सुलतानाच्या कबरीसमोर बाबा कमालची ठाशीव बांधणीची कबर आहे. त्या कबरीखाली सुलतानाने आपल्या हयातीत बांधलेले एक पाण्याचे टाके आहे. वरील कबर आणि कबरीखालचे पाण्याचे टाके आजही पहावयास मिळतात.

राज्याच्या लहानमोठ्या बाबीतला सर्व कारभार सुलतान फिरुजने सुलतान अहमदच्या हाती सोपविला. सुलतान फिरुज मात्र आपल्या सेवाधर्मात गर्क झाला. याचा परिणाम असा झाला की सुलतान अहमदचे राज्यातील सामर्थ्य अतिशय वाढले, राज्याचे अमीर, उमराव, वजीर आणि सारी फौज यांना त्याने आपल्या बाजूला वळवून घेतले आणि सुलतान फिरुजविरुद्ध कारस्थाने करण्याच्या तो प्रयत्नास लागला.

एक दिवस सुलतान फिरुज याला कोणी एकाने अशी खबर दिली की सुलतान अहमद त्याच्याविरुद्ध बंड करण्याच्या विचारात आहे. त्याचा बेत सुलतानाला कैद करून सिंहासनावर बसण्याचा आहे. याच माणसाने सुलतानाला सावध राहण्याविषयी सल्ला दिला. सुलतान फिरुजने उत्तर दिले, "दैवगतिविरुद्ध उपाययोजना करणे कधी तरी शक्य आहे का? माझ्यानंतर तो राज्यपदावर येणार यात काहीच संशय नाही."

एकदा सुलतानाच्या फौजेतील सत्तर सैनिकांनी बंडाळी केली. सुलतान फिरुजने त्यांना ठार करण्याची आज्ञा दिली. पण सुलतान अहमदने हस्तक्षेप केल्यामुळे त्यांना माफ करण्यात आले. एवढेच नव्हे तर त्यांना बढतीही देण्यात आली. हीच माणसे सुलतान फिरुजला ठार मारण्याच्या सुलतान अहमदने केलेल्या कटात त्याला सामील झाली. सुलतानच्या चाकरीत त्याच्या खाजगीकडे अनेक हबशी गुलाम होते. त्यापैकी एक सुलतानाच्या जामदारखान्याचा अधिकारी होता. तो दररोज सकाळी सुलतानाच्या महालात त्याचा पोषाख आणीत असे आणि तो सुलतानाच्या अंगावर चढवी. दिवसें-दिवस जसजशी सुलतान अहमदची सत्ता वाढत गेली त्याप्रमाणात त्याची राज्यपद घेण्याची इच्छा बळावू लागली. त्याने सुलतान फिरुजचे हबशी गुलाम आणि रक्षक शिपाई यांना तऱ्हतऱ्हेची खोटी आमिषे दाखविली आणि सुलतान फिरुजला ठार मारण्याच्या कटात त्याने त्या सर्वांना आपल्याकडे वळवून घेतले.

यानंतर एक दिवस कटाची सर्व सिद्धता झाल्यावर सुलतान अहमद हा सुलतान फिरुजला ठार मारण्याच्या उद्देशाने सुलतान फिरुजच्या राजवाड्याशी येऊन दाखल झाला. राजवाड्याच्या रक्षक सैनिकांनी सुलतान अहमदला याप्रमाणे पाहिले आणि त्यांनी अहमदच्या बरोबर असलेल्या माणसांवर हल्ला चढविला. झालेल्या चकमकीत दोन्ही बाजूंची अनेक माणसे ठार झाली. अखेर सुलतान फिरुजच्या जामदारखान्याचा मुख्य हबशी जमादार याने रक्षक सैनिकांना सांगितले की मी सुलतानाकडे जातो आणि त्याला सुलतान अहमदने केलेल्या हल्ल्याची खबर देऊन येतो. पण या अगोदरच हबशी जमादाराने सुलतान अहमदला असे वचन दिले होते की चकमक चालू असताना मी सुलतान फिरुजला ठार करीन. याप्रमाणे चकमक चालू असताना संधी साधून तो हबशी जमादार सुलतान फिरुजच्या अंतःपुरात शिरला. सुलतान फिरुज त्यावेळी कुराण वाचण्यात दंग झाला होता. त्या हबशाने सुलतान फिरुजला छातीत खंजीर खुपसून ठार मारले आणि बाहेर येऊन लोकांना सुलतान ठार झाल्याचे जाहीर केले.

सुलतानाचा खून झाल्याची बातमी त्याच्या फौजेला कळली. तेव्हा त्यांनी युद्धातून माघार घेतली. प्रत्येकजण आपापला जीव वाचविण्याच्या मार्गास लागला. राज्यातल्या काही अमिरांनी सुलतान फिरुज याच्या मोठ्या मुलाला सिंहासनावर बसविले. परंतु सुलतान अहमदने त्याच क्षणी त्याला ठार मारले आणि स्वतःच्या नावाने सुलतान म्हणून द्वाही फिरविली.

सुलतान फिरुजने एकंदर २५ वर्षे ७ महिने आणि १२ दिवस राज्य केले. सुलतान फिरुजपर्यंत गादीवर एकंदर आठ बहमनी सुलतानांनी अहसनाबाद येथे राज्य केले. त्या सर्वांची मिळून कारकीर्द एकंदर ८२ वर्षे, ५ महिने आणि १८ दिवस झाली. परंतु यासंबंधी परमेश्वरच काय ते जाणे.

तजकिरत उल्मुलुक या ग्रंथामधील आठव्या प्रकरणाला दिलेली टीप समाप्त.

(७९) ★ सागर शहराच्या उपनगरात रौजा येथील जुन्या मशिदीतील नमाज पढण्याच्या जागी एक दगड बसविण्यात आलेला आहे. त्यावर शियाबुद्दीन ही पदवी आढळते. **बुरहाण** (५३) पहिल्या अहमदचा याच पदवीने उल्लेख करतो. सुलतानाच्या बापाचे नाव दाउद नसून अहमदखान असे होते आणि हा अहमदखान बहमनशहाचा मुलगा होता असेही बुरहाण या ग्रंथात दिले आहे. उपलब्ध झालेल्या नाण्यांवरून **बुरहाण**मधील या विधानाला पुष्टी मिळते.

(Speight, *Coins of the Bahamani Kings*, *Isl*, *Cul*. 1935, p. 295)

(८०) ▫ वली अथवा साधुपुरुष ही पदवी धारण करणारा हिंदुस्थानातील एकमेव सुलतान म्हणजे अहमदशहा बहमनी होय असे मत ब्रिग्जने प्रकट केले आहे.

(८१) ▫ मलिक-उत्-तुज्जार या पदवीचा शब्दशः अर्थ व्यापाऱ्यांचा राजा अथवा मालक असा होतो.

(८२) ▫ प्रत्येक अधिकाऱ्याच्या हाताखाली किती माणसे आहेत हे दर्शविणारी लष्करी पदवी देण्याची प्रथा पूर्वेकडे फार पुरातन काळापासून प्रचलित आहे. बायबलात १० आणि १०० शिपायांवरचे अधिकारी यांचा उल्लेख आपल्याला आढळतो. रोमन लोकांचे देखील १०० सैनिकांचे सेनानी होते. तार्तरांचे युजबाशी म्हणजे १०० सैनिकांचे आणि मीनबाशी म्हणजे हजार सैनिकांचे सेनानी होते. हिंदुस्थानी मुसलमानांनी ही पद्धती आपल्याबरोबर आणली आणि ५००० सैनिकांचा सेनानी त्यांनी निर्माण केला. पंचहजारी हे सेनानीपद सांख्यिक दर्जा दाखविणारे सर्वांत उच्च समजले जात असे. यापेक्षा जास्त सैनिकांच्या अधिकाऱ्याला **सरलष्कर** अथवा सेनापती असे म्हणत.

(८३) ▫ तोघ अथवा तोघा म्हणजे निशाण. हे तिबेटमध्ये सापडणाऱ्या गाईच्या शेपटीपासून बनवीत असत. तार्तरांनी ही प्रथा हिंदुस्थानात आणली आणि त्याचप्रमाणे पश्चिम युरोपमध्ये देखील नेली. कॉन्स्टॅन्टिनोपल येथे स्थापन झालेल्या तुर्की सरकारने एक-दोन अथवा तीन शेपट्यांचे निशाण वापरावयाला सुरुवात केल्यावर युरोपियन या तऱ्हेच्या निशाणाशी परिचित झाले. युरोपियन जो तोघा वापरतात तो घोड्यांच्या केसापासून बनविलेला असतो.

(८४) ★ सुलतानाच्या सर्व स्वाऱ्यांचे वर्णन करताना अशा तऱ्हेचे उल्लेख जेव्हा जेव्हा येतात तेव्हा **बुरहाण**च्या ग्रंथकर्त्याला आनंदाच्या उकळ्या फुटतात. काफर आणि अनेक देवांवर विश्वास ठेवणारे हिन्दू यांचा सुलतानाने नाश केला आणि देवळे पाडून त्या जागी मशिदी बांधल्या, या गोष्टींचे वर्णन **बुरहाण**चा कर्ता मोठ्या चवीने करतो. (५८–६०) या बाबतीत **बुरहाण**चा कर्ता आणि फरिश्ता हे दोघेही सारखेच आहेत. शेरवानी (२२०) यांनी आपल्या पुस्तकात या दोघांची भलावणी करण्याचा प्रयत्न केला आहे परन्तु ती मनाला पटण्यासारखी नाही.

(८५) □ या काळात तोफा आणि बंदुका यांचा उपयोग केला जात नसे, असे जे मत मी प्रकट केले त्याला या परिच्छेदातील मजकुराने पुष्टी मिळते.

(८६) □ याठिकाणी बांधला असा जो शब्द आहे तो पुन्हा बांधला अथवा दुरुस्त केला असा असावयास पाहिजे होता. कारण जर का हा किल्ला प्रथमतः एखाद्या मुसलमान सुलतानाने बांधलेला असता तर त्याला दुसरे एखादे नाव दिले गेले असते. परंतु ज्या एकाच नावाने हा किल्ला ओळखला जातो त्यावरून त्या किल्ल्याची बांधणी हिंदू असावी इतकेच नाही तर तो खूप जुना असावा आणि त्याचा काळ गवळी राजांच्या कालखंडाचा असावा, ह्या गोष्टी निश्चितपणे सिद्ध होतात. ह्या गवळी राजाच्या राज्या-विषयी आपल्याला जी माहिती मिळते तिचे लिहिलेले वृत्तान्त उपलब्ध नसून त्याबद्दलची हकीकत ही निव्वळ दंतकथांवर आधारलेली आहे.

(८७) ★ **बुरहाण**चा कर्ता (६१) माळव्याच्या सुलतानाचा उल्लेख ईलखान असा करतो. हा उल्लेख त्याने आल्फखान या ऐवजी चुकीने केला असावा. गादीवर येण्यापूर्वी होशंग घोरी याचे आल्फखान हे नाव होते.

(८८) □ हरम या शब्दाचा अधिक अर्थ सांगण्याची जरुरी नाही. शब्दशः हरम म्हणजे इज्जत. मुसलमानाची बायको आणि त्याच्या कुटुंबातील इतर बायका मंडळी ही त्याच्या इज्जतीसारखी असतात.

(८९) ★ याबाबत **बुरहाणने** (५४) जून १४२४ अशी तारीख दिली आहे. बिलग्रामी हा आपल्या **तारीख-इ-दक्खन** या ग्रंथात हिजरी ८३३ ही तारीख देतो. या तारखेला दुसरा कोणताही आधार नाही. रफिउद्दीन सिराजी हा असे म्हणतो की गादीवर आल्याबरोबर अहमदने आपली राजधानी बिदर येथे नेली.

(९०) □ बिदरचा किल्ला हा अतिशय मजबूत असून त्याच्या भोवतालचा खंदक हा ज्या कातळावर किल्ला बांधण्यात आलेला आहे त्यातूनच खोदलेला आहे. दक्षिणेतील अतिशय संस्मरणीय अशी कलाकृती म्हणून या किल्ल्याचा उल्लेख करावा लागेल. त्या किल्ल्यावर अचानक हल्ला चढवून कधीतरी तो घेण्यात आला असेल ही गोष्ट मला तरी असंभवनीय वाटते. शहरातील काही अवशेष आणि उपनगरातील अनेक कबरी ह्यावरून एके काळी ह्या शहराची रचना भव्य असावी याची खात्री पटते. हिंदुस्थानातील मुसलमानी राज्याशी संबंधित असलेल्या प्रत्येक गोष्टीप्रमाणे या शहराची देखील विपन्नावस्था झालेली आहे आणि दिवसेंदिवस झपाट्याने या शहराचा ऱ्हास होत आहे.

(९१) □ ही तिन्ही राज्ये पूर्वी कधीतरी एका हिंदू राजाच्या अमलाखाली एकवटली होती ही गोष्ट असंभवनीय वाटते. परंतु बिदर हे कोणे एके काळी एखाद्या हिंदू राजाची राजधानी असण्याची शक्यता संभवते.

(९२) ★ या बाबत **बुरहाणचा** ग्रंथकर्ता असे म्हणतो की सुलतानाच्या कारकिर्दीची १२ वर्षे पूर्ण झाल्यावरच राज्याची विभागणी करण्यात आली.

(९३) ★ **बुरहाण** या ग्रंथात महमद याचा सुलतानाचा दुसरा मुलगा असा उल्लेख आहे. इतरत्र राजपुत्र महमूद याचाही उल्लेख आढळतो. कदाचित एकाच राजपुत्राचा ग्रंथकर्त्यांनें दोन्ही नावाने उल्लेख केला असावा.

(९४) ★ इ. स. १४२९ मध्ये बहमनी राज्यांत जमिनीची मोजणी होऊन नवीन पद्धतीवर सारा आकारणी केली गेली. तिचे काम दादू नरसू काळे ह्या ब्राह्मणावर आणि दरबारातील एका तुर्की खोजासरावर सोपविले गेले. (Grant Duff's **Marathas**, 26).

(९५) ▫ या काळाच्या पूर्वी कधीतरी कोकणावर हल्ला झाला असावा असे म्हणण्यास जागा नाही. या ठिकाणा कोकणावर झालेल्या स्वारीचा जो उल्लेख आला आहे तिचा कोकण प्रदेश जिंकून घेण्याचे ऐवजी तेथे लुटालूट करण्यापुरताच मर्यादित असावा असे दिसते. फार प्राचीन काळात दाभोळ आणि चेऊल ही बंदरे मुसलमानांच्या ताब्यात असल्याचा उल्लेख आढळतो. पण त्यांच्या ताब्यात अंतर्भागाचा किती मुलूख होता याबद्दल मात्र संशय घेण्यास भरपूर जागा आहे.

(९६) ▫ माहीम म्हणजे मुंबई. माहीमवर झालेल्या या हल्ल्याचे कोणत्याही दृष्टीने समर्थन करता येणार नाही. याचा परिणाम दक्षिणी लोकांचा त्या ठिकाणी आणि इतर ठिकाणी अनेक वेळा अतिशय मानहानीकारकपणे पराभव होण्यावाचून दुसरा काहीच झाला नाही.

(९७) ▫ दक्षिणेच्या फौजेने गंगथडीच्या मार्गाने खानदेशात प्रवेश केला.

(९८) ★ ही मोहीम इ. स. १४२७ मध्ये झाली असे **बुरहाण** या ग्रंथात दिले आहे.

(९९) ★ या वृत्तान्ताबाबत **बुरहाण**च्या ग्रंथकर्त्याने दिलेल्या माहितीत बरीच तफावत आहे. गुजराथच्या इतिहासासंबंधी हकीकत देताना **बुरहाण**चे वृत्तान्त त्रोटक वाटतात.

(१००) ▫ आपला मोठा भाऊ फिरोज याचा गळा दाबून त्याला ठार मारण्यास सुलतानाला या इसमाने उद्युक्त केले असा आरोप त्याच्यावर केला जातो. या इसमाच्या रक्तपिपासू वृत्तीची जाणीव झाल्यामुळे आपल्या सिंहासनावरील अधिकाराला हा धोकेबाज प्रतिस्पर्धी आहे असे अनुमान सुलतानाने साहजिकच काढले.

(१०१) ▫ मेसापोटेमियातील करबल्याचा रहिवासी. या ठिकाणी महमद पैगंबराचा नातू हुसेन हा ठार मारला गेला आणि तेथेच त्याचे दफन करण्यात आले.

(१०२) □ या संबंध प्रकरणात पौर्वात्त्य देशामधील लष्करातल्या उमरावांच्या अमर्याद उद्धटपणाचे अतिशय भडक असे चित्र रंगविण्यात आले आहे. आणि त्याच अनुषंगाने अहमदशहा वली याने अवलियांच्या ठायी जो भक्तिभाव प्रकट केला आहे त्याचे मोठ्या धीरोदात्ततेने चित्रण करण्यात आले आहे.

(१०३) □ बिदर येथील त्याच्या कबरीवर दिलेली तारीख ८३९ हिजरी अशीच फक्त आहे. ज्या वेळी या कबरीचे बांधकाम पुरे करण्यात आले ती ही तारीख असावी. कबरीच्या दरवाजावर पुढीलप्रमाणे शीलालेख आहे :– माझ्या हृदयात जर कधीकाळी वेदना उत्पन्न झाली तर त्यावर माझा उपाय पुढीलप्रमाणे आहे — दारूचा एकच प्याला आणि मला अत्यानंद अनुभवित असल्याची अनुभुती मिळेल.

(१०४) (१०५) * बुरहाणच्या वृत्तान्ताप्रमाणे अहमद पहिला हा ३–१०–८२५/२२–९–१४२१ या वर्षी गादीवर आला आणि त्याने १२ वर्षे ९ महिने २४ दिवस राज्य केले. परंतु यावरून पहिल्या अहमदच्या मृत्यूची जी तारीख मिळतेत्यापेक्षा वेगळी तारीख अधिक समकालीन पुराव्यावरून उपलब्ध होते. ती म्हणजे अहमद-शहाच्या कबरीमध्ये शुक्रुल्ला कजवीनी याने कोरलेली २९–९–८३९ / १७–४–१४३६ ही तारीख होय. **तजकिरत** (१०४१) या ग्रंथात दिलेली ८४२ हिजरी सन १४३९ ही अहमदच्या मृत्यूची तारीख चुकीची आहे.

(१०६) * **बुरहाण** या ग्रंथात वकिलांची दिलेली नावे पुढीलप्रमाणे आहेत. ती अशी : शहा निमतुल्ला याचा शिष्य शेख खोजन, राजपुत्र महमद याचा गुरू काजी मुसा नौलाखी आणि मलीक-उस-शराक कलंदरखान (५४)

(१०७) □ अलेक्झांडरने आपल्याला स्वप्नात दिसलेली व्यक्ती म्हणजेच जरूसलेम येथील ज्यू लोकांचा धर्मगुरू याबाबत सांगितलेली गोष्ट आणि याठिकाणी सांगितलेली गोष्ट यामधील योगायोग हा अतिशय विलक्षण वाटतो. अलेक्झांडरला आपण ज्युपिटरचा मुलगा आहोत अशी प्रसिद्धी मिळण्याबद्दल जशी तीव्र इच्छा होती तद्वतच अहमदशहा बहमनीला आपण वली अथवा साधु पुरुष म्हणून ओळखले जावे याबद्दल होती.

बुरहाणे मासिर या ग्रंथाच्या आपल्या भाषांतरातील नवव्या प्रकरणाला मेजर किंग यांनी पुढीलप्रमाणे टीप दिली आहे :

(१०८) * तजकिरत-उल-मुलुक या ग्रंथात आलेली सुलतान अहमदशहाच्या कारकिर्दीची हकीकत

महमदाबाद ऊर्फ बिदर शहराचा बहमनी सुलतान अहमद वली शहा याची कारकीर्द

अहमदशहा बहमनी

सुलतान फिरूज याचा खून झाल्यानंतर सुलतान अहमद हा गादीवर आला.

एकदा सुलतान (महमदाबाद) बिदर नजिकच्या जंगलात शिकारीसाठी गेला होता. तेथे त्याने सशाच्या शेपटीला कुत्र्याने धरल्याचे दृश्य बघितले. ससा कुत्र्यावर उलटला आणि त्याने आपली सुटका करून घेतली. हे पाहून सुलतान अहमद उद्गारला, "एक यःकश्चित् ससा कुत्र्यावर कुरघोडी करतो त्या अर्थी या प्रदेशातले वातावरण वीरवृत्तींना पोषक आहे. येथे जर मी शहराची स्थापना केली आणि त्या शहराला माझी राजधानी बनविले तर या ठिकाणी जन्माला येणारे आणि येथल्या हवेत वाढणारे आणि पोसणारे सर्वजण निश्चितच शूर निपजतील." याशिवाय अहसनाबाद शहरामध्ये सुलतानाला रक्तस्रावाचा विकार झाला होता. त्यामुळे अहसनाबाद शहर हे राजधानीला योग्य असे ठिकाण नव्हते. या कारणामुळे एका शुभ मुहूर्तावर त्याने महमदाबाद शहराच्या बांधणीला सुरुवात केली. थोड्याच काळात शहराची बांधणी सुलतानाच्या मनाप्रमाणे पूर्ण झाली. या शहरात मग सुलतानाने आपले उर्वरित आयुष्य सुखासमाधानात आणि ख्यालीखुशालीत घालविले.

सुलतान अहमदशहाच्या कारकिर्दीत मखदूम खाजाजहान हा खुरासाणातून व्यापाराच्या निमित्ताने बिदर येथे आला. राजकारणात त्याने अतिशय कर्तबगारी दाखविली आणि बहमनी सुलतानांची विश्वासाने आणि इमाने-इतबारे चाकरी केली. खाजाजहानचा मृत्यू सुलतान हुमायून याचा मुलगा सुलतान महमद शहा याच्या कारकिर्दीच्या अखेरीस झाला. त्याच्या अंगातल्या कर्तबगारीने त्याची सर्वत्र प्रसिद्धी झाली.

सुलतान अहमद हा हिजरी ८३० (इ. स. १४२६) मध्ये गादीवर आला. त्याच वर्षी त्याने महमदाबाद शहराच्या बांधणीला सुरुवात केली. त्याची कारकीर्द १२ वर्षे, ९ महिने आणि २४ दिवस एवढी झाली. त्याने शांततेने आणि सुखाने राज्य केले आणि प्रसिद्धी मिळविली. तो हिजरी ८४२ (इ. स. १४३८) मध्ये मरण पावला. पण या संबंधीची हकीकत परमेश्वरालाच ठाऊक.

खाजाजहानचे दक्षिणेत आगमन. खाजाजहान बहमनींच्या चाकरीत शिरतो. खाजाजहान मोठ्या पदावर चढतो.

मागे सांगण्यात आले आहेच की मखदूम खाजाजहान हा कर्मधर्मसंयोगाने दाभोळ बंदरात उतरला. दाभोळला त्या काळी मैमून मुस्तफाबाद असेही म्हणत. खाजाजहान हा शहाणा, सुस्वभावी आणि अनुभवी असा पुरुष होता. दाभोळ येथे त्याची ज्या ज्या काही व्यक्तींची गाठ पडली त्यांच्या वागण्याने तो अतिशय स्तिमित आणि आश्चर्यचकित झाला. एक दिवस बाजारात तो एका व्यापाऱ्याच्या दुकानात बसला होता तेव्हा दाभोळ बंदराचा सुभेदार मोठ्या भपक्याने आणि डामडौलाने बाजारातून मिरवीत चाललेला त्याने पाहिला तो एका सिंहासनावर बसला होता. त्याच्या हातावर एक बुलबुल पक्षी होता आणि त्या पक्ष्याबरोबर तो खेळत होता. हे पाहून

खाजाजहानला अतिशय आश्चर्य वाटले आणि तो आपल्या मनाशीच विचार करता झाला. " ह्या देशातील लोक अतिशय साधे आणि खेळकर वृत्तीचे दिसतात यात काहीच संशय नाही. या लोकांमध्ये एखादा आपले जीवन अतिशय सुखाने घालवू शकेल आणि त्यांच्या संगतीत भरपूर आनंद लुटू शकेल, आणि अशा तऱ्हेने त्यांच्यात राहून त्याचा मानमरातब वाढेल."

अशा तऱ्हेचा विचार करीत असताना खाजाजहानला असे वाटले की आपण बिदर या राजधानीच्या शहरी जावे. परंतु सुलतानाने अशी आज्ञा जारी केली होती की परदेशी माणूस अथवा व्यापारी मग तो कोणत्याही देशातून आलेला असो, त्याने आपले जे काही काम असेल ते आल्या बंदरामध्ये उरकून घ्यावे. परंतु त्याला दरबारात येण्याची सक्त मनाई असावी. यानुसार खाजाजहानने दाभोळ बंदराच्या सुभेदाराची भेट घेतली. त्याने सुभेदाराला अनेक मूल्यवान भेटी दिल्या आणि आपल्याला बिदर या राजधानीच्या शहराकडे जाण्याची परवानगी देण्यात यावी अशी त्याने याचना केली. सुभेदाराने त्याला सुलतानाच्या वरील आज्ञेचे कारण पुढे केले आणि त्याला परवानगी नाकारली. यावर खाजाजहान म्हणाला, " मी आतापर्यंत रुम, सिरिया, इजिप्त, खुरासाण, तुर्कस्तान इत्यादि देशांत प्रवास केला आहे. या देशांत प्रवास करीत असताना मी अतिशय दुर्मिळ अशा वस्तू गोळा केल्या आहेत. त्या राजेरजवाड्यांना भेटी देण्यास योग्य आहेत. अशा वस्तू सुलतानाच्या नजरेस सुद्धा पडू नयेत ही मोठी दुःखाची गोष्ट आहे." तो असेही म्हणाला की, " यासंबंधी मी सुलतान आणि त्याचे मंत्री यांना लिहून कळविले आहे. त्यांना मी अनेक भेटी रवाना करीत आहे. आपणही सुलतानाच्या अधिकाऱ्यांना यासंबंधी काही तरी लिहून कळवा. असे झाल्यास मला माझ्या कार्यात यश येण्याची शक्यता आहे."

यावर दाभोळ बंदराच्या सुभेदाराने राज्याच्या अधिकाऱ्यांकरवी सुलतानाकडे एक खलिता रवाना केला. याच सुमारास खाजाजहानने पाठविलेली पत्रे राज्याच्या अधिकाऱ्यांना मिळाली. पत्रातील मजकूर जाणून घेतल्यावर सर्वांनी मिळून त्यासंबंधात सुलतानाची भेट घेण्याचे ठरविले. परंतु खाजाजहानला बिदर येथे कोणत्याही परिस्थितीत येऊ देऊ नये असे सुलतानाचे मत होते. सुलतान आपल्या अधिकाऱ्यांना म्हणाला, " ही परदेशी माणसे मोठी हुशार आणि कारस्थानी असतात. येथील लोकांना ते सहज फसवू शकतील. या माणसाला जर आपण इथे येण्याची परवानगी दिली तर तो इथे आल्यानंतर अगदी थोड्या अवधीत सत्ता आणि सामर्थ्य संपादन करील आणि असे झाल्यास ते तुम्हा कोणालाही आवडणार नाही." सुलतानाच्या या बोलण्यावर त्याचे अधिकारी म्हणाले, "एकटा एक माणूस असे काय करू शकतो आणि हा तर एक व्यापारी आहे. आपण तो कोणत्या दर्जाचा माणूस आहे आणि चाकरी करण्याला तो योग्य आहे किंवा नाही याची परिक्षा पाहू. तो जर खरोखरी नालायक असेल तर मग त्याचे इथले वास्तव्य थोड्या काळापुरतेच राहील. त्याचे काम लवकरच

आटपेल आणि त्यानंतर आपण त्याला येथून जाण्यास सांगू" याप्रमाणे सुलतानाच्या अधिकाऱ्यांनी खाजाजहानसंबंधी सुलतानाला अतिशय गळ घातली. अखेर सुलतानाने खाजाजहानला येण्यास परवानगी दिली. काही दिवसांनंतर खाजाजहान हा बिदर येथे येऊन पोहोचला. त्याच्याबरोबर त्याने आणलेला माल होता. त्याने दरबारातल्या प्रत्येक अधिकाऱ्याची गाठ घेतली आणि त्यांना आपल्या येण्याचा उद्देश समजावून सांगितला. सरदारांनी त्याला सांगितले की सुलतानाला तू काही वस्तू नजर म्हणून दे. या सल्ल्याप्रमाणे खाजाजहानने काही अरबी घोडे, दुर्मिळ रेशमी कपडा, काही तुर्की आणि हबशी गुलाम, अनेक तऱ्हेचे मोती आणि मूल्यवान हिरेमाणके आणि उत्तमोत्तम हस्ताक्षरातल्या आणि उत्कृष्ट बांधणीच्या कुराणांच्या प्रती वगैरे गोष्टी सुलतानाला नजर केल्या. या वस्तू घेऊन तो दरबारात निघाला तेव्हा वरील कुराणांच्या प्रतींपैकी एक प्रत त्याने आपल्या मस्तकावर घेतली. इतर त्याने आपल्या गुलामांच्या डोक्यावर ठेवल्या आणि तो सुलतानानजीक येऊन पोहोचला. जेव्हा सुलतानाला कळविण्यात आले की गुलामांच्या डोक्यावर कुराणाच्या प्रती आहेत, तेव्हा तो आपणहून सिंहासनावरून उठला. त्याने खाजाजहानच्या मस्तकावरील कुराणाची प्रत आपल्याकडे घेतली आणि ती आपल्या सिंहासनावर ठेवली. नंतर तो वजिरांकडे वळून म्हणाला, "खाजाने आपल्याबरोबर कुराणाची प्रत आणली. साहजिकच परमेश्वरी वाणीला मान देण्यासाठी मला माझ्या सिंहासनावरून उठणे भाग पडले. माझ्याच दरबारात जणू काही खाजाने मला आज्ञा केल्यासारखेच हे झाले. आता यापुढे त्याच्या हातून काय होते ते बघावयालाच पाहिजे." सुलतानाने खाजाने नजराणा म्हणून आणलेल्या सर्व वस्तू नजरेखालून घातल्या आणि राजवाड्यात रवाना केल्या. यानंतर त्याने खाजाजहानकडे इतर राजेरजवाड्यांबद्दल चौकशी केली. खाजाने सुलतानाने विचारलेल्या सर्व प्रश्नांची व्यवस्थित आणि मनासारखी उत्तरे दिली. त्याने इतर राज्यांतल्या लोकांच्या चालीरिती आणि राहणी याबद्दलची तऱ्हेतऱ्हेची माहिती सुलतानाला दिली. खाजाजहानने सांगितलेल्या माहितीने सुलतानाला अतिशय आश्चर्य वाटले आणि त्याने अधिक माहिती सांगण्याबद्दल खाजाजहानला आग्रह केला. खाजाजहानच्या संगतीने सुलतान अतिशय खूष झाला आणि त्याने खाजाजहानला दररोज आपल्याकडे येण्याची आज्ञा दिली. त्याने खाजाजहानवर अनेक बक्षिसांची खैरखैरात केली आणि त्याला राहण्याकरिता एक मोठी प्रशस्त आणि भव्य इमारत नियुक्त करून दिली. दरबारातल्या इतर चाकरांप्रमाणे खाजाजहान दरबारात दररोज हजर रहात असे. प्रत्येक वेळी तो सुलतानाला नजर करण्यासाठी भेटी आणीत असे. त्यामुळे दिवसेंदिवस सुलतानाची त्याच्यावरची मर्जी वाढत गेली. सुलतानाजवळ खाजाजहानचे वजन इतके वाढले की तो राज्यकारभारविषयक आणि आर्थिक बाबींबाबत खाजाजहानचा सल्ला घेऊ लागला. खाजाजहानच्या सल्लयाने आणि संमतीने सुलतानाने केलेल्या प्रत्येक गोष्टीत त्याला यश मिळत गेले. याचा परिणाम असा झाला

की सुलतान प्रत्येक बाबीत खाजाजहानवर अधिकाधिक विसंबून राहू लागला. खाजा-जहानचा अधिकार आणि दर्जा ही पण त्यामुळे वाढली. या घडामोडी चालू असताना सुलतान अहमद मरण पावला.

तजकिरत उलमुलुक मधली टीप समाप्त.

(१०९) ★ याबाबत **बुरहाण** या ग्रंथात जफरखान ऊर्फ अल्लाउद्दीन अहमद हा सुलतानाचा (अहमदशहा वली बहमनी) सर्वांत मोठा मुलगा होता असे ठामपणे विधान केलेले आहे.

(११०) ▫ खलफ हसन ऊर्फ मलिक-उत्-तुज्जार हा परदेशी व्यापारी असल्याचे पूर्वीच सांगितले आहे. दक्षिणेतील सुलतानांच्या कारकिर्दीत दक्षिणी आणि हबशी व पर्शियन आणि तुर्की यांमधील वैमनस्य सातत्याने टिकून राहिले.

(१११) ▫ दक्षिणी इतिहासकारांनी मोगल हे नाव अरबी, पर्शियन अथवा तार्तर वगैरे सर्व जातींच्या परदेशी मुसलमानांना सरसकट दिले. वस्तुतः मोगल हे नाव फक्त एका जातीपुरतेच मर्यादित असावयास पाहिजे.

(११२) ▫ हा लहानसा आणि आता क्षुल्लक समजला जाणारा किल्ला एकेकाळी नासिरखानाचे मजबूत असे आश्रयस्थान असावा असे दिसते. शेकडो गडकोटांनी भरलेला बागलाणाचा प्रदेश अजून मुसलमानांच्या कबजात आलेला नव्हता. परंतु त्याने असीरच्या किल्ल्यात आश्रय घेतला नाही, ही घटना चमत्कारिक वाटते कारण जर तेथे त्याने तयारी केली असती तर दक्षिणेच्या फौजांना प्रतिकार करणे त्याला निश्चित सहज शक्य झाले असते.

(११३) ▫ अतिशय चमत्कारिक आणि बोधपर म्हणून या घटनेचा उल्लेख करावा लागेल. हिंदूंच्या मनात परकीयांबरोबर संबंध ठेवण्याबाबत जी एक तिरस्काराची भावना असते ती त्यांच्या हितसंबंधाच्या आड येत असल्यास ती ते सहज दूर करू शकतात हे यावरून दिसून येते. हिंदू राजा मुसलमानांविरुद्ध लढण्यासाठी मुसलमानांची भरती करीत असल्याचे याहून प्रतीकात्मक असे दुसरे उदाहरण सापडणे अशक्य आहे.

(११४) ▫ मुसलमानांच्या मनात देखील काफरांसमोर मान वाकविण्याबद्दल संदेह होता या भावनेला प्रतिसाद देण्यासाठी हिंदू राजा आपल्या पुढ्यात कुराणाची प्रत ठेवी आणि मुसलमान त्यापुढे मान वाकवीत. हा आदर त्यांनी आपल्यालाच दिला आहे अशी हिंदू राजा आपल्या मनाची समजूत करून घेई. अशा तऱ्हेने दोन्ही पक्षांच्या भावनांची बूज राखली जाई.

(११५) ▫ शिर्के हे कोकणातल्या अतिशय प्राचीन अशा घराण्याचे आडनाव होते. हल्लीच्या साताऱ्याच्या राजाची आई ही शिर्के घराण्यातील होती.

(११६) □ लेखकाच्या शैलीची कल्पना यावी यासाठी उदाहरण म्हणून वरील उतारा जसाच्या तसा शब्दशः दिला आहे. कोकण प्रांताच्या सर्वसाधारण स्वभाव विशेषांचे यथातथ्य वर्णन करणारा उतारा म्हणून या वर्णनाचा उल्लेख करावा लागेल. अर्थात मुसलमानी सैन्याचा ज्या ठिकाणी सर्वनाश करण्यात आला ते ठिकाण निश्चित करणे हे मात्र तितके सोपे नाही.

(११७) □ चाकण येथे सय्यदांवर जो हल्ला झाला त्याची तुलना फरिश्ता करबला येथे अबदुल्ला-**बीन**-जियाद आणि शम्स-उल-जोशन यांनी महमद पैगंबराचा नातू हुसेन आणि त्याचे ७० अनुयायी याजवर चाल करून जो हल्ला केला आणि त्यांचा नाश केला त्याचबरोबर करतो.

(११८) □ हुसेनवर हल्ला करण्याची चिथावणी देणाऱ्यांमध्ये खलिफ येजीद हा होता.

(११९) □ शत्रूची फळी फोडण्याबद्दल प्रसिद्धी मिळालेला म्हणजे सफशिकन ऊर्फ कासीम बेग.

(१२०) ★ या बाबत फरिश्त्याने दिलेली हकीकत चुकीची आहे असे शेरवानी (२५५) यांनी विधान केले आहे. **तुहफतुसलातीन** या ग्रंथामध्ये एकही स्त्री अगर मूल ठार मारले गेले नाही असा उल्लेख आढळतो.

(१२१) ★ ही सारी घटना फरिश्त्याने किती कटुतेने सांगितलेली आहे हे वाचकाच्या सहज नजरेस येईल. परंतु याबाबत समालोचन करणाऱ्या १९ व्या शतकातील युरोपियन माणसाला त्याच घटनेकडे बघणाऱ्या शिया मुसलमानांइतके भावनावश होता येणार नाही. सेंट बार्थोलोम्युच्या दिवशी जी कत्तल झाली तिचे वर्णन करणाऱ्या एखाद्या प्रॉटेस्टन्ट लेखकाच्या मनःस्थितीची जर त्याने कल्पना केली तर या प्रसंगाचे वर्णन करताना मुसलमान इतिहासकाराच्या मनाची कशी विदीर्ण अवस्था झाली असेल त्याचा थोडासाच का होईना पण अंदाज त्याला करता येईल.

(१२२) □ म्हणजे अनुषंगाने सुलतानाचा पुतण्या.

(१२३) □ चाकण येथील परकीयांच्या कत्तलीतून पळून गेलेला कासीम बेग तोच हा.

(१२४) □ ज्यावेळी निराशेच्या आहारी जाऊन व्यक्ती आपल्या हाताने आपल्या पायावर कुऱ्हाड पाडून घेतात अगर जुलमापुढे मान वाकविण्याची तयारी नसल्यामुळे त्या जुलमाचा नाश करण्यास प्रवृत्त होतात त्यावेळी हुकुमशहाच्या वर्तनावर जाहीररित्या कडक भाषा वापरून जे कोरडे ओढले जातात त्याचे वरील घटना म्हणजे एक उदाहरण आहे.

तजकिरत–उल्-मुलुक या ग्रंथात सुलतान अल्लाउद्दीन याच्या कारकिर्दीच्या आलेल्या हकीकतीचे मेजर किंग यांनी भाषांतर केले. त्याचा मराठी अनुवाद खाली दिला आहे.

अल्लाउद्दीन शहा बहमनी

सुलतान अहमदशहाचा मोठा मुलगा सुलतान अल्लाउद्दीन याची कारकीर्द

(१२५) ★ सुलतान अहमदशहाचा मृत्यू झाल्यावर त्याच्या जागी त्याचा मुलगा सुलतान अल्लाउद्दीन हा गादीवर आला. त्याचा व्यवस्थित जम बसला. सुलतान अहमदशहा हा मखदूम खाजाजहान याचा व्यवस्थित मान ठेवी, त्यापेक्षाही जास्त मान सुलतान अल्लाउद्दीन त्याचा ठेवू लागला. खाजाजहानने राज्याची भरभराट करण्यासाठी आपल्या प्रयत्नांची पराकाष्ठा केली. त्याच्या सुव्यवस्थेमुळे राज्याचे उत्पन्न अतिशय वाढले आणि खजिन्यात द्रव्याची भर पडली. खाजाजहानच्या धोरणाने राज्याच्या वसुलाची कल्पनातीत वाढ झाली आणि खजिन्यात इतके द्रव्य जमा झाले की त्याच्या एक शतांश इतक्या हिश्शानेही पूर्वीच्या सुलतानांच्या काळी कधी वसूल झाला नव्हता. खाजाजहान हा पुष्कळ प्रसंगी राज्याच्या सरहद्दीवर काफरांच्या प्रदेशावर फौज पाठवीत असे. अशा वेळी त्यांचा मुलूख तो आपल्या ताब्यात घेत असे आणि पराजितांपासून खंडणी म्हणून तो भरपूर द्रव्य वसूल करी. ज्या ज्या दिशेला सुलतानाची फौज मोहिमेवर जात असे, त्या त्या ठिकाणी विजयश्री त्यांच्या गळ्यात माळ घाली. खाजाजहान वजीर असताना सगळीकडून आणि सर्व देशांतून शिपाई फौजेत भरती होण्यासाठी आणि व्यापारी व्यापार करण्यासाठी बिदर शहरात जमा होत.

सुलतानाची एकंदर कारकीर्द २३ वर्षे, ९ महिने आणि ७ दिवस झाली. तो **हिजरी** ८६६ (इ. स. १४६१-६२) या वर्षी मरण पावला. त्याने आपल्या हयातीतच आपला मुलगा हुमायूनशहा याला आपला वारस म्हणून नेमले होते.

(१२६) ★ पहिल्या अहमदचा मृत्यू १७ एप्रिल १४३६ रोजी झाला. त्याचा मुलगा अहमद दुसरा याने २३ वर्षे ९ महिने राज्य केले असे **हफ्त इक्लीम** या ग्रंथात दिले आहे. **बुरहाण** (८८) या ग्रंथात त्याच्या पाठीमागून गादीवर आलेल्या हुमायूनचा राज्यारोहण समारंभ ७ मे १४५८ रोजी झाला असे विधान आहे. म्हणजे ७-५-१४५८ ही तारीख दुसऱ्या अहमदच्या मृत्यूची समजली पाहिजे. परंतु दुसऱ्या अहमदचा मृत्यू ३ एप्रिल १४५८ या तारखेच्या अगोदर झाला असला पाहिजे. कारण या तारखेला हुमायूनने आपला भाऊ हसनखान याला पदच्युत केले. **तबकाते** (११८) या ग्रंथात त्याने अहमद हे आपल्या बापाचे नाव राज्यारोहणाचे वेळी धारण केल्याचे दिले आहे. सफवी हा देखील हुमायूनला अहमदशहाचा मुलगा असे संबोधितो.

(१२७) ☐ खुरासाणात शहा नियतउल्ला याजकडे ज्या धर्मनिष्ठ व्यक्तींना पाठविण्यात आले होते त्यापैकी एक. ही बहुतेक सर्व मंडळी अनेकदा तेथील दरबारी भानगडीत पडल्याचे आपल्याला दिसून येते.

(१२८) ☐ राजवाड्यातील शयनगृहे आणि खाजगी दिवाणखान्यांचे अधिकारी.

(१२९) ☐ सैफखानाला ठार मारण्यात आले; राजपुत्राचे डोळे काढण्यात आले. हबीबुल्ला याला धर्माबाबतच्या त्याच्या विशिष्ट स्थानामुळे फक्त बंदीवासाची शिक्षा देण्यात आली.

(१३०) ★ रफिउद्दीन शिराजी हा आपल्या ग्रंथात असे सांगतो की महमूद गावान हा हिंदुस्थानात पहिल्या अहमदच्या कारकिर्दीत आला. ही हकीकत खरी नसावी कारण उपलब्ध पुरावा तो १४५३ मध्ये आल्याचे दर्शविते. उत्तर इराण-मधल्या रिश्त या गावाजवळील गावानचा तो रहिवासी. म्हणून त्याला गावान हे नाव मिळाले. **मुंतखाब** (३,१०५) या ग्रंथात असे दिले आहे की एकदा गावानने आपल्या सैनिकांना काही बंजारा जमातीचे लोक हाकलत असलेल्या आणि अशा रीतीने शत्रूला फसवून चाललेल्या दोन हजार गाईंवर (गावान) स्वार होऊन दौड करावयास लावले म्हणून त्याला गावान असे नाव मिळाले. या गोष्टीला इतर कोठेही आधार मिळत नाही. किंबहुना हीच गोष्ट खलफ हसन बसरी आदी व्यक्तींच्या बाबतही सांगण्यात आलेली आहे.

(१३१) ☐ पौर्वात्य देशामध्ये अशी पद्धत होती की सरकारी अधिकाऱ्यांनी एक दिवसाकरता देखील त्यांना दरबार सोडून बाहेर जावयाचे झाल्यास सुलतानाची परवानगी घेतल्यावाचून जाऊ नये. ज्यावेळी अशी परवानगी मिळत नसे तेव्हा तो आपला अपमान झाला असे संबंधित अधिकारी समजे आणि सुलतानाविरुद्ध बंडाची तयारी करी.

(१३२) ☐ राजघराण्यातील आपापसात होणाऱ्या विवाहप्रसंगाच्या वेळी आपल्या प्रजाजनांसह हजर राहणे हे किती गैरसोयीचे होते हे या ठिकाणी पूर्णपणे दिसून येते. अर्थात सिकंदरखानाने जो आव आणला होता तो त्याला न शोभणारा आणि उद्धटपणाचा होता.

(१३२अ) ★ **बुरहाण** (९२) या ग्रंथात निजामउल्मुल्क याला ठार मारल्याची हकीकत दिली आहे. परन्तु पान ९८ वर **बुरहाण** या ग्रंथात असे विधान केले आहे की निजाम-उद्दीन अहमदशहा याच्या कारकिर्दीत माळव्याच्या महमूद खिलजीवर झालेल्या स्वारीत निजाम उल्मुल्क हा होता. यावरून हुमायूनशहाकडून त्याचा वध झाला नसावा असे म्हणण्यास हरकत नाही.

(१३३) ☐ सुलतानाच्या शरीररक्षकांत प्रामुख्याने विकत घेतलेल्या गुलामांचा भरणा असे. या गुलामांना अतिशय सन्मानपूर्वक वागणूक दिली जाई आणि अनेकदा

ते थोर कीर्तिप्रत पोहोचत असत. या रक्षकांतून सुलतान आपले अनुचर आणि विश्वासू वैयक्तिक सेवक यांची निवड करी. आपल्या जीवनात यशाची पुढची पायरी गाठावयाची झाल्यास एक सुलतानच ते करू शकेल अशी शिकवण त्यांना दिली जाई. पौर्वात्य देशांतील दरबारांत वरील प्रथा सातत्याने टिकून राहिली. रोमन बादशहाचे पदरी असलेली प्रेटोरियन पथके, फ्रान्सचे स्वीस रक्षकदल आणि कॉन्स्टॅन्टिनोपलचे जॅनिसरीस म्हणजे अनियंत्रित हुकुमशहांची या तऱ्हेच्या सत्ता आणि संरक्षण देणाऱ्या साधनांबद्दलची अनिवार आवड असल्याचा भरपूर पुरावा आहे.

(१३४) ▫ सुलतानाच्या कारकिर्दीच्या सुरुवातीला त्याच्या सिंहासनावरील अधिकाराबाबत वादंग निर्माण करणारा सुलतानाचा नातेवाईक आणि राजपुत्र सिंकदरखानाचा बाप.

(१३५) ▫ बीड हे यावेळी शहा निमतउल्लाच्या वारसाच्या ताब्यात होते. साहजिकच शहा हबीबुल्लाखानाबद्दल त्यांना जिव्हाळ्याची भावना होती.

(१३६) ▫ इराणचा प्राचीन काळातील एक बादशहा याने आपला सैताना-बरोबर सौदा केला. परिणामी त्याच्या कच्छपी दोन सर्प लागले. त्याच्या खांद्यातून ते वर येत आणि दररोज माणसाचा मेंदू खायला घालण्याची त्याच्याजवळ मागणी करीत.

(१३७) ▫ अरबस्तानचा एक क्रूर आणि जुलमी राजा.

(१३७ अ) * इ. स. १४६० मध्ये दक्षिण हिंदुस्थानात पावसाच्या अभावी जो भयंकर दुष्काळ पडला त्याला दामाजीपंताचा दुष्काळ म्हणून ओळखले जाते. (Lieut. Colonel Etheridges *Report on Famines in the Bombay Presidency* (1868).

(१३८) ▫ महानदीच्या तीरावर बसलेले ओरिसाचे प्राचीन राजधानीचे शहर.

(१३८ अ) * **बुरहाण** (९६) या ग्रंथात हुमायूनशहाच्या मृत्यूपत्राची हकीकत दिली आहे. त्यामध्ये असे सांगितले आहे की महमूद गावानने हुमायूनच्या तीन मुलांपैकी सुलतानपदाला योग्य असलेल्या कोणाही एकाला गादीवर बसवावे असा सल्ला दिला. या हकीकतीवर विश्वास ठेवणे कठीण आहे. कारण हुमायूनचा मोठा मुलगा हाच आठ वर्षांचा होता. साहजिकच त्याला गादीवर बसविण्याचा प्रश्न वादातीत होता.

(१३८ ब) * हुमायूनशहाचा खून झाला असावा असे **बुरहाण** या ग्रंथाचा कर्ता सूचीत करीत नाही. हुमायूनशहाला नैसर्गिक कारणामुळेच मृत्यू आला असण्याची शक्यता अधिक संभवते असे अनुमान **बुरहाण**चा कर्ता काढतो.

(१३९) ▫ किरमानचा सुप्रसिद्ध शहानीमतउल्ला याचा शहा मुहीबउल्ला हा नातू होता.

(१४०) □ फरिश्त्याने या ठिकाणी सहीसही बिदरचा मुल्ला दाऊद आणि बहमनी घराण्याचे इतर इतिहासकार यांची भाषा उचलताना योग्यायोग्यतेचा अथवा संशोधनक्षमतेचा उपयोग हिंदूंनी एकाएकी माघार का घेतली त्याची कारणे शोधून काढण्याकडे केला नाही. कारण तेलंगणाचा ताबा मिळविण्यासाठी विचार-पूर्वक झालेली युती ही केवळ १६० सैनिक चाल करून आल्यावर मोडून पडली असे समजणे हास्यास्पद आहे.

(१४१) □ या ठिकाणी किल्ल्याच्या नावाचा फरिश्ता उल्लेख करीत नाही.

(१४२) □ तलवारीच्या मुठी भरीव पोलादाच्या करीत असत आणि रुंद पात्यांच्या तलवारींचे वजन पेलावे म्हणून त्या भारी बनवीत असत.

(१४३) □ हत्ती पिसाळल्यावर बेफाम बनत आणि बऱ्हंशी एकमेकांवर हल्ला करीत. अनुवादकाराने या तऱ्हेचा प्रसंग एकदा प्रत्यक्ष पाहिला होता. त्यात दोन्ही हत्तींच्या माहुतांनी केलेल्या कसोशीच्या प्रयत्नामुळे ज्या हत्तीवर हल्ला झाला होता त्यावर बसलेल्या व्यक्ती हत्तीच्या पायाखाली सापडून चिंधड्या होण्यापासून बचावल्या होत्या.

(१४४) □ सुलतानाची निशाणी ही नेहमी हत्तीवरून वाहून नेत आणि सुलतान जेव्हा रणांगणात जाई तेव्हा ती त्याच्या समवेत नेत असत. हिंदुस्थानातील फौजांचे भवितव्य अनेकदा ह्या निशाणीच्या अभावी ठरवले गेल्याचे सर्वश्रुत आहे. हल्ली जेथे सैन्याच्या प्रत्येक तुकडीचे अथवा विभागाचे स्वतंत्र असे चिन्ह आहे आणि त्याशिवाय बरोबर तोफखानाही आहे तेथे अशा सेनाविभागाचे मनोधैर्य सहजासहजी कमकुवत होत नाही.

(१४५) □ बालेकिल्ला अथवा किल्ला अजूनही तग धरून राहिला.

(१४६) □ प्रत्येक राज्याकडून होणाऱ्या आक्रमक हालचालींविरुद्ध राज्या-राज्यांमध्ये आपापसात जी असूयेची भावना निर्माण होते ती नेहमीच त्यांच्या सामर्थ्यावर दबाव आणण्यास कारणीभूत ठरते. युरोपमधील राज्यांनी जो समतोलपणा वारंवार प्रस्थापित केला आणि ज्याची अतिशय काटेकोरपणे देखभाल केली, त्याची तितक्याच काटेकोरपणे मुसलमानांनी दखल घेतली. परंतु त्या सर्वांनाच जेव्हा एका प्रकारच्या मनोदौर्बल्याने पछाडले तेव्हा ते सर्व मोगलांच्या अधिसत्तेला बळी पडले.

(१४७) □ या ठिकाणी ज्या अनेक महमूदांचा उल्लेख आला आहे त्यांच्या-मधील विभिन्नता दाखविण्याची पूर्णपणे काळजी घेण्यात आली आहे हे वाचकांच्या सहज दृष्टोत्पत्तीस येईल. माळव्याच्या राजाच्या नावापाठीमागे नेहमी सुलतान ही पदवी लावण्यात आली आहे तर गुजरातच्या सुलतानाच्या नावापाठीमागे शहा हे पद चिकटविण्यात आले आहे. या उलट दक्षिणेच्या वजिरांचा त्याच्या ख्वाजा आणि गावान या विशिष्ट नामाभिधानांनी उल्लेख करण्यात आला आहे.

(१४८) ▫ विषुववृत्तावरील वातावरणात तहान आणि उष्णता यापासून संभवणाऱ्या भयंकर यातनांचा अनुभव केवळ काही तासापुरताही ज्याने सहन केला नाही त्याच्या मनाला या अनुभूतीची कल्पना आणून देणे जवळजवळ अशक्यप्राय आहे. पाण्याशिवाय मोठ्या अंतरापर्यंत कूच करण्यामुळे जे बळी पडतात (आणि या गोष्टी पौर्वात्य देशातील ब्रिटिश सैन्याबाबतही बऱ्याच वेळा घडून आल्या आहेत.) ते हीच गोष्ट दर्शवितात की प्रत्येक मजलीला पाण्याचा आणि इतर वस्तूंचा भरपूर पुरवठा आहे किंवा नाही याबद्दल खात्री अगोदर करून घेणे हे अतिशय महत्त्वाचे आहे.

(१४९) ▫ गोंड हे हिंदू नाहीत ही गोष्ट सर्वसाधारण हिंदी माणसाला आणि विशेषेकरून युरोपीयन माणसाला ज्ञात नाही, या गोष्टीची जाणीव फरिश्त्याला आहे असे दिसते. या अतिशय कुतूहलाच्या वस्तुस्थितीबद्दल संशोधन करण्यात मि. रिचर्ड जेन्किन्स यांनी पुष्कळ वेळ आणि मेहनत खर्ची घातली आहे. त्यांच्या संशोधनापासून काय निष्पत्ती झाली त्याबाबत अधिक प्रकाश ते जगासमोर टाकतील अशी आशा प्रकट करणे प्रस्तुत आहे.

(१५१) ▫ क्रूरकर्म्या हुमायूनच्या पाठीमागे निजाम, महमद आणि अहमद हे तीन मुलगे हयात होते.

(१५२) ▫ ही दुर्दैवी घटना कोणत्या तारखेला घडली ती फरिश्ता नमूद करीत नाही. सुलतान जेव्हा सिंहासनावर बसला तेव्हा त्याचे वय फक्त ८ वर्षांचे होते आणि त्याचा वयाच्या चौदाव्या वर्षी झालेला विवाह हा खाजाजहान याच्या मृत्यूपर्यंत झालेला नव्हता. साहजिकच ही घटना घडली तेव्हा सुलतानाचे केवळ बालवय असावे. ही गोष्ट हेच दर्शविते की आशिया खंडातील हुकूमशहांना ते अगदी लहान असतानाच अशा तऱ्हेच्या रक्तरंजीत हत्याकांडांशी परिचित व्हावे लागे.

(१५२ अ) * सुलतान महमद याच्या कारकिर्दीच्या सुरुवातीच्या काळात खाजाजहान तुर्कशाही या तुर्कस्तानातून गुलाम म्हणून आलेल्या परंतु नंतर सत्ता बळकाविलेल्या उमरावाच्या हाती राजसूत्रे होती. त्याची बडतर्फी झाल्यानंतर मलीक-उत्-तुज्जार ऊर्फ ख्वाजाजहान महमूद गावान या तुर्की अमिराकडे राज्याचे अधिकार गेले. बहमनींच्या राजकारणात याप्रमाणे तुर्कस्तानातून हिंदुस्तानामध्ये गुलाम म्हणून आलेल्या पण आपल्या कर्तृत्वाने उच्च पदाला चढलेल्या अशा अनेक व्यक्तींचा शिरकाव झाला वरील दोघांशिवाय इतर अनेक तुर्की सरदार बहमनींच्या दरबारात लहान-मोठ्या अधिकारावर होते. खाजाजहान तुर्कशाही आणि महमूद गावान या दोघांनी सुलतान महमदशहाची कारकीर्द गाजविली. महमदशहाच्या कारकीर्दीत पडलेला पायंडा पुढे महमूदशहाच्या कारकीर्दीत हसनखान खुरासानी, ऐन उल्मुल्क जहांगीर खान ऊर्फ अली तुर्क वगैरेंनी चालू ठेवला.

(१५२ ब) ★ **मुंतखाब** (३, १०३) या ग्रंथात सुलतानाने यावेळी केलेल्या भाषणाचा सारांश दिला आहे. त्यामध्ये महमूद गावानला अलाउद्दीन या पदवीने संबोधले आहे. ही पदवी दुसऱ्या कोणत्याही ग्रंथात मिळत नाही.

(१५३) ▫ अशा तऱ्हेने वेढा संपविण्याची पद्धती अनेक वेळा यशस्वीरित्या उपयोगात आणली गेली आहे. वेढ्यात अडकलेली शिबंदी वेढा घालणाऱ्यावर जे हल्ले चढविते त्यावेळी त्यांना पत्करावा लागणारा हा एक अतिशय मोठा धोका असतो.

(१५४) ▫ सरहद्दीवर असलेल्या प्रांतातील उत्पन्नाची वसुली व कारभार ही अनेकदा लष्करी मनसबदारांवर सोपविण्यात येई. याचा उद्देश त्या प्रांताचे परचक्रापासून संरक्षण व्हावे असा असे. परंतु पुष्कळदा या धोरणाची परिणती त्या प्रांतावर नेमण्यात आलेल्या अधिकाऱ्याकडून बंडाचे निशाण उभारण्यात होई.

(१५५) ▫ महमूद गावान याला मलिक-उत्-तुज्जार म्हणजे व्यापाऱ्यांचा मुख्य आणि ख्वाजाजहान या पदव्या होत्या. राज्यातील सर्वांत मानाची जागा ही व्यापाऱ्यांचा प्रमुख या नामाभिधानाने ओळखली जावी ही वस्तुस्थिती तत्कालीन संस्कृतीची स्थिती दाखविणारे एक मनोहारी उदाहरण आहे असे म्हणावे लागेल.

(१५६) ▫ पूर्वी एकदा मुसलमानी सैन्याचा नाश, खेळणा ऊर्फ विशाळगडच्या राजाने घडवून आणला होता ही घटना या अगोदरच कथन केलेली आहे.

(१५७) ▫ ताजीम देण्यासाठी आणि आनंदाचे प्रसंग साजरे करण्यासाठी या प्रथेचा अवलंब तोफा उपयोगांत येण्याच्या पूर्वी करण्यात येत असे.

(१५७ अ) ★ फिरोजशहा बहमनीच्या काळात गोवा हे बहमनींच्या ताब्यात असावे अथवा बंदर म्हणून बहमनींना गोव्याचा वापर करू देण्याबाबत विजयनगरबरोबर बहमनींचा करार झाला असावा. कारण १४७२ मध्ये महमूद गावानने महमदशहा तिसरा याच्या कारकिर्दीत ते काबीज केले.

(१५८ अ) ★ Sewell and Aiyangar यांच्या मते गोवा १४७० साली जिंकून घेण्यात आले परंतु महमूद गावान याने लढाईच्या मैदानातून लिहिलेल्या पत्रावरून गोव्याचा पाडाव १ फेब्रुवारी १४७२ पर्यंत झाला नसावा असे दिसते.

(१५९) ▫ सार्वजनिक जीवनामधून राजमाता बऱ्याच काळापूर्वीपासूनच निवृत्त झाली होती. परंतु आपली मोहीम यशस्वीरित्या संपवून आलेल्या सेनापतीचा सन्मान करण्यासाठी या खास प्रसंगी तिने आपल्या निश्चयापासून तात्पुरते दूर होण्याचे ठरविले असावे असे दिसते.

(१६०) ▫ खुष कदम याला आता किश्वरखान ही पदवी होती. त्याच्या ताब्याखाली पूर्वी दाभोळ आणि कोल्हार हे प्रांत होते.

(१६० अ) ★ निकीटीन हा रशियन प्रवासी अनेक महिने बिदर येथे वास्तव्य करून होता. त्याने राजधानीतले जीवन अगदी सूक्ष्मपणे बघितल्यानंतर त्याचे वर्णन आपल्या ग्रंथात केलेले आहे. बिदरचा उल्लेख तो सर्व मुसलमानी हिन्दुस्तानातील मोठे शहर असा करितो. याठिकाणी हिन्दुस्तानातील सर्व भागातून लोक जमा होत. लोकांविषयी सांगताना निकीटीन असे म्हणतो की, सर्वसाधारणपणे प्रजा गरीब होती. परंतु अमीरउमराव मात्र अतिशय श्रीमंत होते. सुलतानाचा बिदर येथे भव्य वाडा असून त्याचे संरक्षण शंभर सशस्त्र सैनिक करीत. येणाऱ्या-जाणाऱ्या प्रत्येक व्यक्तीची नोंद ठेवली जाई. सुलतानासंबंधी लिहिताना निकीटीन असे लिहितो की, सुलतानाचे वय २० वर्षाचे असून तो चणीने बारीक होता. त्याला शिकारीची अतिशय आवड होती. निकीटीनने ईदच्या दिवशी सुलतानाच्या निघालेल्या मिरवणुकीचे अतिशय सुंदर असे वर्णन दिलेले आहे. महमूद गावानविषयी तो असे सांगतो की वजिराबरोबर दररोज ५०० माणसे भोजनासाठी बसत. ही मंडळी समाजातील उच्चवर्णीय वर्गांपैकी नसत. वजिराच्या तबेल्यात दोन हजार घोडे रात्रंदिवस जय्यत तयारीनिशी ठेवले जात.

(१६१) ▫ ओरिया म्हणजे ओरिया देश किंवा ओरिसा.

(१६२) ▫ हे ठिकाण म्हणजे बहुधा अन्तूर आणि अजंठा यामधील उषागड हे असावे.

(१६३) ▫ या सुविख्यात उमरावाचा बराच काळपर्यंत दौलताबादवर ताबा होता. यावेळी मात्र दौलताबादेच्या प्रमुखाच्या कामात बरीच वाढ करण्यात आली. युसुफ आदिलखानाच्या अधिपत्याखाली आता जो प्रांत देण्यात आला होता त्याचा दौलताबादचा किल्ला आणि सभोवारचा जिल्हा म्हणजे एक छोटासा भाग होता.

(१६४) ▫ रांजणी म्हणजे बहुधा रानजंगम. त्याच नावाच्या जिल्ह्याचे ते प्रमुख शहर असावे.

(१६५) ▫ वजिराच्या मालकीच्या त्याला देण्यात येत असलेल्या संपत्तीचा सुलतानाने अव्हेर करणे म्हणजे कृतघ्नपणा दाखविण्यासारखे झाले असते. पूर्वेतील देशामध्ये अशा तऱ्हेने देणगीचा अव्हेर करणे म्हणजे अपमानाचे निदर्शक समजत असत, आणि त्यामधून असा अर्थ काढीत की देऊ केलेली संपत्ती ही घेण्यायोग्य तरी नाही किंवा ती देणाऱ्याची अशा तऱ्हेने नजराणा देण्याची पात्रता तरी नाही. त्यामुळे सार्वजनिक जीवनातील व्यक्तींनी अशा तऱ्हेने बक्षिसांची देवाण-घेवाण करणे हे त्या राज्याच्या विशिष्ट धोरणाचे अंग बनून जाते. ज्या ठिकाणी युरोपीयन लोकांचा संबंध आला तेथे ही प्रथा जवळजवळ बंद होत चालली आहे, परंतु जोपर्यंत पौर्वात्य देशातील राजे आपले दरबार संभाळून आहेत आणि आपल्या देशातील चालीरिती आणि सवयी यांना चिकटून आहेत तोपर्यंत अशा प्रथांचे संपूर्ण निराकरण करणे कठीण आहे.

(१६६) □ ह्या उपान्त्याक्षरांत पौर्वात्य विद्वानाला द्विपकल्पाच्या दक्षिणेतील भागात वापरल्या जाणाऱ्या भाषेची छाया पडलेली दिसून येईल.

(१६७) □ हा किल्ला आता ब्रिटीश फौजांनी व्यापलेला असून त्या प्रदेशातील सपाटीवर असलेला अतिशय मजबूत असा किल्ला म्हणून त्याची गणना होते.

(१६७ अ) ★ दक्षिणेमध्ये पहिल्याप्रथम सुरुंगाच्या दारूचा उपयोग या ठिकाणी केला गेला ही गोष्ट नमूद करण्यासारखी आहे. २२९

(१६७ ब) ★ या स्वारीमध्ये महमूद गावानबरोबर त्याचा मुलगा अलि मलिक-उत्-तुज्जार हा गेला होता. त्याने लढाईत मिळालेल्या यशाबद्दल काही ओळी रचल्या. त्या ओळी **बुरहाण** या ग्रंथात दिल्या आहेत.

(१६८) □ ज्यांनी दुष्काळाचा अनुभव घेतलेला नाही त्याला विषुववृत्तावरील प्रदेशांत बऱ्याच काळपर्यंत पडलेली अवर्षणे आणि नियमित पडणाऱ्या पर्जन्यवृष्टीतील खंड यामुळे जी भयंकर परिस्थिती उद्भवते त्याची कल्पना करता येणार नाही.

(१६९) □ बहमनी हे बिरुद धारण करणाऱ्या राजघराण्याचा उदय ज्या परिस्थितीत झाला ती परिस्थिती वाचकाने या ठिकाणी आठवावी.

(१६९ अ) ★ पहिल्या सुलतान महमद याने मसनद-इ-अली ही पदवी दौलताबादच्या सुभेदाराला दिली होती. यावेळी मात्र ही पदवी कोणत्याही प्रांताच्या सुभेदाराला दिली जात असावी असे दिसते. **बुरहाण.**

(१७०) □ या प्रदेशाला पूर्वकालात आलेली युरोपीयन मंडळी नरसिंगा असे म्हणत. कदाचित ह्या राजपुत्राच्या नावावरूनच त्या प्रदेशाला ते नाव पडले असावे.

(·७१) □ या ठिकाणी फरिश्त्याने किल्ल्याच्या नावाचा उल्लेख केलेला नाही.

(१७२) □ या वाक्यावरून आपल्याला असे दिसून येते की, मलिक हसन निजाम उल्मुल्क (एक दक्षिणी अधिकारी) हाही बरोबर गेला असावा. परन्तु संदर्भात असे स्पष्टीकरण दिले आहे की सैन्यामध्ये परदेशी सैनिक आणि दौलताबाद व जुन्नर येथील फौजांच्या तुकड्या होत्या. त्यावरून मलिक हसन हा निश्चितपणे या फौजेबरोबर गेला नव्हता.

(१७३) ★ '**मुस्लीम पोलिटिकल थॉट अँन्ड अॅडमिनिस्ट्रेशन**' या आपल्या पुस्तकात हरूनखान शेरवानी यांनी महमूद गावान याने केलेल्या सुधारणाबद्दल पुढील माहिती दिलेली आहे :

महमूदने राज्याची विभागणी ८ माफक आकाराच्या विभागात केली. जुन्या वऱ्हाडचे गावील आणि माहूर, जुन्या दौलताबाद प्रांताचे दौलताबाद आणि जुन्नर, जुन्या गुलबर्ग्याचे विजापूर आणि गुलबर्गा आणि नवीन भर पडलेल्या तेलंगणाचे

राजमहेंद्री आणि वरंगळ याप्रमाणे राज्याचे आठ प्रांत पाडण्यात आले. महमूद गावानने पूर्वीच्या प्रांतांचे आकार निम्म्याहून कमी केले. इतकेच नव्हे तर प्रत्येक प्रांतातील काही प्रदेश त्याने नव्या सुभेदारांच्या अमलाखालून काढून तो सुलतानाच्या प्रत्यक्ष अमलाखाली आणला. या प्रदेशाचा उल्लेख **खासा-इ-सुलतानी** असा करण्यात येऊ लागला.·अशा तऱ्हेने प्रांतिक **सुभेदार** अथवा सरंजामी **तरफदार** याच्यावर त्यांच्याच प्रांतात नियंत्रण ठेवण्याचा आपला हेतू महमूद गावानने सिद्धीस नेला.

यापूर्वी प्रत्येक तरफदाराची त्याच्या हाताखालील प्रांताच्या लष्करी कारभारावर अनियंत्रित सत्ता असे. त्याच्या मनाप्रमाणे तो आपल्या हाताखाली सैनिकांची भरती करू शकत असे. इतकेच नव्हे तर त्याला मिळालेल्या मनसबीच्या प्रमाणात सैनिकांची संख्या न ठेवता जी बचत होई ती तो आपल्या ताब्यात ठेवू शकत असे. अशा परिस्थितीत राज्यावर परचक्र आल्यास धोकादायक परिस्थिती निर्माण होण्याची शक्यता होती. महमूद गावानने लष्करी कारभारात आमूलाग्र सुधारणा घडवून आणल्या. त्याने असा नियम घालून दिला की, सबंध प्रांतात तरफदाराच्या प्रत्यक्ष अमलाखाली एकच किल्ला असावा व इतर किल्ल्यांवरील किल्लेदारांची नेमणूक ही मध्यवर्ती सरकारतर्फे व्हावी आणि त्या सत्तेलाच-ते जबाबदार राहावेत. मनसबदार हे त्यांना नेमून दिलेल्या सैनिकांच्या संख्येपेक्षा कमी सैनिक बाळगतात आणि त्यामुळे प्रांताच्या कारभारात अंदाधुंदी आणि गैरशिस्त माजते म्हणून महमूद गावानने असा नियम केला की, प्रत्येक मनसबदाराने आपल्या हाताखाली ठेवलेल्या प्रत्येक ५०० माणसांगणिक त्याला १ लक्ष होन देण्यात यावे. जर का नक्त रकमेऐवजी मनसबदाराला जहागीर देण्यात आली तर जहागिरीपासून जितके उत्पन्न कमी येईल त्याची भरपाई मध्यवर्ती सरकारने करावी. जर का एखाद्या मनसबदाराने अथवा जहागिरदाराने नेमून दिलेल्या सैनिकांच्या संख्येएवढी फौज बाळगली नाही तर त्या प्रमाणात त्याने आपल्या उत्पन्नाचा भाग सरकारी खजिन्यात आदा करावा. हा नियम करून त्याने प्रत्येक मनसबदाराला सरंजामी फौजेवरील खर्चाबाबत मध्यवर्ती सरकारशी जबाबदार धरले. या बाबतीत त्याने स्वतः धडा घालून दिला. खर्चवेच वजा जाता उरलेली रकम तो खजिन्यात जमा करी. स्वतःसाठी या रकमेतून तो एक छदामही खर्च करीत नसे. मुलकी आणि लष्करी सुधारणांव्यतिरिक्त महमूद गावानने शेतसाऱ्याच्या पद्धतीत आमूलाग्र सुधारणा घडवून आणली. त्याने जमिनीची पद्धतशीर मोजणी केली, खेडी आणि शहरे यांच्या सीमा निश्चित केल्या आणि शेतसाऱ्याबाबत संपूर्ण चौकशी करून त्याने तो निश्चित केला. थोडक्यात एकीकडे त्याने राज्याचे उत्पन्न निश्चित ठरविण्याबाबतची योजना आखली तर दुसरीकडे अमीरउमरावांच्या सत्तेवर बंधन घालून त्याने मध्यवर्ती सरकारचा वचक वाढविण्याचा प्रयत्न केला. (पाने २३७–२४१)

(१७४) □ एक होन म्हणजे अंदाजे साडेतीन रुपये. या अंदाजाप्रमाणे पाचशे घोडेस्वार बाळगण्यासाठी दिलेल्या जहागिरीचे उत्पन्न साडेतीन लाख रुपये

येईल. त्यामधून वसुली अधिकारी आणि मुलकी पोलीस दल यांच्यावरील दहा टक्के खर्च उणा केल्यास तीन लक्ष पंधरा हजार रुपये नक्त शिल्लक राहतात. हल्लीच्या दिवसात वर वर्णन केलेले घोडेस्वारांचे दल हिंदुस्थानात ब्रिटीश सैन्यामध्ये उभारण्यास त्याकरिता खर्चावयास लागणाऱ्या रकमेपेक्षा वरील रक्कम ५० टक्क्यांपेक्षाही जास्त आहे.

अशा तऱ्हेचा तौलनिक अभ्यास उपयोगी आणि माहितीपूर्ण ठरेल. सकृत्-दर्शनी पाहिले असता इतिहासकारांनी केलेल्या या विधानावर विश्वास ठेवावयाचा म्हटल्यास आपल्याला असे दिसून येईल की आजच्यापेक्षा त्यावेळी हिंदी सैन्यातील शिपायांना भरपूर पगार दिला जाई. जर आपण धातूंच्या हल्लीच्या आणि त्या काळांतील संबंधित किंमती विचारात घेतल्या तर वरील फरकाला फार मोठे स्वरूप देण्यात आले आहे असे आपणांस दिसून येईल.

१४१७ मध्ये दक्षिणेतील बहमनी राजे आणि १८२८ मधील दक्षिणेतील ब्रिटीश सरकार यांच्या हाताखाली स्वतःचे घोडे आणि शस्त्रे आणि त्याचप्रमाणे दाणा गोटाही स्वतःच पुरविणाऱ्या पाचशे घोडेस्वारांच्या तुकडीच्या पगाराचा तुलनात्मक तक्ता पुढे दिला आहे :

संज्ञा	१४१७ मधील बहमनी घोडदळाची एक तुकडी		१८२८ मधील ब्रिटीश घोडदळाची एक तुकडी		शेरा
	प्रत्येक हुद्देदाराला दरमहा	हुद्देदारांचा कुल पगार	प्रत्येक हुद्देदाराला दरमहा	हुद्देदारांचा कुल पगार	
सेनापती	२५००	२५००	१०००	१०००	ब्रिटीश
रिसालदार	८००	८००	५००	५००	सेनेमध्ये
पाच जमादार	२००	१०००	१००	५००	सेनापती
वीस दफादार	९०	१८००	६०	१२००	हा
हिशेबनीस अथवा					युरोपियन
पगार वाटणारा	१५०	१५०	५०	५०	असे
५०० शिपाई	४०	२००००	३०	१५०००	
		२६२५०		१८२५०	
		× १२ महिने		× १२ महिने	
		३१५०००		२१९०००	

(१७५) □ या आणि इतर प्रसंगी दक्षिणी आणि हबशी लोकांनी परकीयां-विरुद्ध एकजूट केलेली आपल्याला दिसून येते.

(१७६) □ या ठिकाणी केलेल्या कोटीचे भाषांतर करता येणे शक्य नाही. म्हातारपणी पांढऱ्या शुभ्र दाढीला लाल रंग देऊन प्रथम रंगवितात आणि नंतर नीळ लावून तिला काळी करतात.

(१७६ अ) * याबाबत **बुरहाण** (१२९) या ग्रंथात असे सांगितले आहे की, ख्वाजा महमूद गावान हा त्या दिवशी राजवाड्यात गेल्यास त्याचे अतिशय घोर परिणाम होतील असे भविष्य ज्योतिष्यानी वर्तविले होते. **हफ्त इक्लीम** (६०) या ग्रंथात असे दिले आहे की महमूद गावानच्या हाताखाली दहा हजार शिपाई होते. परंतु त्यांचा उपयोग करण्याचा विचारही त्याने मनात आणला नाही.

(१७७) □ या ठिकाणी पवित्र इतिहास ग्रंथात सांगितलेल्या सुप्रसिद्ध जोसेफच्या गोष्टीचा उल्लेख केलेला आहे.

(१७८) □ इंग्रजीमध्ये भाषांतर केलेल्या या पर्शियन शब्दातून वजिराच्या मृत्यूची म्हणजे **हिजरी** ८८६ ही तारीख निघते.

(१७८ अ) * महमूद गावानच्या मृत्युबद्दल सफवी याने आपल्या **जउल-लामी** (१०, १४४) या ग्रंथात **बुरहाण** आणि **फरिश्ता** यांच्यापेक्षा वेगळी हकीकत दिलेली आहे. ती अशी : महमूद गावान हा सुलतानाला लहानपणी उधळेपणा न करण्याबद्दल आणि नोकराचाकरांना पैसा आणि मरातब वाटण्याबाबत नेहमी छेडीत असे. सुलतान जेव्हा वयात आला तेव्हा त्याच्या वर्तनावर गावानने घातलेली बंधने त्याला आवडेनाशी झाली. आपल्या रक्षणकर्त्याला दूर करण्याचा मार्ग तो शोधू लागला. एकदा असे झाले की सुलतान हा सतरा दिवस नरसिंहाच्या प्रदेशात स्वारीवर होता. या संधीचा फायदा महमूद गावानच्या शत्रूंना त्याच्या चारित्र्यावर शिंतोडे उडविण्यासाठी मिळाला. त्यांनी सुलतानाच्या खास मर्जीतील काही वजीर ख्वाजाकडे पाठविले आणि त्यांच्याबरोबर सुलतानाचा पुढीलप्रमाणे निरोप दिला. तो असा : " मी आपल्यापासून बराच काळपर्यंत दूर राहिलो आहे. याबद्दल मला अतिशय खेद होत आहे. नरसिंहाच्या सैन्याकडून रात्रीच्यावेळी हल्ला होण्याची शक्यता असल्यामुळे त्याच्याविरुद्ध सर्व तऱ्हेचा बंदोबस्त करणे जरूर आहे हे मी आपल्याला मुद्दाम कळवू इच्छितो ". या खोट्या धोक्याच्या सूचनेवर महमूदने विश्वास ठेवला आणि ही सूचना खुद्द सुलतानाकडूनच आली आहे असे वाटून त्याने आपल्या हाताखालील सैन्याला सुसज्ज होण्याचा हुकूम दिला. यावर गावानच्या शत्रूंनी झपाट्याने सुलतानाकडे कूच केले आणि सुलतानाला सांगितले की, " महमूद गावान हा मिळेल त्या पहिल्या संधीला आपल्या छावणीवर हल्ला करण्याची तयारी करीत आहे. आमच्याबद्दल आपल्या मनात संशय आला असल्यास या तयारीची प्रत्यक्ष पाहणी करण्यास आपण कोणाला तरी पाठवावे. त्यानुसार पाठविलेल्या गुप्त हेराने ख्वाजाने चालविलेल्या तयारीची खबर दिली. त्यावेळी सुलतान दारू पिऊन धुंद झाला होता.

त्याने खाजाला आपल्या समक्ष येण्याचा हुकूम दिला. ज्यावेळी खाजा सुलताना समक्ष आला त्यावेळी त्याला त्याच्याविरुद्ध जे कपट कारस्थान केले गेले होते त्याची यत्किंचितही कल्पना नव्हती. खाजावर सुलतानाच्या एका गुलामाने तलवारीचा प्रहार केला आणि त्याचे प्राण जाईतोपर्यंत तो खाजावर प्रहार करीत राहिला. ही घटना ६ **सफर** ८८६ **हिजरी** या वर्षी घडली. आसदखान हाही त्याच दिवशी मारला गेला. ही बातमी जेव्हा मक्का येथे पोहोचली तेव्हा मी तिथे होतो. ज्याने ज्याने ती बातमी ऐकली त्याला अतिशय दुःख झाले. या वृत्तांतावरून आपल्याला असे म्हणता येईल की सफवी याला मक्का येथे जशी बातमी पोहोचली तशी त्याने ती दिली. या बातमीत जरी थोडेफार तथ्य असले तरी महमूद गावानला आपल्या विरुद्ध चाललेल्या कटाबद्दल यत्किंचितही माहिती नव्हती असे म्हणणे बुद्धीला पटत नाही. **बुरहाण** मध्ये या घटनेची तारीख ५ एप्रिल १४८१ अशी दिली आहे. सफवी ही तारीख ६ एप्रिल १४८१ अशी देतो.

(१७९) □ १७ व्या शतकाच्या अखेरीला औरंगजेबाने बिदर जिंकून घेतले. त्याने दूरवर पसरलेल्या या भव्य इमारतींचा उपयोग दोन कारणांसाठी करून घेतला. एक दारूगोळा साठविण्याचे कोठार म्हणून आणि दोन घोडदळातील सैनिकांच्या बराकी म्हणून. एकदा चुकून तेथील दारूचा स्फोट झाला. त्या स्फोटात या भव्य इमारतींचा बहुतेक भाग नष्ट झाला. आजूबाजूलाही या स्फोटाने भयंकर नुकसान घडवून आणले. तरीपण आजतागायत तेथील बऱ्याचशा इमारती ज्या उभ्या आहेत त्यावरून त्यांच्या भव्यतेची आणि कलाकुसरीच्या सुंदरतेची थोडीफार कल्पना येते. पूर्वी असलेल्या चौकाची रूपरेखा आणि अजूनही संपूर्ण स्थितीत असलेली काही दालने आपल्या दृष्टीस पडतात. अजूनही पूर्वीचा एक मनोरा आहे तसा उभा आहे. त्याची उंची १८० फुटांपेक्षा अधिक असून त्याच्यावर ठिकठिकाणी संगमरवराचे चौकोनी दगड बसविण्यात आले असून त्यावर कुराणातील वाक्ये पांढऱ्या अक्षरात कोरलेली आहेत. हे दगड तीन फूट लांब असून ते हिरव्यागार रंगाच्या आणि सोन्याने वेष्टिलेल्या पृष्ठभागावर बसविलेले आहेत. ते बघितल्यावर एकेकाळी ही कलाकृती केवढी भव्य असावी याची कल्पना प्रेक्षकाला येते. बिदर येथे भरभराटीस आलेल्या बहमनी आणि बरीद घराण्यांच्या वैभव संपन्नतेच्या अनेक सुंदर अवशेषांपैकी एक म्हणून बिदरमधील महाविद्यालयाचा उल्लेख करावा लागेल. सर्व प्रवाशांना आणि विशेषतः जे या इतिहासाच्या अभ्यासात रस घेतात त्यांना बिदरला भेट देण्यासाठी हे अवशेषच जीवन्त होऊन आले आहेत की काय असे वाटते.

(१८०) □ लारी म्हणजे दोन शिलींग किंमत असलेले चांदीचे नाणे.

(१८१) □ त्या काळी कवडी हे एक नाणे होते. ३० कवड्यांची किंमत एक पेनीएवढी होती.

(१८२) □ फराश म्हणजे छावणीतील सामानसुमानाचा अधिकारी.

(१८२ अ) □ महमदशहाच्या मृत्यूची तारीख **बुरहाण** (१३४) २७ मार्च १४८२ अशी देतो. महमदशहाने वीस वर्षे, आठ महिने आणि दोन दिवस राज्य केले असेही या ग्रंथात सांगितले आहे. **हफ्त इक्लीम** (६२) या ग्रंथात हा अवधी एकोणीस वर्षे आणि साडेचार महिने असा दिला आहे.

(१८३) ★ सुलतानाला आपला मृत्यू जवळ आला आहे असे वाटू लागले. त्याने राजपूत्र महमूद याची वारस म्हणून नियुक्ती केली. राज्यातील अमिर-उमरावां-कडून त्याने राजनिष्ठेच्या शपथा घेवविल्या. आपले दुःख विसरण्यासाठी तो व्यसना-सक्त बनला. २७ मार्च १४८२ रोजी वयाच्या २९ व्या वर्षी सुलतान मरण पावला. (Sewell and Aiyangar यांनी सुलतानाच्या मृत्यूची तारीख २१ मार्च ही दिली आहे–A Forgotten Empire, 102).

(१८४) ★ सुलतान महमूदशहा याच्या राज्यारोहणानंतर बहमनींच्या प्रमुख सरदारांमधील झालेल्या संघर्षाची हकीकत पुढे दिलेली आहे :-- बिदरमधील परिस्थिती अनिश्चित आहे आणि मध्यवर्ती सत्ता केव्हा कोसळून पडेल याचा नेम नाही असे पाहून ठिकठिकाणच्या प्रांतिक सुभेदारांनी या गोष्टीचा फायदा घेण्याचे ठरविले. प्रथम उठाव कासीम बरीद याने केला. सुलतानाने त्याच्याविरुद्ध दिलावर-खानास पाठविले. त्याच्यासमोर टिकाव न लागल्याने कासीम बरीद हा बालकोंड्या-कडे पळून गेला. त्याचा पाठलाग करीत असताना दिलावरखानास ठार मारले गेले. तेव्हा कासीम बरीद पाठीमागे फिरला आणि सरळ राजधानीवर चालून आला. तेथे आल्यावर त्याने वजिराचे अधिकार आणि दौलताबाद व बालाघाट हे प्रांत आपल्याला जहागिरी म्हणून देण्यास महमूदशहाला भाग पाडले, (**बदायुनी** ३, १२६). कासीम बरीदने राज्यकारभार आपल्या हाती घेण्याचा प्रयत्न केला परंतु त्याच्या विरुद्ध राज्यातील इतर सरदारांनी उठाव केला, आणि देवनी येथे कासीम बरीदच्या फौजांचा पाडाव केला. लढाई चाललेली असताना सुलतान घोड्यावरून खाली पडला. असे म्हणतात की त्याला इतर सरदारांनी मोठ्या सन्मानाने राजधानीत नेऊन सिंहासनावर बसविले. ही लढाई सुलतानाच्या मृत्युपूर्वी एक वर्ष झाली असे सय्यद अलाने केलेले विधान चूक आहे. कारण त्यापूर्वी अनेक वर्षे अगोदर कासीम बरीदचा मृत्यू झाला होता.

(१८५) ★ **बुरहाण** (१०९) आणि **मुंतखाब** (३, १०२) या ग्रंथांत सुलतान जेव्हा गादीवर आला तेव्हा त्याचे वय १५ वर्षांचे होते असे सांगितले आहे.

(१८५ अ) ★ निजाम-उद्दीन अहमद याने आपल्या **तबकाते अकबरशाही** या ग्रंथात (४३०) सुलतान महमूदशहा याचे नाव शहाबुद्दीन महमूदशहा बहमनी असे दिले आहे.

(१८६) □ माझे असे मत आहे की, फरिश्ता हा स्वतः पर्शियन असल्यामुळे त्याने या ठिकाणी वापरलेला गुलाम हा शब्द अतिशय इमानी चाकर असे दर्शवितो. पर्शियामध्ये संरक्षक दलातील शिपायांना **गुलाम-इ-शाही** असे बिरुद असते, आणि या दलात देशातील अतिशय नावाजलेल्या अमिरउमरावांच्या मुलांची भरती केली जात असे.

(१८७) □ या ठिकाणी दिलेले वर्णन अतिशय बहारदार आहे आणि ते आशियातील दरबारात हजर असलेल्या व्यक्तींच्या मनःचक्षुसमोर त्याकाळी घडलेल्या प्रसंगाचे उत्कृष्ट चित्रण उभे करते.

(१८८) □ परस्परांच्या हातात हात घालून चालणे हे उत्कृष्ट मैत्रीचा आणि परस्परांबद्दलच्या आदराच्या भावनेचा दाखला देते. या ठिकाणी युसुफसमोर दोन उद्दिष्टे होती. त्याने वजिराचा उजवा हात आपल्या डाव्या हातात घेऊन त्याच्याबद्दल आपल्या मनातील अतिशय स्नेहाची भावना दाखविली. परंतु त्याचवेळी आपला उजवा हात मोकळा ठेवून त्याने वजिराला आपल्याजवळील बाजूच्या शस्त्राचा उपयोग करता येणार नाही एवढी खबरदारी घेतली.

(१८९) □ सुलतानाच्या अज्ञानपणात राजप्रतिनिधीच्या अधिकारासारखेच अधिकार असलेला एक हुद्दा.

(१९०) □ याचा अर्थ असा की राज्यातील अर्धी सत्ता निजाम उल्मुल्क बह्री याच्या आश्रयाखाली असलेल्या हबशी आणि दक्षिणी यांच्या हातात होती आणि अर्धी सत्ता युसुफ आदिलखानाच्या आश्रयाखाली असलेल्या परदेशी मुसलमानांच्या हातात होती.

(१९१) □ आदिलखान दक्कनी हा वरंगळचा उप-सुभेदार होता. हा आदिलखान म्हणजे विजापूरचा सुभेदार, खाजा महमूद गावान याचा मित्र आणि परदेशी मुसलमानांचा पुढारी युसुफ आदिलखान-तुर्क हा नव्हे.

(१९२) □ शहरांतील पोलीस दलाचा प्रमुख.

(१९३) □ शरीररक्षक दलाचा सेनापती.

(१९४) □ याला फख्र-उल्मुल्क अशी ही पदवी होती.

(१९५) □ इंदापूर हे अशा ठिकाणी वसलेले होते की, परंडा आणि सोलापूरपासून खाजा जहान दक्कनीच्या सैन्याबरोबर मिलाफ होण्याला सहज अटकाव झाला असता. त्याचप्रमाणे जुन्नरहून मलीक अहमद चेऊल येथे पोहोचताच चेऊलच्या मदतीसाठी दक्षिण कोकणात पार घाटातून सैन्य उतरविणे शक्य झाले असते.

(१९६) □ खाजा महमूद गावान याने प्रत्यक्षात अमलात आणलेल्या नवीन नियमानुसार प्रांतामधील ज्या किल्ल्यांवर शिबंदीची भरती ही दरबारातून पाठविण्यात

आलेल्या सैनिकांमधून होत असे त्या किल्ल्यांवर प्रांताचे तरफदार अथवा सुभेदार यांचा ताबा चालत नसे, ही गोष्ट या ठिकाणी नमूद करणे जरूरीचे आहे.

(१९७) * बहमनींचा वजीर महमूद गावान खाजा जहान हा इराणच्या गिलान प्रांताचा रहिवासी होता. त्याने आपल्या देशबांधवांना आपल्या हाताखाली अधिकारांच्या जागा दिल्या. बहादूर गिलानी हा महमूद गावानचा देशबांधव. किश्वरखानाचा उल्लेख यापुढील हकीकतीत अगर इतरत्र कोठेही येत नाही परन्तु त्याच्या किश्वरखान खाजा जहानी या नावावरून तो महमूद गावानच्या आश्रितांपैकी असावा असे दिसते. कोकण प्रांत आणि खलफ हसन मलीक उत्-तुज्जार याच्या ताब्यात असलेल्या प्रदेशावर तो सुभेदारीच्या अधिकारावर असावा असे मानण्यास जागा आहे. त्याच्यानंतर सुभेदारीच्या जागेवर बहादूर गिलानी याची नेमणूक झाली. महमूद गावानचा खून झाल्याचे त्याच्या कानावर पडले तेव्हा त्याने बंड केले. (Bailey, History of Gujarat, 217–219) गुजराथबरोबर त्याचे वैमनस्य आले नसते तर कदाचित् त्याला स्वतंत्र घराण्याची स्थापना करता आली असती. तरी सुद्धा त्याने सर्व कोकण प्रांत आणि दक्षिणेतील काही जिल्हे व किल्ले यावर १३ वर्षे आबादीत सत्ता गाजविली.

(१९८) ▫ सुलतान कुली ऊर्फ कुतुब उल्मुल्क यानेच गोवळकोंड्याच्या कुतुबशाही घराण्याची स्थापना केली.

(१९९) ▫ हे शहर कोणते याचा नक्की ठावठिकाणा लावता येत नाही.

(१९९ अ) ★ **तबकाते** (४३४) या ग्रंथात बहादूर गिलानीकडून पाठविण्यात आलेल्या वकिलाचे नाव देण्यात आले आहे. त्याचप्रमाणे राजपुत्राचा जन्म मिरज किल्ल्याच्या तटबंदीबाहेर झाला असेही सांगण्यात आले आहे.

(२००) ▫ पगारासाठी दरबारावर अवलंबून असलेल्या फौजेवर अधिकार चालविणारे लष्करी अधिकारी.

(२०१) ▫ हे गाव अक्कलकोटजवळ आहे.

(२०२) ▫ या मोहिमेत घडलेल्या प्रसंगांची सविस्तर हकीकत विजापूरच्या सुलतानांच्या इतिहासात दिलेली आहे.

(२०३) ▫ या घडामोडी चालू असताना शहा इस्माईल सफवी याजकडून एक वकील आला. शहा इस्माईल सफवी याच्याकडून आलेल्या वकिलाचे नाव मिर्जा इब्राहीमखान असे होते. **तबकाते अकबरी** या ग्रंथात हे नाव यादगार बेगकीजलबाश असे दिले आहे. इब्राहीमखानाने पूर्वी गुजराथचा सुलतान दुसरा मुजफ्फर याला भेट दिली होती. त्याने इब्राहीमखानाचा अतिशय मानमरातब ठेवला. परन्तु तेथे माळव्याचा शहाजादा सुलतान महमद याने त्याचा अतिशय अपमान केला. (Bailey, Gujarat 244–247) बहमनी सुलतानाकडून तो नंतर सुलतान

इस्माईल आदिलशहा याच्या दरबारात गेला. त्याने इब्राहीमखानाचा मान-सन्मान केला.

(२०४) * सुलतानाच्या विजयनगरवरील मोहिमेची हकीकत पुढीलप्रमाणे आहे : बहमनींच्या राज्यातील अंदाधुंदी बघितल्यानंतर विजयनगरचा राजा सालुव नरसिंह याने या परिस्थितीचा फायदा घेण्याचे ठरविले. सालुव नरसिंहाने इ. स. १४८५ मध्ये विजयनगरचा राजा विरुपाक्ष तिसरा याला गादीवरून काढून गादी स्वतः बळकाविली होती. नरसिंहाने आपला सेनापती ईश्वरनायक आणि त्याचा मुलगा नरसा नायक यांना बहमनींवर चालून जाण्याची आज्ञा केली. त्याप्रमाणे त्या दोघांनी कंदुकुर येथे बहमनींच्या छावणीवर हल्ला करून त्यांचा संपूर्ण पराभव केला. तेथून त्यांनी ओरिसाच्या मुलखावर चढाई केली. बहमनींकडून त्यांना कोणताही प्रतिकार झाला नाही. (Aiyangar, **Sources of Vijaynagar History**, 9, 88 and 106.) विजयनगरचा हा विजय अल्प मुदतीचा ठरला. कारण ओरिसाचा राया पुरुषोत्तम याने तिसऱ्या महमदशहाच्या मृत्यूनंतर ६ वर्षांच्या आत गोदावरी-कृष्णा दुआबात आपला कब्जा केला, आणि बहमनींची कोंदाबिंदूपर्यंत हकालपट्टी केली. ओरिसा आणि विजय-नगर या राज्यांमध्ये त्यानंतर संघर्षाचे अनेक प्रसंग आले. (Banerji 315, 316)

इ. स. १४९८ मध्ये कुतुब उल्मुल्क याची तेलंगणचा सुभेदार म्हणून नेमणूक झाली. त्याने बहमनींचे वर्चस्व पुन्हा प्रस्थापित करण्याचा प्रयत्न केला. इ. स. १५०४ मध्ये शीतबखान नावाच्या स्थानिक अधिकाऱ्याने वरंगळ जिंकून घेतले आणि ओरिसाचा राजा रामचंद्र याजबरोबर मैत्री केली. तेव्हा कुतुब उल्मुल्क याने वरंगळवर चाल करून ओरिसाचा राजा आणि शीतबखान याच्या संयुक्त फौजांचा पराभव केला. ओरिसाच्या राजाने या वेळी गोदावरी नदी ही बहमनी आणि ओरिसा या राज्यांमधील सरहद्द मानण्याचे कबूल केले इ. स. १५०३ मध्ये सुलतानाने विजयनगरच्या ताब्यातील रायचूर आणि मुद्गल जिंकून घेण्यासाठी ५ हजार स्वार आणि ७० हजार पायदळ घेऊन त्या दिशेने चाल केली. सुलतानाला अकरी येथे कुतुब उल्मुल्क आणि अंकोर येथे युसूफ आदिल हे दोघेजण येऊन मिळाले. ऐनउल्मुल्क हा कऱ्हाड आणि कोल्हापूरच्या बाजूने विजयनगरकडे निघाला. याचा परिणाम होऊन विजयनगरचा राजा शरण आला आणि थकलेली खंडणी त्याने दिली. रायचूर आणि मुद्गल यांचा ताबा युसुफ आदिलकडे सोपविण्यात आला. इ. स. १५०९ कृष्णदेवराय हा विजय-नगरच्या गादीवर आला. त्याने आक्रमक धोरण स्वीकारून युसुफ आदिलचा मुलगा इस्माईल याच्या ताब्यातून रायचूर आणि मुद्गल ही दोन शहरे जिंकून घेतली. इ. स. १५१४ मध्ये त्याने ओरिसाच्या राजाकडून उदयगिरी आणि २३ जून १५१५ रोजी कोन्दाबिंदू ही शहरे जिंकून घेतली. त्यानंतर त्याने वेणुकोन्डा, अमरावती, राजमहेन्द्री, कोंडापल्ली आणि नालगोंडा यावर कब्जा केला. याप्रमाणे त्याने दक्षिण हिंदुस्तानच्या पूर्व किनाऱ्यावरील बहमनी आणि ओरिसा याचा अंमल उठवून लावला. इ. स.

१५१६ मध्ये ओरिसाच्या राजाने कृष्णदेवरायाबरोबर तह केला. या कृष्ण देवरायाने खुद्द बिदरवर हल्ला करून ते शहर उद्ध्वस्त केले अशी एक आख्यायिका आहे. (Dr. Shrinivasachar, **History of Warangal in Hyderabad Arch. Report,** 1934-1935, 33)

(२०५) * बहमनी सुलतान आणि त्यामधून निर्माण झालेल्या ५ शाखा यांचे आणि विजयनगरचे सतत संघर्ष होत राहिले. विजयनगरच्या राज्याची राजकीय, आर्थिक आणि सामाजिक परिस्थिती याबद्दलची माहिती करून घेणे हे दक्षिणेचा मध्ययुगीन कालातील इतिहास समजावून घेण्याच्या दृष्टीने अतिशय महत्त्वाचे आहे. विजयनगर राज्याची स्थापना ही संगमाच्या ५ मुलानी केली असे इतिहासकार सिवेल यांचे म्हणणे आहे. तर हेरास यांच्या मते विजयनगरची राजधानी अनागोंदी हिची स्थापना होयसळ राजा वीर बल्लाळ तिसरा याने केली. विजयनगरचे पहिले घराणे संगमाच्या नावाने ओळखले जाते. हरीहर पहिला आणि बुक्क पहिला यांनी आपल्या-कडे संपूर्ण सार्वभौमत्वाचे पद घेतले नाही. परंतु त्यांच्यामागून गादीवर आलेल्या दुसऱ्या हरीहराने मात्र आपल्याला महाराजाधिराज अशी पदवी घेतली. या हरीहराचा मुलगा बुक्क दुसरा याने बहमनी राज्याच्या उत्तर सीमेवर हल्ला केला. याच्या कार-किर्दीत विजयनगरच्या राज्याची खूपच वृद्धी झाली. त्याच्यामागून इ. स. १४०६ मध्ये देवराय पहिला हा गादीवर आला. बहमनींबरोबर झालेल्या लढायांत त्याला बऱ्याच वेळा पराजय पत्करावा लागला. हा १४२२ मध्ये मरण पावला. त्याच्यानंतर त्याचा नातू देवराय दुसरा म्हणून गादीवर आला. बहमनींबरोबर झालेल्या युद्धात जरी त्याला म्हणण्यासारखे यश आले नाही तरी त्याने राज्यकारभारात सुधारणा केली. आपल्या चाकरीत त्याने मुसलमानांचा समावेश करून राज्याच्या व्यापाराची व्यवस्था लक्ष्मण नावाच्या अधिकाऱ्याकडे सोपविली. देवराय १४४६ मध्ये मरण पावला. त्यानंतर मल्लिकार्जुन हा गादीवर आला. त्याने बहमनी सुलतान आणि ओरिसाचा राजा यांचे झालेले हल्ले परतवून लावले. याचा मृत्यू १४६५ मध्ये झाला. त्याच्यानंतर गादीवर आलेला विरुपाक्ष दुसरा हा अकार्यक्षम ठरला. बहमनी आणि ओरिसा या राज्यांनी विजयनगरचा बराच प्रदेश जिंकून घेतला. विरुपाक्षाला चंद्रगिरीचा मुख्य नरसिंह साळुव याने इ. स. १४८६ मध्ये पदच्युत केले. त्याने विजयनगरचा बराचसा प्रदेश परत जिंकून घेतला. याचे बहुतेक श्रेय साळुवाचा सेनापती नरसा नायक याच्याकडे जाते. इ. स. १५०५ साली नरसा नायकाचा मुलगा वीर नरसिंह याने साळुव राजाला पदच्युत करून आपण गादी बळकाविली. याच्यानंतर त्याचा मुलगा कृष्णदेवराय हा गादीवर आला. विजयनगरच्या गादीवर आलेल्या राजांत कृष्णदेवरायाचे स्थान फार मोठे आहे. याच्या कारकिर्दीत विजय-नगर राज्याची वाढ झाली इतकेच नव्हे तर सर्वांगीण प्रगतीही झाली. त्याची शेवटची मोहीम इ. स. १५२० मध्ये इस्माईल आदिलशहाविरुद्ध झाली. रायचूर येथे

त्याने मोठा विजय मिळविला. कृष्णदेवराय १५३० मध्ये मरण पावला. त्याच्यानंतर त्याचा सावत्रभाऊ अच्युतराय हा गादीवर आला. याच्या कारकिर्दीत राज्यातील अधिकार त्याच्या दोन मेव्हण्यांनी बळकाविले. त्यांच्या विरुद्ध राज्यातील सुभेदारांनी राम, तिरूमल आणि वेंकट या आरविडू घराण्यातील तिघा भावांच्या नेतृत्वाखाली बंड केले. राज्यामध्ये अंदाधुंदी निर्माण झाली. अच्युतरायानंतर वेंकटाद्री गादीवर आला. त्याची कारकीर्द जेमतेम सहा महिने टिकली आणि अच्युतरायाचा पुतण्या सदाशिवराय हा गादीवर आला. प्रत्यक्षात कारभार मात्र वर उल्लेखिलेल्या रामरायाकडेच होता. रामरायाचे धोरण दक्षिणेतील शाह्यांच्या भांडणात हस्तक्षेप करण्याचे होते. त्याचा इतिहास आणि तालिकोटच्या लढाईत या धोरणाची झालेली परिणती याची हकीकत वर आलेली आहेच. तालिकोटच्या पराभवानंतर विजयनगरचे दक्षिणेच्या राजकारणातील महत्त्वाचे स्थान नाहीसे झाले.

विजयनगरचे वैभव :

१५ व्या आणि १६ व्या शतकात अनेक परदेशी प्रवासी हिंदुस्थानात आले. त्यांनी विजयनगरचे अतिशय उत्तम वर्णन लिहून ठेवले आहे. इ. स. १४२० मध्ये निकोलाय कोन्टी या इटालियन प्रवाशाने विजयनगरला भेट दिली. तो म्हणतो विजयनगर शहराचा घेर ६० मैल आहे. शहरात ९० हजार शस्त्रधारी सैनिक आहेत. हिन्दुस्थानातल्या इतर कोणत्याही राजांपेक्षा विजयनगरचा राजा सामर्थ्यवान आहे. इ. स. १४४२–४३ मध्ये अब्दुर रज्जाक हा विजयनगर येथे आला. तो म्हणतो विजयनगरचे राज्य लोकांनी गजबजलेले आहे. राजाच्या खजिन्यात दालनापाठीमागे दालने असून ती सोन्याने गच्च भरलेली आहेत. राज्यातील सर्व नागरिक, गरीब आणि श्रीमंत, हे अंगाखांद्यावर सोन्याचे आणि हिऱ्याचे अलंकार घालतात. पाइस हा पोर्तुगीज प्रवासी म्हणतो विजयनगरच्या राजाची संपत्ती अफाट असून त्याच्याजवळ असंख्यात शिपाई आणि हत्ती आहेत. विजयनगर शहरात सर्व देशातील लोक असून शहरामध्ये सर्व वस्तूंची सुबत्ता आहे.

वरील वर्णनावरून विजयनगरच्या भरभराटीची कल्पना येते. शेती हा राज्यातील लोकांचा प्रमुख धंदा होता. त्याशिवाय इतर अनेक उद्योगधंदे होते. कारागीर आणि व्यापारी यांच्या संघटना असून राज्याच्या आर्थिक जीवनात त्यांचा मोठा भाग होता. व्यापाराला विजयनगर राज्यात अतिशय मोठे स्थान होते. अब्दुर रज्जाक म्हणतो विजयनगरच्या राज्यात एकंदर ३०० बंदरे होती. ब्रह्मदेश, चीन, अरबस्थान, पर्शिया, पोर्तुगाल वगैरे देशांशी या बंदरातून व्यापार चाले. कापड, तांदूळ, लोखंड, साखर आणि मसाल्याचे पदार्थ यांची निर्यात होई. तर हत्ती, घोडे, मोती, तांबे, पारा, वेलवेट वगैरे वस्तूंची आयात होई. विजयनगर राज्याची नाणी सोने, तांबे आणि रुपे या धातूंपासून पाडीत. नाण्यांवर देवता आणि प्राणी यांची चित्रे कोरलेली असत. किंमतीचे प्रमाण अतिशय कमी असे.

विजयनगर राज्यात स्त्रियांचे स्थान अतिशय मानाचे होते. देशाच्या राजकीय आणि सामाजिक जीवनात त्या भाग घेत असत. स्त्रियांना सर्व प्रकारच्या कलांचे शिक्षण दिले जाई. बहुपत्नीकत्त्वाची प्रथा राज्यात रूढ होती. पती मृत झाल्यानंतर स्त्रिया सती जात. देशाच्या सामाजिक आणि धार्मिक जीवनात ब्राह्मणांचे स्थान महत्त्वाचे होते.

सांस्कृतिक आणि कलात्मक जीवनातही विजयनगरचे स्थान अग्रगण्य होते. विजयनगरचे राजे संस्कृत, तेलगु, तामीळ आणि कन्नड या भाषांचे आश्रयदाते होते. त्यांच्या आश्रयाखाली अतिशय उच्च प्रतीचे असे साहित्य निर्माण झाले. विजयनगरचा राजा कृष्णदेवराय हा स्वतः उत्तम साहित्यिक होता. त्याने तेलगु भाषेत **अमुक्त मूल्यदा** नावाचा उत्कृष्ट ग्रंथ लिहिला. त्याचा राजकवि पेदण्णा याचे तेलगु लेखकांमध्ये अतिशय मोठे स्थान आहे. स्थापत्यशास्त्रामध्ये विजयनगरची प्रगती वाखाणण्यासारखी होती. विजयनगर शहराचे अवशेष पाहिल्यानंतर विजयनगरने स्वतःची अशी विशिष्ट स्थापत्य परंपरा निर्माण केली असे म्हटले तर त्यात काहीच वावगे होणार नाही. याचे उत्कृष्ट उदाहरण म्हणजे सुप्रसिद्ध हजार आणि विठ्ठलस्वामी या देवळांचे देता येईल. चित्रकला आणि गायनकला यांनीही विजयनगर राज्यात मानाचे स्थान मिळविले.

विजयनगर राज्यात राज्यकारभाराचे स्वरूप मध्यवर्ती आणि केन्द्रशासीत असे होते. विजयनगरच्या राजाजवळ नेहमी खडे सैन्य तयार असे. काही लेखकांनी विजयनगर राज्यातील कारभाराचा उल्लेख लष्करी राजवट असा केलेला आहे तो मात्र चुकीचा आहे. राजाची सत्ता मुलकी आणि कायदेविषयक बाबीत अनियंत्रित असे. परंतु या सत्तेचा राजाकडून कधीही दुरुपयोग केला जात नसे. कृष्णदेवरायाच्या **अमुक्त मूल्यदा** या ग्रंथात राजाच्या कर्तव्याचे उत्तम तऱ्हेने वर्णन केलेले आहे. राजानी धर्माकडे लक्ष ठेवून राज्य करावे असे तो म्हणतो. राजाला मदत करण्यासाठी एक मंत्रिमंडळ असे. त्या शिवाय वेगवेगळ्या खात्यांवर वेगवेगळ्या अधिकाऱ्यांच्या नेमणुका केल्या जात. राज्याची विभागणी प्रांतांमध्ये झालेली असून प्रांतावर प्रांताधिकाऱ्याची नेमणूक होई. विजयनगर राज्याचे असे ६ प्रांत होते. प्रांताधिकारी हे मुल्की, लष्करी आणि कायदेविषयक बाबीत मुखत्यार असत. विजयनगर राज्यात स्थानिक संस्थांचा राज्यकारभार खेडे हे घटक धरून केला जात असे. राज्याचा खेड्याच्या राज्यकारभारावरील संपर्क **महानायकाचार्य** या अधिकाऱ्यामार्फत ठेवला जाई. जमिनीपासून येणारा शेतसारा ही राज्याची उत्पन्नाची मुख्य बाब असे. जमिनीच्या साऱ्याची आकारणी जमिनीच्या कसाप्रमाणे ठरविली जाई. शेतसाऱ्याशिवाय जनतेवर इतर अनेक कर लादले जात. राजाशिवाय न्यायदानासाठी इतर अनेक अधिकाऱ्यांच्या नेमणुका केल्या जात. अपराधाबद्दल गुन्हेगारांना अतिशय कडक शासन केले जाई. विजयनगरच्या सैन्याची शिस्त अतिशय उत्कृष्ट असे.

मुख्य सेनानीला **दंडनायक** असे म्हणत. सैन्यामध्ये पायदळ, घोडदळ, हत्ती, उंट आणि तोफखाना असे विभाग असत. जरूर लागेल तेव्हा मध्यवर्ती सेनादलाला मांडलिक आणि प्रांतिक सुभेदार यांच्या सैन्याची मदत होई. वरील वर्णनावरून विजयनगर राज्यामधील एकंदर परिस्थितीची आपल्याला कल्पना येते.

(२०६)★ बहमनीकालीन राज्यव्यवस्था पुढीलप्रमाणे होती : बहमनींच्या अमलाखाली महाराष्ट्र हा राजकीय आणि भौगोलिक दृष्ट्या एक स्वतंत्र घटक बनला. बहमनींच्या नव्या राज्यव्यवस्थेचे दूरगामी परिणाम महाराष्ट्राच्या राजकीय आणि सामाजिक जीवनावर झाले. राज्ययंत्रणेच्या बाबतीत बहमनींनी दिल्लीच्या सुलतानांचाच वारसा पुढे चालू ठेवला. राज्यकारभार चालविणे सोयीचे जावे म्हणून त्यांनी राज्य-हितदक्ष अशा अधिकाऱ्यांच्या नेमणुका केल्या. राज्याचा प्रमुख हा सुलतान असून त्याच्या मदतीसाठी दिल्लीच्या सुलतानासारखेच मंत्रिमंडळ असे. बहमनी राज्याची पुनर्रचना करण्याची जरुरी दुसरा बहमनी सुलतान महमदशहा (पहिला) याला भासली. त्याने आपला वजीर मलीक सैफुद्दिन घोरी याच्या सल्ल्यावरून राज्याची विभागणी दौलताबाद, वऱ्हाड, बिदर आणि गुलबर्गा या चार प्रांतात केली. यापैकी दौलताबाद, वऱ्हाड आणि गुलबर्गा या प्रांतात महाराष्ट्राचा बहुतेक भाग सामावलेला होता. या प्रांतांच्या सुभेदारांना अनुक्रमे **मसनद-इ-अली, मजलीस-इ-अली, आजम-इ-हुमायून** आणि **मलीक नायब** अशा पदव्या होत्या.

ही प्रांतिक राज्यव्यवस्था जवळजवळ शंभर वर्षे टिकली. राज्याची पुनर्रचना करण्याचा प्रश्न महमूद गावानने शमसुद्दीन महमद (तिसरा) यांच्या कारकिर्दीत हाती घेतला. शंभर वर्षांत बहमनींच्या प्रदेशात जी वाढ झाली होती त्यामुळे प्रांताचा आकार उत्तम राज्यव्यवस्थेच्या दृष्टीने अवास्तव होता. राज्याची पुनर्घटना करण्याची जरुरी महमूद गावानला आणखी एका कारणास्तव वाटली. प्रांतिक सुभेदारांच्या ताब्यात फार मोठा मुलूख आल्यामुळे त्यांची सत्ता आणि सामुग्री यात अमाप वाढ झाली होती. त्यामुळे प्रांतिक अधिकाऱ्यांची मजल केन्द्रीय सत्तेबरोबर फटकून वागण्यापर्यंत गेला. यामधील धोका महमूद गावानने ओळखला आणि प्रांतिक सुभेदारांची सत्ता कमी करण्यासाठी राज्यकारभारामध्ये आमूलाग्र सुधारणा करण्याचे त्याने ठरविले. राज्याच्या पूर्वीच्या चार प्रांतांऐवजी त्याने आता राज्याची आठ प्रांतांत विभागणी केली. सुभेदारांवर वचक राहण्यासाठी प्रत्येक प्रांतातला काही भाग त्याने **खास-इ-सुलतानी** म्हणून सुलतानाच्या खाजगीकडे तोडून दिला. याबरोबरच त्याने राज्याच्या लष्करी संघटनेत आमूलाग्र बदल घडवून आणले. पूर्वी प्रांतातल्या प्रत्येक किल्ल्यावर सुभेदार हा किल्लेदाराची नेमणूक करीत असे. महमूद गावानने प्रांतातील एक किल्ला सोडून बाकी सर्व किल्ल्यांवर किल्लेदारांच्या नेमणुका केन्द्रीय सरकारकडून केल्या जाव्या असे ठरविले. प्रांतिक सुभेदार त्यांना ठरवून दिल्याप्रमाणे सैनिकांची संख्या पुरी करीत नसत. नवीन सुधारणाखाली सैनिकांच्या

संख्येनुसार सुभेदाराला रोख रक्कम देण्यात यावी असे ठरले. या सुधारणांचा प्रभाव फारसा पडला नाही कारण महमूद गावानच्या विरुद्ध कारस्थाने होऊन त्यात त्याचा खून झाला. बहमनी राज्याची अखेर काय झाली याचा इतिहास सर्वश्रुत आहेच.

बहमनी सुलतानानी जहागिरी देण्याच्या पद्धतीचा अवलंब केलेला होता. परंतु जहागिरीदाखल सर्रास जमीन देण्याचे धोरण मात्र त्यांनी स्वीकारले नाही. जहागिरीची मुदत सुलतानाच्या मर्जीवरती अवलंबून असे. जहागीर एकाकडून काढून दुसऱ्याकडे सुलतान सोपवू शकत असे. या जहागिरी वंशपरंपरागत स्वरूपाच्या नव्हत्या. त्यांचे स्वरूप निव्वळ लष्करी होते. जहागिरदाराची भूमिका दुहेरी होती. एकाच वेळी तो सुलतानाच्या दरबाराचा सदस्य असे आणि त्याचप्रमाणे स्थानिक कारभाराचा तो प्रमुखही असे. दरबाराचा सदस्य म्हणून तो मंत्रिमंडळाला जबाबदार राही. परंतु स्थानिक कारभाराबाबत मात्र त्याच्या हाती भरपूर सत्ता असे. बहमनींनी जहागिरीच्या ऐवजी प्रत्यक्षात मात्र **मोकासा** देण्याच्या पद्धतीलाच जास्त प्राधान्य दिले. मोकासादाराची जबाबदारी सरकारच्या वतीने महसुलाची जबाबदारी बघण्याची असे. जहागिरदाराप्रमाणेच मोकासदाराची भूमिकाही दुहेरी असे.

बहमनींची लष्करी संघटना ही दिल्ली सुलतानांच्या लष्करी संघटनेसारखीच होती. या संघटनेत बदल करण्याची जरुरी बहमनींना वाटली नाही. बहमनींनी आपल्या सैन्याचा विकास परिस्थितीनुरूप होऊ दिला आणि युद्धाचे बदलते तंत्र आपल्या लष्करी दलात सामावून घेतले. युद्धकलेत आता एका नवीन प्रभावी शस्त्राचा अंतर्भाव झाला होता. हे शस्त्र म्हणजे तोफखाना. तोफांचा उपयोग अदोनीच्या वेढ्यात इ. स. १३६६ मध्ये झाल्याचे उल्लेख आहेत. या नवीन शस्त्रामुळे सारे युद्धतंत्रच बदलून गेले. डोंगरी किल्ले बांधण्यात येऊ लागले आणि शहराभोवती मजबूत भिंती बांधण्यात आल्या. बहमनींना सैनिकांचा तुटवडा कधीच पडला नाही. बहमनींनी त्यांच्या अस्तित्वाच्या कालात ज्या युद्धात भाग घेतला त्यावरून त्यांच्या सैन्याची संख्या १ लाखाच्या आसपास असावी. या संबंधात १५ व्या शतकाच्या मध्यात हिंदुस्तानात आलेला इटालीयन प्रवासी निकोलाय कोन्टी याने मोठे उद्बोधक विवेचन केले आहे. बहमनींचे राज्य दक्षिणेच्या पश्चिम किनाऱ्यावर पसरले असल्याचे तो सांगतो. त्यांचे नौदल सामर्थ्यशाली असून बहमनींच्या राज्यातील गोद्यांमध्ये बांधली जाणारी गलबते ही इटलीमध्ये बांधल्या जाणाऱ्या गलबतांपेक्षा मोठी होती असे तो म्हणतो. युद्धशास्त्राचे वर्णन करताना तो म्हणतो की, सैनिक तलवारी, भाले, धनुष्यबाण आणि ढाली या शस्त्रांचा उपयोग करीत. त्याचप्रमाणे दारुगोळ्यांचा भडिमार करणारी यंत्रे आणि तोफा यांचाही उपयोग केला जाई.

बहमनी कालीन राजकीय परिस्थिती काय होती याबद्दलची चर्चा याठिकाणी अप्रस्तुत होणार नाही. बहमनी राज्याची स्थापना आणि माळवा, खानदेश आणि गुजराथ ही निर्माण झालेली नवी राज्ये यामुळे दक्षिणेचा उत्तरभारताबरोबरील संबंध

पूर्णपणे तुटला. ही परिस्थिती १६ व्या शतकाच्या अखेरीला मोगल दक्षिणेकडे येईतोपर्यंत कायम राहिली. या दरम्यानच्या काळात दक्षिणेमध्ये ज्याला दक्षिणेचे म्हणता येईल असे राजकीय आणि सांस्कृतिक वातावरण निर्माण झाले. बहमनींची सत्ता स्थिर झाल्यावर इराण, इराक आणि अरबस्तान या देशातून अनेक परदेशी मुसलमान दक्षिण भारतात आले. त्यामध्ये साधुसंत, विद्वान, कवी आणि व्यापारी यांचा समावेश होता. या परकीयांना **गरीब-उद्द-दियार** आणि **अफकी** या नावाने ओळखित तर उत्तरेकडून दक्षिणेत स्थायिक झालेल्यांना दक्षिणी असे संबोधित. बहमनींच्या कारकिर्दीत ज्या राजकीय संस्थांचा उगम आणि सांस्कृतिक विकास झाला त्यावर या दोन्ही पक्षातील वैमनस्याची छाप पडलेली आपल्याला दिसून येईल. परदेशी मुसलमानांनी आपल्या विद्वतेने विशेषतः महमूदशहा बहमनी दुसरा याची कारकीर्द गाजविली. महमूदशहा हा स्वतः विद्वान असून त्याला पर्शियन आणि अरबी या भाषा येत होत्या. त्याने मिर फजलुल्लाईजू आणि ख्वाजा शमसुद्दीन हाफीज या विद्वान परदेशी मुसलमानांना हिंदुस्तानात बोलाविले. गुलबर्गा, बिदर, कंधार, एलिचपूर, दौलताबाद, जुन्नर, चेउल, दाभोळ वगैरे लहानमोठ्या शहरात त्याने शिक्षणाची केन्द्रे उघडली. या ठिकाणी हे नमूद करण्यासारखे आहे की बहमनींच्या पहिल्या पन्नास वर्षांच्या कारकिर्दीत परदेशी आणि दक्षिणी यांच्यामधील स्पर्धेचे स्वरूप हे राज्याच्या सुस्थितीला पोषक असे होते. त्याचे श्रेय बहमनींचे जवळजवळ ५० वर्षे ज्याने राज्य चालविले त्या मलीक सैफुद्दिन घोरी या वजिराला द्यावे लागेल. वजिराचा इ. स. १३९७ मध्ये मृत्यू झाल्यावर ही स्पर्धा विकोपाला गेली, आणि गादीवर आलेला सुलतान फिरोजशहा याने परदेशी मुसलमानांच्या अमर्याद अधिकारावर बंधन घालण्याचे ठरविले. त्यासाठी त्याने हिंदूंना राज्यकारभारात अधिकाधिक स्थान देण्याचा आ'ण शिया धर्माला उत्तेजन देण्याचा उपक्रम सुरू केला. फिरोजशहाच्या मृत्यूनंतर गादीवर आलेल्या अहमदशहाने त्याच्या विरुद्ध धोरण स्वीकारले. त्याने मुख्य वजिराच्या जागी खलफ हसन बसरी या परदेशी मुसलमानाची नेमणूक केली. या नेमणुकीमुळे दक्षिणी आणि परदेशी यांच्यामध्ये वैमनस्य निर्माण झाले. खलफ हसन बसरी याला जे श्रेष्ठत्व प्राप्त झाले त्यामुळे दक्षिणी मुसलमानांना त्याचा द्वेष आणि मत्सर वाटू लागला. यातूनच दक्षिणी आणि परदेशी मुसलमानांच्या लढाऊ स्पर्धेला सुरुवात झाली आणि तिचा शेवट बहमनी राज्याचा विनाश होण्यात झाला. याच सुमारास शहा निमतुल्ला किरमानी याचा नातू शहा नुरुल्ला हा दक्षिणेत आला. त्याचा एका राजकन्येबरोबर विवाह झाला. यामुळे दक्षिणी·आणि परदेशी मुसलमान यांच्यामधील संघर्षाला धार चढली. ही तेढ दरबारातील राजकारणापुरती मर्यादित न राहता युद्ध क्षेत्रापर्यंत पोहोचली. परिणामी बहमनींना अनेक लढायांत पराभव पत्करावा लागला. याची परिणती अल्लाउद्दीन अहमद दुसरा याच्या कारकिर्दीत हजारो परदेशी मुसलमानांची चाकण येथे कत्तल होण्यात झाला.

काही कालानंतर महमूद गावानचे दक्षिणेत आगमन झाले. त्याने स्वीकारलेल्या विशिष्ट धोरणामुळे ही तेढ तात्पुरती शमली. त्याने राज्यातील महत्त्वाच्या जागा दोन्ही पक्षांत विभागून दिल्या. जरी ही स्पर्धा तात्पुरती कमी झालेली दिसली तरी तिचे पूर्णपणे निर्मूलन करण्यात त्याला यश आले नाही. या स्पर्धेतून बहमनी राज्याचा नाश होणार याची त्याला पूर्ण कल्पना आली. परमेश्वरी संकेतच म्हणून की काय महमूद गावानचाच या स्पर्धेत बळी पडला. या कालखंडात झालेल्या प्रगतीचे आणि तो कालखंड गाजविणाऱ्या महमूद गावानचे अतिशय उत्तम असे वर्णन निकीटीन या रशियन प्रवाशाने दिले आहे. निकीटीन हा हिन्दुस्तानामध्ये १४६९ ते १४७४ या कालावधीत होता. तो म्हणतो—मुसलमानी हिन्दुस्तानचे मुख्य शहर म्हणजे बहमनींची राजधानी बिदर होय. केवळ दक्षिणेमधील लोकच या ठिकाणी जमत असत असे नाही तर सर्व हिन्दुस्तानातील लोकांची बिदर शहरात आवक होई. बहमनी राज्यात गुलबर्गा नावाच्या शहरात हिन्दुस्तानातील सर्व भागातून व्यापारी जमा होत आणि दहा दिवसपर्यंत तेथे व्यापार करीत. राजधानीमधून वीस हजार घोडे याठिकाणी विक्रीसाठी दरवर्षी आणले जात. बहमनी राज्याचे व्यापार उदीमाचे मुस्तफाबाद दाभोळ हे शहर होते. याठिकाणी मिसर, अरबस्तान, खुरासाण, तुर्कस्तान वगैरे ठिकाणांहून खरेदी-विक्रीसाठी घोड्यांची आवक होई आणि हिन्दुस्तानच्या आणि आफ्रिकेच्या किनाऱ्यावरील शहरांबरोबर मोठ्या प्रमाणावर येथून व्यापार होई. निकीटीन पुढे म्हणतो की, बहमनींच्या राज्यातील सर्वसाधारण प्रजा गरीब होती. परंतु अमिरउमराव मात्र अतिशय श्रीमंत होते. अमिरउमराव चांदीच्या पालख्यांचा जाण्या-येण्यासाठी उपयोग करीत. त्यांच्या बरोबरील स्वारीत ३०० घोडेस्वार, ५०० सैनिक, १० दिवटे आणि १० वादक असत. ज्या राजवाड्यात सुलतानाचे निवासस्थान असे तो दिसावयाला अप्रतीम होता. त्या वाड्यातील प्रत्येक वस्तूवर कोरीव काम होते अथवा तिच्यावर सोन्याचा अगर चांदीचा मुलामा चढविण्यात आलेला होता. ईदच्या दिवशी प्रत्यक्ष सुलतानाला पहाण्याचा योग निकीटीन याला आला होता. बहमनी राज्याच्या या वैभवात महमूद गावानचा फार मोठा वाटा होता. त्याने हिन्दुस्तानाबाहेरील देशांशी सांस्कृतिक संबंध जोडले. त्या काळातील अत्युत्कृष्ट फारसी लेखक म्हणून महमूद गावानची प्रसिद्धी होती. **रियाजूल इन्शा** या नावाने प्रसिद्ध झालेला त्याचा पत्रसंग्रह या विधानाला साक्ष देईल. अतिशय विद्वान म्हणून गणल्या गेलेल्या मौलाना जामी, शरफुद्दिन अली अल याजदी, खाजा उबेदुल्ला अलअहरार, जलालुद्दिन दावनी, आणि इतर अनेक विद्वान मंडळींबरोबर त्याचा सतत पत्रव्यवहार चालू असे. बहमनींचा ऱ्हास झाल्यावर त्यांच्या बरोबरच या वैभवाला उतरती कळा लागली.

(२०७) * बहमनी सुलतान हे कला, स्थापत्य आणि शास्त्र यांचे आश्रयदाते होते. बहमनी काळामध्ये ज्या शिल्पाची बांधणी झाली त्या शिल्पामध्ये भारतीय,

तुर्की, इजिप्शीयन आणि फारसी शिल्प शास्त्रांचा सुरेख आविष्कार झालेला आपल्याला दिसून येतो. बहमनी शिल्पकलेची उत्कृष्ट उदाहरणे म्हणून गुलबर्ग्याची जामी-मशीद, दौलताबादचा चांदमिनार (१४३५) आणि बिदर येथील महमूद गावानने बांधलेले महाविद्यालय यांचा दाखला आपल्याला देता येईल. बहमनी कालीन बांधल्या गेलेल्या अनेक इमारतींची उभारणी जुन्या देवळांच्या जागी आणि त्या देवळासाठी उपयोगात आणलेल्या बांधकामातूनच अनेकवार झाल्यामुळे त्या इमारतीवर हिन्दू शिल्पाची छाया पडणे अपरिहार्य होते. पुढे पश्चिम आशिया आणि आफ्रिका येथून मुसलमानांची आयात झाल्यावर तुर्की आणि इजिप्शियन स्थापत्यशास्त्राचे परिणाम बहमनी शिल्पावर झाले. १५ व्या शतकाच्या उत्तरार्धात इराणमधून मुसलमानांची आवक झाली आणि इराणी स्थापत्याचा प्रभाव बहमनी शिल्पावर पडला. कालांतराने एतद्देशिय स्थापत्य-कलेने परदेशातून आलेल्या शिल्पकलेवर मात केली. १६ व्या शतकात अहमदनगर, विजापूर आणि वऱ्हाड येथील राज्यांत ज्या शिल्पाची उभारणी झाली त्या शिल्पावर एतद्देशीय शिल्पकलेचा प्रभाव पडला. विजापूरच्या आदिलशहाने बांधलेल्या सर्व कलाकृती या विधानाची प्रचिती देतील. अहमदनगरच्या सुलतानांच्या काळात बांधल्या गेलेल्या वास्तूंचे जे वर्णन इतरत्र आले आहे त्यावरूनही वरील विधानाची सत्यता पटेल.

(२०८) * बहमनी आणि बहमनींनंतर ज्या ५ शाहयानी दक्षिणेत राज्य केले त्यांच्या कारकीर्दिच्या ३५० वर्षांच्या कालखंडात वाङमयाचा उत्तम तऱ्हेने विकास झाला. यामध्ये विशेषतः मराठी आणि फारसी या भाषांचा उल्लेख करावा लागेल. यादवकालीन महाराष्ट्राच्या इतिहासातील १३ वे शतक म्हणजे वाङमयाच्या प्रांतातील पुनरुद्धाराचे युग असेच म्हणावे लागेल. दक्षिणेवरील मुसलमानांची स्वारी, यादवांचा पाडाव आणि मुसलमानी सत्तेची दक्षिणेतील स्थापना या घटनांनी दक्षिणेमधील राजकीय आणि सामाजिक घडीला जबरदस्त हादरा दिला आणि येथील धार्मिक आणि दैनंदिन जीवनात आमूलाग्र क्रांती घडवून आणली. या घटनेचे तत्कालीन वाङमयावर अतिशय दुरगामी असे परिणाम झाले. राजाश्रय सुटलेले मराठी वाङमय आता पोरके बनले. त्या काळात निर्माण झालेल्या मराठी वाङमयाचा आदर्श सामान्य माणसांच्या सुखदुःखाशी समरस होणारे असाच राहिला. या कालातील आणखी एका महत्त्वाच्या गोष्टीने तत्कालीन वाङमयावर परिणाम केला आणि ती म्हणजे सूफी पंथाचे तत्त्वज्ञान. हा सूफी पंथ महाराष्ट्रातील भक्तिसंप्रदायाच्या अगदी जवळचा असे म्हटल्यास ते सयुक्तीकच होईल. किंबहुना १५ व्या शतकात उदयास आलेल्या महानुभाव आणि दत्तात्रेय पंथी यांनी हिन्दू आणि मुसलमान या दोन धर्मांना एकत्र आणून त्यामधून एक नवीन विचारप्रणाली मांडण्याचा प्रयत्न केला. दत्तात्रेय पंथाचा प्रामुख्याने प्रचार करणारी व्यक्ती म्हणजे श्रीपाद श्रीवल्लभ ही होय. त्यांचे शिष्योत्तम गंगाधर सरस्वती यांनी '**गुरुचरित्र**' हा ग्रंथ लिहिला. या

ग्रंथात दत्तात्रेयाच्या जीवनातील अनेक प्रसंग आणि दंतकथा अतिशय रसाळ वाणीने वर्णन केलेले आहेत. या ग्रंथाचे स्वरूप अध्यात्मिक राहिले नाही. दत्तात्रेय पंथाने महाराष्ट्रातील लोकांच्या मनावर शेकडो वर्षेपर्यंत आपली पकड राखली होती. या पंथाचे एक सुप्रसिद्ध पुरस्कर्ते जनार्दनस्वामी हे अहमदनगरच्या सुलतानांच्या चाकरीत होते. त्यांनी काही गीते आणि अभंग यांची रचना केली. परंतु या कालखंडातील वाङ्मयात ज्यांनी प्रचंड भर घातली ते म्हणजे जनार्दनस्वामींचे शिष्य एकनाथ महाराज (जन्म १५४८) हे होत. एकनाथांना स्फुर्ती मिळाली ती ज्ञानेश्वरीपासून. त्यांनी प्रथम भागवतपुराणाच्या अकराव्या अध्यायावर भाष्य केले. ज्ञानेश्वरी सोडल्यास इतर कोणत्याही ग्रंथाने एकनाथांच्या या भाष्याइतकी विद्वत्तेची मजल गाठली नाही. या भाष्यात तत्त्वज्ञान आहे, काव्य आहे. त्यामधून आपल्याला एकनाथाच्या गहन विचार बुद्धीची आणि लालित्याने भरलेल्या शैलीची प्रचिती येते. त्यांनी लिहिलेले इतर ग्रंथ म्हणजे **रुक्मिणी स्वयंवर, बालक्रीडा, प्रल्हादचरित्र, सुखशतक, आनंदलहरी, अनुभवानंद, रामायण** वगैरे. एकनाथांना समकालीन अशा विठा-रेणुकानंद, जनी-जनार्दन आणि राम-जनार्दन यांचाही या ठिकाणी उल्लेख करणे अवश्य आहे. या सर्वांनी आणि विशेषतः जनी-जनार्दन यांनी भक्तीने भरलेले अभंग आणि तत्त्वज्ञान विषयक ग्रंथ यांची रचना केली. एकनाथांचे इतर समकालीन म्हणजे **वरदनागेश** या ग्रंथाचा कर्ता अडाण्या कवी, कान्हो, नामा, निर्मल पाठक, आणि गीतेच्या दहाव्या अध्यायावर भाष्य लिहिणारा आणि चमत्कारिक स्वभावाबद्दल प्रसिद्ध असलेला बहिरा पिसा. परंतु या सर्वांत प्रामुख्याने उल्लेख करावा लागेल तो दास पंत कवी यांचा (जन्म १५५१). यांचे वडील अहमदनगरच्या सुलतानांच्या चाकरीत होते. दासोपंतांचे लिखाणही प्रचंड असून त्यांनी भगवत्गीतेवर ६ वेगवेगळी भाष्ये रचली. त्यांनी लिहिलेले इतर ग्रंथ म्हणजे **पदार्णव वाक्य विवृत्ति** आणि **पंचीकरण** हे होत. यातील शेवटचा ग्रंथ कापडावर लिहिला असल्या कारणाने **पासोडी** या नावाने तो प्रसिद्ध आहे.

एतद्देशीय भाषेचा जो विकास या कालखंडात झाला तो एक तऱ्हेच्या दडपणाखाली झाला. याउलट फारसी भाषा ही राजाश्रयाखाली नांदू लागल्यामुळे त्या भाषेचा विकास जेत्याची भाषा म्हणून झाला. त्या काळातील फारसी लेखकांनी काव्य, चरित्र, इतिहास, धर्म या आणि इतर अनेक विषयांवर ग्रंथरचना केली. ऐतिहासिक ग्रंथामध्ये शहा ताहीर दक्कनी यांच्या **फतनामा** या ग्रंथाचा, खुरशहा याच्या **तारीखी इलची-इ-निजाम** या ग्रंथाचा, सय्यद अली अजीजुल्ला तबातबा याच्या **बुरहाण-इ-मासीर** या ग्रंथाचा आणि महमद कासीम हिन्दूशहा याच्या **तारीखी फरिश्ता** या ग्रंथाचा उल्लेख करावा लागेल.

त्या काळच्या पर्शियन लेखकामध्ये पत्ररूपाने ग्रंथलेखन हे अतिशय मोठ्या

प्रमाणावर केले गेले. यामध्ये बहमनी सुलतानांचा सुप्रसिद्ध वजीर महमूद गावान याच्या **रियाजुल इन्शा** या ग्रंथाचा प्रामुख्याने उल्लेख करावा लागेल.

पर्शियन कवींमध्ये ज्यांचा प्रामुख्याने उल्लेख करावा लागेल त्यांची नावे पुढीलप्रमाणे—मौलाना कासीम मशहदी, शेख मुय्नुद्दिन महमद, मुल्ला मुशीन लारी, ख्वाजा अहमद सिराज, मुल्ला मलीक कुमी, मुल्ला हैदर करहानी, शहा कासीम मशहदी आणि मिरजा सादीक.

(२०९) * दुसरा प्रवासी म्हणजे डुराते बारबोसा. हा १५०० ते १५१४ या काळात हिंदुस्तानात होता. युसुफ आदिलशहाला गोवा हे अतिशय आवडत असे आणि गोवा येथे तो बराच काळ रहात असे, असे बारबोसा म्हणतो. आदिलशहाच्या राज्यात अनेक लहानमोठी शहरे होती. तेथील शेती संपन्न असून राज्यात धान्याची भरपूर सुबत्ता होती. राज्याचा व्यापार मोठ्या प्रमाणावर चालत असून त्यापासून सुलतानाला मोठे उत्पन्न मिळत असे. बारबोसाने दुसऱ्या महमूदशहा बहमनीचे अतिशय उत्कृष्ट असे वर्णन दिलेले आहे. विजापूरचे सुलतान काही काळपर्यंत तरी नामधारी बहमनी सुलतानांना मानीत असत. साहजिकच बारबोसाने दिलेले तत्कालीन राजकीय परिस्थितीचे वर्णन या ठिकाणी उद्धृत करणे अतिशय उद्बोधक ठरेल :

दुसरा महमूदशहा बहमनी हा अतिशय वैभवात आणि चैनीमध्ये अहमदाबाद बिदर या शहरी रहात असे. सुलतानाचे सर्व राज्य त्याच्या मुसलमान अमिरांमध्ये विभागलेले असून प्रत्येकाकडे लहानमोठी शहरे आणि खेडी विभागून दिलेली होती. हे अमीर आपल्या मर्जीप्रमाणे राज्य चालवीत. त्यामुळे सुलतानाला आज्ञा देण्याचा कधीही प्रसंग येत नसे. कारभारात तो कधीही ढवळाढवळ करीत नसे. हे सर्व अमीर त्याला मानत असत, आणि त्याच्या भेटीला येते वेळी नजराणा म्हणून राज्यातील वसूल त्याला देत. त्यांच्यापैकी एखाद्याने बंड केल्यास इतर त्याच्यावर चाल करून जात, त्याचा नाश करीत किंवा त्याला सुलतानाच्या आज्ञा पाळणे भाग पाडीत. ह्या अमिरांमध्ये परस्परांत युद्धे होत. कधीकधी एकमेकांचा मुलूखही ते जिंकून घेत. परंतु सुलतान त्यांच्यामध्ये शांतता प्रस्थापित करी. प्रत्येक अमीराकडे घोडेस्वार आणि तिरंदाज असत. त्यांचा पोषाख कापसाच्या धाग्यापासून बनविलेला असे, आणि ते डोक्यावर टोप्या घालीत. आपल्या शिपायांना ते भरपूर पगार देत. त्यांना अरबी, पर्शियन आणि तद्देशिय दक्षिणी भाषा बोलता येत. हे अमीर लढाईवर जाताना कापडाचे तंबू घेऊन जात. ते घोड्यावर बसून युद्ध करीत. त्यांचे शस्त्र म्हणजे दुधारी तलवार असे. अनेकांच्या जवळ लोखंडी दंड आणि कुऱ्हाडी असत. प्रत्येक शिपायाजवळ दोन सैनिकांना पुरतील एवढी लढाऊ हत्यारे असत. त्यांच्यापैकी अनेकजण लढाईवर जाताना आपल्या स्त्रियांना बरोबर घेऊन जात. या राज्यातील हिन्दू प्रजाजन हे रंगाने काळे, उत्तम शरीरयष्टीचे आणि शूर होते. बहुतेकजण पायदळी युद्ध करत. तर काहीजण घोड्यावर बसून युद्ध करीत. त्यांची शस्त्रे म्हणजे

तलवार, ढाल, धनुष्य आणि बाण ही असत. त्यांची तिरंदाजी उत्कृष्ट असे. गोमांस सोडून इतर सर्व मांस ते भक्षण करीत. ते मूर्तीची पूजा करीत. त्यांच्यामध्ये मनुष्य मरण पावल्यावर त्याला दहन करीत. त्यांच्यामध्ये पुरुष मृत झाल्यावर त्याची पत्नी स्वेच्छेने स्वतःला चितेवर जाळून घेई.

(२१०) ★ बहमनी सत्ता अशा तऱ्हेने विलयाला जात असताना विजयनगरचे सामर्थ्य वाढत होते. त्याचप्रमाणे पोर्तुगीजांनीही पश्चिम किनारपट्टीवर आपला अंमल बसविण्यास सुरुवात केली होती. इ. स. १५१४ मध्ये त्यांनी गोव्यावर कायम ताबा मिळविला होता. इ. स. १५०९ मध्ये विजयनगरच्या गादीवर कृष्णदेवराय हा आला होता. इ. स. १५१० मध्ये पोर्तुगीज गव्हर्नर अल्बुकर्क याने विजापूर आणि झामोरीन यांच्या विरुद्ध तहाची बोलणी करण्यासाठी विजयनगरकडे आपला वकील फादर लुईस याला पाठविले. परंतु पोर्तुगीजांना त्यात यश न येऊन लुईसचा खून झाला. कृष्णदेवरायाला यशस्वीपणे तोंड देण्यात थोड्याफार अंशी युसुफ आदिल आणि कुतुब उल्मुल्क हे यशस्वी झाले. (Sewell and Aiyangar, 242)

(२१० अ) ★ महमूदशहाच्या मृत्यूची *A History of Forgotten Empire* या ग्रंथात दिलेली १८-१२-१५१७ ही तारीख आणि **बुरहाणमध्ये** दिलेली २०-१२-९२४ (हिजरी) ही तारीख या दोन्ही तारखा चुकीच्या आहेत.

(२११) □ पूर्वेकडील देशांमध्ये कोणीही शिंकल्यास ते सुचिन्हाचे अथवा दुचिन्हाचे लक्षण समजले जाई. परंतु त्यामुळे काहीतरी बदल घडून येणार असे मात्र नेहमीच समजले जात असे.

(२१२) ★ बहमनी राज्याचे तुकडे झाल्यावर ज्या पाच शाहया अस्तित्वात आल्या त्यासंबंधी पुढील माहिती उद्बोधक ठरेल. कॉन्स्टॅटिनोपलचा सुलतान अमुराथ (१४२१-१४५१) याचा युसुफ आदिलशहा हा मुलगा हा जन्माने तुर्क होता. याने विजापूरच्या आदिलशाही घराण्याची स्थापना केली. या घराण्यात एकंदर ९ सुलतान झाले आणि त्यांनी जवळ जवळ २०० वर्षे राज्य केले. (see *Bijapur Statistical Account*) याच सुमारास गोवळकोंडा येथे सुलतान कुतुबउल्मुल्क याने कुतुबशाही (१५१२ ते १६८७) घराण्याची आणि बिदर येथे कासिम बरीद याने बरीदशाही घराण्याची स्थापना केली (१४९२-१६०९) बहमनी सुलतान हे राज्य-पदाच्या अत्युच्च अधिकारावर जरी १५२६ पर्यंत राहिले तरी इ. स. १४९० मध्ये अहमदनगर आणि १४८९ मध्ये विजापूर येथील सुभेदारांनी आपल्या राजनिष्ठेचे जू झुगारून दिल्यावर आणि आपले स्वतंत्र राज्य स्थापन केल्यावर बहमनी सुलतानांची सत्ता संपुष्टात आली असे म्हणावे लागेल. कर्नल मेडोज टेलरच्या मते एक हुमायूनशहा (१४५७-१४६१) सोडल्यास बाकीच्या बहमनी सुलतानांनी प्रजेचे संरक्षण करून न्यायाने आणि चांगले राज्य केले. दक्षिणेतील हिंदूंमध्ये सामाजिक धारणा आणि

स्थानिक सरकारे यांची दृढमुल असलेली बीजे टिकून राहिली इतकेच नव्हे तर मुसलमान राजकर्त्यांनी त्यांची जोपासना केली. तत्कालिन सामाजिक व राजकीय परिस्थितीत ढवळाढवळ न करता किंवा स्थानिक संस्थांचे रंगरूप पालटण्याचा प्रयत्न न करता मुसलमान राज्यकर्त्यांनी स्वतःच्या कार्यसिद्धीसाठी त्यांचा उपयोग करून घेतला. मशिदीबरोबर संलग्न असलेल्या आणि उत्पन्नाची बाब म्हणून जमिनी लावून दिलेल्या खेड्यांतील शाळांनी फारसी आणि अरबी शिक्षणाची वाढ केली. ह्याचा परिणाम राजकर्त्यांचे वाङ्मय आणि त्यांचा धर्म यांचा प्रसार होण्यात झाला. या शिक्षणाचे परिणाम अजून देखील बहमनी राज्याच्या अंकित असलेल्या प्रदेशात आपल्याला दिसून येतील. दक्षिणेची राजधानी असलेले बिदर शहर येथे मोठ्या प्रमाणात परदेशी व्यापाराची वृद्धी झाली. देशोदेशीचे व्यापारी आणि प्रवासी बिदरला भेट देऊ लागले. बहमनी सुलतानांनी सार्वजनिक उपयोगाची फारच थोडी बांधकामे केली. पाणीपुरवठ्यासाठी धरणे वा बंधारे, रस्ते किंवा पूल आणि सराया किंवा टपाल व्यवस्था यांचा जवळ जवळ अभावच होता. त्यांची प्रमुख बांधकामाची कामगिरी म्हणजे त्यांनी बांधलेले प्रचंड किल्ले. आज ५०० वर्षांनंतर देखील त्यांची स्थिती पहिल्याइतकीच भक्कम आणि मजबूत आहे. यापैकी डोंगरी किल्ल्यांना भुयारे, बोगदे, बाजूला अधेमधे बुरुज असलेली तटबंदी, रुंद असे पाण्याने भरलेले अथवा कोरडे खंदक यांनी अजिंक्य केले, तर भुईकोट किल्ल्यांना मुख्य तटबंदीशिवाय थोड्या थोड्या अंतरावर असलेल्या बुरुज आणि शिखरे यांनी युक्त असलेल्या उंच बांधलेल्या भिंतींनी मजबूती आणली. मोठ्या संख्येने हिंदूंचे जबरदस्तीने धर्मांतर झालेले आपल्याला आढळत नाही. परदेशी मुसलमानांची इराण, अरबस्तान, तार्तर, अफगाणिस्तान आणि ॲबिसिनिया या देशांमधून सातत्याने आवक होत राहिली. यापैकी बहुतेक परदेशी मुसलमान लष्करी पेशाचे होते. त्यांनी एतद्देशीय हिंदू स्त्रियांबरोबर विवाह केले आणि दक्षिणेत मुसलमानांची एक नवी जात अस्तित्वात आणली. (*Architecture of Bijapur*, 12–13)

अहमदनगरची निजामशाही : तळटीपा

(२१३) □ अहमदनगरच्या निजामशाही घराण्याचा संस्थापक अहमद निजाम उल्मुल्क याचा उल्लेख **बुरहाणचा** कर्ता सय्यद अली याने अगदी सुरुवातीला सुलतान आणि शहाजादा या नावाने केला आहे अर्थात् त्यावेळी त्याला हे दोन्हीही किताब नव्हते. सयद अलीने अहमदला इतरही अनेक सन्मानार्थ विशेषणांनी संबोधले आहे. याचे कारण उघड आहे. ते असे : **बुरहाण-इ-मासीर** या ग्रंथात यानंतर बहमनी घराण्याचा इतिहास संपून अहमदनगरच्या निजामशाही घराण्याचा इतिहास सुरू होतो.

(२१४) □ मलिक हसन निजाम उल्मुल्क याचा मुलगा मलिक अहमद हा

महमदशहा लष्करी याला एका सुंदर ब्राह्मण मुलीपासून झाला असे सर्वत्र म्हटले जाई. असे म्हणतात की काही ज्योतिषांच्या सांगण्यावरून या मुलाला मलिक हसन याच्या स्वाधीन करण्यात आले. (**हफ्त इक्लीम**, ६३; **बुरहाण**, १६८) मलिक अहमदचे वंशज हे पुढे अहमदनगरचे सुलतान झाले. त्यांचे कुळ हे मोठे आहे हे दाखविण्यासाठी बहुधा या गोष्टी रचण्यात आल्या असाव्या.

(२१५) □ आपला बाप मलिक नायब याच्या खुनाबद्दल मलिक अहमद याने कोणतीही प्रतिक्रिया दाखविलेली दिसत नाही.

(२१६) □ मिरजुम्ला म्हणजे अर्थमंत्री.

(२१७) □ जैनुद्दिन अली तालीश हा पुणे जिल्ह्यातील चाकणचा सुभेदार होता.

(२१८) □ ही टेकड्यांची रांग अहमदनगर शहराला समांतर रेषेमध्ये धावते. हल्ली या टेकड्यांना कदुराबाद या नावाने ओळखीत नाहीत. मुरी घाट हा अहमदनगर शहरापासून नैऋत्येस ४० मैलांवर आहे.

(२१९) □ हे कदुराबाद म्हणजे जालना शहर होय.

(२२०) □ तिसगावचा घाट हा देऊळगावचा घाट या नावानेही प्रसिद्ध आहे. हा भिंगार गावाच्या नजिक आहे. या ठिकाणीच पुढे अहमदनगर शहराची बांधणी करण्यात आली.

(२२१) □ जहांगीरखानाच्या या हालचालींचा परिणाम शत्रूच्या दृष्टीने अत्यंत अनुकूल अशी परिस्थिती निर्माण होण्यात झाला. परण्ड्याहून कोणत्याही प्रकारची मदत मिळण्याची आशा त्याला राहिली नाही.

(२२२) □ आजमखान हा परण्ड्याच्या ख्वाजाजहानचा मुलगा.

(२२३) □ या बाग-इ-निजामचे अवशेष आज देखील अहमदनगर येथे दृष्टीस पडतात.

(२२४) □ याबाबत असे म्हणता येईल की फरिश्त्याच्या काळात अशा तऱ्हेची पद्धत अस्तित्वात असावी परंतु दक्षिणेमध्ये जेव्हा हिंदू राजांच्या राजवटी सुरू झाल्या त्यावेळी छत्र वापरण्याचा अधिकार वंशपरंपरेने सरदारी ज्यांच्याकडे आहे असे अधिपती अथवा राजाने तसे खास अधिकार ज्या व्यक्तीला दिले आहेत अशांकडेच होता.

(२२५) □ खानदेशाला तिन्ही बाजूंनी वेढणारा जो डोंगराळ मुलूख आहे तो चोर-दरोडेखोरांच्या दृष्टीने इतका उपयुक्त होता की पूर्वी आणि आता देखील दरोडेखोरांना त्या प्रदेशात उत्कृष्ट संरक्षण मिळत असले पाहिजे.

(२२६) □ मुसलमान इतिहासकार मराठा घोडदळ आणि कोळी घोडदळ यांची सर्वसाधारणपणे गल्लत करतो.

(२२७) □ ज्या वेळी फक्त एकच तलवार अथवा काठीचा उपयोग केला जातो तेव्हा त्या प्रकाराला येकंग बाजी म्हणत. ज्या वेळी ढाल अगर एकेका हातात एक अशा दोन तलवारींचा उपयोग केला जातो तेव्हा त्या प्रकाराला दोअंग बाजी असे म्हणत. आजतागायत ह्या प्रकारच्या खेळांत मराठ्यांइतके वाकबगार दुसरे कोणी नाही. मराठा तरुण पंधरा वर्षांचा झाला आहे आणि तो तलवारबहाद्दर नाही अशी गोष्ट फारच क्वचित आढळून येईल.

(२२८) □ **पेशवा** म्हणजे परराष्ट्र खात्याचा मंत्री.

(२२९) □ सुलतानाच्या खाजगीकडील घोडदळाच्या प्रमुखाला **सरनोबत** असे म्हणत.

(२३०) □ प्राच्य देशातील पंडिताला मुसलमान सुलतानाला राजाजू या नावाने संबोधल्याबद्दल प्रथम आश्चर्याचा धक्काच बसेल. परंतु त्याचा बाप एका ब्राह्मणाच्या वंशातला होता आणि या ब्राह्मणाने मुसलमानी धर्माचा स्वीकार केला होता ही गोष्ट वरील परिस्थितीवर सहज प्रकाश टाकते. या कुटुंबाने वऱ्हाडामधील पाथरी या खेड्याच्या कुलकर्णीपणाचे वतनावर वंशपरंपरेने आपला अधिकार सांगितला होता. परंतु त्यांनी मुसलमानी धर्माचा स्वीकार केल्यावर तो हक्क गमावला. अहमदनगरच्या सुलतानांनी मात्र या अधिकाराला आपण मुकलो आहोत अशी कधीही स्वतःची समजूत करून घेतली नाही. त्यासाठी त्यांची युद्ध करण्यापर्यंत देखील मजल गेली. आपला हा हक्क प्रस्थापित करण्याबाबत त्यांचा वऱ्हाडच्या सुलतानाबरोबर संघर्ष ओढवला आणि त्यामध्ये इमादशाही घराण्याला आपले राज्य गमवावे लागले.

(२३१) □ या ठिकाणी ही गोष्ट नमूद करणे जरूर आहे की परंडा आणि आजूबाजूचा मुलूख अहमदनगरच्या सार्वभौमत्वाखाली अजूनही ख्वाजाजहानच्या ताब्यात होता आणि त्याच्या या अधिकाराशी दुसऱ्या कोणाही सुलतानाचा संबंध नव्हता.

(२३२) □ कुलकर्णी म्हणजे खेडेगावचा पिढीजाद फडणवीस. हा अधिकार टिकविण्यासाठी या हिंदू कुटुंबाने जे प्रयत्न केले ते पाहिल्यानंतर असे दिसून येते की हिंदुस्थानातील लोक अशा तऱ्हेच्या अधिकारांना अतिशय महत्त्व देत. अशा तऱ्हेच्या अधिकारापासून मिळणाऱ्या प्राप्तीला जरी आंतरिक मूल्य कमी असले तरी त्याची ते पर्वा करीत नसत.

(२३३) □ या भेटीमध्ये शहाताहिरने आपल्या अंगातील मुत्सद्दीपणाचे जे कसब दाखविले आहे त्याचे लेखकाने अतिशय यथातथ्य वर्णन केले आहे.

(२३४) □ **चिटणीस** ही प्रथम पदवी होती आणि **चिटणीस** म्हणजे **सचिव** हे पद पुढे मराठ्यांनी आपल्या अधिकार नामावलीमध्ये अंतर्भूत केले.

(२३५) □ हे तीन खलीफ म्हणजे महमदानंतर लगोलग खलिफ पदावर आलेले अबू बक्र, उमर आणि उथमान हे होत.

(२३६) □ शहा जमालउद्दीन याचा फरिश्ता हा समकालीन होता. आपल्या काळात घडलेल्या गोष्टींची त्याने याप्रमाणे शहानिशा केली आहे.

(२३७) □ अहमदनगरविषयी १६ व्या शतकाच्या सुरुवातीस पोर्तुगीज प्रवासी बारबोसा हा पुढीलप्रमाणे लिहितो : गुजरातेतून दक्षिणेच्या बाजूने आणि हिंदुस्थानाच्या अंतर्भागाच्या दिशेने बाहेर पडल्यावर एका दक्षिणी सुलतानाचे राज्य आहे. हा सुलतान मूर (मुसलमान) असून त्याच्या राज्यातील बहुसंख्य लोक हे जेन्टाईल (हिंदू) आहेत. तो एक बडा सुलतान आहे आणि त्याची अफाट प्रजा आहे. त्याच्या ताब्यात फार मोठा प्रदेश असून तो अंतर्भागात दूरवर पसरलेला आहे. त्याच्या राज्यात मोठा व्यापार असलेली अनेक चांगली बंदरे असून त्यामधून त्याच्या राज्यात उपयोगात आणल्या जाणाऱ्या वस्तूंचा व्यापार होतो. त्यापैकी मुख्य बंदर म्हणजे मुंबईच्या दक्षिणेस १० मैलांवर असलेले चेऊल हे होय (Stanley's *Barbosa*, 66.)

(२३८) □ तत्कालिन पोर्तुगीज बखरकारांच्या मते बुरहाण निजामशहाच्या अंगी राष्ट्रीय वृत्ती बाणलेली असून त्याच्या जवळ राजकीय चातुर्य भरपूर होते. त्याकाळच्या हुशार आणि विद्वान मंडळींना त्याच्या दरबारात अगत्यपूर्वक आसरा दिला जाई. त्याच्या दरबारीमंडळींमध्ये सिमाव पेरिस नावाचा पोर्तुगीज होता. त्याने मुसलमान धर्म स्वीकारला होता. त्याला सुलतान इतका चाहत असे की त्याने त्याला आपला वजीर आणि सैन्याचा सेनापती नेमले. पेरिसने जरी आपला धर्म बदलला होता तरी तो आपल्या पोर्तुगीज धर्मबांधवांजवळ मैत्रीचे संबंध ठेवी. त्याचे स्वतःचे अनुकरण करून आपला धर्म सोडणाऱ्याबद्दल त्याच्या मनात यत्किंचितही आदर नसे. सुलतान मृत्युशय्येवर असताना त्याने आपल्या वारसाला पेरिससारख्या विश्वासू चाकराच्या सल्ल्याने राज्यकारभार चालविण्याची शिफारस केली. पेरिसने देखील त्याच्यावर सोपविलेल्या सर्व कामगिऱ्या अत्यंत प्रामाणिकपणाने पार पाडल्या. सुलतानाच्या मृत्यूनंतर लवकरच नव्याने गादीवर आलेल्या सुलतानाचा आदिलखानाबरोबर खटका उडाला आणि त्यात पेरिसने प्राण गमावले. निजामउल्मुल्क याला आता धीरगंभीर असा सल्ला देणारा कोणी उरला नव्हता आणि त्याच्या शहाण्या बापाचे उदाहरणही आता त्याच्यासमोर नव्हते. सारा राज्यकारभार आता त्याच्या लहरीपणावर चालू लागला. डिओगो–ड–कान्टो याच्या वृत्तांताप्रमाणे बुरहाण निजामशहाला महारोग (याला तो सेंट लाजारसचा रोग असेही म्हणतो) झाला होता. त्याला बरे करण्यासाठी केलेले सर्व वैद्यकीय उपाय अयशस्वी झाले. अखेरचा उपाय म्हणून त्याच्या एका दरबारी वैद्याने त्याला लहान मुलाच्या रक्ताने स्नान

करण्याची शिफारस केली. मोठमोठे हौद मुलांच्या रक्ताने भरण्यात आले. पण रक्तस्नानाचा हा उपाय देखील अयशस्वी ठरला. (Da Cunha's *Chaul*, 44-45).

(२३९) □ चलबी रुमीखानाने अहमदनगर येथे (आता विजापूर येथे असलेली) एक सुप्रसिद्ध पितळेची तोफ ओतली. इंग्रज राजवटीत रुमीखानाच्या अहमदनगर येथील कबरीचे इंग्रज अधिकाऱ्यांच्या निवासस्थानात रूपांतर करण्यात आले. ज्या मुशीत ही तोफ ओतण्यात आली ती मूस बागेमध्ये दुर्लक्षिलेल्या अवस्थेत पडून आहे.

(२४०) □ जेव्हा पान किंवा विडा हे हाताने दिले जाते त्यावेळी देणाऱ्याचे श्रेष्ठत्व त्यामध्ये अध्याहृत असते. ज्यावेळी ते चांदीची अथवा सोन्याची पेटी किंवा तबक यामधून दिले जाते त्यावेळी ही गोष्ट समानता दर्शवित. हे सूक्ष्म भेदाभेद अतिशय कसोशीने पाळले जातात. वागण्यासंबंधीचे हे जे काही नियम असतात त्याबाबत कोणीही अनास्था दाखविल्यास ती मनाला लावून घेतली जाते आणि कधीकधी त्याबाबत तीव्र नापसंतीही प्रकट केली जाते.

(२४१) □ असे म्हणतात की या प्रसंगी विजापूरमध्ये असलेली ४० टन वजनाची प्रचंड तोफ काबीज करण्यात आली. ही अतिशय उत्कृष्ट अशी तोफ बुरहाण निजामशहाच्या कारकिर्दीत ओतण्यात आली होती आणि साऱ्या जगात ओतीव पितळ्याची दुसरी एवढी मोठी तोफ नाही ही तोफ म्हणजे त्या काळच्या हिंदुस्थानात तोफा ओतण्याची कला किती प्रगत होती त्याचे निदर्शक आहे. अशी ही तोफ इंग्लंडमधील एखाद्या जाहीर ठिकाणी ठेवली जाणेच योग्य आहे. तेथे तिचे एक बघण्याजोगी वस्तू म्हणून प्रदर्शन तरी झाले असते आणि युरोपियन जगतात ती कौतुकाचा विषय बनली असती. त्याऐवजी विजापूरच्या मोडक्यातोडक्या किल्ल्यात उपेक्षिलेल्या अवस्थेत ती खितपत पडावी यासारखी दुसरी मनाला दुःख देणारी गोष्ट आहे असे वाटत नाही.

(२४२) □ तालीकोटच्या लढाईसंबंधी अधिक आणि जरा वेगळी अशी विस्तृत हकीकत *The Bijapur Statistical Account* मध्ये मिळते. परंतु ही लढाई जिंकण्याचा मान हुसेन निजाम आणि अहमदनगरची फौज याजकडे होता. याबाबत मात्र या वृत्तान्ताचे इतर हकीकतीशी एकमत आहे.

(२४३) □ मुर्तजा निजामशहाबद्दल सय्यद अलीने पुढील उद्‌गार काढलेले आहेत न्यायबुद्धी, शौर्य आणि औदार्य या तिन्ही गुणांनी मूर्तजा परिपूर्ण होता. त्याच्या न्यायप्रियतेमुळे राज्यातील चोर, डाकू, लुटारू इत्यादींच्या कृत्यांना आळा बसला. त्याने इतका दानधर्म केला की त्याचा खजिना रिकामा होऊन गेला. काही विद्वानांच्या मते मुर्तजा शहा हा वेडा होता. परंतु त्याची तीक्ष्ण बुद्धी आणि धर्मशास्त्रातील गती पाहता तो बुद्धिमान, समजुतदार आणि शहाणा होता असेच म्हणावे लागेल. (अ. नि. पाने २५२–२५३)

(२४४) ◻ अबुल फजल याच्या अकबरनाम्यात याबाबत पुढीलप्रमाणे हकीकत दिलेली आहे :

बुरहाण-उल्-मुल्क हा मुर्तजा निजाम-उल्-मुल्क याचा धाकटा भाऊ होता. जेव्हा हुसेन निजाम-उल्-मुल्क मरण पावला तेव्हा निजाम-उल्-मुल्की राज्य त्याच्या मोठया मुलाकडे आले. परंतु प्रत्यक्षात मात्र सुलतानाच्या आईच्या हातात राज्य-कारभाराची सूत्रे गेली. त्यानेही त्याच्या वडिलांप्रमाणेच आपल्या सर्व मित्रांपेक्षा बुरहाणलाच अधिक जवळचे मानले. कालांतराने मतलबी व्यक्तींनी त्याच्यामध्ये आणि त्याच्या नातेवाईकात कलह निर्माण केले. परिणामी त्याने आपली आई आणि भाऊ यांना कैद केले आणि एका किल्ल्यावर पाठवून दिले. त्याचा अज्ञानीपणा आणि त्याची खुनशी वृत्ती यामुळे निष्ठावंत आणि चांगल्या व्यक्तींपासून तो दुरावला. त्याला नीच माणसांची संगत लागली आणि त्यांच्या बदसल्ल्याने त्याची मनोवृत्ती फिरली. त्याने हुसेन नावाच्या एका हलक्या कुळात जन्मलेल्या माणसाबरोबर मैत्री केली. ह्या हुसेनचा कोंबड्यांची झुंज लावण्याचा व्यवसाय होता. मूर्तजा निजाम-उल्-मुल्काने त्याला असफखान ही पदवी दिली. ह्या हलक्या कुळात जन्मलेल्या माणसाने बिदरविरुद्ध युद्धाचा उठाव केला. कंधारमध्ये दोन्ही पक्षात तुंबळ युद्ध सुरू झाले. कोणत्याही कारणाशिवाय निर्माण झालेल्या या युद्धाची बातमी दूरवर पसरली. बुरहाणने किल्लेदाराच्या मदतीने कैदेतून आपली सुटका करून घेतली आणि त्याने बंडखोरी करण्यास सुरुवात केली. परंतु त्याचे मन द्विधा होते आणि त्याचे दैव झोपी गेले होते. त्याने दुसऱ्याच्या संपत्तीवर आपली दुष्ट नजर रोखली आणि त्यांच्यावर जबरदस्ती करण्यास प्रारंभ केला. जेव्हा ह्या बंडाची बातमी निजाम-उल्-मुल्कला समजली तेव्हा तो तावडतोब पाठीमागे फिरला आणि ठरलेल्या दिवशी अहमदनगर येथे पोहोचला. बुरहाणचे अनेक लोक त्याला सोडून गेले आणि लढल्याशिवाय त्याला पळून जाणे भाग पडले. त्यानंतर तो बीजनगर (येथे विजापूर पाहिजे) येथे आदिलखानाकडे गेला. परंतु तेथे कोणत्याही तऱ्हेचा कार्यभाग साध्य न झाल्यामुळे तो एका जोग्याच्या वेषात अहमदनगर येथे गेला. तेथे तो गुप्तपणे राहिला आणि आपल्या सभोवार नीच माणसे गोळा करण्याचा त्याने प्रयत्न केला. परंतु तो अहमदनगर येथे असल्याचे उघडकीस आले आणि म्हणून त्याने **बागलाणच्या** सुभेदाराकडे पलायन केले. परंतु तेथेही डाळ न शिजल्यामुळे तो कुतुबुद्दिनखान याच्याकडे बिदर येथे गेला. बिदरहून त्याने अकबर बादशहाच्या दरबाराकडे प्रयाण केले. दरबारात मोठ्या स्नेहाने त्याचे स्वागत करण्यात आले. (**इलियट आणि डॉसन,** खंड ६ वा, पाने ७०–७१) या घटनेबाबत निजामउद्दीन अहमद याच्या '**तबकाते अकबरी**' या ग्रंथात पुढील हकीकत दिली आहे :

दक्षिणेचा सुलतान मुर्तजा निजाम-उल्-मुल्क याचा भाऊ बुरहाण-उल्-मुल्क हा

आपल्या भावाकडून कुतुबुद्दिनखानाकडे पळून गेला. तेथून बादशहाकडून हुकूम आल्यामुळे तो बादशहाला भेटण्यासाठी **रज्जब** महिन्यात येऊन दाखल झाला. या अगोदर स्वतःला बुरहाण-उल्-मुल्क म्हणवून घेणाऱ्या एका इसमाने बादशहाची भेट घेतली होती आणि त्याच्याकडून जहागिरी मिळविली होती. परंतु आता जेव्हा त्या नावाची खरी व्यक्ती येऊन दाखल झाली तेव्हा तोतयाचे सोंग उघडकीस आले. तोतया बुरहाण-उल्-मुल्क याने पळ काढला आणि तो लपून बसला. परंतु एका आठवड्यातच जोगी लोकांच्या मेळाव्यात तो सापडला आणि त्याची तुरुंगात रवानगी करण्यात आली. (**इलियट आणि डॉसन**, खंड ५ वा, पान ४२९).

(२४५) ▫ १५६९–७० या दोन वर्षांत मुर्तजा निजामशहाचा पोर्तुगीजांबरोबर जो संघर्ष झाला त्याची हकीकत **फरिआ-इ-सोजा** याने पुढीलप्रमाणे दिली आहे :

१५६९ च्या डिसेंबरमध्ये मूर्तजा निजामशहाचा सेनापती फरहादखान याने ८ हजार घोडेस्वार आणि २० हजार पायदळ घेऊन चेऊलला वेढा दिला. अहमदनगरचे मुख्य सैन्य मुर्तजा निजामशहाच्या अधिपत्याखाली कोकणात उतरले. (जानेवारी १५७०). पोर्तुगीजांच्या अंदाजाप्रमाणे या सैन्यात ३४ हजार घोडेस्वार, १ लक्ष पायदळ, १६ हजार अधिकारी, ४ हजार गवंडी, लोहार आणि इतर कामकरी, तुर्कस्थान, इराण, खुरासान आणि इथिओपिया येथील रहिवासी आणि त्याशिवाय ३६० हत्ती, असंख्य मालवाहू जनावरे आणि मोठ्या आकाराच्या ४० तोफा एवढी सामग्री होती. शत्रूसैन्यातील ४ हजार घोडेस्वारांच्या एका तुकडीने कोकणच्या किनाऱ्याने उत्तरेकडे चाल करून वसई आणि पोर्तुगीजांच्या ताब्यातील इतर ठिकाणांहून त्यांना मिळणारी रसद कापण्याचा प्रयत्न केला. यानंतर मुर्तजा निजामशहाने चेऊलवर सर्व बाजूंनी एकदम हल्ला करण्याचा हुकूम दिला. परंतु प्रत्येक ठिकाणी त्याच्या सैनिकांनी केलेले हल्ले परतवून लावण्यात आले. किल्ल्यातून २०० पोर्तुगीज सैनिक किल्ला सोडून बाहेर पडले. किल्ल्याखालील मैदानावर दोन्ही फौजात लढाईला तोंड लागले. या लढाईत निजामशहाची तीन हजार माणसे कामी आली. सरतेशेवटी दोन्ही पक्षात तह झाला. (ब्रिग्ज, **फरिश्ता**, खंड ३, पान ५२२)

(२४६) ▫ हे अधिकारी कोणते यांची नावे मात्र फरिश्ता देत नाही.

(२४७) ▫ ही बाग आणि त्या बागेतील राजवाडा ही अजूनही अहमदनगर येथे दृष्टीस पडतात. ही बाग **बेहिश्ती** बाग म्हणून प्रसिद्ध आहे.

(२४८) ▫ बुरहाण-उल्-मुल्क हा मुर्तजा निजाम उल्-मुल्काचा धाकटा भाऊ. जेव्हा हुसेन निजाम-उल्-मुल्क मरण पावला तेव्हा अहमदनगरचे राज्य त्याच्या मोठ्या मुलाकडे आले. परंतु प्रत्यक्षात मात्र राज्यकारभाराची सर्व सूत्रे राजपुत्राच्या आईच्या हाती गेली. मुर्तजाने बापाप्रमाणेच आपल्या सर्व मित्रांना बाजूस सारून बुरहाणलाच जवळ केले. परंतु कालांतराने मतलबी व्यक्तींनी मुर्तजा आणि त्याचे नातेवाईक यांजमध्ये

बेबनाव घडवून आणला. परिणामी त्याने आपली आई आणि भाऊ यांना पकडून त्यांची एका किल्ल्यावर रवानगी केली. त्याचे अज्ञान आणि खुनशी वृत्ती यामुळे तो प्रामाणिक आणि सत्प्रवृत्तीच्या व्यक्तींच्या सहवासाला दुरावला. दुष्ट प्रवृत्तिच्या माणसाबरोबर त्याची जवळीक वाढली आणि त्यांनी दिलेल्या बदसल्यामुळे त्यांच्या मनःप्रवृत्तीत तिढेपणा आला. त्याने कोंबड्यांची झुंज लावणाऱ्या हुसेन नावाच्या एका हलक्या कुळातील माणसाला आपला सवंगडी केले आणि मूर्खपणाने त्याला असफखान ही पदवी दिली. या हलकट माणसाने बिदरविरुद्ध युद्ध घडवून आणले. आणि बिदरच्या उत्तरेस ६० मैलांवर कन्धार येथे दोन्ही फौजात घनघोर युद्ध झाले. या निरर्थक संघर्षाची हकीकत सर्वदूर पसरली. परिणामी बुरहाणने किल्लेदाराच्या मदतीने आपली सुटका करून घेतली आणि बंडाळी माजविण्यास सुरुवात केली. परंतु त्याची मनःस्थिती द्विधा झाली होती आणि दैव त्याच्यावर रुसले होते. त्याने आपली हावरी दृष्टी इतरांच्या संपत्तीकडे वळविली आणि त्यांच्यावर जुलूम जबरदस्ती करण्यास सुरुवात केली. जेव्हा मूर्तजाला या बंडाळाची बातमी देण्यात आली तेव्हा तो झपाट्याने मागे फिरला आणि इच्छिल्या दिवशी तो अहमदनगरला येऊन पोहोचला. बुरहाणची अनेक माणसे त्याला सोडून पळाली आणि न लढताच पळून जाणे त्याला भाग पडले. यानंतर तो विजापूरला आदिलखानाकडे गेला. तेथे कोणताच मतलब साध्य न झाल्यामुळे एका जोग्याच्या वेषात तो अहमदनगरास गेला. तेथे तो गुप्तपणे वास करून राहिला आणि हलकट प्रवृत्तीच्या लोकांचा एक पक्ष आपल्या बाजूने उभारण्याचे त्याने प्रयत्न चालू केले. परंतु त्याच्या भानगडी उघडकीस आल्याने तो नाशिक मधील बागलाणच्या सुभेदाराकडे गेला. पण तिथेही डाळ न शिजल्यामुळे तो बिदर येथे कुतुबुद्दीन खानाकडे गेला. तेथून तो बादशाही दरबाराकडे गेला. तेथे त्याचे भव्य स्वागत करण्यात आले.

(२४९) □ मिर्जा अजीज हा पश्चिमेच्या दिशेने गेला नाही तर तो ज्या मार्गाने आला त्याच मार्गाने तो हंडियाला परत गेला अथवा वऱ्हाडच्या डोंगराच्या दिशेने जाऊन शेंदुरजणा घाट उतरून गेला असे मानण्याला भरपूर जागा आहे.

(२४९ अ) ★ सयद अलीने फते उल्ला-इमाद-उल्मुल्क याच्या मृत्यूची तारीख चुकीची दिली आहे. त्याचा मृत्यू १५०४ या वर्षी झाला. युसुफ आदिलशहाच्या मृत्यूच्या अनेक तारखा दिल्या जातात. **तबकाते अकबरी**मध्ये इ. स. १५०७ ही त्याच्या मृत्यूची तारीख दिली आहे. मिर्जा रफिउद्दिन सिराजी आणि मिर इब्राहीम असदखान इ. स. १५११ हे वर्ष देतात. सयद अली दोघांचा मृत्यू एकाच वर्षी झाला असे सांगतो पण तारीख देत नाही. यापूर्वी आलेला त्यांच्या बाबतचा अखेरच्या उल्लेखाचे वर्ष इ. स. १५०६ हे आहे. त्यानंतर काही काळाने दोन्ही सुलतान मरण पावले. इ. स. १५०५ मध्ये कासीम बरीद मरण पावला. त्याच्या जागी त्याचा मुलगा

अमिर बरीद गादीवर आला. कासीमने बहमनींच्या राजकारणाची नाडी ओळखली होती. त्याने असे ठरविले की आपली सत्ता जर दृढ करावयाची असेल तर बहमनी सुलतानावरील आपले वजन कमी होऊ देता कामा नये. परिणामी त्याच्या मृत्यूच्या वेळी बहमनी सुलतानांचे महत्त्व पूर्णपणे कमी झाले, आणि त्यांना कोणीही त्राता उरला नाही.

इ. स. १५०८ मध्ये अहमद निजाम उल्मुल्क, युसुफ आदिल आणि फत्ते उल्ला-इमाद-उल्मुल्क हे मरण पावले.

अहमद नंतर बुरहाण, युसुफ आदिलनंतर इस्माईल आणि इमाद-उल्मुल्क नंतर अल्लाउद्दीन दर्याखान हे राज्यपदावर आले. अमिर बरीद याने आपल्या मर्जीनुसार अधिकाराच्या जागांची विभागणी केली. इस्माईल आदिल याचे वर्चस्व सहन न झाल्यामुळे त्याने सुलतानाला त्याच्याविरुद्ध चालून जाण्यास चिथावून दिले. आलंदपूर येथे दोन्ही पक्षांची गाठ पडली. सुलतान आणि राजपुत्र यांना रणांगणावर सोडून अमिर बरीद हा पळून गेला. इस्माईल आदिल याने सुलतानाला इतमामाने विजापूर येथे नेले. सुलतानाने राजधानीला जाण्याची इच्छा प्रदर्शित केल्यावर इस्माईलने त्याच्याबरोबर ४।५ हजार मोगल शिपाई देऊन त्याची रवानगी बिदर येथे केली. याचवेळी इस्माईलने आपली बहीण बिबी सिती हिला राजपुत्र अहमदबरोबर रवाना केले. (**बदायुनी** ३, १२९).

(२५०) ▫ व्हेनेशियन प्रवासी सिझारे फ्रेडेरिक हा इ. स. १५८६ मध्ये अहमदनगरबद्दल पुढीलप्रमाणे लिहितो : मूर सुलतान जामाल्लुको (म्हणजे निजाम-उल्-मुल्क) हा अतिशय बलवान असून त्याच्यापाशी २ लक्ष लढाऊ सैनिक आणि प्रचंड तोफखाना आहे. त्यातील काही तोफा मोडता-जोडता येण्याजोग्या आहेत. कारण त्या आकाराने मोठ्या असल्याने एकटाक-वाहून नेण्यास कठीण पडतात. जरी या तोफा मोडता-जोडता येत असत तरी त्यातून गोलंदाजी फारच आश्चर्यजनक रितीने करता येत असे. त्यातून उडवावयाचा गोळा दगडी असून असे काही तोफगोळे एका दुर्मिळ वस्तूचे नमुने म्हणून पोर्तुगालच्या राजाकडे पाठविण्यात आले होते. सुलतान जामाल्लुको जेथे रहात असे ते गाव म्हणजे अबुकीर (म्हणजे अहमदनगर) हे होय. चेऊल बंदरापासून ते अंतर्भागात सात आठ दिवसांच्या प्रवासमार्गावर होते. (Hakluyt's Voyages, II, 345.)

(२५१) ▫ या पंथाचे बरेचसे लोक दक्षिणेत आहेत. पण या पंथाचा प्रसार काही अफगाण जमातींपुरताच मर्यादित आहे. निजाम सरकारचे मांडलिक असणारे कुर्नुल, एलिचपूर, तुळजापूर आणि इतर ठिकाणचे नवाब हे याच पंथाचे होत.

(२५२) ▫ तळेगांव हे गाव पुण्याच्या वायव्येस आहे. याच ठिकाणी १२ जानेवारी १७७९ मध्ये मराठ्यांनी ब्रिटिश सैन्याचा पराभव केला.

(२५३) □ निजामशाही घराण्याची विलोभनीय राजधानी अहमदनगर येथील एक मनोहारी ठिकाण म्हणून सलाबतखानाच्या कबरीचा उल्लेख करावा लागेल.

(२५४) * बुरहाण निजामशाही–दुसरा याने आपला मुलगा इस्माईलखान याच्याकडून अहमदनगरचे राज्य बळकावून घेतल्याची हकीकत अबुल फजलच्या '**अकबरनाम्यात**' पुढीलप्रमाणे दिली आहे : जेव्हा बुरहाण-उल-मुल्क याने दक्षिणेतील राज्य जिंकून घेण्याचा पहिला प्रयत्न केला आणि त्यात तो अयशस्वी झाला तेव्हा तो आपल्या जहागिरीकडे निघून गेला. यावेळी खान-ए-आजम हा गुजराथेत गेला होता, आणि शाहबाजखान हा मरण पावला होता तेव्हा तो खान-देशचा सुलतान राजा अलिखान याच्याकडे येऊन दाखल झाला. अकबर बादशहाच्या हुकुमानुसार राजा अलिखान त्याला मदत करण्याबद्दल उत्सुक होता. त्याने विजापूरच्या आदिलखानाबरोबरही असा करार केला होता. की, ते दोघेजण अहमदनगरनजीक आल्यावर आदिलखानाने विजापूरहून त्यांच्या मदतीसाठी फौजेची रवानगी करावी. त्याप्रमाणे राजा अलिखानाच्या सैन्याचे आगमन होण्याची वाट बघत फौजेची एक तुकडी सरहद्दीवर रवाना करण्यात आली. अहमदनगरचा सुभेदार जमालखान याने या दोन फौजांचा मिलाफ होऊ नये यासाठी प्रतिकार करण्याचे ठरविले. बुरहाण-उल्-मुल्क हा नजीक येण्याचे अगोदर जमालखानाने त्याचा मुलगा इस्माईल याचा पराभव केला. नंतर त्याने विजापूरच्या फौजांवर हल्ला करण्यासाठी कूच केले आणि सहजगत्या त्यांचा पराभव केला. यानंतर जेव्हा बुरहाण-उल्-मुल्क वऱ्हाडात शिरला तेव्हा त्याला महमद-उल्-मुल्क आणि इतर अमीर येऊन मिळाले. पूर्वी मिळालेल्या विजयामुळे जमालखानाला गर्व चढला होता. त्याने अविचाराने बुरहाण-उल्-मुल्कला प्रतिकार करण्यासाठी कूच केले. राजा अलिखानाने वऱ्हाडच्या अमिरांवर प्रमुख म्हणून बुरहाण-उल्-मुल्क याची नियुक्ती केली आणि जमालखानाबरोबर युद्धाला सुरुवात केली. दोन्ही फौजांत तुंबळ युद्ध झाले. परंतु बंदुकीची गोळी लागून जमालखान ठार झाला आणि त्याच्या सैन्याची वाताहत झाली. बुरहाण-उल्-मुल्क याला याप्रमाणे मोठा विजय प्राप्त झाला. त्यानंतर लवकरच त्याचा मुलगा इस्माईलखान याला कैदी म्हणून आणण्यात आले आणि त्याची रवानगी तुरुंगात करण्यात आली. खानदेशचा सुलतान सैन्याची एक तुकडी घेऊन अहमदनगरवर चाल करून गेला आणि थोड्याच कालावधित त्याने सर्व प्रदेशावर आपली सत्ता प्रस्थापित केली.

जेव्हा बुरहाण-उल्-मुल्क याला अहमदनगरचा ताबा मिळाला तेव्हा त्याला आपली कृतज्ञता आणि राजनिष्ठा दाखवून इतर राज्यकर्त्यांना आपल्या वर्तनाचा कित्ता घालून देण्याची उत्कृष्ट संधी आली होती. परंतु मिळालेल्या विजयाच्या धुंदीने त्याच्यावर पगडा बसविला. त्याच्यावर बादशहाने अनेक प्रकाराने कृपा दाखविली

होती, आणि त्याला जे उपकृत करून ठेवले होते, ते तो विसरला. त्याने आपल्या अमलाखालील प्रजेची गांजणूक केली, आणि दुसऱ्याचे वाईट करून त्यामधून तो आपला स्वार्थ साधू लागला. बुरहाणला आता जे मानाचे स्थान प्राप्त झाले होते, ते मिळवून देण्याला राजा अलिखान कारणीभूत झाला होता. बादशहाने प्रथम त्याच्याकडे आपला वकील पाठविण्याचे ठरविले. त्याच्याबरोबर आणि त्या प्रदेशातील इतर राजांबरोबर बुरहाण-उल्-मुल्क याच्या प्रदेशावर स्वारी करण्याबाबत विचार विनिमय करण्याचा निर्णय बादशहाने घेतला. वरील योजनेला त्यानी संमती दिली तर वकिलाने परतावे असे ठरले. न दिल्यास बादशाही फौजा रवाना कराव्या असे ठरले.

कविजनांचा मुकुटमणी असा जो शेख अबुल फजल फैजी याला त्यानुसार राजा अलिखान आणि बुरहाण-उल्-मुल्क यांच्याकडे रवाना करण्यात आले. (**इलियट आणि डॉसन**, भाग ६, पाने ८७-८८).

(२५५) ⋆ इ. स. १५९२ मधिल पोर्तुगीज आणि बुरहाण निजामशहा यांच्या संघर्षाची हकीकत **फरिया-इ-सोजा** याने पुढीलप्रमाणे थोडक्यात दिली आहे. :

बुरहाण निजामशहाने एप्रिल १५९२ मध्ये चेऊल येथे पोर्तुगीजांवर हल्ला चढविला. चेऊलच्या संरक्षणाचे उत्कृष्ट काम किल्ल्यामध्ये असलेल्या १५०० युरोपियन आणि १५०० एतद्देशीय सैनिकांनी केले. किल्ल्यावरील शिबंदीने बुरहाण निजामशहाला वेढा उठविणे भाग पाडले. निजामशाही सैन्यातील ७५ तोफा आणि ५ हत्ती पोर्तुगीजांनी काबीज केले. अहमदनगरचा सेनापती फरहादखान याची बायको आणि कुटुंबातील इतर मंडळी यांना कैद करण्यात आले. फरहादखानाच्या बायकोची दंडादाखल रक्कम पावती झाल्यानंतर सुटका झाली. परंतु फरहादखान आणि त्याची मुलगी यांनी धर्मपरिवर्तन करून लिस्बनकडे प्रयाण केले. (ब्रिग्ज **फरिश्ता**, खंड ३, पान ५२५).

(२५६) □ पोर्तुगीज इतिहासकारांच्या वृत्तान्ताप्रमाणे ३०० माणसे वसईहून आणि २०० माणसे साष्टीहून आली. ही माणसे आणि किल्ल्यावरील शिबंदी मिळून १५०० युरोपियन आणि तितकेच एतद्देशीय सैनिक एवढी संख्या झाली. या संख्येने त्यांनी मुसलमानांवर हल्ला केला आणि त्यांच्यापैकी १०,००० सैनिकांना ठार मारले. फरहादखान सुभेदार आणि त्याची कुटुंबीय मंडळी यांना कैद करण्यात आले. त्याने आणि त्याच्या मुलीने ख्रिस्ती धर्म स्वीकारला आणि ती दोघेजण पोर्तुगालला निघून गेली. या प्रसंगी पोर्तुगीजांनी ७५ तोफा जिंकून घेतल्या.

(**फरिया-इ-सोजा**, खंड ३, भाग १, प्रकरण ८)

(२५७) ⋆ बुरहाण निजामशहा आणि पोर्तुगीज यांच्यामधील युद्धाची हकीकत सय्यद अलिने पुढीलप्रमाणे दिली आहे : निजामशहाच्या ताब्यात असलेले

'हुसेनो' नावाचे जहाज मक्केहून चेऊकडे येत असताना वसईजवळ बुडाले. त्यावरील सर्व मालमत्ता वसई येथील पोर्तुगीजानी आपल्या ताब्यात घेतली. बुरहाण निजामशहाने चेऊलचा सुभेदार फहिमखान याला ती संपत्ती ताब्यात घेण्याचा हुकूम केला. त्याने झालेली हकीकत निजामशहाला कळविली. निजामशहाने पोर्तुगीजांवर हल्ला करण्याचे ठरवून चेऊलजवळील कोल्र्याच्या टेकडीवर एक किल्ला बांधण्याचे ठरवून चेऊलकडील पोर्तुगीजांची वाट बंद करण्याचे ठरविले. या मोहिमेवर फरहादखान हवशी याची नेमणूक करण्यात आली. सैन्याचा **सरनौबत** म्हणून एतिमादखान याला नेमण्यात आले. सैन्यामध्ये शुजातखान, ताजखान, बजलाखान, बहादूरखान, नसिर उल्मुल्क, अण्णेराव, कामिलखान, शुष्तबाखान आणि शेख फरीद राजा वगैरे अधिकारी होते. तोफखान्याचा अधिकारी रुम्मीखान हा होता. **शाबान** महिन्याच्या दोन तारखेस (२ मे १५९३) निजामशाही फौजांनी रेवदंड्याच्या दिशेने कूच केले. सय्यद अली, पोर्तुगीज आणि बुरहाण निजामशहा यांच्यामधील युद्धाची आणि या युद्धात बुरहाण निजामशहाचा जो पराभव झाला त्याची हकीकत देत नाही. याचे कारण उघड आहे—सय्यद अली हा बुरहाण निजामशहाचा आश्रित होता. साहजिकच बुरहाण निजामशहाच्या पराभवाची हकीकत देण्याचे त्याने टाळले आहे. (**अ. नि.** पाने २७६--२७९).

(२५८) ★ याबाबत पोर्तुगीज इतिहासकार असे सांगतात की वसईहून ३०० माणसे आणि साष्टीहून २०० माणसे पोर्तुगीजांच्या मदतीसाठी आली. ही माणसे आणि शिबंदी मिळून एकंदर १५०० फिरंगी आणि जवळजवळ तितकेच एतद्देशीय शिपाई यांनी मुसलमानांवर हल्ला केला आणि १०,००० मुसलमानांना ठार मारले. किल्लेदार फरहादखान आणि त्याच्या कुटुंबातील माणसे कैद झाली. तो आणि त्याच्या मुली यांनी ख्रिश्चन धर्म स्वीकारला आणि पोर्तुगालकडे प्रयाण केले. याप्रसंगी अहमदनगरच्या ७५ तोफा काबीज करण्यात आल्या. (*Fari-e-Souza, III*, Part I) Chapter 8 in Brigg's *Ferishta*, III, 285 Foot-note)

(२५९) ▫ मौअलीद या शब्दाचा अर्थ हिंदुस्थानात जन्मलेला परदेशी मुसलमान. या जातीतील बहुतेकांच्या आया भारतीय होत्या.

(२६०) (२६१) ★ दुसरा बुरहाण निजामशहा मरण पावल्यानंतर इब्राहीम निजामशहा आणि आदिलशहा यांच्यामध्ये झालेल्या युद्धाची थोडीशी हकीकत अबुल फजल याने आपल्या '**अकबर नामा**' या ग्रंथात दिली आहे ती अशी :

बादशहाने आपली कृपादृष्टी दक्षिण देशावरून काढून घेतली. त्या वेळेपासून त्या देशावर संकटाची परंपरा कोसळली आणि असंतोष धुमसू लागला. निजाम-उल्-मुल्क बुरहाण हा मरण पावला होता आणि त्याचा मुलगा इब्राहीम हा गादीवर

आला होता. त्याने कुमार्गाचा अवलंब केला. त्याच्या विरुद्ध विजापूरहून एका फौजेच्या तुकडीने कूच केले. १६ अमुरदाद या दिवशी अहमदनगरपासून ४० मैलांवर अहमदनगर आणि विजापूर यांच्या सैन्यात युद्ध झाले. या युद्धात बाण लागून इब्राहीम मरण पावला. विजयी झालेले विजापूरचे सैन्य परत फिरले आणि निजाम-उल्-मुल्की सैन्याची वाताहत होऊन ते इतस्ततः पांगले.

(२६२) * खानदेशचे राज्य खालसा केल्यानंतर खानखानानने दक्षिणेच्या मोहिमेवर निघण्यासाठी कूच केले. या मोहिमेची पहिली पायरी म्हणजे अहमदनगरला वेढा देण्याची होती. त्यावेळी त्या प्रांताची राज्यकर्ती चांदबिबी होती. तिने अकबराला वऱ्हाडचा प्रदेश तोडून देऊन तह केला. (*Maasir-i-Rahimi* in Elliot and Dowson VI, 241) निजामउल्मुल्काची बहिण चांदबिबी हिने बराच काळपर्यंत किल्ल्याच्या संरक्षणार्थ लढा दिला. मोगलांनी किल्ल्याला जेव्हा वेढा दिला तेव्हा मोगल फौजेतील दुफळीमुळे किल्ल्याची शरणागती टळली. (Faizi Sirhindi's *Akbarnama*, Elliot and Dowson, VI, 144).

(२६३) * मोगल आणि दक्षिणेतील सुलतान यांच्यामध्ये जो संघर्ष झाला त्याची हकीकत अबुल फजल याने आपल्या '**अकबर नामा**' या ग्रंथात दिली आहे. ती पुढीलप्रमाणे :

अहमदनगरचे प्रकरण आणि इतर काही दुर्दैवी घटना यामुळे दक्षिणेमधील सैन्याची अतिशय नामुष्की झाली होती. साहजिकच बादशाही फौजांचा प्रतिकार करून आपले अपयश धुवून काढावे अशी दक्षिणेतील सेनानींच्या मनात इच्छा उत्पन्न झाली. बादशाही सैन्याचे अधिपत्य शहा मुराद याच्याकडे होते. युद्ध करावे असे त्याचे मत होते. परंतु सैन्यातील अनुभवी अमिरांनी त्याला विरोध दर्शविला, आणि तो सतत चालू ठेवला. अखेर मिर्जा शाहरूख याची सेनापतीपदावर नेमणूक करण्यात आली आणि खानखानान व इतर प्रतिष्ठित उमराव यांना वेगवेगळ्या कामगिरीवर पाठविण्यात आले. युद्धसामुग्रीचे पेटारे, हत्ती आणि तोफखाना यांचा बंदोबस्त करण्यात आला आणि इतर सर्व गोष्टींचीही व्यवस्था लावण्यात आली. मिर्जा शाहरूख आणि खानखानान यांच्याकडे सेनेच्या मध्य विभागाचे अधिपत्य देण्यात आले, मोगल सैन्याने शहापूरमधून कूच केले आणि पाथरीपासून १२ कोसावर आपले मोर्चे दिले.

शत्रूने देखील युद्धाची तयारी केली. निजामउल्मुल्क याचे सैन्य मध्यभागी होते, आदिलशाही फौज सैन्याच्या उजव्या फळीवर आणि कुतुब-उल्-मुल्क याचे सैन्य डाव्या फळीवर होते. २८ **बहमन** या दिवशी दिवसाचा १ प्रहर उलटल्यावर गंगनदी (गोदावरी) पार करण्यात आली. शत्रूच्या उजव्या फळीवर हल्ला करण्यात आला आणि युद्धाला तोंड लागले. परंतु शत्रूने सक्त प्रतिकार करून पाय रोवून धरले

आणि मोगलांवर सतत तोफांचा भडिमार चालू ठेवला. दोन्ही बाजूच्या सैनिकांनी शौर्याची शर्थ केली. युद्ध बराच काळपर्यंत आणि अतिशय तुंबळ असे झाले. शत्रू संख्येने अधिक होता. त्याने केलेल्या तोफखान्याच्या जबरदस्त माऱ्यामुळे बादशाही फौजांना जरब बसली आणि त्यांचे मनोधैर्य डळमळू लागले. जगन्नाथ आणि इतर अनेक रजपूत यांनी परिस्थितीचो सूत्रे ताब्यात घेतली. ते रेसभरही सरले नाहीत. तिकडे आदिलखानी सेनेने खानदेशच्या राजा अलीखानावर हल्ला चढविला. त्याने मोठ्या निकराने प्रतिकार केला. शौर्याने लढता लढता त्याला मृत्यू आला. त्याच्या-बरोबर त्याचे ३५ नावाजलेले अधिकारी आणि ५०० एकनिष्ठ सैनिक हेही ठार झाले.

मिर्जा शाहरूख आणि खानखानान व त्याचप्रमाणे सय्यद कासीम आणि इतर अधिकारी हे आपापल्या युद्धकक्षेत विजयी झाले होते. शत्रूची अशी समजूत झाली होती की, खानदेशचा अधिपती हा मोगल सेनेच्या मध्यभागी आहे आणि त्याच्याबरोबर मिर्जा शाहरूख आणि खानखानान यांचाही पराभव झाला आहे. रात्रीच्या भयाण काळोखात आपल्या पक्षाला विजय मिळाला आहे अशा समजुतीने दोन्ही बाजूची सैन्ये युद्ध न करता समोरासमोर नुसती उभी राहिली होती. रात्रीच्या वेळी इतस्ततः विखुरली गेलेली सैन्याची पथके आपापल्या सेना विभागांना येऊन मिळाली. खानदेशचा राजा अलीखान शत्रूला जाऊन मिळाला आहे अशी मोगल सेनेची समजूत होऊन त्यांनी त्याचे सामानसुमान लुटले. आघाडीवर असलेला द्वारकादास आणि डाव्या फळीवरील सय्यद जलाल यांनी निलवीकडे माघार घेतली. रामचंद्र हा राजा अलीखानाच्या सैनिकांबरोबर शत्रूशी अतिशय शौर्याने लढला होता. त्याला वीस जखमा झाल्या होत्या. रात्रीच्या वेळी जखमी झालेल्या सैनिकांच्या मध्येच तो राहिला. काही दिवसांनी तो मरण पावला.

जेव्हा सकाळ झाली तेव्हा केवळ सात हजाराच्या संख्येने असलेल्या मोगल सेनेला आपल्यासमोर पंचवीस हजार शत्रू सैनिक खडे असल्याचे आढळून आले. रात्रभर तहानेने त्यांचे प्राण व्याकुळ झालेले होते. त्यांनी आता सुगाम नदीकडे मोर्चा वळविला. शत्रूची अवस्थाही संभ्रमित अशी होती. या लष्करी हालचालीमुळे शत्रू सैनिकांचा धीर सुटला आणि त्यांनी पलायन केले. त्यांनी फारच थोडा प्रतिकार केला. बऱ्याच काळ चाललेल्या संघर्षामुळे मोगल सैनिक मेटाकुटीला आलेले होते, आणि पाठलाग करणे त्यांच्या आवाक्याबाहेरचे होते. मोहिमेच्या सुरुवातीला बादशाही सैनिकांची संख्या फक्त पंधरा हजार होती तर शत्रूची संख्या साठ हजार एवढी होती. तरी देखील त्यानी मोठा विजय मिळविला आणि शत्रूचे चाळीस हत्ती आणि पुष्कळ तोफखाना काबीज केला. (**इलिएट आणि डॉसन**–खंड ६, पाने ९५–९६)

(२६४) ★ अकबर बादशहाच्या कारकीर्दीत मोगलांचा दक्षिणेतील शाह्यां-

बरोबर जो संघर्ष झाला, त्याची हकीकत अबुल फजल याच्या '**अकबर नामा**' या ग्रंथात पुढीलप्रमाणे आली आहे.

पूर्वी दिलेल्या हुकमानुसार राजपुत्र मुराद याने दक्षिणेवरील स्वारीची तयारी केली. परंतु खान खानान याची माणसे संथपणाने जमल्यामुळे त्याला मात्र उशीर झाला. तो राजपुत्र मुराद याला येऊन मिळण्याचे अगोदर त्या दोघांमध्ये थोड्याफार मतभेदाला सुरुवात झाली. राजपुत्राची अशी इच्छा होती की, सर्व सेनाप्रमुखानी त्याला येऊन मिळावे आणि नंतर गुजराथेतून दक्षिणेकडे कूच करावे. याउलट सेनाप्रमुख खान खानान याचे असे मत होते की, माळव्यातून दक्षिणेकडे चाल करून जावे. त्या दोघांच्या मतामध्ये अशा तऱ्हेने फरक पडल्यामुळे २० **आबान** या दिवशी राजपुत्राने अहमदाबादेहून कूच केले आणि आपल्याला आणखी सैनिक येऊन मिळतील या अपेक्षेने त्याने काही काळ भडोच येथे मुक्काम केला. २२ खुर्दाद या दिवशी त्याने भडोच सोडले. खान खानान सैन्य जमविण्यासाठी भिलसा या ठिकाणी काही काळ राहिला. भिलसा हे त्याच्या इक्तयामध्ये होते. ह्यामुळे राजपुत्राला अतिशय संताप आला आणि त्याने त्याला आपल्याला येऊन मिळण्यासंबंधीचा निरोप पाठविला. खानखानानने राजपुत्राला उत्तर दिले की, " खानदेशच्या अधिपतीने जी फौजेची तुकडी पाठविण्याचे मला वचन दिले आहे ती मला येऊन मिळाल्याबरोबर मी तुम्हाला येऊन मिळेन. दरम्यान तुम्ही गुजराथेमध्ये शिकारीच्या सुखाचा उपभोग घ्यावा. " या उत्तराने राजपुत्र भयंकर संतापला. त्याच्या खुशमस्कऱ्याने त्याच्या संतापात भर घातली. त्याने आपल्या सैन्यासहित अहमदनगरकडे कूच केले.

सैन्यातील प्रमुख अमीर आणि राजा अलीखान यांचे मत राजपुत्रासारखेच होते. त्याची जेव्हा खान खानान याला कल्पना आली तेव्हा त्याने आपली फौज, तोफखाना आणि हत्ती हे मिर्जा शाहरुख आणि इतर अमीर यांच्या ताब्यात दिले आणि तो स्वतः राजा अलीखानाला बरोबर घेऊन राजपुत्राला भेटण्यासाठी घाईघाईने निघाला. १९ **आजुर** या दिवशी अहमदनगरपासून तीस कोसावर असलेल्या चाँद या किल्ल्यापाशी तो राजपुत्राला भेटला. ही भेट तितक्याशा प्रसन्न वातावरणात झाली नाही. बराच काळ बोलणी झाल्यावर दरबार भरविण्यात आला. त्यानंतर जेव्हा सैन्याने कूच केले तेव्हा एकीचा संपूर्ण अभाव होता. खान खानानजवळ मोठे सैन्य होते. परंतु आपला अपमान झाला आहे अशी त्याची समजूत होती. त्यामुळे चाललेल्या एकंदर घडामोडींपासून तो अलिप्त राहिला. सादिक खानाने शहाबाजखानाबरोबर असलेले आपले एक जुने भांडण उकरून काढले आणि दरबारात तो क्वचितच हजेरी लावू लागला. ८ तारखेला शहरापासून अर्ध्या कोसावर सैन्याने छावणी केली आणि त्या दिवशी खान खानान आणि शहाबाजखान हे शहराकडे गेले. त्यांच्या निष्काळजीपणामुळे शत्रूने फौजेच्या सामानसुमानावर हल्ला चढविला. मोठ्या कष्टाने

तो हल्ला परतवून लावण्यात आला. मोगल सैन्यातील असलेले मतभेद जेव्हा उघड्यावर आले तेव्हा शहरातील लोकांना अधिकच उत्तेजन मिळाले. ८ तारखेला किल्ल्याला वेढा घालण्यात आला. बुरहाणची बहीण चांदबिबी हिने प्रतिकाराची तयारी केली. राजपुत्र अहमद याला त्यांनी अगोदरच पळवून नेल्यामुळे इखलासखान हा मोती नावाच्या एका मुलाला घेऊन अहमदनगर येथे आला. परंतु त्याचा पराभव होऊन तो पाटणकडे पळाला.

बादशहाचे सैन्य नजीक आल्यावर मुख्य वजीर मंजू हा खजिन्याचा थोडासा भाग आणि काही हत्ती बरोबर घेऊन अहमदसह विजापूरकडे निघून गेला. तो पकडला जाण्याच्या बेतात होता. योग्य तऱ्हेचा दारूगोळा उपलब्ध न झाल्यामुळे किल्ल्याचा वेढा लांबला. आपल्याला कैद केले जाईल याची चांदबिबीला भीती वाटत होती. परंतु तिला जेव्हा हल्लेखोरांच्या परिस्थितीबद्दल माहिती देण्यात आली तेव्हा शहराचे संरक्षण करण्यासाठी तिला स्फूर्ती आली. ९ तारखेला शहा अलि आणि अभंगखान यानी मोठे सैन्य घेऊन रात्रीच्या वेळी खान खानानच्या मोर्च्यांवर हल्ला चढविला. परंतु तेथील सैनिक मोठ्या शौर्याने लढले. हल्लेखोरांपैकी अनेकांना त्यांनी ठार मारले आणि हल्ला परतवून लावला. शत्रूच्या पराभवाचा फायदा घेऊन जर का मोर्चातील सैनिकांनी त्यांचा पाठलाग केला असता तर पळून जाणाऱ्या हल्लेखोरांबरोबर त्यांना कदाचित किल्ल्यात प्रवेश करता आला असता आणि किल्ल्याचा पाडाव झाला असता.

किल्ल्याची सक्त नाकेबंदी आणि रसदीचा तुटवडा याचे परिणाम किल्ल्यातील शिबंदीवर दिसून येत होते. १३ तारखेला शत्रूने छावणीवर अयशस्वी हल्ला केला. १६ तारखेला गुजराथेकडून एक तांडा नजीक आला, परंतु सादतखानाने तो तांडा लुटला. १९ तारखेला शेर ख्वाजा, शेख दौलत, कामरान बेग आणि दौलतखान यांना सैन्यासहित पाटणकडे पाठविण्यात आले. त्यांनी इखलासखानाचा पराभव केला आणि अधिक लूट मिळविण्याच्या आशेने त्यांनी पाटण येथील रहिवाशांना लुटले. मोगल सेनापतीकडून यापूर्वीच पाटण शहराला अभयदान मिळाले होते. इस्फंदरमज महिन्याच्या ११ तारखेला तटबंदीचा एक भाग मोडून काढण्यात आला. राजपुत्राच्या मोर्चापासून एक सुरुंग काढण्यात आला आणि तो किल्ल्याच्या तटबंदीखालून बाहेर नेण्यात आला. त्यात दारू भरण्यात आली होती. सुरुंगाचा स्फोट करण्यात आला. या स्फोटामुळे तटबंदीचा तीस गज लांब इतका भाग कोसळून पडला. हल्ला करण्यासाठी सैनिक तयार होते. परंतु शहाबाजखानाच्या मोर्चापासून तटबंदीपर्यंत नेण्यात आलेला एक सुरुंग किल्ल्यावरील शिबंदीने शोधून काढला आणि त्यातील दारू त्यांनी काढून घेतली. चिनोडला मोगल सैनिकांवर जे अरिष्ट कोसळले होते त्याचीच पुनरावृत्ती होईल अशी भिती वाटून हल्ला करण्यासाठी निघालेले लोक तेथेच थांबले.

त्यामध्ये बराच विलंब झाला. दिवसाच्या छाया जाऊन अंधार पडला. रात्रीच्या वेळी किल्ल्यावरील शिबंदीने तटाला पडलेले भगदाड बुजवून टाकले. परंतु वेढा घालून बसलेल्या सैनिकांच्या हालचालीमुळे किल्ल्यावरील शिबंदी नाउमेद झालेली होती. त्यांनी तहाची बोलणी सुरू केली. बुरहाण उल्-मुल्कच्या मुलाचा मुलगा बहादूर याला निजाम उल्-मुल्क ही पदवी देऊन सिंहासनावर बसविण्याचे आणि मोगल सम्राटांचे मांडलिकत्व स्वीकारण्याचे त्यांनी कबूल केले. अहमदनगरच्या प्रदेशाचे राज्य त्याला देण्यात यावे आणि वऱ्हाडचा प्रांत बादशहाला तोडून देण्यात यावा ह्या अटीला त्यांनी कबुली दिली. हिरे, उत्तमोत्तम हत्ती आणि इतर वस्तू खंडणी म्हणून बादशहाकडे पाठविण्यात याव्या असे ठरले. अहमदनगर येथील परिस्थिती अतिशय नाजूक झाली होती. अन्नसामुग्रीचा अतिशय तुटवडा पडला होता. ही परिस्थिती ध्यानात घेतल्यानंतर देखील वरील अटींना मान्यता देण्यात आली आणि १७ **इस्फंदर मज** या दिवशी तहावर सह्या करण्यात आल्या. (**इलिएट आणि डॉसन**-खंड ६, पाने ९२–९४)

(२६५) ◻ खान खानानच्या छावणीचे नष्ट झालेले अवशेष अजूनही जालना शहराच्या दक्षिणेकडे असलेल्या सरोवरापाशी सापडू शकतात.

(२६६) ◻ अबुल फजल हा **अकबर नामा, ऐन-इ-अकबरी** आणि त्याने लिहिलेली पत्रे यासाठी प्रसिद्ध आहे. ही पत्रे म्हणजे हिंदुस्थानात सर्वमान्य पत्रव्यवहाराचा एक उत्कृष्ट नमुना म्हणून गणली जातात.

(२६७) ◻ अकबर बादशहाने अबुल फजल याला दक्षिणेत पाठविले. त्याबद्दलची हकीकत अबुल फजल स्वतः देतो ती पुढीलप्रमाणे आहे :

बादशहा पंजाबमधून परतल्यानंतर त्याने राजधानीला भेट न देता दक्षिणेत तसेच कूच करून जाण्याचा बेत केला. परंतु राजपुत्राचे आगमन न झाल्यामुळे त्याचे मन चिंताग्रस्त झाले होते आणि त्यातच राजपुत्रासंबंधी अनेक वदंता त्याच्या कानावर घालण्यात आल्या होत्या. तेव्हा त्याने मुत्सद्दीपणाचा एक डाव म्हणून मुक्काम करण्याचे ठरविले आणि पुन्हा एकदा राजपुत्रांना आपल्या समक्ष बोलावू पाठविले. त्या महिन्याच्या २५ तारखेला मला (अबुल फजल) दक्षिणेत जाण्याचा आणि बरोबर राजपुत्र सुलतान मुराद याला घेऊन येण्याचा हुकूम मिळाला. जर का दक्षिणेतील अमिरांची तेथील राज्यकारभार बघण्याची तयारी असली तर त्याप्रमाणे त्यांच्याकडे व्यवस्था सोपवून राजपुत्रासह मी निघून यावे असे मला सांगण्यात आले. परंतु अमिरांची तशी तयारी नसल्यास मी राजपुत्राला दरबारात पाठवावे आणि दक्षिणेत राहून तेथील अधिकाऱ्यांच्या सहकार्याने मिर्जा शाहरूख याला पाठिंबा द्यावा अशी मला आज्ञा देण्यात आली. मिर्जाला सैन्यभरती करून ते सुसज्ज करणे सोपे जावे म्हणून माळव्याचा प्रांत त्याला तोडून देण्यात आला एक

ध्वज आणि नौबत त्याला बहाल करण्यात आली. त्याचप्रमाणे जेव्हा जरूर पडेल तेव्हा त्याने दक्षिणेत परतावे अशी आज्ञा त्याला देण्यात आली. (**इलिएट आणि डॉसन**, खंड ६, पाने ९६–९७)

(२६८) ▫ दक्षिणेच्या इतिहासाची नायिका आणि दंतकथांचा कथाविषय म्हणून चांदबिबीचा उल्लेख करावा लागेल. खाफीखान सुद्धा असे सांगतो की तिने मोगल छावणीवर रुप्यांच्या गोळ्यांचा भडिमार केला. अहमदनगरमध्ये प्रचलित असलेली रूढ आख्यायिका अशी की जेव्हा चांदबिबीजवळचा दारूगोळा संपला तेव्हा तिने आपल्या तोफेत तांबे, रूपे आणि सोने यांची नाणी भरली आणि जेव्हा तिच्यावर स्वतःजवळील हिरे तोफेत घालून उडविण्याची पाळी आली तेव्हाच ती तहाच्या वाटाघाटींना तयार झाली. (Elphinstone's *History*, 456). कर्नल मेडोज टेलरच्या मते अहमदनगर आणि विजापूर येथे चांदबिबीइतके दक्षिणेतल्या इतर कोणत्याही मुसलमान राजकन्येचे चारित्र्य आणि वीरकृत्ये ही आपल्या तेजाने तळपली नाहीत. लोकांमध्ये ज्या अनेक गोष्टी प्रचलित आहे त्यापैकी अहमदनगर शहराचे चांदराणीने जे मोठ्या धाडसाने रक्षण केले त्याबाबतच्या कथेइतकी दुसरी कोणतीच गोष्ट लोकांना प्रिय नाही. हिंदुस्थानच्या इतिहासात अत्यंत आणीबाणीचे प्रसंगी उच्च पदस्थ स्त्रीने आपल्या अंगचे राजकीय चातुर्य, असामान्य मनोधैर्य आणि असीम स्वावलंबन दाखविल्याची जी उदाहरणे आहेत त्यापैकी एक असा चांदबिबीचा उल्लेख करावा लागेल. बहुधा एका पारशी चित्रकाराने रंगविलेले तिचे चित्र विजापूर येथे आहे. उत्कृष्ट कलेचा नमुना आणि चांदबिबीची खरीखुरी प्रतिकृती म्हणून या चित्राचा उल्लेख करावा लागेल. त्या चित्राच्या एका बाजूवरून ती उजळरंगाची, निळे अथवा करडे डोळे असलेली, धारधार नासिकाग्र आणि बांधेसुद अवयव असलेली, स्त्रीत्वाच्या कोमलपणाबरोबर निग्रही स्वभाव असलेली आणि उमदा आणि रेखीव आकृतीची तरुणी असावी असे दिसते. (*Architecture of Bijapur* 36).

(२६९) ▫ अहमदनगरचा पाडाव झाल्यानंतर अहमदनगरमध्ये झालेल्या घडामोडींची अबुल फजलने दिलेली हकीकत पुढीलप्रमाणे आहे :

जरी बादशाही फौजांपुढे अहमदनगरचा पाडाव झाला होता तरी धान्याचा तुटवडा पडल्यामुळे मोगल सत्ता थोड्याच काळात दुर्बळ झाली. राज्यातील विघ्न-संतोषी लोक एकत्र जमा झाले आणि त्यांनी बंडाचे निशाण उभारले. त्यांनी शहा अलीचा मुलगा आणि मुर्तजा निजाम-उल्-मुल्क याचा चुलता अली याला आपला पुढारी म्हणून नियुक्त केले. अहमदनगरचा सेनापती या पदावर खानखानान याची नेमणूक करण्यात आली आणि मला नाशिक येथे जाण्याचा हुकूम देण्यात आला. परंतु नाशिक येथे जाणे मला शक्य झाले नाही. कारण शहा अलीच्या मुलाविरुद्ध माझी रवानगी करण्यात आली. या गोष्टीला साहजिकच अधिक महत्त्व होते. मागील

वर्षाच्या **इस्फन्दर मज** महिन्यात मी वरणगांव नजीक खान खानानला येऊन मिळालो होतो. परंतु दरम्यान बातमी आली की आदिलखान विजापुरीचा एक प्रतिष्ठित मांडलिक पाच हजार घोडेस्वार आणि बारा हजार पायदळ एवढे सैन्य घेऊन अहमदनगरवर चाल करून येत आहे. त्याच्या हालचालीवर नजर ठेवणे खानानला आवश्यक वाटल्यामुळे त्याने जालनापूरकडे कूच केले आणि शहा अलीच्या मुलाविरुद्ध चालून जाण्यासाठी मला मागे ठेवले. २७ तारखेला मी गंगानदीच्या (गोदावरी) किनाऱ्यावर पोचलो. २९ तारखेला अहमदनगर राज्यातील कालना (गाळणा) या प्रमुख किल्ल्याचा मी ताबा घेतला. याचवेळी बादशाही फौजांचा सेनापती अली मर्दानखान याचा तेलंगणात पराभव होऊन त्याला कैद करण्यात आले. यानंतर या बंडाचा बिमोड करण्याकडेच माझ्या सर्व हालचालींचा रोख होता. मी माझ्या मुलाला १२०० घोडेस्वार देऊन शत्रूवर रवाना केले. **खुर्दाद** महिन्याच्या ६ तारखेला त्याने शत्रूचा पराभव केला. शत्रूच्या चारशे सैनिकांना त्याने ठार केले आणि अनेकांना जखमी केले. (**इलिएट ॲण्ड डॉसन**, खंड ६, पाने १०१–१०२)

(२७०) ◻ दुसऱ्या बुरहाण निजामशहाच्या मृत्यूनंतर अहमदनगरमध्ये झालेल्या घडामोडी आणि मोगलांची दक्षिणेवरील स्वारी याची फरिश्त्याने अकबर बादशहाच्या इतिहासात जी हकिकत दिली आहे तिचा पुढे थोडक्यात अनुवाद दिला आहे :

दुसऱ्या बुरहाण निजामशहाचा मुलगा इब्राहीम निजामशहा हा आदिलशहा-बरोबर झालेल्या लढाईत मारला गेला. अहमदनगरचा वजीर मियाँ मंजू याने अहमद नावाच्या एका मुलाला सिंहासनावर बसविले. ही गोष्ट अहमदनगरच्या अमिरांना पसंत न पडल्याने त्यांनी बंड केले आणि मियाँ मंजू याला अहमदनगर येथे कोंडले. या परिस्थितीला तोंड देणे अशक्य झाल्याने मियाँ मंजूने आपली माणसे अहमदाबाद येथे राजपुत्र सुलतान मुराद याजकडे पाठवून त्याच्या मदतीची याचना केली आणि त्याला अहमदनगरचा किल्ला देण्याचे कबूल केले. मुरादने ही विनंती आनंदाने मान्य केली आणि झपाट्याने दक्षिणेकडे कूच केले. दरम्यान मोगल सेनापती मिर्जाखान याला ही बातमी कळली तेव्हा त्याने माळव्याचा सुभेदार शहारूख, शहाबाजखान कंबु, राजा जगन्नाथ, राजा दुर्गादास, राजा रामचंद्र आणि इतर सरदार यांच्याबरोबर दक्षिणेकडे कूच केले. त्याने खानदेशचा सुलतान राजा अलीखान याचे मन ६००० घोडेस्वार घेऊन मोगलांना येऊन मिळण्याबद्दल वळविले. सर्व मोगल फौजा गाळणा येथे एकत्रित झाल्या आणि त्यांनी मजल दरमजल करीत अहमदनगरकडे कूच केले.

दरम्यान मियाँ मंजूने अहमदनगर येथील बंडाचा मोड केला होता. त्याला मोगलांना बोलाविल्याबद्दल आता पश्चात्ताप झाला होता. त्याने अहमदनगरच्या रक्षणाची तयारी केली. रक्षणाचे काम त्याने चांदबिबीवर सोपविली, आणि स्वतः

उरलेली फौज घेऊन विजापूरच्या सरहद्दीच्या दिशेने कूच केले. मुराद आणि मिर्जाखान हे आता मित्र म्हणून येत नसून शत्रू म्हणून अहमदनगरला वेढा देण्यासाठी येत होते. **हिजरी** १००४ या वर्षीच्या **रबी उस्सानी** (नोव्हेंबर १५९५) महिन्यात मोगलानी अहमदनगरला वेढा दिला आणि किल्ल्यासभोवार आपले मोर्चे उभारले. चांदबिबी मोठ्या शर्थीने मोगलांना प्रतिकार करीत होती. तिने इब्राहीम आदिलशहा आणि कुतुबशहा यांच्याकडे मदतीची याचना केली. वेढा तीन महिने चालल्यानंतर मोगलांनी किल्ल्याच्या तटापर्यंत पाच सुरुंग नेले. त्यातील दोन किल्ल्यातील शिबंदीने निकामी केले. राजपुत्र मिर्जा आणि सादिक महमदखान यांचे मिर्जाखानाबरोबर वैमनस्य होते. **रज्जब** महिन्याच्या १ ल्या तारखेला (१७ फेब्रुवारी) त्याने मिर्जाखानाला न कळविता मोर्चांवर चाल केली आणि सुरुंगाना बत्ती दिली व किल्ल्याची पन्नास गज तटबंदी उद्ध्वस्त झाली. किल्ल्यातील शिबंदीने दोन सुरुंग निकामी केलेले आहेत हे माहीत नसल्याने त्यांचा स्फोट होईल याची वाट बघत मोगल सैनिक बसले असता दरम्यानच्या काळात किल्ल्यातील शिबंदीने तटाला पडलेल्या खिंडारांचा शर्थीने बचाव केला. चांदबिबी बुरखा घेऊन त्याठिकाणी हजर झाली. शत्रूवर तोफांचा भडिमार करण्याची तिने आज्ञा दिली. अनेकवार शत्रूनी केलेले हल्ले परतवून लावण्यात किल्ल्यावरील शिबंदीला यश आले. रात्रीच्या वेळी तिने आपल्या समक्ष तटाची दुरुस्ती करून नऊ फुटाएवढे भगदाड भरून काढले. दरम्यान अशी बातमी आली की आदिलशाही सरदार सुहेलखान कुतुबशाही फौजेसहित मोगलांचा वेढा उठविण्यासाठी सत्तर हजार फौज घेऊन येत आहे. त्याचवेळी मोगल सैन्यात अन्नधान्याचा तुटवडा पडला. तेव्हा राजपुत्र मुराद आणि मिर्जाखान यांनी तहाच्या वाटाघाटी करणे उचित आहे असा विचार केला. दोन्ही पक्षात असे ठरले की, वऱ्हाडचा ताबा मोगलांकडे जावा आणि उरलेल्या प्रदेशावरील बहादूरशहाचे (दुसऱ्या बुरहाण निजामशहाचा नातू) स्वामित्व मोगलांनी मान्य करावे. तहाच्या मसुद्यावर सह्या झाल्यावर राजपुत्र मुराद आणि मिर्जाखान यांनी वऱ्हाडाकडे कूच केले. तेथे बाळापूर नजीक त्यानी शहापूर या गावाची बांधणी केली आणि तेथे आपली लष्करी छावणी केली.

मोगल फौजा निघून गेल्यावर चांदबिबीने राज्याची सूत्रे बहादूर निजामशहाच्या स्वाधीन केली. त्याने राज्याचे सर्व अधिकार नेहंगखान आणि इतर उमराव यांच्याकडे सोपविले. त्यानी चांदबिबीच्या सल्ल्याविरुद्ध आणि नुकत्याच झालेल्या कराराचा भंग करून मोगलाना वऱ्हाडामधून हुसकावून लावण्यासाठी पन्नास हजार घोडेस्वार घेऊन उत्तरेकडे चाल केली. इकडे खानखानान याने राजपुत्र मुराद आणि सादिक महमद यांना शहापूर येथे ठेवले, आणि वीस हजार घोडेस्वार बरोबर घेऊन राजा अलीखान फारुकीसह वरील फौजेला गोदावरी नदीच्या तीरावर तोंड देण्यासाठी त्याने कूच केले.

सुपा या खेड्याजवळ पोहोचल्यानंतर एकंदर परिस्थितीची जाणीव करून घेण्यासाठी आणि शत्रूची ताकद अजमाविण्यासाठी खानखानानने तेथे काही दिवस मुकाम केला. नंतर त्याने नदी पार करून दक्षिण तीरावर आपले सैन्य खडे केले. हिजरी १००५ या वर्षी जमादिल आवाल या महिन्याच्या १७ तारखेला इब्राहीम आदिलशहाचा अधिकारी सुहेलखान याने दक्षिणी फौजांचे अधिपत्य आपल्याकडे घेतले व मोगल फौजांसमोर तो युद्धासाठी सज्ज झाला. सैन्याच्या मध्यभागी आदिलशाही स्वार होते, उजव्या बाजूला निजामशाही स्वार आणि डाव्या बाजूला कुतुबशाही स्वार होते.

मोगल सैन्याच्या मध्यभागी खानखानानने आपली जागा मुक्रर केली. खानदेशचा राजा अलीखान आणि राजा रामचंद्र यांनी दक्षिणी फौजांवर चढाई केली. मोगलांचा पहिला मारा इतका जबरदस्त होता की त्यांनी दक्षिणी फौजांची आघाडी मोडून काढली आणि ते सुहेलखानावर तुटून पडले. परंतु या ठिकाणी त्यांच्यावर तोफखाना, बंदुका आणि हातगोळे यांचा जबरदस्त भडिमार झाला. मोगल सैन्यात भयंकर कत्तल होऊन राजा अलीखान, राजा रामचंद्र आणि त्यांचे तीन हजारांवर सैनिक ठार झाले. मोगलांच्या सैन्याचा मध्मभाग आणि डावी फळी ही त्याचवेळी विस्कळीत झाली आणि रणांगणाच्या त्या भागात सुहेलखानाला संपूर्ण जय मिळाला. इकडे खानखानानने उजव्या फळीवर दक्षिणी सैन्याचा पराभव केला होता आणि इतर ठिकाणी काय झाले आहे याची जाणीव नसल्याने त्याने त्यांचा पाठलाग सुरू केला होता. थोड्याच वेळात काळोख पडला होता. प्रत्येक पक्षाला आपला जय झाला आहे असे वाटले. सुहेलखानाने पराजित सैन्याचा पाठलाग केला नाही, परंतु त्या चे निम्मे सैन्य मात्र रात्रीच्या वेळी मिळालेली लूट घेऊन पळून गेले.

पाठलागावरून परत आल्यावर खानखानान अचानक दक्षिणी तोफखान्या-समोर येऊन थडकला. शत्रूचा पराभव झाला आहे अशा समजुतीत तो होता. साहजिकच या गोष्टीचे त्याला आश्चर्य वाटले. त्याला आता खबर मिळाली की, बहुतेक मोगल सैन्याचा पराभव झाला असून ते वऱ्हाडात पळून गेले आहे. सुहेलखानाच्या सैनिकांनी रात्रीच्या वेळी आगट्या पेटविल्या होत्या, त्यामुळे त्यांच्या छावणीची जागा हुडकून काढून त्यांच्यावर काही तोफगोळे टाकणे खानखानानला शक्य झाले. सुहेलखानाच्या सैन्यात तात्पुरता गोंधळ उडाला. त्याने ताबडतोब आपल्या छावणीची जागा बदलली आणि संभाव्य धोका टाळला. जितकी माणसे जमविता येतील तितकी जमविण्याचा त्याने प्रयत्न केला. खानखानाननेही तुताऱ्या वाजवून आपली माणसे जमविली. मोगल सैनिक आणि दक्षिणी सैनिक यांच्यात चकमकी उडाल्या. प्रत्येकाचे डोळे दिवस उजाडण्याकडे लागले. दिवसा उजेडी सुहेलखानाने बारा हजार सैनिक घेऊन मोगलावर चाल केली. खानखानानजवळ जेमतेम ३-४ हजार सैन्य होते. तरी त्याने लढण्याचा निश्चय केला. घनघोर युद्ध

झाले. सुहेलखान जखमी होऊन घोड्यावरून पडला. त्याच्या आश्रिताने त्याला रणा-बाहेर नेले. त्याच्या पाठोपाठ दक्षिणी सैन्यानेही पळ काढला. त्यांचा पाठलाग न करता खानखानान शहापूरला परतला. याच वेळी मुराद आणि खानखानान यांच्यातील द्वेषभाव विकोपाला गेला. या भांडणाचे विपरीत परिणाम होऊ नयेत म्हणून अकबर बादशहाने युसूफखान मशदी आणि शेख अबुल फजल यांना **हिजरी** १००६ (इ. स. १५९७) या वर्षी राजपुत्राजवळ राहण्यासाठी रवाना केले. खानखानान याला बादशहाने परत बोलाविले. काही काळ तरी बादशहाची खानखानानवर अवकृपा झाली. थोड्याच काळात वऱ्हाडातील नरनळा, गावील गड, खेडला आणि इतर किल्ले मोगलांनी जिंकून घेतले. **हिजरी** १००७ या वर्षाच्या **शव्वाल** महिन्यात (मे १५९९) राजपुत्र मुराद मरण पावला. दरम्यानच्या काळात निजामशाही फौजांनी मोगल सरदार शेर ख्वाजा याचा पराभव केला. युसुफखान आणि अबुल फजल यांना या परिस्थितीत दक्षिणी फौजांवर हल्ला करण्याचे धाडस झाले नाही. या सुमारास बादशहाची खानखानानवर पुन्हा मर्जी बसली आणि त्याने त्याला सुसज्ज असे सैन्य देऊन राजपुत्र दानियल मिर्जा याच्यासह दक्षिणेत रवाना केले. निजामशाही प्रदेश ताब्यात घेण्याचा त्याने त्याला हुकूम दिला. खुद्द अकबर बादशहाने **हिजरी** १००८ (इ. स. १५९९) या वर्षी दक्षिणेकडे कूच केले. दरम्यान दानियल मिर्जा आणि खानखानान यांनी दक्षिणेत चाल केली. खानदेशाचा सुलतान मिरान बहादुरखान याने त्यांना सहकार्य न दिल्यामुळे मोगलांनी गोदावरीच्या तीरावर मुक्काम केला. परंतु अकबराने स्वतः असीरच्या किल्ल्याला वेढा देण्याचे ठरविले आणि राजपुत्र दानियल आणि खानखानान यांना अहमदनगरवर चाल करून जाण्याचा हुकूम दिला. त्यांनी ३० हजार घोडेस्वारानिशी अहमदनगरवर चाल केली. त्यांच्यासमोर नेहंगखान हबशी आणि इतर दक्षिणी सरदार यांनी पळ काढला. इकडे अकबराने बुरहाणपूरकडे चाल केली आणि आपल्या अधिकाऱ्यांना असीरच्या किल्ल्याला वेढा देण्यासाठी पाठविले. किल्ल्यावर युद्धसामग्री आणि धान्यपुरवठा भरपूर होता, परंतु किल्ल्यामध्ये रोगराई फैलावली. साहजिकच किल्ला लढविण्याबद्दल मिरान बहादुर निराश झाला. याचवेळी अहमदनगरचाही पाडाव झाला. **हिजरी** १००९ (इ. स. १६००) यावर्षी मिरान बहादुरखानाने असीरचा किल्ला अकबराच्या स्वाधीन केला. अकबराशी समझोता करण्यासाठी इब्राहीम आदिलशहाने आपला वकील अकबराकडे रवाना केला. अशा तऱ्हेने असीर, बुरहाणपूर, अहमदनगर आणि वऱ्हाड यांचा मोगल राज्यात समावेश करण्यात आला.

(फरिश्ता, भाग २, पाने २७०–२८०)

(२७१) ◻ अहमदनगरच्या पाडावाचे मोगल इतिहासकारांनी दिलेले वृत्तान्त पुढीलप्रमाणे आहेत : दुसऱ्या वेळी जेव्हा खानखानान याने अहमदनगरवर हल्ला केला

तेव्हा सेनापती म्हणून आदिलशहाने सुहेलखान हबशाची नेमणूक केली आणि त्याच्या हाताखाली निजामउलमुल्क, आदिलशहा, कुतुबउलमुल्क यांची सैन्ये व बरीदशाहीचा प्रमुख यांना दिले. मोगलांबरोबर मुकाबला करण्यासाठी मोठी फौज घेऊन आत्मविश्वासाने तो बाहेर पडला. खानखानानच्या हाताखालील थोड्याशा फौजेने सुहेलखानावर संपूर्ण विजय मिळविला. तेथून खानखानानने अहमदनगरला वेढा देण्यासाठी कूच केले. अहमदनगरचा त्याने पाडाव केला आणि दक्षिणेचा सर्व प्रांत त्याने दिल्लीपतीच्या अमलाखाली आणला (*Masiri Rahimi* in Illiot and Dowson, VI. 241·2)

अहमदनगरचा वेढा बराच काळपर्यंत चालला आणि बादशाही फौजेला रसद मिळण्यात अनेक अडचणी निर्माण झाल्या. हलकट प्रवृत्तीच्या माणसांनी सर्व बाजूंनी उठाव करण्यास सुरुवात केली. तेव्हा मिर्जा रुस्तुम याला राजपुत्र दानियलकडे १ लक्ष मोहरा देऊन पाठविण्यात आले. याचसुमारास नाशिक मोगल अधिकाऱ्यांच्या हाती पडले. पावसाळा संपल्यावर अकबराने आपले लक्ष अहमदनगरच्या पाडावावर केंद्रीभूत केले. त्याने प्रयत्नांची पराकाष्ठा करण्याबद्दल आदेश दिले आणि तो स्वतः बुरहाणपूरकडे निघाला. ह्या ग्रंथाचा कर्ता अबुलफजल याजबरोबर केलेल्या तहाचे पालन करावे असे चांदबिबीचे मत होते. परंतु अभंग ऊर्फ नेहंगखान, हा हबशी आणि दक्षिणी लोकांची मोठी फौज हाताशी घेऊन तिच्याविरुद्ध लढत होता. २६ **फरवर्दीनला** बादशाही सैन्य आले आणि दक्षिणी फौजांच्या मनात संशयाचे जाळे विणले गेले. प्रत्येकजण दुसऱ्याच्या कानाशी लागून म्हणाला की आपल्या पुढाऱ्यांनी बादशाही फौजांबरोबर समझोता केलेला दिसतो. याचा परिणाम असा झाला की अभंगच्या या सेनाविभागाने धीर सोडला आणि कोणताही प्रतिकार न करता त्यांनी माघार घेतली. २ **उर्दीबिहीश्तला** निरनिराळे मोर्चे वेगवेगळ्या अमिरांच्या हाताखाली नेमून देण्यात आले. चांदबिबीचा कल तहाप्रमाणे वागण्याचा होता. किल्ल्यावरील अनेक प्रमुख व्यक्तींनी अशा परिस्थितीत लढाईची सूत्रे आपल्या हाती घेतली आणि मोगल सैन्यावर अनेक अयशस्वी हल्ले चढविले. राजपुत्राच्या मार्गदर्शनाखाली ३० ते ४० गज रुंद आणि ७ गज खोल असलेला खंदक बुजविण्यासाठी प्रयत्नांची पराकाष्ठा केली गेली. किल्ल्याची भिंत निळ्या रंगाच्या दगडांची होती आणि तिची उंची २७ गज होती. राजपुत्र आणि मिर्जा युसुफखान यांच्या खंदकापासून सुरुंग तयार करण्यात आले. परंतु किल्ल्यातील शिबंदीने तेथपर्यंत घुसून सुरुंग बुजवून टाकले. इतकेच काय परंतु त्यांनी किल्ल्याच्या आतील बाजूने उलट सुरुंग भरला आणि त्याला बत्ती दिली. परंतु त्यामुळे फारसे नुकसान झाले नाही. सुरुंगामुळे किल्ल्याच्या बुरुजाला मात्र तडा गेला. ही गोष्ट जेव्हा उघडकीस आली तेव्हा हे भगदाड साफ करण्यासाठी प्रयत्न केले गेले आणि त्याप्रमाणे भगदाड साफ केल्यावर त्यामध्ये १८० मण बंदुकीची दारू भरण्यात आली. ६ **शारियरला** सुरुंगाला बत्ती देण्यात

आली. तो बुरूज आणि ३० गज भिंत स्फोटामुळे आकाशात उडाली. उडून पडणाऱ्या दगडामुळे शिबंदीचे नुकसान झाले परंतु वेढा देऊन बसलेल्या सैन्यावर एक कणही उडाला नाही. हल्लेखोर ह्या भगदाडातून आत घुसले आणि मिर्जा युसुफखानाच्या मोर्चामधून दुसऱ्या एक तुकडीने आत प्रवेश मिळविला. शिबंदीपैकी १५०० जणांना कंठस्नान घालण्यात आले. उरलेल्यांचा जीव त्यांच्या मित्रमंडळींनी केलेल्या कळकळीच्या विनंतीने वाचला. इब्राहीमचा मुलगा आणि बुरहाणचा नातू म्हणजे ज्याला निजामउल्मुल्क म्हणून गादीवर बसविण्यात आले होते त्याला कैद करण्यात आले. अतिशय मौल्यवान हिरे, उठावकाम केलेली शस्त्रे, उत्कृष्ट ग्रंथालय, भरजरी रेशीम आणि २५ हत्ती एवढी लूट मोगलांच्या हाती पडली. तोफा आणि दारूगोळा ह्या गणतीच्या पलीकडे होता. पावसाळ्यात वेढा चालू ठेवण्यात आला. विजय मिळाल्यानंतर एका दिवसात मुसळधार पावसाला सुरुवात झाली. वेढा चार महिने आणि चार दिवस चालला होता. (Abul Fazal, *Akbarnama* in *Elliot and Dowson*, VI. 99-101).

या वेढ्याचे आणखी एक वर्णन पुढीलप्रमाणे आहे :

राजपुत्र दानियल याने फौजेतील काही उच्चपदस्थ अमिरांच्या मदतीने अहमदनगरचा किल्ला हल्ला करून काबीज केला. वेढा जवळ जवळ सहा महिने चालू होता आणि सातत्याने किल्यावर तोफांचा भडिमार चालला होता. पण त्याचा काहीच परिणाम झाला नाही. शेवटी खानखानानने विचार केला की सुरुंग पेरणे हा एकच मार्ग उरला आहे. इतर उमराव त्याच्याबरोबर सहमत झाल्यामुळे सुरुंग भरण्यात आला. त्यात १८० मण बंदुकीची दारू ठासण्यात आली. तो सुरुंग अकबर बादशहाच्या कारकिर्दीच्या ४५ व्या वर्षी २० **शारियरला** उडविण्यात आला. किल्ल्याचा एक बुरूज ७० ते ८० गज भिंतीसकट हवेत उडाला. खानखानान, राजा जगन्नाथ आणि इतर अमिरांनी सैनिकांना चेतावणी देण्यासाठी जारीने प्रयत्न केले आणि असे हुकूम सोडले की फौजेने स्फोट झाल्यानंतर भगदाडातून आत घुसावे आणि उरलेल्या कामगिरीची पूर्तता करावी. ह्या हुकूमाची अंमलबजावणी करण्यात आली. दुसऱ्या एका जागी मातीच्या ढिगाऱ्यावरून अथवा खाकरेज बनवून त्यावरून युसुफखानाच्या हाताखालील एक तुकडी किल्ल्याच्या भिंतीवरून चढून गेली. हल्लेखोरांनी शिबंदीला चेपित नेले. लढाईची एकच धुमश्चक्री उडाली. वेढा घातलेल्या मोगलांचे १००० सैनिक रणात पडले आणि अखेर किल्ला काबीज झाला. निजामउल्मुल्काच्या नातवाला कैद करण्यात आले आणि बादशहाकडे त्याची रवानगी करण्यात आली. (Faizi Sirhindi's Akbarnama in Elliot and Dowson VI. 144-5)

(२७२) ▫ मराठ्यांच्या इतिहासाच्या एका लेखकाने मिया राजू दक्नी हा हिंदू असून मुसलमान नव्हता असे प्रतिपादन केले आहे. असे प्रतिपादन करण्यास कोणता पुरावा उपलब्ध झाला आहे हे मात्र त्याने दिले नाही.

(२७३) ◻ मलिक अंबरच्या शासनातील न्यायीपणा आणि चातुर्य ही दक्षिण देशात सर्वतोमुखी झाली आहेत. हिंदुस्थानच्या इतिहासात अतिशय प्रगत अशा अर्थतज्ञामध्ये मलिक अंबरचा अंतर्भाव आपल्याला करावा लागेल. औरंगजेबाने ज्या शहराला पुढे औरंगाबाद असे नाव दिले त्या शहराचा तो संस्थापक होता.

(२७४) ◻ अहमदनगरचे निजामशाही घराणे कलाकुसरीच्या कामाच्या बांधणीबाबत अतिशय प्रसिद्ध होते. त्यांनी स्वतः विविध प्रकारच्या आणि सुंदर इमारती बांधल्या. एवढेच नव्हे तर आपल्या दरबारी मंडळींनाही अशा कामाची बांधणी करण्याबाबत उत्तेजन दिले. निजामशाही घराण्याच्या कालखंडात बांधलेल्या काही उत्कृष्ट कलाकृती आज शेकडो वर्षानंतरही टिकून आहेत. या कलाकृती ज्यांनी बांधल्या त्यांच्या अभिरुचीचे उत्कृष्ट प्रतिक म्हणून आजही त्यांची गणना करता येईल त्यापैकी काहींचे वर्णन पुढे दिले आहे.

अहमदनगरचा किल्ला : शहरापासून पूर्वेला अर्ध्या मैलाच्या अंतरावर बाभळीच्या आणि वडाच्या झाडांच्या दाट गर्दीत सपाटीवर हा किल्ला बांधण्यात आलेला आहे. किल्ल्याचा परीघ १ मैल आणि ८० यार्ड एवढा आहे. किल्ल्याभोवती वृक्षाच्छादीत बांध आहे. हा बांध किल्ल्याचे तटदेखील दृष्टीपासून लपवून ठेवतो. या बांधाच्या आतल्या बाजूला ८५ ते १८० फूट रुंद आणि १४ ते २० फूट खोल असा खंदक आहे. किल्ल्याच्या तटाच्या भिंतीसाठी वापरण्यात आलेला दगड या खंदकातीलच आहे. तटाच्या भिंती ५ फूट रुंद आहेत. तटाला दोन दरवाजे असून एक दरवाजा पश्चिम दिशेला आहे या दरवाजातून तोफांचे गाडे नेण्यासाठी वाट आहे. दुसरा दरवाजा हा प्रामुख्याने माणसांच्या वाहतुकीसाठी असून यावर काढता घालता येण्याजोगा पूल बसविलेला आहे. किल्ल्याच्या भिंतीची उंची खंदकाच्या तळापासून ३० फूट इतकी आहे. भिंतीला ठिकठिकाणी बुरूज बांधलेले आहेत. किल्ल्याच्या तटबंदीवर एकाच वेळी १०२ तोफा चढविण्याची सोय आहे. आज जुन्या काळी बांधलेल्या थोड्याफार इमारती शिल्लक आहेत. किल्ल्यामध्ये दारूगोळा साठविण्यासाठी प्रचंड कोठार आहे. किल्ल्याच्या परिसरात चार विहिरी असून त्यामधून १२ महिने पिण्याच्या पाण्याचा उत्तम पुरवठा होतो.

रुमीखानाचा दर्गा–या दर्ग्याला मक्का मशीद असेही म्हणतात. हा दर्गा बुरहाण निजामशहाच्या कारकिर्दीत रुमीखान दक्कनी याने बांधला. दर्ग्याची बांधणी चुना आणि काळ्या दगडाची आहे. दक्षिणोत्तर दर्ग्याची लांबी ४० फूट असून पूर्वपश्चिम दर्गा ३० फूट रुंद आहे. दर्ग्याला दोन मजले असून पहिला मजला हा विश्रांति-गृह म्हणून आणि दुसरा मजला प्रार्थनेची जागा म्हणून बांधलेला आहे. दर्ग्याचे छप्पर सपाट असून ते ४ खांबांवर आधारलेले आहे. प्रत्येक खांबाची गोलाई २ फूट असून उंची ८ फूट आहे. हे खांब मक्केहून आणले असे म्हणतात आणि

म्हणूनच या दर्ग्याला मक्का मशीद असे नाव दिले आहे. दर्ग्याच्या छप्पराचा पश्चिमेकडील भाग कोसळलेला आहे.

कासीमखानाचा राजवाडा–हा राजवाडा अहमदनगरचा पहिला सुलतान मलिक अहमद याच्या कारकिर्दीत बांधण्यात आला. राजवाड्याच्या मध्यभागी एक भव्य दिवाणखाना असून, या दिवाणखान्याचे छत उंच अशा अखंड काळ्या फत्तराच्या खांबावर आधारलेले आहे. दिवाणखान्याच्या बाजूला खोल्या असून, प्रत्येक खोलीवर घुमट आहे. प्रत्येक घुमटावर अतिशय शोभिवंत असे कोरीव काम आहे.

चेंगीजखानाचा राजवाडा–हा राजवाडा अहमदनगरचा सुप्रसिद्ध आणि दुर्दैवी सरदार चेंगीजखान याने हुसेन निजामशहाच्या कारकिर्दीत बांधला. राजवाड्याची इमारत अतिशय भव्य अशी असून तिला अनेक मजले आहेत. राजवाड्याच्या चौथऱ्यावर एक अक्षरे कोरलेला दगड बसविलेला आहे.

(२७५) □ पायरार्ड ह्या फ्रेंच प्रवाशाने १६०१ आणि १६०८ या कालावधित हिन्दुस्तानला भेट दिली. चेउलचे वर्णन करताना तो म्हणतो–– चेउलच्या राजपुत्राचे नाव मलिक असे आहे आणि तो मोगल बादशहाचा मांडलिक आहे. त्याच्याजवळ अनेक हत्ती आहेत. तो जेव्हा भोजन करतो तेव्हा अनेक सुंदर स्त्रिया नाच आणि गायन करतात. जेवण झाल्यानंतर आपल्या वैभवाचा आणि मानवी जीवनाच्या अशाश्वततेचा विचार करीत सुलतान आपल्या राजवाड्यात निद्राधीन होतो.

(२७६) □ न्यामतखानाचा राजवाडा आणि दर्गा या इमारतीचा नकाशा सरदार फरहबक्ष याने तयार केला आणि इमारतीचे बांधकाम पहिल्या मुर्तजा निजामशहाच्या कारकिर्दीत न्यामतखान दक्कनी याने पुरे केले. या इमारतीत एक अतिशय मोठे असे स्नानगृह होते. या इमारतीला पाण्याचा पुरवठा नेपती नावाच्या कालव्यापासून होत असे. न्यामतखानाचा दर्गा ४ फूट उंचीच्या पायावर बांधण्यात आलेला असून बांधकाम कोरीव दगड आणि चुन्यात केलेले आहे. दर्ग्याचे छप्पर सपाट असून आधारासाठी त्याला ८ खांब आहेत. प्रत्येक खांब ५ फूट उंच असून चौकोनी आहे. दर्ग्याच्या दक्षिण दिशेला प्रत्येकी ३ कमानींच्या दोन रांगा आहेत. उजव्या बाजूला न्यामतखान आणि त्याची बायको यांच्या कबरी आहेत. राजवाडा आणि स्नानगृहे यांनी जवळ जवळ ५०० चौ. वार एवढी जागा व्यापलेली आहे. दरवाजावर हिन्दी आणि अरबी भाषेतील मजकूर कोरलेला आहे. त्यावरून दर्गा बांधल्याची तारीख म्हणजे इ. स. १५७९ ही कळून येते.

(२७७) □ अहमहनगरकालीन राज्यव्यवस्थेचे थोडक्यात वर्णन पुढे दिले आहे. अहमदनगरच्या राज्यात पुढील प्रदेशाचा समावेश होता. वऱ्हाडचा बव्हंशी भाग, पुढील काळात औरंगाबाद सुभा या नावाने ज्याचा उल्लेख करतात, तो संपूर्ण

सुभा, गाळणा आणि नाशिक आणि खानदेश यामधील इतर जिल्हे आणि कोकण-मधील कल्याण जिल्हा व चेउलचे बंदर. बहमनींप्रमाणे अहमदनगरचा सुलतान हा राज्यप्रमुख होता. सुलतान, राज्याचे इतर अधिकारी, वजीर आणि अमिर मिळून मध्यवर्ती सरकार होत असे. या मध्यवर्ती सरकारला **राखतखाना** अथवा मध्यवर्ती कारभार मंडळ असे म्हणत. राज्यकारभाराबाबतचे सर्व हुकूम या मंडळाकडून निघत असत. राज्यकारभाराच्या कामात सुलतानाला त्याने निवडलेल्या अधिकाऱ्यांची मदत होई. हे अधिकारी सुलतानाला जबाबदार असत. राज्यकारभारात तीन प्रमुख अधिकाराच्या जागा असत (१) **वकील** अथवा **पेशवा** (२) **वजीर** आणि (३) **अमीर जुमला**. वजीराकडे महसूलाबाबतचे अधिकार असत तर **अमीर जुमला** याच्याकडे अर्थखात्याची व्यवस्था असे. राज्यातील **परगणे** राखतखान्या-तील अधिकारीवर्गाकडे कारभारासाठी सोपविलेले असत. वरील अधिकाऱ्यांशिवाय राज्यातील इतर अधिकारी पुढीलप्रमाणे असत : **सराशिलेदार, सरनोबत, अमीरउल्उमरा,** मुख्य **नाईकवाडी**, आणि **चिटणीस**. राज्याची विभागणी जिल्ह्यामध्ये करीत. हे जिल्हे **परगणा, कर्यात, संमत**, **महाल** आणि **तालुका** या नावाखाली विभागले जात. राज्याचा पश्चिम भाग हा डोंगराळ असून त्याची व्यवस्था हिन्दू अधिकाऱ्यांकडे सोपविलेली असे. महसूल गोळा करणाऱ्या अधिकाऱ्याला **अमिल** असे म्हणत. त्याच्याकडे राज्यातील पोलिस आणि मुल्की कज्जे यांची व्यवस्था असे. जमिनीबाबतचे मुल्की कज्जे पंचायतीकडे दाखल केले जात. अहमदनगर राज्यात हिन्दूंची दुय्यम अधिकारांचे जागांवर नेमणूक केली जात असे. काही मोठ्या अधिकारावर असलेल्या हिन्दूंचीही नावे मिळतात. उदा. नर्सी, अण्णेराव, भोपालराय, सावाजी अनंत, समत्या आणि ताव्या. किल्ल्यांचे किल्लेदार म्हणून बव्हंशी मुसलमानांची नेमणूक करीत. क्वचित हिन्दूची पण नेमणूक होई. शिबंदीमध्ये मराठे, कोळी आणि धनगर यांचा भरणा असे. मुल्की कारभारासाठी मराठे आणि ब्राम्हण यांच्या नेमणुका झाल्याची अनेक उदाहरणे सापडतात. या अधिकाऱ्यांना जिल्ह्यावर नेमून देशमुख या नावाने संबोधिले जाई. मुसलमानांप्रमाणेच हिन्दूना जहागिरी दिली जाई. असे हिन्दू आणि मुसलमान जहागीरदार मिळून राज्यातील सरदार वर्ग बने. बहमनींप्रमाणेच अहमदनगर सरकारनेही लष्करी मनसबदारी देण्याची प्रथा चालू ठेवली. अशा मनसब-दारांना देण्यात येणारी जहागिरी ही ते बाळगत असलेल्या लष्कराच्या प्रमाणात दिली जाई. राज्यासाठी उत्तम कामगिरी बजावलेल्या हिन्दू अधिकाऱ्यांना **राजा; नाईक** आणि **राव** अशा पदव्या दिल्या जात.

(२७८) □ १५ व्या आणि १६ व्या शतकांत अनेक परदेशी प्रवाशांनी हिंदु-स्थानला भेटी दिल्या. त्यामध्ये बारबोसा नावाचा एक प्रवासी होता. त्याने अहमदनगर राज्याचे पुढीलप्रमाणे वर्णन दिलेले आहे. ते असे :—अहमदनगरचा सुलतान हा मुसलमान

असून त्याचे बहुसंख्य प्रजाजन हिन्दू आहेत. त्याच्या ताब्यात मोठा प्रदेश असून तो खूप दूरवर पसरलेला आहे. राज्याच्या किनारपट्टीला अनेक व्यापारी बंदरे असून त्यातील प्रमुख बंदर चेउल आहे. चेउलचे वर्णन देताना तो म्हणतो चेउल गाव हे लहानसे असून त्यामधील घरे सुरेख आणि शाकारलेली अशी आहेत. चेउल व्यापाराचे मोठे ठिकाण असून डिसेंबर ते मार्च या महिन्यात मलबार आणि इतर भागांतून मालाने भरलेली अनेक गलबते येथे येतात. बरोबर आणलेला नारळसुपाऱ्या, मसाल्याचे पदार्थ, औषधे हा माल चेउल बंदरात उतरून परतीच्या प्रवासासाठी येथील गहू, भाजीपाला, तांदूळ, तीळ, तिळाचे तेल, बाजरी वगैरे माल ते जहाजात भरतात. चेउलमधे तांब्याची मोठ्या प्रमाणावर विक्री होते. याचे कारण राज्यातील नाणी ही तांब्यापासून बनवितात आणि अन्न शिजविण्याकरिता तांब्याच्या भांड्यांचा उपयोग करतात. वर्षाचे हे ३–४ महिने सोडून दिले तर चेउल बंदरात इतर वेळी फारच थोडी वस्ती असते. चेउल बंदराचा सुभेदार हा मुसलमान असून तो दक्षिणच्या सुलतानाचा मांडलीक आहे. तो महसूल गोळा करून सुलतानाकडे जमा करतो.

सीझारे फ्रेड्रीक ह्या व्हेनेशियन प्रवाशाने १५८६ मध्ये अहमदनगरला भेट दिली. त्याने अहमदनगरच्या मूरसुलतानाचे नाव जमालिको (निजाम उल्मुल्क) असे दिले आहे. हा सुलतान अतिशय सामर्थ्यवान असून त्याच्याजवळ दोन लक्ष खडे सैन्य आणि प्रचंड तोफखाना होता असे तो म्हणतो. त्यातील काही तोफा इतक्या प्रचंड होत्या की, त्यांचे वेगवेगळे भाग करून त्या वाहून न्याव्या लागत. तोफेतील गोळा हा दगडाचा असून त्यातील काही गोळे पोर्तुगालच्या राजाकडे सर्वोत्कृष्टपणाचा नमुना म्हणून पाठविण्यात आले होते. सुलतानाचे निवासस्थान अबुकर (अहमदनगर) हे असून ते चेउलपासून ७–८ दिवसांच्या प्रवासाच्या अंतरावर होते.

विजापूरची आदिलशाही : तळटीपा

(२७९) ☐ गजनफर बेग हा युसुफ आदिलखानाबरोबर हिंदुस्थानात आला. विजापूर येथे आदिलखानाला सुलतानपद प्राप्त झाल्यावर गजनफर बेगची त्याचा एक अतिशय नावाजलेला सेनापती म्हणून प्रसिद्धी झाली. पुढे विजापुरात बंड झाले आणि या बंडात इस्माईल आदिलशहावर प्राण गमाविण्याची जवळ जवळ पाळी आली होती. त्या बंडात गजनफर बेगची बहीण दिलशद आगा हिला फार प्रसिद्धी मिळाली.

(२८०) ☐ बिबी मुसती म्हणजे युसुफ आदिलशहाची मुलगी.

(२८१) ☐ पोर्तुगीज इतिहासकार वैकल्याने त्याला सावायो आणि हिदलचान या नावाने संबोधतात.

(२८२) ☐ हा काल्पनिक पक्षी ज्याच्या मस्तकावर फेर धरेल त्या व्यक्तीला राज्यपद मिळण्याचे ते सूचक आहे अशी सर्वसाधारणपणे समजूत आहे.

(२८३) ▫ हिरवी म्हणजे खुरासाणातील हिरातचा रहिवासी.

(२८४) ▫ कुराणामधील नैमित्तिक स्तवन म्हटले जाण्याअगोदरची प्रास्ताविक प्रार्थना असते तिला खुत्बा असे म्हणतात.

(२८५) ▫ अलीला वगळून टाकण्यासाठी ज्या तीन खलीफांचा उपयोग केला गेला त्यांना साहिबा या नावाने संबोधले जाते. ते तिघेजण म्हणजे अबूबक्र, उथमान आणि उमर. त्यांचा शियापंथियांना भयंकर तिरस्कार वाटतो.

(२८६) ▫ **फरिया-इ-सौजा** (खंड १, प्रकरण ५) या ग्रंथातील वृत्तान्तानुसार अल्बुकर्क याने गोव्यावर हल्ला केला. गोव्याच्या संरक्षणाचे काम याकूत नावाच्या जॉर्जियन माणसाकडे होते. [२० फेब्रुवारी १५१०] या वर्षी मीर अलीने अखेर गोव्याची शरणागती दिली. पोर्तुगीजांना तेथे दारूगोळयाचा भरपूर साठा आढळला.

(२८७) ▫ याबाबत पोर्तुगीज वृत्तान्तात असे आढळते की मे महिन्यात ईस्माइल आदिलशहाचा सेनापती कमालखान याने २० दिवसांच्या वेढ्यानंतर गोवा परत जिंकून घेतले. या वृत्तान्तात दिलेली हकीकत बहुधा खरी असावी.

(२८८) ▫ **फरिया-इ-सौजा** या ग्रंथात पोर्तुगीज आणि विजापूर यांच्यामध्ये गोव्याबाबत झालेल्या संघर्षाची हकिकत पुढीलप्रमाणे दिली आहे :

फेब्रुवारी २०, १५१० : युसुफ आदिलशहा सवाई याच्या ताब्यातून अल्बुकर्क याने गोवा घेण्याचे ठरविले. कॅनराच्या (विजनगरच्या) तिमोजाने (तिमराज) त्याला मदत केली. २० फेब्रुवारीला गोव्याचा पाडाव करण्यात आला. दारूगोळा आणि लष्करी सामग्री यांचा प्रचंड साठा पोर्तुगीजांच्या हाती पडला. आदिलशहाने मे महिन्यात २० दिवसांच्या वेढ्यानंतर गोवा पोर्तुगीजांपासून परत घेतले. अल्बुकर्क याला मदतीसाठी म्हणून [२२ नोव्हेंबर १५१०] युरोपातून १३ जहाजे येऊन दाखल झाली. तेव्हा त्याने २३ गलबते आणि १५०० शिपाई घेऊन गोव्यावर हल्ला करण्यासाठी कूच केले. तिमोजाचा दर्यासारंग माधोराव हा त्याच्या मदतीला होता. पोर्तुगीजांनी गोवा जिंकून परत घेतले. गोव्याचा मुलकी कारभार अल्बुकर्क याने तिमोजा आणि मल्हिराव यांजकडे सोपवून मलबारकडे प्रयाण केले. यानंतर इ. स. १५१५ मध्ये पोर्तुगीज आणि विजापूरचा सुलतान यांचे गोव्यावरून युद्ध झाले. विजापूरचा सरदार अंकुसखान हा मोठ्या सैन्यानिशी कोकणात उतरला. पोतुगीजांनी त्याच्यावर फोंडा येथे हल्ला चढविला. विजापूरच्या एका सरदाराला त्याने आपल्याकडे वळवून घेतले. त्यानंतर विजापूरचे सैन्य परतले. (ब्रिग्ज **फरिश्ता** खंड ३, पाने ५०८–५०९, ५११)

(२८९) ▫ **घोडा राऊत** म्हणजे मराठा घोडेस्वार. यांना वार्षिक तनखा दिला जात असे, आणि ज्याज्या वेळी हुकूम दिला जाई त्यावेळी कामगिरीसाठी

संपूर्ण तयारीनिशी हजर राहण्याचे त्यांच्यावर बंधन असे. ते आपल्याबरोबर स्वतःचा घोडा, सरंजाम आणि पोषाख व शस्त्रास्त्रे आणीत आणि स्वतःच्या पोटापाण्याची सोय बघत.

(२९०) ◻ ज्याप्रमाणे युरोपात निरोप देताना हाताचे चुंबन घेण्याची पद्धत असे त्याप्रमाणे हिंदुस्थानात राजाकडून निरोप देताना सुगंधी विड्याचे पान दिले जाई.

(२९१) ◻ ११ जिल्हे, परंडा आणि सोलापूर एवढा मुलुख फक्रउलमुल्क याच्या जहागिरीत पहिल्याप्रथम होता. त्याच्या मृत्यूनंतर त्याचे दोन मुलगे ख्वाजा जहान आणि जैनखान यांनी या जहागिरीची वाटणी केली. जैनखानाने ही जहागिरी विजापूरचा राज प्रतिनिधी कमालखान याच्या हवाली केली.

(२९२) ◻ अंबारी म्हणजे सुलतानाला हत्तीवर बसणे सोईचे जावे म्हणून तयार करण्यात आलेले सिंहासन. या सिंहासनावर छत असून टोकांवर असलेल्या खांबांचा त्या छताला आधार दिला जाई. अंबारीला जसे छत असे तसे हौद्याला नसे.

(२९३) ◻ दिलशद आगा ही त्याच्या दुधभावाची आत्या आणि त्याच्या दाईची बहीण होती.

(२९४) ◻ इ. स. १५४३ मध्ये पोर्तुगीजांनी विजापूरचा राजपुत्र मल्लूखान याला आश्रय दिला. त्याबाबत **फरिया इ-सौजा** या ग्रंथात पुढीलप्रमाणे हकीकत आहे. 'पोर्तुगीज गव्हर्नर जनरल डॉन गॉर्शिया याने विजापूरचा राजपुत्र मल्लूखान याला आपल्या स्वाधीन करावे म्हणून बेळगावच्या असदखानाने त्याच्याकडे नजराणा पाठविला. विजापूरचा सुलतान पहिला इब्राहीम आदिलशहा यानेही त्या संबंधातच पोर्तुगीजांशी वाटाघाटी सुरू केल्या. आपला हेतू सिद्धीस जावा म्हणून असदखानाने दहा लाख पौंड इतका वसूल असलेला कोकणप्रांत पोर्तुगीजांच्या हवाली करण्याचे वचन दिले. पोर्तुगीज गव्हर्नर जनरलने मल्लूखानाचा पाठपुरावा करण्याचे ठरविले. दरम्यान बेळगावच्या असदखानाचा मृत्यू झाला. आपल्याला असदखानाची सर्व संपत्ती दिली गेल्यास राजपुत्र मल्लूखान याला तुमच्या स्वाधीन करू असे पोर्तुगीजांनी इब्राहीम आदिलशहाला कळविले. त्यानुसार वरील संपत्ती ख्वाजा शमसुद्दीन याच्या हाताखाली गोव्याला पाठविण्यात आली. आपल्याला एकंदर संपत्तीचा फक्त दहावा हिस्सा मिळाला असा पोर्तुगीजांनी दावा मांडला. ही संपत्ती १०० लाख डुकाट एवढी भरली. पोर्तुगीजांनी राजपुत्र मल्लूखान याला इब्राहीम आदिलशहाकडे पाठविण्यास विलंब लावला. पुढे इब्राहीम आदिलशहाने सालशेट्टी आणि बारदेस ही ठिकाणे राजपुत्र मल्लूखान याला आपल्याकडे पाठविल्यास पोर्तुगीजांना देण्याचे कबूल केले. पोर्तुगीजानी बारदेसचा ताबा घेतला. परंतु मल्लूखानाला विजापूरच्या स्वाधीन करण्याचे मात्र नाकारले. यावर विजापूरच्या सुलतानाने बारदेस घेण्यासाठी सैन्य रवाना केले. या सैन्याने केलेला हल्ला पोर्तुगीजांनी परतवून लावला विजापूरच्या सैन्याने

फोंडा घाटाच्या पायथ्याशी माघार घेतली. विजापूरचा सेनापती सलाबतखान या लढाईत ठार मारला गेला. श्रीवर्धन आणि गोवा यामधील प्रत्येक बंदरावर पोर्तुगीजांनी हल्ला करून ती उद्ध्वस्त केली. इ. स. १५४९ मध्ये पोर्तुगीज गव्हर्नर कॅस्ट्रो याचा मृत्यू झाला. गार्शिया-द-सा हा गव्हर्नर जनरल होतो. पोर्तुगीज आणि विजापूर यांच्यातनंतर तह घडून आला.

इ. स. १५५४ मध्ये मल्लू आदिलखान याने स्वतःला विजापूरचा सुलतान म्हणून जाहीर करून फोंड्याचा किल्ला काबीज केला. सर्व कोकणप्रांत याने पोर्तुगीजांना तोडून दिला. यानंतर तो विजापूरवर चाल करून गेला परंतु त्याचा पराभव होऊन त्याला कैद केले गेले. इब्राहीम आदिलशहाने नंतर मल्लूखानाला ठार मारले. (ब्रिग्ज **फरिश्ता** खंड ३, पाने ५१६–५१८).

(२९५) ▫ फरिया-इ-सौजा या ग्रंथात ही हकीकत अतिशयोक्तीपूर्णपणे रंगविण्यात आलेली आहे. त्यात असेही सांगण्यात आले की गोवळकोंड्याच्या वेढ्याच्या वेळी सुलतान कुलीच्या चाकरीत १२ पोर्तुगीज होते.

(२९६) ▫ मुसलमानी इतिहासकारांनी दिलेल्या या बाबतच्या हकीकतींचे महत्त्व आणि खरेपणा जो वाचक पोर्तुगीज वृत्तान्तात दिलेली अस्ताव्यस्त हकीकत पडताळून बघण्याचे श्रम घेईल त्यालाच पूर्णत्वाने प्रत्ययास येईल.

(२९७) ▫ पोर्तुगीज वृत्तान्ताप्रमाणे इ. स. १५८४ मध्ये राजपुत्र मल्लूखानाचा मुलगा गफूरखान (**फरिया-इ-सौजा** यामध्ये त्याचा उल्लेख उपोकान असा केलेला आहे) याने विजापूरचे राज्यावर येण्याची महत्त्वाकांक्षा धरली. परंतु विजापूरच्या सुलतानाच्या चाकरीत असलेल्या जेम्स लोपेज नावाच्या एका पोर्तुगीजाने गोव्याला येऊन राजपुत्राला कैद केले आणि विजापूर येथे सुलतानाबरोबर झालेल्या करारानुसार त्याचे डोळे काढले. (ब्रिग्ज **फरिश्ता** खंड ३, पान ५२४).

(२९८) ▫ शेवटचा बहमनी सुलतान कलीम उल्ला हा इ. स. १५३८ च्या सुमारास अहमदनगर येथे मृत्यू पावला. त्याला विषप्रयोग झाला असावा असे म्हटले जाते. त्याच्या नांवाची नाणी १५३६, १५३७ या वर्षापर्यंतची मिळतात. (Speight, 275, 386) इ. स. १५३० मध्ये आदिलशहाने मुद्‌गल जिंकले. विजापूर शहराभोवती असलेल्या तटावर त्याने या घटनेची निशाणी कोरली. त्यामध्ये त्याने स्वतःचा उल्लेख मजलीस इ-रफी आदिलखान असा केला आहे. (Sewell, 160) त्याचप्रमाणे इ. स. १५३७ मधल्या ख्वाजा संबूल याच्या मशिदीजवळ मिळालेल्या शिलालेखातही विजापूरच्या ४ थ्या सुलतानाचा उल्लेख वरीलप्रमाणेच असे. वलीउल्लाच्या नांवाचे शेवटचे नाणे हे १५३७ मधील आहे विजापूरच्या सुलतानांचा १५३७ पर्यंतचा उल्लेख वरीलप्रमाणे येतो, त्यावरून वलीउल्लाचा मृत्यू १५३८ च्या

सुमारास झाला असावा. (*Memorial Archaeological Survey of India* No. 49, p. 26, Inscription No 3251) यानंतर इ. स. १५३९ च्या शिलालेखांत विजापुरच्या सुलतानाचा उल्लेख इब्राहीम आदिलशहा असा येतो. हा शिलालेख विजापूर येथील इदग्यावर कोरलेला आहे. (*Ibid* p. 26, Inscription No. 410) असेही मानण्यास जागा आहे की अहमदनगरचे वातावरण सुरक्षित न वाटल्याने कलीम उल्ला विजापूरला गेला असावा. त्याच्या मृत्यूनंतर त्याचा मुलगा इल्हा मुल्ला हा वेषांतर करून मक्केला गेला. तेथेच त्याचा अंत झाला. (**बदायुनी** ३, १३९)

(२९९) ▫ हिंदुस्थानातील राज्यांची घटना कशा प्रकारची होती त्याबाबत काही विश्लेषण या ठिकाणी करणे जरूर आहे. अगदी सुरुवातीला प्रत्येक हिंदू राज्याचा प्रदेश हा राज्यातील मोठमोठ्या लष्करी अधिकाऱ्यांमधे विभागला जात असावा असे दिसते. सर्वसाधारणपणे ठरविल्या गेलेल्या काही तत्त्वांनुसार त्यांना राज्यकारभाराचे नियमन केले जाई परंतु राज्यप्रमुखाच्या प्रत्यक्ष हुकमतीखाली त्यांच्या कारभाराची अंगोपांगे येत नसत. मुसलमानांची सत्ता प्रस्थापित झाल्यावर अगदी सुरुवातीलाच त्यांनी या प्रथेचा स्वीकार केला. प्रत्येक प्रांतिक सुभेदार हा एकाच वेळी प्रांताचा लष्करी प्रमुख आणि मुलकी अधिकारी असे. अंदाजे येणाऱ्या उत्पन्नाचा एक हिस्सा मुलकी खर्चासाठी बाजूला काढून ठेवला जाई, दुसरा हिस्सा सुभेदाराच्या आस्थापनखर्चासाठी आणि उरलेली शिल्लक रकम ही फौजफाट्याच्या वर्धापनासाठी राखून ठेवली जाई. ह्या फौजेची भरती पूर्णपणे सुभेदाराच्या अखत्यारात होत असे आणि या फौजेत मुख्यतः घोडदळाचा भरणा असे. या घोडदळात **शिलेदार** म्हणजे कवचधारी आणि **बारगीर** असत. युरोपमधील सरंजामशाहीच्या काळातील हुजरे आणि वर उल्लेखिलेले **बारगीर** यांच्यात पुष्कळसे साम्य होते आणि हे **बारगीर** मोठमोठ्या सरदार मंडळींच्या पदरी राहात. **बारगीर** या शब्दाचा अर्थ सामानसुमान ज्याच्या ताब्यामध्ये आहे तो असा होतो. या शब्दाचा पुढे अपभ्रंश होऊन त्याचे **बारगीर** म्हणजे अग्निबाण वाहक असे रूप बनले. कारण या नंतरच्या काळात ते आपल्या घोड्यावर अग्निबाण वाहून नेत आणि शत्रूला सतावण्यासाठी रात्रीचे हल्ले करण्याकरता त्यांची नियुक्ती केली जाई. शिलेदारांचे स्वतःच्या मालकीचे घोडे असत आणि आपल्या पदरी असलेल्या बारगीरांना ते घोडे पुरवीत.

(३००) ▫ प्रांतिक सुभेदार हे राजनिष्ठ राहावेत याबद्दल जातमुचलका म्हणून प्रत्येक प्रांतिक सुभेदाराला आपला मोठा मुलगा अगर जवळचा नातेवाईक याच्या हुकमतीखाली दरबारात आपल्या अनुयायांपैकी काहींना ठेवण्याचे बंधन असे. स्वतः सुलतान आपली प्रतिष्ठा आणि सामर्थ्य आपल्या खाजगीकडे मोठे सैन्य बाळगून त्यांच्या मदतीने टिकवीत असे. हे सैनिक बव्हंशी परदेशी मुसलमानांपैकी असत आणि ते पूर्णतया बादशहावरच अवलंबून राहात.

(३०१) □ अंदाजे २१ मैल.

(३०२) □ अंदाजे १८ मैल.

(३०३) □ अल्लाउद्दीन इमादशहाचा युसूफ आदिलशहाच्या मुलीबरोबर विवाह झाला आणि त्यामुळे त्याचे या लग्नसंबंधामुळे इब्राहीम आदिलशहाबरोबर चुलत्याचे नाते होते.

(३०४) □ रुबिया सुलताना ही राजकन्या इब्राहीम आदिलशहाची आत्या खुदिजा सुलताना हिची मुलगी होती.

(३०५) □ **फरिया-इ-सौजा** हा पोर्तुगीज इतिहासकार अबदुल्लाखानाचा उल्लेख करीत नाही. तो असे सांगतो की गोव्यानजिकचा विजापूरचा काही प्रदेश ताब्यात घेण्याचा आसदखानाने पोर्तुगीजांना सल्ला दिला. त्यानंतर पोर्तुगीजांवर विजापूरचे जे सैन्य चाल करून त्याचे अधिपत्य असदखानाकडे होते. पोर्तुगीज वृत्तान्त गोंधळ निर्माण करणारा, असमाधानकारक आणि संपूर्णपणे असंभवनीय आहे. त्यावेळी **फरिया-इ-सौजा** हा स्वतः हिंदुस्थानात होता तरी देशातल्या अंतर्गत परिस्थितीबद्दल तो पूर्णपणे अज्ञानी असावा असे दिसते, आणि त्याचा वृत्तान्त तर असंबद्ध अतिशयोक्तीने भरलेला आहे.

(३०६) □ या घटनेनंतर जेमतेम ५० वर्षांनीच फरिश्त्याने त्याबाबतची हकीकत विजापूर येथे लिहिली तेव्हा त्याला चुकीची माहिती मिळाली असावी हे संभवत नाही. तरीसुद्धा पोर्तुगीज वृत्तान्तात असे ठासून सांगितले आहे की अबदुल्लाच्या बाजूने जो बंडाचा उठाव झाला त्याचा प्रमुख सूत्रधार असदखान हा होता. अबदुल्लाला ते मल्लूखान असेच चुकीने समजून त्याचा उल्लेख ते मिली असा करतात.

(३०७) □ **रमजान** हा मुसलमानांचा उपवासाचा महिना असून त्या महिन्यात त्यांना फक्त सूर्यास्त आणि सूर्योदय याच्या दरम्यानच्या काळातच भोजन करण्याची परवानगी असते.

(३०८) □ ख्वाजाजहाज दक्नी याचा उल्लेख वारंवार परण्ड्याचा पिढीजाद अधिपती असा केलेला आढळतो.

(३०९) □ ज्या प्रदेशातून माण नदी वाहते त्या प्रदेशाला माणदेश असे नाव आहे.

(३१०) □ विजयनगरच्या राजाचे नाव रामराजा असे आहे. परंतु फरिश्त्याने त्याचा उल्लेख रामराज असा केल्यामुळे आपणही इंग्रजी भाषांतरात रामराज हेच नाव कायम ठेवले आहे असा ब्रिग्जने तळटीपेत खुलासा केला आहे.

(३११) □ पूर्वेकडे आणि विशेषतः हिंदुस्थानात अशा तऱ्हेच्या व्यवहाराच्या

वारीकसारीक बाबीकडे दुर्लक्ष केल्यास त्याला किती महत्त्व दिले जाते हे अतिशय उल्लेखनीय आहे. आपल्याकडे आलेल्या पाहुण्याला थोड्या वाटेवर पोहोचवून येण्याची पद्धत जितकी मुसलमान सुलतानात होती तितकी हिंदुराजांमध्ये नव्हती. फिरोजशहा बहमनी इ. स. १४०६ मध्ये देवरायाच्या दरबारातून भेटीनंतर बाहेर पडला तेव्हा देवरायाने या प्रचलित प्रथेप्रमाणे वागण्याकडे दुर्लक्ष केले. फिरोजशहाचा अपमान करण्याचा देवरायाचा यत्किंचितही उद्देश नसताना त्याच्यावर सूड घेण्याची फिरोजशहाने प्रतिज्ञा केली. वरील घटनेत अली आदिलशहा आणि रामराजा यांच्या भेटीत जाणूनबुजून कोणाचाही अपमान व्हावा असा उद्देश नव्हता. इतिहासामध्ये दिसून येणाऱ्या अनेक उदाहरणांपैकी वरील उदाहरण एक आहे असे म्हणावे लागेल. ज्या लोकांमध्ये आम्ही राहात आहोत आणि ज्यांच्या मनात आमच्याबद्दल सदिच्छा उत्पन्न व्हावी अशी आमची इच्छा आहे त्यांच्या चालिरीतींचे सूक्ष्म निरीक्षण करण्याच्या जरुरीतून वरील गोष्ट नैमितिक अनुभवाने आम्हाला शिकविली आहे.

(३१२) □ या ठिकाणी फरिश्त्याने अतिशयोक्ती अलंकाराचा उपयोग केलेला दिसतो. कारण हिंदुस्थानच्या दोन्ही किनाऱ्यावरील बंदराची संख्या देखील एवढी भरणार नाही. त्याशिवाय पोर्तुगीज वृत्तान्तावरून देखील असे कळते की पश्चिम किनाऱ्याच्या बऱ्याच मोठ्या भागावर रामराजाची अधिसत्ता नव्हती.

(३१३) □ मुसलमान या लढाईला तालिकोटची लढाई असे नाव देतात कारण या लढाईत भाग घेणाऱ्या अनेक सुलतानांच्या प्रमुख छावणीचे ठिकाण तालिकोट या खेड्याजवळ होते. तालिकोटची लढाई कृष्णा नदीच्या दक्षिण किनाऱ्याकडे जवळजवळ २० मैल अंतरावर झाली.

(३१४) □ युरोपियन युद्धशास्त्रात नुकतेच प्रवेश झालेले हे शास्त्र हिंदूंना ३०० वर्षे आणि कदाचित त्याच्या अगोदरच्या काळातही परिचित असावे असे मानण्याला जागा आहे.

(३१५) □ विजापूरच्या किल्ल्याच्या एका गटाराच्या झाकणावर आज रामराजाच्या मस्तकाचे कोरलेले चित्र बघितल्यावर मुसलमानांच्या मनात राजराजा-बद्दल वसत असलेल्या प्रखर द्वेषाच्या भावनेचे आणि त्या काळी हिनावस्थेला पोहोचलेल्या अभिरुचीचे एक जळजळीत उदाहरण आपल्या दृष्टीप्रतीस येते. हिही गोष्ट आम्हाला माहीत आहे की रामराजाचे प्रत्यक्ष मस्तक हे त्याचा खून करणाऱ्या वंशजाच्या ताब्यात आजतागायत असून त्याच्यावर तेल आणि शेंदूर यांचा घट्ट थर आहे. तालिकोटच्या लढाईचा स्मृतिदिन म्हणून दरवर्षी वरील मंडळी त्या मस्तकाचे दर्शन गेली २५० वर्षे अहमदनगरमधील धार्मिक मुसलमानांना घडवीत असतात.

(३१६) □ रामराजाच्या सैन्यातील दोन मुसलमान अधिकाऱ्यांच्या विश्वासघातकी वर्तनामुळे हिंदु लढाई हरले असे सिझारे फ्रेडरिक हा सांगतो. ही घटना सांगण्याचे फरिश्त्याने टाळले आहे. पोर्तुगीजांच्या सत्तेने उत्कर्षाचा परमोच्च बिंदू गाठल्याच्या कालखंडांत झालेली अतिशय महत्त्वाची राजकीय घटना असा या लढाईचा उल्लेख करावा लागेल. परंतु पोर्तुगीज इतिहासकार या लढाईची बिलकूल दखल घेत नाहीत.

(३१७) □ विजयनगरजवळचे एक ठिकाण.

(३१८) □ तारखेच्या बाबतीत विश्वसनीय असलेल्या पोर्तुगीज इतिहासकारानी

या घटनेची तारीख १५६९ साल सरता आणि १५७० साल उजाडता अशी दिली आहे. त्यांनी मुसलमानी फौजेच्या लष्करी हालचालींची अगदी संपूर्ण आणि विस्तारपूर्वक अशी हकीकत दिली आहे. (पाहा **फरिया-इ-सौजा** खंड २, भाग ३, प्रकरण ७)

(३१९) * इ. स. १५७० मध्ये अहमदनगर आणि विजापूरचे सुलतान व कालिकतचा राजा यांनी पोर्तुगीजांवर एका वेळी हल्ला करण्याचा निश्चय केला. अली आदिलशहाने १ लाख पायदळ, ३५ हजार घोडेस्वार, २१४० हत्ती आणि ३५० तोफा घेऊन फोंडा घाटातून कोकणवर स्वारी केली. कोणताही प्रतिकार न होता त्याने गोव्यापर्यंत मजल मारली आणि गोव्याला तिन्ही बाजूंनी वेढा दिला. गोव्याचे संरक्षण करण्यासाठी फक्त १६०० सैनिक आणि ३० तोफा पोर्तुगीजांजवळ होत्या. त्यांनी शत्रूच्या मोर्चांवर अनेकवेळा यशस्वी हल्ले केले. दरम्यान आदिलशाही सरदार सुलेमान आगा याने पाच हजार सैनिक घेऊन गोवा बेटावर प्रवेश केला परंतु पोर्तुगीजांनी त्याच्यावर हल्ला केला आणि त्याच्या सैन्याला उधळून लावले. झालेल्या लढाईत सुलेमान आगा ठार झाला. गोव्याचा व्हॉइसराय लुई याने विजापूरचा सेनापती नूरखान याला सांगून पाठविले की, " तुम्ही अली आदिलशहाचा खून केल्यास पोर्तुगीज तुम्हाला विजापूरच्या गादीवर येण्यास मदत करतील. " हा कट उघडकीस येऊन त्याला वेळीच प्रतिबंध झाला. ऑगस्ट १५७१ मध्ये जवळजवळ १० महिन्यांच्या वेढ्यानंतर अली आदिलशहाने गोव्याचा वेढा उठविला. पोर्तुगीजांबरोबरील संघर्षात त्याची १२ हजार माणसे, ३०० हत्ती, ४ हजार घोडे आणि ६००० मालवाहू जनावरे कामी आली. (**फरिया-इ-सौजा**, ब्रिग्ज **फरिश्ता** खंड ३, पाने ५२०–५२१)

(३२०) □ जेहं या ठिकाणाचा पत्ता लागत नाही.

(३२१) □ हैदर किंवा हैदर अली याच्या चितळदुर्गच्या वेढ्याचे विल्क्सने दिलेले वर्णन याबाबत पाहा.

(३२२) □ मलबार आणि कॅनरा येथे राणीवशातील स्त्रियांच्या सरकाराचे

अस्तित्व या ठिकाणी सूचित करण्यात आलेले आहे. त्या काळी असलेल्या पद्धतीमध्ये आजतागायत काहीही फरक पडलेला नाही.

(३२३) □ या घटनेबाबतची अधिक संपूर्ण हकीकत फरिश्त्याने आपल्या बिदरच्या सुलतानांच्या इतिहासात दिलेली आहे. फरिश्ता हा अली आदिलशहाचा पुतण्या दुसरा इब्राहीम आदिलशहा याच्या आश्रयाखाली होता. त्याचा अधिक्षेप होऊ नये म्हणून या ठिकाणी त्या विषयावर लिहिण्याचे त्याने टाळले आहे. सुलतानाला ज्या कारणपरत्वे मृत्यू आला ते अतिशय घृणास्पद आणि विवेकबुद्धीला चीड आणणारे असे आहे फरिश्त्याने जेव्हा त्या कारणाचा उल्लेख केला तेव्हा त्याबाबत वाटणाऱ्या घृणेची तीव्रता कमी व्हावी असा कोणताही प्रयत्न फरिश्त्याने केला नाही. विजापूरच्या इतिहासाच्या एका आधुनिक लेखकाने अली आदिलशहाच्या वर्तनाचे समर्थन करणारी कारणमीमांसा दाखल केली आहे. फरिश्त्याने अली आदिलशहाच्या स्मृतीला काळे फासण्याचा प्रयत्न केला आहे असे सांगण्याचा या इतिहासकाराने आटापिटा केला आहे

(३२४) □ या सर्व कलाकृती आजही अस्तित्वात आहेत आणि अली आदिलशहाच्या कारकिर्दीचे उत्कृष्ट प्रतीक म्हणून त्यांचा उल्लेख करावा लागेल.

(३२५) □ बंकापूरचा सुभेदार मुस्तफाखान आर्दिस्तानी हा मोठ्या घराण्यातल्या सय्यदांपैकी होता.

(३२६) □ प्रधानमंत्र्याला **पेशवा** ह्या पदवीने उल्लेखिण्याची प्रथा चांदबिबीने अहमदनगरच्या निजामशाही दरबारातून याप्रसंगी सुरू केली.

(३२७) □ गोवळकोंड्याच्या कुतुबशाही दरबारात वित्त मंत्र्याला **अमीर जुम्ला** ही पदवी होती. गोवळकोंड्याचा शेवटचा अमीर जुम्ला याच नावाने औरंगजेबाला मिळाल्यानंतर मोगल दरबारात प्रसिद्धीस आला.

(३२८) □ दुसरा इब्राहीम आदिलशहा याचा फरिश्ता हा आश्रित होता. त्याच्याच कारकिर्दीत त्याने या इतिहास ग्रंथाचे संकलन करण्याचे काम हाती घेतले होते. असे असताना देखील या सबंध घडामोडींचे सविस्तर कथन करण्याचे धाडस फरिश्ताने दाखविले आहे याबद्दल कौतुक केल्यावाचून राहवत नाही. विजापूर सोडण्यापूर्वी आपल्या सुलतानाबरोबर विश्वासघाताचे वर्तन दिलावरखानाने केलेले होते. त्याचप्रमाणे अहमदनगरच्या सुलतानाला विजापूरावर हल्ला करण्यास उद्युक्त करून आपला सुलतान आणि आपला देश यांचा विश्वासघात केल्याच्या दुहेरी अपराधाचा तो धनी झाला होता आणि मृत्यूची त्याला झालेली शिक्षा ही योग्यच होती. तरी देखील आपल्या शत्रूला आपल्या कचाट्यात आणण्यासाठी इब्राहीम आदिलशहाने ज्या क्लृप्तीचा अवलंब केला तिचा कोणत्याही परिस्थितीत पाठपुरावा करता येणे

अशक्य आहे. त्याचप्रमाणे त्याच्या कारकिर्दीच्या इतिहासकाराचे मत देखील आपल्या सुलतानाच्या वर्तनाची चाहा करण्यास धजत नाही. कोणत्याही तऱ्हेचा अधिक उणा शब्द न देता तो या प्रसंगी जे घडले ते सही सही सत्य कथन करतो.

(३२९) □ वा वास्तू अजून देखील एका छोटयाशा चांदीच्या पेटीत विजापूरच्या राजवाडयांत ठेवल्या आहेत. त्या **असर शरीफ** म्हणजे पवित्र अवशेष या नावाने ओळखल्या जातात. या घटनेनंतर जवळजवळ १०० वर्षांनी औरंगजेबाने विजापूर जिंकून घेतले तेव्हा पैगंबराच्या दाढीचा केस जतन करून ठेवलेले एक पवित्र स्थान त्याने उध्वस्त केले व दुसरे तसेच सोडले. इटली जिंकल्यानंतरच्या अलिकडील एका विजेत्याने तेथील शहरांची जी दशा केली त्याबरोबर तुलना करता औरंगजेबाने विजापूर शहराबाबत मनाचे मोठेच औदार्य दाखविले असे म्हणावे लागेल.

(३३०) □ या कालावधीनंतर जवळ जवळ १६ वर्षे म्हणजे इ. स. १६१२ पर्यंत फरिश्त्याने आपले इतिहास लिखाणाचे काम चालू ठेवले होते. विजापूरचा इतिहास अगदी शेवटी लिहिण्याचा त्याचा उद्देश असावा हे ह्या ठिकाणी त्याने आपला मजकूर एकाएकी अर्धवट सोडून दिला आहे त्यावरून वाटते. त्याच्या कार्याशी निगडीत असलेली प्रत्येक गोष्ट त्याचा मृत्यू त्याच्या ऐन तारुण्यात झाला असावा ह्याच मताची सांगता करताना दिसते. त्याला अचानक मृत्यू आला असावा हेच यातून संभवते.

(३३०) अ ★ इ स. १६३९ मध्ये फ्रेंच प्रवासी मॅन्डेस्लो याने विजापूरला भेट दिली. त्याने विजापूरचे पुढीलप्रमाणे वर्णन केले आहे. तो म्हणतो विजापूरचा राजा हा जरी मोगल बादशहाचा मांडलिक असला तरी तो दोन लाखांचे सैन्य उभारू शकत असे. त्याचा तोफखाना सुप्रसिद्ध असून हिन्दुस्तानामधील कोणत्याही राजापेक्षा त्याच्याकडे अधिक तोफा होत्या. त्याच्याकडे असलेली एक पितळ्याची तोफ एका इटालियन कारागीराने तयार केलेली असून त्या तोफेच्या गोळ्याचे वजन आठ हंड्रेडवेट एवढे होते. या राज्यातून सुरत, इराण आणि युरोप येथे मिरी रवाना होत असत. हिन्दुस्तानातील इतर प्रांतात रेशमी कापडाच्या बदल्यात कॅलिकोचे कापड रवाना होई. धान्याचा व्यापार वंजारी जमातीच्या लोकांच्या हाती होता. हे लोक एका वेळी एक हजार जनावरे घेऊन धान्याची ने-आण करीत. तेथे प्रचारात असलेले नाणे **लारी** या नावाने ओळखले जाई. येथील बहुसंख्य प्रजा हिन्दू होती.

इ. स. १६४८ मध्ये टॅव्हरनियर या प्रवाशाने विजापूरला भेट दिली. तो म्हणतो की विजापूरच्या सुलतानाचे मोगलांबरोबर नेहमी युद्ध चालू असे. परंतु गोवळकोंडा आणि आजूबाजूच्या छोट्या राजेरजवाड्यांकडून त्याला मदत मिळत असल्याने मोगलांचे त्याच्याविरुद्ध काही चालत नसे. त्याचप्रमाणे विजापूरच्या राज्यात पाणी आणि धान्य यांचा तुटवडा असल्याने सैन्याच्या हालचालींना तो प्रदेश कठीण होता. विजापूरच्या

राज्यात दोन मोठ्या व्यापारी पेठा होत्या. एक बेळगावच्या हद्दीतील रायबाग ही मिर्‍यांकरिता प्रसिद्ध होती आणि दुसरी रत्नागिरीच्या हद्दीतील वेंगुर्ला ही वेलचीच्या व्यापारासाठी प्रसिद्ध होती.

(३३१) ★ विजापूरचा पाडाव होण्याचे काही काळ अगोदर इंग्लिश भूगोल तज्ज्ञ ऑगिल्बी याने १६८० मध्ये विजापूरचा वृत्तान्त दिला आहे. तो म्हणतो विजापूरात अनेक जवाहिरे असून ते भारी किंमतीच्या रत्नांचा आणि मोत्यांचा व्यापार करीत. विजापूर राज्यातील सैनिक रुंद तलवारी, भाले, धनुष्यबाण आणि बरची ही हत्यारे वापरीत असत. कूच करून जाताना मुक्कामासाठी ते कॅलिकोच्या कापडाचे तंबू नेत. आपले सामानसुमान नेण्यासाठी ते बैलांचा उपयोग करीत. विजापूरच्या सुलतानापाशी अनेक हत्ती होते. तो अतिशय सामर्थ्यवान असून लढाईच्या वेळी दोन लाखांपर्यंत सैन्य तो रणांगणात आणू शकत असे. त्याच्या सैन्यात दोनशे मोठ्या तोफा होत्या. सुलतानाचे नाव आदिलशहा असे होते. राजधानीच्या शहरी दिवाणी खटले कोतवाल चालवीत असे आणि फौजदारी खटले सुलतान चालवीत असे. आरोपींना सुलतानाच्या समक्ष अतिशय क्रूरपणे शिक्षा देण्यात येई. अनेकदा गुन्हेगारांना हत्तीच्या पायाखाली देत, क्रूर जनावरांचे भक्ष्य बनवीत आणि त्यांच्या शरीराचे अवयव छाटून टाकीत. ऋणकोने कर्जफेड न केल्यास त्याला फटक्यांची शिक्षा देत आणि त्यांच्या बायकामुलांना गुलाम म्हणून धनकोला विकत असत.

(३३२) ★ विजापूर राज्यातील राज्यव्यवस्था : तत्कालीन परिस्थिती आणि सामाजिक स्थिती ही अहमदनगर राज्याहून फारशी भिन्न नव्हती. आदिलशाही घराण्याचा संस्थापक युसूफ आदिलशहा याने इ. स. १४७८ मध्ये महमूद गावानने महसुलाबाबतच्या केलेल्या सुधारणा आपल्या राज्याला लागू केल्या. इतकेच नव्हे तर ज्या सुधारणांमुळे इ. स. १४९० मध्ये बहमनींच्या राज्यात क्रांती होऊन महमूद गावानचा खून झाला, त्याही सुधारणा त्याने स्वीकारल्या. बहमनींप्रमाणेच राज्य-कारभाराचा मुख्य हा सुलतान असून त्याला पुढील अधिकाऱ्यांची मदत होत असे : **वकील** आणि **पेशवा**, **वजीर**, **अमीर जुमला**, **सर शिलेदार**, **सरनोबत**, **अमीर-उल्-उमरा**, **मुख्य नाईकवाडी** आणि **चिटणीस** वगैरे. या सर्वांमिळून मध्यवर्ती कार्यालय बनत असे. या कार्यालयाची विभागणी निरनिराळ्या विभागांत झालेली असे. या विभागांना **दिवाण** असे म्हणत. राज्याचे **परगणे** वरील अधि-काऱ्यांकडे **मोकासा** किंवा **जहागीर** म्हणून सोपविले जात. साहजिकच मध्यवर्ती सरकारचे प्रतिनिधी आणि परगण्याचे प्रमुख हे दोन अधिकार एकाचवेळी त्यांच्याकडे असत. आदिलशाहीच्या पूर्वार्धात वकिलाच्या पदाला फार मोठा मान असे. आदिल-शाहीच्या उत्तरार्धात **वजीर** आणि **पेशवा** ही पदे एकाच पातळीत आणण्यात

आली. अनेक वेळा **अमीर जुमला** आणि **वकील** हे अधिकार एकाच व्यक्तीकडे सोपविले जात. अहमदनगरप्रमाणेच देशाची विभागणी जिल्ह्यांमध्ये झालेली होती. जिल्ह्याची विभागणी तालुके, प्रांत अथवा देश यामध्ये होई. जमिनीच्या वसुलाचे काम खंडून दिले जाई. महसूल गोळा करणाऱ्या अधिकाऱ्याला **अमील** असे म्हणत. **अमील** या अधिकाऱ्याच्या वरचा अधिकारी **मोकासादार** असे. पुष्कळदा मोकासादारीवर तहहयात नेमणुका होत. कधी कधी मोकासादाराच्या मुलाची नेमणूक त्या जागेवर होई. मोकासादाराच्या वरचा अधिकारी प्रांतिक सुभेदार असे त्याला **सुभा** असे म्हणत. प्रत्यक्षात **सुभा** हा जिल्ह्याचे ठिकाणी कधीच राहात नसे किंवा जिल्ह्याच्या महसूल कारभारात भाग घेत नसे. त्यांचे काम त्यांनी नेमलेले दुय्यम अधिकारी करीत. विजापूर सरकारांत अहमदनगरपेक्षा हिन्दू अधिकाऱ्यांची संख्या अधिक होती. त्यांच्यापैकी अनेकजण **जहागीरदार** होते तर अनेकजण मुलकी आणि लष्करी अधिकारावर होते, त्यापैकी काहींची नावे पुढीलप्रमाणे होती. जावळीचे चंद्रराव मोरे, फलटणचे नाईक निंबाळकर, मालवडीचे झुंजारराव घाटगे, जतचे डफळे, म्हसवडचे माने आणि कापशीचे घोरपडे.

(३३३) * विजापूरची न्यायपद्धती पुढीलप्रमाणे होती : न्यायाबाबतचे सर्व अधिकार सुलतानाकडे होते. पुष्कळदा समाजातील प्रमुख व्यक्तींचा न्यायदानाच्या बाबतीत सल्ला घेतला जाई. सुलतानाच्या नंतरचा अधिकारी म्हणजे मुख्य न्यायाधीश. त्याला **काजी** असे म्हणत. त्याची नेमणूक सुलतानाकडून केली जाई आणि तो सुलतानाला जबाबदार असे. त्याखेरीज **वजीर** आणि **अमीर** यांना त्यांच्या ताब्यातील प्रदेशाबाबत न्यायदानाचे अधिकार असत. बहुधा हे अधिकारी आपल्या दुय्यमांकडे आपल्या जबाबदाऱ्या सोपवीत परंतु ते जेव्हा स्वतः न्यायदान करीत तेव्हा ते मजलीसचा सल्ला घेत. मजलीसप्रमाणेच **गोत सभा** ही देखील न्यायसंस्थेचे एक प्रमुख अंग होती.

परगण्यातील सर्व सरकारी अधिकारी मिळून **दिवाण** बनत असे. यामध्ये प्रमुख अधिकारी म्हणजे **काजी, मोकाशी** आणि **सभासद** हे असत. त्याखेरीज दिवाणमध्ये **देशमुख, देशपांडे, वतनदार** आणि **मिरासदार** हेही असत. प्रत्येक परगण्याला अशी **मजलीस** अथवा **दिवाण** असे. कधीकधी परगण्यामध्ये असलेल्या किल्ल्यात **मजलीस** अगर **दिवाण** यांची बैठक कज्जांचे निकाल देण्यासाठी बोलावीत असत.

(३३४) * विजापूर राज्य आणि तेथील लोक यांचे अतिशय उत्कृष्ट वर्णन त्याकाळी हिन्दुस्तानात आलेल्या परदेशी प्रवाशांनी दिले आहे. त्यापैकी काहींनी दिलेल्या वर्णनाचा सारांश पुढे दिला आहे :

वार्थेमा हा इटालियन प्रवासी १५०२ मध्ये हिन्दुस्थानात आला. विजापूरचा

सुलतान हा अतिशय सामर्थ्यवान, श्रीमान, उदार आणि मोठ्या वैभवात आणि भपक्यात राहणारा होता असे वर्णन त्याने केले आहे. त्याच्या चाकरांपैकी अनेकजण आपल्या पायातील पादत्राणांत रत्ने, हिरे आणि इतर माणके बसवून घेत. बऱ्हंशी तेथील लोक रंगाने पिंगट होते. त्यांचा पोशाख हा उत्तम रेशमी कापडापासून बनविलेला असून त्यांच्या पोशाखाची तऱ्हा खलाशाप्रमाणे असे. तेथील स्त्रिया बाहेर जाताना बुरखा घेत असत. विजापूरच्या सैन्यात २५ हजार पायदळ आणि घोडेस्वार असून त्यापैकी बहुतेक परदेशी होते. सुलतानाच्या ताब्यात अनेक जहाजे होती. तो फिरंग्यांचा अतिशय द्वेष करी. सुलतान जेव्हा आपल्या सैन्यात सैनिकांची भरती करी तेव्हा त्यांच्यावर मुष्टीप्रहार करून तो त्यांची ताकद अजमावीत असे.

(३३५) ★ इ. स. १६६० मध्ये बाल-दे-ऑस या डच प्रवाशाने विजापूर राज्याला भेट दिली. तो म्हणतो–विजापूरचे राज्य ७५० मैल लांब आणि ४५० मैल रुंद एवढे होते. विजापूरचा सुलतान हा नाममात्र स्वतंत्र असून प्रत्यक्षात मात्र तो मोगलांचा मांडलीक होता. त्याच्या फौजेत १ लक्ष ५० हजार घोडेस्वार असून असंख्यात पायदळ होते. विजापूर राज्यात मीठ तयार करण्याचे अनेक कारखाने होते.

खानदेशचे फारुकी घराणे : तळटीपा

(३३६·१) □ सिपाह सालार म्हणजे मुख्य सेनाधिकारी.

(३३६·२) □ विशिष्ट शिल्पामध्ये बांधलेल्या पहिल्या फारुकी सुलतानांच्या अनेक कबरी अजून बऱ्या स्थितीत थाळनेर येथे आहेत. परंतु त्यापैकी कोणत्याही कबरीवर वाचता येण्याजोगे शिलालेख असे नाहीत.

(३३६·३) □ शहा या शब्दाचा मूळ अन्वयार्थ साधू असा आहे. या शब्दाचा पहिल्या प्रथम उपयोग पर्शियाच्या सूफी सुलतानांनी सिंहासनावर आल्यानंतर करण्यास सुरुवात केली. या शब्दापाठीमागे जी पावित्र्य निदर्शक भावना होती ती विचारात न घेता हिंदुस्थानातील सुलतानांनी त्याच पदवीने आपल्याला संबोधून घेण्यास सुरुवात केली.

(३३६·४) □ अहीर या शब्दाचा अर्थ मेंढपाळ. हिंदुस्थानामधील जुन्यात जुने असे जे किल्ले आहेत त्या किल्ल्यांच्या किल्लेदारांचे जीवन मेंढपाळांच्या जीवनाशी निगडीत असल्याचे आपल्याला आढळून येते. ज्या वेळी भारतवासीयांना एकादी जुनी कलाकृती अथवा शिल्प याची निश्चित तारीख देता येत नाही तेव्हा ते तिचा संबंध गवळी राजांच्या कालमानाबरोबर जोडतात. माझ्यासमोर अशा डोंगरी किल्ल्यांची जी काही ठळक उदाहरणे आहेत, त्यामध्ये असीर, गावीलगड, गोवळकोंडा, वेणकोंडा आणि ग्वालियर या किल्ल्यांचा मी प्रामुख्याने समावेश करतो. माझ्या मते ग्वालियर ह्या किल्ल्याच्या नावामध्ये वरील अर्थच अभिप्रेत असावा.

(३३६·५) □ या पूर्वी अनेक शतके होऊन गेलेल्या अश्वत्थाम्याचे निवासस्थान म्हणून असीरच्या देवळाचा उल्लेख करतात. हिंदूंच्या अमलाखाली या किल्ल्याची स्थिती कशीही असो परंतु तेथे आता दिसणारा दर्गा आणि तोफांना तोंड देऊ शकेल अशी तटबंदी व इतर सुधारणा पाहिल्यावर त्याचे श्रेय मुसलमानी राजवटीला द्यावे लागेल यात काहीच शंका नाही.

(३३६·६) □ मुसलमानांनी दक्षिण जिंकण्याचे अगोदर असा हा बहुधा देवगिरीच्या यादवांच्या प्रांतिक सुभेदार असावा. देवगिरीच्या राजघराण्याचा नाश झाल्यावर हे प्रांतिक सुभेदार आपापल्या निष्ठेतून मुक्त झाले आणि त्यांनी शक्य झाले तोपर्यंत आक्रमकांना तोंड देण्याची पराकाष्ठा केली. या परिस्थितीत अनेक प्रांतिक सुभेदार स्वतंत्र होणे साहजिकच होते. परंतु दक्षिणेमधील सुभेदारांचे काय झाले याबद्दल आपल्याला निश्चित माहिती नाही. म्हणून याबाबत अनुमानावरच आपल्याला अधिक भर द्यावा लागेल.

(३३६·७) □ स्त्रिया आणि आजारी माणसे वाहून नेण्यासाठी उपयोगात आणल्या जाणाऱ्या पालख्या अथवा आच्छादलेले मेणे.

(३३६·८) □ नसीरखान आणि त्याचे वंशज याबद्दल फरिश्त्याला वाटणाऱ्या रागात फरिश्त्याचा मुसलमानीपणा गोठून गेला आहे. असाच्या संपत्तीसंबंधी फरिश्त्याने येथे जे उद्गार काढले आहेत त्याचा अर्थ असा की नियतीने असाच्या संपत्तीचा नसीरखानाच्या वंशजांना उपयोग घेऊ दिला नाही.

(३३६·९) □ दौलताबादजवळ असलेल्या रोजा या गावी या दोन अवलियांचे दफन केलेले आहे. दक्षिणेमध्ये या दोन अवलियांच्या नावांना लोक अजून मानतात.

(३३६·१०) □ ही लढाई माणिकपुंज घाटाच्या वर असलेल्या सपाटीवर झाली. हिचा उल्लेख दक्षिण देशचे इतिहासकार करीत नाहीत.

(३३६·११) □ या शद्बातून खून असा अर्थ निघतो.

(३३६·१२) □ बुरहाणपूरच्या उत्तरेला एक मैलावर असलेल्या सपाटीच्या मैदानाला दौलतमैदान असे म्हणतात. राजवाड्यासभोवार असलेली मोकळी जागा अनेक एकरांवर पसरलेली असून तिच्यापैकी काही जागेचा उपयोग बादशहाच्या घोडेस्वारांना तालीम देण्यासाठी आणि शिकविण्यासाठी केला जाई. अजूनही या जागेला पूर्वीचेच नाव आहे. १८२१ मध्ये मी जेव्हा बुरहाणपूरला भेट दिली तेव्हा एकेकाळी तऱ्हतऱ्हेच्या फळझाडांनी गजबजलेल्या पण आता ओसाड असलेल्या या बागेत सुलतानाची कबर शोधून काढावयास मला फार कष्ट पडले. ही कबर आणि तिच्यासारख्याच अनेक वास्तू असलेले हे मैदान आता झाडाझुडपांनी गच्च भरलेले असून विषारी सर्प आणि रानटी प्राणी यांचे आश्रयस्थान झालेले आहे.

(३३६·१३) □ मलिक राजाच्या कारकिर्दीच्या इतिहासाची सांगता करताना फरिश्ता असे म्हणतो की इ. स. १६०४ मध्ये मी जेव्हा बुरहाणपूरला भेट दिली तेव्हा खानदेशच्या फारुकी सुलतानांचा इतिहास मिळविण्यात मला अपयश आले; म्हणून मी मिर्जाअली (इस्फहानचा) याजकडे असलेल्या फारुकींच्या वंशवृक्षाची नकल करून घेतली. यामध्ये ७३० वर्षांवर पसरलेल्या १६ पिढ्यांची नावे मिळतात. म्हणजे प्रत्येक पिढीला ४५ वर्षे, ७ महिने आणि १५ दिवस एवढा कालावधी मिळतो. हा कालखंड सर आयझॅक न्यूटन आणि इतर कालक्रमगणना तज्ज्ञांनुसार अधिक बाजूचा असा आहे.

फरिश्त्याने भेट दिल्यानंतर दोनशे वर्षांपेक्षा अधिक कालावधीनंतर ब्रिग्जने बुरहाणपूरला भेट दिली. वर उल्लेखिलेल्या वंशवृक्षाव्यतिरिक्त इतर कसलेही ऐतिहासिक साहित्य त्याला मिळाले नाही. वरील वंशवृक्ष शहा शम्सउद्दीन या प्रतिष्ठित घराण्यातील एका व्यक्तीकडे त्याला मिळाला. आपण पहिल्या आदिलखानाचा मुलगा अजीजखान याचे वंशज असल्याचा त्याचा दावा होता. अजीजखानाचा हक्क त्याचा चुलता दाउद याने बळकाविला असे त्याचे म्हणणे होते. फरिश्ता हा अजीजखानाचा उल्लेख करीत नाही. साहजिकच शम्सउद्दीन याच्या कुलवृत्ताताचे खरेखोटेपण तूर्त तरी त्याच्याच शब्दावर ठरवावे लागेल. त्याच्या घराण्याचे आडनाव फारुकी आहे हे निःसंशय. त्याचप्रमाणे बुरहाणपूर येथे त्याचा जो वडिलोपार्जित जमीनजुमला आहे त्याचा कालखंड हा बुरहाणपूरमध्ये सध्या अस्तित्वात असलेल्या दप्तरातील तारखांपेक्षा अधिक जुना आहे.

फरिश्त्याने दिलेल्या वंशवृक्षापेक्षा शहा शम्सउद्दीन याने दिलेला वंशवृक्ष अधिक परिपूर्ण आहे. त्यात ३७ पिढ्या दाखविल्या असून त्यांचा कालखंड ८१९ वर्षे एवढा आहे. म्हणजे प्रत्येक पिढीपाठीमागे २२ वर्षे, १ महिना आणि अंदाजे १९ दिवस एवढा कालावधी मिळतो. हा वंशवृक्ष पुढे दिल्याप्रमाणे आहे. :

खलिफ उमर फरुक	खान जेहान
अबदुल्ला	खानदेशचा पहिला सुलतान मलिकराजा
ओबेदउल्ला	नसीरखान
नासिर	मिरान आदिलखान
महमद अहमद	मिरान मुबारकखान
आजीम	पहिला आदिलखान
महमद	अजीजखान
महमूद	कैसरखान
अहमद	राजा फिरोजखान
आदम	राजा कासिमखान

इब्राहीम	मिरान मुबारक शहा
आर्मिअन	साहिबखान
जुलकुफूल	मोहबतखान
आशिआ	महमद हुसेनखान
दानियल	महाबत खान ऊर्फ बाबासाहिब
ख्वाजा तिह्ला	शहा शम्सउद्दिन-जमिनजुम
सिकंदर	त्याचा मालक आणि कुटुंब प्रमुख
शहीब	हल्ली वास्तव्य बुरहाणपूर
सिमेआन	
उथमान	
अली	

(३३६·१४) □ आलमखान हा कोणाचा मुलगा होता अथवा सिंहासनावर त्याचा अधिकार कसा पोहोचत होता याचे स्पष्टीकरण कुठेच केलेले नाही.

(३३६·१५) □ या नात्याचा या ठिकाणी उल्लेख करण्यात आला आहे याचे कारण गुजराथच्या मुजफ्फरशहाला अनेक बायकांपासून मुले झाली. परंतु खानदेशच्या सुलतानाची बायको आणि गुजराथचा बहादूरशहा ही दोघे एकाच आईची मुले होती. म्हणूनच गुजराथच्या बहादूरशहाच्या मृत्यूनंतर तिचा (खानदेशच्या राणीचा) मुलगा मिरान महमदशहा याला गुजराथच्या सिंहासनावर बसविण्यात आले.

(३३६·१६) □ त्याने जरी स्वतला शहा अथवा सुलतान ही पदवी घेतली तरी या सन्मान्य उपाधिवर त्याचा काहीही अधिकार नव्हता. कारण कोणत्याही राज्याचे राजेपण त्याच्याकडे आलेले नव्हते. याबाबत घोटाळा होऊ नये म्हणून मी त्याचा उल्लेख खान असा केलेला आहे.

(३३६·१७) □ बहादूरशहाचा भाऊ लतीफखान याने गुजराथचे सिंहासन मिळविण्यासाठी केलेले प्रयत्न यापूर्वीच कथन करण्यात आलेले आहेत. खानदेशचा सुलतान आणि गुजराथचे सिंहासन यामध्ये अडथळा फक्त महमूद याचाच होता आणि त्याचा सोयिस्करपणे निकाल लावणे हे एक खानदेशच्या सुलतानालाच शक्य होते. तत्कालीन परिस्थिती विचारात घेता मिरान महमदशहापेक्षा महमूद याला अधिक आयुष्य लाभले ही गोष्ट मिरान महमदच्या निश्चितच जमेच्या बाजूला आहे.

(३३६·१८) □ अहमदनगर आणि गुजराथ यांच्या वजिरांची नावे एकाच वेळी चेंगीजखान अशी असावीत हा मोठा योगायोगच समजला पाहिजे. परंतु दोन राज्यांमधील वैशिष्ट्य ध्यानात घेतल्यास वाचक निश्चितच दोघांमध्ये गोंधळ करणार नाहीत हे सांगणे नको.

(३३६·१९) □ या विधानानुसार एक मुजफ्फरी म्हणजे अर्धा रुपाया किंवा १५ इंग्लिश पेन्स. मुजफ्फरी हे नाणे हिणकस रुप्याचे असून ते गुजराथच्या तिसऱ्या मुजफ्फरशहाच्या कारकिर्दीत पाडण्यात आलेले होते. त्याच सुमारास ते खानदेशमध्ये प्रचलित झाले परंतु आता ते चलनामधून पूर्णपणे नामशेष झाले आहे.

(३३६·२०) □ त्यांनी सुलतानपूर आणि नंदुरबार मार्गे वऱ्हाडमधून माघार घेतली हे मोगल इतिहासकारांचे विधान माझ्या मते चुकीचे असले पाहिजे. ज्या मार्गाने त्यांनी वऱ्हाडात प्रवेश केला त्याच मार्गावर असलेल्या डोंगराळ भागातून बहुधा ते परतले असावे असे मानण्यास जागा आहे.

(३३७) * **इस्फन्दरमज** महिन्याच्या २२ तारखेला खाने आजम, असफखान, शेख फरीद आणि मी (अबुल फजल) अशा चौघांना असीरच्या किल्ल्याला वेढा घालण्याचा आणि सभोवार मोर्चे उभारण्याचा हुकूम देण्यात आला. परंतु या कामगिरीसाठी शेख फरीदच्या हाताखाली जी फौजेची तुकडी देण्यात आली होती त्या तुकडीत शत्रू सैनिकांबरोबर तुलना करता सैनिकांची संख्या अतिशय कमी होती. साहजिकच किल्ल्यापासून तीन कोस अंतरावर मुक्काम करणे शहाणपणाचे ठरेल असा निर्णय घेण्यात आला. काही अननुभवी आणि टवाळ व्यक्तींनी वरील गोष्टीबाबत बादशहाचे मन भडकविण्याचा प्रयत्न केला. परंतु मी स्वतः त्याच्या भेटीला गेलो आणि खऱ्या परिस्थितीची त्याला जाणीव करून दिली. साहजिकच त्याचा राग निवळला. त्याच दिवशी खानदेशच्या प्रांताचा ताबा घेण्याच्या कामावर माझी नेमणूक करण्यात आली. त्या प्रांतामध्ये मी ३२ ठाण्यांची स्थापना केली आणि प्रत्येक ठाण्यावर एका जबाबदार अधिकाऱ्याची नेमणूक केली. एका ठाण्यावर मी आपला भाऊ शेख अबुल बरकत याची नेमणूक केली, आणि त्याच्या दिमतीला काही अनुभवी दुय्यम अधिकारी दिले. दुसऱ्या एका ठाण्यावर मी माझा मुलगा शेख अब्दुर रहमान याला नेमले. थोड्याच काळात खानदेशातील बंडखोरांना वठणीवर आणण्यात आले आणि अनेकांनी आनंदाने बादशहाची चाकरी पत्करली. खानदेशांतील सैनिक शांततेने शरण आले आणि शेतकऱ्यांनी शेतीच्या कामासाठी आपल्याला वाहून घेतले. (**इलिएट ॲण्ड डॉसन**, खंड ६, पाने ९७–९८)

(३३८) * फैजी सिरहिन्दी याने अकबराच्या दक्षिणेतील मोहिमेसंबंधी दिलेली हकिकत संक्षिप्त स्वरूपात त्याच्या **अकबरनामा** या ग्रंथातून पुढे दिली आहे. ती अशी :—

दक्षिणेत तीन राज्ये आहेत.

(१) निजाम-उल्-मुल्कीया (२) आदिलखानीया (३) आणि कुतुबुल्मुल्किया. परकीयांचे आक्रमण झाल्यास ते आपापसातील भांडण विसरून त्यांच्याबरोबर लढत.

मोगल सैन्याने जेव्हा दक्षिणेवर स्वारी केली तेव्हा त्यांनी एकत्र येऊन मोगलांबरोबर युद्ध केले. त्यांची हजार माणसे कामी आली. मोगलांकडील राजा अलीखान ठार झाला. रामचंद्रकचवाहा हा जखमी झाला. त्यानंतर शत्रूचे सैन्य छावणीकडे परतले. संध्याकाळी खानखानानने शत्रूवर परत चाल केली. शत्रूही युद्धासाठी सज्ज झाला. परंतु झालेल्या लढाईत शत्रूची भयंकर कत्तल होऊन मोगलांना संपूर्ण विजय मिळाला. दक्षिण देश आपल्या अमलाखाली आणण्याचे मोगलांचे काम अशा तऱ्हेने चालू होते. दरम्यान शहा मुराद याचा मृत्यू झाला. त्याच्या जागी राजपुत्र दानियल याला तिकडे पाठविण्यात आले. दक्षिणेतील परिस्थितीविषयी बादशहाचे मन साशंक झाल्यामुळे बादशहाने स्वतः दक्षिणेकडे जाण्याचे ठरविले. मजल दरमजल करीत बादशहाने कालियाद आणि उज्जैन यांच्या दरम्यान मुक्काम केला. या ठिकाणी खानदेशचा राजा अलीखानाचा मुलगा बहाद्दूरखान आपल्याला येऊन मिळेल असे त्याला वाटले. बहाद्दूरखानाच्या मनात काही संशय असल्यास तो दूर करावा या हेतूने त्याने आपला वकील मिरान सद्रईजहान याला खानदेशकडे पाठविले. तेथे गेल्यावर त्याला असे कळले की, गादीवर येण्याचे अगोदर जवळजवळ तीस वर्षे बहाद्दूरखान हा बंदिवासात होता. राजनीती आणि राज्यकारभार याची त्याला यत्किंचितही माहिती नव्हती. साहजिकच राजा अलीखानाच्या मृत्यूनंतर त्याला राज्यपद मिळाले तेव्हा तो व्यसनात गुरफटला. राजा अलीखानाची मुत्सद्देगिरी आणि कुवत यांचा लवलेशही त्याच्या अंगी नव्हता. त्याच्या मनात बादशहाजवळ आपली कृतज्ञता व्यक्त करून खंडणी आदा करण्याचे नव्हते किंवा त्याच्या मनात आपल्या बापाचा सूड घेण्याचाही विचार आला नाही. बहाद्दूर खान हा मिरानला सामोरा गेला. मिरानने त्याला बादशहाबरोबर निष्ठा बाळगणे किती अगत्याचे आहे हे त्याच्या मनावर बिंबविण्याचा प्रयत्न केला परंतु दैवच त्याच्यावर उलटले होते. मिरानने दिलेल्या सल्ल्याचा त्याच्यावर काहीही परिणाम झाला नाही. कधी तो आपण बादशहाच्या भेटीला जाणार असे म्हणे तर कधी लोकांच्या बोलण्याने संशय निर्माण होऊन तो भेटीला जाण्याचे टाळी. परंतु त्याने मिरानला असे वचन दिले की, " माझ्या मुलाला मी बादशहाकडे पाठवीन इतकेच नव्हे तर माझ्या मनावरचे दडपण नाहीसे झाल्यावर मी स्वतःच बादशहांच्या भेटीला जाईन. " त्याचा हा नकार त्याच्या चंचल मनःस्थितीचे द्योतक तरी असावा किंवा त्याच्या मनातील विश्वासघाताचे निदर्शक तरी असावा. आपल्या सल्ल्याचा काहीही परिणाम होत नाही असे जेव्हा मिरानला कळले तेव्हा त्याने त्याप्रमाणे बादशहाला कळविले. या गोष्टीचा बादशहाला राग आला आणि त्याने शेख फरीद बोखारी याला खानदेशकडे रवाना केले. बहाद्दूरखानाची समजूत घालून त्याला बादशहाकडे घेऊन येण्याचा आणि त्याने न ऐकल्यास असीरच्या किल्ल्याला वेढा देऊन तो ताब्यात घ्यावा असे शेख फरीद याला सांगण्यात आले होते. शेख फरीद याने नर्मदा नदी ओलांडली. तेथे त्याला

असे कळले की, बहाद्दूरखानाचे सैन्य राजा अलीखानाचा जावई सादत खान याच्या हाताखाली आहे आणि बादशाही फौजांचे लक्ष द्विधा करावे म्हणून त्याला नंदूरबार आणि सुलतानपूरकडे पाठविण्यात आले आहे. त्याच्यावर लक्ष ठेवण्यासाठी एका तुकडीची रवानगी करण्यात आली आणि बाकीचे सैन्य खानदेशात कूच करून गेले. धरखोल येथे आल्यावर शेख फरीद याला बहाद्दूरखानाकडून एक खलिता आला. त्यात त्याने आपल्याला पश्चात्ताप झाल्याचे आणि आपल्या मुलाला नजराणा देऊन बादशहाकडे पाठविण्याची आपली तयारी असल्याचे कळविले होते. आपल्यावतीने रदबदली करण्याची विनंती त्याने शेख फरीद याला केली होती. हे पत्र शेख फरीद याने बादशहाकडे पाठविले. यावर बादशहाने उत्तरादाखल साजेलसे पत्र लिहून बहाद्दूरखानाला क्षमा केल्याचे आणि आपल्याला तावडतोब येऊन भेटण्याबद्दल कळविले होते.

मोगलांची खानदेशात आगेकूच चालूच होती. मिरानने प्रथम असा सल्ला दिला होता की, मोगल सैन्याने असीरकडे न जाता बुरहाणपूरकडे जावे. असीरकडे गेल्यास बहाद्दूरखानाची निराशा होईल. परंतु बादशहाला हे मत मान्य न झाल्यामुळे त्याने मोगल सैन्याला असीरकडे कूच करून असीरला वेढा देण्याचा हुकूम दिला. त्याप्रमाणे मोगल सैन्य असीरहून दोन-तीन कोसांवर येऊन ठेपले. मिरानप्रमाणेच बादशहाने आपला दुसरा एक अधिकारी पेशरावखान यालाही बहाद्दूरखानाकडे पाठविले होते. या दोघांच्याही सांगण्याचा बहाद्दूरखानावर परिणाम झाला नाही. ते दोघेही असीरहून बुरहाणपूरकडे परतले होते. त्यांनी तेथून आपल्याला अपयश आल्याचे बादशहाला कळविले. पुढे जेव्हा शेख फरीद असीरजवळ आला तेव्हा बहाद्दूरखानाने त्यालाही वरीलप्रमाणेच पत्र पाठविले. त्याला उत्तर म्हणून असे कळविण्यात आले की, "दक्षिणेमधील सुलतानांनी बादशहाविरुद्ध युद्ध पुकारले. बादशहाच्या बाजूने लढताना राजा अलीखान मरण पावला. बादशहाचा उद्देश आता राजा अलीखानाच्या मृत्यूचा सूड घेण्याचा आहे. याकरिता तुम्ही विलंब न लावता आपल्या सैन्यासहित बादशहापाशी येऊन दाखल व्हा आणि तुमच्या बापाच्या मरणाचा सूड घ्या." परंतु दैवाने फारुकी घराण्याकडे पाठ फिरविली होती आणि बहाद्दूरखान हा बरेवाईट ऐकण्याच्या परिस्थितीत राहिला नव्हता. (या ठिकाणी फैजी सिरहिंदी याने फारुकी घराण्याची कुळकथा दिलेली आहे ती फरिश्त्याने दिलेल्या हकिकतीशी बरीचशी जुळती असल्याने या ठिकाणी दिलेली नाही.) यानंतर शेख फरीद याने असीरच्या किल्ल्याला वेढा दिला. खुद्द बादशहा वेढ्याच्या कामावर देखरेख करण्यासाठी नर्मदा पार करून आला.

दरम्यान अबुल फजल हा दक्षिणेतून बुरहाणपूर येथे येऊन दाखल झाला. त्याला शेख फरीदला जाऊन मिळण्याचा हुकूम देण्यात आला. त्याच्या छावणीची

जागा मुकर करण्यासाठी बाज बहाद्दूर उजबेक आणि करावेग यांना रवाना करण्यात आले. त्यांनी खबर दिली ती अशी : " असीरसारखा किल्ला आम्ही कोणत्याही देशात पाहिला नाही. कितीही काळ सैन्य वेढा देऊन बसले तरी बादशहाचे नशीब जोरावर असल्यासच किल्ला हाती येऊ शकेल. " (या ठिकाणी फैजी सिरहिंदी याने किल्याचे सविस्तर वर्णन दिले आहे. किल्याचा आजुबाजूचा प्रदेश, त्यावर असलेली सामुग्री याबद्दल त्याने बरीच माहिती दिलेली आहे. वेढ्याचे वर्णन देण्याअगोदर तो किल्या-वरील युद्धसामुग्रीची माहिती देतो. ही सामुग्री किल्याचा पाडाव झाल्यानंतर मोगलांच्या हाती पडली असे तो म्हणतो. या माहितीप्रमाणे किल्यावर लहानमोठ्या १३०० तोफा होत्या. त्यातून उडविण्यासाठी असलेले तोफगोळे दोन मणापासून एक शेर वजनापर्यंत होते. त्याचप्रमाणे अनेक **हुकदान** (उखळी तोफा) आणि **मंजनीक** नावाची हत्यारे होती. त्यामधून एक ते दोन हजार मणी दगडांचा मारा करता येत असे. बंदुकांची तर गणतीच करता आली नाही. हजारो मण दारूगोळा इतक्या दिवसाच्या सतत चाललेल्या माऱ्यानंतरही किल्यावर होता. किल्यावर प्रचंड तलाव होते.)

शेख फरीद याने किल्याबद्दलची सर्व माहिती गोळा करून ती बादशहाकडे पाठविली. बादशहाने स्वतः येऊन प्रत्यक्ष परिस्थिती बघण्याचे ठरविले. या सुमारास अबुल फजलही बुरहाणपूरहून असीर येथे दाखल झाला. त्याला भेटण्यासाठी शेख फरीद निघाला असताना दुसऱ्या दिवशी बहाद्दूरखान भेटीला येणार असल्याचे त्याला आठवले. दुसऱ्या दिवशी बहाद्दूरखान शेख फरीदच्या भेटीला आला. दोघांची बोलणी झाली. परंतु त्यातून काहीच निष्पन्न झाले नाही. बदाद्दूरखान किल्यावर परतला. दुसऱ्या दिवशी शेख फरीदने अबुल फजलची भेट घेतली. त्यानंतर वेढ्याचे काम कसे पार पाडावयाचे याबद्दलच्या योजनेची आखणी करण्यात आली. बुरहाणपुर आणि असीर या दरम्यान १००० घोडेस्वारांची तुकडी ठेवण्यात आली. या तुकडीने किल्याकडचे सर्व मार्ग रोखून धरले. बुरहाणपूर शहर अगोदरच बादशाही सैन्याच्या ताब्यात आले होते. यानंतर शेख फरीद याने किल्याच्या अवतीभवती मोर्चे खणले आणि किल्याकडे जाणारे सर्व रस्ते रोखून धरले. एक दिवस शेख फरीद हा किल्याची पाहणी करीत असता त्याच्यावर किल्यावरून एक तोफ डागण्यात आली. परंतु तोफ ठेवलेला बुरूज आणि तोफ ही कोसळून खाली पडली. मोगल सैन्याने हा एक शुभ शकुन मानला. बादशहाचा मुक्काम या वेळी असीरपासून ७-८ कोसांवर असलेल्या बुरगाव या ठिकाणी होता. तेथे शेख फरीदने बादशहाची भेट घेतली. बुरगावहून बादशहाने आपला मुक्काम हलविला आणि २५ **रमजान** या दिवशी तो बुरहाणपूर येथे पोहोचला. ३ **शव्वाल** या दिवशी बादशहा किल्यानजीक येऊन दाखल झाला. वेढ्याचे कामावर वेगवेगळ्या ठिकाणी खान-इ-आजम, आसफखान, मिर्जा जानी बेग वगैरेंची नियुक्ती करण्यात आली. किल्याच्या तटापर्यंत सुरुंग नेणे शक्य नसल्याने

मोर्चे किल्ल्याच्या अगदी नजीक नेण्याचे प्रयत्न मोगल फौजांनी केले. किल्ल्यावरून रात्रंदिवस तोफांचा अविरत भडिमार होत असल्याची आणि मोगल सैन्य दमदारपणे तो सहन करीत असल्याची बातमी आजमखान आणि आसफखान यांनी बादशहाकडे दिली.

जिलकाद महिन्याच्या सुरुवातीला बहाद्दूरखानाने आपली आई व मुलगा यांना ६४ हत्ती बरोबर देऊन बादशहाकडे पाठविले आणि आपल्या अपराधाबद्दल क्षमा करण्याविषयी विनविले. बादशहाने "तू स्वतः येऊन शरणागती दे" असा निरोप त्याला पाठविला. **जिल्हिज्जा** महिन्याच्या १६ तारखेला शिबंदीने मोगलावर हल्ला चढविला. हल्ला परतवून लावण्यात आला. मोगलांच्या हाती किल्ल्यावर मारा करता येईल अशी कोरिया नावाची छोटी टेकडी पडली. तेथून जवळच असलेल्या आणखी एका टेकडीचा ताबा शर्थीने लढून मोगल सैन्याने घेतला.

यानंतर काही दिवसांनी बहाद्दूरखानाने आपले दोन प्रमुख अधिकारी सादतखान आणि पीर महमद हुसेन याना बादशहाकडे क्षमा याचनेची विनंती करण्यासाठी रवाना केले. दोन दिवसानी पीर महमद याला परत पाठविण्यात आले. त्याच्याबरोबर आलेल्या माणसांना परत जाण्यास सांगण्यात आले. परंतु त्यांनी किल्ल्यात जाण्याची आपली इच्छा नाही असे कळविले. त्यांच्याजवळ जामीन मागण्यात आला. ज्यांनी तो दिला त्यांना छावणीत ठेवण्यात आले, बाकीचे किल्ल्यात परत गेले. किल्ल्याचा पाडाव होण्याच्या कारणांपैकी एक कारण म्हणजे किल्ल्यावरील दूषित हवा आणि त्यामुळे निर्माण झालेले दोन भयंकर रोग. त्यापैकी एका रोगामुळे कमरेखालचा भाग लुळा पडत असे तर दुसऱ्यामुळे दृष्टी मंद होत असे. परिणामी किल्ल्यावरील शिबंदी गलितगात्र आणि नाउमेद झाली आणि त्यांनी बहाद्दूरखानाला शरणागती देण्यास सांगितले. त्यांच्या सांगण्यावरून बहाद्दूरखानाने बादशहाकडे आपली शरणागती कळविली. अशा तऱ्हेने किल्ल्याचा वेढा संपला. बहाद्दूरखान किल्ल्यातून बाहेर आला तेव्हा अकबर बादशहाने मोठा दरबार भरविला. १७ **सफर** रोजी बादशाही फौजांनी किल्ल्यात प्रवेश केला. बादशहाने स्वतः किल्ल्याची पाहणी केली बादशहा त्या ठिकाणी तीन दिवस राहिला आणि तेथून त्याने बुरहाणपूरकडे प्रयाण केले. (**इलिएट ॲन्ड डॉसन**, खंड ६, पाने १३१-१४७).

वऱ्हाडची इमादशाही : तळटीपा

(३३९) □ खुदावन्दखान हबशी याच्याकडे रामगीर, माहूर आणि वऱ्हाड-प्रांताचा दक्षिण भाग हा प्रदेश कारभारासाठी सुपूर्द करण्यात आला होता. याच वेळी एलिचपूर, गावील आणि वऱ्हाड प्रांताचा उत्तर भाग हा प्रदेश फत्तेउल्लाइमादउल्मुल्क याच्या ताब्यात देण्यात आला होता.

(३३९ अ) * वऱ्हाडच्या फत्तेउल्लाइमादउल्मुल्क याने विजापूरचा युसुफ आदिलखान आणि अहमदनगरचा निजाम-उल्-मुल्क यांच्याबरोबर इ. स. १४९० मध्ये स्वातंत्र्य पुकारले. त्याच्या नावावरून त्या राज्याला इमादशाही घराणे असे नाव पडले. महमूद गावानने जेव्हा राज्याची आठ भागांमध्ये विभागणी केली तेव्हा इमाद-उल्-मुल्क याच्याकडे गावीलची सुभेदारी आली. महमूद गावानचा खून झाल्यानंतर त्याने महमद शहाबरोबर फटकून वागण्यास सुरुवात केली. पुढे सुलतानाने जेव्हा बेळगावकडे कूच केले तेव्हा फत्तेउल्ला सुलतानाच्या आज्ञेप्रमाणे येऊन दाखल झाला परंतु सुलतानाबरोबर कूच करून जाण्याचे अथवा त्याची भेट घेण्याचेही त्याने नाकारले. नंतर सुलतानाची भेट न घेता तो वऱ्हाडात निघून गेला. महमदशहाचा मृत्यू झाल्यानंतर त्याचा मुलगा महमूद हा गादीवर आला. फत्तेउल्ला याने आपले पूर्वीचे धोरण पुढे चालविले. त्यावेळी दक्षिणी आणि परदेशी मुसलमान यांच्यामधील वैमनस्य विकोपाला गेले होते. त्यावेळी फत्तेउल्ला याने मलिक नायब याच्याबरोबर राज्यकारभारात वजीरपद स्वीकारले. परंतु बिदरमधील कटकटीला कंटाळून तो वऱ्हाडकडे चालता झाला, १४९० मध्ये आपले स्वातंत्र्य जाहीर करीपर्यंत त्याने बिदरकडील भानगडीकडे लक्ष दिले नाही.

(३४०) * वऱ्हाडच्या तुफालखानासंबंधी सय्यद अलीच्या **बुरहाणे मासीर** या ग्रंथात पुढीलप्रमाणे हकीकत दिलेली आहे : तुफालखानाने वऱ्हाडच्या इमादशहाचा विश्वास संपादन करून मुख्य वजिराचे पद आपल्याकडे घेतले. पुढे त्याची महत्त्वाकांक्षा इतकी वाढली की, त्याने दर्या इमादशहाला पदच्युत करण्याचे ठरविले. इमादशहाने हुसेन निजामशहाची मदत मागितली. हुसेन निजामशहाने आपली फौज वऱ्हाडकडे पाठविली तेव्हा तुफालखानाने वऱ्हाड सोडून बुरहाणपूरचा आश्रय घेतला. पुढे तालीकोटच्या लढाईनंतर मुर्तजा निजामशहा आणि अली आदिलशहा यांनी वऱ्हाडवर स्वारी करण्याचे ठरविले. अहमदनगरतर्फे फरहादखान आणि विजापूरतर्फे दिलावरखान हे वऱ्हाडवर रवाना झाले. तुफालखानाने गावील गडाचा आश्रय घेतला. अहमदनगरच्या सैन्याने किल्ल्याला वेढा दिला. दरम्यान तुफालखानाने आदिलशहाला लाच देऊन किल्ल्याचा वेढा उठविण्यासंबंधी त्याचे मन वळविले. त्याप्रमाणे अहमदनगर आणि विजापूर यांची सैन्ये वेढा उठवून आपापल्या राज्याकडे परत फिरली. इ. स. १५७२ मध्ये पोर्तुगीजांकडून अहमदनगरचा पराभव झाल्याचा फायदा घेऊन अली आदिलशहा आणि तुफालखान यांनी एकजूट केली. प्रथम निजामशहाने विजापूरचा समाचार घ्यावा असे ठरविले. परंतु विजापूरच्या सहकार्याखेरीज तुफालखानाचा नाश करता येणार नाही म्हणून त्याने विजापूरशी समझोता केला. तेव्हा असे ठरले की, आदिलशहाने तेलंगणावर चाल करावी आणि निजामशहाने वऱ्हाडवर. निजामशहाचे सैन्य त्याप्रमाणे वऱ्हाडात घुसले. मुर्तजा निजामशहा पाथरी येथे थांबला. तो प्रांत त्याने आपल्या अधिकाऱ्यांमध्ये वाटून दिला. दरम्यान त्याला असे कळले की,

तुफालखानाने कंधार प्रांतावर चाल केली आहे. तेव्हा निजामशाही सैन्यही कंधारकडे चालून गेले. हे ऐकून तुफालखानाने बिदरच्या दिशेने चाल केली. निजामशहाचे सैन्यदेखील त्या दिशेने गेले. दोन्ही सैन्याची गाठ बिदरजवळ शिकारीच्या मैदानातच पडली. दोन्ही फौजांत त्या दिवशी भयानक युद्ध झाले. परंतु रातोरात तुफालखान माहूरच्या दिशेने निघून गेला. त्याच्या मागावर निजामशाही सैन्य गेले. मेतापूर येथे उभय सैन्याची गाठ पडली. दोन प्रहर रात्रीपर्यंत युद्ध चालले होते. मागीलप्रमाणेच तुफालखान परत पळून गेला. त्याच्या मागावर खुदावन्दखान आणि रुस्तुमखान हे होते. त्यांनी तुफालखानाच्या हालचालीकडे दुर्लक्ष केले आणि ते ऐषारामात राहिले. त्याचा फायदा घेऊन तुफालखानाचा मुलगा समशेर-उल्-मुल्क याने अचानक हल्ला करून निजामशाही सैन्याचा पराभव केला. रुस्तुमखान या युद्धात मरण पावला. मुर्तजा निजामशहाने आपल्या सैन्याच्या मदतीसाठी ताबडतोब कूच केले. तुफालखान आता बुरहाणपूरच्या सरहद्दीवर पोहोचला होता. त्याला आश्रय देऊ नये असे मुर्तजा निजामशहाने खानदेशचा सुलतान मिरानमहमदशहा याला कळविले. तेव्हा महमदशहाने तुफालखानाला हाकलून दिले. तुफालखानाने नरनाळ्याच्या किल्ल्याचा आणि समशेर-उल्-मुल्कने गावीलगड किल्ल्याचा आश्रय घेतला. या दोन्ही किल्ल्यांना निजामशाही सैन्याने वेढा दिला. जवळ जवळ एक वर्षभर किल्ल्यांचा वेढा चालला होता. सरतेशेवटी नरनाळ्याचा पाडाव झाला. तुफालखान किल्ल्यामधून निसटला परंतु त्याला जवळच्याच एका खेड्यात पकडण्यात आले. नरनाळा पडल्याची बातमी समशेर-उल्-मुल्क याला कळताच त्यानेही गावीलगडचा किल्ला निजामशाही सैन्याच्या ताब्यात दिला. तुफालखान, त्याची इतर मुले, समशेर-उल्-मुल्क आणि इमादशाही घराण्यातील इतर मंडळी यांना लोहगड येथे बंदिवासात ठेवण्यात आले. अशा तऱ्हेने वऱ्हाड प्रांत हा निजामशाही राज्यात सामील झाला. मुर्तजा निजामशहाने वऱ्हाडचा **सर लष्कर** म्हणून खत्ताखान काशी याची नेमणूक केली. बहरामखान गिलानी याची गावीलगडचा किल्लेदार आणि सय्यद अली जहिर याची नरनाळ्याचा किल्लेदार म्हणून नेमणूक करण्यात आली.

(३४१) * वऱ्हाड प्रांत निजामशाहीत सामील झाल्यावर तेथे झालेल्या काही बंडांची हकीकत सय्यद अलीने आपल्या **बुरहाणे मासीर** या ग्रंथात दिली आहे. ती अशी :

वऱ्हाडात मिर्जा कुलीखान हा निजामशाही सरदार होता. त्याचे आणि **सर लष्कर** खत्ताखान याचे भांडण होऊन मिर्जा कुलीने खत्ताखानाला ठार मारले. त्याचे बंड मोडण्याकरिता निजामशहाने खुर्शिदखानाला **सर लष्कर** म्हणून वऱ्हाडात पाठविले. याच वेळी खानदेशच्या मिरान महमदशहाला वऱ्हाड जिंकून घ्यावा अशी हाव सुटून त्याने आपला सेनापती सय्यद जैनाल याला वीस हजार सैन्य देऊन वऱ्हाडवर पाठविले. या सैन्यासमोर आपला निभाव लागणार नाही असे वाटून

खुर्शिदखानाने गावीलगडचा आश्रय घेतला. नरनाळा किल्ल्यालाही खानदेशच्या सैन्याने वेढा दिला. निजामशाही सैन्य आणि खानदेशचे सैन्य यांच्यात युद्ध होऊन पूर्णा नदीच्या काठावर निजामशाही सैन्याचा पराभव झाला. ही हकीकत कळल्यावर मुर्तजा निजामशहाने सय्यद मुर्तजा याला वऱ्हाडात पाठविले. आता वऱ्हाडात रहाण्यात काही अर्थ नाही असे वाटून खानदेशचा सेनापती सय्यद जैनाल याने खानदेशच्या दिशेने माघार घेतली.

यानंतर काही काळाने फिरोजशहा नावाच्या एका इसमाने आपण इमादशहाच्या मुलांपैकी एक आहोत असे सांगून बंड केले. त्याने वऱ्हाडचा सुभेदार खानजमान याचा पराभव केला. यावर मुर्तजा निजामशहाने सय्यद मुर्तजा याला वऱ्हाडचा अमीर-उल्-उमराव म्हणजे **सर सुभेदार** म्हणून नेमले. बंडखोरांनी ह्या वेळेपर्यंत एलिचपूरचा ताबा घेतला होता. सय्यद मुर्तजाने एलिचपूर गाठले. तेव्हा फिरोजशहाने आमनेर चर्वी या किल्ल्याचा आश्रय घेतला. निजामशाही सैन्याबरोबर झालेल्या लढाईत फिरोजशहा मारला गेला. याचवेळी वऱ्हाडातील गोंड आणि इतर जमातींनी उठाव केला आणि ठिकठिकाणी लूटमार करण्यास सुरुवात केली. त्यांचाही निजामशाही सैन्याने बीमोड केला. सय्यद मुर्तजा हा त्यानंतर एलिचपूर येथे राहू लागला. यानंतर वऱ्हाडात झालेले बंड म्हणजे अकबर बादशहाचा लांबचा चुलतभाऊ मुजफ्फर हुसेन मिर्जा याचे होय. या सुमारास अकबर बादशहा हा माळव्याच्या स्वारीवर आला होता. त्याचे आक्रमण होईल या भीतीने मुर्तजा निजामशहाने प्रतिकाराची तयारी केली. मुजफ्फर हुसेन मिर्जा हा दर्यापूर येथे होता. त्याने सैन्य जमवून वऱ्हाडकडे कूच केले. सय्यद मुर्तजाने वरवर त्याच्याबरोबर पत्रव्यवहार चालू ठेवला. परंतु प्रत्यक्षात मात्र लढाईची तयारी चालू ठेवली. दोन्ही फौजांची गाठ अंजनगाव येथे पडली. मिर्जाच्या सैन्यात सय्यद मुर्तजाने फूट पाडली होती. युद्ध सुरू झाल्याबरोबर मिर्जाचे सरदार निजामशाही सैन्याला येऊन मिळू लागले. तेव्हा मिर्जाने युद्धातून पळ काढला आणि तो बुऱ्हाणपूरच्या दिशेने पळून गेला.

बिदरची बरीदशाही : तळटीपा

(३४२) □ बरीदशाही घराण्याचा इतिहास देताना फरिश्त्याने अशी इच्छा प्रकट केली की, " ज्याला कोणाला कुतुबशाही, इमादशाही आणि बरीदशाही घराण्याचा साद्यन्त इतिहास मिळेल त्याने तो माझ्या या ग्रंथात अंतर्भूत करावा. " ब्रिग्ज बरीदशाही घराण्याच्या इतिहासाचा फरिश्त्याने दिलेली हकीकत अनुवादीत करताना असे सांगतो की, " फरिश्त्याने प्रकट केलेल्या इच्छेनुसारच मी गोवळकोंड्याच्या सुलतानांच्या इतिहासाबद्दल पुरवणी जोडलेली आहे. " ही पुरवणी आपण " **महमद कुली कुतुबशहाचा इतिहास** " या ग्रंथातून दिली असल्याचे ब्रिग्जने सांगितले आहे. या ग्रंथाच्या लेखकाने आपले नाव दिलेले नाही तरी तो फरिश्त्याचा

समकालीन असावा. ब्रिग्ज पुढे असे सांगतो की, " इमादशाही आणि बरीदशाही घराण्यातील सुलतानांचा इतिहास वृत्तान्त मिळावा म्हणून मी पुष्कळ वेळा त्या राज्यांच्या राजधान्यांना भेटी दिल्या. परंतु त्या घराण्याबद्दलची माहिती मिळविण्याचे माझे सर्व प्रयत्न व्यर्थ गेले. "

(३४३) * महमूद गावानच्या खुनानंतर बहमनींची सत्ता जवळजवळ विलयाला गेली. बिदर येथे कासीम बरीद याने बहमनी सुलतान महमूद शहा याला आपल्या हातातील बाहुले बनविले. सय्यद अलीच्या **बुरहाणे मासीर** या ग्रंथात त्याच्यासंबंधी आलेल्या हकीकतीचा थोडक्यात सारांश पुढे दिलेला आहे :-- कासीम बरीदचे नाव कासीम तुर्क ऊर्फ खवासखान असे होते. त्याच्याकडे कंधार आणि आजूबाजूचा प्रदेश हा जहागिरीदाखल होता. त्याने राज्यामध्ये झालेल्या गोंधळाचा फायदा घेऊन बंड केले. सुलतानाने त्याच्यावर चाल करून जाण्यासाठी दिलावरखान हबशी याची नेमणूक केली. युद्धामध्ये कासीम बरीदचा टिकाव न लागल्याने त्याने माघार घेतली, आणि कंधारहून बालकोंड्याकडे कूच केले. दिलावरखानाने त्याच्या पाठलागाला सुरुवात केली. दुर्दैवाने त्याच्या सैन्यातील एक हत्ती पिसाळला आणि त्याने दिलावरखानाला पायाखाली तुडवून ठार मारले. ताबडतोब कासीम बरीद हा पाठीमागे फिरला. तेथून तो बिदरला आला. त्याने राज्याचा सर्व कारभार आपल्या हाती घेतला. सुलतानाला त्याने नाममात्र बादशहा म्हणून ठेवले. कासीम बरीदला आता अशी महत्त्वाकांक्षा निर्माण झाली की, राज्याच्या सर्व अमिरांनी आपल्या आज्ञा मान्य कराव्यात. राज्याच्या अमिरांना हे न पटल्याने त्यांनी एकत्र येऊन सैन्य जमविले, आणि बिदरवर चाल केली. त्यांना तोंड देण्यासाठी कासीम बरीद सुलतानाला घेऊन राजधानीबाहेर पडला. दोन्ही फौजांत तुमुल युद्ध झाले, आणि प्रत्यक्ष सुलतान हा जखमी होऊन युद्धभूमीवर पडला. कासीम बरीद हा पळून गेला. राज्याच्या अमिरांनी सुलतानाला राजधानीकडे परत पाठविले, आणि ते आपापल्या देशांकडे निघून गेले. त्यानंतर कासीम बरीद पुन्हा राजधानीला परत आला आणि राज्याची सर्व सूत्रे त्याने आपल्या ताब्यात घेतली. या सुमारास हबशी खोजा मलिक दिनार दस्तुर-इ-ममालिक आणि मलिक खुषकदम तुर्क अजीज-उल्-मुल्क यांनी बंड केले. त्यांचा मोड करण्यासाठी कासीम बरीद याने सुलतानाला घेऊन कूच केले. वाटेत त्यांना आदिलखान आणि फक्र-उल्-मुल्क हे येऊन मिळाले. सैन्याच्या डाव्या फळीवर कासीम बरीद हा होता. झालेल्या लढाईत शत्रूचा पूर्ण पराभव झाला. या लढाईत सुलतान कुली खवासखान हमदानी याने मोठे शौर्य गाजविले. हाच पुढे कुतुब-उल्-मुल्क म्हणून प्रसिद्धीस आला. यानंतर सुलतानाने आपल्या सर्व अमिरांसहित कूच करून बहादूर गिलानी या कोकणपट्टीवरील सुभेदाराचा पराभव केला. दरम्यानच्या काळात जरी राज्यातले अमीर लढाईच्या प्रसंगी सुलतानाला येऊन मिळत तरी प्रत्येकाने आपापल्या जहागिरीत

स्वातंत्र्य पुकारले होते. कासीम बरीद याच्याकडे औसा आणि कंधार हे परगणे होते. त्याचे आणि राज्यातील अमिरांचे पटत नसे. कासीम बरीदचा मुक्काम औसाच्या किल्ल्यात होता. राज्यातील काही अमिरांनी सुलतानाला विनंती केली की, "कासीम बरीद हा राजघराण्याशी विरोध करीत आला आहे. तो बंड पुकारण्याचे अगोदर त्याचा नाश करण्यात यावा." त्याप्रमाणे हिजरी ९०६ या वर्षी सुलतान राजधानीबाहेर पडला आणि त्याने औसाच्या किल्ल्याला वेढा दिला. त्याच्याबरोबर असलेल्या काही अमिरांचे कासीमबरोबर संगनमत होते. लढाईला तोंड लागताच ते कासीम बरीदला जाऊन मिळाले. हे बघितल्यावर आदिलखान आणि कुतुब-उल्-मुल्क हे दोघेजण आपापल्या प्रांतांकडे निघून गेले. त्यावर कासीम बरीद सुलतानाला येऊन भेटला आणि त्याच्याबरोबर बिदरला जाऊन राज्याचे सर्व अधिकार त्याने आपल्याकडे घेतले. कासीम बरीदच्या राज्यकारभाराचा दरबारातील अमिरांना तिटकारा आला. त्यांनी पुन्हा एकदा कासीम बरीदचा नाश करण्याचे ठरविले. हे सुलतानाला समजताच त्याने बिदरवर चालून येणाऱ्या अमिरांकडे आपल्यातर्फे विद्वान मंडळी पाठविली. अखेर असे ठरले की, कासीम बरीदसह सर्वांनी आपापल्या प्रांतांकडे निघून जावे. परंतु वर्षातून एकदा सर्व अमिरांनी बिदर येथे एकत्र जमावे. यानंतर काही काळाने सुलतानाने विजयनगरवर स्वारी केली. स्वारीवरून परत आल्यानंतर सुलतानाच्या फौजेचा कासीम बरीदने मोड केला आणि बिदरचा फौजदार खानजहान याला ठार केले आणि पुन्हा एकदा राज्याचा कारभार आपल्या हाती घेतला. कासीम बरीदचे वर्चस्व इतर अमिरांना सहन होणे शक्य नव्हते. त्यांनी पुन्हा एकदा कासीम बरीदवर हिजरी ९०९ मध्ये चाल केली. दोन्ही फौजांचे तुंबळ युद्ध झाले त्यात कासीम बरीदचा पराभव होऊन त्याने रणांगणातून पळ काढला. हिजरी ९१० यावर्षी कासीम बरीद मरण पावला.

(३४४) * कासीम बरीद हा जातीने तुर्क होता. महमदशहा बहमनीचा मृत्यू झाल्यानंतर बहमनींच्या दरबारात जे दोन पक्ष झाले त्यापैकी मलिकनायब निजाम-उल्मुल्क याच्या पक्षाला तो मिळाला. नंतरच्या काळात बिदर येथे परदेशी मुसलमानांची जी कत्तल झाली त्यात कासीम बरीद याने भाग घेतला. मलिक नायब याच्याकडे राज्याची सूत्रे आल्यावर त्याने कासीम बरीद याच्याकडे शहराच्या कोतवालीचे अधिकार दिले. काही काळाने मलिक नायब याचा खून झाला. त्याच्याविरुद्ध सुलतानाकडे तक्रार करण्यात कासीम बरीदचाही हात होता. १४९० मध्ये अहमदनगर, विजापूर आणि वऱ्हाड येथे स्वतंत्र शाह्यांची स्थापना झाल्यावर कासीम बरीद याच्याकडे शेष बहमनी राज्याचे अधिकार आले. तो स्वतः जरी तुर्क होता तरी तो सुन्नी पंथी होता. एकेकाळी त्याची मलिक नायब याच्याबरोबर मैत्री होती. साहजिकच राज्यातील दक्षिणी पक्षाला तो चालण्यासारखा होता परंतु परदेशी

मुसलमानांचे आणि त्याचे वावडे होते. त्याने सुलतानाला सक्त दडपणाखाली ठेवले. सुलतानाच्या मताचीही त्याला पर्वा राहिली नाही. त्याने सुरुवातीला राजधानी भोवतालच्या प्रदेशाचा ताबा घेण्यासाठी उपाय योजले आणि राज्यातील किल्लेदारां-विरुद्ध आपल्या फौजा रवाना केल्या. परंतु त्यांनी किल्ले स्वाधीन करण्यास नकार दिला आणि सुलतानाच्या फौजांवर अनेक विजय मिळविले. दरम्यान दिलावरखान हबशी हा खानदेशमधून सुलतानाला मदत करण्यासाठी परतला. त्याने कासीम बरीदचा पराभव केला. परंतु त्याचा पाठलाग करीत असताना अचानकपणे दिलावर-खान हा मारला गेला. यावर कासीम बरीद हा बिदरला परतला. त्याने सुलतानाची अतिशय केविलवाणी परिस्थिती करून सोडली. काही इतिहासकार असे म्हणतात की, बरीदशाही घराण्याची स्थापना या घटनेपासूनच झाली.

यानंतर कासीम बरीदने प्रान्तिक सुभेदारांचा बिमोड करण्याचे ठरविले. त्याने प्रथम युसुफ आदिलशहावर चाल केली. त्याने आपल्याबरोबर अहमद निजामशहा आणि ख्वाजा जहान यांना येण्यासाठी पाचारण केले. परंतु ऐनवेळी अहमदशहाने लढाईत भाग न घेतल्याने कासीम आणि ख्वाजा जहान यांचा पराभव झाला. इ. स. १४९३ या वर्षी कासीम बरीदने सुलतानाला घेऊन बहादूर गिलानी याच्यावर चाल केली. बहादूर गिलानी याचा युसुफ आदिलशहाविरुद्ध उपयोग होईल असा विचार करून कासीम बरीद याने बहादूर गिलानी याला अतिशय सौम्य अशा तहाच्या अटी देण्याचा प्रयत्न केला. बहादूर गिलानीचा पुढे ख्वाजा जहान याने वध केला. गिलानीची जहागिरी ऐन उल्मुल्क याला देण्यात आली. यानंतर काही काळाने सुलतान आणि कासीम बरीद यांनी दाभोळ बंदराला भेट दिली. इ. स. १४९५ मध्ये दस्तूर दिनार या बंडखोराचा मोड करण्यासाठी युसुफ आदिलशहाची मदत घेणे भाग पडले. इ. स. १४९७ मध्ये दक्षिणी मुसलमानांनी परदेशी मुसलमानांविरुद्ध कट रचला. परंतु तो उघडकीस आला आणि कासीम बरीदने मुख्य कटवाल्यांना ठार मारले. इ. स. १४९८ मध्ये सुलतानाचा मुलगा अहमद याचे युसुफ आदिलशहाची मुलगी बिबिसिती हिच्याशी लग्न ठरले. याप्रसंगी दस्तूर दिनार आणि युसुफ आदिल यांच्यामध्ये भांडण उद्भवले. कासीम बरीदने दस्तूर दिनारचा पक्ष उचलून धरला. परंतु कासीम बरीद आणि दस्तूर दिनार यांचा टिकाव न लागून त्यांना पळ काढावा लागला. युसुफ आदिलने सुलतानाकडून आपल्या मनाप्रमाणे शर्ती मान्य करून घेतल्या आणि बिदरहून कूच केले. कासीम बरीद हा परत बिदर येथे दाखल झाला आणि आपले पूर्वीचे अधिकार त्याने सुलतानाकडून बळकाविले. काही काळाने युसुफ आदिलने पुन्हा दस्तूर दिनारवर चाल केली. परंतु त्याने कासीम बरीद आणि अहमद निजामशहा यांच्या मदतीने आपला बचाव केला. कासीम बरीद याचा मृत्यू इ. स. १५०४ मध्ये झाला.

(३४५) * विजयनगरबरोबर संघर्ष चाललेला असताना बिदरमध्ये अंतस्थ भानगडींना उत आला. त्यात कासीम बरीद हा बडतर्फ झाला आणि त्याच्या जागी खान-ई-जहान यांस नेमण्यास आले. विजयनगरची मोहीम संपल्यावर बरीदने खान-ई-जहानचा खून करविला, आणि त्याचे जागी आपली नेमणूक करण्यास त्याने सुलतानाला भाग पाडले. या घटनेमुळे युसुफ आदिल, कुतुब उल्मुल्क आणि दस्तुर-ई ममालीक हे बरीदवर चाल करून आले. झालेल्या युद्धात बरीदचा पराभव होऊन तो पळून गेला. यानंतर वरील सरदार आपआपल्या जहागिरीच्या मुलखाकडे निघून गेले. इ. स. १५०४ मध्ये बरीद तेदूर मुक्कामी सुलतानास भेटण्यासाठी आला. त्याने युसुफ आदिल याच्याबरोबर भांडण उकरून काढले. या भांडणात युसुफच्या पक्षाच्या ऐन-उल्मुल्क याला बरीदच्या माणसांनी ठार मारले. नंतर कासीम बरीद बिदरकडे निघून गेला. सुलतान परतल्यावर बरीद त्याला जाऊन भेटला. सुलतानाने त्याची नेमणूक **नायब बारबेक** या पदावर केली, आणि त्याला बिदर शहराच्या कोतवालीच्या अधिकारावर नेमले. (**बदायुनी** ३, १२९)

(३४६) * सयद अली (बुरहाणचा कर्ता) कासीम बरीदच्या मृत्यूचा आणि त्याच्यानंतर अमीर बरीद गादीवर आल्याच्या घटनेचा उल्लेख करीत नाही.

(३४७) * ७ डिसेंबर १५१८ रोजी अमीर बरीद याने महमूदशहाचा मुलगा अहमद याला गादीवर बसविले. अमीर बरीद याला यावेळी गादी बळकाविता आली असती परंतु तसे केल्यास विजापूर, अहमदनगर यांना तोंड देणे आपल्याला शक्य होणार नाही म्हणून त्याने ती गोष्ट टाळली. अर्थात त्याने अहमदशहावर इतकी पकड ठेवली की, त्याला राजवाड्याबाहेर जाणेही त्याने मुश्कील करून टाकले. त्याचे जीवन त्याने दारू, नाचगाणी आदी व्यसनात गुंतवून बरबाद केले. महमूदशहाच्या हयातीपर्यंत कुतुब उल्मुल्क हा सुलतानाकडे नजराणा पाठवीत असे. तो आता त्याने बंद केला. तेव्हा अहमदशहाने बहमनी घराण्याचा जुना मुकूट मोडून त्याचे हिरे विकण्यास सुरुवात केली. हे अमीर बरीद याला कळताच त्याला अतिशय संताप आला आणि त्याने ज्यांनी हे हिरे विकण्यास मदत केली त्यांना ठार केले. ह्या दुर्दैवी सुलतानाचा मृत्यू १५ डिसेंबर १५२० रोजी झाला.

(३४८) * वलीउल्ला याला विष देऊन ठार मारल्यानंतर बरीदने कलीमउल्ला याला गादीवर बसविले. हा अहमदशहाचा मुलगा असे बदायुनी म्हणतो (३, १३७) परंतु त्याच्या नाण्यांवरून तो शहाबुद्दीन महमूदशहा याचा मुलगा होता असे सिद्ध होते. (Speight, plate XIX opposite p. 305).

(३५०) * अमीर बरीद याने अल्लाउद्दीन शहानंतर वलीउल्ला याला मार्च १५२३ मध्ये गादीवर बसविले. हा अल्लाउद्दीनचा भाऊ असा उल्लेख फरिश्ता आणि बदायुनी करतात तो चूक आहे. वलीउल्ला हा सुलतान महमूद याचा मुलगा.

(३५१) * बदायुनीने आपल्या ग्रंथात असे सांगितले आहे की, अहमदशहाचा मृत्यू झाल्यानंतर अमीर बरीदच्या मित्रांनी त्याला गादीवर बसण्याबद्दल आग्रह केला. (भाग ३ रा, पान १३२) परंतु अमीर बरीदला इतके धारिष्ट्य झाले नाही आणि त्याने अहमदशहाचा मुलगा अल्लाउद्दीन याला २८ डिसेंबर १५२० रोजी गादीवर बसविले. अल्लाउद्दीन हा वृत्तीने अतिशय वेगळा होता. त्याने अमीर बरीद याला बोलावून सांगितले की, " माझ्या वडिलांनी विषयोपभोगात दंग होऊन राज्य-कारभाराकडे दुर्लक्ष केले. माझी इच्छा राज्यकारभारात भाग घेण्याची आहे. तरी तुम्ही मला माझ्या बंधनातून मोकळे तरी करा किंवा मक्केला जाऊन तेथे आत्मसमर्पण करण्याची परवानगी तरी द्या. " यावर अमीर बरीदने त्याच्यावरची काही बंधने सैल केली. या गोष्टीचा फायदा अल्लाउद्दीनला घेता आला नाही. त्याने अमीर बरीद याच्या विरुद्धच नव्हे तर साऱ्या बरीदी जमातीविरुद्ध शस्त्र उचलण्याचा कट केला. परंतु हा कट उघडकीस आला आणि सुलतानाच्या सर्व पाठीराख्यांना आपल्या प्राणांना मुकावे लागले. अमीर बरीद याने सुलतानाला ५ मार्च १५२३ रोजी पदच्युत केले.

(३५२) * इ. स. १५१८ मध्ये महमूदशहा मरण पावला. त्याचा मुलगा अहमद याला अमीर अली बरीदने गादीवर बसविले. तो इ. स. १५२१ मध्ये मरण पावला. अमीर अली बरीदने त्याचा भाऊ अल्लाउद्दीन याला आता गादीवर बसविले. अल्लाउद्दीन शहाने अमीर अली बरीदविरुद्ध कारस्थान केले. पण त्यात त्याला अपयश आले. अमीर अली बरीदने त्याला कैदेत टाकले आणि काही काळाने त्याचा वध केला.

अमीर अली बरीदला अजून गादीवर बसण्याचे धाडस होत नव्हते. त्याने अल्लाउद्दीनचा भाऊ वलीउल्ला याला गादीवर बसविले परंतु त्यानेही अमीर अली बरीद-विरुद्ध कट केल्याने ३ वर्षांच्या आतच अमीर अलीने त्याला पदच्युत केले आणि त्याचा वध केला. मृत सुलतानाच्या राणीशी त्याने विवाह केला आणि सुलतानाचा भाऊ कलीमउल्ला याला गादीवर बसविले. या सुलतानाने मोगल बादशहा बाबर याच्याशी संधान बांधले. परंतु अमीर अली बरीद याला याचा सुगावा लागला असावा याचा संशय येऊन त्याने बिदरहून पळ काढला. अमीर अली बरीदच्या स्वातंत्र्य मिळविण्याच्या आकांक्षेला आता कोणताच अडथळा उरला नाही.

दरम्यानच्या काळात काही विशेष घटना घडल्या त्या नमूद करणे अवश्य आहे. विजयनगरच्या कृष्णरायाने अमीर अली बरीदच्या चिथावणीवरून विजापूरचा रायचूर दोआब जिंकून घेतला होता. इ. स. १५२१ मध्ये हा प्रांत जिंकून घेण्याचे इस्माईल आदिलशहाचे प्रयत्न फसले. इ. स. १५२४ मध्ये विजापूर आणि अहमदनगर यांच्यामध्ये अमीर अली बरीद विरुद्ध झालेला तह सोलापूरच्या प्रश्नावरून फिसकटला.

तेव्हा बुरहाण निजामशहा, अलाउद्दीन इमादशहा आणि अमीर अली बरीद यांनी इ. स. १५२५ मध्ये विजापूरवर चाल केली. परंतु त्यात या युतीचा पराभव झाला. इ. स. १५२७ मध्ये बुरहाण निजामशहाने अमीर अली बरीदच्या मदतीने माहूरचा किल्ला जिंकून घेतला आणि वऱ्हाडात लुटालूट केली. यावर इमादशहा आणि त्याचा दोस्त खानदेशचा सुलतान महमद यांनी गुजराथच्या बहादूरशहाची मदत मागितली, त्यामुळे बुरहाण, अमीर अली बरीद आणि इस्माईल यांची तात्पुरती एकी झाली. अमीर अली आणि बुरहाण परंड्याकडे निघून गेले. अखेर बुरहाण निजामशहाने बहादूरशहाच्या नावे खुत्बा वाचण्याचे कबूल केल्यावर बहादूरशहा गुजराथकडे निघून गेला.

विजापूरच्या फौजा यावेळी बुरहाण निजामशहाच्या मदतीकरता आल्या होत्या. त्यांना फितूर करण्याचे अमीर अली बरीदने प्रयत्न केले. अमीर अली बरीदला शिक्षा करण्यासाठी इस्माईलने बिदरवर चाल केली. अमीर अली आता वृद्ध झाला होता. त्याने कुतुबशहाकडे मदतीची याचना केली आणि बिदरचे रक्षण करण्याचे काम आपल्या मुलांवर सोपविले. तो स्वतः उद्गिरकडे गेला. त्याच्या विनंतीवरून अल्लाउद्दीन इमादशहाने बिदरकडे इस्माईल आदिलजवळ रदबदली करण्यासाठी कूच केले. बिदर आपल्या ताब्यात दिल्याखेरीज आपण वाटाघाटीला तयार होणार नाही असे इस्माईल आदिलने कळविले. निराश होऊन अमीर अली बरीद नशेत दंग झाला त्याला आसदखानाने पकडून इस्माईलच्या समोर नेले. आदिलशहाने त्याला उन्हात दोन तास तिष्ठत ठेवले आणि बिदरचा किल्ला स्वाधीन न झाल्यास त्याला ठार मारण्याची धमकी दिली. अखेर बरीदच्या मुलांनी बिदर स्वाधीन केल्यावर अमीर अलीची सुटका करण्यात आली. आदिलशहाने बिदरमध्ये प्रवेश करून अमीर अली बरीदला आपल्या सरदारांत दाखल करून घेतले. काही काळानंतर आदिलशहाने रायचूर दोआब जिंकून घेतला. त्याप्रीत्यर्थ त्याने मेजवानी दिली. अमीर अली बरीदला त्यावेळी अत्यंत अपमानास्पद रीतीने वागविण्यात आले. त्याचा उल्लेख कुत्रा असा करून आदिलशहाने त्याची हेटाळणी केली. झालेल्या अपमानाने अलीच्या डोळ्यात अश्रू आले. याप्रसंगी इस्माईल आदिलशहाने कल्याणी आणि कंधार हे देण्याच्या अटीवर अमीर अलीकडे बिदर सुपूर्त केले. पुढे अमीर अलीने कल्याणी आणि कंधार देण्याचे नाकारल्यावर संघर्षाचा प्रसंग उद्भवला. अमीर अलीने बुरहाणची मदत घेतली आणि विजापूरवर चाल केली. परंतु असदखानाने दोघांचाही पराभव केला. इ. स. १५३४ मध्ये अमीर अलीला बरोबर घेऊन इस्माईलने नलगोंड्यावर चाल केली. या स्वारीत इस्माईल आजारी पडून मरण पावला. इ. स. १५४० मध्ये बुरहाण निजामशहाने अमीर अली बरीद याला बरोबर घेऊन परंड्यावर चाल केली, आणि त्याने सोलापूर घेतले. इब्राहीम आदिलशहा गुलबर्ग्याकडे निघून गेला. बुरहाण आणि अमीर अली यांनी विजापूर शहराची लुटालूट केली आणि गुलबर्ग्याकडे मोर्चा वळविला. परंतु इब्राहीम आदिलशहा, दर्या इमादशहा आणि असदखान यांनी बुरहाण आणि अमीर

अली बरीद यांचा पराभव करून त्यांना बीडकडे माघार घ्यावयास लावली. तेथून ते दौलताबादकडे निघून गेले. इ. स. १५४२ साली अमीर अली बरीद मरण पावला.

(३५३) * कासीम बरीदनंतर अमीर बरीद याच्याकडे राज्याचा कारभार आला. हिजरी ९०९ या वर्षी आदिलखानाने राजघराण्याशी संबंध जोडला. अमीर बरीद आणि आदिलखान यांना परस्परांविषयी द्वेष वाटे. या विवाहाच्या निमित्ताने आदिलखान हा बिदरला आला असताना अमीर बरीदने आदिलखानाच्या सैन्यावर हल्ला केला. दोन-तीन महिने हे युद्ध चालले होते. आदिलखानाच्या पक्षातील मलिक ऐन–उल्-मुल्क हा या युद्धात ठार झाला आणि हे युद्ध तात्पुरते थांबले. सुलतानाने ऐन–उल्-मुल्क याचा प्रदेश ताब्यात घेतला. त्यानंतर तो बिदरला परतला. त्याने राजधानीचा कारभार अमीर बरीद याजकडे सोपविला. हिजरी ९२० या वर्षी सुलतानाने आदिलखानाच्या सल्ल्यावरून गुलबर्गा शहरावर चाल केली आणि ते शहर धुळीला मिळविले. तेथील सुभेदार दस्तुर–इ–ममालिक याने अमीर बरीदचा आश्रय घेतला, हिजरी ९२१ या वर्षी अमीर बरीद याने कुतुब–उल्-मुल्क याच्याबरोबर संगनमत करून दस्तुर–इ–ममालिक याला बरोबर घेतले आणि राजधानीवर चाल केली आणि बिदरला वेढा दिला. आदिलखानाच्या वतीने अजमत–उल्-मुल्क याने सामोपचाराने वरील कलह मिटविला. याच वर्षी अमीर बरीद आणि दस्तूर–इ-ममालिख यांच्यामध्ये कलह निर्माण झाला. या वेळी राज्याचा एक अमीर खुदावन्दखान याने बंड केले. त्याचा पाडाव करण्यासाठी सुलतानाने अमीर बरीदची मदत मागितली, सुलतानाने खुदावन्दखानावर चाल केली. तेव्हा त्याने इमाद–उल्-मुल्क याच्याकडे मदतीची याचना केली. त्याच्याकडून मदत आल्यावर सुलतानाबरोबर त्याच्या फौजेची लढाई झाली. त्यात त्याचा पराभव झाला आणि तो कैद झाला. त्याला फाशी देण्यात आले. यानंतर राजधानीमध्ये असलेल्या अनेक अमीरांपैकी शुजातखानाने अमीर बरीदच्या सत्तेविरुद्ध बंड पुकारून राजधानीतून पळ काढला. त्याच्या पाठलागावर सुलतानाने अमीर बरीद याची नियुक्ती केली. त्याने शुजातखानाचा पाठलाग करून त्याला ठार मारले. त्यानंतर तो राजधानीला परत फिरला, अमीर बरीदची सत्ता दिवसेंदिवस वाढतच गेली. हिजरी ९२४ या वर्षी सुलतान महमूद हा मरण पावला. सय्यद अली असे सांगतो की, बराच काळपर्यंत सुलतान महमूद हा अमीर बरीद याच्या कैदेत होता. त्यातच त्याचा मृत्यू झाला. (येथे एक गोष्ट नमूद करण्यासारखी आहे. ती ही की, सय्यद अली कासीम बरीदच्या मृत्यूचा आणि त्याच्यानंतर अमीर बरीद गादीवर आल्याच्या घटनेचा उल्लेख करीत नाही.)

(३५४) * अमीर बरीद याने आता महमूदशहाचा एक मुलगा वलीउल्ला याला गादीवर बसविले. (फरिश्ता याचा उल्लेख अल्लाउद्दीनचा भाऊ असा करतो तर बदायुनी तो अल्लाउद्दीनचा चुलत भाऊ असे सांगतो. दोघांची माहिती चुकीची आहे.)

(अधिक माहितीसाठी स्पेट ' Coins of the Bahamani King '; इस्लामिक कल्चर, हैद्राबाद १९३५, पान २९०) वलीउल्लाने देखील बंधनातून मोकळे होण्याचा प्रयत्न केला परंतु अमीर बरीद याने त्याला जनानखान्यातच कैद करून ठेवले. राजघराण्याशी संबंध जोडण्याकरिता म्हणून त्याने मरहूम अहमदशहाची विधवा स्त्री बिबी सिती हिच्याबरोबर विवाह केला. अमीर बरीद याला आता जनानखान्यात राजरोस प्रवेश करता येत असे. त्याचे लक्ष आता सुलतानाच्या पत्नीकडे गेले. या गोष्टीला तिने हरकत घेतल्याने १५२६ च्या सुरुवातीला अमीर बरीद याने सुलतानावर विषप्रयोग केला. याबाबत बदायुनी असे सांगतो की, अमीर बरीदने सुलतानाच्या पत्नीबरोबर लग्न केले, आणि नंतर सुलतानाला ठार केले हे संभवत नाही. कारण अमीर बरीदबरोबर लग्न करण्याचे अगोदर तिला वलीउल्लापासून घटस्फोट घ्यावा लागला असता. निजामउद्दीन अहमद सांगतो त्याप्रमाणे सुलतान मरण पावल्यावर त्याने त्याच्या पत्नीबरोबर लग्न केले असावे हे अधिक संभवते. वलीउल्लाच्या मृत्यूनंतरही अमीर बरीद याने गादी बळकाविण्याचा प्रयत्न केला नाही. त्याने त्याचा भाऊ कलीमउल्ला याला गादीवर बसविले. बदायुनीच्या हकिकतीप्रमाणे हा अहमद शहाचा मुलगा होता. परंतु त्याच्या नावाची जी नाणी उपलब्ध आहेत त्यावरून तो शहाबुद्दीन महमूदचा मुलगा होता असे सिद्ध होते. (स्पेट, पान ३०५) कलीम उल्लाने अमीर बरीदच्या कचाट्यातून मुक्त होण्यासाठी बाबरला पत्र लिहून त्याची मदत मागितली. त्याला त्याने वऱ्हाड आणि दौलताबाद हे दोन प्रांत देऊ केले. ही बातमी बाहेर फुटल्याने कलीमउल्ला जीवाच्या भीतीने बिदर सोडून पळून गेला. याप्रमाणे कलीमउल्लाच्या पलायनाबरोबर बहमनी घराणे संपुष्टात आले आणि बिदरच्या बरीदशाही घराण्याचा अंमल खऱ्याखुऱ्या अर्थाने सुरू झाला.

(३५९) * कासीम बरीदनंतर बिदरमधील सर्वाधिकार त्याचा मुलगा अमीर अली बरीद याजकडे आले. या सुमारास युसूफ आदिलशहा याने शिया पंथाचा स्वीकार केला त्याच्याविरुद्धच्या लढ्यात अमीर अली बरीद, अहमद निजामशहा आणि कुतुबशहा यांनी युती केली. अमीर अली बरीदच्या बिदरमधील प्रभुत्वाबद्दल वैषम्य वाटल्याने अल्लाउद्दीन इमादशहा मात्र या युतीला मिळाला नाही. या युतीविरुद्ध आपला टिकाव लागणार नाही हे जाणून युसूफने खानदेशकडे पळ काढला. तेथून त्याने अहमदशहा आणि कुतुब-उल्-मुल्क यांना अमीर अली बरीदविरुद्ध फितवले. त्यानंतर त्याने महमूदशहाला पत्र लिहून क्षमेची याचना केली. त्यावर अमीर अली बरीदने युसूफ आदिलशहाला अपमानास्पद उत्तर पाठविले. युसूफ आदिल हा खानदेशातून परतला, आणि इमादशहाची मदत घेऊन त्याने सुलतान आणि अमीर बरीद यांजवर कळम येथे हल्ला चढविला. या लढाईत युसूफ आदिलचा विजय झाला.

इ. १५१४ मध्ये अमीर अली बरीदने जहांगीरखानाला दस्तूर उल्-ममालिक

ही पदवी दिली; आणि त्याला गुलबर्गा प्रांताचा सुभेदार म्हणून नेमले. नंतर त्याने बादशहाला घेऊन विजापूरवर स्वारी केली. परंतु इस्माईल आदिलशहाने त्याचा पराभव केला. बादशहाला घेऊन इस्माईल आदिलशहा गुलबर्ग्याकडे गेला. तेव्हा अमीर अली बरीद औसाकडे पळून गेला. परंतु त्याने बुरहाण निजामशहाची मदत घेतली आणि बिदर येथील विजापूरच्या फौजेला हाकलून लावले. याप्रमाणे त्याने पुन्हा एकदा राज्याची सूत्रे हाती घेतली. अमीर अली बरीदच्या जाचाला कंटाळून महमूदशहाने वऱ्हाडकडे पळ काढला. अल्लाउद्दीन इमादशहाने त्याला मदत देऊ केली. अमीर अली बरीदने बुरहाण निजामशहाची मदत घेतली. लढाईच्या ऐनवेळी महमूदशहा हा अमीर अली बरीदकडे आला. इमादशहाने माघार घेतली. परिणामी अमीर अली बरीदने सुलतानाला कामठाणा येथे बंदिवासात ठेवले. इ. स. १५१७ मध्ये अमीर अली बरीदने सुलतानाला घेऊन माहूरवर चाल केली. कारण खुदावंदखानाचा मुलगा शारजाखान याने कंधार आणि उद्गीर यांची लुटालूट केली होती. झालेल्या लढाईत शारजाखान मारला गेला. परंतु इमादशहाने अमीर अली बरीदवर चाल करून त्याला माघार घेणे भाग पाडले.

(३५६) * अमीर अली बरीदच्या मृत्यूनंतर त्याचा मुलगा अली बरीदशहा हा गादीवर आला. इ. स. १५४३ मध्ये विजापूरविरुद्ध विजयनगर, गोवळकोंडा आणि अहमदनगर यांनी केलेल्या युतीत अली बरीदशहा हा सामील झाला. त्याने आणि बुरहाण निजामशहाने सोलापूरला वेढा घातला. परंतु इब्राहीम आदिलशहाने विजयनगरला फोडल्यामुळे अखेर विजापूरचा विजय झाला. विजापूरविरुद्ध इ. स. १५४४ मध्ये पुन्हा एकदा उठाव झाला. अली बरीदशहाने या उठावात सामील होण्याचे नाकारल्याने बुरहाण निजामशहाने बिदरच्या राज्यावर हल्ला करून औसा, उद्गीर आणि कंधार हे किल्ले घेतले.

इ. स. १५४७ मध्ये बुरहाण निजामशहाने विजापूरविरुद्ध युद्ध पुकारून सोलापूरला वेढा दिला. परंतु प्रथम त्याने अली बरीदशहा याचा समाचार घेण्याचे ठरविले आणि सोलापूरचा वेढा उठवून कल्याणीला वेढा दिला आणि कल्याणी जिंकून घेतले. यानंतर काही वर्षेपर्यंत अली बरीदशहा याचा विजापूर, अहमदनगर आणि गोवळकोंडा यांच्यामधील संघर्षात संबंध आलेला दिसत नाही. १५६२ मध्ये आदिलशहा, सदाशिवराय, वऱ्हाड आणि बिदर यांची अहमदनगर आणि गोवळकोंडा यांच्या विरुद्ध एकी झाली. या संघर्षात मुसलमान सुलतानांना विजयनगरचा अतिशय कटू अनुभव आल्याने दक्षिणेतील मुसलमानी सुलतानांनी विजयनगरविरुद्ध एकी केली. अली बरीदशहा या युतीत सामील झाला. प्रत्यक्ष लढाईत अली बरीदशहा हा डाव्या फळीवर होता. त्याच्या जोडीला इब्राहीम कुतुबशहा होता विजयनगरच्या फौजांनी केलेल्या माऱ्यामुळे मुसलमानांची डावी फळी कोसळून पडत होती परंतु

हुसेन निजामशहाच्या फौजांनी बाजू सावरून धरली. विजयनगरचा या लढाईत पूर्ण पराभव झाला. मुसलमानांच्या फौजांनी विजयनगरचा विध्वंस केला. यामध्ये अली बरीदनेही भाग घेतला होता.

इ. स. १५७२ मध्ये मूर्तजा निजामशहाने वऱ्हाड जिंकून घेण्याचे ठरविले. वऱ्हाडमध्ये बुरहाण इमादशहा याला पदच्यूत करून त्याचा वजीर तुफालखान याने राज्यकारभार आपल्या हाती घेतला होता. तुफालखानाने अली बरीदशहाकडे मदत मागितली परंतु त्याने ती नाकारली. मूर्तजा निजामशहाची वऱ्हाडवरील स्वारी यशस्वी झाली आणि वऱ्हाड अहमदनगरच्या राज्यात सामील झाले. आता मूर्तजा निजामशहा बिदर काबीज करील अशी भीती कुतुबशहा आणि खानदेशचा सुलतान महमद दुसरा यांना वाटली. असे झाल्यास अहमदनगरच्या शक्तीत वाढ होईल असा विचार त्याने केला. दरम्यान अली आदिलशहाने दक्षिणेकडून मुलख जिंकल्याने त्याचा धोका आपल्याला अधिक आहे असे कुतुबशहा याला वाटले. तेव्हा इब्राहिम कुतुबशहाने अहमदनगरशी समझोता केला. यानंतर मूर्तजा निजामशहाने त्याच्या मर्जीतल्या साहिबखान या हलकट इसमाला " बिदर तुझ्या स्वाधीन करतो " असे वचन दिले. या कामी त्याने इब्राहीम कुतुबशहाची मदत मिळविली. या आक्रमणाचा प्रतिकार करण्यासाठी अली बरीदशहाने अली आदिलशहाकडून अतिशय अपमानास्पद अटीवर मदत मिळविली. परिणामी मूर्तजा निजामशहाला बिदरचा वेढा उठवून परत जावे लागले. इ. स. १५७९ मध्ये अली बरीदशहा याचा मृत्यू झाला.

(३५७) * अली बरीदशहा याच्या मृत्यूनंतर त्याचा मुलगा इब्राहीम बरीदशहा हा गादीवर आला. यानंतरच्या २० वर्षांच्या काळात मोगलांचा दक्षिणेच्या राजकारणात प्रवेश झाला. दक्षिणेमधील राजकारणात इब्राहीम बरीदशहाने भाग घेतल्याचे फारसे उल्लेख नाहीत. १५९९ मध्ये मोगलांनी अहमदनगरला वेढा दिल्यानंतर बरीदशाही घराण्यातील सुलतानांनी त्याबाबत कोणता दृष्टिकोन स्वीकारला हेही समजण्यास जागा नाही. इ. स. १६०० मध्ये अकबर बादशहाने खानदेश जिंकून घेतल्यानंतर विजापूर, गोवळकोंडा आणि बिदर जिंकून घेण्याचे ठरविले होते. परंतु दरम्यान सलीमच्या बंडामुळे त्याला दक्षिणेतून परत फिरावे लागले. अकबराच्या मृत्यूचे वेळी अहमदनगरचे छोटेसे राज्य दुसऱ्या मूर्तजा निजामशहाकडे नामधारीरित्या होते. विजापूर आणि गोवळकोंडा ही मोठी राज्ये आणि बिदरचे छोटेसे राज्य यांचे स्वतंत्र अस्तित्व होते. इ. स. १६१९ मध्ये विजापूरच्या आदिलशहाने बिदरचे राज्य खालसा केले. अशारीतीने जवळ जवळ १०० वर्षे अस्तित्वात असलेल्या बिदरच्या बरीदशाही घराण्याचा अस्त झाला.

(३५८) * फारश्त्याच्या ग्रंथातील कुतुबशाही घराण्यांचा वृत्तांताच्या पूर्ण अनुवाद ब्रिग्ज याने दिलेला आहे. त्याचा मराठी अनुवाद वरील प्रकरणात आलेला

आहे. कुतुबशाही घराण्याचा अधिक समग्र इतिहास देणारे फरिश्त्याच्या समकालीन लेखकाने लिहिलेले एक पुस्तक ब्रिग्ज याला मिळाले. या लेखकाने आपले नाव दिलेले नाही. त्याचेही भाषांतर ब्रिग्ज याने केले आणि फरिश्त्याच्या भाषांतराच्या शेवटी ते दिले. त्यातील महत्त्वाचा भाग सारांशरूपाने पुढे दिला आहे. अनुवादाची इंग्रजी पानांची संख्या १४६ (फरिश्ता भाग ३, पाने ३३९ ते ४८४) एवढी भरते. पुस्तकाचा परिचय अपूर्ण राहू नये म्हणून प्रकरणांचा सारांशही या ठिकाणी दिला आहे.

प्रकरण पहिले

सुलतान कुली कुतुबशहा

लेखकाने प्रथम कुली कुतुबशहाचा कुलवृत्तांत दिला आहे. तो इराणातून हिंदुस्थानात आला आणि बिदर येथे गेला. तेथे महमूदशहा बहमनी राज्य करीत होता. एकदा महमूदशहा बहमनींवर काही हबशी आणि दक्षिणी लोकांनी हल्ला केला. त्यातून सुलतान कुली याने मोठी मर्दुमकी दाखवून सुलतानाची सुटका केली. यानंतर अनेक प्रसंगी सुलतान कुली याने सुलतानाची चाकरी बजावली. याबद्दल बक्षीस म्हणून सुलतानाने त्याला अमीर-उल्-उमरा ही पदवी दिली आणि त्याला तेलंगणाचा सुभेदार नेमले. यानंतर सुलतान कुली हा महमूदशहा बहमनीने बहादूर गिलानीवर केलेल्या स्वारीत हजर होता. काही काळाने मलिक कासीम बरीद याने बिदर येथे सर्व सत्ता बळकाविली. त्याचा पाडाव करण्यासाठी युसुफ आदिलखान, कुतुब-उल्-मुल्क, वगैरे बिदरवर चाल करून गेले. त्याजबरोबर कासीम बरीदने तात्पुरता समझोता केला. हिजरी ९०८ (इ. स. १५०२) या वर्षी सुलतान महमूदशहा बहमनी याने विजयनगरवर स्वारी केली. या स्वारीत सुलतान कुली हा महमूदशहाला ३ हजार घोडेस्वार आणि दहा हजार पायदळ घेऊन उटगी या गावी येऊन मिळाला. या स्वारीत रायचूर आणि मुद्गल हे किल्ले पाडाव करण्यात आले. महमूदशहा बहमनी हा बिदरला परत फिरला. हिजरी ९०९ (इ. स. १५०४) मध्ये कासीम बरीद याने पुन्हा बिदर ताब्यात घेऊन सुलतानाला बंदिस्त केले. पुन्हा एकदा प्रांतिक सुभेदारांना कासीम बरीदवर चाल केली. सुलतान कुलीच्या शौर्यामुळे प्रांतिक सुभेदारांना यश मिळाले आणि बरीदने औसाकडे पळ काढला. याच वर्षी महमूदशहा बहमनीने कुली कुतुब-उल्-मुल्क याला घेऊन युसुफ आदिलखानावर काही कारणामुळे स्वारी केली पण दोघांचा समेट झाला.

हिजरी ९११ (इ. स. १५०६) या वर्षी महमूदशहा बहमनीने पुन्हा एकदा प्रांतिक सुभेदारांना घेऊन विजयनगरवर चाल केली. कुतुब-उल्-मुल्क याने विजय-नगराबरोबर झालेल्या लढाईत पराक्रम गाजवला पण बहमनी सैन्याला माघार घ्यावी

लागली. यानंतर पुन्हा एकदा महमूदशहा बहमनी हा कासीम बरीदच्या कच्छपी लागला. **हिजरी ९१२** (इ. स. १५०७) या वर्षी महमूदशहा बहमनी मरण पावला. त्याच्या मृत्यूबरोबर प्रांतिक सुभेदारांनी आपला राजनिष्ठेचा बुरखा फेकून देऊन स्वातंत्र्य पुकारले. यामध्ये सुलतान कुली कुतुब-उल्-मुल्क हाही होता. त्याने गोवळकोंडा ऊर्फ महमदनगर हे आपले राजधानीचे ठिकाण केले. आपल्या कारकिर्दीची पहिली काही वर्षे कुतुबशहाने आजूबाजूच्या हिंदू राजेरजवाड्यांचा मोड करण्यात घालविली, त्याने ६० ते ७० किल्ले जिंकून घेतले. यामध्ये प्रमुख किल्ले राजकोंडा, कोविळकोंडा, देवरकोंडा, पानगळ, गुणपुरा, जिरकोंडा, येलगंडल, मुलुनगुर, एटगीर, मेडक, भोवंगीर, वेलमकोंडा, वरंगळ, कूमामटे, इंद्रकोंडा, रामगीर, कोंडापल्ली, एलोर आणि चिटकोळ हे होते. ती हकीकत अशी—प्रथम सुलतानाने राजकोंडा आणि देवकोंडा हे किल्ले काबीज केले. ही बातमी विजयनगरचा राजा कृष्णराय याला समजली तेव्हा त्याने ३५०००० फौज घेऊन गोवळकोंड्यावर स्वारी केली. त्यांना प्रतिकार करण्यासाठी कुतुबशहाने कूच केले. दोन्ही फौजांची गाठ पानगळ येथे पडली. मोठे घनघोर युद्ध झाले. हिंदूंचा पराजय होऊन त्यांनी रणातून पळ काढला. त्यानंतर सुलतानाने पानगळला वेढा दिला. दोन महिन्यांच्या वेढ्यानंतर पानगळचा पाडाव झाला. पानगळहून सुलतानाने गुणपुऱ्यावर चाल केली आणि किल्ल्याला वेढा दिला. किल्ल्यातील शिबंदीने वारंवार हल्ले करून मुसलमानांचे पुष्कळ नुकसान केले. अखेर किल्ला मुसलमानांच्या स्वाधीन झाला. गुनपुऱ्याहून सुलतानाने कोविलकोंड्यावर चाल केली. येथेही अनेक चकमकी झाल्या. दोन्ही पक्षांचे खूप नुकसान झाले. सरते शेवटी किल्ला मुसलमानांच्या स्वाधीन झाला.

सुलतान या स्वारीवर असताना किवाम-उल् मुल्क तुर्क नावाच्या बहमनींच्या अधिकाऱ्याने गोवळकोंड्याच्या उत्तरेकडील प्रदेशावर हल्ला केला होता. वरील मोहिमेवरून परतल्यावर कुली कुतुबशहाने किवाम-उल्-मुल्कवर चाल केली. दोन्ही फौजांची गाठ एलगंडलपासून १ दिवसाच्या मजले इतक्या अंतरावर पडली. त्यात किवाम-उल्-मुल्काचा पराभव होऊन तो वऱ्हाडात अल्लाउद्दीन इमादशहाच्या आश्रयाला गेला. कुतुबशहाने इमादशहाला किवाम-उल् मुल्क याला आश्रय न देण्याबद्दल कळविले. ही विनंती इमादशहाने फेटाळली. तेव्हा कुतुबशहाने इमादशहावर स्वारी केली. इमादशहाही प्रतिकारार्थ निघाला. दोन्ही फौजांची गाठ रामगीरच्या किल्ल्याजवळ पडून त्यात इमादशहाचा पूर्ण पराजय होऊन तो वऱ्हाडात पळून गेला. सुलतान कुली कुतुबशहा हा त्यानंतर गोवळकोंड्याला परतला.

या सुमारास कुमामेटच्या राजाने (सितापती) गोवळकोंड्याच्या प्रदेशावर आक्रमण केल्याची बातमी आली. या राजाच्या ताब्यात कुमामेट, बेलमकोंडा, वरंगळ आणि इतर किल्ले होते. सुलतानाने प्रथम बेलमकोंड्यावर चाल केली आणि मोठ्या शर्तीने तो किल्ला जिंकून घेतला. यावर सितापतीने सुलतानावर चाल केली.

दोन्ही फौजांत घनघोर युध्द झाले. मुसलमानांचे अनेक अधिकारी ठार झाले परंतु अखेर राजा सितापती याला माघार घ्यावी लागून रणांगणातून पळ काढावा लागला. पराभूत झालेल्या सितापतीने कोंडापल्ली, इंद्रकोंडा, वादपल्ली आणि एटगीर येथील राजांची मदत मागितली. हे सर्व राजे कुमामेट येथे एकत्रित झाले. कुतुबशहाला हे कळताच त्याने त्यांच्यावर चाल केली. कुमामेटपासून जवळच दोन्ही फौजांत युद्ध झाले. युद्धात मुसलमानांचा विजय झाला. सितापतीने रामचंद्रदेवाकडे आश्रय घेतला. यावर कुतुबशहाने कुमामेटवर चाल केली. वेढा बराच काळपर्यंत चालला. मुसलमानांची असंख्यात माणसे ठार झाली. अखेर कुतुबशहाने निकराचा हल्ला करून किल्ला जिंकून घेतला. किल्ल्यावरील सर्वांची कत्तल करण्यात आली. वर सांगितल्याप्रमाणे सितापतीने कोंडापल्लीचा राजा गजपति याचा मुलगा रामचंद्रदेव याच्याकडे आश्रय घेतला होता. गजपतीच्या ताब्यात तेलंगण आणि ओरसाचा बंगालपर्यंतचा मुलख होता. रामचंद्रदेवाने सितापतीला मदत देण्याचे ठरविले. त्याने ३,००,००० घोडेस्वार एवढे सैन्य जमवून कुतुबशहावर चाल केली. कुतुबशहाने देखील शत्रूशी मुकाबला करण्यासाठी तयारी केली. दोन्ही फौजांची गाठ पलूनाचिभूर नदीजवळ पडली. या लढाईत कुतुबशहाचा विजय झाला आणि समुद्रकिनारपट्टीजवळचा सर्व प्रदेश त्याच्या ताब्यात आला. यानंतर कुतुबशहाने कोंडापल्ली, एलोर आणि राजमहेन्द्रीचा पाडाव केला. रामचंद्रदेवाच्या पराभवाची बातमी वैजनाथदेव ऊर्फ गजपति याला कळताच त्याने वकील पाठवून कुतुबशहाबरोबर तह केला. गोदावरी ही दोन्ही राज्यांमधील सरहद्द मानण्यात यावी असे या तहान्वये ठरले.

या मोहिमेवरून गोवळकोंड्याला परतल्यावर विजयनगरच्या कृष्णरायाने गोवळकोंड्याच्या सरहद्दीनजिकच्या मुलुखावर आक्रमण केल्याची बातमी आली. कुतुबशहाने सैन्य जमवून कोंडवीरच्या किल्ल्याला वेढा दिला. परंतु शत्रूने बेलमकोंडा आणि इनकोंडा या जवळील किल्ल्यावर गनिमीकाव्याच्या लढाईचा अवलंब करून सुलतानाच्या फौजेला इतके सतावले की सुलतानाने कोंडवीर सोडून बेलमकोंडा या किल्ल्यावर चाल केली. किल्ला लवकर हाती येण्याची चिन्हे दिसेनात. फौजेचे भारी नुकसान होऊ लागले. अखेर सुलतानाने सर्व फौजेनिशी किल्ल्यावर हल्ला चढवून किल्ला हस्तगत केला. तेथून सुलतानाने कोंडापल्लीकडे कूच केले. या सुमारास कोंडवीर येथील राजपुत्र हैदरखान याच्या हाताखालील हिंदू अधिकाऱ्यांनी बंड केले तेव्हा सुलतानाने राजपुत्राच्या मदतीसाठी कूच केले. सुलतानाने बेलमकोंडा येथे सुहेलखानाला ठेवले होते. सुलतान परत गेला असे पाहून कृष्णरायाने आपल्या पुतण्याला त्याच्यावर हल्ला करण्यास पाठविले. सुहेलखानाला त्याचा प्रतिकार करणे शक्य नसल्याने त्याने किल्ला ताब्यात देण्याची तयारी दाखविली. पण त्याचवेळी ही हकीकत त्याने सुलतानाला कळविली. ताबडतोब कुतुबशहाने परत फिरून वेढा देऊन बसलेल्या शत्रूचा पराभव केला. काही काळाने

त्याने कोंडवीरचा किल्लाही जिंकून घेतला. ही बातमी कृष्णरायाला समजली तेव्हा त्याने आपला जावई शिवराय याची मुसलमानी सैन्यावर हल्ला करण्यासाठी रवानगी केली. कुतुबशहाने कोंडवीरहून माघार घेऊन कृष्णा नदीच्या तीरावर आपली छावणी दिली. कुतुबशहाच्या छावणीपासून विजयनगरचे सैन्य काही मैल अंतरावर आल्यानंतर त्याने शत्रूवर अचानक हल्ला चढविला. दुपारपर्यंत लढाई चालल्यावर विजयनगरच्या सैन्याने कोंडवीरचा आश्रय घेतला. सुलतानाने किल्ल्याला पुन्हा वेढा घातला. किल्ला लढविणे अशक्य आहे असे दिसून आल्यावर शिवरायाने खंडणी देण्याचे आणि कुतुबशहाचे मांडलिकत्व पत्करण्याचे कबूल केले.

या मोहिमेनंतर सुलतानाने राजधानीकडे कूच केले. वाटेत त्याला कळले की विजयनगरच्या राजाच्या चिथावणीवरून विजापूरच्या इस्माईल आदिलशहाने कोविलकोंड्याच्या किल्ल्याला वेढा दिला आहे. किल्ला त्यावेळी जफरबेगच्या ताब्यात होता. त्याने सुलतानाला कळविले की वेळेवर मदत न आल्यास किल्ला शत्रूच्या हाती पडेल. कुतुबशहा सैन्य घेऊन निघाला आणि गुणपुरा येथे आल्यावर त्याने काफरांच्या चिथावणीवरून हल्ला केल्याबद्दल आदिलशहाची निर्भर्त्सना केली. इस्माईल आदिलशहाने बरेचसे सैन्य वेढ्यावर ठेवले आणि स्वतः कुतुबशहावर चाल केली. दोन्ही फौजांची गाठ पडली. तीन दिवस दोन्ही फौजांत युद्ध झाले परंतु कोणत्याही पक्षाची सरशी झाली नाही. तेव्हा इस्माईल आदिलशहाने गोवळकोंडा लुटण्यासाठी एका तुकडीची रवानगी केली. कुतुबशहाला हे समजताच त्याने या तुकडीवर हल्ला करण्यासाठी चाल केली. त्यातील एकूणएक माणूस त्याने कापून काढला. ही बातमी समजताच इस्माईल आदिलशहाने कोविलकोंड्याकडे माघार घेऊन वेढा चालू ठेवला. दोन्ही पक्षांत चकमकी झडतच राहिल्या. एका चकमकीत कुतुबशहाला तलवारीची जखम होऊन त्याचा गाल आणि नाक कापले गेले. जवळ जवळ ११ महिने अशी परिस्थिती राहिली. अखेर इस्माईल आदिलशहा अतिशय आजारी पडला आणि **सफर** महिन्याच्या १६ तारखेला **हिजरी ९४१** या वर्षी (२७ ऑगस्ट १५३४) तो मरण पावला. त्याच्या पाठीमागे त्याचा मोठा मुलगा मल्लू आदिलशहा गादीवर आला. त्याने कुतुबशहाबरोबर तह करून युद्धाची समाप्ती केली.

शव्वाल महिन्यात **हिजरी ९३६** या वर्षी (जून १५३०) सुलतानाला मुलगा झाला. त्याचे नाव इब्राहीम कुली असे ठेवण्यात आले. विजापूर आणि गोवळकोंडा यांचे युद्ध चालू असताना बिदरच्या कासीम बरीदशहाने तेलंगणाचा काही प्रदेश लुटला. त्याचा सूड घेण्यासाठी कुतुबशहाने बिदरवर चाल करून बरीदशाही सैन्याचा मोड करून त्यांना पळवून लावले. नंतर त्याने कोहिरच्या किल्ल्यावर चाल केली. त्याला प्रतिकार करण्यासाठी बरीदशहा चालून गेला. तीन महिनेपर्यंत दोन्ही फौजांत चकमकी चालू होत्या. अखेर दोन्ही पक्षांत तह होऊन असे ठरले की बरीदशहाने

कोहीरचा किल्ला कुतुबशहाला द्यावा आणि कुतुबशहाने आपल्या राजाकडे निघून जावे.

यानंतर काही काळाने कुतुबशहाने नलगोंडयाच्या किल्ल्यावर चाल केली. किल्ला काही केल्या हाती येईना. अखेर कुतुबशहाने किल्लेदार राजा हरीचंदर याला कळविले की "तुम्ही मांडलिक म्हणून राहण्यास कबूल असाल तर मी आपल्या देशाला परत जाईन." हरीचंदर याने ही गोष्ट कबूल केली. तेव्हा कुतुबशहाने आपल्याला किल्ला बघावयाचा आहे अशी इच्छा प्रकट केली. राजा हरीचंदर याने हे मान्य केले. परंतु दोघांनी परस्परांचा विश्वासघाताने काटा काढावयाचा निश्चय केला. किल्ल्यावर चढल्यावर दरवाजावरील रक्षकांचा सुलतानाने आणि त्याच्याबरोबर आलेल्या चार शस्त्रधारी सैनिकांनी वध केला. तोपर्यंत सुलतानाचे सर्व सैन्य तेथे येऊन पोहोचले. राजास कैद करण्यात येऊन काही काळाने ठार मारण्यात आले. त्यानंतर सुलतानाने कोंडवीरच्या किल्ल्यावर चाल करून जाऊन तो किल्ला घेतला.

इकडे विजापूर येथे वजीर आसदखानाच्या मदतीने मरहूम इस्माईल आदिलशहा याचा धाकटा मुलगा इब्राहीम आदिल याने मल्लूखानला पदच्युत करून गादी बळकाविली होती. कोहिरच्या वेढ्यात सुलतान गुंतला असताना इब्राहीम आदिलशहाने कासीम बरीदबरोबर संगनमत करून गोवळकोंड्याच्या मुलुखात लुटालूट केली. तेव्हा कुतुबशहाने एटगीर किल्ल्यावर आणि पूर्वी इस्माईल आदिलशहाने बळकाविलेल्या काकनी, गुरोली आणि नरगी या जिल्ह्यांवर फौजेची रवानगी केली. या फौजांनी वरील जिल्हे काबीज केले. सुलतानाने स्वतः एटगीरवर चाल केली आणि बरीदशहाकडे मेडक आणि कौलासची मागणी केली. बरीदशहाने बुरहाण निजामशहाकडे मदत मागितली. बुरहाण निजामशहा इब्राहीम आदिलशहाबरोबर सोलापूरच्या प्रश्नावरून युद्धात गुंतला होता. त्याने कुतुबशहाबरोबर बोलणी करण्यास ही वेळ योग्य आहे असे समजून आपला वकील शहाताहिर याला त्याजकडे रवाना केले. शेवटी असे ठरले की बरीदशहाने मेडकचा किल्ला कुतुबशहाच्या स्वाधीन करावा आणि निजामशहाला मदत करण्यासाठी ५००० घोडेस्वार रवाना करावे.

यावेळी कुतुबशहा ९० च्या घरात पोहोचला होता. त्याचे शरीर जरी कमजोर झाले होते तरी मन कणखर होते. त्याने आता आपल्या राजधानीला मशिदी आणि इमारती बांधून आणि बागा उठवून सुशोभित करण्याचे ठरविले. **जमादिल-अव्वाल** महिन्यात **हिजरी ९५०** यावर्षी (ऑगस्ट १५४३) तो गोवळकोंड्याच्या मुख्य मशिदीच्या दुरुस्तीचे चाललेले काम पाहण्यास गेला. काही कारणामुळे दुरुस्तीचे काम त्याने दुसऱ्या म्हणजे **२ जमादि उससानी हिजरी ९५०** (४ सप्टेंबर १५४३) या दिवसावर ढकलले. त्या दिवशी तो तेथे गेला असताना राजपुत्र जमशीद याच्या चिथावणीवरून गोवळकोंड्याचा सुभेदार मीर महमद हमदानी याने त्याला ठार मारले.

जमशीद कुतुबशहा

(३५९) * फरिश्त्याचे भाषांतर करताना ब्रिग्जला कुतुबशाही घराण्याची माहिती देणारा एक ग्रंथ मिळाला. त्याचा संपूर्ण अनुवाद ब्रिग्जने आपल्या फरिश्त्याच्या भाषांतराचे अखेर दिला. त्यातील जमशीद कुतुबशहाबद्दलची माहिती पुढे दिली आहे.

सुलतान कुली कुतुबशहाला हैदरखान, कुतुबुद्दीन, यार कुली जमशीदखान, अबदुल करीम, दौलतखान आणि इब्राहीम असे सहा मुलगे होते. कुली कुतुबशहाच्या मृत्यूनंतर जमशीदखान हा गादीवर आला. मृत सुलतानाने कुतुबुद्दीन यास आपला वारस नेमले होते. त्याला जमशीद कुतुबशहाने आंधळा केले. राजपुत्र इब्राहीम हा त्यावेळी देवरकोंडा येथे होता. तो कासीम बरीदशहाकडे गेला आणि त्याला घेऊन त्याने गोवळकोंड्यावर चाल केली. या आक्रमणाच्या बातमीमुळे बुरहाण निजामशहाच्या मनात बरीदशहाच्या हेतूविषयी शंका निर्माण होऊन त्याने कुतुबशहाच्या मदतीसाठी कूच केले. या सैन्याशी मुकाबला करणे अशक्य झाल्यामुळे त्याने विजापूरच्या दिशेने माघार घेण्यास सुरुवात केली. वाटेत इब्राहीमचे सामानसुमान लुटण्याचा त्याने प्रयत्न केल्यामुळे इब्राहीम त्याला सोडून विजयनगरच्या रामराजाच्या आश्रयाला गेला रामराजा हा पूर्वी कुली कुतुबशहाच्या चाकरीत होता. तो विजयनगरच्या कृष्णरायाच्या पदरी गेला. त्याच्या अंगचे गुण पाहून कृष्णरायाने आपली मुलगी त्याला दिली. पुढे कृष्णराया मेल्यानंतर त्याचा वारस लहान असल्याने रामराजाने सिंहासन बळकाविले. रामराजाने इब्राहीमचे सन्मानाने स्वागत केले. इकडे बुरहाण निजामशहा, जमशीद कुतुबशहा आणि अल्लाउद्दीन इमादशहा यांनी विजापूरविरुद्ध युती करून सोलापूरच्या किल्ल्याचा पाडाव करण्यासाठी चाल केली. या युतीला तोंड देणे शक्य नाही असे वाटल्यामुळे इब्राहीम आदिलशहाने कासीम बदीरशहाला बरोबर घेऊन परंड्यावर चाल केली. त्याबरोबर वरील त्रयीने परंड्याकडे मोर्चा वळविला. त्यांच्यावर इब्राहीम आदिलशहाने खासपूरजवळ हल्ला चढविला पण त्यात त्याचाच पराभव झाला. या लढाईत जमशीद कुतुबशहाने शौर्य गाजविले. कासीम बरीदचाही त्याने बिदरपर्यंत पाठलाग केला. नंतर तो गोवळकोंड्याला परतला.

जमशीद कुतुबशहा एकटाच गोवळकोंड्याला परतला हे जेव्हा कासीम बरीदला कळले तेव्हा तो ८००० घोडेस्वार घेऊन त्याच्यावर हल्ला करण्यासाठी निघाला तो गोवळकोंड्यापासून ४ कोस अंतरावर चिळकूर येथे येऊन पोहोचला. त्याबरोबर घाबरून जाऊन त्याने गोवळकोंडा सोडले आणि आपल्या सरदार मंडळींना जहागिरीवरून ताबडतोब निघून येण्यासाठी कळविले. तो स्वतः बिदरवर चाल करून गेला आणि कामठाण्याच्या आसपासचा मुलूख त्याने लुटला. ही बातमी कळल्यावर कासीम बरीदने

गोवळकोंड्याचा वेढा उठविला आणि तो परत फिरला. वाटेत दोन्ही सुलतानांची गाठ पडली. दोघांनी आपापल्या प्रदेशांकडे परत फिरण्याचे कबूल केले. काही काळाने पुन्हा फौज जमवून जमशीद कुतुबशहाने बिदरवर स्वारी केली. कौलास येथे आल्यावर त्याने तेथे एक किल्ला बांधण्याचे ठरविले आणि तो तेथून बरीदशहाबरोबर लढण्यासाठी निघाला. नारायणखेडा येथे दोन्ही फौजांत लढाई झाली. पण निर्णय लागला नाही. दरम्यान कौलासचा किल्ला पूर्ण झाला. जमशीद कुतुबशहा एक तुकडी घेऊन तिकडे गेला तेव्हा बरीदशहाने त्याच्या छावणीवर हल्ला करून ती लुटली. पण नंतर तो बिदरकडे निघून गेला. इकडे कुतुबशहाने कौलास, नारायणखेडा आणि अहसनाबाद हे जिल्हे ताब्यात घेऊन त्यावर जगदेवरावाची नेमणूक केली.

कौलासचा किल्ला पूर्ण झाल्यावर कुतुबशहाची छावणी जेव्हा बरीदशहाने लुटली तेव्हा कुतुबशहाने आपल्याला येऊन मिळण्याविषयी बुरहाण निजामशहाला लिहिले. बुरहाण निजामशहाने त्याप्रमाणे कूच करून औसाच्या किल्ल्याला वेढा दिला. तेथे कुतुबशहा त्याला येऊन मिळाला. औसाचा वेढा चालू ठेवून जमशीद कुतुबशहाने मेडककडे चाल केली आणि किल्ला जिंकून घेतला. इकडे निजामशहा आणि कुतुब-शहाच्या संयुक्त फौजांनी औसा आणि उद्‌गिर हे किल्ले जिंकून घेतले तेव्हा कासीम बरीदने आदिलशहाकडे मदतीची याचना केली. इब्राहीम आदिलशहाने ५००० घोडेस्वार त्याच्या मदतीला इखलासखानाच्या हाताखाली रवाना केले. या फौजेसह बरीदशहा कौलासकडे निघाला. नारायणखेडा येथे त्याला कुतुबशहाने गाठले. दोन्ही फौजांत युद्ध होऊन कासीम बरीदचा पराभव झाला. जमशीद कुतुबशहा हा त्यानंतर गोवळकोंड्याला परतला.

या घटनेनंतर कुतुबशहाने बुरहाण निजामशहाला कळविले की बरीदशहा हा आपल्या शेजारच्या देशाच्या मुलखात नेहमीच लुटालूट करतो. त्याचा कायमचा काटा काढून टाकावा आणि त्यासाठी इब्राहीम आदिलशहाबरोबर बोलणी सुरू करावी. निजामशहाने त्याप्रमाणे आदिलशहाला लिहिले. आदिलशहा या गोष्टीला कबूल झाला. असे ठरले की निजामशहाने बिदरवर हल्ला करावा आणि आदिलशहाने विजयनगरवर. आदिलशहाच्या विजयनगरवरील हल्ल्यात निजामशहाने त्याला कोणताही उपसर्ग देऊ नये असाही प्रस्ताव संमत झाला. या करारानुसार बुरहाण निजामशहाने कंधारवर हल्ला करून ते जिंकले. बरीदशहाला वरील कराराची काहीच माहिती नसल्याने तो विजापूरकडे पळून गेला. तेथे त्याला इब्राहीम आदिलशहाने कैदेत टाकले. विजयनगरचा बराचसा मुलुख नंतर आदिलशहाने आपल्या राज्याला जोडला.

विजापूरच्या राज्याच्या वाढीमुळे आपल्याला कदाचित धोका पोहोचेल अशी निजामशहाला भीती वाटली आणि त्याने अचानक सोलापूरच्या किल्ल्यावर हल्ला

केला. त्याचा प्रतिकार करण्यासाठी आदिलशहाने कूच केले. निजामशहाने आणि आदिलशहाने कुतुबशहाकडे मैत्रीचा हात पुढे केला. दोहोंपैकी कोणत्यातरी एका पक्षाला मिळणे फायद्याचे ठरेल असे वाटून कुतुबशहाने गोवळकोंड्याहून कूच केले आणि सोलापूरच्या मैदानावर दोन्ही युद्धखोर फौजांच्यामध्ये त्याने तळ दिला. त्याचवेळी त्याला कासीमबरीदकडून निरोप आला की तुम्ही माझ्या सुटकेचा प्रयत्न केल्यास मी तुम्हास माझ्या राज्याचा पाहिजे तो मुलुख तोडून देईन. कुतुबशहाने आदिलशहाच्या वकिलास बोलावून सांगितले की कासीम बरीद याची मुक्तता केल्याखेरीज मी तुमच्या सुलतानाजवळ बोलणी करण्यास तयार नाही. त्याप्रमाणे आदिलशहाने कासीम बरीदची सुटका केली. यानंतर जमशीद कुतुबशहाने आपल्या सल्लागार मंडळाची बैठक बोलावून सद्यः परिस्थितीत कोणत्याच पक्षाला मिळणे श्रेयस्कर होणार नाही असे निवेदन केले. त्याने आपली छावणी उठविली आणि कासीम बरीदशहाची बिदरच्या गादीवर पुन्हा स्थापना केली. यानंतर तो गोवळकोंड्याला परतला. तेथे काही काळाने त्याला एका कठीण रोगाने पछाडले आणि **हिजरी ९५७** (इ. स. १५५०) या वर्षी त्यातच त्याला मृत्यू आला. त्याची कारकीर्द सात वर्षांची झाली.

सुभान कुली कुतुबशहा

(३६०) ★ फरिश्त्याच्या अनुवादाच्या शेवटी ब्रिग्जने त्याला मिळालेल्या कुतुबशाही घराण्याच्या एका इतिहास ग्रंथाचा अनुवाद दिलेला आहे. त्यात सुभान कुली कुतुबशहाची हकीकत पुढीलप्रमाणे दिली आहे. फरिश्ता याच्या कारकिर्दीचा उल्लेख करीत नाही.

जमशीद कुतुबशहाच्या मृत्यूनंतर दरबारातील अमिरांनी त्याचा ७ वर्षांचा मुलगा सुभान कुली याला गादीवर बसविण्याचे ठरविले. राजमातेने अमिरांच्या सल्ल्याने अहमदनगर येथे निघून गेलेल्या सैफखान ऐन-उल्-मुल्क याला परत बोलविण्याचे ठरविले. राज्यात जगदेवराव हा श्रेष्ठ अमीर होता. त्याने सुभान कुलीचा धाकटा भाऊ दौलतखान याला गादीवर बसविण्याचे ठरविले. परंतु त्याच्या बेताशी बहिरीखान आणि जगतराव हे दोघे सरदार सहमत झाले नाहीत आणि त्यांनी जगदेवरावाला बंडखोर ठरविले. जगदेवरावाने भोवनगीर येथून दौलतखानाची सुटका केली आणि आजूबाजूच्या जिल्ह्यांत त्याची सत्ता स्थापन केली.

दरम्यान सैफखान हा अहमदनगरहून आला. त्याने जगदेवरावावर चाल केली. जगदेवरावाने वऱ्हाडच्या तुफालखानाची मदत मागितली. तुफालखानाने ती देऊ केली. दोन्ही पक्षांत सिंगाम येथे घनघोर लढाई झाली आणि सैफखानाचा जय झाला. दौलतखानाला पुन्हा भोवनगीर येथे ठेवण्यात आले. सैफखानाच्या हाती आता पूर्ण सत्ता आली. त्याने राज्यातील अधिकारी आणि अमीर यांना वाईट रीतीने वागविण्यास सुरुवात केली. तेव्हा अमिरांनी एकमताने मरहूम जमशीद कुतुबशहाचा

धाकटा भाऊ राजपुत्र इब्राहीम यास गोवळकोंड्यास येऊन राज्याधिकार ग्रहण करण्यासाठी बोलविण्याचे ठरविले. इब्राहीम पूर्वी सांगितल्याप्रमाणे विजयनगर येथे होता. अमिरांनी ठरल्याप्रमाणे गुप्तपणे त्याला लिहिले तेव्हा इब्राहीम त्याप्रमाणे विजयनगर सोडून पानगळ येथे येऊन पोहोचला. रामराजा त्याला देऊ करीत असलेली फौजेची मदत त्याने आपले सल्लागार सय्यद हाय आणि हमीदखान यांच्या सांगण्यावरून नाकारली. पानगळ येथे त्याच्यापाशी ८००० फौज जमा झाली. कोविलकोंडा किल्ल्याच्या नाईकवाडींनीही त्याला निष्ठेचे आश्वासन दिले. दररोज इब्राहीमकडे अधिकारी आणि सैनिक यांची रीघ लागली. इब्राहीमचा प्रतिकार करण्यासाठी सैफखान हा चाल करून गेला. तो गुणपुरा येथे पोहोचला. इकडे इब्राहीमने गोवळकोंड्याला कोविलकोंड्याचे नाईकवाडी पाठवून तेथील नाईकवाडी शिबंदी आपलीशी करून घेतली. त्यांनी जगदेवरावाला मुक्त केले आणि जगतरावाला गोवळकोंड्याच्या किल्ल्यात बंदिस्त केले. सुभानकुलीच्या पक्षातील प्रमुख अमिरांना त्यांनी ठार मारले आणि सुभानकुलीला कैद केले. ही हकीकत सैफखानाला कळताच त्याने इब्राहीमला क्षमायाचनेचे पत्र लिहिले पण "सिंहासनावर बसेतोपर्यंत आपण कोणतेच वचन देऊ शकत नाही" असे त्याने सैफखानाला कळविले. त्यावर सैफखान हाती असलेला खजिना आणि ५००० घोडेस्वार घेऊन सरहद्दीकडे निघून गेला. इब्राहीमने गोवळकोंड्याकडे कूच केले. १२ **रज्जब हिजरी ९५७** जुलै (२७ जुलै इ. स. १५५०) या वर्षी त्याला गोवळकोंडा येथे राज्याभिषेक करण्यात आला.

(३६१) * इब्राहीम कुतुबशहाबद्दल सय्यदअलीने आपल्या '**बुरहाणे मासिर**' या ग्रंथात पुढीलप्रमाणे माहिती दिलेली आहे.

"इब्राहीम कुतुबशहा हा न्यायनिष्ठूर होता. राज्यातील चोरांना आणि इतर गुन्हेगारांना त्याने कडक शासन देऊन दाबात ठेवले. चोरी, लुटमार आणि दरोड्याचे सर्व प्रकार इब्राहीम कुतुबशहाने नाहीसे केले." (**अ. नि.** पान २१९)

(३६२) * फरिश्त्याचा अनुवाद दिल्यानंतर ब्रिग्जने त्याला मिळालेल्या एका कुतुबशाही घराण्याचा इतिहास देणाऱ्या ग्रंथाचा अनुवाद दिलेला आहे. त्यामध्ये इब्राहीम कुतुबशहाबद्दल पुढीलप्रमाणे हकीकत दिली आहे.

इब्राहीम कुतुबशहा

राज्याधिकार ग्रहण केल्यानंतर कुतुबशहाने राज्यकारभाराच्या बाबींकडे लक्ष देण्यास आणि त्या अनुषंगाने कायदेकानू करण्यास सुरुवात केली. दक्षिणेतील सुलतानांनी त्याचे अभिनंदन करणारी पत्रे त्याला लिहिली. हुसेन निजामशहाने आपल्यातर्फे कासिमबेग शिराजी याला वकील म्हणून गोवळकोंड्याला पाठविले तर इब्राहीम कुतुबशहाने मुस्तफाखानाची वकील म्हणून अहमदनगरला रवानगी केली.

दोघा सुलतानांनी बिदर आणि कुलबर्गा या दोन किल्ल्यांचा पाडाव करावा असे ठरले. त्याप्रमाणे आपापल्या फौजा घेऊन दोघेजण कुलबर्ग्याला पोहोचले आणि त्यांनी कुलबर्ग्याला वेढा घातला. किल्ल्याचा बंदोबस्त मजबूत होता त्यामुळे वेढ्याचा काहीच परिणाम झाला नाही. कुलबर्गा आदिलशहाच्या ताब्यात होते. त्याने विजयनगरच्या रामराजाची मदत मागितली. रामराजा स्वतः सैन्य घेऊन आदिलशहाच्या मदतीला आला. त्याने कुतुबशहाला निजामशहाशी संगनमत न करण्याचे आणि विजापूरविरुद्ध आक्रमण न करण्यासंबंधी लिहिले. अशाच तऱ्हेचे पत्र इब्राहीम आदिलशहाने देखील त्याला लिहिले. कुतुबशहाने रामराजाची भेट घेण्याचे आणि विजापूर आणि अहमदनगर यामध्ये मैत्री घडवून आणण्यास आपण तयार आहोत असे कळविले. चारही राजांची भेट भीमा आणि कृष्णा या नद्यांच्या संगमावर झाली. तहाची बोलणी होऊन परस्परांना समाधानकारक असा तह झाला. दरम्यान रामराजाच्या गैरहजेरीत त्याच्या भावांनी बंडे केली. रामराजाने कुतुबशहाची मदत मागितली, त्याप्रमाणे कुतुबशहाने काबूलखानाची रवानगी केली. रामराजाने आपल्या भावांचे बंड मोडले आणि काबूलखानाची सन्मानाने पाठवणी केली.

इब्राहीम कुतुबशहाला गादीवर बसविण्यात जयदेवरावाची मोठी मदत झाली होती. कुतुबशहाने त्याला आपला मुख्य वजीर केले. त्याने दौलतखानाला पुन्हा गादीवर बसविण्याचा कट केला. त्याचा दुय्यम रायराव याने मुसलमान अधिकाऱ्यांशी उद्धटपणे वागण्यास सुरुवात केली. त्यांनी सुलतानाकडे तक्रार केली. सुलतानाने प्रथम तिकडे दुर्लक्ष केले परंतु नंतर त्याने रायरावाला पकडून ठार मारले. हे कळल्यानंतर जगदेवराव दोनतीन हजार फौज घेऊन वऱ्हाडाकडे वाटेतला मुलख उद्ध्वस्त करीत पळून गेला. त्याला बुरहाण इमादशहाने आपल्या चाकरीत घेतले. वऱ्हाडचे त्यावेळी खानदेशच्या मिरान महमद खानाबरोबरोबर युद्ध चालले होते. इमादशहाने जगदेवरावाला सेनापती नेमून त्याची रवानगी महमदखानावर केली. जगदेवरावाने खानदेशच्या फौजांचा पराभव केला. वऱ्हाडमधील लहानसहान राजेराजवाड्यांनाही त्याने वठणीवर आणले. त्यानंतर तो वऱ्हाड आणि खानदेशच्या सुलतानांनाही जुमानीनासा झाला. बुरहाण इमादशहाने याबद्दल त्याला जाब विचारला तेव्हा त्याने वऱ्हाडातून काढता पाय घेतला. तो येलगंडेल येथे येऊन पोहोचला आणि तेथून त्याने विजयनगरकडे जाण्याचे ठरविले.

वरील बातमी समजताच कुतुबशहाने त्याचा प्रतिकार करण्यासाठी मुस्तफाखानाची रवानगी केली. मुस्तफाखानाने प्रथम जगदेवरावाशी सामोपचाराने घेण्याचा प्रयत्न केला पण त्याने युद्धाची तयारी केली. झालेल्या युद्धात जगदेवरावाचा पराभव झाला आणि तो विजयनगरकडे पळून गेला.

पूर्वी सांगितल्याप्रमाणे रामराजा, इब्राहीम आदिलशहा आणि इब्राहीम

कुतुबशहा यांची भेट झाल्यावर काही काळाने आदिलशहा मरण पावला. त्याचा तरुण मुलगा अली आदिलशहा हा गादीवर आला. या परिस्थितीचा फायदा घेऊन हुसेन निजामशहाने विजापूरवर स्वारी केली. तेव्हा आदिलशहाने रामराजाची मदत मागितली. तो सैन्य घेऊन आदिलशहाच्या मदतीला आला. आदिलशहा आणि रामराजा यांनी कुतुबशहाला आपल्याला येऊन मिळण्याविषयी कळविले त्याप्रमाणे तो कुलबर्गा येथे त्यांना जाऊन मिळाला. दोस्तांनी अहमदनगरला वेढा दिला. निजामशहाने राजधानी सोडून दौलताबादकडे माघार घेतली. दरम्यान कुतुबशहाने निजामशहा आणि अहमदनगरचा किल्लेदार यांच्याशी पत्रव्यवहार चालू ठेवला. त्याने विजयनगरच्या सैन्यातील काही अधिकाऱ्यांना फितविले आणि "पावसाळा आता सुरू होईल तेव्हा तुमचे अतिशय हाल होतील" असे सांगून वेढा उठविण्याविषयी त्यांचे मन वळविले. रामराजा आपल्या अधिकाऱ्यांच्या सांगण्यावरून वेढा उठविण्यास प्रवृत्त झाला पण अली आदिलशहाने वेढा चालू ठेवण्याविषयी त्याचे मन वळविले. कुतुबशहाने मात्र अहमदनगरच्या किल्ल्यात रसद पाठविण्याची व्यवस्था केली आणि मुस्तफाखानास रामराजाचे मन वळविण्यासाठी पाठविले. किल्ला पाडाव होण्याच्या बेतात होता आणि किल्ल्याचा पाडाव होऊ नये असे कुतुबशहास वाटत होते. मुस्तफाखानाने छावणीत पडलेली रसदीची टंचाई, पावसाळ्याचे आगमन आणि निजामशहाच्या मदतीसाठी गुजराथ आणि खानदेश यांच्या येणाऱ्या फौजा वगैरेंच्या योगे रामराजाचे मन वेढा उठविण्याबद्दल वळविण्याचा प्रयत्न केला. वेढा उठविल्यास कोंडापल्ली रामराजास देण्याचे कुतुबशहातर्फे आश्वासन दिले. याचा उपयोग होऊन रामराजाने वेढा उठविण्याचे कबूल केले. त्याप्रमाणे वेढा उठवून रामराजा, आदिलशहा आणि कुतुबशहा हे आपापल्या राज्यांकडे निघून गेले.

अहमदनगरचा वेढा चालू असताना बातमी आली की वऱ्हाडच्या तुफालखानाने तेलंगणात घुसून लुटालूट केली आहे. तेव्हा रामराजाने कुतुबशहाला सांगितले की "तुफालखानाचा पराभव करण्यासाठी मदत पाहिजे असल्यास ती मी देतो." त्याचा राग येऊन कुतुबशहाने रामराजाच्या समक्ष आपला अधिकारी दस्तूरखान याला फक्त १०० सैनिक घेऊन तुफालखानावर चालून जाण्याचा हुकूम केला. त्याप्रमाणे दस्तूरखानाने भीमकुल येथे तुफालखानाला गाठून त्याचा पराभव केला.

इब्राहीम कुतुबशहाने अहमदनगरच्या वेढ्यात केलेल्या मदतीबद्दल आभार मानण्यासाठी हुसेन निजामशहाने आपला अधिकारी मौलाना-इनायत-उल्ला याची गोवळकोंड्याला रवानगी केली. दोघा सुलतानांनी कल्याणीच्या किल्ल्यानजिक भेटावे आणि भेटीनतर कल्याणीचा किल्ला जिंकून घ्यावा असे ठरले. त्याप्रमाणे पुढील वर्षी दोन्ही सुलतान कल्याणी येथे भेटले. निजामशहाने आपली मुलगी कुतुबशहाला विवाहादाखल दिली. त्यानंतर दोघांनी कल्याणीला वेढा दिला. ही बातमी आदिलशहाला समजताच त्याने रामराजाजवळ मदतीची याचना केली. रामराजा

सैन्यासह आदिलशहाच्या मदतीला या विनंतीप्रमाणे निघाला. अली बरीदशहा हा पण अली आदिलशहाच्या मदतीला आला. रामराजाने गोवळकोंड्याच्या दक्षिणेकडील जिल्ह्यावर आपला भाऊ वेंकटाद्री याची २५००० फौज देऊन रवानगी केली. ही बातमी कळताच निजामशहा आणि कुतुबशहा यांनी वेढा उठवून आपापल्या देशांकडे जाण्याचे ठरविले. कुतुबशहा हा गोवळकोंड्याकडे जात असताना आदिलशाही फौजांनी त्याचा पाठलाग केला. मोठ्या मुष्किलीने कुतुबशहा गोवळकोंड्याला पोहोचला.

यानंतर काही काळाने विजापूर, विजयनगर आणि बिदर यांच्या फौजांनी गोवळकोंड्यावर स्वारी केली. पानगळ, कोविलकोंडा आणि गुणपुरा हे किल्ले रामराजाच्या हाती पडले. या मोहिमेत जगदेवरावाने विशेष कामगिरी बजाविली. अखेर अली बरीदशहा आणि अली आदिलशहा यांच्या मध्यस्थीने तह होऊन रामराजाने "गुणपुरा आणि पानगळ हे किल्ले आपल्याला दिल्यास आपण विजयनगरला परतु" असे सांगून तहाला मान्यता दिली. यानुसार दोस्तांच्या फौजा गोवळकोंड्यांच्या राज्यातून निघून आपापल्या देशाकडे परत गेल्या. याचवेळी कुतुबशहाने गोवळकोंड्याचा किल्ला, दगड आणि चुना यांचे बांधकाम करून नव्याने बांधून काढला. काही काळाने इंद्रकोंड्याचा किल्ला घेण्यासाठी कुतुबशहाने मुस्तफाखानाची रवानगी केली. मागील युद्धात किल्ल्याच्या नाईकवाडीचा प्रमुख काशीराव याने किल्ल्याचा किल्लेदार महमद मोमीन याला बंदिस्त करून किल्ला ताब्यात घेतला होता. मुस्तफाखानाने किल्ला सर करून काशीरावाला ठार मारले. नंतर तो राजधानीला परतला. तेथे त्याला सुलतानाने पेशवेपद दिले. त्याचवेळी सुलतानाने नाईकवाडीची सत्ता मोडण्याचे ठरविले. हे कळल्यावर गोवळकोंड्याच्या नाईकवाडीचा प्रमुख सूर्यराव याने सुलतान जेव्हा शिकारीला जाईल तेव्हा राज्यातील किल्ले व खजिना ताब्यात घेण्याचा आणि सर्व मुसलमानांना ठार मारण्याचा कट केला ह्या कटाची बातमी त्याने रामराजाला दिली. यानंतर सुलतान सैन्यासहित शिकारीनिमित्त राजधानीबाहेर पडल्यावर नाईकवाडीनी किल्ल्याचे दरवाजे लावून घेतले आणि मुसलमानांवर हल्ला चढविला. ही बातमी दोघा पळून गेलेल्या मुसलमानांनी सुलतानाकडे पोहोचविली तेव्हा सुलतानाने सर्व सैन्यासहित किल्ल्याला वेढा दिला. हे पाहून सर्व नाईकवाडी तटावर जमा झाले आणि मुस्तफाखानाला ताब्यात दिल्यास आपण आपल्या कामावर पुन्हा परत जाऊ असा निरोप त्यांनी सुलतानाकडे दिला. सुलतानाने या गोष्टीला नकार दिला. काही दिवसांनी सर्व नाईकवाडी शरण आले. त्या सर्वांना सूर्यरावासहित ठार करण्यात आले.

दरम्यान एलोरे किल्ल्याचा किल्लेदार दिलावरखान याने राजमहेंद्रीवर आपण हल्ला करावा अशी सूचना सुलतानाला केली. त्याप्रमाणे सुलतानाने रुफतखान लोदी ऊर्फ मलिक नायब याची १०००० घोडेस्वार देऊन तिकडे रवानगी केली.

ही हकीकत विद्याद्री आणि सितापती यांना कळताच त्यांनी आजूबाजूच्या राजे-रजवाड्यांना मदतीसाठी बोलाविले आणि प्रचंड सैन्य जमवून मुसलमानांवर चाल केली. त्यात हिंदूंचा पराभव झाला आणि विद्याद्री व सितापती राजमहेन्द्रीकडे पळून गेले. मुसलमानानी घोलेश्वरपर्यंत त्यांचा पाठलाग करून तो किल्ला घेतला. नंतर त्यांनी तटपाकवर चाल करून तोही किल्ला काही कालावधित जिंकून घेतला.

यानंतर इब्राहीम कुतुबशहाने असा विचार केला की रामराजाकडून आपल्या राज्याला जो वारंवार उपसर्ग होतो त्याचा प्रतिकार करणे जरूर आहे आणि यासाठी दक्षिणेतल्या इतर सुलतानांबरोबर संगनमत होणे अवश्य आहे. हा उद्देश सिद्धीस जावा म्हणून त्याने आपला वजीर मुस्तफाखान याला प्रथम अहमदनगर आणि तेथून पुढे विजापूर येथे पाठविले. मुस्तफाखान आपल्या कामगिरीत यशस्वी झाला. तिघा सुलतानांनी सोलापूर येथे एकत्र जमावे आणि तेथून रामराजावर चाल करून जावे असे ठरले. त्याप्रमाणे **हिजरी ९७२** या वर्षी **जमादिल अव्वाल** महिन्याच्या २० तारखेला (२६ डिसेंबर १५६४) मुसलमानांच्या फौजांनी कूच केले. रामराजानेही प्रचंड फौज जमविली, **हिजरी ९७२** या वर्षी **जमादिउससानी** महिन्याच्या २० तारखेला शुक्रवारी (२५ जानेवारी १५६५) तालिकोट येथे दोन्ही फौजांत लढाई होऊन हिंदूंचा पराजय झाला. तालिकोटहून कूच करून मुसलमानी फौजांनी मुद्गल आणि रायचूरचा पाडाव केला. हे दोन्ही किल्ले मुस्तफाखानाने विजापूरच्या किश्वरखानाच्या स्वाधीन केले. त्यावर हुसेन निजामशहाने मुस्तफाखानाविरुद्ध कुतुबशहाकडे लिहिल्यामुळे मुस्तफाखानावर कुतुबशहाची नाराजी होऊन त्याने त्याची राज्यातून हकालपट्टी केली. मुस्तफाखान अली आदिलशहाच्या दरबारात गेला. तेथे अली आदिलशहाने त्याला आपला वजीर केले. अली आदिलशहाच्या मृत्यूनंतर **हिजरी ९८८** मध्ये (इ. स. १५८०) त्याचा खून झाला.

हिजरी ९७३ यावर्षी **रमजान** महिन्याच्या १४ तारखेला (८ एप्रिल १५६५) सुलतानाला मुलगा झाला. त्याचे नाव महमद कुली असे ठेवण्यात आले.

विजयनगरवरील मोहिमेवरून परतल्यावर हुसेन निजामशहा हा अतिशय आजारी पडला. **हिजरी ९७२** या वर्षी **जिल्काद** महिन्याच्या ७ तारखेला शुक्रवारी (७ जून १५६५) तो मरण पावला. त्याचा मुलगा मुर्तजा निजामशहा हा गादीवर आला. त्याची आई खूनजा हुमायूँन हिने सत्ता आपल्या हाती घेतली. तेव्हा मुख्य वजीर किश्वरखान याने अली आदिलशहा याला अहमदनगरवर चाल करून येण्यास कळविले. ही गोष्ट मुर्तजा निजामशहाला कळताच त्याने कुतुबशहाकडे मदत मागितली पण ती येण्याचे आतच आदिलशहा हा सरहद्दीवर येऊन ठेपल्याने मुर्तजा निजामशहाला अहमदनगर सोडून जाणे भाग पडले. तो वऱ्हाडात गेला. तेथे त्याने तुफालखानाची मदत घेऊन कौलास गाठले. दरम्यान

कुतुबशहाच्या फौजाही त्यांना येऊन मिळाल्या. तेव्हा असे ठरले की अहमदनगर, वऱ्हाड आणि गोवळकोंडा यांच्या संयुक्त फौजांनी विजापूरवर चाल करावी. या फौजांनी विजापूरला वेढा घालण्याचे अगोदर आदिलशहा राजधानी सोडून कोकणात गेला. आदिलशहाला आपला मुल्ख मुर्तजा निजामशहाला तोडून देणे भाग पडू नये म्हणून कुतुबशहाने आपल्या दोस्तांची मने विजापूरचा वेढा उठविण्याबाबत वळविली आणि त्यानुसार दोस्तांच्या फौजा आपापल्या राज्यांकडे निघून गेल्या.

या घटनेनंतर आदिलशहाने निजामशहाशी बोलणी सुरू केली. दोघांची भेट औसा येथे होऊन असे ठरले की निजामशहाने वऱ्हाड जिंकून घ्यावे आणि आदिलशहाने बिदर आणि तेलंगणाचा पाडाव करावा. परंतु हा तह अमलात येण्याचे अगोदर दोघांच्या फौजांनी तुफालखानावर चाल केली. तुफालखान पळून गाविलगडच्या किल्ल्यात गेला. निजामशहा व आदिलशहा यांच्या फौजांनी गाविलगडला वेढा दिला परंतु तुफालखानाने आदिलशहाला २००००० होन आणि ५० हत्ती देऊन आपल्या बाजूला वळवून घेतले आणि त्याच्यातर्फे निजामशहाला वेढा उठविण्यास प्रवृत्त केले. निजामशहा दक्षिणेच्या बाजूने निघून गेला. दोघांच्या फौजांनी मात्र कौलास घेण्यासाठी कूच केले पण वाटेत विजापूरच्या मराठा घोडदळाने निजामशाही सैन्याच्या पिछाडीवर हल्ला करून लुटालूट केली. त्यात निजामशाही सरदार मन्सूरखान हा ठार झाला. साहजिकच वरील तहाला मूठमाती मिळून दोन्ही सुलतानांच्या फौजा आपापल्या राज्याकडे परतल्या.

मुर्तजा निजामशहा हा अहमदनगर येथे परतल्यावर अली आदिलशहाचा सूड घेण्याच्या हेतूने त्याने कुतुबशहाशी मैत्री करण्याकरता आपल्यातर्फे वकील गोवळकोंड्याला रवाना केला. त्यानुसार दोघा सुलतानांनी आपापल्या सैन्यासह कृष्णा नदीपावेतो कूच केले आणि तेथून त्यांनी येल्तम राजाला आपल्याला येऊन मिळण्याविषयी लिहिले. परंतु अशी एक घटना घडली की आदिलशहाविरुद्ध झालेली वरील एकीही दुभंगली.

मूर्तजा निजामशहा गादीवर आला तेव्हा तो जेमतेम बारा वर्षाचा होता. त्याची आई खुनजा हुमायूँ हिने राज्यकारभार आपल्या हाती घेतला. तिने येल्तम राजाकडे दोन लाख होनांची मागणी केली. त्याने ही गोष्ट कुतुबशहाला कळविली. कुतुबशहाने खुनजा हुमायूँ हिचा या गोष्टीबद्दल निषेध केला. परंतु तिने हा निषेध फेटाळून लावला आणि पुन्हा पैशाची मागणी केली. येल्तम राजाने ही मागणी फेटाळली. अखेर येल्तम राजा आणि कुतुबशहा यांनी आपापल्या देशांकडे परत फिरण्याचे ठरविले. आपण आदिलशाही सैन्याच्या तावडीत सापडलो आहोत असे पाहून मूर्तजा निजामशहाने तेलंगणाचा मार्ग गाठून आपल्या राज्याकडे माघार घेण्यास सुरुवात केली. निजामशाही सैन्याने तेलंगणात लुटालूट करण्यास सुरुवात

केल्यामुळे कुतुबशाही सैन्याने त्यांच्यावर वारंवार हल्ले करून त्यांना संत्रस्त केले. अखेर कुतुबशाही सरदार सलाबतखान याने निजामशाही सैन्याचा पराभव केला. दुसऱ्या एका लढाईत निजामशाही सैन्याचा, त्याचप्रमाणे कुतुबशाही सैन्याचा एक सेनापती असे दोघेजण ठार मारले गेले. रात्र पडल्यामुळे युद्ध संपले तेव्हा निजामशाही सन्याने युद्धातून माघार घेतली. बिदरचा प्रदेश येईतोपर्यंत त्यांनी मुक्काम केला नाही.

तालीकोटच्या लढाईपूर्वी रुफतखानाला राजमहेंद्रीवरती पाठविण्यात आले होते. या सुमारास पुन्हा त्याची राजमहेंद्रीचा पाडाव करण्यासाठी रवानगी करण्यात आली. राजमहेंद्रीकडे सितापती हा पेत्तापूर आणि राजबुंदी या ठिकाणाहून मदत पाठवीत असे. त्याने या दोन ठिकाणांचा प्रथम पाडाव करण्याचे ठरविले. ही दोनही ठिकाणे रुफतखानाने काबीज केली. सितापती हा राजमहेंद्रीकडे पळून गेला आणि विद्याद्रीला जाऊन मिळाला. रुफतखानाने त्यानंतर राजमहेंद्रीवर चाल केली. राजमहेंद्रीचा वेढा बराच काळ चालला. अखेर सितापती आणि विद्याद्री यांनी राजमहेंद्री किल्ला रुफतखानाच्या स्वाधीन केला. ही घटना **हिजरी ९७९** (इ. स. १५६७) या वर्षी घडली

राजमहेंद्रीचा पाडाव झाल्यानंतर सुलतानाने कॉसीमकोट्टाकडच्या पुढे चालून जाण्याविषयी रुफतखानाला आज्ञा दिली. त्याप्रमाणे रुफतखानाने ओरिसाकडे चाल केली वाटेत वेंकटराजाने त्याचा प्रतिकार केला. त्याचा पराभव करून रुफतखानाने गोपाळपिल्ली आणि वीरगोटम हे किल्ले घेतले. तेथून तो पुढे निघाला. दरम्यान ओरिसातील दोन प्रमुख राजे सर्वराज आणि भाय बलंदर यांनी आपले वकील तहासाठी म्हणून रुफतखानाकडे पाठविले. भाय बलंदरने गोवळकोंड्याचा माडलिक म्हणून राज्य करावे या अटीवर तह झाला. तेथून रुफतखानाने गोपाळ ओरिअर याच्या राज्यावर चाल केली. तो पळून बंगालमध्ये गेला होता. त्याचा प्रदेश रुफतखानाने घेतला त्यानंतर रुफतखानाने विद्याद्रीच्या प्रदेशावर चाल केली. विद्याद्रीच्या राज्यातील देवपुराल या किल्ल्याला त्याने वेढा दिला. बऱ्याच काळानंतर किल्ल्याचा सुभेदार वेळुपराज याने शरणागती दिली तेथून त्याने चंद दरबार या ठिकाणावर चाल केली. तेथील अधिपती नरसिंग आणि शूरसिंग हे दोघे भाऊ होते. त्यांचा पराभव करून रुफतखानाने त्यांना कैद केले.

यानंतर रुफतखानाने ओरिसातील बलाढ्य राजा वैजनाथ देव याच्यावर चाल केली प्रथम त्याने पोटनूरचा किल्ला काबीज केला आणि तेथून कोंडदेवपल्लीवर चाल केली. ह्या किल्ल्याचा देखील पाडाव झाला. वैजनाथदेव पंचावन्न हजार फौज व पाचशे हत्ती घेऊन रुफतखानावर चालून आला. झालेल्या लढाईत मुसलमानांचा जय झाला. वैजनाथदेवाने तीन हजार होन खंडणीदाखल आणि चाळीस हत्ती भेट म्हणून देण्याचे कबूल करून तहाला मान्यता दिली. ही मोहीम जवळ जवळ दोन वर्षांपेक्षा जास्त चालली होती

दरम्यान अहमदनगर येथे मूर्तजा निजामशहाने आपल्या आईच्या जाचाला कंटाळून तिला दौलताबादच्या किल्ल्यात कैद करून ठेवले. अहमदनगर राज्याची परिस्थिती अतिशय गोंधळाची होती. त्याचा फायदा घेऊन अली आदिलशहाने आपला सेनापती किश्वरखान लारी याला अहमदनगर राज्यावर पाठविले. त्याने प्रथम कोंडाणा किल्ला घेतला, आणि नंतर धारूरवर चाल केली. तोही किल्ला त्याने जिंकून घेतला. मूर्तजा निजामशहाने आपला सेनापती ख्वाजामिरक डबीर इस्पहानी ऊर्फ चेंगीजखान याला किश्वरखानावर पाठविले. त्याने धारूरला वेढा दिला. झालेल्या लढाईत किश्वरखान ठार झाला. त्यावर आदिलशहाने नूरखान, ऐन-उल्-मुल्क आणि जरीफ–उल्–मुल्क यांची रवानगी निजामशाही राज्यावर केली आणि तो स्वतः पन्नास हजार फौज घेऊन अहमदनगर जिंकून घेण्याच्या हेतूने निघाला. मूर्तजा निजामशहाने इब्राहीम कुतुबशहाची मदत मागितली कुतुबशहाने अली बरीदशहाला बरोबर घेऊन निजामशहाच्या मदतीसाठी प्रयाण केले आणि त्याची वाघदरी येथे भेट घेतली. तिघांनी विजापूरवर चाल करून जाण्याचे ठरविले. अहमदनगरच्या शहा ताहिरचा मुलगा शहा अबुल हसन हा आदिलशहाचा वजीर होता. त्याचा या कारस्थानात हात असावा असे वाटून अली आदिलशहाने त्याला कैद केले. अहमदनगरचा एक सरदार सय्यद मूर्तजा हा आदिलशहाकडे पळून आलेला होता. त्याने विजापूर आणि अहमदनगर यांच्यात तह घडवून आणण्यासाठी अहमदनगरच्या छावणीकडे कूच केले. यात त्याचा उद्देश अबुल हसन याची सुटका घडवून आणण्याचा होता. मूर्तजा निजामशहाने अबुल हसनची सुटका केल्यास आपण तहाच्या वाटाघाटी करावयास तयार आहोत असे आदिलशहाला कळविले. त्याप्रमाणे आदिलशहाने अबुल हसनची सुटका करून त्याला वाटाघाटीसाठी निजामशहाकडे रवाना केले. त्याने बिदर आणि गोवळकोंड्याच्या सैन्यांवर हल्ला करण्याचा सल्ला दिला. या सल्ल्यानुसार निजामशहाने त्यांच्यावर हल्ला केला. बरीदशहा आणि कुतुबशहा यांनी बिदरकडे माघार घेतली. तेथून कुतुबशहा गोवळकोंड्याकडे गेला.

वरील घटनेमुळे निजामशहाचा सूड घेण्याचे कुतुबशहाने ठरविले. त्याकरिता त्याने वऱ्हाडच्या तुफालखानाबरोबर मैत्रीचा तह केला. अली बरीदशहालाही त्याने मदतीसाठी बोलाविले. अली आदिलशहाकडे देखील वकील रवाना करण्यात आले. दरम्यान मूर्तजा निजामशहाने चेंगीजखानाला पाठवून अली आदिलशहाचे मन आपल्या बाजूला वळविले. हे पाहिल्यानंतर कुतुबशहाने वऱ्हाड आणि बिदर यांच्या फौजांची त्यांच्या देशाकडे रवानगी केली आणि तो स्वतः गोवळकोंड्याला आला. इकडे निजामशहा आणि आदिलशहा यानी तेलंगण आणि बिदर यांचा पाडाव करण्याचे ठरविले. आदिलशाही फौजांनी कामठाण्याजवळ मुक्काम केला आणि निजामशाही फौजांनी बिदरला वेढा दिला. कुतुबशहाने सलाबतखानाची चौदा हजार फौज देऊन बिदरच्या मदतीसाठी रवानगी केली. त्यांनी अहमदनगरच्या फौजेवर

हल्ला करून तिला संत्रस्त केले. वेढा उठविणे भाग आहे याची जाणीव दोस्तांना झाली. परंतु तसे केल्यास आपली फारकत झाली असे कुतुबशहाला वाटेल आणि तो आपल्यावर हल्ला करील अशी आदिलशहा आणि निजामशहा यांना भीती वाटली म्हणून त्यांनी वेढा उठविला. कुतुबशहाने हल्ला करू नये म्हणून आदिलशहाने कामिलखान याची आणि निजामशहाने मिर्जा यादगार याची प्रत्येकी पंधरा हजार फौज देऊन कौलासच्या बाजूला रवानगी केली. यानंतर मूर्तजा निजामशहाने वऱ्हाडकडे कूच केले आणि अली आदिलशहाने बंकापूर आणि विजयनगरच्या मांडलिक राजांवर स्वारी केली. कौलास येथे ठेवण्यात आलेल्या फौजेने तेलंगणाच्या सरहद्दीवरील मुलखात लुटालूट करून तो उद्ध्वस्त केला. या फौजेवर कुतुबशहाने मीरशहा महमद अंजू याची आठ हजार घोडेस्वार देऊन रवानगी केली. या फौजेवर देगलूरचा सुभेदार शहा हैदर याने वाटेत हल्ला केला. त्याचा पराभव झाला. देगलूरचा किल्ला कुतुबशाही फौजांनी जिंकून घेतला आणि त्यांनी पुढे कूच केले. देगलूर आणि कंधारच्या मध्ये आदिलशाही आणि निजामशाही फौजांच्या छावण्या पडल्या होत्या. त्यांच्या आघाडीवर असलेल्या बसवंतराव, विश्वासराव आणि कोळीराव यांनी कुतुबशाही फौजेवर हल्ला केला. त्यांचा हल्ला परतवून लावण्यात आला. दुसऱ्या दिवशी दोन्ही फौजांत मोठी धुमश्चक्री झाली. युद्धाचा काहीच निकाल लागला नाही. शत्रूने रात्री छावणी सोडून दिली होती. त्यांचा पाठलाग कुतुबशाही फौजांनी केला आणि त्यांना गाठून पुन्हा एकदा त्यांचा पराजय केला. त्यानंतर दोन्ही फौजांत बारीकसारीक चकमकी होतच राहिल्या. त्यानंतर एक महिन्याने पुन्हा दोन्ही फौजांत मोठी लढाई होऊन कुतुबशाही फौजांचा विजय झाला. शत्रूचे सर्व सामानसुमान लूट म्हणून घेऊन कुतुबशाही फौजा गोवळकोंड्याला परतल्या.

यापूर्वी सांगण्यात आलेलेच आहे की, आदिलशहाने बिदरचा वेढा उठविल्यानंतर विजयनगरवर चाल केली. तेथील राजा श्रीरंगराय याला विजापूरचा प्रतिकार करता न आल्याने त्याने इब्राहीम कुतुबशहाची मदत मागितली. कुतुबशहाने त्याप्रमाणे आपला सेनापती शहा महमद अंजू याला विजापूरच्या सरहद्दीवर लुटालूट करण्यास पाठविले आणि तो स्वतः श्रीरंगरायाला मदत करण्यासाठी निघाला. परिणामी दोघांचे सैन्य एकत्र आले. आदिलशहाला विजयनगरचा वेढा उठवून विजापूरला परतणे भाग पडले. कुतुबशहा वारंवार युद्धात गुंतल्यामुळे वेंकटाद्री कस्तुरी किमराज आणि नरसिंगराय यानी कोटबीर येथे ठरलेली खंडणी न देता कृष्णा ओलांडून कोंडपल्लीच्या किल्ल्यावर हल्ला केला. कुतुबशहाने आपल्या सैनिकांना काही काळ विश्रांती दिली आणि नंतर आपला सेनापती हैदर-उल्-मुल्क याला वरील राजांच्या पाडावासाठी रवाना केले. हैदर-उल्-मुल्कने प्रथम इनकोंड्याचा किल्ला घेतला. नंतर काचेरल कौटा हा किल्ला घेतला, आणि वाटेत कुमुमचा किल्ला घेऊन कोंडबीरवर चाल केली. दरम्यान त्याला असे कळले की, कोंडी तिमन्ना, मुदना चिनिया आणि कस्तुरी रंगय्या यांनी

त्याच्यावर हल्ला करण्याची तयारी केली आहे. त्यांच्यावर हैदर-उल्-मुल्क चाल करून गेला. दोन्ही फौजांत लढाई होऊन हिंदूंचा पराभव झाला. यानंतर त्याने कोंडवीरच्या किल्ल्यावर चाल केली. वेढा बराच काळ चालला. तेव्हा हैदर-उल्-मुल्कने कुतुबशहाकडे अधिक मदत मागितली कुतुबशहाने शहा मीर याची फौज देऊन रवानगी केली. त्याने जारीने वेढा चालविला. मुसलमानांचे खूप नुकसान झाले. अखेर किल्ला **हिजरी ९८७** या वर्षाच्या **सफर** महिन्यात (एप्रिल १५७९) मुसलमानांच्या हाती आला. रामराजाचा जावई कपूरी तिमराज हा कैद झाला. त्याला बरोबर घेऊन शहा मीर गोवळकोंड्याला परतला.

या सुमारास मूर्तजा निजामशहाने बिदर जिंकून घेण्याचे ठरविले. या कामी कुतुबशहाची संमती असणे आवश्यक आहे असे वाटून त्याने मीर अबुल कासीम याला कुतुबशहाकडे पाठविले. कुतुबशहाने दहा हजार घोडेस्वार देऊन शहा मीरची अहमदनगरच्या मदतीसाठी रवानगी केली. इकडे अली बरीदने आदिलशहाची मदत मागितली. मदतीदाखल एका सुंदर तरुण खोजाची मागणी आदिलशहाने केली. मोठ्या नाखुषीने बरीदशहाने त्या खोजाला आदिलशहाकडे रवाना केले. दोघांच्या पहिल्याच भेटीत आदिलशहाच्या वागणुकीचा संताप येऊन त्या खोजाने त्याला खंजिराचा वार करून ठार केले. (**सफर** २३, **हिजरी** ९८७ –एप्रिल २०, इ. स. १५७९) अली आदिलशहाला मुलगा नसल्यामुळे त्याचा पुतण्या इब्राहीम हा गादीवर आला. विजापुरात झालेल्या गडबडीचा फायदा घेऊन निजामशहाने विजापूरवर हल्ला करण्यासाठी बेहजाद-उल्-मुल्क तुर्क याची रवानगी केली. त्याचा विजापुरी फौजांनी धाराशीव येथे पराभव केला. ते माघार घेत असताना त्यांना वऱ्हाडातून सय्यद मूर्तजा हा येऊन मिळाला. निजामशहाने सय्यद मूर्तजा याला सेनापती नेमले. कुतुबशाही सैन्य शहामीरच्या हाताखाली सय्यद मूर्तजाला येऊन मिळाले आणि त्यांनी नळदुर्गकडे चाल केली. त्यांचा विजापुरी फौजांशी मुकाबला झाला. विजापुरी फौजांनी नळदुर्गचा आश्रय घेतला. नळदुर्गला वेढा देऊन दोस्तांच्या फौजा विजापूरकडे वळल्या. दरम्यान किल्ल्यातील फौजेने बाहेर पडून दोस्तांच्या अगोदर विजापूर गाठले. विजापूरच्या वेशीपाशी दोन्ही फौजांत युद्ध होऊन आयत्या वेळी गोवळकोंड्याच्या घोडेस्वारांनी केलेल्या हल्ल्यामुळे विजापुरी सैन्याचा पराभव झाला. दरम्यान बातमी आली की, कुतुबशाही सैन्याची आणखी एक तुकडी अमीर जैन याच्या हाताखाली विजापूरवर चालून येत आहे. या तुकडीला अडविण्यासाठी म्हणून आदिलशहाने नुरुद्दीन निशापुरी याची रवानगी केली. अमीर जैन याने या अगोदर कुतुबशहाच्या आज्ञेवरून काकनी नकवी आणि कुतुल यांचा पाडाव केला होता. ही ठिकाणे अली आदिलशहाने सुभान कुलीच्या कारकिर्दीत जिंकून घेतली होती. विजापूरकडे येण्याच्या अगोदर अमीर जैन याने मादरगी आणि एटगिर यांचा पाडाव करून गोवळकोंड्याचा विजापूरने जिंकलेला मुलूख ताब्यात घेतला होता. दोन वेळा

त्याला अडविण्याचे विजापुरी फौजांनी केलेले प्रयत्न निष्फळ झाले होते. आता निशापुरीची रवानगी झाली आहे असे कळल्यावर दोस्तांनी त्याच्या (निशापुरीच्या) पाठलागावर फौज रवाना केली. त्या फौजेने निशापुरीचा पराभव केला आणि अमीर जैन हा दोस्तांच्या फौजेला येऊन मिळाला. याचवेळी विजापूर शहरात यादवी युद्धाला जोर येऊन विजापूरचे दोन सरदार किश्वरखान व ऐन उल्-मुल्क हे हबशी लोकांच्या क्रोधाला आपला बळी पडू नये म्हणून दोस्तांच्या छावणीत येऊन दाखल झाले.

दुसऱ्या दिवशी हबशी अमिरांनी सय्यद मूर्तजाकडे वकील पाठवून " आपण शहा अबुल हसन याला वजीर म्हणून नेमू, तुम्ही कुतुबशाही सेनापती शहा मीर याच्यावर हल्ला करावा " असे कळविले. ही बातमी शहा मीरच्या कानावर गेली. हे सय्यद मूर्तजाला कळल्यावर तो शहा मीरकडे गेला आणि त्याने त्याला वरील गोष्ट सांगितली. दोघा सेनापतींनी परस्परांना मदत करण्याचे वचन दिले. यावर हबशी सरदारांनी वेढा उठविण्यासाठी दुसऱ्या मार्गाचा अवलंब केला. त्यांनी दहा हजार मराठा घोडेस्वारांची, दोस्तांची रसद तोडण्यासाठी रवानगी केली. हे मराठे स्वार इतके यशस्वी झाले की, दोस्तांनी आपला वेढा उठविला, आणि त्यांनी मिरज, रायबाग, पन्हाळा, सातारा आणि हुकेरी या जिल्ह्यांत लुटालूट करीत कुलबर्ग्याकडे प्रयाण केले. दरम्यान बातमी आली की, इब्राहीम कुतुबशहाचा मृत्यू झाला असून त्याचा मुलगा महमद कुली कुतुबशहा हा गादीवर आला आहे. सुलतानाचा मृत्यू हिजरी ९८८ या वर्षी रबीउस्सानी महिन्याच्या २१ तारखेला म्हणजे २ जून इ. स. १५८० यावर्षी झाला. त्याचे वय ५१ वर्षाचे असून त्याची कारकीर्द ३१ वर्षे झाली. इब्राहीम कुतुबशहाला तीस मुले झाली आणि त्यातील सहा मुलगे आणि तेरा मुली त्याच्या मृत्यूच्या वेळी हयात होती.

(३६३) * फरिश्त्याने दिलेल्या कुतुबशाही घराण्याच्या इतिहासाचा अनुवाद केल्यानंतर ब्रिग्ज याने त्याला मिळालेल्या गोवळकोंड्याच्या कुतुबशाही घराण्याचा इतिहास देणाऱ्या दुसऱ्या एका ग्रंथाचा अनुवाद दिला. या ग्रंथामध्ये महमद कुली कुतुबशहा याच्या संबंधी दिलेली माहिती थोडक्यात अनुवादित केलेली आहे.

इब्राहीमनंतर त्याचा तिसरा मुलगा महमद कुली हा गादीवर आला. कुतुबशाही सैन्य त्यावेळी नळदुर्गच्या वेढ्यात गुंतले होते. महमद कुतुबशहा आपल्या सैन्याला जाऊन मिळाला. दरम्यान इब्राहीम आदिलशहाने तहाच्या वाटाघाटीस आपण कबूल आहोत असे कळविले. यावर कुतुबशहाने वेढा उठविला आणि तो राजधानीला परतला. इब्राहीम कुतुबशहाच्या कारकीर्दीत अलिखान नूर नावाचा हलक्या कुळातील एक मनुष्य अमीर पदावर चढला होता. त्याला कोंडवीरच्या भागात असलेल्या सैन्याचा सेनापती नेमण्यात आलेले होते. त्या प्रांताचा सुभेदार

रायराव याच्याबरोबर त्याचा तंटा झाला आणि तो विजयनगरच्या राजाचा जावई मिकर तिमा याच्याकडे मदतीसाठी गेला. त्याच्या मदतीने त्याने कोंडबीरवर चाल केली. परंतु त्याचा रायरावाने पराभव केला. अलिखानाने आता सैन्य जमवून मुलखात लुटालूट करण्यास सुरुवात केली. कुतुबशहाने त्याच्या पाठलागावर सैन्य पाठविले. प्रथम अलिखानाने अरदिंगा या किल्ल्याचा आश्रय घेतला. तेथून तो निजामपट्टम या बंदराकडे गेला. अखेर कुतुबशाही सेनापती रहिमदाद याच्याबरोबर झालेल्या लढाईत तो ठार मारला गेला. या लढाईनंतर विजापूरचा वजीर दिलावरखान याने कुतुबशहाकडे वकील पाठवून इब्राहीम आदिलशहाकरिता कुतुबशहाच्या बहिणीला मागणी घातली. दोन्ही सुलतानांची गाठ नळदुर्ग येथे पडली आणि दोन्ही राज्यांत मैत्रीचा तह झाला.

हिजरी ९९८. (इ. स. १५८९) या वर्षी कुतुबशहाने आपली राजधानी मोसी नदीच्या काठावर हलविण्याचे ठरविले. तेथे नवीन शहराची उभारणी करण्यात आली. या शहराला त्याने आपल्या प्रेयसीच्या नावावरून भागानगर असे नाव दिले. तिच्या मृत्यूनंतर हे नाव बदलून हैद्राबाद असे ठेवण्यात आले. शहरात मोठमोठ्या इमारती बांधण्यात आल्या. काही वर्षे याप्रमाणे शांततेत गेली. सुलतानाने आता दक्षिणेच्या दिशेने आपल्या राज्याची वाढ करण्याचे ठरविले. त्याने सैन्य जमवून मुसलमोरूच्या किल्ल्यावर हल्ला केला. तो किल्ला जिंकून त्याने नंदियाल आणि कुलगुर या किल्ल्यांवर चाल केली. हे किल्ले बसवंतराय याच्या ताब्यात होते. त्याने कुतुबशहाचा मांडलिक होण्याचे कबूल केले. त्यानंतर त्याने आपला वजीर अमीर–उल्–मुल्क याला गुंडिकोटा या किल्ल्यावर हल्ला करण्यास पाठविले. वेढा काही काळ चालल्यावर किल्ल्याचा सुभेदार नरसिंगराज याने सुलतानाचे मांडलिकत्व स्वीकारले.

यावेळी वेंकटपती हा विजयनगरचा राजा होता. त्याने आपली राजधानी पेणकोंडा येथे नेली होती आणि गोवळकोंड्याच्या प्रदेशावर आक्रमण केले होते. कुतुबशहाने पेणकोंड्यावर चाल केली आणि किल्ल्याला वेढा दिला. दरम्यान पावसाळा सुरू झाल्यामुळे सुलतानाने वेढा उठविला आणि ठिकठिकाणी आपले सैन्य ठेवून तो राजधानीला परतला. यावेळी कोंडबीर येथे फारसे सैन्य नव्हते. त्याचा फायदा घेऊन वेंकटपतीने उद्‌गिरीदुर्गच्या राजाला चिथावणी देऊन कोंडबीरवर हल्ला करण्यास सांगितले. त्याप्रमाणे त्याने कोंडबीरच्या जिल्ह्यात लुटालूट केली. कोंडबीरचा सुभेदार अफजलखान याच्याशी राजाच्या सैन्याची गाठ पडून अफजलखानाचा विजय झाला. पावसाळ्याचा फायदा घेऊन वेंकटपतीने सैन्य जमविले आणि गुंडिकोटावर हल्ला चढवून किल्ल्याला वेढा दिला. तेव्हा कुतुबशाही सेनापती मूर्तजाखान याने कुरपा या शहरापर्यंत मजल मारली आणि त्याच्यावर वेंकटपतीने पाठविलेल्या सैन्याचा पराभव केला. ही बातमी कळल्यावर कुतुबशहाने रुस्तुमखानाला मूर्तजाखानाच्या मदतीसाठी पाठविले. उघड उघड हिंदूंशी लढाई देणे अशक्य आहे हे जाणून

मूर्तजाखानाने रुस्तुमखानाला असे सुचविले की, "मी अर्धे सैन्य घेऊन विजयनगरकडे चाल करून जातो आणि तुम्ही शत्रूबरोबर गनिमीकाव्याच्या युद्धाने लढा." त्याचा सल्ला न ऐकता रुस्तुमखानाने छावणीसमोरील नदी ओलांडून एकट्यानेच कूच करण्यास सुरुवात केली. अधिक संख्येने असलेल्या हिंदूंनी त्यांना घेरले. ऐनवेळी मूर्तजाखान मदतीस गेल्यामुळे मुसलमानांचे बरेचसे सैन्य कत्तलीतून वाचले. यानंतर सुलतानाने कोंडबीरचा हवालदार एतिबारखान येजदी याला सैन्य जमवून विजयनगरवर चाल करून जाण्याचा हुकूम केला. मुसलमान चाल करून येत आहेत असे पाहून हिंदूंनी जंगलाचा आश्रय घेतला. याप्रसंगी अनंतगीरचा राजा नरसानंदराज याने मुसलमान छावणीवर हल्ला करण्याचे ठरविले. झालेल्या युद्धात हिंदूंचा पराभव झाला. त्यानंतर एतिबारखानाने कालिसत्री या शहराकडे चाल केली. तेथील सर्व देवळे त्याने उद्ध्वस्त केली. या सुमारास आलमखान, साबाजी मराठा आणि बालाराव वगैरे ठिकठिकाणच्या जहागीरदारानी वार्षिक खंडणी देण्याचे नाकारून बंड केले. कुतुबशहाने त्यांच्यावर मीर जुमला अमीन-उल्-मुल्क याला पाठविले. त्याने प्रथम कोंडबीरचा सुभेदार कौलानंद हाच बंडखोरांना पाठिंबा देतो अशा समजुतीने त्याला ठार केले. तेव्हा बंडखोरांनी विजयनगरच्या राजाकडे पलायन केले. त्यांचा प्रदेश अमीन-उल्-मुल्क याने उद्ध्वस्त केला आणि तो कोंडबीरला परतला. तेथून तो हैद्राबादला गेला.

या सुमारास सुलतानाचा मृत थोरला भाऊ अबुल कादर याचा एक तोतया निर्माण झाला आणि त्याने आपल्याभोवती सैन्य जमवून कृष्णेच्या काठी तळ दिला. येथून त्याने गोवळकोंड्याच्या उमरावांना आपल्याला येऊन मिळण्यास सांगितले. या तोतयावर सुलतानाने एतिबारखान यास चालून जाण्यास सांगितले. एतिबारखानाने तोतयावर हल्ला करून त्याचा पराभव केला. तोतया विजापूरकडे पळून गेला.

या सुमारास कॉसीमकोटा या जिल्ह्याचा राजा भायबलंदर हा मरण पावला. त्याचा मुलगा मुकुंदराज हा गादीवर आला. त्याला सुलतानाने राजधानीला बोलाविले, आणि मानाचा पोषाख दिला. तेथून परतल्यावर मुकुंदराजाने गोवळकोंड्याचा त्या देशाचा सुभेदार बिरलासखान याला कैद करण्याचा प्रयत्न केला. त्याने आपली वार्षिक खंडणीही पाठविली नाही. सुलतानाने आपला रुसुमदार मीर जैन-उल्-आबीदिन याला मुकुंदराजावर पाठविले. त्याच्या मदतीला अमीर जुमला अमिन-उल्-मुल्क याची सुलतानाने रवानगी केली. यामुळे मुकुंदराज घाबरला आणि त्याने आजूबाजूचे राजे आणि विजयनगरचा राजा वेंकटपती यांना आपल्या मदतीला बोलाविले. त्या अगोदर मुकुंदराज आणि मुसलमानी फौजा यात घनघोर युद्ध झाले. मुसलमानांचा पराजय होण्याच्या बेतात होता परंतु अमीन-उल्-मुल्क याने आपल्या तुकडीला घेऊन मुकुंदराजावर अचानक हल्ला केला. मुकुंदराजाचा पराभव झाला आणि तो कॉसीमकोट्याकडे पळून गेला. अमीन-उल्-मुल्कने त्याचा पाठलाग केला. तेव्हा

मुकुंदराजाने पेत्तापूरच्या दिशेने माघार घेतली. अखेर त्याने रामचंद्रराज या तेथील एका बलाढ्य राजाचा आश्रय घेतला. रामचंद्रराजाचे मुसलमानांपुढे काही चालले नाही. त्याने गोवळकोंड्याचे मांडलिकत्व स्वीकारले. मुकुंदराज बंगालमध्ये पळून गेला. दरम्यान वेंकटपतीने कोंडबीरवर चाल केली. सुलतानाने त्याच्यावर आदिलखान बंगी (बंगश) याला पाठविले. तेव्हा वेंकटपतीने आपले वकील गोवळकोंड्याकडे पाठवून आपला स्वारी करण्याचा उद्देश नसल्याचे सांगितले. तेव्हा सुलतानाने आदिलखान बंगी याला विजयनगरवर चाल न करून जाण्याची आज्ञा दिली. सुलतानाच्या फौजा कॉसीमकोट्याच्या लढाईत गुंतल्या असताना राजमहेंद्री आणि एलोर येथील रेड्डीबार लोकांनी बंड केले. त्यांच्यावर सुलतानाने आदिलखानाला पाठविले. रेड्डीबारांनी गनिमीकाव्याच्या युद्धनीतीचा अवलंब केला. परंतु अखेर रेड्डीबारांचा पराभव होऊन त्यांनी जंगलाचा आश्रय घेतला. सरतेशेवटी त्यांनी सुलतानाकडे वकील पाठवून आपण शरण आल्याचे कळविले. याचवेळी रावतराय नावाच्या एका राजाने अमीन–उल्–मुल्क याने केलेली आज्ञा न आवडल्याने सुलतानाची छावणी सोडली. त्याने भायबलंदरचा भाऊ हरिचंद्र यालाही आपल्या-बरोबर घेतले आणि त्याला कॉसीमकोटा ताब्यात घेण्याबद्दल चिथविले. त्याने सुलतानाच्या फौजेवर उघडउघड हल्ला केला. पण त्यात त्याचा पराभव होऊन तो मारला गेला. हरिचंद्र मात्र पळून गेला. त्याने वैजनाथ देव आणि मुकुंदराज यांना आपल्या बाजूला वळविले. त्यानी जुरजुरा या किल्ल्यावर हल्ला केला. परंतु त्यांचा पराभव होऊन त्यांना वेढा उठवावा लागला. वैजनाथ देव आणि मुकुंदराज यांच्या बंडाचा सुलतानाच्या फौजांनी बीमोड केला. वैजनाथ देवाने गोवळकोंड्याला वकील पाठवून दरसाल खंडणी देण्याचे कबूल केले. कॉसीमकोट्याचा सर्व प्रांत मुसलमानांच्या ताब्यात आला. दरम्यान रावतरावाचा मुलगा कृष्णराज याने मुकुंदराजाला पुन्हा आपला प्रदेश मिळविण्यासाठी बंड करण्याबद्दल चिथावले. परंतु बराच काळपर्यंत युद्ध चालल्यानंतर मुकुंदराजाचा पराभव होऊन तो पुन्हा बंगालमध्ये पळून गेला.. या सुमारास सुलतानाने सय्यद मीर महमद अमीन याला मीरजुमला म्हणून नेमले. या जागेचा मेहनताना दोन लक्ष होन एवढा होता.

हिजरी १०१२ } **हिजरी १०१२** या वर्षी पर्शिया या देशाचा सुलतान शहा
इ. स. १६०३ } अब्बास याने महमद कुली कुतुबशहाकडे आपला वकील पाठविला. त्याच्या स्वागतासाठी सुलतानाने अमीर जैन उद्दीन निशापुरी याची रवानगी केली. सुलतानाने पर्शियाचा वकील उगझल सुलतान याची गोवळकोंडा शहरात काळा चवुतरा येथे भेट घेतली. वकिलाने पर्शियाहून आणलेल्या अनेक भेटी सुलतानाला नजर केल्या. यावेळी मोगलांचे दक्षिणेत आक्रमण सुरू झालेले होते. त्यामुळे हा वकील सहा वर्षे हैद्राबाद येथे राहिला. मोगलांच्या दक्षिणेवरील स्वारीमुळे हैद्राबादमध्ये अनेक मोगल जमा झाले होते. या सुमारास त्यांच्यापैकी काहींनी नोबत घाटाचा राजवाडा

आणि बाग येथे दंगल केली. तेव्हा सुलतानाने ' सर्व मोगलांनी राज्याबाहेर जावे ' असा हुकूम काढला. त्यामुळे झालेल्या गोंधळाचा फायदा घेऊन दक्षिणी लोकांनी लुटालूट आणि दंगली करण्यास सुरुवात केली. ही हकीकत मीर जुमला महमद अमीन याने सुलतानाच्या कानावर घातली. तेव्हा सुलतानाने आपला हुकूम मागे घेतला. हिजरी १०१८ (इ. स. १६०९) या वर्षी सुलतानाचा धाकटा भाऊ मिर्झा महमद खुदा बंदा याने बंड केले. परंतु सुलतानाला ही हकीकत वेळीच कळल्यामुळे त्याने बंडाचा बीमोड केला. खुदा बंदा याला गोवळकोंडा येथे कैदेत ठेवण्यात आले. ह्या कालापर्यंत कासीम कोट्याच्या प्रांतात शांतता नांदत होती. या सुमारास दिल्लीच्या जहांगीर बादशहाने आपला मुलगा राजपुत्र परवीज याला दक्षिण जिंकून घेण्यासाठी पाठविले. या परिस्थितीचा फायदा घेऊन वैजनाथ देवाने कॉसीम कोट्यावर हल्ला केला. वैजनाथ देवाचा बीमोड करण्यासाठी चेंगीजखान आणि धर्मराव यांना त्याच्यावर रवाना करण्यात आले. वैजनाथ देवाचा पुतण्या कृष्णराज हा मुसलमानांना येऊन मिळाला. दरम्यान वैजनाथ देवाचा मृत्यू झाला. अखेर कृष्णराज आणि कुतुबशाही अधिकारी यांच्यात तह होऊन कृष्णराजाने खंडणी देण्याचे कबूल केले. परंतु कृष्णराजाने संपूर्ण खंडणी न भरल्यामुळे कुतुबशहाने चेंगीजखानाला त्याच्यावर चालून जाण्याचा हुकूम दिला. परिणामी कृष्णराजाला उरलेली खंडणी देणे भाग पडले.

हिजरी १०१९, इ. स. १६१० — **हिजरी १०१९** या वर्षी अशी बातमी आली की, परतबसा या बस्तरच्या राजाने कुतुबशाही सरहद्दीवरील मुलखात लुटालूट केली आहे. त्याच्यावर सुलतानाने असीराव नावाच्या अधिकाऱ्याला पाठविले. असीरावाने परतबसाचा पराभव करून बस्तरला वेढा दिला. वेढ्यात यश न आल्याचे असीरावाने सुलतानाकडे कळविले. सुलतानाने आपला वजीर मीर महमद अमीन याला असीरावाच्या मदतीसाठी पाठविले. परतबसाने आजूबाजूच्या राजांना मदतीला बोलावून मुसलमानांचा प्रतिकार करण्याची तयारी केली परंतु एकाएकी पाऊस कोसळल्यामुळे मुसलमानांचा उद्देश सिद्धीस गेला नाही. मीर महमद अमीन याने माघार घेतली. त्याच्या मदतीला सुलतानाने मलिक बिर्लास याला रवाना केले.

हिजरी १०२०, जिलकाद १७, इ. स. १६११, डिसेंबर १७ — यानंतर लवकरच **जिलकाद** महिन्याच्या १७ तारखेला शनिवारी **हिजरी १०२०** या वर्षी महमद कुली कुतूबशहा हा एकाएकी आजारी पडला आणि दोन दिवसांनंतर तो मरण पावला. त्यावेळी त्याचे वय ४९ वर्षांचे होते आणि त्याची कारकीर्द ३४ वर्षे झाली होती.

सूची*

पृष्ठे

'अ'

---

* श्री. श्याम कृ. खिलारे, दर्शनिका कार्यालय, मुंबई, यांनी ही सूची तयार केली.

पृष्ठे

पृष्ठे

पृष्ठे

'ख'

'फ'

पृष्ठे

पृष्ठे

पृष्ठे

पृष्ठे

प्र/१४०
2
ग्रंथालय